ANADOLU'NUN ETNOARKEOLOJİSİ

Jak Yakar

Çeviren: Selen Hırçın Riegel

homer kitabevi

ANADOLU'NUN ETNOARKEOLOJİSİ

Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Jak Yakar

ISBN 975-8293-99-0

Anadolu'nun Etnoarkeolojisi
Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı
Jak Yakar

Özgün Adı
Ethnoarchaeology of Anatolia
Rural Socio-Economy in the Bronze and Iron Ages
Emery and Claire Yass Publications in Archaeology, 2000

Çeviren
Selen Hırçın Riegel

Editör
Betül Avunç

Tasarım
Sinan Turan

Ofset Hazırlık
Homer Kitabevi

Baskı ve Cilt
Altan Basım Ltd. Şti.

1. Basım 2007

Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti.
Yeni Çarşı Cad. No: 12/A
Galatasaray 34433 İstanbul

Tel: (0212) 249 59 02 • (0212) 292 42 79
Faks: (0212) 251 39 62
e-mail: homer@homerbooks.com

ANADOLU'NUN ETNOARKEOLOJİSİ

Tunç ve Demir Çağlarında Kırsal Kesimin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Jak Yakar

Çeviren: Selen Hırçın Riegel

homer*kitabevi*

İÇİNDEKİLER

Harita ve Resim Listesi

GİRİŞ

Anadolu'daki devlet öncesi toplumların ekonomik örgütlenmesinin yeniden canlandırılması söz konusu olduğunda, bağımsız bir bilim dalı olarak arkeoloji yetersiz kalır. Bu eksiklik bir dereceye kadar arkeolojik bağlamda saptanan örnekleri, geleneksel tarım toplumları hakkındaki bilgilerle karşılaştıran etnoarkeoloji sayesinde giderilir. Gerçekten de Anadolu'nun zengin etnografik malzemesi, Tunç ve Demir Çağı kırsal topluluklarının ekonomik ve sosyal durumlarına ilişkin muammalı arkeolojik belgelerin çözümlenmesinde kullanılabilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halklar bileşiminin bir mikro modelinin, yaklaşık üç kuşak önce kurulan Cumhuriyet'e miras kalması bakımından Türkiye'nin etnografik belgeleri eşsizdir. Artık çağdaş Türkiye'de büyük aşiret örgütlenmeleri olmamasına rağmen, uzak bölgelerde yaşayan daha küçük dağınık aşiret grupları ve köy toplulukları, sadece etnik kimliklerini değil, derin kök salmış sosyal örgütlenme ve geçim stratejileri modellerinin de çoğunu korumayı başarmışlardır. Özellikle, doğu ve güneydoğu bölgelerindeki göçebe ve yarı göçebe çoban toplulukları arasında aşiret yapısının sosyal örgütlenmenin önemli bir unsuru olmaya devam ettiği bu tür kırsal toplulukların belgeleri, Türkiye'deki "yaşayan arkeoloji" için zengin ve çeşitli bir veri tabanı oluşturmaktadır. M.Ö. 2. binyılın okur yazar toplumları söz konusu olduğunda bile, sosyal statü ve sınıf ayrımının ev mimarisi ve ölü gömme âdetlerine nasıl yansıdığı incelenirken, etnografya arkeolojiyi ve yazılı belgeleri tamamlar. Assur Kolonileri (Prenslikleri) Çağı'nın Karum Kaneş'te (Kültepe) bulunan Kappadokia metinleri ya da Hattuşa'da (Boğazköy) bulunan Hititçe metinler, Anadolu devlet toplumlarının sosyal piramidine ya da etnik bileşimine dair bazı ayrıntılar vermelerine rağmen, bir köy, kasaba veya şehir evi arasındaki farklılıkları tasvir etmezler. Tek tek yerleşim birimlerinin arkeolojisi, yani "ev arkeolojisi" üzerine yoğunlaşıldığında, etnografik modeller daha da aydınlatıcı olabilirler. Örneğin, geniş ailelere ait köy evleri, başta yeni çiftlere oda yapmak amacıyla, sık sık değişikliklere tabi tutulmaktadır. Bir ek yapının eklenmesi için bir ya da iki duvarın yıkılmasını gerektiren bu gibi mimari değişimler oldukça sık, hatta kısa bir zaman zarfında yapılabilirler. Mimari alt evreler olarak adlandırılan bu değişikliklerin arkeolojik açıdan kolayca saptanabilmesine rağmen, tam olarak bir ya da iki kuşaklık bir döneme tarihlenmesi zordur. Daha büyük mimari değişimler yaklaşık üç kuşak sonra, genişleyen hane giderek parçalanınca, yani üçüncü kuşağın çekirdek aileyi oluşturarak yerleşme içinde kendi evini inşa etmesiyle başlar.

Arkeolojik bağlamda yerleşme türleri genellikle yer, boyut, mimari özellikler ve maddi kültür varlıklarına göre tanımlanırlar. Topografik özellikler, paleotopraklar, paleoiklimler ve doğal kaynakların dağılımını araştıran birbirine bağlı bilim dalları arasındaki alan çalışmaları, yerleşim yerlerinin ekolojik ve ekonomik önemini bir dereceye kadar açıklar. Bu tür araştırmalar, şüphesiz belirli bir bölgedeki muhtemel paleodemografik (Angel 1969) ve paleososyo-ekonomik yapıların alanını daraltabilirler, ancak daha geniş bir tablo oluşturabilmek için uygun tarihi ve etnografik belgelerle birleştirilmeleri gereklidir. Arkeoloji, bir yerleşimin büyüklüğünü ve kamu yapıları, surlar ve tapınakların varlığını tespit etmekle, basit bir köyü bir kasabadan ayırt edebilir. Ancak bir köyün mevsimlik ya da sürekli yerleşme olarak sınıflandırılması daha fazla prob-

lem yaratır. Mevsimlik köyler, sürekli yerleşmelerden konumlarının yanı sıra ocak, fırın, besin işleme ve depo yerleri gibi yapı inşasına ait elemanların ve çiftçilikle ilgili bulguların olmamasıyla ayırt edilir.

Hem arkeolojik hem de yazılı belgelere göre tarımın Hatti ekonomisinin belkemiğini oluşturduğunun anlaşılmasına ve Hitit belgelerinin dolaylı olarak köy idarelerinin yapısından bahsetmesine rağmen, Orta Anadolu'da bir Hitit veya Doğu Anadolu ya da Güneydoğu Anadolu'da bir Hurri köyünü hayal etmek zordur. Bu noktada etnografik örnekler yazılı belgelerin iletemediği arkeolojik bilgileri tamamlayabilirler. Tarım faaliyetleriyle uğraşırken de benzer yorum problemleriyle karşılaşılır. Metinlerde çeşitli nüfus kesimlerinin tarımla uğraştığından bahsedilmesine rağmen, teknik (koşum hayvanları ve tarım aletlerinin kullanımı) ve ekonomik meseleler (tarlaların ya da besin bitkilerinin değeri), görev yükümlülükleri (krallık topraklarının işlenmesinde taşınan ortak sorumluluk) ortakçılık düzenlemeleri veya ürünsüz kalma sorunlarıyla baş edilmesi konularında pek aydınlatıcı değildirler. Örneğin, Hatti ve Mitanni'nin yarı kurak bölgelerinde tarım yapmak çoğu çiftçi toplulukları için sorunsuz bir ekonomik uğraş olamayacağından, etnografya, Hitit ve Hurri çiftçilerinin, ekonomilerinin başarıya ulaşması amacıyla aldıkları önlemleri gözler önüne serebilir.

Mimari özelliklerine ve alet topluluklarına bakarak kırsal yerleşmelerin sosyo-ekonomik örgütlenmesi yeniden canlandırılmaya çalışıldığında, etnografik modellerin önemi kendiliğinden ortaya çıkar. "Yaşayan arkeoloji" sayesinde etnik ögelerin ne dereceye kadar yerleşme dokusu, sosyo-ekonomik örgütlenme ve köy mimarisine yansıdığı anlaşılabilir (Aurenche 1984, 1996; Gorecki 1987; Gould 1980). Geleneksel modellerin yardımıyla, yaşandığı dönemde yerleşmenin plan, büyüklük ve yapı teknolojisinde geçirdiği değişikliklerin sosyo-ekonomik mi yoksa kültürel faktörler nedeniyle mi oluştuğu açıklanabilir. Bu tür değişimler en iyi şekilde, parçaları bir araya getirilebilen oldukça uzun yerleşim tarihine sahip köylerde gözlemlenebilir. Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait köyler genellikle batı, güneybatı, içbatı ve iç bölgelerdeki illerde kurulmuştur. Başlangıçta Yunan çiftçilerin Ege ve Karadeniz bölgelerinde ya da Ermeni köylülerin doğuda kurduğu kırsal yerleşmeler, etnoarkeolojik çalışmalar için önemli bir bilgi kaynağı teşkil ederler. Uzak geçmişteki kırsal ekonomik faaliyetlerin nasıl örgütlendiği ve sürdürüldüğünü en iyi uzak köyler gözler önüne serer. Etnografik modeller bu tür toplumların kendi özel örgütlenme türlerini yarattıklarına ve köy mimarisinin ekonomik tarzlarını yansıtmadığına işaret etmektedir.

Etnografya aynı zamanda doğal çevrenin kırsal ekonomileri üzerindeki etkisini değerlendirme ve devlet öncesi ve devlet toplumlarında köy topluluklarının örgütlenmesi ve büyüklüğünü saptamada oynadığı rol bakımından da son derece değerli bir araçtır. Anadolu, aslında Suriye-Mezopotamya'nın kuzey sınır hattını oluşturan Güneydoğu Anadolu ile birlikte, yedi iklim bölgesine ayrılmıştır. Tarih boyunca, bu bölgelerde çoğunlukla makro ve mikro habitatların koşullarına ayak uydurmaya çalışan çiftçiler yerleşmiştir. Ekonomik çabalarında başarısız olanlar gitmiş, yerine farklı etno-kültürel geçmişe sahip başkaları gelmiştir. Toroslar ve Doğu Karadeniz Dağları'nda çobanlık üzerine kurulu geleneksel ekonomik tarzı devam ettiren günümüz kırsal toplulukları, birbirine zıt iki yerleşim dokusu oluşturmuşlardır. Bu iki yerleşim tarzının, yani göçebe/yarı göçebe çobanlık ve yerleşik düzen/yaylacılık düzeninin oluşmasında, iklim koşulları, etno-kültürel farklılıklardan daha önemli bir yer tutmuştur. Daha devlet öncesi toplumlarda, çiftçiler ve göçebe ya da yarı göçebe çoban gruplar, uyguladıkları stratejilerdeki ekonomik başarının topluluğun yapısı ve boyutu ile toprağın taşıma kapasitesi arasındaki doğru dengeyi korumaya bağlı olduğunun farkına varmış olmalıydılar. Art arda gelen tabakalarda değilseler, belirli bir bölgedeki değişik yerleşim tarzları, birbiriyle etkileşen ya da bir arada yaşayan topluluklardaki kültürel, sosyal ve ekonomik farklılıklara işaret edebilirler.

Anadolu'nun Orta Asya'dan gelen Türk göçebeler tarafından aşamalı olarak istila edilmesi, tarihi ve kültürel açıdan iyi bilinmektedir. Yaklaşık bin yıllık geçmişi olan bu belgeler, istila eden ve edilen grupların etno-kültürel kimliklerinin ne süre ve derecede ve hangi şartlar altında korun-

duğuna dair önemli katkılar sağlarlar. Artan politik güçlerinin Anadolu kırsalında demografik değişiklikler yaratmasına rağmen, Türkmenler hayat tarzlarını Anadolu'daki yerli çiftçilere zorla kabul ettirmemişlerdir. Modellere çevrildiklerinde bu tür veriler, Hitit öncesi ve sonrası toplumlardaki kültürel devamlılığın yorumlanmasına yardımcı olurlar (Hint-Avrupalılar'ın yerli Anadolulular üzerindeki ya da aksi kültürel etkinin değerlendirilmesi gibi). Etnik gruplar arasında kök salmış kültürel geleneklerin korunması, her zaman politik birlik sağlanmasa bile, grup kimliğinin devam ettirilmesine yarar. Grup kimliği dil, folklor, din, edebiyat, müzik, giyim kuşam ve yemek kültüründe saklıdır. Dil ve din her ne kadar etnisizmin dış görünüşte fark edilen özellikleri olsalar da, her zaman mutlak belirleyici faktör değildirler. Örneğin, Ermeniler, Yunanlar, Süryani Ortodoks Hıristiyanları ve Yahudiler mirasçısı oldukları dil ve dinlerle tanınırlarken, komşu toplumlar olarak yaşayan Lazlar ve Müslüman Gürcü gruplar sadece dilleriyle ayırt edilirler. Diğer yanda, Çerkezler ve Abhazlar sadece kendilerine özgü lehçeleriyle değil, aşiret yapılarındaki belli belirsiz farklı özellikleriyle birbirlerinden ayrılırlar. Alevi Türkleri dini mezhepleriyle tanımlanırlar, ancak hâlâ geleneksel aşiret örgütlenmelerini sürdüren Alevi Türkmen grupları onlardan farklıdır. Alevi Kürtler, başta tarihi belgelere dayanarak Zazalar'dan, ya da kendilerine özgü dini gelenekleri, aşiret bağları ve örgütlenmedeki farklılıklarıyla Sünni Kürtlerden ayrı bir varlık olarak tanımlanabilirler. Sünni Türkmenleri Yörüklerden değişik folklorleri, tören kıyafetleri, başlıkları ve kadın takılarıyla ayırt etmek mümkündür.

Aşiret grup kimliğinin politik amaçlar uğruna suistimal edilmesi, zaman zaman hayali aidiyet bağları kurulmasına ve bu nedenle belli aşiretlerin ataları hakkında çelişkili bilgiler oluşmasına yol açmıştır. Bununla beraber, geçmişteki köklerinin derinliği ne olursa olsun, hem aşiret ve kabile yapıları, hem de yerleşik toplumlardaki akrabalık bağlarının niteliği hakkında değerli bilgiler verirler. Efsanevi atalardan gelen ortak bir miras ve ilk vatanda ortak bir tarih iddiasının çoğunlukla tarihi açıdan kabul edilemez olmasına rağmen, hem yerleşik hem de hâlâ göçebe aşiret toplumları, yüzyıllar boyunca çok az değişmiş sosyal yapılara ilişkin etkileyici örnekler sergilerler.

Daha geç dönemlerdeki gibi, Tunç ve Demir Çağı aşiret yapıları da, kapalı habitatlarda yaşayan ve etno-kültürel bağları olan küçük grupların, daha güçlü düşman gruplara karşı bölgesel güçlerini pekiştirmek amacıyla birleşmeleri sonucunda meydana gelmiş olabilirlerdi. Osmanlı Dönemi boyunca sayısız Anadolu aşiretinin maruz kaldığı yapısal değişiklikler ve aşiret konfederasyonlarının oluşumu ya da dağılımına ilişkin tarihi belgeler, devlet toplumlarında "atadan kalma" toprakların yer ve büyüklüğündeki kalıcılığın yüzyıllardan çok nesillerle ölçülmesi gerektiğine işaret etmektedir. Bu durum, özellikle, politik gücün azalması bir aşiretin dağılmasına ve parçalarının yer değiştirmesine neden olduğunda ortaya çıkar. Tarihi belgelerdeki coğrafi atıflara dayanarak Demir Çağı'nda Muşki ve Tunç Çağı'nda Lukka ya da Kaşka gibi eski aşiret varlıkları/idarelerinin toprakları tanımlanırken bu özellik akılda tutulmalıdır.

Birden çok bilim dalının çalışmalarından edinilen bilgi sentezi sonucunda, aslında eski kırsal toplulukların, devlet toplumları içinde günümüz geleneksel toplumları gibi örgütlenmiş oldukları kanıtlanabilir. Günümüz toplumlarının faaliyetleri ve örgütsel yapıları araştırılarak modeller kurulabilir ve eski toplumlara uygulanabilirler.

Bu sahada geçirdiğim uzun yıllar boyunca, Anadolu kırsal topluluklarının yaşam tarzına ve geleneklerin eskiliğine hayran kaldım ve aslında bunların uzak geçmişin yansımaları olduğunu fark ettim. 21. yüzyılın başında, büyük bir ihtimalle kırsal sektörde yaşanan hızlı modernizasyona yenik düşeceklerine inandığım için, bu yaşam tarzlarını kayda geçirmeye karar verdim. Bu kitap, bu sahada ve kütüphanelerde veri toplayarak geçirilen uzun yılların birikimidir. Bu devasa veri tabanını elekten geçirmek pek kolay olmadı. Bu noktada, uzun mesleki deneyimi ve değerli tavsiyeleriyle özlü, fakat kapsamlı bir kitap yazabilmemi sağlayan Monografi Dizisi Metin ve Eser Editörü Shirley Gassner'in özverili çalışmasını şükranla anmak isterim.

Bu çalışmayı hazırlarken değerli tavsiyelerini ve yardımlarını aldığım meslektaşlarıma teşekkürlerimi sunmak isterim. Dikkatimi önde gelen Hititologlar'ın Hatti'nin sosyo-ekonomisi ile

ilgili önemli yazılarına çeken Ahmet Ünal'a minnettarım. Profesör Ali ve Belkıs Dinçol'a 2. ve 5. bölümlerdeki Hititçe ve Akkadça terimleri kontrol ettikleri, Dr. Irit Ziffer'e 11. bölümdeki Sümerce ve Akkadça terimlere yardım ettiği ve Profesör Israel Roll'a Yunanca ve Latince terimleri gözden geçirdiği için teşekkür ederim. Ayrıca Van'ın güneyinde gerçekleştirdiği arkeolojik yüzey araştırmaları sırasında çektiği bazı fotoğrafları kullanmama izin veren Profesör Oktay Belli'ye ve Karagündüz kazılarının fotoğraflarının yanı sıra, yayınladığı makalelerinden bazı fotoğrafları da çoğaltmama izin veren Profesör Veli Sevin'e teşekkür ederim. Ziyaretim süresince açıklamalarıyla beni aydınlatan Profesör Hayat Erkanal başkanlığındaki Liman Tepe ve Bakla Tepe kazı heyetine teşekkürlerimi sunarım. Nezaketleri ve hoşgörüleri sayesinde bu iki önemli Ege yerleşiminin fotoğraflarını çekebildim. 1988 yılında alanda bana eşlik eden Montana Billings burada yayınlanan bazı fotoğraflar nedeniyle özel bir yer hak ediyor. Ayrıca bilgisayar çıkışlı haritaları yapan Judith Dekel'e şükranlarımı sunarım.

Bu kitap, araştırma alanıma büyük ilgi duyan oğlum Ilan'a ve sevgili anne ve babam Renée ve Moise Yakar'ın anısına ithaf edilmiştir.

Tel Aviv
Eylül 1999

NOT

Anadolu'daki yeni ve sürdürülmekte olan diğer arkeolojik keşifler, her geçen gün Hitit tarihi ve uygarlığına değerli katkılarda bulunmaktadır. Würzburg'da düzenlenen IV. Uluslararası Hititoloji Kongresi'nde (4-8 Ekim 1999) Profesör Aygül Süel, Batı Anadolu devletleri ve Madduwatta, Kupanta-Kurunta, Piyamaradu ya da Manapa-Tarhunda gibi tanınmış politik karakterlerle ilgili Ortaköy (Şapinuwa) politik belgelerinin III. Tudhaliya zamanına tarihlendiğini belirtmiştir. Buna göre, 8. ve 9. bölümlerde değinilen Tawalagawa Mektubu ve Madduwatta Metni gibi Hitit belgelerinin tarihlenmesinin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir. Mimari kalıntılar ve dış politika ile ilgili konuları doğrudan Hitit kralına bildiren bazı belgelerin yapısı, Ortaköy'ün Orta Hitit Krallığı döneminde neredeyse Hattuşa kadar önemli bir krali yerleşme olduğuna şüphe bırakmamaktadır.

Profesör Tuba Ökse'nin Sivas ilindeki Yukarı Kızılırmak (Maraşşanta) Vadisi ve Profesör Mehmet Özsait'in Tokat ilinde yaptığı yüzey araştırmaları, Hatti'nin doğu (Yukarı Ülke) ve kuzeydoğu bölgelerindeki Hitit dönemi yerleşmelerinin önceden düşünüldüğünden daha yoğun şekilde dağıldıklarını göstermektedir. Göllüdağ'da son yıllarda yapılan kazılar (bkz. 5. Bölüm Res. 105) ve korunaklı yapılarda buluntu olmayışı, surlarla çevrili bu muazzam yerleşimin devasa bir kült şehri olduğu ihtimalini arttırmaktadır. Kış mevsimi dışarda tutulmak üzere buraya muhtemelen mevsimlik gelinmiş ve hatta belki de yapımından sonra bile tamamen iskan edilmemiştir. Sürdürülen kazılar herhalde bu tür olayların arkeolojideki manasını anlamamıza yardım edecek bazı kanıtları gün ışığına çıkaracaktır.

1. BÖLÜM

ANADOLU'NUN COĞRAFİ GÖRÜNÜMÜ

Yer kavramı sadece bir yerleşim yerinin sınırlı alanı ile değil, bölgesel çevresi de göz önüne alınarak tanımlanmaktadır. Bir bölgenin tanımlanması ve sınıflandırılması, yerleşme grupları ve fiziki coğrafya üzerindeki dağılım dokularının araştırılmasında önemli bir yer tutar. Bir bölge, yerleşim yerinde yapılabilecek tarımsal faaliyet imkânlarını belirler. Köy ve kasaba yerleşmeleri genelde sınırlı kaynakları olan bölgelerde seyrek halde karşımıza çıkmaktadır. Dik yamaçları ve ekilebilir toprakların olmaması nedeniyle, kayalık araziler ya da dağlık kesimler engel teşkil ederler. Özellikle alçak irtifalarda yer aldıklarında değerli addedilen ovalık bölgeler ise nüfus hareketlerini engellerler. Derin oyuklarda bulunmaları ya da zorlu arazilerden geçilerek ulaşılmaları halinde sınırlayıcı olabilen nehir vadileri, verimli alüvyon çökelleri nedeniyle büyük nüfuslar için en uygun bölgeler olarak kabul edilirler. Arazi özellikleri, toprak verimliliği, su ve iklim, yerleşik toplulukların kurulmasında hayati öneme sahiptir. Yerleşmeler, küçük yöresel nişler ya da su toplama havzalarının olduğu bölgelerde bulunur.

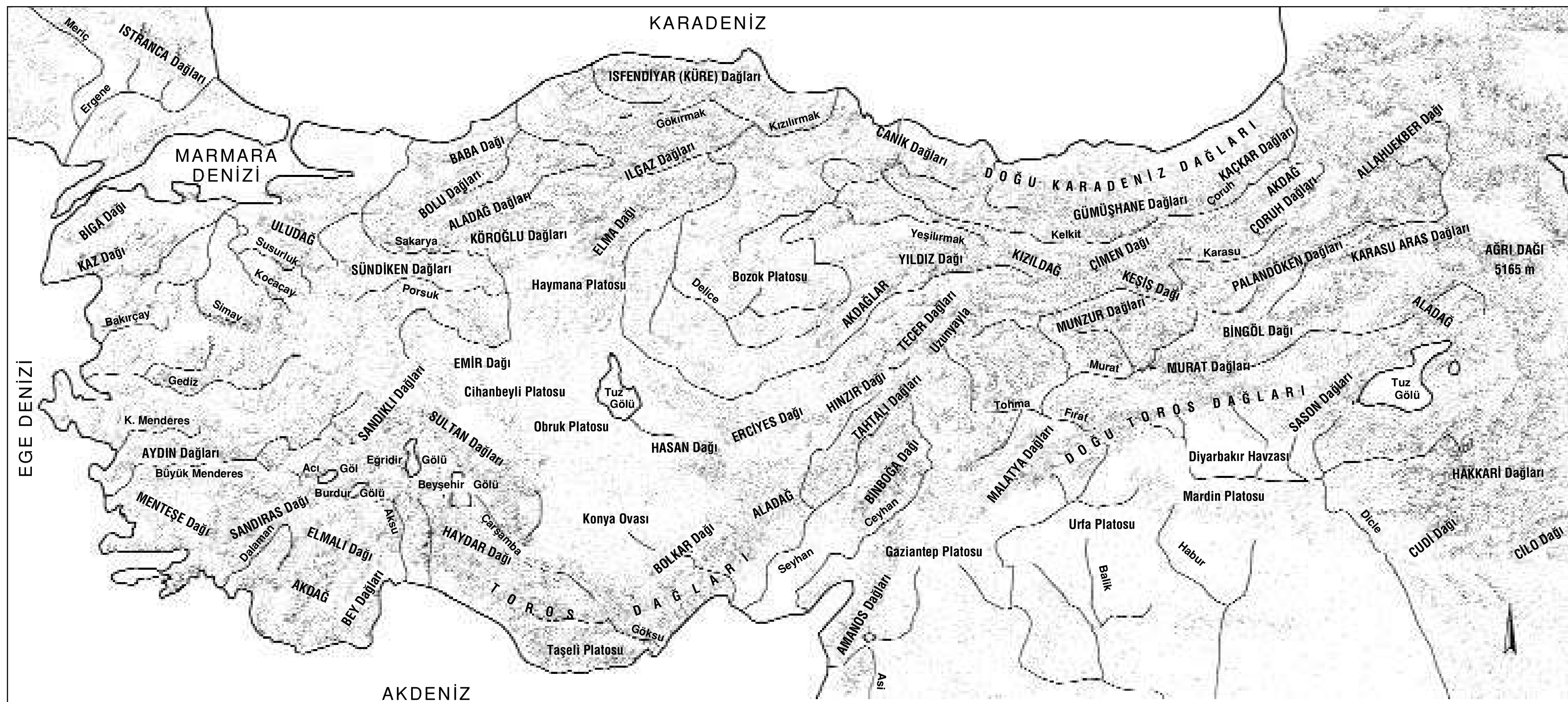
JEOLOJİ VE COĞRAFYA

Türkiye topografisine, çıkıntı kütleler ve batık havzaların oluşmasına yol açan jeolojik kırılmalar nedeniyle, oldukça zıt engebeli alanlar hâkimdir (1. Harita).[1] Çökükler (graben) ve faylar sistemi, aşağı yukarı kuzey-güney yönünü izleyerek, Ege Havzası sınırına paralel ilerler ve Ege Denizi adalarından doğu ve güneydoğuya doğru Anadolu içlerine kadar uzanır. Bu kuşaktaki en büyük faylar, 180 km uzunluğundaki Bursa-Gönen-Yenice grabeni, 80 km uzunluğundaki Edremit Körfezi, Bakır Çay, Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes nehirleri ve 120 km uzunluğundaki Kerme Körfezi'dir. Anadolu yarımadasının doğu ve iç kısımlarındaki Tersiyer lavlarıyla kaplı geniş araziler, coğrafi görünüme daha da çeşitlilik kazandırmaktadır.

Yoğun sismik faaliyetler Anadolu'nun jeolojik bir özelliğidir ve neredeyse iki bin yıllık geçmişe sahip eski belgelerin yardımıyla, tarihini kısmen yeniden canlandırmak mümkündür. Eski Anadolu'da Richter ölçeğiyle 7.0 veya daha büyük şiddetteki deprem felaketlerinin ortalama ne sıklıkta tekrar ettiğini hesaplamak güçtür. Ancak bugüne kadar Ege ve Marmara bölgelerinde M.S. 11. yüzyıldan beri 350, Kuzey Anadolu'da M.S. 2. yüzyıldan beri 200, orta platoda M.S. 1205 yılından beri 140 ve güneydoğuda M.S. 110 yılından beri 140 deprem meydana geldiği bilinmektedir (İlhan 1971:435-441).

Morfolojik açıdan Türkiye'nin başlıca deprem kuşakları yoğun yerleşilen vadiler ve düz arazilere denk düşmektedir. Sık sık sismik yönden aktif fayları izleyen sıcak maden suyu kaynaklarından, toprak ve bitki örtüsünün gizlediği fay hatlarının haritasını çıkarma konusunda yararlanılmaktadır. İç bölgelerin çoğu Pleistosen Çağ'daki volkanik patlamalar sırasında meydana gelmiş

1 Anadolu'nun fiziki coğrafyası için bkz. Dewdney 1971; Benedict ve diğ. 1974; Erinç 1978; Hütteroth 1982; Mc Neil 1992.

1. Harita: Türkiye'nin fiziki coğrafyası. Kuzey ve güneydeki dağ kütleleri, nem taşıyan rüzgarları ve mevsimlik fırtına hatlarını keser. Bu yüzden Anadolu Platosu'nun iç kısımları ve Güneydoğu Anadolu'daki yağış miktarı Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde olduğu kadar yoğun değildir.

lav alanlarıyla kaplıdır. Buzul Çağı sonrasında da volkanik faaliyet devam etmiş, ancak yoğunluğu dikkate değer ölçüde azalmıştır. Piroklastik koniler, maarlar ve lava akımları gibi volkanik yapılar, özellikle Van Havzası'nda, Güneydoğu Anadolu'da, orta platonun bazı kısımlarında ve Batı Anadolu'da yaygındır. İç kesimlerin aksine Türkiye sahilleri boyunca uzanan alüvyon ovaları ve delta dolguları, bugünkü şekillerini günümüz deniz seviyesine ulaşıldığı dönem olan yaklaşık G.Ö. 7000'den beri nehir ve denizlerin geçirdiği süreçlere borçludurlar. Buzul Çağı sonrası deniz seviyesindeki yükselmenin bütün Türkiye sahilleri boyunca çeşitli şekillerdeki batık sahil şeridinin oluşumuna yol açtığı belirtilmiştir. Bunlara çeşitli boyuttaki körfezler ve girintiler ve önceki akarsu vadilerinin bugün Ege ve Karadeniz'i birbirine bağlayan boğazlar haline dönüşmesi de dahildir (Erinç 1978:99-100).

Anadolu'nun dört ana yapısal birimi (1. Harita) şunlardır:

Kuzeydeki Kıvrımlı Dağlar Bölgesi, Kuzeybatı Ege'den Marmara Denizi'ne doğru uzanır. Türkiye'nin Avrupa yakasındaki bütün Trakya bölgesini ve Doğu Karadeniz Dağları'nı da kapsar.

Merkezî Masif Bölge, Anadolu Platosu boyunca uzanır ve doğudaki dağlık bölgenin batı uzantısı da buna dahildir.

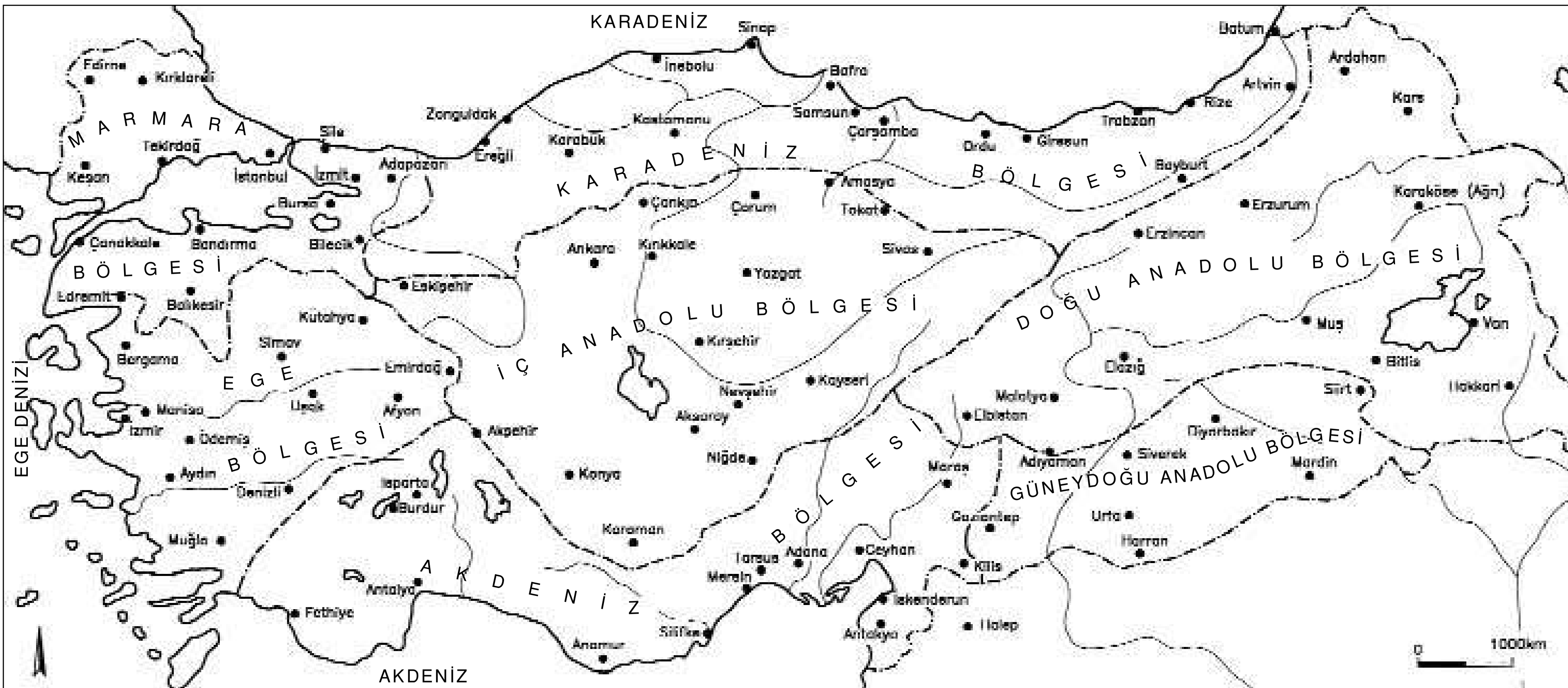
Güneydeki Kıvrımlı Dağlar Bölgesi, Anadolu'nun Ege'den İskenderun Körfezi'ne kadar olan üçte birlik alanını teşkil eder. Antalya, Isparta ve Burdur civarını içine alan Batı Toroslar ve Antalya Körfezi'ni kuşatır. Denizli'den Muğla'ya doğru olan hat boyunca bir kapalı havza ve yüksek kayalıklar serisi yer alır.

Arap Platformu, Doğu Afrika göllerinden kuzeye doğru, Kızıldeniz ve Suriye grabeni içinden geçerek Anadolu'ya uzanan Büyük Yarık Vadisi'nin bir parçasını oluşturur. Anadolu'da faylar kuzeydoğuya doğru hareket eder ve Güney Anadolu kıvrımlarının eksenine paralel giderler. Maraş-Gölbaşı, Malatya, Elazığ, Muş ve Van Gölü bölgelerindeki faylar, grabenler ve havzalar bu kuşağa dahildir (İlhan 1971:434).

KUZEYDEKİ KIVRIMLI DAĞLAR BÖLGESİ

Bu coğrafi bölge batıda Saros Körfezi'nden (Kuzey Ege Havzası) doğuda Aras Vadisi'ne kadar uzanır ve batı parçası tüm Trakya'yı kapsar. Kuzey Marmara denizaltı grabenleri, İzmit Körfezi, Sapanca Gölü grabeni ve Hendek - Düzce, Bolu - Gerede, Çerkes - Ilgaz - Tosya, Osmancık - Merzifon, Ladik - Erbaa - Niksar, Reşadiye - Suşehri - Refahiye, Erzincan - Tercan, Erzurum - Pasinler ve Kağızman - Tuzluca - Iğdır grabenleri ve fay hatları da buna dahildir (İlhan 1971:434). Kabaca, fayların eksenine paralel giden Kuzey Anadolu Dağları içindeki tektonik çukurlar şeridini içine alır. Bu büyük deprem kuşağı toplam 1500 km'ye ulaşır ve son 70 yıldaki sismik açıdan en aktif bölümü 800 km'den daha uzundur.

Dağlar Kuzey Ege'den Marmara Denizi'nin güney kıyısı boyunca uzanırlar. Ancak, Karadeniz'in batısında daha doğuda olduğu kadar heybetli değildirler ve nadiren 1000 m'yi aşarlar. Orta ve Batı Karadeniz bölgeleriyle karşılaştırıldığında, Doğu Trakya ve Marmara Havzası'nın topografyası oldukça alçak ve yumuşaktır. Ovaların yaygınlığına karşın, bu bölgenin sadece küçük bir bölümü deniz seviyesinden 1500 m'nin üstüne çıkar. Doğu Trakya, batısında Bulgaristan'da doğan ve zayıf drenajlı bir bataklık taşkın ovasını geçtikten sonra denize ulaşan Meriç Nehri'yle sınırlanmıştır. Meriç'in bir kolu olan Ergene, doğudan batıya doğru Trakya'nın ortasından geçer ve geniş havzası bu bölgedeki tarıma elverişli alanların büyük bir kısmını oluşturur. Trakya'nın geniş ve teraslı ovaları Marmara Denizi'nden Tekirdağ tepelerinin alçak tümsekleri ve Karadeniz'den Istranca Dağları'yla ayrılırlar. Istranca silsilesi, doğuya doğru İstanbul dolaylarına kadar uzanır ve Boğaziçi'ni geçerek Aşağı Sakarya'ya doğru devam eder. Bu dağlar bölgede parçalara ayrılmış alçak bir plato oluştururlar. Ancak Aşağı Sakarya Vadisi'nin ötesinde bu eğilim çizgisi doğuya doğru devam eder ve Doğu Karadeniz Dağları'nın batı ucuna ulaşır.

2. Harita: Türkiye'nin iklim bölgelerine göre coğrafi dağılımı (Erol 1983: Har.14). Türkiye Ege'den İran'ın ortasına kadar uzanan Orta Doğu iklim kuşağının nispeten daha nemli olan kuzey şeridinde yer alır. Akdeniz, Ege, Marmara ve Karadeniz'in yer yüzü şekilleri, enlem dereceleri, atmosferik basınç kuşakları ve rüzgara maruz kalma derecelerinden kaynaklanan iklim özelliklerinin çeşitliliği, Türkiye'nin yedi ayrı bölgeye ayrılmasını gerektirir. Kendi mikroiklimlerine göre başka alt bölgelere ayrılabilen bu bölgelerin her birinde iklim şartları, geçim ekonomilerinin niteliğini ve buna bağlı olarak kırsal yerleşme dokusunu belirlemektedir.

Marmara düzlükleri ve Bakır Çay vadisi arasında, Mesozoik ve Tersiyer de dahil olmak üzere, genç volkanik kayaların oluşturduğu 1300 m yükseklikteki yarık vadisi, İç Anadolu ovaları üzerinde yükselir. Merkezkaç bir drenaj sistemi vardır ve batı yarısındaki suları Büyük Menderes ve Gediz nehirleri oluğa benzer geniş vadileri üzerinden Ege'ye taşırlar. Bu bölgenin kuzey kısmında Tavşanlı içinden akan nehir Simav'ın ve Kütahya içinden akan ise Sakarya'nın kollarıdır ve Marmara Denizi ve Karadeniz'e dökülürler.

Uzun ve dar ve doğu-batı ekseninde bütün Karadeniz Bölgesi boyunca uzanan Pontus dağ silsilesi bazı yerlerde kıyıdan 150-200 km içeriye sokulur ve dik bir şekilde 1000 m ve üstüne çıkar. Kıyı ovaları oldukça dardır ve sadece büyük nehirlerin Bafra ve Çarşamba'nın geniş delta ovalarını oluşturduğu sayılı yerlerde genişlerler. Bölgenin sularını çeken akarsuların çoğu oldukça kısadır ve denize dökülürler. Doğuda Kelkit ve Çoruh nehirlerinin vadileri gibi derin ve dar vadiler ve havzalar, Pontus silsilelerini bölmüştür. Kızılırmak, Yeşilırmak ve Çoruh vadilerinin alçak kesimlerinde, bu uzun çukurlar kuzey kıyılarına dağ silsilelerini yaran kanyonlarla bağlanırlar. Sakarya Nehri'nin doğusundaki kuzey bölge, Kızılırmak Nehri'ne giden yol boyunca uzanan geniş ve yüksek bir dağ engeli oluşturarak birdenbire yükselir. Bu iki nehir arasında üç paralel dağ silsilesi yer alır. Karadeniz sahili boyunca uzanan en kuzeydeki dağ silsilesi, Kastamonu ve Sinop arasında en yüksek noktası 2018 m olan İsfendiyar Dağları'yla birleşmeden önce 1500 m'ye ulaşan Zonguldak civarındaki Baba Dağları'dır. Bu kesintisiz silsileyi Bolu (1828 m) ve Ilgaz (2588 m) Dağları'ndan Filyos ve Gökırmak nehirlerinin yüksek havzaları ayırır. Bunların güneyinde, Gerede ve Devrez havzalarının ötesinde Köroğlu Dağları (2400 m) yer alır. Bu kesimde Kuzeydeki Kıvrımlı Dağlar Bölgesi, Ankara'yı geçerek Tuz Gölü'ne kadar güneye inen bir tümsek oluşturur. Bu kırılma nedeniyle, Sakarya ve Kızılırmak nehirleri arasındaki Ankara'nın kuzey kısmı, Elmadağ (1855 m) ve Ayaş Dağları (1668 m) gibi, genelde kuzeydoğu-güneybatı doğrultusunu izleyen arızalı birkaç silsile içeren bir engebeye sahiptir. Kızılırmak ve Yeşilırmak arasındaki alanda daha da arızalı bir engebe vardır. Burada bu iki nehir, Kuzey Kıvrımlı Bölge ve Merkezî Masif Bölge'deki suların büyük kısmını taşırlar. Bafra Ovası'nın güneyindeki tepeler ve dağlar, Kuzey Anadolu Dağları'nın ilk silsilesini oluşturur. En yüksek noktaları 1500 m'ye ulaşır ve doğuda Canik Dağları ve batıda İsfendiyar Dağları'yla birleşirler. Durağan ve Ladik arasındaki alçak tepelikli bölgeyi, batıda Ilgaz, güneybatıda Köroğlu Dağları ve doğuda Canik Dağları kuşatır. Kuzey Anadolu Dağları'nın iç taraftaki silsilesi bölgeyi orta plato ve Doğu Anadolu'dan koparır.

Pontus Dağları'nın güneyinde, nemli astropikal iklim yerini soğuk ve kuru kış ve nemli ve serin yazların hâkim olduğu karasal iklime bırakır. Bu değişiklik, özellikle kuzey sahilinden 100-150 km içerdeki alanlarda hissedilir. Bölgenin güneybatısında, Balıkesir ve Bursa illerindeki kıvrımlı yapılar, alüvyonlu ve genç tortul toprakla kaplanmıştır.

MERKEZÎ MASİF BÖLGE

Bu bölge Anadolu Platosu'dur. Kuzey ve Güney Kıvrımlı Dağlar Bölgeleri ile sınırlanmıştır ve İzmir'in güneyindeki Ege sahilinden, İç Anadolu'nun kuzeydoğusunda Sivas'a kadar uzanır. Doğu uzantıları, Anadolu'nun dağlık bölgesine bitişiktir. Orta platonun batı, kuzeybatı ve doğudaki coğrafi uzantıları tam olarak sınırlanmamıştır. Örneğin, Ege ve Marmara'nın sahil ve iç kesimleri, kesin coğrafi sınırlarla değil, aşamalı geçiş bölgeleriyle ayrılmıştır. Bu yüzden, platonun kuzeybatı tarafı Marmara Denizi ve geniş nehir havzalarına olan yakınlığı nedeniyle daha az kuraktır ve en iyi otlak ve topraklardan birine sahiptir. Orta platonun doğu ve kuzeydoğu kesimleri, daha yüksek engebeleriyle topografik açıdan güney platodan daha çeşitli ve daha nemlidir. Burada nehir vadileri, korunaklı ovalar ve yayla otlakları boyunca uzanan toprakların verimliliği, tahıl tarımı ve hayvancılığı ideal bir ekonomik strateji haline getirmektedir.

Anadolu Platosu, özellikle Ankara'nın güneyinde Tuz Gölü ve Konya arasından geçerek Sivas yakınındaki Kuzey Kıvrımlı Bölge'yle birleşmeden önceki İç Anadolu coğrafyasına hâkimdir. Sadece tek bir kütleden değil, çeşitli köken ve kaya türlerine sahip dağların ayırdığı bir dizi yüksek irtifalı ovadan ibarettir. Kıvrımlı yapıların az olmasına rağmen, bu bölgedeki engebe çok çeşitlilik gösterir ve Kuzey ve Güney Anadolu silsilelerinin ortasındaki alanlar ve bunları sınırlayan faylarla jeomorfolojik açıdan bağlantılı Kayseri, Kırşehir, Niğde, Ilgın, Afyonkarahisar ve Eskişehir gibi çok sayıda deprem merkezini kapsar. Kuzey, güney ve doğudaki dağlık bölgelerle karşılaştırıldığında, eskiçağ halklarının ve eşyalarının taşınmasını engelleyebilecek aşılmaz dağ silsilelerinin bulunmadığı açık bir arazidir ve sakıncaları topografik değil, iklim kaynaklıdır.

Orta Anadolu Platosu'nun büyük bölümü, Çorum'da Pontus silsilelerini yarıp geçmeden önce, 700 km'yi aşan nal biçimli bir yol izleyen Kızılırmak Havzası'nın içinde yer alır. Bu nehir, orta platonun kuzeydoğu kesiminde, Yıldız Dağları (Pontus silsilelerinin en güneyinde) ile Tecer Dağları (Toros kıvrımlarının en kuzeyinde) arasındaki bir bölgede doğar. Yukarı Kızılırmak, Sivas ve Kayseri arasında 160 km'lik bir mesafe kateder ve Akdağlar ve Hınzır Dağları arasında bir dizi dar arızalı çöküntü alanı içinden geçerek güneybatıya doğru akar. Kızılırmak kavsi içindeki nispeten alçak engebeli geniş alan, volkanik kaya kütleleri, Mesozoik ve Tersiyer kıvrımlar ve geniş Neojen tortul tabakaları içeren çok çeşitli yapılar gösterir. Anadolu Platosu'nun bu çekirdek kısmı dışında, bölgenin Sivas yakınındaki doğu kısmında, engebe ve yapı yeniden karmaşık hale gelir.

Batıda Eskişehir-Afyon hattı ve doğuda Ankara - Tuz Gölü - Niğde hattı arasında uzanan Orta Anadolu Platosu kesimi, deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m yükseklikte, Neojen tortullarla kaplı, hafif meyilli, çok geniş alanlardan oluşur. Alçak tümsekler bu düz alanları üç ana bölgeye ayırır: Sakarya Havzası, Tuz Gölü Havzası ve Konya Ovası. Sakarya Havzası, kuzeyde Sündiken (1768 m) ve güneyde Emir Dağları'yla sınırlanmış ve doğu tarafı 1200 m yükseltili Haymana ve 1400 m yükseltili Cihanbeyli platolarınca çevrilmiştir. Güneyde Obruk Platosu, Konya Ovası'nı Tuz Gölü Havzası'ndan ayırır. Bu iki kapalı havza, Pleistosen Çağ'da büyük göllerle kaplıydı. Kuzeylerindeki Koçhisar gibi yaylalarda, Tuz Gölü Havzası üzeri boyunca birdenbire 300 m yükseltili jeolojik fay hattı başlar. Bu yayla, Kızılırmak Vadisi ve kapalı havza sistemi arasındaki su bölümü çizgisini oluşturur. Kabaca kuzeybatı-güneydoğu ekseninde Ankara'nın doğusu ve Çankırı'nın batısından geçerek 150 km boyunca uzanan fay hattı, Orta Kızılırmak Vadisi'ni Yukarı Sakarya Vadisi'nden ayırır.

Deniz seviyesinden yaklaşık 905 m yükseklikte yer alan Tuz Gölü, Van Gölü'nden sonra Anadolu'nun ikinci büyük gölüdür. Eskiden sahil şeridinin 1015 m gibi daha yüksek irtifalarda bulunması, Pleistosen ve Erken Holosen Çağlarda çok daha büyük olduğunu göstermektedir. Bu göl güneydoğusu ve kuzeybatısında, özellikle yazın içinde güney ve batı kıyılarını sınırlayan geniş tuz düzlüklerinin görülebildiği büyük bir havza oluşturan alüvyon ovalarıyla çevrilmiştir. Yazın tuz miktarı çok yükselerek, neredeyse suyun üçte birlik kısmını teşkil eder. Gölün doğu tarafında, Şerefli Koçhisar yarımadasının kuzeyi ve güneyinde, alçalan dağlar neredeyse göl kıyısına kadar uzanırlar.

Kuzeyde Obruk Platosu, Konya Ovası'nı Tuz Gölü'nden ayırır ve ovanın güney, güneydoğu ve güneybatısını Toroslar sınırlar. Konya'nın batısında, Aladağ ve Alacadağlar'ın eteğinde, ova sona erer. Doğuda kabaca kuzey-güney yönündeki bir yaylalar dizisi, Niğde'nin doğu-güneydoğusunda Aladağlar'ın eteklerine doğru yayılan Konya Ovası'nı çevreler. Ovanın doğu ve orta kısımları, uzak geçmişteki volkanik patlamaların izlerini taşır. Aslında bu ovada görülen volkanik materyal kaplı geniş alanlar, Niğde, Nevşehir ve Kayseri civarında, bir zamanlar aktif olan Kayseri güneyindeki Erciyes (2916 m) ve Niğde'nin kuzeybatısındaki Hasandağ (3258 m) volkanik dağlarından gelmiştir.

Önde gelen birkaç güzergâh, Konya Ovası'na giriş ve çıkışlarda rahat geçiş sağlar. Örneğin, Boz Dağ üzerindeki alçak bir geçit sayesinde kuzeydeki Tuz Gölü havzasına girilir. Ana güzergâh, ovanın doğu ucundan kuzeydoğu yönünde Niğde üzerinden Kayseri'ye ve güneydoğu yönünde Ulu-

kışla üzerinden Toroslar'ı aşarak Kilikia'ya götürür. Karaman'ın güneyinde ana güzergâh ovayı terk eder ve Toroslar içinden geçerek Göksu Vadisi'ni takip eder. Batıda Akşehir ve Afyon güzergâhı yavaşça, Pisidia göllerine götüren Beyşehir yolu ise, Konya'nın batısına doğru dik şekilde yükselir.

Anadolu Platosu iki farklı iklim kuşağı arasında sıkışmıştır: Karadeniz Bölgesi'nin kuzeydeki nemli astropikal kuşağı ve Akdeniz Havzası'nın güney kuşağı. Platonun geniş orta kesimi karasal iklim özellikleri gösterirken, aşağı güney ve merkezî güney kesimleri sıcak ve kuru yazlar ve oldukça ılıman ve nemli kışların hâkim olduğu Akdeniz iklim kuşağının etkisi altındadır. Güneydeki bu coğrafi kuşak içinde, farklı yer şekilleri özel alt iklim koşullarına sahip ekolojik nişler oluştururlar. Toroslar'ın hemen kuzeyindeki alanlarda hâkim olan Akdeniz iklimi, karasal türde soğuk kışlar gibi yerli özellikler gösterir. Bakırçay (Kaikos), Gediz (Hermos), Küçük Menderes (Kaystros) ve Büyük Menderes (Maiandros) gibi büyük nehirlerin alçak havzalarının Ege'ye açılması nedeniyle, Akdeniz ve iç kesimdeki karasal kuşak arasında değişken olan iklim sınırı, iyice iç kesimlerde Akdeniz tipi tarımı mümkün hale getirmektedir. Hatta yükseklik arttığı için, doğuya doğru iklim daha da karasallaşır. Bitki örtüsü bariz iklim farklarını yansıtır. Örneğin, güneyde Akdeniz iklimi bazı tropik bitkilerin yetişmesini elverişli kılar, ancak Akdeniz sahilinin 80-120 km kuzeyinde, platonun yaklaşık 1000 m yükseğinde bitki örtüsü dondan zarar görür.

Batıya doğru Anadolu Platosu'nun engebesi giderek değişir ve sahile doğru yavaşça alçalma başlar. Batı Anadolu'nun bu çok geniş bölgesi, coğrafi açıdan İç Anadolu ve Ege Havzası arasında bir geçiş hattı olarak kabul edilir. Gerçekten de Lydia, Mysia ve Karia bölgeleri, çoğunun deniz seviyesinden neredeyse 1000 m yükseklikte yer aldığı Phrygia'nın yüksek ovaları ve sahil arasındaki coğrafi geçiş hatlarını işgal ederler. Doğuda Galatia ve Lycaonia Anadolu yarımadasının ortasında hafifçe alçak bir havza oluştururlar. Bu havzanın büyük kısmı Phrygia bölgesinden daha düzdür ve Kızılırmak nehrine kadar ulaşır. Pontus ve Kappadokia içinden geçerek Yukarı Fırat Vadisi'ne doğru gelindiğinde topografya tekrar yükselmeye başlar.

50 ve 200 km arasında değişen mesafelerde iç kesimlere doğru uzanan Ege Bölgesi, kuzeydoğuda Troas ovasından, güneyde Fethiye'nin doğusundaki Koca Çay Vadisi'ne kadar olan sahil boyunu içine alır.[2] Batıda Ege Denizi'nden içeri doğru, arazi yavaş yavaş yükselir. Aynı zamanda bu iki nehir havzasını ayıran tepelik bölgeler, Ege'nin iç kesiminde daha çok orta platodakilere benzeyen ekolojik nişler sunar.

Genel anlamda bu bölgenin kuzey ve orta kesimlerinde, güçlü bir doğu-batı topografik ve yapısal doku hâkimdir. Kuzeyde Marmara ve Ege bölgelerini ayıran tepelik alanın sularını, Gediz'in kolları olan Kum ve Selendi ve daha küçük boyuttaki Bakır Çay taşır. Tavşanlı - Uşak - Denizli hattının doğusundaki alan, Eskişehir ve Afyon arasındaki hatta kadar karışık bir yapı gösterir. Bu alanın büyük kısmı, oldukça yeni jeolojik çökellerle kaplıdır ve doğuya doğru arazi gittikçe deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m'ye kadar yükselir.

Kıyı gerisi ve Ege kıyısının önemli bölümüne dağlar ve yarık vadileri hâkimdir. Doğu-batı doğrultulu hatların daha sınırlı kuzey-güney doğrultulu bir fay ile birleşmesi nedeniyle, sahil hattı daha arızalıdır. Sahil, alüvyal düzlüklerin yaygın olduğu Edremit Körfezi'nden Büyük Menderes'e kadar uzanan kuzey kıyısıyla, Muğla ilindeki bir hayli oyuk güney kıyısı arasında önemli topografik farklılıklar gösterir. Homojen ya da masif bir topografyanın bulunmayışı, Ege'nin iç kesimlerini, bariz doğu-batı doğrultulu hattıyla hem Ege kıyısından, hem de dağ kütleleri ve ovaların birbiri ardına yer aldığı orta platodan ayırır.

Ege Bölgesi'nin önde gelen nehir vadileri, deniz seviyesinden 1000 m'nin altındaki yüksekliklerde hafif yamaçlı ya da kendi seviyelerinde geniş alanlar oluştururlar. Gediz (Hermos) ve Bü-

2 Bazı coğrafyacılar Ege Bölgesi'nin kuzeyde Soma'nın batısındaki Bakır Çay (Kaikos) vadisi ile güneyde Koca Çay vadisi arasında uzandığını kabul ederler.

yük Menderes (Maeander) vadileri düz ve geniştir ve neredeyse Batı Anadolu, İç Anadolu ve Akdeniz Bölgesi'nin birleşme noktasına kadar kıyıdan 150 km içeri sokulurlar. Bu vadiler Ege kıyısı ve iç kesimler arasında her zaman önemli geçiş yolu olmuşlardır. Bu nehirler etrafındaki alüvyon ovaları 10-12 km genişliğindedir. Bu vadilerin üzerinde, parçalara ayrılmış bir yayla kümesi bulunur ve ortalama 1000-1500 m yükseltili doruk seviyesi, sayısız dağ şekilleriyle çoğu yerlerde 2000 m seviyesini de aşar. Gediz Vadisi her iki tarafında da büyük faylarla sınırlandığı için, simetrik değildir. Kuzey tarafında nehir kolları nispeten hafif yamaçlar oymuşken, güney tarafı Boz dağlar'ın bazı yerlerinde 2000 m'ye kadar yükselir. Mikaşist ve gnays gibi tamamen metamorfik materyaller üzerinde oluşan tepeler, kümeler halinde sadece Gediz ve Büyük Menderes vadileri üzerinde değil, 75 km uzunluğundaki Küçük Menderes (Kaystros) vadisinin üzerinde de yükselir. Gediz ve Küçük Menderes vadileri arasında yer alan Boz dağlar (2160 m), Küçük Menderes ve Büyük Menderes arasında yer alan Aydın Dağları (1732 m) ve Büyük Menderes ve Mandalya Körfezi - Muğla - Denizli hattı boyunca uzanan Güney Kıvrımlı Dağlar Bölgesi'nin kuzey ucu arasındaki alanı kaplayan Menteşe Dağları (1792 m) bu kümelere dahildir.

Üç doğal güzergâh bu bölgeyi orta platoya bağlar. Kuzeydeki, Balıkesir üzerinden Marmara sahilinin güneyinden geçer ve Kütahya içinden Eskişehir'e ulaşır. Ortada yer alan ikinci, İzmir'i Uşak ve Afyon'la birleştirir, Gediz Vadisi'ni aşar ve Afyon - Akşehir - Ilgın yolunu izleyerek, Konya Ovası'na varır. Büyük Menderes Vadisi boyunca uzanan üçüncü güzergâh, Denizli yakınından geçer ve Eğirdir'de sona erer; tali yolları ise Burdur ve Isparta'ya devam eder.

Ege kıyısı ve Bursa'dan Denizli'ye uzanan iç kesim hattı arasındaki alan, dağ kütleleri ve yarık vadileriyle doludur. Ancak, Çanakkale'nin güneybatısı, Balıkesir, Manisa, Aydın ve İzmir illerinden oluşan daha büyük kuzey bölgeyle, en güneydeki Muğla ili bölgesi arasında önemli farklar vardır. Kuzey bölgede güçlü bir doğu-batı yapısal ve topografik doku hâkimken, Muğla ve Denizli illerini içine alan güney bölgede rölyef daha düzensizdir. Burada coğrafyaya tepeler ve dağlar hâkimdir ve aralarında çok sayıda küçük kapalı havza bulunur. Ege Bölgesi'nin bu güney kesiminde düz araziler pek geniş değildir ve çoğunlukla sahil boyunca ve iç kesimlere sadece birkaç kilometrelik mesafelerde bulunurlar. Buradaki güneybatı-kuzeybatı eğimli sırtların ötesinde (örn. Bozdağlar, Söğüt Dağları) mevcut sular, Dalaman ve Aksu sistemleri üzerinden Akdeniz'e dökülür.

Doğuda Orta Anadolu Masif'i yüksek dağlarla kaplı yüksek bir platoyla birleşir. Bu yüksek araziyi kesen anaforlu nehirler, sadece birkaçının iç kesimden kuzey sahiline doğru kısmen geçit verdiği derin vadiler oluşturmuşlardır. Bir bütün olarak bu bölge, tepeler ve yüksek dağ sırtlarıyla bölünmüş geniş düzlüklerden oluşan yüksek bir ova olarak tarif edilebilir. Bu platonun güney alanlarında, sönmüş volkanlar kısmen kendi püskürmeleri sonucunda ortaya çıkan ovalar üzerinde yükselirler. Doğu Karadeniz kıvrımlarının güneyinde, ikinci bir dağ silsilesi doğu-batı ekseni boyunca uzanır ve içlerinde uzun Aşkale Ovası gibi oldukça geniş olanların da yer aldığı birkaç dağ içi ova içerir. Bu ovanın güneyinde Pasinler Ovası'nın doğu yönünde Deve Boynu olarak bilinen geniş dağ sırtıyla ayrılmış Yukarı Aras (Araxes) Havzası uzanır ve bu havzanın batısında Fırat, Vican ve Pekeriç ovaları içinden akar. Kuzeydeki batı-doğu ekseninin doğu ucunda Büyük Ağrı (Ararat Dağı), 5165 m yükseltisiyle bölgenin en yüksek noktasını oluşturur ve güneyinde ve kısmen Van Gölü civarında arazi bazı yerlerde neredeyse deniz seviyesinden 3000 m'ye kadar yükselir. Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarının yanı sıra, Van Gölü'nün kuzey kıyısındaki Süphan Dağ (4400 m), 130 km uzunluğundaki bu gölün batı kıyısındaki Nemrut Dağ (2930 m), Erzurum'un güneyindeki Bingöl Dağları (3193 m), Erzincan ve Tunceli arasındaki Munzur (Mercan) Dağları (3368 m) ve Hakkâri'deki Cilo (4168 m) ve Sat Dağları Doğu Anadolu'nun başlıca yerlerini teşkil ederler. Bölgeyi birkaç nehir birden sular. Bunlardan Kuruçay (Kura) Erzurum'un kuzeydoğu kesiminin içinde, Kars'ın batısında doğar. Bu nehir doğu ve güneydoğu akıntısıyla Gürcistan ve Azerbaycan içinden geçerek Hazar Denizi'ne doğru devam eder. Doğu Anadolu'daki en derin vadileri oluşturan Aras (Araxes) nehri, Bingöl Dağları'ndaki birkaç kaynaktan doğar, Erzurum'a doğru akar, sonra doğuya dönerek Ağrı Dağı'nın kuzeyindeki Ağrı Ovası'na ulaşır ve Ku-

ra gibi Hazar'a dökülür. Büyük bir küçük volkanik göller kümesi içeren Bingöl Dağları, Doğu Anadolu'nun bu dağlık kesiminde en önemli otlaklardan birini sunmaktadır.

Kars'ın volkanik platosu güneyde Aras Nehri ve doğuda Arpaçay'ın dar ve derin vadisiyle sınırlanmıştır. Bu platonun en alçak noktası deniz seviyesinden yaklaşık 1250 m yükseklikte yer alır. Yüksek Allahüekber Dağı (3111 m) ve Hacıhalil, Alaca, Akbaba, Üç Oğlan ve Büyükyahni gibi daha küçük bir sönmüş volkanlar dizisi, bu platoyu oldukça düz birkaç alana böler. Ancak Kars'ın kuzeyinde rölyef daha yüksek ve daha belirgindir. Burada en önemli coğrafi oluşumlardan birisi volkanik Ardahan Ovası'dır.

İki büyük koluyla beraber Yukarı Fırat bölgesi, Elbistan, Uzunyayla ve Güneydoğu Toroslar bölgesinin de dahil olduğu birkaç dağ içi ovayı kapsar. Yukarı Fırat olarak da bilinen Karasu, Fırat'ın en kuzey koludur. Erzurum'un hemen güneyinde doğar ve dönemeçli bir yol izleyerek, art arda uzanan ovaların içinden geçtikten sonra Munzur Dağı'nın kuzey tarafı boyunca derin oyulmuş bir vadiye akar. Sonra Munzur Dağı ve Güneydoğu Toroslar arasındaki sınırı çizen bir kanyon oluşturarak, aynı silsile içinden geri döner. Nehrin akış yönünde üç kapalı havza halinde, Erzurum, Tercan ve Erzincan ovaları yer alır. Fırat'ın güney kolu olan Murat Nehri'nin (Arsanias, Ermenice Aratsani) uzunluğu 500 km'nin üzerindedir. Erzurum'un doğusunda, aslında Karasu'nun kaynağından pek de uzakta sayılmayan, Ağrı yakınındaki kaynaklarından doğar. Başlangıçta doğuya doğru akarken, birkaç geniş ova ve kanyon içinden geçtikten sonra, giderek yönünü güneye doğru çevirir. Keban Barajı projesinden önce, bu nehir geniş bir vadinin batı ucundaki bir havzada Karasu ile birleşiyordu. Murat Nehri ana akış yönü boyunca dört havzayı, yani Ağrı, Malazgirt, Muş ve Elazığ ovalarını, kollarından biri ise Palu Ovası'nı sular. Deniz seviyesinden yaklaşık 1535 m yükseklikte uzanan Ağrı Ovası, Büyük Ağrı'dan başlayan bir dağ zincirinin güney tarafı boyunca uzanır.

Muş'un kuzeyinde Murat Nehri geniş Karaköse Vadisi'nin içinden akar. Van Havzası'nın kuzeyinde yer alan bu dağ içi vadi, çevredeki dağlardan gelmeye devam eden çakılla kaplanmıştır. Malatya'nın güneyinde Fırat, Doğu Toroslar'a dik bir kanyon dizisiyle nüfuz eder.

GÜNEYDEKİ KIVRIMLI DAĞLAR BÖLGESİ

Toroslar nedeniyle bu bölge tipik bir S biçimine sahiptir. Toros dağ silsilesi boyunca çoğu yerde dağlar aşağıdaki sırayı izleyen bir enine kesit verir (McNeill 1992).

1. Doğu-batı yönü doğrultusunda oldukça dik kireçtaşı tepeler ya da karst oluşumları, hemen deniz kenarında ya da kıyı ovalarında başlar. Su toplama havzaları kuzeylerindeki korunaklı vadilerde yer alan akarsuların derin kanyonlarıyla kesilmişlerdir.
2. Bu ilk engelin arkasında granit ve daha yuvarlak hatlı doruklara geçit veren ve kuzey yamaçlarında alçak dağ eteklerine ve Güney Anadolu Platosu'nun uçsuz bucaksız alanına düşen kireçtaşlı daha da yüksek bir dik kayalık başlar.
3. Bozkır arazinin hemen dışında Emir, Hasan, Karadağ ve Erciyes gibi büyük volkanik dağlar yükselir. Doğuda Doğu Toroslar olarak bilinen dağ zinciri Arap Platformu'nu sınırlar ve Hakkâri (Hakâri) Dağları'nın güneyindeki Cilo Dağları'nın kireçtaşı masifi Irak'taki Zagros Dağları'na önemli bir bağlantı teşkil eder.

Toroslar üç ana bölüme ayrılmıştır. Batı Toroslar Antalya Körfezi'ni kapsar ve esas olarak Antalya, Isparta ve Burdur illeri boyunca uzanır. Tahtalı ve Bey Dağları'nın batısında deniz seviyesinden 1000 m'ye ulaşan yüksekliklerde birkaç kapalı havza yer alır ve bunlar batıda Elmalı Dağları'yla çevrilmişlerdir. Benzer yüksek kayalıklar ve korunaklı ovalar dizisi, Denizli'den Muğla'ya uzanan bir hat boyunca devam eder ve Toroslar'ın batı ucunu meydana getirir. Batı Toroslar, Ege ve Akdeniz kıyıları arasında hareket etme konusunda ciddi bir engel teşkil eder. Bu bölgede batık havzalar, arızalı dağ kütleleri ve kısa kıvrımlı silsilelerin neden olduğu karmaşık bir rölyef vardır.

Bu kısa silsilelerin kuzeydoğusunda Çarşamba nehrinin sularını Konya Ovası'na taşıdığı Beyşehir ve Suğla göllerini içine alan çukur bir geçit vardır. Antalya'nın iç kesiminde kuzey-güney yönündeki kıvrım eksenleri, Göller Bölgesi'nde kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzanan dağ sırtlarıyla birleşir. Akdeniz'in bu kuzeybatıdaki iç bölgesinde, oldukça büyük göller vardır. Acıgöl ve Burdur Gölü gibi daha küçük boyutta olanların sularındaki tuz oranı çok yüksektir ve kapalı havza sisteminin bir parçasını oluştururlar. Ancak daha büyük olan Eğridir, bir tatlı su gölüdür ve güneyde yeraltı suyu sızıntısıyla kireçtaşı kayaların içinden geçerek suları taşır. Orta Toroslar Geyik Dağ'da başlar ve Seyhan nehrinin üst kısımlarına kadar ulaşır. Ancak bu dağ silsilesinin daha batı kesiminde, Göksu (Kalykadnos) havzasına denk düşen yerde, Bolkar Dağları'nın (3585 m) büyük Permokarbonifer kireçtaşı masifi ve (3726 m) Kretase kireçtaşlı Aladağlar'la rölyef tekrar düzenli hale gelir. Bu ikisi arasında, Kilikia Kapıları olarak adlandırılan ünlü dar geçit (Gülek Boğazı), yüzeyi 1000 m derinliğinde yarar ve İç Anadolu Platosu ile Kilikia arasında önemli bir geçiş sağlar. Alanya ve Silifke arasında Paleozoik masifler, denizden hemen sonra başlarlar ve sahil kayalıklarla kaplıdır. Ancak daha doğuda Seyhan (Saros) ve Ceyhan (Pyramos) nehirlerinin eski deltaları kıyı ovasını önemli ölçüde genişletmeden hemen önce, Göksu deltası küçük fakat verimli bir düzlük oluşturur. İskenderun'da bu dağlık bölge kuzey-doğuya doğru devam eder ve sonra Arap Platformu'nun kuzey tarafı civarında doğu-güneydoğuya doğru döner. Gülek Boğazı'nın doğusunda Toros silsilesinin Güneydoğu Toroslar olarak bilinen bir kuzeydoğu uzantısı vardır. Tohma Çayı vadisi geçildikten sonra, Gürün ve Darende yöresinde bu dağlar oldukça çıplak ve daha çok tepelik bir görünüm alırlar. Güneydoğu Toroslar'ın güney-güneybatısındaki Amanos dağ silsilesi de Toroslar'a dahildir.

ARAP PLATFORMU

Güneydoğu Anadolu'nun Suriye sınırında Harran ve Diyarbakır'a yaklaşırken irtifa kaybeden bir dizi geniş platodan oluşan bu bölgesinin yumuşak bir rölyefi vardır. Diyarbakır ve Adıyaman havzalarında Neojen tortullu geniş alanlara rastlanılır, ancak Urfa'nın kuzeyi ve Mardin'de tedricen yükselen inişli çıkışlı tepelerin oluşmasına yol açan Eosen kayaçlar da geniş alanları kapsar. Bu platformun kuzey kenarı Antakya-Adıyaman ve Siirt illerinin içinden geçer. Karacadağ olarak bilinen bir sönmüş volkanın iki coğrafi parçaya ayırdığı bu geniş tepelik bölge, Mezopotamya'yı Kuzeydoğu Akdeniz kıyısına bağlayan bereketli hilal adı verilen toprakların bir parçasını oluşturur. Karacadağ'ın doğusunda, güneyinde bir tepeler dizisiyle çevrilmiş Yukarı Dicle Havzası yer alır ve bölgenin batısına Aşağı Fırat Havzası hâkimdir. Neredeyse bütün uzunluğu boyunca, bu bölgenin kuzey sınırı Doğu Toroslar'ın en güney kıvrımlarını oluşturan bir dizi dağlar silsilesinin sırtını takip eder. Bu dağların güney etekleri jeolojik ve jeomorfolojik açıdan farklılık gösterir. Buradaki topografiyi uzun ve hafif iniş çıkışlı kıvrımlar ve kubbe şekilli oluşumlar belirler. Toros kenar kıvrımları olarak bilinen bu alanda, bu yüzey şekillerinin bazıları aşınmış kesitler, kornişler, domuz sırtı tepeler ve akarsuların açtığı geniş çukurlarla topografik açıdan tersine çevrilmiştir.

Bu alanın güneyinde, yükseklikleri güneye doğru 1000 m'den 500 m'ye alçalan inişli çıkışlı plato yüzeylerine sahip bir coğrafi bölge vardır. Maraş ve Gaziantep arasında güneybatıdan kuzeydoğuya ve Mardin karşısında batıdan doğuya doğru uzanan Toros Dağları'nın doğrultusunu izleyen alçak dağ silsileleri, bazı yerlerde bu yüzeyleri kesintiye uğratırlar. Bu bölgenin güney kısmının doğu ve batı kesimleri arasında, yapısal ve topografik özellikler açısından bariz bir fark vardır. Bu iki kesim, 1938 m yükseltili, kuzeyden güneye doğru uzanan Karacadağ volkanik kütlesi ile ayrılmıştır. Volkanın Pleistosen Çağ'a ait bazaltik lavları çok geniş bir çevreye yayılmıştır (Erinç 1980: 76). Bu kütlenin batısındaki Urfa ile Gaziantep arasında, Fırat Nehri ve kollarının parçalara ayırdığı kireçtaşı katmanlardan oluşan hafif eğimli tekdüze plato yüzeyleri, en çok gö-

rülen topografik özelliktir. Karstik çukurlar ve Harran ve Sürüç'teki gibi alüvyonlu toprakla kaplı geniş ovalar, kuzeyden güneye doğru eğim gösteren bu plato yüzeyine gömülmüşlerdir. Buna karşın Karacadağ'ın doğusundaki alanın topografisi daha yalçındır. Bu kesimin merkezini, yüzlerce metre kalınlıktaki klastik tortullarla kaplı Diyarbakır Havzası teşkil eder. Bu havza, Toros eteklerinin kenar kıvrımları, güneyde eski jeolojik katmanların kubbemsi şeklinin oluşturduğu Mardin Eşiği ve batıda Karacadağ volkanik kütlesiyle sınırlanmıştır.

Bu bölgenin sularının önemli bölümünü Fırat (Euphrates) ve Dicle (Tigris) nehirleri toplar. Dicle, Diyarbakır Havzası'na kuzeyden girer ve sonra Diyarbakır'ın güneyinde birden doğuya döner ve uzun bir mesafe boyunca havzanın eksenini takip eder. Geçtikleri yerlerin çoğunda, bu iki nehir ve kolları platformun yüzeyini yaran, derinlikleri 5-50 m arasında değişen vadilerin içinden akarlar.

PALEOİKLİM VE BİTKİ ÖRTÜSÜ

Anadolu'nun bitki topluluğu Würm buzullaşmasından beri birkaç önemli aşama geçirmiştir (Brice 1978: 144-145). En büyük soğuk zamanında Doğu ve Orta Avrupa'daki gibi tundra sahaları ya da geniş buz tabakaları değil, dağ buzulları vardı. Plato havzalarını geniş tatlı su gölleri işgal etmişti ve bunların etrafındaki platonun geri kalan kısmı ve dağların alçak yamaçları çimen ve çalılık gibi bozkır bitkileriyle kaplanmıştı. Uzun kışlı, kuru ve soğuk iklim, günümüzde Sibirya ve Moğolistan'da hüküm süren iklim koşullarıyla karşılaştırılabilir. Bu iklim koşulları altında dayanıklı çam türleri ile kayın ve ardıç ağaçlarından oluşan ormanlar, muhtemelen bozkır ve daimi kar sınırı arasındaki dar bölgelere sıkışmışlardır.

Avrupa'nın aksine, orta platoda Erciyes ve Hasan Dağ gibi bazı dağların yamaçlarında izole arazi parçaları olarak rastlanan Anadolu'nun yaşayan ormanları, ağaç türleri bakımından çok zengindir. Lübnan meşesi, kestane yapraklı meşe, Doğu ladini, Toros göknarı, Lübnan sediri, Doğu çınarı ve orman gülü bu bölgede çok yaygındır. Bunlar kısmen Buzul Çağı boyunca burada barınan Tersiyer kalıntılardan, kısmen de buz tabakaları eridikten sonra Kafkaslar ve Himalayalar'dan tekrar Avrupa'ya yayılırken onlarla karışan Doğu türlerinden oluşmuşlardır. Anadolu dağlarında çok sınırlı sayıda kuzey kutbu ve Alp türleri bulunması, Anadolu'nun Son Buzul Çağı boyunca geniş buz tabakalarıyla kaplanmadığını, buz tutan yerler dışında Avrupa'yı istila eden kuzey kutbu türlerince kolonize edilmediğini ve genel olarak buzlar eridikten sonra nişlerini dağların doruklarında kurduklarını göstermektedir (Brice 1978: 143-144).

Anadolu'nun fiziki çevresi Geç Pleistosen ve Holosen Çağlarda atmosferik dolaşım, suların akışı ve bitki örtüsündeki değişiklikler nedeniyle, çeşitli dönemler geçirmiştir (Erol 1983). Son buzullaşma sırasında iklim giderek ısınmaya başlayınca, yağış miktarının azalmamasına rağmen, büyük göller çekilmiş ve buzul sonrası dönemlerde geride vahşi sığırların yaşamasına olanak sağlayacak ağaç, çalı ve sazlıklı geniş alüvyon alanları bırakmıştır.[3] G.Ö. 14.500'lerden yaklaşık 13.500'lere kadar kuraklık koşulları orta plato çevresini etkisi altına almıştır (Kuzucuoğlu 1997). Bu noktada Konya Ovası'nın havza altındaki bataklıkları yavaş yavaş yeniden ortaya çıkmış ve bu nemli koşullar yaklaşık 1500 yıl hüküm sürmüştür. Bu dönemi yaklaşık G.Ö. 11.000'de başlayarak Erken ya da Alt Holosen'e kadar devam eden başka bir kuraklık dönemi takip etmiştir.

3 Son yıllarda bir dizi polen profili Yakın Doğu'nun bitki örtüsü ve iklim tarihiyle ilgili yeni kanıtlar ortaya çıkarmıştır. Buzul ve buzul sonrası çağlarda yağmur dönemleri olup olmadığını sorgulayan bu çalışmalar, Anadolu da dahil olmak üzere, Yakın Doğu'nun pek çok yerinde iklimin Buzul Çağı sonrası dönemlere kadar bugün olduğundan daha kuru olabileceği ihtimalini arttırmaktadır (Behre 1990:220). Buzul Çağı sonrası dönemde daha çok yağış sonucunda nem oranı artmıştır. Bu durum, Türkiye'den Batı İran'a kadar olan bölgede yapılan çeşitli polen diyagramlarında belgelenmiştir. Bkz. van Zeist ve diğ. 1975; van Zeist ve Bottema 1977, 1982.

Holosen Çağ'daki iklim değişikliklerinin kara ile kuşatılmış bölgelerdeki su dengesini ciddi ölçüde etkilediği ve bunun sonucunda platonun drenaj sisteminde değişikliklere yol açtığı sanılmaktadır. Bu durumun göl seviyelerinde bariz değişiklikler yarattığı, Tuz Gölü gibi göllerin kimyasal ve biyolojik değerlerinin incelenmesi ve Güney Anadolu Platosu'ndaki (örn. Konya Ovası) tuzlu toprakların genişlemesinden anlaşılmaktadır. Bu gelişme muhtemelen, İç Anadolu habitatları üzerinde, geri çekilen ve bazen tekrar ortaya çıkan buzulların yapabileceğinden daha fazla etki yaratmıştır. Genel olarak, Holosen Çağ'ın başlangıcında ormanların Anadolu'da geniş alanlar kapladığı ve bozkırların günümüzdekinden çok daha küçük bölgelerle sınırlandığı varsayılmaktadır (Yakar 1985: 18, II. Harita).

Buzul Çağı sonrası iklim değişiklikleriyle ilgili tam bir fikir edinebilmenin imkânsızlığına rağmen, polenlerden elde edilen paleocoğrafi kanıtlar, Anadolu prehistoryasının paleoiklimi ve bitki örtüsü hakkında genel bir bilgi vermektedir.[4] Buzul Çağı sonrasının erken ve orta dönemleri boyunca, Yakın Doğu'da bozkır bitkilerinin yerini ormanlar almıştı. Bu gelişmenin genel bir tekdüzelik göstermesine rağmen, önemli bölgesel değişiklikler de gözlenmektedir. Zeribar Gölü polen diyagramına göre, daha nemli bir döneme geçiş Batı İran'da yaklaşık G.Ö. 10600'de başlamıştır. Ancak, Güney Anadolu Platosu'ndaki Akgöl polen diyagramları ve kuzeybatı Anadolu'daki diğer bazı yerleşim yerleri bu geçişin daha geç bir dönemde meydana geldiğine işaret etmektedir (Behre 1990:220). Bu nedenle, Çanak Çömleksiz Neolitik dışındaki dönemlerde Anadolu'nun prehistorik toplumları bugünküne benzer iklim koşulları ve bitki örtüsüyle yaşamışlardır.[5]

Erken Holosen'in nispeten nemli iklimi, muhtemelen Anadolu'da yarı kurak koşulların ortaya çıkmaya başladığı G.Ö. yaklaşık 9000-8600'e kadar sürmüştür. İç Anadolu'da esen rüzgarların kuzeydoğudan güneybatıya yön değiştirmesi, bu kuraklığın devam etmesine yol açmış olabilir.

Anadolu ikliminin son 9000 yıl boyunca önemli değişiklikler geçirdiği ve sonunda bugün hüküm süren yarı kurak koşullarda sabit kaldığı bilinmektedir. Orta Holosen'in başlangıcında (yaklaşık G.Ö. 6800) Konya Ovası'ndaki bataklıkların yeniden ortaya çıkması, İç Anadolu kırsalında muhtemelen yaklaşık G.Ö. 5600'e kadar süren, öncekinden daha yaş bir iklimin hüküm sürdüğünü akla getirmektedir.[6] G.Ö. 6. binyılın ortalarında Atlantik'ten Sub-Boreal iklim dönemine geçiş, ılık ve nemli koşullardan daha soğuk ve kurak koşullara doğru gelişen hafif bir değişiklikle fark edilir. Konya Ovası'ndaki Karapınar kumulu, İTÇ (İlk Tunç Çağı) I döneminde kuraklık koşullarının yeniden ortaya çıktığına işaret etmektedir.[7] Yine de bu kuraklık dönemi, köy topluluklarının Konya Ovası'nda yerleşmesine ya da yerleşmelerini genişletmesine engel olamamıştır.

Sonuç olarak G.Ö. yaklaşık 4000-3000 tarihlerinde ya da M.Ö. 2. binyılda Anadolu Platosu ve İran içindeki göllerin çoğu önemli ölçüde çekilmiş ve yerlerini çamurlu düzlükler ve tuzlu bataklıklar almıştır. Daha önce rutubetin yüksek kalmasını sağlayan bu göllerin su seviyesindeki şiddetli azalma, yağış rejimi üzerinde olumsuz bir etki yaratmış olmalıdır. Bu durum Anadolu Platosu'nda, havzalarda ve hatta dağ silsilelerinde daha az yağmur yağmasına ve havanın daha kuraklaşmasına yol açmış olmalıydı. Alüvyal düzlüklerin sık çalılıkları yer yer kurak bozkırlara ya da deve dikeni çalılıklarına dönüşmüştü. Diğer tarafta, dağlarda ormanların düzeni ve yoğunlukları kuru hava koşullarına, yüksek daimi kar sınırına ve nispeten ılıman kışlara ayak uydurmuş olmalıydılar. Gerçekten de Anadolu'nun ayakta kalan ormanlarının düzeni ve yüksekliği,

4 Akgöl-Ereğli, Sultaniye-Karapınar ve Hotamış-Çumra alt havzalarının dört gölsel kesiminde yapılan araştırmalar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Kuzucuoğlu 1997 ve bkz. Baird 1997.

5 Polen diyagramlarının yorumunda kullanılan antropojenik göstergeler, oldukça farklı değerde çok değişik türlerin olduğunu göstermektedir. Hangi türlerin birinci derecede antropojenik gösterge olarak kabul edilmesi gerektiğini belirleyecek en iyi kaynaklar, arkeolojik kazılardan elde edilen makro botanik kalıntılardır (Behre 1990:220-221).

6 Holosen Çağ'daki çevresel değişikliklerin kronolojisi için bkz. Kuzucuoğlu 1997.

7 Yeniçağa ve Abant göllerinde yapılan bir dizi polen analizi, İTÇ'nda Sub-Boreal'in ilk yarısında daha düşük kış ve daha yüksek yaz sıcaklıklarına neden olan küçük bir değişiklik olduğu izlenimini yaratmaktadır. Deniz ve göl seviyelerinde de bir alçalma yaşanmış olabilir (Bkz. Yakar 1994:II. ve III. Harita).

kurak koşullara uyum sağladıkları görüşünü destekler. Avrupa'nın yüksek seviyelerinde çok görülen kayın, şimal çamı ve göknar gibi bazı dağ türleri, karın azlığından dolayı seyrektir ya da hiç görülmez. Aynı zamanda asma gibi sonbahar ve kışın kuru koşulları altında iyi gelişen bazı türler, alışılmadık yüksek irtifalarda yetişirler. Kayın ağacı, Pontus Dağları'nda deniz seviyesinden yaklaşık 2250 m yükseklikte yetişir ve sedir ağacı, gürgen ve Toros çamını, Toroslar'da 2000 m'ye varan yüksekliklerde görmek mümkündür (Brice 1978:144). Daha önceki buzul çağları arasındaki dönemlerde olduğu gibi, bu sefer de ormanlar hem yüksek hem de alçak irtifalarda yayılmışlardır. Daha yumuşak iklim koşulları sedir, meşe, fındık, çınar ve kayın gibi türlerin daha sıcak bölgelerden güney ve doğu yönünde yayılmalarına yol açmıştır.[8] Bölgede genel olarak yarı kurak koşulların hüküm sürmesine rağmen, M.Ö. 2. binyıl boyunca nemin yüksek olduğu dönemler, İç Anadolu'da tahıl tarımının ve bahçıvanlığın yayılmasını mümkün kılmıştır ve G.Ö. yaklaşık 4000'lerde Doğu Akdeniz bölgesinde yoğun çiftçilik faaliyetlerinde bulunulduğuna dair çok sayıda kanıt vardır.[9] Roma Dönemi'ne kadar iklim oldukça nemliydi.

Yakın Doğu ve özellikle Anadolu kırsal ekonomilerini etkisi altına alan iklim değişiklikleri, yoğun güneş aktivitesinden etkilenmiş olabilirdi. Aşağı yukarı Yeni Hitit Krallığı dönemine denk düşen yaklaşık M.Ö. 1420-1260 yılları arasında, güneş aktivitesinin düşük olduğu (Weiss 1982:196) ve polen diyagramlarının gösterdiğine göre, değişmeyen yağış rejimi nedeniyle daha nemli bir dönem yaşandığı öne sürülmüştür. O zamandaki yaz mevsimi sıcaklıkları, öncekine oranla çok daha düşük olmalıydı. Belki de yağıştaki artış, daha sık bir bitki örtüsünün oluşmasına yol açmıştı (Bottema ve Woldring 1990:262). Yağış miktarının ve ısının birdenbire değişmesine neden olan yüksek güneş aktivitesi, Miken ve Hitit uygarlıklarının parçalandıkları dönemde tekrar başlamıştır.[10]

Ormanların yaygın şekilde azalmasını ve buna bağlı olarak asırlardan beri Anadolu'nun pek çok yerinde yer yüzü şekillerinin değişmesine neden olan erozyon ve millenmeyi sadece doğal iklim değişimleri ile açıklamak mümkün değildir. Bu yüzden, Holosen bitki topluluğundaki değişimin kısmen insan kaynaklı olduğu ve kısmen de çok uzun bir sürede oluşan iklimdeki kaymalar sonucunda geliştiği düşünülmelidir. Neolitik Çağ boyunca ve özellikle G.Ö. 8000'den beri çiftçiliğin giderek yoğunlaşması, insanların orta platodaki bitki örtüsüne verdiği zararın derecesini arttırmış olmalıdır. Toprağı işlemek için yer açmak, doğal bitki topluluğunu ve ormanlık alanları yakarak ortadan kaldırmayı gerekli kılmıştır. Orta platodaki ilk sürekli yerleşim topluluklarının besin bitkilerini yetiştirebilecekleri ve aynı zamanda avcılık, balıkçılık ve toplayıcılık gibi daha eski geçim yöntemlerine de devam edebilecekleri yerler seçmeleri tesadüf değildir. Daha sonraki prehistorik dönemlerde ve Tunç ve Demir Çağları boyunca, doğal ortama insan eliyle verilen zarar, ekonomilerin ve nüfusun büyümesiyle daha da artmıştır. Sonradan Eski Yunan-Roma ve Bizans Dönemleri'ndeki kent toplumlarınca başlatılan ticari girişimlerle, Anadolu'nun doğal bitki ve hayvan topluluğuna verilen zararın boyutu giderek büyümüştür. Roma idaresinde gemi inşası ve madenciliğin arttırılması, kerestelik ağaçların önemli ölçüde yağmalanmasına yol açmış ve toprağı yoğun olarak işlemek amacıyla dağ yamaçları, dağ içi vadiler ve ovalardaki alanların temizlenmesi, Anadolu ormanlarına geri dönüşü olmayan zararlar vermiştir. Ayrıca bu zamanda çoban göçebelerin otlaklara yer açmak için ağaçları, reçinesinden yararlanmak için ise çamları yakması ve kesmesi, sistematik tahribi daha da güçlendirmiştir.[11]

8 Neolitik Çağ'da başlayan, bitki örtüsüne karşı sürekli artan insan müdahalesine rağmen, iki bin yıl önce Anadolu'nun ormanları şimdi olduğundan çok daha geniş alanlar kaplıyordu. Bkz. Brice 1978:141 ve bkz. Willcox 1974.

9 Güneybatı'daki Beyşehir, Söğüt, Pınarbaşı ve Köyceğiz'den alınan polen diyagramları, G.Ö. yaklaşık 3400-3200'de yoğun tarımsal faaliyet olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Bottema ve Woldring 1990:231; 243-246.

10 M.Ö. 9. yüzyıl sonuna doğru güneş aktivitesi yeniden azaldı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Weiss 1982:196-197.

11 Theophrastos (IX:ii, 7) İda Dağı'nda reçinenin kayıtsızca toplandığı sistemin sonrasını "altları oyulunca çürüyen ağaçlar rüzgarın kuvvetiyle düşüyor" sözleriyle ifade eder. Bkz. Brice 1978:142-143.

İşlenecek toprak ve otlak sağlamak için ormanların yok edilmesi, geçen yüzyılın ilk yarısına kadar devam etmiş ve yasadışı bu uygulama, Karadeniz Bölgesi dışında, Anadolu'nun pek çok bölgesindeki doğal bitki örtüsünü çok değiştirmiştir. Günümüzde İç Anadolu'nun geniş alanlarını, Trakya düzlüklerini, Güneydoğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü ve doğunun dağlık arazilerindeki vadi ve havzaların bazılarını, bozkır çayırları işgal etmektedir. Orman bitki örtüsü ise, yüksekteki dağlık bölgelerde ve Ege ve Akdeniz kıyıları boyunca görülmektedir.

2. BÖLÜM

ÇAĞLAR BOYUNCA ANADOLU TOPLUMU

Eski Anadolu'da devletin oluşumu, sınıf ayırımına dayalı üretim, dağıtım, dolaşım ve tüketim modellerinin yaratılmasını kapsayan bir süreçti. Düzensiz bir tabakalanmaya ve mülkiyet ve geçim stratejileri konularında çoğunlukla değişik geleneklere sahip toplumları içine alan bir devlet sistemi (Gailey ve Patterson 1988:77), sosyal, politik, ekonomik ve kültürel açıdan herkesi bir bütün haline getiremezdi. Bir kere merkezî sistemin bir parçası olduktan sonra, mülkiyet ve üretim devletin yararına olacak şekilde değiştiriliyordu. Baskın durumdaki komşu toplumun sınıf ayırımına dayalı tabakalanması nedeniyle, boyunduruk altında olmayan sınır toplumları bile sosyo-ekonomik değişikliklere maruz kalabiliyordu.

Anadolu'daki etnografik örnekler, ekonomik açıdan kapalı toplumların sık sık ortak üretimi tercih ettiğini ve bunun da doğal olarak ortak şekilde örgütlenmeyi gerekli kıldığını göstermektedir. Bu basit sistemde üretim her ne kadar bütün topluluk tarafından yapılsa da, cinsiyet, ırk, yaş grubu ve akrabalığa dayanan toplumsal statü, üretim faaliyetlerine ve tüketime katılanların görev ve haklarını belirler ve çoğunlukla servet farkı yaratır. Ortak üretim tarzında, muhtemelen eşitlikçi topluluklardan sınıflara ayrılmış aşiretlere kadar çeşitli toplumsal düzenler varolmuştur. Devlet toplumlarının bir parçası olan topluluklar için, bu sosyo-ekonomik yapıların en azından belli bir dereceye kadar korunması çok büyük önem taşıyor olmalıydı. Çünkü bu tür toplulukların liderleri ortak üretim ve/ya da dağıtım üzerindeki etkilerini devletin oluşumundan sonra dahi korumaya çalışmış olmalıydılar.

Arkeolojik belgelerde devlet düzeyindeki toplumların varlığı, kasaba ya da şehir olarak tanımlanan büyük yerleşmelerin boyutu ve planından anlaşılabilir. Merkezde yer alan halka ait yapıların yoğun yerleşim alanlarından ayrılması ve ev mimarisinin yanı sıra seramik, madeni alet ve silah üretiminin standart hale gelmesi de, devlet düzeyindeki toplumların varlığına delalet eder.

İLK TUNÇ ÇAĞI

Başta orta platoda yer alanlar olmak üzere, maalesef Anadolu'daki İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin çoğu sadece kısmen kazılmıştır. Bu nedenle çoğu zaman kesin büyüklüklerini ya da yerleşim yoğunluklarını tahmin etmek güçtür. Buna karşın, ekonomik faaliyetler, örgütlenme ve toplumsal gelişmedeki değişiklikleri genel olarak değerlendirmek mümkündür. Belli bir yerleşme planını belli bir sosyal yapı türüne atfetmenin zorluğuna rağmen, yerleşme planındaki köklü bir değişikliğin, toplumun örgütlenmesinde buna paralel gelişen bir değişikliğin yansıması olduğunu düşünebiliriz. Diğer yanda, tek yerleşmelerin yerleşme hiyerarşileri içindeki sosyo-ekonomik ve politik konumunu değerlendirmek çoğu zaman neredeyse imkânsızdır.

Orta Anadolu'daki 3. binyıla ait yerleşmelerin çoğu, coğrafi sınırları belirlenmiş aşiretlere ait topraklarda, muhtemelen yerleşme hiyerarşileri halinde örgütlenmiş karma çiftçi köylerinden oluşuyordu. Arkeolojik açıdan tanımlanmaları hemen hemen imkânsız olduğu için, bölgesel beyliklerin politik devletlerin oluşumundan önceki Anadolu'daki varlıklarını, Alacahöyük, Horoz-

3. Harita: Türkiye'deki Tunç ve Demir Çağlarına ait önemli yerleşim yerleri. Yıllardır sürdürülen yüzey araştırmaları Anadolu'nun bazılarının tek, bazılarının ise çok dönemli yerleşmelere sahip olduğu binlerce höyükle dolu olduğunu ortaya çıkarmıştır. M.Ö. 2. binyılı araştıran arkeologlar, genelde çok dönemli bir höyük olan ve söz konusu bölge için örnek yerleşme olarak saptandığı için en iyi buluntuları vaad eden yerleşim yerini kazmayı tercih ederler. Maalesef arkeologlar şimdiye kadar, küçük İlk Tunç Çağı yerleşmelerinde araştırma yapmaktan kaçınmışlardır. Kazılmaları halinde, Hitit kaynaklarından tanıdığımız küçük köyler ya da çiftliklerin yapısı gözler önüne serilecektir.

tepe, Kayapınar ve Eskiyapar'ın zengin mezarlarından elde edilen buluntuların yardımıyla aşağı yukarı tahmin edebiliriz. Bir beyliğin bir aşiret veya aşiret grubuna ait, birbirine etki eden yerleşik ve yarı göçebe toplumlardan oluştuğu varsayılabilir. Şimdi, büyük ölçüde çiftçilik üzerine kurulmuş ekonomilerin, erken şehir topluluklarının ortaya çıkmasına ne ölçüde katkı sağladığı sorusu akla gelecektir. Bu soru, özellikle orta platonun yarı kurak bölgelerinde bulunan Karahöyük-Konya, Alişar Höyük, Kültepe gibi İlk Tunç Çağı kasabaları için büyük bir önem taşır.

Devlet öncesi toplumlarda yakın komşu olarak yaşayan toplulukların ekonomik ve muhtemelen sosyal olarak da farklı yoğunluk düzeylerinde etkileştikleri ve üretebilen ve/ya da diğerlerinde olmayan maddelere sahip olan toplulukların ekonomik açıdan avantajlı duruma geçtikleri sanılmaktadır. Bu avantaj, ekonomik güce ve sonuç olarak da yerleşik topluluklar arasında sosyo-ekonomik bir hiyerarşiye dönüşmüş olabilirdi. En azından, zengin İTÇ I-II topluluklarının yaşadığı küçük ve kaleye benzeyen surla çevrilmiş yerleşmelerden bazılarının bu tür yerleşme hiyerarşilerinin çekirdeğini oluşturduğunu kabul edebiliriz. Ekonomik ve politik rekabet, üretim, haraç toplanması ve yerli pazarlar üzerinde sağlam kontrolü olan, dikey yapılı sosyo-politik idari hiyerarşilere yol açmış olmalıydı. Bir anlamda bu yerleşme hiyerarşileri Anadolu devlet toplumlarının temellerini atmıştır. Troia I-IV katlarındaki arkeolojik bulgular bu süreci açıkça göstermektedir. Bu yerleşim yerinde, giderek gelişen planları ve sayısız yeniden inşa etme evreleriyle birbirini izleyen surla çevrili yerleşmeler, sadece savaş sonuçlarını değil, M.Ö. 3. binyıl boyunca bir toplumun mütevazı başlangıçlardan nasıl devlet düzeyinde karmaşık bir toplum haline geldiğini de göstermektedir.

İlk Tunç Çağı boyunca Anadolu devlet toplumları, sosyo-ekonomik açıdan gelişmiş bölgelerde ortaya çıkmıştır. Bu bölgelerde yoğun çiftçilik ve doğal kaynakların kullanılması, belki de bir şekilde topluluk liderleri tarafından ya da beylik sistemleri içinde M.Ö. 4. binyıldan beri örgütleniyordu. Kasaba benzeri yerleşimler, çoğu bölgede M.Ö. 2. binyılın ikinci çeyreğinde ve kesinlikle endüstriyel uzmanlaşma gibi bölgesel ekonomik gelişmelerin bir sonucu olarak görülmeye başlanmıştır. Yerel topluluklarda güçlü ve zengin gruplar yaratan gelişen pazar ekonomileri, sosyal açıdan yeniden yapılanmış ve politik açıdan örgütlenmiş sosyal hiyerarşilere yol açmış olmalıydı. Aslında bu süreç yaşanırken ekonomik güç elde eden bazı önemli pazar ve üretim merkezlerinin yerel idareler yaratmış olabilecekleri de akla yakın gelmektedir.

3. binyılın orta ve geç dönemlerindeki devlet toplumlarında, politik, askeri ve dini liderlikler tek bir hükümdarda birleşiyordu. Bu yüzden dini kurumun, tarım sektörü ekonomisinde aldığı geleneksel rol de devam etmiş olabilirdi. Hitit Dönemi'nde bile, kral ve kraliçenin her iki alanı da temsil etmesi nedeniyle, dini ve dünyevi kurumlar arasında kesin bir güç ayrımı yoktu.

İlk Tunç Çağı'nda devlet toplumlarının ortaya çıkmasıyla birlikte herhalde, Anadolu'nun pek çok bölgesinde demografi de değişmişti. Özellikle kasabalar, köylerdeki meslek gruplarını çekmiş olmalıydılar. Bu durum, İTÇ II-III tabakaları dönemindeki hızlı nüfus artışının bir sonucu olarak, Aşağı Fırat'taki Titriş Höyük gibi bazı kasabaların hızlı yayılımında gözlemlenebilir.

Kilikia bölgesindeki Tarsus'un İTÇ II dönemine ait yerleşme kalıntıları, kara ve denizdeki ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı bir zamanda, kırsal bir topluluğunun bir kasaba kümesine dönüşmesini çok güzel bir şekilde gözler önüne sermektedir. Bu ve bunu takip eden tabakalardaki buluntular, Mısır, Kıbrıs, Suriye-Mezopotamya ve Orta Anadolu Platosu'ndaki pazarlarla ticari ilişkiler kurulduğuna işaret etmektedir. Bu ticaretin sağladığı yararlar, büyük bir ihtimalle bu toplumun önceliklerini değiştirecek yeni bir örgütlenmeye neden olmuştur.

Devlet toplumlarına geçiş, muhtemelen Orta ve Doğu Anadolu'da daha uzun sürmüştür. Kültepe ve Norşuntepe'deki İTÇ III dönemine ait saraylar, devlet düzeyindeki toplumların bu iki bölgede ancak M.Ö. 3. binyılın sonlarında ortaya çıktığını göstermektedir. Bu bölgelerin Kilikia ve Suriye-Mezopotamya dünyasının kültürel etkilerinden nispeten uzak kalmaları da bu sonuca yol açmış olabilir.

Orta Anadolu'daki İlk - Orta Tunç Çağı arasındaki kültürel ve politik geçiş dönemi, büyük ölçüde bir iç gelişmeydi. Ancak bu bölge, İlk Tunç Çağı'ndan beri ekonomik ilişkide olduğu Suriye-

Mezopotamya'dan gelen sosyo-kültürel etkilere de maruz kalmıştı. Assur Ticaret Kolonileri'nin Anadolu prenslikleriyle bir ticaret ağı kurması da, hiç şüphesiz Mezopotamya düşünce ve modellerinin yerel toplulukların ekonomik ve hatta belki sosyal örgütlenmesi içinde daha fazla yayılmasına katkı sağlamıştır. Gerçekten de, büyük bir ihtimalle Assurlu tüccarlar Orta Anadolu'daki etkili varlıklarıyla kasaba topluluklarının hızlı gelişmesine önayak olmuşlardır.

ASSUR KOLONİLERİ DÖNEMİ: ANADOLU PRENSLİKLERİ

Kaniş'te ortaya çıkarılan, özellikle hem *KARUM* hem de sarayın, diğer *KARU* ya da *WABARTU*'larla, ya da bazen yerel Anadolu prensleriyle yaptığı yazışmaları içeren Kappadokia belgeleri, Orta Tunç Çağı Anadolu toplumu hakkında eşsiz bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Çoğunun ticari belgeler olmasına rağmen, sayıları 20.000'i aşan Kültepe tabletlerinin az bir kısmı da sosyal ve hukuki konularla ilgilidir (Bilgiç 1990; Bayram ve Çeçen 1997:605; Donbaz 1989; Veenhof 1987). Bunların içinde aile hukuku (evlenme, boşanma), terk ve feragat (ev ve kölelerin satışı) ve borç (kredi işlemleri) ile ilgili olanlar da vardır (Veenhof 1989:515, dipnot 2.). Ayrıca, zaman zaman, yaygın ve çok iyi örgütlenmiş ticaret ağına bağlı Orta ve Doğu Anadolu prensliklerinin isimlerini verdikleri için, bazı belgelerin coğrafi ve tarihi önemi de inkar edilemez.

Metinlerden elde edilen kanıtlara göre, o dönemde Anadolu, bazılarının krallık yapısına sahip olduğu birkaç prensliğe bölünmüştü. Bu prenslikler, ya da şehir devletleri, genellikle merkezî bürokratik sisteme sarayında başkanlık eden, bir prens (*RUBAUM*), kral (*ŠARRUM*) ya da bey (*BELUM*) tarafından yönetiliyor (Garelli 1963, 1974) ve hâkimiyet bölgeleri çoğu zaman çok sayıda kasaba ve köyleri de kapsıyordu. Boğazköy, Alişar, Kültepe, Karahöyük, Acemhöyük, İmikuşağı ve diğer pek çok höyükten elde edilen arkeolojik belgeler, bu tür Orta Tunç Çağı merkezlerinin yerel hanedanlarına ait köklerin İTÇ III dönemine dayandığına tanıklık etmektedirler.

Kappadokia hukuk belgelerinin gösterdiği üzere, M.Ö. erken 2. binyıl Anadolu toplumu, devlet düzeyindeki toplumların ortaya çıkmasından beri var olması gereken, sınıf sistemli geleneksel bir sosyal yapıya göre düzenlenmişti. Her ne kadar hukuk içerikli Kappadokia metinleri (Veenhof 1977, 1989; Bilgiç ve Günbattı 1995; Günbattı 1990), Anadolu toplumunun sosyal dokusu ya da Hitit Krallığı'nın oluşumundan önce kentlerde yaşayanların kırsal topluluklar karşısındaki sosyal durumu hakkında ayrıntılı bilgi vermiyorsa da, bir sosyal tabakalanmanın var olduğu açıktır. Bu sistemi, hüküm süren bir hanedan yönetiyor ve arkasından sivil ve askeri asiller arasından seçilmiş kıdemli memurlar geliyordu. Krallar, kraliçeler, büyük prensler ve prensler, kendi topraklarında mutlak yetkiye sahiptiler ve krallık ailesinden ya da asillerden seçilmiş, *RABU* (büyük kişi ya da başkan) adı verilen memurların yardımıyla yönetiyorlardı (Garelli 1963:214-216). Bu unvan, merdiven/kale başı/başkanı (*RABI SIMILTIM*), asa taşıyıcı, baş danışman, prenslerin danışmanı, şehrin baş habercisi, sofracıların başı, sakilerin başı, demircilerin başı, vs. gibi çeşitli memurlara atfedilmişti (Darga 1998:158). Askeri bölümlerin başı, muhafızların başı, baş silahçı ve arabacıların başı askeri memurlar arasında yer alıyordu. Kaniş'teki saray örgütünde, muhtemelen saray ve Assurlu tüccarlar arasındaki ilişkilerde önemli rol oynayan, bir baş mütercim vardı (Garelli 1963; Bilgiç 1953:52). Saray, Assurlu tüccarlar arasındaki sürtüşmelerin dışında kalmış, ancak işin içine prenslik tebaasının girdiği, özellikle veraset meseleleriyle ilgili hukuki anlaşmazlıklarda, karışma gereği duymuştur.

Sosyal statü, herhalde zenginlik, baba soyu, akrabalık, kabile ve aşiret bağları, ya da politik bağlar üzerine kuruluyordu. Devlet bürokrasisinde, şahıslar, aileler, kabileler ve aşiretlerin sosyal ve ekonomik durumları, sonuçta tabakalı Anadolu toplumundaki yerlerini belirleyen önemli faktörlerdi. Bazı Kappadokia metinlerinde geçen, bakanların ya da vezirlerin başı (*RABI SUKALLIM*) ve askerlerin komutanı (*RABI SABIM*) gibi yüksek rütbeli memurların unvanları, hiç şüphesiz hem şehir hem de kırsal kesimde önemli arazilere sahip aristokrat üyelerin merkezî yönetimde

de görev aldıklarına işaret etmektedir. Metinlerde Assurlular ve yerel hükümdarlar ya da şehir devletleri arasındaki düzenli ticari ilişkilerden bahsedilirken, alan, satan, ödeyen, borçlanan ve vergi toplayan kurum olarak sadece "saray" dan (*EKALLUM*) bahsedilir. Bazı mektuplar ve listelerdeki atıflar, bizi *RABI SIKKITIM* ve *RABI ALLAHHINNIM* gibi isimle ve/veya unvanla bahsedilen kısıtlı sayıdaki Anadolulu memurların varlığından haberdar etmektedir (Veenhof 1989:616). Bunlar, saray memuru olarak görev yapan zengin özel şahıslar olabilirlerdi.

Bazı unvanlar, sarayın sosyal merdivenin üst kısmındaki tabakayı, muhtemelen devlet kontrolündeki bazı ekonomik faaliyetleri gözetmeye tayin ettiği izlenimini vermektedir. Bu memurlara öküzlerin(sürülerinin) efendisi (*RABI ALPATIM*), keçilerin (saray sürülerinin) efendisi (*RABI EZI*), atların (sürülerinin) efendisi (*RABI SISE*) de dahildir. Bunlar muhtemelen çobanların efendisinin (*RABI RE'IM*) emri altındaydılar. Baş bahçıvana *RABI NUKRIBI* deniyordu, bahçecilikten sorumlu görevin başında *RABI URQI* adı verilen bir memur bulunuyordu ve *RABI NAPPAHIM* demircilerin başıydı. Maalesef yazılı belgeler, unvanları dışında, ne bu memurların gücü ne de faaliyetlerinin niteliği hakkında bilgi vermez. Saray ekonomisinin, endüstri ve ticaretin de dahil olduğu, çeşitli sektördeki faaliyetlerini denetleyen memurların varlığı, saray yönetiminin neredeyse her tür ekonomik faaliyeti büyük ölçüde kontrol etmiş olması gerektiğine işaret etmektedir. Bu yapı, sadece Sümer şehir devletlerinde değil, Girit Minos kültüründe de var olan saray ekonomisi sistemini çağrıştırmaktadır (Garelli 1963:220).

Bir sonraki sosyal sınıfta yerli tüccar, gezici iş adamları (*TAMKARUM*), toprak sahibi çiftçiler, dokuma üreticileri ve demirciler (*NAPPAHUM*), kassarlar (*ASLAKUM*), dericiler (*ASKAPUM*) ve zanaatkarlar gibi bağımsız esnaf yer alıyordu. Şüphesiz bu meslek sahipleri, şahıs ve/veya hane olarak devlete vergi ödemek ve çeşitli hizmetler sağlamakla yükümlüydüler.

Devlete bağımlı alt sınıflar, geçinebilmeleri için devletten bir karşılık alıyor olmalıydılar. Saray bu kişileri, düşük rütbeli memur, ordu personeli, tapınak personeli, tarım işçisi ve çoban, krallık atölyelerinde ise usta veya zanaatkar olarak çalıştırıyordu. Ev hizmetçileri, kefaletli köleler ve sıradan köleler, Anadolu toplumunun daha alt sınıflarını oluşturuyorlardı.

Bazen kraliçelerin (*RUBATUM*) Kaniş, Wahşuşana, Luhuzattia, Ankuwa ve Timelkia'da olduğu gibi, yerli hanedanları yönetmesi (Darga 1984:7-8), Anadolu toplumunun üst sınıfına ait kadınların sosyal ve politik açıdan erkeklerle eşit ya da hemen hemen eşit bir statüye sahip olduklarını doğrulamaktadır. Anadolu kadınları, karmaşık ticari girişimleri yönetmek, Assur'lu tüccarlardan yatırım sermayesi (gümüş olarak) almak ve mektupları ya da belgeleri, kocalarınınkinden çok kendi isimlerini taşıyan mühürlerle imzalamak dahil, hukuki açıdan kendi işlerini kurma hakkına sahiptiler.

Her ne kadar Anadolu'nun batı, güney ve ortanın doğusundaki bölgelerinde yer alan önemli çağdaş yerleşmeler, henüz tarihi kimlikleri ile ilgili yazılı belge vermemiş olsalar da, Troia V-VI, Beycesultan V-IV ve Tarsus'un Orta Tunç Çağı'na ait arkeolojik kanıtlar, bu bölgelerdeki devlet düzeyindeki toplumların Orta Anadolu'dakine benzer şekilde yapılandıklarına işaret etmektedir.

Yerel hükümdarların edindiği güç ve varlık, şüphesiz bölgenin ekonomik ve askeri hâkimiyeti üzerindeki politik rekabeti arttırmıştır. Daha güçlü olan, bir süre için Orta Anadolu'daki politik sahneye hükmetmiş ve daha küçük ve zayıf devletlerin özgürlüğünü kısarak, sık sık onları vasal olmaya zorlamıştır.[12] Bunlar arasında muhtemelen Puruşhanda -ya Konya'da (örn. Karahöyük) ya da güney Kappadokia'da (örn. Acemhöyük) yer alan - bölgesel hâkimiyeti kısa süreli ele geçiren ilk bağımsız devlet olmuştur. Ancak Kuşşaralı Pithana, M.Ö. 18. yüzyıl ya da hemen sonrasında hâkimiyet alanını genişletmeye başladığında, yerel anlaşmazlıklar, Orta Anadolu'nun politik ve ekonomik dengesini bozan yeni bir boyut kazanmıştır. Aslen Kuşşaralı olan Anitta, günümüze daha

12 Mama kralı Annum-Hirbi'nin Kaniş kralı Warşama'ya yazdığı mektup, bu durumu çok açık bir şekilde göstermektedir (Balkan 1957).

geç dönemde yazılmış Hititçe versiyonuyla ulaşan mektubunda, babasının Neşa (Kaniş) şehrini halkına hiç zarar vermeden aldığını anlatır. Anitta, içlerinde Hatti'nin başkenti Hattuşa'nın da bulunduğu Orta Anadolu'daki başka önemli prenslikleri ele geçirerek babasının fetih ve birleştirme politikasını devam ettirmiştir. Puruşhanda'nın güçlü kralının da teslim olmasıyla birlikte, bir süre için Anitta'nın yönetiminde barış ve politik birlik sağlanmıştır (Giorgadze 1991:268-272).

Anadolu'daki Assurlu tüccarlar, kendi dillerini, sosyal ve dini geleneklerini korumuş olmalarına rağmen, etnik açıdan farklı yerlerin kültürlerini de kabul etmiş görünmektedirler. Yazılı belgeler olmasaydı, sadece maddi kültür kalıntılarına dayanarak etno-kültürel kimliklerini çözümlemek mümkün olmazdı. Bu tüccarların yalnızca evleri Anadolu geleneğine göre kurulmakla kalmamış, evlerinde bulunan ritüel amaçlı ve ikonografik eşyalar da Anadolulu ustaların elinden çıkmıştır. Bir tek Mezopotamya stilinde yapılmış ve süslenmiş mühür buluntuları, bu evlerin sahiplerinin yabancı kökenli olduğunu göstermektedir.[13]

Anadolu prensliklerinin ekonomik ve endüstriyel alt yapısı örgütlü ticaret ağına bağlanınca, köy toplulukları ve kent sakinlerinin yoğun etkileşimi, politik gelişmelerde önemli değişikliklere neden olmuştur. Çiftçilik Orta Anadolu'da yerel ekonominin temelini oluşturmaya devam etmiş, ancak Assurlu ve yerli tüccarların ticari faaliyetlerinden elde edilen vergiler, şüphesiz devlet gelirine önemli bir kaynak sağlamıştır. Özel sektör ekonomisinin güç kazanması, özellikle şehirli zengin Anadolulular arasında tüketim toplumları yaratmış olmalıdır. Bunlardan Karum Kaniş'te yaşayan Peruwa, Galulu, Şaktanuwa, Şarpunuwa ve Şappiahşu isimli yerli tüccarlar, örgütlü ticaretin içinde yer almışlardır (Veenhof 1989:515).

Assurlu tüccarların özel arşivlerinin önemli bir bölümünü oluşturan, çoğunlukla Assur şehrinde yazılmış iş mektupları, Assur'a ihraç edilen altın ve gümüş ve Anadolu'ya ulaşan mallar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedirler. Bu belgelerin çoğu, kervan nakli ve takip edilecek yollar, alım ve satım, fiyatlar, vergiler, giderler ve bunlara bağlı hukuki konularla ilgilidir. Anadolu'da iş yapan tek yabancı grup Assurlu tüccarlar değildi. Eblalı tüccarlar da Amurru gümüşü karşılığında bakır alıyorlardı (Veenhof 1989:515). Assurlu tüccarların getirdiği malların miktarı, Anadolu topluluklarının ithal eşyaların önemli tüketicileri olduklarına şüphe bırakmamaktadır. Yerli pazar, işlenmiş besin maddelerinden dokumaya, lüks eşyalardan hammaddeye kadar uzanan ithal mallar talep ediyordu (Veenhof 1989: 515). Belgeler, tüccarların Anadolu'dan bakır, gümüş, altın, maden filizi, kereste, kürk, deri, meteorik demir ve arpa ihracı karşılığında, yün ve pamuklu dokuma ve önemli ölçüde kalay ithal ettiğini göstermektedir (Darga 1998:158).

Anadolu ve Assur arasında ticari eşya taşıyan kervanlar yaklaşık 1000 km'ye varan uzun bir mesafeyi kat etmek zorundaydılar. Bu yol güçlü eşeklerle on haftayı geçmeyecek bir sürede aşılabiliyordu. Çünkü yükleri 90 kiloyu aşmadığı sürece, eşekler açık arazide günde ortalama 13 km gidebiliyorlardı (Veenhof 1972:45). Assurlu tüccarlar kara eşekleri tercih ediyorlardı (*EMARU SALAMU*). Kervanları, yolculuk boyunca günde bir şekel ödenen, eşek sürücüleri ve rehberler (*SARRIDUM*) götürüyordu (Garelli 1963:301). Bunlara, taşınan eşyaların idaresinden sorumlu olan bir aracı (*KASSARUM*) eşlik ediyordu (Darga 1998:159). Tüccarların, malların alım ve satımını örgütlemek üzere, belli bir ücretle sözleşmeli olarak işe aldığı bu kişi, satış ücretini teslim almak, gerektiğinde satış sözleşmelerine tanıklık etmek ve işlemler hakkında bilgi sağlamakla yükümlüydü.

Kervanlar üç ana güzergâh kullanıyordu. Kuzeydeki, Musul'dan başlayıp, Dicle boyunca kuzeye doğru ilerliyor ve sonra batıya dönerek, Midyat, Diyarbakır, Malatya, Darende, Gürün ve Pınarbaşı içinden, Kayseri'de Kaniş'e geliyordu. Güneyde yer alan, Dicle Vadisi'nde bir yerde batıya dönüyor ve Urfa, Birecik, Gaziantep, Adana ve Gülek Geçidi'ni geçerek Kappadokia'ya ulaşı-

13 Yerli tüccarlar kısa sürede kendilerine özgü silindir mühür stillerini yarattılar. Ancak Assur dilini ya da yazısını ne dereceye kadar öğrendikleri bilinmemektedir. Yerli ve Assurlu tüccarlar arasındaki ilişkiler için bkz. Çeçen 1990.

yordu. Üçüncüsü, Gaziantep'e giden güney yolunu takip ederek, Gaziantep'de kuzeye doğru döndükten sonra, Pazarcık, Maraş, Elbistan, Sarız, Kuruçay, Pazarviran üzerinden, Erciyes'ın kuzeyinden geçerek, Kaniş'e ulaşıyordu (Goetze 1957:64-66). Kervanlar yoldayken, yerel prensliklerin sağladığı kişilerce (*RADI'UM*) korunuyorlardı. Aslında belli mesafeler için ayarlanan bu ücretli koruma, tüccarların masraflarına ekleniyordu. Bazı makbuzlar, bir keresinde prensin sağladığı bir korumaya 1 *MINA* gümüş (yaklaşık 500 gram) ödendiğini göstermektedir. Başka bir kayıt, Kaniş'in görevlendirdiği bir korumanın 4 şekel gümüş aldığından bahseder (Garelli 1963:300-303).

Bu dönem boyunca Anadolu, hızlı gelişen bir pazar ekonomisine sahip ve yerli halkın kendi iş sahalarını yaratabileceği bir fırsatlar ülkesi haline gelmiştir. Hukuki içerikli bazı Assur belgelerine yansıyan medeni kanunlardan da bu sonuç çıkmaktadır. Assur ticari girişimlerinin liderleri, kolonilerdeki tüccarların ticari işlemlerini idare edecek düzenleme ve kurallar getirerek, iş sahiplerini ve mallarını korumaya çalışıyorlardı (Larsen 1976). Örneğin, eğer bir adam, bir kadın ya da hane halkı ticari amaçlı sermaye için borç alıyorsa, bu kişilerin borcuna karşılık bir teminat göstermesi gerekiyordu. Borcunu zamanında ödeyemeyenlerin cezası kefaletli köle olmaktı. Ancak bu geri dönüşü olan bir sosyal statüydü ve süresi borcun geri ödenmesi için gereken sürenin uzunluğuna bağlıydı (Bayram ve Çeçen 1997). Kölelik, bazı durumlarda geçici, bazılarında ise sürekli bir sosyal durumdu ve kölelik koşulları anlaşmalarda belirlenmişti. Belirli bir miktar karşılığında bir çocuk, erkek kardeşi ya da annesi tarafından bir başkasına köle olarak verilebiliyordu. Bazı durumlarda, eğer çocuk denileni yapmıyorsa, alış ücreti karşılığında geri gönderilebiliyordu. Bir köle için ödenen ücret, kişinin statüsüne ve yaşına göre değişiyordu. Örneğin, genç bir kız ancak 10 şekel ediyorken, bir hizmetçinin (*WARDUM*) değeri 117.5 şekele kadar çıkabiliyordu (Bayram ve Çeçen 1997:606). Kölelikten dönüş ya ilk ücretin geri ödenmesi, ya da özellikle kölenin kendini sürekli kölelik konumundan kurtarmak istediği durumlarda, bunun dört katını ödemesiyle mümkün oluyordu.

Anadolu'daki Assurlu tüccarlar, Karum Kaniş'te oturan memurların temsil ettiği Assur'un politik ve hukuki yetkisi altındaydılar (Larsen 1974:471-472). Bu koloni, yerel hükümetlerle diplomatik ilişkiler için de düzenlenmişti (Garelli 1963:199-204). Ancak Karum Ib döneminde, datum-ödeyen adı verilen bir kuruma yapılan atıflar dikkate alınırsa, örgütlenmede bir tür yerinden yönetimin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Gunter 1980:23). Bu kurum, konumları gereği, bazı durumlarda sadece Kaniş'te değil, diğer kolonilerin *karu*'larında da karar verici organ olarak hareket edebilen (Gunter 1980:23) zengin tüccarlardan oluşmuş olabilirdi.

Bu dönemde krallık sarayının Anadolu'nun kırsalındaki ekonomik örgütlenme ve idareye ne ölçüde karıştığını tahmin etmek zordur. Kırsal ekonomik üretimi, saray yönetiminden çok, arz ve talebe bağlı pazar güçlerinin yönetmiş olması akla daha yakın gelmektedir. Çünkü anlaşıldığına göre, pek çok malın ve özellikle tahılların fiyatı bu kritere göre değişiyordu. Tahıl stoklarının azaldığı zamanlarda, arpa (*ARŠATTUM*) ve buğday (*UTTUTUM*) fiyatları dikkate değer ölçüde artıyordu (Garelli 1963:311, dipnot 3).

Pazar ekonomisine dayanan bu ticaret sisteminde, üretim, ithalat, ihracat, nakil, dağıtım ve pazarlama, çok sayıda nitelikli ve niteliksiz işçi çalıştıran, kârlı ekonomik sektörler haline gelmiş olmalıydılar. Ticaretin yayılması, dokuma, maden, yün, deri ve besin endüstrilerinde uzman iş gücü talebini arttırmış ve bu durum köylerdeki nitelikli ve niteliksiz işçileri çekmiş olmalıdır. Köylerden, büyük ticari ve endüstriyel şehirlere geldiği varsayılan böylesine bir insan gücü akımı, tarım toplumlarının geleneksel sosyo-ekonomik yapısı için zararlı olabilirdi. Nitelikli iş gücü ve ev işleri endüstrisine sahip tarım toplumları, belki de koloniler (*KARU*) ya da ticaret merkezlerinin (*WABARTU*), sözleşme ya da başka düzenlemeler yoluyla kontrol ettiği yerli üretim ağına dahil edilmişlerdi. Bundan başka, güvenilir bir yol ağı ve kervan durakları oluşturulması da önemli bir ekonomik girişimdi ve Anadolu ve Assur arasında gidip gelen kervan kafilelerinden şüphesiz çok kazanç sağlanıyordu. Ana güzergâhlar, her kervandan zorla geçiş ücreti alan çeşitli şehir devletlerinin içinden geçiyordu. Bazı güzergâhlarda sık sık ortaya çıkan silahlı soyguncu

tehlikesi, özellikle değerli madenlerin söz konusu olduğu belli durumlarda, bir kredi sistemi yaratmayı gerekli kılıyor ve kil tabletler üzerinde bonolar çıkarılıyordu (Giorgadze 1991:270). Ticari birlikler (ya da geniş aileler) aralarında hesaplaşmışlardır. Bu dönemin, Anadolu'daki bankacılık sisteminin doğuşuna tanıklık ettiği söylenebilir.

Anadolu Assurlu tüccarlara, sadece mallarını satacakları kazançlı pazarlar değil, aynı zamanda yatırım fırsatları da sağlamıştır. Assurlu tüccarların, kaynaklarının bir kısmını güvenilir yatırımlar olan, arazi ve hayvan alımına yatırdıkları ve böylece kırsal sektöre de nüfuz ettikleri anlaşılmaktadır (Garelli 1963:221 dipnot 1). Ancak ticari şehirlerde kaldıkları için, büyük ihtimalle yerli köylülerle ortakçılık düzenlemelerine girişmiş ve çoban tutmuşlardır.

Assurlu ve Anadolulu tüccar topluluklarının neredeyse kesintisiz olarak yaklaşık 150 yıl süren ticari girişimi, şüphesiz ekonomik bir başarıydı. Bu başarı, hem köy ve kent topluluklarının ekonomik büyüme göstermesine, hem de topraklarında ticaret yapılan prensliklerin politik açıdan güçlenmelerine neden olmuştur.

HİTİT DEVLETİ

M.Ö. 17. yüzyılın başında Hitit Krallığı'nın oluşmasıyla birlikte, arkeolojik belgelere yazılı kaynaklar da eklenince, Anadolu'nun erken tarihi en iyi bilinen dönemini yaşamaya başlamıştır. Gerçekten de, yazılı kaynakları arkeolojik belgelerin tamamlayıcı parçası olarak görebiliriz (Ünal 1989b:130). Başkent Hattuşa'da ortaya çıkarılmış, krallığın var olduğu yaklaşık 500 yıllık süreyi anlatan binlerce çivi yazılı tablet, Hititlerin tarihi (Gurney 1990; Bryce 1998; Marazzi 1986; McMahon 1989; Gorny 1989), toplumu, kültürü (Goetze 1957), ve politik coğrafyası (Garstang ve Gurney 1959; Goetze 1975; Ünal 1989a) hakkında ana bilgi kaynağını oluşturmaktadır. Bu metin grupları, Aşağı Şehir'deki 1 no.lu tapınak, Büyükkale'deki krallık sarayı, Yamaçtaki Ev ve Yukarı Şehir gibi, başkentin çeşitli yerlerinde ortaya çıkarılmıştır (Ünal 1989b:130-131). Konularını çoğunlukla, din ve mitoloji (Beckman 1989), kanunlar, politik antlaşmalar, askeri seferler, savaşlar ve diğer tarihi olaylar, saray kronikleri, diplomatik yazışmalar ve toprak bağış belgelerinin de dahil olduğu resmi belgeler oluşturmaktadır. Maşat Höyük (Alp 1980) ve Ortaköy'de (Süel 1992; Süel ve Süel 1996) keşfedilen devlet arşivleri, daha kısıtlı olmakla beraber, yerel ve bölgesel konular hakkında başka bilgiler edinmemizi de sağlamaktadır. Bu arada, Hitit dili için kullanılan Eski Babil yazısının, muhtemelen M.Ö. 17. yüzyılda Suriye'ye düzenlenen Hitit seferlerinden sonra kullanılmaya başlandığı önemle vurgulanmalıdır.

Diyebiliriz ki, Hitit Krallığı bağımsız ve bazen de etno-kültürel açıdan farklı grupların zorunlu olarak bir araya gelmesiyle ortaya çıkmıştır. Önceden varolan bu devletler mozaiği, Hitit Krallığı'na her zaman sadık değildi. Hatti'nin bölgesel bütünlüğü ve hatta bazen, özellikle de Eski Hitit Krallığı dönemindeki politik ömrü, krallarının liderlik gücüne bağlıydı. Yerel hanedanların lağvedilmesi ve yerlerine Hattuşa'dan krallığın tayin ettiği kişilerin gönderilmesi, Anadolu'nun politik örgütlenmesindeki köklü değişikliğin başlangıcına işaret etmektedir (Cornelius 1972). Telepinu, Labarna ya da I. Hattuşili gibi kendinden önceki krallardan söz ederken, fethedilen ülkelerin yönetiminin prenslere bırakıldığından bahsetmektedir (Sturtevant ve Bechtel 1935). Eski Krallık Dönemi'nde yaratılan karmaşık merkezî yönetim, sadece Orta Krallık Dönemi'nde değil, Yeni Krallık Dönemi'nde de yeniden düzenlenmek zorunda kalmıştır.

HATTİ'NİN ETNİK BİLEŞİMİ

Hititlerin askeri sefer anlatımları, politik antlaşmaları ve dini metinleri, Hatti ülkesi nüfusunu ve komşularını oluşturan Anadolulu grupların dilsel ve etnik geçmişleriyle ilgili önemli bilgiler sağ-

lamaktadır. Önemli etno-dilsel gruplar arasında, Hatti kökenli Orta Anadolulular, Hint-Avrupa kökenli Anadolulular ve Doğu Anadolu/Transkafkas/Kuzey Suriye kökenli Hurriler sayılabilir.

Hattice'nin Hititçe ve Palaca üzerindeki etkilerine dayanarak, Hatti ülkesinin, aşağı yukarı kuzeyde Karadeniz'den, batıda Paphlagonia'ya ve güneyde Lakonia ve Kappadokia'ya kadar uzandığı genel olarak kabul görmektedir. Hitit metinlerinde geçen, tanrı ve şahıs isimlerinin Hattice sonekler içeriyor olması da bu görüşü desteklemektedir. Hattuşa'da ortaya çıkarılan Hitit metinlerinde geçen kült şehirlerinin Hattice isimleri ya da Hatti tanrılarına atfedilen bir grup Eski Hititçe dua metni, Hattili alt tabakanın, Hatti'nin Son Tunç Çağı nüfusu üzerindeki etkisini göstermektedir. Muhtemelen Hititçe, öneklerle işleyen bitişken bir dil olan Hattice'nin yerini tamamen almamıştır. Belki de Orta Anadolu'nun yerli halkı Hattice konuşuyordu (Bryce 1998:18). Hattice özellikle Yeni Krallık Dönemi'ne ait Hitit dini metinlerinde yazıya geçirilmeye devam etmiştir. Bunlar, bir tapınağın inşasını, önemli ölçüde Hitit tanrılar topluluğunun bir parçası olmuş Hatti kökenli tanrılara yapılan törensel dua metinlerini ve izlerini ritüellerde bırakan mitlerle ilgili iki çift dilli metin içeren ritüellerden oluşmaktadır (Houwink ten Cate 1995:261). Bu bağlamda, Hitit Güneş tanrısının ismi olan İştanu'nun Hattice karşılığı olan Güneş tanrıçası Eştan'dan türediği de vurgulanmalıdır.[14] Muhtemelen,"Ülkenin kralı" ya da "kraliçesi" anlamlarına gelenler gibi Hatti tanrı isimleri, Hattilerin devlet düzeyindeki toplumların merkezinde bulunan uzun sürede gelişmiş yerel hanedanlara sahip olduklarına işaret etmektedir. Hitit kral ve kraliçeleri, Hatti kökenli olduğu düşünülen, tabarna ve tawananna gibi krallık unvanlarını isim olarak kullanmışlardır. Labarna unvanı Eski Hitit hanedanının ilk kralının ismidir.[15]

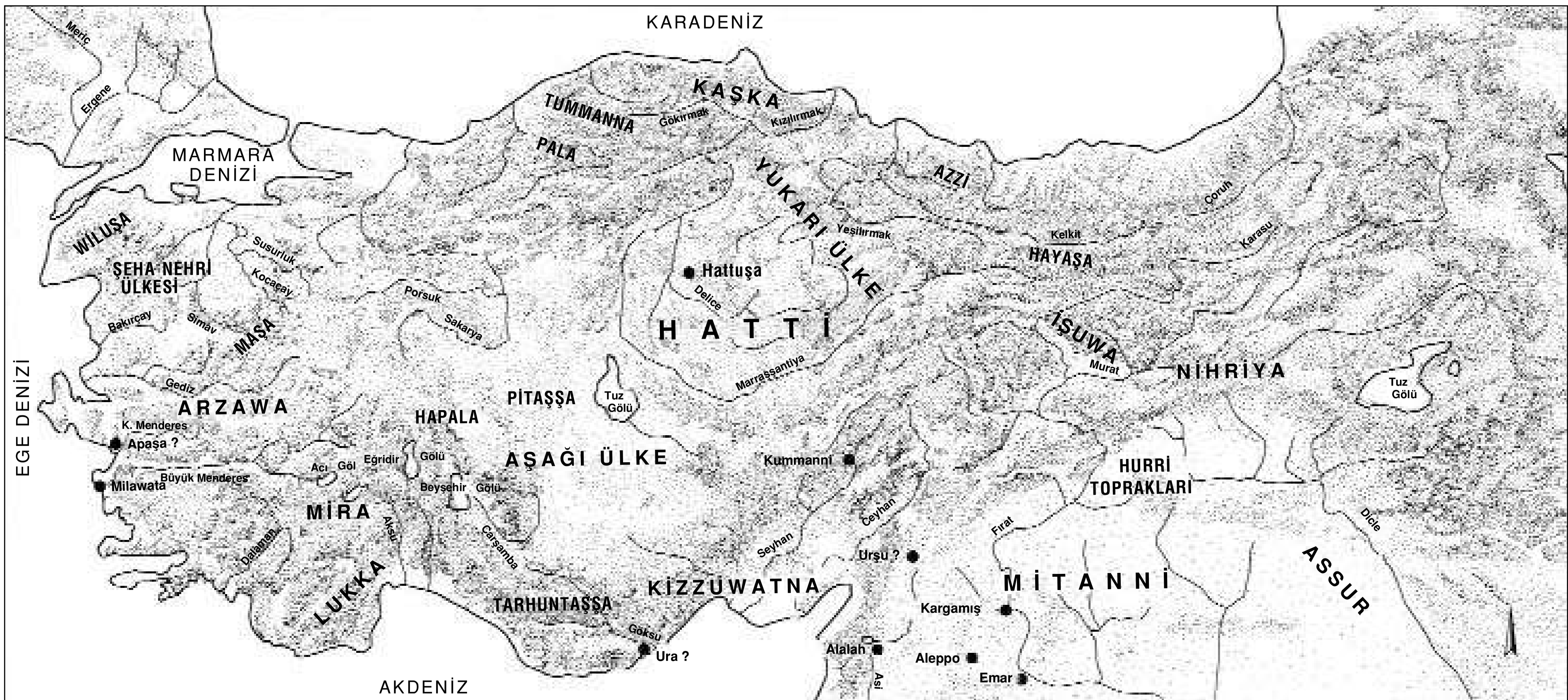
Hititler dil açısından kendilerini Kaneş/Neşa ile özdeşleştirmişler ve dillerine de *naşili/neşili/nişili ya da neşumnili/kanişumnili* adını vermişlerdir. Bu da Hint-Avrupalılar'ın Kültepe nüfusunun önemli bir parçasını oluşturdukları görüşünü kuvvetlendirmektedir (Bryce 1998:15). Ayrıca, Orta Tunç Çağı'na ait Acemhöyük'te (Öztan 1998) yerleşim yeri dışındaki (extramural) mezarlık ve Karahöyük'te yerleşim yeri içindeki (intramural) birkaç yakma gömü, Orta Anadolu'daki yerli toplumların arasında yaşayan, muhtemelen Hint-Avrupalılar'a ait yeni etnik grupların varlığını tasdik etmektedir. Ancak dil ve belki de din dışında, bunların bölgenin Orta Tunç Çağı kültürünü ne dereceye kadar etkiledikleri sorusu cevapsız kalmaktadır.

Hint-Avrupa kökenli Anadolulular Orta Anadolu'daki Hititlerin önemli bir parçasını oluşturmuşlardır. M.Ö. 19. yüzyılda Anadolu'nun tarihsel belgeleri başladığında, batıda Luwi'ler, güneyde onlarla akraba gruplar ve Orta Karadeniz Bölgesi'nin batısında yaşayan Palaca konuşan gruplar, Yakın Doğu'da Hint-Avrupa dili konuşan en eski halklar olarak karşımıza çıkmaktadır (Mallory 1989:24-30). Bu Hint-Avrupa dilleri arasındaki yakın benzerlikler, bunları konuşanların Anadolu'ya değişik dönemlerde yer alan ayrı göçlerle gelmediklerinin bir göstergesi olarak kabul edilmiştir (Bryce 1998:14). Hint-Avrupalılar'ın Anadolu'nun yerli halkı mı oldukları, yoksa Anadolu'ya M.Ö. 3. binyıl boyunca süren göç dalgaları halinde mi geldikleri sorusu, halen hem dilbilimciler hem de arkeologlar tarafından tartışılmaktadır (Carruba 1969; Mallory 1989; Renfrew 1987; Steiner 1981, 1990; Yakar 1981, 1991: 25-26).

Orta Anadolu'daki Hint-Avrupalılar, muhtemelen Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nden çok daha önce, yerli Anadolu nüfusu arasında bir azınlık grubu oluşturuyordu. Eski Assur metinlerinde geçen, yerli nüfusun benimsediği bazı ödünç kelimelerden bir ya da ikisinin - *mannuatu* (konaklama) ya da *išhuili* (anlaşma/sözleşme) - Hint-Avrupa kökenli olabileceği ihtimali de bu görüşü desteklemektedir (Houwink ten Cate 1995:263). Ayrıca, bu metinlerde geçen ve Hint-

14 Eski yazım stiliyle (duktus) yazılmış Eski Hitit metinlerindeki "ana" sıfatı göz önüne alınırsa, bu tanrıça başlangıçta kadın cinsiyetini korumuş, ancak sonradan muhtemelen Hint-Avrupalı Güneş tanrısıyla zıt düşmesi sonucu, ortaya Hitit erkek Güneş tanrısı İştanu çıkmıştır (Houwink ten Cate 1995:265).

15 Bazı uzmanlar, bu unvanların Hint-Avrupa kökenli olduğunu savunmaktadır. Bu konu hakkındaki değişik görüşler için bkz. Houwink ten Cate 1995: 262 ve Bryce 1998:16, 68 dipnot 16).

4. Harita: Hatti Ülkesi ve Komşuları. Hatti'nin etnik açıdan çeşitli bir krallık olmasına rağmen, Hitit Uygarlığı'nın oluşumunda nüfusun Hint-Avrupalı bölümü, Hattiler, Luwi'ler, Hurriler ve diğer azınlık gruplarından biraz daha büyük bir pay almıştır. Politik etkisi ve askeri kapasitesi Son Tunç Çağı II döneminde doruğa ulaşan Hatti, bölgede tartışmasız bir süper güç haline gelmiş ve zor elde edilen bu yeri korumak amacıyla diplomatik evlilikler düzenlenmiştir. Mısır'la yapılan barış antlaşması sonucunda, sadece Kuzeybatı Suriye devletlerinin dış ilişkilerine karışmakla kalmayıp, Ugarit ve Kilikia'daki Ura'da bulunan temsilcileri ve tüccarları sayesinde, başlıca rolleri Ugarit, Alaşia (Kıbrıs), Mısır ve Ege'deki Myken limanlarının paylaştığı kârlı deniz ticaretine de ortak olmuştur. Hititlerin sorun yaratan komşuları arasında, batı ve güneybatıda Arzawa ve Lukka, kuzeyde Kaşka, kuzeydoğuda Azzi ve Hayaşa ve güneydoğuda Mitanni geliyordu.

Avrupa kökenli olduğu tespit edilen şahıs ve yer adları, daha geç dönemde Hitit dilinde de kullanılmıştır (Mallory 1989:24, dipnot 4). Bu arada, Kappadokia metinlerinde sadece birkaç Hint-Avrupalı isimden değil, aralarında Hitit Krallığı'nın oluşumundan önce Orta Anadolu'da var oldukları anlaşılan Hurrilerin de bulunduğu başka etnik gruplardan da bahsedildiği önemle vurgulanmalıdır.[16]

Anadolu'nun Orta Tunç Çağı'na ait bölgesel maddi kültür belgelerinin homojen yapısı, Anadolu toplulukları içindeki etnik farklılıkların her zaman seramik buluntularına ve mimariye yansımadığını, ancak bazen heykelcik ve mühürlerde göze çarptığını göstermektedir. Gerçekten de, homojen bir kültür geçmişine sahip Orta Anadolu'ya etno-kültürel açıdan farklı grupların gelişi, sadece ilk kültürel etki anında belgelenebilir. Böyle bir etki, yerleşme dokusundaki değişiklikler şeklinde de ortaya çıkabilir. Örneğin, M.Ö. 17. yüzyılda Kaşka kavimlerinin Kuzey Anadolu'ya gelişi, Karadeniz Bölgesi ve Orta Anadolu arasındaki kültürel birliği kesintiye uğratmıştır. Bu kesinti Karadeniz Bölgesi'nde, diğerini ortadan kaldıran tamamen farklı bir kültürden çok, yerleşme dokusundaki değişimde de fark edilen kültürel bir geri çekilme şeklinde ortaya çıkmıştır.

Batı, Güneybatı ve Güney Anadolu'daki Hint-Avrupalılar Luwice konuşuyorlardı. Luwice'ye ait en eski belgeleri, Hattuşa'da ortaya çıkarılan Hitit bayramları, ritüelleri ve büyü metinlerine dahil edilen 277 adet Luwice bölüm oluşturmaktadır (Houwink ten Cate 1995:267). İlk olarak, M.Ö. 16.-13. yüzyıllar arasında çivi yazısıyla, sonra M.Ö. 14. yüzyıl sonundan M.Ö. 7. yüzyıl başına kadar hiyeroglifle de yazılan ve son olarak M.Ö. 5. yüzyıldan M.Ö. 3. yüzyıla kadar Likçe A ve B alfabetik yazılarında devam eden bu dil, bazı değişikliklerle yaklaşık 1300 yıl boyunca kullanımda kalmıştır (Houwink ten Cate 1961).

Orta Anadolu'nun kuzeyinde kalan bölgenin batısında konuşulan başka bir Hint-Avrupa dili Palaca idi (Carruba 1970). Birkaç dini metinde yazılmaya devam eden bu dil de Hattice'nin etkisinde kalmıştı (Houwink ten Cate 1995:265-266). Palaca bayram ve tören metinleri, belli tanrıların kültüyle ilişkiliydi. Bunlardan ikisi, yani tanrı Ziparwa ve tanrıça Katahzipuri Hatti kökenli iken, üçüncü olan Güneş tanrısı Tiyat'ın adı, Luwi'li tanrı Tiwat'a benzer (Houwink ten Cate 1995:265). Palaca, muhtemelen Kuzey Anadolu'daki Kaşka kavimlerinin batıya doğru ilerlemesi sonucu ortadan kalkmıştır. Karadeniz Bölgesi'nin orta ve ortanın doğusundaki bölgelerinde yerleşen Kaşka kavimlerine gelince, bunlar muhtemelen kendi dillerinin değişik bölgesel lehçelerini konuşmuşlardır (Houwink ten Cate 1995:266).

Orta Anadolu'daki Hurri azınlığı, Güneydoğulu, Doğu Anadolulu ve güneyde Kilikia'lı Hurriler ile akrabaydı. Tarihi metinlerde önce Hititlerin düşmanı olarak ortaya çıkan bu etnik grup (Ünal 1989b:138), muhtemelen Eski Hitit Krallığı Dönemi'nden itibaren Hitit edebiyatı ve dininin gelişmesinde çok etkili olmuştur. Bu etki, Yeni Hitit Krallığı Dönemi'nde ve özellikle M.Ö. 13. yüzyılda büyük bir yayılım göstermiştir.

DEVLET İDARESİ

Hitit merkezî devlet idaresi (Imparati 1991, 1998), büyük ölçüde seçkin üyelerden oluşmuştu. En yukarda, başlangıçta *tabarna/labarna*, daha sonra "Güneşim" sıfatını kullanan kral (*haššu*) bulunuyordu (Kellerman 1978). Erkek Güneş Tanrısı'yla özdeşleştirilmesine rağmen kral, sadece ölümünden sonra kutsallaşıyor ve o zaman bu tanrının kıyafetini giymiş şekilde resmediliyordu. Hitit kralları, kendilerini Mısır da dahil olmak üzere, Yakın Doğu'nun önemli güçlerinin hü-

16 Orta Tunç Çağı Anadolusu'nda Proto-Hint-Avrupalılar ve Hint-Avrupalılar'ı kesin olarak ayırt eden bir maddi kültür belgesi bulunmadığı için, daha önce geldikleri ve giderek yerli grupların maddi kültür alışkanlıklarını benimsedikleri varsayılabilir. Ancak, Neolitik Çağ'dan beri Anadolu'da bulunduklarını gösteren bir arkeolojik kanıt yoktur.

kümdarlarıyla bir tutmuşlardır. Bu nedenle kendilerini Büyük Krallar olarak görmüş ve kendilerine bağlı devletlerin krallarına önemsiz hükümdarlar için kullanılan diplomatik dille hitap etmişlerdir (Diakonoff 1984:28-29; Beckman 1995:529-530). Hitit kralı krallığı, Hatti ve halkının en büyük tanrı olarak kabul ettiği Fırtına Tanrısı'nın krallık makamına bahşettiği kutsal yetkiyle, Hattuşa'daki krallık sarayından yönetmiştir (Giorgadze 1982). Aynı zamanda önemli bir tanrı olan Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın da baş rahibi ve Hitit dinine göre ülkedeki barış ve bolluğu koruduklarına inanılan bütün tanrıların temsilcisiydi. Bu tanrılardan bazılarının bütün canlıların kaderi üzerindeki gücü, Hitit dininde köklü bir yer edinmişti. Kral Muwatalli'ye atfedilen ve Güneş Tanrısı'nın bütün kötülükleri gördüğünden ve sadece insanların değil, tüm canlıların hukuki meselelerini yargıladığından bahseden iki ilahide şöyle anlatılır: "Hergün insan, köpek, domuz ve tarlalardaki vahşi hayvanlar hakkında hüküm verirsin" (Haase 1988:69).

Ülkenin refahı tahıl tarlaları, üzüm bağları ve sürü hayvanları üretimine bağlıydı. Bu yüzden yıllık verimin nitelik ve miktarının kralın Fırtına Tanrısı'nın gözündeki değerini yansıttığına inanılıyordu. Bu dini inanışa göre, insanlar ve tanrılar birbirlerine bağımlı olmak zorundaydılar (Beckman 1989:100). Tanrılar insanları koruyor ve insanlar hergün tanrılara ülkede yetişen ürünlerden sunuyorlardı. Zaman zaman bu karşılıklı bağımlılık uzun ve tahrip eden kuraklıklar ya da veba salgınlarıyla kesintiye uğradığında, Hatti'nin ölümlü insanları tanrıların bu davranışına bir anlam veremiyordu. Murşili'nin Veba Duası'nda (Goetze 1930b; 1969b:396) kralın tanrısal güçlerin hareketlerine karşı duyduğu kızgınlık ve hayal kırıklığını gizleyemediği anlaşılmaktadır. Hatti'nin Fırtına Tanrısı'na yalvardığında, veba salgınının sonuçlarını ayrıntılarıyla şöyle anlatır: "Bütün Hatti Ülkesi ölüyor. Böylece kimse size kurban ekmeği ve sıvı kurban yapmaz (yapacak kimse kalmayacak). Tanrıların tarlalarında çalışan çiftçiler öldü. Böylece artık kimse tanrıların tarlalarında çalışmıyor ve ekin biçmiyor. Tanrılara kurban ekmeği yapan buğday öğüten kadınlar öldü. Artık kurban ekmeği yapmıyorlar. Sığır ve koyun kurbanlarını hangi sığır ve koyun ağıllarından seçiyorlardı ise, sığır ve koyun çobanları öldüler ve sığır ve [koyun ağılları boş] ... Ve siz bize geliyorsunuz, ey tanrılar ve bunun suçunu bize yüklüyorsunuz!" (Beckman 1995:530).

Hitit devlet sisteminde kral bütün Hatti topraklarının gerçek sahibiydi ve bu anlayış bin yıldan uzun bir süre devam etmiştir. Herhangi bir bölge ve bu bölge halkının kaderi hakkında karar vermeye kanunen yetkiliydi. Ancak uygulamaya gelince, köklü etno-kültürel ve sosyal farklara sahip bir toplumdaki politik, dini ve ekonomik faktörler, Hitit kralını sıradan tebaanın mülk edinmesiyle ilgili konularda daha yararcı politikalar benimsemeye sevk etmiştir. Diğer yanda bütün Hitit toplumu, ülkenin gelişmesi ve kaynaklarının devlet yararına en iyi şekilde değerlendirilmesinin sorumluluğunu taşımayı kabullenmişti.

Yaşlı bir saray görevlisinin (UGULA. É.GAL) idare ettiği, saray görevlilerinin (DUMU.É.GAL) yardımıyla kral, krallıktaki bütün olaylardan haberdar oluyor ve LUGAL DUB.SAR (kral katibi) ya da GAL DUB.SAR (baş kâtip) gibi saray kâtiplerinin yazdığı yönetmelikleri taşıyan mesajlar sayesinde sesini duyuruyordu (Karasu 1990). Krallık başkentinin idaresinden Hattuşa'nın belediye başkanı (*HAZANNU*) (Singer 1998:169-170), belli bir dereceye kadar şehir beyi ya da şehir valisi (MAŠKIM URU^{KI} / MAŠKIM URU^{LIM}) ve bunlara bağlı daha düşük mevkili görevliler sorumluydu. GAL ^{LÚ}MUHALDIM (aşçı başı) ve doktorların ve yaşça ya da mevkice daha küçük doktorların (^{LÚ}A.ZU ve ^{LÚ}A.ZU.TUR) (Coşkun 1990) başı olan ^{LÚ}A.ZU.SAG (baş cerrah/doktor) gibi bir grup saray personeli ve memuru ise kralın bakımı ve sağlığından sorumluydu.

Hitit kralının yetki alanı, büyük askeri seferlerde orduya komuta etmekten, krali görüşmeler yapmaya kadar uzanıyordu. Baş rahip olarak, ülkenin bereketi ve dini açıdan temizliğini sağlamak amacıyla (Ünal 1991), devlet dininin öngördüğü kült törenlerini icra ediyordu (Gurney 1977; Güterbock 1970). Devletin başı olarak ise, devlet idaresinin yolunda gidip gitmediğini şahsen kontrol etmek için muhtemelen memurlarını düzenli olarak huzuruna çağırıyordu (Siegelova 1986). Bundan başka arazi ve mülklerin saygın kişilere, dini kurumlara, çeşitli gruplara ve şahıslara göre ayırım ve dağılımına da yine kral karar veriyordu. Henüz yerleşilmemiş bölgeler, şe-

hirler ve köylerin yerleşimine ait politikalar, sadece Hitit kralının emri ya da izniyle yerine getiriliyordu. Ülkedeki en önemli şahsiyet olarak, özellikle ölüm cezasının yargılandığı önemli davalarda, en yüksek mahkeme olan krallık mahkemesine başkanlık ediyordu (Hitit Kanunları'nın 71., 187. ve 188. Paragrafları).

Kralın baş hanımı olan kraliçe (*haššušara*), kralın yanında önemli bir yer tutuyordu ve kendi mülkünün geliri üzerinde söz hakkına sahipti. Pek çok kültsel ve idari faaliyetlere katılıyordu ve Hatti'nin dini kurumlarıyla ilgili konularda büyük etkisi vardı (Memiş 1994). Yakın ilişkisi olduğu Güneş Tanrıçası'nın baş rahibesiydi (^{SAL}SANGA) (Bin-Nun 1975:197-202) ve bu görevi nedeniyle, maiyetinde rahibeler de yer alıyordu (Diakonoff 1984:29, dipnot 92). Egemen kraliçe unvanını (*tawananna*) çoğunlukla kralın annesi olan kişiden devralıyor (Bin-Nun 1972) ve bu unvanı krala bir veliaht sağlamak şartıyla ömür boyu koruyordu. Hitit toplumunda tek eşliliğin geçerli olduğunun anlaşılmasına rağmen, kral, ^{SAL}*EŠERTU*, ^{SAL}*NAPTARTU* ve SAL.SUHUR.LÁL gibi çeşitli sınıflardan cariye edinme hakkına sahipti (Ünal 1983:35). Krallık hareminde hem köle, ('kapatmalar') hem de özgür ('azledilenler') statüsüne sahip cariyeler bulunuyordu (Beckman 1995:537).

Krali fermanlar, kralın şahsi duaları ve kendinin ya da kraliçenin kehanet yoluyla tanrılara sorduğu sorular, bizi kraliyet ailesi hakkında dolaylı olarak bilgilendirmektedir (Hoffner 1995a:555; Beckman 1995:537). Kral ve kraliçe, kralın annesi, yetişkin erkek çocuklar, kralın evlenmemiş kızları ve muhtemelen kralın kendinden genç erkek kardeşleri Büyük Aile'yi oluşturuyordu. Önceki kralların soylarının da dahil olduğu daha uzak akrabalar ise, ailenin dış halkasını oluşturuyor olmalıydı. Doğal olarak yakın aile üyeleri atamalarda tercih ediliyor ve bu kişilere bağımlı hanedan krallıklarının kralı olmak gibi mevkiler veriliyordu. Bu yüksek idari, hukuki ve askeri görevlere getirildikten sonra, krallığa gösterdikleri sadakat ve sarayla olan hassas ilişki kral tarafından kontrol altında tutuluyordu. Hattuşa Şehrinin Beyleri gibi Hitit asaletinin kıdemli üyeleri ya da kıdemli ordu komutanları, kral tarafından büyük bölgelerdeki Ülke Beyi ya da Sınır Muhafızlarının Komutanı gibi yönetici mevkilere atanıyorlardı (Imparati 1974:56-75; 1975:80-95).

Eski Krallık Dönemi'nde (asillerden oluşan) Genel Kurul (*panku*), kralı seçme yetkisine sahipti. *Panku* ve kurul anlamına gelen genel bir terim olan *tuliya* arasındaki ilişki henüz ikna edici bir şekilde aydınlatılamamıştır. Tanrıların kararına ihtiyaç duyulduğunda ya da halledilmesi gereken önemli konuların olduğu durumlarda, *tuliya*'nın kral ya da krallık ailesine mensup biri tarafından toplandığı anlaşılmaktadır. Haase'ye göre (1988:75-76) *tuliya* esas olarak dini konular hakkında karar vermiştir, ancak dünyevi konular üzerindeki etkisi tam olarak bilinmemektedir.

Panku üyeleri esas olarak, Hitit toplumunun silah taşıyan önemli üyelerinden, akrabalardan ve önceki kralların buyruğu altındaki başlıca kişilerden ve onların yandaşlarından oluşuyordu. Aşiret kökenli bu seçme yöntemi, doğal olarak hanedanlık içindeki entrikalara, politik tacize ve rakip aile adaylarının öldürülmesine neden oluyor ve sonuçta krallığın istikrarını bozuyordu. Telepinu'nun reformlarından sonra, babadan oğula geçen sağlam bir taht düzeni kurulmuştur.

Hem kral, hem de kraliçenin resmen *panku*'nun yargısı altında bulunmalarına ve olağanüstü politik durumlarda saf dışı edilebilmelerine rağmen, politik reform sonucunda bu kurulun gücü, bir sonraki kral olarak hüküm sürecek prense (*tuhkanti*) resmi onay vermek göreviyle sınırlanmıştır. *Panku* bu yetkiyi *nakke* ile (saygın kişiler) paylaşmıştır (Diakonoff 1984:29, dipnot 93). Hitit Kanunları'nın 173. Paragrafı'na göre, *nakke* yerel mahkemelerde sulh hâkimi olarak hizmet vermiş ve bilinen Hititçe "hâkim" kelimesinin kendilerine hiç atfedilmemesine rağmen, hiç şüphesiz kralın hemen altındaki hukuki düzeyi temsil etmişlerdir. Hükümlerinin yerine getirilmemesi ölümle cezalandırılmıştır (Hoffner 1995a:561). Kralın bu kişilere verdiği talimatları anlatan Eski Hitit Dönemi'ne ait bir metin, krallık tarafından görevlendirildiklerini ve idari bölgelere gönderildiklerini açıkça göstermektedir. Metinde kral sık sık bir önceki krala, yani babasına atıfta bulunur: "Babam siz saygın kişiler için şöyle söyleyen bir tablet yazdırmadı mı?: Bölgenize gittiğinizde fakirin katilini araştırmayacak mıydınız? Ama aslında şimdi siz gerçekleri sorgulamı-

yorsunuz. Daha çok zenginin istediğini yapıyor, onların evine gidiyor, yiyip içiyor ve onlardan hediye alıyorsunuz. Ama ne fakir adamın durumuyla ilgileniyor ne de onun şikayetlerini araştırıyorsunuz. Babamın emirlerini böyle mi yerine getiriyorsunuz?" (Otten ve Rüster 1974:1).

Hatti çekirdek bölgesinin Aşağı Ülke ve Yukarı Ülke'sinden oluşan Hitit Krallığı, idari bölgelere (*telipuri*) ve bağımlı hanedan krallıklarına ayrılmıştı. İdari birimlere ayırma, diğer faktörlerin yanı sıra, etnik, demografik ve coğrafi faktörlerin de dikkate alınması gereken hassas bir işlemdi. Hitit devletinin örgütlenmesi, bir bakıma Eski Babil devlet bürokrasisini andırıyordu. Bu dönemde Mezopotamya'nın Hitit seçkinler sınıfının başlıca esin kaynağı olduğu düşünülürse, bu benzeme pek de şaşırtıcı gelmemektedir (Beckman 1983). Babil'de kralın kıdemli memurları bölge valisi (*ŠAPIR MATIM/ŠAPIRUM*) olarak atanıyordu. Bu kişiler, bölgelerindeki askeri güçlere komuta ediyor, *MUŠEPIŠUM* görevlilerinin denetimindeki angarya yükümlülüğünü yönetiyor, ticari görevlilerin (*TAMKARUM*) ve vergi toplayıcıların (*MUŠADDINUM*) yardımıyla vergi topluyor ve ülkedeki üretimden sarayın payına düşen kısmın naklini örgütlüyordu. Yine onun yetkisi altındaki özel krallık görevlileri (*ŠAPIR NARIM*), sulama işlerinden sorumluydu. Şu ya da bu görevlilerin sorumlulukları, kesin sınırlarla belirlenmemişti ve tam olarak ne yapmaları gerektiğine sadece kral karar veriyordu. Yerel krallık mülkleri ve personeli, aynı zamanda bölge valisine de (*ŠAPIRUM*) vekalet eden *ŠAKKANAKKUM*'un yetkisi altındaydı. Kralın diğer memurları arasında *WAKIL AMURRI* savaşçıları ve zanaatkarları yönetiyor, *SATAMMI* görevlileri ise krallık topraklarındaki her arazi parçasının sorumluluğunu taşıyordu. Saraya ait emlakların yönetimi *MU'ERRUM ŠA BAB-EKALLIM*'in yetki alanına dahildi. Krallık idaresinde *WAKIL TAMKARI* önemli bir yere sahipti. Ticari görevliler, zanaatkarlar ve diğer krallık personelinden alacakları topluyor, ödemeler ise nakit ya da eşya kabilinden yapılıyordu. Ödemenin nakden yapılmadığı durumlarda *WAKIL TAMKARI* ürünü satıyor ve kendisi de elde edilen gelirden önemli bir pay alıyordu (Diakonoff 1956, 1971).

Hatti'de Ülke Beyi (EN KUR) Hitit hiyerarşisinde önemli bir yere sahipti. Bölge komutanları/valileri olarak atanan çeşitli rütbedeki ordu subayları arasında en yüksek rütbe, Saray Muhafızlarının Başı'na (GAL *MEŠEDI*) aitti (Bin-Nun 1973). İkinci sırada muhtemelen Şarap İdarecilerinin Başı/Şarap Büyüğü (GAL GEŠTIN/GAL $^{LÚ.MEŠ}$ GEŠTIN)geliyordu. Askeri hiyerarşide ilk kademedeki memurlar arasında muhtemelen Arabalı Savaşçıların Başı (GAL $^{LÚ.MEŠ}$ ŠÙŠ/KUŠ7) geliyordu. Aynı rütbede ya da onun hemen bir altında daimi ordudaki Piyade ve Süvari Askerlerin Başı (GAL UKU.UŠ) bulunuyordu. Bu rütbenin "ordu beyleri" olarak adlandırılan birkaç yüksek rütbeli subaya da komuta ettiği anlaşılmaktadır (Beal 1992a:381-390).

Ordu Habercilerinin Başı (UGULA $^{LÚ.MEŠ}$ NIMGIR.ERÍN.MEŠ) de muhtemelen üçüncü kademede oldukça yüksek rütbeli bir memurdu ve bazen bölge komutanı/askeri vali görevine atanıyordu. Bu rütbedeki bir memur, muhtemelen Sakilerin Başı'ndan (GAL SAGI) daha üstün tutuluyordu (Beal 1992a:360). Bu göreve atananlar arasında Gözetleme (Kulelerinin) Beyi/Sınır Muhafızlarının Komutanı (*BEL MADGALTI* = Hit. *awariyaš išha*) da vardı ve muhtemelen en üstteki üç basamağı oluşturan askeri kişilerin altında yer alıyordu (Beal 1992a:436).

Hitit kralı sınır bölgelerini buradaki yerleşmelerde oturan halk için güvenli hale getirmek amacıyla elinden geleni yapıyordu. Yüksek rütbeli ordu subaylarının sorunlu sınır bölgelerine atanması muhtemelen iki amaca hizmet ediyordu: Yerel güvenlikle ilgili konuların üstesinden gelmek ve acil koşullar altında dahi tarım ekonomisi faaliyetlerinin sürdürülmesini sağlamak. Sınır bölgelerinde görev yapan valiler, idari ve dini görevlerinin yanı sıra ağır askeri sorumluluklar taşıyorlardı. Bu nedenle kral onlara rütbelerinin gerektirdiğinden çok daha fazla idari yetki veriyordu. Acil durumlarda asker toplama yetkisine sahiptiler ve hatta kral yararına, ülkede bulunan ya da ülkeden geçen komşu devletlerin tebaasını ('kölelerini') alıkoymak ve Hitit acemi askeri olarak çalıştırmaya hakları vardı. Bu durum, Kaşşu adında kuzey bölgede görevli bir Ordu Habercileri Başı'nın seyahat eden yirmi Kizzuwatnalı'yı alıkoyarak, cephe hattına göndermesinden de açıkça anlaşılmaktadır (Beal 1992a:404). Valinin özellikle hassas sınır bölgelerindeki önemli bir

görevi, kendi yetki bölgesi altındaki yabancıların hareketlerini kontrol etmek ve böylece Hatti'ye tehdit oluşturabilecek olağanüstü gelişmelerden kralı haberdar etmekti.

Valiler krala sadakat yeminiyle bağlanıyor ve hizmetleri karşılığında saraya ait topraklar verilerek ödüllendiriliyorlardı. Krala olan feodal bağları, toprak sahibi olarak saraya yıllık haraç ödemelerini ve beslemek, yetiştirmek ve donatmak zorunda oldukları silahlı adamlar ve arabalarla askeri seferlere katılmalarını gerektiriyordu. Tek başlarına çözemeyecekleri bir sorunla karşılaştıklarında kralın yardımını isteyebiliyorlardı (Beal 1992a:401-407). Görevlerini yerine getirirken, yerli halktan uzak durma talimatı alıyorlardı. Bölgelerindeki köy ve kent meclislerinin işlerine karışmaya hakları yoktu ama adaletin yerini bulmasını, bayramların kutlanmasını ve halkın refahının temin edilmesini denetlemeleri gerekiyordu.

Valilerin sorumlulukları ve bölgelerindeki faaliyetlerinde ne dereceye kadar özgür oldukları kralın yönetmeliklerinde açıkça belirtilmişti. Bütün köylerde kralın payını kayda geçirmek ve bölgesindeki saraya ait toprakların ekimi, sulanması ve idaresini denetlemekle yükümlüydü. Muhtemelen kuzeyde yer alan Kaştama'nın bölge sarayı için yazılan bir yönetmelik (KUB XXXI, 57, i) bu durumu gözler önüne sermektedir. Bölge valisi, tarlalarda kralın payına düşenin *luzzi* olarak ekilip biçilmesini ve koşum hayvanı temin etmesi gerekenlerin bunu zamanında yapmalarını sağlamak zorundaydı (Haas 1970:21-23; Archi 1984:199). Bölge komutanı/valisi hâkimiyet alanındaki sivil esirleri (NAM.RA) yerleştirmek, onlara tarım toprağı sağlamak ve *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerini tesis etmek yetkisine sahipti. Ayrıca kendisine kaçakları yakalayıp, krala teslim etmek hakkı da verilmişti.

Dini görevleri yerine getirmek de valinin önemli işleri arasında yer alıyordu. Sınır Muhafızları Komutanı'na (*BEL MADGALTI*) atfedilen bir saray yönetmeliği (CTH 261), bu kişinin düzenli turları sırasında küçük kasabalardaki tapınakları denetlemek ve kült envanterlerinin uygun durumda bulunduğunu garantiye almak zorunda olduğundan bahsetmektedir.

Ayrıca, kült bayramlarının ve yerleşmenin çevresinde bulunan kült stelleri, su kaynakları, dağlar ve nehirlerin yanında yapılması gereken kutlamaların, Hitit dininde öngörüldüğü gibi yerine getirilmesini sağlamak da görevleri arasındaydı (Houwink ten Cate 1992:101-102, dipnot 37). Hâkimiyet bölgesine dahil yerleşmelerdeki tapınaklarda görev yapan personeli (rahipler, rahibeler, zanaatkarlar, tarım işçileri, çobanlar), yapmaları gereken işleri yerine getirdiklerinden emin olana kadar yakından takip etmek zorundaydı. Tanrılara ait olan sürü hayvanları, ekili tarlalar, çayırlar ve üzüm bağları gibi tapınak malları, kötüye kullanılmalarını önlemek amacıyla kayda geçirilmeliydiler. Bu yönetmelikler, küçük ya da büyük, zengin ya da yoksul olsun, her Hitit yerleşmesinin bir tapınağı olduğuna hiç şüphe bırakmamaktadır.

Hitit kralları tanrılarına gerektiği gibi hizmet ettikleri sürece, Hatti ve halkının başına kuraklık ya da veba gibi ilahi cezaların gelmeyeceğine yürekten inanmışlardı. Bu nedenle tapınak görevlileri, tanrılara günlük kurbanları sunmak ve çeşitli tanrıların mevsimlik ya da aylık bayramlarını kutlamakla yükümlü olanların, işlerini dini kurallarda öngörüldüğü gibi yapmamaları halinde, bütün ülkenin ilahi cezanın sonuçlarına katlanmak zorunda kalacağına dair uyarılmıştır. Özellikle Tapınak Görevlileri Yönetmelikleri'nin üçüncü maddesi bunu açıkça göstermektedir: "Şu halde her kim tanrıyı kızdırırsa, tanrı bir tek ondan mı intikam alır? Karısından, çocuklarından, soyundan, akrabalarından, kölelerinden, cariyelerinden, sığırlarından (ve) koyunlarından, tahılıyla da birlikte intikam almaz ve onu tamamen mahvetmez mi? Bir tanrının sözüne çok saygılı olun!" (Goetze 1969a:208).

Askeri, idari ve dini görevlerinin yanı sıra bölge komutanları/valilerinin hukuki sorumlulukları da vardı. Yerel memurların dikkatlerine sundukları davaları yargılıyorlardı. Kendi yetki alanlarına dahil bölgelerde, yerel liderlerin ya da daha düşük mevkili görevlilerin halka uyguladığı baskı iddialarını ve haksızlıkları soruşturuyorlardı. Bir katibin, kentinin yöneticilerine karşı yaptığı şikayet bunu çok güzel dile getirmektedir. Davacı, sarayın emriyle muaf tutulmasına rağmen, yerel kasaba görevlilerinin kanunun gerektirdiği angaryayı yapması konusunda kendisini taciz

ettiklerinden yakınmaktadır. Himuili adındaki validen bu konuda karar vermesi istenmiş ve o da bu arada başka tacizleri önlemek amacıyla eve bir asker yerleştirmiştir (Beal 1992a:433).

TIMAR SİSTEMİ

Kırsal bölgenin ekonomik örgütlenmesi için, Hitit krallarının fethedilen topraklarda kısmen feodal bir yöntem tercih ettikleri anlaşılmaktadır (Archi 1977). Daha sonra Anadolu'da bazı değişikliklerle kullanılmaya devam eden bu sistemde, çoğunlukla hizmet ve haraç yükümlülüğü getiren krallık topraklarının büyük parçaları yüksek mevkili saygın kişilere, saray memurlarına, bölge valilerine, önemli rahiplere ve kıdemli ordu komutanlarına dağıtılıyordu. Böylece, idari sorumluluk saraydan daha düşük bir otoritenin eline geçerken, krallık da yüklü bir gelir kaynağı elde etmişti. Ayrıca krallığa, saygın kişilere ve tapınaklara oldukça büyük tımarlar sağlamakla kral, geniş saygın kesimlerin krallığa olan sadakatini de garantiye almıştı. Mezopotamya'da Eski Babil Dönemi'nde olduğu gibi (Diakonoff 1956; 1971; 1981), kralın bu tür toprak tahsisi, Hitit toplumunda zengin bir sınıf yaratmış olmalıydı.

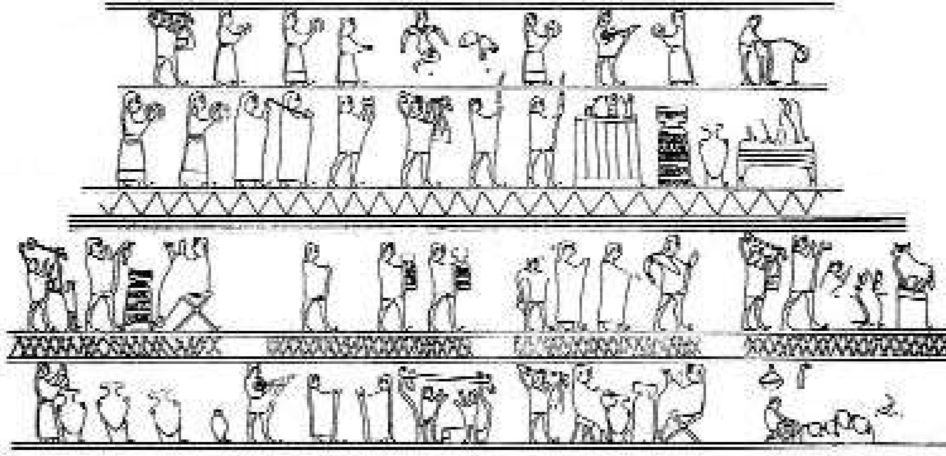
Başarılı Hitit askeri seferleri, yerleşilmiş bölgelerin ilhakına ve nüfus artışına neden olmuştur. Sivil esirlerin tarım ekonomisi içine çekilmesi, hiç şüphesiz kralın oldukça büyük arazi mülkleri tahsis ettiği kişilerin işine yaramıştır. Gerçekten de, çoğu zaman bütün bir köyde yer alan evler, ekili topraklar, sürü hayvanları ve bağımlı köleler bağışlara dahil edilmiştir. Böyle bir mülkte arsa sahibi olan saraya bağlı bir hizmet adamının başına ne geldiğinin açıkça anlaşılmamasına rağmen, bu tür bir değişiklik kiracıyı sadece, kral yerine yeni toprak sahibine hizmet etme yönünde etkilemiş olmalıdır. Hitit hâkimiyeti altındaki Kuzeybatı Suriye'den tanıdığımız bir terim olan *MUŠKENUTU* muhtemelen önceden saraya bağlı bu tür hizmetlilere atfedilmiştir. Bu kişiler, bu isim altında bazen Hitit krallığına ait toprak kadastrolarında da geçerler (Souček 1959; 1963:371-381, dipnot 53).

Tımar arazilerindeki aşağı kademeden bağımlı kişilerin sosyo-ekonomik durumunun, özel bir Hitit kralının ölü kültüne tahsis edilmiş "taş evin köleleri" gibi tapınak yapılarındaki benzerlerinden pek farklı olmadığı öne sürülmüştür (Diakonoff 1982:86, dipnot 272). NAM.RA'ların da dahil olduğu bu bağımlı kişilerin bazıları, sosyal ve ekonomik anlamda kendilerini geliştirerek, bağışın yapıldığı kimsenin çiftlik idarecisi olma başarısını gösteriyorlardı. Sadece sürü hayvanları edinmelerine izin verilmekle kalmıyor, bazen aileleri ile beraber ekebilecekleri bir toprak parseli ile de ödüllendiriliyorlardı. Ancak bütün bu ayrıcalıklar serf benzeri statülerini pek değiştiremiyor ve ne çiftliği ya da köyü istediklerinde terk edebiliyor ne de ellerindekinin alınmasına karşı koyabiliyorlardı. Küçük parseller ya da sürü hayvanlarıyla ödüllendirilmeleri, daha çok büyük tımar sahiplerine daha sıkı bağlı kalmalarına hizmet ediyordu.

SOSYAL YAPI

Orta Anadolu'daki Hitit yerleşmelerinde bugüne kadar yapılan kazılarda şahsi arşivler ortaya çıkarılamamıştır. Evlilik ya da evlat edinme anlaşmaları, geniş aileler, akrabalar ve köy toplulukları arasındaki ekonomik düzenlemeler ve tutanaklar, Hitit toplumunun yapısını daha ayrıntılı şekilde anlayabilmemiz için çok değerli katkılar sağlayabilirlerdi. Maalesef Hitit yerleşmelerinde ortaya çıkarılan arkeolojik belgeler, sosyal farklılığın maddi kültür belgelerine yansımasını izleme konusunda tek başlarına fazla yardımcı olamamaktadırlar. Sınıf farklılığının giyim-kuşamda (örn. kabartma bezemeli vazolar üzerindeki insan betimlemeleri), takılarda (örn. mezar buluntuları), eve ait çanak çömlekler ve mezarlarda (örn. sıradışı mezar yapıları) önemli işaretler bıraktığını kabul edebiliriz (Akyurt 1998). En son örnekte, eğer zengin insanların mezarları fakirlerinkinden

ayırt edilebilirse, şahıslara ait evlerdeki sosyal farklılık işaretlerini tanımak mümkün hale gelebilir. İnandık vazosu (Res.1) üzerinde betimlenen figürlerden, bu düğün ya da kült töreninde yer alan kişilerin çoğunun ev ya da tapınak hizmetçileri/köleleri olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Maalesef sosyal statülerini saptarken önemli bir ipucu verebilecek elbiselerinde sıra dışı hiçbir şey yoktur. Sadece yaptıkları faaliyetler kimliklerini ortaya çıkaracak özellikler taşımaktadır.

Res.1: İnandık vazosu üzerindeki sahneler muhtemelen bir düğün törenini betimliyor.

Sosyo-ekonomik konularla ilgili bilgiler, kısmen ve çoğunlukla da dolaylı olarak Hattuşa'nın resmi arşivlerinde bulunan yaklaşık 30.000 adet yazılı belgeden elde edilmiştir (Dinçol 1996:118). Bu belgelerden elde edilen ayrıntılar, Hitit toplumunun Eski Babil Dönemi Mezopotamya toplumu başta olmak üzere, diğer Yakın Doğu toplumlarınınkine çok benzeyen bir yapıya sahip olduğu izlenimini vermektedir.

Hitit Kanunları, Hitit toplumunun yapısını araştırma konusunda çok uygun bir kaynak oluştururlar.[17] İki yüz paragraftan oluşan bu kanunların, hem yaklaşık M.Ö. 1650'lere tarihlenen Eski Hitit, hem de yaklaşık M.Ö. 1350-1200'lere tarihlenen Yeni Hitit versiyonu günümüze kadar ulaşmıştır. Bu üç yüzyıl boyunca Hitit Kanunları'nda yapılan değişikliklerle, cezaların şiddeti ve tazminler azaltılmış ve krallığın haraç ve hizmet yükümlülüklerinden muaf tutulma bağışlarına kısıtlamalar getirilmiştir. Eski Hitit versiyonunda bile, daha da eski kanunlarda yapılan değişikliklere atıfta bulunularak, 7, 9, 19, 25, 51, 57 vb. Paragraflar'da "Eskiden..., şimdi ise ...," şeklinde cümleler kullanılmıştır. 9. ve 25. Paragraflar'da olduğu gibi, bazı durumlarda azaltılan para cezaları, kralın payına düşen kısımdan feragat edilmesi sonucunda dengelenmiştir: "Eğer herhangi biri başka bir adamın başını yaralarsa, eskiden altı şekel gümüş verirdi, üçü yaralı, üçü de saray için. Şimdi ise kral, sarayın payından vazgeçti, sadece yaralı üç şekel gümüş alır." (Hoffner 1995a: 555). Birinin kör edildiği (7. ve 8. Paragraflar) ya da başka birinin toprağında cinayet işlendiği durumlarda cezalar önemli ölçüde arttırılıyordu. Bu tür cinayetlerde suçlu daha önce toprağının 100 *gipeşşar*'lık kısmını (yaklaşık 1.2 hektar) verirken, Yeni Hitit versiyonunda bütün tarlasını, evini ve 60 şekel de gümüş vermeye mecbur bırakılmıştır.

17 Bkz. Archi 1968; Carruba ve diğ. 1965; Friedrich 1959; Goetze 1969c; Hoffner 1964; 1997; Haase 1968; 1988; Imparati 1964.

Paragraflar, özel şahısların kanuni haklarından çok, kamu haklarıyla ilgilidir. Hitit Kanunları, toplumsal davranışları tasvir eden soyut adli hükümler ve kurallardan yoksun olduğu için, Hitit toplumu ile ilgili ayrıntılı bir araştırma yapılırken pek fayda sağlamazlar. Paragraflar güncel olaylar ve belirli anlaşmazlıklarla ilgilidir ve daha çok Hatti'nin hukuki idaresinden sorumlu olan kişiler için bir kılavuz niteliğini taşırlar. Bu nedenle, kurallar ve yöntemler örneklerden sonuç çıkarma yoluyla düzenlenmiştir (Imparati 1982; 1995:572).

Hitit Kanunları'nın yanı sıra, saray yıllıkları, fermanlar, devlet memurlarıyla yazışmalar, vasal devletlerle yapılan anlaşmalar, toprak bağış belgeleri, görevlilerle ilgili yönetmelikler, dini, ritüel ve hatta bazı kehanet metinleri, Hitit toplumunun sosyal yapısı ile ilgili küçük bilgiler verirler. "Sınır Muhafızları Komutanı için Yönetmelikler" gibi bu belgelerin bazıları, kanun ve düzenin tanrılardan kaynaklandığına yürekten inanan Hitit krallarının (Archi 1979; Goetze 1969a:210-211) Hatti'deki eski yerel kanunların ve geleneklerin geçerliliğine saygı duyduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Belgeler aynı zamanda ekonomik faaliyetleri ve toplumsal davranışları bağlamında devlete tabi olanların, saray ya da tapınak idareleri karşısındaki sosyal mevkisi hakkında da bilgi vermektedirler (Danmanville 1971; Güterbock 1954; Imparati 1995:571).

Hitit toplumunun yapısı, üst sınıfının içinde iş verimi, endüstriyel üretim ve ticaretten elde ettiği gelirlerle geçinen yüksek mevkili memurlar ve zengin ailelerin de yer aldığı Eski Babil toplumuna çok benziyordu (Klengel 1971). Mezopotamya'da ticaret, tarım ve sanayi üretim üzerindeki geleneksel saray tekellerinin tedricen kalkması, M.Ö. 2. binyılın ilk dönemlerinde zengin ailelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ekonomik fırsatlardan hem asiller hem de özgürler faydalanmışlardır. Kredi sisteminin getirilmesi, tefeciliğin artmasına neden olarak, bu kesimin daha da zenginleşmesini kolaylaştırmış, ekonomik gücü olmayan ailelerde ise mal kaybına yol açmıştır. Hammurabi Kanunları'nda tefeciliğe resmen göz yumulmasa da, borç verenlerin çoğunun rahipler, devletin ticari temsilcileri (*TAMKARU*) ve krallık idaresinde görev alan kişiler olmaları nedeniyle, önüne geçmek için de bir çaba sarfedilmemiştir.

Babil toplumunda toprak sahibi çiftçiler özgür insanlar (*AWIL/MAR ĀLIM*) arasında önemli bir sosyal mevkiye sahiptiler. Ürettiklerinin sahibi oluyor ve kendi iş güçleriyle geçimlerini sağlıyorlardı. Ekonomik açıdan bağımsız oldukları için, bazı özel durumlar haricinde, refahları ve servetleri kral kanunlarından çok, yazılı olmayan örf ve âdet hukuku ile korunuyordu. Daha düşük bir sosyal düzeyde "boyun eğenler" adı verilen (*MUŠKENUM*), şartlı araziler dışında mülkleri olmayan ya da kendi üretimlerini gerçekleştiremeyen serf benzeri bağımlılar bulunuyordu. Bu kişiler beyin (*BELUM*) koruması altında işçi ya da köle olarak çalışmışlardır. Bu sınıfa ait üyeler, toplumun genel ve özel kesiminde serf olarak kabul edilirken, devlet kesiminde düşük mevkili saray hizmetçileri olarak kabul görmüşlerdir. Haklarının belli bir dereceye kadar kısılmasına rağmen, ekonomik çıkarları Hammurabi Kanunları'nca korunmuş ve bazen de krala ait mülklerin çıkarlarıyla özdeşleştirilmiştir (Diakonoff 1956:198).

Hitit idaresi altındaki Anadolu toplumu, iki değişik sosyal sınıftan oluşan sınıf ayrımına dayalı sistemde kalmıştır. Genel olarak bunlar özgür Hitit tebaası ve serf/köle haklarına sahip bağımlı kişiler olarak tanımlanmışlardır.[18] Toplumu, daha az ya da daha çok ayrıcalıkları olan kendi hiyerarşik yapısına haiz iki büyük sınıfa bölen bu genel ayırım, daha geç dönemlerde de devam etmiştir.

Şahsen çiftçilik yapmasalar bile, herhalde Hatti'de sadece seçkin kişiler ve dini kurumlar toprak sahibi olabiliyorlardı. Soylu bir adamın saray çevresinden sürgün edilmesi ve çiftçi/köylü durumuna düşürülmesi onur kırıcı bir cezaydı. Bu nedenle, her ne kadar çiftçi tanrı Telepinu babası Fırtına Tanrısı tarafından "soylu" olarak adlandırılsa da, Hitit aristokrasisi için çiftçiliğin onur-

18 Bkz. Haase 1968; Yamada 1995; Giorgadze 1974; Güterbock 1972. Hitit toplumunun ikili tabakalanması hakkında başka kanıtlara Emar metinlerinde rastlanmaktadır (SHT).

lu bir yaşam biçimi olarak kabul edilmesine şüpheyle bakmak gerekir. Kaybolan Tanrı destanında Teşub, Telepinu hakkında şöyle söyler: "Benim oğlum soyludur. (Çimi) parçalar, çift sürer, sular ve tahıl (üretir)". Başka bir deyişle, Telepinu bir çiftçinin işini yapar (Hoffner 1974:43-44).

Hitit nüfusunun büyük kısmının toprağı işlemiş olmasına rağmen, sadece küçük bir kesimi gerçekten toprak sahibi olmuştur. Bu nedenle, Hatti'de ekonomik açıdan bağımsız tebaanın devlete tabi olanlar karşısındaki gerçek oranı da pek açık değildir. Tüccarlar (Klengel 1979a), sanatkarlar, zanaatkarlar ve mesleki hiyerarşide daha üstte yer alan diğerleri (Daddi 1982), muhtemelen Hitit toplumunun özgür sınıfı içinde yer almışlardır. Bu mesleki gruplar herhalde sıradan çiftçilerden daha ayrıcalıklı ve saygıdeğer bir sosyal statüye sahiptiler. Özgür Hitit tebaası kategorisi dahilinde, Babil'in krallık savaşçılarınınkine benzer bir statüye sahip oldukları anlaşılan LÚ ^{GIŠ}-TUKUL (*hantantiališ* ?) gibi özel meslekleri olan kişiler vardır. Belki de askeri meslekleri yanında (Beal 1988:270-272), sivil meslekleri de olduğu için (Osmanlı dönemindeki Yeniçeri askerleri gibi), ^{GIŠ}TUKUL hizmetlileri şimdilik "alet ve silah adamı" olarak tanımlanabilirler. KUB XXXVIII 35'e göre bir kâtip ya da bir şarkıcıdan böyle bahsedildiğine dikkat çekilmiştir (Archi 1973:18). Hizmetlerine karşılık bu kişilere, kendileri için kullanmak üzere, genellikle kralın köyler ya da kasabalardaki payından arazi parselleri verilmiştir. Rütbeye göre kendi iç hiyerarşilerini oluşturmuşlar ve muhtemelen daha kıdemli olanları, LÚ DUGUD gibi alt kademedeki ordu subaylarıyla eşit seviyede tutulmuşlardır. En kıdemli ^{GIŠ}TUKUL hizmetlileri bazen kırsal yerlerdeki adli görevlere atanmışlardır. Diğer unvanlar arasında EN ^{GIŠ}TUKUL ve muhtemelen ^{GIŠ}TUKUL çiftçisiyle ilgili olan LÚ ^{GIŠ}TUKUL.GID.DA sayılabilir (Beal 1988:269, 273).

Özgür Hitit tebaası, ekonomik açıdan bağımsız olsa bile, sadece krala (ya da kralın kendi payına düşen haracı bağışladığı kimselere) haraç ödemekle kalmıyor, hem de devlet adına düzenli olarak mecburi hizmete tabi tutuluyordu. Bu tür yaptırımlardan azledilen özgür birinin (*arawanni*) sosyal statüsü, muhtemelen basitçe "topluluğun adamları/oğulları (LÚ URU^{LIM}/DUMU.URU) olarak adlandırılan kişilerden daha yüksekti.

Toprağı ya da hayvanı olmayanlar ya da tarım işçileri ya da ortakçı olarak çalışanlar başta olmak üzere, herhalde Hitit toplumundaki kırsal toplulukların tümü Hatti'nin özgür tebaası içinde yer almıyordu. Sarayda ve tapınak yapılarında ya da kraliyet mensubu saygın kişiler ve kıdemli memurların mülklerinde çiftçilik yapan ya da diğer ekonomik faaliyetlerle uğraşan bütün aileler, gruplar ya da şahıslar, resmi olarak saray hizmetlileri olarak kabul ediliyorlardı. Basit hizmetçiler, köylüler ve çobanlar kölelerden sadece biraz daha yüksek bir düzeyde yer alıyor olmalıydılar. Hitit Kanunları'nın 35. ve 60. Paragrafları'ndan, Yeni Krallık Dönemi'nde özellikle saraya bağımlı olanların daha düşük bir sosyal tabakaya ait oldukları anlaşılmaktadır. 35. Paragraf'ta "Eğer bir ^{LÚ}AGRIG ya da çoban (eş olarak) özgür bir kadın alırsa ve onun için başlık parası ödemezse, o kadın üçüncü yılda köle olur" şeklinde bahsedilmesi, bu iki meslek grubuna ait olanların statüsünün sıradan kölelerden pek de yüksek olmadığını göstermektedir. Bir ^{LÚ}AGRIG'e, kayınpederine *kuşata*'yı ödeyerek karısını köle olmaktan kurtarmak için üç yıl süre tanınması, bu ve benzerlerinin düşük gelirli meslekler olduklarını ortaya koymaktadır. Yeni Krallık Dönemi'nde bölgenin tahıl ambarları/depolarından sorumlu olan ^{LÚ}AGRIG memurunun statüsü, muhtemelen saray hizmetindeki bir çobanın sosyal derecesine indirilmiştir.

Hitit kanunlarından, en düşük sosyal kademeyi kölelerin teşkil ettiği açıkça belli olmaktadır. Babil toplumunda olduğu gibi, bir kimse, köle anne babanın çocuğu olarak doğuştan ya da savaşta esir düşerek köle oluyordu. Ekonomik nedenlerden dolayı da bir kişi özgür statüsünü kaybederek köle olmaya zorlanabiliyordu (Contenau 1966:19-21). Başarılı seferlerden sonra Hatti'ye getirilen köleler normal şartlarda krala ait oluyordu. Ancak eğer kral uygun görürse, bazıları tapınaklara, saygın kişilere ve muhtemelen bölge saraylarına dağıtılıyordu. Bazen de yerleştirilmiş sivil esir gruplarının yanlarına konuyorlardı. Hitit Kanunları'nın 8. ve 20. Paragrafları bir kölenin - bir atın ya da çift öküzünün değeriyle kıyaslanabilecek - sadece 10 şekel gümüşe bedel olabileceğini göstermektedir. Kölelerin evlerdeki çiftçilik faaliyetleriyle doğrudan ilişkili olmadıkları ve

hizmet personelini (SAG.GÈME.ÌR^{MEŠ}) oluşturmaları nedeniyle, tarım işleri ve askeri görevlerden muaf tutuldukları anlaşılmaktadır (Klengel 1986:30).

Kölelerin Hitit devletinin düzenlediği ve koruduğu belli hakları ve yükümlülükleri vardı. Sosyo-ekonomik statüleri bir bakıma, sıradan vatandaşlarla köleler arasında bir ara sınıfa ait olan Babilli *MUŠKENUM*'larınınkine benzemektedir. Maruz kaldıkları haksızlıklar için tazminat alıyor, ancak suç işlediklerinde de para cezasına çarptırılıyorlardı. Taşınmaz mülk edinme haklarının olmamasına rağmen, sahibi olamamakla beraber kendilerine şartlı toprak arazileri verilmiş ve burada taşınabilir mülk olarak hayvan barındırmalarına izin verilmiştir. Hitit kralı Şuppiluliuma'nın hizmeti karşılığında bir saray katibine verdiği arazinin envanterinden bu sonuç çıkarılmaktadır. Bu belgeye göre, tahsis edilen toprakta yaşayan 90 köleden bir tanesinin yaklaşık bir düzine ineği vardı.[19] Kölelerin özgürler arasından eş seçebilmeleri, her iki tarafa da izin verildiğini ve *kuşata* için gereken tutarı biriktirebilecek durumda olduklarını göstermektedir. Bir üst sınıftan eş alabilmeleri, Hitit toplumunda gerçekten de çok katı kuralları olan bir alt sınıf oluşturmadıklarını doğrulamaktadır.

Fethedilen ülkelerden Hatti'ye getirilen sivil esirler (NAM.RA = Hit. *arnuwala*) ekonomik açıdan bağımlı bir ara sosyal sınıfa aitti.[20] Sahipleri olan kral, onları yerleşim görmemiş sınır bölgelerine yerleştirmeyi tercih etmiştir. Aynı zamanda saray ve tapınak yapılarındaki temel iş gücünü oluşturmuşlardır. Bu sürgünler ya da göçmenler, genellikle küçük topluluklar halinde bir arada tutulmuş ve Hitit ekonomisi için büyük değer taşımışlardır. Hititler daha çok toprak fethetmeye başlayınca, çoğu Hatti'ye getirilmiş ve buradaki kırsal nüfusu arttırmışlardır. Saraya, kült merkezlerine ve tapınaklara ait olan az nüfuslu köyler, NAM.RA gruplarıyla takviye edilmiştir. Hitit Kanunları'nın toplumsal statüleri ya da vatandaşlık haklarından pek bahsetmediği göz önüne alınırsa, muhtemelen sosyal açıdan pek de önemli bir grup oluşturmamışlardır. Ancak esir düşmeden önce başka bir toplumun farklı sınıflarından geldikleri için, kendi topluluklarında daha üst sınıflara ait olanların, Hitit toplumu içinde asimile olduktan sonra, sosyo-ekonomik statülerini geliştirmelerine ve orduda görev almalarına izin verilmiştir. II. Murşili'nin vasal kral Targaşnalli ile yaptığı anlaşmanın bir bölümünde Arzawa'dan getirilen esirlerin LÚ $^{\text{MEŠ GIŠ}}$TUKUL yapıldığından bahsedilmesi buna önemli bir kanıt teşkil etmektedir (Beal 1988:288, dipnot 100).

Çok tabakalı Hitit toplumunda sosyal bir isim verilmemiş alt tabaka grupları kendi grup kimliklerini edinebiliyorlardı. Hitit Kanunları'nın 48-49. Paragrafları'nda ve Hattuşa'da ortaya çıkarılan bazı Luwice ve Akkadça metinlerde bahsedilen ^{LÚ}*hippara* (kökünden koparılan göçmen ?) böyle bir gruptu.[21] ^{LÚ}*hippara*'nın Hitit toplumu içindeki yeri tam olarak anlaşılamamıştır (Haase 1982). Kendi askeri yerleşmelerinde yaşayan bu halk sınıfı, ücretli asker haline getirilen tecrit edilmiş savaş mahkûmları gruplarından oluşturulmuş ya da Anadolu ve dışındaki bozkırlar, dağlar ve çöllerde yaşayan göçebe aşiretler arasından seçilerek Hititler tarafından askere alınmış olmalıydılar. Sosyal statüleri, özel sektör kölelerininkinden daha yüksek değildi (Brice 1992a:108-112), ancak özgür Hitit tebaasının haklarına sahip olup olmadıkları da tam anlaşılamamaktadır. *Luzzi* yükümlülüğü altına girmelerinin istenmesine rağmen (Hitit Kanunları'nın 48-49. Paragrafları), tarlalarını, bağlarını ya da çocuklarını satmalarına izin verilmiyor ve onlarla ticari alışveriş yapmak isteyenler uyarılıyordu. *HABIRU/HAPIRU* grupları gibi (Bottero 1954, 1981; Na'aman 1986) muhtemelen ^{LÚ}*hippara*'nın da yerleşik Hitit toplumuyla bütünleşmesine izin verilmiyor ya da istenmiyordu. Bu toplumun dışında kalarak, günümüz Anadolu Çingenelerine çok benzer bir şekilde, grup temelli sosyal yapılarını korumuş olabilirlerdi. Bunlarla, yine tarla, bahçe ve çocuklarını satmaları yasaklanan mezar personeli arasında bir bağ olabileceği de ileri sürülmüştür (Haase1988:76).

19 Kölelere şartlı toprak tahsisi hakkında bkz. Metin LS 3 Riemschneider 1958; Diakonoff 1982:86 dipnot 277.

20 Beal, Sommer'in NAM.RA'nın anlamı hakkındaki yorumunu kabul etmemektedir. Ona göre bu terim, taşınan ve yeniden iskan ettirilen bir kişiye, başka bir deyişle bir sürgünden çok bir göçmene atfedilmiştir (Hit. *arha peššiya*) (1988:277, dipnot 42).

21 Bu terim hakkındaki yorum için bkz. Imparati 1982:235 dipnot 28.

^{LÚ}*hippara* ile iş yapanların satın aldıklarını geri verme ve ödemeden vazgeçme yükümlülükleri vardı. Gerçekten de 49. Paragraf'ın geç dönem versiyonu ^{LÚ}*hippara*'nın her ne sattıysa geri almak zorunda olduğunu şart koşar. Grup olarak topluca sorumlu tutulmaları nedeniyle, hırsızlıkla suçlanan bir ^{LÚ}*hippara*'dan, kurbana tek başına tazminat ödenmesi istenmiyor ve tazminatı grubun ödemesi gerekiyordu. Bunu yapmamaları durumunda bütün grup sarayda hapsedilebiliyordu.[22]

Kappadokia metinleri, daha erken dönemlerdeki *HABIRU/HAPIRU* hakkında bazı bilgiler vermektedir. Alişar Höyük'te Enna-Assur adlı birinin Nabi-Enlil'e yazdığı bir mektup bulunmuştur. Bu mektuptan, bir Anadolu prensliğinin yöneticisi olan Prens Salahsuwa'nın emrindeki bir grup yabancı ücretli askerin, muhtemelen arazisine tecavüz etmeleri nedeniyle, başka bir hükümdar tarafından fidye istemiyle alıkondukları anlaşılmaktadır (Bottero 1954:9-10).

Hitit yönetimi altındaki *HABIRU*'lar muhtemelen özgürler ve köleler arasında bir sosyal mevkiye sahiptiler. Zaman zaman kendilerine ERÍN MEŠ $^{\text{LÚ.MEŠ}}$*HAPIREŠ* gibi atıflarda bulunulmasından, bazen Hitit ordusunda da görev aldıkları anlaşılmaktadır. Gerçekten de ciddi askeri çatışmalar sırasında Hititler tarafından taşralı birlikler olarak askere alınmış ve garnizonlarda hizmet etmişlerdir (Bottero 1954:79-81, 1981; Beal 1992a:108-112). Muhtemelen Hitit toplumu içinde asimile olmadıkları, Hititçe ya da Akkadça antlaşmalarda Hitit krallarının, bunların tanrılarını *lulah(h)i* halkının tanrılarıyla beraber yardıma çağırmalarından da belli olmaktadır. Bu tanrılar, anlaşmaların Kuzey Suriye, Hurri ya da Arzawa bölgelerindeki devletler ya da ülkeler ile ilgili olup olmamalarına bakılmaksızın çağrılmışlardır. Tanrılarına başvurulması, gerçekten de ayrı bir sosyal ve belki de etnik grup olarak kabul edildikleri görüşünü desteklemektedir. *Lulah(h)i* halkının doğudan gelen yabancılar olduklarının düşünülmesi ve *HAPIRU/HABIRU*'larla yakın benzerlikleri bulunması, *HAPIRU/HABIRU*'ların da yabancı ve muhtemelen yine doğu kökenli olabileceklerine işaret eder görünmektedir (Bottero 1954:81-82).

Bu tür sosyal grupları arkeolojik belgelerde teşhis etmek imkânsızdır. Ekonomik açıdan düşünülürse, bir aşiret grubu ile *HABIRU* grubu arasında çoğu zaman küçük bir fark olacaktır. Başlıca fark sosyal yapılarından kaynaklanır; yani aşiret, aşiret düzenine sahiptir, *HABIRU* ise değildir. Özellikle ilk zamanlarda bazı *HABIRU* güruhlarının köylere, kentlere ve kervanlara baskın yaparak varlıklarını sürdürmesi, doğal olarak sıradan eşkıyalar olarak görülmelerine neden olmuştur (Rowton 1967a:117). Bir bakıma, silahlı Arap aşiretleri ya da Geç Osmanlı Dönemi'nde Güneydoğu Anadolu ve Suriye-Mezopotamya bölgeleri arasında ticaret yapan tüccarların faaliyetlerini sürekli olarak bozan ve tehdit eden atlı Türkmen yağmacılarıyla karşılaştırılabilirler. Bu eşkıya grupları, kervanlara en savunmasız oldukları yerlerde, derin nehir vadileri ve Doğu Toroslar'ın içinden geçerken saldırmış ve mal, para ve değerli şahsi eşyalar çalmışlardır (Lloyd 1980:52-53).

HİTİT ASKERİ ÖRGÜTÜNÜN SOSYO-EKONOMİK YAPISI

Karmaşık hiyerarşisiyle Hitit ordusu, kralın gücünün ve buna bağlı olarak krallık içindeki politik birliğin korunması konusunda çok önemli bir rol oynuyordu. Beal (1992a), Hitit ordusuyla ilgili parça halinde bilgilere dayanarak, hiyerarşinin ve çeşitli savaş ve yardımcı kuvvetlerinin nasıl örgütlendiğini canlandırmaya çalışmıştır.

Savaşmayan birimler, arabalı ve atlı birliklerin (ANŠE.KÚR.RA^{MEŠ}) de dahil olduğu çeşitli birimlerden (ERÍN^{MEŠ}) oluşan orduya değişik rütbedeki subaylar komuta ediyordu. KARAŠ (Akk. *KARAŠU*; Hit. *tuzzi*) savaşçıları, destek birliklerini, ordu ağırlıkları ve yiyecek hayvanlarını da içine alan, muhtemelen bütün ordunun kastedildiği genel bir terimdi (Beal 1992a:1-9, 23-32). Bu terim aynı zamanda bir askeri kamp için de kullanılabilirdi. Hitit ordusunun karmaşık komuta

22 2. binyıl Anadolusu'ndaki suçluların hapsi için bkz. Riemschneider 1977.

yapısında, kral büyük bir subay topluluğunun başında bulunuyordu. Komuta zinciri sayesinde krallığın her yanına dağılmış emri altındaki subayları doğrudan kontrol edebiliyordu. Sınır bölgelerinde yerleşmiş yüksek rütbeli subaylar, düşmanın hareketlerini ve düşmanca faaliyetler karşısında aldıkları önlemleri doğrudan krala bildiriyorlardı.

Krallık fermanıyla muaf tutulmadıkları sürece, Hitit krallığının sınırları içinde yer alan bütün bölgelerin, daimi orduya birlik sağlama zorunlulukları vardı. Ayrıca, Hatti sınırları içindeki aşiretler ya da büyük kabileler, hareket halindeyken krala dış halka muhafızları olarak hizmet veren, LIM.SERI adında, mızrak taşıyan küçük birlikler sağlıyorlardı (Beal 1992:92-104). Vasaller ve bağımlı hanedan krallıkları da Hitit ordusuna birlik vermek zorundaydılar. Askeri Yemin metninden, krallığa bağlı devletlerin verdiği birliklerin kendi krallarına ve onun da antlaşma yoluyla Hitit kralına yemin ettiği sonucu çıkarılmaktadır (Beal 1992a:60-61, 69). Büyük toprak arazilerine sahip Hititli saygın kişilerden de Hitit savaş mekanizmasının işlemesi için üzerlerine düşeni yapmaları istenmiş olabilirdi. Ancak metinlerde böyle bir doğrudan katkının varlığından söz edilmemektedir (Imparati 1977:44; Giorgadze 1991:280).

Eski Hitit Dönemi'nde Hitit ordusu çoktan binlerle ifade edilmeye başlanmış, belki de 10.000 askere ulaşmıştı.[23] Muhtemelen güvenlik, sosyal ve bilinmeyen başka nedenlerden dolayı, esas olarak sadece Hatti'nin özgür tebaası düzenli ordu birliklerine alınıyordu. Acil durumlar dışında, ücretle tutulan geçici kimseler ya da köleler, asla daimi orduda hizmet veremiyorlardı. Bazen etkisiz hale getirilen Kaşka kabileleri ya da sivil esirler arasından Hitit ordusuna savaşçı alınmasına rağmen, Yeni Krallık Dönemi'nde *HABIRU* ya da *lulah(h)i* gibi ücretli askerlere daha az güvenilmiştir (Beal 1992a:42, dipnot 16; 108-112).

M.Ö. 15. yüzyılda daimi ordu başta ülkenin özgür tebaası arasından seçilen *šarikuwa* birliklerinden, muhtemelen de sınır bölgelerinden toplanan UKÙ.UŠ'lardan oluşuyordu (Beal 1992a:40-45, dipnotlar 153-175). Çekirdeği oluşturan *šarikuwa*, nüfuzlu Altın Arabalı Savaşçılar ya da Mızrakçılar gibi özel birimlere asker sağlıyordu. Özellikle piyade ve süvarilerden oluşan Altın Arabalı Savaşçılar, kralın bizzat komuta ettiği uzun askeri seferler arasında Hattuşa'da kışlıyorlardı. Diğerlerinin bölünerek, çeşitli Hitit yerleşmelerinde kaldıkları anlaşılmaktadır (Beal 1992a:39-40). Daimi ordu birlikleri sorunlu bölgelere yerleştirilmiş ve kendilerinden sadakat göstermeyen topluluklara ısrarla karşı koymaları istenmiştir. Bu birlikler, ayaklanan köy ve kasabaları tahrip etmek ve halkını sürmek hakkına sahiptiler. Sivil esirlerin Hitit kralına teslim edilme zorunluluğu varken, birliklerin yağmalanan hayvanları paylaşmalarına izin verilmiştir. UKU.UŠ birliklerine gelince, bunlar bazen toplama birlikler (ERÍN^{MEŠ} *NARARI*) ile birlikte savaşla ilgili olmayan, kentin iç güvenliği ya da askeri amaçlı yapı faaliyetleri gibi işlerde de çalıştırılmışlardır.

Yeni Krallık Dönemi'nde, Kaşka kabileleri ya da Hayaşa ülkesi gibi Hititlerin amansız düşmanları bile 10.000 kişilik birliklere sahip olunca, ordu üç katına çıkarılmıştır. Bu büyük güce, orduya kendi bölgelerinden düşük rütbeli subayların komutasında hizmet veren ve Hattuşa'da ordu için ayrılmış karargâhlarda üslenen eyalet birlikleri kontenjanları da dahildi (Beal 1992a:71-91; Hoffner 1974: 12-19). Bu gruplar zamanlarını, muhtemelen sonbaharda başlayıp ilkbaharda askeri seferlerin başlangıcına kadar devam eden bakım ve eğitimle geçiriyorlardı. Eğer daimi ordu belirli bir sefer için yetersiz kalıyorsa, kralın emriyle eyaletlerden ve bağımlı hanedan krallıklarından toplanan birlikler harekete geçiriliyordu. Askeri Yemin'i bozarak sadakatsizlik edenler için çıkarılan lanet listelerinden anlaşıldığına göre, toplama askerlerin çoğu, büyük ihtimalle savaş ganimetlerinden elde ettikleri sabit mülkleri ve sürü hayvanları olan evli ve aile sahibi çiftçilerden oluşuyordu. (Beal 1992a:62).

23 Beal'e göre Eski Hitit Dönemi'nde ulaşılan en fazla asker sayısı 3000'dir (1992a:282-283). Bu konuda bkz. Houwink ten Cate 1984:73).

Büyük bir orduyu iyi savaşçı düzeyinde tutmanın getirdiği ekonomik yükü azaltmak için devlet, farklı savaş birimlerini besleyecek çeşitli yollar icat etmişti. *Šarikuwa*'ya, UKU.UŠ gibi tayın değil, oturdukları yere yakın bölgelerde kendilerinin ve ailelerinin geçimini sağlayacak araziler veriliyordu (Beal 1992a:46-51, dipnotlar 182-197). Sonuçta devlet bu sorumluluktan kurtuluyordu. Düzenli orduda görev yapamayacak kadar yaşlanan bazı *šarikuwa* emektarları, kral mezarlarında hizmet veriyorlardı (Beal 1992a:50). Tarım topraklarının belli kategorilerdeki eğitimli askerlere tahsis edilmesi, ihtiyaç duyulduğunda kolayca çağrılabilmelerini de kolaylaştırmış olmalıydı. Çünkü nerede bulundukları hiç şüphesiz askeri kayıtlara geçiriliyordu. Bu ödeme şekli, diğer ordu birimlerinde görev yapan askerlere de uygulanmıştı (Beal 1992a:55-56). Bunlar arasında Araç/Silah Adamı (LÚ $^{\text{MEŠ GIŠ}}$TUKUL), Uzun Silahın Adamı (LÚ ^{GIŠ}TUKUL GID.DA) ve Silah Beyi (EN ^{GIŠ}TUKUL) sayılabilir.

Uzun süren bir görev nedeniyle sınır bölgelerinde üslenen ordu birimlerinden bazen kendi besinlerini üretmeleri isteniyordu. Dağıtılan tahıl tohumları, garnizon komutanının gözetiminde birlikler tarafından ekiliyordu. Biçilen ekinler ambarlarda depolanıyor ve tayın olarak düzenli şekilde birliklere dağıtılıyordu. Hareket halindeki ordu birimleri başlıca ekmek, un, kurutulmuş peynir, domuz yağı ve içecek olarak şarap ve belki de biradan oluşan tayınlarını kendileri taşıyorlardı (Beal 1992a:130, dipnot 479).

Hitit ordusunun yapısı ve zorunlu askerlik sistemi, bazı birimlerin sadece savaşmak için değil, barış zamanlarında da tarım ekonomisine katkıda bulunmak üzere eğitildiklerini ve donandıklarını akla getirmektedir. Hitit Kanunları'nın bazı paragraflarında, belli erkek gruplarının zorunlu askerliğe tabi tutulduğundan bahsedilmektedir. Bazen kral fermanıyla zorunlu hizmetten muaf tutulmalarına rağmen, askeri seferler sırasında, meslek sahibi olanlar dahi ordunun çeşitli bölümlerinde görev almak zorundaydılar (Hitit Kanunları'nın 54. Paragrafı). 42. Paragraf'tan anlaşıldığına göre, askeri hizmet zorunluluğu olan biri, yerine başka birini tutabiliyordu. Bu kişinin ücretinin önceden ödenmemesi ve savaşta ölmesi halinde, onu tutan kişiden ailesine ya da askere alınmadan önce çalıştığı eve tazminat ödemesi isteniyordu. Tazminat bedeli "bir baş" (kişi) ve 12 şekel gümüş olarak belirlenmiştir (Giorgadze 1987:251). Ancak bu şekilde adam tutma, her tür askeri görevde geçerli olmuyordu. Hatti ve İşmeriga arasında yapılan antlaşmaya göre (Kempinski ve Košak 1970), İşmeriga'nın Hititlere yardım için oluşturulan ağır silahlı savaşçılar birliğine (ERÍN^{MEŠ} AGA.ÚS, ^{LÚ}AGA.ÚS) başka birini ya da bir köleyi askere almaktan men edildiği açıkça anlaşılmaktadır (Giorgadze 1987:252).

Askeri sefer mevsimlerinin, çiftçilik ve yaylacılığın en önemli mevsimine denk gelmesi, askere çağrılan köylüler ve çoban topluluklarının işini aksatıyor olmalıydı. Toplama askerler, savaşçı olarak görev yapmalarının yanı sıra, Hitit şehirleri ve çevrelerinde güvenliği sağlamak amacıyla garnizonlarda muhafızlık görevi de üstleniyorlardı. Askeri göreve çağrıldıklarında, yokluklarından kaynaklanan ekonomik zararı gidermek için, çiftlikteki işler muhtemelen aile fertleri, akrabalar, hatta köleler tarafından yürütülüyordu.

Yeni askerlerin askere alınması, tükenen ordu birimlerini desteklemek için asker toplanması, hareket halindeki çeşitli birimlerin desteklenmesi ya da beklenmedik lojistik sorunlarla başa çıkmak, sadece sarsılmaz bir ekonomi değil, karmaşık bir bürokratik işleyiş ve komuta düzeni de gerektiriyordu. Askeri seferlere hazırlanılırken, destek birimlerinin iyi bir lojistik planına ihtiyaç duyuluyor olmalıydı. Kral sadece kendininkilere değil, müttefiklerin gönderdiği birliklere de - ancak kendi kampına ulaştıktan sonra - iyi levazım sağlamak zorundaydı. Yardımcı birliklere *warraiš* ERÍN^{MEŠ}-za/ERÍN^{MEŠ} DAH adı veriliyor ve bazen kral bunları görevden azlediyordu: "Onları (tanrıçaya hizmet edenleri) *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinden ve bütün (?) ERÍN^{MEŠ} NARARI görevlerinden muaf tutun"(Beal 1992a:56-57).

Hitit ordusunun Hatti'nin doğal sınırlarının çok uzağında, örneğin Mitanni ya da Kuzey Suriye'de Mısır'a karşı etkin bir şekilde savaşması, orduyu güçlü ve hazır tutmak için oluşturulan askere alma sistemi, lojistik ve levazımın çok başarılı olduğunu ortaya koymaktadır. Gerçekten

de ordu, birliklere sadece savaş değil, barış zamanında da yiyecek ve donanım sağlayabilecek karmaşık bir lojistik sistem geliştirmişti. Eski Hitit metinlerine göre, askeri garnizonlara içlerinde tahıl, sürü hayvanı (örn. sığır, koyun) ve şarap da bulunan temel besin maddeleri veriliyordu (Beal 1992a129-133). Birliklerin topraklarından geçtikleri sınır yerleşmeleri ya da vasal devletlerin yerleşmelerini yağmalamalarına izin verilmediği için, geçiş güzergâhları üzerinde yer alan köy ve kasabaların, ordu birimlerini levazımla donatması gerekiyordu. Sadece düşman bölgedeki köyler ve kasabalarda yiyecek bulmak için yağmalamaya izin veriliyordu (Beal 1992a, dipnot 486). Bundan başka, hareket halindeki ya da garnizonlardaki birlikler için gereken levazım, hükümetin tahıl ambarlarından (tahıl deposu şehirleri) ya da yem depolarından (yem deposu şehirleri) geliyordu (Beal 1992a:132) ve bunlar acil durumlarda yerli halk ve sürü hayvanları için de kullanılıyordu.

Sık yapılan askeri seferler, hiç şüphesiz bağımsız çiftçilerden yük ve koşum hayvanları toplanmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Hitit Kanunları'nın 76. Paragrafı'nda, seferden dönüldükten sonra hayvanların sahiplerine geri verilmemesi halinde, devletin tazminat ödemesi gerektiğinden bahsedilmektedir (Beal 1992a:135). Pek çok çiftçi için geçici askere alınma bile yaşamı yeterince zorlaştırdığından, bazen çiftçiler hayvanlarını vermeyi reddetmişlerdir. Sivillerin bu etkin karşı koyması ya da direnişinden Hitit Kanunları'nın 164.-165. Paragrafları'nda bahsedilmektedir. Bu paragraflar, ordunun yaptığı toplamalar sırasında çıkan tartışmalarda sivillere verilen zararla ilgilidir: "Eğer biri zorla bir şey almak ister ve kavgaya neden olursa ve kalın bir (kurban) ekmeği ya da bir şarap libasyon kabını kırarsa, bir koyun, on ekmek ve bir PIHU-kabı (bira) versin. Evi yeniden kutsasın. Evi bir yıl boyunca korusun" (Beal 1992a:135, dipnot 497).

Bir Hitit kralı, Askeri Habercilerin Başı olan ve bölge komutanı olarak görev yapan Kaşşu'ya gönderdiği mektupta, ordunun -bu durumda bölge komutanının- topladığı sürü hayvanlarının sivil sahiplerine geri verilmesini bir şekilde ihmal ettiğinden, mal kaybı ve eziyete neden olduğundan kınayarak söz etmektedir. "Kaşipura'nın öküzlerini aldığın ve onları EN-*tarawa* bölgesinde attığın/dağıttığın için, şimdi emekli yaşlı askerleri (ERÍN ^{MEŠ} *annalli*) ve toplama askerleri (ERÍN^{MEŠ} *warraiš*) EN-*tarawa* bölgesinden yola çıkartma! O (onlar) bu öküzleri takip etsin/kovalasın!" (Beal 1992a:401).

SAVAŞIN EKONOMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Hitit devletinin tarihini, oluşumundan, hâkimiyet sahasını en yüksek düzeyine çıkardığı M.Ö. 13. yüzyıla kadar toplumun ve ekonominin yapısını şekillendiren neredeyse kesintisiz savaşlar belirlemiştir. Başlattıkları savaşlar sonrasında, Hattuşa'ya çok sayıda ganimetlerle geri dönen krallar, saygınlıklarını da arttırmıştır. Yakıp yıktıkları ülkelerden sadece değerli eşya değil, sürü hayvanları ve sivil esirler de getirdikleri için, askeri seferler Hitit ekonomisini güçlendirmiş ve Hatti'nin kırsal bölgeleri de iskan edilmiştir.

Yaklaşık 500 yıl süren bir dönem içinde Hititler, bazen ciddi ölçüde toprak kaybına neden olan politik açıdan birkaç kritik dönüm noktası yaşamışlardır. I. Hattuşili'ye ait iki çift dilli metin, daha doğrusu savaşlarını anlatan (Otten 1958) Annaller'i (CTH 13) ve başka şehirlerin ve Hattuşa'nın İhtiyarları ile arasındaki politik gerginliğe de atıfta bulunan (Sommer ve Falkenstein 1938:9, 11) Fermanı/Vasiyeti (CTH 6), erken dönem Hitit savaşları ve politik tarihi hakkındaki başlıca kaynakları oluşturmaktadırlar (Kempinski ve Košak 1970; 1982; Bryce 1982, 1998:44-160). Bu belgeler okunduğunda, muhtemelen doğuda Hurrilere karşı olanların dışında, toprakları genişletmek ya da Hatti çevresinde ve/ya da içinde kalan politik güçlerin ortadan kaldırılması için yapılan çoğu savaşı Hitit krallarının çıkardığı izlenimi edinilmektedir. Kendileri ise, antlaşmaların bozulması, yakalanan ya da sığınma hakkı isteyen Hitit vatandaşlarını iade etmeyi reddetme, vasal devletlerin gereksiz saldırganlıkları ya da asi davranışları gibi resmi nedenler beyan etmişlerdir.

Askeri seferlerle sadece düşman güçlerini tahrip etmek değil, çabucak toparlanmalarını önleyecek ciddi kayıplar verdirmek de amaçlanmıştır. Sonuç olarak, Hitit ordusunun eline düşen sayısız şehrin kaderinde tahrip ve yerleşmelerin boşaltılması vardı. I. Hattuşili Şanahuita'yı zaptettiğinde, heryeri yakıp yıktığından ve şehrin ekonomik alt yapısının çabucak yeniden örgütlenmesini önlemek amacıyla, iki yerde iyi donanımlı birlikler bıraktığından bahsetmektedir. Daha kadersiz olan Ulama şehrinin I. Hattuşili'nin emriyle tamamen yerle bir edilmesi "Ulama toprağı üzerinde artık hiç ekili arazi kalmadı" sözleriyle ifade edilmiştir (Otten 1958:17). I. Hattuşili Haşşuwa, Hahha ve Urşu gibi şehirleri cezalandırmak istediği için merhametsizce yakıp yıkmış ve bu tahribat, Hurrilerin yaşadığı Aşağı Fırat Havzası'nda süratli bir politik ve ekonomik çöküşe yol açmıştı.[24]

İlk dönem Hitit krallarının saldırgan dış politikasının altında, oldukça güç korunan Hatti topraklarına göz dikenleri caydırma amacı yatıyor olmalıydı. I. Hattuşili varisi olarak belirlediği I. Murşili'ye Hemuwa ve Tamilkiya şehirlerini yakın takibe alması ve daha önce Hatti'ye düşmanca davrandıklarından Hatra ve Zalpa'ya güvenmemesi talimatını vermiştir (CTH 9.6) (Collins 1987:137). Hitit kralları, Hatti ve Mitanni arasında bocaladığı için sadakatinden şüphe edilen sınır şehri Hatra'ya ya da meydan okuyan Taşhiniya'ya göz yummamışlardır.

Merkezî gücün Hattuşa'da toplanmasıyla eski şehir devletlerinin ekonomik alt yapısı süratli bir çöküş yaşamıştır. Bu duruma kısmen, Hitit kralına karşı koyanların topraklarının idaresini Hitit krallığına devretmek zorunda kalmaları neden olmuştur. Telepinu Fermanı'ndan (CTH 19), kurucu kralların başlangıçtaki başarılarının ardından, Hitit devletinin, Hatti'nin toprak bütünlüğünü korumak için sınırlara sahip çıkma kavgası vermek zorunda kaldığı izlenimi edinilmektedir. I. Murşili'nin hâkimiyetinin ardından yüzyıla uzun süre damgasını vuran kargaşa ortamı, askeri savunmalar ve politik hengamelerle geçen bir dönem sonrasında, krallığı oldukça küçülmüş bir şekilde devralan Telepinu tarafından ancak kısmen düzene sokulabilmiştir(Carruba 1977a;1977b; Hoffman 1984). Telepinu sadece Kuzey Suriye'yi de içine alan güneydoğu bölgesinde savaşmış ve bu bölgedeki bazı kesimleri tekrar işgal etme ve merkezî yönetime bağlama başarısını göstermiştir (Kempinski ve Košak 1982:97). Onun döneminde Hitit devletinin iç örgütlenmesi bazı değişiklikler geçirmiştir (Beckman 1986). Ülkenin geleceği iç ve dış olaylarla ciddi şekilde tehdit edildiği zaman, Telepinu M.Ö. 16. yüzyılın son çeyreğinde krallığın politik düzenini yeniden kurmaya çalışmıştır. Gelecek Hitit krallarına kendi soylarından olanlara yumuşak ve hoşgörülü davranmaları öğüdünü verirken, Hitit idaresi altına giren yabancı ülkelere karşı, istikrarlı, güçlü ve kesin tavırlı bir otorite sergilemelerini istemiştir.

Kısa süren Orta Krallık Dönemi'nde Hititler, sınırlarını genişletmekten çok sabit haliyle korumaya çalışmışlardır. Bölgesel tabakalanmada bu dönemin arkeolojik belgelerle tanımlanması zordur.

I. Şuppiluliuma (Güterbock 1956), II. Murşili (Goetze 1930b, 1933), III. Hattuşili (Goetze 1925;1930a; Ünal 1974) ve IV. Tudhaliya'nın (Houwink ten Cate 1970) faaliyetlerinden bahseden metinlerin işaret ettiği gibi, Yeni Krallık Dönemi Hitit kralları devletin sınırlarını genişletme konusunda daha başarılı olmuşlardır. Bu dönemde özellikle kuzeydeki sınır yerleşmeleri, dağlar ve nehirler gibi doğal sınır taşlarıyla geçit vermeyen Hatti sınırlarını güçlendirmiştir (Güterbock 1961; Yakar 1980; Dinçol ve Yakar 1974). Düşmanca faaliyetleri önceden haber verebilmek amacıyla, bu bölgeler stratejik noktalara yerleştirilen ileri karakol mevkileri ya da gözetleme kuleleriyle korunmuştur. Yoğun saldırılara gerçekten karşı koyabilecek ya da dayanabilecek durumda olmayan bu askeri müstahkem mevkilerin dışında, Hitit savunma stratejisi güçlü bir or-

24 Hem Haşşuwa hem de Hahha tamamen yağmalanmış ve geride korunaksız kalan halkıyla sistematik olarak yerle bir edilmiştir (Korošec 1963:160, dipnot 14). Liderlerini kaybeden bu iki şehir, herhalde önceki politik durumlarını tekrar elde edememişlerdir (Kempinski ve Košak 1982). Yine de Haşşuwa kayıplarını nispeten tekrar yerine koyabilmiş olmalıdır ki, nihai olarak M.Ö. 15. yüzyılda Telepinu tarafından yakılıp yıkılmıştır (Archi 1984:196).

du üzerine kurulmuştu. Yüksek derecede hareket kabiliyeti ve lojistiğinin iyi olması, Hitit ordusunun düşman topraklarının ortasında uzun mesafe seferleri yapabilmesini, baskınlar düzenlemesini ve yağmalamasını mümkün kılmıştır. Hiç şüphesiz bu ordu, saldırılara karşı caydırıcı oluyor ve bazı devletleri Hitit politik taleplerinin yararına olacak şekilde karşılıklı koruma ya da dostluk antlaşmaları imzalama konusunda ikna ederken, araç olarak kullanılıyordu. Örneğin, Hattili II. Murşili ve Hapallalı Targaşnalli arasındaki vasallik antlaşmasında, Hatti'den Hapalla'ya giden bütün kaçakları iade etme zorunluluğu getirilirken, Hititler Hapalla'dan gelen bütün kaçakları değil, sadece çiftçiler ve dokumacılar, marangozlar ve dericiler gibi zanaatkarları iade etme yükümlülüğü altına girmişlerdir (Yamada 1995:299; Coşkun 1990: 96-97). Ayrıca komşu devletlerin hükümdarlarıyla eşit düzeyde imzalanan politik antlaşmaların saldırıları her zaman önlemediğini fark eden Hitit kralları, sadece tehlikeye açık sınır bölgelerinde askeri müstahkem mevkiler inşa etmekle kalmamış, politik evlilikler yoluyla yapılan birleşmeleri de teşvik etmişlerdir.

Kendilerinden önce hüküm süren krallar gibi, Yeni Hitit Krallığı Dönemi kralları da, Hatti'nin sınırları ötesinde sefer yaparken, fethedilen ülkelerin kırsal topluluklarına fazla ilgi göstermemişlerdir. Yenilen düşmanlara nasıl davranıldığını anlatan belgelerden bu sonuç çıkmaktadır. Faaliyetlerini oğlu II. Murşili'nin anlattığı I. Şuppiluliuma, fethedilen şehirleri genellikle ateşe vermiş ve kırsal kesimlerini yerle bir etmiştir. Kargamış şehrini de bu şekilde bir hafta boyunca kuşattıktan sonra almış ve aşağı şehir halkını bütün taşınabilir mülkleri ve sürü hayvanlarıyla beraber Hattuşa'ya getirmiştir. Ancak bazen boyun eğdirilen devletlerin halkı taşındırılmadan yeniden örgütlenmiş, hatta erkeklerinin Hitit ordusunda görev yapmasına izin verilmiştir (Güterbock 1956). 27 yıl boyunca çeşitli şehirlere ve ülkelere askeri seferler düzenleyen II. Murşili, çoğunlukla fethettiği şehirleri yakıp yıkması ve savaşlar sırasında elde ettiği zengin ganimetlerle övünmesiyle anılmıştır. Ancak birkaç kere, bozguna uğratılan bir şehri ya da ülkeyi tamamen yerle bir etmekten kaçınması nedeniyle, babası I. Şuppiluliuma'dan biraz daha hoşgörülü olduğunu söyleyebiliriz (Korošec 1963:162, dipnot 41;163, dipnot 43).

II. Murşili'nin Annalleri'nden savaşta düşmana uygulanan belli davranış yöntemleri olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma sadece taktik ya da lojistikle ilgili faktörler değil, iç politik nedenler de yol açmıştır. Hitit kralının - sadece krala gösterilen sadakati değil, motivasyonu da arttırmaya yarayan bir politika olan - bir kısım ganimetin her kademeden birliklerce paylaşılmasına karışmadığı anlaşılmaktadır. Düşman topraklarında tayın verilmesine rağmen, birliklerin tahıl ambarlarını yağmalamalarına ve alıp götüremeyeceklerini de ateşe vermelerine izin verilmiştir (Korošec 1963:163, dipnot 49-51). Otobiyografisinde III. Hattuşili, kendi dönemindeki savaşların acımasızlığını, savaşla tahrip edilen bir toprakta gelecek on yıl boyunca ekin ekmenin imkânsız olduğunu vurgulayarak tasvir etmektedir (Goetze 1925:16).

IV. Tudhaliya dönemindeki savaşın tahribatı, Assur ordusuyla yüz yüze gelen doğudaki yerleşmelere ait arkeolojik belgelerde fark edilmektedir. Diğer yanda, II. Şuppiluliuma'nın babası Tudhaliya'nın Kıbrıs'ın (Alaşia) fethini anlatması örneğinde olduğu gibi, uzak ülkelerdeki Hitit fetihleri yazılı belgelerde daha iyi korunmuştur (Güterbock 1967;Bryce 1998:356, dipnotlar 111-112). Bu özel durumda, Mısır'dan Hatti'ye gönderilen tahıl taşıyan gemilerin kullandıkları rotayı güvenli hale getirmek isteyen Hititler için, savaş kaçınılmaz hale gelmişti (Bryce 1998:356-358). Kıbrıs kralının ailesi ve sivil esir olarak tebaasının büyük bir kısmı ile birlikte Hatti'ye getirilmesi, bu krallığın politik örgütlenmesi ve ekonomisine ciddi bir darbe vurmuştur.

HİTİT AİLE YAPISI

Hitit idari listelerinde É terimi (Hit. *pir/parn* = ev), aynı zamanda aile birliğine, daha doğrusu bütün hane halkının iş gücüne dayanan ekonomik kapasiteye sahip bir sistemin varlığına işaret etmektedir. Hatti'deki kırsal hanelerin sosyal dokusu ve iç ekonomik düzenlemeleri, demografik

modellerin ışığında metinlerden elde edilen bilgi kırıntılarının değerlendirilmesiyle daha iyi anlaşılabilir. Adaklar, toprak bağışları, aile ve personel listelerinin yanı sıra, kült idaresine ait metinler de ev idaresi ve ekonomisini üstlenen insan gücünün nasıl bir araya geldiğine dair bilgi vermektedir.

Hitit haneleri baba soyu üzerine kurulmuştu ve başında bulunan en yaşlı üye, en büyük otoriteyi teşkil ediyor ve ev ekonomisinin getirdiği nimetlerden yararlanıyordu. Öldüğünde evin idaresini, varsa en büyük oğul, yoksa yine baba tarafından yaşlı bir akraba üstleniyordu (Diakonoff 1982:37). Babanın bütün ailenin kaderini, daha doğrusu bütün evin geleceğini tayin etmeye hakkı vardı. Kızlarıyla evlenecek müstakbel damatlar hakkında karar vermiş ya da onaylamış ve başlık parasını da kendi almıştır (Diakonoff 1982:38, dipnot 90). Şahsi ya da ailevi yükümlülüklere gelince, suç işlediği durumlarda aile reisi, devletin kendine yüklediği tazminat ya da takas ödemelerini yapabilmek için, evindeki fertleri rehine verme, hatta borçlarını karşılamak için satma hakkına bile sahipti. Bunun yanı sıra, geniş ailesinden biri öldürülürse, *ešhanaš išhaš* (kanın sahibi) oluyor ve öldürülen kişi karşılığında tazminat alıyordu (Diakonoff 1982:39, dipnot 95). Konumu gereği, kızını bir tapınağın hizmetine şarkıcı, müzisyen ve hatta kutsal fahişe olarak verebiliyordu (Diakonoff 1982:38, dipnotlar 87-89). Hitit kanunlarında bahsedilen bu ataerkil hak, muhtemelen Eski Hitit Dönemi öncesine dayanmaktadır. Aile reisi, aile üyelerini (muhtemelen genç olanları) herhalde ekonomik koşullar kötüleştiğinde, başvurulacak son çare olarak rehin vermeye ya da satmaya karar veriyordu.

Hitit Kanunları'nın 46. Paragrafı, hangi aile bireylerinin *luzzi* yükümlülüğünü yerine getireceğine, aile reisinin karar vermesini şart koşmuştur (Diakonoff 1982:49, dipnot 141). Örneğin, dört çalışan yetişkin üyesi olan bir aile, saraya ait tarlalarda çalıştırılmak üzere, iki kişi vermek zorundaydı ve bu iş bölge valilerince kontrol ediliyordu. Hitit Yönetmelikleri'nden birinde (KBo XVI 54, ii, 2-6) angarya yükümlülüğünü yerine getirmek için harcanması gereken zaman belirlenmiştir (Riemschneider 1965:337). Eğer evde sadece bir erkek varsa, dört gün boyunca saray için çalışması zorunlu tutuluyor, sonraki dört gün için ise bu kişi kendi ekonomik faaliyetlerini halletmek üzere serbest bırakılıyordu (Giorgadze 1987:253-254). Başka bir Hitit metni (ABoT 53:5-10), bu eşit iş bölümünü onaylamaktadır: Eğer evde dört kişi varsa ikisi sarayda, ikisi de evde çalışır (Archi 1977:14; Giorgadze 1987:254). Ailesi olmayan bir kadın bile bu yükümlülükten muaf tutulmamaktadır (Riemschneider 1965). Ancak böylesine katı ataerkil bir toplumda bile, kadın erkeğin ev idaresindeki otoritesini biraz da olsa paylaşıyor olmalıydı. Aslında kanunen eşlerini boşama ya da oğullarını evlatlıktan reddetme hakkına sahip olan kadınların, kendi evlerinde karar verme aşamasında söz sahibi olmadıkları pek de inandırıcı gelmemektedir.

Köyler, çiftlikler, kasabalar ve tapınak yapılarındaki kadınlar genellikle süt ürünleri ve ekmek yapımıyla uğraşıyordu. Ataerkil Hitit toplumunda sıradan kadınların bir dereceye kadar erkeklere boyun eğmesine rağmen, Hititler, muhtemelen işçi ücretleri dışında, kadınlara karşı ayırımcılık yapmamışlardır. Çeşitli zanaatkarlardan bahseden bazı Hitit metinlerinden yoğun çanak çömlek üretiminin erkeklere ait bir meslek olduğu anlaşılmaktadır. İnandık vazosu üzerindeki çanak çömlek üretiminin de gösterdiği gibi, özellikle büyük ve ağır olanların yapımında erkek çömlekçiler çalışıyor olmalıydı (Res. 1).

Çekirdek ailelerin yanı sıra, kırsal topluluklarda, araziyi ortaklaşa sahiplenen evli oğullar ve kardeşler gibi, akrabalığı olan birkaç çekirdek aileden oluşan geniş aileler de vardı. Hitit Kanunları'nın 36. Paragrafı'na göre, evli kızlar sadece eşlerinin aile reisince evlatlık edinildiği durumlarda ailenin yanında kalıyorlardı. Geniş Hitit ailelerinin oluşumu ile ilgili belgeler arasında yer alan oldukça kötü korunmuş KUB XXXI 59, II 11 metninde bir hanede oturan - aile reisi, karısı ile birlikte üç başka kadın ve erkek toplam sekiz kişiden oluşan - yetişkin fertler sayılmıştır. Bu metnin II. Sütun satır 32 ve devamında 28 erkek ve 34 kadın ferdi olan sekiz evden bahsedilmektedir. Bu da ev başına ortalama yedi ya da sekiz kişi yapar (Riemschneider 1958:375; Imparati 1995:571). Evle ilgili 4 kadın ve 4 erkeğin adını veren yine kötü korunmuş başka bir metin (KUB

XXX 49) bu hesaplamayı destekler görünmektedir. Ortak arazi üzerindeki işin beraberce yapılmaması halinde bile, bu tür ailelerdeki dahili iş birliği devam etmiş olmalıdır. Büyük aile birliğini oluşturan çekirdek aileler, büyük ihtimalle toprakta kendi ekim alanlarına sahip olmuşlardır. Ancak herhalde, genellikle haneye ait arazi mülkü üzerinde en büyük paya sahip olan aile reisinin izni olmaksızın, kendi mülklerini satamıyor ya da devredemiyorlardı (Imparati 1984). Muhtemelen belli topluluklarda aile arazisinin bir parçası, ataların/ev tanrılarının kültünü devam ettirme amacına hizmet etmiştir (Diakonoff 1982:49, dipnot 141).

Üretimden elde ettiklerine sahip olma hakkı, evleri ekonomik açıdan bağımsız kılmıştır. Ancak üretim kapasitesinin tüketim hacmi ya da ürün fazlası karşısında yetersiz kaldığı durumlarda, evdekiler herhalde ekonomik açıdan zayıf duruma düşüyor ve kısmen ya da tamamen daha iyi koşullardaki akraba ailelere bağımlı oluyorlardı. Gerçekten de etnografik örnekler, tek başına kalmış köylü ailelerinin üretim döneminde karşılaşılan felaketler ve uygunsuz iklim ve sosyal koşulların (kuraklık, savaşlar vb.) neden olduğu zorluklarla başa çıkamadıklarını göstermektedir.

Her ne kadar kardeşlik üzerine kurulan bu sosyal yapı, ailenin mal varlığını ve sosyal birliğini korumak amacına hizmet etmiş olsa da, herhalde ekonomik gelişmeden alt gruptaki bütün çekirdek aileler eşit olarak faydalanmamıştır. Her aile reisinin mal varlığını büyütme hakkı vardı. Ancak bunu kendi kaynaklarından sağlıyorsa, o zaman Assur ve Hurri toplumlarında olduğu gibi, yeni alınan arazi büyük bir ihtimalle geniş ailenin tümüne değil, sadece kendi çocuklarına miras kalıyordu (Diakonoff 1982:40, dipnot 98; Veenhof 1996; Leemans 1986). Her çekirdek ailenin ya da hane içindeki şahısların ekonomik durumları arasındaki farklar, akrabalar arasında borç alış verişine götüren, refah seviyesine göre düzenlenmiş bir hiyerarşiye yol açmış olabilirdi. Hatta bazı durumlarda borçların geri ödenmemesi, geniş aile dahilinde borç köleliği ile sonuçlanmış olabilirdi.

Yaklaşık üç nesil sonra, geniş aile grubu birkaç yeni çekirdek aileye bölünüyor ve bunların her biri yine kendi geniş ailelerini kuruyorlardı. Geniş ailenin bu doğal parçalanması, yeni oluşan çekirdek aileler arasındaki sosyal bağların kopması anlamına gelmiyordu. Ancak geniş aile bağlarının korunması, hepsinin bir çatı altında yaşamasını gerektirmese de, çekirdek aileler arasındaki ekonomik ve sosyal farklılıklar, özellikle şahıslara ait yasal yükümlülükler söz konusu olduğunda, eski aile dayanışmasında bazı bozulmalara yol açmış olabilirdi (Diakonoff 1982:42, dipnotlar 105-106).

EVLİLİK KURUMU VE EKONOMİK ÖNEMİ

Düğün törenlerinin, Hitit evindeki akrabalık ve topluluk bağlarını güçlendiren, önemli ve mutlu olaylar olduğuna hiç şüphe yoktur. Evliliğin kutsallığı, müzik, dans, ziyafetler ve evdeki tanrı idollerinin sergilenmesi ile ifade ediliyordu. Aslında Bitik ve İnandık vazoları üzerindeki sahneler (Özgüç 1988), kısmen Hitit düğün törenlerinde yer alan kutlamaları ve törensel faaliyetleri betimliyor olmalıdır (Hoffner 1995a:558).

Yakın Doğu usulü gevşek tek eşlilik kavramı, Anadolu'da en azından M.Ö. 2. binyılın başından beri evlilik kurumunun içinde olmalıydı (Bilgiç 1951; Batto 1980; Bobrova ve Koshurnikov 1989; Darga 1984). *IQQATI* belgeleri (anlaşmaları) Anadolu'da OTÇ (Orta Tunç Çağı) dönemi aile kanunları ile ilgili bilgi vermektedir (Darga 1998:160). Örneğin, Kaniş'te yaşayan bir tüccar, "başka kadın almasın" şartının da gösterdiği gibi, tek eşlilik çerçevesinde, bir yerli Anadolu kadınıyla evlenebiliyordu. Ancak Anadolu'da yaşayan Assurlu tüccarlar arasında, yerli bir kadınla evlenenlerin Assur'da bir eş ya da cariyelerinin (*qadistum*) olması âdeti vardı. Cariye değil, esas kadın kanuni eşti. Kaniş'te oturan Assurlu tüccar Assur-taklaku ve Assur'da yaşayan cariyesi İştar-ummi'nin durumundan da açıkça anlaşılabileceği gibi (Darga 1998:161), bu tüccarlar sadece anavatanlarında ikinci bir kadın edinebilmekle kalmıyor, bu kadınları Anadolu'ya getirerek esas eş-

leri de yapabiliyorlardı. Assur-taklaku cariyesine şöyle yazar: "... Eğer beni gerçekten seviyorsan, gel buraya! Burada evlendiğim kadına gelince, koşulların gerektirdiği gibi yerini sana bırakacak... (Darga 1998:162). Cariyelerin ya da ikincil köle eşlerin hak ve statüleri hukuki belgelerde açıkça tanımlanmamıştır. Eğer bir eş, evliliğin ilk iki yılında çocuk doğuramıyorsa, soyunu sürdürebilmesi için eşinin bir köle kadın almasına razı oluyordu. Assur Kolonileri Çağı Anadolusu'na ait hukuki belgelerden, bir çocuk doğduktan sonra gerçek eşin, köleyi istediği herhangi birine satma hakkını elde ettiği anlaşılmaktadır. Hem evlilik hem de boşanma işlemleri, *IQQATI* belgesini imzalayan şahitlerin huzurunda yapılıyordu.

Erken 2. binyıl Anadolu toplumunun boşanma ve veraset konularında kadınlara karşı tarafsız davrandığı anlaşılmaktadır. Boşanma Hitit toplumunun bütün sınıflarında kabul ediliyordu. Bir evliliğe son verme hakkı hem erkek hem de kadına verilmişti ve boşanan çiftin malları ikisi arasında eşit olarak bölünüyordu. Anne, bakım hakları kendisine verilen çocukları için, kocasından ayrıca bir miktar gümüş alıyordu. Özgür bir adam ve bir köle kadının boşandığı durumlarda mallar yine eşit olarak bölünüyor, ancak köle kadına çocuklarından sadece birini alma hakkı veriliyordu.

Hitit döneminde "eş almak/bir kadını eş olarak/eş konumunda almak" sosyal ve ekonomik kanunlarla düzenlenmişti (Süel 1990). Dilde karşılığı olmayan Hitit evlilik kavramı, eski ve çağdaş diğer evlilik kavramlarından farklı değildi. Bir adam, kısa ya da uzun süreli olarak kendi bağımsız evini kurmak ve çok çocuklu bir aileye sahip olmak amacıyla bir eş alıyordu. Bu nedenle bir kadının ailesini seçerken, ekonomik ve sosyal faktörler ön planda tutuluyor ve kanuni anlaşmaya dayanarak evlenebilmek için ataerkil otoritenin onayı gerekiyordu. Normal şartlar altında, damat ya da anne-babası, evlenme teklifi ve bir hediyeyle gelerek gelini anne-babasından istiyordu. Gelinin anne-babası teklifi ve hediyeyi kabul ederlerse, kızlarını vermiş oluyorlardı. Bu durumdaki gelinlik kız *taranza* (sözlü) olarak adlandırılıyordu (Hoffner 1995a:558). Sonradan gelinin anne-babası kızlarını vermekten vazgeçerlerse, sadece hediyeyi geri vermekle yetiniyorlardı (Hitit Kanunları'nın 28. Paragrafı). Ancak daha sonraki aşamada, nişan anlaşması yapılmış ve damadın ailesi *kuşata*'yı (başlık parası) ödemiş ise, kız nişanlı (*haminkanza*) olarak kabul ediliyordu. Gelinin anne-babasının anlaşmayı bu aşamada iptal etmesi halinde, *kuşata* damadın ailesine iki katı olarak geri ödeniyordu (29. Paragraf). Ancak eğer vazgeçen taraf damat olursa, anne-babası *kuşata* üzerindeki haklarını kaybediyorlardı (30. Paragraf). Damat *kuşata*'yı ödedikten sonra, gelinin anne-babası da kızlarına evlenirken çeyiz veriyorlar ve üzerindeki haklarının kanunlarla korunmuş olmasına rağmen, kadının ölümüne kadar bu mallar kocası tarafından idare ediliyordu. *Kuşata* bir bakıma, evlenmemiş olsa, ev ekonomisine katkıda bulunmaya devam edecek olan kızın babasına kızını kaybetmenin karşılığında verilen bir bedel niteliğini taşıyor, kıza verilen çeyiz ise evin mal varlığından kendisine düşen pay ve gelecek güvencesi anlamına geliyordu.

Yararcı sosyo-ekonomik etkenler, sadece başlık ya da çeyiz ödemeleri şartlarının değil, meşru veraset konularının yerine getirilmesinde de ağırlıklı rol oynuyordu. Hitit Kanunları'nın 27. Paragrafı, mantıklı bir yaklaşımla, kadın öldüğünde çeyizinin çocuklarına, eğer çocuğu yoksa, kocasına miras kalmasını şart koşmaktadır. Ancak eğer koca bir ^{LÚ}*antiyant* (iç güveyi) ise, çeyizi eşinin ailesine vermek zorundaydı (Hoffner 1995a:559).

Zaman zaman meydana gelen levirat evlilikler, dul Hitit kadınlarının katlandığı sosyal bir mağduriyet olarak algılanmamalıdır. Bazı Hititler arasında var olan bu âdette dul bir kadın, kocasının erkek kardeşi, babası ya da yaşayan başka bir akrabası ile evlendiriliyordu. Muhtemelen aileyi ve babasız kalan çocukları korumak ve haneye ait mal varlığının bölünmesini önlemek için kullanılan bu yöntem, sosyal açıdan kabul edilebilir bir yapıya sahipti. Ayrıca bu evlilikler, genç sayılmayacak yaşta dul kalan kadınlar için de sosyo-ekonomik bir güvence sağlıyordu.

Hitit toplumunda her iki sınıftan, yani özgür ve köle statüsüne sahip kadın ve erkeklerin sosyal açıdan eşit olduğu, Hitit Kanunları'nın 1-18 Paragrafları'nda belirtilmiştir. Örneğin, bir kadın ile bir erkeğin öldürülmesi için verilen ceza arasında fark yoktu. Her iki durumda da suçlu ta-

raf, tazminat olarak dört sağlam erkek ya da kadın vermek zorundaydı. Kadın ya da erkek kölelerin öldürülmesi halinde de aynı prensip uygulanıyor, sadece özgür bir kadın ya da erkeğe verilen cezanın yarısı tazmin ediliyordu.

Hitit Kanunları'nda kadınlardan sadece kocalarının malıymış gibi bahsedilmez. Aksine, kadının hakları ve kendi malı olarak babasından aldığı çeyiz kanunen korunmuştu. Yine de Anadolu kadınının Hitit Krallığı'nın oluşmasından önce daha bağımsız ve saygıdeğer bir statüye sahip olduğu söylenebilir. Özellikle tıbbi mucizeler yaratmak ve kehanetleri deşifre etmek konularında usta olduklarına inanılan yaşlı kadınlar (^{SAL}ŠU.GI) (Darga 1984:77) ise, Hitit toplumunda çok saygı görüyordu.

Hitit toplumunda yakın akraba evliliklerine izin verilmiyordu. Özellikle de, ensest ilişkiler ve sodomi ağır şekilde cezalandırılıyordu. Köleler ve özgür insanlar da dahil olmak üzere, değişik ekonomik ve sosyal sınıflar arasındaki evliliklere izin verilmesi ise (Hitit Kanunları'nın 31. ve 32. Paragrafları), Hitit toplumunun nispeten açık fikirli olduğunu göstermektedir. Karma evliliklerde sadece toplumsal gelenekler değil, ekonomik faktörler de özgür bir gelinin nihai statüsünü belirlemiştir. Hitit Kanunları'nın, damadın başlık parası ödemesi gerektiğinin vurgulandığı 34.-36. Paragrafları'ndan bu izlenim elde edilmektedir. Evlendiği köleden ya da onun efendisinden *kuşata* almayan özgür bir kadın, daha önceki statüsünü tekrar elde etmek için üç yıl boyunca köle statüsünde kalıyordu. Ancak eğer kadının anne-babası köleden *kuşata* almışsa, özgür statüsünü tamamen kaybediyordu (Hoffner 1995a:559-560).

Vereceğimiz, varsayıma dayanan bir örnek, Hitit toplumundaki açık fikirli yaklaşımın anlaşılmasına yardımcı olabilir. Oğlu olmayan, ancak sadece evlilik çağında kızları olan, özgür bir çiftçi olduğunu varsayalım. Bu kişi kızlarının hepsini aynı sosyal statüye sahip adamlara verip evi terk etmeleri ya da en azından içlerinden birini muhtemelen kendi evine gelecek olan bir köleye vererek, aynı evde yaşamaya devam etmeleri arasında bir seçim yapmak zorunda kalacaktır. Birinci seçenekte, kendi evinin ekonomisiyle ilgilenecek kimse kalmayacak ve sonuçta çiftçi her şeyini yitirecektir. Diğer seçenek ise, kendisine ev ekonomisinin devam etmesini sağlayacak gelecek kuşakları olan bir aile kazandıracaktır.

Askeri Yemin'in bir parçası (KBo VI 34,ii, 37-43) Hititler Anadolusu'ndaki tek eşliliğin çok ciddi bir şekilde uygulanmadığına ve ikinci eşin de alınabileceğine işaret etmektedir. "Yemin tanrısı onun geleceğini yok etsin! Eşleri kız ya da erkek çocuk doğurmasın!" laneti bunu açıkça göstermektedir (Beal 1992a:61, dipnotlar 218, 219). Anadolu'daki etnografik örneklerden de bilindiği üzere, ekonomik faktörler burada da işin içine girmektedir. Eşi çocuk sahibi olamayan ya da evinin geleceğini garanti altına alacak sayıda erkek çocuğu olmayan bir adam çok eşliliğe mecbur kalabilirdi.

Tecavüz, kız kaçırma ya da zina gibi cinsel suçlara karışan kadın ya da erkeklere ceza verilirken, suçun hangi koşullar altında işlendiğine bakılıyordu. Hitit Kanunları'nda bu durumlarla ilgili maddelerden kadının kurban mı, yoksa suç işleyen taraf mı olduğu anlaşılamamaktadır. Ancak eğer suçlu ise ve zina anında suçüstü yakalanırsa, Hitit toplumu kocaya eşini ve âşığını öldürme hakkı tanıyordu.

Hitit toplumunda, evlilik öncesi yakınlaşmanın da kabul görmediği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, toplumsal davranış kurallarının evlenmemiş çiftler arasındaki cinsel ilişkiyi kesinlikle yasakladığı çoğu geleneksel Yakın ve Orta Doğu kırsal topluluğunda olduğu gibi, genç erkek köylüler ya da çobanlar, bazen cinsel istekleri ya da meraklarını hayvanlar üzerinde giderme eğilimi göstermişlerdir. Hitit toplumunda öküz, koyun, domuz ve köpek gibi hayvanlarla cinsel ilişkide bulunmak *herkul* (ensest) olarak kabul edilmiş ve ölümle cezalandırılmıştır. Kanunların katılığı, belki de eti yenen hayvanların temizliğinden çok, krala ve tanrılara hizmet eden kişiler başta olmak üzere, toplumun sosyal anlamdaki saflık ve temizliğinin sağlanması gerektiğine işaret etmektedir (Hitit Kanunları'nın 187.-189. Paragrafları). Ancak, 199. ve 200. Paragraflar'a göre bir at ya da katırla cinsel ilişkiye izin veriliyordu. Pragmatik nedenlerin yanı sıra bu durum, adı ge-

çen hayvanların etinin normal şartlar altında insanlar tarafından tüketilmemesi nedeniyle de hoş görülmüş olmalıdır.

AİLE MÜLKİYETİNİN HUKUKİ STATÜSÜ

Çekirdek ya da geniş bir ailenin ortalama ne kadar toprağı olduğunu tahmin etmek zordur. Köylerde ya da kasabalarda oturan ailelerin kendilerine ait topraklarında tahıl tarlaları, meyve bahçeleri, bağları, çayırlar, otlaklar ve ormanlık alanlar bulunuyordu. Ancak herhalde her hane böyle arazilere sahip değildi. Bu taşınmaz mülkler, şahsen satın alma, veraset ve kral tarafından bağışlanma yoluyla genişletilebiliyordu. Bağımsız evler, doğal olarak, geçim düzeyinin çok üstünde üretim yapmak ve ürettiklerini biriktirmek amacıyla, daha çok toprak alarak ekonomik güçlerini arttırmaya çalışmışlardır. Sürü hayvanları ve tarım ürünlerinden elde edilen üretim fazlası, sadece değiş-tokuş aracı olarak değil, saraya ve yerel tapınağa yapılan haraç ödemelerinde de kullanılmıştır.

Aile üyelerinin taşınabilir ve taşınmaz mülkleri şahsen satın alması, hiç şüphesiz geniş aile içinde ekonomik tabakalanmaya yol açmıştır. Bir aile içinde dahi şahsa ait mülkler, başka bir aile üyesine satılabiliyor ya da devredilebiliyordu. Hane reisinin ölümünün ardından - bazen Mezopotamya'da olduğu gibi - akrabalarının hane halkını bir kardeş topluluğu ('bölünmeyen kardeşler') olarak bir arada tutmaya çalıştığını varsayabiliriz (Diakonoff 1982:41, dipnotlar 100-101). Kardeşlik üzerine kurulan bu sosyal yapıda, her kardeşin başarısı ekonomik gayretlerinin yanı sıra, topluluk içindeki sosyal yapısına, ailesinin büyüklüğüne ve mal varlığına da bağlıydı. Her kardeşin karısının getirdiği farklı büyüklükteki çeyizler de bu tür ekonomik farklılıklara neden oluyordu. Diğer yanda, böyle bir geniş aileye ait biri öldüğünde, ortak mal varlığından kendisine düşen pay ailenin diğer üyelerine miras kalıyordu. Ancak genellikle taşınabilir mallardan oluşan çeyiz ölen annenin çocuklarına, sadece belli şartlar altında kocasına miras kalabiliyordu.

Hitit kanunlarının 36.-39. ve 46.-47. Paragrafları'nda şart koşulduğu gibi, mal varlığının tümünü ya da büyük bir kısmını satın alan ve ailenin reisi haline gelen ya da bu mal varlığına dayanarak yeni bir aile oluşturan biri, *luzzi* yükümlülüğünü yerine getirmek zorundaydı. Diğer yanda kendisine sadece birkaç tarla verilmişse, *luzzi* yükümlülüğü yoktu. Ölen babasının tarlalarından en küçük hisseyi alan oğul *luzzi*'den muaf tutuluyor, büyük hisse alanlar ise bu görevi yerine getiriyordu. Arazinin bir parçası satılsa bile, kalan kısmı üzerindeki yükümlülük devam ediyordu. Devlete *luzzi* yükümlülüğü olan bazı tarlaların bütününün çeyiz olarak verilebilmesine ya da miras kalabilmesine rağmen, bu yükümlülüğün de bunlara iliştirilerek devam ettirildiği anlaşılmaktadır (Diakonoff 1982:38, dipnot 91).

HİTİT KRALLIĞININ ARDINDAN

Hitit döneminin sona ermesi, başta orta platonun kuzey yarısı olmak üzere, Anadolu'nun genelinde büyük bir politik boşluk yaratmıştır. Hatti'de başka bir politik düzen bulamayınca, hayatta kalan toplulukların bir kısmı, ya batı, güney ya da doğu bölgelerine doğru dağılarak yeni İlk Demir Çağı devlet toplumları bünyesine katılmış ya da kendilerini küçük kırsal gruplar halinde yeniden örgütleyerek, Orta Anadolu'nun kuzey kesiminde kalmış olabilirlerdi. Hatti'de tahribat izleri gösteren bütün yerleşmelerin tamamen terk edildiğini varsaymak doğru değildir. Anadolu kırsal topluluklarının çağlar boyunca gösterdikleri davranış biçimlerine bakarak, Son Tunç Çağı sonunda Orta Anadolu'nun kuzeyinde yer alan çoğu bölgede kitlesel ya da sürekli bir nüfus azalması yaşandığını söyleyebilmek zordur.

Hitit devletinin çöküşüne neden olan olaylar ve sonrasındaki kültürel gerileme tartışmaya açıktır. Anadolu ve coğrafi çevresinde yaşanan kuraklık problemi (Bryson ve diğ. 1974) ise, ikinci de-

receden de olsa, muhtemelen buna ek bir faktör teşkil etmiştir.[25] Arkeolojik belgeler tek bir faktörden çok, birkaç faktörün bir araya gelerek Yeni Hitit Krallığı'nın sonunu hazırladığına işaret etmektedir. Kuzeydeki Kaşka kabileleri hiç şüphesiz kuzeydeki Hitit yerleşmelerinin ve muhtemelen Hitit başkentinin de tahrip edilmesinde rol oynamışlardır. Sorun daha çok Deniz Kavimleri gibi dışardan gelen grupların diğer cephelerde Hititlere karşı düşmanca faaliyetlerde bulunup bulunmadıklarından kaynaklanmaktadır. Şimdilik bu soruya muhtemelen olumlu yönde cevap vermek gerekmektedir. Arkeolojik kanıtlar, belli bir dereceye kadar Son Tunç Çağı'nın sonuna doğru, sadece Orta ve Batı Anadolu bölgelerinin içine nüfuz edilmekle kalmayıp, doğuda Hurrilerin yaşadığı ve batıda esas olarak Luwi'li nüfusun çoğunluğu oluşturduğu Hitit bölgelerinin de istila edildiğini doğrulamaktadır. Ekonomik açıdan mahrumiyet çeken bölgelerin kargaşası yetmezmiş gibi, bu gelişmeler Hatti'nin kuraklık çektiği bir döneme rastlamış ve yerel etno-politik hoşnutsuzlukları daha da körüklemiştir. Etno-tarihsel örnekler, kötü hasat nedeniyle besin ve yem kıtlığı yaşanan dönemlerde, kuraklık bölgelerinin dışındaki otlak alanlara taşınılmaması halinde, sürü hayvanlarının telef olduğunu göstermektedir. Kitlesel boyutta olmasalar bile bu tür göçler, yerel çiftçilerle sürtüşmelere yol açmış olmalıdır. Zayıf bir merkezî idare altında, bu tür sayısız bölgesel uyuşmazlıklar herhalde bir iç karmaşa yaratmıştır.

Hitit devletinin Ege'nin diğer yanındaki batılı komşuları gibi birdenbire çökmediği açıkça anlaşılmaktadır. Hatti dışındaki küçük politik idareleri boyunduruğu altına alan Hitit Krallığı, bölgede bir süper güç haline gelmiş ve topraklarını genişletme ve politik birliği sağlama sürecinde insani ve ekonomik kaynaklarını gereğinden fazla zorlamıştır. Daha önceden de politik varlıklarını dahi tehdit eden gerilemelere maruz kalmalarına ve Hantili döneminde olduğu gibi geçici olarak sorunlu bölgelerden çekilmelerine rağmen, uzun tarihleri boyunca devletin bütünlüğünü korumayı başarmışlardı. Ancak sonunda Hitit başkentine ve bölge merkezleri ağına saldırılması yıkımı kaçınılmaz hale getirmişti.

Gerileme devri muhtemelen M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısına rastlayan IV. Tudhaliya döneminde (Hoffner 1992), askeri güçlerini farklı cephelerde kullanmalarını gerektiren politik sorunlarla yüz yüze kaldıklarında başlamıştı. M.Ö. 13. yüzyıl sonlarında Hitit ve Assur korumasından mahrum bırakılan Yukarı Fırat ve Dicle vadilerindeki doğu eyaletleri, Kafkas/Van bölgelerinden dalgalar halinde gelen büyük aşiret grupları tarafından istila edilmiştir. Batıda Wiluşa, Güney Trakya ve Gelibolu yarımadasının kontrolünde olduğu sürece, kuzeybatı Hitit cenahı nüfus akınlarına karşı korunmuştu. Ancak Hitit koruması olmayınca Wiluşa, Anadolu'nun Güneydoğu Avrupa ve Trakya'dan gelen kavimlerce istila edilmesine engel olamamıştır.

Hitit Krallığı bir komşu devletin ya da bir devletler koalisyonunun fethi sonucunda çökmüş olsaydı, başlıca Hatti merkezlerinin çoğu, muhtemelen kısa bir aradan sonra tekrar yerleşim görmeye devam edecekti. Arkeoloji ve tarih bu görüşü doğrulamaktadır (James 1996). Hititlere boyun eğmek zorunda kaldıklarında büyük ekonomik ve insani kayıplar vermelerine karşın, Arzawa, Kizzuwatna, Mitanni ya da Kuzey Suriye devletlerinde yer alan köy ve kasabaların büyük kısmı yoğun şekilde terk edilmemiş ya da göçe maruz kalmamışlardı. Buna benzer fetihlerin sosyo-ekonomik akıbeti, daha geç dönemlerde Phryg'lerin Lydia'lılar, Lydia'lıların da Persler tarafından yenilgiye uğratılması örneklerinde karşımıza çıkmaktadır. Yenilen krallık halklarının bu sarsıntılardan zarar görmesine rağmen, kırsal kesimlerdeki yerleşme dokusu bundan pek etkilenmemiştir.

Anadolu'nun etnotarihi, zamanında fark edilebilme şartıyla, köy ve kasabaların genellikle büyük saldırılar ya da istilalar öncesinde terk edildiklerini açıkça ortaya koymaktadır. Doğal olarak topluluklar sürü hayvanlarını ve taşınabilir mallarını alarak mümkün olduğunca çarpışma alanının dışına çıkmaya çalışırlar. Geçici sığınaklara ana yolların dışında, nehir ya da dağ vadileri gibi

25 Anadolu ve Ege Bölgesi'nde yaşanan kuraklıklar için bkz. Barnett 1975; Klengel 1974; Neumann ve Parpola 1987; Stiebing 1980 ve Weiss 1982.

izole habitatlarda yer aranır. Bahar ve sonbahar başlangıcı arasında, genellikle çoban ve yaylacılık yapan grupların yerleştikleri dağ otlakları, bu şartlar altında, uygun kışlık sığınaklar inşa edilmesi halinde, sürü hayvanlarıyla birlikte topluluğun tümü tarafından daha uzun süre işgal edilebilir. Ancak böyle yüksek irtifalı alanlarda yaşayabilmek için, daha önceden yerleşik düzene alışmış toplulukların daha hareketli bir yaşam tarzına ayak uydurması gerekir. Bu durum, özellikle acımasız kışların, toplulukları daha ılıman iklimli dar ve derin dağ vadilerinde sığınak aramaya mecbur ettiği bazı dağlık bölgeler için geçerlidir.

Daha küçük aileler ya da kabile gruplarına bölünen büyük topluluklar için bu tür küçük habitatlara alışmak çok zordur. Böyle durumlarda, genellikle aşiretler dahilinde sosyal kimlik daha fazla önem kazanır. Çatışma sona erdikten sonra, yerleşmelerine ilk olarak genellikle tarlalarını sıkı bir programa göre ekip biçen çiftçiler geri dönmek ister. Aslında köylerde yaşayan kendine yeten küçük çiftçi toplulukları, herhalde yeni politik gerçekleri ve sosyal değişimleri oldukça kısa bir sürede daha iyi benimsiyorlardı.

Yerleşik düzendeki Anadolu toplulukları, tarihleri boyunca - Assur Kolonileri Çağı sonunda, Hellenistik Çağ'da Keltlerin istilası sırasında, M.S. 11. yüzyılda Türkmen göçebelerin Bizans kırsalını istila etmeleri sırasında, Osmanlı idaresinin Anadolu kırsalı üzerindeki hâkimiyetini kaybettiği zaman Celali ve Sekban yağmaları sırasında olduğu gibi - sosyo-ekonomik açıdan sık sık bu tür kargaşalara maruz kalmış olmalıydılar. Yerleşmelerini terk etmek zorunda kalan bu topluluklar, sosyo-ekonomik açıdan daha yatkın olan çoban topluluklara göre daha mağdur durumdaydılar. Yazılı belgeler olmayınca, bölgesel arkeolojide bu tür kriz durumları, kısmen ve sadece yerleşme dokularındaki değişiklikler halinde tespit edilebilmektedir. Yerleşme yoğunluğundaki değişiklikler konusunda ise, M.Ö. 13. yüzyıl sonu ve 12 yüzyıl başında, uzun süren kuraklıklar ve istikrarı bozan politik olaylardan daha az etkilenen bölgelerin, çekirdek Hatti bölgesinden çok sayıda mülteciyi kendi bünyesine kattıklarını varsayabiliriz.

STÇ (Son Tunç Çağı) sonunda Yeni Hitit Krallığı ve vasal devletlerinin çöküşü, Hitit politik ve idari düzeninden kalanları kurtaran bir ya da iki politik varlık dışındaki Anadolu devlet toplumlarının geçici sonunu hazırlamıştır (Güterbock 1992a; Sürenhagen 1996). Çekirdek Hatti bölgesinde ortaya çıkan politik boşluk, ülkenin tekrar ayakları üzerinde durmasını sağlayacak bir başka devlet ya da devlet düzeninin olmaması nedeniyle, uzun bir süre devam etmiştir. Yazılı kaynakların olmamasına Hatti ve çevresindeki yerleşmelerin çoğunun daha çok köy kökenli olması da eklenince, güney bölgelerdeki birkaç istisna dışındaki Anadolulu toplulukların muhtemelen etnik çerçeve dahilinde daha küçük geleneksel (örn. aşiret) yapılı örgütlenmeye geri döndüklerini varsaymak yanlış olmayacaktır.

Hitit mirasında yasal hak iddia edenlerden biri, Malatya'dan kuzeyde Emar'a güneyde ise Fırat'a kadar uzanan, Kargamış Krallığı idi. Yine Hitit kral soyundan kişilerce yönetilen ikinci devlet, Hartapu'nun Kızıldağ ve Karadağ yazıtlarının civarındaki Güney Anadolu Platosu'nda yer alıyordu. Önceden Tarhuntaşşa Krallığı'na ait olan bu bölge, M.Ö. 12. yüzyıl başında Anadolu'da meydana gelen yıkıcı olayların ilk etkisini atlatmış görünmektedir.[26] Ancak şu ya da bu politik varlıkların bütün İlk Demir Çağı boyunca ya da Orta Demir Çağı'nın ilk dönemlerinde, Orta Anadolu'nun güneyindeki bölgede kalıp kalmadıkları ya da hâkim bir politik rol oynayıp oynamadıkları belli değildir. Orta Anadolu'nun kuzeyindeki bölgelere gelince, Hitit ekonomik ve idari altyapısının dağılmasına bağlı olarak, bu bölgenin geçmişte olduğu gibi büyük yerleşik topluluklarca iskan edilmesi ve politik açıdan yeniden örgütlenmesi oldukça uzun bir zaman almıştır.

Assur kaynaklarına göre M.Ö. 9. yüzyıl ortalarında Orta Anadolu, Tabal, Muşki ve Kaşku adında üç etno-politik varlık arasında paylaşılmıştı. Kappadokia'nın orta kısmı Tabal Krallığı'nın li-

26 Kızıldağ'daki STÇ II-İDÇ yerleşmesi hakkında kısaca bilgi edinmek için bkz. Bittel 1986; Gonnet 1984. Talmi-Teşub (M.Ö. 13. yüzyıl sonu) sonrası Malatya ve Kargamış kral listeleri için bkz. Hawkins 1988:101-102.

derliğinde aynı ismi taşıyan konfederasyonunun hâkimiyet bölgesi haline gelmişti. Ne kadar bir alana yayıldığının tam olarak bilinmemesine rağmen, muhtemelen Niğde ilinde yer alan Tukhana (Tuwanuwa/Tyana) Krallığı ve Hubuşna (Kybstra) Krallığı, doğuda ise Melid (Melitene) Krallığı ile komşuydu. Tabal'ın hâkimiyet alanı Kayseri yakınında, Nevşehir'de, Niğde'de ve hatta Gürün kadar doğuda bulunan hiyeroglif yazıtlarla aşağı yukarı tespit edilebilmektedir (Sevin 1998a:48).[27]

Tabal'den ilk olarak M.Ö. 837 yılına tarihlenen Yeni Assur kayıtlarında Tabal kralı Tuatte, oğlu Kiakki ve 20-24 adet Taballi kralın III. Şalmaneser'e boyun eğmesi bağlamında bahsedilmiştir. Bu tarihi bilgi, Tabal'in küçük prenslikleri içeren bir konfederasyondan oluştuğuna ve bu birliği Tuatte adında birinin başkenti Artulu'dan yönettiğine işaret etmektedir.[28] Tabal'in politik liderliğinde Kappadokia'da bu kadar çok sayıda prensliğe hâkim olabilmek için, kırsal kesimin idaresi feodal sistem üzerine kurulmuş olmalıydı. Bu yüzden angarya yükümlülüğü altında vergi ödeyen köylüler için, Assur kontrolü altında da pek bir şey değişmemişti. Ancak sık çıkan savaşlar ve Assurlular'ın devletlerine uyguladığı yıllık haraçlar, kırsal kesim nüfusuna ağır bir ekonomik yük getirmiş olmalıydı.

M.Ö. 8. yüzyılın ikinci yarısında Tabal, özellikle III. Tiglat-Pileser ve II. Sargon dönemi sırasında, giderek artan Assur baskısına maruz kalmış ve III. Tiglat-Pileser döneminde haraç ödeyen bir devlet haline gelmişti. Bu dönem Tabal kralları arasında "Büyük Kral ve Kahraman" unvanını taşıyan Taballi Waşşurme (M.Ö. 738-730), Atunalı Uşhitti, Tukhanalı Urbala'a (Warpalawa), İştundili Tuhamme ve Hubişnalı Uirime sayılabilir. Muhtemelen bir Kaşku hükümdarı olan Dadilu adında biri de bu konfederasyona destek vermiştir. M.Ö. 718 yılında II. Sargon, Tabal kralları Şinuhtulu Kiakki ve müttefikleri Muşkili Mita (Phrygia'lı Midas) ve Kargamışlı Pisiris'e karşı yeni bir sefer başlatmıştır (Sevin 1998b:190). M.Ö. 713 yılında yaptığı başka bir seferde Taballiler, Phryg'ler ve Urartulardan oluşan koalisyonu yenmiş ve ilhak ettiği Tabal krallığına Bit-Burutas adını vermiştir (Sevin 1998b:174-177). Assurlu birlikler ve memurlar Assur'un çıkarlarını gözetmek üzere Tabal topraklarına gönderilmiştir. Anlaşılan bu önlemler beklenen politik huzuru getirmemiştir ki, sekiz yıl sonra M.Ö. 705 yılında II. Sargon bu defa Kimmerler'e boyun eğdirmek üzere tekrar Kappadokia üzerine yürümüştür.

M.Ö. 7. yüzyıl başına gelindiğinde, Kappadokia'nın büyük kısmı Assur hâkimiyeti altına girmiştir. II. Sargon'un ölümünden sonra bu kesimdeki politik varlıklar özgürlüklerini geri kazanmış, ancak Kimmerler M.Ö. 679 yılında Assur kralı Esarhaddon tarafından geçici olarak bozguna uğratılmıştır. Assurbanipal döneminde (M.Ö. 668-627) Assur'un gücü azalınca, zaten bağımsız Melid Krallığı'yla ittifak yapmış olan Tabal, Kappadokia'da bağımsız bir politika takip etmiştir.

Kaşku, M.Ö. 12. yüzyıl başında Hatti topraklarının kuzey kısımlarını işgal eden Son Tunç Çağı dönemine ait Kaşka ile ilişkili olmalıdır. Her ne kadar Muşkiler genellikle Phryg'lerle özdeşleştirilse de (Summers 1994:245), Phryg'ler muhtemelen, bazılarının yerli, diğerlerinin Güneydoğu Avrupa ve Kafkas/Transkafkas bağlantıları olan etnik açıdan farklı grupların bir araya gelmesiyle oluşan bir federasyondu. Tam olarak tarif edilmesi zor olmakla birlikte, bu politik birliğe ait olan toprakların Kappadokia'daki Tabal'e komşu olduğu kesindir. Hemen hemen Orta Anadolu'daki bütün yerleşmeler, başlıca iki Orta Anadolu Demir Çağı II-III çanak çömlek topluluğunu üretmiştir. Orta platonun batısında, perdahlı ve tek renkli (çoğunlukla gri ve siyah) Phryg malları, boyalı Phryg mal gruplarından daha baskındır ve orta platonun kuzeyinde bunun tam tersi geçerlidir. Çarkta yapılan her iki grup, çanak çömlek formlarında tekrar bir standardizasyona gidildiğini akla getirmektedir. Bu gelişme, merkezî devlet ekonomisine geçildiğine dair bir işaret

27 Bunlar arasında Sivada, Topada, Palanga, Sultanhanı ve Kululu sayılabilir (Sevin 1998b:174-180; Hawkins 1995:98-99, 1992).

28 Yerel hiyeroglif yazıtlarında adı Tuwatis olarak geçen bu hükümdardan Urartu kralı Argişti de başkenti Tuşpa'da (Van Kalesi) bahsetmektedir. Burada Tabal'in adı "Tuatte Hanedanının Ülkesi" olarak geçer (Sevin 1998b:173).

olarak algılanabilir. Yüksek kalitesi ve işçiliği ve Orta Anadolu'da çok geniş alanlara yayılmış olması, Phryg çanak çömleğinin devlet tarafından desteklenen lonca benzeri derneklerin işlettiği yerli atölyelerde, istenilen standartlarda üretildiğini akla getirmektedir. Gri Mal, genellikle Phryg kültürünün ticari markalarından biri olarak kabul edilir ve toplu olarak ve Phryg kaya anıtları ve yazıtlarıyla beraber bulunduğu hallerde, politik açıdan olmasa da, krallığın kültürel sınırlarını belirler.

Phryg politik-kültürel varlığı (Sams 1988) Orta Anadolu'da Hitit Krallığı'nın sona ermesinden yaklaşık 400 yıl sonra ortaya çıkmıştır. Bu krallığın oluşmasının bu kadar uzun sürmesi, aşiret toplumlarında birbiriyle çatışan çıkarların politik açıdan birleşmeyi zorlaştırdığını göstermektedir. Ancak aşiretlerden birinin diğerlerine üstünlük sağlaması, bu çıkmaza bir son vermektedir. Phryg Krallığı tarihi, kral Midas'tan bahseden kaynaklarla arkeolojik belgelerin birleştirilmesi sonucunda kısmen aydınlanmaktadır. Assur belgelerinde Muşkili (Muşku) Mita olarak geçen bu kral, Orta Anadolu'daki küçük ve dağınık aşiret gruplarını kendi krallığı altında birleştirmeye çalışmış olmalıdır.

M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla ait Eski Phryg alfabetik yazıtları ve grafitinin dağılımı, bu krallığın coğrafi sınırları hakkında bir fikir vermektedir. Orta Anadolu'nun batı kesiminin ve özellikle Orta ve Yukarı Sakarya vadilerinin krallık merkezini oluşturduğu kabul edilmektedir. Phryg'lerin neredeyse eski Hatti Ülkesi büyüklüğündeki bir bölgeyi, Hititlerin yarattıklarına benzer bir idari sistem olmaksızın, başkent Gordion'dan nasıl yönettikleri merak konusudur. Gordion'da krali ya da şahsi bir arşiv bulunmaması nedeniyle, maalesef bu soru cevapsız kalmaktadır.

Phryg Krallığı'nın şekil alması sırasında geçen dört yüzyılda, nüfusu muhtemelen Hint-Avrupalı öğelerin politik ve kültürel açıdan daha baskın olduğu çeşitli etnik gruplar oluşturuyordu. Bir şehir devletleri konfederasyonunun ya da daha zayıf krallıkların başında bulunan Phryg Krallığı'nın oluşumu, Orta Anadolu kırsalı ve köylü nüfusu için yeni bir başlangıç olmuştur. Kimmer istilasına kadar yerleşmelerin büyümesi ve yoğun olarak iskan edilmesi, devlet düzeninin yeniden kurulmasının ve sağladığı güvenliğin yerleşik düzeni hiç olmadığı kadar cazip hale getirdiğine işaret etmektedir. Kimmer istilası, Phryg tarihinde trajik bir bölüm teşkil eder. Bu istila, Phryg Krallığı'nı yerle bir etmemiş, ancak dikkate değer ölçüde zayıflatmıştır. Sonunda politik üstünlüğün Lydia'ya geçmesine rağmen, Orta Anadolu'daki politik gücün küçük feodal devletler arasında dağılımı, Anadolu kırsalındaki sosyo-ekonomik istikrarın korunmasında başlıca rolü oynamıştır.

M.Ö. 612 yılında Assur İmparatorluğu Babilliler, İskitler ve Medlerin birleşik saldırıları sonucunda tamamen ortadan kalkmıştır. Medler Anadolu'nun kontrolünü, batıda Lydia Krallığı ile sınır teşkil eden Kızılırmak Nehri'ne kadar ellerine geçirdiklerinde, Kappadokia'daki yerel krallıklar ve prenslikler bir kez daha özgürlüklerini kaybetmişlerdir.

AKHEMENİD SATRAPLIK SİSTEMİ

M.Ö. 6. yüzyılın ortalarında Medler, Anadolu'daki topraklarını Perslere karşı kaybettiler ve bu dönemden itibaren M.Ö. 4. yüzyıla kadar, Karadeniz sahili dışındaki bütün Anadolu Akhemenid İmparatorluğu'nun parçası haline geldi. Bu krallıkta kral, bütün toprakların beyi olarak görülüyordu. Bu nedenle yerel toplulukların üretimlerinden krala haraç ödemeleri kabul gören bir düzendi ve kral köylerden aldığı, kendisine ait olan haracı bir tapınağa, bir şehre ya da Persli saygın bir kişiye tahsis etme gücüne sahipti.

Büyük imparatorluklarını idare edebilmek için Pers kralları, fethettikleri ülkeleri eyaletlere (satraplıklar) bölüyor ve her eyaletin başında bir yönetici (satrap) bulunuyordu. Akhemenid mezarlıklarının dağılımı, farklı satrapların topraklarını sınırlamaktadır. Başlangıçta satraplıklara ayrılırken, özellikle güneydeki Toroslar ve kuzeydeki Karadeniz Dağları'nın arasında uzanan top-

raklar konusunda, muhtemelen etnik faktörler coğrafi dağılım üzerinde etkili olmuştur (Sinclair 1987:78). Herhalde her satraplık, küçük beylikler gibi, daha küçük birkaç bölgesel idari birime ayrılıyordu.[29]

Xenophon'a göre Kral Kyros, her satrapı sarayında Persli saygın kişilerden oluşan idari bir heyet (maiyet) kurmak amacıyla görevlendirmiştir. Bazen Persli olmayan "eşit derecede saygın" (*homotimoi*) kişilere de toprak verilerek, Persli gibi giyinmelerine izin verilmiştir (Sekunda 1988:177). Askeri kaynaklarını, satraplıklarında üslenen Persli birlikler ve yerli halk arasından seçilen ücretli ve toplama askerler oluşturuyordu. Acil durumlarda krallık ordusuna ait birlikler bunları takviye ediyordu (Sekunda 1988:175). Süvari alayları, satrapın kendilerine bağışladığı topraklar sayesinde geçimlerini sağlayan Persli asiller arasından seçiliyordu (*Cyropaedia* VIII:6, 10; Sekunda 1991:83). Toprak sahibi her süvarinin buyruğu altında, kendisine ailevi ya da başka bağlarla bağlı olan birkaç kişi vardı.

Akhemenidler kendilerine karşı geldikleri ya da ayaklandıkları için tahrip ettikleri şehir devletlerinin topraklarına el koymuşlardır. Büyük Menderes Vadisi ve Phrygia'da bu şekilde el konulan topraklar ve arazi mülkleri, Persli asillere dağıtılmıştır. Ayrıca İonia ve Lydia'da ve özellikle Bakırçay Vadisi ve Manisa yakınındaki Gediz Vadisi'nde yer alan asil Perslere ait yerleşme bölgeleri, kısmen Yunan şehirlerinde el konulan topraklardan oluşmaktadır.[30] Diğer Pers yerleşmeleri arasında Doğu Karia ve Uşak civarındaki bölgeler sayılabilir.[31]

Xenophon'un Akhemenid kontrolü altındaki topraklarda yer alan yerleşmelerin dağılımı hakkında bilgi veren *Anabasis* adlı eseri, Akhemenidler'in dünyalarını büyük ölçüde yerleşik çiftçiler ve çobanlar arasında paylaşılan kırsal topluluklarının oluşturduğu izlenimini vermektedir.[32] Anadolu da yoğun şekilde köy topluluklarınca iskan edilmişti.[33] Xenophon Trapezus (Trabzon) (*Anabasis* IV 8, 22) ve Bithynia (*Anabasis* VI 3, 1, 4-5, 23) arasındaki köylerin hepsinin surla çevrili olduğunu yazmıştır. Ancak Pers idaresi altındaki topraklar dahilinde kaleler ya da surla çevrili yerler olarak Xenophon sadece Kelainai (*Anabasis* I 2, 7) Kilikia ve Suriye Kapıları (*Anabasis* I, 4, 4-5) ve bazı Ermeni köylerinden (*Anabasis* IV 4,2; IV 5,9) bahsetmektedir.[34] Her köyün bir üretim birimini temsil ettiği bu dönemde, herhalde kırsal kesimin ekonomik örgütlenmesinin, tarım stokları ve kentteki tüketim miktarının dengede durması gereken kent ekonomik sisteminde önemli bir yer tuttuğu kabul ediliyordu. Büyüyen şehirlerde doğal olarak tarım ürünlerine talep artacak, başka bir deyişle kırsal sektör kapasitesinde paralel bir artış gereksinimi, sonuçta köy sayısının da artmasına yol açacaktır.

Akhemenid döneminde köyler, daha sonra Romalılarda da olduğu gibi, Yaşlılar Konseyi'ne (*gerousia*) başkanlık eden bir kişi tarafından idare edilmiştir. Bu tür bir köy idaresi geleneksel ola-

29 Sekunda, dukalık terimini kullanmayı tercih etmektedir (1988:187).

30 Yunan kültürel etkisi M.Ö. 5. yüzyılda Karia içine nüfuz etmeye başlamıştır. Herhalde Yunanlar Karia'nın meşhur ücretli askerlerinden haberdardılar. Bkz. Marchese 1989:4. Halikarnassos'un yerlisi olan Herodotos (M.Ö. 5. yy) ve Bizanslı Stephanos (M.S. 6. yy) gibi antik kaynaklara göre Karia'lılar gerçek adalıydılar. Bu ve başka kaynaklar için bkz. Marchese 1989:18-20).

31 Ayrıntılı bilgi için bkz. Sekunda 1991:140. Akhemenid sonrası Seleukos'lar döneminde de aralarında ücretli askerler, İranlı alay komutanları ve hatta İranlı tüccarların da yer aldığı daha çok İranlı aile Anadolu'ya gelmeye devam etmiş ve güney bölgelerinde yerleşmeyi tercih etmişlerdir (Sekunda 1991:141).

32 Örneğin Taokhoi aşiretleri (Anabasis IV 7,1) ya da Khalybe aşiretleri (Anabasis IV 7, 16) arasında hiç köy yoktur. Bkz. Tuplin 1991:54.

33 Daha sonra Hellenistik devletler döneminde de, ta ki Romalıların fethiyle Anadolu'da yeni şehirlerin ortaya çıkmasına kadar, bu yerleşme dokusu değişmemiştir.

34 Akhemenid imparatorluğunun Akdeniz dışında kalan kesimlerinde uzun yollar kateden Xenophon, herhalde Pers ülkesini hiç ziyaret etmemiştir (Tuplin 1991:54-56). İçinde ne Xenophon'un uzun mesafeler katederek gözlemlediği yerler ve olaylara ait tanımlamalara ne de fiziki ya da sosyal çevreyle ilgili ayrıntılara yer verilmediği için, Tuplin'e göre *Anabasis*, sistematik bir seyahatname değildir. Tuplin Xenophon'un ücretli asker maceralarını anlattığı *Anabasis*'in esas amacının topografik bilgi vermek ya da doğu dünyasındaki yer anlayışını nakletmek olmadığını savunmaktadır. Topografik gerçeklerin üzerinde pek durulmaz, bu nedenle esas sorun Xenophon'un hatıralarının *Anabasis*'in kaleme alınmasına kadar taze kalıp kalmadığından kaynaklanmaktadır.

rak saraya ya da şehre ödenmesi gereken yıllık vergilerin organizasyonundan sorumluydu. Köy başkanının esas görevi, şehir yetkilileri ve devlet memurlarının katıldığı toplantılarda topluluğunu temsil etmekti. Köy ekonomisi ve kült faaliyetlerini ilgilendiren konularla uğraşmak üzere, yetişkin köylülerden oluşan ayrı bir heyet kurulmuştu (Briant 1975:180).

SELEUKOS'LAR VE DİĞER HELLENİSTİK DEVLETLER

Büyük İskender'in haleflerinin Hellenistik dünyanın önemli bir parçası olarak gördükleri Anadolu, kültürel açıdan batıdan çok doğuya yakın olmuştur. Bu dönemde Orta Anadolu oldukça seyrek şekilde yerleşim görmüştü ve öyle anlaşılıyor ki Phrygia'da, Galatia'da, Pontus'da, Lykaonia'da ve daha doğuda hiç Yunan şehri yoktu.[35] Büyük İskender'in imparatorluğundan ortaya çıkan ve Bithynia, Pergamon, Pontus ve Kappadokia'da bağımsız devletler kuran yerel hanedanlar içinde bütün Yunanların birleşmesi idealine (Pan-Hellenizm) en fazla Seleukos'lar sahip çıkmıştır.

M.Ö. 4. yüzyıl sonu ve 3. yüzyıl başında meydana gelen iç çekişmelerin ardından Seleukos'lar, Anadolu, Pers ülkesi, Mezopotamya ve Kuzey Suriye'nin önemli bir bölümünü içine alan büyük bir konfederasyon yaratmayı başarmışlardır (Sinclair 1987:79-83). Onların idaresinde şehirlerin büyümesi ve yeniden örgütlenmesi ve özellikle batıdaki Anadolu eyaletlerinin kırsal ekonomisindeki gelişmeler hız kazanmıştır. Aslında Büyük İskender'in ölümünü izleyen iki yüzyıl içinde, Anadolu'daki Yunan devletlerine ait sayısız yerleşmeler, eski kırsal özelliklerinin tümünü kaybetmemekle birlikte, şehir kümeleri haline dönüşmüşlerdir. Seleukos'ların özellikle Anadolu'nun Ege Bölgesi'nde kurdukları yeni yerleşmeler, kırsal kesimi, şehirleri ve uzun mesafe ticaretinde önemli bir rol oynayan ticaret yollarını korumak üzere kurulan savunma sisteminin bir parçasıydı.[36] Çabuk gelişen şehirler ve sanayileri, tarım sektöründen elde edilen gelire daha bağımlı oldular ve besin ve diğer maddelerin şehirlere bol miktarda akışını garantiye almak için kırsal ekonomik yapının yeniden örgütlenmesinde önemli bir rol oynadılar. Belediyelerin sayısının giderek artması ve refah düzeylerinin çok yüksek olması, kısmen zengin şehir sektörünün etrafındaki kırsal kesimi sömürmesinden kaynaklanıyordu. Her ne kadar var olan şehir yerleşmelerinin büyümesi ve yenilerinin yaratılması ortak kullanımdaki bazı köy topraklarının şahsi topraklara dönüşmesine yol açsa da, genel olarak bağımsız toplulukların statüsü, Hellenistik Çağ'ın karmaşık politik sistemi içinde önemini fazlaca yitirmemiştir.[37]

Polis sistemi ortak yaşamın ve ekonomik gücün merkezi olarak görülmeye devam etmiş ve *polis*'lere hukuken krallık arazilerinden ayrılan topraklar bağışlanmıştır (Glotz 1926:345). Vatandaşlar arasında paylaştırılması durumunda bu toprak parçası, araziyi askerlik ve bir ya da birden çok verginin ödenmesi gibi devlete karşı belli hizmet yükümlülüklerinin yerine getirilmesi şartıyla alan şahısların özel mülkü haline geliyordu (Bouches-Leclercq 1903-1907, Cilt 3:233). Bu yükümlülüklerin nasıl uygulanacağı kanunlarla belirleniyordu ve topraktan elde edilen gelirden esas faydalanan kral oluyordu.

Ekonomilerinin büyük ölçüde çiftçilik, artı ürün ve yan ürünlerin pazarlanması üzerine kurulması nedeniyle, Hellenistik Çağ Anadolusu'nun bazı şehir kümelerini, tarım kasabaları olarak tanımlayabiliriz. Yerel mimarilerinden ve yürütme yetkilerini bütün üyeleri yetişkin vatandaş-

---

35 Armenia, Karia, Kappadokia, Kommagene, Lydia, Mysia ve Phrygia'daki köyleri tasvir eden ve anlatan başlıca kaynaklar için bkz. Briant 1975: 174-197. Aslında Geç Hellenistik ve Erken Roma İmparatorluğu döneminde Roma yönetimi ortaya çıkmadan önce sadece Anadolu içlerindeki küçük alanlar Yunanlaştırılmıştır. Kısmen Yunanlaştırılan devletlerden biri Doğu Anadolu'daki Ermenistan (Armenia) krallığıydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sinclair 1987:82.

36 Bkz. Sinclair 1987:81. Ege ve Suriye arasındaki başlıca güzergâh, Büyük Menderes Vadisi ve Pisidia'nın kuzey kenarından geçiyordu.

37 Bu konu hakkındaki farklı görüşler için bkz. Briant 1975:184.

lardan oluşan heyetlere emanet eden demokratik yasalarından anlaşıldığına göre, bunlar oldukça eşitlikçi topluluklardı.

Köy örgütü, geleneksel ortak sorumluluk kavramlarının çoğunu devam ettirmiştir. Makedon fethinin ardından ne ortak toprakların büyük çapta özel mülke, ne de bağımlı çiftçilerin (*laoi*) kölelere dönüştürüldüğüne dair açık bir gösterge olmamasına rağmen, Anadolu'da kök salmış bazı geleneksel toprak tahsisi politikaları çerçevesinde, köyler ve geniş toprak arazilerinin tapınaklara ve kentlere verilmesine devam edilmiştir (Briant 1975:182).[38]

Köy nüfusunun sadece küçük bir bölümü tam vatandaşlık haklarına sahipti. Serf benzeri köylüler toprağa bağlıydılar ve köyleriyle birlikte saray mülkünden özel mülke devredilebiliyorlardı. Bu durum, II. Antiokhos'un Kyzikos yakınındaki Zeleia'da yer alan bir mülkü köylü nüfusuyla beraber eski karısı Laodike'ye satmasından açıkça anlaşılmaktadır.[39] Bu tür resmi belgeler, köle gibi alınıp satılamadıkları için, toprak sahibine çiftlik üretiminden iş gücü ve vergi sağlamak zorunda olan köylülerin çoğunun tarım toprağı sahibi olmadıklarına işaret etmektedir.

Meslek sahibi kişiler, köy topluluklarında basit köylülerden daha iyi bir yere sahiptiler. Bu tür meslek grupları arasında, özellikle Anadolu içinden geçen geleneksel ticaret yollarının üzerinde bulunan köylerdeki tüccarlar sayılabilir. Köy zanaatkarları da, özellikle Seleukos'lar döneminde, sıradan köylülere oranla daha ayrıcalıklı bir sınıf meydana getirmiş olmalıydılar.

Orta Anadolu'nun batısında Phryg'ler, Mysia'lılar, Lydia'lılar ve diğer yerli halklar Hellenistik düşünce tarzına oldukça açık olmalarına rağmen, çoğu geleneksel kültürel özelliklerini korumuş ve paylaşmışlardır. Ancak sosyo-ekonomik yapıları ve yerleşme dokuları, özellikle Pontus Dağları ve güneydeki Toros Dağları'nda oturan etnik açıdan farklı oldukları Anadolulu aşiret gruplarınınkine benzemiyordu (Mitchell 1993:7). Hellenistik ideolojiye karşı koyan sadece Orta ve Doğu Anadolu bölgeleri değildi. Karia'da da topluluk yaşamının merkezi olarak *polis* kavramına karşı koyan daha tutucu yerel geleneklerin yerini doldurmak uzun bir zaman aldı. Sonunda bu sistem zorla kabul ettirme şeklinde değil, Karia nüfusunun sosyolojik ve ekonomik açıdan daha iyi gelişmiş yerleşik kesimlerinin içinde kendiliğinden oluşmuştur.[40] Yine de, şehir toplumlarıyla ilişkide olmayan izole olmuş iç bölgelerde yaşayan gruplar, polis kavramına karşı koymaya devam etmiştir (Joukowsky 1986:21).

M.Ö. 331 yılında Büyük İskender tarafından Pers hâkimiyetinden kurtarılmasına rağmen, Ermenistan Yunanlaştırma'dan etkilenmemişti. Roma idaresi altında bile bu bölge Pers türünde bir idareye sahip etno-kültürel özelliklerini korumuştu. M.Ö. 4. yüzyıl sonu ve 1. yüzyıl başı arasındaki dönemde Ermeni devletleri, Seleukos İmparatorluğu'nun bölgesel gücünü tanıyarak, bir kısım özgürlüklerini ellerinde tutmuşlardı. Doğal olarak bu devletlerin en büyüğü olan Büyük Ermenistan ve toprakları Yukarı Fırat'ın doğusunda yer alan dağlık bölgenin büyük bir bölümünü, Van Havzası'nı, Aras Vadisi'ni, Sevan Havzası'nı ve Gürcistan'ın güney kısımlarını içine alıyordu. Topraklarının tümü hemen hemen daha önceki Urartu bölgesini, başka bir deyişle Akhemenid döneminde Ermeni satraplığı olan geniş alanı kapsıyordu. Küçük Ermenistan Yukarı Fırat'ın batısında, günümüzdeki Sivas ve Erzincan illerini içine alan daha küçük bir krallıktı. Ermenistan'ın güneybatısına doğru Sophene, Aşağı ve Yukarı Fırat Vadisi'nin doğu kıyısından Yukarı Dicle Vadisi'ne kadar olan toprakları işgal ediyordu (Sinclair 1987:80-81). Nüfusu ise Ermenistan halkı ile akraba olmayan etnik gruplardan oluşuyordu.

---

38 Strabon, Kataonia bölgesindeki Komana'da yer alan tanrıça Ma'nın kutsal alanının büyük arazileri olduğundan ve bunlardan elde edilen geliri kraldan sonra ikinci sırada gelen yüksek mevki sahibi rahibin aldığından bahseder (XII, 2, 3, 32). Yönetimin Romalıların eline geçmesinden sonra da bu durumun pek değişmediği anlaşılmaktadır. Gerçekten de imparator olduğunda Pompeus, Komana'daki bu tapınak yapısına 60 *stadion* (çapı 10 km'nin üstünde olan) ölçüsünde bir arazi vermiş ve sonradan bu mabede (çapı 20 km'nin üstünde olan) başka bir arazi daha bağışlanmıştır (Strabo XII:3, 34).

39 Sard yazıtı, halkı, yerleşmeleri ve bütün kaynaklarıyla birlikte Menemachus'un büyük mal varlığı hakkında bilgi vermektedir. Bkz. Mitchell 1993:176, dipnotlar 110-111.

40 Karia'da Yunanlaştırılmış Karia'lı Hekatomnos hanedanı tarafından uygulanması öncesinde uzun bir zaman geçmiştir.

Ermenistan'a bahşedilen politik özgürlük, Seleukos krallarının bu bölgeyi tamamen kontrol altına alamadıkları gerçeğini gözler önüne sermektedir. Seleukos'lar, krallık mahkemesi onayladıktan sonra, *strategos* adını bahşettikleri yerel Ermeni hükümdarlarından haraç toplamışlardır (Burney ve Lang 1971:191). Bu sistem, Seleukos'lar döneminden sonra da uzun süre devam etmiştir. Ancak M.Ö. 189'da Seleukos'lar politik kontrolü kaybettikten sonra, Ermenistan küçük aşiret krallıklarını ilhak ederek sınırlarını genişletmiştir (Sinclair 1987:80). Plinius döneminde (Gaius Plinius Secundus M.S. 23-79) Ermenistan 120 *strategiai*'den oluşuyordu. Bunların her biri aşiret topraklarına hâkim, kendi kendini idare eden politik devletler olmalıydılar. Bu nedenle, Ermenistan ve Sophene krallıklarının her ikisinin de muhtemelen en kuvvetli ve politik açıdan en baskın aşiretlerden ortaya çıkan aşiret konfederasyonları olmalarına şaşmamak gerekir. Bu kadar çok sayıda *strategiai* için, Doğu Anadolu'nun bölümlere ayrılmış coğrafi yapısı çok elverişliydi.

M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren Ermeni devletlerindeki krallık idareleri Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da başka şehirler de yaratmış ve bu yeni şehirler ekonomik faaliyetleri ve uluslararası ticaret hacmini arttırmıştır. Bu durum ise, çok tabakalı Ermeni toplumunun ortaya çıkmasına neden olmuş ve yeni aristokraside aşiret ve kabile liderleri yüksek mevkiler işgal etmişlerdir. Sonuçta özellikle köy toplulukları arasında, geleneksel toplumsal değerler değişikliğe uğramıştır. Büyüyen kasabalar ve şehirlerde genellikle kırsal kesimden toplanan hizmetçi, işçi, köle ve zanaatkar talebi arttığı için, bu değişimi kentleşme sürecinin doğal bir sonucu olarak görmek gerekir.

KELT İSTİLASI

Batı Avrupa kökenli Keltler (Galyalılar) kendi kabile reislerinin yönetimindeki serbest konfederasyonlardan oluşuyorlardı. Bu kabileler, sadece birleşik bir faaliyetin çıkarlarını paylaşabildikleri zamanlarda politik ve askeri açıdan bir araya gelmişlerdir. İki yıl öncesinde Makedonya'yı fethettikten sonra, göç eden Kelt kabileleri (Galyalılar) M.Ö. 278 yılında da Trakya'yı istila etmişlerdir. Başlangıçta 300.000 gibi çok sayıda Kelt bu göçe dahil olmuştur.[41] Genellikle çok aşamalı bir göç hareketi olan bu taşınma sırasında bütün ailelerini de yanlarına almış ve sayıları ikibine varan eşya arabaları kullanmışlardır. Çok sayıda erzak satıcısı ve tüccar da bunlara eşlik etmiştir.[42]

Sonradan Bithynia kralı Nikomedes bunlardan 20.000 kadarını düşman kardeşi Zipoetas'a karşı çarpışmaları için ücretli asker olarak Anadolu'ya getirmiştir. Aynı zamanda bu Keltli savaşçıları, amacı bütün Anadolu'yu ele geçirmek olan I. Antiokhos yönetimindeki Seleukos'lara karşı kullanma niyeti de vardı. Bu hareketin daha sonra büyük bir politik hata olduğu ortaya çıktı. Çünkü Nikomedes, bu kabilelerin bağımsız politik ve askeri faaliyetlere olan yatkınlığını hesaba katmamıştı (Mitchell 1993:15-16, notlar 30-32). Başlangıçta Nikomedes'in hizmetinde olmalarına rağmen, Keltler kısa sürede Bithynia dışındaki Anadolu kırsalına istedikleri gibi akınlar yapmaya başlamışlardır. Çok sayıda tecrübeli ve çok korkulan savaşçıları kendi saflarına katabildikleri için Batı ve Orta Anadolu'da öyle büyük bir güç haline gelmişlerdir ki, yerel Anadolu devletleri onlara karşı koymaya cesaret edememiştir. Sonradan Galatlar (Anadolu Keltleri) olarak adlandırılan bu Kelt kabilelerinin Anadolu'yu istilası tarım ekonomisi üzerinde tahrip edici bir etki yaratmıştır.

Anadolu'ya gelmeden önceki göç hareketlerinin nedeni, nadiren sürekli olarak yerleşmek ya da sürü hayvanları için yeni otlaklar bulma ihtiyacından kaynaklanmıştır. Hemen hemen sürek-

41 Ayrıntılı bilgi ve kaynaklar için bkz. Mitchell 1993:13-15, dipnotlar 12-14.

42 Kelt aşiretleri eşya arabaları ve yardımcı gruplarla taşınmaya alışkındı. Sık sık göç eden aşiret toplumları farklı şekilde tabakalanmıştı. Diodorus, Strabon, Pausanias, Polyaenus, Livius ve Memnon gibi klasik kaynaklar için bkz. Mitchell 1993:15, dipnotlar 17, 19-29.

li yolda olmaları sayesinde, şehir, kasaba ve köylere akın etmiş ve yağmalamışlardır. Yerel krallara ücretli asker hizmeti vermelerinin yanı sıra, küçük krallıklar ya da şehirlerden haraç talep etmiş ve ödememeleri halinde topraklarını yakıp yıkmakla tehdit etmişlerdir.

Anadolu'ya gelmelerinden yaklaşık yirmi yıl sonra, Keltler temellerini seyrek yerleşim görmüş Galatia bölgesinde kurmuşlardır. Orta Anadolu'daki Galat yerleşiminin kesin coğrafi sınırları tam olarak belirlenmemiştir (Mitchell 1993:51); zaten göçebe alışkanlıklarından dolayı, muhtemelen kabile toprakları Hellenistik Çağ'da henüz son halini almamıştı. Belki de bir zamanlar Phryg Krallığı ve ardından Lydia'lıların yerleştiği bölgedeki politik boşluk, Galatia'nın merkez olarak seçilmesinde büyük rol oynamıştır.[43]

Anadolu'daki Keltler Trokmeler, Tolistobogiler ve Tektosaglar adı verilen üç kabileden oluşuyordu. Bu kabile oluşumlarının her biri dört ayrı bölüme (*tetrarkhia*) ayrılmıştı ve her bölümü bir reis (*tetrarkh*) yönetiyordu. M.Ö. 2. yüzyılda ya da belki daha öncesinde toplam oniki reis vardı. Her reis bir hâkim, bir askeri komutan ve iki daha küçük komutan olmak üzere, kendine bağlı dört kişiyle birlikte yönetiyordu. Oniki *tetrarkh*'tan oluşan konsey, topluluklarındaki adam öldürme olaylarını ele alan üç yüz kişilik bir heyete başkanlık ediyordu. İç anlaşmazlıklarla *tetrarkh*'lar ve hâkimler ilgileniyordu (Mitchell 1993:27, 49, 81).

Anadolu'nun toprak dağılımında Trokmeler, Pontus ve Kappadokia'ya yerleştiler ve M.Ö. 1. yüzyılın ortalarında Tavium, Mithridatium ve Posdala adında surla çevrili üç müstahkem mevkiye sahip olma başarısını gösterdiler.[44] Tolistobogiler, Aeolis ve İonia'nın kırsal kesimine hâkimdiler ve iç bölgeyi de Tektosaglar almıştı (Livius 38.16, 11-12 Mitchell 1993:16, dipnot 38). Anadolu topraklarını aralarında paylaştıktan sonra bu kabileler, şehirleri ve tapınakları yağmalama ve savunmasız köy topluluklarını korkutma konusunda daha da ileri gitmişler ve kalıcı düzen ve barış ancak M.Ö. 1. yüzyılda Roma ordularının gelişiyle sağlanabilmiştir.

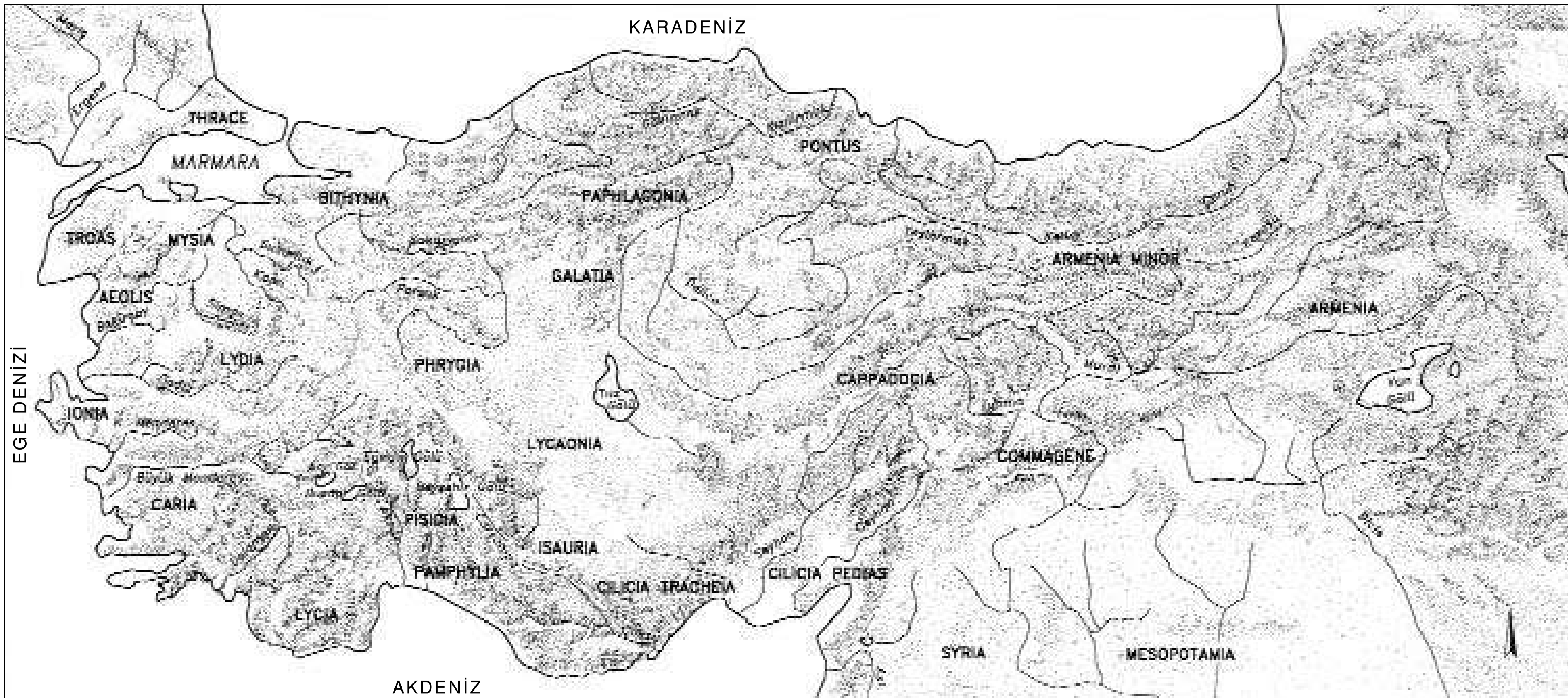
Başlangıçta bölgelerinde kabile kökenli politik ve sosyal örgütlenme, maddi kültürlerinde Kelt öğeleri ve Gal dili hâkimdi. Galatlar'ın Kelt kültürü daha baskındı ve Anadolu'da iken batıdaki akrabalarıyla ilişki halinde değildiler. Kültürel özellikleri Hellenistik Çağ sonuna kadar devam etti ve Geç Antik Çağ'da Kelt dili hâlâ konuşuluyordu (Mitchell 1993:58). Mezarlarında Anadolu âdetlerini uygulamışlardır. Galat mezar mimarisindeki çeşitlilik, Hellenistik ve Roma İmparatorluk çağlarında yaygın olan bölgesel tarzlardan etkilendiklerini akla getirmektedir (Mitchell 1993:55-57, dipnotlar 124-129). Yine de M.Ö. 1. yüzyılda Galatlar, Kelt dini uygulamalarını tamamen ihmal etmemekle beraber, yerli dini geleneklerden ilham alarak, bazı Anadolu kültlerini benimsemişlerdir (Mitchell 1993:49, 58, dipnot 77).

Anadolu'da Keltlerin politik yapısı, M.Ö. 3. yüzyıl başındaki yağmacı kabile güruhlarından, amacı politik ve askeri güçlerini sağlamlaştırmak olan bir Galatlı kabile örgütlenmesi haline gelmiştir. Bu süreç, çok dağınık olan nüfusu bir araya getirmiş ve onları politik açıdan birleşmiş güçlü bir etnik topluluğa dönüştürmüştür. Gevşek yapılı ve politik bakımdan dengesiz kabile gruplarını bir araya getirmekle merkezî oligarşik hükümet şeklinin yolunu açmış oldular. Böylece, hem doğu hem de batıda, savaştaki başarılarıyla güç sahibi olan aristokrat savaşçı reislerinin yerine geçen nüfuzlu hanedan aileleri ortaya çıktı. Bu örgütsel değişiklik belki de Bergamalı Attalos hanedanı gibi varolan modellerden esinlenmiştir.[45]

43 Mitchell'e göre bu bölgeye gelmelerine neden olan olaylar kesinlik kazanmamıştır (1993:19, dipnotlar 74-77).

44 Bunlardan sadece Tavium'un yeri Yozgat'ın batısındaki Büyük Nefes Köy olarak belirlenmiştir. Bkz. Mitchell 1993, 51, dipnot 95.

45 Anlaşılan sadece Anadolu'daki Galatlar'da değil, batıdaki diğer Kelt kabileleri arasında da gözlemlenen bu gelişmenin nedeni, M.Ö. 3. - 1. yüzyıl arasında hem Roma dünyası hem de güney Galya ve İspanya'daki Yunan şehir devletleriyle olan ilişkilerin artması ile açıklanmaktadır (Mitchell 1993:27).

5. Harita: Klasik Çağ Anadolusu'nun coğrafi dağılımı. Anadolu'nun Hellenistik Çağı Makedon kralı Büyük İskender'in, Antakya yakınında yer alan Issus'ta Pers kralı III. Darius'a karşı kazandığı zaferden bir yıl önce, yani M.Ö. 334 yılında Troia'ya gelmesiyle başlamıştır. Öldüğü yıl olan M.Ö. 323'ten sonraki yirmi yıl içinde Büyük İskender'in imparatorluğu dört krallığa ayrılmıştı. Toros Dağları'nın kuzeyinde kalan bölgeyi Seleukos'lar yönetiyordu. Toroslar'ın güneyi, Lykia ve Pamphylia, Mısır'ı yöneten Ptolemaios'un boyunduruğu altına girmişlerdi. Aiol, İon ve Dor kolonilerinin devamı olan Ege sahilindeki şehirler, sözde özgür kalmışlardı. Ancak M.Ö. 3. yüzyılın başında Bergama'nın Attalos hanedanına bağlı yarı bağımsız bir krallık olarak ortaya çıkması, bu durumu biraz değiştirmişti. Bithynia, Pontus ve Kappadokia özgür krallıklar olarak kaldılar. Ermenistan'a gelince, yerli bir hanedan tarafından yönetilmesine rağmen, Seleukos'ların politik gücünü tanımıştı. M.Ö. 278 yılında Avrupalı bir Kelt kabilesi olan Galyalılar ya da Galatlar Anadolu'ya geldiler. Sonradan Galyalıların çoğu Phrygia'da yerleşince bu bölgenin adı Galatia olarak değiştirildi. Roma'nın gücü daha M.Ö. 200 yıllarında Anadolu'da hissedilmeye başlandı ve M.Ö. 1. yüzyılda Pompeus'un fethinden sonra, kalan Hellenistik krallıklar vasal devletler haline getirildi. Augustus, Anadolu'nun büyük kısmını Roma topraklarına kattı ve onun idaresi altında şehir nüfusunun büyümesi, toprak mülkiyeti yöntemlerinde değişikliklere neden oldu. M.Ö. 25 yılından M.S. 235 yılına kadar Anadolu, beş ana bölgeden oluşmuştur: Asia, Bithynia, Pontus, Galatia ve Kappadokia.

ROMA DÖNEMİ

M.Ö. 2. yüzyıl- M.S. 2. yüzyıl arasındaki Roma yönetimi altında surla çevrili küçük yerleşmelerin yerini büyük ölçüde şehirler alınca, Anadolu kırsalının yerleşme dokusu ve yoğunluğu dikkate değer ölçüde değişikliğe uğramıştır.[46] Roma İmparatorluğu'nun sosyal ve politik koşulları, şehirlerin Anadolu içlerine doğru yayılmasını teşvik etmiştir. Anadolu kırsalına Romalıların getirdiği gelişmeler arasında, askerlerin devriye gezdiği ve özellikle doğu sınırı gibi stratejik öneme haiz bölgelerde askeri garnizonların koruduğu iyi ulaşım ağlarının kurulması sayılabilir. Böylece, kara yolu nakliyatı ve şehirlerle önemli köyler arasındaki ilişkiler büyük ölçüde gelişmiştir. Yine de Orta Anadolu'nun önemli bir kesimi köy karakterini korumuştur. Strabon, Plinius ve Ptolemaios gibi antik kaynaklara göre, örneğin Büyük Kappadokia yerel beylerin ve rahip-kralların yönettiği dört *strategia*'ya (eyaletlere) bölünmüştü. Bu eyaletlerden Morimene, Khamanene, Saravene, Sargarusene, Laviansene ve Melitene, -*ene* sonekinin de işaret ettiği gibi, muhtemelen eski kabilelere göre adlandırılmışlardı (Sevin 1998a:52).

Roma İmparatorluk idaresi altında şehirler, köy halkını idare eden ve onlardan vergi toplayan eyalet merkezleri olarak kendi kendilerini yönetme düzenlerini devam ettirmişlerdir. Gerçekten de Roma imparatorları, güvenliği ve eyaletlerinin politik ve ekonomik açıdan devamlılığını sağlamak konusunda, işini bilen yerel idarelere ve toplanan vergilere bel bağlamışlardı (Mitchell 1996:195). Pompeus idaresindeki Romalılar, tapınak mülklerini yeniden düzenlemiş ve yerli Anadolu halkını sadece kırsal kesimde değil, şehir merkezlerinde de yerleşmeye teşvik etmiştir (Sinclair 1987:86-87). Büyük bir ihtimalle, büyüyen şehir toplulukları, kırsal yerleşmelerde de paralel bir artışa neden olmuştur.[47] M.Ö. 2. yüzyılın ortalarında Bithynia, Paphlagonia, Pontus, Galatia, Lykaonia, Phrygia, Mysia ve Lydia'da yaklaşık 130 şehir bulunuyordu. Bu bölgelerdeki geniş toprak arazileri, zengin Romalılar ve yerel aristokratların şahsi mülklerine aitti (Mitchell 1993:243-245).

Roma idaresi altında hızla gelişen sosyo-ekonomik koşullar, kısa zamanda her şehirde refah düzeyi yüksek bir yönetici seçkin sınıfının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Anadolu toplumundaki bu zengin sınıfının tüm toplumun yararına olan hamamlar, kütüphaneler, tiyatrolar, tapınaklar vb. inşası için yatırım yapmaları, parlak şehir yaşamının oluşmasına yol açmıştır (Mitchell 1996:195).

Orta Anadolu köy nüfusu, Roma idaresi altında hiç şüphesiz Seleukos'lar döneminde olduğundan daha yerleşik bir yaşam tarzı edinmiştir. Bu dönemde köy ve şehir nüfuslarının sürekli artışı, belli bir dereceye kadar, kırsal bölgenin her yanında bulunan Roma dönemi mezar kalıntılarına yansımıştır. Bu buluntular, mezar taşları üzerindeki çok sayıda yazıtlar ve Ankara ile Konya arasında, Galatia'nın batı ve Asia eyaletinin doğu kısımlarına dağılmış adak stellerinden oluşmaktadır. Bu yazıtların Orta Anadolu'nun batısındaki mülklerin düzeni ve sahiplerinin statüsü ile ilgili konulara ışık tutabileceği öne sürülmüştür (Mitchell 1993:9;148).

Kırsal ekonomi, büyüyen şehir nüfusunu beslemeyi tekrar yoluna koymuştur. Roma'nın politik ve ekonomik kuralları çerçevesinde tahıl yetiştirilen araziler, yerleşik olmayan toplulukların kullandığı otlakları yok etme pahasına arttırılmıştır. Yoğun kuru tarımla uğraşan yerleşik köy toplulukları, giderek göçebe çoban gruplarının yerini almış ve tahıl tarımının önceden otlak olarak kullanılan alanlara yayılması sonucunda, hayvan yetiştiriciliği ekonomik açıdan daha önemsiz bir faaliyet hale gelmiştir.

Anadolu'da Roma Dönemi köy arkeolojisinin hâlâ gerektiği gibi araştırılmamış olmasına rağmen, hem köy hem de şehir yerleşmelerindeki yoğunluğun sadece Ege kıyılarında değil, iç kısım-

46 Özellikle Roma İmparatorluğu döneminde Anadolu'nun politik ve sosyo-ekonomik koşulları, yerleşmenin temel dokusunda kayda değer değişikliklere neden olmuştur (Mitchell 1996). Ayrıca bkz. Magie 1950; Price 1984.

47 Roma yönetimi sırasında Asia eyaletinin nüfus yoğunluğu hakkındaki tahminler için bkz. Marchese 1986:50-51.

larda da arttığı açıktır. M.Ö. 1. yüzyılda Strabon, kendi döneminde ve bir önceki yüzyılda, politik açıdan güçlü şehirlerin yanı sıra rahiplerin yönettiği ve kutsal köle ya da serflerin oturduğu önemli tapınaklar olduğundan bahsetmektedir.[48] Bunlar arasında Kabeira'daki Men Pharnakau, Komana Pontika'daki Ma ve Zela'daki Anaitis ve Batı Galatia bölgesinde yer alan Pessinus'taki Kybele kutsal alanları sayılabilir (Mitchell 1993:82, dipnot 12).

Her ne kadar yeni şehirlerin kurulması Anadolu'nun kırsal sektör ekonomisini teşvik etmiş olsa da, çevredeki yerleşmelerin yerli dokusu tamamen değişmemiş ve günümüze kadar korunmuştur. Başlıca nehir vadileri boyunca uzanan Ege'nin kırsal kesimi, Hellenistik Çağ'da kazandığı ekonomik gücü devam ettirmiştir. M.Ö. 189 yılındaki Magnesia Savaşı'nın ardından, Yunanlaşmamış doğu bölgelerinde de, bir zamanlar Ermenistan'da güçlü olan Seleukos politik etkisinin yerini Roma politik etkisi almıştır. Büyük Ermenistan ve Sophene'nin yarı özerk krallıkları topraklarını genişletmeye başlamış ve birleşmeleri sonucunda Ermeni aşiretleri kültürel ve dilbilimsel açıdan bir bütün haline gelmiştir.[49]

Anadolu Roma idaresinin, özellikle dağlık bölgelerde askeri bir varlık göstermesi gerekiyordu. Pek çok bölgede aşiretler ve yerleşik gruplar, geleneksel olarak devlet düzenine bağlanmaları yolunda yapılan politik girişimlere karşı koymuşlardı. Pisidia'daki hem yerleşik hem de göçebe topluluklar, Romalıların fethinden sonra da bütün bölgedeki politik ve ekonomik istikrarı bozmaya devam ettiler. Bu düzensizlik, özellikle Ege'yi Akdeniz kıyısına ve Kilikia'ya bağlayan yollar üzerindeki Toroslar'da yaşayan aşiretler arasında göze çarpıyordu. Kuzeybatı Anadolu'daki Mysia bölgesi kırsalı da Xenophon döneminden beri eşkıyaların hüküm sürdüğü güvensiz bir ortamda kalmıştı. Bu bölgedeki Olympos Dağı'nın (Uludağ) yamaçları aşiret gruplarınca işgal edilmişti. İlk olarak Romalılar M.Ö. 1. yüzyılda kanun ve düzen getirmeye çalışmışlardır. Amaçları, tahrip edilen kentlerinden kaçan Mysia halkını geri getirmekti.[50] Doğuda Fırat sınırı bir kale hattıyla iyi şekilde tahkim edilmişti. Doğu sınırı boyunca uzanan ve Melitene'yi (Malatya) Caesarea'ya (Kayseri) ve Neocaesarea (Niksar) üzerinden Satala'yı Ancyra'ya (Ankara) bağlayan yollar, M.S. 1. yüzyılın son çeyreğinde tamamlanmıştır (Sinclair 1987:87).

Geç Roma Dönemi süresince meydana gelen köklü dini ve politik değişimler, sonunda Anadolu şehir ekonomisinin kötüleşmesine yol açmıştır. Savaş hali ve bozulmaya bağlı olarak yükseltilen vergiler ve devletin tayin ettiği vali ve askeri komutanların eyaletlerin yönetimine giderek daha fazla karışması, seçkin sınıfa ait olanların, paralarını şehirlerindeki yeni yapı projelerine harcamalarına engel olmuştur. Halk mimarisi önemli ölçüde düşüşe geçerken, şehirdeki seçkinler, paralarını kendi malikanelerini büyütmeye harcamışlardır. Gerçekten de M.S. 300-500 yılları arasında şahıslara ait lüks evler, Anadolu yerleşmelerinin ortak bir özelliği haline gelmiştir (Mitchell 1996:197).

Roma Kanunları ve başka çeşitli kaynaklar, mülklerin düzeni ve Avrupa'daki hem şehir hem de köy topluluklarının endüstriyel iş gücü hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.[51] Bunun yanı sıra, Anadolu'da tarım, bahçecilik ve hayvan yetiştiriciliğinin niteliği ve boyutu hakkında da dolaylı olarak fikir sahibi olmaktayız. Roma İmparatorluğu'nda İtalya ve batı devletlerinin kırsal ekonomisi, seçkinlerin kontrolü altındaydı. Bu kişiler çoğunlukla, resmi olarak *ager publicus* (kamu toprağı) statüsüne haiz, batıda fethedilen bölgelerde yer alan büyük toprak arazileri (*latifundia*) elde etmişlerdir. Tarım sektörü gelirlerine ihtiyacı olan devlet bu toprakları, köle statüsündeki çiftçilerle işleyen zengin şehirlilere (*patrici*) saymaca bir ücretle kiralıyordu. Borçlanan küçük çift-

48 Strabon XII, 2, 3, 535. Kappadokia bölgesinde yer alan Komana ve Venasa'da hüküm süren rahipler, önem bakımından Kappadokia kralından sonra ikinci ve üçüncü sırada geliyor ve sırasıyla 6000 ve 3000 köle ya da serfi yönetiyorlardı.

49 Doğuda Parth'lar, Seleukos'lar hâkimiyetindeki geniş toprakları yavaş yavaş fethettikten sonra, yaklaşık M.Ö. 160 yılında Ermenistan'ın doğudaki komşuları olmuşlardır. (Burney ve Lang 1971:192; Sinclair 1987:83-86).

50 Kaynaklar ve ayrıntılı bilgi için bkz. Mitchell 1993:165-166.

51 Bkz. Strabon, XII, 3, 12-13, 15, 30, 38.

çiler (*plep'ler*), giderek sistematik bir şekilde çiftliklerini *patrici*'ye karşı kaybetmeye başladılar. Sonuç olarak toprak sahiplerinin mal varlıkları, Roma ordusunun bel kemiğini oluşturan özgür çiftçilerin yok olması pahasına giderek büyümüştür. Nüfuzlu politikacılar ve senatörler olmaları nedeniyle, *latifundia* sahipleri devlete vergi ödememiş, bunun yerine Roma idaresi *ager publicus*'un üçte ikisinin tahsis edilmiş olduğu bağımsız çiftçilerden vergi toplamıştır.

Batı bölgelerindeki *ager publicus*'ların aksine, doğuda fethedilen topraklar köle çiftçiler kullanan devlet tarafından doğrudan yönetiliyordu (Kılıçbay 1985:35-36). Hellenistik Çağ'daki toprak dağılım düzeni belli bir dereceye kadar korunmuş ve böylece fethedilen toprakların üçte ikisi saraya ait arazi (*saltus*) olarak ilan edilmiştir.[52]

M.S. 1. yüzyıldan sonra Romalılar başka toprak fethetmeyince, İtalya ve batı eyaletlerindeki *latifundia*'yı işlemesi gereken kölelerin azlığı büyük bir problem haline gelmiştir. Bağımsız çiftçilerin üretimlerinin % 10'undan fazlasını vermeleri ile yapılan vergi artışı dahi devlet gelirlerini hissedilir derecede arttırmaya yetmemiştir. Böylece devlet, mali krizin üstesinden gelmek amacıyla, vergi ödeyen bağımsız çiftçilerin sayısını arttırmaya karar vermiştir. Bu hedefe ulaşmak için İmparator Nerva başkanlığındaki Roma idaresi bazı *latifundia*'ya el koymaya ve bunları daha küçük parsellere bölerek işi ya da toprağı olmayan çiftçilere dağıtmaya başlamıştır. Nüfuzlu *latifundium* sahipleri, doğal olarak bu yeni politikaya göre taktiklerini değiştirmiş ve kalan topraklarını devletin sunduğundan daha iyi koşullarla topraksız köylülere kiralamışlardır. Buna karşılık, geleneksel ortakçılık koşullarını uygulayarak, üretimin yarısına el koymuşlardır. Ancak, tohumu kendi paylarına düşen üründen karşıladıkları göz önüne alınırsa, bu yeni düzenlemenin geniş ailesi olan küçük çiftçiler için yeterli olmadığı anlaşılacaktır. Bu koşulları yerine getiremeyenler, bir süre sonra vazgeçerek şehirlere geri dönmüş ve işsiz oldukları için devletten gıda yardımı almışlardır.

Bu girişim başarısızlıkla sonuçlanınca, *latifundium* sahipleri M.S. 3. yüzyıldan itibaren devlet tarafından yasallaştırılan *colonus* sistemini icat ettiler. Buna göre mal sahibiyle anlaşma yapan bir çiftçi toprağa ömür boyu bağlı kalıyordu. Böylece *Latifundia*, kısmen köleler tarafından doğrudan efendileri (*cesarii*) için, kısmen de *coloni* tarafından işlenmiştir. Başlangıçta *coloni*, azledilen köleler ve barbar sürgünlerden oluşuyordu ancak, kısa zamanda, topraklarını kaybederek iflas eden çiftçiler de onların saflarına katılmıştır. Eşkıyalar ve vergi toplayıcıların sürekli olarak taciz ettiği bu kesim, çareyi *colonus* sistemine sığınmakta bulmuştur. Ekonomik durumlarının bozulmasının yanı sıra, bu çiftçilerin sosyal statüsü ve hakları da zarar görmüştü. *Latifundium* sahibinin izni olmaksızın topraklarını en yakın akrabalarına dahi bırakamıyorlar, ya da bu izni ancak kiranın arttırılması şartıyla alabiliyorlardı.

M.S. 284 yılında, Diocletianus döneminde, iflas eden Roma hazinesi yeni bir vergi sistemi başlatmıştır. *Annona* olarak adlandırılan bu gelir vergisi, iki bölümden oluşuyordu: Kafa vergisi (*caput*) ve toprak vergisi (*iugum*) (Akşit 1970:237). Tapu kayıtları, vergilendirilecek mülkleri *iugum* birimleri olarak türü ve kalitesine göre belirliyorlardı. Örneğin, Suriye'de 1 *iugum* 2.5 hektar bağ, 10 hektar iyi, 20 hektar orta ve 30 hektar da kötü kaliteli araziden meydana geliyordu (Dawson 1960:104). Bu arazi birimi, muhtemelen bir birimi, bir çift öküzle sürülen ve bir çiftçi ailesine yetecek kadar tahıl üreten bir toprak parseli olarak tanımlayan, Hellenistik Çağ öncesindeki sisteme dayanıyordu (Lot 1968:30). Devletin bu yeni ekonomi politikası, M.S. 3. yüzyılda şehirde oturan toprak sahiplerinin (*dominus*) kırsaldaki büyük çiftliklerine (*fundi*) taşınmasına neden olmuştur. Bunlardan bazıları surla çevrilmemiş yapılar (*villa*), bazıları ise surla çevrili şatolar (*castellum*) halindeydi. Genellikle bir senatör olan *dominus*'un yaşadığı mekânın dışında, çiftlikte çalışan işçilerin evleri ve depo ve üretim bölümlerine de yer ayrılmıştı. M.S. 3. yüzyılda bu yapılar iki bölüme ayrıldı. Toprak sahibine ait olan bölüm (*mansus indominicitus*), "kırsal kesimdeki (köle) aileler" (*familia rustica*) tarafından, esasen kendi de bir köle olan bir gözcü (*actor* ya da *villicus*) kon-

52 Mısır ülkesinin tümü böyle bir *saltus* idi (Kılıçbay 1985:42).

trolünde ekilip biçiliyordu (Dance 1954:4). Bütün mülkün üçte ya da dörtte birini kapsayan bu arazi parçası, en iyi kaliteli tarlalardan oluşuyordu. İkinci bölümü ise *colonus* işliyordu. Bu dönemde onlar da *casati colonus* ve *colonus* olmak üzere iki gruba ayrılmıştır. Çiftçilik için gereken araçları toprak/emlak sahibinden alan *casati colonus*, *dominus*'un kendi konutunun yanında yaptırdığı evlerde yaşıyor ve ürünlerinin yarısını da ona veriyordu. Daha bağımsız olan *colonus*, kendi tarlalarının yanındaki evlerde yaşıyor ve kiralarını nakten ve ürünle ödüyordu (Kılıçbay 1985:51).

Diocletianus'un vergi reformlarına rağmen, devlet ve halk nakit sıkıntısı çekiyordu. Bu nedenle tarım sektörü, vergilerini çoğunlukla tarımsal ürünle ödüyordu. Çiftçilerden toplanan tahılları depolamak amacıyla idari merkezlerde büyük silolar (*mansiones*) kurulmuştu. Bu sistemin faturası da yine, devlet adına yol ve depo yapılarının inşaatında, nakliye ve buna bağlı diğer işlerde çalışarak hizmet vermek zorunda kalan tarım nüfüsuna çıkmıştır.[53] Nakit darlığı nedeniyle hazine, askerler ve devlet görevlilerinin maaşlarını ödemekte de zorlanmıştır. Bu kişiler, kendilerine para yerine verilen sınır bölgelerindeki küçük toprak parsellerini (*fundi limitrophi*), ortakçılık düzenlemeleri yaparak yerli çiftçilere kiralamışlardır. Askerlere emekli maaşı olarak verilen tarlaların aksine, maaş karşılığı verilen tarlalar miras bırakılamıyor, bu durum ancak çiftçinin oğlu ölen babasının ordudaki yerini almaya hazır hale geldiğinde mümkün oluyordu.

Roma idaresi altında Anadolu'daki taşra şehirleri, kent sakinlerine kendi topraklarında yetişen besin ürünlerini sağlamak zorundaydı. Şehirlerde satılan ürünler çoğunlukla, tahıl tarlaları, meyve bahçeleri, zeytinlikler ve bağların sahibi olan toprak sahiplerine aitti. Çiftçilerden kira karşılığında ya da ortakçılık yoluyla aldıkları üretim payları, şehir nüfusu talebini bol bol karşılıyordu. Roma merkezî yönetimi kendi payına düşeni devlet vergisi olarak aldıktan sonra, bazen köylüler ellerinde kalan ürün fazlasını şehir pazarlarında satıyorlardı.[54] Fahiş fiyatlar alt sınıfa ait vatandaşların alım gücünü zorlayabileceği için, şehirdeki resmi görevliler şehir pazarlarında satılan besin ürünlerinin fiyatlarını kontrol ediyordu. Yüksek fiyatlar ya da doğal afetlerden kaynaklanan kıtlıklar, sadece şiddetli gereksinim duyulan dönemler için geliştirilen bir önlem olan devletin acil durum depoları kullanılmadığında, ayaklanmalara yol açabilirdi.[55]

Bir Anadolu çiftçisinin yılda yaklaşık 450 kg buğday üretebileceği varsayılmaktadır (Mitchell 1993:254-255). Sonradan bu ürün üç şekilde bölünüyordu. 1) % 10 devlet vergisi = 45 kg 2) % 20 Tohum = 90 kg 3) % 20 şehir kökenli toprak sahiplerine ödenen kira bedeli = 90 kg. M.S. 2. yüzyılda Anadolu'da bulunan ve tıbbi ilimler üzerine yazılar yazan Galen, bu bölünme sırasında kendi üretim paylarını arttırmaya çalışan Anadolu köylülerinin bazı hileli yollar icat ettiklerinden bahsetmektedir: "Köylülerimiz köylerinden arabalarla buğday getirdiklerinde ve fark ettirmeden bir kısmını aşırmak istediklerinde, toprak küpleri suyla doldurup, buğdayların arasına yerleştirirler. Küpün üzerinden rutubeti çeken buğday daha fazla yer tutar ve ağırlaşır. Önceden bilinmesi halinde daha dikkatli bir inceleme yapılmadığı sürece, bu hile asla fark edilmemiştir". Galen dikkatini çeken başka olayları da yazmıştır: "Kötü geçen bir yılda buğdayın içinde çok sayıda delice otu vardı. Toplam buğday hasatı az olduğu için, bunları ayırmak için elek kullanmamak çiftçilerin işine gelmişti; aynı nedenden dolayı fırıncılar da buna aldırmadılar" (Garnsey 1988:48, dipnot 48).

BİZANS DÖNEMİ

Bizans saray idaresi altında Romalıların başlattığı *colonus* sistemi önemini yitirmiştir. Devlet, köy topluluklarına (*chorin/chorion/koinotes*) uygulanan vergi politikasını değiştirmiş ve Hellenistik

53 3. yüzyıl ekonomisinin yeniden düzenlenmesi için bkz. Kılıçbay 1985:46-48.

54 Bu ödeme ürünün beşte biri, yedide biri ya da çoğunlukla onda biri oranında oluyordu (Mitchell 1993:253).

55 Şiddetli kıtlık ya da açlık dönemlerinde Mısır'dan Roma'ya giden tahıl gemilerinin yönü Anadolu'ya çevrilmiş olabilirdi. Bkz. Mitchell 1993:253.

dönemdeki *homokenson chorion* sisteminde olduğu gibi hepsine birden vergi ödeme yükümlülüğü (*epibole*) getirmiştir (Brehier 1949). Böylece bu topluluklar yerel büyük toprak sahiplerine tamamen bağımlı olmaktan kurtulmuşlardır (Kılıçbay 1985:291). Her ne kadar bu önlemler küçük çiftçileri korusa da, onu toprağına bağlayan bir ortam yaratmışlardır.

M.S. 10. yüzyılda merkezî hükümetin zayıflaması ve ağır vergi yükü, çoğu çiftçi topluluğunun köylerini terk ederek küçük aile çiftlikleri (*idiostata*) kurmasına yol açmıştır. 11. yüzyılda merkezî devlet sisteminin çökmesiyle, yerel toprak sahipleri (*dunatoi*), özellikle Bizans İmparatorluğu'nun doğu eyaletlerinde yer alan borç içindeki asker köylerinin küçük tımarlarına (*emphyteusis*) düzenli olarak el koydular. Kısa görüşlü bu taktik, devletin güvenliğini yıpratmış ve Selçuklularla karşı karşıya kalan doğu sınırlarının savunma sistemini daha da zayıflatmıştır.

Doğu Anadolu'da Bizanslıların Selçuklu ordusu tarafından bozguna uğratılmasının üstünden on yıl geçtikten sonra, 1081 yılında İmparator Alexius Komnenos döneminde feodal bir sistem kurulmuştur. Amaç, ülkeyi krala destek vermek üzere bir araya getirmek ve yerel liderlerin toprakları parçalamasını engellemekti. *Pronoia* ("hükümdarın lütfuyla") adı verilen bu sistemde, İmparator'a yakın olanlara büyük topraklar tahsis edilmiştir (Kılıçbay 1985:304). Başlangıçta bu topraklar veraset yoluyla intikal etmiyordu; ancak 13. yüzyılda hüküm süren Paleologos hanedanı döneminde (1261-1453) miras olarak bırakılabilir hale getirildiler. Bu dönemde hükümetin de desteğini alan bazı saygın kişiler, kilisenin elindeki geniş toprak arazilerine el koydular ve bunların statüsünü veraset yoluyla intikal edebilecek şekilde değiştirdiler. Feodalizmin bu evresinde küçük çiftçiler serf statüsüne (*paroikoi*) indirildiler.

Bizans yönetiminin 12. yüzyıla kadar uyguladığı vergi sistemi, kafa vergisi (*kephaliton*) ve toprak vergisine (*zeugaritikon*) dayanıyordu. 13. yüzyılda vergi sistemi, Haçlılar'ın Yunanistan ve Ege adalarında tarh ettiği şekilde değiştirilmiştir. Bu karmaşık ve elverişsiz yöntemle vergilendirme, arazi vergisi, tapu kayıt vergisi (*topos*); at yemi satın alma/sahibi olmak için (*hippoforvi*); süt hayvanları sahibi olmak için (*mandriatkion*); otlakların kullanımı için (*ennomion*); bal üretimi için arı kovanı vergisi (*melissonomion*); köylerde geçici olarak ikamet etmek için (*kapnikon*) ve hatta yeni evli çiftlerin karıkoca haklarının tamamlanması için (*partenofforiya*) gibi çeşitli kategorilere göre yapılıyordu (Brehier 1970:223-227). Yine de bütün bu önlemler, büyük bir orduyu besleyemeyen devlet ekonomisinin yükünü azaltmaya yetmemiştir. Bu nedenle yönetim, ilk olarak üç yüzyıl önceki Roma örneğini benimseyen Kral Heraklius'un (610-641) başlattığı, daha önce başarısız olan toprak tahsis sistemini askerleri için yeniden uygulamaya koymuştur. Bu sistemde her eyalet (*thema*) *turme*'lere ve her *turme* de *banda*'lara bölünmüştü. Her *banda*, toprağının türü ve büyüklüğüne göre orduya belli sayıda asker sağlamak zorundaydı. Eğer bir *banda*'nın yıllık geliri 4 altın sikke ise, tam donanımlı bir atlı asker (*stratiotes*), geliri 3 altın sikkenin altında olanlar ise, tam donanımlı bir denizci askeri göndermek zorundaydılar. *Banda* miras olarak bırakılabilirdi, ancak devlet boş olanlarına sürgünleri ya da köleleri yerleştiriyordu. *Stratiotes*'in vergi ya da angarya yükümlülükleri yoktu. Ordudaki meslekleri dışında çalışmaları istenirse, bunu para karşılığında yapıyorlardı (Kılıçbay 1985:294-295). Geçimlerini sağlamaları için askerlere tahsis edilen topraklar devletin elinden alınamayacağı için, bazı küçük arazi sahipleri geleceklerini garanti altına almak amacıyla, tarlalarını isteyerek *stratiotikon ktema* olarak kaydettiriyorlardı. Bu kişiler, devlete karşı askeri görevlerini kendileri yerine getirebilir ya da başka birini gönderebilirlerdi. Bu şekilde, sadece vergi ve angarya yükümlülüklerinden muaf tutulmakla kalmıyor, topraklarını zengin toprak sahiplerine kaptırma tehlikesini de savuşturmuş oluyorlardı.

SELÇUKLU DEVLETİ

Anadolu Selçuklu devleti 1075 yılında, 1040 yılında İran'da kurulan Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasından yaklaşık 35 yıl sonra ortaya çıkmıştır. Selçukluların Bizans güçlerine

karşı 1071'de Malazgirt'te kazandığı zaferin ardından (Turan 1970:231), Oğuz ve Karluk Türkmen aşiretlerine ait gruplar, giderek Anadolu içlerine sızmaya başlamışlardır.[56] Genellikle bozkır karakteri gösteren platonun hem tahıl hem de koyun ve sığır üretimine uygun olması nedeniyle, Oğuz kökenli yer adlarının çoğu Orta Anadolu'da yoğunlaşmaktadır. Daha önceki Moğol istilasının aksine, Anadolu'nun Selçuklulara nihai boyun eğişi önceden planlanarak değil, daha çok politik koşullar sonucunda oluşmuştur. Bizans İmparatorluğu'nun gücü ortadan kalkınca, bu yeni ve etno-kültürel açıdan farklı varlık, Anadolu'daki askeri boşluğu doldurmuştur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun başındaki en yüksek kişi, es-Sultan-ül Azam - sultanların en büyüğü - unvanını taşıyordu. Bu unvan, daha düşük rütbeli başka sultanların da olduğunu ve yönetimde bunların da hakkı olduğunu akla getirmektedir. İran'da yaşayan Selçuklu sultanları, çoğu geleneklerinde göçebe yaşam tarzına bağlı kalmışlardır (Cahen 1968:36). Yine de, topluluklarının köy ve kentlerde yaşaması gereken devlet liderleri olarak, göçebeleri yerleşik sistemin ağır bastığı bir toplumsal düzene alıştırmaya çalışmışlardır. Bu politikanın gereği olarak göçebeler, sürü hayvanları ve otlakların kullanımı için vergi ödemek zorunda bırakılmışlardır. Yerleşik yaşam tarzına karşı koyan göçebe savaşçı aşiretlerin merkezî hükümet otoritesini sarsmaları nedeniyle, bu uygulama hemen sorun yaratmıştır. Selçuklu sultanlarının bu ülkeye fatih olarak geldiklerini kendilerine hatırlatan göçebeler, yerli halk gibi vergi ödemeyi ya da artan bürokrasiye boyun eğmeyi reddetmişlerdir. Selçuklu yönetiminin çiftçileri, tüccarları ve zanaatkarları kollamayı, kendi özel ilgi ve isteklerinin üzerinde tuttuğunu fark eden Türkmenler, özellikle Selçuklu İmparatorluğu'nun kendi içinde çeşitli devletlere ayrılmasından sonra giderek daha az itaat etmeye başlamışlardır. Yine de, ayrı devletler oluştuğunda, bu göçebe aşiretlerin çoğu hâlâ düzenli olarak vergi ödemek zorunda bırakılıyor ve kendilerine aşiret reisleri üzerinde kullanabilecekleri geniş yetkiler verilen sultan temsilcilerinin otoritesini tanıyorlardı (Khazanov 1994:267).

Selçuklu liderliği için bu durum sorun yaratıyordu. Fetihler sırasında büyük ölçüde bu aşiretlere muhtaç olmaları nedeniyle de, isteklerinin bir kısmını yerine getirmeyi manevi bir zorunluluk olarak görüyorlardı. Bu arada Selçuklu ordusunda sadece Türkmenlerin değil, Arap ve Kürt aşiretlerine ait kişilerin de bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Kürtlerin askere alınması, Selçuklu liderliğinin devletin aşiret halkına olan askeri ve politik bağımlılığını azaltma hevesinde olduğuna işaret etmektedir.[57] Yerleşik toplumları tercih eden merkezî bir devlete boyun eğmek suretiyle yaşadıkları zorluklar, muhtemelen sonradan 14. yüzyılda Kürtlerin kendi kısmi yerleşik sistemlerini başlatmalarına neden olmuştur.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu liderliğinin bu sorunu çözmeye çalışmaları sırasında İran'da aldığı önlemlerden biri, yoğun tarımı teşvik ederek ekonomiyi güçlendirmek olmuştur. Bu stratejinin bir parçası olarak yerel çiftçilere ve yerleşik olmak isteyen Türkmen topluluklarına toprak dağıtılmıştır. Ancak Türkî göçebe geleneğinde bu toprak, bütün göçebelerin haklarını koruması beklenen boylar idaresinin malı olarak görülüyordu. Bu sistemde, çeşitli aşiretler arasındaki güçlü bağlar, toprak dağılımında, hüküm süren boydan en yüksek toprak ayrıcalıklarını koparma konusunda hayati önem taşıyordu (Cahen 1968). Bu tımar sistemi (*ikta*), göçebe Türk aristokrasisinin yerli köylüler üzerinde hâkimiyet kurmasını mümkün kılmıştır (Khazanov 1994:265). Başka bir deyişle, ürettiklerinden devlete ya da yerel hükümdarlara vergi ödemesi istenen çiftçilere toprak verilmiştir.

---

56 Eski Türk lehçelerinde Oğuz "birleşik, bir araya gelmiş" anlamına gelir. Muhtemelen on Uygur kabilesinin M.S. 5.-6. yüzyıllarda Orta Asya'dan daha batıdaki bölgelere doğru göç etmelerinden önce kurdukları konfederasyona atıfta bulunmaktadır (Kılıçbay 1985:250, dipnot 7). Oğuzlar'ın daha önceden 1018-1040 yılları arasında Anadolu'ya yaptıkları yağmalama hareketleri, büyük tarihi önemi olmayan basit akınlardır (Turan 1970:231, 1971).

57 Orta Asya göçebeleri Selçuklu sultanlarının karşı karşıya kaldığı en büyük iç problem olmuştur (Bosworth 1968:197; Khazanov 1994:265).

Göçebe aşiretlerin esas sorununu ve yerleşik topluluklara saldırmalarını göz önünde bulunduran Büyük Selçuklu sultanları, Türkmen aşiretlerini Anadolu'ya akına gönderme politikasını benimsemişlerdir. Niyetlerinin Bizans Krallığı'nın gücünü denemek ve zedelemek olduğunu söyleseler de, esas amaç onları İran dışında meşgul etmek ve böylece ülkenin tarım ekonomisinin yeniden düzenlenmesine karışmalarını engellemekti.[58] Bu oluşumun ardından batılı kaynaklar bu etno-politik birliğin merkezinde yer alan Türkmen aşiretlerinin adından esinlenerek, Anadolu'dan *Turquia* olarak bahsetmeye başladılar. Ancak, ne gariptir ki, Selçuklu ve Osmanlı kaynakları Anadolu'ya Diyar-ı Rum (Roma ülkesi) olarak atıfta bulunmaya devam etmişlerdir (Kılıçbay 1985:272).

Anadolu'nun Türkmen aşiretlerince istila edilmesi, çok daha önce küçük çapta ve ağır adımlarla başlayan ve birkaç yüzyıl boyunca devam eden bir sürece son noktayı koymuştur. Selçukluların fetih ve yeni bir sosyo-kültürel düzen kurma sürecini, çok geçmeden feodalizme götüren tanıdık politik yapı izlemiştir. Fetihçilerin ana grubu büyük ölçüde şehir ve köylere yerleştiler. Şehirlerde olanlar yeni bir şehir aristokrasisi türü yaratmış ve köylerdekiler ise toprak sahibi olmuşlardır. Sonradan Türkistan ve Horasan'daki vatanlarından gelen sanatkarlar, tüccarlar ve hatta evrak memurları ve alimler, şehirlerdeki kardeşlerine katıldılar. Yine de fetihçiler arasında yer alan göçebe aşiretlerin büyük kesimi ve sonradan gelen aşiretler, geleneksel yaşam tarzını sürdürmeye devam etmişlerdir (Eberhard 1953a:35). Orta Asya'nın soğuğuna alışmış olan göçebeler, Orta Anadolu Platosu'nda daha ılıman bir iklim ve çobanlığı elverişli kılan çepeçevre dağlarla karşılaştılar. Durumlarını sağlamlaştırdıktan sonra yeni topraklar arayan bazı aşiret grupları, önce orta platonun batı bölgesi, sonra da Ege Bölgesi yönünde ilerlediler. Koşulların tarım için çok uygun olması ve yerel otoriteler tarafından da teşvik edilmesi ile sonradan bunlardan bazıları, Batı Anadolu'da tarım ile çobanlık ekonomisini birleştirmiştir. 13. yüzyılda bu gruplar, Lykia ve Kilikia dağ geçitlerini geçerek bu defa Akdeniz kıyılarına ulaşmışlardır.

Anadolu Selçuklu devleti, otoritesine karşı gelen iç politik güçleri kısa zamanda etkisiz hale getiren oldukça merkezî bir yönetim şekline sahipti. İlhanlılar yönetimi altındaki devlet, özellikle Orta Anadolu'da otoritesini hâkim kılmayı başarmıştı. Diğer yanda Türkmen göçebeleri sınır boylarını ve dağları kontrol altında tutuyorlardı. Bütün bölgede tam devlet kontrolünü sağlayabilmek amacıyla, köy ve şehir topluluklarından, göçebe Türkmen aşiretlerinin yarattığı tehlikeye karşı, devletin politik ve ekonomik çıkarlarının korunması konusunda destek vermeleri istenmiştir. Başlangıçta Selçuklu devletinin göçebe kardeşlerine karşı daha çelişik bir tavrı vardı. Savaşçı olarak iyi ve çetin şekilde dövüşmeye hazır güvenilir müttefiklerdi ve en acil durumlarda esas ordunun yardımına koşuyorlardı. Gerçekten de 11. yüzyılda Türkmen göçebeleri Selçuklu ordusunda çok önemli bir rol oynamışlardır. Ancak diğer yanda, geleneksel aşiret özerkliğinden taviz vererek devlet sistemiyle tamamen bütünleşmeye yanaşmıyorlardı. Ödedikleri vergiler ve üretimleriyle merkezî hükümet için büyük bir ekonomik önem taşıyan çiftçi topluluklarını rahatsız etmeleri de, Anadolu Selçuklu Devleti hükümdarlarının canını sıkıyordu. Orta platodaki Konya, Ankara, Kayseri ve Sivas illerinde çobanlıkla geçinen çok sayıda Türkmen vardı (İnalcık 1994:33, Harita 7; Turan 1971). Sonunda bunların bir kısmı, Toros ve Pontus Dağları'nın vadileri ve otlakları gibi kenar bölgelere itildiler. En çok sorun çıkaran Türkmen aşiretleri, devletin batı ve kuzeybatı sınırlarında (uçlarda) tutularak, Hıristiyan köyleri ve kentlerini yağmalamak üzere *gaza* ile görevlendirildiler ve karşılığında toprak ve vergilerden muafiyet ile ödüllendirildiler (Khazanov 1994:268).

Askeri mevkilerde görev alan Türkmen göçebeleri, Selçuklu toplumunda daha ayrıcalıklı bir yer edinmişlerdir. Yerleşik tarım topluluklarının aksine, göçebelere devlet hiyerarşisinde sosyo-ekonomik çıkarlarını korumalarına yardım eden dikey geçiş hakkı verilmiştir. Selçuklu liderliği

58 Bu Selçuklu politikasının sonucu olarak, Bizans Anadolusu başlangıçta Azerbaycan'da örgütlenen saldırıların kurbanı olmuştur (Turan 1970:232).

açısından bakılırsa, bu uzlaşımcı tavrın altında hiç şüphesiz gerektiğinde askeri ve politik sadakatlerini garantiye alma amacı yatıyordu.

12. yüzyılın ikinci yarısında, Bizans direnişine rağmen kuzeybatı Anadolu'ya doğru yayılmalarına karşın, yoğun şekilde varlık gösterme konusunda Eskişehir ve Kütahya, Denizli ve Isparta bölgelerinde daha başarılı olmuşlardır. Bu dönemde hepsinin tek bir lider yönetiminde, sürü hayvanlarıyla beraber yeni otlak ve yağma peşinde bir yerden başka bir yere göç ettiklerinden bahsedilmektedir. Çoğunlukla Bizanslı çiftçilerin kaçmasıyla sonuçlanan Anadolu'daki fetihler döneminin ardından, bazı Türkmen grupları yerleşik düzene geçmişlerdir.

Hücumlarının ardından iki yüzyıl bile geçmeden, Anadolu ikinci bir yoğun Türkmen göçüne sahne olmuştur. Bu hareket, Orta Asya'daki Moğol yayılımı ve ardından 13. yüzyılda İran'ı istila etmelerinin doğal bir sonucuydu. Böylece Batı Anadolu, büyük ölçüde istila edilmiş ve yeni fethedilen bölgelerde Türkmen *gazi* beylikleri ortaya çıkmaya başlamıştır (İnalcık 1993:99, dipnot 16).

Yaylaklar ve kışlaklar arasında geçen yaylacılığın kaçınılmaz olması nedeniyle, Türkmenler kışın sürülerini Güney ve Batı Anadolu'daki büyük nehir yataklarının vadilerinde yer alan düzlüklere götürmek zorunda kalıyorlardı (İnalcık 1994:34, dipnot 32). Bu yolla, politik sınırları hiçe sayarak, Bizans kontrolü altındaki Batı Anadolu vadilerinin içlerine kadar nüfuz etmişlerdir. Aslında çok sayıda Türkmen aşireti daha 11. yüzyılın sonlarından beri bu vadilere giriyordu. Bu bölgelerde hâlâ var olan Bizans yönetimi otoritesini yerle bir eden bu aşiretler, kasaba ve köy topluluklarının köklü sosyo-ekonomik ve politik sistemlere dayanan uzun bir devlet geleneğine sahip olduğu Anadolu kırsalında büyük tahriplere neden olmuşlardır. Yapabildikleri ölçüde sürü hayvanlarını çalmış ve halkı bölgeyi terk etmeye mecbur bırakmak amacıyla tarlaları tahrip etmişlerdir. Ayrıca, Zağros ve Toros eteklerinde otlak alanların kullanımı konusunda yerli çoban gruplarıyla çatışmaya girmişlerdir (Lambton 1973; Bosworth 1973). Kırsal alanlarla olan bağları kopunca, ekonomik açıdan mağdur duruma düşen Hıristiyan köy ve kasabalarının çoğu kapılarını aşiretlere açmış ya da Anadolu Selçuklu Devleti'nin hâkimiyetini tanımışlardır (Wittek 1938:24, 29, 33).

11. yüzyıldan beri Anadolu içlerine dikkate değer ölçüde nüfus akışı olmasına rağmen, bölgenin tam olarak Türkleşmesi biraz zaman almış ve ancak 13. yüzyıl sonlarında kültürel ve ekonomik alanlarda köklü değişiklikler yolu açılmıştır. Bu durum, Anadolu toplumunda dinsel, dilsel, kültürel ve sanatsal dönüşümlere neden olmuştur. Türkmen aşiretlerinin süregelen akınları ve gayrimüslim halkların kaçışı ve köleleştirilmeleri, 13. yüzyılda Anadolu halklarının geniş ölçüde göçebe haline gelmelerine yol açmıştır (İnalcık 1993:98).

Coğrafi açıdan daha parçalı bir yapıya sahip olan Doğu Anadolu'da durum farklıydı. Roma idaresini izleyen yüzyıllarda bu bölge, önce Bizans hâkimiyeti, sonra Arap istilası ve nihayet Selçuklu fethinin getirdiği bir sonsuz çatışmalar ve politik değişiklikler sahnesi haline gelmişti.[59] Bölgedeki başlıca düşman gruplar arasındaki bitmek bilmez savaşlar ve dini düşünceler nedeniyle etno-kültürel ve yerel politik konularda yaşanan parçalanma, Ermeni halklarının sosyo-ekonomik temellerini uzun süre sarsmıştır. Yine de köy topluluklarının ekonomik stratejisi şehir toplumlarına göre daha az zarar görmüştür. Fırat ve Aras Vadileri ve Van Havzası gibi bazı geleneksel tarım bölgelerinde tahıl tarımı ve bahçeciliğe hâlâ büyük önem veriliyor ve güçlü tarım ve hayvancılık unsurlarıyla bölge ekonomisine katkı sağlanıyordu.

13. yüzyılın ilk yarısında Orta Asya'dan gelen ikinci büyük aşiret göçü, ekonomik açıdan tatmin olmayan Maraş, Kâhta ve Adıyaman'daki Türkmen aşiretlerinin, Anadolu toprağındaki Büyük Selçuklu İmparatorluğu hâkimiyetine meydan okuması konusundaki kararını güçlendirmiştir. Sonuçta ortaya çıkan çatışmada Elbistan ve Malatya'daki Selçuklu güçleri bozguna uğratılmış-

59 Başlangıçta bu bölgeyi savunan tarafta yer alan memnuniyetsiz Ermeni aşiretleri (*gentes*) ve diğer etnik gruplar (*ethne*), Bizanslıların bozguna uğramasından pek de etkilenmediler.

tır. Bu bozgun, Türkmen göçebelerinin ayaklanmasını bastıramayacak halde olan Selçuklu ordusunun zayıflığını gözler önüne sermiştir. Hiç şüphesiz bu durum, 1242 yılında Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nu istila etmeye başlayan Moğollar'a da cesaret vermiştir. 1243 yılında Selçuklu ordusunun bozguna uğratılması da Anadolu Selçukluları'nın gerileme devrini başlatmıştır. Selçuklu hanedanının 1308 yılına kadar sürmesine rağmen, Moğollar'ın 1277'de Sultan Muineddin Süleyman'ı (Pervane) idam etmesiyle merkezî yönetim ve askeri örgüt parçalanmış ve ülke etkin şekilde Moğol valiler ve ordu komutanlarınca yönetilmeye başlanmıştır. Selçuklu İmparatorluğu Moğol baskısı altında parçalandığı için, Anadolu'nun Türkleşme dönemi devam etmiştir.

Moğollar'ın 13. yüzyılda Doğu Anadolu'yu işgal etmesi, sadece yerel Ermeni hükümdarlarının kontrolü altındaki kırsal bölgenin örgütlenmesini değil, demografiyi de etkilemiştir. Bu dönemde, Moğollar gelmeden önce Türkistan, İran ve Azarbeycan'dan kaçan çok sayıda Türkmen aşireti ve dini liderleri de sınır bölgelerine sığınmıştır. Sayıları da ilk fetihte olduğu kadar çoktu. Bu arada, ikinci büyük göçün hâlâ kısmen şaman inançlı olan Türkmen aşiretleri, Anadolu'da giderek İslam dinini kabullenmeye başlamıştır. Bu yeni göçle beraber göçebe nüfusun yoğunluğu artmış ve yerleşik düzendeki Bizans kırsalı üzerinde daha büyük bir baskı yaratmıştır.[60] Moğollar'ın İran'ın batısına doğru ilerlemeleri sırasında, Türkmen ve Kürt aşiretlerine ait göçebe çobanlar da onlara eşlik ederek Doğu Anadolu içlerine doğru ilerlemişlerdir. Ermeni çiftçileri kendilerini köyleri, tarlaları ve hatta yaylalarını yağmalayan göçebe gruplarının tehditi altında hissetmişlerdir. Bu dönemde, varolan kasaba ve şehirlerin ekonomileri değişen politik gerçeklere uyum sağlarken, yerel liderlerinin korunmasız bıraktığı köy yerleşmeleri ve ekonomileri çok zarar görmüştür. Doğu Anadolu'daki Moğol hâkimiyetiyle ilk temasın ardından gelen yüzyıllar, yerel hükümdarlar arasındaki iç çekişmelere sahne olmuş ve ardı arkası kesilmez iç politik çatışmalar ve etnik ayrımlar sonucunda, yerel hükümetler kırsal kesimi kontrol edemez hale gelmişlerdir.[61]

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun dağılmasının ardından, sınırlardaki Anadolu toplumu, bağımsız bir yaşam tarzı geliştirmiştir. Buna İslami *gaza* (kutsal savaş) anlayışının benimsenmesi neden olmuştu. Düşman toprakları istila ediyor ve daha çok yayılabilmek için yeni yerler kuruyorlardı (İnalcık 1970:269). Bu sınır toplumları, merkezinde Türkmen göçebe aşiretlerinin bulunduğu, eşkıyalar, sürgünler ve maceracı gruplardan oluşan etnik ve sosyal bir karışımdı. Aslında Anadolu Selçukluları'nın güçlü zamanlarında bile, asiler ve bazı aristokratlar sınırlarda barınmış ve oralardan devlet otoritesine meydan okumuşlardır.

Bu sınır bölgelerinde devletin kanunları gerçek anlamda uygulanmamış ve daha çok eklektik bir popüler kültür geliştiren halk, bölge geleneklerini ya da aşiret törelerini uygulamayı tercih etmiştir.[62] *Gaza* yağmalarında ele geçirilen ve kâfir oldukları kabul edilen gayrimüslimleri, ganimet olarak alma, ülkelerini yakıp yıkma ve halkını da esir alma ya da öldürme hakkına sahiptiler. Karadeniz kıyısı ve Kilikia'daki Türkmen yerleşimi ve yayılımı da aynı yapıyı izlemiştir. Artık sadece harabelerden ibaret olan parçalanma halindeki Bizans İmparatorluğu, Türkmen aşiretleri selinin önüne geçebilecek durumda değildi. 13. yüzyıl başlarında büyük Türkmen göçebe grupları, Denizli dağlarındaki yaylakları ve Karia ile Lykia kıyılarındaki kışlakları arasında göç halindeydiler. Özellikle Bizanslılara karşı sürekli savaş hali, genellikle dini akıl hocaları olan şeyhlerin de onayıyla, politik açıdan önemli grupların *gazi* liderleri altında toplanmalarına neden olmuştur. Güçlü bir merkezî yönetimin olmaması, Orta Anadolu'dan kıyıya doğru yayılan Türkleşme sürecine engel yaratmamıştır. Bu süreç, 14. yüzyıl süresinde tamamlanmıştır.

60 Hıristiyan toplulukları, daha barışçı bazı grupların Bizans topraklarında yerleşmesine izin vermişlerdir (Turan 1970:251).
61 Bu dönemdeki politik gelişmeler hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Sinclair 1987:100-120.
62 Bu gazi grupları, genellikle aşiret reisleri olan liderlerinin adlarıyla anılmışlardır. Bkz. İnalcık 1970:270.

TOPRAKLARIN HUKUKİ STATÜSÜ

Hemen hemen Anadolu'daki fetihlerinin başlamasıyla birlikte Selçuklular, eski göçebe geleneği ve İslami fetih anlayışına uygun olarak tarım toprakları üzerindeki şahsi mülkiyeti kaldırmışlardır.[63] Bizans aristokrasisinin el konulan arazileri, kapasitelerine göre işletebilecekleri oranda, topraksız köylülere ve serflere dağıtılıyordu. Bunun karşılığında çiftçiler, devlete ya da Selçuklu sultanlarının bağışladığı tımarların (*ikta*) sahiplerine vergi ödemek zorundaydılar. İran'da bu topraklar çok büyük alanları, hatta bazen bütün bir eyaleti kapsıyordu; ancak Anadolu Selçuklu Devleti'nin toprak bağışları daha düşük boyuttaydı (Turan 1970:254). Kendilerine toprak bağışlanan yerel hükümdarlar (*emirler*), valiler ve aşiret reisleri, bunları tekrar içlerinde askerlerin de bulunduğu sadık müritlerinin bir kısmına bölerek dağıtmışlardır.

Bir ikta bağışı, bağışlanan kimsenin devlete ait olan vergi gelirini almasını sağlıyor, ancak ona toprağa sahip olma hakkını vermiyordu.[64] Veraset yoluyla intikal edemeyen ikta, bağış yapılan kişi öldüğünde devlete geri veriliyordu. Yerli köylülerden toplanan vergilerle desteklenen tımar sahiplerinin sayısı binlerle ifade ediliyordu (Turan 1970:254). Askeri personel ve devletin tüm yönetim kademelerindeki görevlilerle beraber Türkmen ikta sahiplerinin sayısı herhalde 100.000'e ulaşıyordu. Türkmen ücretli askerleri ve esir alınan Hıristiyan askerlerinin de dahil olduğu merkezî ordunun sadece çekirdeğinin 12.000 askerden oluştuğu göz önüne alınırsa, bu tahminin abartılı olmadığı anlaşılacaktır. Bundan başka Gürcü, Frenk ve diğer Hıristiyan ücretli askerlerin yer aldığı müfrezeler de vardı.

Sonunda ikta sistemi Anadolu'da politik huzursuzluğa ve ihtilafa neden oldu ve 14. yüzyılın başından itibaren yerini giderek arazi ödüllerine (*oyurgal*) bıraktı. İkta'nın aksine bu sistemde vergi muafiyeti vardı ve aktif hizmette olanlara idari ve hukuki bürokrasi alanında dokunulmazlık hakkı verilmişti. Bu sistem Roma *patronicum*'una benzeyen kısa ömürlü *ilca* (koruma) sisteminin de yolunu açtı. Buna göre, köylerini vergiden muaf büyük tımarların bir parçası olarak kaydettiren kırsal topluluklar, merkezî hükümete vergi ödemekten kurtuluyorlardı (Turan 1948).

OSMANLI DEVLETİ

Yaklaşık M.S. 1300 yıllarında, aslında Anadolu Selçuklu Devleti'nin kurduğu konfederasyonun üyesi olan küçük bir sınır beyliğinden Osmanlı Devleti doğmuştur. Orta Asyalı Oğuz aşiret konfederasyonunun Kayı boyuna ait olduğu iddiasının ise gerçek bir tarihi temele dayanmadığı anlaşılmaktadır.[65] Bizans sınırlarında bulunması nedeniyle, hükümdarları kendilerini büyük bir hırsla topraklarını genişletmeye adamıştı. Selçuklu geleneğindeki *gaza*'ya dayanan bu ideoloji, yaklaşık üç yüzyıl süren hâkimiyet dönemi boyunca politikaları üzerinde etkili olmuştur.

Sürekli olarak genişleyen topraklarını ellerinde tutabilmek için Osmanlılar, son derece disiplinli büyük bir profesyonel ordu yaratmaları gerektiğinin farkına varmışlardır. Ancak devletin ilk dönemlerinde böyle bir orduyu kuracak mali kaynaklardan yoksun olmaları nedeniyle, içlerinde savaşta tecrübeli ve fetihlerden sonraki politik güçte pay sahibi olmak isteyen bazı büyük Hıristiyan kabilelerinin de yer aldığı çeşitli Anadolu aşiret gruplarıyla askeri ittifaklar yapmışlardı. Osmanlı liderliğinin fethettiği toprakların herhangi bir kısmını ortaklarına vermek gibi bir niyeti ol-

63 Meyve bahçeleri bu ilhakın dışında tutulmuştur.

64 *İkta* sistemi biraz Suriye ve Filistin'de hüküm süren Memluklular yönetiminde saygın Araplara verilen bir tımar olan *katia* sistemine benzerlik gösterir. Bu sistemde toprak bağışı yapılan kimse kendi tımarında çiftçilerden vergi (*haraç*) toplamış ve ödemek zorunda olduğu gelir vergisini (*öşür*) bundan çıkardıktan sonra kalan farkı da kendine ayırmıştır (Cahen 1970:39-40; Kılıçbay 1985:261-262).

65 Bkz. Kılıçbay 1985:317-321. Osmanlı İmparatorluğu tarihi için bkz. İnalcık 1970, 1994.

madığı için, bu ittifaklar kısa sürede devlet dokusuna zarar veren çatışmalara neden olmuştur. Sonuçta Osmanlı liderliği Anadolu'nun zaptedilen bölgelerinde kendini yegane otorite olarak göstermek zorunda kalmış ve 14. yüzyılın ilk yarısında büyük bir ordunun oluşturulması, diğer bütün politik amaçların önüne geçmiştir. Böylece Osmanlı toplumu içinde güçlü bir askeri sınıf ortaya çıkmıştır. Ordu masraflarının karşılanması, devletin büyük toprak sahipleri ve göçebe/yarı göçebe aşiretler üzerindeki tartışmasız kontrolünü gerektiriyordu. Osmanlı liderliği, sorun çıkaran aşiret konfederasyonlarının politik gücünü (Lindern 1983) ve devletin bütünlüğünü tehdit eden diğer etnik grupların özerkliğini ciddi ölçüde azaltmıştır.

Osmanlıların Balkanlar'ı fethi aşamalar halinde 1352-1402 tarihleri arasında gerçekleşmiş ve bu sayede binlerce yerleşik ve göçebe çoban Türk, Anadolu'dan bu bölgelere gelmiştir (İnalcık 1994:11). Yerleşik toplumların kolayca kayıt altına alınabilmeleri ve vergiye tabi tutulabilmeleri nedeniyle, Osmanlılar bazı göçebe Anadolu aşiretlerini Balkanlar ve Güneydoğu Avrupa'nın diğer kısımlarındaki yeni fethedilen topraklarda yerleştirmeye çalışmışlardır. I. Bayezid (1389-1402) ve I. Mehmed (1402-1421) önce batıdan daha sonra da Orta Anadolu'nun kuzeyinden gelen Türkmen göçebelerini kitleler halinde Balkan eyaletlerine sevk etmişlerdir. Politik huzursuzluk yaratan sorunlu ve asi etnik grupların zorla sürülme politikası, Osmanlıların az nüfuslu bölgeleri iskan etmelerini mümkün hale getirmiştir. Örneğin, 14. yüzyıl sonlarında Tokat-Amasya bölgesindeki Tatar boyları Trakya'da yer alan Meriç Vadisi'ne ve Batı Anadolulu Saruhan Türkleri Makedonya'daki Üsküp çevresine gönderilmişlerdi. Karadeniz Bölgesi'nde Canik Dağları'nda yaşayan asi Çepni Türkmenleri, 15. yüzyıl başında Arnavutluk kadar uzakta yerleştirilmişlerdir. II. Mehmed (Fatih) döneminde, Osmanlı'nın Orta Anadolu Platosu'nun güneyini ilhak etmesine karşı koyan çok sayıda Türkmen aşireti zorla Balkanlar'a sürülmüşlerdir (İnalcık 1993:106). Adı geçen halkların Anadolu kırsalını terk etmesi, zamanla tarım altyapısını aşındırmış ve bu uzun süreç sonunda Osmanlılar, büyük ölçüde Balkan topraklarındaki kırsal sektöre bağımlı hale gelmişlerdir.

Balkan yarımadasının yerel hanedanlar ya da feodal beylerin yönettiği küçük devletlerden oluşan bir mozaiğe bölünmüş olması, fethini kolaylaştırmıştır. Kendi hâkimiyet sahalarını geliştirmek amacında olan Osmanlılar, önce müttefikleri daha sonra da koruyucuları olarak, bu yerel liderler arasındaki rekabetten yararlanmışlardır. Bütün Balkan devletlerindeki kraliyet üyeleri ve yerel aristokrasi, Katolik kilisesi aracılığıyla Avrupa devletlerinden yardım istemiş ve askeri yardım karşılığında, Roma Katolik kilisesinin üstünlüğünü tanımaya ant içmişlerdir. Bu politika, sadece çiftçileri feodal beylerinden uzaklaştırmakla kalmayıp, Osmanlılarla müttefik olmayı destekleyen yerel aristokrasi ile diğerleri arasında bölünmeye neden olmuştur. Ancak 14. yüzyılda Osmanlılar Balkanlar'da esas olarak sosyal şartlar sayesinde yayılabilmişlerdir. Merkezî Bizans otoritesinin ortadan kalkmasıyla beraber, zaten çok sayıda politik ve askeri ayrıcalıkları olan güneydoğu eyaletlerindeki büyük ordu ve manastır mülklerinin sahipleri daha da özerk hale gelmiş ve küçük feodal devletlerini geçindirebilmek için, kırsal kesim üzerindeki baskılarını arttırarak, çiftçilerden daha fazla vergi ve angarya istemişlerdir. Balkanlar'daki feodalizm eğilimini tersine çeviren Osmanlılar, güçlü bir merkezî yönetim düzeni kurmuşlardır. Avrupa'nın ilk daimi ordusu olan Yeniçeri birliğinin oluşturulmasıyla, Balkanlar'ı ilhak politikası başarıyla sonuçlanmıştır (İnalcık 1994:16).

Sınırların Trakya ve Balkanlar'ın içlerine doğru genişlemesi sırasında, merkezî olduğu kadar askeri bir devlet yönetimi yaratılmıştır. Bu sistemde sancaklar, sancak beyi unvanını taşıyan askeri komutanlara verilmiş ve bir beylerbeyi tarafından yönetilen Rumeli eyaletinin (Bizans dönemindeki Romania karşılığı) parçaları haline gelmişlerdir. Sancak beylerini kontrol eden beylerbeyi, özel sınır birliklerinin de dahil olduğu bütün eyalet güçlerinin başında bulunan yüksek mevkide bir askeri komutandı.

Görevleri miras yoluyla intikal eden uç beylerinin örgütlediği sınır güçleri, 1360-1453 yılları arasında devlet ile ilgili işlerde büyük rol oynamışlardır. Değişik yönlerde hareket eden bu güçlerden "sağ kanat" uç beyi Aşağı Tuna ve Eflak'a doğru, "sol kanat" uç beyi Makedonya, merkez-

de yer alan ise Sofya ve Belgrad yönünde ilerlemiştir. Fetihler devam ettikçe, Balkan Dağları'ndan Tuna'ya, Trakya'dan Makedonya'ya ve sonrasında Arnavutluk ve Bosna'ya, ve Filibe'den Sofya ve Niş'e doğru devam etmişlerdir (İnalcık 1994:13).

Ardı arkası kesilmeyen yağma baskısı altında, pek çok Balkan devleti haraç ödemeyi kabul ederek Osmanlı hâkimiyetini kabul etmiştir. Aşamalar halinde, haraç ödeme statüsünden tamamıyla ilhak etme ve Osmanlı sistemi içinde asimile olmaya geçiliyordu. Bu geçiş döneminde önce yerel hanedanlar bertaraf edilerek vasallerin elleri kolları bağlanıyor ve sonradan yerel yönetim sisteminin yerine Osmanlı sancak yönetiminin esasını oluşturan tımar sistemi getiriliyordu. Çoğunlukla Hıristiyan olan halk, devlet koruması altındaki ahali olarak (*ahli al-zimma*) kültürel mirasını devam ettiriyordu.

Osmanlıların Güneydoğu Avrupa'yı ilhak ederek, özellikle bazı angarya ve diğer feodal yükümlülükleri kaldırması, sosyo-ekonomik açıdan Balkan kırsal topluluklarına önemli faydalar sağlamıştır. Vergilendirme, vergi muafiyeti, şahısların sosyal statüsü ve mülkler Osmanlı fermanlarına göre düzenlenmiştir. Kazaların yönetimi ve emirlerin yerine getirilmesi görevi kadılara ve beylere verilmiştir. I. Bayezid döneminde sadık kulların tanzim ettiği bu merkezî yönetim, kırsal kesimde kendini hissettirmeye başlamıştır.

Bu merkezîleştirme sürecinde, yerli saygın kişilere ve manastırlara ait olan topraklara el konmuştur. Ancak çoğu zaman bu topraklar kısmen önceki sahiplerine *tımar* olarak geri verilmiş ve böylece Anadolu, Balkanlar ve Suriye'deki toprak sahibi feodal beylerin yerini giderek tımar sahibi sipahiler almıştır (İnalcık 1994:15). 1470-1570 yılları arasındaki dönem, tarıma elverişli topraklar ve hem dağlık hem de ovalık arazilerde yer alan sınır topraklarının iskan edilmesi konusunda genel bir büyümeye tanık olmuştur (İnalcık 1994:159). Barış ve yeni yönetim şekliyle köylülerin daha iyi korunması sayesinde, tarıma elverişli topraklar, nüfus ve şehir gelişiminde önemli bir ilerleme kaydedilmiştir. Ya devletin zorlaması ya da ekonomik faktörlerin baskısı altında göçebelerin kendiliğinden yerleşik düzene geçmesi de, hiç şüphesiz ekili toprakların büyümesine katkı sağlamıştır. Yine de hızlı nüfus artışı, toprak ve buna bağlı olarak da yiyecek üzerinde ek bir baskı unsuru oluşturmuştur. Bu durum, bazı doğu bölgelerinde isyana ve zaman zaman büyük aşiret kesimlerinin komşu ülkelere kaçmasına neden olan ciddi krizlere yol açmıştır.

16. yüzyılda İran'ın kışkırttığı mezhep savaşları, beraberinde Doğu Anadolu'ya politik ve dini istikrarsızlık getirmiş ve Osmanlı Devleti ve İran arasında sürüncemeli savaşlarla yol açmıştır. Bu savaşlar, Anadolu'daki şehir ve kasabaların ekonomik altyapısına da zarar vermiş ve pek çok çiftçinin yaşantısını etkilemiştir. Bunlardan bazıları köylerini terk ederek dağlık bölgelerde sığınak aramak zorunda kalmış ve zaman içinde sığırları ve koyunlarıyla göçebe bir yaşam tarzı benimsemişlerdir.

SOSYAL ÖRGÜTLENME

Osmanlı nüfusu yerli çiftçiler, göçmenler, otlak arayışındaki göçebe çobanlar, eski askerler ve içlerinde sınır bölgelerinde yeni bir başlangıç peşinde koşan topraksız genç köylülerin de bulunduğu, yerlerinden edilmiş çiftçilerden oluşmuştu. Osmanlı toplumu askeri ve reaya olmak üzere iki ana gruba bölünmüştü. Daha yüksek olan askeri sınıfın üyeleri, aralarında çeşitli rütbedeki askeri personel ve memurun da bulunduğu askeri aristokrasiden oluşuyordu. Yüksek rütbeli olanlar, çoğunlukla padişahın temsilcileri olarak hükümet görevlerine tayin ediliyor ve vergiden muaf tutuluyorlardı.

Alt sınıfta yer alan diğer grup olan reaya (sürü) ise, tüccarlar, zanaatkarlar ve köylü çiftçilerden oluşuyordu. Bunlar ekonomik açıdan bağımsız oldukları için devlete vergi ödemek zorundaydılar. Başlangıçta Osmanlı sistemi, daha önceki Bizans Balkan sistemine göre daha hafif vergiler uygulamıştı. Devlet, dağ geçitlerini ve kaleleri gözetlemek ve saraya ya da orduya özel destek sağla-

mak gibi belli hizmetler karşılığında bazı reaya gruplarını savaş dönemi vergilerinden (avarız) muaf tutmuştur. *Muaf* ve *müsellem* olarak sınıflandırılan bu gruplar, vergiden muaf statülerine delalet etmesi amacıyla, askeri ve reaya arasında bir orta sınıf oluşturmuşlardır (İnalcık 1994:16).

Toplum yapısının dengesini bozmaktan kaçınmak için, Osmanlılar genellikle tebaalarının sosyo-ekonomik statüsünü değiştirmemeye özen göstermişlerdir. Yine de şahıslar sosyo-ekonomik statülerini yükseltebilir ve bazı durumlarda reayadan askeriye geçebilirlerdi. Genç Hıristiyanlar, din değiştirerek eğitimden geçtikten sonra (*devşirme*) saygın Yeniçeri birliğine alınıyorlardı. Sınır birliklerinde gönüllü olarak görev alırken kahramanlık gösteren Müslüman reayaya ait kişiler, padişah fermanıyla askeriye alınabilirdi. Gerçekten de 16. yüzyılda İran'la yapılan savaşlar, sayısız genç reayayı orduya katılma yönünde teşvik etmiştir.

KIRSAL SOSYO-EKONOMİK ÖRGÜTLENME

Osmanlı tarihinin 16. yüzyılın ikinci yarısına kadar geçen ilk yüzyılları, toplumun her sektörünü, özellikle de ekonomiyi kontrol altında tutan otokratik bir merkezî hükümetin damgasını vurduğu güçlü klasik dönem olarak tanımlanabilir.[66] Tarımı devlet ekonomisinin belkemiği olarak gören Osmanlılar, yerleşik düzeni teşvik etmişlerdir. Bu politika doğrultusunda Fatih Sultan Mehmed, Sırbistan gibi yeni boyunduruk altına alınan topraklardaki köylüleri, savaş esirlerini ve göçebe Türkmen gruplarını fethedilen İstanbul şehri çevresindeki terk edilen Yunan köylerine nakletmiştir. Bu gruplar, padişahın ortakçıları olarak çalışmışlardır (İnalcık 1994:32, 168).

Orta Anadolu'nun doğusu ve Doğu Anadolu'nun fethinden sonra Osmanlılar kırsal kesimin yeniden örgütlenmesi çalışmalarında pek başarı sağlayamadılar. Erişilmez dağlık sınır bölgelerindeki büyük göçebe aşiretlerinin devletin politik ve ekonomik istikrarına tehdit oluşturduğunun farkındaydılar. Çünkü bu aşiretler, kendi özerk yapılarını koruma endişesi içinde, düşman devletlere ve güçlerine yardım etme eğilimi gösteriyorlardı. Geleneksel olarak göçebe çobanlığın tercih edildiği Doğu Anadolu'da uzlaşmayı bu yüzden daha da çok isteyen Osmanlılar, savaşlarda Osmanlı ordusunun yanında yer almak ve vergi ödemek şartıyla devlete sadakat gösterdikleri sürece, veraset yoluyla intikal eden aşiret reisleri yönetimindeki özerk yapıya ve ekonomik faaliyetlere saygı göstermişlerdir.[67] Doğu ve Güneydoğu eyaletlerindeki göçebe aşiretler giderek iki büyük konfederasyon halinde, Türkmenler Boz-Ulus ve Kürtler de Kara-Ulus adı altında yeniden örgütlendiler. Sarayın doğrudan hâkimiyeti altına giren göçebe aşiretlerin geleneksel aşiret yapıları değişikliğe uğramış ve özellikle aşiret düzenindeki orta tabakaların ortadan kalkması zarar vermiştir (Andrews 1989:64; Gökalp 1980:32-36, 46).

Genel olarak göçebe gruplar ekonomik açıdan yerleşik topluluklarla alışveriş halindeydiler. İki topluluk türü arasındaki bu alışveriş, hem çobanlar hem de yerleşik düzene geçmeyi kabul eden boylar içinde devlete sadık olan göçebelere toprak tahsis edildiğinde daha da güçleniyordu. Her boya devletin kayda geçirdiği yaylak ve kışlakları bulunan ve sadece çobanlık değil, marjinal tarım da yapabilecekleri belirli bir arazi (*yurt*) veriliyordu. Sivas'tan Akdeniz'e ve Sakarya Vadisi'nden Aydın vilayetine kadar uzanan bölgelerde yaşayan Yörük grupları, eşit oranda çobanlık ve tarım yapmışlardır (İnalcık 1994:41, dipnot 61).

Güney eyaletlerinde ve özellikle de Toroslar'da yaşayan şu ya da bu aşiretlerin Osmanlı merkezî yönetimine karşı koyma hareketi, sonunda 16. yüzyılın ikinci yarısında tamamen kırılmıştır (Beldiceanu ve Beldiceanu-Steinharr 1968). Osmanlıların etnik kökenlerinden çok yerel grup-

66 15. yüzyıl başında, Osman hanedanı döneminde devletin idari yapısı şekillenmişti. Ancak tam politik birlik, bu yüzyılın sonunda bağımsız şehir devletlerine son veren Sultan II. Mehmed (Fatih) döneminde gerçekleşmiştir.

67 Nakten ödenen bu vergileri aşiret reisi topluyor ve teslim ediyordu (İnalcık 1994:41)

lar ve devletin ortak politik çıkarlarını dikkate alarak küçük parçalar halinde yeniden örgütlediği bu aşiretler, politik ve askeri güçlerinin büyük bölümünü kaybetmişlerdir. Oğuz aşiret isimleri taşıyan Avşar gibi oba ya da oymaklar, Eski-İl, Yeni-İl, Halep Türkmenleri, Şam Türkmenleri, Ulu-Yörük, Dulkadırlı ve Boz-Ulus (Diyarbakır) Türkmenleri gibi, yeni aşiret oluşumları içine katılmışlardı (İnalcık 1993:108-113). Bunlar isimlerini, ya Osmanlıların başlattığı mali ya da idari düzenlemelerden ya da kendilerine verilen otlakların bulunduğu bölgeye atfedilen yer adlarından alıyorlardı. Örneğin Yeni-İl Türkmen grubu, vergilerini ödedikleri Üsküdar'daki vakıf biriminden sonra, Üsküdar Türkmeni olarak da anılmaya başlanmışlardır (İnalcık 1993:108; Orhonlu 1987:16). Osmanlıların ulus ya da il adını verdiği bu yeni aşiret oluşumları, liderleri üzerinde sıkı hükümet kontrolünün sağlanması amacıyla, padişah ya da padişah ailesine ait olanlar tarafından doğrudan idare ediliyordu.[68] Yeniden örgütlenen aşiretlerin çoğu yerleşik düzene geçmeye mecbur edilmiş ve merkezî hükümetin tayin ettiği bölgelerde yerleştirilmişlerdi.

16. yüzyıl Osmanlı idaresinin örgütlediği yeni aşiretler içinde At-Çeken, suni olarak yaratılmış Türkmen aşiretleri için klasik bir örnek teşkil etmektedir. Toros Dağları ve Ankara arasındaki bozkır alanda yaşayan At-Çeken, göçebe ve yerleşik kesimlerden meydana gelmişti. 1544 yılında yerleşik düzendekilerin çoğu çiftçi olmuş ve bu kesim aşiret çoğunluğunu elde etmiştir (İnalcık 1993:109, dipnot 53). Yine de Orta Anadolu'nun düz bozkırlarını çevreleyen Toros Dağları'ndaki otlaklar, At-Çeken'in göçebe kesiminin yaylası olmaya devam etmiştir.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Sivas eyaletindeki Zülkadriye, Bayındır, Avşar, Harbendel göçebe yörük aşiretleri, terk edilen köylere yerleşmeye teşvik edilmiş, ama kendilerine yaylak ve kışlaklar da tahsis edilmiştir. Bu politikanın bir sonucu olarak her aşiret, yerleşik çiftçiler ve çoban göçebeler olmak üzere iki ayrı gruba bölünmüştür. Yerleşik düzene geçme süreçleri, Kayseri eyaletindeki Köstere (Tomarza) ovasında yer alan Sakal Tutan köylerinin tarihinde açıkça gözler önüne serilmektedir (İnalcık 1994:159, dipnot 13, 160). 16. yüzyıl başlarında, sayısız göçebe Yörük obası, bu ovayı otlak yeri olarak kullanıyordu. Kurulduklarında küçük olan ilk köylerin nüfusları, önemli ölçüde başka ailelelerin de eklenmesi nedeniyle, iki nesil bile geçmeden % 50 oranında artış göstermiştir. Erciyes Dağları'nın kuzeyinde, önceden Hıristiyanların oturduğu daha sulak topraklarda yer alan Talas ve Tomarza gibi daha eski köyler de, aynı zaman zarfında büyük bir nüfus artışı yaşamışlardır. Osmanlı merkezî yönetiminin 1583 yılında yaptığı bir araştırma, bu yüzyıl süresince 35 yeni köyün kurulmuş olduğunu göstermiştir. Bu iskan politikasının bir sonucu olarak, çiftçilik bölgenin en önemli ekonomik stratejisi haline gelmiştir.

Yörüklere batıda ve güneyde, Büyük Menderes ve Gediz Vadileri'nde ve Aşağı Kilikia bölgesinde, önemli bir kısmının bataklık ve sıtma salgını altındaki alanlarla kaplı olduğu topraklar tahsis edilmiştir. Göçebeler kışın kalmak üzere bu toprakların bir kısmını tarıma elverişli hale getirmiş ve pamuk ve pirinç gibi satılık ürün yetiştirmişlerdir. Yaylaklarda geçirilen dönemde içlerinden bazıları, ürünleri hasat etmek için kışlağa geri dönüyorlardı. Örneğin Gediz Vadisi'nde oturanlar, çevredeki dağlarda yer alan yaylaklarında üç ay süreyle kalıyorlardı. Zaman içinde bu geçici yerleşmeler, küçük köyler haline gelmiştir (İnalcık 1994:37-38). 16. yüzyılda Batı Anadolu'daki çiftçi topluluklarının hızlı artışı, tarıma elverişli alanların büyümesini de beraberinde getirmiştir. Otlakların azalması nedeniyle, göçebe Yörükler yavaş yavaş dağlardaki kenar bölgelere çekilmeye başlayarak, ormanlık alanlardaki mevsimlik ve sürekli köylerin sayısını arttırmışlardır.

O dönem Osmanlı yönetiminin Balkanlar ve Ege Bölgesi'ne öncelik tanımaya devam etmesi, Orta ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nin ekonomik açıdan ihmal edilmesine neden olmuştur. Bu durum yerleşik toplumların sosyo-ekonomisi üzerinde zararlı etkiler yaratmış ve merkezî yönetime karşı ayaklanmalara ve anarşiye yol açmıştır. Oldukça uzun bir süre devam eden bu süreç, or-

68 İl ya da ulus gibi politik açıdan önemli eski terimlerin kullanılması, Osmanlıların eski aşiret konfederasyonlarını, Selçuklu döneminde varoldukları şekliyle yeniden yarattıkları anlamına gelmez.

ta ve doğu bölgelerinin ekonomik alt yapısını çoğu zaman telafi edilemez şekilde tahrip etmiştir. Şehirlerin çoğu ekonomik önemini yitirmiş ve sonunda halkları dağılmaya başlamıştır. Bazı şehir kümeleri büyük köylere indirgenirken, diğerleri ya başka yerlere taşınmışlar ya da tamamen terk edilmişlerdir. Ovalardaki büyük yerleşmeler ilk terk edilenler olmuştur. Devletin geride kalan toplulukları ihmal etmesi, sivrisineklerin sardığı bataklıkların da yeniden ortaya çıkmasına neden olmuş ve bir zamanlar oldukça verimli olan bu topraklarda göçebe çoban toplulukları mevsimlik yerleşmiştir. Bunlara oldukça sık meydana gelen kuraklık, sel ve deprem gibi doğal afetlerin de eklenmesi, kırsal ve kentsel kesim nüfusunu aynı şekilde etkileyen ciddi yiyecek kıtlıklarının yaşanmasına yol açmıştır.

Aynı şekilde doğudaki dağlık bölgelerde de, çiftçi topluluklar pahasına da olsa, çoban topluluklar yayılmaya devam ediyordu. Özellikle Erzurum-Pasin bölgesi içinden sık sık Osmanlı ordularının geçmesi de bazı çiftçi topluluklarının köylerini terk etmelerinde etkili olmuş ve bu topraklar güneyden gelen göçebeler tarafından yaylak olarak kullanılmıştır. Bu sorunu çözmek için girişimde bulunan hükümet, terk edilen toprakları sipahilere tımar olarak tahsis etmiştir. Bu dönemde, sipahilerin göçebelerden koruduğu çiftçilerin çoğu köyleri ve tarlalarına geri dönmüşlerdir.

Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Suriye'de Yörük, Kürt ve Arap aşiretleri neredeyse tamamen çobanlığa bağlı kalmışlardır.

KÖY HANELERİ

Osmanlı döneminde köyler, genellikle bağımsız çiftçi haneleri kümelerinden oluşuyordu. Bir çiftçi hanesi, hukuki olarak toprağı sahiplenen ve işleyen özerk bir ekonomik birim (*çift-hane*) olarak tanınmıştı (İnalcık 1994:174). Bu, üç unsurdan meydana gelen bir kombinasyondu: Tahıl yetiştirilecek tarlalar (çift), işgücü sağlayan hane ve klasik çekiş gücü olarak bir çift öküz. Bu unsurların ilki, hem aileyi beslemek hem de vergileri ödeyip, masrafları karşılamak için yeterli miktarda üretim fazlası çıkarabilecek kadar büyük olmalıydı. Bir Anadolu köyündeki aile çiftliğine ait tarlaların ortalama büyüklüğü yaklaşık 10 hektardır (İnalcık 1994:156).

Çiftçiler meskenlerini genellikle bir yamaca kuruyor ve düz araziyi tahıl tarımı için *mezra* olarak kullanıyorlardı. Köy topluluğu, topluluk karakterini köydeki çayırlar, harman yeri, su kaynakları ve özellikle de otlaklar üzerindeki ortak çıkarları sayesinde elde ediyordu. Her hanenin fazla sürü hayvanı olmadığı için, hayvanları bir arada otlatmak bir ihtiyaç haline gelmiş ve böylece topluca tutulan bir çoban, hayvanları her sabah köy meydanında toplayarak civardaki otlaklara götürmüştür.

Topluluğu ve tarlaları istilacılara karşı korumak gerektiğinde, köylüler bir arada hareket etmişlerdir. Açık arazide genellikle izole olmuş ve savunmasız halde göçebe gruplar tarafından sarılan köy toplulukları, saldırı ve yağmaya maruz bırakılmışlardı. Bu yüzden, genellikle padişahın genç temsilcisi olarak köyde yaşayan bir sipahi tarafından askeri koruma altına alınmak zorundaydılar. Bir saldırı anında sipahi, yerel bölge komutanına (*subaşı/zaim*) haber veriyor ve o da bölgedeki bütün sipahi birliklerini topluyordu. Savaş seferleri sırasında bile, bazı sipahiler koruma amacıyla köylerde bırakılıyorlardı (İnalcık 1994:172).

Özel sosyal, ekonomik ve idari koşullar, Osmanlı döneminde değişik köy türlerinin oluşmasına neden olmuştur. Geleneksel çiftçi köylerinin yanı sıra, çeşitli nedenlerle kurulmuş başka köyler de vardı. Bazıları bir dervişin dini kurumu ya da bir dini liderin türbesi etrafında gelişmişti. Dışardan gelenlerin sık sık ziyaret ettiği bu köyler, özel bağışlar sayesinde gelir elde etmiş ve hatta devlet tarafından vergiden muaf tutulmuşlardır. Bir kaplıcanın, çeşmenin ya da anayolun yanında yer alan diğer köyler de, doğrudan toprak üretiminden kazanılmayan ek gelirler elde etmişlerdir. Çok geçmeden bunların bazıları, yerli tarım nüfusu için tanınmış pazar yerleri haline gelmişlerdir.

16. yüzyılda, önceden olduğu gibi, orta plato bozkırlarında yer alan mevsimlik küçük yerleşmeler, köy oluşumunun başlangıç safhasını teşkil etmişlerdir. Gerçekten de, muhtemelen çoğu köyün çekirdeğinde *mezra* tipindeki *çift-hane* yerleşmeleri yatmaktaydı (İnalcık 1994:161). Aşiret ağası, genellikle sadece bu tür köylerin kurulması hakkında değil, toprak ve işlenmesi ile ilgili bütün konularda da karar vermiştir.

TOPRAĞIN HUKUKİ STATÜSÜ

Osmanlı İmparatorluğu'nda topraklar köylüleriyle beraber padişaha aittiler. Anadolu'da merkezî yönetim devletlerinin ortaya çıkmasından beri, var olan bütün toprakların devlete ait olması anlayışı, devletin nüfus ve gelirler üzerinde tam kontrolü sağlamasını garanti altına alıyordu. Fatihler, ilhak ettikleri topraklarda yaşayan yerli çiftçilerin yerini nadiren değiştiriyor ve önceden olduğu gibi vergi ya da kira ödemeleri koşuluyla, kiracı çiftçi olarak toprağı işlemeye devam etmelerine izin veriyorlardı. İşlenebilir toprakların % 90'ı devlete aitti (*miri*) ve otlak, bağ ya da meyve bahçesi (mülk statüsü) haline getirilmeleri yasaktı.[69] Çünkü mülk satılabilir, bağışlanabilir, ipotek edilebilir ve hatta varisler arasında paylaştırılabilirdi ve bu da devletin işine gelmiyordu. Ayrıca, devlete ait olan toprağın art arda gelen üç yıl boyunca ekilmeden bırakılması yasaklanmıştı.[70]

Devletin ilk yüzyıllarında Osmanlılar, toprak mülkiyeti ve vergilendirilmesini dini otoritelerden bağımsız bir sivil idarenin düzenlemesi gereken konular olarak ele almışlardı. Bu yüzden *miri* topraklar, bunları Osmanlı sivil bürokrasisinin hazırladığı bir kanuna göre idare eden, özel bir görevlinin (*nişancı*) sorumluluğuna verilmişti (İnalcık 1994:105, dipnot 5). Bu ferman, Roma Dönemi ve öncesinden beri var olan çok köklü yerli gelenekleri İslami kanunlarla birleştiriyordu. Mülkiyet ve vergilendirme sistemi, Selçuklu ve Bizans dönemindekilere çok benziyordu. Bu devamlılık çiftçiler için bir rahatlık sağlamış olmalıydı. Çünkü yeni hükümdarların talep ettiği ve eski beylerine ödemeye alışkın oldukları hisseler birbirinin aynıydı.

Sadece vergi sistemi değil, devlet mülkiyetindeki toprakların niteliği de Roma Kanunları'nda öngörülen yapıya benzerlik gösteriyordu. Devlet mülkiyetinin devredilemez yapısını devam ettiren II. Mehmed, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki özel ve *vakf* mülkiyetlerini lağvetmiştir. Devlet toprak mülkiyetini (*rakaba*) kendi elinde tutmuş ve çiftçiye sadece ayrı unsurlar olarak *tasarruf* ve *intifa* (*istiglal/manfa'a*) haklarını vermiştir. İslam Kanunları'nda bu üç unsurun her birinin ayrı bir düzeni vardı ve birbirlerinden bağımsız olarak ele alınıyorlardı. Yine de, belli şartlar altında, intifa hakkı beraberinde satma, ipotek etme ve miras bırakma haklarını da getirebiliyordu (İnalcık 1994:106, dipnotlar 7-8).

Devlete ait topraklar *tapulu* ve *mukataalu* olarak ayrılmıştı. Osmanlı kanunlarına göre, sürülen toprak *miri*, tapu ile veriliyordu. *Tapulu arazi* adı verilen bu tür topraklar, *çiftlik* birimlerine bölünüyordu. Bunların hepsi kadastro defterlerinde değişmez vergi gelirleriyle kaydedilmiş olan tarıma elverişli topraklardı. Eğer kadastro defterlerinde kaydedilmiş ve vergilendirilmişlerse, sebze bahçeleri de *tapulu* kabul ediliyordu. Tapu düzenlemeleriyle bir çiftçi üzerine kaydedilen toprak, *çift-hane* haline geliyor ve böylece çiftçi aşar vergisi, *çift-resmi* (çiftlik vergisi) ödemek ve devlete karşı belli hizmet yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda kalıyordu (İnalcık 1994:108). Bu toprak ondan alınamaz ve yeni bir *tapuya* geçirilemezdi. Tasarruf hakkı, çiftçiye kendi ekonomisini bağımsızca planlamak konusunda tam yetki (*tafviz*) veriyordu. *Miri* statüsü korunduğu sürece, *tımar* sahipleri dahi çiftçilerin ekonomik faaliyetlerine karışma hakkına sahip değildi-

69 Mülkü olan bir bağ ya da bir bahçeyi işleyen bir çiftçi devlete düzenli olarak vergi ve aşar vergisi ödüyordu.

70 Köy ve kasabaların etrafındaki bağlar, meyve ve sebze bahçeleri mülk statüsündeydi. Şehir ekonomisinin önemli bir kısmını oluşturmalarına rağmen, genellikle devlete ait olan tarlalardan ayrı tutulmuşlardı. Ayrıntılı bilgi için bkz. İnalcık 1994:155.

ler (İnalcık 1994:109-110). Çiftçi, *tapulu çiftliğini* satamaz ya da ipotek edemez ve bağ ya da meyve bahçesi haline getirmek ya da üzerine yapılar kondurmak suretiyle, *miri* toprağın esas kullanımını değiştiremezdi. Diğer yanda *tapulu çiftliğini* oğullarına devredebilirdi. Ayrıca bir çiftçinin bir tımar sınırı dahilinde ıslah ettiği tarıma elverişli toprak, tımar sahibine vergi ödenmesi koşuluyla *tapulu* olabiliyordu. Devlet tımar sahibine giden bu ek gelire karşı çıkmamış ve bunu bir dahaki toprak kadastrosuna kadar *tapulu* tarıma elverişli toprakların genişlemesi için bir teşvik aracı olarak görmüştür.

Tapulu sistemde toprak sadece onu işleyebilecek ve vergisini ödeyebilecek durumda olan *reaya*'ya kiralanıyordu ve bu tür topraklara *raiyyetlik yer* adı veriliyordu (Cin 1992). Genellikle kasabalı halk ya da *askeri* sınıf, *tapulu* sistemin dışında tutuluyordu. Yine de bir şekilde kanunsuz yollardan toprak elde etmeyi başarmışlar ise, onlara da *reaya* gibi davranılıyor ve aynı yükümlülükleri yerine getirmeleri bekleniyordu. Bir *çift-hane*'nin boşalması durumunda, ailenin yakın akrabaları, köyde yaşayanlar ve hatta nüfus sayımında kaydedilmeyen göçebeler bile fiyat teklif etme hakkına sahip olabiliyorlardı.

Basit bir kira kontratı ile kiralanan toprağa ise *mukataalu* deniyordu. Kira kontratı (*mukataa*) ile kiralanan *mukataalı çiftlik* için kararlaştırılan belli bir meblağ ödeniyor ve buna ayrıca vergi eklenmiyordu.

TOPRAK BAĞIŞI VE DİRLİKLER

Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün ülkenin % 51'i padişaha ait mülklerden (*has*) oluşuyordu. Büyük bir kısmının Orta, Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da fethedilen topraklardan meydana geldiği kalan % 49'luk toprak ise, *malikane* ve *divani* arazilerine bölünmüştü. Bunlar arasında yerel saygın kişilere ve dini kurumlara tahsis edilen ve çoğunlukla tımar olarak tekrar bölüştürülen topraklar da vardı (Kılıçbay 1985:371, dipnotlar 31-33).

Osmanlı'nın ilk dönemlerinde padişahların yaptığı büyük toprak bağışları, halkı ve ekili tarlalarıyla beraber bir ya da birden fazla köyden oluşuyordu. Daha küçük bağışlarda terk edilmiş tarıma elverişli topraklar, otlaklar, çayırlar ve boş araziler yer alıyordu. Sadakat ve özel hizmet karşılığında padişah, toprak mülkiyetini bağışlıyordu. Tahsis edilen toprak, tapu belgesinde ve yanındaki sınır çizimi (*sınırname*) ekinde çok dikkatli bir şekilde sınırlanıyor ve böylece adı geçen toprağın mülkiyet hakkı garanti edilerek, yerel otoriteler de dahil yabancıların herhangi bir şekilde müdahele etmesi önleniyordu. Bağışta bulunulan kişinin mülkiyet hakkı, tarıma elverişli topraklar, boş araziler, tepeler, ormanlar, nehirler, göller ve kaynakların da dahil olduğu bu sınırlar içindeki bütün topraklarda geçerli oluyordu. Devlet, bağış yapılan kimse yararına, vergiler ve suçluları takip etmek üzere giriş hakkı da dahil olmak üzere, bütün haklarından feragat ediyordu. Resmi kontrole karşı bu dokunulmazlığın vurgulanması için özel bir deyim kullanılıyor ve toprağın "tam *serbestiyet* ile devlet kayıtlarından çıkarıldığı" yazılıyordu. Yerel otoriteler de dahil, tüm şahısların bu toprağa ayak basması yasaktı. Bu tür topraklara bahşedilen tam dokunulmazlık ve özerklik, Osmanlı sosyal ve idari örgütlenmesinde önemli değişikliklere neden olmuştur. Yerel otoritelerin ekonomik baskısı gibi çeşitli nedenlerden ötürü daha önce çiftliklerini terk eden çiftçiler, geri dönüp tekrar yerleşme eğilimi göstermişlerdir (İnalcık 1994:122).

Ormanlar, bataklıklar ve çöller ölü ya da boş arazi (*mevaat*) olarak kabul ediliyordu. Uzun bir süre sahipsiz ve ekilmeden bırakılan terk edilmiş tarıma elverişli topraklar da bu kategoriye dahil ediliyordu. Genellikle bu topraklar, komşu köylüler tarafından fazladan işleniyor ya da yine bu kişiler, gezgin köylüler ya da göçebeler buralarda yaşıyorlardı.[71] Boş ya da ölü toprak, ya şahıs-

71 Ancak, sahipleri makul bir zaman zarfında geri dönerlerse, toprağı tekrar alabiliyorlardı (İnalcık 1994:120).

lara ya da devlete aitti. Vergi temelini oluşturabilmek için değeri, özel tarım yapmaya elverişli toprak potansiyeline göre hesaplanıyordu. Bu topraklar genellikle kiracı çiftçilere ya da ortakçılara *temlik* (padişah bağışı) olarak dağıtılıyordu. Çünkü bir kere canlandırıldıktan sonra, devlete gelir kaynağı sağlıyorlardı. Bazen de *askeri*'ye ait asiller bu toprakları büyük malikaneler inşa etmek üzere alıyorlardı. Bu durum, özellikle uzun süren savaşlar, taht kavgaları ve ayaklanmalar sırasında devletin eyaletler üzerindeki kontrolü zayıfladığında meydana geliyordu. Örneğin, uzun süreli ayaklanmalara sahne olan Konya eyaletindeki belli bölgelerde çok sayıda köy terk edilmişti. Bu toprakların *askeri* sınıfa ait olanlara ya da yerel beylere mülk ya da tımar olarak bağışlanması, çiftçileri köylerine dönmeye teşvik etmiştir.

Bundan başka padişah, oturulmayan büyük toprak parçalarını, genellikle sancak beyi görevine atanan padişah ailesine mensup kişilere bağışlıyordu. Bağış yapılan kişi, topraksız reayayı ya da çevre bölgelerdeki göçebeleri ortakçılık anlaşmalarıyla çekmek suretiyle, bu topraklardan *çiftlik* ya da *mezra* birimleri olarak yararlanıyordu. İş gücü sıkıntısı çekildiği zamanlarda *mezra* bölümleri canlı hayvan çiftliği haline getiriliyordu.

Osmanlı sisteminde üç ayrı *dirlik* türü vardı ve hepsi Osmanlı para birimi olan akçeyle ödenerek, bağış yapılan kişiye farklı gelir sağlıyordu. a) *Tımar*: 20.000 akçeye kadar, b) *Zeamet*: 20.000-100.000 akçe arasında c) *Has*: 100.000 akçenin üstünde yıllık gelir getiriyordu.

Tımar sahipleri ya da *vakf* mütevellileri, insanları çoğunlukla az nüfuslu topraklarına gelerek yerleşmeye teşvik ediyorlardı. Kilometre kare başına 14 kişinin düştüğü Anadolu kırsalının nüfus yoğunluğu, Balkanlar'dan çok daha azdı (İnalcık 1994:31, Çizelge I:5). Tımarlar, çiftlikli köyler ve mezralardan oluşuyordu. Tımar sistemi, reaya olarak silah edinmeleri ve kullanmaları yasak olan köy topluluklarının ayakta kalmasını sağlıyordu. Tımar sahibinin göçebe istilacılara karşı koruması olmadan, tarlaları ekip biçemez, tahılı depolayamaz ve meyve bahçelerinde çalışamazlardı. Bağış yapılan kişiye, tımarın tam büyüklüğü hakkında ayrıntılı bilgi veriliyordu. Bu nedenle her köyün toprak türü tespit edilirken azami dikkat gösteriliyordu. Aslında çoğunun sınırları Osmanlılardan çok önce tespit edilmiş ve köy hakları söz konusu olduğunda, Osmanlılar da bu sınırlara sadık kalmışlardır (İnalcık 1994:175).

Genellikle ordudaki atlı kuvvetlere (*sipahi*) verilmekle beraber, tımarın yaya askerlere (*piyade*) ve yol muhafızlarına (*müsellem*) bağışlandığı da oluyordu. Bağış yapılan kişi, tımar sınırları içindeki boş ya da sahipli ekili tarları ya da boş arazileri, meralar ya da ormanları, meyve bahçeleri ya da bahçeleri ve hatta su kaynaklarını idare ediyordu. Köy dışından gelen çiftçilerin su ya da toprağı kullanmak için verdikleri ücretleri de onlar topluyordu. Bunun karşılığında, köylüleri bulundukları yerde korumak ve çağrıldıklarında imparatorluk ordusunda hizmet etmek zorundaydılar. Toprağı kendi çıkarları için sahiplenmelerine ya da kullanmalarına izin verilmiyordu. Kanunun verdiği yetkiyle, daha önceden devlet tarafından toplanan toprak gelirlerinin sadece bir kısmına sahip çıkma hakları vardı. Başlangıçta, Osmanlı öncesi Bizans döneminde olduğu gibi, *sipahi*'lere *çiftlik* yanında bağlar, otlaklar, meyve ağaçları ve un değirmenleri veriliyor ve bu mülkiyete *hassa* deniyordu (İnalcık 1994:117). Bizans dönemindeki *pronoia* sahiplerinin aksine, Osmanlı sipahileri hemen hemen her yıl sefere çıkmak zorundaydılar ve mülkleriyle ilgilenecek yeterli zamanları yoktu. Bu nedenle, uzakta oldukları süre içinde *hassa* kaynaklarını kiralamak zorunda kalıyorlardı.

15. yüzyıl başında, birden fazla sipahinin beraberce bir tımarı sahiplenmelerine alışılmıştı. Bu gelişmenin nedeni, genellikle aile bağları olan sipahi birliklerinin sayısı arttırılırken kayıtlı tımar birimlerini (*kılıç*) aynı sayıda tutmak yönündeki hükümet politikasından kaynaklanıyordu. Yine de, 16. yüzyıla gelindiğinde, birleşik tımarların sahipleri akraba olmayan kişilerden meydana geliyordu. Toprak tahsisinin yeterince büyük olmadığı zamanlarda, gelirlerini arttırmak amacıyla tımar sahiplerine çeşitli köylerde yer alan arazi parçaları veriliyordu. Bu politika sayesinde, sipahinin bir köyün ve toprağının tamamının kontrolünü elde etmek suretiyle, bir toprak ağası haline gelmesi önlenmiş oluyordu (İnalcık 1994:114-115).

Askeri seferlerde görev almaları istenen *müsellem*, her birimde sayıları 3 ile 10 arasında değişen atlı birlikler (*oğak*) halinde örgütlenmişlerdi (Beldiceanu-Steinherr 1976:250, n.74). Oğak'taki askerler daimi orduda nöbetleşe görev alıyordu. Hizmet etmek üzere köyü terk edenlere *esküngü*, geride kalanlara ise *yamak* adı veriliyordu. Devlet, her *oğak*'a köydeki bazı evlerden elde edilen gelirleri dağıtıyordu. Devlet hizmetini yerine getirmek üzere köyden ayrılan *müsellem*, *harçlık* adı altında her evden belli miktarda para topluyordu. Ayrıca kendi *oğak*'ına tahsis edilen topraklardaki tahıllar, bağlar, meyve bahçeleri ve su değirmenlerinden elde edilen gelirlere uygulanan devlet vergilerinin bir bölümü üzerinde de hak sahibiydi.

Zeamet gibi, sıradan tımarlardan daha büyük toprak bağışlarının yapıldığı yüksek kademedeki kişiler de kendi bulundukları yerin güvenliğini sağlamakla yükümlüydüler. Ekonomik özerklik ve politik dokunulmazlık açısından zeamet sahipleri daha fazla ayrıcalığa sahiptiler.

VERGİLENDİRME

Osmanlı vergi sistemi, hem çiftçiler hem de çoban topluluklarından alınan gelirleri azami seviyeye çıkarmak amacına hizmet ediyordu. Osmanlı arazi kayıtları, kırsal kesim ekonomisiyle ilgili devlet politikasının açıklanabilmesinde önemli bir yer tutarlar (Beldiceanu-Steinherr 1976).

Bu sisteme göre fetih öncesindeki Gayrimüslimler, devlet kontrolündeki toprağı ekip biçmeye devam etmek isterlerse, ürünleri üzerinden kişiye göre beşte birden üçte ikiye kadar değişen oranlarda *haraç* ödemek zorundaydılar. Buna karşın Müslümanlar arasında bölüştürülen topraklardan sadece onda bir oranında *öşr* alınıyordu (İnalcık 1994:113).

Anadolu'nun her yanındaki pek çok köye, devlete karşı toplu olarak yerine getirdikleri belli düzenli hizmetleri nedeniyle, vergiden muafiyet sağlayan özel mevkiler verilmişti. Bunlar arasında dağ geçitlerini ve köprüleri bekleyen *derbendciler* ve *köprücüler*, devlet madenlerinde çalışan *küreciler* ve pirinç tarlalarında çalışan *çeltikçiler* ya da ok, yay ve yağ yapan *okçular*, *yaycılar* ve *yağcılar* sayılabilir.

Göçebe çobanlara gelince, çeşitli kademelerdeki kamu işlerinde çalıştırılmaları nedeniyle bir yerden başka bir yere sevk edilmeleri, devlete vergi gelirlerinde kayba neden olmamıştır. Aslında, hareket halinde ve oldukça ucuz iş gücü olarak kullanıldıkları için, merkezî Osmanlı yönetimi boyunca Yörük aşiretleri ve boylarının hareket ve faaliyetleri sürekli kontrol altındaydı. Yörük erkekleri sadece çarpışmak ya da stratejik açıdan önemli köprüleri beklemek için askeri güçlerine ihtiyaç duyulduğunda çağrılmıyor, aynı zamanda belli bölgelere yerleştirilmek, taşımacılık yaptırmak ve hatta yol yapımında ve devlet madenlerinde çalıştırılmak amacıyla da toplanıyorlardı (İnalcık 1993:117). Bazı yörük gruplarından vergi muafiyeti karşılığında, üretiminde ustalaştıkları belli gereçleri yapmaları bekleniyordu. Okçulara ordu garnizonlarına ok üretmeleri işi verilirken, yağcılardan devlete yağ üretmeleri isteniyordu. Bugün Anadolu'daki bazı Yörük köyleri, halen geçmişteki ekonomik faaliyetleri ve yükümlülüklerini gösteren isimler taşımaktadırlar.

Osmanlılar toprak mülkiyetini iki ana kategoriye ayırmışlardı: a) Resmi dini kurum olan *malikane* tarafından *hisse-i malikane* adı altında toplanan dini verginin (*rusum-i seriyye*) ödenmesini gerektiren arazi ve mülk. b) *Divani* adındaki devlet kurumu tarafından *hasıl-ı divani* ya da *hisse-i divaniye* adı altında toplanan alışılmış verginin (*rusum-i örfiyye*) ödenmesini gerektiren arazi ve mülk. Malikane ve divani vergilendirmesi, genellikle her birine % 10 oranında olmak üzere, çiftçinin tarım üretiminin en azından % 20'sini vermek zorunda olduğu anlamına geliyordu. Ancak gerçekte malikane vergisi, özellikle sulanan tarlalar söz konusu olduğunda, beşte bir ya da onda üç oranı kadar yüksek olabiliyordu. Bu oranlar, bölgeden bölgeye ve dönemine göre değişiyordu. Örneğin 15. yüzyılda Erzurum eyaletindeki divani vergisi beşte bir, malikane vergisi on-

da bir oranındaydı (Beldiceanu-Steinherr 1976:243, 248-249). Malikane aşar vergisi (öşür) medreseler ve din adamlarının geçimine destek vermek üzere düzenlenmişti.[72]

Bazen kazalar ve eyaletlerdeki merkezî camilere bütün bir köy tahsis ediliyor ve malikane vergi payını çiftçilerden ya kısmen ya da tamamen din adamları topluyordu. Bütün bir köyün dini kurumlara tahsis edildiği durumlarda, köylüler sahip oldukları hayvan sürüleri ve toprak kirası için ayrıca vergi ödemiyorlardı. Ancak, bağış yapılan kişinin böyle bir köy ya da arazi mülkünden elde edilen gelirin malikane ve divani payının tümüne mi yoksa sadece bir kısmına mı sahip olacağına devlet karar veriyordu. Hisse-i malikane vergileri çoğunlukla dini kurumlara ve zengin toprak ağalarına veriliyordu. Ancak bunun karşılığında hükümete bir toprak kirası (çiftlik) vergisi ödemeleri isteniyordu. Toprak kirası düzenlemelerine göre tarım toprağı sahiplerinin ödediği aşar vergisi, tımar sahibi ordu personelinin ödediği aşar vergisi ile aynı oranda değildi. Malikane geliri sağlayan mülklerin çoğu, dini mahkemenin uygun bulması halinde veraset yoluyla intikal ediyordu ve Selçuklu döneminde olduğu gibi kısmen ya da tamamen satılabiliyorlardı. Pratik nedenlerden dolayı, bu geçici bir tımardı ve hak sahibinin kendi arazi mülkü gelirlerinin malikane payını toplamasına izin verilmiyordu (Beldiceanu-Steinherr 1976:268-269).

Divani vergisi esas olarak toprak kirası haklarından (*resm-i çift*) alınıyor ve hakkın değeri ve büyüklüğü oranında ödeniyordu. Hakkın yarısına sahip olan bir çiftçi *nim-i çift*, yarısından azına sahip olanlar *resm-i bennak* ve örneğin babasının toprağında çalışan yetişkin bir çiftçi gibi hakkı olmayanlar da *resm-i gaba* vergisi ödemek zorundaydılar (Beldiceanu-Steinherr 1976:240). Devlete ait oldukları için divani arazileri genellikle tımar olarak dağıtılıyorlardı (Kılıçbay 1985:361-363). Belli koşullar altında bir toprağın divani kısmı devlet tarafından aynı toprağın malikane payına sahip bir kişiye devredilebilirdi. Divani gelirini elde eden kişi, orduda hizmet etmek üzere donanımlı bir asker vermek zorundaydı. Bir köy toprağının divani payı, bütün bir ordu garnizonuna, bazen de garnizon komutanına bağışlanabilirdi (Beldiceanu-Steinherr 1976:272-274).

Ortakçılar da vergilendiriliyordu. Osmanlı döneminde toprağı işlemek için gereken tohumun yarısı ortakçının kendisi, diğer yarısı ise devlet ya da toprak sahibi tarafından karşılanıyordu. Genellikle tohum ve aşar vergisi çıkarıldıktan sonra ürün iki eşit parçaya bölünüyordu. Bazen ortakçıya tarlaların sürülmesi için hayvan verildiği de oluyordu.

Sürü hayvanları sahipleri de, sadece sığır ve davar sürülerinin büyüklüğüne göre değil, ürettikleri ve doğadan topladıkları hayvan yemleri üzerinden de vergi ödemek zorundaydılar. Anadolu kırsalının uzak bölgelerinde otoritesini kabul ettirmeye çalıştığı sıralarda Osmanlı yönetimi, göçebe çoban aşiretlerin topraklarından geçtikleri diğer aşiretlere ödediği geçiş hakkı ücretlerini kaldırmıştır.[73] Bunun yerine ise sıradan devlet vergisi konmuştur. Doğu Anadolu'da, Murat Nehri geçit yerinde, toplanan her 300 koyunluk sürüden bir koyun veriliyordu (İnalcık 1994:36, dipnot 42). Çekirdek aile oluşturmak isteyen yeni evli çiftlerden bile devlete vergi ödemeleri isteniyordu. Bu karmaşık vergilendirme sistemi, Osmanlılar tarafından icat edilmemiş ve kısmen daha önce Selçuklular tarafından uygulanan sistem üzerine oturtulmuştur. Selçukluların göçebe olarak yerleşik topluluklara uygulayabilecekleri kendilerine özgü bir toprak vergilendirme sistemlerinin olamayacağı göz önüne alınırsa, halklarını yerleşik düzene geçmeye zorladıklarında, Bizanslıların uyguladıkları bazı alışılmış yöntemleri benimsediklerini varsaymak makul bir yaklaşım olacaktır (Beldiceanu-Steinherr 1976:242-244).

72 Bu sistem daha Selçuklular döneminden beri bilinmekteydi. En iyi örnek, Selçuklu sultanı Keykavus'un izniyle birkaç köyden malikane geliri toplanan Malatya'daki Büyük Cami'dir.

73 Kuzey Irak'taki kışlakları ve Murat ve Fırat nehirleri arasındaki Bingöl Dağları'nda yer alan yaylakları arasında yaptıkları mevsimlik göçler sırasında Boz-Ulus aşiretleri, birden fazla yerli Kürt ağasına çeşitli ücretler ödemek zorundaydılar (İnalcık 1994:37, Çizelge I:8a).

HÜKÜMET OTORİTESİNİN ÇÖKÜŞÜ

İç ve dış çok sayıda faktör Osmanlı hükümetinin Anadolu üzerindeki otoritesini sarsmıştır. 16. yüzyıl ortasında Osmanlı tahtının iki varisi olan Mustafa ve Bayezid taht kavgasına tutuşmuşlardır. Özellikle toprak ve mevki sahibi olmayan binlerce Anadolu köylüsü de, galip gelmeleri halinde askeri sınıf statüsü kazanma vaadiyle ücretli asker olarak toplanmışlardır.[74] Tımarları iyice küçülen hayal kırıklığına uğramış sipahiler de bu kavga da taraf tuttular. Ayrıca sosyo-ekonomik statülerini arttırmaya hevesli binlerce genç köylü, din adamı sınıfına geçme umuduyla Anadolu kasabalarındaki dini kurumlara katılmışlar, ancak yeni kazandıkları manevi gücün çoğunu kasabalar ve kırsal kesimin yağma edilmesine harcamışlardır. Anadolu'daki kaos, kasaba ve köylerden yoğun bir göç yaşanmasına neden olmuştur. Balkanlar'daki topraklar, yeri değiştirilen ve özellikle gönüllü asker olarak çarpışabilecek durumda olan Anadolu nüfusunun bir kısmını kendi bünyesine katmıştır.

Anadolu'daki durum, 16. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı'nın Avrupa'daki yayılım siyasetinin sona ermesiyle daha da şiddetlenmiştir. 1593-1606 yılları arasında Avusturya'ya karşı yapılan savaşlar sırasında Osmanlılar ateşli silahlarla donatılmış piyade askerlerine acilen gereksinim duymuşlar ve böylece çok sayıda köylü ücretli asker, atlı ve piyade olarak (*saruca-sekban*) askere alınmıştır. Artık hizmetlerine gerek kalmadığı zaman ise, bu gruplar kırsal nüfusu haraca keserek Anadolu kırsalında başıboş dolaşmaya başlamışlardır. Celali adıyla tanınan bu eşkıyalar, kırsal kesimde terör estiren, küçük ya da hiç tımarı olmayan hoşnutsuz sipahilere katılmışlardır. 1596-1610 arasındaki kısa dönemde daha güvenli bölgeler arayan çiftçilerin kitlesel göçü ('büyük kaçış'), Anadolu ve güneydoğusunda yer alan kesimde tarımı çökme noktasına getirmiş, 17. yüzyıl başında Osmanlı yönetimi tamamen felce uğramıştır.

Bu göçler binlerce terk edilmiş köy ve çiftliği de beraberinde getirmiştir. Tarımın çöküşüne bir de, zayıflayan Osmanlı ordusuna destek vermek amacıyla başlatılan köylülerin zorunlu askerliğe alınmaları (*nefir-i am*) eklenmiştir. Çoban göçebelerin büyük sürülerini besleyebilmek için göç yollarını değiştirerek, ekili toprakları zorla ele geçirmeleri de güven ortamını bozmuştur. Mahalli kıtlık bazen öyle ciddi boyutlara ulaşmıştır ki, bazı çiftçiler iş bulmak için komşu bölgeler ya da kasabalara göç etmişlerdir.[75] Bazı kişiler kendilerini ve çocuklarını köle olarak satacak kadar çaresizlik içindeydiler (İnalcık 1994:165, dipnot 33). Bu durum, dini ve tarikatçı kesimlerdeki etnik çatışmaları daha da şiddetlendirmiş ve beraberinde demografik değişiklikler getiren büyük ölçülü nüfus hareketlerine neden olmuştur. Anarşi ve karmaşa Anadolu'nun yerleşme dokusunu tamamen değiştirmiş ve özellikle doğu eyaletlerinde, hem kentsel hem de kırsal sektörde, Osmanlıların ekonomik ve askeri altyapısını zayıflatmaya devam etmiştir.

Başıboş dolaşan saruca-sekban askerleri güruhlarıyla (levend/türedi) başa çıkamayan merkezî yönetim, Anadolu eyaletleri üzerindeki kontrolünü tamamen kaybetmiştir. Beylerbeyleri/sancak beyleri ve kadılar sayıları 40-50'den başlayıp yüzleri hatta binleri bulan gruplardan oluşan bu güruhları işe almışlardır. Büyük Celali isyanından sonra bile bunlar terör estirmeye devam etmiş ve yerel komutanları olan bölükbaşının idaresi altında savunmasız köylülerden para ve eşya çalmışlardır. Beylerbeyleri ve sancak beyleri, köylüleri korumaktan çok kendi çıkarlarını düşünmüşler ve fermanlarda yerine getirilmesi istenen görevlerini ihmal etmişlerdir: "Her eyalete bir *beylerbeyi/sancakbeyi* tayin edilmesi ve onlara *has* verilmesinin esas amacı, sadece ülkeyi dolaşıp para ve eşya toplamaları ve böylece ülkenin felaketine yol açmaları için değil, Allah'ın emrine uya-

74 Anadolu'da var olan çiftlikler daha 16. yüzyılda, yeni toprak elde etmenin zorlaşması nedeniyle giderek artan sayıda bölünmeye başlamışlardır. Bu eğilim nüfus artışına ve bazı çiftçilerin yetersiz toprağa sahip olmasına yol açmıştır.

75 Anadolu dışında 1583-1584 yıllarında Kuzey Levant'ta yaşanan kıtlık örnek olarak verilebilir. Bu dönemde Suriye bozkırlarında yaşayan Bedeviler, yaklaşık 50.000 deveyle Lübnan'ın kuzeyinde yer alan Şam ve Trablus arasındaki ekili toprakları basarak bütün tarlaları talan etmişlerdir (İnalcık 1994:165).

rak ilahi sözlerde emredildiği gibi davranıp ülkenin korunmasını ve gelişmesini sağlamaları ve İslami kanunlar ve fermanlardaki şartların aksine davranarak köylüleri, onlara baskı uygulayan ve haksızlık yapanlardan korumak amacıyla yasaklanan şeylerden kaçınmaları ve toplum güvenliğini bozanları gerektiği gibi tutuklamaları içindir" (İnalcık 1994:172, dipnot 52).

Celali yağmaları sırasında, özellikle Doğu Anadolu ve Kuzey Suriye bozkırlarında yaşayan Boz-Ulus aşiret konfederasyonunun Dulkadırlı Türkmen göçebeleri, büyük sürüleriyle yerleşim bölgelerini istila ederek ekili topraklarda büyük ölçüde tahribata neden olmuşlardır.[76] 16. yüzyılda Boz-Ulus Diyarbakır eyaletinde yaşamıştır. Kışlakları Mardin'in güneyindeki Deyr-i Zor çöllük arazisinde yer alıyor, yaylakları ise güneyde Diyarbakır'dan kuzeyde Erzurum'a kadar uzanıyordu. 17. yüzyıla gelindiğinde Boz-Ulus ve Kara-Ulus çözülmeye başladılar. 1613'ten itibaren bu aşiret gruplarının bazıları da Aydın, Kütahya, Karaman ve Ankara'ya kadar ilerlediler (İnalcık 1994:32, dipnot 30;166). Bu arada Arap aşireti konfederasyonlarının Arabistan'ın orta kesimlerinden Suriye'nin kuzeyinde kalan çöle doğru göç etmesi, Türkmen ve Kürt aşiretlerinin Anadolu'nun orta ve batı bölgelerine doğru ilerleyişini hızlandırmış ve çiftlikler ve otlaklar üzerinde daha fazla baskı oluşmasına yol açmıştır.[77]

1691-1699 yılları arasında Osmanlı idaresi çeşitli göçebe aşiretleri yerleşik düzene geçirmeye çalışmış ve Anadolu ve Suriye'deki çiftçilerin yerlerini değiştirmiştir (Orhonlu 1987). Bu hareket, Anadolu kırsal nüfusunun yer değiştirmesini geçici olarak yavaşlatmıştır. Ancak 18. yüzyılda hükümet merkezî yönetime son verince, ekonomik çöküş devam etmiştir. 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl başına ait arazi kayıt belgeleri, Anadolu'nun pek çok eyaletinde köy sayısında azalma ve mezra sayısında artış olduğunu göstermektedir. 19. yüzyıl başında kırsal nüfusun yarısının çeşitli türdeki mevsimlik yerleşmelerde yaşaması, Anadolu'daki yoğun tarımın inişe geçtiğinin bir göstergesidir (İnalcık 1994:166).

18. yüzyılda kuzeydoğu ve doğuda yer alan dağlık bölgelere güçlü Türkmen ve Kürt aşiretleri ve hatta birkaç Laz grubu nüfuz edince, buralarda oturan Hıristiyan kırsal toplulukların ekonomik ve fiziki güvenliği endişe verici boyuta ulaşmıştır. Bu aşiretlerin reislerine haraç ödeyemeyen çok sayıda Ermeni çiftçi topraklarını kaybetmiş ve serf olmaya zorlanmıştır. 19. yüzyılın ikinci yarısında Orta Anadolu'nun büyük bölümünde devlet kontrolü giderek güçlenmeye başlayınca, çiftçilik yeniden teşvik edilmiş ve çoğu Yörük ve Türkmen göçebe sonunda çiftçi olarak yerleşik düzene geçmeyi kabullenmiştir. Yörük grupları bu yaşam tarzını Türkmenlerden daha zor benimsemişlerdir. Bugünkü Orta Anadolu'daki köylerin en azından üçte ikisi ve ekili alanların onda dokuzu 1860'lardan sonra kurulmuştur (İnalcık 1994:161; Hütteroth 1974:21). Saldırgan göçebe çobanlara karşı daha iyi güvenlik koşullarının sağlanmasıyla mümkün hale gelen yerleşik düzen, devletin küçük toprak sahiplerini daha iyi koruyabilmesine de yardımcı olmuştur.[78]

76 Dulkadırlı grupları Maraş, Elbistan, Kars (Kadirli), Kozan ve Sivas'a kadar yayılmışlardı (Orhonlu 1987:16-17).

77 Halep bölgesinde kışlakları olan Halep Türkmenleri ile Maraş bölgesindeki Dulkadırlı Türkmenleri 17. yüzyılın sonlarına doğru batı yönündeki bu ilerlemeye katılmışlardır.

78 Büyük ölçekli hayvancılığa yatkın ekonomik faktörler, merkezî bozkır alanda göçebeliğin 1860'a kadar devam etmesine yol açmış olabilir.

3. BÖLÜM

ANADOLU'NUN ETNİK ÇEŞİTLİLİĞİ

Günümüzde çoğunluğunu Türk nüfusun oluşturduğu Anadolu'nun etnik yapısının kökleri, M.Ö. 11. yüzyıla ve hatta bazı görüşlere göre daha da eskiye dayanmaktadır. Esas başlangıç noktasını, 1071 yılında Selçukluların Bizanslıları yenmesi oluşturmuş ve Anadolu'daki Ortodoks Hıristiyan nüfusun Müslüman Türklere karşı toprak ve politik zemin kaybetmesi, beraberinde giderek demografik bir değişimi de getirmiştir. Önce Selçuklu ve sonradan da Osmanlı yönetimi altında İslam dininin kabul edilmesi, Anadolu nüfusu içindeki Müslüman üstünlüğünü pekiştirmiştir. Her ne kadar bu İslamlaşma süreci sayılarını azaltsa da Hıristiyan toplulukların büyük bir kısmı, dini ve etno-kültürel kimliklerini korumuşlar ve 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar Anadolu, bir Müslüman (örn. Türkî gruplar, Kürtler) ve Müslüman olmayan (örn. Ermeniler, Yunanlar, Yahudiler) topluluklar karışımı olmaya devam etmiştir. İslami hükümet uygulamaları doğrultusunda Osmanlı yönetimi, etnik açıdan farklı bu nüfusları dini inançlarına göre milletlere bölmüştür. Başlıca Hıristiyan topluluklarından Anadolu Yunanları çoğunlukla kuzey ve batıdaki sahil eyaletlerinde, bazı küçük topluluklarının orta ve batı eyaletlerinde yaşadığı Ermeniler ise yoğun şekilde Doğu Anadolu'da yerleşmişlerdir. Çok yağışlı iklimleri ve verimli topraklarının satmaya yönelik yoğun tarımı mümkün hale getirdiği batı ve kıyı eyaletleri, Anadolu'nun diğer bölgelerine oranla daha yoğun yerleşim görmüştür.

Anadolu kırsalındaki etnik çeşitlilik, kasaba ve kentlerdekine oranla daha fazla göze çarpar. Gerçekten de etnik açıdan farklı kırsal grupların bazıları ve özellikle yarı göçebe yaşam tarzını devam ettirmiş olanlar, son iki yüz yıl boyunca tamamen yerleşik olan gruplara göre aşiret kimliklerini daha iyi korumuş görünmektedirler. Başta Türkiye'nin doğu ve güneydoğusu gibi daha izole olmuş bölgelerde yaşayanlar olmak üzere, köy toplulukları için, aşiret sistemlerini canlı tutmak ve böylece etnik kimliklerini, sosyal özelliklerini, kültürel geleneklerini ve hatta ekonomik yapılarını korumak büyük önem taşımaktadır (Imhoff ve diğ.1970; Nestmann 1989; Yalçın 1989).

Osmanlı nüfus sayımı kayıtları, nüfus büyümesi ve doğal çevreler ile politik koşullar arasındaki hassas ilişkiler konusunda, en azından 16. yüzyıldan itibaren çok değerli katkılar sağlamaktadır. Savaşların ağır faturası, askere alma, vergilendirme ve sürü hayvanlarına el konması yoluyla köylü nüfusa çıkarıldığı zaman, tarım bundan çok büyük zarar görüyordu. 17. ve 18. yüzyıllar Anadolusu'nda olduğu gibi, merkezî hükümetin anlaşmazlık ve anarşi ortamını kontrol altında tutamadığı dönemlerde, bu tür olaylar genellikle iç kargaşalara yol açıyordu. Bu dönemde hükümet otoritesinin zayıf olduğu bölgelerde yaşayan çiftçi toplulukları, güvensiz olması nedeniyle, köylerini terk etmek zorunda kalmışlar ve bu eğilime bir de köy nüfusunun normal ölüm oranı eklenince, Anadolu'nun nüfus artışı önemli ölçüde yavaşlamıştır.

Ancak 19. yüzyıl ortalarında merkezî hükümetin kırsal ekonomik altyapıyı iyileştirme yolunda yaptığı girişimler, bütün bölgelerde nüfus artışına neden olmuştur. Bu artışta, o döneme kadar kırsalda büyük çapta ölümlere neden olan hıyarcıklı veba ve kolera salgınlarının nihayet kontrol altına alınmasının da önemli payı vardır. Ayrıca Rus imparatorluk yayılımının durmasıyla beraber, genellikle binlerce Müslüman mülteciyi Anadolu içlerine kadar takip eden tifo sal-

gını da sona ermiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında merkezî hükümet otoritesinin yeniden kurulması iç barışı getirmiş ve böylece yeni yollar ve demiryolları inşa edilmiştir. Bu gelişmiş taşımacılık ağı sayesinde, tahılların bölgesel ve yerel marketlere taşınması yanında, açlık sıkıntısı çeken bölgelere gıda yardımı yapılması da kolaylaşmıştır. Bu gelişmeler, 1878-1911 yılları arasında % 50 oranında büyüme gösteren nüfus artışında başlıca rolü oynamıştır. 1912 yılına gelindiğinde, sayıları 17.5 milyona ulaşan farklı etnik kökene sahip Anadolulular (Mc Carthy 1983:2, 109, Çizelge 6.1-6.3), yine de köy nüfusunun erken ölümüne başlıca neden olmaya devam eden sıtma, tüberküloz, dizanteri ve grip gibi yöresel hastalıklara yenik düşmüşlerdir. Doğal olarak, yerel ya da ulusal olsun, savaş zamanlarında daha çok erkekler ölmüş, ancak barış zamanında, Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet'in ilk dönemlerinde, Anadolu'daki kadınların ölüm oranı erkeklerinkinden daha yüksek olmuştur. Hayatta kalan kadınlar üretken dönemlerinde ortalama altı çocuk doğurmuş, bunlardan üçü çocuk yaşta ölmüştür. Yaşadıkları doğal çevrenin koşullarına bağlı olarak, geç Osmanlı döneminde yetişkin bir Anadolulu'nun ortalama ömrü 45-55 yıl olmuştur. 1914 yılında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına kadar Anadolu nüfusu, savaşa bağlı ölümler ve nüfus göçleri nedeniyle % 20 oranında azalmıştır. Doğu bölgelerinde çok daha yüksek olan ölüm oranı neredeyse % 50'ye ulaşmıştır.

Türkiye'nin orta, doğu ve kuzey bölgelerinde yaşayan aile, sülale ya da aşiret yapılarında geleneksel olarak çok tutucu olan köy toplulukları, etnograflara bölgesel farklılıklar gösteren sosyo-ekonomik örgütlenme örnekleri sunmaktadırlar. Bu modeller, doğal ortamları benzer taşıma kapasiteleri ve ekonomik seçeneklerle mesken tutan eski köy topluluklarının muhtemel yapılarının daha iyi anlaşılmasına yarayacak aydınlatıcı değer taşırlar. Aynı zamanda, yarı göçebe ve yerleşik topluluklar ve aynı aşiretlerin çoban ve yerleşik kesimleri arasında varolan karşılıklı alışveriş mekanizması da, eski toplumların sosyo-ekonomik etkileşim tarzlarının tahmini olarak yeniden yapılandırılmasında da önemli bir yer tutarlar.[79]

Türkiye'deki bütün etnik grupların varlıkları ve faaliyetleri ile ilgili detaylı tarihi ve etnografik kayıtlar tutmuş olmaları, kısmen korumayı başardıkları kendilerine ait gelenekleri ve sosyal yapılarının karşılaştırılmasını daha kolay hale getirmektedir.[80]

Türkmenler ve Orta Çağ'daki diğer Türkî grupların soyundan gelen göçebe çoban ve yerleşik topluluklar, kültürel gelenekleri koruyan sosyo-politik bir örgüt olarak aşiretin oynadığı rol konusunda değerli bilgiler sağlarlar. Merkezî devlet sistemiyle tam olarak bütünleşmenin getirdiği sosyo-ekonomik sonuçlar da, çeşitli Türkmen ve Yörük topluluklarında gözler önüne serilmektedir. Kafkasya ve Transkafkasya'dan oldukça geç dönemde gelen Çeçen ya da Azeri gibi gruplar, coğrafi, kültürel ve etnik açıdan geride bıraktıklarından farklı bir çevreye taşınan topluluklarda, göçün maddi kültür ve edebi gelenekler üzerindeki önemi hakkında etraflı belgeler sağlarlar. Aşiret örgütlenmesine sahip Kürt, Zaza, Arap ve Doğu ve Güneydoğu Anadolu'daki diğer etnik grupların etnografik belgeleri, tarımın çobanlıktan sonra ikinci sırada geldiği yüksek rölyefli ya da aşırı kurak bölgelerde geliştirilen geçim ekonomisi modellerini ortaya koymakta-

79 Anadolu kırsalı ve çevre bölgelerdeki aşiret grupları ve etnik gruplar hakkında genel çalışmalar için bkz. Andrews 1989; Barth 1966;1969; Basilov 1989; Bates 1971; 1983; Dolukhanov 1994; Rowton 1967a; Smith 1993; Spooner 1973. Türkiye ve diğer Yakın ve Orta Doğu ülkelerindeki sayısız araştırmacı uzun süredir çeşitli etnik grupların etnografik araştırmaları ile uğraşmaktadırlar. Bunlar arasında Aurenche ve diğ. 1997; Bates 1973, 1974, 1980; Briant 1982; Cameron ve Tomka 1993; Chang ve Koster 1994; Chatty 1972; Cribb 1983; Ellen 1984; Fagre 1949; Gilbert 1975; Gorecki 1987; Gould 1980; Hütteroth 1959; Knapp 1992; Koster 1994; Kramer 1982; Orme 1981; Redman ve diğ. 1978; Salzman 1978; De Vos 1975; Yellen 1977, özellikle etnoarkeolojideki farklı yaklaşımlara yer vermeleri ve açıklamaları bakımından ayrı bir yer tutarlar.

80 Avrupalı gezginlerin 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başlarında Anadolu kırsalı ve Batı Irak'ta yaptıkları gözlemler, Yörükler ve Kürtler gibi etnik grupların yerleşme dokuları ve aşiret örgütlenmeleri ile ilgili önemli bilgi kaynakları oluşturmaktadır. Bkz. Morier 1816; Kinneir 1818; Jaubert 1821; Brant 1840; Sutter 1840; Texier 1842; Wagner 1852; Layard 1853; Hommaire de Hell 1854; Kottak 1858; Geary 1878; Bishop 1881; Bent 1891; Naumann 1893; Maunsel 1894; Percy 1901; Huntington 1902; Brandenburg 1905; Sykes 1908; Dominian 1915; Hay 1921; Ubicini 1970.

dır. Bu ekonomik yararlanma modelleri, Tunç ve Demir Çağı topluluklarının izlediği modellerin bir benzeri olmalıdır. Ayrıca, yerleşik Ermeni çiftçileri ve çobanlıkla geçinen göçebe Kürt komşuları gibi etnik açıdan farklı toplumlar arasındaki ekonomik etkileşimin yapısını tarif eden belgeler, geçmişteki muhtemel benzer bir arada yaşama tarzlarını kısmen şekillendirmeleri bakımından da önemli bir yer tutarlar. Etno-kültürel açıdan farklı toplulukların sosyal düzeyde karışmamalarına ve hatta bazı durumlarda birbirlerinden nefret etmelerine rağmen, farklı yaşam tarzları ekonomik alanda etkileşmelerine engel yaratmaz. Örneğin, Osmanlı döneminde Kürtler ve Ermeni köy topluluklarının arasındaki düşmanlığa rağmen, göçebe Kürt aşiretinin atlı ve iyi silahlanmış adamları yerleşik düzendeki Ermeni komşularını kolaylıkla etkisiz hale getirdikleri zaman, onların ekonomik altyapısını, en azından kendi geçim ihtiyaçlarını tehlikeye sokacak derecede tahrip etmemişlerdir.

Etnografik çalışmalar, özellikle uzak bölgelerde yaşayarak aşiret içinden evlenen kırsal gruplarda, etno-kültürel geleneklerin iyi korunduğunu ortaya koymaktadır. Gelenekler, grup kimliğini korumak için tasarlanan kültürel mirasın bir parçası olarak kabul edilir, ancak şehir toplumları gibi daha büyük sosyo-politik yapılarda genellikle belirsiz hale gelirler.

TÜRKLER

Türklerin kökeni hakkındaki bilgiler çok azdır ve Moğol fetihlerine kadar olan erken dönem tarihleri hakkında fazla bir şey bilinmez. Türk kelimesi tarihte ilk olarak M.S. 6. yüzyılda Çinliler'in, toprakları Çin'in kuzeyinden Moğolistan'ı da içine alarak Karadeniz'e kadar uzanan büyük imparatorluğun göçebe kurucuları Kök-Türklerden Çince *Tu-kiu* şeklinde bahsetmeleriyle ortaya çıkmıştır (İnalcık 1993:97). 7. yüzyılda T'ang hanedanı yönetimindeki Çin hâkimiyetine boyun eğmek zorunda kalan bu imparatorluk, Kuzey ve Batı Türkleri olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. 682 yılında Kuzey Türkleri bağımsızlıklarını tekrar kazanarak, Batı Türkleri hâkimiyetleri altına almışlar, ancak bu politik girişim uzun ömürlü olmamıştır. En eski Türk belgeleri olan Orhon yazıtları, bu imparatorluk dönemine aittir. Bu yazıtlar, aralarında Oğuz aşiret konfederasyonunun da yer aldığı birkaç Türk halkından bahsederler; Uygurlar Moğolistan'daki Selenga Nehri Havzası'nda yerleşmişler ve Kırgızlar bu dönemde Yenisey Nehri Vadisi'nde yaşamışlardır. 745 yılında Uygurlar kendilerini Moğolistan'ın hâkimi ilan etmişlerdir. Ancak yaklaşık yüzyıl sonra, 840 yılında, Moğolistan'ın son Türk hükümdarları olan Kırgızlar tarafından Moğolistan'dan çıkarılmalarına rağmen, biri Kansu ve diğeri de Çin'in Sinkiang (Sincan) eyaletinin doğu kesiminde yer alan Beşbalık ve Karakoca bölgelerinde olmak üzere iki yeni krallık kurmayı başarmışlardır. 924 yılında Moğolistan'dan çıkarılan Kırgızlar, önce yukarı Yenisey'de, sonradan da bugün Kırgızistan olarak adlandırılan bölgede yerleşmişlerdir.

11. yüzyıldaki büyük Türk (Oğuz) göçü öncesinde, daha önce esas Türk kuvvetlerinden ayrılmış olan iki Türk halkı, Urallar'ın güneyi ve batısında varlıklarını hissettirmeye başlamışlardır. Bunlardan ilki, 7. yüzyılda, önce Kafkaslar daha sonra da Kırım'a kadar uzanan topraklarıyla oldukça kısa ömürlü bir imparatorluk kuran Hazarlar idi. Diğeri ise, 9. yüzyıl sonuna doğru Bessarabya ve Moldova ve Doğu Karpatlar'ı içine alan bölgeyi hâkimiyetine alan Ural-Volga bölgesinden Peçenekler idi. Peçenekler de, önce 1065 yılında Oğuzlar, sonra da 12. yüzyıl başında Bizanslılar tarafından etkisiz hale getirilmişlerdir.

Sir Darya'dan gelen büyük Oğuz göçü başlıca iki grup halinde olmuştur: Afganistan içlerine kadar ilerleyen ve Hindistan'da bir hanedan kuran Gılzay aşiretinin öncüsü olan Kalaçlar ve 11. yüzyılda Amu Darya'dan Pers Körfezi'ne ve İndus Vadisi'nden Akdeniz'e kadar uzanan daha kısa ömürlü bir imparatorluk kuran Selçuklular. Oğuz Türkleri'nin iki ana boyundan, yani Bozoklar ve Üçoklar'dan bahseden efsanevi anlatımlar, muhtemelen bu iki büyük gruba atıfta bulunurlar. Batı ve güney yönünde dağılmalarından önce Oğuzhan ismindeki efsanevi bir ortak atayı pay-

laşan bu aşiretler, Gazne, Karahan ya da Selçuk gibi gruplardan oluşuyordu.[81] Bu büyük aşiretlerin konuştukları dillerin oldukça farklı lehçelerinin olması bir yana, kültürleri ve yerleşme dokularındaki farklılıklar da oldukça çarpıcıdır. Orta Asya'da bazı aşiretler tamamen göçebe kalırken, diğerleri yarı göçebe bir yaşam tarzı sürmüşlerdir. İki ana boyun her biri, Oğuzhan'ın efsanevi altı oğlu tarafından yönetilen dört büyük aşiretten oluşan üç ayrı kola bölünmüştür.

BOY	KOL	AŞİRET	AŞİRET SEMBOLÜ
	Günhan	*Kayı/Kayıhan*	*Şahin*
		Bayat	
		Alkaevli	
		Karaevli	
Bozok	*Ayhan*	*Yazır/Yazgır*	*Kartal*
		Döger	
		Dodurga	
		Yaparlı/Yıparlı	
	Yıldızhan	*Avşar/Afşar*	*Tavşancıl*
		Kızık/Kızıklar (Caraklug)	
		Begdili	
		Kargın	
	Gökhan	*Bayındır*	*Sungur*
		Bicene/Peçenek	
		Çavundur/Çavuldur	
		Çepni	
Üçok	*Dağhan*	*Salur/Salgur*	*Üçkuş*
		Eymur	
		Alayundlu	
		Üreğir/Yüregir	
	Denizhan	*Yıva/Yuva*	*Çakırkuşu*
		Kınık	
		Igdır	
		Bukduz/Bugduz/Bunduz	

Türkiye'deki büyük Türk çoğunluğu, son iki yüzyılda Türkmenistan, Kafkasya, Transkafkasya ve Balkanlar'dan gelen yeni gruplarla daha da artmıştır. Orta Asyalı bu Türk gruplarının çoğunun nesli Nogay Tatarları'na dayanmaktadır. Nispeten yeni gelmiş olmalarına rağmen, bu gruplar da değişik çevrelerde tekrar yerleşmelerinin ardından sosyo-ekonomik açıdan kırsal hayatı benimsemelerinin maddi kültür uzantıları ile ilgili çok sayıda etnografik bilgi vermektedirler.

Türkler, kökenlerinin ait olduğu bölgeye göre çeşitli Türkçe lehçeleri konuşurlar. Doğu Anadolu'da bazı Türk grupları tarafından konuşulan lehçeler, Güneybatı Oğuz grubundan türeyen Azeri ya da Karapapak gibi daha eski Türk dilleriyle akrabadır. Bundan başka küçük Türk grupla-

81 Oğuz efsanesi için bkz. Türkay 1977:10-12. Türklerin Anadolu'ya gelişi hakkında bkz. Altınay 1930; Refik 1930; Bosworth 1973; Minorsky 1978; Sümer 1980; Roux 1984; Mirsan 1985; Kalafat 1990.

rı tarafından konuşulan Uygur ve Özbek dilleri vardır. Bu iki dil, Doğu Türk kollarının konuştuğu esas dillerdir ve birkaç bölgesel lehçeye ayrılırlar: 1) Nogayca ve Kazakça, Türk dillerinin Aral-Hazar grubunu oluştururlar; 2) Kumukça ise, Balkarca, Karaçayca, Karayimce ve Kırım Tatarcası dillerini kapsayan Karadeniz-Hazar grubuna aittir (Andrews 1989:73-107).

Çoğu Türk, Sünni-Hanefi mezhebine mensuptur ve kendilerini Türkiye'deki Müslümanların gerçek temsilcileri olarak görür. Bu yerleşik topluluklar, özellikle batı, orta ve kuzey illerindeki şehir nüfusu arasında çoğunluğu oluşturmaktadır.

Alevi Türkleri ikinci büyük dini mezhebi oluştururlar. Sosyal açıdan çok iyi örgütlenmiş olan toplulukları genellikle güçlü bir grup dayanışması anlayışına sahiptir ve bu yüzden derin köklü Türk mirasını - örf ve âdetleri ve edebiyatlarını - büyük ölçüde korumuşlardır. Her ne kadar bu topluluk üyeleri çoğu zaman mezheplerini gereğinden fazla vurgulamaktan kaçınsalar da, bazı erkeklerin dudağın üst kısmını kaplayacak şekilde bıyık bırakmaları kimliklerini dışa vuran tek işarettir. Alevi Türkleri'nin çoğu, yoğun şekilde Sivas, Tokat, Yozgat, Nevşehir, Çorum, Amasya, Maraş ve Erzincan illeri olmak üzere, Anadolu'nun her yanına dağılmış kırsal yerleşmelerde yaşamaktadırlar (Bodrogi 1989).

Bu arada İslam dininin Türk yorumuna özgü olan Sufi felsefesinin kendini güçlü şekilde bu mezhep içinde gösterdiği de vurgulanmalıdır. Bu felsefe, İslami çerçevede, Orta Asya'daki Türkmen gruplarının İslamiyet öncesi dini olan Şamanizm'den bazı unsurlar taşır (Bumke 1989:510-511; Eroz 1977; Gökalp 1989).[82] Dini inancı Alevi olmayanlardan gizleyen (*takiye*) özel yapısıyla bu senkretistik dini mezhep, aşiret içi evliliğe sıkı bağlılık gerektirir. Bu nedenle kırsal kesimde yaşayan Aleviler, nadiren Sünniler'le evlenirler. Ayinlerine sadece mezhep üyeleri katılabilir (Andrews 1989:56-58; Kehl-Bodrogi 1989). Türkiye'deki şehirli Alevi toplulukları, Mücerred Kolu ve Babağan Kolu'ndan oluşan Bektaşi tarikatına aittirler. İsmen Sünni olmakla beraber, Bektaşi öğretileri Alevi mezhebi öğretilerinden fazla farklılık göstermez.[83]

TÜRKMENLER

Türkmen adı, Türkçe dil grubunun Güneybatı Oğuz koluna ait olan bir halka atfedilmiştir. Kazaklar ve Özbekler gibi çoğu Orta Asya Türkleri'nin asiller ve halk tabakasına bölünmüş olmalarına rağmen, Türkmenlerde böyle bir ayırım yoktu. Geçmişte geniş aileden daha da büyük olan ve hâlâ bu şekilde devam eden geleneksel Türkmen sosyal yapısı, erkek soyundan akraba olan ailelerden oluşan akraba köyüne dayanıyordu. Erkek soyundan gelen akrabalık üzerine kurulu bu sülaleler, Türkmen sosyal örgütlenmesinin merkezinde yer alırlar. Daha büyük sosyal yapılar, aşiretler ve birkaç aşiretten oluşan boylarda ortaya çıkmaktadır. Türkmen aşiretleri beş ana boydan oluşmaktaydı. Oğuz Türkleri'nin soyundan oldukları kabul edilen ilk iki boy, geleneksel olarak diğer Oğuz olmayan ve daha düşük bir mevkiyi kabullenen üç Türkmen boyundan daha üstündü. Bu iki boyun daha eski olanı Salur, Sarık, Teke, Yomut ve Emrili'den oluşuyor ve bunlardan Salur'un geleneksel olarak en eski soy olduğu kabul ediliyordu. Üçüncü boy, Nohurlu ve Ananlı gibi eski Oğuz olmayan Türkmen aşiretlerinden, dördüncü boy Ali-eli gibi daha yeni, Oğuz olmayan Türkmen aşiretlerinden ve beşinci boy da Ata, Koca ve Said gibi Türkmen Araplardan oluşuyordu.

Etnik bir isim olarak Türkmen/Türkman, 10. yüzyılın ikinci yarısına ait tarihi kaynaklarda geçmeye başlamıştır. Türk kelimesi ve -men ya da -man sonekinin bir araya gelmesinden oluşan

82 Alevilik'te kadın, şarap, cesaret ve eşik kutsal kabul edilir (Figlali 1983; Şapolyo 1964:258).
83 Bektaşi adı, Selçuklu İmparatorluğu çöktüğünde Kırşehir'i merkezi yapan (Çelebi Ocağı) Hacı Bektaş Veli'den gelmektedir. Bu kişi, Orta Anadolu Alevi topluluklarınca ruhani lider olarak addedilir (Şapolyo 1964:256; Noyan 1984).

Res. 2: Göller Bölgesi'ndeki bir köyde yaşayan geniş bir Türkmen çiftçi ailesi.

bu isim, asli göçebe yaşam tarzlarını sürdürmüş olan Türklere atfedilmiştir. Ayrıca aşiret ya da göçer ev gibi genel terimler de sık sık Türkmenlerin aşiret yapısı ve göçebe karakterini vurgulamak için kullanılmıştır. 10. yüzyılda Türkman terimi Müslümanlığı kabul eden Türkler ya da "Müslümanlığı kabul eden Oğuz halkları"na atfedilmiştir. Bazı araştırmacıların gerçek Türkmenlerin Oğuz Türkleri'nin doğusunda yaşamış olan Karluk Türk aşireti ile akraba olduklarını kabul etmelerine rağmen, 14. yüzyıl Osmanlı kaynaklarından anlaşıldığına göre, Kök-Türk İmparatorluğu'na (550-745) ait olan her iki grup da bu ismi ya da *al Atrak* ismini kullanmışlardır (İnalcık 1993:97). Osmanlı edebiyatında Oğuz ismi, çoğunlukla Türkmen kökenli Osmanlılara atıfta bulunulurken kullanılmıştır (İnalcık 1993:101-103). Türkiye'deki Türkmen aşiretleri Türkçe'nin az farklı Anadolu lehçelerini konuşurlar.

Maalesef çoğu Türkmen aşiretinin tarihini belgelemek çok zordur. Sadece nadir olarak tarihi açıdan iyi belgelenmiş bölgelerde oturan ve isimlerini bölge merkezlerine veren, aşiretlerin tarihleri daha iyi bilinmektedir. Mersin (İçel), Antalya (Teke), Isparta (Hamideli) ya da Denizli aşiretlerinde durum böyledir. Bazen de bunun tam tersi olmuş ve aşiretler Dağdibi, Çataltepe, Sarıkavak, Aydınlı ve Menteşeli gibi iskan ettikleri yerlerin isimlerini benimsemişlerdir (Türkay 1977:7).

Türkmenler Müslümandır, ancak Türk göçebelerin çoğunda olduğu gibi, İslam dininden, yerleşik düzene geçen Türkler kadar derin etkilenmemişlerdir. Sünni ve Alevi mezheplerine bölünmüş olmalarına rağmen, aşiret bağları mezhep farklılığından daha üstün tutulmuştur. Buna en iyi örneği, doğuda Sünni ve batıda Alevi olmak üzere iki mezhep kolundan oluşmuş Çepni aşireti teşkil etmektedir.

SÜNNİ TÜRKMENLER

Sünni Türkmenler Anadolu'nun özellikle orta ve batı bölgelerinde yayılmışlardır. Aslında aşiret düzeninden çıkarılarak yerleşik düzene geçirilen Emirdağ-Afyon; Akkışla-Sivas; Gemerek-Kayseri; Konya ilindeki Bor, Ereğli, Niğde, Kadınhan, Sarayönü, Karapınar, Hotamış, Karabağ, Tahtasız ve Haremyen'de yaşayan Türk nüfusu, geleneksel olarak Türkmen kökenli olduğunu iddia

etmektedir. Bunlardan Hotamış, Akkışla, Emirdağ ve Bekdik yörelerindeki Türkmen grupların birkaç yüzyıl önce Irak ve Suriye'den geldikleri anlaşılmaktadır. Aslen Orta Asya'dan göç eden bu aşiretler büyük bir ihtimalle Musul ve Halep gibi bölgeleri geçiş yerleri olarak kullanmışlardır. Türkiye'deki en büyük Sünni Türkmen aşireti, Kayseri ilindeki Sarız, Pınarbaşı ve Tomarza'da (Uzunyayla) yaşayan Avşar aşiretidir ve bunlar Kıllı, Deller, Kekeç, Torun ve Kocanaili gibi alt aşiret boylarını halen devam ettirmektedirler.[84]

ALEVİ TÜRKMENLER

Alevi Türkmenlerin Anadolu tarihleri 16. yüzyılda doğu eyaletlerinde yaşayan Türkmen gruplarının Şii Safavi öğretilerinin müridleri olmalarıyla başlar. Doğu Anadolu'da Alevi Türkmenleri'ne bazen Kızılbaş denmektedir (Andrews 1989:56-57; Gökalp 1980; Kehl-Bodrogi 1989; Melikoff 1975). Bu sıfat, eski dönemlerde askeri gruplar içindeki Türkmen ve Yörük göçebelerinin giydikleri kırmızı başlıklar nedeniyle, Osmanlılar tarafından verilmiştir (İnalcık 1993:100). Ancak bu terimin, ruhani liderlerinin İslamiyet öncesi Şamanistik gelenekte, kırmızı renkli bir başlık taşımasından kaynaklandığı da ileri sürülmüştür (Şapolyo 1964:255).

Alevi Türkmen toplulukları arasında, Abbasi dönemi Türkmenleri ile ilişkili olanlar, Akbaşlar olarak bilinmektedir. Özbekler, Açıkbaşlar olarak anılan başka bir Alevi grubu oluşturmaktadır. İran Şiiler'i ile ilişkili olanlar Yeşilbaşlar, Şam'daki Alevi topluluğu ile ilişkili olanlar da Karabaşlar olarak adlandırılmaktadırlar.

Türkiye'deki Alevi Türkmenler, sayıca muhtemelen Sünni olanlardan biraz daha fazladır. Camileri olmaması ve alışılmadık abdest törenleri ve duaları nedeniyle kendilerine şüpheli gözle bakan ve kâfir olarak nitelendiren Sünni Türkmenler tarafından sevilmezler. Sünni olanlar, Alevi Türkmen topluluklarını, guya, halk arasında mumsöndü olarak adlandırılan gizli törenleri sırasında yaptıkları toplu alemlerde zina ve ensest ilişki kurmakla suçlamaktadırlar.[85] Diğer taraftan Aleviler de, ağzı kara adını verdikleri Sünni Türkmenleri bağnaz olmakla suçlarlar (Gökalp 1980).

Alevi Türkmen toplulukları, Orta ve Batı Anadolu'da ve doğuda da Gaziantep'e kadar yayılmışlardır. Doğu bölgelerinde en yoğun şekilde Maraş ve Erzincan'da yaşarlar. Gaziantep-Nizip'te, Sivas-Divriği'de, ve Kars'taki bazı köylerde de uzun süre önce yerleşik düzene geçen küçük gruplar bulunmaktadır. Kars, Sivas, Yozgat, Tokat, Ordu, Çorum, Balıkesir, Manisa, İzmir ve Muğla illerinde de Alevi Türkmen köyleri oldukça yoğun şekilde dağılmıştır (Akay 1935; Gökalp 1989). Ayrıca batıda Edremit, Bergama, Akhisar, Turgutlu, Tire ve Söke ve doğuda Şarkışla, Gemerek ve Nizip'in uzak bölgelerinde yerleşik düzende yaşayan büyük Alevi Türkmen grupları vardır.

Avşar/Afşar, Beydili, Kargın, Harmandalı, Kığıl ve Çepni Anadolu'daki başlıca Alevi Türkmen kabilelerini oluştururlar. Diğer gruplardan Nalcı, Ordu-Ünye, Saraç ise Tokat'ta Artova, Turhal ve Zile, Yozgat'ta da Çekerek ve Sorgun'da yoğunlaşmıştır. Bunlardan sadece birkaç tanesi (örn. Çepni ve Barak), aşiret bağlarını bir dereceye kadar korumayı başarmışlar, diğer yanda uzun süredir köy ve kentlerde yerleşik olan gruplar aşiret bağlarını tamamen kaybetmişlerdir. Bu durum, Edremit'teki köylü Alevi Türkmen grupları için de geçerlidir. Çepniler'in tarihi iyi belgelenmiştir. Bu aşiretin, Trabzon ilinde, özellikle Vakfıkebir ilçesinde yerleşmiş olan doğu parçası Sünni'dir. Yine de aşiret bağlarını mezhep kimliğinin üstünde tutmaktadırlar.

---

84 Daha önceden bu alt aşiretlerin her birinin ayrı yaylası vardı (Andrews 1989:64). Türkmenler hakkında kapsamlı bir çalışma için bkz. Andrews 1981; Yalgın 1931-1934.

85 Diğerleri Rafizlik olarak adlandırılan bu törensel alemin Aleviler arasında değil, İran sınırına yakın bir yerde yaşayan ve Rafiziler olarak bilinen İranlı Şiiler'in küçük bir tarikatında yaygın olduğunu iddia ederler (Şapolyo 1964:256; Bumke 1989:510; Melikoff 1975:55).

Alevi toplulukları, Türkmen aşiretlerinin daha dini mezheplere göre ayrılmadıkları ve politik açıdan daha önemli olan aşiret varlıklarının kendi topraklarını idare ettikleri zamanlardan beri devam eden geleneksel sosyal örgütlenmelerle ilgili en güzel örnekleri sunmaktadırlar. Alevi topluluklarının yapısı ve ruhani liderlerinin ayrıcalıklı bir yere sahip olması, belki de din değiştirmelerinden önceki zamana dayanan belli sosyal özellikler içermektedir. Alevi topluluklarında kadınların sosyal açıdan eşit tutulmaları da bu savı kuvvetle desteklemektedir.

Alevi Türkmen topluluklarının aşiret kimliği ve bütünlüğü aşiret içi evliliklerle sağlanırken, baba soyundan gelen klanlar dışardan evliliğe karşı değildirler ve topluluk üyeleri arasındaki evliliklere ancak aile bağlarının en az beş derece uzak olması durumunda izin verirler. Grup kimliği *dede*'nin ya da *ocakzade*'nin otoritesinin tanınmasıyla sağlanır. Bu kişiler, uyguladıkları sosyal kurallara oldukça bağlı kalan toplulukların ruhani yaşamını ve faaliyetini yönetmekten sorumlu olan dini liderlerdir.

Alevi topluluklarının toplanma yerine Sofiyan Meydanı denmektedir.[86] Topluluk Sofiyan Süreği adı verilen misafir kabulünde ziyaret eden bir dede onuruna toplanırsa, buna Mihman Meydanı denir. Ali Peygamber'in öldürülmesi anısına yapılan Kerbela da burada yapılır. Yerel topluluğun başı olan baba tarafından icra edilen, topluluğa kabul törenlerinin yapıldığı toplanma yerine Eş Meydanı denir. Eski bir geleneğe göre baba, evli çiftler arasındaki *eş tutma*'yı düzenler ve böylece onları birbirlerine karşı sorumlu kılar. Ritüellerinin gizlilik içinde yapılması nedeniyle, Sünni mezhebi üyeleri 16. yüzyıldan beri Alevi grubu üyeleri arasındaki bu sosyal yakınlığı, onlara karşı kullanmaktadır. Toplanma yeri ortak bir mahkeme (Düşkünlük Meydanı) olarak da hizmet eder ve bazen burada ceza verilir. Bu tür topluluk mahkemeleri, Cem ayini öncesinde yapılan, Sorgu ayini adı verilen oturumlarda, topluluk üyeleri arasındaki anlaşmazlıklara hakemlik etmek ya da yanlış davranmakla suçlanan kişileri yargılamak üzere toplanır. Devlet kanunlarının aşiretin hukuki geleneklerine karışmadığı dönemlerde, topluluk bir katile ölüm cezası verebilirdi. Zina vakalarında yerleşmeden kovma cazası veriliyordu. Yalan söylediği anlaşılan biri, utanç duyması için bıyığını kesmeye zorlanabilirdi (Şapolyo 1964:258-259).

TÜRKMENLERE BAĞLI GRUPLAR

TAHTACILAR

Alevi Türkmenler arasında yaptıkları işin adını taşıyan Tahtacı grubu, mezheplerinin esaslarına diğer bütün Alevi gruplarından daha büyük bir inançla bağlıdırlar. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı yönetimi Anadolu'daki Alevi Türkmen aşiretleri ve yarı göçebe Tahtacılar'ı ayırt etmiş ve ayrı topluluk olarak kaydetmiştir (Andrews 1989:70).

1968 yılında sayıları yaklaşık 100.000 (ya da 20.000 hane) olan Tahtacı Türkmenler halen İzmir, Manisa, Aydın, Muğla ve Denizli, Burdur ve Isparta'nın ormanlık dağlarında dağınık şekilde yaşamaktadırlar (Andrews 1989:69). Türkiye'nin güneyinde Antalya'dan Adana'ya kadar uzanan Toros Dağları ormanlarında yaşarlar ve doğuda da Maraş ve Gaziantep'e kadar yayılmışlardır. Çaylaklar ve Aydınlılar olmak üzere iki büyük aşiretten oluşurlar. Çaylaklar, Karaman Ovası, Mut, Finike ve Fethiye'de, Aydınlılar ise İzmir, Antalya, Mersin ve Adana illerinde yaşarlar.

Yaşamları keresteye bağlı olduğu için, ağaçlara kendi yöntemleriyle saygı gösterir ve hatta kesmeden önce sembolik şekilde kurban sunarlar. Odunculuk yapmaları nedeniyle yabancıların pek

86 Bu toplanma yeri makam ve konumlara göre aşağıdaki 12 bölüme ayrılmıştır: 1) Ocak; 2) Nuridaim (Çırağ Ali); 3) Makamı İrşat; 4) Meydan Çırağı; 5) Dedepostu; 6) Havzı Kevser; 7) Karapost; 8) Rehber; 9) Eşik; 10) Sakiler; 11) Taçlı Bacılar; 12) Gözcü Makamı.

uğramadığı izole bölgelerde yaşamaları, kimliklerini korumalarını mümkün kılmaktadır (Gronhaug 1971; Özbayrı 1972). Bir kahyanın (keye) yönettiği, sayıları 10 ile 30 arasında değişen ailelerden meydana gelmiş obalarda kadın ve erkekler bir arada çalışırlar. Kendi aralarında evlenen bu küçük gruplar, birbirlerinden uzak kalmalarına rağmen, bir şekilde ilişki kurmayı başarmaktadırlar. Üçte birlik bir kısımları baba soyundan akrabalarla evlenir ve diğer Aleviler ile evlilikten kaçınırlar. *Dede*'nin düzenli aralıklarla yaptığı ziyaretler, grup dahilindeki dini bağları sarsılmaz hale getirmektedir.

ABDALLAR

Bu Alevi Türkmen grubunun sayısı 25.000-40.000 arasındadır. Adını, 15. yüzyıl Anadolu'sunda dini esaslara aykırı derviş hareketi ile ilgili olan ve 16. ve 17. yüzyıllarda baçlıca Sufi gruplarından biri haline gelen *Abdalan-i Rum*'dan almıştır (Andrews 1989a:435). 19. yüzyıl ortalarından itibaren Orta Asya'daki Türkmenler içinde Abdal gruplarının var olduğu bilinmektedir. Kendi sözlü geleneklerine göre, Anadolu'ya Kara Yağmur isimli bir lider komutasında Horasan Erleri ile birlikte göç etmişlerdir (Andrews 1989a:437).

Genellikle kendi içinde evlenen Abdal toplulukları, Batı ve Orta Anadolu'da Bolu, Eskişehir, Denizli, Ankara, Konya, Nevşehir, Kayseri, Sivas, Tokat, Yozgat, Çorum, Sinop, Antalya, Adana ve Gaziantep illerine dağılmışlardır. Nadiren bütün bir topluluk halinde köylerde yerleşmişlerdir. Abdal grupları bir zamanlar Alevi mezhebi içindeki aşırı tutucu kanadı oluşturuyorlardı. Saçlarını, sakallarını ve kaşlarını traş ediyor ve dünyevi yaşamdan el etek çekiyorlardı. Sosyal olmayan bu davranışları zulüm görmelerine ve tekkelerinin baskı altına alınmasına neden oluyordu. Bugün de halen en azından bazı Abdallar'ın bu hareketin soyundan geldikleri sanılmaktadır.

Türkçe'nin bütün Anadolu lehçelerini konuşabilmelerine rağmen, Abdallar Farsça, Kürtçe, Türkistan lehçeleri ve Romanca[87] dillerinden alınmış zengin kelime haznelerine Türkçe gramerini uyguladıkları kendi dillerine sahiptirler. Grup olarak genellikle, aşiret içi evlilik, ezoterik din ve dilin ön plana çıktığı aşiret örgütlenmesi ve ozan, müzisyen, lehimci, sepet ve elek yapımcısı gibi seyyar meslekleri ile özdeşleştirilirler. Bu işleri, zaman zaman birbirlerinden etkilendikleri bilinen Romanca konuşan Çingenelerle paylaşırlar. Abdal halk ozanları özellikle Türkmen sözlü geleneklerini koruma konusunda çok önemli bir rol oynamışlardır. Bu bağlamda Oğuz destanını yakın zamana kadar canlı tutan Antalya'daki Zeytin Köyü Abdalları iyi bir örnek teşkil eder (Andrews 1989a:437).

Hizmet veren göçebeler olarak Abdallar küçük gruplar halinde büyük Türkmen aşiretlerine bağlı olarak yaşarlar. Örneğin, Gaziantep ilinin güney kısmında şimdi kendini Teberci[88] olarak adlandıran Abdallar, halen Barak Türkmenleri'ne bağlı olarak müzisyen, kuyumcu, büyücü ve halk ozanı olarak çalışmaktadırlar. Başka bir örnek olarak 80.000 kadar çok sayıdaki Elbeyli Türkmen hanesine hizmet veren 500 kişilik Abdal göçebe grubu gösterilebilir (Güzelbey 1972:22-23). Türkiye'nin güneyindeki gruplar ise Beydili ve Karakoyunlu Türkmen aşiretlerine bağlıdır.

İRAN KÖKENLİ YOMUTLAR

Kuzey İran'da yaşayan Yomutlar, Yakın Doğu'daki en büyük Türkmen aşiretlerinden birini oluşturmaktadır. Anadolulu Türkmen gruplarının konuştuğundan biraz daha farklı bir lehçe konuş-

87 Bu dilin Çin Türkistanı'na kadar yayıldığı anlaşılmaktadır.
88 Bu kelime dervişlerin taşıdığı sembolik baltadan alınmış olabilir.

malarına rağmen, onlarla anlaşmakta güçlük çekmezler. Yomut adında bir atadan geldiklerini iddia eder ve atalarına ait olduğuna inandıkları bir bölgede yaşarlar. Sünni mezhebine ait olmalarına rağmen, Şii İran devletinde politik özerkliklerini büyük ölçüde geçen yüzyılın ilk çeyreğine kadar sürdürmüşlerdir. Bu konumu askeri açıdan güçlü olmaları nedeniyle elde etmişler ve bu güç sayesinde tamamen İran devlet sisteminin bir parçası olmamışlardır.

İran'daki Yomut Türkmenleri, ağırlıklı olarak çobanlıkla uğraşan *Çarwa* (başlıca koyun ve keçi, az sayıda deve, at ve camış çobanları) ve ağırlıklı olarak tarımla uğraşan *Çomur* (başlıca arpa, buğday, biraz pamuk tarımı) olmak üzere iki sosyo-ekonomik parçaya bölünmüştü.[89] *Çomur*, aşiret topraklarının Türkmen olmayan yerleşik topluluklara yakın daha sulak güney kısmını işgal ederken, *Çarwa* sıtmanın olmadığı daha kurak kuzey bölgelerinde yaşamıştır. Zaman zaman fakirleşen *Çarwa* aileleri, aşiret topraklarının güney kesimine taşınarak çiftçilik yapmaya başlamış ve buna benzer şekilde zengin *Çomur* çiftçileri de canlı hayvan satın alarak çobanlık yapmak üzere kuzeye taşınmışlardır. 1930'lara kadar *Çomur*, tarım ekonomisi ile göçebeliği bir arada yürütmüştür. Geçimlerini yetişen arpa ve buğdaydan sağlamalarına rağmen, Türkmen tarzında çadırlarda (yurt) yaşayarak, düzenli aralıklarla göç etmişlerdir. Yakın Doğu ve Orta Asya'daki askeri bakımdan güçlü çoğu göçebe grubunun yaptığı gibi, sık sık yerleşik düzendeki komşularını yağmalamışlardır. Göçebe yerleşme dokuları, hem merkezî hükümet güçleri tarafından takip edildikleri zamanlarda daha güvenli yerlere çekilmeleri hem de hayvanlarını çalan düşman gruplarının yerleşmelerine saldırmaları gerektiğinde rahatça hareket etmelerini sağlıyordu. Yomut olmayan düşman kamplarına yaptıkları yağmalar sırasında sık sık esir almış ve bunları esir pazarlarında satmışlardır. Bu durum, faaliyetlerinin İran ordusu tarafından kontrol altına alındığı 1925 yılına kadar devam etmiştir.

Yomut, 1925 yılına kadar politik hiyerarşisi olmayan büyük sosyal örgütlü bir topluluk olarak ilgi çekici bir model sunmaktadır. Sosyal sistemlerinin geniş ve sık sık değişen refah farkları yaratmasına rağmen, Yomutlar zenginliğe dayanan bir sosyal tabakalanma göstermez. Statü farklılıkları esas olarak geçmişte ve hâlâ saygı ve hürmetle karşılanan yaş ve dini mevkiye (örn. sufi, hacı vb.) dayanmaktadır (Irons 1994:177-179). Eski aşiret oluşumlarının kültürel kimliklerini, sosyo-ekonomik özelliklerini ve politik güçlerini Anadolu'nun son derece merkezî yapılı Tunç ve Demir Çağı krallıklarında nasıl koruyabildiklerini anlamak bakımından, Yomutlar'ı araştırmak önemlidir.

YÖRÜKLER (YÜRÜKLER)

Türkiye'deki çeşitli göçebe etnik gruplar arasında, günümüzde sayıları yaklaşık 50.000 aileyi bulan Yörükler, uzun süreden beri etnografların ilgisini çekmektedir. Yörükler, merkezî devletlerdeki göçebelerin geleneksel yerleşme ve ekonomik düzenlerinde meydana gelen değişikliklerle ilgili canlı modeller sergilemektedir.

Türkmen ve Yörük (Yürük) grupları arasında kesin bir etnik ya da linguistik ayırım yoktur ve aslında Yörük aşiretlerinin çoğunun Türkmen kökenli olduğu anlaşılmaktadır (İnalcık 1993:103). Bu grup ayırımı, herhalde Erken Osmanlı Dönemi'nde, topraklarını genişleten Osmanlıların, düşman Akkoyunlu Devleti'ne destek veren Orta Anadolu'daki Türkmen aşiretleriyle çatışması sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu düşmanlık nedeniyle Osmanlılar, sınırları dahilinde yaşayan benzer aşiretler için Türkmen terimini kullanmaktan kaçınmışlardır. Sonuçta *yörük* kelimesi Osmanlı yönetiminin 14. ve 15. yüzyıllarda Osmanlı yönetimi altındaki topraklara gelmiş göçebe bir ya-

89 Yomut'un çoban ve çiftçi kesimlerine ayrılması eskilere dayanır (Irons 1975, 1994:180). İran'daki diğer göçebe aşiretler için bkz. Barth 1961; Beck 1980; Hole 1978; Salzman 1984; Oberling 1974.

şam tarzı süren bütün gruplar için kullandığı genel bir mali ve idari terim haline gelmiştir.[90] Hatta 15. yüzyılda Batı Anadolu içlerine göç etmiş ve yavaş yavaş Türkmen göçebelere katılmış olan Kürt ve Arap göçebeler bile Yörük addedilmiştir (Altınay 1930). Türkmen, Osmanlı hâkimiyeti dışındaki topraklarda yaşayan Türk göçebeleri tanımlamak için kullanılıyordu. 15. ve 16. yüzyıllara ait Osmanlı kayıtlarında Kızılırmak Nehri'nin batısında yaşayan Anadolulu göçebelerin hepsi Yörük olarak adlandırılmış, bu nehrin doğu ve güney bölgelerinde kalanlar ise Türkmen etnik ismini devam ettirmişlerdir. Balkanlar'daki Türkmenlerden Yörük olarak bahsedilmiş ve bunlar bölgedeki Tatar ve Hıristiyan göçebelerden ya da doğu Anadolu'daki Türkmen ve Kürt göçebelerden kesin olarak ayrı tutulmuşlardır.[91]

Res. 3: *Solda*) Göçebe bir Sünni Yörük ailesi. *Sağda*) Yerleşik bir Alevi Yörük ailesi.

Yörükler, Türkiye'nin Ege ve Batı Akdeniz kıyıları boyunca, geleneksel olarak keçi çobanlığı yaparak yaşıyorlardı. Sahip oldukları çok sayıdaki sürü hayvanları bütün bir yıl boyunca tek bir yerde otlayamayacakları için, büyük sürüleriyle bu bölgelerdeki mevsimlik otlaklardan yararlanarak dolaşmışlardır. Daha 19. yüzyıl sonunda hükümetin başlattığı tarımsal gelişimin bir sonucu olarak otlak alanların azaltılması, Yörük aşiretlerinin doğal ortamlarını ve ekonomik stratejilerini değiştirmelerine neden olmuştur. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Yörükler, keçi yerine koyun çobanlığı yapmaya başlamışlardır. Üretken sermayedeki bu değişim, ormanlık alanlardan geçen dağ otlaklarına giden yollar üzerindeki hükümet kontrolünün arttırılmasından kaynaklanmıştır. Koyun sürülerinin değil ama, keçi sürülerinin ormanlık alanlara girmesi yasaklanmıştı. Yörük gruplarını yerleşmeye zorlayan sert hükümet baskısı, geniş ölçüde orta plato ve güneydoğu illerindeki bölgelere göç etmelerine neden olmuştur. Güneydoğuya göç eden Yörük grupları, geleneksel çoban yaşam tarzını devam ettirmişler ve göçebe kimliklerini korumayı başarmışlardır. Çünkü daha önceden bu alanları işgal eden yerel Türkmen ve Kürt göçebeleri, zaten çiftçi olarak yerleşik düzene geçmiş ve ovalar ve yüksek dağ vadilerindeki otlakları terk etmişlerdi.[92]

90 *Yörü* ya da *yürü* köküyle *-k* sonekinin bir araya gelmesinden oluşan bu kelime, yerleşik düzendeki toplulukları kasteden *oturak*'ın aksine, bazı grupların sürdürdüğü hareketli yaşam tarzını ifade etmek için kullanılmıştır. Bazıları ise bu ismin Orta Asya'da, Kayı boylarının bölgesinde yaşayan göçebe gruplara verildiğini iddia etmektedirler (Şapolyo 1964:254). Bu kelime hakkındaki farklı görüşler için bkz. İnalcık 1993:100-103.

91 15. yüzyılda orta platonun batısındaki Göller Bölgesi ve doğuda da Fırat Vadisi'nin dahil olduğu bölgeler Osmanlı hâkimiyeti altındaydı. Anadolu'nun batıda kalan kısmına ve Balkanlar'a göç eden Türkmen göçebelere İmparatorluk'un vergi ödeyen tebası içinde özel bir mevki bahşediliyordu.

92 1865'ten itibaren Osmanlı hükümeti, bölgeyi politik açıdan etkin şekilde güvenlik altına almak amacıyla göçebe Kürt ve Türkmen

Çobanlığı bırakan Yörüklerin büyük bir kısmı köylerde yerleşmiştir. Daha tutucu olanlar ve kendi geleneksel ortamlarında kalmak isteyenler, daha küçük gruplara ayrılmışlar ve kendi göç yollarını düzenleyerek daha izole ve sınırlı olan Akdeniz kıyılarındaki otlaklara doğru ilerlemişlerdir.[93]

Anadolu'da Torazalı, Burhanlı, Karatekeli, Karakeçili, Yağıbasan ve Sarıkeçili aşiretleri, kendilerine Yörük derler ve Türkçe'nin değişik lehçelerini konuşurlar. Türkmen ve Yörük aşiret yapıları arasında büyük bir fark olmamasına rağmen, bugün bile bu iki grup ayrı sosyo-kültürel kimliklerini korumaktadırlar. Türkmen grupları çoğunlukla düz alanlarda yerleşirken, Yörükler dağ eteklerinde yer alan köylerde yaşarlar (örn. Eskişehir yöresi). Köy ekonomileri arasındaki farklar da çarpıcıdır. Türkmenlerin daha çok tarımla va az oranda hayvancılıkla uğraşmalarının yanı sıra, koyun çobanlığı Yörük ekonomisinde vazgeçilmez bir yer tutmaktadır.

Geleneksel yaşam tarzlarını yüzyıllar boyunca sürdüren Yörük göçebeleri, doğal olarak kendilerine özgü ve doğu illerindeki Türkmen göçebelerden farklı bir sosyal ve kültürel kimlik edinmişlerdir. Yörük ve Türkmen aşiretlerinin dinleri, folklorleri ve ekonomik şartları arasındaki keskin farklılık, işgal ettikleri farklı doğal ortamlarda da gözlemlenebilir. Belli bölgelerde bu iki grup, komşu olarak yaşarlar. Kaz Dağı'nın eteklerinde, Sünni ve Yörük Türkmen gruplarının ayrı köylerde yaşadığı Edremit buna örnek olarak gösterilebilir. Birbirleriyle karışmaz ve giyim kuşamlarında, hal ve hareketlerinde, tutumlarında ve düşünce yapılarında dikkat çekecek şekilde zıtlık teşkil ederler. Yine de, Yörükler için mezhep farklılıkları toplulukları arasındaki evlilikler konusunda aşılmaz bir engel oluşturmamaktadır (İnalcık 1993:112).

Sünni mezhebine ait Yörük grubu özellikle Batı Anadolu'dan Maraş'a kadar uzanan Toros Dağları'nda yaşar. Göç yolları geleneksel olarak sahil ovalarındaki kışlaklardan dağ otlaklarındaki yaylaklara götürür (Gürdal 1976; Planhol 1958). Bazı bölgelerde mevsimlik taşınmalar sahil kesimlerinden daha iç bölgelere doğru yayılmış ve zaten çok sayıda Yörük Manisa, Balıkesir, Kütahya ve Eskişehir illerinde yerleşmiştir. Halen mevsimlere göre göç eden en büyük Yörük grubu Aydın'dan Finike, Yozgat ve Hatay'a kadar dağılmış Saçıkaralı aşiretidir (Bates 1973:35; Andrews 1989:60). Şimdiki kışlakları Antakya ile Maraş arasındaki güzergâhlarda uzanmaktadır (Bates 1972). Yaylakları ise, Pınarbaşı, Sarız ve Tomarza ilçelerinde bulunan üst kısımlardaki ovalar ve vadilerde yer almaktadır (Andrews 1989:58-61).

Alevi Yörük toplulukları esas olarak Kuzeybatı Anadolu'da Afyon, Emirdağ, Bilecik ve Bozöyük ve Orta Anadolu'daki Yozgat ilinde yoğunlaşmıştır. Bu Alevi aşiretlerinin bazıları Manisa ili civarında ve Toros Dağları'nın belli kesimlerinde yaşarlar.

Farklı bağların doğal bir sonucu olarak Yörüklerin ortak bir soy ağacı ya da atası yoktur. Soya ait bir yapının olmayışı, kabile düzeyinde çeşitli aşiretler arasında herhangi bir ortak bağ gösterilememesinden de anlaşılmaktadır. Yine de, hem göçebe hem de yerleşik gruplar, en eski aşiretlerden birinden gelen baba soyuna dayanarak kendilerini Yörük olarak tanımlarlar.[94] Kabile, sülale ve aile içindeki akrabalık bağları daha kesin bir şekilde tanımlanmıştır.

Yörük gruplarında içerden evlenme, bahsedilen bütün kesimler dahilinde oldukça yaygındır. Erkeklerin çoğu kendi kabilesinden, diğerleri de kendi aşiretlerinden kadınlarla evlenirler. Kadınlar evlilik ile doğuştan gelen bağlarını kaybetmezler ancak mal, mülk sadece hane içinde tutulur. Soya ait olmayan gruplar, kabilenin adını ve kültürünü alma şartıyla aşirete kabul edilirler.[95] Yine

kabilelerini zorla yerleşik düzene geçirmeye başlamıştır. Bu girişim 20. yüzyıl başında geniş ölçüde başarıya ulaşmıştır. Devlet açısından büyük Kürt aşiretleri gibi bir tehdit unsuru oluşturmadıklarından bölgeye girmelerine izin verilmiştir (Bates ve Lees 1977:834).

93 Başka yere giden Yörük nüfuslarının hemen hemen hepsi günümüzde yerleşik durumdadır. Yörüklerin ekonomik yapısı Planhol (1958) tarafından detaylı şekilde araştırılmıştır. Bu çalışma, kırk yıl önce geleneksel vatanları dahilinde hareket eden, kalan son göçebe ve yarı göçebe grupları anlatmaktadır. Ayrıca bkz. Bates ve Lees 1977: 833.

94 19. yüzyılda bilinen Yörük aşiretlerinin sayısı 87'ye ulaşıyordu (Tsakyroglou (Çakıroğlu) 1891; Andrews 1989:58-62).

95 Aşiret yapıları hakkında genel bilgi için bkz. Yalçın-Heckmann 1989.

de aşiret hakları ve yükümlülükler sadece asıl soydan gelen aşiret üyelerine uygun şekilde düzenlenir.Yörükler içinde aşiret, soylar arasında eşitlik ve üstün bir reis ya da politik yapı olmaması ilkesine göre örgütlenmiştir. Diğer yanda, aşiretin saygı duyulan erkekleri *ağa* olarak adlandırılırlar.

Bazıları, göçebe çobanlığın grup kimliği için önemli olduğunu düşünmektedir. Aslında bu yaşam tarzı, bu grupları kasaba ya da köylerde yaşayan yerleşik düzendeki Türklerden ayıran bir kimlik göstergesiydi. Ancak, yerleşik düzene geçenler bile Yörük kimliklerini tamamen kaybetmezler. Özel yerleşme dokuları ve grup içinde mali işler yürütülürken akrabalığa verdikleri önem de bunu doğrulamaktadır (Güngör 1941; Dönmez 1964).

15. ve 16. yüzyıllarda Yörük grupları, otlakları dahilindeki küçük arazi parsellerini işleyerek daha geniş düzeyde kendilerine yetmeye başlamışlardır. Kendi ihtiyaçları için biraz tahıl ve keçe endüstrisi için de pamuk üretmişlerdir (İnalcık 1993:110). Yörük otlak arazilerinde çiftlik olarak kayda geçirilen bu parseller için devlete düzenli olarak vergi ödeme yükümlülüğü vardı. Osmanlı kayıtlarında köy toprakları içinde kalan ya da dağlarda yer alan otlaklar (yayla/yaylak) dikkatli bir şekilde "tarıma elverişli toprakların dışında kalan topraklar" olarak tanımlanmıştır. Bu yaylakların kime ait olacağı yerel âdetlere göre belirleniyor ve bazen de yerel devlet temsilcisi tarafından çıkarılan tapu kayıtlarında sınırları çiziliyor ve kayda geçiriliyorlardı. Zaman zaman göçebeler, otlak ve ekip biçme amacıyla kullandıkları terk edilmiş tarıma elverişli toprakların (mezra) sahibi oluyorlardı.

Güvenlik ve/ya da ekonomik nedenler yüzünden, Osmanlı yönetimi altında göçebe grupların çiftçi topluluklarına dönüştürülmesi ve yerleştirilmesine hız verilmiştir (Orhonlu 1987). Ancak, yerleşik düzen ekonomisinin başarısı sadece tarıma elverişli toprakların bulunmasına değil, güvenliğe de bağlı olduğu için, yerleşik düzene geçme politikası sadece devletin otoritesini hissettirdiği durumlarda amacına ulaşmıştır. 16. yüzyılda Anadolu kırsal nüfusunun yaklaşık % 60 oranında büyüme göstermesi, tarıma elverişli topraklara olan talebi büyük ölçüde arttırmıştır. Devletin toprak tahsisi, otlaklar pahasına da olsa devam edince, bazı Yörük grupları gittikçe daha yükseklerdeki yaylalara çekilmek zorunda kalmışlardır (İnalcık 1993:111; Bates 1974; 1980). Gerçekten de, Saçıkaralı aşiretinde olduğu gibi, aşiret topraklarının yeri ve büyüklüğü, dış baskılar nedeniyle sık sık değişikliğe uğramıştır.

TATARLAR

Orta Asyalı Türk gruplarının çoğu, kökenlerini Moğol kağanı Cengiz Han döneminde ortaya çıkan Nogay Tatarları'na ve onun Altın Ordu'yu yöneten haleflerine dayandırmak arzusundadır.[96]

13. yüzyılda batıda Volga bölgesine doğru Moğol ordularına eşlik eden Türk halkları, Tatar aşiretine ait görülmüş ve böylece soy isimlerini ve sonradan da Nogay Tatarları, Kazan Tatarları, Özbek Tatarları ve Kırım Tatarları gibi yer isimlerine göre aldıkları sıfatları elde etmişlerdir (Andrews 1989b:442). Bundan sonra geçen iki yüzyıl boyunca, Türk unsurları Moğollar'ın Tatar aşiretini asimile etmiş ve 16. yüzyılda iki gruba bölünmüşlerdir. Bunlardan Batı Sibirya Tatarları'nın içinde bulunduğu Küçük Nogay, Kırım'ın kuzeyindeki bölgeye doğru ilerlemiş, daha güneydeki Sir Darya'da bulunan Büyük Nogay ise onların ardından komşu bir bölgeye doğru hareket etmiştir (Fisher 1978). Sonuç olarak, batıda Dobruca'dan, Kuzey Kafkasya'da Kuban ve Kuma bölgelerine kadar olan Karadeniz-Hazar steplerindeki geniş bir bölgeyi yeni vatanları yapmışlardır. Bu topraklar, koyun ve at yetiştiriciliği üzerine kurulu geleneksel göçebe ekonomilerini devam ettirmelerini mümkün kılmıştır. Çiftçi olarak yerleşen aşiret kesimleri dahi, tahıl tarımının yanı sıra sınırlı göçebelik yapmışlardır (Andrews 1989b:443).

96 Moğol dilinde Nogay köpek anlamına gelir.

18. yüzyılda Rusya'yla olan savaş yüzünden Osmanlıların politik durumunun bozulması ve Ruslar'ın güneye doğru ilerlemesiyle, Nogay ve Kırım Tatarları Osmanlı kontrolü altındaki bölgelere akınlar başlatmışlardır. Osmanlı kayıtlarına göre 1783-1790 yılları arasında özellikle Dobruca bölgesine 300.000 Tatar gelmiştir (Planhol 1958:258). 1855 yılında yaklaşık 2500 Nogay Tatar ailesi Kilikia'da yerleşmişti. Bu bölgeyi Kuban'ı anımsattığı için tercih ettikleri söylenmektedir. Yeni köyler bulmak ya da nehir yatağı boyunca sonradan Ceyhan kasabası haline gelen kesintisiz bir yerleşme şeridi kurmak suretiyle aşiret tarzında yerleşmişlerdir. O zamandan bugüne dek, bazılarının sıtma ve hava kirliliğinin yol açtığı bulaşıcı hastalıklar nedeniyle ölmesi ve diğerlerinin de başka yerlere dağılması sonucunda, 50-60 hane dışındaki bütün grup yok olmuştur.

Çok baskı gören Tatarlar'ın vatan edindikleri bölgeden Anadolu içlerine doğru göç etmeleri, başlangıçtaki yerleşme seçimleri ve uyum sağlama dönemlerinde aşiret örgütlenmelerini korumuş olmaları sadece onlara özgü değildir. Ayrıca, Anadolu içinde ikinci defa yer değiştirmeleri, başka pek çok göçmen grubunun da yaptığı gibi tekrarlanan bir modeldi. Uzak geçmişte de halk gruplarının benzer yer değiştirme süreçlerinden geçtikleri düşünülebilir.

Kırım Savaşı'nın ardından Transkafkasya'dan ikinci büyük bir Tatar göçü 1859-1863 yılları arasında meydana gelmiştir. Beraber hareket eden Nogay ve Kırım Tatarları'nın sayısı 200.000'i aşmıştı ve bu sayı yaklaşık olarak Müslüman topluluğunun üçte ikisini kapsıyordu (Andrews 1989b:443, dipnotlar 5-6). Kısa bir süre sonra, Batı Hazar bozkırlarından gelen büyük boyutlu başka bir göç, Anadolu ve Balkanlar'a 100.000 Nogay Tatarı daha getirmiştir. Balkan Savaşları 1870'lerde Dobruca aşiretlerinin yer değiştirmesine neden olmuş ve Anadolu'ya göç etmeleri 1900 yılına kadar devam etmiştir (Andrews 1989b:443, dipnot 7). Bu kadar çok sayıdaki mülteciyle başa çıkabilecek donanıma sahip olmayan Osmanlı yönetimi, bir anda iskan problemiyle yüz yüze kalmıştır.

Tatar aşiretleri, Anadolu'da grup içinden ya da Özbek Tatarları ve Batı Sibirya Tatarları gibi akraba olduklarını anladıkları diğer aşiret gruplarından evlilikler yaparak kendi etnik ve aşiret kimliklerini korumaya çalışmışlardır.

TÜRKİSTANLI GRUPLAR

Türkiye'ye 1950'lerde gelen nispeten yeni Türkistanlı göçmenler, Türkmen, Özbek, Kırgız, Kazak ve Uygur gibi birkaç etnik gruba aittirler. Sünni-Hanefi mezhebine ait bu grupların hepsinin kökeni Çin Cumhuriyeti, Kazakistan, Türkmenistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Kuzey Afganistan arasında bölünmüş olan ve Türkistan adı verilen etno-coğrafi bölgeye dayanmaktadır. Orta Asya'nın çeşitli Türkçe lehçelerini konuşurlar. Türkiye'ye kendi imkânları ile gelen *serbest göçmenler* ve Sincan'dan gelen Kazaklar gibi ülkede büyük ölçüde Türk hükümetinin yardımıyla yerleşen *iskan göçmenler* olmak üzere iki gruba ayrılırlar (Svanberg 1989a).

Türkistan'dan gelen değişik gruplar sosyo-ekonomik açıdan çeşitli uyum sağlama modelleri sergilerler. Köylerde yerleşenler etnik gruplara göre örgütlenmeyi tercih ederken, şehirlerde yerleşenler sosyal açıdan kaynaşmaya daha isteklidirler. Büyük ve ekonomik açıdan başarılı olan topluluklar, kısa sürede tamamen içerden evlenme düzenini kurmuşlar ve bu sayede toplumsal örf ve âdetler, etnik yiyecekler ve sözlü gelenekler gibi bazı kültürel özelliklerini koruyabilmişlerdir.

Kökenleri Sincan eyaletinin kuzeyinde bulunan Cungarya ve Altay'a dayanan Kazaklar, Pakistan ve Kaşmir'deki geçici vatanlarından Türkiye'ye getirilen Türkistanlı göçmenler arasında en iyi bilinen ve en iyi belgelenmiş grubu oluşturmaktadır (Svanberg 1989a:594). Bu göçebe çobanlar, çiftçi ve işçi olarak yerleştikleri Anadolu'da çeşitli yerleşmelere dağılmışlardı (Çağatay 1961). Kendilerine Niğde, Kayseri ve Konya illerindeki dokuz köyde üç grup halinde dağılan 402 aile arasında paylaşılmak üzere toplam 32.000 dönüm toprak verilmiştir (Svanberg 1989a:594). Kayseri ilinde (Kocacıl, Köpçü, Karacaören, Musacıl, Sindelhöyük ve İlyas köylerinde) yerleşen-

ler, kısa zamanda kendilerine Türkiye'nin kurak bir bölgesinde verimsiz topraklar verildiğini fark etmişler ve çiftçilik yapamamaları kitleler halinde İstanbul'a göç etmelerine neden olmuştur.

Doğu Türkistan'dan gelen Kazaklar, Orta Cüz'e aittir. Kerey, Nayman ve Uvak adını taşıyan üç aşiret (uruğ) Türkiye'de temsil edilmektedir (Svanberg 1989a:596). Bu aşiretler, soy ağaçları tanımlanan uzun bir ataerkil kabile soyuna ayrılmışlardır. En büyük aşiret olan Kerey, toplam 598 aileden oluşan 10 kabileye ayrılmıştır. Cantekey kabilesi 13 sülale ve 211 aileden oluşmaktadır (Svanberg 1989a:597). Bazı Kazak sülalelerinde hâlâ, saygı görmelerine rağmen aşiret topluluğu üstünde herhangi bir güçleri olmayan, reisler (*taci*) vardır. Politik işlevlerinin ortadan kalkmasına rağmen sülaleler Kazaklar için sosyal açıdan hâlâ büyük bir rol oynarlar ve Anadolu'daki bu topluluklar, geleneksel olarak kendi içinde evlenen gruplarda sülalelerin işlevi hakkında iyi örnek olay incelemeleri sergilerler. Bir birey, ait olduğu sülaleye göre tanımlanır ve Türkiye'de aldıkları soyadı, gruplar içindeki tanımlama konusunda sadece önemsiz bir rol oynar. Sülale fertleri arasında karşılıklı yardım sağlama hâlâ şarttır ve sülale içinde kesinlikle evlenilmez.

KAFKASYA VE TRANSKAFKASYALI GRUPLAR

ÇEÇENLER VE AKRABA TOPLULUKLAR

Çeçenler ve onlarla yakın akraba olan İnguş, Kistin ve Bats Kuzeydoğu Kafkas ailesinin Veynak grubunu oluştururlar. Dışardan evlenen boylar (*tayfa/taipa*) ve aşiretler gruplarına Çeçen ismini ilk olarak 18. yüzyılda Ruslar vermiştir. Ruslar tarafından kısmen ülkeden sürülmeden önce sosyal açıdan eşitlikçi olan bu topluluklar, kendilerini asil bir grup olarak görüyorlardı. Geçmiş kimlikleri, Turpal Nahçu adındaki efsanevi bir kahramandan türeyen bir soy ağacına dayanıyordu. Kafkasya'daki sosyal yapıları 40-50 kişilik, ataerkil geniş aileler üzerine kurulmuştu. Ancak, Türkiye'deki daha yakın dönem kimlikleri, dil ve Şeyh Şamil adındaki bir Avar Türkü'nün liderliğinde Ruslar'a karşı verdikleri yüzyıllık bir mücadelenin ardından gelen sürgünlerinin ortak hatırası üzerine kurulmuştur.

Sünni-Hanefi mezhebine ait Çeçen ve İnguş etnik aşiretlerine ait toplam yaklaşık 50.000 kişi 19. yüzyılda iki dalga halinde Türkiye'ye gelmiştir. İlk grup 1865 yılında, Çerkezler gibi Kars üzerinden Kafkasya'dan, ikinci grup ise, aradan iki yıl geçtikten sonra, Balkan Savaşı'ndan sonra yerleştikleri önceki Osmanlı vilayetlerinden gelmişlerdir. Etnografik verileri, doğrudan anavatanlarından değil de, geçici olarak yerleştikleri ikinci bir bölgeden göç eden gruplar üzerinde yapılan araştırmalarda önemli bir yer tutar. Daha yirmi yıl öncesine kadar, Çeçen ve İnguşlar'la akraba toplulukları Mardin, Muş, Maraş, Erzurum, Yozgat, Kayseri ve Adana illerinde yer alan çok sayıda, ancak genellikle izole olmuş köylerde bulmak mümkündü (Andrews 1989:172). Midas Şehri'nin yanında yer alan Afyon iline bağlı Yazılıkaya köyünde yaşayanlar, etnografik açıdan incelenebilirler. Bu köy, çeşitli gruplara ait Kafkas göçmenlerinin 1880 yılında yerleştiği köylerden biridir. Bugün hemen hemen hepsi akraba olan köylüler, oldukça yakın zamana kadar Kafkasya'nın başka bölgelerinden gelenlerle dahi evlenmeyi reddetmişlerdir. Ancak evliliğe, sadece çiftler arasındaki kan bağının en az yedi kuşak uzak olduğu durumlarda izin verilir. Son zamanlarda, sosyal problemlerden dolayı Çeçenler, Çerkezler ve Abhazlar ile evlenmeye başlamışlardır.

ÇERKEZLER VE ABHAZLAR

Kafkaslı Sünni-Hanefi toplulukları, Adige ve Ubıh grupları ile birlikte bir milyona ulaşan sayılarıyla bir azınlık oluşturmaktadır. Önceden Hıristiyan ve animist olan gruplar, sonunda 18. yüz-

yılın başında Kafkasya'da Müslümanlaştırılmışlardır. Bu yüzden Kafkaslar'da Osmanlılara ait bölgeler ciddi şekilde Rus tehlikesi altında kalınca, bu topluluklar, Anadolu'ya göç etmek zorunda kalmış ve özellikle batı ve merkez illerindeki köylere yerleşmişlerdir. Bazı gruplar, diğer illeri vatanları olarak benimsemişler ve doğu illerindekiler de muhalif sürgünler olarak Cumhuriyet'in ilk yıllarında burada yerleşmeye zorlanmışlardır. Aşiretin boylarına göre ayrılan iki Çerkez lehçesinden birini konuşurlar. Bitişken bir dil olan Çerkezce, Abhazca ve Ubıhça gibi, Kafkas dil ailesinin Kuzeybatı grubuna aittir. Çerkezler, soy ve dile göre tanımlanırlar. Aşiret düzeyinde içerden evlenmeyi sürdürürler ve bir asır önce dini nedenlerden dolayı Kafkasya'dan sürüldükleri için hepsi ortak bir geçmişi paylaşırlar (Andrews 1989:167-171; Aydemir 1973-1975; Geiger ve diğ. 1959; Klay 1983; Özbek 1989; Şipal 1979; Terim 1976).

GÜRCÜLER

Yaklaşık 60.000 kişiden oluşan bu küçük azınlık grubunun üyeleri kendilerine Kartveli ya da Kartvelebi de derler. Başlangıçta Artvin'den Sinop'a kadar olan Karadeniz sahili boyunca yayıldıktan sonra, bazıları Amasya ve Tokat'ın olduğu iç kesimlere doğru ilerlemişlerdir. Gürcü toplulukları, esas olarak Artvin, Ordu, Samsun, Giresun, Sakarya, Bolu, Kocaeli, Bursa ve Balıkesir gibi Türkiye'nin kuzey illerinde yaşarlar.

Türkiye'deki Gürcüler'in çoğu Sünni-Hanefi mezhebine aittir, ancak 10.000 kadarı Ortodoks Hıristiyandır (Andrews 1989:421-428). Dine göre değil, Kartlos adındaki, kavme ismini veren bir atadan geldiklerini iddia ettikleri soy ile özdeşleştirilirler. Grup kimliği de dil ve içerden evlenme üzerine kurulmuştur. Ancak evliliğin katı kuralları vardır ve her iki taraftan da kuzen olanların ve hatta daha uzak akrabaların bile evlilik yoluyla yeni aileler oluşturmalarına izin verilmez (Magnarella 1976:38-39). Bu yasaklar, doğal olarak diğer köylerdeki Gürcüler ile evlenilmesine neden olmuştur. Birkaç nesilden beri, köklü geniş aile geleneğini sürdürmenin bir sonucu olarak, Gürcü aileleri büyük evlerde yaşarlar (Andrews 1989:173-176; Geiger ve diğ. 1959; Magnarella 1974; 1976).

Res. 4: Türkiye'deki Çerkezler'in bazıları Sinop, Samsun, Amasya, Çorum, Tokat vb. gibi kuzey ve ortanın kuzeyinde yer alan illerde yaşarlar. Karadeniz'in dağ köylerinde yaşayan kadınlar için köydeki günlük işlere ara vermenin bir yolu da, yakın otlaklardaki koyunlara bakmak ve açık havada onları kırkmaktır.

Res. 5: İki misafirlerini aralarına almış büyük bir Azeri ailesinin fertleri. İki erkek kardeş, eşleri (solda) ve onların kızkardeşleriyle (sağda) beraber aynı çatı altında yaşıyor.

AZERİ TÜRKLER

Azeriler Azerbeycan'ı halen ilk vatanları olarak kabul eder ve kendilerini Karabağlılar[97] ya da Şirvanlılar olarak adlandırırlar. Büyük çoğunlukları, Anadolu'nun Azerbeycan ve Ermenistan'a yakın olan doğu illerinde yaşarlar. Toplulukları yoğun şekilde Kars'ın Iğdır, Ağrı'nın Taşlıçay, Erzurum'un Şenkaya ve Van'ın Başkale ve Muradiye ilçelerinde yerleşmiştir. Kars ilinde yaşayan Azeriler'in çoğu, Eski Sovyet Ermenistanı ile 1918-1925 yılları arasında yapılan nüfus değişiminin ardından bu bölgeye nakledilmişlerdir. Van iline yerleşen Azeriler, yaklaşık dört kuşak önce İran'ın Azerbeycan bölgesinden göç etmiş ve 1938 ve 1945'ten sonra Azerbeycan'ın Kazak bölgesinden göç eden Azeriler'in bazıları ise Amasya ve Afyon'un Emirdağ ilçelerinde yerleşmişlerdir (Andrews 1989:73-77).

Etnik bir grup olarak göçlerinin hatırasını paylaşırlar. Azeriler iki büyük mezhebe bölünmüşlerdir. Şiiler ve Hanbeli mezhebine ait Sünniler(Karapapaklar). Şii grubuna ait olanlar, Batı Oğuz koluna bağlı bir lehçe olan Azeri Türkçesi konuşurlar. Kendi içlerinde evlenirler ve Sünni komşularıyla karışmamayı tercih ederler. Ancak daha batıda Amasya, Afyon ve Bursa'da yerleşmiş olanlar, Türkçe'nin Orta Anadolu lehçelerini ve İslamiyetin Sünni versiyonunu benimsemeye daha istekli görünmektedirler.

Karapapaklar'ın (Karapapahlar, Karakalpaklar) Terekeme adı verilen ve Karapapak'ın bir lehçesini konuşan bir alt grupları vardır. Terekeme aşiretleri başlangıçta belki de Hazar Denizi yakınında yer alan farklı bir bölgeden gelmiş olabilirlerdi. Hem Karapapaklar hem de Terekemeler kendi içlerinde evlenirler ve gerçek köklerinin Azerbeycan'da değil, İran Azerbeycanı'nın güneyine doğru ilerlemeden önce çıkış noktaları olan Kafkaslar'da olduğunu düşünürler. Muhtemelen, bazılarının 1828 yılında Azerbeycan'dan Kars iline göç ettiği, Türkmenistan'daki Aral Denizi'nin güneyinde yer alan aşiretlerle bağları vardı. Karapapaklar'ın çoğu Kars'ın Çıldır ve Arpçay, daha küçük gruplar ise aynı ilin Merkez, Selim ve Kağızman ilçelerinde yerleşmişlerdir. 1877'de Rus ordusu Kars'ı fethettiğinde, Karapapaklar'ın bazıları Orta Anadolu'nun doğusunda kalan iç kesimlere doğru ilerlemiş ve Sivas ilinde, Tokat'ın Zile ilçesinde ve Kayseri'nin Pınarbaşı ve Sarız ilçelerinde köyler oluşturmuşlardır. Muş ilinde yoğun olarak Malazgirt ve Bulanık ilçelerinde yerleşmişlerdir. Savaşlar ve fetihler nedeniyle ikinci defa göç etmeleri, Tunç ve Demir Çağlarında Anadolu'nun doğusu ve ortanın doğusunda oluşan çok daha eski nüfus hareketleri için muhtemel dağılma modelleri sergileyebilir.

KÜRTLER

Güneydoğu ve Doğu illerindeki Kürt göçebe çobanları, tıpkı diğer bölgelerdeki Türkmen ve Yörük çobanları gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin oluşumundan önceki sosyo-ekonomik örgütlenmeleri ile ilgili değerli etno-tarihsel belgeler bırakmışlardır.

Aslen göçebe bir dağ halkı olan Kürtler, çok güçlü bir etno-kültürel kimliğe sahiptir. Politik meseleler ya da askeri faaliyetler ile ilgili baskın bir ideolojiden yoksun olmaları, genellikle Ermeniler, Araplar, Moğollar, Selçuklular ve Osmanlılar gibi büyük ve iyi donanımlı fetih ordularına karşı koyabilecek kadar uzun süreli bir birlik kurmalarına engel olmuştur. Örneğin Moğol orduları aşiret topraklarını fethettiğinde, daha önceden de yaptıkları gibi, çadırları ve sürü hayvanları ile birlikte, geçici olarak yüksek dağ vadileri ve otlaklarının güvenli ortamına çekilmiş-

97 Karabağlılar aslında 1813 yılındaki Rusya ve İran arasındaki savaşta Karabağ'dan Anadolu'ya göç eden Türkmenler olabilirler (Yalgın 1955). Bursa ilinde yaşayanlar, 1863'te İran'ın Şahi bölgesinden gelmişlerdir. Bazıları, Osmanlıların 1578'teki Kafkas savaşına katıldıktan sonra, Anadolu'da yerleşmiş olabilirler (Caferoğlu 1959:178).

Res. 6: *Solda*) Dağlık arazilerin bazı bölgelerinde (örn. Van, Hakkâri) göçebe çoban Kürt gruplarından ayırt etmek için, yerleşik düzendeki Kürtlere Kırmanç denir. *Sağda*) Kadınların başlarını bağlama şekilleri etnik kimliği dışa vuran işaretlerden biridir.

lerdir. Tarihleri boyunca her ne kadar politik bir varlık göstermeye çalışsalar da, göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzları, büyük aşiretlerin sürekli olarak parçalanmasına ve toprakların yeniden bölünmesi konusunda iç çatışmalar çıkmasına neden olmuştur. Yine de Moğol istilasının ardından bazı Kürt aşiret reisleri, Diyarbakır'dan Hakkâri ve Van'a kadar uzanan, çoğunlukla dağlık bölgelerde yarı bağımsız feodal emirlikler kurmayı başarmışlardır. Ancak, sonunda politik otoritenin çökmesi, aşiret sadakatinin azalması ve aşiretlerin parçalanmaya devam etmesi, birkaç istisna dışındaki aşiret reislerinin eski güçlerinin çoğunu kaybetmesine ve günümüzde varolan koşullara yol açmıştır.

Anadolu'daki Kürt aşiretlerinin etnik kökenlerini izleyebilecek bilimsel bir yol yoktur ve bu nedenle etnik bağları hâlâ bilinmemektedir. Bazı kültürel yönlerinin İranlılar ile ortak olduğunu varsaymaları nedeniyle Kürtlerin Hint-Avrupalı olduğunu iddia eden araştırmacılar, bu büyük etnik gruba ait küçük parçaların M.Ö. 2. binyılda oluşmaya başladığını kanıtlayacak kesin belgeler ortaya koymak zorundadırlar. Diğerleri, Kürt aşiretlerinin M.Ö. 7. yüzyılda Anadolu'nun doğu yarısını istila eden Medlerin geride kalanlarından ve Güneydoğu Anadolu, Kuzeybatı İran ve Kuzey Irak'taki çoban gruplarından oluşmuş olabileceklerini öne sürmektedirler. Ancak, Medlerin politik açıdan baskın oldukları dönem ile Kürtlerden ilk olarak *Kirti*[98] olarak bahsedilmesi arasındaki geniş zaman farkına karşın, böyle bir bağı onaylayacak yeterli ölçüde kanıt olmadığına da dikkat çekilmiştir. Xenophon ve askerlerinin geçişine karşı koymaya çalıştıkları söylenen saldırgan dağ halkı Karduklar'ın Kürtlerin ataları olduğu da öne sürülmüştür. Bu varsayımın çekiciliği coğrafi ayrıntılara dayanmaktadır. Savaşçı Karduklar'ın hâkimiyetindeki topraklar, o dönemde Ermenilere ait topraklar kadar verimli değildi. Karduklar'ın, daha verimli ovalar ve nehir vadilerini elinde tutan bazı Ermeni komşuları ile çatışma içinde olan Doğu Anadolu Kürtleri ile aynı fakir topraklarda yaşamış olmaları nedeniyle, başka türlü tarihi temellere dayandırılamayacak bu özdeşleştirme akla yakın bir ihtimal olarak korunmaya çalışılmıştır (Burney ve Lang 1971:180).

Bir ya da iki defa Arap Kürtleri'nden bahsedilmesi nedeniyle, Arap kaynaklarının aynı dili konuşan bir gruba değil, göçebe çobanlığın özel bir çeşidine ve belki de bir politik birlikler kümesine atıfta bulunduğu anlaşılmaktadır. 10. yüzyıla gelindiğinde bu terim, İrani bir dil konuşan ve

98 Gerçekten de etnik bir isim olarak Kürt'ten ilk olarak İslami dönemin ilk yüzyıllarına ait Arap kaynaklarında bahsedilmektedir (van Bruinessen 1989:616, dipnot 1). Kelime eski Türkçe'de çığ anlamına gelen bir kelimeden türemiş olabilir (Türkay 1977:8).

esas olarak Van ve Urmiye Gölü'nün güneyindeki dağlık alanlarda ve bazı kolları da Kafkaslar'da yaşayan göçebe ve yaylacı gruplar için kullanılmıştır (van Bruinessen 1989:616). 11. yüzyılda başlayan Türkmen göçebelerin gelmesiyle, doğu bölgelerindeki demografik ve politik denge değişmiştir. Kürtlerin yaşadığı bölgelerin batı kısmında Türkmenler ve Kürt göçebeleri büyük bir aşiret konfederasyonu kurmak üzere güçlerini birleştirmişler ve böylece Ermeni dağlık arazileri ve Suriye ovaları arasında uzun mesafeli mevsimlik göçlerin yapıldığı yeni bir göçebelik türü ortaya çıkmıştır (Planhol 1968).

1514 yılında Osmanlıların Çaldıran Ovası'nda Safeviler'i bozguna uğratmasından sonra, devlet güvenliği ve ekonomik nedenlerden dolayı Kürt illerinde yaşayanları yerleşik bir yaşam tarzı sürmeye ikna etmek kaçınılmaz hale gelmişti.[99] Bu politika doğrultusunda sorun yaratan Kürt göçebe gruplarının bazıları, kendi topraklarından çıkarılarak yeni sınır boyunca İran ve Gürcistan'a komşu bölgelerde yerleştirildiler. O dönemde, gözetim altında tutmalarının istendiği sınır üzerinde devamlı bir milis rolü üstlenmeleri koşuluyla, vergiden sürekli olarak muaf tutulmuşlardır (Lynch 1901:421). Doğal barınaklarından çıkarılıp başka yerlere yerleştirilen ve kendilerine ve sürü hayvanlarına acımasız kışların uzun süren ayları boyunca yiyecek ve sığınak sağlamak zorunda kalan bu çoban halk, Ermeni köylerine yerleştirilmişlerdir. Ancak bu sefer de hükümet, bu konaklama karşılığında yıllık vergi ödemelerini istemiştir.[100] Üç yüzyılı aşkın bir süre sonra, 1842 yılından itibaren Hatt-ı Şerif Gülhane (Gülhane Hatt-ı Hümayunu) olarak bilinen reformlarla bu sistem kaldırılmıştır. Sonuç olarak, Ermeni çiftçilerin terk ettiği doğudaki dağlık arazilerde Kürt göçebelere toprak ve köyler tahsis edilmiş ve yerleşik düzene geçmeleri teşvik edilmiştir. Güçlü Kürt ve zayıf Ermeni köy toplulukları arasındaki sosyo-ekonomik etkileşim, doğal olarak Ermenilerin zarar göreceği yönde gelişmiştir. 19. yüzyıl sonlarında Doğu Anadolu'dan geçen sayısız batılı gezginlerden biri olan Lynch, gözlemlerini şöyle yazar: "Bölgede serflik kurumu biliniyor ve serf konumunda olan Ermenilere Kürtçe altınla satın alınmış anlamına gelen *zerkurri* deniyor. Gerçekten de tıpkı koyun ve sığırlar gibi Kürt beyleri ve ağaları tarafından alınıp satılıyorlar. Tek farkları tek başlarına satılamamaları. İşledikleri topraklarla beraber devrediliyorlar. Ağa, yıllık kazançlarından, sermayelerinden ya da mallarından istediği kadarını alıyor ve karşılığında da diğer Kürt aşiretlerine karşı koruma sağlıyor. Bu ilişkinin doğasını yansıtan pek çok hikaye anlatılır. Civarda toprakları olan bir Kürt ağasının hizmetçisi bir serfi vurur. Serfin sahibi intikamını ölünün katilinden çok komşusu olan ağadan almak konusunda duraksamaz. Ağanın topraklarına gider ve kurşunları karşısına ilk çıkan iki serfe sıkar" (1901:430-431).

Doğudaki dağlık arazilerde çiftçilik yapmayı kabul ederek yerleşen Kürtler hakkında Lynch, şöyle yorum yapar: "Bu tarım unsurunun ağırlığı barışın derecesine bağlıdır. Bunun karşısında, aşiret düzenini tamamen koruyan ve koyunlarını Erzurum Ovası'na kadar uzanan yüksek yaylalarda otlatan Kürtler vardır" (1901:420). Başka bir deyişle, bu çobanlar, yerleşik yaşam tarzını aşiretin geleneksel sosyo-ekonomik ve politik yapılarını fazlaca etkilememesi koşuluyla benimsemişlerdir.

19. yüzyılda Türk topraklarında yaşayan göçebe Kürt aşiretleri hakkındaki ana kaynak Sykes'ın bir araya getirdiği listedir (Sykes 1908; Rowton 1974). Altı büyük aşiret olan Ezidi, Celali, Gerdi, Canbekli, Surçi ve Hartuşi her birinin değişik ekonomik stratejiler uyguladığı gruplara ayrılır. Canbekli aşiretinde göçebe, yarı göçebe ve yerleşik kesimler vardı. Hartuşi onaltı aşiret bölümünden oluşuyordu. İncelenen dokuz bölümden beşi 4360 ailenin bulunduğu göçebelerden ve dördü 1360 aileli yerleşik topluluklardan oluşuyordu. Gerçek göçebelerin yaptığı gibi, Hartuşi aşireti her zaman çadırlarda yaşıyor ve kışın göçebe unsur Cizre ve Zakho arasındaki Dicle Ovası'na

99 Bu plan, Bitlisli saygın bir Kürt olan Edrisi ve Padişah I. Selim'in önemli bir veziri tarafından yürütülmüştür.

100 Görünürde, verdikleri yiyecek ve konaklama hizmetleri için Ermeni köylülere ödenmek üzere tasarlanan, Kürtlerin ödediği bu vergilere yerel görevliler tarafından el konulmuştur.

göç ettiğinde, yerleşik kesim kışı onların dağ köylerinde geçiriyordu. Surçi aşireti, üçte birinin göçebe ve geri kalanının yerleşik olduğu 3000 aileden oluşuyordu.

Osmanlı Dönemi'nin ortalarında Bitlis, Bilbaş aşiretinin bir beyliğiydi. 19. yüzyıl başlarında merkezî yönetim yarı özerk bu kabileyi dağıttıktan sonra, Bilbaş aşireti düşmanlığını öyle açıkça göstermiştir ki, hükümet otoritesinin kabul ettirilebilmesi için Osmanlı ordusunun askeri faaliyeti kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu faaliyete, politik istikrarsızlığın getirdiği dehşetli ekonomik sonuçların altında ezilen komşu Kürt aşiretleri de destek vermiştir. Bu dönemde Sykes bölgeyi ziyaret etmiştir. Aşiretin Mangur ve Piran kolları yarı yerleşik düzene geçmiş iken, üçüncü kol olan Mamas hâlâ göçebeydi (1908: 457-459). Bu üç kol içinde diğer ikisinden çok daha iyi durumda olan Mangur, biri kışı dağ köylerinde geçiren yarı yerleşik, diğeri ise düz arazilerdeki köylerde yaşayan yerleşik olmak üzere iki ana unsurdan oluşuyordu. Bu iki kesim arasındaki ilişki, uzak mesafeye rağmen asla kaybolmamış ve yakın zamana kadar dağlarda yaşayan yarı yerleşik grubun reisleri, aşağı bölgedeki tam yerleşik Mangur grubunun reis vekillerini tayin etmiştir (Rowton 1974:12, dipnot 4, 1977).

Irak Kürdistanı'ndaki Caf aşireti, alüvyon ovalarında yer alan büyük şehir kümelerinin kırsalında mevsimlik barınan dağ göçebelerine klasik bir örnek oluşturur. Yaklaşık 10.000 çadırlı bu aşiret, nehrin Hamrin Dağı içinden geçtiği Diyala'ya kadar olan yol boyunca Şehrizor Vadisi'nde kışlamıştır. Baharda aşiret İran sınırı içindeki Zeribar Gölü yönünde dağlara çıkıyor olmalıydı. 1914'e kadar aşiretin sadece % 20'si yerleşik düzende yaşıyordu. İki Dünya Savaşı arasında, kısmen I. Dünya Savaşı sırasında verilen hayvan kaybı, kısmen de II. Dünya Savaşı'ndan az önce İran hükümetinin sınırları göçebelere kapaması nedeniyle, yerleşiklerin göçebeler karşısındaki oranı

Res. 7: Atlı göçebe Kürtler. Büyük aşiretler Van Gölü'nün güney ve güneydoğusundaki topraklarda ve özellikle de Hakkâri dağlarında yaşıyorlardı.

Res. 8: Dağlık bölgelerdeki göçebe Kürt çobanları arasında, aileye ait sürülere gözcülük etmeye erken yaşlarda başlanır (Hütteroth'tan 1959).

artmıştır. 1947 yılına gelindiğinde, Iraklı Caf aşiretinden sadece 600 aile göçebe olarak yaşamaya devam ediyordu (Rowton 1974:12-13, dipnotlar 5-7).

Uzun tarihlerinin bir aşamasında İran'daki Caf aşireti, 17. yüzyılda devlete karşı başarısız bir ayaklanma girişiminde bozguna uğratıldıktan sonra, yerleşik ve göçebe bölümlere ayrılmıştı. İran'daki verimli Civanrud ovasında kalan yerleşik grup, geçen yüzyılın başlarına kadar hâlâ 4.000 aileye sahipti. Göçebe kesime ait bazı gruplar, başka bir yerleşik aşiret olan İran'daki Guran'a katıldılar ve onlarla bütünleştiler. Diğerleri İran'da kısmen yerleşik ve kısmen göçebe unsurlardan oluşan üç yeni aşiret kurdular. Kalanlar, Irak'taki Türklere katılmışlar ve başka bir birleşik aşiret kurmak için, hem göçebe hem de yerleşik farklı aşiret unsurlarıyla birleşmişlerdir. Yine de İran'daki eski yaylaklarını kullanmaya devam etmişler ve bunun için önceden beyleri olan Senna'lı Ardelan'a otlak ücreti ödemişlerdir (Rowton 1974:13). Bugün Kürtler, Türkiye'nin güneydoğu ve bazı doğu illerindeki en büyük etnik grubu oluşturmaktadır.

Kürt aşiret kimliği, esas olarak dil, halk kültürü, kırsal ekonomik uygulamalar ve dini mezhep üzerine kurulmuştur (Mc Kenzie 1989; Barth 1953). Ortak bir soy ya da ondan türediklerini iddia edebilecekleri ortak bir ataya sahip olmadıkları anlaşılmaktadır.[101] Bazı Kürt aşiretlerinde aşiret soyları yerel grup kimlikleriyle vurgulanır (örn. Birukan, Beritan, Celali ve Ertuşi). Örneğin, Van'ın Özalp ilçesinde, Kadiri tarikatına ait olan değişik soylara sahip Milan, Mukri, Takuri ve Şemsikan adlarında dört büyük aşiret vardır. Ayrıca küçük toprak birimlerine ayrılmış olan başka birkaç aşiret daha yer almaktadır. Bu değişik adlar, bazen yanlışlıkla farklı aşiretler olarak algılanmalarına yol açmaktadır. Zaman zaman aşiret isimleri bölgelere verilince, bu karışıklık daha da artmaktadır. Hakkâri ve Van'daki yerleşik Kürtler Kırmanç şeklinde ikinci bir isme sahipken, göçebe olanlar kendilerinden sadece Kürtler olarak bahsederler.

Kürtler, İrani dillerin kuzey Kürtçe grubuna ait ve Arapça ve Türkçe ödünç kelimelerin de kullanıldığı bir lehçeler grubu olan Kırmancı (Kurmancı, Kırmanca) konuşurlar. Bir Kırmancı lehçesi olan Sorani, Diyarbakır'ın Silvan ve Urfa'nın Siverek ilçelerinde konuşulur. Sadece Kürtler değil, güneydoğudaki bazı Arami ya da Ermeni kökenli Hıristiyanlar da Kırmancı konuşurlar.

7. yüzyılda topraklarının Araplar tarafından istila edildiği sırada Kürtler, Müslümanlığı kabul etmeye ikna edilmişlerdir. Türkiye'de yaşayanların çoğu Sünni'dir ve en büyük grup Şafi, ikinci büyük grup ise Hanefi mezhebine aittir. Bir diğeri ise, özellikle Van'ın Özalp ve Hakkâri'nin Nakşıbendi ilçelerinde yaygın olan Kadiri'dir. Sünni ve Alevi mezheplerine ayrılmaları oldukça geç bir dönemde, Osmanlılar ve İranlı Safevi imparatorları büyük ölçüde Kürtlerin yaşadığı bu bölge üzerindeki politik hâkimiyeti elde etme mücadelesi verdikleri zaman meydana gelmiştir. Aslında, Sünni mezhebinden dönmüş olan Alevi gruplarının ortaya çıkmasıyla, bu iki mezhebe ait Kürtler kendilerini etnik açıdan farklı algılamaya başlamışlardır. Sonradan, Van ilinin güney bölgesinde yaşayan Yezidi Dumbeli aşireti gibi bazı Alevi gruplar, politik nedenlerden dolayı tekrar Sünni mezhebine dönmüşlerdir (van Bruinessen 1989:617-619).

Sünni Kürtler yoğun şekilde Hakkâri, Van, Ağrı, Siirt, Bitlis, Muş, Diyarbakır ve Urfa illerinde yaşarlar. Kars, Mardin, Bingöl, Erzurum, Elazığ, Tunceli, Erzincan, Sivas, Malatya, Maraş, Adıyaman, Gaziantep ve Hatay illerinde ise daha az sayıdadırlar. Köylerde yaşayan Sünni Kürtler, kasaba ve kentlerde yaşayanlara oranla daha çok kendi içlerinde evlenirler. Aslında köy topluluklarının çoğu, hâlâ aşiret yapısına göre örgütlenmektedir.

Alevi Kürtler, Türkiye'deki toplam Kürt nüfusunun yaklaşık % 30'unu oluştururlar. Sosyal yapılarında cinsiyet, nesil, belli bir aileye, aşiret kesimine, köy, aşiret ya da aşiret konfederasyonuna ait olmak, önemli bir rol oynar. Nesilleri ya *seyit* ya da *seyit* olmayan bir aşirete ait olup olmamalarıyla ayırt edilir. Ruhani liderleri olan *pirler*, özellikle Tunceli'de yoğunlaşan bir düzine

101 Yine de bazı Kürt aşiretleri başlangıçta varolan *Milan* ve *Zilan* adındaki iki aşiretten geldiklerine inanırlar (Andrews 1989:110-117; van Bruinessen 1989; Yalçın-Heckmann 1989).

kadar seyit sülalesinden gelmektedir. Seyit sülaleleri kendi aralarında bütün Kürt Alevi nüfusunu bölüşmüşlerdir. Ruhani rehber sıfatıyla *rehber* olarak başlayan her seyite aşiret müritleri olan *talipler* verilir ve seyitten nasihat ve dualar ile dini *yol* boyunca onlara liderlik etmesi beklenir.

Bektaşi esası olan *şeriat, tarikat, marifet* ve *hakikat*'ten oluşan ve birbirini izleyen dört kapıdan geçilmesi, *rehber, pir, musahip* ve *mürşit* sıfatlarına sahip olan seyit ile talipler arasındaki ilişkinin mecazi bir anlatımıdır.[102] Doğaüstü güçlere (keramet) sahip olduğuna inanılan ve başka bir seyitten Dede olmasıyla ayırt edilen bazı seyitlerde düğümlenen bu ağ, bütün Kürt Alevi toplumunu içine alır. Resmi olarak Dede'nin dini otoritesi, mucizeler yarattıkları ve Aleviler için ruhani yolun bilgisine sahip olduklarına inanılan Oniki İmam'ın birinden gelen Ehl-i Beyt'ten (Peygamber Ailesi) kaynaklanmaktadır. (Bumke 1989:512-513). Yaşlı neslin hâlâ seyite saygı göstermesine rağmen, daha genç olanlar arasında bu kişiler ruhani statülerini büyük ölçüde kaybetmişlerdir.

1930'lardaki kitlesel sürgünler sırasında sayılarının dikkate değer ölçüde azalmasına rağmen, Alevi Kürt aşiretleri yoğun şekilde doğu illerinde yaşarlar. Büyük çoğunluk, merkezleri olarak kabul edilen Tunceli'de, diğer büyük gruplar da Bingöl, Erzincan ve Elazığ illerinde yoğunlaşmıştır. Diğerleri Sivas, Malatya ve yoğun olarak Elbistan ve Pazarcık ilçelerinde yerleştikleri Maraş illerinin birbiriyle bağlantılı olmayan kuytularında yaşarlar. Daha dağınık topluluklara ise Adıyaman, Gaziantep, Adana ve Hatay illerinde rastlanmaktadır. Alevi Kürt toplulukları Zazaki konuşan Zazalar ve Türkçe konuşan Alevi gruplarla bazı ortak yönler paylaşırlar. Bazen Sünni kardeşleriyle paylaştıklarından daha da yakın olan bu bağlar, Kürt olmayan Aleviler ile evlenmelerini de mümkün kılmaktadır.

YEZİDİ KÜRTLER

Kürtlerin bu küçük azınlık grubu, dinleri ve sosyal yapıları ile diğerlerinden ayrılır. İzole olmuş bu kırsal toplulukların yerleşme dokuları ve sosyo-ekonomik düzenleri, Doğu Anadolu'daki etnolojik araştırmalar için önemli modeller ortaya koymaktadır (Pollington 1840:448). Daha 19. yüzyıla kadar bazı Yezidi aşiretleri doğuda Süphan Dağı civarında ve diğerleri de Muş ve Diyarbakır arasında yaşıyordu. Her ne kadar Yezidi olmayan Kürtlerin çoğu tarafından sevilmeseler de, cesur savaşçılar olarak ün salmaları, yerel Kürt beylerinin onları kendi aşiret topraklarına katılmak üzere davet etmelerine yol açmıştır (Müller-Simonis 1892:298). 19. yüzyılda 40.000 kadar Yezidi, silahlı isyanlarını bastırmak isteyen Osmanlı güçleri tarafından öldürülmüştür (Texier 1842, I.Cilt:133). Çeşitli tahminlere göre günümüzdeki sayıları 50.000 kadar çok ya da 20.000 kadar az olan Yezidiler, Suriye ve Irak'a komşu olan Mardin, Urfa, Siirt, Diyarbakır, Gaziantep ve Adıyaman gibi, çoğunlukla sınır illerinde yer alan birkaç köyde yaşamaktadırlar (Andrews 1989:118-120; Schneider 1984:14; Williams 1972:61). Bütün Yezidiler'in dünyevi lideri (*emir* ya da *mirza*), kurucuları olan Yezid'in soyundan geldiğini iddia eder. Bu kişiye, yaşadıkları illerin valileriyle halkı yararına görüşmeler yapma yetkisi verilmiştir.

Alevi/Nusayri uygulamalarıyla ortak yönleri olan, senkretik Yezidi dininin kökleri muhtemelen İslamiyetin ilk dönemlerindeki hizipçi Havariç mezhebine dayanmaktadır. Yezidiler sadece Adem'in soyundan geldiklerini iddia ederler ve dini inançları Müslüman, Hıristiyan, Zerdüşt ve İslamiyet öncesi yerli unsurların karışımından oluşmuştur.[103] Sünni ve Alevi komşuları şeytana taptıklarını söylemektedir. Bu doğru değildir, ancak bazen öfkesini dindirmek amacıyla şeytana kurban sunarlar (Mc Carthy 1983:106, dipnot 8). Hiyerarşik dini kurumları (*ruhan* ya

102 *Musahip* kendi akrabası olmayan bir başka Alevi ile ömür boyu arkadaşlık etmeyi seçen bir üyedir.

103 Tavuskuşu tanrısını kutsayan bir ritüel uygulama nedeniyle İslamiyet öncesi unsurlar içerdiği sanılmaktadır.

da *kahan*), Hasan al-Basri soyundan geldiğini iddia eden babadan oğula geçen bir *şeyh* tarafından yönetilir ve bu kişinin Kuzey Irak'taki Musul yakınında oturduğu söylenir. Bu dini liderin yetkisi altında bulunan yedi *şeyh*, daha çok sayıda *pir* ve yaklaşık elli tane *kavval* ve *fakir* vardır. Ayrıca *koçaklar* ve *mollalar* da bu dini hiyerarşide yer alır. Yezidi toplulukları kendi içlerinde evlenmeye sıkı bağlılık gösterirler. Başka mezheplere ait olanlar, sadece doğum yoluyla üyesi olmaya hak kazanılan Yezidi topluluğuna katılamaz. Aileye bağlılık, aşirete bağlılığın önünde gelir.

ZAZALAR

Oldukça büyük bir etnik grup olan Zazalar, esas olarak Türkiye'nin doğu illerine dağılmışlardır. Ortak bir ataları yoktur; dilleri ve daha az derecede dini uygulamaları ile tanımlanırlar. Gorani ile akraba İrani bir dil olan Zazaki'nin (Zazaca) çeşitli lehçelerini konuşurlar. Konuşulduğunda Kürtçe'ye çok benzemesine rağmen, bu iki dil karşılıklı olarak anlaşılamaz. Zazaki konuşanların sayısı, Türkiye'de bu etnik gruba ait 2.000.000 kişinin yaşadığına işaret etmektedir.

Her ne kadar 1970'lere kadar aşiret karakteri daha belirgin göze çarpsa da, yine de bazı toplulukları hâlâ aşiret yapısını sürdürmektedir. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de aşiretteki her üyenin gruba ve grup liderine sonsuz sadakat göstermesi istenmektedir (Dersimi 1952:43-59). Köylerin çoğu üzerinde yetkisi olan reislerinin, aşiret topraklarının ismen sahibi olduğu kabul edilir. Grup birliği, bireyler arasındaki serbestçe katılınabilen *musahiplik* bağıyla daha da pekiştirilmektedir.

Zazalar da Sünni ve Alevi mezheplerine bölünmüşlerdir. Porikan, Maskan, Maksudan, Lertigan, Gutan ve Çekan aşiretleri Sünni, Kureyşan, Bamasuran ve Çarekan aşiretleri ise Alevi'dir. Şafi mezhebine ait olan başlıca Sünni gruplar, Diyarbakır, Elazığ ve Bingöl illerinde yer alan Genç ilçesinden Palu ve Lice'ye kadar uzanan bölgelerde, Murat Nehri'nin güneyindeki dağlarda yaşarlar. Murat Nehri'nin kuzeyinde ise dağınık 345 köyde otururlar. Yarı göçebe bir Zaza grubu olan Dimililer, Urfa'da Karacadağ, Mardin'de Derik ve Diyarbakır'da Cüngüş ve Çermik arasında uzanan tepelik bölgelerde yaşarlar. Yoğun yerleşilen bu bölgeler dışında, daha küçük yarı göçebe gruplar Bitlis'te Mutki, Siirt'te Baykan, Muş'ta Varto, Malatya'da Pütürge, Erzurum'da Hınıs ve Kars'ın kuzeyindeki Ardahan'da yaşarlar.

Alevi Zaza aşiretleri, dilleri ve mezheplerinin kapalı ve ezoterik yapısının doğasında var olan aşiret içi evliliğin bileşimi ile tanımlanırlar. Tunceli gibi daha uzak bölgelerde oldukça izole halde yaşarlar ve bu konumları etnik grup kimliklerini ve kültürel özelliklerini korumalarına yardımcı olur. Kuzeyde Munzur Dağları ve güneyde Murat Suyu arasında uzanan tepelik bölgelerdeki kuytularda yaşarlar. Tunceli iline bağlı Hozat, Nazmiye, Ovacık ve Pülümür ilçelerinden oluşan bu alandaki 147 köyde yoğun şekilde yerleşmişlerdir. İkinci büyük gruba Fırat Nehri'nin sağ kıyısında, Bingöl Dağları'ndan Malatya Ovası'na kadar olan bölgede rastlanır. Sivas ilinin Zara, İmranlı, Kangal ve Divriği ilçelerindeki köylerde yaşayan Koçgiri aşireti arasında da küçük Çarekan, Giniyan, Zaza grupları vardır. Kureyşan aşiretinin de aralarında bulunduğu diğer aşiret uzantılarına Erzincan ve Erzurum arasında ve Diyarbakır'ın Hani ilçesinde rastlanır. Zazalar Doğu Anado-

Res. 9: Çobanlıkla geçinen yarı göçebe bir Sünni Zaza grubu.

Res. 10: *Solda*) Ortakçılık yapan bir Alevi Zaza ailesi yazarın sağında yer alan toprak sahibi ile birlikte. Doğudaki dağlık bölgede yaşayan Ermeni çiftçi topluluklarına ait köylerin boşaltılmasının ardından, Zazalar'ın da içinde bulunduğu çoğu etnik grup, geleneksel topraklarından Tunceli ili ya da Bingöl dağlarına gelerek, terk edilen arazi ve mülkleri elde eden ve orada oturmayan zengin toprak sahiplerine ortakçılık yapmışlardır. *Sağda*) Kılık kıyafet, başörtüsü ya da dış görünümle ilgili diğer özelliklere bakarak kırsal Alevi kadınlarının etnik aidiyetini anlamak zordur. Ancak, aile ya da köy topluluğuna ait erkeklerin olmadığı zamanlarda, yabancılarla konuşurken daha az utangaç davranmalarıyla, Sünni hemcinslerinden ayırt edilirler.

lu yaylacılığı için güzel bir örnek oluştururlar. Büyük sürüler yazın yaylalara götürülür ve sonbaharda kapalı vadilerde yer alan kışlık köylere inilir.

Alevi Zazalar dini liderlerine saygı ve sadakat gösterirler. Alevi Kürtler gibi, Peygamber ailesinin soyu olduğu kabul edilen seyit sülalelerine bölünmüşlerdir ve seyit sülalesinden olmayan aşiretler sosyal açıdan daha düşük bir statüye sahiptir. Bu iki sosyal kesim arasındaki bağ, yaşam için bir araya gelmenin Alevi onayı olan *ikrar bend* sayesinde kurulur. Bu iki grubun dini hiyerarşisi, *rehber, pir, musahip* ve *mürşite* çok benzer. *Rehber*'lere bazen *dede* ya da *baba* da denir. Seyit aşiretleri içindeki bazı özel aileler, sosyal konumları nedeniyle her iki sülale grubu için *dede*'lerin çoğunu kendi içlerinden çıkarırlar. Coğrafi mekânlarını değiştirmiş olsalar dahi, dede aşiretteki müritleriyle sürekli temas halinde olmak zorundadır. Yakın zamana kadar kırsal toplulukları belli aralıklarla ziyaret eder ve özel bir programa göre dini faaliyetlerine rehberlik eder ve bağış toplardı. Dini liderin bu bağışları toplaması geleneksel bir hak olarak görülüyordu. Ancak Tunceli ilinde meydana gelen uzun ve kanlı bir isyanın ardından (Dersim) 1938 yılında hükümet otoritesinin kurulması ile, sadece aşiret reislerinin değil, ruhani liderlerin gücü de sona ermiştir. Yaptığı dini rehberliğe bir saygı ifadesi olarak ruhani liderlere hediye ve bağışlar yapılmaya devam edilmiş, ancak bu dönemden sonra hükümetin vergi memurlarınca toplandıkları için, artık aşiret liderleri topluluklarından haraç alamaz olmuştur.

LAZLAR

Lazlar, sayıları yaklaşık 250.000'e ulaşan bir etnik azınlıktır. İlk olarak Plinius'un (M.S. 1. yüzyıl) *Naturalis Historia*'da bahsettiği Laz, bu etnik gruba atfedilmiş olmalıdır (Benninghaus 1989b:498). Etnik kimlikleri, geçmişe ait dilleri ve kökeni belli olmayan uzak bir yerden kaynaklanan bir sözlü gelenek üzerine kurulmuştur. Önceden Hıristiyan olmalarına rağmen, dört asrı aşan bir süre önce İslam dinine dönmüşlerdir. Dillerinin ve bazı folklorlarının Kafkas benzerlikleri sergilemesine rağmen, kendilerini Kafkaslı görmezler. Doğuda Samsun ve batıda Zonguldak'a kadar uzanan Karadeniz sahili boyunca yer alan sahil yerleşmeleri ve dağ vadilerindeki köylerde yaşamalarına rağmen, geleneksel anavatanları Pazar ve Hopa arasındadır. Dilleri (*Lazurinena*), Megrelce ile beraber, Kartveli ya da güney Kafkas dillerinin Zan ya da Kolhi grubuna aittir ve Gürcüce ve Svanca ile akrabadır. Lazca ve Megrelce birebir karşılaştırılabilir. Lazca'da Türkçe ve Yunanca ödünç

kelimeler kullanılır. Özellikle Pazar yöresinde konuşulan lehçede Yunanca kelimelerin yer alması, Lazurinena'nın Yunanca ile akraba olabileceği varsayımına yol açmıştır, ancak aslında bu terimler, Karadeniz Yunan kolonilerinin civarında yaşayan Laz gruplar tarafından benimsenmiştir. Yüzlerce haneden oluşan baba soyundan gelen gruplar, geleneksel sosyal yapılarının önemli bir yanını oluşturur. Daha iç bölgelerde yaşayanlar, geleneksel yaylacılığı anımsatan ve bölgenin yüksek rölyefli arızalı doğasına uygun bir yerleşme türü geliştirmişlerdir. Sürü hayvanlarını yazın yaylalara götürmeleri ekonomilerinin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. Sahil yerleşmelerinde yaşayan Lazlar, uzun yıllardan beri denizcilikle uğraşırlar.

HEMŞİNLİLER

Bu etnik gruba ait olanlar esas olarak Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yaşarlar. Sünni-Hanefi mezhebine aittirler ve 15. ya da 17. yüzyıllarda İslamiyeti kabul etmişlerdir (Andrews 1989:130-131; Benninghaus 1989a; Bryer 1975). Hemşinliler iyi tanımlanmış iki grup oluştururlar. Baş Hemşin olarak bilinen batı grubu aslında Türkçe konuşur ancak Ermenice yer adlarını 1970'lerin başına kadar sürdürmüşlerdir. Ermeni kökenlerini reddetmelerine rağmen, kendi bölgeleri dışında iken sosyal faaliyetleri aracılığıyla besledikleri, Hıristiyan ataları ile olan güçlü kimlik anlayışını hâlâ sürdürürler. Hatta bazıları, muhtemelen Ermeni kökenli olan, ancak bu kökeni açıkça kabullenmeyen ve Doğu Hemşinliler'in katılamadığı bir bayram kutlarlar. Bu batı grubuna ait topluluklar, Rize iline bağlı, Büyükdere, Ortaköy, Fırtına, Piskale ve Abiviçe nehir vadilerinde yer alan köylerde yaşarlar. Oldukça derli toplu olan bu yerleşmeler, Karadeniz dağlarının içlerine kadar uzanırlar.

Doğu grubu Homsetsi olarak bilinir. Coğrafi açıdan daha izole bu kesimin grup kimliği dil üzerine kurulmuştur (Dumezil 1964:6). Ermenice ve Türkçe'den türemiş bir lehçe konuşan bu gruba ait topluluklar Artvin ilinde yaşarlar. Yerleşmelerine Doğu Karadeniz Dağları içinden geçerek Hopa ve Kemalpaşa'ya doğru akan nehir sistemleri ve Çoruh Vadisi'nin doğu kıyıları boyunca rastlanmaktadır.

Res. 11: Kasabalarda oturan Lazlar arasında ticaret iyi gelişmiştir. Karadeniz'in dağlık iç kesimlerinde yer alan küçük pazar kasabalarında köylüler, sahil kesiminden gelenler de dahil olmak üzere, ihtiyaç fazlası ürünlerini başkalarına satarlar. Uzak geçmişte kurulan bu tür yerli pazarlar kırsal toplulukların eşya değiş tokuşu yapmalarına olanak sağlamış olmalıydı.

Res. 12: Kaçkar yaylalarındaki Hemşinli kadınlar. Sürülere bakmak, kışlık yem olarak köye taşınan otları kesmek ve yabani bitki ve yemişleri toplamak işlerini her yaştan kadınlar üstlenmiştir. Çoğu çalışırken şarkı söylerler. Kışlık köyde kalmak yerine yaylalara çıkmaya can atarlar. Genellikle yayla evlerini tamir eden, ağaç kesen ve erkeklere ait diğer işleri yapan aileden birkaç erkek de onlara eşlik eder.

ARAPLAR

Bu büyük azınlık grubu sadece Türkiye'nin güneydoğu illerinde yaşar ve konuştukları çeşitli Arapça lehçeleri ve oldukça sıkı şekilde bağlı kaldıkları içerden evlenme ile kendilerini gösterirler.[104] Harran Ovası'nda yaşayanların bazıları aşiret soyları ile ön plana çıkarlar. Örneğin, Küçük Düzlük'ün Arapça konuşan çoban halkı 150 yıl önce Suriye'den gelen Siyali aşiretinin bir koludur. Ana aşiretten uzun süre ayrı kalmalarına rağmen, bağlarını koparmamışlardır (Andrews 1989:150).

Kürt komşuları gibi çoğu Şafi mezhebine aittir ve en büyük grupları Mardin, Urfa ve Siirt illerinde yaşarlar. Mardin ilinde yaşayanlar özellikle Turabdin'in güneybatısında, Midyat'tan Nusaybin'e giden yolun batısında ve Midyat'tan Savur'a giden yolun güneyinde yoğun şekilde yerleşmişlerdir. Turabdin'in kuzeyinde Arap toplulukları Kürt toplulukları ile karışmışlardır. Urfa ilinde ise Harran Ovası'nda yoğunlaşmışlardır. Daha küçük sayıda Sünni gruplar Muş, Diyarbakır, Bitlis ve Gaziantep illerinde yaşarlar. Nusayri tarikatına mensup olanlar (*Alawi*) ikinci büyük grubu oluştururlar ve esas olarak sayıca Şafiler'den üstün oldukları Hatay ilinde ve daha az sayıda Adana ve Mersin illerinde yaşarlar. Hatay ilinde yaşayan Hıristiyan Araplar bu etnik grup içinde nispeten küçük bir azınlıktırlar.

Güneydoğu illerindeki bazı Arap toplulukları etnik kimlikleri ve dini ve kültürel geleneklerini koruyabilmek amacıyla daha uzak alanlarda yaşamayı tercih ederler. Belli bölgelerdeki küçük toplulukları bile Arap olmayan komşularını kültürel açıdan etkilemeyi başarmışlardır.

SÜRYANİLER (ARAMİLER)

Günümüzde Süryaniler'in sayısı 10.000'den daha azdır ve sadece Güneydoğu Anadolu'da yaşarlar. Uzun yüzyıllar boyunca arkaik bir tarımsal yaşam tarzı sürdüren bu etnik grup dil, din ve katı içerden evlenme ile kendini gösterir. Esas olarak Semitik dillerin Yeni Arami koluna ait bir Doğu Arami dili olan Turoyo konuşurlar (Andrews 148-156). Süryanice adı verilen özel bir liturjik dil konuşmalarıyla ayırt edilen Batı Süryani Ortodoks (Yakubi) Kilisesi'ne ait olanların sayıları 50.000'i aşmaktadır. Monofizit (tek tabiatçı) olan bu grup Arami olduklarını kabul ederler. Diğer yanda *Kaldaya* (Keldaniler) olarak adlandırılan Doğu Süryani Hıristiyan Kilisesi'ne ait olanlar Diofizit'tir (çift tabiatçı) ve kendilerini Assurlu görürler. Yakın zamana kadar Süryani toplulukları - en azından Geç Roma Dönemi'nden beri - düşman Kürt komşularının tam ortasında, Mardin iline bağlı Midyat civarında yer alan 33 kırsal yerleşmede yaşıyorlardı. Ancak, son dönemlerde köy topluluklarının önemli bir bölümü, politik açıdan istikrarsız olan bu ilden İstanbul ve diğer şehirlere göç etmişlerdir. Suriye/Irak sınırının hemen kuzeyinde, özellikle Mardin'in İdil ve Silopi ilçelerinde yaşayan Assurlu toplulukların sayısı da büyük ölçüde azalma göstermiştir. Birkaç topluluk Siirt ve Hakkâri civarında yaşarlar. Nasturiler ve Keldaniler adı verilen iki ayrı gruptan oluşmaktadırlar. Dağılma tarihleri olan 1915'e kadar Nasturiler, bir asil ya da prensin (*malik*) ya da bir reisin (*rais*) yönettiği aşiret düzenlerini sürdürmüşlerdir. Aralarında silah eşitliği olan etraflarındaki Kürtlerle izole dağ köylerinde yaşamayı seçmişlerdir. Her ne kadar etnik ve kültürel açıdan dağlı Kürt komşularından çok farklı olsalar da, geçim ekonomileri birbirine çok benzer. Diğer yanda Keldaniler, bugün de olduğu gibi, düz arazilerde yaşamayı tercih etmişlerdir.

104 Örneğin, Sason lehçesini konuşanların hepsi aşiret kolları olan belirli bir soya aittir (Andrews 1989:148-153; Jastrow 1978:20).

ÇİNGENELER

Türkiye'de sosyo-ekonomik açıdan daha düşük hizmet tabakasına ya da besin üretmeyen göçebelere ait ve genellikle gezgin olan bu etnik grubun kökenleri Hindistan'a dayanmaktadır. En yaygın etnik tanımları Çingenedir, ancak bazen Batı ve Orta Anadolu halkı tarafından *kıpti* olarak adlandırılırlar. Doğu Anadolu'da ise Poşa, Mutrip, Arabacı ve Köçer gibi isimlerle anılırlar. Kürtler de onlardan Gewende, Mutrib, Karaçi ve Krişmal adlarıyla bahsederler (Andrews 1989:138). Muhtemelen gerçek kimliklerini gizlemek amacıyla bazı klanların yer isimlerini almayı tercih etmelerinin yanı sıra, onlar da kendilerine Rom, Gurbati, Dum ve Cuki gibi isimler vermişlerdir (Svanberg 1989b:603; Eberhard 1953b:52). Bir bakıma halkın çoğunun dışladığı, toplum dışına atılmış kimseler olarak görülebilirler.

Kimlikleri grup, dil ve gezgin olma üzerine kurulmuştur. Türkmen, Yörük, Kürt ve Arap göçebelerden farklı olarak Çingeneler geçinmeleri için asla öncelikli olarak sürülerine bağımlı değildirler. Başka önemli bir farkları baba değil, anne soyuna dayanan örgütlenmelerinde yatmaktadır. Aşiret düzeyinde oldukça katı içerden evlenme düzeni sürdürülür (Magnarella 1974:38; Andrews 1989:140; Svanberg 1989b). Türkiye'de yaşayanların bazıları ve özellikle Batı Anadolu grubu Romanca konuşurlar.

Gerçek sayılarının tam olarak bilinmemesine rağmen, binlerle ifade edilecek kadardırlar ve sürekli hareket halinde olan çok sayıdaki gezgin gruplarına Anadolu'nun heryerinde rastlanmaktadır. Çeşitli büyüklükteki gruplar halinde çoğu şehrin varoşlarında geleneksel kara çadırlar ya da daha modern beyaz çan şekilli çadırlar kurarak konaklarlar. Eşyalarını taşıyan eşeklerle beraber yaya gezenlerin yanı sıra, çoğu gruplar atların, nadiren de öküzlerin çektiği renkli arabalarla dolaşırlar. Yerleşik düzene geçen ve şehir yerleşmelerinde sabit kışlık yerleri olan bazı Çingeneler, bahardan sonbahara kadar geleneksel güzergâhlarını izlemek üzere yola çıkarlar. Adana'da kışlayanlar düzenli olarak Niğde ve Konya'ya giderler. Güzergâhlarının seçimi kırsal kesimde yerleşik düzende yaşayan müşterilerine verdikleri mevsimlik hizmetlere göre ayarlanır. Bazı Çingene toplulukların Yörüklerin göç yollarını takip ederek, onların yanında konakladıkları bilinmektedir. Mitrip adı verilen daha küçük Çingene grupları Hakkâri, Mardin, Siirt, Cizre illeri ve Van ilinin güneyindeki fakir Kürt bölgelerinde yaşarlar. Cizre'de yaşayanların bazılarının Irak'taki Destan'dan geldikleri sanılmaktadır. Ağrı'da da birkaç yerleşik grup bulunmaktadır.

Gruplar mesleklerine göre tabakalanmıştır. Göçebe geçim tarzları köy düğünleri ve bayramlarda çalgıcılık, falcılık, şifalı bitkiler satma, sepetçilik, kalburculuk (elekçilik), kalaycılık, yüzükçülük, buhurculuk, bakırcılık ve at tüccarlığı gibi ustalık gerektiren faaliyetler üzerine kurulmuştur. Gerçekten de birkaç grup at tüccarlığında uzmanlaşmıştır. Bunlar kış aylarını Adana'da geçi-

Res. 13: *Solda*) İç Anadolu'da tekerlekli gezgin evleriyle bir Çingene konak yeri. *Sağda*) Varlıklarında grup birliği önemli bir rol oynar.

Res. 14: Çingeneler, küçük gruplar halinde hareket eden, grup düzenini ve ekonomisini sürdürerek hizmet veren göçebelerdir. Bazı erkekler gezgin tenekecilik yaparlar. *Üstte solda*) At arabalarının üst kısmı sökülerek çadır iskeleti olarak kullanılır. *Üstte sağda*) Hareket halinde bir Çingene grubu. *Altta solda*) Çingenelerin verdikleri hizmetlerden yararlanan köylüler. Madeni kaplar ve aletlere lehim yapar ve tahta elekler satarlar. Düğünlerde müzik çalarlar. Kadınlar ise falcı olarak ün yapmışlardır. *Altta sağda*) Bir Çingene konak yeri.

rir ve baharla beraber kuzey-kuzeybatı yolundan giderek at satın alırlar ve Niğde ve Konya'ya götüren yolu takip ederler. Genellikle çadırlarda yaşayan küçük aile gruplarıyla ve köpekleri, eşekleri ve atlarıyla beraber gezerler.

Türkiye'deki göçebe Çingeneler, en azından ismen, Müslümandır. Hıristiyanlıktan Müslümanlığa dönülmesinde çoğu zaman inançtan çok, büyük bir yerleşik Müslüman çoğunluğun yaşadığı bir ülkede hizmet veren göçebeler olarak, sosyo-ekonomik açıdan ayakta kalmalarını sağlayacak pratik ve politik faktörlerin etkisi olmuştur. Türkiye'de var oldukları zaman içinde, İslami olmayan belli örf ve âdetleri nesiller boyunca korumayı başarmışlardır. Bunlar arasında Mayıs ayının ilk haftasında yer alan büyük bir bahar festivali ve Kakava bayramı sayılabilir (Önder 1975:24-25).

ERMENİLER

Ermeniler, I. Dünya Savaşı'na kadar hem ekonomik hem de kültürel açıdan doğu, güneydoğu ve ortanın doğusundaki Anadolu illerinde baskın bir etnik grup oluşturuyorlardı. Osmanlı-Rus sınırındaki ilk Osmanlı bozgununu (Kasım-Aralık 1914) 1915 Martında Van'a yapılan Rus saldırısı izlemiştir. Böylece Nisan 1915'te Van'da Nasturi ve Ermeni ayaklanmaları başlamıştır. Bu dö-

nem boyunca, savaşın yol açtığı kargaşa ortamından yararlanan Kürt aşiretleri, Ermeni topluluklarına baskınlar düzenleyerek köylerini yağmalamışlardır. Başlangıçtan beri bu iç savaş ve Osmanlı-Rus savaşı birbiriyle ilişkiliydi. Rus hâkimiyeti altına giren Kars bölgesindeki büyük Müslüman halk grupları Osmanlılara ellerinden geldiğince yardım ederken, Osmanlı ordusunu arkadan vuran Ermeni faaliyetleri onların bu sınırda uğradıkları bozgunlarda önemli bir faktör teşkil ediyordu (Allen ve Muratof 1953:293, 297-302). Savaş istememelerine rağmen, özellikle de Osmanlı Ermenileri 1915 Nisanında Van'ı ele geçirince, Doğu Anadolu'nun Hıristiyan ve Müslüman nüfusları için taraf tutmaktan başka çare kalmamıştır. Aradan bir ay geçtikten sonra Osmanlılar Ermeni nüfusun sürülmesiyle ilgili merkezî hükümet kararını uygulamaya başladılar. Bu süreç içinde köyler boşaltıldı. İmparatorluğun diğer bölgelerinde olduğu gibi Osmanlı Anadolusu'nda yaşayan büyük azınlık grupları için de, dini ya da etnik kimliğin ağır bastığı grup çıkarları söz konusu olduğunda devlete gösterilen sadakat ikinci plana atılıyordu. Bu, belki de Hititlerle başlayan, etno-kültürel açıdan heterojen Anadolu krallıklarının doğuşu ve çöküşünü de açıklayabilecek önemli bir tarihi gerçektir.

Osmanlıların doğuda Ruslarla savaştığı üç yıl boyunca (1914-1917), tarım ve çobanlığa dayanan kırsal kesim ekonomisi büyük ölçüde zarar görmüştür. Yerel tahıl depolarının bir kısmına Osmanlı ordusunun el koyması, kalanının da baskın yapan Ermeni ve Kürt milislerince talan edilmesi ciddi yiyecek kıtlıklarına yol açmıştır. Ekim için kullanılması gereken tohumluk tahılın tüketilmesi ve el konulan/yağmalanan koşum hayvanlarının sonunda yenmesinin tarıma verdiği ölümcül zarar, sonuç olarak bozguna uğratılan ve sürülen çok sayıda Ermeni'nin aç kalmasına ve ölümüne neden olmuştur. Doğu Anadolu'daki tarım alt yapısına verilen telafisi imkânsız bu zarar, kısa süre sonra Ermenilerin terk ettiği çiftçi köylerine yerleşen Kürtleri de etkilemiştir. 1918 yılına gelindiğinde bu topluluklar açlık nedeniyle zayıf düşmüş ve kolera, tifo, grip ve dizanteriye yakalanmışlardır. Doğu Anadolu tarihindeki bu talihsiz evre (Libaridian 1979), uzak geçmişten beri uzun savaşların devlet düzeyindeki toplumların kırsal toplulukları üzerinde yarattığı sosyo-ekonomik sonuçları gözler önüne sermektedir.

Ermeniler ve Kürt komşularının tarihi ve etnografik belgeleri, doğuda yer alan dağlık bölgelerdeki eski yerleşik sosyo-ekonomilerin rekonstrüksiyonuna yönelik çalışmalar için büyük değer taşır. Bu bağlamda, bazı Avrupalı gezginlerin 18. ve 19. yüzyıllarda doğu illerinde, özellikle aynı genel bölgelerde yaşayan Ermeni çiftçiler ve Kürt çobanları arasındaki sosyo-ekonomik etkileşim hakkında yaptıkları gözlemler, iyi etno-arkeolojik örnek olay incelemeleri sergilemektedir.

Bu eski etnik gruba ait olanlar, dilleri ve dinleri ile tanımlanırlar. *Hai lezu* olarak bilinen Ermeni dili, Hint-Avrupa dillerinin Satem grubunda ayrı bir kol oluşturur. M.S. 400 yılından sonra ortaya çıkan Ermeni alfabesinden önce, içeriğine bakılmaksızın bütün metinler Pers, Arami ya da Yunan alfabeleriyle yazılıyordu.

Seleukos'lar döneminde ve hatta belki de sonrasında Akhemenid etkisi altında benimsedikleri Zerdüşt dinine inanıyorlardı. Bu Zerdüşt tapınak yerleşmeleri, Ermeni krallığının kuzey ve batı sınırlarında, ikisi Yukarı Fırat Vadisi'ndeki Kemah yakınında olmak üzere, Erzincan'da Yerez'de ve Tercan yakınındaki Pekeriç'te yer almaktadır (Sinclair 1987:82). Bu özel yer nedeniyle, bunların Urartu'nun dış sınırında kalan ve Urartu krallarınca devletin dini kurumuna dahil edilmeyen bağımsız tapınak yapıları oldukları ileri sürülmüştür (Sinclair 1987:82). Etnik bir grup olarak günümüz Ermenileri üç ayrı kiliseye bölünmüşlerdir: Patriği İstanbul'da yer alan ve 5. yüzyıl ortalarından beri bağımsız bir monofizit kilise olan Apostolik Kilise (Gregoryen Ortodoks), 1830'dan beri bağlı olduğu Roma Katolik Kilisesi (Ermeni dini geleneği) ve Protestan Kilise (Andrews 1989:128).

Pers ve Yunan kaynakları Ermeniler ve Ermenistan'dan M.Ö. 6. yüzyılda bahsetmeye başlamışlardır (Adontz 1946). Ermeni terimi ya doğudaki dağlık kesimde yaşayan bütün nüfusa ya da onun batı kısmındaki eski bir Ermeni devletine atfedilmiştir. Ermeni etnik varlığının ortaya çıkmasına katkıda bulunan bazı aşiretler Anadolu sınırları dışından gelmiş olabilir. İç Anadolu'ya

ulaşınca, muhtemelen diğer gruplarla birlikte, sonradan Phryg hâkimiyeti altına giren yeni habitatlarıyla bütünleşmişlerdir. Ermenistan'ı "çok sayıda sürüleri olan bir halka sahip" şeklinde tanımlayan Herodotos (*Tarihler* V:42), o dönemde Ermenileri Phryg'li kolonistler zannetmiştir (*Tarihler* VII:72). Belki de, Doğu Anadolu'ya gelmeden önce Phryg hâkimiyeti altındaki alanlarda yaşamış olmaları, bu vargıya yol açmış olabilir. Herodotos ayrıca Yunanistan'a karşı yapılan askeri seferlere katılmak üzere Pers ordusunda askere alınan Phrygia'lı Ermeni göçmenlerin Phryg'ler gibi silahlandıklarından bahsetmektedir (*Tarihler* III:73, 79).

Tarihi kaynaklar ve arkeolojik belgeler, Ermenilerin Doğu Anadolu'da M.Ö. 6. yüzyıldan daha geç bir dönemde ortaya çıkmalarının mümkün olmadığına işaret etmektedir. Phryg Krallığı'nın dağılmasından sonra Ermeni aşiretleri doğuya, Yukarı Fırat'a doğru göç etmişlerdir. Bu hareketin İskitli göçebelerin akınlarıyla Urartuların zayıfladığı ve Assurlular'ın artık bölgede tehdit edici bir güç oluşturmadığı dönemde ortaya çıktığı sanılmaktadır. Böylece önce batıdaki Urartu eyaletlerini hâkimiyetleri altına alarak, muhtemelen M.Ö. 7. yüzyıl sonunda, bölgesel bir güç olarak Urartulardan kalan politik boşluğu doldurmuşlardır. Urartu ve Assur devletlerinin çöküşünden önce dahi Ermeni aşiretlerinin bu bölgede var olup olmadıkları konusu hâlâ bilinmemektedir. Hitit Krallığı'nın kuzeydoğusunda yer alan ve M.Ö. 2. binyıla ait bir krallığın ismi olan Hayaşa'nın, Ermenilerin kendilerini tanımlamak için kullandıkları *Haii* kelimesine olan benzerliğine dikkat çekilmiştir. Pek destek görmeyen bu görüş, bazı Ermenilerin Erzincan ve Erzurum arasında uzanan bir bölgeden geldikleri ve varsayıma dayalı bir Hurri bağlantısıyla, yerine geçtikleri Urartularla uzaktan akraba olabilecekleri teorisine bağlanmaktadır (Burney ve Lang 1971:179). Ermenilerin Urartu maddi kültürü üzerine arkeolojik açıdan görülür bir maddi kültür koymamaları, doğuya küçük ayrı aşiret grupları halinde gelmiş olmaları ve bu nedenle askeri açıdan güçlü olmamalarıyla açıklanabilir.[105]

Res. 15: Afyon- Beyköy'de yer alan Yumrutepe'de (C) Roma Dönemi'ne ait Yahudi kaya mezarı (H. Gonnet'in izniyle). M.Ö. 4. yüzyıldan beri küçük Yahudi toplulukları Anadolu'da yaşıyorlardı. Yahudi tarihçi ve general Josephus Flavius (M.S. 37-100) daha önceki kaynaklara dayanarak, Seleukos hanedanının kurucusu olan I. Seleukos Nikator'un (M.Ö. 358-280) Antakya şehrindeki Yahudilere vatandaşlık bahşettiğini yazmıştır (*Antiquitatum Iudaicum* XII, 119). Sonradan Seleukos kralı III. Antiokhos (M.Ö. 241-187) Anadolu'nun valisi Xeoxis'ten Babil'den iki bin Yahudi ailesini getirerek Phrygia ve Lydia'ya yerleştirmesini istemiştir (*Antiquitatum Iudaicum* XIV, 110). Cicero'ya göre (M.Ö. 106-43), Roma Dönemi'nde Anadolu'nun Ege Bölgesi'nde yaşayan Yahudi toplulukları vardı (*Pro L. Flacco Oratio* XXVIII).

105 Horen'li Musa'nın bahsettiği Hayk (I,i:X-XI), ya da Strabon'un bahsettiği Armenos gibi güya Ermenileri yeni vatanlarına götüren destansı kahramanlarla ilgili farklılık, Ermenilerin parçalara ayrılmış aşiretler oldukları ve Anadolu'nun çeşitli kesimlerinde yaşadıklarına işaret etmektedir.

Eski Ermenilere ait en erken politik izleri araştırırken, daha M.Ö. 7. yüzyılda İskit-Ermeni aşiretlerinden oluşan bir koalisyonun Subria krallığını yaratıp yaratmamış olabileceği sorusu akla gelebilir. Eğer öyleyse, Subria Ermeni politik varlığının çekirdeğini mi oluşturuyordu? Diğerleri, M.Ö. 8. yüzyıla kadar önemli bir Geç Hitit Krallığı olan Melid'in sonradan Ermeni politik varlığının çekirdeğini oluşturmuş olabileceğine inanmaktadır. Bu kent, M.Ö. 6. yüzyılda efsanevi I. Tigran döneminde Ermeni krallığının ve M.Ö. 5. yüzyılda Ermenistan'ın yönetiminden sorumlu onüçüncü Pers satraplığının başkentiydi.[106] Buradaki bazı Eski Ermeni aşiretleri içinde Trak-Phryg unsurları yer almış olsa bile, dilleri M.Ö. 8. yüzyılda konuşulan Phryg dilinin bir lehçesi olarak görülmemektedir. Yani dilbilimsel açıdan bakılırsa, iki grubun Anadolu'nun M.Ö. 12. yüzyılda Trak-Phryg aşiretleri tarafından istila edilmesi öncesinde ayrılmış olması gerekir.[107]

Eski dillerin çoğunda olduğu gibi, Eski Ermenice de içinde Orta Farsça ve Partça'dan ödünç alınmış kelimelerin ya da Eski İran dillerine ait unsurların yer aldığı, farklı kökenlere sahip unsurlar içerir. Eski Ermenice'deki Hint-İran kökenli kelimeler esas olarak devlet yönetimi ve feodal düzenle ilgili ya da buna benzer terimlerdir. Bu ödünç kelimeler Ermenilerin Kuzeybatı İran, Doğu Anadolu ve Transkafkasya'daki nüfusun ayrılmaz bir parçası olduklarını göstermektedir. Ayrıca Eski Ermenice'de Semitik dillerden alınmış en az iki dil tabakası daha vardır. Bunlardan daha eski olanının kökleri Kuzey Mezopotamya'daki Eski Arami lehçelerinden birine dayanmakta ve daha çok ticaret ve el sanatları ya da resmi kâtip işleriyle ilgili terimler içermektedir. Bu terimler, Akhemenid İmparatorluğu'nun yaratmış olduğu Doğu Anadolu'daki Arami kançılaryalarının varlığına ait linguistik izleri ve M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısında doğudaki dağlık arazi ve Mezopotamya arasında varolan ticaret ilişkilerini ortaya koymaktadır. Bu terimlerin bazılarını da, M.Ö. 77-40 yılları arasında hüküm süren Büyük Tigran ve II. Artavazd'ın dönemlerinde Ermenistan'daki çeşitli şehirlerde yerleştirilen ve Aramca ve İbranca konuşan kent kesimi nüfusu getirmiştir (Diakonoff 1984:107, dipnot 25). Daha sonraki tabaka, Hıristiyan inancı ve kilise ile birlikte Ermenistan'a getirilen, Aramca'nın Süryani-Edessa (Urfa) lehçesinden türemiş kilise edebiyatına ilişkin kelimeleri temsil etmektedir. M.Ö. 500'den M.S. 500'e kadar tarihlenen bu iki tabakanın altında yerel sosyal ilişkiler ve flora ile ilgili Hurri-Urartu kökenli kelimeler vardır.[108]

Bu linguistik unsurlar Ermenilerin dağlık arazilere daha önce geldiğini desteklerken, aynı zamanda Trak-Phryg linguistik grubuna ait proto-Ermenilerin Ermeni etnik yapısının oluşumunda yer alan ne tek ne de ana unsur olmadıklarına işaret etmektedir. Gerçekten de bu etnik varlık, Hurrilerin ve muhtemelen daha az derecede Hint-Avrupalılar'ın baskın olduğu bir çevrede ortaya çıkmış görünmektedir. Başka bir deyişle, özellikle Yukarı Fırat Vadisi'ndeki Eski Ermeniler, bünyesinde Hurri, Luwi, Urmi ve Muški unsurlarını barındıran bir etnik karışım olabilirdi. Eğer bu doğruysa, Urartuların Eski Ermeni tabakasının önemli bir parçasını oluşturmasına rağmen, bu heterojen birliğin dili Proto-Ermenice'yle ilişkiliydi (Diakonoff 1984:123, 127-130; Mallory 1989:33-35). Bu, Eski Ermenice'nin bir Hurri-Urartu dili olduğu anlamına gelmez ve daha çok

106 Diakonoff'a göre M.Ö. 9. yüzyıla kadar politik özerkliğini sürdüren Alzi'deki Muşki krallığı da, Ermeni devletini oluşturan çekirdeklerden biri olarak dikkate alınabilir.

107 Diakonoff Proto-Ermenice konuşanların, Muşki ve Urumi aşiretlerinin doğuya doğru ilerlemesinde yer almış ve belki de M.Ö. 12. yüzyılın ilk yarısında onlarla beraber Yukarı Fırat ve Murat nehirleri vadilerinde yerleşmiş olabileceklerinden bahsetmektedir. Diakonoff Proto-Ermenice konuşanların Muşki (doğu kolu) ve belki de Urumiler olarak tanındıkları sonucuna varmaktadır (1984:112, 115, 121 dipnot 48). Ayrıca bkz. Mallory 1989:34-35).

108 Eski Ermenice'nin temel kelime haznesine ait olmayan ve hâlâ açıklanamayan çoğu kelime Hurri-Urartu kökenli olabilir (Diakonoff 1984:107-108, dipnotlar 28-29). Ermeniler Hurri-Urartu dünyasından köle, tuğla, mühür, kalay, yerel bitki isimleri (nane, nar, erik, ayva) ve bölgenin yerli malı olan diğer maddelere ait terimleri ödünç almış olabilirler (Mallory 1989:34). Ancak Eski Ermenice dil tabakasında M.Ö. 6. yüzyılda yaşamış İskitli gruplar ya da batılı Hint-İran kökenlilerle olan ilişkilere ait hiçbir iz tespit edilmemiş olması oldukça gariptir (Diakonoff 1984:106-107).

Hurri-Urartu dilinin Eski Ermenice'nin alt tabakası olması gerektiğini ispat eder. Yani dağlık arazide yaşayan yerel nüfusun konuştuğu bir dilin kısmen devam ettiğini gösterir.[109]

Proto-Ermeni dilinin doğudaki dağlık araziler boyunca yayılması, belki daha farklı bir Ermeni varlığının Akhemenid döneminden önce, bölgedeki Med hâkimiyeti sırasında şekil almış olabileceğine işaret etmektedir.[110] Başlangıçta Ermenistan terimi onüçüncü Pers satraplığı için kullanılmış, doğudaki ondördüncü satraplık ise Babilliler tarafından Urastu olarak adlandırılmıştır. Herodotos buna bir isim vermez, ancak burada Alarodi (Urartular), Matieni (muhtemelen Hurrilerin devamı) ve Saspiri (muhtemelen Gürcüler'in batı kolu) soyundan gelenlerin yaşadığından bahseder. Anlaşılan doğu satraplığı nüfusunun büyük kısmı hâlâ Urartuca konuşuyordu. Buna rağmen, Ermenistan isminin doğudaki dağlık arazinin tümünde yaygınlaşması, Proto-Ermeni dilinin M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda satraplığın doğudaki yarısına yayılmış olmasına ilişkin bir kanıt olarak kabul edilebilir (Diakonoff 1984:127-130, dipnotlar 124-125, 128).

M.Ö. 4. ve 2. yüzyıllar arasında hüküm süren Orontes hanedanı idaresindeki Ermeni devleti ve M.Ö. 2. yüzyılda hüküm süren Artaşes hanedanı idaresindeki Büyük Ermenistan döneminde Ermeniler ve Urartu bağlantılı yerel aşiretlerin politik birleşmesi sona ermiş olmalıdır.

109 İlk yazılı Ermeni metinlerinden bin yıl önce, gelişmesinin çok erken bir aşamasında Ermeni dilini konuşan kimselerle karşılaşan Knidos'lu Eudoxus gibi Yunan gezginler, Ermenice'nin ses yapısının Phryg diline benzediğini düşünmüşlerdir (Diakonoff 1984:110, dipnot 39). Eski Ermenice'nin kökenine ilişkin yorumlar yaparken Diakonoff, diğer Hint-Avrupa dillerine ait herhangi bir gruba oranla, kelime haznesinde belli bir Trak, Phryg ve Yunan dili akrabalığının saptandığına işaret eder.

110 Persler Ermenistan'dan Armina olarak bahsederken, Babilliler ve İbraniler eski Urartu ve Ararat terimlerini kullanmışlardır. Pers Kralı I. Darius'un askeri komutanı olan Dadrsis'in, adının Persçe olmasına rağmen, Ermeni kökenli olduğuna işaret edilmiştir. Bu da, Pers yönetimi altında bazı Ermenilerin yüksek mevkilere getirildiklerini düşündürmektedir (Diakonoff 1984:127, dipnot 123). Moses Xorenaci'nin naklettiği Eski Ermeni efsaneleri için bkz. Diakonoff 1984:128, dipnot 127.

4. BÖLÜM

ANADOLU KIRSALININ ETNOGRAFYASI

Anadolu'daki çağdaş kırsal toplulukların sosyal yapıları, faydalanma tarzları ve yerleşme dokuları ile ilgili kapsamlı bir çalışma, aynı bölgelerde iklimin bugünkü halinden fazla farklı olmadığı bir dönemde yaşayan Tunç ve Demir Çağı topluluklarının daha iyi anlaşılmasına ve hatta kısmen yeniden canlandırılabilmelerine katkıda bulunabilir.

GELENEKSEL KÖY TOPLULUKLARI

Türkiye nüfusunun çoğunluğu farklı türdeki kırsal yerleşmelerde yaşar ve günümüzde bu kesimin % 70'ten fazlası çiftçilik yaparak geçinir. Anadolu'da yoğun tarımın yavaş yavaş yeniden ortaya çıkmasının başlangıç noktası 19. yüzyılın ortalarına rastlamaktadır. Bu dönemde Osmanlı idaresi otoritesini Anadolu kırsalında yeniden hissettirmeyi başarmış ve neredeyse üç yüzyıl boyunca ihmal edilen kırsal ekonomiyi yeniden düzenlemeye başlamıştı. Tarım ekonomisini yeniden canlandırmak ve varolan güvensizlik ve anarşi ortamına bir son vermek isteyen hükümet, içlerinde Yörük, Türkmen ve bazı Kürt aşiretlerinin bulunduğu göçebe çoban gruplarının çoğuna hükümetin tahsis ettiği topraklarda yerleşmeleri ve çiftçiliği başlıca geçim kaynakları haline getirmeleri için baskı uygulamıştır. Bu, merkezî hükümetlerin toprak imtiyazları ve toprak tahsisi politikalarının kırsal ekonomiler ve buna bağlı olarak büyük şehirlerin kırsal çevrelerindeki yerleşme dokularını etkilediği tek örnek değildir. Merkezî hükümetlerin kırsal kesimin sosyo-ekonomik örgütlenmesine karışması, devlet düzeyindeki toplumların ortaya çıkmasıyla başlamış olmalıydı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından yerleşik düzene geçmeyi teşvik etme çabaları dikkate değer ölçüde arttırılmış ve büyük göçebe grupların çoğu iskan edilmiştir. Anadolu kırsalındaki bu dönüşüm, otlakların azalması ve tarım topraklarının arttırılması ile değişen oranlara da yansımıştır (Erinç ve Tunçdilek 1952). Gerçekten de, 1927 ve 1960 yılları arasındaki resmi belgelere göre, otlak alanların oranı % 60'tan % 27'ye düşmüş, buna karşın tarıma elverişli toprakların oranı % 9'dan % 30'a çıkmıştır (Hütteroth 1982:361-367).

GELENEKSEL ANADOLU KÖYÜ

Ortalama bir geleneksel Anadolu köyü, kendi kendine yeten evler, samanlıklar, ahırlar ve ağıllar topluluğundan oluşur. Bu tür köylerin tarlaları, çayırları ve dağ otlakları da vardır. Pek çok Anadolu köyü mahallelerden meydana gelmiştir. Köy içi anlaşmazlıklarda, mahalleye olan bağlılık, köye olan bağlılığın önünde gelir. Aileler ya da geniş aileler mahallenin çekirdeğini oluşturur ve her mahallede oturan ailelerin hepsi akraba olmasalar bile, mahalleye genellikle onların adı verilir. Birkaç akraba çekirdek ailenin her biri, bir iç avlunun etrafında inşa edilmiş ayrı evlerde oturuyorsa, bitişken bir mahalle yaratırlar. Kanun ve düzenin girmediği izole bölgelerde, güvenlik ile ilgili faktörler ya da bir mahallenin gelişmesine engel olan topografik koşullar da yoğun kü-

meleşmelere neden olabilir. Güneydoğu ve Doğu Anadolu'daki Kürt köylerinde olduğu gibi, aileler arasındaki kan davaları nedeniyle daha iyi korunabilmek için genellikle evler birbirine çok yakın inşa edilir. Evlerin yakınlığına rağmen, yine de, her çekirdek ailenin özel hayatı ve ortak faaliyet alanları geleneksel toplumsal normlar çerçevesinde iyi tanımlanmıştır. Komşular arası evlilik, doğal olarak baba tarafından akrabaların ve yan yana yaşayan diğer yakın akrabaların sayısını arttırmakta ve böylece mahalleler akrabalık birimleri haline de gelmektedir. Bu birimler, ortak sosyo-ekonomik çıkar ve ihtiyaçlara sahip, resmi olmayan gruplar olarak hareket ederler.

Köy mahalleleri aile gelenekleri ve ekonomik faktörlere göre içten ya da dıştan büyüme gösterebilirler. Bir mahallenin iç büyümesi ya da genişlemesi yoğun kümeleşmeye neden olur. Bu doku, genellikle merkezî yönetilen aile düzenlerinde görülür. Topluluğun ekonomik yapısı da bu tür yoğun mahallelerin oluşmasına yol açabilir. Köylülerin çoğu dışarda gelişen mahallelerde otursalar dahi, kamu ve idari yapılarıyla beraber bir köyün çekirdeğini, genellikle köy meselelerine daha aktif şekilde eğilen içten genişleyen mahalle oluşturur. Buna karşın dıştan büyümede anne-baba evinden uzak, ama köy toprakları dahilinde yeni aile birimleri inşa edilir. Hane halkından bu şekilde ayrılma, dağınık yerleşme dokusuna neden olur. Etnografik modeller, nesiller boyunca köy toplulukları üzerindeki demografik ve çevresel baskıların küçük köylerin oluşmasına neden olduğunu açıkça göstermektedir. Bu tür uydu yerleşmeler, ekonomik gelişmeyi geciktiren bölgesel sıkışıklık problemini çözer ve topluluğun mesken potansiyelini daha iyi kullanmasını mümkün hale getirir. Bazen köy sınırları dışında yer alan mahalleler o kadar büyür ki, sonunda köy statüsü kazanırlar. Bununla beraber, belli mahallelerde bazen gevşek yerleşme dokusu gözlemlenir. Bu durum, baba evini terk eden evli bir oğlun yeni evini aileye ait tarıma elverişli toprak parselinde kurmasıyla ortaya çıkar. Genellikle yeni ev, anne-baba evinden çitle çevrilmemiş toprakla ayrılır. Bu tür mahalleler, bir ya da birkaç yeni aile grubundan oluşur ve genellikle Karadeniz, Marmara, Akdeniz ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde bulunurlar. Dördüncü bir köy mahallesi türü, genellikle aşağı ve yukarı mahalle olarak bilinen ikiz komşu yerleşmelerden oluşur ve ya aşağı mahallenin civardaki bir yaylada ikinci bir mahalle kurduğu ya da bir mahallenin köy toprakları dahilinde daha fazla genişleyemediği durumlarda ortaya çıkar.

Anadolu'daki köylerin çoğu oldukça yakın zamanda - önemli bir bölümü son 130 yılda - kurulmuştur. Bunlardan sadece birkaçının kökeni, içlerinde çok sayıda Hıristiyan çiftçinin de (örn. Yunanlar, Ermeniler) yer aldığı yerel etnik Anadolulu'nun yerleştiği dönem olan Orta Çağ'a dayanır (Eberhard 1953a). Daha uzun yerleşim geçmişine sahip bu köyler bazen, yeni etno-kültürel unsurların başlattığı yapı gelenekleri ve yerleşme dokuları nedeniyle köy mimarisinde ortaya çıkan değişimleri yansıtan gözle görülür yatay ve dikey katmanlar oluştururlar. Özellikle I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türk ve diğer Müslüman grupların yerleştiği eski Yunan ve Ermeni köyleri, kültürel gelenek, sosyal yapı ve ekonomik örgütlenmeden kaynaklanan mimari değişimleri açıkça gözler önüne sermektedir.[111]

Daha geniş bir anlatımla, Anadolu köyleri eski ve yeni olmak üzere ikiye ayrılabilir. Eski köyler, Bizans Dönemi ve hatta daha öncesine dayanır. Ancak sadece birkaçı Selçuklu ve çoğunluğu da Osmanlı Dönemi'nde kurulmuştur. Batı Anadolu ve Balkanlar'da Osmanlılar, köy altı ve periyodik yerleşmeleriyle Bizans kırsal peyzajının varisi olmuşlardır. Başta Batı Anadolu'da bulunanlar olmak üzere (örn. Manisa, Aydın, Muğla) bu köylerin çoğu, topluluğun büyümesi ya da parçalanması, güvenlik faktörleri, su ve sağlık problemleri gibi çeşitli nedenlerden dolayı özgün yerlerini değiştirmişlerdir.

Yeni köyleri, yerli köyler, aşiret köyleri ve göçmen köyleri olmak üzere üç kategoriye ayırmak mümkündür: Yerli köyler, yavaş bir süreçten geçerek, o zamanlar farklı etno-kültürel geçmişlere

111 1923 yılında, Yunanistan ve Türkiye arasındaki Mübadele'yle, çiftçilerinin Yunanistan'a döndüğü batı ve kuzey illerinde yer alan Yunan köylerine, Girit, Doğu Ege adaları ve Balkanlar'dan gelen Türk çiftçileri yerleştirilmiştir.

Res. 16: *Solda*) Bir İç Anadolu köyü. *Sağda*) Güneydoğu Anadolu'da bir çiftçi köyü.

sahip olan çiftçilerin de katılmasıyla, birkaç aileden meydana gelmişlerdir. Diğer yanda aşiret köyleri, çoban aşiretlerini yerleşik düzene geçmeye zorlayan hükümet politikasının bir sonucuydu ve bunların çoğu 19. yüzyılın ikinci yarısında tamamen iskan edilmişlerdi. Yani bu kategori yaklaşık 135-140 yıllık bir geçmişe sahiptir. Daha önceki göçebe çobanların meydana getirdiği köylerin yerleşim düzeni, göçebe konak yerlerinin planlarını ortaya koymaktadır. Ayrıca mekânların iç bölünmesi ve ev eşyalarının düzeni, kara çadırdakilere benzerlik gösterir. Başka bir deyişle, kapalı bir mekân, bir çadır ya da daimi çatılı bir yapıya benzer şekilde düzenlenmiştir. Göçmen köyleri de, yerleşik düzene geçmeye zorlanmayan, ancak kendilerine - her zaman yerini seçme hakkına sahip olmasalar da - üzerine yerleşmelerini kurabilecekleri topraklar verilen büyük ve etnik açıdan homojen gruplarca yerleşilmiştir.

Anadolu'da köyler, tercihen toprağın taşıma kapasitesinin kısıtlı olmadığı tarıma elverişli alanlarda kurulmuş, oldukça derli toplu yerleşmelerdir. En iyi korunan geleneksel örneklere İç ve Doğu Anadolu illerinde rastlanmaktadır. Farklı boyutta olan köylerin küçük olanları 40-50, daha büyük olanlar ise 200 ya da daha çok haneden oluşmaktadır. Tek tek evler ve ev grupları dağınık halde bulunduğu için, belli kuzey, batı ve güney illerindeki köy planları daha az derli topludur. Çekirdek köylerin daha yaygın olduğu Anadolu'nun orta, ortanın batısı ve doğu bölgelerinde dahi, evler arasındaki uzaklık ve boşluklardan dolayı oldukça dağınık plan gösteren köylere de rastlanmaktadır.[112]

Başlıca tarıma elverişli topraklar, çayırlar ve su kaynaklarının çoğunu işgal eden eski ve yerli köylerin varlığı, özellikle Batı Anadolu'daki aşiret grupları ve göçmenlere verimli ovalar ve vadilerin dışında kalan daha yüksek irtifalı ve daha kötü nitelikli toprakların kalmasına neden olmuştur. Örneğin, tepeler ve dağlarda yer alan ormanlık yerlerde açılan tarlalar, tahıl tarımı için yeterince verimli değildir. Ayrıca, özellikle kışın yolların çamurlu ve tırmanmak için çok dik olduğu zamanlarda, dağ köylerine ulaşılamaz. Bu elverişsiz çevresel koşulların bir sonucu olarak, hükümetin yerleşmeye zorladığı çoban aşiretler tarımda pek başarılı olamamışlardır. Bunun yanı sıra, sahip oldukları otlakların hayvanları doyurmaya yetmemesi nedeniyle, sadece geleneksel yaşam tarzlarından mahrum olmakla kalmayıp, bazı durumlarda kendilerini geçim sıkıntısı içinde bile bulmuşlardır. Yerleşik düzene geçtikleri dönemde, geleneksel feodal düzen yerine güçlü bir merkezî hükümet geçmeyince parçalara ayrılıp dağılmışlardır. Bu politik durum, yerleşik düzene geçen hoşnutsuz aşiret gruplarının eşkıya haline gelerek, refah düzeyi yüksek köyleri yağmalamasını teşvik etmiştir.

112 Anadolu köyleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Erdentuğ 1968; Fletcher 1977, 1981, 1986; Hütteroth 1974; Koyunlu 1982; Peters 1976, 1982; Tunçdilek 1967, 1979, 1986; Güriz 1974; Roux 1984.

Çok yakın zamana kadar tabakalara ayrılmış kırsal topluluklar, kendilerini yöneten aşiret kurallarına itaat etmiş ve reisleri ve ruhani liderlerinin topluluk üzerindeki otoritelerini tanımak adına onlara haraç ödemişlerdir. Geçen yüzyılın ikinci çeyreğinde devlet tarafından daha iyi korunan topraksız çiftçilere toprak ve ekonomik destek verilmiş ve hükümet temsilcileri de modern makinalar ve kimyasal gübreler kullanarak üretimi arttırma konusunda tavsiyelerde bulunmuşlardır. 1970'lerde hükümetin kırsal ekonomiye gösterdiği ilgi sayesinde, orta derecedeki toprak sahibi çiftçi, aşiret reisi de dahil olmak üzere, zengin toprak ağalarına daha az bağımlı hale gelmiştir.

Evlerin sırt sırta inşa edildiği derli toplu köylerin ortaya çıkmasına neden olan faktörler arasında sosyal, ekonomik ve güvenlikle ilgili kaygılar yer almaktadır. Çoğu köy evinin düzensiz planlı olması gerçeğine rağmen, hem ana hatları hem de genel görünümleri itibarıyle, bu tür köyler birbirlerine benzerler.[113] Çoğunlukla bu benzerlik, evleri mimari bir yığın haline getiren yapı maddelerinin ve özellikle kerpiç mimarisinin tekdüzeliğinden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra, hepsinin aynı ekonomik faaliyetle uğraştığı çeşitli aileler arasında dikkate değer ölçüde refah ve mevki farklarının olmaması da, köylerin birbirine benzemesine neden olmaktadır.

Her köy, üzerinde resmi mülkiyetinin ve idari haklarının olduğu ya da olduğunu iddia ettiği bir bölge ile kuşatılmıştır. Bu tür köy topraklarının ekonomik önemi, aslında sürüler için ücretsiz otlak olarak ortak kullanılmalarından kaynaklanmaktadır. Uzun vadede, köyü çevreleyen toprak, yayılma potansiyelini belirlemekte ve böylece büyüyen hanelerin geleceğini garanti altına almaktadır. Ancak komşu köyler arasında yer alan topraklar üzerindeki kullanma hakları kolay elde edilmez ve kimi zaman da kaba kuvvetle elde edilir.

Türkiye'deki geleneksel köy toplulukları, Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra dahi, sosyal ve ekonomik tavırlarında çok tutucu olmayı sürdürmüşlerdir. Bu topluluklar, nesiller boyunca kendilerine miras kalan bilgileri kaybetme korkusuyla bu alanlarda yeni tecrübeler kazanmaya yanaşmazlar. Çoğu köylerin ekonomisi homojendir ve yakındaki kasabalarda iş yapmayı tercih ederler. Çeşitli malların, satılacak ürünlerin ve yiyecek maddelerinin yerli üretimi, çiftçilere aileleri için parasal kaynak ve ekonomik büyüme sağlar. Ayrıca, dost komşu köyler arasında, hayvanların kiralanması, alınıp satılması, zanaatkarların hizmetlerinden yararlanılması, hastalık, büyü ve maneviyat ile ilgili konularda öğüt ve yardım gibi karşılıklı alışveriş olağandır. Anadolu'daki bazı köyler ekonomilerini o kadar çeşitlendirmişlerdir ki, çiftçilik ve hayvancılık ikinci plana düşmüştür. Çanak çömlek yapımında ustalaşan köyler, ekonomik açıdan çiftçiler kadar başarılı olmuşlardır. Örneğin, bir zamanlar göçebe olan Yörüklerin yerleştiği bir İç Anadolu köyü olan Sorkun'da ekonomi, çanak çömlek üretimi üzerine kurulmuştur. Bütün topluluk, nesilden nesile geçen bir zanaat olan, çark yapımı (güveç ve benzeri) mutfak kapları üretimi ile uğraşmaktadır.

Daha güvenilir üretim düzeylerine ulaşmak için çabalayan bütün geleneksel köy toplulukları, daha başarılı çiftçiler, zengin toprak sahipleri ya da hükümete bağlı kuruluşlarla bir çeşit ekonomik işbirliği yapmaksızın bu konuma gelemezler. Çekirdek aileleri desteklemek için uygun olan ortakçılık ya da kira düzenlemeleri, büyük haneler için yetersiz kalmaktadır. Kimi zaman, bazı ailelerde ortaya çıkan yavaş büyüme oranı gibi doğal faktörler, tarım üzerine kurulu en düşük geçim seviyesine ulaşılmasına bile ciddi şekilde engel olurlar. Bu gibi durumlarda kiracı bir çiftçi, çoban ya da tarım işçisi olmak gibi başka ekonomik çözümler arayabilir.

Tek katlı bir konut olarak inşa edilmiş olsa bile, yeni bir ev, oğullar evlenince bazen büyütülebilir. Sonuç olarak, yaklaşık yirmi yıl sonra, bölümlere ayrılan ve yeni aileler için binaların eklendiği ilk ev için yeni bir plana ihtiyaç duyulur. Gelecek yirmi yıl boyunca, hane içinde yaşayan ye-

113 10-15 aileden oluşan küçük köylerdeki evler dahi nadiren tekdüze plan gösterirler. Evlerin dış planı, yıllar içinde yapılan ek binaların yeri ve sayısından da etkilenmiştir. Çoğu zaman, Anadolu'daki çoğu geleneksel köy evinin alacağı son hal önceden tahmin edilemez.

Res. 17: Yarı göçebe toplulukların çoğunda, sağlam yapılı evlerden oluşan kışlık köyler korunaklı dağ vadilerinde yer alır.

ni aileler neslinin gelmesiyle, özellikle aile reisinin hâlâ hayatta olduğu ve oğullar ve torunların aynı çatı altında yaşamaya devam ettiği durumlarda, başka değişiklikler ve eklemeler yapılması gerekir. Hane halkının sürekli olarak büyüdüğü bu düzende, öngörülür bir tıkanma oluşur. Baba soyundan gelen grubun, çekirdek aile-geniş aile-çekirdek aile döngüsünü tekrar başlatmak üzere başka yerlere taşınmasıyla beraber, hane halkı parçalanmaya başlar.

Uzun yıllardan beri var olan hane halkları ve daha zengin geniş aileler iki ve hatta, nadiren de olsa, üç katlı evler inşa ederler. Aslında bu tür evlerde genellikle üç ya da dört nesil bir arada yaşar. Uzun süre önce kurulan köylerde, yeni evlerin inşa edilmesi için yer bulmanın zor olması nedeniyle, oda ve ek binalar eklenmesi suretiyle büyütülmeye çalışılan eski evler, sonunda bir bütün haline gelirler. Evin çevresindeki alan genişlemeye elverişli değilse, büyüyen ailenin artan ihtiyaçlarını karşılamak üzere, genellikle ikinci kat eklenir. Mimari büyümenin söz konusu olduğu durumlarda, özellikle aileler akraba değilse, köylüler komşularıyla anlaşmazlığa düşebilir ve inşaat ile ilgili zorlukların üstesinden gelmek sosyal engelleri aşmaktan daha kolaydır.

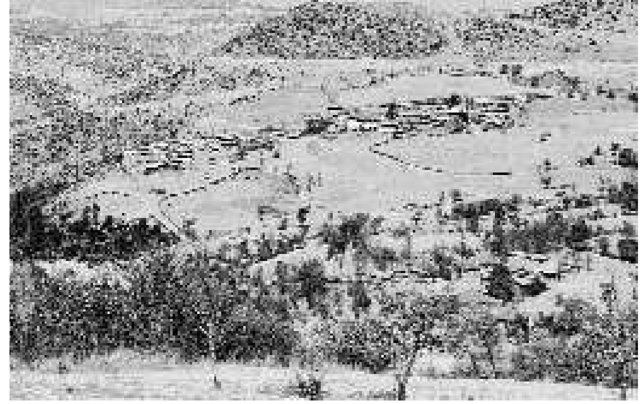
Demografik faktörler, bir hanenin ve buna bağlı olarak da bir köyün doğal büyüme hızını etkileyebilirler (Kolb 1987). Kızların genellikle evlendikten sonra baba evini terk etmeleri nedeniyle, erkekten fazla kız çocuk sahibi olan aileler küçülürler. Eski neslin yerini alacak daha az sayıda çiftçi olması durumunda, hanenin ve hatta bütün köyün ekonomisi çökebilir. Kadın ve erkekler arasındaki sayısal dengenin korunması halinde bile, yakın zamana kadar devam eden yüksek orandaki çocuk ölümleri, köy topluluklarının büyümesini yavaşlatmıştır.

Uzun nesiller boyunca doğal büyüme hızı, Ankara'nın doğusunda yer alan Elmadağ ilçesindeki Hasanoğlu gibi uzun yerleşim tarihine sahip köylerde iyi belgelenmiştir. 16. yüzyılda Osmanlılar tarafından kurulan Hasanoğlu, başlangıçta sayıları 180 kişiyi aşmayan 36 ailenin yerleştiği küçük bir köydü (Yasa 1955:35). 1940'ların ortalarında köy nüfusu 267 hanede yaşayan 1403 kişiden oluşuyordu ve toplam nüfusun % 40'ı 15 yaşın altındaydı. Başka bir deyişle, yaklaşık 400 yılda köy nüfusu sadece 8 katı artmıştı. 1944 yılında köy dışında yer alan mezarlıkta yapılan bir araştırma, 1927/28 ve 1944 yılları arasında geçen 17 yıllık sürede, ölen toplam 1002 kişiden 402'sinin 1-5 yaş grubuna (% 40) dahil olduğunu göstermiştir. Yani, bu yaş grubu üzerinde dört ya da daha fazla çocuk sahibi olan aileler, muhtemelen bir ya da iki çocuklarını küçük yaştayken kaybetmişlerdir.

Geleneksel Anadolu köylerinde genç kızların büyük bir çoğunluğunun 15-19 ve erkeklerin de 19-24 yaşlar arasında evlendikleri göz önüne alınırsa, yeni çekirdek aileler çok genç çiftler tarafından kurulmuştur. Kadınların 17 ile 40'lı yaşlar arasında çocuk doğurması nedeniyle, kuramsal olarak çiftler çok sayıda çocuk sahibi olabilirler. Çocuklardan % 40'ının beş yaşından önce öldüğü hesaba katılırsa (genellikle, en yüksek ölüm oranı 0-1 yaş grubu arasındadır), yirmi yıllık

Res.18: Doğu Anadolu dağlarında bir köy.

Res.19: Resmin ön kısmında yer alan ve ana köye yukardan bakan bir köy mahallesi.

üretken yaşları sırasında sekiz ya da on çocuk doğuran kadınların ancak 4 ya da 5 çocukları hayatta kalmıştır. 24-34 yaş grubuna ait olan genç kızlar ya da erkekler, sağlık problemleri olmadığı sürece bekar kalmazlar. 1960'lı yıllar öncesinde ölüm oranı, sadece küçük yaştaki çocuklar için değil, orta yaştaki kadın ve erkekler arasında da yüksekti. Genel olarak insanlar, bugün oldukları kadar sağlıklı değillerdi ve sıradan bir çiftçi orta yaşa geldiğinde artık tam kapasiteyle çalışamaz hale geliyordu.

Manisa iline bağlı Siyetli dağ köyünün de gösterdiği gibi, uzak dağ köylerinde yaşayan topluluklar çok yavaş büyür. 1935 yılı nüfus sayımında, bu köyde 445 kişi (201 erkek ve 244 kadın) kaydedilmiştir. 1942 yılında nüfus sadece 9 kişi artarak, 216'sı erkek ve 238'i kadın olmak üzere 454'e ulaşmıştır. 238 kadının üçte biri üretken çağındaydı ve bunlardan % 10'u sağlık sorunlarından dolayı çocuk sahibi olamıyordu. Yarısı çocuklarından bazılarını doğum sırasında ya da doğumdan kısa bir süre sonra kaybetmişti. Toplam nüfusun yaklaşık % 3'ü yaşlı insanlardan (60-65 yaşları arasında üç erkek ve 70 yaş üzerinde 3 erkek ve 6 kadın) meydana geliyordu. Yedi yıl içinde, küçük yaşta ve ergenlik çağında 141 kişi ölmüştü. Bunlardan 71'i bir yaş altındaki bebekler, 22'si 1-2 yaş arası, 24'ü 3-9 yaş arası, 7'si 9-19 yaş arası ve 5'i de 20 yaş üstündeki çocuk ve ergenlerden oluşuyordu (Boran 1945:51-52).

KÖY HANELERİ

Kırsal bir toplulukta örgütlü tek ekonomik birim hanedir. Köy topraklarının çoğu, hanelere aittir ve hane reisinin başkanlığı altında ailece ortak olarak işlenirler. İlk çekirdek ailenin babası ya da dedesi, hanenin doğal reisidir ve kendi adına kayıtlı olan bütün mal varlığını idare eder. Erkekler, kalıcı zümreyi meydana getirir ve sosyal mevki ve faaliyetler göz önüne alındığında, cinsiyet ayrımı vardır. Erkek çocuklar ve torunlar, en azından hane reisinin ölümüne kadar, hane içinde kalırlar. Baba soyundan gelen erkekler arasında yaşam boyu süren ilişki, genişleyen sosyo-ekonomik bir grup olarak sülaleyi ve hanenin geleceğini koruma açısından çok büyük önem taşır.

Hane, birlikte üreten, tüketen ve hane reisinin idare ettiği bir çatı altında yaşayan yakın akrabadan oluşan bir grup olarak tanımlanabilir. Bu anlamda, eski Anadolu aileleri ve Suriye, Irak ve İran'da yaşayan çağdaş Yakın Doğu toplumlarının yapısı arasında fark yoktur. Statü, cinsiyet ve yaşa göre her birey ekonomik faaliyetlere katkıda bulunur ve bunun karşılığında bütün kaynaklar paylaşılır. Bütün hane halkının ürettiği ve kadınların beraberce pişirdiği besinlerin tüketimi, sosyal ve ekonomik birliği güçlendirir. Bir birey, sadece hane halkına gösterdiği bağlılık sayesin-

de, onun ekonomik yaşamı ve faaliyetlerinin bir parçası olabilir. Bu ekonomik birlik, hanenin terk edilmesinden önce mülkiyet üzerinde şahsi haklar iddia edilmesine izin vermez. Yine de, çoğunlukla evlilik yaşamı kocanın daha yaşlı bir akrabasının (ya babası ya da evli daha büyük bir erkek kardeşi) çatısı altında başlar ve bu nedenle çocuklar ya da kadınlar da dahil olmak üzere hane halkının diğer üyeleri, kadınların evlendiklerinde aileye getirerek ortak mal varlığını arttırdıkları birleşik mülkiyetin bir kısmının sahibi olabilirler. Sürekli olarak geçimini topraktan sağlayamama sıkıntısıyla yüz yüze kalan Anadolulu çiftçiler için, tek ekonomik birlik olarak ailenin mümkün olduğunca uzun süreyle korunması çok büyük önem taşır.

Hane halkları durağan gruplar değildir. Basit bir aileden, genellikle hane reisinin ölümü üzerine dağılan ve iki, üç nesil sonra yeni çekirdek ailelere bölünen karma ailelere dönüşürler. Köydeki toprak geniş hane halkını bir arada tutmaya yetmiyorsa, bölünme genellikle iki nesilden de önce başlar. Bu gibi durumlarda, bölünen hane halkı arasındaki ilişki, ancak çekirdek ailelerin yaz mevsimini yaylalarda birlikte geçirmeleri halinde kısmen korunabilmektedir.

Ölümü üzerine, hane reisinin geniş aile içindeki yeri doldurulmak zorunda kalındığında problemler ortaya çıkabilir. Yerine geçen kişinin otoritesine meydan okunduğu ve iç anlaşmazlıkların ekonomik bölünmeye ve bazen de tamamen parçalanmaya neden olduğu durumlarda kriz yaşanır. Eski neslin yerini yenisinin alması, hanenin önceden kurulmuş olan iç hiyerarşisini alt üst eder. Doğal olarak, eğer ölen hane reisinin, babasının sorumluluklarını üstlenecek yaşta bir oğlu varsa, sorunların üstesinden daha kolay gelinir. Geleneksel kırsal ailelerde, yetişkin oğulların kendileri ve kız kardeşleri evlenene kadar aynı çatı altında kalmaları ve beraberce muhtemelen tekrar evlenmeyecek olan annelerine bakmaları beklenir. Ancak anne henüz gençse ve tekrar evlenirse, ya genç yaştaki çocuklarını beraberinde götürür ya da onların ölen kocasının erkek kardeşi ya da kendi anne babasıyla kalması yönünde karar verir. Daha yaşlı olanlar, ailelerinin genç üyelerince maddi açıdan desteklenir.

Miras yönetiminin kurallarını belirledikleri için, hane reisinin yerine geçmenin toplumsal kuralları çok önemlidir. Verasetin iki temel düzeni vardır. İlkinde ekonomik kontrolüyle beraber bütün mülk yeni hane reisine geçer. Bu düzen, ekonomik kaynakların dağılmasını önler ve ailenin mal varlığının bozulmamasını sağlar. Diğeri ise, mirasın bölünmesini gerektirir. En yaşlı varis, ev ve arazilerin sahibi olur ve diğerleri de ya bunlar üzerindeki ikincil mevkilerini kabul eder ya da herhangi bir bedel alıp almaksızın haklarından vazgeçmeye razı olurlar.[114]

Çoğu köy ekonomilerinde karma çiftçilik (tarım, bahçıvanlık ve hayvancılık) başlıca gelir kaynağı ve bütün topluluğu kapsayan esas geçim faaliyetidir. Bu çiftçilik ekonomisi, tarımsal iş gücü ve uzmanlık gerektiren zanaat talebi yaratır. Örneğin, dokumacılık çoğu ailede kadınların yaptığı bir zanaattir. Kendi kıyafetlerinin bazılarını, çorap, vb. örer ve bunun yanı sıra basit dokuma tezgâhlarında kilim, heybe ve tahıl çuvalları dokurlar.

Toprağı işlemek basit bir iş değildir. Çiftçilik yapmak için insan gücü, koşum hayvanı, tarım aletleri ve ekmek için tohum gerekir. Bu unsurlardan biri ya da birden fazlasının kıtlaştığı durumlarda hane halkı, vahim sonuçlara yol açan ekonomik bunalımlarla karşı karşıya kalabilir. Buna karşın, ailesini beslemek ve barındırmakla ilgili sorumlulukları dışında Anadolulu köylü erkeklerin çoğu, evde mümkün olduğunca az vakit geçirmeyi ve aileleriyle olan sosyal faaliyetlerini yemek ve yatmakla kısıtlamayı tercih ederler. Bu davranış biçimi, her erkeğin yerel erkek topluluğunun ayrılmaz bir parçası olduğunun önemini gösterir. Resmi olmayan bu forum, köy ve haneleriyle ilgili önemli konuları tartışır ve bazen kararlar çoğunluğun fikrine göre alınır. Bütün küçük köylerde, erkeklerin sosyal hayatı genellikle bir kahvede ve belli bir dereceye kadar da, manevi ve ahlaki konuların İhtiyarlar Heyeti ile tartışılabileceği yer olan köy camisinde odaklanır. Kahvenin olmadığı durumlarda caminin önemi daha da artar.

114 Köy topluluklarındaki veraset modelleri için bkz. Wolf 1966:73-77.

Geleneksel aile yapısı ve yakın akraba bağları, Anadolu köylüsü için çok büyük önem taşır ve bu nedenle yeni bir ev edinme tercihi, kişinin yaşadığı köyde edindiği konuma bağlıdır.[115] Erkek çocuk baba ocağını terk etmeye karar verdiğinde, özellikle annesinin sülalesinden bir kız alarak onun bir üyesi haline gelmişse, muhtemelen ilk gideceği yer annesinin doğduğu köy olacaktır. Oturma yerine karar verilirken, sosyal bağların ekonomik bağımsızlığı elde etmede önemli bir faktör olduğu bilinciyle hareket edilir. Çünkü var olan bağların güçlendirilmesi, bir ölçüde çiftçinin başlangıçtaki ekonomik başarısının garantisidir.

Anadolulu çiftçi için büyüyen aileyi bir çatı altında tutabilmenin en ideal yolu, ev ekonomisine katkıda bulunan bütün üyelerin ihtiyaç duyduğu koşulları sağlamaktır. Bu nedenle, bir ailenin ekonomik başarısı, geçim düzeyinin üzerinde üretim yapabilme yetisine bağlıdır. Anadolu'nun yarı kurak koşulları altında, çiftçilikte kalıcı başarı gösterme, aralarında azami üretimi sağlamak için gereken asgari iş gücünün hesaplanma tecrübesinin de dahil olduğu bir dizi faktöre dayanır. Hane halkının sayısındaki artış, mal varlığını oluşturan değerlerin (örn. sürü hayvanları, tarlalar) artış oranıyla örtüşmezse, ekonomik sıkıntı kaçınılmaz hale gelir.

Uzun süren kuraklıklar ve yaylaların taşıma kapasitesini etkileyen buna bağlı problemler, geleneksel geçim ekonomilerinde geçici ya da daha köklü değişikliklere neden olabilir. Bu koşullar altında, büyük ailenin parçalanmasını önlemeye çalışan çoğu hane reisi, daha fazla toprak edinmeye çalışır. Ancak ekonomik durum buna elvermiyorsa, kiralama ya da ortakçılık seçeneği gündeme gelir.

Hane reisi, sadece ekonomik açıdan kendine yetmeyi değil, diğer köy haneleriyle olan ilişkilerinde kendine ayrıcalık sağlayan bir sosyal konuma ulaşmayı da hedefler. Genellikle bir hanenin artı üretim kapasitesi, onun ekonomik konumunu belirler ve böylece üyelerinin topluluk içindeki sosyal konumlarını da etkiler. Yeterli tarım toprağı olmayan çiftçiler, gelirlerini başka kaynaklarla destekler ve duvar ve tuğla ustası olurlar. Ancak sosyal merdivenin basamaklarını bu şekilde tırmanmak kolay değildir.

Evlilik, hane halkları için ekonomik ve sosyal ayarlama anlamına gelir. Düğün töreni damadın (ya da bazen her iki ailenin) dikkate değer ölçüde para tahsis etmesini gerektirse de, gerçekte bir ekonomik yatırımdır. Bütün bir köyün, ya da gelin ve damadın köylerinin, sosyal açıdan rol oynadıkları ve yer aldıkları düğün töreni, bazen ekonomik nedenlerden dolayı harekete geçirilen topluluk içi bağlarda daha da kenetleyici bir etki yaratır. Oldukça sık halde, bu birikimleri sağlamak bütün aileye düşer ve ailenin üretim kapasitesini geçim düzeyinin çok daha üzerinde arttırma yetisine bağlıdır. Geleneksel köy ekonomilerinde, tamamen kendi kendine yetemeyen çiftçilerin "evlilik fonu"nu arttırmaları daha uzun zaman alır. Çoğu zaman bir hanenin yetersiz üretim kapasitesi, üyelerinin karşılıklı değiş tokuş sistemiyle mala dönüşen hizmetleri sayesinde telafi edilir.

Köy topluluklarında bir ailenin itibarı ve gücü, sülale, evin büyüklüğü, erkek çocukların sayısı ve mülkün boyutu ve kalitesine göre ölçülür. Uzun süredir içlerinden hükümete ve orduya, politikacı ya da kıdemli subay çıkaran aileler, diğerlerine oranla itibar sahibi konumdadırlar. Refah düzeyi yüksek ya da düşük aileler arasındaki fark, çalışma ya da yaşam tarzlarından anlaşılmaz. Çünkü, şahsi ya da ailevi ekonomik durumları ne olursa olsun, fiziksel durumları elverdiği sürece, çiftçiler tarlalarda çalışırlar. Yine de, zengin olanlar genellikle fiilen topluluk lideri olur ve daha fakir komşularına verdikleri kısa vadeli borçların süresini uzatma yoluyla ekonomiyi idare ederek, köydeki karar verme sürecinin hâkimi haline gelirler. Devlet sistemine göre, bir köy topluluğu seçtiği muhtar tarafından temsil edilir. Bunun yanı sıra, her köyde sayıları dört ile sekiz ara-

115 Bir kişinin sosyal konumunu cinsiyet, yaş, meslek, akrabalık ve refah durumu gibi bir grup faktör belirler. Genellikle yaş, aile içinde ve belli bir dereceye kadar da toplulukta saygı ve otorite anlamına gelir. Köy toplumunda bir erkeğin konumu, genellikle diğer köy ve/ya da şehir toplumlarıyla olan ticari ve sosyal ilişkileriyle ölçülür.

sında değişen seçilmiş üyenin oluşturduğu bir İhtiyarlar Heyeti vardır. Yine de, 19. yüzyıla kadar sadece köydeki tanınmış aileler, İhtiyarlar'ı kendi aralarından çıkarmış ve muhtarı da kendi saflarından seçmiş, ya da dönüşümlü olarak hizmet vererek bu görevi paylaşmışlardır.

KÖY TOPLULUKLARINDA SÜLALENİN ÖNEMİ

Köy toplulukları, genelde köylerine aile bağlarıyla bağlı, farklı baba soylarına ait hanelerden oluşan, esasen özerk sosyo-ekonomik gruplardır. Diğer yanda, göçebe toplumlarda iki evrensel kurum vardır: Temel sosyal birim olan aile ve topluluk. Topluluğun büyüklüğü değiştikçe, önemi de değişir. En küçük birimi olan aileye dayalı ilk grubu, alt kabile, kabile, aşiret ve aşiret konfederasyonu izler. Bir köy dahilinde sosyo-ekonomik düzenin korunması, bütün hanelerin görevi olarak görülür ve şart koşulan davranış biçimlerinin bütün topluluk tarafından kabul görmesini gerektirir. Hane halkları için sülaleden gelen grup kimliği önemli bir faktördür. Hane reislerinin toplulukları içindeki sosyal konumları soylarının geçmişine bağlıdır. Baba soyunun geçmişinin, tercihen daha fazla olmak üzere, en az üç nesil boyunca izlenmesi bütün ailenin en üst derecedeki konuma ulaşması için temel şarttır. Her ne kadar sülalenin en yaşlı temsilcisi diğer üyeler tarafından saygı görse de, güçlü ekonomik ve sosyal bağlarla yerel kümeler oluşturan akraba aileler üzerinde resmi bir konumu yoktur. Sülaleye ait kişilerin hak ve görevleri her zaman açıkça tanımlanmaz, ama köy sınırları dahilinde iş gördükleri zaman, belirli avantajlar sağlarlar. Ancak sülalenin bir kolu başka bir köye taşınırsa, soyunun sağladığı korumayı yitirmiş olur (Stirling 1965:161-162).

Aynı köydeki akraba olmayan aileler arasındaki tartışma ve kavgalarda sülaleye ait kişiler birleşik bir cephe kurarlar. Bir köydeki güçlü bir sülalenin itibar ve etkisi akraba aileler arasındaki güçlü sosyo-ekonomik ilişki sayesinde devam eder. Buna rağmen, bütün hane reislerinin her zaman yaşadıkları köydeki sülalerin üyeleri olmadıkları gibi, aynı şekilde soyları iyi bilinen bütün sülaleler de hep önemli sosyal konuma sahip güçlü gruplar oluşturmazlar. Doğal olarak, sülalelerle az ya da hiç bağı olmayan topluluğun daha fakir üyeleri, köyün daha güçsüz tabakasında yer alırlar.

Çoğu köyde, akrabalığa dayanan sosyal ilişkilere değer verilir ve saygı duyulur. Erkek soyundan gelen akrabalık ilişkileri sülale grubunun özünü oluşturur ve çeşitli aileler ve bireyler arasındaki bağları güçlendirir. Gerçekten de, geleneksel köy toplulukları, çekirdek aile grubu dışındaki akrabaya önem verir ve onlara sağladıkları belli haklar karşılığında, sosyal ve ekonomik yükümlülüklerin yerine getirilmesini beklerler. Bu tür akrabalık ağları, genellikle köyden köye uzanır ve tanınan liderliğin ekonomik, dini ve politik faaliyetlerinin düzenlenmesi için gereken kanalları sağlar. Bunun yanı sıra, akrabalık ağı, sık sık, yeni akrabalık bağlarına yol açan evlilikler düzenlemek üzere faaliyete geçirilir. Tutucu toplumsal kurallarla uyum içinde olmak, akrabalık ilişkilerini korumak konusunda başlıca ön koşul olarak addedilir.

Akrabalık bağları özellikle ekonomik bunalımlarda önem kazanır. Zorluk içinde olan haneler, hemen yanıbaşlarındaki komşularından yardım göremedikleri taktirde, diğer köylerdeki akrabalarından yardım bekleyebilirler. Sosyal statünün büyük ölçüde zenginlik üzerine kurulduğu tabakalı kırsal topluluklarda geleneksel olarak örgütlü iş birliği yapılmadığı için, fakir aileler köydeki zengin ailelerden yardım beklemezler.

Birbirleriyle olan yakın bağlarından dolayı, baba tarafından akraba olanlar ayrı ve daha birleşik bir kategori oluştururlar. Anlaşmazlıklarda, kendi şahsi düşünceleri ne olursa olsun, bir arada davranmak zorundadırlar. Başka bir deyişle, bir hane üyesi komşularıyla anlaşmazlığa düştüğünde, baba soyundan olan akrabalarının onu desteklemeleri ve yardımına koşmaları beklenir. Kavga anında öldürülürse de, intikamını almak zorundadırlar. Çarşamba yöresindeki Lazlar, bu tür yükümlülüklerin tipik özelliklerini sergilerler. Bir köydeki bu tür bir kavga kontrolden çıkarsa, ba-

ba soyundan gelen düşman gruplara parçalanma gerçek bir tehlike haline gelir ve kimi zaman da daha zayıf olan ailelerin köyü terk etmesi ile sonuçlanır.

YEREL SOSYO-EKONOMİK YAPILAR

ÇİFTLİK

Çiftlikler, zengin ailelere ait olan ve kendileri tarafından ya da ücretli işçiler yardımıyla işlenen çitle çevrilmiş şahsi toprak parçalarından oluşur. Anadolu'daki çiftlikler Hitit döneminden beri vardır. 18. ve 19. yüzyıllarda Trakya'da çiftlikler oldukça yaygındı. 19. yüzyılda Anadolu'ya göç etmeleriyle birlikte Balkanlar'daki kırsal gruplara çiftçilik yapmaya uygun topraklarda parseller verilmiş ve sonradan bu parseller zamanla köyler haline gelmiştir.

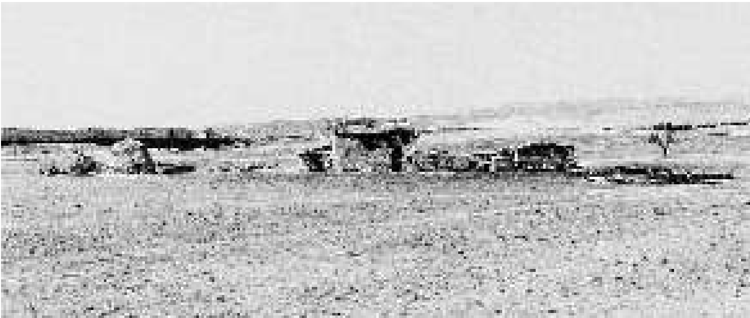
Türkiye'de üç tür çiftlik vardır:

1. Faaliyetlerin hayvan yetiştiriciliği (sığır, koyun ve atlar) ve bunların yan ürünlerinden yararlanılması üzerine yoğunlaştığı büyük çiftlikler. Genellikle bir hane, ev, samanlık, ahırlar, kümesler, ambar ve bazen de çiftlikte kalan ücretli işçiler için yapılmış ek yaşam alanlarından meydana gelir.
2. Faaliyetlerin tarım, hayvan yetiştiriciliği ve süt ürünleri üretimi arasında bölündüğü çiftlikler.
3. Alüvyon ovaları ve geniş nehir vadilerinde yer alan ve sadece tarım yapılan çiftlikler. Ege Bölgesi'nde bunlara ova denir. Mevsimlik işlenirler ve iş gücünü hasat için yakın köylerden getirilen ve sadece iş bitene kadar kalan çiftçiler meydana getirir.

MEZRA

Mezralara bugün esas olarak Doğu Anadolu'daki yüksek engebeli alanlarda rastlanır. Burada, zengin toprak sahiplerinin çiftçilere kiraladığı köy benzeri büyük çiftlikler haline gelmişlerdir. Köylerden farklı olarak, topluluğu temsil eden bir muhtarları yoktur.

Osmanlı teftiş kayıtlarında mezra ya da ekinlik terimleri, mevsimlik bir yerleşme ya da terk edilmiş bir köy ve tarlaları için kullanılmıştır. Mezra topraklarının çoğunun bir köye bağlı olarak kayda geçirilmiş olması, Osmanlı Dönemi'nde köy alanı ve ekonominin ayrılmaz bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Bir köy topluluğunun böyle bir toprağı kiralaması durumunda da, kira ortak olarak ödeniyordu (İnalcık 1994:162, 164, dipnotlar 23, 25). Toprak kullanımı açısından bakıldığında, otlak, bağ ve bahçelerin aksine, mezra esasen tahıl üretimi için mevsimlik olarak işlenen bir alandır.

Res. 20: Çiftlikler çeşitli büyüklüklerde olabilir. Çekirdek ailelere ait çiftlikler genellikle küçüktür ama kendilerine yeterler.

Res. 21: Büyük çiftlikler iş yüküyle başa çıkabilmek için tarım işçileri çalıştırırlar.

Kırsal kesimdeki nüfus fazlası sonucunda sınır topraklarında yerleşilmesi, mezranın yaygınlaşması altında yatan sebep olabilir. Aslında mezra terimi, yakındaki köylüler, topraksız çiftçiler ve göçebe grupların ekip biçtiği tarıma elverişli topraklar için kullanılıyordu. Göçebe grupların yayla ya da kışlaklarda kullandıkları otlaklar, kimi zaman mezraya ve hatta kalıcı köylere dönüşmüştür. Ek toprak olarak mezra, çiftçiler için fazladan bir gelir kaynağı teşkil etmiş ve köyün genişlemesini de mümkün kılmıştır. Bizans Dönemi'nde, mezra türündeki *agridia* (iskan edilmiş) ve *proasteia* (iskan edilmemiş) topraklar, genellikle köyler tarafından kiralanmış ya da onların uyduları haline gelmiş alanlardı. Etnografik kayıtlar, düz alanda yer alan bir mezranın sürekli bir köy gibi tamamen iskan edildiği durumlarda, yukarı kesimde bir yerleşmenin geliştiğini göstermektedir. Yukarı ve aşağı olarak isimlendirilen köyler, bu yayılma sürecine işaret eder (İnalcık 1994:164).

Her mezra, kökenini ya da ilk sahibini açığa vuran özel bir yer adı ile anılır. Örneğin Karaman'da çoğu mezra adı, muhtemelen terk edilmiş Bizans hisarları nedeniyle, *hisar*'lı bileşik isimler taşır. Bazen de bu isimler *ağıl* ile bir araya getirilir ya da burayı otlak olarak kullanmış göçebe grubun adıyla anılır. *Viran* ya da *ören* ile birleştirilen isimler taşıyan çok sayıda Anadolu köyleri, zamanla büyük köylere dönüşen mezralar olmalıdırlar.

KOM

Sadece Doğu Anadolu'da rastlanan *kom*'da, ekonomik ağırlık tarımdan çok hayvan yetiştiriciliğine verilmiştir. Esasen, kendinin başında bulunmadığı bir toprak sahibine ait koyun ağılları ve çoban kulübelerinden oluşan bir hayvan çiftliğidir. Kom'a genellikle var olan köylerin genişleyecek alanları kalmadığı yerlerde rastlanır. Bu kritik aşamada zorlukla karşı karşıya kalan aileler, güçlerini birleştirerek köy topraklarının ötesinde bir kom oluştururlar.

DİVAN

Divan, 16. yüzyıldan beri Karadeniz Bölgesi'nde var olan bölgesel bir kırsal yerleşme türüdür. Bu bölgedeki dağınık yerleşme dokusu, Osmanlı yönetimini vergi amacına hizmet eden bir yönetim düzeni tasarlamaya sevk etmiştir. Buna göre divan, oba üzerindeki aşiret yapısı için kullanılan bir terimdi. Bu düzende, sayıları 50 ile 100 arasında değişen hane halkları bir divan oluşturuyor ve merkezî yönetimin uyguladığı vergi yükümlülüğü bunlar arasında bölüşülüyordu. Bugün Kocaeli yarımadasında, çoğunluğunun Sakarya Nehri'nin batı kıyısında yer aldığı birkaç divan halen varlığını sürdürmekte ve tarıma dayalı bir ekonomiyle geçinmektedir. Günümüz divanları, mahalleye benzer birkaç yoğun ev kümesinden oluşmaktadır.

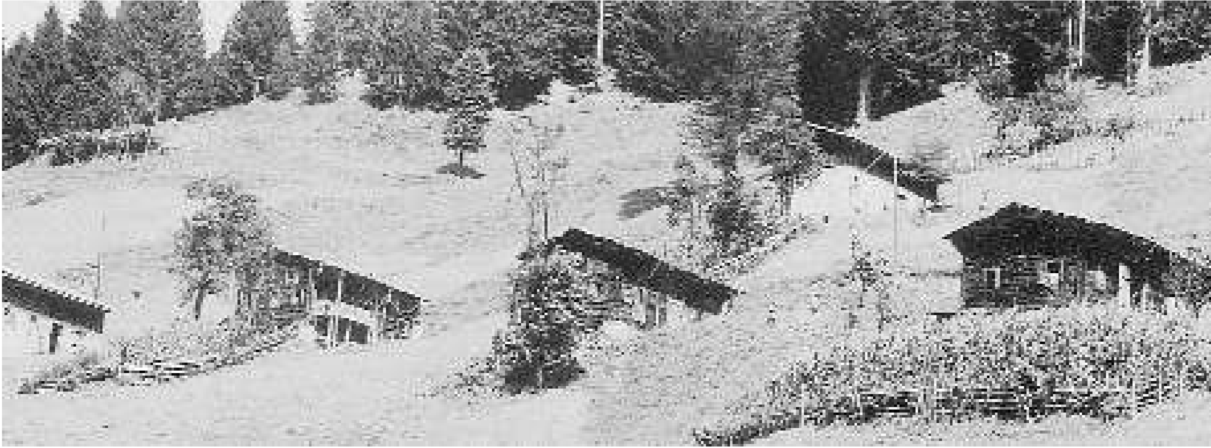
Res. 22: Kars yöresinde bir kom.

YAYLA

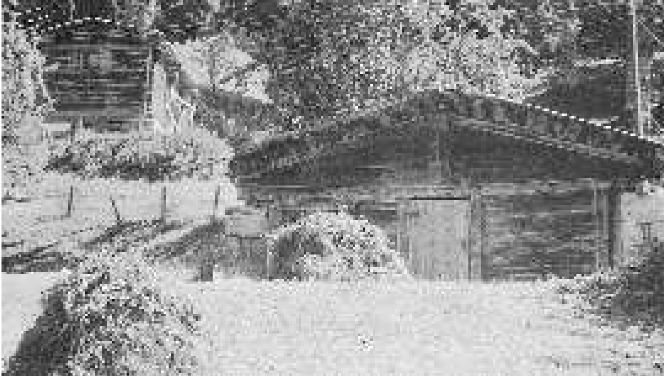
Yayla kelimesi, Türk dilinde yazlık dağ otlağı anlamına gelen *yaylak*'dan gelmektedir. Anadolu'da çiftçi topluluklar da yaylacılık yaparlar. Yerleşik kırsal toplulukların % 80'inden fazlası yılın sıcak aylarını sürü hayvanlarıyla beraber, devlete, köy topluluklarına ya da şahıslara ait olan yaylalarda geçirirler. Hafif inşa edilen yazlık kulübeler ve hayvan barınakları bu mevsimlik köylerde insanlar ve hayvanlar için konaklama imkânı yaratır. Yazın hayvanlar dağ otlaklarında beslenir ve kı-

Res. 23: Her ne kadar yayla yerleşmeleri özellikle yaz aylarında kullanılsalar da, sağlam inşa edilmeleri halinde, sert kışların etkilerine karşı koyarlar. Bu tür evlere Kaçkar Dağları yaylalarında rastlanır.

Res. 24: Konut yapımında ahşap malzeme kullanılırken, zemindeki inek ahırları taştan yapılır.

şın daha alçak bölgelere götürülürler. Yaylacılığın çeşitli türleri vardır. Her ne kadar bazıları yarı göçebe çobanlığa benzese de, çoğu sürü çobanlığına benzerlik gösterir. Yaylacılık çiftçilerin ekili tarlalarından uzak otlaklarda hayvanlarını beslemelerini mümkün hale getirir. Su kaynakları kısıtlı olan Güney Anadolu gibi bölgelerde yayla yerleşmelerine yoğun şekilde rastlanır, ancak suyun bol bulunduğu Kuzeydoğu ve Doğu Anadolu gibi bölgelerde otlaklarda yerleşme seyrek olarak göze çarpar.

Yaylalarda geçirilen sürede köylüler çok çeşitli ekonomik faaliyetler sürdürürler. Sürüleri gütmek ve yem olarak kışlık köye götürülmek üzere ot biçmenin dışında, bahçıvanlıkla uğraşır, şifalı otlar ve yabani yemişler toplar, vahşi hayvan avlar ve balık tutarlar. Geçimle ilgili olan bu fa-

Res. 25: *Üstte*) Ardahan yakınında bir yayla yerleşmesi. *Altta solda*) Abant'ta bir yayla yerleşmesi. *Altta sağda*) Bu tür yayla yerleşmelerine Orta Karadeniz dağlarında rastlanır (örn. İsfendiyar, Canik).

aliyetler, çoğu kırsal topluluğun toplam üretim kapasitesinin % 20-40 arasındaki dilimine denk düşer.

Anadolu'da iki tür yayla vardır. Çoğunluğu, kışlık köylerin üzerinde yer alan yüksek irtifalı dağlar, dağ yamaçları ve dağ vadilerinde yer alır. Bu türdekilere esas olarak, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde, Toros Dağları'nda, orman hatlarının üzerindeki yüksek yaylalarda yer alan Doğu Anadolu'nun bazı kesimlerinde rastlanır. Yerleşik gruplar, Nisan ayı ortalarında yaylacılığı başlatır ve yakınlarında yer alan otlaklara birkaç gün içinde ulaşırlar. Yaylalarda genellikle 5-6 ay geçirdikten sonra, Ekim ayında kışlık köylerine dönerler. Diğer yayla türünde otlaklar, alüvyon ovalarında ve geniş nehir vadilerinde yer alır ve yaylacılığın yapısı yataydır. Hatta zaman zaman yaylalar, kışlık köylerden daha alçak seviyelerde bulunurlar. Bu türe, Orta Anadolu Platosu ve Ege'nin bazı bölümlerinde rastlanır. İç ve Doğu Anadolu'da yaylaların tarım topraklarının hemen yanında yer aldığı ya da ekili toprakla dönüşümlü kullanıldığı pek çok örnek vardır. Güneydoğu'da yer alan Karabağlar yaylasında olduğu gibi, bu tür yaylalarda bahçıvanlık başlıca yaz dönemi faaliyetini meydana getirmektedir.

Anadolu yaylalarında iki çeşit konaklama tipi vardır. Birincisi, taş, kerpiç ya da ahşaptan yapılmış, semer ya da düz damlı yapılardan oluşur. Bazı bölgelerde iki katlı olabilen bu evlerin alt katı hayvanlara (çoğunlukla sığırlar), iki bölüm halinde yapılanların ise geniş kesimleri hayvanlara, küçük bir odaları da çobanlara ayrılmıştır. Tarımın da önemli bir rol oynadığı yayla köylerinde evler daha büyük ve daha karmaşıktır. Yaylaların çoğunun uzak mesafelerde bulunması, yapı malzemelerinin taşınmasında zorluk çıkardığı için, bugün bile büyük ölçüde yerel yapı malzemelerini kullanma geleneği devam ettirilmektedir. İkinci konaklama tipi çadırdır. Ancak köyde yaşayanların ak çadırı, çok nadiren normal olarak göçebe ve yarı göçebe çobanların kullandığı kara çadırı kullandıkları unutulmamalıdır.

KÖY MİMARİSİ

Bölgesel köy mimarisinin yapı özellikleri, genellikle çevrede bulunan yapı malzemelerini belli eder. Çünkü geleneksel köy toplulukları, yerleşmelerinin hemen yakınında yer alan kaynakları kullanma eğilimi gösterirler. Ancak, rahatça bulunan bu yapı malzemelerinin seçimi ve bir araya getirilmesinde, iklim ve evin büyüklüğü dışındaki faktörleri nadiren dikkate alırlar. Örneğin, şiddetli depremler geçiren bölgelerde köylüler, hafif çatı inşa etmeyi göz ardı ederler. Anadolu'da yaygın olarak gözlemlenen deprem zararlarının sismik açıdan aktif olan bölgelerde kullanılan yanlış yapı maddeleri ve inşa metodlarından kaynaklandığı bilinen bir gerçektir. Gerçekten de, kalın fakat inşa bakımından zayıf, kerpiç tuğla ya da harçsız duvarlar üzerine konulan ağır kütüklerle desteklenen kerpiçten yapılmış ağır düz çatılar, geçmişte ve günümüzde de şiddetli depremlerde ölüm tuzakları haline gelirler. Eski Anadolu'da İTÇ II-III'ten başlamak üzere, büyük yapılarda temel çukurlarının açılması ve duvarların dikey ve çapraz yerleştirilen ahşap hatıllarla güçlendirilmesi, belki de depremin yapılara verdiği zararı en aza indirgemek için tasarlanmıştı. Yine de, Tunç Çağı bölgesel mimarisinde bile iklim ve sosyo-ekonomik faktörler, şiddetli bir depremde zarar görme tehlikesinden daha ağır basmıştır.[116]

Dağ içi ovaların dış kenarlarından getirmek, sahillerdeki delta oluşumlarında yer alan alüvyal çökellerin kalın birikintileri altından çıkarılmak ya da nehir yataklarından toplanmak suretiyle elde edilen taş, geniş alüvyon ovalarında kolayca bulunmaz. Bu nedenle, bu tür arazide yer alan köylerde, kerpiç tuğla ev ve hayvan barınaklarının duvarlarının yapımında kullanılan başlıca ya-

116 Arkeolojik ve tarihi açıdan kaydedilmiş Tunç Çağı deprem zararları için bkz. Ünal 1977:442-446 ve özellikle dipnotlar 114-134. Hitit yerel mimarisi için aynı zamanda bkz. Boysan-Dietrich 1987.

Res. 26: Anadolu kırsal mimarisinde en çok kullanılan yapı malzemesi kerpiçtir. Uygun şekilde korunmaları halinde bu yapılar üç nesile kadar dayanırlar. Terk edildikten sonra, çatıdaki hatıllar da dahil olmak üzere, ahşap unsurlar yeni evlerde kullanılmak üzere sökülür. Damsız kalan kerpiç duvarlar, yağışlı geçen bir kıştan sonra çamur yığını haline gelir.

pı malzemesi olarak hizmet eder. Ahşap kalıplarda kolay ve çabuk hazırlanır ve yapılması fazlaca ustalık gerektirmez. Kıyılmış samanla karıştırılan çamurdan yapılan duvarlar, kışın soğuğu geçirmez ve sıcak yaz aylarında da oldukça serin tutar. Kerpiç tuğlaların yapıldığı ahşap kalıplar köyde hazırlanır ve aynı köy dahilinde bile boyutları değişebilir. Uzunlukları 24-42 cm, genişlikleri 12-28 cm ve kalınlıkları da 7-12 cm arasında oynar.[117] Bu nedenle, kerpiç duvarların kalınlığı da 50-65 cm arasında değişir. Özellikle iki katlı evlerde ağırlık taşıyan duvarlar, 70 cm'yi geçen kalınlıklarda inşa edilirler.

Karadeniz Bölgesi dışında Anadolu'nun çoğu kısmında hâkim olan kurak yazlar sayesinde, çok sayıda kerpiç tuğla hazırlanabilir. Bütün süreç sadece birkaç hafta gerektirir, ancak yapımı için her tür toprak elverişli değildir. En iyi toprak türü, miktarı iyi dengelenmiş olan kil ve kireç karışımından meydana gelir. Yüksek oranda kum içeren topraklar, çabuk parçalandıkları için kötü kaliteli tuğlalar üretirler. Bu tür kumlu topraktan yapılan düz damlar dahi, kışın su geçirmeleri nedeniyle, yağmur ve kara karşı iyi koruma sağlayamazlar. Diğer yanda, topraktaki fazla kil, sıcak ve kurak bölgelerde tuğlaların ve düz damların çatlamasına neden olur. Bu yüzden, dikkate değer bir doğal ortam, kerpiç tuğla yapımına elverişli gibi görünse de, toprağın kötü kalitesi nedeniyle yerel mimaride taş ve/ya da ahşap kullanımına ağırlık verilmesi gerekebilir.

Jeolojik yapının bolca bulunmasını elverişli kıldığı bölgelerde taş, köy evleri ve ahırlarının inşasında ve özellikle kerpiç duvarların temellerinde kullanılır. Tek ya da çift taş sırasından oluşan taş temellerin yapımı, temel çukurlarının açılmasını gerektirir. Genellikle 65-70 cm kalınlığında olan temellerin derinliği de 100-150 cm'ye ulaşabilir. Çukurun dibinden başlayan taş temel duvarı, bazen yerden 100 cm ve hatta daha da fazla yükseklikte bir alt duvar oluşturur. Kerpiç duvarların yapımına başlanmadan önce, genellikle taş temeller bir çamur sıvası içine gömülen kısa ve kalın dallardan oluşan bir tabakayla kaplanır ve dalların üstü de bu sıvayla örtülür. Bu tabaka, duvarların yapımı için oldukça düzgün bir yüzey sağlar. Bu tür yüksek temellere genellikle nehir vadilerinde ya da su düzeyinin yüksek ve toprağın nemli olduğu bölgelerde rastlanır. Tercih edilen tür, çoğu bölgede var olan kireçli kayadır. Her ne kadar çok uygun olmasalar da, kireç taşı ocaklarının olmadığı belli bölgelerde bazalt, çakıl taşı ve şist de duvar yapımında kullanılabilir. Doğu Anadolu, Eskişehir'in güneyi ve Kayseri-Konya arası gibi volkanik bölgelerde, bazalt köy mimarisinde yaygın olarak kullanılır.

Taş ve kerpiç yapıların inşasında vazgeçilmez bir unsur olan ahşap, köy mimarisinin en önemli yapı malzemesini oluşturur. Taş temelleri ve taş ve kerpiç alt ve üst yapıları sağlamlaştırmak için olduğu kadar, düz ve semerdamların yapımında da kullanılır. Kavak ağacı tercih edilir ve ge-

117 Fırat Vadisi'ndeki köylülerin hazırladığı kerpiç tuğlalar için bkz. Peters 1982:221; Aurenche ve diğ. 1997:11.

Res. 27: Sağ tarafta, ortada, çatısı söküldükten sonra terk edilen bir ev görülmektedir. Sol tarafta inşa halinde olan bir ev var. Sığ açılan bir temel kuyusu taşlarla doldurulur ve üzerine yeni kerpiç duvarlar inşa edilir. Resimdeki kadın kerpiç tuğla malzemesini hazırlıyor. Kadının sağında yer alan toprak yığını ve kıyılmış saman, kerpiçin ana malzemesini oluşturur. Yerdeki keresteler düz damın yapımında kullanılacaktır.

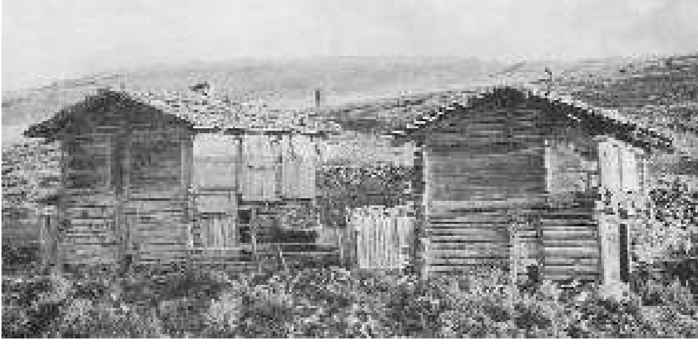
leneksel köy mimarisinde dikey yerleştirilen kavak hatıllar mutlaka vardır. Özellikle, iç alanı genişletmek amacıyla bir evin iç duvarının yerini ahşap bir kazığın aldığı durumlarda, daha sağlam ağaçlar da (örn. dut ağacı) kullanılır (Koyunlu 1982:267, Levha 146:2).

Yeni evlerin inşası ya da eskilerin elden geçirilmesi faaliyetlerine yaşa ya da cinsiyete bakılmaksızın bütün aile üyeleri katılır ve sık sık akrabalar ve komşular da yardım ederler. Bazen, tercihen yerel bir yapı ustası, duvarlar ve damın yapılması için yardıma çağrılır. Her iki yılda bir yazın, ev duvarları, özel bir tuzlu toprak türü olan aktoprağın toz haline getirilerek su ile karıştırılmasıyla elde edilen karışımla badana yapılır. Geleneksel köy evlerinde zemin katı, genellikle kalınlığı ortalama 60 cm'ye ulaşan kalın taş duvarlarla inşa edilir. Üst katın duvarları genellikle da-

Res. 28: Taştan yapılma köy evleri genellikle tek katlıdır. Kerpiç evlerin aksine, terk edildiklerinde, başka evlerde kullanılmak üzere sökülmedikleri sürece, neredeyse hiç bozulmadan kalırlar.

Res. 29: Anadolu çantı mimarisine Anadolu'nun ağaçlarla kaplı dağlık bölgelerinde rastlanır. *Solda*) Ardahan'ın batısındaki dağlarda. *Sağda*) Phrygia'da (Midas Şehri'ndeki Yazılıkaya köyü).

ha hafif ve incedir ve ya yaklaşık 15 cm kalınlığındaki kerpiç tuğlalar ya da ahşap kazıklarla desteklenerek içten ve dıştan kalın şekilde sıvanan doldurulmuş ahşap karkas sistemiyle (hımış) inşa edilir. Duvar yapımında açılacak pencerelerin büyüklüğü ve sayısı, sıcaklık ve güneş ışığı faktörüne göre hesaplanır. Özellikle üst katta yer alan pencereler duvarların kalınlığına uyacak şekilde planlanır. Ahşap çerçeveler duvarın dışa yakın yüzüne yerleştirilir ve pencereler genellikle iki kanat halinde içeri doğru açılırlar. Dış yüze konmaları sayesinde, pencere eşiği yapılmasına gerek kalmaz. Var olan eve bir kat eklenmesi durumunda, temellere yüklenen fazla ağırlık problemi, genellikle, zemin katın duvarlarına ahşap kazıklar yerleştirilmesi ya da duvarların daha kalın yapılmaları ile çözümlenir. Bu gibi durumlarda eski evin sıvalı çatısı, ikinci katın zemini olarak hizmet eder.

Ev inşa edildikten sonra sıra, ocaklar, fırınlar, faaliyet alanları, su depoları, depo çukurları, kil küpler ve sandık ambarlar gibi farklı yapıların inşasına gelir. Kolay bir işmiş gibi görünen tandır yapımı aslında bir hayli ustalık gerektirir. Önce alçak bir düzlem yapılır. Bunun içine yaklaşık 120 cm çapında ve 90-100 cm derinliğinde daire bir çukur kazılır. Çukurun temeli bir çamur ve saman karışımı, içi ise sıkıştırılmış ve düzleştirilmiş kısa ve kalın kil çubuklarla kalınca kaplanır. Sonradan yüzeyden çukurun dibine doğru dar bir havalandırma kanalı açılır. Mayasız ekmeğin pişirilmesi sürecinde bu delik kapatılır. Tandırın bulunduğu kapalı ya da yarı kapalı alan 10 m^2ye ulaşabilir. Böylece yakın çevredeki kadınlar da buraya gelip kendi ekmeklerini hazırlayarak, aynı tandırda fırınlayabilirler. Bazen ayda 3-4 kere tekrarlanan beraberce tandır ekmeği yapılması faaliyeti sosyal bir olgu olarak algılanır ve her seferinde ayrı ayrı ailelerin kalabalık ev halkını birkaç gün boyunca doyuracak kadar tandır ekmeği pişirilir.

Res. 30: Ahşap mimari çeşitleri. *Solda*) Kaçkar Dağları. *Sağda*) Şavşat.

Res. 31: İki katlı ve hayatlı çantı ev. Bu türe Lykia ve Pamphylia bölgelerindeki Toroslar'da rastlanır.

KIRSAL MİMARİDE BÖLGESEL FARKLILIKLAR

Mimaride bölgesel özelliklerin ortaya çıkmasının altında bir dizi faktör yatar. Kırsal yerleşmelerin yeri, planı, büyüklüğü ve türünü, topografi, iklim, ekonomi ve topluluğun sosyal örgütlenmesi belirler. Ayrıca hane yapısı, etno-kültürel faktörler, güvenlikle ilgili kaygılar, yapı malzemeleri ve teknikleri de, evin biçimi ve mekân düzeni ve buna bağlı olarak da kırsal mimarinin yerel/bölgesel özellikleri üzerinde doğrudan etkili olurlar.

Topografi

Mevcut yapı malzemelerinin de gösterdiği gibi, kalıcı bir köyün yüksekliği üzerinde, hüküm süren iklim koşulları ve buna bağlı mimari özellikler doğrudan etkili olur. Örneğin, alüvyon ovalarında yer alan köylerin mimarisinde görülen taş, kerpiç ve ahşabın yerini yüksek irtifalarda taş ve/ya da ahşap mimarisi alır.

İklim

Kırsal mimaride iklim faktörleri, bazen yapı malzemelerinin türünü ve ev duvarları ve çatılarının inşa özelliklerini büyük ölçüde etkiler. Ayrıca, evlerin yönü ve büyüklüğü, odaların bölünmesi, kapı ve pencerelerin yerleri ve büyüklüklerinin ayarlanması da, meteorolojik faktörlere bağlıdır. Çünkü yükseklik farkına göre, rüzgar, yağış ve sıcaklık derecesi de değişim gösterir. İklim faktörlerine göre, köy mimarisinde oluşan bölgesel değişiklikler, en iyi şekilde doğunun dağlık arazilerinde yer alan kırsal ev türlerinin, İç Anadolu'nun batısı, Güney ve Güneydoğu Anadolu'daki evler ile karşılaştırılması sonucunda anlaşılabilir.

Ekonomi

Kırsal hanelerin üretim tarzları ve boyutları arasındaki farklılıklar, çoğunlukla konutun büyüklüğü ve tipine de yansır. Bileşik bir faktör olarak çevre ve ekonomi arasındaki açık bağı, bölgesel köy mimarisinde de görmek mümkündür. Yerleşik düzende yapılan çobanlığın kırsal ekonominin başlıca geçim kaynağı olduğu bölgelerde, köylerin ev planları vardır ve mimari özellikler, ekonomisi tarım üzerine kurulmuş olanlardan farklılık gösterir. Tarımsal köylerde sadece hayvanla-

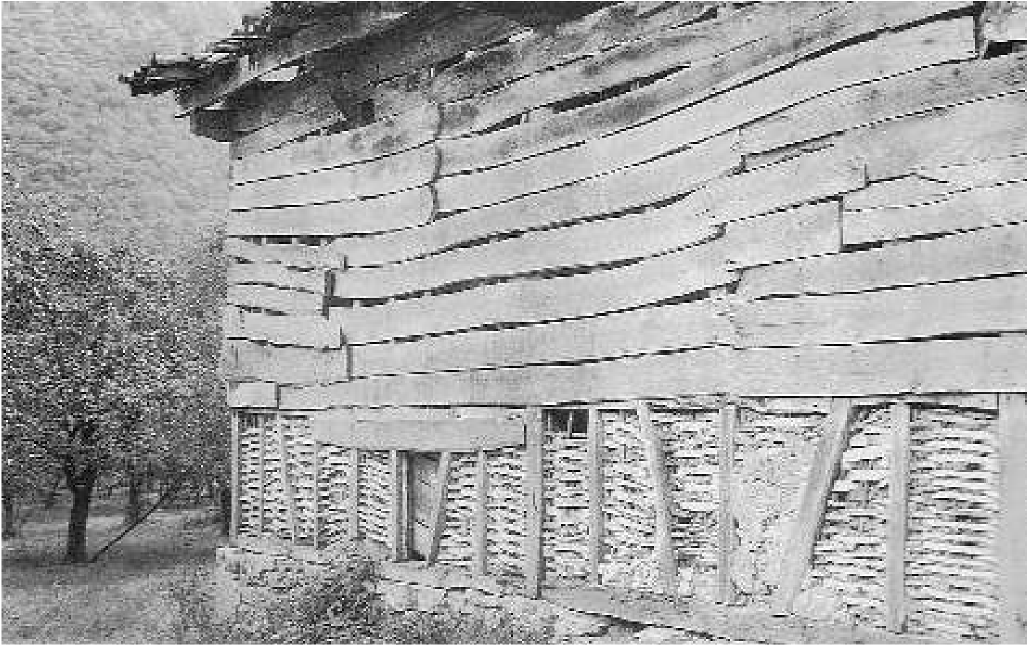

Res. 32: Bağdadi olarak da bilinen hımış, kerpiç tuğlalarla doldurulan hafif bir ahşap duvar yapısıdır. Anadolu'nun çoğu yerinde, ancak özellikle Trakya, Marmara ve Karadeniz Bölgelerinde görülür. 19. yüzyıl başlarında bu yapı türü Karadeniz Bölgesi'ndeki çantı evlerin yerini almıştır. Bu tür duvarlar soğuk, sıcak, nem ve rüzgara karşı iyi koruma sağlar.

ra değil, tarımsal ürün ve aletlere de yer sağlayacak çeşitli yardımcı yapıları kapsayan evler, daha büyük ve daha karmaşıktır.

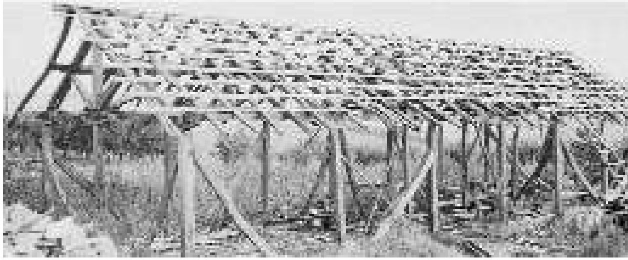
Geniş aileler, köyde büyük bir evi paylaşabilir ya da birkaç evde oturabilirler. Ayrı evlerde oturuyorlarsa, büyük bir ortak avlunun etrafındaki evler çitle çevrilir. Karma çiftçilik yapan topluluklarda geniş aileler beraber yaşayıp, beraber çalışma eğilimi gösterirler. Genellikle besin maddelerinden artı ürün yaratarak, ellerinde bulunmayan mallarla değiş tokuş ederler. Depolama ve faaliyet alanlarına yer verdikleri için, doğal olarak bu tür aileler ortalama büyüklükteki evlerden daha büyük yaşam alanlarına ihtiyaç duyarlar.

Res. 33: Ahşap karkasın doldurulması yöreye göre (bağdadi çıta ve çamurdan, çamurla sıvanmış sepet işine kadar) farklılık gösterir. Bütün bu duvar türleri, hem içten hem de dıştan sıvanırlar.

Sosyal Faktörler

Bir hane halkının büyüklüğü, düzeni ve ekonomik örgütlenmesi, işgal ettiği konutun büyüklüğü ve karmaşıklığını belirler. Bu evlerin iç bölünmesi sırasında, hane halkının ekonomik ve sosyal faaliyetlerinde ihtiyaç duyulan işlevsel unsurlar dikkate alınmak zorundadır. Kültürel geleneğe göre değil de, evin yeri ve büyüklüğüne göre yapılması nedeniyle, bazı köylerde işlevsel bölünme farklı şekiller alabilir. Yatak odalarının sayısı, ailenin büyüklüğüne bağlıdır. Dıştan büyüyen ailelerde ortalama 5-10 kişi yaşarken, içten büyüyen ailelerde bu sayı 10-50 kişi arasında değişebilmektedir. Yemekler, içinde bir ocak ve mutfak araçlarının da bulunduğu bir odada hazırlanıp yenir. Büyük evlerde, kiler olarak da hizmet veren depo odası, mutfağın yanında yer alır. Küçük evlerde ise, bazen tahıl ambarları da bu amaçla kullanılır. Oturmak ve yatmak için kullanılan odalar, ya ahırın ya da zemin katın hemen üstünde yer alır. Evin iç avlusundan bu odalara ahşap merdivenlerle çıkılır.

Res. 34: Ahşap ve çamur sıvalı sepet işi duvarlarla inşa edilen geleneksel bir köy evinin iskeleti, aynı İç Anadolu'da Demir Çağı'na ait Phryg evlerine benzer. Bu benzerlik, Midas Şehri'ndeki kayaya oyulmuş mezarın içinde açıkça görülmektedir.

Bir ailenin genişlemesi, ya ek binalar (yeni samanlıklar ve ağıllar da dahil) ya da ek birimler inşa edilerek evin büyütülmesini gerektirir. Bu ek konutlar, ya eski evin yanına ya da yakınına yapılır ve herkes aynı kapalı avluyu paylaşır. Çoğu zaman bu tür yapılarda en azından iki akraba aile oturur. Bu tür içten büyüme, tek erkek çocuğun evlendikten sonra baba evini terk etmediği, İç ve Doğu Anadolu bölgelerinde yaşayan geleneksel ailelerde yaygındır. Diğer yanda, çok erkek çocuğun olduğu ailelerde, büyük erkek çocuklar evlenince baba evini terk edip, ya köyün içinde ya da dışında kurdukları evlerle kendi çekirdek ailelerini başlatabilirler. Eski ve yeni hane halklarının fiziksel ayırımı, aileleri sosyal olarak bölmez, ancak sürekli büyüyen ev halkının artan ekonomik yüküyle başa çıkabilmek için pratik bir yoldur. Ailelerin bu türdeki toprağa bağlı dış büyümesine, esas olarak Batı Karadeniz, Marmara ve Ege Bölgeleri'nde rastlanır.

İçten büyüyen ailelerin oluşturduğu köyler, sonunda sayısız ek binaları olan düzensiz ev kümelerine dönüşmeye başlarlar. Bu tür köylerin en iyi örnekleri, Orta Anadolu Platosu'nda bulunur. Diğer bölgelerde olduğu gibi, burada da ev, hane reisinin ölümü üzerine, genellikle hane halkının başlıca üyeleri arasında bölünür. Bu durumda, her evli erkek çocuk, evin bir kısmını kendine ayırmak suretiyle payına düşeni alır ve bazen de bu bölüme kendi sofasını ekler.

Bazen büyük ve özellikle yoğun köy kümeleri, yerleşik düzene geçmiş olsalar dahi, burada yaşayanların geleneksel aşiret düzenlerini korumuş olan eski göçebeler olduklarına işaret edebilir. Ancak, çoğu zaman bu tür büyük topluluklar, birkaç nesil sonra genişlemekte zorluk çekerler. Toprak kıtlığı ile karşı karşıya kalan genç aileler, genellikle yeni köyler kurmak ya da var olanlara katılmak amacıyla taşınırlar. Bu tür ailelerde ev halkının ortalama büyüklüğü, 5-10 kişi arasında değişir.

Etno-Kültürel Faktörler

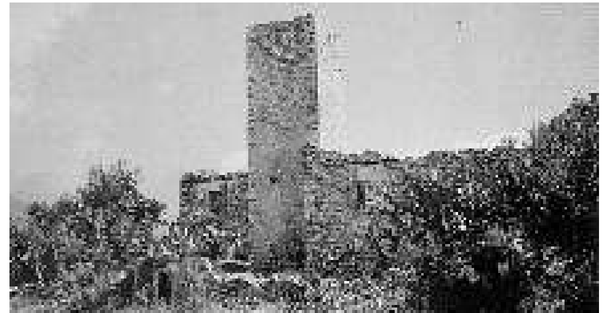
Etno-kültürel faktör, zaman zaman köy mimarisinin bölgesel yapı geleneklerine uymadığı durumlarda, özellikle yerli toplulukların yeni gelenlerle komşu halinde yaşadığı bölgelerde kendini gösterir. Eğer bu yeni gelenler yerleşik düzene geçmeye mecbur kalan Yörükler ve Türkmenlerden oluşuyorsa, mimari farklılık daha az göze çarpar. Sürekli olarak çadırda yaşamalarından dolayı belli yapı malzemelerini kullanma gelenekleri olmayan bu topluluklar, doğal olarak mimarilerinde o bölgede bulunan yapı malzemelerini benimserler. Bu yerleşik grupların çoğu, önceden kurulmuş olan yerleşik düzendeki yerli toplulukların basit köy mimarilerine uyum göstererek, Toros Dağları'nda taş mimarisini, Akdeniz kıyılarında sazdan yapılmış kulübeleri ve ormanlık alanlarda da ahşap evleri benimsemişlerdir. Başka bir deyişle, topografi ve doğal çevreye bağlı olarak, değişik mimari tarzlar yaratmışlardır.

Yörükler ve Türkmenler söz konusu olduğunda, etnik faktör kendini yapı malzemelerinden çok, ev ve köy türlerinde gösterir. Yapı malzemelerinin türüne bağlı olmaksızın, eski göçebelerin evleri genellikle küçük ve çok basittir ve hayvan barınakları ve yaşanan yerler olmak üzere iki bölüme ayrılırlar. Yaşanılan bölümde yer alan üç odadan ortadaki genellikle mutfak olarak kullanılır. Bu tür evlere küçük bir sundurmadan girilir. Geleneksel olarak 5-6 kişiden oluşan küçük aile birimlerini koruyan, eskiden göçebe olan bu gruplar tam göçebelikten yarı göçebeliğe geçme döneminde bu tür evlerde oturmuşlardır.

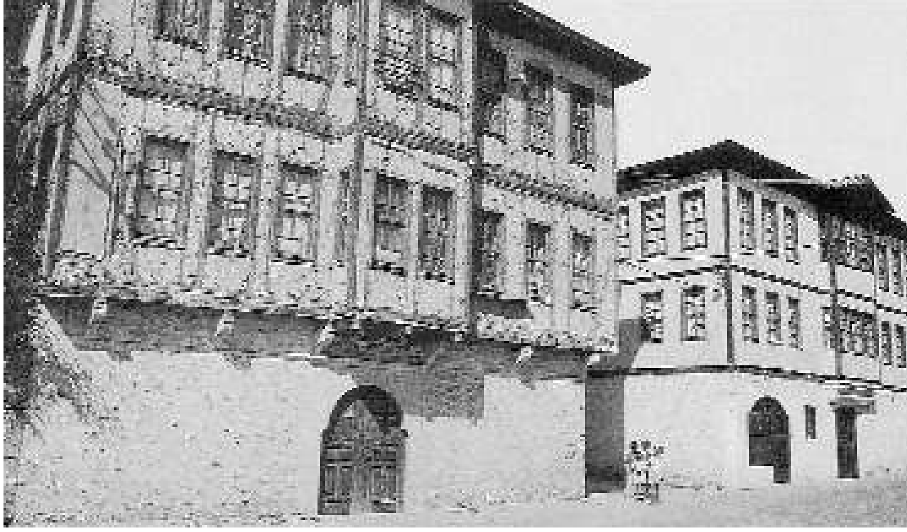
Yörük ve Türkmen aileleri dıştan büyürler ve bu büyüme şekli geniş köyler yaratır. Bu dıştan büyüme geleneği, tamamen yerleşik düzene geçmeden önce sürdürdükleri küçük sürü çobanlığı ile ilişkilidir. Batı Karadeniz sahilinde yer alan Karasu'nun batısına dağılmış Yörük yerleşmeleri, halen göçebe geçmişlerinin geleneklerini sergilerler (Dönmez 1964:167).

Res. 35: Anadolu'nun Kuzey Ege kıyısında Foça ve Yeni Foça arasında yer alan eski taş Yunan evleri.

Res. 36: 18.-19. yüzyıl ortalarına ait genellikle bölgedeki seçkin kişilerin oturduğu kule evlerin kökleri, Erken Osmanlı Dönemi yerel beyliklerinin İtalyan tüccarlara Ege kıyılarında şehir kolonileri kurmalarına izin verdikleri zaman olan 14. yüzyıla dayanır (Tanyeli 1996: 425, dipnot 41).

Res. 37: Mimaride de Osmanlı kültürü unsurları açıkça görülmektedir. Sadece gelenekleri devam ettirmekle kalmayıp, komşu kültürlerden de ödünç alınan homojen bir resmi tarz, etno-kültürel homojenliği olmayan bir ülkede milletler üstü bir kimlik yaratmış ve böylece sayısız yerel geleneklerden alınan halk tarzının çekirdeği oluşmuştur. Safranbolu yöresi Geç Osmanlı mimarisinin en güzel örneklerini sergiler.

Res. 38: Yunanlar, muhtemelen milliyetçi nedenlerden dolayı, Osmanlı şehir mimarisi geleneklerini terk eden ve bu mimariye büyük katkılar sağlayan ilk etnik grup olmuştur (Tanyeli 1996:467). Bu eğilim, 19. yüzyılda başlamış ve özellikle Ege kıyılarında Yunan yerli mimarisinin yapısal karakteri 19. yüzyılın ikinci yarısında büyük ölçüde değişim göstermiştir. Karo taşından yapılma iki katlı evlerin cephelerinde klasik detaylar ve süslü motifler belirmeye başlamıştır. Bu hareketin altında, eski Yunan uygarlığıyla olan etno-kültürel bağı daha gözle görülür bir şekilde vurgulama düşüncesi yatıyordu. Ancak batı tarzı bu yeni mimari, Ermeni ve Yahudi toplumları tarafından da benimsenmiş ve o kadar yaygınlaşmıştır ki, sadece Yunan topluluklarına has bir özellik olmaktan çıkmıştır. 19. yüzyıl Yunan ve Ermeni evleri birbirlerinden değil ama, Türk evlerinden kolayca ayırt edilebilirler. Bu zıtlık, ev planları, odalar ve yapı malzemelerinde çarpıcı şekilde ortaya çıkar. Yunanlar parmaklıksız pencereleri ve dışa açılan balkonları olan derli toplu ve simetrik planları seçmişler, içerde ise alçak sedir, sahanlık ve yüklüklerin yerini batı tarzı ahşap mobilyalar almıştır.

Res. 39: *Solda*) Zengin Bizans kültür mirasına sahip olan Kappadokia bölgesindeki Ortahisar'da bir taş ev. *Sağda*) Yakın zamana kadar Yunan ailelerin topluluğun bir parçasını oluşturdukları İnebolu'da parmaklıksız pencereleri ve balkonu olan simetrik planlı üç katlı bir ev. Bu tür evlerde en üst kat genellikle yazın, soğuğa karşı daha iyi korunma sağlayan diğer katlar ise kışın kullanılır.

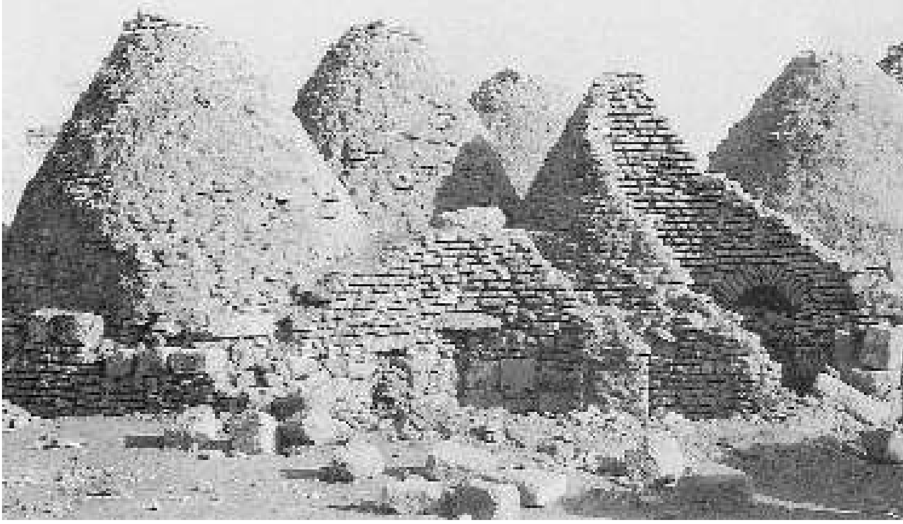

Res. 40: Mübadelenin ardından Yunanistan'a gönderilen Yunan topluluklarının Cunda, Safranbolu ve Ege ve Karadeniz Bölgeleri'nde yer alan diğer yerleşmelerdeki evleri, Yunan adaları ve Kıta Yunanistan'daki yerleşmelerini terk etmek zorunda kalan Türklere verilmiştir. 19. yüzyıla ait çoğu Yunan evlerinin üst katları, yeni sahibinin farklı geleneksel mekân organizasyonuna uyum sağlayan yapısal değişikliklere maruz kalmıştır. Evlerin sadece ikinci kata kadar devam eden sağlam taş duvarları korunarak, üzerine ahşap ya da dal örgü ve çamur sıvadan yapılan bir üst kat eklenmiş, zemin kat ise genellikle faaliyet ve depolama alanı haline gelmiştir. *Solda*) Cunda; *sağda*) Safranbolu.

Res. 41: Ortahisar, Kappadokia. Köydekilerin aksine, özellikle bir yapı geleneğinin kültürel, sosyal ya da ekonomik faktörleri aştığı yerlerde, kasabalardaki demografik değişiklikler her zaman mimariyi etkilemez.

Res. 42: Harran'da Arapların oturduğu arı kovanı biçimli köy evleri, kırsal mimarideki etnik özelliklerin en güzel örneklerini oluştururlar.

GELENEKSEL EV ŞEKİLLERİ VE MEKÂN ORGANİZASYONU

Geleneksel olarak yerleşik düzen süren ailelerin köy evleri, çoğunlukla çok odadan meydana gelir. Ev işleriyle ilgili faaliyetlerin çoğu tek bir odada yapılırken, bu odaların büyük kısmı depolar ya da hayvanlar için ayrılır.

İçbatı Anadolu, İç Anadolu ve Doğu Anadolu Bölgeleri'nde dört çeşit geleneksel ev planı vardır. Bunların ilkinde sundurma bulunmaz. Çoğunlukla yeni kurulan küçük aileler ya da fakir kiracı çiftçiler, genellikle tek katlı olan bu tür evler inşa ederler. Bir dış sundurması olan ikinci tür daha yaygındır ve genellikle köyün merkezinde ya da merkezin yakınında yer alır. Üstü kapalı, ancak yan tarafları açık olan sundurmada sıralar ve hatta bir ocak da bulunabilir (Peters 1972:Res.134-135). Bu evlerde genişleme sorunu yaşanır. Üçüncü tür, bir iç sofası olan daha büyük evlerden meydana gelir. Bir tarafa odalar eklenmesi suretiyle, sofa evin içten büyütülmesini mümkün hale getirir (Peters 1972:Res.138:1). Dördüncü türde de, yine sofa olarak adlandırılan merkezî bir hol vardır (Peters 1972:Res.138:2). Bunlar çok odalı, oldukça büyük evlerdir. Üçüncü ve dördüncü ev türleri, çoğu zaman, evin kadınları ya da erkeklerine ayrılmış farklı kısımlara bölünür. Ayrıca, misafirler için de ayrı bir kısım bulunabilir. Bu alan, kimi zaman sıradan ve sosyal açıdan daha önemli misafirleri ayrı olarak ağırlamak amacıyla, tekrar bölünebilir. Bu tür evlerde birden fazla avlu görmek mümkündür; iç avlu ev halkı tarafından kullanılırken, dış avlu misafirlere ayrılmıştır (Koyunlu 1979:153).

Ailenin en değerli mal varlığını oluşturdukları için, evlerin plan ve büyüklüğünü gerçek anlamda hayvanların türü ve sayısı belirler. Çoğu köyde, ahır ve ağıllar - özellikle aynı zamanda ev halkı tarafından tuvalet amaçlı kullanıldıkları için ahırlar - evin en önemli kısmını oluşturur ve ya *dam* olarak adlandırılan zemin katta, ya da tek katlı evlerde dahi bulunabilirler (Koyunlu 1982:258. dipnot 23). Sığır, at ve diğer canlı hayvanlar zemin katta tutulmaları sayesinde daha yakından gözlendikleri gibi, vücut ısısı yaymaları nedeniyle de, aynı zamanda soğuk kış gecelerinde ev halkının sıcak tutulmasına yardımcı olurlar. Damın bir kısmı samanlık ve gübre, odun ve meşe palamutu gibi yakacakların, en arka kısmı da hayvan yemlerinin depolanması için kullanılır.

İç avlu hem yaz hem de kış aylarında evin en önemli yeridir. Yaşam alanları ya onun etrafında ya da bir tarafında inşa edilirler. Ev işleri ve besin maddelerinin işlenmesi, özellikle uzun kış ay-

ları için gereken bulgur, kurutulmuş meyve ve sebzeler ve salça gibi erzakların hazırlanması burada gerçekleştirilir. Biçilen buğday, çatıda olduğu kadar avluda da, lapası ise genellikle tozun pek ulaşmadığı çatılarda kurutulur. Bundan başka, hayvanların sağılması ya da çeşitli türdeki yayıklarda tereyağ, yoğurt ya da peynirin hazırlanması gibi belli günlük işler burada yapılır. İç avlunun üstünün kısmen kapatıldığı durumlarda, mayalı ekmek yapımı için kullanılan fırın ya da mayasız ekmek yapımı için kullanılan tandırlar da burada yer alır. Mutfak en az yatak odaları kadar önemlidir ve ya evin inşası sırasında ya da sonradan yapılan, su, un ve bulgur depolama yerleri ve ocaklarla döşenir. Pişirme ocakları, bir duvar dibine birkaç taş yerleştirerek kolayca yapılabilirler ve avluda yapılmışlar ise, ev halkının yaptığı işe göre yerleri değiştirilir. Bir avluda birden fazla ocak yeri tespit eden arkeologlar için bu önemli bir noktadır. Muhtemelen yerlerinin değiştirilmiş olması nedeniyle, bu durum mutlaka aynı anda kullanılmış oldukları anlamına gelmez. Mutfakta ya da oturma/yatak odalarında bulunan daha önemli ocaklara kalın duvarlar içinde bacalar yapılır ve bazen de bunlara bacaya doğru sivrilen bir şekil verilir. Özellikle doğu illerindeki evlerin çoğunda ocak yerleri at nalı biçimindedir ve samanla karıştırılmış çamurdan yapıldıktan sonra, sıvanırlar. Yoğun ısı nedeniyle çatladıkları için, bu tür iyi inşa edilmiş sürekli kullanılan ocaklar düzenli olarak yeniden sıvanırlar. Bir yatak/oturma odasında artık kullanılmıyor iseler, badana yapılır ve hatta süslenirler.

Res. 43: *Solda*) Tek katlı köy evlerinin düz damları önemli faaliyet alanlarıdır. Geleneksel köy evleri ve Eskiçağ evlerinin planları arasındaki benzerlik, muhtemelen sosyo-ekonomik düzenlerindeki belli paralelliklere de işaret etmektedir. *Sağda*) Bazı iki katlı köy evlerinde hayat, faaliyet alanı olarak hizmet eder.

Res. 44: Dağlık bölgelerdeki ahşap evlerin dış görünümleri farklı olabilir, ancak ikinci kattaki yaşam alanı benzer bir işlevsel bölünme gösterir.

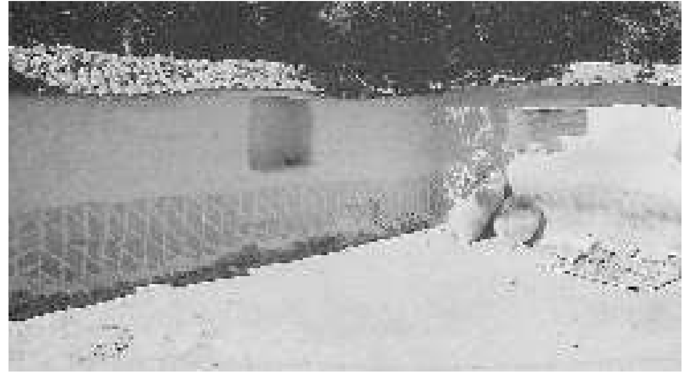

Res. 45: *Üstte* ve *ortada*) Beyşehir'in kuzeyinde geniş çiftçi ailelerinin büyük evleri. Belli dönem ve belli bölgelerde arkeolojik verilerdeki boşluğa rağmen, Anadolu kırsal mimarisinin geçirdiği uzun evrimde, ev planları ile hane yapısı ve ekonomi arasındaki yakın bağ değişmemiştir. İşler çoğunlukla iç avluda yapılır. *Altta*) Eve, sağ tarafta avluya açılan bir kapıdan girilir. Her gün dışarı çıkarılan hayvanlar için ayrı bir giriş vardır (sol kapı). Sağ tarafta samanlık görülüyor.

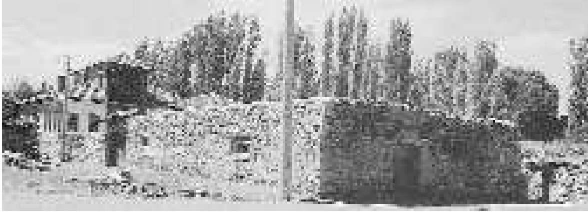

Res. 46: Hava şartları izin verdiği sürece, avlular günün her vaktinde kullanılır. Kalın kerpiç duvarlar içindeki nişler, depolama amacına hizmet eder. Büyük nişler, hayat ağacını sembolize eden motiflerle süslenir. (Beyşehir Gölü'nün kuzeyindeki Şarkikaraağaç'tan).

Res. 47: *Üstte*) Büyük bir köy evi. Hem avlu hem de hayat, önemli faaliyet alanlarıdır. *Solda*) Sağda yer alan taştan yapılma ahır ve samanlığa dışardan ve avlunun içinden geçilebilir. *Sağda*) Bu tür büyük yapılar zengin ailelere aittir.

Res. 48: *Solda*) Genişleyen bir ailede taş temeller üzerine üçüncü bir kerpiç evin eklenmesi (inek ahırının sağında). Erkek çocuklardan biri evlendiğinde, genellikle evini anne-babasının evinin yanında inşa eder. *Sağda*) Merkezde yer alan bir avlu, evleri ve diğer yapıları birbirine bağlar.

Res. 49: *Solda*) Sosyal geleneğe bağlı olarak genişleyen bir aile, ayrı yeni konutlar inşa etmek yerine evi büyütebilir. *Sağda*) Büyük bir ev kompleksi. Ortada yer alan avlu, üç tarafında bir samanlık, bir ahır ve bir ağıl ve sağ tarafında da evle çevrilmiştir. Ahırın üstündeki ahşap kabin, altı açık bir cumbadır. Altının açık olması, insan dışkılarının, yapının dışında, tarla ve bahçelerde gübre olarak kullanılan hayvan dışkılarının toplandığı yere düşmesini sağlar.

Üst katı olan evlerde, *hayat* adı verilen teras, odalar arasında bağlantı sağlar. Üstü kapalı bu teras, aynı zamanda ev halkı için bir ek faaliyet alanı oluşturur (Koyunlu 1979: Res.100). Hayatın sağ ve sol tarafındaki odalarda yatak odaları, kurutulmuş sebze, meyve ve süt ürünlerinin konduğu kiler/erzak odası ve bir mutfak bulunur. Özellikle kışın ailenin binanın iç kısımlarında uyuduğu zamanlarda, yatak odalarından biri oturma odası olarak da kullanılır. Yatma amacıyla kullanılan her odada bir ocak ve kuzeye bakan duvarlar dışında, bir ya da iki pencere bulunur. Genellikle, mutfakta yaklaşık 100 litre taşıma kapasitesi olan ahşap bir un sandığı vardır. Çoğunlukla artık hayvan barınağı olarak kullanılmayan *dam* alanının üstünde inşa edildiği için, kiler evin en soğuk yeri ve genellikle evin kitlenen tek odasıdır. Anahtarın bulunduğu hane reisinin eşi, burada çeyizinde getirdiği şahsi ve değerli eşyalarını saklar.

Açık havada yapılan işlerin en önemli yerlerinden biri, kavak ağacından yapılmış oldukça kalın hatıllar üzerinde uzanan, yaklaşık 20 cm kalınlığında, killi toprakla düz olarak sıvanmış çatıdır. Ağır bir taş silindirle iyice sıkıştırılan ve tahta bir mala yardımıyla perdahlanan sıva, en az bir kış boyunca su geçirmez. Evlerin çatısı, en yoğun şekilde, kışın tüketilmek üzere buğday, meyveler, domates ve meyve özlerinin kurutulduğu zaman olan, yaz sonu ile yağışlı mevsim arasında kullanılır.

Res. 50: *Solda*) Mutfağa (solda) ve yatak odasına (sağda) açılan bir sofa. Badanalı duvarların alt kısmı koyu sarıya boyanmış ve iyice sıkıştırılmış toprak zemin, aynı renkteki çizgili motiflerle süslenmiştir. *Sağda*) Köylüler tabak, çanak ve tepsileri iç içe koymazlar. Bazı mutfaklarda çatı penceresi ışık ve havalandırma sağlar.

Res. 51: *Solda*) Mutfak alanı aynı zamanda yiyecek maddelerinin depolanması için kullanılır. *Sağda*) Kalın kerpiç duvarların içine plastik leğen gibi ev eşyalarının konulabileceği nişler yapılır.

Res. 52: *Solda*) Sofa, Anadolu'nun tek katlı kırsal evlerinde merkezî bir rol oynar. Evlerin büyüklüğü ve planlarına göre yerleri değişse de, aynı kattaki farklı odalar arasında birleştirici yer işlevi görür ve çeşitli sosyal ve ekonomik ev faaliyetleri için ek bir kapalı alan olarak kullanılabilir. İki ya da üç katlı evlerin üst katlarında hayat adı verilen bu alanlar, evin en önemli ortak mekânıdır. Her kattaki odaları birbirine bağladığı gibi, ev işlerinin de yapıldığı başlıca yerdir. *Sağda*) Köy evlerinde oturma odası çok işlevseldir. Mutfak eşyaları için fazladan bir depolama yeri ya da yatak odası olarak kullanılabilir. Sabah yataklar pencerenin önüne üst üste konulur. Duvarların kenarına dizilen yastıkların sayısı, aynı odada kaç kişinin uyuduğunu gösterir.

Res. 53: Bu tür fırınlara hemen hemen her köy evinde rastlanır. Avlular ya da bahçelerde, dallardan meydana gelen bir iskeletle çamurdan yapılır ve ekmek ya da yemek pişirmek için kullanılırlar. Bu tür fırınlar Anadolu'da (örn. İkiztepe) İlk Tunç Çağı'ndan beri vardır.

Res. 54: Çadır mimarisini ve özellikle çadırlardaki mekân kullanımının, eskiden göçebe olan Yörüklerin evlerine yansıdığı sık sık görülür.

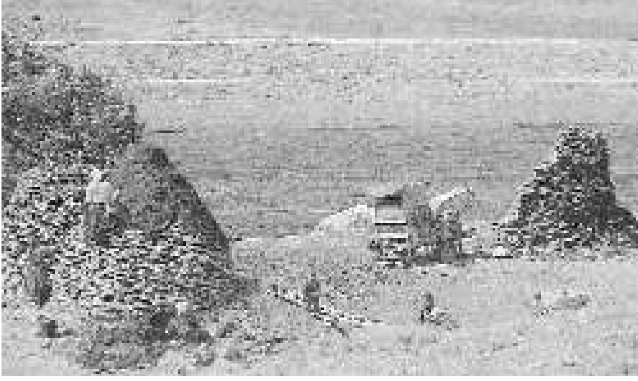
GELENEKSEL KÖY EKONOMİSİ

TARIM

Tahılların kuru tarımı, Anadolu'daki en yaygın tarım türüdür. Diğer yanda, tarımsal alanların ancak % 20'sinde sulu tarım yapılmaktadır. Uzak geçmişte, sulak tarlaların oranı herhalde çok daha azdı ve geniş nehir vadileri boyunca uzanıyor olmalıydılar. Anadolu'nun doğal çevresinin geçen iki binyıl ve belki de daha uzun bir süre boyunca büyük ölçüde değişmediği göz önüne alınırsa, Anadolu'nun uzak bölgelerinde yaşayan kırsal toplulukların sürdürdüğü geleneksel toprak kullanım tarzları, eski topluluklarının kullandıklarından çok da farklı olmamalıdır. Yarı kurak bölgelerde, günümüz Anadolu çiftçilerinin zaman zaman yüz yüze kaldığı ürün alamama tehlikesi eski dönemlerdeki çiftçilerin de başına gelmiş olmalıydı. Bu nedenle, geçmişte de yiyecek kıtlıklarının önüne geçmek için alınan önlemlerden birinin, besinlerin muhtemelen yılda iki kere, farklı yüksekliklerdeki doğal ortamlarda ekilmesini gerektirdiğini varsayabiliriz. Doğal olarak tarlaların birbirinden oldukça uzak alanlara dağılmış olması, ikincil yerleşmelerin ortaya çıkmasına neden olur. Başka bir deyişle, tek bir topluluğun birden fazla köye sahip olduğu durumlar ortaya çıkabilir. Diğer yanda, tarımsal arazilerin bir yere toplanması şeklindeki karşıt strateji, büyük ve ekolojik açıdan homojen alanlarda yaygındır (Garnsey 1988:48-49). Bu tür bölgelerde yer alan kırsal yerleşmeler, büyüme eğilimi gösterirler.

Küçük köyler ve çiftliklerdeki tahıl tarlaları, ailelerin evlerinin yakınında, bazen de hemen önlerindeki alanda yer alır. Bu tür tarlaların uzunluğu, kimi zaman 2 km'ye ulaşabilir. Köye yakın olan tarlalara arpalık adı verilir ve bunlar çoğunlukla hayvanların beslenmesi için gereken arpanın yetiştirilmesi için kullanılırlar. Köye yakın olmaları ürünün taşınmasını kolaylaştırdığı için, bu tür tarlalar baklagiller ve tahılların dönüşümlü olarak ekildikleri daha uzakta yer alan tarlalardan daha değerlidir. Sebze ve meyve bahçeleri genellikle akarsu kıyılarında bulunur. Ormanlık alanlarda açılan tarlalar tahıl ekimi için pek uygun değildir ve ancak yayılmak için başka seçenek kalmadığı durumlarda kullanılırlar. Anadolu'nun yarı kurak bölgelerinde tahılların kuru tarımı başlıca ekonomik geçim kaynağını oluşturur. Diğer yanda, sulu tarım genellikle nehir vadilerinde yapılır. Çoğu bölgede ve özellikle orta platodaki tarlaların kalitesi kıraç, sulak ve bağ/bahçe arasında değişir.

Orta platoda kullanılmaya devam eden geleneksel metrik sistemde, tohumların elle ekildiği tarlalar ekilmeden önce yaklaşık 800 m^2 büyüklüğündeki *sayı* adı verilen küçük birimlere ayrılırlar. Tohum miktarı tarlaların kalitesi ve kullanılan gübrelere göre hesaplanır. Örneğin, kuru ta-

Res. 55: *Solda*) Tezeklerin yığılması ve su geçirmez çamurlu karışımla kaplanması. *Sağda*) Eve su taşımak genç kadınların işidir. Bu sayede köy dedikodusu da yapılır.

rımda kullanılan tahıl tohumlarının miktarı en azından 3-5 misli ortalama rekolte sağlarken, nehir vadilerinde yapılan sulu tarımda bu oran çok daha yüksektir (Thurnwald 1932:95; Wolf 1966:26; Daker 1970). Genellikle çok verimli bir toprak ekildiğinde, sayı başına yaklaşık 36 kilo tohum gerekir.[118] Ancak uygulamada genellikle kıraç tarlalarda arpa ekimi için kullanılan tohumluk arpa miktarı, 12 kiloyu geçmez (Balaman 1982:44).

Yoğun tarım için, esas olarak geniş nehir vadileri ve alüvyon ovalarında bulunan iyi kaliteli toprağa olduğu kadar, düzenli gübre kullanımına da ihtiyaç vardır. Genellikle Anadolu'daki büyük nehir vadilerinin çoğu, yüksek rekolte sağlayan bu tür ekim tarzı için en uygun ortamı sağlarlar. Bitkiler için zengin besinler içeren alüvyal tortulara sahip nehirlerde sulama kanalları kurmak suretiyle, sular tarlalara doğrudan ulaştırılabilmektedir. Konya Ovası, Kilikia ve Elazığ ilinde yer alan Uluova gibi bölgelerde yüksek su seviyesi, oldukça sığ kuyular açarak yer altı sularının akıtılması sayesinde, sulu tarım yapılmasına olanak sağlamıştır. Drenajın yetersiz olduğu bölgelerde, *cunut* adı verilen bataklık topraklar, tarıma elverişli tarlalar haline getirilebilmektedir.

Doğu Anadolu'da yer alan Orta Fırat Vadisi'nde *hakuka* adı verilen bataklık alanların kurutulması işleminde, bataklık tarlaların köşeleri boyunca bir metre derinliğinde çukurlar kazılır. Sonradan bu çukurlar taşla doldurulur ve üstüne 20 cm kalınlığında toprak yığmak suretiyle tarla düzeyine getirilirler. Tarlaları kurutmada oldukça etkili olan bu yöntem, yoğun yağışlarda su basmasını da önler.

Gübreleme yoluyla toprakların verimli hale getirilmesi, kuru tarımda önemli bir yer tutar. Samanla karıştırılan sığır tezeği en iyi doğal gübredir ve tohumların ekilmesinden önce saban yardımıyla toprağa işlenir. Taze gübrelenen tarlalara genellikle önce arpa, ancak aradan bir yıl geçtikten sonra buğday ekilir. Daha ilk yılda buğday ekilmesi, taze gübrelenen toprağın küçük ve az sayıda tahıl üretmesine neden olur. Uzun kış aylarında yakacak olarak da kullanılan tezeğin az kaldığı zamanlarda, yakıldıktan sonra toplanan külleri tarlaların üstüne serpilir.

İki tür doğal gübre vardır:

1. İnsan dışkısı toplanır ve evlerin dışında, cumbanın yer aldığı üst katın çıkıntısı altında depolanır. Buna yakacak olarak kullanılan sığır tezeği ve odun külleri, çürük sebzeler ve diğer organik yemek artıkları eklenir. Sonbaharda sabanla sürülen tarlalar, baharda sebze ve buğdayların ekilmesinden önce bu doğal karışımla kaplanır. Ancak, güneş ısısıyla kavrulup niteliğini kaybetmesini önlemek amacıyla, bahar yağmurlarının başlaması beklenir.
2. Samanla karıştırılan tezek, karanlık barakalar ya da çukurlarda saklanır. Güneş ışığı ya da

118 Bir *sayı* bir dönümden biraz daha azdır. Ortalama karşılıklar şöyledir: 1 dekar = 1 dönüm 1 hektar = 10 dönüm

açık havaya maruz bırakılmayan tezekler, kış ayları boyunca fermente olurlar. Birinci türe göre bu gübre, üç, dört kat daha verimlidir.

Kurutulmuş sığır tezeği, gübreleme dışında yakacak olarak da kullanılır. Isıtma amacıyla kullanılan iki tür sığır gübresi vardır: *Karatezek* ve *sarıtezek*. Karatezek ahır ve ağıllardan günlük toplanır. Mayıs ayında bahar yağmurları bittikten sonra, bu tezekler 5 cm kalınlığındaki samanın üstüne yayılır ve kadınların elle şekil vermesinden sonra kurumaya bırakılırlar. Kuruduktan sonra üst üste konulmuş hallerine *loda* adı verilir. Bazen tezekler kurumaları ve kokularını kaybetmeleri için birkaç ay boyunca çukurlarda gömülü bırakılırlar. Bu süre geçtikten sonra çukurdan çıkarıldıklarında su ve samanla karıştırılır ve kışın kullanılmak üzere kalıp haline getirilerek depolanırlar. Sarıtezek ise, hayvan barınakları dışında toplanarak kurutulan sığır tezeğidir.

Yakacak olarak kullanılan diğer organik maddeler arasında genellikle ekmek pişirilen fırınlarda kullanılan bir ot türü olan *kes* sayılabilir. Tezekle yakılan ateş, *kes*'le harlandırılır. Süpürge (*sütleğen*) düzenli ısı veren bir ot türüdür ve bazı bölgelerde sac ekmeği pişirilmesi için yakacak olarak kullanılır.

Nadas Sistemleri

Yetişen ürünler için gereken sürekli su ihtiyacını karşılayan teknikler kullanılmadığı sürece, Anadolu'da kullanılan geleneksel kısa dönem nadas (herk, felhan) sistemi olmaksızın nadiren yoğun tarım yapılır. Bu dinlenme süresi, genellikle kış bitkileri için kullanılan tarlalara uygulanır. Hasat döneminden sonra, tarla bahara kadar sürülmez (*hozan*).

Ekonominin kuru tarım üzerine kurulduğu yarı kurak bölgelerde nadaslama, sırayla hangi ürünlerin ekileceği planlanırken önemli bir faktördür. Her iki ya da üç yılda bir tarlanın belli bir bölümü nadasa bırakılır, yani her yıl tarıma elverişli toprağın üçte biri ekilmez. Hava raporuna göre, çiftçi iki yöntemden hangisini uygulayacağına karar verir. İç Anadolu başta olmak üzere, çoğu Anadolu köyünde iki yılda bir dönüşüm sistemi uygulanır. Yani tarlaların yarısı ekilir ve nadasa bırakılan diğer yarısı köylüler tarafından otlak olarak kullanılır. Bu geleneksel sistem, her yıl arka arkaya ekilen tarlalarda toprağın verimini kaybetmesine engel olur. Hasat döneminin sona ermesinden hemen sonra, anızın üzerinde otlamaları için, köydeki sürüler ekilmemiş tarlalardan hasatı tamamlanmış tarlalara geçirilirler. Toprağın güz dönemi çift sürülmesi ve nadasa bırakılan toprağın ekimi başlarken, ürünün kaldırıldığı tarlalar gelecek yıl için nadasa bırakılır. Nadasa bırakılan toprağın güz döneminde saban sürmek suretiyle tarıma elverişli toprak haline getirilmesine *kanatma* adı verilir. Kışın kar ve don başlamadan önce, otlak olarak kullanılan tarlanın yüzeyi sabanla birkaç santim derinliğinde kazılır. Böylece kışın 20-30 cm derinliğinde donarak, donun toprak altına daha fazla işlemesine neden olan çimen kökleri gevşetilir. Bu yöntem, toprağın derin şekilde sabanla sürülmesi kadar etkilidir. Baharda buzların çözülmesiyle, çimen kökleri gevşer ve birkaç kere daha sabanla sürüldükten sonra tarlalar ekime hazır hale gelir.

Aradan üç yıl geçtikten sonra, iki yıl süreyle buğday yerine bakla veya nohut ekilir. Başka bir deyişle, aynı tarlada buğday sadece üç yılda bir ekilir. Bu tür geleneksel kuru tarım düzeni, Doğu ve İç Anadolu Bölgeleri'nde muhtemelen binlerce yıldan beri uygulanmaktadır.

Nadasın amacı toprağın nemini korumaktır (Sergün 1975:124). En yüksek verime ulaşmak için yabani otları temizlemek amacıyla, tohumlar ekilmeden önce nadasa bırakılan tarlalar üç ya da dört kere sabanla sürülür. Bu işlem gerektiği gibi yapılmazsa, ürünün yıllık rekoltesi beklenenin çok altında kalabilir. Anız bozma ya da herk olarak adlandırılan toprağın ilk sürülmesi, bir önceki hasattan kalan anızın iyice harmanlanması için Mart ya da Nisan ayında yapılır. Tarla Mayıs ya da Haziran ayında ikinci (ikileme) ve Eylül ya da Ekim ayında tohumlar ekildikten hemen sonra üçüncü defa sürülür.[119]

119 Bazı Doğu Anadolu illerinde anız bozmadan sonra toprak hemen hemen bütün yaz mevsimi boyunca dinlenmeye bırakılır.

Nadastan kaynaklanan ürün kaybını dengelemek için Anadolu'daki hane halkları köy sınırları dahilinde kendilerine ait çitle çevrili toprak arazileri yaratırlar. Her yıl işlenen bu tür küçük parseller, özel ürünler yetiştirmek üzere kullanılır. Ayrıca belli bölgelerde, bağlar ve meyve ve sebze bahçelerinde satılık ürünler yetiştirilir. Her aile kendine ait çitle çevrili parselini oldukça esnek bir programa göre düzenler. Diğer yanda, açık tarlalarda, hasat dönemi sonunda anız üzerinde otlamak üzere salıverilen hayvanların korkusundan kimse komşusundan geri kalmayı göze alamaz. Çitle çevrili parsellerin büyüklüğüne göre bazı çiftçilerin gücü, tahıl tarlalarının yarısını ikinci yıl dahi nadasa bırakmaya yeter.

Çeşitli mevsimlik çiftçilik faaliyetlerinin başlangıç ve sonunu belirleyen geleneksel kırsal takvim, yılı, bazıları 45 gün bazıları daha da uzun olmak üzere, toplam sekiz ay süren dört mevsime böler (Balaman 1982:33).

MEVSİM	**AY**	**DÖNEM**
Bahar	*Nevruz*	*Mart'ın 4. haftası*
	Hıdırellez	*Mayıs başı*
Yaz	*Gündönümü*	*Haziran'ın 4. haftası*
	Ağustos	*Ağustos başı*
Güz	*Mehrican*	*Eylül ortası*
	Kasım	*Kasım başı*
Kış	*Zemheri*	*Aralık'ın 4. haftası*
	Martgücük	*Şubat başı*

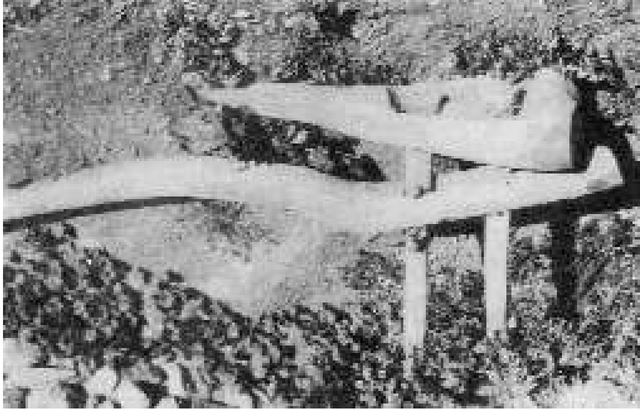
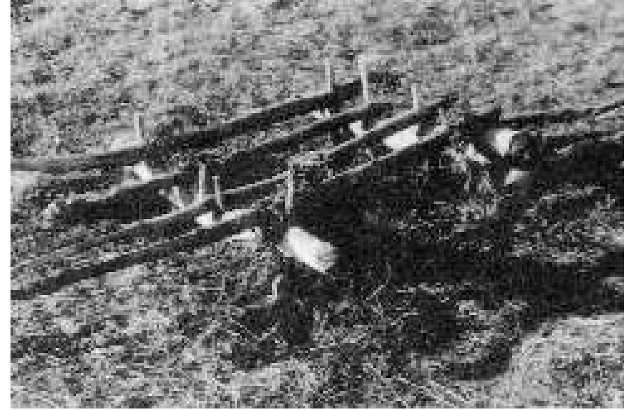

Res. 56: Hayvancılığın önemli bir ekonomik strateji olduğu dağ vadilerindeki köylerde, serbestçe otlayan hayvanların ürünleri yemesini önlemek amacıyla, ekili tarlalar çitle çevrilir.

Bahar köyde en yoğun geçen mevsimlerden biridir. Köydeki koyunlar kuzular. Kadınlar ve genç kızlar öğlen vakti diğer işlerinden zaman ayırıp, dişi koyunları sağmaya giderler. Köylüler tarlalara yazlık ekinleri ekmeye hazırlanırlar. Dört ay süren kış boyunca zayıflayan öküzler, saban sürmek için güçlerini tekrar kazanmak üzere otlaklara götürülürler. Haziran ayında ürünler arasında biten yabani otlar genellikle kadınlar tarafından kesilir ve hayvanları beslemek için kullanılan samanlara eklenirler. Haziran ortasında kuzular artık otlamaya hazır hale gelmiştir.

Tohumlar güz mevsimi ekilince, *çirpuz* adı verilen filizler baharda ortaya çıkar. Yağışlı geçen kış aylarında iyi rekolte elde etme ihtimali yüksektir ve Mart ayındaki kurak dönemin ardından gelen bahar yağmurları (Nisan ve Mayıs) ürünün tam olarak olgunlaşması için ideal ortamı hazırlar. Mayıs sonunda yaz ayları boyunca büyümek için başakların artık yağmura ihtiyacı yoktur. Hatta yaz yağmurları çiçeklenme sürecine ket vurmakla kalmaz, toprağı soğutarak tahılların gelişmesini de engeller. Ama orta şiddette en azından bir hafta boyunca esen rüzgar, tahılların olgunlaşıp kurumasını sağlaması bakımından yararlıdır.

Haziran ayıyla beraber, harman dövmenin başladığı Ağustos ayı sonuna kadar süren, hasat mevsimi başlar. Buğday ve çavdardan önce, sırasıyla arpa, mercimek ve nohut hasatı yapılır. Hasat, işleme ve depolama ayları boyunca bütün aile üyeleri gün doğumundan gün batımına, hatta ay ışığı olduğu zamanlarda karanlıkta bile, hep beraber çalışırlar. Sapların hâlâ yeşil olduğu zamanlarda ekinleri tırpan yardımıyla erkekler kaldırır. Biçme işlemi için orağı tercih eden kadınlar, köklerin iyice kurumasını beklemek zorundadır. Harman dövme ve depolama Eylül ayına kadar sürebilir.

Res. 57: Geleneksel kırsal topluluklarda kazayağı (*solda*) ya da düven (*sağda*) gibi tarım aletlerinin yapımında, büyük bir ihtimalle Tunç ve Demir Çağlarında da olduğu gibi ahşap malzeme kullanılır.

Res. 58: Hasat ve harman, bütün ev halkının katılımıyla şafak vaktinden gün batımına kadar yapılan faaliyetlerdendir.

Harman Dövme

Harman yerinin hazırlanması için kullanılan iki geleneksel yöntem vardır. İkincisi daha çok emek ister ve hasattan önce çok iyi hazırlanma gerektirir:

1. Harmanın başlamasından yaklaşık bir gün önce, bu alan suyla iyice ıslatılır ve çamurlu yüzey *lebe* (akıcı çamur) kıvamına gelinceye kadar birkaç saat boyunca tapanla düzlenir. Sonradan yüzey samanla kaplanır ve *loğlamak* olarak adlandırılan süreçte bir silindir yardımıyla iyice sıkıştırılır. Yüzey iyice sertleşinceye kadar harman yeri kurumaya bırakılır.
2. Bahar yağmurlarının yağdığı Nisan ayında harman yeri bir kürekle düzlenir, samanla kaplanır ve silindirle sıkıştırılır. Her yağmur yağdığında, bu işlem tekrarlanır.

Harman tahtası ya da düven, tahılları başaklardan ayırdığı gibi, tahılın dış kabuğunu da parçalar. Düzlenmiş alt tarafına keskin çakmak taşlarının çakıldığı ve öküz ya da diğer koşum hayvanlarının çektiği bu tahta, tahılların üzerinde ara vermeden gezdirilir. Harman dövme sürecinin bu aşamasına *mal yağma* adı verilir. İkinci adımda harmanlanan tahılın toplanması ve yığılması (*tığlamak*) yer alır. Bu işlem, harman yerinde biçilmiş tahılın alt üst edilmesi için kullanılan tahtadan yapılma *yaba* yardımıyla gerçekleştirilir. Bunu tahıl kabuğu ve tahılın yaba ile rüzgara karşı savrulduğu *dirgen* izler. Bundan sonra tahıl (*çeç)* yığın halinde toplanır ve el, kürek ya da büyük bir tahta ile (*çeç mühürü*) mühürlenerek, temiz kalması için kalın bir pamuklu bezle örtülür. Tahılların mühürlenmesi muhtemelen çalınmaya karşı alınan önlemlerle bağlantılı eski bir geleneğe dayanır. Çünkü bu yığının içinden çok az miktarda tahıl alınsa bile, mühür baskısı zarar görür. Yığma işlemi tahılın soğumasını sağlar. Aksi taktirde, harman yerinden sonra hemen ambara götürülürse, sıcak ve kurak yaz iklimi nedeniyle hâlâ oldukça sıcak olan tahıl küflenmeye başlar ve böceklenir. Soğuduktan sonra tahıl kalburlarla ölçülür ve büyük yün ya da pamuklu çuvallara doldurularak, *petek* adı verilen büyük kil sandıklar içinde depolandıkları tahıl ambarlarına götürülürler. Tahılın taşınması için kullanılan öküzlerin çektiği kağnının sağlam tekerlekleri - ağzına kadar dolu olmasa bile - sürtünmeden ötürü kendine has bir gıcırtı sesi çıkarır.

Yazın, güz yağmurları başlamadan önce, evlerin düz çatıları da su geçirmeyecek şekilde onarılır. Güz mevsiminde birdenbire don olup, sebzelere zarar verebilir. Bu dönemde kadınlar genellikle tarlalarda değil, besin işleme faaliyetlerini gerçekleştirmek üzere evlerde çalışırlar. Erkekler ise kimi zaman Ekim ayına kadar uzayan güz dönemi saban sürme ve kışlık ürünlerin (çoğunlukla buğday ve çavdar) ekim işlemleri için tarlalara dönerler. Ekim işleri güz yağmurlarının neden olduğu gecikmelere bakılmaksızın yapılır. Doğu Anadolu'nun pek çok yerinde buğday bir kış ürünüdür ve 15 Ekim-15 Kasım arasında ekilir. Ancak bu bölgede yağmurların geç yağması halinde, baharda yaz ürünü olarak ekilir. Kasım ayında koçlar satılır ve köylüler küçük kasabalardan kışlık çay, tuz, şeker ve gaz lambaları için gaz yağı ihtiyaçlarını karşılarlar.

Kışın ekonomik faaliyetler ev içinde sürdürülür. Karasal iklimin hüküm sürdüğü bölgelerde bu işler Aralık ayında başlar ve Mart sonuna kadar devam eder. İç ve Doğu Anadolu illerinde kar her yeri kaplar, soğuk dışardaki işlerin yapılmasını büyük ölçüde engeller ve yolların kapanmasıyla köyler tecrit olur. Bu dönemde hayvan barınakları ve ahırlarda tutulan hayvanlara bakılması ve yem verilmesi gerekir. Bunun yanı sıra kadınlar daha çok dokuma, giyeceklerin onarılması, örgü ve yün eğirme işleriyle uğraşırlar.

Verimlilik

Tahıl rekoltesi bölgeye ve mevsime göre değişiklik gösterir. Yeterince yağmur yağan ortalama bir yılda buğday 1:7-9, arpa 1:5-7 ve baklagiller de 1:4-6 oranında ürün verir. Doğu Anadolu'nun yarı kurak bölgelerinde ve daha yüksek irtifalarda, normal hava koşulları altında geleneksel kuru tarımın yıllık buğday rekoltesi 1 hektar için 850 kg (dönüm başına 85 kg) civarındadır. Kurak geçen bir mevsimde, kullanılan tohumluk tahılın karşılığı bile alınmaz. Örneğin, 1950'lere kadar 1:5 oranında ortalama rekolte yeterli addediliyordu. Başka bir deyişle, geleneksel kuru tarımda hektar başına 1000 kg ya da dönüm başına 100 kg sınır olarak kabul edilir ve neredeyse hiç satı-

lık artı ürün kalmaz. Sulu tarımda çok daha yüksek olan rekolte, dönüm başına 150-200 kg arasında değişmektedir.

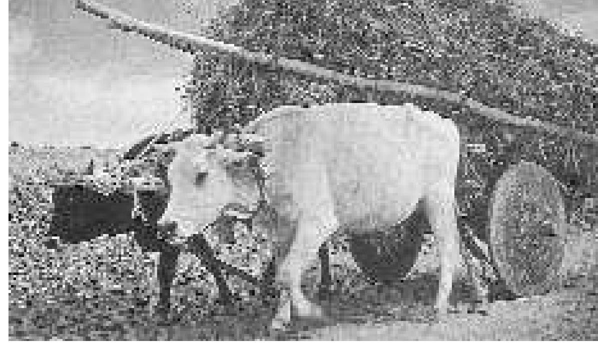
Ancak besin bitkilerinin yıllık rekolteleri hesaplanırken, zararlılar, mantar ve diğer hastalıklardan kaynaklanan hasat öncesi ve sonrası kayıplar da göz önünde bulundurulmalıdır. Mercimek, kara burçak ve bezelye de bu tehlikelere açıktır.[120] Çoğu botanik kalıntıların bitkisel kısımlar yerine tohum ve meyvelerden oluşması nedeniyle, hasat sonrası tarımsal kayıpların aksine, arkeolojik verilere dayanarak hasat öncesi zararı tahmin etmek çok daha zordur.[121]

Res. 59: Tarlalar köyden biraz uzakta ise, tahıl ve tahıl kabuklarının taşınması için çeşitli türdeki at arabaları ya da kağnılara ihtiyaç duyulur.

Res. 60: Anadolu'daki geleneksel kağnı arabasının şekli ve önemi Tunç Çağı'ndan beri değişmemiştir. İki öküzün çektiği sağlam tekerlekleri, ağır bir yükü kaldırabilir. Yavaş bir taşıma aracı olmasına rağmen, basitliği ve manevra kabiliyeti nedeniyle yaygın şekilde kullanılır.

Res. 61: Doğu Anadolu'nun dağlık bölgelerinde yaşayan bazı kırsal topluluklar öküzlerin çektiği tahta kızakları iki tekerlekli kağnılara tercih ederler. (Sağdaki resim Oktay Belli'nin izni ile kullanılmıştır).

120 Son yıllarda yapılan araştırmalara göre zararlıların neden olduğu hasat sonrası kayıplar % 10-20 arasında değişmektedir (Kislev 1991:121); tahıl ve baklagillerin geçmişteki durumu ise herhalde günümüzde olduğu kadar ciddi boyutta değildi (Kislev 1991:133).

121 Hasat öncesi hastalıkları bitkinin yaşamındaki aşama ya da istila ettikleri kısıma göre kök ve fide, yaprak ve gövde zararlıları ya da meyve kurtları olarak ayırmak mümkündür (Kislev 1991:129). Eski Anadolu için bkz. Nesbitt 1995.

Tahıl rekoltesi geleneksel bir ölçü sistemine göre ölçülür, kullanılır ve depolanır. Bir *yarım* 16 litre kapasitesi olan bir tenekedir; bir *ölçek* = 8 litre; bir *mucur* = 4 litre ve *yarım mucur* = 2 litreye denk düşer. Bu ölçüme göre 16 litre, 16 kg buğday, 12 kg arpa, 8 kg çavdar ve 17 kg mercimeğe karşılık gelir. Geleneksel yöntemlere göre üretilen günümüz rekoltelerini hesaplarken, İç Anadolu'daki bazı dağ köylerinde yer alan tarlaların açık arazi köylerinden farklı şekilde ölçüldüğünü göz önünde bulundurmak gerekir. Bu şekilde tarlalar, köşeleri boyunca yürünmesi suretiyle ölçülür ve ölçü birimi olan *çift adım* yaklaşık 2 m ya da biraz daha kısadır. Batı ve İç Anadolu'da yer alan bazı geleneksel köylerde çiftçilerin *dönüm* dedikleri ölçü birimi 2400 m^2ye kadar ulaşabilir.[122]

Beş kişilik bir aile, hayvanları beslemek için gereken arpa, çavdar ve yulaf gibi tahılların yanı sıra, yılda en azından yaklaşık 1800-2000 kg kadar buğday yetiştirmek zorundadır. Her yıl yarısının ekildiği ve diğer yarısının nadasa bırakılarak kısmen otlak olarak kullanıldığı 6 hektarlık kuru tarım toprağı, ortalama bir ailenin ihtiyaçlarına karşılık verir. Sulu tarıma elverişli bölgelerde ise, 2-3 hektarlık bir toprak, ortalama büyüklükteki bir aile için yeterli olur. Ancak bundan daha azına sahip çoğu aile, ekonomilerini tarım dışındaki faaliyetlerle desteklemek zorunda kalmaktadır.

Tahılın İşlenmesi ve Tüketimi

Ev dışındaki faaliyetlerle geçen aylarda bir Anadolu çiftçisi, birincisi gündoğumunda, ikincisi öğleden önceki kuşluk vaktinde, üçüncüsü öğlen, sonuncusu da akşam olmak üzere, günde dört öğün yemek yer. Ev içi faaliyetlerin yapıldığı kış aylarında ise, sadece üç kere yemek yenir.

Anadolulu çiftçiler yıllık ortalama besin tüketimlerini kişi başına 320 kg olarak hesaplarlar. Buna göre, buğdaydan yapılan diğer ürünlerin yanı sıra, çalışan yetişkin bir çiftçi günde en azından 750 gram ekmek (= yıllık yaklaşık 270 kg un) tüketir ve asgari geçim gereksinimi için kişi başına toplam 320 kg buğday ayrılması makul bir hesaptır. Ancak eğer tahıl, besin enerjisi gereksiniminin sadece % 75'ini karşılıyorsa, kişi başına düşen asgari gereksinim yaklaşık 230 kg'dır (Garnsey 1988:104).

Doğal olarak bir evde yaşayan fertlerin tükettiği miktar yaşa ve hatta cinsiyete göre değişir. Ev içinde ve dışında aralıksız çalışarak daha fazla enerji harcamaları nedeniyle, genellikle kadınlar erkeklere oranla biraz daha fazla tüketimde bulunabilirler. Buna karşın, çocuk ve yaşlılar daha az tüketirler. Hasattan sonra, ev halkının büyüklüğüne göre hesaplanan tahıl miktarı yıkanır, kurutulur ve depolanır. Bunun yarısından (kişi başına yaklaşık 160 kg) ekmek ve diğer ürünler için un yapılır ve kalan kişi başına 160 kg ise bulgur haline getirilir. Küçük ve geleneksel köylerde ekmeklik un için ayrılan buğday halen öğütme taşı ve el değirmeni yardımıyla öğütülür. Öğütme ve kalburdan geçirmenin türü ve miktarına göre değişik incelikte un üretilir ve özellikle İç Anadolu Platosu'nda ekmek yapımı için bazen çavdar ve buğday karışımı kullanılır. İç Anadolu'da yer alan çoğu köy evinde birkaç gün yetecek kadar - en azından üç günde bir - ekmek pişirilir. Kubbeli fırınlar avludaki bir platform üzerine kurulur ve/ya da tandırlar hem mayalı hem de mayasız ekmek yapımı için kullanılırlar.

Anadolu kırsalında farklı teknikler kullanılarak çeşitli ekmekler yapılır:

Tandır ekmeği, buğday unundan yapılma mayasız hamurdan hazırlanmış düz ince bir ekmektir. Anadolu'nun çoğu bölgesinde en yaygın tüketilen ekmek türüdür.

Fırın ekmeği mayalıdır. Bölgeye göre hamur buğday ya da mısır unundan hazırlanır ve kubbeli fırında pişirilir. Bu ekmek türü haftada yaklaşık iki kere, ya da bölgeye ve hane halkının büyüklüğüne göre, birkaç gün yetecek miktarda daha seyrek olarak hazırlanır.

Yufka ekmeği mayasız, çok ince açılan hamurdan yapılarak sac üzerinde pişirilir ve günlük yapılır.

122 Örneğin, Manisa'daki Te-Ve köyünde standart ölçüden büyük olan dönüm, tohumlar atılırken 800 m^2lik üç parsele bölünür (Balaman 1982:36). Bu köyde her aile 72 ile 240 dönüm arasında değişen toprağa sahiptir.

Gözleme yağlı hamurdan yapılma mayasız ince bir ekmektir ve sac üzerinde pişirilir.

Bazlama kabaca öğütülmüş undan yapılma mayalı bir ekmektir ve sac üzerinde pişirilir.

Çörek yağ, soğan ve etle yoğrulan mayalı bir ekmektir ve fırında pişirilir.

Gömme et ve/ya da soğan karıştırılarak yapılan mayasız bir ekmektir ve sıcak odun külleri altına gömülerek pişirilir.

Bulgur makarnalık buğdaydan (durum buğdayı) hazırlanır. Buğday yıkanır ve 100 kg kapasitesi olan kazanlarda yumuşayıncaya kadar pişirilmeden kaynatılır. Sonradan düz çatılara yayılan ve *hila* adı verilen örtüler üzerinde kurutulur. Kuruduktan sonra *tepir* adı verilen bir tahta alet yardımıyla içindeki taşlar ayıklanır. Sonradan bir eşek, katır ya da atın çevirdiği *dink* ya da *seten* adı verilen ağır değirmen taşı ile buğday kepeğinden ayrılır. Öğütme işlemi sırasında buğdaya karışan taş parçaları ya da yenilmez otlar tekrar temizlenir. Bu işlemin ardından buğday elle kullanılan taş değirmen yardımıyla öğütülür ve elenir. Geleneksel *sakka kalburu*, yuvarlak bir tahta kasnak ve üzerine delikler açılmış hayvan derisi ya da atın kuyruk kıllarından yapılan süzgeç olmak üzere iki kısımdan oluşur. Bulgur, deliklerinin büyüklüklüklerine göre düzenlenmiş farklı kalburlar kullanılarak elenir. Doğuda en iri delikli kalbura *sarat* denir ve bunu deliklerinin giderek küçüldüğü *taşgözü, sakka kalburu, başbulgur kalburu, düğürcek kalburu* ve *pitpitik kalburu* izler (Koşay 1977:36 dipnot 71). Her bulgur türü belli bir yemekte kullanılır. Örneğin, başbulgur kalburunda toplananlar pilavda, düğürcek kalburuna geçenler ince pilav için ya da kıyma ile karıştırılarak köfte yapımında, pitpitik kalburunda kalan en ince bulgur da koyu kıvamlı çorbalarda kullanılır ya da ineklere verilen yeme karıştırılır.

İşlenmiş makarnalık buğdayın başka bir türü de *döğme*'dir. Bunun yapımında buğday bulgur gibi kaynatılmaz ve ahşap ya da taştan yapılma büyük dibeklerde tahta tokmakla döğülen buğdayın kabukları toplanır. Özel bir ahşap kabuk tepsisinde işlemden geçtikten sonra, kabuklar un haline gelinceye kadar dövülür ve tahıl taneleri döğme pilavı yapımında kullanılır.

Un ve bulgur haline getirilmesinin yanı sıra, hane başına yaklaşık 90 kg buğday tarhana yapımı için ayrılır. Yıkanan buğday ıslak haldeyken dibekte taş bir tokmakla ezilir. Çatlayan buğdaylar kabuğundan çıkar ve beyazlaşarak darı haline gelir. Kabaca öğütülen darı, *katık* adı verilen ekşi yoğurt, et suyu, biber ve domatesle karıştırılır ve mayalanması için iki gün çatıda bırakılır. Bundan sonra süzülür ve kalan karışım düz çatıya serilen bezler üstünde kurumaya bırakılır.

Mevsimlik Yiyecek Toplama

İnsan ve hayvanların beslenmesine katkı sağlayan yiyecek toplama, en az diğer tarım faaliyetleri kadar önemli mevsimlik bir faaliyettir. Ormanlara yakın olmaları nedeniyle her tür yenilir yabani bitki ve meyveye kolayca ulaşabildikleri için, dağ köyleri ovadakilere oranla daha avantajlı konumdadır. Ayrıca, yakacak ve yapı malzemesi olarak kullanılan kurumuş ağaçlar, dallar ve sebze bahçelerini gezinen hayvanlardan koruyan çit yapımında kullanılan tahtalar da ormanlarda bol miktarda bulunur.

Baharda, ekim dönemi başlamadan önce genellikle kadınlar dağlardaki yenilir yabani otları toplar ve sırtlarında ya da eşeklerin sırtında evlerine taşırlar. Çiftçiler sebzeleri genellikle bahar yağmurları sırasında, kısa süren güneşli vakitlerde toplamayı tercih ederler. Yemlik, karakavuk, cinnak ve hardal gibi toplanan sebzelerin çoğu salata olarak çiğ halde yenir. Övelek, toklubaşı, madımalak ve mancar gibi diğer bitkiler ise yetiştirilen sebzelerin yanı sıra tüketilir ve çoğunlukla işlenmiş tahıl ve bitkilerle beraber pişirilir. Yabani bitkiler arasında özellikle mantar aranır. Yabani meyvelerden ise acı gaga olarak da anılan yaban elma, acı erik ve kuşburnu toplanır. Hayvan yemlerine de dağlardan toplanan bitkilerden katılır. Örneğin kökleriyle çıkarılan dikenli bir bitki olan güven, dikenleri temizlendikten sonra kıyılarak samanla karıştırılır ve hayvanlara verilir. Çam ağaçlarının kurumuş kozalakları (gidi) bile toplanarak, genellikle ateşin yeniden harlandırılması için kullanılır.

Res. 62: Farklı irilikte delikleri olan kalburlar, çeşitli türdeki bulgur yapımı için kullanılırlar. Buğdayın bulgur halinde tüketilmesi çok eski bir gelenek olmalıdır.

Res. 63: *Solda*) Altı kişilik - genç çift, üç çocukları ve adamın annesi - yerleşik bir Yörük ailesi. Buğdayın işlenmesi için bütün aile çatıda toplanır. Büyük bakır kazanlar suyu ısıtmak ve buğdayı yıkamak için kullanılır. Yıkanıp kurutulan buğdayın bir kısmı, bulgur pilavı olarak yenmek üzere dövülür. Sağ köşede, besinlerin işlenmesi ve depolanmasıyla geçen haftaların ardından kilim dokuma işiyle uğraşan kadınların kullandıkları tezgâh görülüyor. *Sağda*) Yıkanmış buğday çatıya serilen kalın yaygılar üzerinde kurumaya bırakılır.

Res. 64: Tek katlı ev içten bölünmüştür. Bir bölümde buğdayın un haline getirildiği bir su değirmeni vardır. Bu imkân sayesinde aile, az miktarda bir buğday ya da un karşılığında komşularının buğdayını da öğüterek aile ekonomisine katkıda bulunuyor. Bu ürünler ya köy pazarında satılır ya da yün çuvallar içinde depolanır. *Sağda altta*) Göller Bölgesi'nde tarhananın kurutulması.

Res. 65: Bulgur üretmek için buğdayın işlenmesi. *Solda*) Taş dibek üzerinde tahta tokmakla buğday döven bir kadın. *Sağda*) Oyulmuş eski bir ağaç gövdesinden yapılan dibek ve tahta tokmak (Oktay Belli'nin izniyle). Genellikle ağaç gövdelerinin sadece ev yapımında değil, çok çeşitli aletlerin yapımında da kullanıldığı dağ köylerinde rastlanan bu tür dibekler, Kuzey ve Doğu Anadolu'daki dağlık bölge yerleşmelerinde az sayıda arkeolojik kanıt bulunmasının nedenini açıkça göstermektedir.

Res. 66: *Solda*) Yufka ekmeği yapan köy kadınları. *Sağda*) Tandır ekmeği yapan bir anne-kız.

Res. 67: Koyun kırkma (*üstte*) ve yün eğirmenin (*solda*) ardından, güz ve kış mevsimlerinde içerde dokuma yapılır (*sağda*).

Res. 68: Kapadokyalı çömlekçi standart kaplar yaparken. Yardımcıları fırınlanmadan önce kapları perdahlıyorlar. Hititlerde de farklı ölçü birimleri olması, profesyonel çömlekçiler tarafından yoğun şekilde üretilen çanak çömleğin standart hale getirilmesini gerekli kılmıştır.

Res. 69: Çömlekçilik yapan bir Yörük köyü (Mihalıçık'ın kuzeyindeki Sorkun köyü). Bu köyde tarım, başta güveç olmak üzere mutfak kapları üretiminden sonra gelir. Burada ve seramik ya da kilim yapımında ustalaşan diğer köylerde, meslekler babadan oğula ve anadan kıza geçer. Köydeki kadınlar kapları yaptıktan sonra en aşağı 24 saat evlerinin çatısında kurumaya bırakır ve 150'lik gruplar halinde üst üste yığarak köy dışında pişmeye hazır hale getirirler. Ağaç kullanarak, 4-5 tabaka halinde hazırlanan kapların açık ateşte pişirilmesi, gün doğumundan gün batımına kadar sürer. Bu sırada, ürünlerin pazarlanmasından da sorumlu olan erkekler, ateşin sürekli yanmasını sağlarlar.

HAYVANCILIK

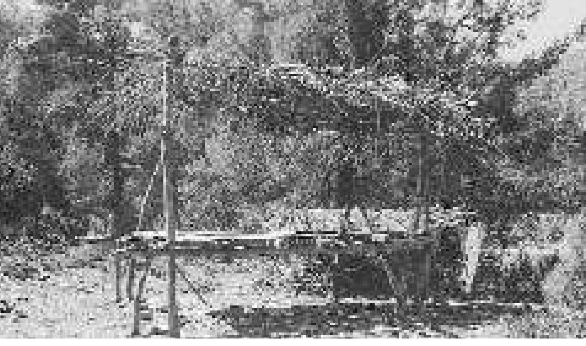
Anadolu'da tahıl tarımı, özellikle yarı kurak koşullardan etkilenen bölgelerde, hayvan yetiştiriciliği ile yakından ilişkilidir. Bu bağlantı, kuru tarım koşulları altında yapılan tahıl tarımının bazen bir çiftçinin asgari geçim gereksinimini dahi karşılamadığı küçük köy topluluklarında daha bariz ortaya çıkar. Bu yüzden, ek bir faaliyet olarak hayvancılığa ağırlık verilmesi genellikle çiftçilik ekonomisinde dengeliyici bir faktör oluşturur. Aslında Anadolu'da çiftçilerin yaptığı hayvancılık sadece tarıma destek verir ve çobanlık ve besicilikle ortak yönleri olan çeşitli türleri vardır.

Hane başına düşen koyun ve keçi sayısı, kabaca içinde yaşayan kişilerin sayısı ve refah durumlarıyla orantılıdır. Erkek iş gücünün kısıtlı ve tamamen tarım faaliyetleri ile meşgul olduğu durumlarda, çok sayıda koyunun sağılmaları ve kırkılmaları pahalıya mal olur. Hayvanlar kışı köyde geçirirler. Bu amaçla köylüler güz mevsiminde aralıksız çalışarak hayvanlara kışlık yem hazırlarlar. Samanın yanı sıra, taze ot ve arpa ahır ve ağıllarda depolanır. Beş baş koyun için bir kağnı dolusu ot, çok miktarda saman ve 24 kg arpa gerekir. Bu miktarla başa çıkamayan köylüler kış gelmeden önce hayvanlarını satarlar. Kış sonuna doğru söğüt dallarının uçları toplanıp kesilerek hayvanlar için ek yem olarak kullanılır.

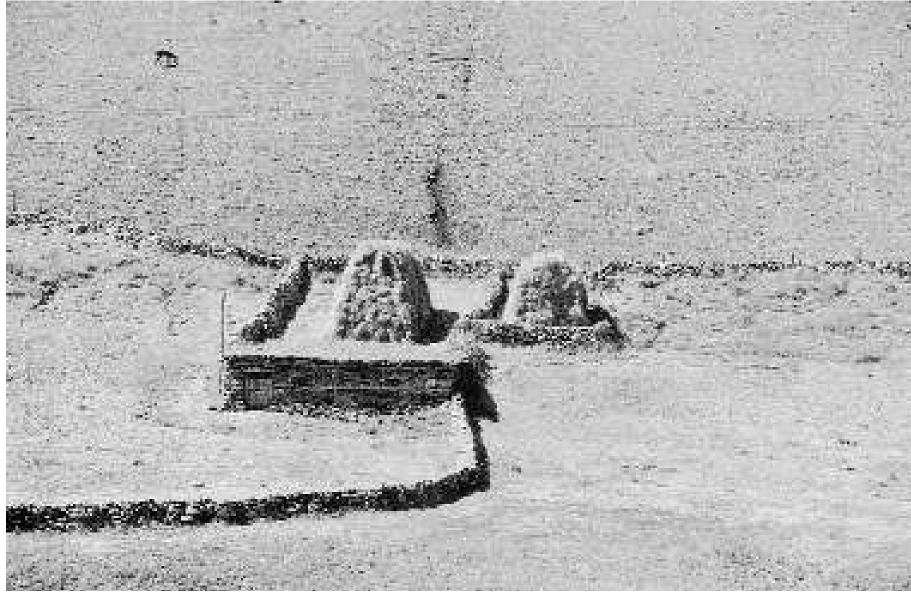
Bir davar sürüsü, koyun ve keçilerden oluşur ve bunlara gözcülük eden çobana da davar çobanı denir. Ankara gibi belli bölgelerde, koyun sürüleri davar, tiftik keçileri ise akdavar adı ile anılır. Büyük bir sürü, biri erişkin hayvanlardan oluşan davar sürüsü, diğeri de yavru kuzu ve oğlaklardan oluşan döl sürüsü olmak üzere ikiye ayrılır. Yavrulara gözcülük eden çobana da döl çobanı denir. Köydeki sürüler bir arada otlaklara götürülür. Bazen bir sürü tek bir aileye, akraba aile gruplarına ya da aynı mahalle ya da çevrede oturan komşulara ait olabilir. Çobanlar Nevruz'la (21 Mart) Zamheri (22 Aralık) arasında tutulur. Genellikle bütün gün yanlarında bulunan bir yardımcıları yoktur, ancak sürülerin sahibi olan ailelerden sırayla her gün bir kişi çobana ve köpeklerine yemek götürür. Sürülerin sürekli dağlarda kaldığı durumlarda, koyun ve keçileri vahşi hayvan saldırısından korumak için yardım etmek amacıyla, aileden bir kişi gece çobanın yanında kalır.

12-18 aylık koyunlara toklu adı verilir ve bunlardan dişi olanlara şişek, iğdiş edilmemiş olan erkeklerine de koç ya da döllük koç denir. İlk olarak yavruladıktan sonra (kuzulu şişek) şişek, dişi koyun olur. 12-18 aylık keçilere ise gezdal denir ve üreme çağına geldiklerinde dişiler cebiş, iğdiş edilmiş erkekler erkeç ve iğdiş edilmemiş olanları da teke olarak anılır. Yavruladıktan sonra (oğlaklı cebiş) cebiş, keçi olur. Koç ve tekelere özen gösterilmesi gerekir. İğdiş edilmedikleri için saldırgan olan bu hayvanlar, aylar boyunca ayrı ahırlarda tutulmak ve iyi beslenmek zorundadırlar. Zaten damızlık olarak kullanıldıkları için, sadece birkaç tanesi kalır. Diğer yanda, bakımı daha kolay olan toklu ve erkeçler etleri için satılırlar. Yünleri için özellikle İç Anadolu'da yetiştirilen koyunlar Mayıs başında kırkılır ve dağ otlaklarına salınırlar. Bir koyun yılda ortalama 1 kg yün, bir keçi ise 2 kg kıl üretir. Kırkma işlemi gecikirse yünün kalitesi düşer ve kıllar dökülmeye başlar. Sütü için beslenen koyunlar Haziran ortasından sonra kırkılır. Bu işlemin daha önce yapılması durumunda, hayvanlar vaktinden önce olgunlaşarak süt vermezler.

Çiftleşme mevsimi bölgesel iklim ve besleme alışkanlıklarına göre değişiklik gösterir. Ankara bölgesinde bu dönem, Ağustos ayına kadar ahırlarda tutulan koçların dişi koyunları döllemek üzere serbest bırakıldıkları zaman olan Kasım ayının ilk yarısına rastlar. Her koç günde 40-50 kadar dişi koyun dölleyebilir. Beş aylık hamilelikten sonra kuzular Mart ayı sonlarında (Nevruz başlangıcında) doğar ve bir ay boyunca annelerinden süt emerler. Kuzunun ölmesi halinde, sütten kesilip vaktinden önce olgunlaşmasını önlemek amacıyla koyunu sağmaya devam edilir. Bu tür koyunlara oğursak denir. İlk ay geçtikten sonra köylüler, doğal koşullar altında günde 300 gr süt veren koyunu sağmaya başlarlar. Mayıs'ın üçüncü haftası gibi kuzular anneleriyle yaylalara çıkmak için yeterince güç kazanmışlardır ve bir ay sonra köye getirilerek cinsiyetlerine göre iki gru-

Res. 70: *Solda*) Toroslar'daki korunaklı dağ vadisi otlağında yapılmış bir ağıl ve çoban çardağı. *Sağda*) Ege kıyısında daire şeklinde bir taş ağıl. Bu tür yapılar, genellikle köy dışındaki otlaklarda yer alır. Yazın buraya götürülen koyun sürülerine tutulan çobanlar gözcülük eder. Koyunlar sabah otlamaya götürülür ve öğlen sıcağından önce ağıllara geri getirilir.

Res. 71: Anadolu'nun Muş ya da Bingöl gibi dağlık illerinde, dağ yamaçlarında yer alan otlaklara hayvanlar için taş duvarlı yapılar inşa edilir. İyice yem depolanması halinde zeminleri toprak altında olan bu yapılar, kışın da barınak olarak kullanılabilir.

Res. 72: Doğu Anadolu'da yerleşik düzende hayvancılık yapanların çok sayıda sığırı vardır. Köylüler sığırlarını otlaklara ya kendileri götürür ya da bu iş için çoban tutarlar.

Res. 73: Farklı girişleri olan ahır, ağıl ya da tavuk kümesleri, köy evlerinin yanına inşa edilebilirler. Pencerelerin olmayışı, bu yapıları konut birimlerinden ayırt eder.

ba ayrılırlar. Erkek olanlar satılır; bir sürü haline getirilen dişiler ise, döl çobanlarına verilirek Haziran sonundan, bazı zamanlar Aralık ortalarına kadar, köy yakınındaki otlaklara götürülürler.

Sığır sürüsü, inek, öküz ve dişi mandalardan oluşur. Bu tür sürülerde danalar, eşekler ve katırlar da bulunabilir ve çobanlarına da dana çobanı denir. Sığır çobanlarına bütün dönem için sığır başına 16 kg buğday ödenir. Başka bir deyişle, iki yüz başlık bir sığır sürüsünden çoban yaklaşık 3 hektarlık bir topraktan alınan ürüne karşılık gelen 3200 kg buğday kazanır.

Bir yaşına gelen bir buzağı, dana olur. Bir yıl sonra danaların dişi (düve) ve erkek (tosun) olanları ayrılır. Buzağılı inek ise sonradan komuş ineği adını alır. İğdiş edilmiş erkeklere komuş/öküz, iğdiş edilmemiş olanlarına da macar/boğa denir. Bir komuş mandanın yavrusuna malak adı verilir. Bakımlarının zor ve pahalı olması nedeniyle, çoğu aile iğdiş edilmemiş erkekleri tutmaz ve çiftleşme zamanı geldiğinde komşudan ya da başka bir köyden ödünç alır. Üreme dönemi Mayıs ve Haziran aylarıdır ve dokuz aylık hamilelik döneminden sonra buzağılar Ocak-Şubat ayları arasında doğarlar. İlk iki ayda buzağıları anneleri emzirir. Ancak ineğin sütünü bir an önce sağmak isteyen fakir aileler, yavrulara da pişmiş arpa, buğday, ekmek parçaları ve taze ot yedirirler. Bu şekilde memenin iki ucundan buzağı emerken, diğer iki ucu sağılır. Günde iki kere sağılan bir inek günde ortalama 3 kg süt verir.

Büyük baş hayvanların küçüklere olan oranı, çevresel ve ekonomik faktörlere göre değişir. Otlak ve çayırların sığırlar için uygun olmadığı durumlarda çiftçiler az sayıda sığır ve daha çok sayıda davar sürüsü edinirler. Hayvan yetiştiriciliği tarımla beraber yapıldığında çiftçiler kendi koşum hayvanlarını edinebilir ve böylece çok daha kısa sürede kendi başlarına yapabileceklerinden daha büyük arazileri sabanla sürebilirler. Düvenin hayvanlar olmadan çekilmesi neredeyse imkânsızdır. Bir çift öküz, bir saban ya da kağnının çekilmesi için idealdir. Bakımlarının daha ucuz olması nedeniyle, çoğu çiftçi öküzleri atlara tercih eder. Bir çift at yılda 720 kg arpa tüketirken, otlamasına ek olarak bir çift öküz için sadece 72 kg arpa yeterli olur. Buna karşın yaz aylarında, özellikle İç Anadolu'nun belli yörelerinde, öküzlere bünelek adı verilen büyük sinekler musallat olur. Bu yüzden genellikle sabahın erken saatlerinde çalıştırılırlar. Koşum hayvanı olmayan çiftçiler genellikle komşuları ya da diğer çiftçilerle beraber ortakçılık anlaşmaları yaparlar. Büyük baş hayvanların getirdiği başka bir avantaj da yakacak ve gübre sağlamalarıdır.

Yine de hayvancılık dikkate değer ölçüde iş gücü ve yiyecek kaynağı gerektirir. Kış aylarının çok soğuk ve uzun geçtiği ve çoğu yerleşik çiftçi için daha sıcak yerlerde yaylacılık olanağının bulunmadığı bölgelerde bu gereksinim daha da artar. Çok sayıda hayvana sahip olmak onlara verilecek uygun ölçüde yemin önceden hazırlanmasını gerektirir. Hayvanlara verilen belli otlar baharda ekilir ve Haziran/Temmuz aylarında biçilirler. Eğer bunlardan yeterli miktarda yoksa, hafifçe kaynatılmış arpa, yulaf ya da kalın buğday unu, saman ya da kuru otlardan oluşan yemleri-

nin içine katılır.[123] Hayvanlara aynı zamanda düzenli olarak taze ot ve günde iki kere su verilmeli, atlar hergün tımar edilmeli ve ahırları da temizlenmelidir.

Orta büyüklükteki bir çiftlik köyündeki hayvanların toplam sayısı birkaç yüz ile birkaç bin arasında değişebilir. Ancak bu her evin eşit sayıda hayvanı olduğu anlamına gelmez. Aslında İç ve Doğu Anadolu bölgelerinde bazı evlerin sadece birkaç koyun ve keçisi olduğu ve hiç sığır ya da başka büyük baş hayvana sahip olmadığı pek çok çiftçi köyü vardır. Ortalama bir çiftçi ailesinin keçiden çok koyunu - yaklaşık 3:1 oranında - vardır. Bunun yanı sıra, çoğu evde en azından bir ya da iki inek, durumu biraz daha iyi olan ailelerde sayısı dörde ulaşabilen öküzlerin yanı sıra bir eşek ve/veya at da bulunur. Yaklaşık yirmi yıl önce Ankara iline bağlı geleneksel bir köyde yapılan bir araştırma, her ailenin sahibi olduğu hayvanların sayısındaki orantısız dağılımı gözler önüne sermektedir. 2500 baş hayvan, toplam 102 ailenin sadece 81'ine aittir. Hayvan sayıları 80 ile 500 arasında değişen sekiz sürünün her birinde, 200 başlık bir buzağı sürüsü ve dört ya da beş döl sürüsü vardır.[124]

Anadolu'da Yerleşik Düzen Hayvancılık Çeşitleri

Ahır Hayvancılığı

Bu besicilik türünde hayvanlar yılın belli bir bölümünde, yerleşim yerine yakın tarlalarda otlatıldıktan sonra, hergün ahır ve ağıllarına geri getirilir, yılın geri kalan kısmında ise kapalı tutularak hane halkı tarafından beslenirler. Bu program, iklim koşulları, mevsim, ekonomi türü, teknolojik düzey ve diğer faktörlere göre değişiklik gösterir. Bu yöntem, özellikle doğudaki dağlık bölgelerde yaygındır.

Mera Hayvancılığı

Bu genellikle yem toplama ve depolamanın hiç yapılmadığı ya da çok kısıtlı ölçüde yapıldığı ve hayvanların kapalı alanlarda ya hiç tutulmadıkları ya da çok kısıtlı ölçüde tutuldukları ılıman iklimin hüküm sürdüğü bölgelerde görülen ilkel bir çobanlık türüdür. Yerleşik düzen mera hayvancılığının çobanlığın en eski şekli olduğu düşünülmektedir.[125]

Yerleşik düzen hayvancılığında, her hanenin sahip olduğu hayvanların çeşidi ve büyüklüğü, elde edilmeleri ve bakılmalarını sağlayacak iş gücü ve ekonomik duruma bağlıdır. Anadolu'daki küçük köy hanelerinin sahip olduğu koyun ve keçi sayısı 5-30 arasında değişmekle beraber, ortalama 15-20 kadardır (Cribb 1991a:36, Çizelge 3.1b). Altı hektarlık ekili alanı olan ortalama bir aile, 15-20 baş koyunu altı ay boyunca kapalı konumda tutabilecek kadar yem üretebilir. Köylerdeki çok sayıda hayvanı besleyebilmek için, yoğun hayvancılık yapan çiftçiler, kimi zaman yaylacılık yapma yoluna giderler. Köy ekonomisinde yapılan böyle büyük bir düzenleme, uzakta yer alan otlaklardan yararlanılmasını, grup ve şahısların çobanlığın gerektirdiği yeni sosyal düzene ayak uydurabilmelerini ve bir o kadar da sürülerle ilgili yeterli bilgiye sahip olunmasını gerektirmektedir.

Yaylacılık

Yaylacılıkta çiftçiler, düz arazilerdeki kışlık yerleşmelerini bırakarak sürüleriyle beraber yüksek arazilerdeki otlaklara taşınırlar. Otlaklardaki mevsimlik değişimlerden yararlanan hayvancılığın bu eski formu, Anadolu'nun belli bölgelerinde muhtemelen Neolitik Çağ'dan beri kullanılmaktadır. Yaylacılık, Anadolu'nun yarı kurak bölgelerinde karma çiftçilik yapan topluluklara uygun, risk azaltıcı bir ekonomik seçenektir. Ekonomik bir strateji olarak, mevsimlik su sıkıntısı ve uy-

123 Hayvanlara çok miktarda tahıl verilmesi sadece pahalıya malolmakla kalmaz, karınlarını şişirerek hasta olmalarına da yol açar.

124 Sadece birkaç koyun ve keçisi ve hiç sığır ya da atı olmayan aileler fakir addedilir. Örneğin, Hasanoğlu köyünde yaşayanların çoğu kendilerini geçindirecek sayıda bile hayvana sahip değildir (Yasa 1955:107).

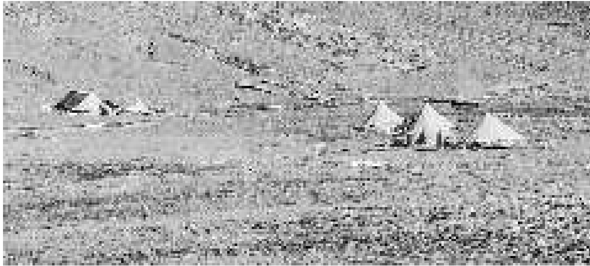
125 Daha geç dönem tarım toplumları arasında daha gelişmiş yöntemler kullanılarak süregelmiştir (Khazanov 1994:27).

gun otlakların bulunmayışı ya da yerel çiftçilerin ekonomik kaynaklarını tüketen sert kışlarla başa çıkabilmeleri problemlerini çözer. Aslında yaylacılık sadece hayvancılıkla ilintili değildir. Bahar ortalarından güz başına kadar yaylalarda kalınması sayesinde, çoğu köy hanesi belli yabani bitkiler, meyveler ve şifalı otlar toplayarak geçim ekonomilerine destek olur. Doğu Karadeniz Bölgesi başta olmak üzere bazı bölgelerde, yaylalarda geçirilen aylar hayvanlar için kışlık yem toplanması ve depolanmasına ayrılır. Yaylada geçirilen zaman süresince balık tutulması ve ava çıkılması da ailelerin beslenmesine katkıda bulunur.

Sürekli oturulan köylerin alçak irtifalarda yer aldığı ve yazın sürülerin yaylalara götürüldüğü Akdeniz tipi yaylacılık, Kilikia ve Amanos da dahil olmak üzere Anadolu'nun pek çok bölgesinde uygulanır. Bunun tersi olan sürekli oturulan köylerin dağlarda yer aldığı Alp tipi yaylacılığa Güney ve Doğu Anadolu'daki bazı yarı göçebe çoban topluluklar arasında rastlanır. Ancak yerleşik çiftçi topluluklarında daha seyrek görülür. İlk türde, köy ve kasaba topluluklarının bazı kesimleri baharla güz arasındaki dönemi bol çayırlı yüksak platolarda, yüksek dağ yamaçları ve tepeliklerde, çadırlarda ya da hafif inşa edilmiş evlerde konaklayarak geçirirler. Ovalar ve vadilerde yer alan esas köylerde kalanlar ise, kışlık tahıl ve yemin hasatı ve depolanması ile uğraşırlar. Anadolu'da yaylacılık genellikle dikey bir yol izler ve köyün belli kesimleri, kimi zaman da bütün köy, bir birlik halinde mevsimlik yerleşilen ufak köyler ya da dağınık kulübelerden oluşan yaylalara göç ederler (Alagöz 1938, 1939). Bu yer değiştirme, aynı grup insanların, yılın farklı zamanlarında değişik yerleşme planı ve mimariye sahip iki ya da daha fazla yerleşim yeri edinmelerine yol açmaktadır (Yakar 1990a).

Köydeki sürülerin mevsimlik yer değiştirmesinin bir göçebelik unsuru taşıması, nüfusun sürüleriyle beraber yer değiştirip değiştirmemesine bağlıdır. Bu nedenle, insan katılımının derecesi göçebeliğin ortaya çıkmasında çok önemli bir rol oynar. Yaylacılıkta ortak sürüye gözcülük eden

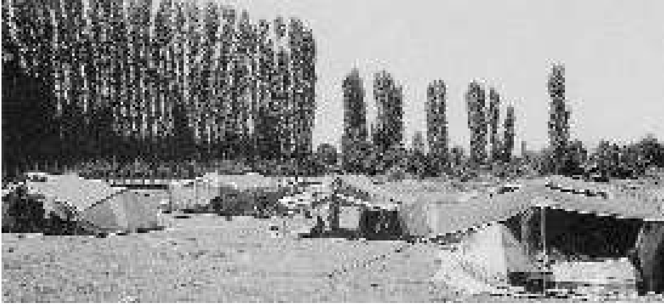

Res. 74: Erciyes Dağı'nda yaylacılık yapan gruplar. Yerleşik çiftçiler ve yarı göçebe çoban gruplar koyun sürüleriyle beraber yazın bu dağı mesken tutarlar. Son yirmi-otuz yıldır köylüler sürülere yaz boyunca gözcülük etmeleri için çobanları ya da bazı aile fertlerini gönderirler. Çadırlar tepe yamaçlarına, taştan yapılma ağılların yanına kurulur. Büyük ve kullanılmayan ağılların bazıları açık hava faaliyet alanları olarak kullanılır. Duvarlar hem gölge, hem de rüzgardan korunma sağlar. Vadilere hayvanlar için çimen ekilir ve yaz sonunda bunlar biçilerek köylere götürülür.

ve ondan yararlanan çok sayıda insan yer alıyorsa, bazen yeni bölgelere gidilerek, yeni bir yer değiştirme dokusu yaratılır. Bu doku, her yıllık döngü sırasında otlakların durumu üzerinde doğrudan etkisi olan yağışların sıklığına göre değişiklik gösteren çoban göçebelerin göç dokusuna benzerlik gösterir. Yine de, yaylacılık yapan grupların göç dokusu, çoğu göçebe aşiretininkinden daha farklıdır. Yaylaya çıkan gruplar, kısa mesafeleri tercih eder ve her yıl aynı otlaklara giderler. Etnografik kayıtlara göre, koyun, keçi ve sığırları otlatmak için yola koyulur ve genellikle 30-100 km arasında değişen oldukça kısa mesafeler kat ederler. Yine de, tırmanmanın öncesinde uzun yatay bir yol varsa mesafeler daha uzar ve göç çoban göçebelerinkine benzer. Uzun süren kuraklıklar da çoban grupların sürüleriyle beraber daha uzun mesafeler kat etmelerine neden olabilir. Çok büyük sürülerden oluşan ve sınırlı taşıma kapasitesi olan alanlarda bölgesel kapsamda yapılan yaylacılık, otlaklara zarar vererek azalmalarına neden olmakta ve büyük ölçekli hayvancılığı uygulanamaz hale getirmektedir.

Günümüzde otlaklara ulaşmak Osmanlı Dönemi'nde olduğu kadar kolay değildir. Otlatma hakkı ya şahıslara ya da köy tüzelkişilerine aittir. Tüzelkişilere ait olduğu durumlarda köy toplulukları, uzak mesafelerdeki yaylalar üzerinde ortak hakka sahiptirler (von Bruinessen 1979:45-47; Tunçdilek 1962; 1963).

Res. 75: Kayseri'de yaylacılık yapan gruplar. Farklı yayla grupları yazı geçirmek için değişik yerler seçerler. Yatay yaylacılıkta nehir kıyıları ve park ormanları tercih edilen yerler arasındadır. Yaylacılık yapan yerleşik düzen köylüleri yarı göçebe çobanlara benzer şekilde örgütlenirler. Ancak iki grup arasında bazı farklar vardır. Ağılların olmayışı ve çadırların bir araya gelme şekilleri, çiftçilere ait bir grup olduklarına işaret edebilir.

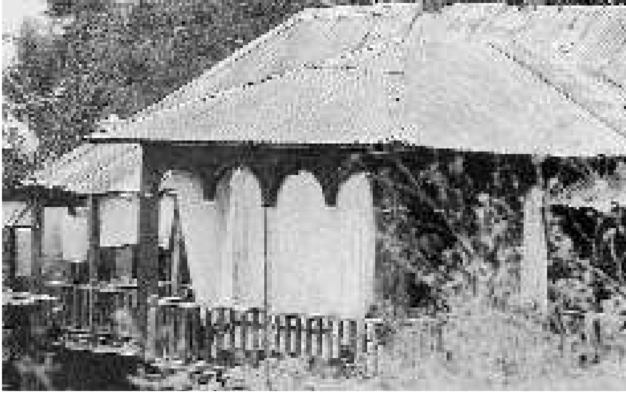

Res. 76: *Solda*) Doğu Anadolu'da Aras Nehri yakınında çoban toplulukların çadır yeri. *Sağda*) Karadağ yamaçlarındaki yayla yapıları. İç Anadolu'da yaylacılık yapan yerleşik grupların yolları yarı göçebe ve göçebe grupların kat ettiğinden daha kısadır. Yerleşik grupların gittiği yol nadiren 50-60 km'yi aştığı gibi, 5 km'lik bir mesafede de yer alabilir.

Res. 77: *Solda*) Her ne kadar bazen yayla evlerini kalıcı köy evlerinden ayırt etmek zor olsa da, yayla evleri derme çatma yapılır ve oturulmadan önce onarılmazlar. Çünkü yazın nadiren yağmur yağar ve faaliyetlerin çoğu dışarda gerçekleştirilir. *Sağda*) Dışarda yer alan fırın birkaç aileye hizmet eder.

Res. 78: Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yazın sadece kırsal topluluklar değil, kasabalarda oturanlar ve hatta yerel ve merkezî yönetimlerde görevli memurlar da, yaylacılık yaparlardı. *Solda*) Kilikia bölgesindeki Toroslar'da yer alan yazlık evler. *Sağda*) Yazlık köylerde toplanan şifalı otlar, kışlık köylerde çeşitli şekilde kullanılmak üzere işlemden geçirilir.

Res. 79: Yayla evi genellikle küçük olur ve çadırda olduğu gibi, uyuma, yemek yeme ve yemek hazırlama gibi ev içi faaliyetler tek bir odada yapılır.

GÖÇEBE VE YARI GÖÇEBE TOPLULUKLAR

Geleneksel toplumlarda en büyük sosyal, ekonomik ve politik yapı aşirettir. Anadolu'da bu yapı, göçebe/yarı göçebe gruplar arasında tamamen yerleşik düzene geçmiş kırsal topluluklarda olduğundan daha iyi korunmuştur. Gerçekten de Anadolu'daki göçebe ve yarı göçebe aşiretler, İlk Demir Çağı başta olmak üzere, eski Anadolu aşiretlerinin sosyo-ekonomik yapısı (Bradley 1992) ve merkezî devlet, yerel yönetimler ve yerleşik topluluklarla ekonomik, sosyal, kültürel ve politik alanlardaki etkileşim tarzları hakkında ipuçları vermektedirler (Gilbert 1975, 1983).

AŞİRET YAPISI

Çoban göçebeler arasındaki en büyük bölgesel örgütlenme, birkaç boy ya da aşiretin bir araya gelmesinden oluşan ve il adı verilen aşiret konfederasyonuydu. Bu bölgesel ya da politik konfederasyonlardan oluşan aşiretlerin hepsinin aynı etno-kültürel kökenden gelmesi şart değildi. Ortalama bir aşiret birimi yaklaşık 1000 çadırdan oluşuyor (Cribb 1991a:51) ve böylece çadırlarının sayısı 5000'e ulaşan Yomut konfederasyonunda olduğu gibi, beş ya da daha fazla aşiretten oluşan konfederasyonlarda, binlerce çadır ortaya çıkıyordu. Bazen bir reisin babadan geçen liderlik vasfıyla başkanlık ettiği aşiret düzenlerinde, kendine has bir hiyerarşik yapı vardır. Bir aşiret reisinin en önde gelen sorumluluğu grubu bir arada tutmaktır. Ancak otoriter bir lider bile aşiret yapısını ilk şekliyle uzun süreli bir arada tutmayı başaramaz. Etnografik örnekler, daha zayıf aşiret ya da boylarla birleşerek gelişemeyen aşiretlerin, daha büyük ve güçlü olanlarla birleştiklerine işaret etmektedir. Gerçekten de, ekonomik zorluklarla ya da daha güçlü bir rakiple karşılaşan zayıf aşiretler, Kaşkay aşireti örneğinde de olduğu gibi, ya diğer gruplarla birleşir ya da daha güvenli bölgelere taşınırlar. 1871 yılındaki ağır kıtlıktan sonra yaklaşık 4000 Kaşkay aşireti hanesi, Bahtiyari aşiretine katılmıştır (Oberling 1974:218; Barth 1961:85-86). *Kethuda* ya da *kalantar* adı verilen aşiret liderleri ya da *ilhan* adı verilen konfederasyon liderleri, kendi şahsi konumları ya da mal varlıkları tehlikeye girmediği sürece aşirete ait geleneksel ekonomik faaliyetlerin idaresine karışmazlardı.

Etno-tarihi örnekler, büyük aşiret birliklerinin her zaman durağan kalmadığına işaret etmektedir. Daha küçük aşiretlere bölündükleri gibi, daha güçlü bir politik ya da dini liderin (bey/reis/şeyh/şıh/ulukişi) yönetimi altında bir konfederasyon halinde tekrar birleşebilirler. 19. yüzyıl Doğu Anadolu'suna ait kayıtlar bunu açık şekilde göstermektedir. Patnos'taki Hasananlı aşiretinin Hayderanlı, Adamanlı ve Sipkanlı aşiretleri gibi kolları vardı ve bunlar konfederasyondan ayrılmaları halinde ana aşiretin saldırılarına da maruz kalıyorlardı. Örneğin, Hasananlı Kürtleri'nin sadece adı bilinen lideri Patnoslu Hoseyn (Hüseyin) Paşa, Doğu Beyazıd bölgesinde Sipkanlı aşiretine ait birkaç köyü tahrip etmiştir (Lynch 1901:21).

Türkiye Cumhuriyeti'nden önceki dönemde Doğu Anadolu'da var olan tipik göçebe konfederasyonlarına ait en iyi örneklerden birini hem göçebe hem de yerleşik bölümlerden oluşan İran'daki Bahtiyari aşireti oluşturmaktadır. Bahtiyari, etno-kültürel bir gruptan çok, çeşitli kültürel geçmiş ve dillere sahip birkaç gruptan meydana gelmiş, temelde göçebe birliklerden oluşan politik bir grup olarak algılanmalıdır. Sürekli yurt edindikleri Luristan'ın dağlık arazilerine ilk olarak 12. yüzyıl ortalarında gelmişlerdir. O dönemde kültürel ve etnik açıdan daha uyumlu bir gruptular. Ancak işgal ettikleri bölgede önceden oturan yerel çoban grupları da kendi aşiret yapılarına dahil etmeleri nedeniyle, Bahtiyari'nin etno-kültürel dokusu sonraki yüzyıllarda değişime uğramıştır.

Bahtiyariler'de koyun ve keçi sürülerinin yanı sıra birkaç katır, at ve deve sahibi olan çekirdek aile birimleri yoğun tarımla uğraşırlar (Zagarell 1988:359). Ondan sonra gelen sosyo-ekonomik birim olan *oulad*, birkaç büyük aileden oluşur. *Oulad* içinde hane arası ilişkiler eşitlik eğilimi gösterir ve liderlik resmi değildir. Birkaç *oulad*'ın bir araya gelmesiyle oluşan ve *tira* adı verilen daha

büyük bir birlik halinde, ailelerden birinin içinden çıkan *kethuda*'nın politik liderliği altında beraber göç ederler (Zagarell 1988:360).

Aşiretlerin alt bölümlere ayrılması, özellikle grupların sosyal ve ekonomik faktörlere göre yeniden örgütlendiği mevsimlik göçler sırasında gündeme gelir. Örneğin, güneydoğu illerinde, dağınık haldeki hane halkları göç güzergâhında birbirlerine yaklaşmaya başlar ve yaylalara doğru yola çıkmadan önce kabile bağlarına göre yeniden örgütlenme eğilimi gösterirler. Bu gruplar ara yollar ya da dağ geçitlerinde, aynı doğrultuda ilerleyen başka aşiret gruplarıyla karşılaşırlar. Bu tür karşılaşmalar gerginliğe neden olabilir, ancak grup dayanışmasına önem verildiği için kavgadan uzak durulur.

Mevsimlik dağılmada değişen dokuya göre aşiret alt gruplarına parçalanmaları nedeniyle, Anadolulu göçebelerin aşiret yapıları her zaman aynı kalmaz. Yine de mevsimlik yaylalara dağılma, aşiretin temel sosyal dokusundaki devamlılığı etkilemez. Gerçekten de etnografik belgeler, göçebe topluluklar arasında aşiret düzeninin devamlı olduğu ve mevsimlik yerleşme gruplaşmalarında ortaya çıkan değişiklikleri geçersiz kıldığı izlenimini onaylar niteliktedir.

a) Aşiret: Tek bir kurucu atadan geldiklerine inanılan kabile gruplarından oluşan en büyük sosyal yapıdır.
b) Kabile: Kabile ne belli bir bölgeyle tanımlanır ne de fiziki bir topluluk ya da yerleşme meydana getirir. Her birinin bir reisi olması nedeniyle, aşiret içinde önemli bir referans grubu olarak rol oynar. Kabile üyeliğinin onaylanması için sürekli olarak soyağacına başvurulur.
c) Tayfa: Bu alt bölünme çoban göçebelerde halen devam ettirilmektedir. Her tayfa oymaklara ayrılır.
d) Oymak: Her oymak hane/çadırlardan oluşan zomalara bölünür.
e) Zoma/Oba: Oba yaklaşık 40 çadırdan oluşur ve grup bileşimi genellikle baba soyundan ya da evlenme yoluyla akraba olan bir çekirdek üzerine kuruludur. Ancak hangi zomaya katılınacağı kararını verirken her çadır, kabile ve akrabalık ilişkilerinin yanı sıra, kira giderleri, sosyal seçimler ve kavgadan uzak durulması gibi faktörleri dikkate alır.[126] Gruplar farklı kabile üyelerinden de oluşabilir. Her yıllık göçten önce her zoma kendini temsil edecek bir başkan seçer. Her ne kadar bir zomanın bileşimi sadece her yıl değil, bazı durumlarda aynı yaz mevsimi sırasında değişse bile, Yörük aşiretlerinde genellikle oğullar, babalar ve erkek kardeşler aynı grubun bir parçasını oluşturur ve çadırlarını birbirlerine yakın kurarlar (Bates 1973:84). Anadolu'nun belli kısımlarında, küçük çadırlar kuran ailelere bölünerek yaylalara çıkan göçebe aşiret kesimlerine oba denir. Oba aynı zamanda yaylalardaki birkaç göçebe çadırın otlak alanı olarak da tarif edilebilir. Sayıları 5-25 arasında değişen gruplar halinde örgütlenmiş koyun yetiştiren az sayıdaki bu ailelere halen Karadeniz (örn. Ordu) ve Akdeniz Bölgeleri ve bazı güneydoğu illerinde rastlanmaktadır. Ancak artık çadırlarda değil, kışın terk ettikleri tek katlı evlerde yaşarlar. Kışın göçebe oba grupları, derin dağ vadilerinin kuytularına yerleşirler (*canik*). Başlıca ekonomik faaliyet olarak çobanlıktan tarıma geçen göçebe bir hane tarafından işgal edildiğinde, oba yerleşmesi mezra yapısı edinir.
f) Hane: Ocağı olan göçebe bir hane, bazen tutulan çobanların da içinde yer aldığı birkaç çekirdek aileden oluşabilir. Etnografik araştırmalar, çoğu yayla yerleşmesinin çeşitli büyüklükteki hanelerden oluştuğunu göstermektedir. Genellikle en küçük aileler 5-6, en büyükleri ise 15 kişiden oluşur. Büyük olan hanelerde 4 akraba çekirdek aile ve çalışanları da yer alabilir (Beşikçi 1969:98; Cribb 1991a:199-200).

126 Doğu Anadolu'daki Alikan aşiretinde bir zomaya katılma hakkını kazanmak için Cudigan, Cengovan, Ozigan, Neciman, Mehman, Birivan, Sehedan ve Sehevan adını taşıyan sekiz Alikan sülalesinden birine ait olmak gerekir (Cribb 1991a:201). Aslında zoma, otlak paylaşan grup üyeliklerinde en önemli faktör olan baba soyuna göre düzenlenir. Bu bölgesel grupların belli bir tutarlılık ve sosyal güvenlik sağlamalarına rağmen, tek tek haneler bazen yakın akrabalık bağları olan insanlarla bir arada çadır kurmayı tercih ederler.

AİLE

Genel olarak göçebe aileler büyük değildir ve çoğunlukla, yetişkinlerden oluşan en fazla iki nesil bir arada yaşar. Göçebe toplumların çoğunda, karı-koca ve evlenmemiş kız ve erkek çocuklardan oluşan çekirdek aile en yaygın formdur ve yarı göçebe ailelere göre daha küçüktürler. Yerleşik düzende yaşayanlarda olduğu gibi, büyük göçebe haneleri sık sık her iki, üç nesilde bir yeni birimlere ayrılma problemiyle karşı karşıya kalırlar. Ekonomik ve sosyal faktörlerden dolayı bu parçalanma, hem büyük hem de sadece çekirdek ailelerden oluşan hanelerde yaşanmaktadır.

Göçebe hanelerinin çoğu baba soyuna göre belirlenir. Baba mahallinde ikamet kuralına göre, kadın kocasının babasına ait olan çadıra gelin girer. Buna karşın, yakın akraba dahi olsa damat, nadiren karısının babasına ait çadırda yaşamaya başlar. Çadır halkının kimlerle beraber çadır kuracağı ya da göç edeceğini katı şekilde öngören buna benzer bir ikamet kuralı yoktur.

Bütün üyelerinin bölünmemiş bir çadırda beraberce yaşamalarından dolayı, göçebe bir hanedeki nüfus artışı sürtüşmelere neden olur. Bir gelin ile ailenin diğer üyeleri arasında çıkan bir kavga, çoğunlukla o erkek çocuğun baba çadırından ayrılmasıyla sonuçlanır. İlk ayrılan erkek çocuk, hayvanlar ve aileye ait diğer mal varlığından eşit derecede pay alır. En genç erkek çocuk ise babanın ölümüne kadar onunla kalmak zorundadır ve bu sayede de daha fazla miras edinme şansına sahip olur. Küçük hanelerde genellikle sadece en genç erkek çocuk evlendikten sonra anne-babasının yanında kalmaya devam eder ve daha önce ağabeylerine verilen paylardan arta kalan mülk ona miras kalır. Eğer bütün kardeşler babalarının yanında kalmaya karar verirlerse, babanın ölmesi durumunda, en büyük erkek çocuk haneyi yönetir ve diğerleri de ona bağımlı olur.

Mirasla ilgili olarak Yörüklerin kendi kuralları vardır. Devlet kanunlarının aksine kız çocuğa miras bırakılmaz, ancak evlendiğinde çeyiz verilir. Geline çoğunlukla babası ve kayınpederi altın para verirler. Küçük yaştaki çocuklar için verilenlerin dışında dul kadınlara miras bırakılmaz ve tekrar evlenmeleri halinde bu haktan da feragat etmek zorunda kalırlar. Doğdukları çadırdan ayrılan erkek çocuklara babanın ölümünden sonra miras kalmaz, ancak kendi hanelerini kurmaları halinde aileye ait sürülerden belli bir pay verilir (Bates 1974:114).

KONAK YERLERİ

Göçebelerin konak yerleri, her biri bir haneden oluşan tek tek çadırlardan meydana gelir. Yerleşik düzendekilerde olduğu gibi, göçebe hanesi de kendi başına bir üretim ve tüketim birimidir. Ancak ek binalar inşa etmek suretiyle yeni aile üyelerine yer açan köy evlerinin aksine, çadırlar bileşik birimler olarak bitişik halde kurulamazlar (Bates 1973:193; Kademoğlu 1974; Kramer 1979, 1982; Watson 1978). Yine de büyük çadırlarda hane halkının büyüklüğü ve ihtiyaçlarına göre ayarlamalar ve iç bölmeler yapmak mümkündür.

Bir konak yerindeki yerleşmenin yoğunluğu, bir tarafta bir araya toplanma diğer tarafta ise dağılmanın yer aldığı birbirine zıt eğilimler arasındaki orta yoldan geçer. Sosyal olma ve güvenliğe yönelik gereksinimler çadırları bir araya toplarken, dağılma sürülerin çadırlar arasında rahatça dolaşabilmesini sağlayacak alanlar yaratır. Ortalama bir göçebe yaylasındaki bir hane, çadırının etrafında yaklaşık 200 m^2lik bir faaliyet alanına gereksinim duyar. Bazen hayvanların bir arada tutulması, çadırların ortak sürü için açılan bir merkezî hayvan ağılının etrafında birbirlerine yakın şekilde kurulmalarına olanak sağlar.

Anadolu'daki göçebe çobanların konak yerleri, mekân, iç gruplaşma, çadır planı ve etrafındaki faaliyet alanı, arazi türü ve iç gruplaşmaya bağlı olarak çadırların kurulacağı yer konularında farklılıklar gösterir (Cribb 1991a:2; 1991b:376-383). Gerçekten de, belli bir göçebe ya da yarı göçebe grubun sosyal yapısı, yayladaki çadırların düzenine yansır. Çadırların birbirine yakın kurulması, haneler arasındaki yakın akrabalığa işaret eder. Bu bağlamda, aynı sülaleye ait olan köy

evlerinin dokusunu çağrıştırırlar (Kramer 1979; Watson 1979). Çoğu göçebe grubunda genellikle bir çadır yerleşmesinde yaşayanların refah ve sosyal durumu ile yerleşmenin büyüklüğü birbiriyle ilintilidir.

Eşitlikçi gruplar, sık sık üç ya da dört çadırın bir araya gelerek açık çadır yerleşmeleri oluşturduğu modüler bir yerleşme şekli gösterirlerken, Alikanlı (Frodin 1943-44:Res.14) ya da Beritanlı (Özbek-Köroğlu 1980) gibi tabakalı göçebe gruplar genellikle modülerden çok hiyerarşik bir yerleşme şekli sergilerler. Örneğin, akrabalık ve ekonomik bağımlılık üzerine kurulu gruplardan oluşan bir çadır yerleşmesi, eşitlikçi topluluk türüne göre daha farklı bir çadır dağılımı gösterir. Hiyerarşik düzende hanenin en yaşlı üyesi genellikle bütün grubun en büyüğü olan kendi çadırını ilk olarak kurma ayrıcalığına sahiptir. Akrabalarına ait çadırlar da akrabalık derecesine göre bunun etrafında yer alırlar. Uzak akrabalar ve/ya da tutulan çoban ve işçiler hane reisinden belli mesafelerdeki alanlara yerleşirler.[127] Bu tür hiyerarşik çadır yerleşmelerinde küçük çadırlarda 3-5 kişi oturur; içinde 50 kişinin yaşadığı büyük çadırların ise, Hakkâri yakınındaki göçebe çadır yerleşmesinde olduğu gibi, birbirlerinden fazla uzakta kurulmadıklarına tanık olunmaktadır (Cribb 1991a:101). Birbirlerinden hoşlanmayan göçebe toplum haneleri, çadırları arasında dikkate değer bir mesafe bırakır, ancak yine de aynı göç programını uygularlar. Kavga halindeki tarafların fiziki açıdan ayrılması, şiddet ve özellikle geleneksel aşiret törelerinin öngördüğü üzere, işlenen bir cinayete karşı intikam alınması sonucunda ortaya çıkan uzun süren kan davalarının önüne geçmek için etkili bir yoldur.

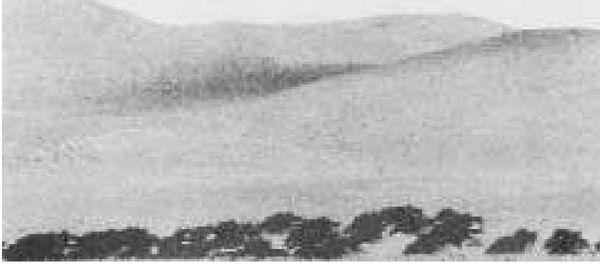
Göçebe çobanların çadır kurmak için terk edilmiş köyleri ya da tarihi ören yerlerini seçtikleri ve çadır temellerinde harabe evlerin molozlarını kullandıkları bilinmektedir. Örneğin Amik Ovası'ndaki terk edilmiş 16. yüzyıl yerleşmeleri, kışlayan Türkmen ve Kürt göçebeleri tarafından kullanılmıştır. Sarp yamaçlardaki düz teraslar da elverişli konak yerleridir (Aswad 1971:18; Cribb 1991a:152-153; Gamble ve Boismier 1991:371-394). Genellikle dağlık bölgelerde bulunan belli vadi sistemlerinde, tek bir topluluk, otlakların mevsimlik olarak kullanılabileceği değişik irtifalarda iki konak yeri kurabilir. Böylece yaylak ve kışlaklar birbirine yakın mesafede yer alır. Doğu illerindeki göçebe çadırlarının çoğu bu tür korunaklı ovalar ve alüvyon vadilerinde yer almaktadır. Oturulan köylerin yakın çevreleri de küçük göçebe gruplar tarafından çadır kurmak için uygun yerler olarak addedilirler. Çünkü hasattan sonra köylüler tarlalarını sık sık güz sonu ya da kış başına kadar sürülerini otlatan göçebe ailelere kiralarlar. Geçici konak yerlerine dönüşen tarlalara hayvanların bıraktığı gübreler toprağın verimini arttırdığı için, çiftçiler de bu uygulamayı teşvik ederler. Bu nedenle kışlaklar, hem azami dağılma hem de tarlalar ve yerleşmelerin yakınında kümelenme eğilimi göstermektedir. Alikanlı aşiretinde de olduğu gibi, dört beş çadırdan oluşan küçük gruplar düzenli olarak her yıl aynı köylere giderler (Beşikçi 1969; Cribb 1991a:136-137; Bates 1973, 1974).

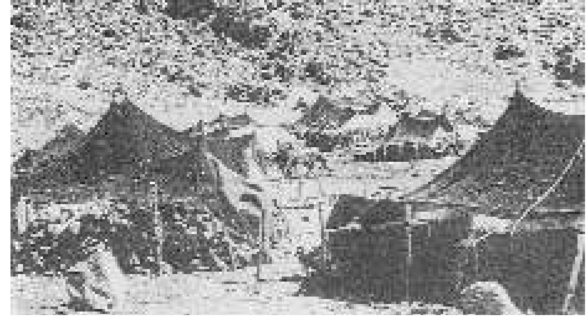
Kışın köylerinde kalabilmek için göçebe çoban grupların mutlaka köylülerle aşiret ya da akrabalık bağları olması gerekmez. Kendilerine tahsis edilen toprak ve otlaklar için kira ödeyerek köy topluluğunun geçici bir parçası haline gelip, köyün hizmetleri ve toprak kaynaklarından faydalanır ve köy muhtarının otorite ve koruması altına girerler. Kendileri ve hayvanları için otlakların ve güvenliğin var olması, kışı geçirmek için kalacakları yeri seçmede rol oynayan başlıca faktördür. Düzenli olarak aynı köylere gelmeleri sonucunda, sık sık göçebe aileler ve köy toplulukları arasında kalıcı ilişkiler kurulmaktadır.

Çoğu göçebe grup için davar ve dana sürülerinin büyüklüğü, kışlağın taşıma kapasitesine bağlıdır. Eğer bu hayvanlar bütün grup için yeterli olmuyorsa, konaklanan yerlerin dağılımı artar. Bu

127 Örneğin Koşan kabilesi reisinin, akrabaları, misafirleri ve çobanlarının da yaşadığı 7 hane çadırı arasında birkaç yüz metre mesafe koruduğu gözlemlenmiştir. Sosyal açıdan daha düşük seviyedekilere ait olan yaklaşık 70 çadır ise modüler şekilde planlanmıştır (Cribb 1991a:147).

Res. 80: *Solda*) 20. yüzyılın başlarına kadar dağ yamaçları ve vadilere yayılan çok sayıda çadırdan oluşan göçebe çobanların yayla yerleşmeleri oldukça büyüktü (Hütteroth'dan 1959). *Sağda*) Çoğu göçebe grubun yerleşik düzene geçmesi ve otlaklar üzerindeki baskının artması nedeniyle bu yayla yerleşmelerinin boyutu küçülmüştür (Cribb 1991: 6.4).

yüzden hayvan sayısı kışlakların büyüklüğüne göre sabit tutulur ve sonuçta yaylaklardan kapasitesinin altında faydalanılır. Bir konak yerinin büyüklüğü ve yerleşim düzeni de otlakların tek bir büyük alanı kaplamasına ya da dağınık halde yer almasına bağlıdır. Bu nedenle çadırların sayısı da bu otlakların dağılımına göre değişir. Eğer tek tek hanelerin büyük sürüleri varsa, bir yayla en fazla 20 çadırdan oluşur.[128] Otlakların halen aşiret mülkiyetinde olduğu Doğu Anadolu'da çok daha büyük yaylalar vardır.

Özellikle otlakların göçebelere ait olduğu durumlarda, hem yazlık hem de kışlık konak yerleri genel olarak aynı kalır. Yaylaların sürekli olarak aynı grup tarafından kullanılması halinde, çadırların yerine taş kulübe inşa etme eğilimi başlar (örn. Toros Dağları'ndaki Sarıaydın yaylası). Büyük ihtimalle eski çağlarda da göçebe konaklama yerleri kalıcı yerleşmelere dönüşmüştür. Bazılarının büyük siyah bir çadırla kapatıldığı taştan yapılma ağıllar da, göçebe yerleşmelerindeki ortak mimari özelliklerden biridir. Diğer yanda, yaylada otlakların sahibi olan göçebeler kadar çok zaman geçirmelerine rağmen, otlakları kiralayan aşiret grupları sadece birkaç depo platformu ve ocak inşa ederler.[129] Doğu Anadolu'dakiler gibi göçebelere ait büyük konak yerleri, özellikle uzun yıllar boyunca kullanılmaları halinde, genellikle yatay tabakalanma gösteren mimari kalıntılar meydana getirirler (Cribb 1991a:80).

Uzun süreli kullanılan yaylalarda, özellikle çadırların yamaçlarda kurulması halinde, çadır zeminleri genellikle kesme ya da doldurma yoluyla düzlenir ve kenarları çoğunlukla taşlarla işaretlenir. Çadırların önünde ek platformlar ya da teraslar da inşa edilebilir. İçerde küçük dışarda ise büyük bir ocağın var olması, faaliyet alanlarının en belirgin özelliklerinden biridir. Kısa süre konaklanan bazı yaylalarda ocaklar sadece birkaç küçük kaya parçası ya da yüzeysel bir çukurdan meydana gelirler (Kademoğlu 1974). Uzun süreli konaklamalarda, dışardaki ocaklar sıradan ateş yakma yerlerinden daha dayanıklı şekilde taştan, sıvanmış siperli duvarlı ve hatta bazen bacalı inşa edilirler. Artık suların küçük gölcükler oluşturmasını önlemek amacıyla, bazen yerleşmenin eğimli tarafına bakan bir hendek kazılır.

Bir çadır yerleşmesinin sadece genel planı değil, açık havadaki ateş yakma yerleri, kül ve çöp yığınlarının yer aldığı faaliyet alanları da, neredeyse terk edilmiş her konak yerinde arkeolojik açı-

128 Cribb, mevsimlere göre sürülerin bileşimi ve onları idare etmesi gereken yardımcı grupların sayısında meydana gelen değişiklikler nedeniyle, konak yerlerinin büyüklüğünün değiştiğini doğru şekilde gözlemlemiştir (1991a:143-144).

129 Otlaklarını kiralamalarına rağmen, yazı Nemrut dağında geçiren Alikanlı aşiret grupları da taştan yapılma dayanıklı çadır yerleri inşa ederler (Cribb 1991a:110).

dan yeniden canlandırılabilir (Cribb 1991a:100, 170). Eskiçağ yaylaları ya da mevsimlik yerleşmeleri, günümüzdekilerden daha dayanıklı mimari ya da başka kalıntılar üretmiş olamazlar. Bunlar büyük bir ihtimalle çadırın etrafını çevreleyen taşlar ve hasır bir perdeden ibarettiler. Etnografik belgeler, Doğu Anadolu'daki dağlık arazilerde olduğu gibi, kenar taşlarının 60 cm'ye kadar yükselebileceğini göstermektedir. 19. yüzyıldan kalma etnografik belgelerde, Güney Anadolu'daki Türkmen aşiretine ait bir metreyi aşan taş duvarlı çadırların bulunması, bu tür çadır mimarisinin en azından Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden beri var olduğunu ortaya koymaktadır (Cribb 1991a:95-96; Wagner 1852:636). Çadır yerleşmelerinden elde edilen arkeolojik kanıtlar arasında iç kısıma ait taştan yapılma çeşitli eşyalar bulunmuştur. Çünkü çadır kurulan alan terk edildiğinde bu eşyalar yerinden sökülmez. İster aynı grup ister başka bir grup tarafından tekrar yerleşim görseler dahi yeniden kullanılmamaları nedeniyle, bu tür sabit eşyalar yatay bir tabakalanma ortaya koyarlar. Diğer yanda çadırların kafes çerçeveleri, çadır direkleri, kanca ve kopçalar gibi ahşap unsurları sökülerek bir çadır yerinden diğerine taşınır, nadiren çadır alanında saklanır ve ancak tamir edilemez halde bozuldukları zaman atılırlar.

Tam göçebe grupların ikamet ve grup faaliyetlerine işaret eden yüzey kalıntıları arasında ateş yakma yerleri, kuru duvar örmenin çeşitli türleri, kırık öğütücüler, sac, atılmış pişirme kapları, tepsiler, testiler, koyun ve keçi çıngırakları, mutfak bıçakları, kaşıklar, koyun kırkma makasları, az sayıda kırık çömlek parçaları (örn. kırık yayık parçaları), cam parçaları ve atılmış plastik gereçler yer alır.[130] Ancak tahta yayık, sütün kesilmesi için deri çantanın asılacağı üçayak, ahşap dibek ve tokmak, ekmek tahtası, oklava ve kaval ve saz gibi müzik aletleri asla atılmaz. Keçe paspaslar, kilim ve halılar, dokuma çuvallar, tiftikten yapılma örtü ve torbalar, şilte, yorgan ve minderlerden oluşan yataklar toplanarak bir çadır yerleşmesinden diğerine taşınır (Cribb 1991a:70-71).

Res. 81: *Üstte solda ve sağda*) Kayseri'nin doğusunda Sarız ve Pınarbaşı arasındaki 1500 m yükseklikte yer alan çoban yayla yerleşmeleri. *Altta*) Benzer yapılar yüksek Kars platosunda yaygındır. Kuru duvarlı ve penceresiz inşa edilen bu taş yapılar, gece sürüler için barınak işlevi görür. Arkeolojik bağlamda bu tür yapıların kalıntıları dağınık köy evleriyle karıştırılabilir.

130 Endüstri devriminden beri tas, kova ve leğen gibi plastik gereçler geleneksel pişmiş toprak ve ahşap kapların yerini almıştır.

Res. 82: Geleneksel olarak göçebe Kürtlerin oturduğu yüksek Doğu Toros ve Hakkâri dağlarındaki yazlık yayla yerleşmelerinin en belirgin özelliği, gece sürüleri barındıran yarısı yer altındaki taş yapılardır. Bu bölgede yaşayan Demir Çağı çoban kabileleri hiç şüphesiz kendileri ve hayvanları için benzer yapılar inşa etmişlerdir (Oktay Belli'nin izniyle).

Göçebeler, göç sırasında kolayca kırılan ağır ve büyük çanak çömlekler kullanmayı sevmezler. Bu nedenle onların yaylalarda kullandığı pişmiş topraktan yapılma kapların kalitesi, çeşidi ve büyüklüğü komşu köylerdekilere oranla sayıca çok daha az ve sınırlı türdedir. Göçebe grupların çanak çömleğe verdiği önem, aşiret geleneği ve hatta farklı bölgelerde yer alan yayla yerleşmelerine göre farklılık gösterir. Doğu Anadolu'daki Kürtlere oranla, çanak çömlek Batı Anadolu'daki Yörük gruplar arasında daha az kullanılır.[131]

Res. 83: Yarı göçebe bir çoban ailesinin kışlık evi. Kuru taş duvarlardan inşa edilen evlerin, solda yaşanan alan, sağda ise samanlık ve hayvan barınakları olmak üzere iki kısıma ayrıldığına dikkat edilmelidir. Hayvan barınakları, iç plan ve inşa tekniği bakımından yayladaki örneklere benzerlik gösterir.

Yayla yerleşmelerinin yeri, büyüklüğü ve orada kalınma süresi çoban göçebelerin göç dokusu ile yakından ilgilidir. Göçebe çobanın göç dokusu, sürüsüne sağlayabileceği yeme bağlı olarak gelişen hayvansal üretim programıyla ilişkilidir. Bu, farklı çevresel bölgeler arasında ya da tek bir

131 Nemrut Dağı'nda geçici olarak terk edilmiş Kürt yaylasına yaptığı ziyaret sırasında Cribb çok sayıda büyük pişirme kaplarına ait kaba ve karalaşmış çömlek parçaları ya da çadırların dışında yere gömülmüş ekmek fırınları gördüğünden bahsetmektedir. Bu kapların ordan oraya taşınmaktan çok sabit eşyalar olarak kullanılmak üzere getirildikleri anlaşılmaktadır. Batı ve Doğu Anadolulu göçebeler arasında çanak çömleğin türü ve kalitesinde görülen bu keskin fark, kısmen, Yörüklerin aksine bazı Kürt aşiretlerinin bütün yıl boyunca çadırlarda yaşamasından kaynaklanıyor olmalıdır (Cribb 1991a:76-78, Res.5.1b).

Res. 84: Antalya'nın kuzeyinde yer alan Bucak yakınındaki yarı göçebe çobanlar. Günümüzde naylonla da kaplanan beşik tonozlu beyaz bez çadırlarda birkaç aile yaşamaktadır.

Res. 85: Toros Dağları'nda günümüz yayla yerleşmeleri çok küçüktür ve bazen sadece bir çadırdan oluşur.

bölge dahilinde gerçekleşebilir (Cribb 1991a:21). Bir ekolojik ortamdan bir diğerine yapılan göç, yatay ya da dikey karakter taşıyabilir ve kısa ya da uzun mesafelerden oluşabilir. Göç başlamadan önce geçici ikamet birlikleri kurulur ve çadır kuracak gruplar her hanenin sahip olduğu sürülerin bileşimine ve lojistik faktörlere göre düzenlenir.

Göç yolları her zaman aynı kalmaz ve büyük ölçüde aynı otlakların her yıl kullanılabilmesine bağlıdır. Bazı durumlarda, sürekli bir otlak alanının taşıma kapasitesi çarpıcı şekilde azalırsa, konak yeri geçici olarak ya da tamamen terk edilir. Geçici olarak terk edilmesi halinde, ya aynı aşiret grubu ya da başka bir grup tarafından yeniden işgal edilir (Cribb 1991a:146; Bates 1973:83). Çoban göçebelerin kullandığı göç güzergâhlarındaki geçici yer değiştirmeler, mevsimlik yayla yerleşmelerinin coğrafi dağılımında farklılıklara neden olur. Otlaklara hâkim olmak için göçebe aşiretler arasında yaşanan saldırgan rekabetler, göç dokularının değişmesine ve hatta daha zayıf aşiretlerin parçalanmasına yol açabilir.

Göç sırasında eşyaları katır ve eşekler taşır ve sürüler de bu konvoyun önünden gider. Günümüzde göç grupları ana yolları kullanmaktan kaçınır ve kasaba ve köylerin kenarlarından geçerler. Bazı aşiretler ise yerleşmelerin içinden geçerek ürünlerini yerel pazarlarda değiş tokuş ederler. Yaz göçleri sayesinde göçebeler, yerleşik düzene geçen akrabalarını ziyaret eder ve gevşeyen aşiret bağlarını tekrar güçlendirmeye çalışırlar. Hareket halinde oldukları için, yerleşik topluluklarla sosyal ve ekonomik bağlar kurma avantajına sahiptirler (Tapper 1979:46).

ÇADIR TÜRLERİNİN ETNİK KÖKENİ

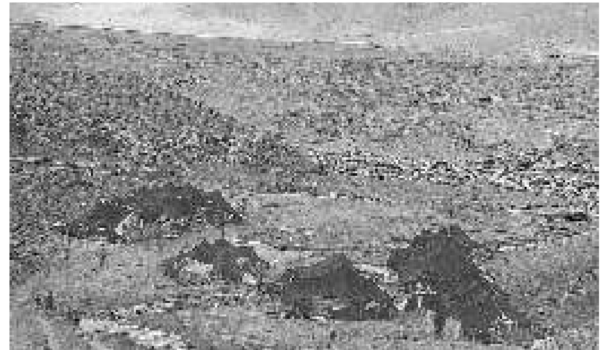
Çadır şekillerinin etnik köken ve kültürel karışımlarla ilgili olduğuna ve çadır şekilleri dağılımının etnik göç dokuları üzerine ışık tutabileceğine dair yeterli etnografik araştırma vardır (Cribb 1991a:91). Ancak, Orta Asya'dan İran ve Anadolu'ya gelen Türk göçleri sırasında olduğu gibi, yeni çevrelerinde yeni çadır şekilleri benimseyen aşiret gruplarına da rastlanmaktadır. Bu arada, bazen, aynı etnik grup ya da aşiret grubu dahilinde bile farklı çadır şekilleri bulunduğu da önemle vurgulanmalıdır. Bir süre sonra bir kısmı *kara çadıra* geçerken, Anadolu Platosu'nda yaşayanlar, Anadolu'da *topakev* olarak adlandırılan geleneksel Orta Asya *yurt*'larını korumuşlardır. Şüphesiz çevresel faktörler de geleneksel çadır türlerinin değiştirilmesinde ya da korunmasında rol oynamıştır (Brandenburg 1905; Cribb 1991b; Erden 1982; Mordtmann 1925; Naumann 1893; Yalman 1977).

İkamet edilen yerin mevsimlik değişimi, çoğunlukla ikamet şeklindeki değişimi de beraberinde getirir. Genellikle kışlık çadırlar yazlık olanlara oranla daha büyük ve ağır olurlar ve içlerinde hem oturma alanları hem de koyun ağılları vardır. Yazlık ve kışlık çadır yerleşmeleri arasındaki farklılıklarla ilgili olarak Sykes'ın Doğu Anadolu'daki Kürt göçebeleri hakkındaki gözlemleri ayrı bir yer tutar: "Bu insanlar yazın Toros yamaçlarında sıradan Kürt çadırlarında yaşar, kışın ise Kilis'in yaklaşık 50 km batısında yer alan sabit yerlerine giderler. Burada çadırlar için yapılan taş duvarlar vardır" (1908:481). Her ne kadar bu uygulama sadece göçebe çobanlarla sınırlı olmasa da, onları diğerlerinden ayırt eden özelliklerden biridir. Doğu Anadolu'daki Alikan aşireti yazın ve kışın tamamen farklı çadır türleri kullanır (Beşikçi 1969). Her ne kadar her iki mevsimde dayanıklı taş temeller kullanılsa da, kışlık çadır yerleşik düzende yaşayan komşulara bırakılır ve daha hafif olanı yazlık bölgelere götürülür. Beritanlı gibi Kürt aşiretleri bütün hayvanları barındıracak özel çadırlarla birlikte daha ağır çadırlar kullanırlar (Cribb 1991a:198, 110; Özbek-Köroğlu 1980). Batı Anadolu'daki Yörük grupları aynı çadır bezini bütün yıl boyunca kullanır, ancak kışlık yerlerinde taştan yapılma daha karmaşık sabit eşyalar inşa ederler (Kademoğlu 1974).

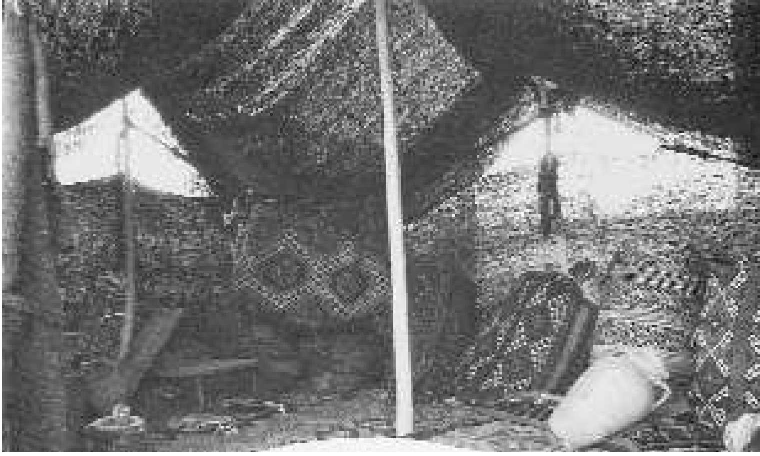
Kara Çadır/Gon

Keçi kılından yapılma tek odalı eski moda kara çadıra *gon* adı verilir. Belli aşiretler bu çadırları biri aile, biri misafirler ve diğeri de mutfak ve depolama için kullanılan üç bölüm halinde yaparlardı. Çok direkli kara çadırların tarihi kökeni tam olarak anlaşılamamıştır, ancak çok kolay yapılmaları ve hayvan barınağı olarak da kullanılabilmeleri nedeniyle muhtemelen çok eski dönemlerden beri bilinmektedirler (Beşikçi 1969; Cribb 1991a:88-92; Daker 1984; Özbek-Köroğlu 1980).

Res. 86: Boyutları değişen kara çadırların büyük olanları 16m^2 ya da daha büyük oturma zeminine sahiptir. Kadınlar keçi kılından yapılma çadır bezlerini uzun ve dar şeritler halinde dokur (4-5 x 0.40-0.50 m) ve çadırın büyüklüğüne göre bu şeritleri birbirlerine eklerler. Suyla temas ettiğinde dokumanın iplikleri çektiği için, bu tür çadırlar yağmur geçirmez. Göçebe ve yarı göçebelerin küçük çadır yerleşmelerine Doğu ve İç Anadolu'nun yaylalarında rastlanır. Kışın güneşe yazın da gölgeye ihtiyaç duyulması, çadırların yerini ve yönünü belirler.

Res. 87: *Solda üstte*) Göçebe bir aile eşyalarını kilim çuvalların içine koymuş. *Altta*) Ahşap bir yayık ve deri yayığın asıldığı üçayak, bir göçebe çadırında çeşitli süt ürünlerinin üretimi için neredeyse her gün kullanılan en önemli gereçlerdir.

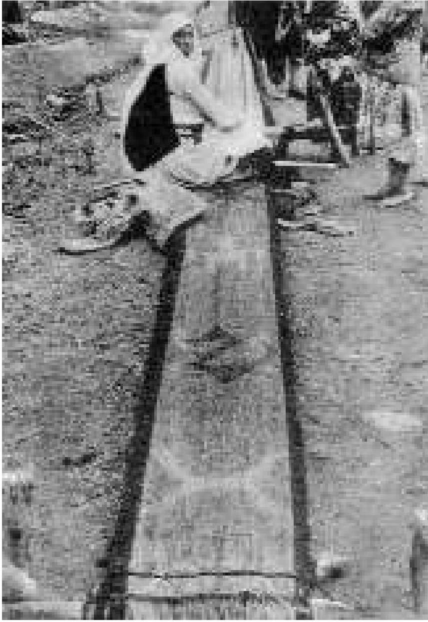

Res. 88: Tereyağ, peynir ve yoğurt gibi süt ürünleri yapmak için farklı yayık türleri kullanan göçebe kadınlar.

Kara keçi kılından gevşek olarak dokunan çadır bezi, sıcak kuru havalarda çadırın içinde hava dolaşımını sağlayacak kadar hafiftir ve yağmur yağdığında çektiği için su geçirmez. Keçi kılı dokumaların esnekliği, çeşitli şekil ve büyüklükte çadır yapımına olanak sağlar. Örneğin, Güney Anadolu'daki Yörük gruplarının kullandığı üç direkli bir çadır, bez ve çadır direği eklenmesi suretiyle, on iki direkli çok büyük bir çadır haline dönüştürülebilir. Bu tür büyük çadırlara bazen Kürt aşiretlerinde de rastlanır. Kara çadırın bu genel yapısı içinde, iki dikey direğin üzerine yerleştirilen bir direkten oluşan küçük çatı direkli tür de vardır. Genellikle Toroslar'da görülen bu çadır türünde hafif iskelet, büyük kara çadırlarda kullanılan keçi kılından yapılma aynı çadır beziyle kaplanır.

Oval ya da dikdörtgen biçimli çadırların içindeki eşyaların düzeni değişmez. Taş ya da çamurdan yapılma yüklük, yatakların yanı sıra içine çeşitli eşyaların konduğu büyük çuvalların yerleştirilmesine de hizmet eder. Kısa süreli geçiş yerlerinde ya da yazlık yerleşmelerde bu tür yüklükler yan yana dizilen dallardan yapılır ve bazı çadırlarda birden fazla bulunurlar. Çadırın bir yanı sosyal toplantılar ve aile üyeleri ve misafirlerin yemek yemesi için ayrılır. Çadırın sonunda bulunan mutfakta, bir ocak ve mutfak araçlarının yerleştirilmesine yetecek kadar büyük bir alan bulunur. İç bölünmeler nasıl olursa olsun, çadır bağımsız mekân birimleri yaratılacak şekilde tasarlanmaz. Özellikle önü açık olan yazlık çadırlarda pek çok ev işi dışarda yapılır. Bir çadırın içi ve etrafındaki bölünmeyi, sabit alanlardan çok kullanımı esnek ve birbiriyle örtüşen alanlar olarak görmek mümkündür.

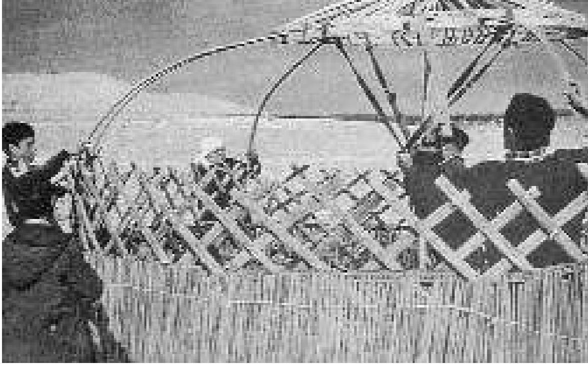
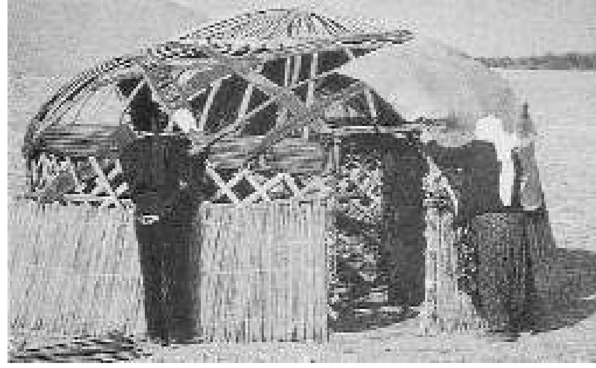

Res. 89: *Solda*) Bazı göçebeler genişletilebilen yatay tezgâhları sadece kara keçi kılından yapılma çadır bezleri için değil, kilim çuval ve yolluk yapımı için de kullanırlar. *Üstte*) Sünni Zaza kadınları bölümlere ayrılmış bir çadırın içinde yer alan yatay tezgâhta dokuma yapıyorlar.

Res. 90: Bir göçebe çadırında kullanılan araç-gereçler. Plastiğin keşfine kadar bu aletler ahşap ve metalden yapılıyordu.

Res. 91: Yüzyıllar önce Anadolu'ya Orta Asya'dan getirilen Türk-Moğol yurt tipi çadır, bazı geleneksel Türkmen göçebeleri tarafından halen kullanılmaktadır. Geleneksel olarak çadırları kuran kadınlara erkekler biraz yardım eder. Ahşap kafes işinden yapılma katlanabilen duvarları, yaklaşık 2.5 m yüksekliğinde yuvarlak bir yapı (*tambur*) meydana getiren uzun şeritler bir arada tutar. Ayrılabilen kubbe çatı, tekerlek biçimlidir. Kurulduktan sonra yapı keçelerle kaplanır. Pencere yoktur ve çatıdan ışığın girmesine yarayan aralıklar, çadırın ortasında yemek pişirildiğinde havalandırma işlevi de görür (Tanyeli'den 1996).

Orta Asya Çadırı (Yurt)

Turluk, topak ev, ak ev, keçe ev, bektik ve derim evi gibi farklı isimler verilen bu çadırlar, 11. ve 19. yüzyıllar arasında kullanılmıştır (Erden 1982).

Anadolu'nun pek çok yerinde ve özellikle Balıkesir ilinde Alevi Türkmenler başta olmak üzere, göçebe çobanlar bu geleneksel çadır şeklini 1870 yılına kadar kullanmışlardır. Osmanlı hükümeti tarafından yerleşik düzene geçmeye zorlanmalarına ve çadırlarda yaşamayı bırakmalarına rağmen, bazen bu çadırları evlerinin yanında 1935 yılına kadar kurmaya devam etmişlerdir. Yurtlar hem sıcak yazlar hem de soğuk kışlarda rahat yaşam koşulları sağlıyor ve havasız kerpiç evlere tercih ediliyorlardı. Alevi Türkmen kadınları için "99 pencereli saraylar"a benzeyen bu çadırlar "tek pencereli ev"lerden çok daha güzeldi (Erden 1982:77). Çok ucuza mal olmaları ve kolayca kurulabilmeleri de bu çadırların kalıcı kerpiç binalara tercih edilmesinin altında yatan sosyal ve ekonomik nedenleri açıklamaktadır. Yüksekliği 3 metreyi ve yarıçapı 3-5 metreyi bulan bir yurt çadırı iki kişi tarafından 25 dakikadan az bir sürede kurularak, 10 dakika içinde de toplanabiliyordu. Yerleşme alanı içindeki kısa mesafelerde toplanmadan kolayca taşınabilmeleri nedeniyle, dört-beş kişinin yardımıyla yerleri kolayca değiştirilebiliyordu. Rüzgarın yer değiştirmesi ya da komşuluk ilişkilerinin bozulması nedeniyle bu yer değiştirmeler sıkça yapılıyordu.

Hafif ahşap iskelet, dört farklı unsurdan meydana gelir. *Çevlik* (tekerlek) çadırın tepesini oluşturur ve bunun içine yay biçimli *uğ*'ların (kaburga) üst uçları sokulur. Alt uçlar ise 140-185 cm yüksekliğindeki hasır *kanat*'lara tutturulur. Sonlara takılan birkaç *kanat*, yuvarlak turluk çadırının kenarlarını oluşturur. İsteğe göre kullanılan bu *kanat*, daha büyük bir alana ihtiyaç duyulduğunda genişletilebilir. Daha dayanıklı yapılmak istendiğinde 13-25 cm genişliğinde ve 15-30 m

uzunluğundaki dokuma şerit bezler (*örken*) çadırın etrafına sarılır. Sonra da bütün yapı büyük keçelerle kaplanır ve bunlar kilim gibi dokunmuş başka dokuma şeritlerle (*kolan*) sağlamlaştırılır. İstendiğinde keçe parçaları kıvrılarak ışığın içeri girmesi ya da çadırın ortasında yer alan ocaktan çıkan dumanın dışarı çıkması sağlanır.

Bu çadırların zemini, grubun hangi aşirete ait olduğunu gösteren motiflerle süslü kilimlerle kaplanırdı. Aslında çadırların dışları da aşiret arması ile süslenir ve böylece yabancıların sadece grubu değil, grup liderinin çadırını tanımaları da sağlanırdı.

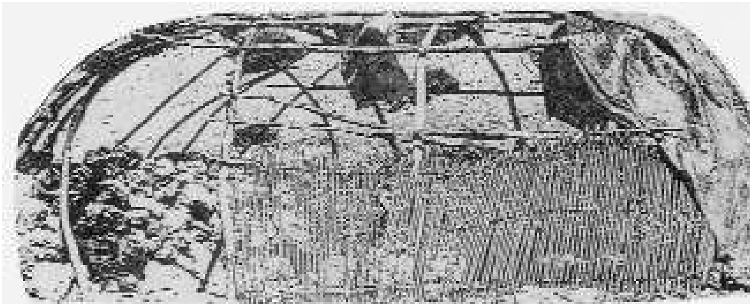

Res. 92: *Solda*) Yurt. *Üstte*) Daha özenli yapılmış yurt türleri. Bu çadır, Selçuklu ve sonradan Osmanlı seçkinlerinin tercih ettiği mevsimlik ya da geçici mesken türlerinden biri olmuştur. (Tanyeli'den 1996)

Alaçık (Beşik Tonozlu Çadır)

İki türü vardır. Birincisinin planı kabaca oval ve kesiti yarım daire biçimlidir. Uzaktan yurda, ya da topak eve benzemesine rağmen, çevliği yoktur. Bunun yerine her ucunda bir direkle desteklenmiş bir çatı kirişine sahiptir. Topak evdekilere benzeyen uğlar, bu destek sistemine tutturulmuştur. Sonuç olarak çadır, ters çevrilmiş bir gemi omurgasına benzer.

Res. 93: *Üstte*) Lykia Torosları'nda terk edilmiş bir alaçık (Cribb'den 1991:89, Res.6.4.) *Sağda üstte*) Bir başka terk edilmiş alaçık detayı. *Sağda altta*) Lykia Torosları'nda terk edilmiş alaçık çadırlarının görüldüğü küçük bir Yörük yayla yerleşmesi.

Çatma ev adı verilen ikinci türe ise, Orta Toroslar'daki bazı Yörük gruplarında rastlanmaktadır. Dışardan bakıldığında yurda benzer, ancak iskeleti birbirine paralel duran yarı çemberlerden inşa edilmiş ve dikey destekler üzerinde yer alan merkezî bir çatı kirişi yerine, uçlarına doğru kavislenen yatay desteklere tutturulmuştur (Cribb 1991:88-89, Res. 6.4). Bu alaçık yapıları toplanmaz ve çadır alanında bırakılır (Özkan 1978:30).

Çardak

Dikey duran direklerden yapılan ve çatısı dallarla kaplanan bu mevsimlik konaklama türü uzun zamandır Anadolu'da ve Yakın Doğu'nun diğer bölgelerinde sıcak yaz aylarında bez çadırların yerine kullanılmaktadır (Ainsworth 1842:238; Cribb 1991a:90-91; Frodin 1943-4:285; Hansen 1961:22; Sykes 1908:455).

GÖÇEBE VE YARI GÖÇEBE ÇOBANLIK

Yunanca *nomados* (otlaklarda yaşayanlar) kelimesinden türeyen göçebelik (nomadizm), kavram ve yapı bakımından yerleşik çiftçi topluluklarından oldukça farklı bir sosyo-ekonomik örgütlenme gösterir. Göçebe çadır yerleşmeleri ve grupları genellikle aşiret ve kabilelerinden gelen akrabalık ve statü üzerine kurulu aşiret örgütlenmelerini yansıtırlar.[132]

Res. 94: *Üstte*) Göller Bölgesi'nde rastlanan huv, bazı göçebeYörüklerin kullandığı çadıra benzer bir yazlık meskendir. *Altta solda*) Ege Bölgesi'nde yer alan benzer yapılarda komşu köyler ve göçebeler arasından toplanan mevsimlik tarım işçileri otururlar. *Altta sağda*) Hafif inşa edilen bu meskenin dışında, güveç gibi yemeklerin pişirilmesi için de kullanılan bir ekmek fırını yer alır.

132 Marx, aşireti özerk bir bölgesel birim (1977), Cribb ise bölgenin idaresini sağlayan bir örgüt, bölgesel bir düzen olarak görür (1991a:52). Barth iki aşiret evrimi örneği tanımlar: Birincisi nüfus artışı, bölünme ve birleşme şeklinde, ikincisi ise güçlü bir lider etrafında aşiret olarak ve hatta etnik açıdan farklı unsurların örgütlenmesi yoluyla çok daha çabuk oluşur (1961:132-133).

Res. 95: *Solda*) Akdeniz sahillerinde rastlanan düz çatılı çardaklar, sahil kesiminde kalmayı tercih eden ailelere geçici yazlık ev olarak hizmet ederler. *Sağda*) Trakya'ya has olan bu tür kulübelere ara sıra İç Anadolu'da (örn. Kırıkkale'de) rastlanır (Özdoğan'dan 1996). Bu yapılar, köy sürülerine bakan çobanlar tarafından mevsimlik barınak olarak kullanılır.

Anadolu'da göçebe çobanlık yapılan alanlar genellikle eriyen karın zengin yaylalar yarattığı 1500 m'nin üstündeki irtifalarda yer alan dağlık bölgelerde bulunur. Toros Dağları ve hemen kuzeylerinde yer alan yüksek volkanik koni kuşakları (örn. Erciyes Dağları) Yörükler gibi küçük göçebe gruplar için iyi otlaklar sunar. Sadece çok azının kısa mesafeli ve kısa süreli köy yaylacılığını kaldırabilmesi nedeniyle, göçebeler orta platonun büyük ovalarını nadiren kullanırlar (Alagöz 1938; Frodin 1943-44:232-234). Doğu ve güney illerindeki yazlık Yörük yayla yerleşmelerine 1500-1800 m arasındaki irtifalarda rastlanırken, daha doğuda yer alan farklı etnik kökene sahip diğer göçebeler çok daha yüksek bölgelere çıkarlar. Örneğin, Malatya'nın doğusundaki yaylalar nadiren 2000 m'nin altında yer alır. Nemrut, Süphan ve Ağrı Dağları'nın yaylaları daha da yüksektir (Hütteroth 1959; Imhof ve diğ. 1970; Johnson 1969:29). Anadolu'nun batı sahilindeki kışlaklar genellikle alçak irtifalarda yer alır ve aynı durum Güneydoğu Anadolu'nun bozkırlarındaki kışlaklar için de geçerlidir.

Etnografik kayıtlar, yarı göçebe çobanlığın küçük aşiretler için tam göçebeliğe oranla daha uygun bir geçim sistemi olduğunu ortaya koymuştur. Bu tarz, kriz ortamlarında sık sık karma çiftçilik ekonomisinden göçebe çobanlık stratejisine geçiş aşaması olarak benimsenmiştir. Yarı yerleşik çobanlıkta da grubun ya da çoban unsurlarının sürüleriyle beraber mevsimlik göç yapma zorunluluğu vardır, ancak temelde yarı göçebe çobanlıktan oldukça farklıdır. Yarı yerleşik çobanlıkta tarım ekonomide ağırlıklı rol oynar ve genellikle göçler aynı çevrede yer alan yarı göçebelere oranla zaman ve mesafe açısından daha kısadır. Ayrıca yarı yerleşik çoban gruplar, çoğunlukla kışlık yem üretimi ve depolanması ile uğraşırlar.

Bazı araştırmacılar göçebe ve yarı göçebe çobanlığın kaynaklarının Yakın ve Orta Doğu'nun belli bölgelerinde Neolitik Çağ kadar eskiye dayandığından ve belki de gelişkin toplayıcılık yapan belli grupların bitki yetiştirmeye başlamadan önce hayvanları evcilleştirmiş olabileceklerinden bahsetmektedir (Khazanov 1994:89-90; Zagarell 1982). Ancak akrabalık üzerine kurulu üretim grupları olarak tanımlanabilecek göçebe çobanların ekonomik stratejisi, avcılık ve toplayıcılık yapanlarınkiyle karıştırılmamalıdır. Farklı nişlerde yer alan besin ve diğer kaynaklardan yararlanılması ve bunların esas yaşanan yerde tüketilmesi, ileri derecede bir hareketlilik gerektirir ve buna farklı coğrafi alanlardaki otlaklara gidilerek, bütün bir üretim alt yapısı ve gereksinimlerinin belli bir nişe uygulanması da dahildir.[133] Göçebe çobanlıkta geçim üretimi, kalıcı barınaklara gerek

133 Avcı-toplayıcı göçleri, iyi tanımlanan bir bölge ya da alanın büyük bir bölümünü kaplayan karmaşık bir doku izlerler; birkaç bölgenin sadece küçük bir bölümünü kapsayan bir göç yolu izleyen göçebelerin göçleri ise daha basittir (Cribb 1991a:22).

kalmaksızın, hayvanların bütün yıl boyunca serbest halde otlatılmalarına bağlıdır. Bu düzen, tüm nüfusun ya da bir kısmının hem otlaklardan yararlanmaları hem de onları korumaları için, belirlenen otlak alanları dahilinde belli aralıklarla taşınmaları üzerine kuruludur (Khazanov 1994:16; Zagarell 1988:359). Göçebe çobanlık hareket tarzını, mevsimlik tüketim değil, üretken bir ekonomik strateji belirler. Çoban göçebelerin çoğunun aynı temel ekonomik düşünceyi paylaşmalarına rağmen, özellikle az da olsa tarım yapan aşiretler arasında hayvancılık faaliyetlerinin içeriği ve yoğunluğu aynı değildir. Bu durum özelllikle aşiretlerin birbirinden biraz farklı olabilen iç yapıları ve örgütlenmelerine yansır.

Arzu ettiği ekonomik stratejiyi planlarken göçebe bir topluluk, etkileşim halinde olduğu yerleşik toplulukların arz-talep faktörlerini de dikkate almak zorundadır. Çoban göçebelerin genellikle çiftçi topluluklarıyla etkileşim halinde olmaları, iki temel ekonomik strateji olan yerleşik tarım ve göçebelik arasında, bir sürem olarak tarif edilen, hayati bir bağ yaratır. Ancak, bu iki sosyo-ekonomik uç arasında, karma çiftçilikten, yarı göçebe ve yarı yerleşik düzene kadar uzayan başka kırsal üretim tarzlarının olduğu da akıldan çıkarılmamalıdır. Aşiret grupları, bu aşamalar dahilinde stratejilerini bir uçtan diğerine kaydırırlar.[134]

Çoban göçebeler de serbest pazar ekonomisinden etkilenirler. Bu nedenle, hayvanların pazar fiyatı düşerse, ailenin tüketim ve sürülerin bakım giderleri her zaman karşılanamayabilir. Özellikle küçük göçebe Yörük grupları pazar güçlerinden etkilenir ve göçebe çobanlığı bırakmak zorunda kalırlar. Göçebe bir hane sadece üretim değil, aynı zamanda bir tüketim birimi de olduğu için, bu iki stratejinin dengede tutulamaması yerleşik düzene geçilmesine neden olabilir. Bu tür bir ekonomik buhrandan kaçınmanın bir yolu, ek giderler yaratmaksızın hayvan sayısını arttırmaktan geçer. Başka bir deyişle, insan gücü arttırılmadan sürüler büyütülmeye çalışılır. Ancak, hayvanların sayısındaki artış, iş bölümü düzenlemelerini alt üst edebilir ve her mevsim yeni iş birlikleri yapılmasına neden olur. Sürülerin artması küçük göçebe grupların kullandığı otlakların taşıma kapasitesini hemen etkilemez. Randımanlı bir sürü ekonomisi sürdürebilmek için ortalama bir hanenin 250-400 baş koyun ve keçisi olması gerekir (Cribb 1991a:42). Çobanlıkla geçinenlerin sürüleri genellikle ekonomik stratejilerine göre (ticari amaçlı, geçim amaçlı) gruplara ayrılır. Bazı bölgelerde sürüler, etleri, yünleri ve kıllarından yararlanmak üzere yetiştirilen aşağı yukarı aynı sayıda koyun ve keçiden oluşabilir. Göçebe koyun ve keçi cinsleri hareket etme düzenine alışkın olduklarından köydekilere oranla daha büyük ve gürbüz olurlar, ancak aşırı iklim değişikliklerine daha az dayanıklıdırlar.[135]

Koyun ve keçileri aynı sürüde bir araya getirme kararının altında ekonomik faktörler yatar. Her ne kadar, nispeten daha çok süt vermeleri ve yeme alışkanlıklarının daha mütevazı olması nedeniyle, keçiler geçim gereksinimlerine daha iyi cevap verseler de, koyun ve koyunlardan elde edilen yan ürünlerin pazar değeri daha yüksektir. Koyunların seçerek, keçilerin ise gelişigüzel otlayarak birbirlerini tamamlamaları, hem üretim hem de hayvanların idaresi bakımından faydalı bir kombinasyon oluşturur. Bazı bölgelerde (örn. Güney Anadolu) bakımları kolay olduğu için sürülerde sadece keçi bulunur. Keçiler yiyecekleri konusunda fazla seçici değildirler, ısı değişimlerine daha çabuk alışırlar ve daha dayanıklıdırlar; buna karşın nemi sevmezler ve iyi kaliteli tiftik dışındaki ürünleri, koyunlarınkinden daha zayıf niteliklidir (Dahl ve Hjart 1976:250-251). Şubat ayında doğduktan sonra, bir yaşına gelen yavrular ayrılır ve önce dişi olanlar satılır; toklularını satılması için bir yıl daha geçmesi beklenir.

Anadolu'daki göçebe çoban gruplarının sosyal yapıları ve geçim stratejileri, doğal çevreleri, sürülerinin türleri ve hatta politik örgütlenmelerine göre farklılık gösterir (Roux 1970). Yine de

134 Cribb'e göre göçebeliği ve yerleşikliği toprak kullanımındaki değişiklikler ve geniş bölgeler üzerindeki sosyo-politik eğilimlerle ilgili sistematik bir süreç olarak algılamak mümkündür.

135 Ayrıntılı bilgi için bkz. Barth 1961:6; Bates 1972:51; Cribb 1991:28; Cribb 1991b; Johnson 1969:9; Nyerges 1980; Spooner 1972:12, 123; Stauffer 1965:292; Swidler 1972:70).

hepsi, eski toplumlardaki göçebe çobanlığın benzer yapılarına genel bir anlayış getirebilecek belli temel sosyo-ekonomik özellikleri paylaşırlar (Zagarell 1988:357; Planhol 1966; Dahl ve Hjort 1976).

Az sayıda arkeolojik kanıt olması, Anadolu'daki prehistorik dönem göçebe çobanlığın araştırılmasına engel teşkil etmektedir. Yine de İran'daki Zağros Dağları'nda ve Huzistan Ovası'nın kuzey kanadında yapılan araştırmalar, kısa süreli göç üzerine kurulu çobanlık ekonomisi sürdüren toplulukların yaşamış olabileceği Neolitik yerleşmelere ait kanıtlar ortaya çıkarmıştır. Çobanlık ekonomisine dayanan bu yerleşmelerde sosyal farklılık ya da kurumsal liderliğe işaret eden bir kanıta rastlanmamıştır. Bu vadide yer alan birkaç küçük çağdaş yerleşimin dağılım dokusu, bu toplulukların sosyal açıdan birbirleriyle ilişkili kendilerine yeten gruplar olabileceklerini göstermektedir. Diğer yanda, bir avuç dolusu aileyi temsil eden küçük ikili yerleşme birimleri, herhalde işbirliği yapmak zorundaydılar (Zagarell 1988:360; 1982:57; Mortensen 1972).

M.Ö. 4. binyıl sonu ve 3. binyıl başlarında Zağros ve Huzistan bölgesindeki yerleşme ve mağaraların yazın yarı göçebe çobanlarca iskan edildiği anlaşılmaktadır.[136] Mevsimlik kullanılan bu alanlarda bulunan çanak çömlek topluluğu muhtemelen sürekli yerleşmelerde üretiliyordu. Jemdet Nasr/Erhanedan Dönemi'ne ait bu toplulukların mezar eşyalarından oldukça zengin oldukları ve güneydeki alüvyon ovalarında ve İran orta platosunda yer alan şehir merkezlerinin idaresindeki bölgesel ekonominin bir parçasını oluşturdukları anlaşılmaktadır (Zagarell 1988:361).

Anadolu'da hüküm süren yarı kurak koşullar, göçebe ve yarı göçebe çobanlık için ideal ortamı sağlar. Ancak başarı elde edilmesi toprak kullanımında tecrübe kazanmaya bağlıdır. Özellikle hayvanların aile mülkiyetine dahil olduğu, ancak otlakların aşiret mülkiyetine dahil olmadığı günümüz koşullarında başarıya ulaşmak bazen oldukça zorlaşmaktadır. Tarım yapılmayan Orta Asya göçebe çobanlığının aksine, Anadolu'daki yarı göçebe gruplar ek geçim kaynağı olarak sık sık sınırlı tarım yaparlar. Başlıca geçim kaynaklarını sahibi oldukları sürüler oluştursa da, tahıl bitkilerine de bel bağlamış durumdadırlar. Bunları ya kendileri üretir ya da hayvan fazlası ya da onların yan ürünleriyle değiş tokuş ederler. Tarımla sınırlı olarak uğraşılması dahi, sürülerin bileşimi ve göç güzergâhları başta olmak üzere, yarı göçebelerin yaşamlarının pek çok yönünü dikkate değer ölçüde etkilemektedir.

Mera hayvancılığı, küçük ölçekli yerleşik düzen çobanlığı da dahil olmak üzere, herhalde çobanlığın daha gelişmiş türlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sürü hayvancılığı, önce yarı göçebe çobanlık, daha sonra da göçebe çobanlığın ortaya çıkmasında başlangıç noktasını oluşturmuş olabilir.[137]

İran ve hatta Afganistan'da da olduğu gibi işgalci çoban göçebeler Anadolu'nun tarihinde sık sık ortaya çıkmışlardır. Bunlar arasında Kimmerler, İskitler, Keltler ve Türkmen grupları muhtemelen çobanlık ya da göçebe çobanlığın yerel tarzlarını değiştirmeye çalışmış, ancak başarılı olamamışlardır. Anadolu'da kalanların çoğu, yeni habitatlarında kendi geleneksel sosyo-ekonomik yapılarını koruyamamış ve sonunda yerleşik düzene geçmişlerdir.

Hayvansal ve tarımsal üretim karmaşık bir geçim ekonomisinin iki uzmanlık dalı olarak ayrıldıklarında, göçebe çobanlığın bağımsız bir strateji olarak ortaya çıkmış olma ihtimali halen çözülememiş bir sorudur.[138] Etno-tarihi belgeler, İran'da da olduğu gibi, göçebe çobanlık ve tarımın zaman zaman aynı aşiretin farklı kesimlerinde birbirine paralel faaliyetler olarak sürdürüldüğüne işaret etmektedir (Müller-Simonis 1892:142). Cribb, göçebelik sürecinin sosyo-politik ve ika-

136 Mağaraların hayvanlar için barınak olarak kullanılması, yarı göçebe Kürtler ve Lurlar tarafından günümüze kadar korunagelmiş bir uygulamadır (Coon 1976:215; Hole 1978:152; Planhol 1966:296; Zagarell 1988:361).

137 Khazanov'a göre göçebelik hiçbir zaman önceden kararlaştırılmamış ve ortaya çıktığı her yerde kendine has ön koşullar, dürtüler, harekete geçiren ve yasaklayan faktörler yaratmıştır (1994:90). Aynı zamanda bkz. Weisleder 1978; Dahl ve Hjort 1979.

138 Göçebeliğin karmaşık toplumlarda çobanlık ve tarımda uzmanlaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıkıp çıkmadığı hakkında bir tartışma için bkz. Khazanov 1994; Bates 1974; Bates ve Lees 1977.

met hiyerarşisinin giderek artan düzeylerinde hayvansal ve tarımsal geçim tarzlarının bütünleşmesiyle tasarlanmış olabileceğini söylemektedir (1991a:27).

Göçebe çobanlık stratejisinin benimsenmesi, bazen bozulan ekonomik, çevresel ve politik koşullara bir cevap olarak ortaya çıkabilir. Bazen de göçebe ve yerleşik düzenin yer değiştirmesi, devlet düzeyindeki toplumların dağılması ya da oluşmasıyla bağlantılıdır. Ayrıca, Rowton'un da işaret ettiği gibi, göçebelerin en zengin ve en fakirleri, ya geçici ya da sürekli olarak yerleşme eğilimi gösterirler (1974:17).

Gerçekten de göçebelik, yerleşme evreleriyle sürekli ve geçici olarak kesintiye uğrayabilir. Örneğin, geleneksel ekonomilerinde başarısızlığa uğrayan göçebe haneler, grup ya da aşiretten ayrılarak yerleşik çobanlık düzenine geçer ya da ekip biçmeye başlar ve ekonomik açıdan daha uygun bir zamanda göçebe çobanlığa geri dönerler. Bu durum sık sık bir hanenin sahip olduğu hayvanların küçük bir sürüye indirgendiği zamanlarda ortaya çıkar. Bu gibi durumlarda göçebe çobanlık çekici bir ekonomik strateji olmaktan çıkar. Fakirleşen Yörük hanelerinin zor dönemlerde göçebeliği bıraktıkları ve sadece yeterli sayıda hayvanın toplandığı ya da hayvancılık ürünleri fiyatlarının arttığı durumlarda bu düzene geri döndükleri bilinmektedir.[139] Aynı şekilde fakir çiftçiler de göçebe çobanlığı kendi sosyo-ekonomik çıkmazlarında bir çıkış yolu olarak kullanmışlardır. Bu gibi durumlarda göçebelik bir inanç meselesi değil, ekonomik bir alternatiftir.

Yerleşik hayat beklendiğinden daha uzun zaman sürerse, genellikle yerleşik çobanlık tarım karşısında önemini yitirebilir ve geniş anlamdaki bir tarım ve çobanlık ekonomisi sistemi dahilinde ikinci bir unsur olarak devam eder. Bu tür bir sosyo-ekonomik gelişme aşiret örgütünün dokusunu zayıflatır, fakat tamamen ortadan kaldırmaz (Cribb 1991a:61). Her hanenin sahibi olduğu hayvanların cinsi ve sayısındaki değişimler, sürülerle ilgili stratejilerin yeniden düzenlenmesini gerektirir ve bu durum yeni gruplaşmalara neden olur. Başka bir deyişle, göçebe yerleşme dokusunun geçici doğası, arkeolojik belgelerin dayanıksız olmasındaki başlıca nedendir ve bu durum çoğu yazlık göçebe konak yerlerinin bulunması ve tanımlanmasını ciddi bir problem haline getirmektedir. Ayrıca, taze otlaklar aramak için göç dokularında yapılan değişiklikler, bu işi daha da zorlaştırmaktadır.

Göçebe çobanlık yapan grupların uzun vadede ekonomik başarı elde etmesi, tercihen aynı bölgede yer alan mevsimlik otlakların ya sahibi olmalarına ya da giriş hakkını elde etmelerine bağlıdır. Bu tür göçebeler, bölgesel gruplar olarak da tanımlanabilir. Osmanlı belgeleri çoğu bölgesel göçebe grupların köy ve kasaba gruplarıyla etkileşerek bölge ekonomilerinin bir parçası olduklarını göstermektedir. Yörük ve Türkmen aşiretleri, şehirlere hayvan eti ve diğer hayvansal ürünleri sağlıyorlardı. Ekonomik faaliyetlerinin kapsamı marjinal tarımdan, satılık ürünler (örn. tütün, pirinç vb.), halı dokuma, keçe yapımı ve kara yolu ile nakliyata kadar uzanıyordu. Özellikle Yörük göçebeler, uzun süren iç bölge nakliyatlarında deve kervanlarını götürüyor ve daha gelişmiş yerleşik topluluklar için ucuz iş gücü sağlıyorlardı.

Göçebeler tarımla uğraşanlarla ya tamamen ya da kısmen aynı alanları paylaşırlar. Bazen bölgenin bir kısmı sadece göçebeler, başka bir kısmı tarımla uğraşanlar, diğer bir kısmı da mevsime göre dönüşümlü olarak her ikisi tarafından da kullanılır. Bazen göçebeler kendi ekolojik bölgelerini tekellerine alır, tarım yapanların bölgelerini sadece kısmen kullanırlar. Bazen çoban göçebeler, tarımla uğraşanların ekolojik bölgelerinde kendi nişlerini yaratırlar (Khazanov 1994:34). Genellikle göçebeler, hayvanlarını hasat yapılan tarlalarda otlatır ve bazen anızın kullanımı için tarım yapanlara para verir, bazen de sürüleri tarlaları gübrelediği için onlardan para alırlar. Çobanlarla tarım yapanlar arasındaki bu tür etkileşimin, Orta Doğu'nun bazı bölgelerinde göçebe çobanlıktan daha eskilere dayandığı düşünülmektedir.[140]

139 Örnek olay incelemeleri için bkz. Bates 1973:219; Cribb 1991a:117; Roux 1970.
140 Mezopotamya'da Mari'nin politik üstünlüğü sırasında biliniyordu (Khazanov 1994:34; Bates ve Lees 1977:833).

Ne göçebe çobanlık ne de başka bir ekonomik sistem tamamen durağandır. Birbirleri pahasına olsa bile, hepsi büyüyebilirler. Ortak yaşama, sadece uyum içinde yaşamayı değil, etkileşim ve hatta birbirine bağımlı olma, ama aynı zamanda karşılıklı faydalanmayı da gerektirir. Ancak çoğu zaman göçebeler ve tarım yapanlar arasındaki ilişkiler bu tanımlamaya uymaz. Yerleşik çiftçi topluluklarıyla uyum içinde yaşamak zorunda olan göçebe çobanlık düzeni, ya kendi aşiretleri dahilinde ya da aşirete ait olmayanlarla bölgesel ekonomilerde ekonomik bütünleşmeye gidebilir. Aynı aşiretten değilseler, çobanlar ve çiftçiler arasında otlaklar için rekabet başlar. Merkezî devlet yönetimleri altındaki yerleşik çiftçi topluluklarının büyümesi sırasında, göçebe gruplar yerleşme dokuları ve toprak paylaşma düzenlemeleri konularında çiftçilerle uzlaşmaya varmak zorunda kalıyorlardı (Bates 1971; 1973).

Yüksek irtifalardaki yaylalarda yapılan göçebe çobanlık çiftçileri rahatsız etmezken, kışın göçebelerin ekili tarlalara yakın olmaları bir tehdit unsuru olarak görülür. Genellikle güçlü çiftçi toplulukları ve daha zayıf göçebe gruplar arasında, çadır yerleşmelerinin kaynak hattının üzerindeki vadi yamaçları ve tabanları ve su sistemlerinin üst sınırlarının ötesinde yer alan tarıma elverişli olmayan alanlarda kurulması şeklinde bir uzlaşmaya varılır. Bu durum, aynı topluluk dahilinde çobanlık ve ekip biçmenin bir arada yapıldığı Sarıaydın Yaylası'nda gözlemlenmektedir. Çobanlık faaliyetleri ve otlatmanın yapıldığı alan sulama sisteminin üzerinde kurulmuştur; ekili araziler ise vadi tabanında yer almaktadır (Cribb 1991a:135). Bu durumda yerleşik çoban gruplar derin köklü bir akrabalık düzeniyle etnik kimliklerini korumaya çalışırlar. Başlangıçta çoban grupları göçebeliği sürdürmeye götüren bazı nedenler hemen ortadan kalkmadığı için, zorla yerleşik düzene geçilmesi her zaman ekonomik başarı getirmez (Eberhard 1953a; Coon 1965; Spooner 1969:147-149).

Selçuklu ve sonradan da Osmanlı hükümetlerinin Anadolu, Suriye, Irak ve İran'da uyguladıkları politikalar, politik ve askeri açıdan güçlü devletlerin bile, büyük şehir merkezlerinden uzak durmaları kaydıyla, büyük aşiret gruplarına ve kabilelere sosyal ve ekonomik özerklik bahşettiklerini göstermektedir. Bu tür bir düzenlemenin devlete sağladığı yarar, güçlü gruplara sınır bölgelerinde toprak bağışlayarak buraların işgale karşı savunulmasını sağlamaktır. Aşiret liderliğinin otoritesi resmi olarak tanındıktan sonra, devlet için bir güvenlik sorunu yaratmadığı sürece, devlet yönetimi aşiretin iç işlerine karışmaz. Bazı durumlarda Osmanlılar, devlete ve orduya hizmet etmeleri karşılığında, toprakları olmayan aşiret gruplarına sürülerini otlatma hakkı bahşetmişlerdir.

Bu tür bir düzenlemenin çarpıcı bir örneğine, güneydeki kurak bozkırlardan Suriye sınırlarında kalan Fırat boyunca uzanan bir şehir yerleşmeleri şeridi ile ayrılan Cezire Ovası'nda rastlanmaktadır. Burası geleneksel olarak, göçebeliğin köklerinin dört binyıl eskiye dayandırılabileceği yerleşik ve göçebe grupların bir arada var olduğu bir kuşatılmış bölgeydi. 18. yüzyıla ait etno-tarihi belgeler, devlet idaresindeki bölgelerde politik üstünlük ve toprak kaynakları için rekabet eden büyük aşiretlerin yapısal değişimleri hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmaktadır. Ayrıca bu belgeler, aşiretlerin devlet toplumlarıyla kültürel ve sosyo-ekonomik bütünleşme süreçleri ile ilgili bakış açımızı da genişletirler.

I. Dünya Savaşı öncesindeki iki yüzyıl boyunca, iki büyük aşiret Cezire Ovası'nda üstünlüğü elde etmek için çekişmişlerdir: Göçebe Şammar ve göçebe, yarı göçebe ve yerleşik unsurlardan oluşan toplumu ile Zubed aşiretleri. Rowton'a göre, Zubed pek çok yönüyle politik birliği olmayan Mari dönemi Yamin boyuyla karşılaştırılabilir (1974:14). Askeri açıdan güçlü bu iki aşiretin topraklarının kısmen birbiriyle örtüştüğü anlaşılmaktadır. Her aşiretin boyları ve kollarının kendi liderleri vardı. Büyük aşiret hiziplerini birleştirerek Şammar'a karşı bir çarpışmayı düzenleyecek genel bir reisin olmaması nedeniyle, Zubed sık sık bozguna uğramıştır. Obed ve Dülem, Zubed'in Cezire'deki iki ana boyunu oluşturuyordu. Obed daha çok göçebelerden oluşmuşken, Dülem'de büyük bir kesim yerleşik düzende yaşıyordu. Obed aşiret boyu, politik açıdan içinde yaşadıkları devletle bütünleşen aşiretlerin örgütlenmesini yansıtmaktadır. O dönemde bu bölge

Bağdat'taki Osmanlı valisine bağlıydı. Obed liderliği Bağdat ve göçebe yerleşmeleri arasında bölünmüştü. Aşiretin Bağdat'ta yaşayan bir temsilcisi, örneğin göçebe reisin bir erkek kardeşi, aşiret meseleleri ile ilgili bir vekil görevini görüyordu (Rowton 1974:14).

Dülem aşiret boyunun ana kısmını oluşturan ve üçte ikisi göçebe ve üçte biri yerleşik olmak üzere iki kesime ayrılan Al Bu Rudeni, tipik bütünleşme gösteren bir gruptu. Reisleri yılın bir kısmını evleri ve hurma plantasyonlarının olduğu Ramadi'de geçiriyordu (Rowton 1974:15). Şammar aşiretinin işgali Dülem ve bölgedeki diğer zayıf aşiretlere ciddi otlak kayıplarına neden olmuş ve sonuç olarak göçebelik yerini yarı göçebelik ve yerleşik düzene bırakmıştır.

Cumhuriyet'in kurulmasından sonra, bütün göçebe aşiretler geleneksel ve verasetle intikal eden toprak haklarını kaybetmişlerdir. Göçebelik, topraktan esasen otlakları için ve sadece mevsimlik olarak yararlandığından, devlet daha dengeli kırsal ekonomi olarak addedilen yerleşik tarımı teşvik etmiştir. Böylece 1920 ve 1930'lu yıllarda topraklar giderek göçebe aşiretlerden alınmıştır. Yerleşik düzene geçmeye zorlanmaları ve aşiret topraklarını kaybetmeleri, aşiret kurumlarının işlevlerinde, sosyal örgütlenmelerini de etkileyen değişikliklere neden olmuştur.

Kuzey Irak ve Güneydoğu Anadolu'da yerleşik düzene geçirilen Kürt gruplar arasında, çatışma halindeyken yardım istemeleri dışında, aşiret bağları giderek zayıflamıştır. Ancak, aynı bölgelerde yaşayan göçebe gruplar arasında etnik kimlik, aşiret bağlarına göre ayrıldıkları otlaklara yapılan mevsimlik göçler sırasında gücünü hâlâ korumaktadır (Bruinessen 1979).

Aşiret ve kabile örgütlenmelerinde yakın akrabalar arasında karşılıklı iş birliğinin çeşitli türlerine rastlanır. Akrabalık birleşik ekonomik faaliyetlerde başlıca unsurdur. Doğu Anadolu'daki Kürtler arasında buna *zibare* adı verilir ve sadece bir akraba için değil, bazen bir komşu ya da aynı aşiretteki bir tanıdık için yapılan iş birliğine de işaret eder (Yalçın-Heckmann 1989:622).

Uzun süreli karşılıklı iş gücü yardımlaşmalarına gelince, uzun süredir ilişkide olan tarafların bekledikleri çeşitli hizmet ve yardımlar eşit türde olabilir ya da olmayabilir. Buna göre, örneğin, mevsimlik yardıma ihtiyaç duyduğunda damat kayınpederi için çalışabilir. Aşiret mensupları arasındaki akraba dayanışması ile ilgili olarak aşirete ait olan ve hatta aşirete ait olmayıp komşu olarak yaşayanlar arasında bile bölgesel yakınlığın önemini vurgulamak gerekir. Yerleşik gruplarda belli komşuluk yükümlülükleri ve ilişkileri akraba dayanışmasının derecesinin belirlenmesinde göz önünde bulundurulur. Aslında, akraba gruplar güçlü komşuluk bağlarının temelini oluştururlar. Bu stratejilere erkek akrabanın göç yoluyla çalışmaya, kadın akrabanın da evlilik yoluyla uzak köy ve kasabalara gönderilmesi suretiyle yeni politik ve ekonomik kaynaklar yaratılması da dahildir (Yalçın-Heckmann 1989:624). Çok yönlü bağlarla birbirleriyle ilişkili olan haneler arasında ideal sosyal ilişkiler devamlı ziyaretler, gelin alınıp verilmesi, iş gücü yardımlaşmaları ve hediyeler verilmesi yoluyla akraba dayanışmasının önemini göstermektedir.

Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu Bölgeleri'nde olduğu gibi geleneksel aşiret değerlerinin hâlâ var olduğu topluluklarda iç sosyal tabakalanmaya yansıyan iki iş birliği derecesi vardır. Bunlardan birincisi oldukça eşitlikçidir ve mevsimlik tarım faaliyetleri sırasında her haneye sırayla ve eşit düzeyde iş gücü sağlar. Bu tür köylerde her hane halkı, beraberce yapılan mevsimlik işlere yardım etmesi için bir üyesini gönderir. Bir başka *zibare*'ye bir üyesini gönderen her hane, yaptığı yardımın karşılığını bekler. Bu topluluk içi iş birliği, para alınmadan yapılır ve yardım eden kişinin yine *zibare* adı verilen yemek ihtiyacı karşılanır. İkinci *zibare* türü, ağa, mir, ya da şeyhlere verilen bir angarya hizmeti niteliğini taşır. Karşılığı olmayan bu hizmetin lider konumundaki kişiye sadakat göstergesi olarak topluca yerine getirilmesi istenir.

5. BÖLÜM

İÇ ANADOLU: HATTİ ÜLKESİ

COĞRAFYA VE ESKİ YERLEŞİM YERLERİNİN DAĞILIMI

Hatti Ülkesi'nin hemen hemen tamamını oluşturan İç Anadolu, merkezin kuzey ve güneyinde yer alan iki platodan meydana gelir. Kuzey plato, Sakarya Havzası'nı, Ankara ilinin geniş düzlüklerini, Kızılırmak'ın geniş kavsi dahilindeki toprakları içine alır. Hatti'nin çekirdeğini oluşturan Çorum, Amasya, Yozgat illeri ve Tokat ve Sivas illerinin büyük kısmı bu coğrafi kesimin içinde yer alır. Güney plato, Tuz Gölü Havzası'ndaki Konya, Afyon, Niğde ve Nevşehir illerini ve Konya Ovası'nı kapsar. İç Anadolu'nun güneyinde yer alan bütün bu kesim, ya da belki sadece güneybatısında kalan kısım, Hitit Aşağı Ülkesi'ni oluşturmuştur.

İç Anadolu Platosu, kuzeyde Bithynia, Paphlagonia ve Pontus, kuzeybatıda Mysia bölgesindeki dağlar ve güneyde Lykia, Pamphylia ve Kilikia boyunca uzanan Toroslar ile kuşatılmıştır. Tunç ve Demir Çağlarında bu alanın yaklaşık % 70'i ormanlarla kaplı olmalıydı; yani tüm platonun üçte birinden de az bir kısmı tarımsal gelişmeye elverişliydi. Ancak yüzyıllar boyunca tahrip edilmeleri sonucunda dikkate değer ölçüde azalan ormanlar (Rowton 1967b; Kundig-Steiner 1974:13; Lewis 1934) 20. yüzyılın başında Anadolu kırsalının ancak % 13'lük bir kısmını kaplamışlardır.

Bölgelere göre değişiklik göstermekle beraber iklim karasaldır. Kısmen Orta Asya'nın yüksek basınç kuşağının etkisinde kalması nedeniyle, özellikle kışın belli bölgelerde sıcaklık -5 °C'nin altına kadar düşebilir. Baharda yüksek basınç kuşağı doğuya doğru ilerler ve soğuk kış yerini Mart, Nisan aylarının -bazen Mayıs ayına kadar süren- ani fırtınalı yağışlarına bırakır. Haziran'da başlayan kuzeyden esen rüzgarlar, sıcak ve kurak mevsimi başlatır ve kaynaklar ya tamamen kurur ya da su seviyeleri çok azalır. Bu iklim durumu yaz sonu ve güz başına kadar devam eder. Çok yoğun olmamakla birlikte, güz yağmurları Eylül ve Ekim aylarında düzenli olarak yağar ve ısı düşmeye başlar. Merkezî platoyu çevreleyen yüksek sıradağlar, iç kesimlere ulaşmadan önce yağmur bulutlarının çoğunu yakalar ve yağışlar içerde şiddetli bir mevsim dokusu izlemez. Genelde hüküm süren yarı kurak iklim koşullarına rağmen, bugün İç Anadolu ülke çapındaki tahıl tüketiminin üçte birinden fazlasını karşılamaktadır. Yaklaşık 210.000 km^{2}lik bu platoda, farklı irtifaların, kendine has mikro-iklimleri olan düz ve dağlık arazi doğal ortamları yarattığı çok sayıda ve çeşitli ekolojik nişler vardır.

İç Anadolu'yu üç coğrafi bölüme ayırmak mümkündür. Tarih öncesi dönemlerden beri çevre koşulları her bölgede biraz farklı yararlanma tarzlarına neden olmuş ve bu durum farklı yerleşme dokuları yaratmıştır. İlk bölüm, merkezî platonun kenarları etrafında yer alan dar ve kesintili bir kuşaktır (yani Zara ve Sivas arasındaki alanı da içine alan Yukarı Kızılırmak Vadisi). Yoğun tarım için çok uygun olan nem tutan kırmızı ve kahverengi killi toprakları, dağ eteklerinde dar verimli toprak şeritleri oluştururlar; ancak bozkır arazi dahilinde, daha güneydeki tepelik alanlarda yer alan arazi parçalarında da bu toprak türüne rastlamak mümkündür. İki yıl ekildikten sonra bir yıl

nadasa bırakma düzeninin uygulanması koşuluyla, kurak geçen bir kışın ardından dahi, bu bölge iyi tahıl ürünü verir.

Bu verimli bölümün güneyinde, güz ve bahar döneminde orta dereceli yağışlarının genelde iyi tahıl rekoltesi için yeterli olduğu bir ara bölge vardır. Oldukça verimli volkanik topraklara sahip Kappadokia, kısmen bu kuşak dahilinde yer alır.

Gerçek bozkır özelliği gösteren ve çoğu yerde toprağın tuzlu ve çorak olduğu üçüncü bölüm, merkezî platonun ortasında yer alır. Bu bölgedeki hâkim toprak türü, merkezî platonun çoğunu ve özellikle Konya Ovası'nı, bir ya da bir metreden daha fazla kalınlıkta kaplayan gri ya da grimsi-kahverengi killi topraktır. Gereğinden fazla ekilerek veriminin azaltılmaması kaydıyla bu toprak, arpa ve buğday tarımı gibi tahıl üretimi için uygundur. Bu nedenle çiftçiler genellikle toprağı sadece iki yılda bir eker ve arada kalan yılda da nadasa bırakırlar. İçindeki kireç bu toprağın daha iyi kaliteli kırmızı kil toprağa göre daha geçirgen olmasına yol açar. Bu nedenle tahıl ve sebzelerin yetişmesi büyük ölçüde zamanında gelen yağışlara bağlıdır. Bu bölgede, çürümüş sebzelerin oluşturduğu verimli siyah humuslu toprağa vadi tabanları ve havzalarda rastlanır. Ancak drenaj iyi değilse, toprağın tuz ve sodyuma doyması halinde, tahıl tarımı imkânsız hale gelir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarında merkezî platoya geniş ölçüde Balkanlar, Kırım ve Kafkaslar'dan gelen göçmenler yerleştiğinde, en yoğun yerleşimi üçüncü bölge görmüştür. Tahıl tarımı için çok az yağış alan bölgelerde, geçim stratejisi olarak davar sürüleri üzerine kurulan çobanlık ekonomisi tercih edilmektedir.

Bu bölgeye düşen yağış 200-300 mm arasında değişir ve bu da kuru tarım için gereken asgari sınırdır. Bozkırın Sakarya'nın güneyi ve doğusu ve Tuz Gölü'nün güneyi ve batısında yer alan yüksek tepelik alanlar dışındaki geniş arazilerde, yıllık yağış nadiren 250 mm'ye ulaşır. Diğer yanda, merkezî platoyu çevreleyen dağlardaki yağmur ve kar suları, dağ eteklerinde doğan çok sayıda kaynakları besler ve oldukça geniş bir arazi kuşağını sular. Burada kuru tarım koşulları altında iyi ürün rekoltesi alabilmek için, güz ve bahar öncesinde yeterince yağmur yağması ve kışların oldukça ılıman geçmesi ya da en azından uzun süre aşırı soğuklara maruz kalınmaması gerekmektedir (Weiss 1982:187-197).

Kırıkkale'nin kuzeyinde Kızılırmak kuzeydoğuya döner ve Delice Vadisi ile birlikte geniş ekilebilir alanlar yaratan bir yayla havzasının içinden geçer. Daha kuzeyde zengin yaylalarıyla Köroğlu Dağları bu merkezî bölgenin kuzey sınırını oluşturur ve burayı Kuzey Anadolu'dan ayırır. Kırıkkale'nin güneydoğusunda, Kırşehir civarında ve özellikle Seyfe Gölü Havzası'nın güney ve batı kısımlarında Tunç Çağı'na ait höyüklere rastlanmaktadır. Seyfe Gölü'nün batısında çok dönemli bir höyükler dizisi, havzayı Boztepe yakınında terk eden ve Kırşehir'in kuzey-kuzeybatısında uzanan bir vadi içinden geçen bir yol çizer. Kırşehir'in güneybatı ve batısındaki alanda yer alan büyük höyüklerin çoğu Hirfanlı Barajı'nın suları altında kalmıştır (Yakar 1985:171).

Tuz Gölü'nün doğusu ve özellikle Seyfe Gölü'nün doğusu ve güneydoğusunda, Mucur'un doğusundan Topaklı, Kalabak ve Himmetdede'ye doğru giderken, bu bölgeyi Kızılırmak Vadisi'nden ayıran uzun dağ silsilelerinin etekleri boyunca uzanan yol üzerinde Tunç Çağı'nda yerleşilen höyüklerin çoğunu görmek mümkündür (Todd 1980:24).

Himmetdede'nin güneydoğusunda, Karasu Vadisi'ni izleyen yol, Beydeğirmeni'nden geçerek Kayseri Ovası'na varır. Boğazlıyan Vadisi'nde nehrin kenarlarında ve hemen üstündeki tepelerde yoğun prehistorik yerleşim işaretlerine rastlanmaktadır. Kayseri, Nevşehir ve Aksaray illerinde yer alan sayısız ekolojik nişler, prehistorik çağlarda ve özellikle İlk ve Orta Tunç Çağı'nda yoğun yerleşim görmüştür. Ancak, Nevşehir'in kuzey-kuzeydoğusundaki Gölşehir (Arapsun) ve Avanos çevresinde yer alan Tunç Çağı yerleşmeleri, daha kuzeydeki Seyfe Havzası'nda olduğu kadar yoğun değildir. Bu bölgede ve özellikle Kızılırmak Vadisi'nin doğu kesiminde bozkır iklimi hüküm sürer, ancak Kırşehir'in güneyinden Kırıkkale'nin güneyine kadar iklim daha ılımandır.

Aksaray Ovası'nın içinden geçen Melendiz Suyu'nun beslediği Tuz Gölü, İç Anadolu Platosu dahilinde yaklaşık 12.000 km^2'lik bir havzaya sahiptir. Az yağış alması nedeniyle, bu geniş böl-

gede verimsizlik problemiyle karşı karşıya kalınır. Yazın buharlaşma oranı oldukça yüksektir ve günde yaklaşık 6 mm, yılda ise 930 mm'ye ulaşır. Güz saban sürümünde kavrulmuş toprağın yumuşaması için gerekli olduğundan, güz başında sınırlı ölçüde yağan yağmur dahi, ekim mevsimini başlatmak açısından çok önemlidir. Güz yağmurlarının gecikmesi, yıllık tahıl rekoltesinin geçim düzeyinin çok altına inmesine neden olur. Ayrıca, kurak geçen kışlar sonucunda yer altı suları azalır ve baharda kuvvetli yağışlar olmazsa ekinler kuruyabilir. Nisan ya da Mayıs ayına kadar süren donlar, özellikle sebzeler ve meyve ağaçları için çok zararlıdır. Bazı Hitit metinlerinde de bahsedildiği için (Ünal 1977:432), günümüz çiftçileri gibi, eski çiftçiler de don olaylarına maruz kalmış olmalıydılar.

Kışın ve baharda yükselen su seviyesi, Tuz Gölü'nü çevreleyen çok düz ovayı bataklık haline getirir. Yazın hemen hemen tamamen kuruyan bu göl, Nisan ayında en yüksek seviyesine ulaşır. Yaz ve kış kıyı şeritleri arasındaki bu geniş alan, bitki olmaması ve geniş tuz ve çamur tabakası sayesinde fark edilir. Gölü 1839 yılında ziyaret eden Ainsworth, güney sınırının kışın ve baharda bataklık, yazın da tuz çölü haline geldiğinden, ancak hemen her mevsimde gölün dibinden tuz çıkarıldığından bahsetmektedir (1840:298-299).

Tuz Gölü'nün göl kenarındaki teraslarında yapılan ayrıntılı lito- ve biyostratigrafik tortu analizleri ve alüvyon yelpazeleri, bizi bu bölgedeki paleoiklim hakkında bilgi sahibi etmektedir (Kashima ve diğ. 1998). Konya Havzası'nda yaklaşık M.Ö. 5000'lere kadar yağış rejimi birkaç kere değişmiştir. Sık sık tekrarlanan şiddetli yağışlar, dağlar ve göl terasları arasındaki sınır boyunca, Tuz Gölü'nün güneyi ve doğusunda da alüvyon yelpazeleri oluşmasına neden olmuştur. Alüvyon yelpazelerinin kenar bölgeleri, bugün olduğu gibi, muhtemelen kuyular kazmak suretiyle yer altı sularına kolayca ulaşılabilmesi nedeniyle, Neolitik Çağ'dan beri yerleşim görmüştür.

Konya Havzası'ndaki durumu aşağı yukarı yansıtan Aksaray çevresinde başlıca altı oluşum evresi gözlemlenmiştir (Kashima ve diğ. 1998:209, 216).

I. Evre (M.Ö. 5000 ve öncesi) - ilk alüvyon yelpazeleri oluşmuştur.
II. Evre (M.Ö. 5000-4000) - Son Kalkolitik Çağ
III. Evre (M.Ö. 3000-2800) - İlk Tunç Çağı I
IV. Evre (yaklaşık M.Ö. 1300) - Son Tunç Çağı II
V. Evre (M.Ö. 600-100) - alüvyon yelpazelerinin gelişmeye devam etmesi
VI. Evre (Roma-Bizans dönemleri) - günümüzdekine benzer hale gelme

Tuz Gölü Havzası'nda yer alan höyüklerin dağılımından, yerleşik toplulukların göl kıyılarından uzakta yerleştikleri anlaşılmaktadır. Aksaray Ovası'nda eski yerleşmelerin göl kıyısına uzaklığı 12 km iken, güneyindeki yerleşmeler 60 km mesafede yer almaktadır. Gölün batısındaki yerleşmeler bu kadar uzakta değildir; ancak burada saptanan bazı Klasik Çağ öncesi yerleşim yerlerinin, gölün sığ sularından tuz çıkarılması sırasında oturulan mevsimlik yerleşmeler olabileceğini düşündürmektedir. Bu havzada tahıl yetiştirmenin tek yolu her zaman kuru tarım olmuştur.

Yaklaşık 80 km uzunluğundaki 1100 m yükseltili Obruk Platosu, Tuz Gölü Havzası'nı Konya Ovası'ndan ayırır. Kaynaklardan ve karstik oluşumlarındaki doğal küçük derin havuzlardan su elde edilebilmesine rağmen, oldukça çorak olması nedeniyle, çiftçi toplulukları tarafından seyrek halde yerleşim görmüştür.

Anadolu'daki en büyük alüvyon havzası olan Konya Ovası yaklaşık 1000 m yükseltiye sahiptir ve Çarşamba Nehri ve birkaç küçük akarsu ile sulanır. Akdeniz iklim kuşağının kuzey kenarında ve kuru tarımın tarımsal iklim sınırında yer alır. Güney ve batı kenarlarında dağlarla çevrildiği için, nehirlerden elde ettiği yüzey suyu, teorik olarak sulu tarımda kullanılabilir (Roberts 1990:56-58). Ancak suyun yönünün değiştirilmesi, dağıtımı ve drenaj gibi sistemler sadece devlet düzeyindeki toplumların merkezî yönetimleri altında gerçekleştirilebilir. Burada Tunç ve Demir Çağı yerleşmeleri en fazla Çumra ve Karaman civarında yoğunlaşmıştır. M.Ö. 13. yüzyılda muhtemelen bu iki bölge, toprakları Akdeniz kıyısına kadar uzanan Tarhuntaşşa Krallığı'nın hâkimiyeti altına girmişti (Mellart 1954, 1963).

İç Anadolu'da kuraklığın tek nedeni yağışların az olması değildir. Yağmur suyunun emilmemesi nedeniyle, toprağın neminde aşırı kayıp varsa, şiddetli yağışlar dahi her zaman kuraklığın önüne geçemeyebilir. Diğer yanda, hava ısısının daha düşük olması halinde, buharlaşma-terleme (evapo-transpirasyon) ile oluşan toprak nemi kaybı azalacağından, düşük yağış miktarı da her zaman kuraklığa yol açmaz. Ayrıca, toprak neminin normalin altında olduğu, ancak ürünün yetişmesindeki hayati aşamalarda normal yağış olması halinde, ürün rekoltesi zarar görmez. Başka bir deyişle, tarımsal kuraklık, ürünün kök bölgesindeki toprak neminin azalması olarak tanımlanabilir. Kuraklıktan kaynaklanan yiyecek kıtlıklarının azaltılması için en akla yatkın yol, çiftçi topluluklarının geçici olarak toprağın taşıma kapasitesi üzerindeki baskıyı asgariye indirmeleridir. En iyi çözüm sürü hayvanlarının çoğu ve topluluğun bir kısmının daha az etkilenen ortamlara yerleştirilmeleridir. Yüksek irtifalarda yer alan yaylalar sorunu belli bir dereceye kadar çözer. Çünkü çoğu hayvan ve insanlar dağlarda hüküm süren çetin kış koşullarında uygun kışlık barınaklar olmaksızın yaşamlarını sürdüremezler. Ayrıca, küçük gruplar halinde dahi olsa, çobanlar ve/ya da çiftçilerin kuraklık bölgesi dışındaki yerlere taşınması, bölgesel anlaşmazlıklara neden olmuş ve özellikle zayıf bir devlet idaresi altında gerçekleşen büyük ölçekli işgaller, ciddi çatışmalara yol açarak anarşiyi kışkırtmış olabilirdi.

Çekirdek Hatti bölgesinde yer alan ve önemli bir bölümünü Bozok Platosu'nun oluşturduğu Yozgat ili, alçak tepeler ve kaynakların suladığı küçük verimli vadiler nedeniyle dalgalı bir görünüm sergiler. Vadiler arasında büyük ovalar yoktur ve düz arazi parçaları oldukça çoraktır. İyi sulanan vadilerde rastlanan höyüklerin de gösterdiği gibi, bu yöre yine de M.Ö. 5. binyıldan beri sayısız topluluklar tarafından yerleşim görmüştür. Bugün bile tarıma elverişli toprakların % 3.9'undan biraz daha azının sulandığı Yozgat yöresinde kuru tarımın temelini tahıl üretimi oluşturur (Branting 1996:149). Yaklaşık % 80'ini buğdayın oluşturduğu ürünlere arpa ve yulaf da dahildir.[141] Kar yağışıyla beraber yıllık ortalama yağış miktarı 370-425 mm'ye ulaştığı için bu sonuç şaşırtıcı değildir (Chernoff ve Harnischfeger 1996:161). Ara sıra 300 mm'nin altına düştüğünde, arpanın yaşama şansı buğdaya göre daha yüksektir. Günümüzde ekilen alanların hemen hemen üçte ikisi, yüzyıl önce ekilmiyordu. Son elli yılda ortaya çıkan modern çiftçilik yöntemlerinin Tunç ve Demir Çağlarında mevcut olmadığı gözönünde bulundurulursa, o zamanlarda tarım ve çobanlık yapan toplulukların hayvancılığa daha fazla eğildikleri sonucuna varılabilir (Morrison 1939:5). Aslında, çoban tarzı bir örgütlenme isteyen koyun sürüleri, bugün bile bölgedeki köy ekonomilerinin ayrılmaz bir parçasıdır (Branting 1996:148-149).

Seyfe Gölü'nün kuzeyinde uzanan bölge ve Boğazlıyan civarı, büyük ovalardan değil, yerleşik toplulukları Kalkolitik Çağ'dan beri kendine çeken, alçak tepeler ve kaynakların suladığı küçük verimli vadilerden oluşmuştur. Klasik Çağ öncesi höyükler, özellikle Çiçekdağı-Yenipazar-Yozgat üçgeninde yoğunlaşmıştır.[142] Yozgat-Boğazlıyan yolunun doğusunda yoğunlukları daha da artar. Yükseltilerin 1000 m ile 1500 m üstü arasında değiştiği bu yarı kurak bölgede soğuk bozkır iklimi hüküm sürer ve muhtemelen geçmişte otlak olarak kullanılan açık ovalara göre, nehir vadilerinde yapılan kuru tarımda başarı elde etme şansı daha yüksektir.

Yozgat yöresinden daha yüksek bir rölyefi olan Çorum ilinde küçük ancak verimli dağ içi ovalar ve nehir vadileri yer alır. Sık bitki örtüsüne sahip olan bu yerler en azından M.Ö. 4. binyıldan beri yerleşim görmüş, ancak Son Tunç Çağı'nda çiftçilik ve hayvancılık faaliyetlerinin çoğalmasıyla, çevreye yapılan insan müdahelesi de artmıştır.[143] M.Ö. 2. binde iklim bugün olduğundan çok farklı değildi. Çorum yöresindeki Hitit yerleşimi gösteren höyüklerden küçük olanlar hiç şüp-

141 Anadolu'da buğday yetiştirilmesi için bkz. Gökgöl 1939; Morrison 1939:17.

142 Bölgenin M.Ö. 5. binyıldan önce yerleşim görüp görmediği konusu hâlâ kesinlik kazanmamıştır. Alişar bölgesi yüzey araştırması için bkz. Gorny ve diğ. 1995:76-78; Branting 1996:151; Summers ve diğ. 1995.

143 Örneğin Kerkenes Dağları yakınında ortaya çıkan alüvyonlaşma derecesinin M.Ö. 1. binyılın ilk yarısında yapılan orman tahribinden kaynaklandığı sanılmaktadır (Branting 1996:148).

hesiz çiftlik köyleriydi. Orta ve büyük boyutlu höyükler ise, kült merkezleri olarak hizmet eden kasabalardı.

Tokat ili, kuzeydoğusu dışında üç tarafında tepelerle çevrelenmiştir. Burada iklim Karadeniz'in etkisi altında kalır. Zile ve Tokat arasında yer alan Kazova Ovası, Tunç Çağı'nda en fazla yerleşim gören alanlardan biridir.

Sivas yöresinde Tunç Çağı malzemesi veren höyükler, Gemerek ve Kayadibi arasında yer alır. Sivas şehri de, Hitit dönemi Yukarı Ülkesi'nde, kalıntıları şu anda Selçuklu kalesinin altında gizli olan önemli bir Hitit şehri olabilirdi (Yakar ve Gürsan-Salzmann 1979:37-38). Sivas'ın güneyi kuzeye ve doğuyu İç Anadolu'ya bağlayan yolların ortasında yer alması, özellikle Assur Kolonileri Çağı'nda, burada yaşayanların Sivas Ovası'ndan geçen ticari kervanlar ve örgütlü ticaretin ekonomik fırsatlarından yararlanmalarına olanak sağlamıştır.

Orta ve Son Tunç Çağı'nda Gemerek'ten Sivas'a kadar uzanan bölge yoğun yerleşim görmüştür. Sivas'ın güneybatısında, Tatlıcak köyünde yer alan büyük höyük, bu alandaki önemli Hitit şehirlerinden biri olabilir. Diğer yanda, Şarkışla'nın güneyinde yaklaşık 50 km boyunca 1-2 km genişliğe sahip Kızılırmak Vadisi'nde, muhtemelen bölgenin o dönemde sık ormanlarla kaplı olması nedeniyle, çok sayıda Tunç Çağı yerleşmesi yoktur (Yakar ve Gürsan-Salzmann 1979:39, Res.1). Bu bölgenin verimliliğine ve suyunun bol olmasına rağmen, ara sıra ortaya çıkan veba salgınları ve kuraklığın neden olduğu kıtlıklar, geçen yüzyılın ilk yarısına kadar süregelmiştir (Sutter 1840:438).

Kızılırmak'ın Gemerek'ten Direkli'ye ya da Hafik'ten Sivas'a olan yukarı uzantıları herhalde küçük sallar ya da altı düz kayıklarla geçilebiliyordu. Eski nehir yatağının genişliği, gerçekten de Yukarı Kızılırmak'ın günümüzdekinden daha geniş olduğuna işaret etmektedir. Hatta geçen yüzyılın başında bile, etraftaki dağlardan gelen keresteler, Yukarı Kızılırmak'ın akıntı yönünde yüzdürülüyordu (Sutter 1840:338). Zara ovasına girişte ve bu küçük kasabanın karşısında Kızılırmak kuzeybatıya doğru döner. Sivas ovasının doğusunda Yukarı Kızılırmak vadisinin her iki yanında yer alan tepeler, doğu yönündeki Karadeniz dağlarının ikinci silsilesi tarafından sınırlanan geniş bir arazi yaratarak alçalırlar. Bu bölge, çiftçi topluluklarını da M.Ö. 4. binyıldan beri cezbetmiş olmalıdır (Yakar 1992:510). Bu havzanın topografisi, batıdan doğuya doğru ilerledikçe değişir. Batı yarısında, küçük tepelerin ayırdığı küçük ovalar hâkimdir. Bunlar arasında en büyüğü Hafik ve Tödürge Gölleri'nin arasında yer alandır. Doğuya doğru gidildikçe, tepelerle çevrili ovaların yerini dar vadiler alır. Yukarı Kızılırmak Havzası'ndaki Tunç Çağı yerleşmelerine Sivas ve Zara arasında rastlanmaktadır.

Sivas'ın güneyi ve Kayseri'nin doğusundaki Uzunyayla civarı, yoğun hayvancılıkla uğraşan topluluklar için iyi otlaklar sunar. Muhtemelen Anadolu at yetiştiriciliğinin vatanı olan 1500-2000 m yükseltili bu sönmüş volkanik plato, kuzeydoğuda Tecer Dağları, doğuda Kangal'ın güneyi ve güneyde de Tahtalı ve Gürün Dağları'na kadar uzanır.

Yeşilhisar ve Kayseri Ovaları'nın hâkim olduğu Kappadokia'nın yarı kurak ve soğuk bozkır iklimli kırsal kesimi Tunç Çağı'nda yoğun yerleşim görmemişti. Her ne kadar geniş ve verimli Kayseri Ovası yağmurla beslenen tahıl tarımı için uygun olsa da, bu bölgedeki ve özellikle Kültepe civarındaki Tunç Çağı yerleşmelerinin seyrekliği, herhalde ya o dönemdeki tarım kapasitesinin yoğun yerleşmeler için yeterli olmadığına ya da bu potansiyelin tamamen kullanılmadığına işaret etmektedir. Yaklaşık 1000 m yükseltili Yeşilhisar Ovası'nın ortasında yer alan Kurbağa Gölü'nün etrafındaki topraklar, tuzlu boş arazi ve bataklıklardan oluşmaktadır. Bu nedenle, yoğun tarım potansiyeli kısıtlanmış olmalıydı. Tunç Çağı höyükleri sadece, kuru tarımın yapılabileceği ova kenarlarının yakınında yer alır. Strabon bile, genel olarak Kayseri'nin (Mazaca) yerine atıfta bulunarak, suyun azlığından ve ateş çukurları ve bataklıklardan bahsetmiş ve buranın bir şehir kurulması için uygun olmadığına dikkat çekmiştir. Kayseri'nin batısında, Acıgöl-Nevşehir-Ürgüp bölgesi, sayısız volkanik oluşumlar ve nispeten az sayıdaki kaynakların yer aldığı kıraç platolardan oluşmuştur. Burada kuru tarım sadece verimli toprakları olan alanlarda yapılır.

Ankara'nın batısında, Güneydoğu Marmara, Güneybatı Karadeniz, Kuzeybatı-İç Anadolu ve Kuzeydoğu Ege iklim kuşaklarının ortasında yer alan verimli Sakarya Havzası, Hatti'nin batı topraklarını oluşturuyordu. Bu geniş çukurluk Eskişehir'i içine alır ve Konya'nın kuzeyi ve Ankara'nın batı kesimi içlerine kadar uzanır. Bu havzadaki Tunç Çağı yerleşmelerine en yoğun şekilde Sakarya Nehri ve onun kolu olan Porsuk'un suladığı geniş vadi düzlüklerinde rastlanır. Bu iki nehir, Sivrihisar ve Sündiken dağ silsilelerinin doruklarında sona eren inişli çıkışlı dağlık arazilerle birbirinden ayrılır.

GELENEKSEL YERLEŞME DOKUSU VE TOPRAK KULLANIMI

Ekilebilir geniş alanlarına rağmen İç Anadolu Platosu tarihi boyunca genellikle düşük nüfus yoğunluğu göstermiştir. Özellikle orta ve ortanın güneyindeki bölgelerinde ortaya çıkan yarı kuraklık ve tuzluluk problemleri, doğal olarak çiftçilere pek cazip gelmemiş ve muhtemelen daha verimli çiftçilik yapabilmek amacıyla tarım köylerinin dağılmasına yol açmıştır.

Tarih boyunca İç Anadolu'daki ekonomik yararlanma dokusu, çobanlık ve tarım arasında gidip gelmiştir. Kırsal yerleşme yoğunluğundaki değişmeler İç Anadolu ve özellikle Konya Ovası'nın tarihinde iyi belgelenmiştir. Ekolojik ve politik istikrar dönemlerinde tarım köyleri bu ovanın oldukça kurak kısımlarına kadar bile yayılmışlardır. Ancak bu koşullar bozulduğunda, çiftçi toplulukları genellikle daha iyi güvenlik sağlayan dağlara doğru çekilmiş ve bu durum köylerin toplam sayısında azalmaya neden olmuştur. Buralarda, muhtemelen kendi yaylalarından çok uzakta olmayan korunaklı dağ vadilerinde yaşamış olabilirlerdi. Çok sık olmamak kaydıyla, polen diyagramlarında bu tür değişken bir doku, kendini muhtemelen ormanların yok edilmesi ya da tahıl polenlerinin varlığı ya da yokluğu ile gösteren yenilenme dönemleri olarak ortaya çıkacaktır.

Geçmişte merkezî hükümetin güvenliği sağlayamaması ya da sulama ağları ve yollar inşa etmek suretiyle tarım ekonomisini teşvik etmemesine köy topluluklarının tepki gösterdiği açıktır. Roma, Yunan ve 15.-16. yüzyıl Osmanlı idareleri altında, tarım ekonomisinin teşvik edilmesinin İç Anadolu'daki tarım köylerinin sayısında önemli bir artışa neden olması da bu gerçeği doğrulamaktadır. Konya Ovası, Roma Dönemi'nde yoğun şekilde ekilmişti (French 1970; Roberts 1990:58) ve o dönemde inşa edilen sulama ağları, Bizans ve Selçuklu Dönemleri'nde yerli çiftçiler tarafından kullanılmaya devam etmiştir. Ancak Selçuklu ve Erken Osmanlı Dönemleri'nin politik çalkantıları, Konya Ovası'nın tarım potansiyelini kötü yönde etkilemiştir. Ardından bölgeyi yarı göçebe Türkmen çobanları ve onların davar sürüleri istila etmiş ve yerleşik kırsal topluluklar batı ve güneydeki Toros Dağları kuşağının daha iyi sulanan ve daha korunaklı vadilerine yerleşmişlerdir (Roberts 1990:Res.4).

16. yüzyılda, güçlü bir Osmanlı merkezî yönetimi altında, Roma ve Bizans Dönemleri'ne ait sulama sistemlerinin esas yapılarını oluşturan kanal, baraj ve suni göllerin onarımı ve genişletilmesi, sayısız çiftçi topluluklarının Konya Ovası'nda bir kez daha tam yerleşik bir hayat sürmesine olanak sağlamıştır. Ancak yüz yıl sonra, Osmanlı yönetiminin zayıflamasıyla beraber, Konya Ovası'ndaki sulama ve yol sistemleri ihmal edilmiş ve tarımın yerini önemli ölçüde çobanlık almıştır. 16. yüzyıl sonu/ 17. yüzyıl başında artık Osmanlı yönetimi İç Anadolu kırsalı üzerindeki otoritesini kaybederek topluluklarını koruyamadığı zaman, köylerin sayısı önemli ölçüde azalma göstermiştir. Bu dönemden 19. yüzyıl ortalarına kadar İç Anadolu'daki çoğu bölge seyrek yerleşim görmüş ve yoğun şekilde ekilmemiştir.[144]

144 Osmanlı yönetiminin yaklaşık 1700 adet yeniden yerleştirme çabası büyük ölçüde başarısızlıkla sonuçlanmıştır (Orhonlu 1987). O dönemin Osmanlı vergi kayıtları, İç Anadolu'daki kırsal yerleşmeler hakkında önemli bilgi sağlar (Akdağ 1963); 1871-1872 Konya ile ilgili Osmanlı Vilayet Salnameleri 19. yüzyıl kırsal toplulukları hakkında bilgi verirler (Hütteroth 1974:21-22).

Res. 96: İç Anadolu köy evleri. Duvarları badanalı, düz damlı, tek katlı kerpiç evlerin boyutu ve tipi değişse de, girişlerin yönü hemen hemen hep aynı kalır.

Res. 97: İç Anadolu köy evlerinden görüntüler. *Solda*) İki katlı kerpiç evler. Hayatın yer aldığı üst kat, yazın önemli bir iş ve sosyal faaliyet alanıdır. *Sağda*) Düz damlı ve tek katlı bir kerpiç ev. Yazın dam önemli bir faaliyet alanıdır. Bu evler, plan ve teknik açısından İç Anadolu yerleşmelerinde kazılan Orta Tunç Çağı evlerine benzerlik gösterir.

Çok sayıda Avrupalı gezgin (Ainsworth 1840, 1842; Hamilton 1843; Kotschy 1858; Moltke 1841; Sarre 1896; Leake 1924:94) 19. ve 20. yüzyıllarda İç Anadolu'nun kırsal koşullarıyla ilgili bilgi verirler. Bu kişiler özellikle düzlüklerde ve dağlık bölgelerde kırsal manzaraya hâkim olan terk edilmiş köyler ve tarlalardan bahsetmektedirler. Düz bozkır alanlarda ise Turgutlu, Yunaklı, Atçeken ve Hotamış gibi göçebe ve yarı göçebe Türkmen aşiret gruplarına rastlamışlardır. Türkmen aşiretlerinin yanı sıra, yaklaşık 1800'lerden sonra, Cihanbeyli, Reşvan ve Sihbizin gibi Kürt aşiretleri, doğu ve güneydoğu illerinden İç Anadolu içlerine doğru göç etmeye başlamış ve bu bölgedeki göçebe çobanların sayısını dikkate değer ölçüde arttırmışlardır. Bu artışın çok sayıda çiftçi topluluğunun düz arazilerdeki korunmasız yerleşmelerini terk etmelerine yol açmasına karşın, daha korunaklı dağ vadilerindeki köylerin çoğu olduğu gibi kalmıştır. Ainsworth'un Anadolu'daki gezilerine ait gözlemleri, 19. yüzyılın ilk yarısında orta platodaki yerleşme biçimleri ve ekonomilerinin anlaşılması bakımından büyük önem taşır.[145] Ankara'nın güneyinde kalan alanlarda yoğun şekilde yerleşilmediğini yazmıştır. Alif köyü gibi Anadolu'nun güney, batı ve doğusunda yer alan korunaklı vadilerde yaşayan kırsal topluluklar, hem yerleşik çiftçilerden hem de yarı göçebe Türkmen çobanlardan oluşmuştu. Tarlalarının sadece kısmen ekildiği bu köy, çadırlar ve yak-

145 Bölgeyi, kötü bir veba salgınının belli bölgeleri bir süre etkisi altına aldığı Nisan ayında ziyaret etmiştir (Ainsworth 1840:281).

laşık 20 haneden meydana gelmişti (Ainsworth 1840:280). En verimli komşu bölgelerden biri olan Haymana Ovası'nda Cerid gibi Türkmen aşiretleri yaşıyordu. Bu aşiret mensupları, hem küçük köyler hem de vadiye bakan doğal yükseltiler ve tepelerde kurdukları çadırlarda oturuyorlardı. Ainsworth'un gittiği, çoban aşiretlerin yerleşik unsurlarına ait oldukları anlaşılan köylerin her biri ortalama 15 evden oluşuyordu. Bunlardan dağların eteklerinde yer alanlar, çoban ekonomisi üzerine kurulu bir yaşam için daha uygundu. Ankara'nın yaklaşık 80 km güneyinde yer alan Karacadağ'a yaklaştığında Ainsworth, dağın eteğinde yer alan verimli ovada birkaç Kürt göçebe çadır yerleşmesi gördüğünden bahsetmektedir. Bunlar Tuz Gölü'nün batısında yer alan 100 hanelik büyük Kuluköy'ü çevreleyen tarlalarda sürülerine bakıyorlardı (1840:295). Bu köyün yaklaşık 4.5 km güneyinde yer alan iyi otlaklar ve kaynaklar, büyük göçebe Kürt çoban gruplarına cazip geliyordu. Tuz Gölü'nün güneydoğusundaki İskil'e vardığında Ainsworth, bu kırsal yerleşmedeki önceden tasarlanmamış planlarla yapılan evlerin birbirinden oldukça uzak ve bu nedenle yolların da geniş olduğunu yazmıştır. Gözlemleri ilgi çekicidir: "Günlük pazar kurulmuyor ve genel bir ihmal edilmişlik var; sanki kasaba göl ovasında büyük sürüleri otlatan çobanlara aitmiş gibi. Bunların sığınabilecekleri bir köy olmasa da, ara sıra uzak mesafelerde rastlanan sığırların konduğu çevrili alanlar var" (Ainsworth 1840:294).

Ainsworth'un göçebe aşiretlerin etnik kökeni ve kırsal kesimdeki yerleşik nüfusla olan karşılıklı davranış biçimleri hakkındaki gözlemleri önem taşır: "Tuz Gölü'nün doğu kıyıları sakin yapılı çoban Türkmenler tarafından kiralanmıştır; batı kıyılarında ise yağmacılık yaptıkları için hükümete sürekli sorun çıkaran Kürtler yaşıyor" (1840:298). Bu gözlemler, bu bölgede uygulanan çeşitli faydalanma tarzlarını ve bir aşiretin ya da farklı aşiretler ve etnik grupların tarım ve çobanlık yapan kesimleri arasındaki ortak yaşamı gözler önüne sermektedir.[146] Köy topluluklarının büyüklüğünün birkaç haneden, çok sayıda ailelere kadar değişiklik göstermesi de çok önemlidir.

Ankara ilinde yapılan etnografik çalışmalar da bir dereceye kadar Hitit ve Hitit sonrası kırsal toplulukların Hatti'deki 1100-1200 m irtifalı habitatlardan yararlanmış olabileceklerini göstermektedir. Ancak o dönemde bölgenin herşeyden önce daha ormanlık olması nedeniyle, bugünkü halinden biraz farklı olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Yüksek irtifalı bu bölgede kış erken gelir ve alçak irtifalarda yer alan habitatlarda olduğundan daha uzun sürer. Köylerle küçük kasabaları birbirine bağlayan karla kaplı Çeltikçi-Kazan yolunda karayolu bağlantısı çok güçleşir. Kışın -10°C'nin altına düşen ısı, yazın +30°C'yi geçmez. Yüksekliğine ve daha nemli kuzey bölgelerine bakmasına rağmen, güz ve baharda oldukça az yağış alması, madur durumda kalan çiftçilerin umutsuzca yağmur için dua etmelerine neden olmaktadır. Alkan ve Kağnı Meydanı çaylarının suları baharda azalmakta ve kar ve yağmur yağışları beklenen düzeyin altında kaldığında ise tamamen kurumaktadır.

İç Anadolu'da karma tarım yapan toplulukların sürekli köyleri genellikle 1100/1200 m'yi aşmayan irtifalarda yer alır. Kışların oldukça kısa, yazların ise uzun ve kurak geçmesi nedeniyle, yerel mimari çok aşırı olmayan kış sıcaklıklarına uyum sağlamıştır. Sıcak İç Anadolu yazlarında hazırlanan kerpiç, kırsal mimarinin başlıca yapı malzemesidir. Ancak, çoğu diğer bölgede de olduğu gibi, kerpiç tuğla, taş ve keresteyle beraber çeşitli kombinasyonlar halinde kullanılır. Özellikle iki katlı evlerde, harç kullanılmaksızın kerpiçle doldurulan hımış üzerine ahşap duvar inşa etme tekniği kullanılır. Sonradan bütün duvar kille sıvanır ve kireçle beyaza boyanır.

Ancak 20. yüzyılın ikinci yarısında tam gelişme gösteren nüfus patlaması ve tarım modernizasyonundan önce, Anadolu'daki köylerin çoğu az nüfusluydu ve sahip oldukları toprakların sadece % 25'inden yararlanabiliyorlardı. Buna en iyi örnek, 1940'ların ortalarında yerleşmenin de dahil olduğu yaklaşık 100.000 dönümlük bir toprağa sahip olan Ankara iline bağlı Hasanoğlu kö-

146 Örneğin Ainsworth Sivrihisar'ın kuzeydoğusunda volkanik kumdan oluşan bir düzlüğün üstüne kurulmuş büyük bir köyde 200 Yunan ve 70 Türk ailesinin yaşadığından bahseder (1840:301).

yüdür. Bu alanın yarısının çiftçilik ve buna bağlı faaliyetlere ayrılmış olmasına rağmen, sadece 25.000 dönümü (kıraç tarlaların % 60'ı, sulak tarlaların % 10'u, bağ ve bahçelerin de % 30'u) ekilmişti. Teorik olarak köydeki her kişinin yaklaşık 70 dönümlük ekilebilir tarlası olduğu düşünülürse, bunun sadece 20 dönümü ekilmiş ve 20 dönümlük kısım da nadasa bırakılmıştır.

Genellikle güz ve bahar yağmurlarından sonra büyüyen yabani otlardan temizlenmesi amacıyla, bir tarla ekimden (aktarma) önce, birkaç defa sabanla sürülür. Bazı bölgelerde geleneksel çiftçiler hâlâ hafif ahşap saban kullanılır ve ekimi elle yaparlar. Hafif ahşap saban kullanan bir çiftçi, bir çift öküz yardımıyla günde 1.5-2 dönümlük, yorgun hayvanları üçüncü bir hayvanla değiştirmesi halinde ise, bundan biraz daha fazla bir toprağı sürebilir (Stirling 1965:83). Tahıllar genellikle Ekim ayında ekilir, ancak güz yağmurlarının yetersiz kalması halinde, bahara kadar beklenebilir. Kışın platonun yaklaşık % 60'lık kısmının kar altında kalması ve tohumların da gelişmemesi nedeniyle, bu erteleme üründe sadece az bir değişikliğe neden olur. Baklagiller baharda ya da yaz başında ekilir.

Hıdır Dağları'nın güney etekleri ve Ankara'nın yaklaşık 75 km kuzeyinde bulunan Kızılcahamam yakınındaki Kara Bayır tepelerinde yer alan Teve köyü, kırsal bir topluluğun ekonomik faaliyetlerini çok güzel bir şekilde gözler önüne sermektedir.[147] 1970'lerin başında 102 hanede yaşayan 544 kişiden oluşan, bölgenin bu en büyük köyü genel bir etnografik araştırmaya konu olmuştur. Önemi uzun tarihinden kaynaklanır. Yaklaşık 700 yıl önce Selçuklu Dönemi'nde kurulmuştur. Köy yaşlılarının anlattığı sözlü geleneğe göre Osmanlı Dönemi'nde Horasanlı Duman Ağa'nın oğlu olan Durasan Bey adında bir ileri gelen, on haneli bu köyü tımar olarak almış ve köyün Ağcakavak olan adını da Beyköy olarak değiştirmiş.[148] Her birinin değişik boy ve aşiretlere ait olduğu 5-10 haneden oluşan Ortaköy, Hacıköy, Verana ve Omurlar gibi küçük civar köy toplulukları sürekli silahlı eşkıya saldırısına uğruyorlarmış. Sonunda bunlar kendi köylerini terk ederek, Beyköy'e yerleşmiş ve Durasan Bey'in ağalığını kabul etmişler. Uzun tarihi boyunca köyün adı birkaç sefer daha değişmiş. Bir keresinde, Osmanlı yönetimi altında iken, köyde dini bir kurum yapıldığında, adı Tekke olmuş. Sonradan, Türkiye Cumhuriyeti kurulduğunda tekkeler kapatılınca, köy toprakları ve geliri de vakıf hazinesine devrolmuş.

Köyü çevreleyen tarlalar 25 cm'yi aşmayan ince bir kireçli toprak tabakasıyla kaplıdır (Balaman 1982:27). Orta platodaki en verimsiz tür olan bu toprak, yoğun tarımı imkânsız hale getirmektedir. Bu nedenle tarım ekonomisi hayvan yetiştiriciliği ile dengelenmektedir. 1970'lerde yapılan nüfus istatistikleri 544 kişiden (245 erkek ve 299 kadın) 5'i kadın olmak üzere sadece 7'sinin 75 yaşın üstünde olduğunu göstermiştir (Balaman 1982:26). Köy haricinde çalışanlar ve bu nedenle köyde yaşamayanlar dışarda tutulursa, her hanede ortalama 5.5 kişi yaşıyordu. Araştırma öncesindeki 20-30 yıl içinde doğal bir afet yaşanmamış olmasına rağmen, son 10 yılda köylülerin sayısında bir artış olmamıştı. Başka bir deyişle, düşük doğum oranı ölüm oranıyla örtüşmeyip, buna bir de köy dışında çalışan aile üyeleri eklenince, nüfus hiç büyüme göstermemişti. Hatti'deki kırsal yerleşmelerin büyüklüğü ve topluluklarının büyüme oranları hakkında tahminler yürütürken, bu çağdaş nüfus modeli daha da önem kazanmaktadır.

Hitit ve Phryg dönemlerindeki tarımsal uygulamalar, eski yerleşmelerin yakınında yaşayan geleneksel çiftçi topluluklarınınkine benziyor olmalıydı (örn. Ankara yakınındaki Hasanoğlu köyü, Polatlı'da Gordion yakınındaki Yassıhöyük köyü). Yassıhöyük köyü, 80 hanede yaşayan çoğu Türk, az sayıda Kürt, Tatar ve Roman göçmenler olmak üzere 418 kişiden oluşmakta ve nüfus artı besin ürünleri üreten karma çiftçilik ekonomisiyle geçinmektedir (Voigt ve diğ. 1997:26). Topluluğun kullanımına açık 1600 hektarlık tarıma elverişli toprağın 1200 hektarlık kısmı, arpa ve buğdayın kuru tarımına ayrılmıştır. Bunun % 25'lik kısmı da nadasa bırakılmıştır. Diğer bir de-

147 Köyün yeri poyraza karşı koruma sağlar, ancak lodosa karşı korumaz.
148 Balaman'a göre 1970'li yıllarda terk edilen köylerdeki evlerin temel kalıntıları halen görülebiliyordu (1982:28-29).

yişle, 80 hane her yıl 800 hektar, ya da aile başına 10 hektar toprağı ekmektedir. Tahıl rekoltesi çok yüksek değildir ve % 50 olarak hesaplanmaktadır (Voigt ve diğ. 1997:27). Ankara iline bağlı diğer köylerde de olduğu gibi, hayvancılık bu köyün ekonomisinde de önemli bir yer tutar. Bu amaçla köy halkı, köyün yakınındaki 400 hektarlık bir toprağı otlak alanı olarak ayırmıştır. Esas ekonomik faaliyeti hayvancılık olan onaltı hane, sayıları 80-200 arasında değişen koyun ve keçiye sahiptir. Bütün köyün sahip olduğu koyun ve keçi sayısının 2200 civarında olduğu tahmin edilmektedir. Buradaki köylüler günlük otlatmaya çıkarır ve yaylacılık yapmazlar. Bu durum evlerin avlularında yer alan koyun ağıllarının planlarından da anlaşılmaktadır (Voigt ve diğ. 1997:31, Res.37). Diğerlerinde olduğu gibi bu köyde de ağılların iç bölünmesi süt veren koyunları, kısır ya da kuzusu olmayan koyunlardan ayıracak şekilde düzenlenmiştir. Yazın sürüler, ağılın önünde yer alan üstü açık çitle çevrili bir yere konulan ahşap yemlikler yardımıyla beslenir.

Anadolu'da geçim seviyesinin altındaki üretimin en iyi örnekleri etnografik belgelerde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, 1944 yılında Hasanoğlu köyünde her aile 1250 kg buğday, 264 kg arpa, 14 kg yün, 7 kg tiftik, 321 kg üzüm ve 225 yumurta üretmiştir (Yasa 1955:109). Ekmeklik un, tarhana ve bulgur gibi buğdaydan yapılma ürünlerin Anadolulu çiftçilerin başlıca besin kaynağını oluşturduğu göz önünde bulundurulursa, bu miktarda buğdayın küçük bir haneyi dahi besleyemeyeceği açıktır. Aslında, diğer benzer köylerde olduğu gibi, bu tipik İç Anadolu köyünde toplam ailelerin üçte biri kendi asgari ihtiyaçlarını dahi üretemiyor ve ikincil hayvansal ürünleri değiş tokuş aracı olarak kullanarak eksiklerini gidermeye çalışıyorlardı (Yasa 1955:110).

Anadolu'nun diğer kısımları 19.yüzyılın ilk dönemlerinde gezginler tarafından ziyaret edilmiş ve etnografik açıdan incelenmişlerdir. Bu illerden biri olan Tokat'ta o dönemde 6730 aile yaşıyordu.[149] 1838 yılında yaptığı ziyarette Sutter, yoğun yaz sıcaklarının "çok bunaltıcı" olmasının yanı sıra, halkın da "yaz ve güz aylarında öldürücü hararet" çektiğinden bahsetmektedir (1840:440). Bu durum korunaklı ovalar ya da bataklık toprakların yakınında yaşayan toplulukların yaz aylarında neden serin havası ve soğuk suları olan daha yüksek bölgelere çıkmayı tercih ettiklerini açıkça göstermektedir. Yeşilırmak üzerindeki Pazarköy'den (Pazar) yaklaşık 11 km sonra, Sutter "ekip biçmenin azaldığı ve bataklık otlak alanın başladığını" söylemektedir (1840:441). Bu nehir vadisi boyunca Sutter büyük koyun, sığır ve deve sürülerine sahip çok sayıda Kürt çadır yerleşmesine rastlamıştır (1840:441). Bu bölgenin arkeolojik profilinin Hitit dönemi Yukarı Ülke'sinde çoban toplulukların yaşamış olabileceğine açıkça işaret etmesi de ilgi çekicidir (Yakar 1992).

Sutter, Tokat'taki bazı evlerin kerpiçten inşa edildiğinden, çok azının çatılarının kiremitle kaplandığından ve konutların çoğunun ahşap kulübelere benzediğinden bahsetmektedir. Yerel mimarideki kalite, büyüklük ve yapı malzemelerinde gözlemlenen farklar, aslında sosyo-ekonomik ve bir dereceye kadar da kasaba halkı içindeki etnik farkları yansıtmaktadır. Hafif inşa edilen ahşap evler, muhtemelen çoğunlukla ekonomik açıdan daha zayıf olan ve evlerini halen yarı yerleşik topluluklarda rastlanan mevsimlik konut geleneğine göre inşa eden Türkler ve Kürtlere aitti.

Sivas'tan Tokat'a doğru seyahat ederken Sutter bu bölgedeki köylerin veba ve çiçek hastalıklarının feci sonuçlarına katlandıklarını yazmıştır (1840:439-440). Aslında Tokat'taki vebanın durumu Sivas'ta olduğu kadar ciddiydi. Hitit döneminde de oldukça sık ortaya çıkan Anadolu'nun bu veba problemi çoğu ili etkisi altına almıştır. Çok yayılması ve bazen de çok uzun sürmesi nedeniyle, sadece büyük ve yoğun yerleşme birimlerini değil, küçük kırsal topluluklar ve hayvanlarının da büyük kısmını yok etmiştir. Bazı aşırı durumlarda veba, İç Anadolu'nun nüfusu ve yerleşme yoğunluğunu değiştirmiştir.

149 Bu ailelerden 1500'ü Ermeni, 150'si Yunan, 50'si Yahudi ve 30'u da Katolik idi (Sutter 1840:440).

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA YERLEŞME DOKUSU

Hitit arkeolojisi genellikle Orta ve Son Tunç Çağı'na ait anıtsal mimari kalıntıların bol olduğu, kolayca tanımlandığı ve yazılı kaynak bulma şansının yüksek olduğu yerlerde araştırılmıştır. Maalesef, köy, küçük köy ve aile çiftliklerini barındıran küçük höyüklerin kazılması için çok az çaba sarfedilmiştir. Bu tür küçük kırsal yerleşmelerin kazılması, Hitit kurumlarının, kırsal nüfusun kültürel bileşimi ve örgütlenmesini ne dereceye kadar etkilediğinin anlaşılmasına yardımcı olabilir.[150]

Çiftçilerin yaşadığı çiftlikler, köyler ve küçük kasabalar Hatti'deki yerleşme dokusunun esasını oluştuyor olmalıydı. Çok çeşitli Hitit belgelerinden de nüfusun çoğunluğunu kırsal yerleşmelerde yaşayan köylülerin oluşturduğu sonucu çıkarılabilir. Orta platoda yer alan Orta ve Son Tunç Çağı yerleşmelerinin dağılımı, sık sık küçük höyüklerin büyük höyüklerin yakınında yer aldığına işaret etmektedir. Gerçekten de, Hitit kasabalarını temsil eden orta ve büyük ölçekli höyükler, köy ve büyük çiftlikler olarak sınıflandırılabilecek sayısız küçük höyüklerden daha az karşımıza çıkmaktadır. Çok daha geç dönemlerde bile (örn. Hellenistik-Roma), şehirlerin belli bölgelerde ortaya çıkmasına karşın, orta platodaki yerleşme dokusuna köyler hâkim olmuştur.

Yarı logografik yazılan URU-*(ri)yašešar*'ın şehir yerleşmesi anlamına gelen *happiriya-ašeššar* olarak okunabileceği düşünülmüştür (Dinçol 1996:119). İş yapmak anlamına gelen *happir* ya da *happar* (ticaret, ödeme, ücret) kökünden türeyen *happir(iy)a* kelimesi, pazar ya da ticari merkez anlamına da gelebilir (Dinçol 1996:118). Diğer yanda, surla çevrili şehirler Hitit metinlerinde URU.BÁD olarak geçer. Terk edilen, yıkılan, ya da boşaltılan yerleşmelerden URU.DU_6 olarak bahsedilmektedir (Dinçol 1996:118).

İç Anadolu'nun İlk Demir Çağı arkeolojisi, genellikle, Tunç Çağı'nda ve özellikle de Hitit Dönemi'nde yerleşilen çok dönemli höyüklerde araştırılmıştır. Halen ortaya çıkarılmamış olan arkeolojik belgeler, bizi ülkenin M.Ö. 1200-900 tarihleri arasındaki örgütlenmesi konusunda önemli ölçüde karanlıkta bırakmaktadır. Hitit sonrası ilk katların oldukça zayıf maddi kültür kalıntıları, burada yaşayanların kültürel kimliğinin saptanmasını güçleştirmektedir. Son Tunç Çağı'ndan sonra, İç Anadolu kırsalının tamamen kırsal bir karakter edindiği artık ortaya çıkmıştır. Muhtemelen Güneydoğu Avrupalı küçük göçebe çiftçi grupları ve çobanlar ve belki de Anadolu'nun tahrip edilmiş bölgelerinden gelen yerli gruplar, İç Anadolu'da bir araya gelmişlerdir.

MERKEZÎ KUZEY ANADOLU PLATOSU

Güney sınırını kabaca Ankara, Yozgat ve Sivas arasından geçen bir hattın belirlediği bu bölgenin rölyefi güney kesimine göre daha yüksektir ve bazı dağların yükseltileri 1750 m'ye ulaşır. M.Ö. 2. binyılda orta platonun kuzeyinde var olan yerleşmelerin bazıları büyük ve önemli konuma sahip kasabalara dönüşürken (örn. Boğazköy, Eskiyapar, Alacahöyük, Maşat Höyük, Kuşaklı), çoğu da kırsal karakterini korumuştur.

Yozgat ilinin en büyük Tunç Çağı yerleşmesi, Anadolu'nun ana doğu-batı yolunda yer alan Alişar Höyük'tür (von der Osten 1937; Gorny 1989). Akdeniz ve Karadeniz Bölgeleri arasındaki bazı tali yollar da buradan geçer. Kuzeyde Sinop'tan gelen bir yol, Boyabat ve İskilip'ten sonra Kızılırmak'ı geçerek, Alaca Ovası'na ve Sorgun ve Sarıkaya'ya doğru devam eder. Burada bu yol, Samsun'un güneyi, Amasya, Zile ve Kadışehri'nden gelen ana yolla birleşir (Branting 1996:146; French 1989:143).

150 Hatti içinde yerleşme ve surların düzeni, resmi ve dini yapıların plan ve işlevleri ile ilgili gelenekler, Eski ve Yeni Hitit dönemlerinde devam ettirilmiştir.

M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısı ve 2. binyılın ilk yarısında bu bölgenin yerleşme düzeni muhtemelen beş kasaba etrafında toplanmıştı. En önemlileri olması gereken Alişar Höyük, Alişar'ın kuzeybatısında Yazılıtaş'taki Çadır Höyük, kuzeydoğusundaki Salur Höyük, güneybatısında Akbucak yakınında yer alan başka bir yerleşme ve güneydoğudaki Buz Höyük'ten oluşan gevşek yapılı kümenin merkezinde yer alıyordu. (Branting 1996:148). Her birinin bir küçük yerleşim yerleri kümesiyle çevrelendiği Alişar, Çadır Höyük ve Orta Höyük, M.Ö. 5. binyıldan 3. binyılın başına kadar tarihlenen, muhtemelen birbirinden bağımsız yerel yerleşme hiyerarşileri sergiliyor olabilirler. Bu bölgenin güneyinde yer alan Battal, Koziği ve Kanlıca, herhalde başka yerleşme sistemlerinin parçalarını oluşturuyorlardı.[151]

Yüzey araştırmaları, Alişar Höyük kazılarından elde edilen İTÇ II'de (yaklaşık M.Ö. 2700-2400), birinci derecedeki yerleşmelerde görülen dikkate değer ölçüdeki büyümeye yerleşme hiyerarşilerindeki yeniden yapılanmanın da eşlik etmiş olabileceği görüşünü desteklemektedir. Bu dönemde bölge nüfusunun bir önceki döneme göre dört-beş kat arttığı tahmin edilmektedir.[152] Kazı yapılmaksızın büyüme oranları tam olarak hesaplanamaz; ancak eğer bu tahmin doğruysa, sadece bir iç büyümenin sonucu olması da mümkün değildir. O dönemde orta platonun Anadolu'nun diğer bölgelerinden gelen çiftçi ve çoban gruplarını cezbetmiş olması akla daha yakın gelmektedir.

Sürekli büyüyen çiftçi toplulukları arasında tarım toprağı ve otlaklar için oluşan rekabet, bir noktada, küçük köy havzalarının daha büyük topluluklarca istila edilmesini kaçınılmaz hale getirmiştir. Kuru tarım yapılan alanlarda ekili toprağın üçte biri ya da yarısının en azından bir yıl süreyle hasata bırakılması nedeniyle, çiftçiliğin artması daha fazla tarıma elverişli toprak konusunda bir baskı unsuru yaratmış olmalıdır. Arkeolojik belgelerin sadece yerleşmelerin büyümelerine değil, sur duvarlarıyla çevrilmelerine de (örn. Alişar Höyük) tanıklık etmesi aşağı yukarı bu döneme rastlar.[153]

Orta Tunç Çağı'nda Alişar, Yozgat'ta önemli bir ticari şehir haline gelmiştir. Son Tunç Çağı'nda ise şehir özelliğini kaybederek kırsal bir yerleşme olmuştur. Bu, tek bir örnekten çok bütün yöreyi etkileyen bir gelişme olabilir. İTÇ II'de büyümeye başlayan Salur ve Çadır Höyük gibi yerleşmeler de buna çok benzeyen bir gelişme dokusu göstermiş olabilirler.[154]

Assur Kolonileri Çağı'nda gelişen şehirler, Son Tunç Çağı'nda politik ve ticari önemlerini kaybetmişlerdir. Buna herhalde Hitit krallarının politik düşünceleri neden olmuştur. Hititlerin, bu şehirleri yeniden kurmak yerine, İç Anadolu'nun kuzeyindeki gelişmekte olan küçük yerleşmelere önemli ekonomik ve insani kaynak sağladıkları ve onları kayda değer kült ve bölge merkezleri haline getirdikleri anlaşılmaktadır. Herhalde, ortanın kuzeyi ve kuzeyde yer alan sayısız tepelere sahip bölgelerin, çoğu ulusal tanrıları için daha uygun olduğunu düşünmüşlerdir. Hattuşa ve Alacahöyük, Eskiyapar ve Ortaköy gibi diğer önemli Hitit şehirlerinin yeri de bunu doğrulamaktadır. Ayrıca, orta platonun kuzeyinde hüküm süren daha nemli iklim kuru tarım ve zengin otlaklar da büyük sığır sürüleri için daha elverişlidir. Çorum, Amasya, Yozgat ve Tokat'ın karasal kışlarında her yerin karla kaplı olmasının iletişim hatlarını çok güçleştirmesi gerçeğine rağmen, bu etkenler de ekonomik ve politik kaynakların kuzey ve doğu bölgelerine kaydırılmış olmasında rol oynamış olabilir.

Pithana ve oğlu Anitta'nın İç Anadolu'daki şehir devletlerini birleştirme çabaları sırasında, Alişar, Kültepe, Acemhöyük ve Karahöyük gibi şehir devletlerinin yaşadıkları iniş çıkışlar da, sos-

151 Bu bölgedeyi inceleyen Branting'e göre, Salur, Caferli ya da Boz Höyük gibi yerleşmeler, küçük yerleşme hiyerarşilerinin merkezleri olabilirler (1996:151-152).

152 Boyalı Kappadokia Malları'na rastlanmayan bazı küçük İTÇ II yerleşmelerinin İTÇ III köyleri olabileceği şeklinde uzak bir ihtimal vardır (Branting 1996:152-153).

153 İTÇ döneminde, Yozgat'ın kuzeyindeki yerleşmeler, bazılarının İTÇ II'de surla çevrili büyük şehirlere dönüştüğü daha güneydeki biraz daha alçak tepelik alanda yer alan köylerden daha yavaş gelişmiştir.

154 Yozgat ve Kayseri illerindeki Tunç ve Demir Çağı höyüklerinin çoğunun OTÇ II'de en büyük hale geldiklerini vurgulamak gerekir.

yo-ekonomik açıdan gerilemelerine neden olan diğer etkenler arasındadır. Bu merkezlerin durumu o kadar bozulmuştur ki, en sonunda ekonomik alt yapıları tamamen çökmüş ve tekrar önemsiz kırsal yerleşmeler haline gelmişlerdir.[155] Ankara'nın yaklaşık 100 km güneydoğusunda yer alan Kırşehir yöresindeki oldukça küçük bir Orta Tunç Çağı şehri olan Kaman-Kalehöyük'ün dahi Son Tunç Çağı'nda küçüldüğü anlaşılmaktadır.[156]

Kaman-Kalehöyük, Hatti topraklarında, Kızılırmak Nehri'nin güney kavsi içinde, tipik bir orta ölçekli Tunç ve Demir Çağı yerleşmesi sergilemektedir. IIId-IIIb evreleri (tabakaları) OTÇ-STÇ'na aittir. Bu dönemde tarım ve çobanlık yapan bir topluluk burada yaşamıştır. Aslında, daha önceki dönemle karşılaştırıldığında, sığır ve koyunların çoğunlukta olduğu hayvanların sayısında bir artış görülmektedir. Vahşi hayvanlara göre, evcil hayvanların oranının bu derece yüksek olması, bu topluluğun politik açıdan güvenli bir ortamda, ekonomik açıdan da iyi durumda yaşadığının bir göstergesi olabilir (Hongo 1998:252). STÇ II-İDÇ'na karşılık gelen IIIa-IId evrelerinde hayvancılıkta bazı değişiklikler olduğuna dair işaretler vardır. STÇ II'de koyun ve keçi kemiklerindeki artış, domuz kemiklerindeki azalma ve sığır ve keçilerin de küçülmesi ile eş zamanlıdır. IIIa evresinde koyunların kesilme dokusunda bir değişiklik olması, herhalde süt üretimine daha fazla ağırlık verilmesi ve/ya da koyunların değiş-tokuş aracı olarak kullanılmasıyla ilişkili olmalıdır. Evcil hayvanların oranının oldukça yüksek, vahşi hayvanların oranının ise düşük olması, IIIa döneminde yerleşmenin muhtemelen ekonomik açıdan hâlâ istikrarlı olduğuna işaret etmektedir (Hongo 1998:253). IId evresinde keçilerin koyunlara olan oranının önemli ölçüde artması (2/3 koyun 1/3 keçiden, 1/4 koyun 3/4 keçiye), keçilerin koyunlardan daha az su içmesi ve daha düşük kaliteli otlaklara da dayanıklı olmaları nedeniyle, çevre koşullarının bozulmaya başladığını göstermektedir. Aslında, canlı hayvanların bu bileşimi, Anadolu'nun o dönemde hâlâ ciddi bir kuraklık yaşadığı görüşünü destekler görünmektedir.

Kaman-Kalehöyük'teki Son Tunç Çağı kırsal yerleşmesi, Yeni Hitit Krallığı döneminin sonunda bu bölgede yerleşime ara verilmesi ve kültürel sorunlarla ilgili bazı veriler ortaya çıkarmıştır (Omura 1991; Mikami ve Omura 1991a-b). Trakya üzerinden Balkanlar'dan gelen ve Anadolulu olmayan istilacı toplulukların Troia ve Ankara'nın bazı kısımlarında yerleştikleri anlaşılmaktadır.[157] Kaman'da Demir Çağı'nın başlangıcı (II. Evre) ahşap dikme ya da sütunlarla desteklenen yapıların yer aldığı bir tabakayla ortaya çıkmaktadır. Bu yapılar, önceki yapı geleneğinden farklıdır (Hongo 1998:242). Bu dönem boyunca (IIb, yaklaşık M.Ö. 680-630), Kaman-Kalehöyük'teki evlerin temeli zeminin 1.5 m altına kazılmış ve daha önceki dönemlere göre yönleri değiştirilmiştir. Hayvan kalıntılarına bakan hafirler, bu dönemde nüfusun değişmediğini ileri sürmektedirler (Hongo 1998:256).

Yozgat'ta Sorgun'un batısında kalan höyükler, Eğri Öz Suyu'nun güney kıyısında yer alır ve Kappadokia Ovası'nın kuzey ucunda yer alan Kerkenes Dağı'ndan gelen ve kuzeye doğru akan serin sular da buradan geçer (Summers ve diğ. 1995:43, 1996). Oldukça büyük olmaları da sürekli yerleşmeler olduklarına işaret etmektedir. Bunlardan surla çevrili bir Hitit şehri olduğu anlaşılan Kuşaklı Höyük, o dönemde belki de Alişar Höyük'ten daha önemliydi. Bütün Tunç Çağı boyunca yerleşim gören bu höyüğün de, STÇ II'de bir bölge merkezi mi yoksa bir köy mü olduğunu ancak kazılar ortaya çıkaracaktır (Summers ve diğ. 1995:53). Bugüne kadar Kerkenes civarında başka önemli bir 2. binyıl yerleşmesi bulunmamıştır. Ancak bu bölgede Hitit köyleri ve çift-

155 Kültepe'de Karum Kaniş Ia tabakasında bulunan çanak çömlek topluluğu, çok daha küçük çapta olmakla beraber, yerleşmenin Eski Hitit Krallığı dönemi ve belki sonrasında da yerleşim gördüğüne hiç şüphe bırakmamaktadır.

156 Kaman-Kalehöyük'te IIIc tabakası Assur Kolonileri Çağı, IIIb Eski Hitit Dönemi ve IIIa da Yeni Hitit Dönemi'ne (İmparatorluk) ait yerleşim göstermektedir (Mori ve Omura 1995:6, dipnot 7)

157 Bu kültür kompleksi önceden planlandığından daha uzun süre sürmüş olmalıdır. Makedon yerleşmeleri, başlangıcını M.Ö. 12. yüzyıla tarihlemektedir. Trakya'daki Taşlıcabayır tümülüsünde bulunan seramik topluluğu bu kompleksin başlangıcının daha da eskiye, M.Ö. 13.yüzyıla tarihlendiğine işaret etmektedir (Özdoğan 1987; Yakar 1993).

liklerinin var olmadığı da pek akla yakın gelmemektedir. Aslında, Orta ve Son Tunç Çağı çanak çömleği veren daha küçük bazı höyüklerin kırsal yerleşmeler oldukları düşünülebilir.

Kerkenes Dağı'nın kuzeydoğu uzantısında yer alan surla çevrili küçük Tilkigediğitepe, muhtemelen ilk olarak Kaşkulu Kral Dadilu'nun Kerkenes Dağı'nda kurduğu (Sevin 1998a:61) büyük Demir Çağı şehrinin terk edilmesinden sonra bile, bu bölgenin kırsal toplumlarca yerleşim görmeye devam ettiğini göstermektedir. 1400 m yükseklikte bulunan Demir Çağı şehrinden bile daha yüksek irtifalarda yer alan bu yerleşmeler, büyük bir ihtimalle çobanlar ve yaylacılık yapan grupların yazlık köyleriydi. Bunlardan biri olan ve Geç Roma Dönemi malzemesi veren Kiremitlik, Kerkenes Dağı'ndaki Son Demir Çağı şehrinin en güney ucunda yer almaktadır. Deniz seviyesinden 1472 m yükseklikte yer alması, yazlık bir köy olduğuna hiç şüphe bırakmamaktadır ve belki de Geç Roma Dönemi'nden önce de yerleşim görmüştür. Bahar ya da yaz başında gelen mevsimlik gruplar, terk edilen eski şehrin olduğu yer ve onun dışındaki yamaçlarda bağ ve bahçeler kurmuşlardır. Aynı zamanda, burası koyun, sığır ve atların otlatılması için ideal bir yayladı. Kiremitlik'in mesken alanının yakınında bulunan hayvan barınakları, yerleşmenin M.S. 11. yüzyıldan itibaren Bizans yerleşmeleri ve otlaklarını ele geçiren Türkmen çobanlarca mevsimlik ziyaret edildiğini göstermektedir (Summers ve diğ. 1995:61).

Kerkenes Dağı'nın yaklaşık 10 km güneydoğusu ve Alişar Höyük'ün 13 km kuzeydoğusunda yer alan 32 m yüksekliğindeki Çadır Höyük, Yozgat'ın kuzeyindeki yerleşim tarihine az da olsa ışık tutmaktadır. Höyük 240 x 185 m boyutundadır ve kuzeydoğuya doğru uzanan aşağı teras, 200 m uzunluğundadır (Gorny ve diğ. 1995:68). İki vadinin birleşme noktasında yer alır. Bunlardan biri, Alişar'ın batısındaki yerleşmeleri, kuzeyinde ve doğusunda yer alan yerleşmelerle bağlayan önemli bir yol olan Eğri Öz Suyu'nun geniş ve verimli vadisidir. Yerleşme, batısında, şimdi bütün yaz mevsimi boyunca kuru kalan mevsimlik bir akarsu yatağının yanındaki küçük bir vadiyle sınırlanmıştır (Gorny ve diğ. 1995:73). Çadır Höyük buluntuları, kabuksuz arpa, Emmer ve doğal harmanlanmış buğday, mercimek, nohut ve kara burçağın Yozgat yöresindeki Tunç Çağı çiftçilerinin ürettikleri başlıca ürünler olduklarını onaylamaktadır. Burada ya da bölgedeki başka herhangi bir yerde, tahılların karışık şekilde mi, yoksa baklagillerle dönüşümlü olarak mı yetiştirildikleri tam olarak bilinmemektedir (Chernoff ve Harnischfeger 1996:167-169).

Çorum'un yaklaşık 80 km güneybatısında, verimli bir vadide yer alan Boğazköy, bu bölgedeki en önemli Tunç ve Demir Çağı yerleşmesidir. Bu devasa höyük, kuzeyde deniz seviyesinden yaklaşık 900 m ve güneyde ise 1200 m yükseklikte yer alır ve hemen hemen 1650 dönümlük bir alanı kaplar. Taşlık, fakat tarıma elverişli toprak arazileri ve açık ormanlık alanlarla bezenmiştir. Güneyinde nerdeyse 2000 m'ye ulaşan dağlar, özellikle güneydoğuda Kappadokia ve güneybatıda Tuz Gölü Havzası'yla olan iletişimi oldukça güçleştirmiştir.

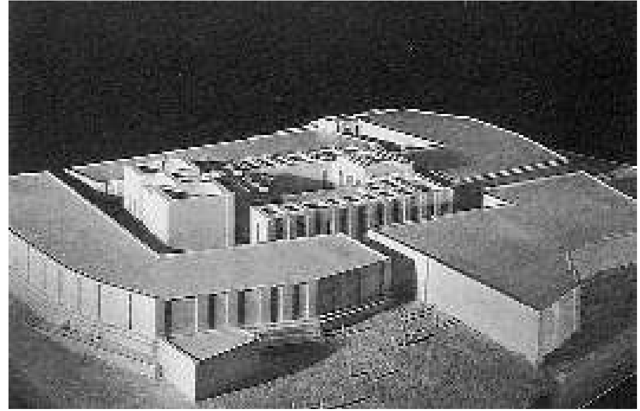
Boğazköy'de İTÇ III'e tarihlenen en eski yerleşme, hafirin deyimiyle "sadece bir toprak beyinin küçük bir ikametgahı"nı ortaya çıkarmıştır (Neve 1993:105). Aslında, İç Anadolu şehir devletleri dönemi olarak tanımlanabilecek bu evrede Boğazköy, yerel bir hanedan tarafından yönetiliyordu. Gerçekten de, aralarında M.Ö. 3. binyılın son döneminde Akkad kralı Naram-Sin'le karşı karşıya gelen Kaneş kralı Zipani'nin de bulunduğu 17 kralın yer aldığı listede, Pampa isimli efsanevi Hitit kralından da bahsedilmektedir (Bryce 1998:9 dipnotlar 6-7). M.Ö. 19. yüzyılda bu küçük yerleşme giderek gelişen Hattuş adında bir şehre dönüşmüştür. Burada yaşayan Assurlu bir tüccar topluluğunun bıraktığı belgeler, Hattuşa'nın M.Ö. 18. yüzyılda önemli bir politik ve ticari merkez olduğuna işaret etmektedir.

Eski Assur Ticaret Kolonileri Dönemi'nde Boğazköy'de, Büyükkale, Büyükkale'nin kuzey yamacı, yerleşmenin kuzey kısmındaki Aşağı Şehir ve büyük Hitit tapınağının kuzeyi ve doğusu yerleşim görmüştü. Büyük tapınak bölgesinde bu dönem 4a-c tabakasına denk düşmektedir. Büyükkale'nin kuzeybatı yamacında da saptanmış, ciddi bir yangın geçirdiği anlaşılan bu tabakanın son evresi, yaklaşık 50 kadar Eski Assur çivi yazılı tablet vermiştir (Gunter 1980:7-10). Büyükkale'deki bazı yapıların taş temeller üzerinde yükselen taş sütunlu duvarlara sahip olması, ikinci

katı da taşıyabilmelerine olanak sağlamıştır. Birbirlerine yakın inşa edilen evler, taş döşeli caddeler boyunca karşılıklı olarak düzenlenmiştir (Gunter 1980:36). Şekil ve büyüklük bakımından farklılık gösterirler. Konut blokları, basit, birbirine paralel odalı çekirdek plana sahip evlerden daha büyüktü. Büyüklükleri 110 m^2 ile 232 m^2 arasında değişen konut bloklarının en az dört odası vardı. Başka bir çok odalı yapı türü ise, "kompleks" olarak adlandırılabilir. Hiç şüphesiz bu komplekslerde daha büyük ve zengin aileler yaşıyorlardı.

M.Ö. 18. yüzyıl sonlarında şehir, kralı Piyuşti'yi bozguna uğratan Neşa kralı Anitta tarafından tahrip edilmiştir. Anitta'nın laneti Hattuş'un sonu olmamış ve bu şehir yaklaşık bir yüzyıl boyunca önemsiz bir varlık göstermeye devam etmiştir. Ancak, M.Ö. 17. yüzyılda şehri tahkim eden I. Hattuşili, onu Hattuşa adıyla Hitit krallığının başkenti yapmıştır (Neve 1993; Seeher 1996). Uzun tarihi boyunca ve özellikle M.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda Aşağı Şehir, Büyükkale ve Yukarı Şehir'den oluşan Hattuşa, herşeyden önce binlerce saray, devlet ve tapınak görevlisinin oturduğu devasa bir şehir haline gelmiştir. Bunlar içinde çeşitli rütbelere sahip saygın kişiler, memurlar ve aileleri, saray ve tapınak personeli, tüccarlar, zanaatkarlar, kalifiye işçiler, kral muhafızları ve başkentte üslenen ve/ya da kışlayan Hitit orduları da vardı. Büyük tapınakta ya da şehrin başka bir yerinde bulunan devasa depolama alanları, içlerinde depolanan tahılların büyük bir kısmının farklı bölgelerden buraya gönderildiğini akla getirmektedir. Büyüklüğü ve nüfus yoğunluğu göz önünde bulundurulursa, tahılın bir kısmının, savaş ya da kuraklık dönemlerinde kullanılmak üzere, Hattuşa ve çevresindeki yerleşmelerde bulunan acil durum depolarında saklandığını varsaymak mantıklı bir yaklaşım olacaktır. Belki de, Yeni Krallık Dönemi'nin sonuna doğru, Hatti'de ciddi bir kuraklık hüküm sürerken, başkentte daha büyük bir su deposu yaratabilmek için bir ark inşa edilmesi gerekmiştir. Güneykale'de yer alan 100 x 30 m boyutlarındaki bu ark, 6000 m^2lik bir alanı kaplayan suni bir göl meydana getirmiştir (Neve 1992:365). Her ne kadar Hattuşa su deposunun tapınaklar ve kült yerlerinin içinde bulunduğu kutsal bölgede yer alması, özellikle dini amaçlar için yapıldığını akla getiriyorsa da, acil durumlarda şehre su sağlayacak kapasiteye de sahipti.

Res. 98: *Solda*) Hatti'nin idari ve dini başkenti olan Hattuşa'da Saray ve Büyük Tapınak yapılarının modelleri. *Sağda*) Büyük Tapınak'tan bir detay (Bible Lands Museum'un izniyle).

Şehirli nüfus şehrin kuzey kesiminde yerleşirken, kırsal topluluklar çevredeki köyler ve küçük köylerde yaşamışlardır. Hattuşa mimari gelişiminin doruğundayken, diğer çoğu Hitit şehrinin ortak kaderini paylaşmış ve tahrip edilmiştir. Zaten halkın çoğunluğu herhalde çoktan kaçmış ve şehir belli bir süre için terk edilmiştir. Yerleşimin son evresinde, muhtemelen II. Şuppiluliuma'nın son günlerinde, pek çok tapınağı olan Yukarı Şehir bir oturum alanı haline gelmiştir

(Neve 1989, 1990). Evler, maden atölyeleri, depolar ve tuğla ocakları gibi yapılar, aceleyle inşa edilmiş gibi görünmektedirler. Sadece Yukarı Şehir'in daha önce oturulmayan kısımlarında değil, bazı tapınak yapıları dahilinde bile evler yapılmıştır. Şüphesiz daha çok sayıda tapınak görevlilerinin kalabilmesi için de inşa edilmiş olabilirler. Ancak, şehir içinde sığınacak bir yer arayan halk için yapılmış oldukları ihtimali de, tamamen göz ardı edilemez. Sonuçta, bütün bu evler Hitit kırsal kesiminin politik bozulmanın etkilerini hissettiği M.Ö. 13. yüzyılın son yıllarında inşa edilmiştir. Çevredeki bazı önemli yerleşmelerin Hattuşa boşaltılmadan önce tahrip edilmiş/terk edilmiş olmaları da kuvvetli bir ihtimaldir.

Demir Çağı'nda Hattuşa, daha değişik bir planla ve daha küçük ölçekli olmak üzere kısmen yeniden kurulmuştur. İlk olarak Büyükkaya'da, sonradan Büyükkale ve Güneykale'de de bulunan ve Phryg çanak çömleğinden daha erken bir döneme tarihlenen el yapımı çanak çömlek üreten bir topluluk yerleşmiştir (Seeher 1996:347-353). Küçük evlerle dolu, surla çevrili Güneykale'de büyük resmi binaların varlığı, M.Ö. 8. yüzyılda Hattuşa'nın Phryg Krallığı'nın önemli bir politik merkezi haline gelmiş olabileceğini akla getirmektedir. Hellenistik ve Roma dönemleri boyunca da surla çevrili küçük bir yerleşme olarak devam etmiştir. Sonradan, Bizans Dönemi'nde İlk Tunç Çağı kırsal karakterini yeniden kazanmış ve çiftlik ya da köye benzer birimlerce yerleşim görmüştür. Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünün ardından bir daha yerleşilmemiştir (Neve 1993:107).

Çorum'da Alacahöyük'ün tabakalanması, bazı köylerin yavaş yavaş önemli Hitit şehirlerine dönüşmesinin tipik gelişimini gözler önüne sermektedir (Koşay 1951; Koşay ve Akok 1966). Yaklaşık 250 m çapı olan bu höyük, Çorum'un 50 km güneybatısında ve Boğazköy'ün 19 km kuzeydoğusunda yer alır. Onbeş mimari tabaka, başlıca dört yerleşim evresi gösteren 14 m derinliğinde bir birikim meydana getirmiştir. İyi durumda olmayan taş ve kerpiç ev kalıntılarına ve az sayıda intramural (yerleşim yeri içi) mezarlara sahip, M.Ö. 4. binyıla ait köy (IV. Evre: 14-9 tabakalar), çiftçilikle geçinen küçük bir yerleşik topluluk sergilemektedir. 3. binyılda ise, daha büyük yapıları olan bir yerleşime dönüşmüştür (III. Evre: 8-5 tabakalar). Aslında 7. tabaka yüksek taş temeller üzerine kurulmuş kerpiç duvarları olan büyük bir yapının kalıntılarını vermiştir. Taş bir kiler ve kerpiçten yapılma bir ikinci kattan oluşan bu tür çok odalı evler, bir anlamda Anadolu'nun bu kısmındaki 2. binyıl evlerinin prototipleridir.[158]

Res. 99: *Solda*) İTÇ III dönemine ait rekonstrüksiyonu yapılmış Alacahöyük kral mezarları. *Sağda*) Alacahöyük'teki Hitit Tapınak-Saray kompleksi ve biraz daha aşağı seviyede yer alan İTÇ III dönemine ait kral mezarları.

158 Alacahöyük'ün tabakalanmasına göre, 6. tabakadaki yerleşmenin muhtemelen güçlü bir depremle yıkılmış olabileceği düşünülürken, onu izleyen 5. tabakadaki yerleşmenin bir yangın geçirdiği anlaşılmaktadır.

Kırsal karakterine rağmen İTÇ III yerleşmesi, bir hanedana ait oldukları anlaşılan ve her birinin içinde değerli eşyalar ve kültsel önemi olan nesnelerin bulunduğu 13 kuyu mezardan oluşan bir mezarlık sergilemektedir. Her mezar, yaklaşık 6 x 3 m ölçülerinde zemine gömülmüş bir odadan oluşmaktadır. Boyutlardaki farklılıklar dışında hepsinin planı hemen hemen aynıdır. Ahşap hatıllardan oluşan düz bir damla örtüldükten sonra, toprakla kaplanmış ve bir dizi taşla işaretlenmişlerdir. Yanlarına da, köpek, koyun ve öküz gibi kutsal hayvanların baş ya da bacakları birer çift halinde konulmuştur. Zengin hediyelerinin tipolojisi, yaklaşık M.Ö. 2350-2100/2000 yıllarında inşa edildiklerine işaret etmektedir.

Tunç, gümüş ve elektrondan yapılan heykelcikler ve idoller, altın kadeh ve sürahiler, zengin takı koleksiyonu ve başka eşi olmayan hilal şeklinde altın kabzalı demir kılıç, bu mezarlara gömülenlerin yerel bir hanedanın üyeleri olduklarını göstermektedir. Bu mezarlığın hiçbir saray benzeri yapının rastlanmadığı yerleşmeyle olan gerçek bağı tam olarak anlaşılamamıştır. Alacahöyük küçük mütevazı bir geç 4. binyıl köyü olarak başlamış ve İTÇ III'te yerel bir hanedanın merkezi haline gelmiştir. Aslında taş ve keresteden inşa edilen yer altı mezarları olan ve günümüze kadar Anadolu'da gerçek anlamda öncülleri olmayan bu kuyu mezarlar, Çorum yöresinde hüküm sürmüş yönetici sınıfın nüfusun geri kalanından farklı bir etno-kültürel geçmişe sahip olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Burada gömülü kişilerin Hatti mi yoksa Hint-Avrupa kökenli mi oldukları çok tartışılmış bir konudur; ancak mezarların şekli ve bazı hayvan heykelciklerine bakıldığında, Kafkasya ile bazı uzak paralellikler kurulabilmektedir. Gerçekten de Alacahöyük ya da Horoztepe mezar mimarisi, genelde kökenlerinin dayandığı bölge olarak Kafkasya ve özellikle Güney Rusya'ya işaret etmektedir (Yakar 1985:185).

M.Ö. 2. binyılın ilk yarısında, İç Anadolu'daki Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, ekonomik açıdan zenginleşen Alacahöyük, küçük bir şehir haline gelmiş görünmektedir. Alacahöyük'ün mimari kalıntıları, Hitit Krallığı'nın kurulmasından sonra (II. Evre-STÇ I: 3b tabakası) bu şehrin, bölgesel yerleşme hiyerarşisinde önemli bir yer tuttuğuna işaret etmektedir. Yeni Krallık Dönemi'nde (II. Evre-STÇ II: 3a-2 tabakaları) şehir, yaklaşık 40 dönümlük bir alana yayılmıştır. Bu yayılımı karşılamak ve tapınak-saray kurabilmek için şehrin merkezi düzlenmiş ve etrafındaki alan da bir toprak setiyle yükseltilmiştir. Büyük tapınak-saray kompleksi ve Sfenksli Kapı ve kulelerini süsleyen anıtsal heykellerin dini yapısına bakıldığında, Alacahöyük'ün bu dönemde sadece bir bölge merkezi değil, önemli bir Hitit kült merkezi haline geldiği açıkça anlaşılmaktadır.

Verimli bir ovada bulunmalarına rağmen şehir ve uydusu olan köyler, Son Tunç Çağı'nda hüküm süren aşırı kuraklık koşulları altında susuzluk çekmiş olmalıdırlar. O dönemde Alacahöyük'e 1 km mesafede yer alan modern Karamahmut köyü yakınında inşa edilen yay biçimli Gölpınar Barajı da bunu doğrular görünmektedir. Bu baraj, yerel kaynaklar ve sel sularının beslediği bir su deposu yaratmıştır (Emre 1993: 7-15).

Hitit şehrinin tahrip edilmesinin ardından yerleşme geçici olarak terk edilmiştir (Koşay ve Akok 1966). Gordion ya da Kaman-Kale Höyük'te belgelendiği gibi bir İlk Demir Çağı dönemi hâlâ tespit edilmemiştir. Burada Demir Çağı (I. Dönem) iki dönemli bir Phryg yerleşmesiyle sergilenmektedir. Höyüğün kuzey kısmındaki yerleşime ait kalıntılar kazılmamıştır. Sur duvarları da dahil olmak üzere Phryg'lerin kısmen Hitit yerleşme kalıntılarını yeniden kullandıkları anlaşılmaktadır.

1a tabakası, büyük ölçüde çok odalı evlerden oluşan büyük bir köydü. Oldukça yüksek 50-60 cm kalınlığındaki taş temeller üzerine, harçla desteklenmiş kerpiç duvarlar yapılmıştır. Bu dayanıklı ev duvarları, köyün sürekli yerleşim gördüğüne işaret etmektedir. İkinci yapı evresinde, evler daha özenli inşa edilmiş ve her biri daha küçük fakat daha çok odalı birimlere bölünmüştür. Kerpiç duvarlar, yatay ahşap hatıllar ve dikmelerle güçlendirilmiştir. Kazılarda bulunan çatı malzemesi, bazı yapıların semerdamlı olduklarını düşündürmektedir ve bu özellik, İç Anadolu'nun geleneksel düz damlı evlerinden açık bir farklılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yeni Demir Çağı geleneğinin köklerini belki de Ege Bölgesi'nde aramak gerekir.

Boğazköy'ün 25 km kuzeydoğusu ve Alacahöyük'ün 20 km güneydoğusunda yer alan Eskiyapar da, Yeni Krallık Dönemi'nde önemli bir Hitit şehri haline gelmiştir (Özgüç 1988:XXVIII). Höyük, önemli bir kesinti olmaksızın İlk Tunç Çağı'ndan çağdaş dönemlere kadar yerleşim görmüştür. Her ne kadar bu şehir İlk Tunç Çağı'nda Alacahöyük'tekine benzer gelişmeler göstermiş olsa da, yerel bir hanedanın merkezi olup olmadığı kesin olarak anlaşılamamıştır. Bir İTÇ III evinin zemini altında keşfedilen altın ve gümüş eşyalar definesi, bu toplulukta zengin ailelerin olduğunu da ortaya koymaktadır. Bu eşyaların onları buraya saklayan kişiler tarafından alınmamış olması, yerleşmenin bir düşman saldırısında tahrip edildiğine ve ya geçici olarak terk edildiğine ya da başka bir grup tarafından yerleşildiğine işaret ediyor olabilir. Gümüş vazolarla beraber gömülen altın takılar, gümüş bir Suriye şişesi, gümüş kaseler ve gümüş bir tören baltasının benzerlerine sadece Alacahöyük ve Kültepe'de değil, Lemnos'ta Poliochni ve Kuzey Suriye gibi uzak yerleşmelerde de rastlanmıştır. Bu durum, İç Anadolu'nun kuzeyinin gerçekten de Ege'den Suriye-Mezopotamya'ya kadar uzanan ticaret ağının bir parçası olduğunu göstermektedir.

Eski Hitit Dönemi'nde, yerleşmenin oturulan kısmı, höyüğün kuzeydoğu kesiminde yer alan büyük bir alana yayılmıştır. Burada kazılan yanmış evler, içlerinde vazolar, vazocuklar ve sürahilerin de bulunduğu iyi durumda korunmuş bir çanak çömlek topluluğu vermiştir. Sıvı kurban sunma amacıyla kullanılan kabartma bezemeli bir vazonun bulunduğu beyaz sıvalı büyük yapılardan biri, muhtemelen bir çeşit kutsal yerdi. Aynı yapıda içlerinde Kırların Koruyucu Tanrısı'nın da yer aldığı Hitit tanrılarına ait çeşitli tasvirler bulunmuştur (Özgüç 1988:XXIX). Höyüğün kuzeydoğu ve batı kesimlerinde ortaya çıkarılan bir sur duvarının masif temellerinin de gösterdiği gibi, Yeni Krallık Dönemi'nde yerleşme surla çevrilmiştir. Bu dönemin taş döşeli avluları olan dikdörtgen yapıları, stil açısından Alacahöyük ve Boğazköy'den tanıdığımız yapılara benzemektedir. Son Tunç Çağı yerleşmesini bir boşluğun ardından Demir Çağı (Phryg) yerleşmesi izlemiştir. Hellenistik ve Roma Dönemleri'nde şehirde büyük yapılara yer verilmesi de, yerleşmenin eski önemini kaybetmediğini göstermektedir.

Alacahöyük'ün 3 km kuzeyinde yer alan ve kısmen onunla çağdaş olan Kalınkaya, köy karakterini bütün Tunç Çağı boyunca koruyan, şimdiye kadar ortaya çıkarılmış tek yerleşmedir (Özgüç 1988:XXVII, dipnot 7.) Eski Hitit Dönemi'ne ait seramik parçalarının varlığı, Orta Tunç Çağı'nın geç dönemlerinde de yerleşim gördüğüne işaret etmektedir. Höyüğün tahrip olmuş üst tabakalarının Eski Hitit Dönemi yerel mimarisine ışık tutmaması nedeniyle, bu yerleşmenin ekonomik açıdan parlak günlerini İTÇ III'te yaşayan küçük bir M.Ö. 2. binyıl köyü olduğu düşünülmektedir. Höyüğün güney yamacında yer alan bu döneme ait iki yapı katında, küçük fakat kötü durumda taş temelli kerpiç evler ortaya çıkarılmıştır. Evlerin zeminleri altına yapılan taş sanduka ve düz taş kapaklı küp (pithos) mezarlar, küçük basit güneş kursları, hayvan heykelcikleri, hançerler, kılıçlar, oluklu baltalar, pişmiş toprak heykelcikler, bilezikler, boncuklar, kıyafet iğneleri, vazolar gibi tunç mezar hediyeleri vermiştir. Silahlar başta olmak üzere bu mezar eşyalarının çoğu, kalıpta yapılma minik nesnelerdir ve bu nedenle muhtemelen adak amaçlıdırlar. Oluklu baltaların içinde İç Anadolu'dan daha önce bilinmeyen örnekler de vardır. Özellikle bir kılıç ve maden vazoların çoğu dikkat çekmektedir. Mezarlarda altın ya da gümüş nesneler yoktur. Mezar eşyalarının çoğunun Alacahöyük'ün zengin buluntularına benzerlik göstermesine rağmen, Kalınkaya buluntuları oldukça mütevazıdır ve aslında ancak bir çiftçi topluluğuna ait mezarlarda bulunmaları beklenir.

Ankara ili Hatti'nin merkezinin bir kısmını oluşturmuştur. Kızılırmak Vadisi boyunca uzanan terasların büyük ekilebilecek alanlar yaratmasına rağmen, bu nehir havzası içinde yer alan Tunç Çağı yerleşmelerinin dağılımı, Güney Anadolu Platosu'nda olduğu kadar yoğun değildir. Hattuşa'nın 115 km batısı, Ankara'nın 109 km kuzeyi ve Çankırı'nın 22 km güneyinde yer alan İnandıktepe, bir Hitit tapınak yapısının oldukça açık bir örneğini yansıtmaktadır. Bir Tunç Çağı höyük yerleşmesi (Termehöyük) ve Terme Çayı'nın her iki yakasındaki geniş ve verimli vadiye hâkim tepenin sırtında inşa edilmiş bir tapınak olmak üzere iki kısımdan oluşan yerleşim yeri, en parlak günlerini Eski Hitit Dönemi'nde yaşamıştır (Özgüç 1988:XXXI-XXXII). Maalesef, tepe-

yi 70 m uzunluğunda ve 50 m genişliğinde kaplayan tapınak yapısı, erozyondan birkaç kere ciddi şekilde zarar görmüştür. Bu çok odalı kompleks, merkezî bir avlu etrafında çevrelenen iki ve dört odalı evlerin yan yana sıralanmış birimlerinden oluşmuştur (Özgüç 1988:123). Bir yönetici sarayı görünüşüne sahip olmasına rağmen, yeri ve buluntuları, bir tapınak olduğuna hiç şüphe bırakmamaktadır. Yine de, yerleşmenin oldukça dışında yer alması nedeniyle, sadece bir kült merkezi değil, bir yönetim merkezi olarak da hizmet ettiği anlaşılmaktadır.

Küçük evlere ait olan 0.50-0.70 m kalınlığında kireçtaşı temellerin ortaya çıkarıldığı Terme'deki Eski Hitit yerleşmesinde, en azından iki yapı katı vardı. Ne hafir raporlarında büyük yapılardan bahsetmiş, ne de bu tabakada bir tapınağa ait olabilecek önemli küçük buluntulara rastlanmıştır. Tapınak (IV. Tabaka), şiddetli bir yangının ardından terk edilmiştir (Özgüç 1988:70). Bu dönemde höyükteki yapıların da terk edildiği ve her ne kadar Hellenistik yapıların arasındaki dolguda karışık halde bazı Demir Çağı çanak çömleğine rastlanmış olsa da, ne Yeni Krallık Dönemi ne de Phryg Dönemi'nde bir daha yerleşilmedikleri anlaşılmaktadır (Özgüç 1988:XXX).

Sivas iline dahil Yukarı Kızılırmak Vadisi ve Tokat iline dahil Yeşilırmak ve Kelkit Vadileri Hitit Yukarı Ülkesi'ni oluşturuyor olmalıydı. Ankara'nın 312 km kuzeydoğusu ve Zile'nin 20 km güneyinde yer alan Maşat Höyük, Hatti'nin kuzeydoğu çevresindeki Hitit yerleşmelerinden biridir. İlk Tunç Çağı'nda burada bir çiftçi topluluğu yerleşmiş, ancak Hitit Dönemi'nde yerleşme hem büyümüş hem de önem kazanmıştır. Alp'in Tapikka/Tapigga (1980) şehri olduğunu saptadığı Maşat Höyük, Hatti'nin kuzey sınır bölgesinde önemli bir merkez haline gelmiştir (Yakar 1980:90-92). Merkezde yer alan bir saray kompleksine sahip bu yerleşmenin, bütün bölge ve kırsal topluluklarının idaresi ve korunmasından sorumlu bölge valisinin merkezi olduğuna hiç şüphe yoktur. 800 m^2 büyüklüğündeki Eski/Orta Hitit Dönemi'ne ait (III. Tabaka) saray, en iyi örneklerinin Alacahöyük ve Boğazköy'den tanındığı Hitit anıtsal mimarisinin geleneksel özelliklerine göre inşa edilmiştir (Özgüç 1978:52, 1982). Yaklaşık M.Ö. 1400 yılında tahrip edilmesinin ardından, farklı yöne bakan yeni bir saray inşa edilmiştir (II. Tabaka) (Özgüç 1978:63). Muhtemelen I. Şuppiluliuma döneminde bu saray da şiddetli bir yangın geçirmiştir. Buna rağmen Hititlerin bu önemli sınır yerleşmesinden vazgeçmedikleri, II. tabakada tahrip olan sarayın yerine yapıldığı anlaşılan I. tabakadaki daha mütevazı bir yapının varlığından belli olmaktadır.

Maşat'ın yaklaşık 70 km doğusu ve Tokat'ın 29 km güneyinde, Sivas'tan Samsun'a giden anayolun üzerinde yer alan ve en azından M.Ö. 3. binyıldan beri yerleşim görmüş Bolus-Aktepe, bu ildeki çok dönemli höyüklere başka bir örnek teşkil etmektedir. Son Tunç Çağı'nda bu yerleşme, daha aşağıda yer alan bir oturum alanı ve yukarıdaki kalesiyle büyük bir şehir haline gelmiştir (Özgüç 1978:104). Aslında Bolus belki de, Maşat Höyük'e çok benzer bir şekilde, Yukarı Ülke'nin bu kesiminin ekonomik, askeri ve dini örgütlenmesini kontrol eden bir Hitit bölge merkeziydi.

Sivas'tan Samsun'a giden demiryolu üzerinde, Artova'nın 3 km kuzeyinde, kireçtaşı bir kaya çıkıntısı üzerine kurulu küçük bir höyük olan Kayapınar (Özgüç 1988:XXIV), Anadolu'nun ortanın kuzeyindeki illerinde yer alan bütün yerleşmelerin aynı çizgi doğrultusunda gelişmediğini göstermektedir. Bu yerleşme, en azından M.Ö. 4. binyıldan beri yerleşim görmüş ve bütün 3. binyıl boyunca da yerleşim görmeye devam etmiştir. İlk Tunç Çağı'nda, büyük ihtimalle, geçimini çevresindeki verimli vadinin üretiminden karşılayan bir karma çiftçi topluluğu burada yerleşmiştir. İTÇ III mezarlarının zengin buluntularının tipolojisi, burada yaşayanların İç Anadolu'nun kuzeyi ve Karadeniz kıyısında yaşayan diğer topluluklarla kültürel ve belki etnik açıdan da bağlantılı olduklarına işaret etmektedir.

Eski ve Orta Hitit Dönemleri'nde yerleşme, Yeni Krallık Dönemi'nde olduğundan daha büyüktü. Belki de, sorunlu Kaşka bölgesine olan yakınlığı nedeniyle, bu dönemde önemini kaybetmiş ve M.Ö. 13. yüzyıl bitmeden önce de terk edilmişti. Ancak sistematik kazılar yapılmadan, bu varsayım doğrulanamaz. Phryg Dönemi'nde yeniden yerleşilmiştir ve M.Ö. 8. yüzyıl çanak çömleği, Maşat ve Kızılırmak kavsi içinde yer alan diğer yerleşmelerde ortaya çıkarılanlarla aynıdır. Kayapınar, M.Ö. 6. yüzyıldan önce terk edilmiştir.

Hatti'nin örgütlenmesinin, önceden düşünüldüğünden daha geniş ve karmaşık bir yönetim şehirleri ağına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sivas'ın 60 km güneyinde yer alan ve bir kült merkezi olan Hitit şehri Sarissa ile eşlenen Kuşaklı, Hitit kırsal kesiminin örgütlenmesine ışık tutmaya devam etmektedir.[159] Başören köyünün yakınında yer alan ve yaklaşık 18 hektarlık bir alanı kaplayan bu şehrin önemli bir Hitit dini ve idari merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Kazılarda büyük bir oturum alanı ve planı Hattuşa'daki 1 no.lu tapınağa benzeyen 54 odalı önemli bir Hitit tapınağı ortaya çıkarılmıştır. Küçük buluntular arasında, Ma/mi-ZITI-ma adında yerel bir krala ait hiyeroglif yazılı mühür önemli bir yer tutmakta ve bu yerleşmenin bir zamanlar yarı bağımsız bir politik varlığın başkenti olduğu ihtimalini arttırmaktadır.

Ankara yöresinde, Haymana yolunun kuzeyinde, Polatlı'nın 21 km doğusunda yer alan Karayavan höyüğü gibi kazılmamış yerleşmeler dahi, orta platonun bu kısmındaki Tunç Çağı çiftçi topluluklarının büyüklüğü konusunda bilgi vermektedir. Oldukça kötü durumda bulunmasına rağmen bu höyük, belki de M.Ö. 3. binyıldan sonra oturulmayan bir İlk Tunç Çağı yerleşmesi vermiştir (Özgüç 1988:XXIV-XXV). Bu köy, taş temeller üzerinde yükselen badanalı ve sıvalı kerpiç duvarları olan dikdörtgen evlerden oluşuyordu. Ocaklar ve taş fırınlar, Karaoğlan, Etiyokuşu ve Ahlatlıbel'de ortaya çıkarılanlara benzerlik göstermektedir. Sadece ev tabanlarının altında bulunan intramural mezarlar değil, aralarında depolama amaçlı kullanılan küplerin (pithos) de bulunduğu zengin seramik topluluğu da, bu yerleşmede - bölgedeki aynı döneme ait pek çok yerde olduğu gibi - bütün yıl boyunca oturulduğu görüşünü desteklemektedir.

Ancak Ankara ilindeki yerleşmelerde görülen kesintiler, İlk Tunç Çağı'nın sonuna doğru yerleşme dokusunda geçici bir değişiklik yaşanmış olabileceğine işaret etmektedir. Nedeninin bilinmemesine rağmen, böyle bir değişiklikte herhalde çevreden çok insan faktörü rol oynamıştır. İç Anadolu'daki Tunç Çağı yerleşmelerinden biri olan ve Ankara'nın yaklaşık 100 km güneyinde, Kurak Gölü'nün güneyindeki Karaca Dağ'ın doğu burnunda uzanan Yaraşlı, Hitit Dönemi boyunca da yerleşim görmeye devam etmiştir. Tepelik Ankara-Haymana bölgesinde ve Tuz Gölü'nün kuzey ucunda yer alan surla çevrili bu şehir, Hatti'ye giden batı geçitlerinden birini korumuş olabilir (Mellaart 1983:346).

Orta platonun batısını Kızılırmak Havzası'yla bağlayan doğal ana yol, Polatlı yakınındaki Porsuk Vadisi'ni izler ve Ankara Suyu ve Mamak Vadileri boyunca devam ettikten sonra, Ankara'nın doğusunda Kızılırmak Vadisi'yle birleşir. Bu bölgede Gordion, Hatti'nin batısında yer alan çok sayıda küçük Hitit çevre şehirleri ya da köylerinden biriydi (Henrickson 1993; Voigt 1994; Sams ve Voigt 1991).

Gordion'un tabakalanması, bu yerleşmede Orta Tunç Çağı ve Orta Çağ arasında en azından on büyük yerleşim evresi olduğunu ortaya koymaktadır. Hitit Dönemi'nde burada oturanların kırsal bir yerleşme hiyerarşisi içinde bağımsız bir yerel ekonomi mi sürdürdükleri yoksa daha geniş bir devlet yapısının yerel ekonomiyi örgütleyerek idare mi ettiği açıkça anlaşılamamıştır. Bu kırsal topluluğun ekonomik faaliyetleri arasında herhalde mutfak kaplarının üretimi ve yakındaki köylere dağıtımı da vardı. Yeni Krallık Dönemi'ndeki Hitit yerleşiminin son evresinde, içinde dağınık şekilde çark yapımı Hitit çanak çömleği ve Hitit hiyeroglif yazılı damga mühürlerin bulunduğu dikdörtgen bir yapı ortaya çıkarılmıştır. Gordion'daki bu yapı evresinin tahribi, Hitit devletinin çöküşüne neden olan olaylarla bağlantılı olabilir ve belki de Ege'den gelen Deniz Kavimleri'nin istilası da buna dahildir.

Hitit yerleşmesinin, tahrip edilmesinden (8. Evre) kısa bir süre sonra tekrar yerleşim gördüğüne inanmamızı sağlayacak nedenler vardır. M.Ö. 12. yüzyıl sırasında tekrar yerleşilmiş (7B Evresi) ve Hitit Yeni Krallık yapı kalıntılarının hemen üzerine ve kısmen de içine yeni evler inşa edil-

159 Bkz. Müller-Karpe 1995, 1996, 1997. Arnuwanda ve kraliçesi Aşmunikal'in dualarına göre (Goetze 1969b:399) tapınak, önemli Hitit kült merkezlerine yapılan Kaşka saldırıları sonucunda tahrip edilmiştir.

Res.100: (*Solda*) Gordion'da Orta ve Son Demir Çağı. (*Sağda*) Daha önce bilinmeyen bir mimari geleneğe göre inşa edilmiş İlk Demir Çağı'na ait bir ev.

miştir. Yeni bir mimari tür ve el yapımı çanak çömlek geleneği getiren küçük bir göçmen topluluğun buraya yerleştiği anlaşılmaktadır (Voigt 1994:267-268; Henrickson 1994:106-108). Yapı geleneğindeki değişim çarpıcıdır ve kendinden önce gelen geleneksel Son Tunç Çağı kerpiç mimarisiyle tamamen zıttır (Yakar 1993:10, Res. 2). Yerel mimaride, çamur sıva ya da taş levhalarla örtülmüş aynı doğrultudaki sığ çukurlar üzerine kurulan bitişik yapılar ön plana çıkmaktadır. Bazen tek bir odadan oluşan küçük evler, kil sıvayla kaplı dal örgüden yapılmış ve bazen duvarların alt kısımları taşlarla desteklenmiştir (Voigt 1994: Res. 25.2.2). Evlerdeki sabit eşyalar arasında kil sıvalı taş levhalardan yapılma fırın ve sandıklar gelmektedir (Voigt 1997:428). Bu İlk Demir Çağı evlerinin çanak çömleği el yapımı, hafifçe pişirilmiş ve genellikle açkılıdır ve bazı durumlarda da baskı ya da kazıma tekniğiyle bezenmiştir. Yerel üretim çanak çömlek topluluğu başta kaseler ve torba biçimli çömleklerden oluşmakta ve hafirlere göre bunların benzerlerine Trakya ve Balkanlar'daki yerleşmelerde rastlanmaktadır. Biraz daha öncesinde kullanılan çark yapımı toplu üretim STÇ II çanak çömlek geleneği ile aradaki açık kesinti, tabakalanma açısından iyi belgelenmiştir (Henrickson 1993; 1994; 1995).[160]

Bütün Demir Çağı boyunca yerel mimaride önemli bir değişiklik olmamış, ancak yeni bir çark yapımı çanak çömlek türü ortaya çıkmıştır (Sams ve Voigt 1991:Res.9). M.Ö. 2. binyıl sonu ya da 1. binyıl başına tarihlenen ve daha geç dönem Phryg Çark Yapımı Malları'nı andıran bu yeni seramik geleneği (Summers 1994), belki de Phryg dili konuşan grupların İç Anadolu'ya gelişlerinin bir göstergesi olarak algılanmalıdır. Ancak bu yeni seramik geleneği yeni bir etnik kimliğin kesin göstergesi olarak kabul edilemeyeceği için, geçim ekonomileri ya da beslenme alışkanlıklarının devamlılığı ya da değişmesine dair çalışmalar olmaksızın, bu dönemde orta platodaki nüfus değişikliklerinin derecesini tahmin etmek zordur.

7A evresinde çukur evlerin olduğu alanda, saz ve sıvalı duvarların desteklediği ahşap bir iskelet üzerine kurulu büyük tek odalı bir yapı inşa edilmiştir (Voigt 1994:Res.25.3.1). Bu yapıda görülen çift bölmeli fırın ve dikdörtgen sandığa daha önceki evrede rastlanmamıştır. Bu evrede deve tüyü renginde çarkta tamamlanmış el yapımı ve çark yapımı kaplar üretilmiştir (Henrickson 1993:108-110). Mimari ve seramikte oluşan değişiklikler göz önüne alındığında, kökeni Bal-

160 Gordion'un el yapımı çanak çömleği Troya VIIb1-2'de bulunanlarla ilintili olabilir. Çok sayıda yakın benzerlik gösteren parçalar bulunmasına rağmen, her iki grup arasında doğrudan bir bağ kurmak zordur (Sams 1990:3). Örneğin, Troya VIIb katının baskı ve kazıma tekniği ile yapılmış spiral desenli seramikleri ya da Yumrulu Mallar'ın (Buckelkeramik) yumruları, Gordion'un el yapımı çanak çömlekleri arasında görülmez. Diğer yanda, Gordion'da Troya VIIb katında olduğundan çok daha çeşitli ve zengin kazı bezekli kaplar ortaya çıkarılmıştır.

kanlar'da olan başka bir grubun Gordion'da yerleştiği ihtimali ortaya çıkmaktadır (Voigt 1994:277). Orta Demir Çağı Phryg'lerinin bu ve İç Anadolu'nun kuzeyinde yer alan diğer yerleşmelerdeki İlk Demir Çağı'na ait grupların devamı olduklarına inanmamızı sağlayacak pek çok neden vardır.

6B evresi (yaklaşık M.Ö. 950-700), Gordion'da büyük bir yapı faaliyeti dönemiydi. Özellikle M.Ö. 8. yüzyılda bu şehir, sınırları, yönetici hanedanın komşuları üzerinde uyguladığı politik ve askeri baskıya göre çizilmiş olan Phryg devletinin surlarla çevrili başkenti haline gelmiştir. Krallarına, Assurlular Muški'li Mita, Yunanlar ise Midas diyordu. Bu dönemde en eski sur duvarı, krallık ailesi ve politik ve dini seçkin grubu için tasarlanan binaları içine alıyordu. Gordion'daki Phryg sitadeli, mimari ve yapı malzemesi bakımından büyük bir çeşitlilik gösterir. M.Ö. 8. yüzyılın sonunda sitadel, anıtsal boyutlara ulaşmıştır (De Vries 1990; Sams 1994:211). Bu dönemde, şehrin doğu kesiminde yoğunlaşan seçkinlerin oturduğu mahalleler önemli ölçüde genişlerken, sıradan halk batı kesiminde yaşamıştır (Voigt 1997:428). Yaklaşık M.Ö. 700 yıllarında sitadelin Kimmerler tarafından tahrip edilmesinin geçici bir politik gerilemeye neden olmasına rağmen, başkentteki yapı faaliyetleri devam etmiştir (De Vries 1990:387-389).

Gordion'daki Orta Phryg yerleşmesi, bir önceki planına göre, görkemli ve anlaşıldığı kadarıyla Phryg politik sisteminde herhangi bir kesinti olmaksızın yeniden inşa edilmiştir. Aşağı Şehir'de yer alan iyi bir örnekte belgelendiği gibi, bu dönemin yerel mimarisi depo odaları ve iç avluları olan çok odalı evlerden oluşuyordu (Voigt ve diğ. 1997:7, Res. 6).

M.Ö. 6. yüzyılın başlarında Phryg devletinin politik bağımsızlığı sona ermiş ve bölge Lydia Krallığı'na bağlanmıştır. Gordion, M.Ö. 547 yılında, Lydia'lıları bozguna uğratan Pers kralı Kyros tarafından fethedilmiştir. Pers yönetimi altında Gordion büyük bir politik merkez olmaktan çıkmış, ancak ekonomik açıdan Pers İmparatorluğu içindeki Anadolu birliğinden yarar sağlamıştır (Voigt 1997:430).

Sündiken dağ silsilesinin güneyinde, Bozüyük'ün doğusu ve Eskişehir'in kuzeybatısında yer alan Demircihöyük, Sakarya Havzası'nda bir Tunç Çağı höyüğüdür. Yaklaşık M.Ö. 2500 yıllarında kesintiye uğrayan yerleşmede, 17 alt yerleşim evresi 7m kalınlığında bir dolgu yaratmıştır. Her yeni gelen nesille yenilikler yapıldığı anlaşılmaktadır. İTÇ I-II'de surla çevrili bu köyün iki odalı uzun evleri, 80 m'lik çapı olan, merkezden çevreye doğru genişleyen bir plan yaratmak amacıyla, birbirine yakın inşa edilmiştir. Kerpiç evlerin kısa arka duvarları, kapalı bir yerleşme oluşturabilmek için çevre duvarıyla birleştirilmişti. Tek bir geçiş yolu, faaliyet ve depolama alanlarının yer aldığı merkezdeki ortak avluya götürüyordu. Köyde yaklaşık 50 m^2lik kullanım alanı olan evlerde oturan ve toplam 120 kişiden oluşan en çok 15 hane yer alıyor olmalıydı. Her evin arka tarafta bir fırını ve ocağı vardı. Bu tür kapalı bir köy planı mimari yayılım için uygun değildir. İTÇ II'nin sonuna doğru terk edilmesi de bu nedenden kaynaklanmış olmalıdır. Kısmen kazılmış köyde, hiçbir kamu binasına ya da toplulukta sosyal ayırım olduğuna işaret eden mimari bir belirtiye rastlanmamıştır. Bu nedenle, bu köyün, daha büyük bir sosyal örgütlenmenin parçası olan - belki bir kabile ya da aşiret - bir topluluğun yerleştiği çok sayıda köylerden biri olduğu sonucuna varılabilir.

Demircihöyük'teki Orta Tunç Çağı yerleşmesi, ilk olarak İlk Tunç Çağı höyüğünün eteğindeki düzlük seviyesinde kurulmuştu. Bu dönemde tipik bir İç Anadolu kırsal yerleşmesi olduğu anlaşılmaktadır. Orta Tunç Çağı'nın erken evresinde temellerin 30-50 cm arasında olması, yapıların oldukça küçük ve tek katlı olduklarına işaret etmektedir. Yarı ahşap kerpiç duvarlar, İç Anadolu'ya özgü ağır düz damları desteklemiştir. Bir sonraki evrede taş temeller, çift yüzlü duvarcılık tekniğiyle yapılmıştır. Ağır ikinci katı taşıması için yaklaşık 110 cm genişliğinde inşa edilen bu temel türü, Eski Hitit Krallığı döneminde bütün Anadolu'da yaygınlaşmıştır. Orta Tunç Çağı'na ait bu tür İç Anadolu evleri, hane halkına, etrafı çevrili geniş bir avludan geçerek, çok odalı yaşam alanlarına giriş-çıkış olanağı sağlamıştır. Kültepe, Boğazköy ve Alişar'da aynı döneme ait evlerde olduğu gibi, burası hem ev içi hem de ticari işlerin yapıldığı başlıca faaliyet alanıydı. Bu yerleşme, muhtemelen Hatti'nin kuzeybatı sınırlarındaki politik durum nedeniyle Eski Hi-

tit Krallığı dönemi ya da belki biraz sonrasında terk edilmiş ve Son Tunç Çağı döneminde yerleşim görmemiştir.

Bu yerleşmenin İlk-Orta Tunç Çağı'na ait mezarlığı höyükten 250 m uzaklıktaki Sarıket Mevkii'nde yer almaktadır (Seeher 1991, 1992). Burada küplere, basit ve taş sanduka mezarlara konmuş 497 iskelet ortaya çıkarılmıştır. Sanduka mezar, Orta Tunç Çağı'nda en yaygın kullanılan türdü ve daha erken döneme ait bazı mezarlar da tekrar kullanılmıştır. Ölü yakma âdetine rastlanması, bu geleneğin sahiplerinin Anadolu'ya bu dönemde geldiklerini göstermektedir.

MERKEZÎ GÜNEY ANADOLU PLATOSU

Konya ilinin Hitit yönetimi altındaki yerleşme dokusunun sistematik olarak araştırılması gerekmektedir. Hatti'nin bu en kurak bölgelerinden birinde Son Tunç Çağı sulama sistemlerinin var olması, Hitit yönetiminin Aşağı Ülke'nin sürekli yerleşim görmesi istediğini göstermektedir. Hititlerin su toplamak ve depolamak amacıyla inşa ettikleri barajların çoğu, İç Anadolu'nun yarı kurak iklime sahip güney yarısında bulunmaktadır. Çoğu M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen bu barajlar, Hititlerin özellikle IV. Tudhaliya döneminde, sık sık ortaya çıkan feci kuraklıkların tarım ve hayvanlar üzerindeki etkilerini azaltmak için ciddi önlemler aldıklarına tanıklık etmektedir (Ünal 1977:430-431). Bu tür su depolama yapılarına Pınarbaşı ilçesindeki Karakuyu ve Konya'da Kadınhan'dan Ilgın'a giden yolun yarısında yer alan Köylütolu'nda rastlanmıştır. Bugün bile yaklaşık 25-30 m yüksekliğinde ve 900 m uzunluğunda olan Köylütolu barajı, bu türde bugüne dek keşfedilen en büyük yapıyı oluşturmaktadır. Karakuyu barajından dört kat daha büyüktür ve muhtemelen IV. Tudhaliya tarafından inşa ettirilmiştir (Emre 1993:1-15).

Konya-Akşehir yolunun 16 km kuzeyinde ve Konya iline bağlı Ilgın'ın 19 km kuzeydoğusunda yer alan Yalburt havzası, Hititlerin yontulmuş taş bloklardan inşa ettikleri depo havzasında sürekli akan bir kaynağın sularını toplamıştır. Yüzü suya dönük olan blokların yüzeyleri IV. Tudhaliya'nın kartuşunu içeren kabartma hiyeroglif yazıtlarla süslenmiştir (Özgüç 1988:XXV, dipnot 6). Su havzasının üstündeki tepede yer alan yerleşme, Geç Hellenistik, Roma ve Bizans dönemlerinde de yerleşim görmüştür. Tepenin en yüksek kesiminin güney yamacında açılan üç kazı çukurunda, Geç Hellenistik Dönem'e ait iyi korunmuş kalıntılar ve özellikle Roma ve Bizans Dönemi yapıları ortaya çıkarılmıştır. Son Tunç Çağı çanak çömleği bulunmuş olmasına rağmen, Hitit mimari kalıntılarına rastlanmaması, Hititlerin burada büyük bir yerleşme değil, bir köy kurduklarını düşündürmektedir. Köylüler bu alana yazın hayvanlarıyla beraber geliyor ve hafif inşa edilmiş mevsimlik ahşap yapılarda kalıyor olabilirlerdi.

Beyşehir Gölü'nün 6 km kuzeydoğusunda yer alan Eflatunpınar havzası, Hititlerin muhtemelen yine IV. Tudhaliya döneminde inşa ettiği başka bir su deposu yapısıdır. Anıtsal heykellerle süslenen bu barajda, oldukça büyük bir havuz oluşturmak için, sürekli akan bir akarsuyun suyu kesilmiştir. Her ne kadar bütün bu su depoları önemli kült yerleri olarak algılanmış olsalar da, pratik amaçlara hizmet ettikleri açıktır.

Konya Ovası'nın güneydoğusunda, Porsuk'ta yer alan surla çevrili Hitit yerleşmesi, Toros Dağları'nın eteklerine yakın bir bölge olan Güney Kappadokia için önemli bir yerleşim yeridir (Pelon 1994). Kilikia Kapıları (Gülek Boğazı) yoluyla Orta Anadolu Platosu'nun güneyini Kilikia ile bağlayan doğal yolun önemli bir kesimine hâkim olması nedeniyle, Hititler için bu yerleşme stratejik değer taşıyor olmalıydı. Aynı zamanda yakınında yer alan Bulgarmadeni'ndeki gümüş madenlerine de hâkim bir yerde bulunuyordu. STÇ II sonunda geçirdiği bir yangın nedeniyle büyük ölçüde tahrip edilmiş olsa da, yerleşme İlk Demir Çağı'nda yerleşim görmeye devam etmiştir.[161]

161 Yerleşmenin II. Şuppiluliuma'nın Tarhuntaşşa seferinden az önce tahrip edilmiş olma ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır.

Kayseri ilinde beklendiğinden daha az sayıda Tunç Çağı höyüğü vardır. Kayseri'nin 21 km kuzeyindeki Kayseri Ovası'nda yer alan ve Suriye-Mezopotamya'ya giden ve gelen başlıca ticaret yollarına hâkim olan Kültepe, daha İTÇ III'te bir şehir devletinin başşehri olmuştu. 17.-14. tabakalardaki yerleşmeler İTÇ II, 13.-11. tabakalardaki yerleşmeler de İTÇ III'e aittir (Özgüç 1986a:36-37; Esin 1998:118). 14.-13. tabakalardaki, taş temelli çok odalı kerpiç evler, içlerinde büyük aileler ya da hane halklarının yaşadığına işaret etmektedir. 13. tabakada büyük bir tapınak ya da saraya benzer bir yapı ortaya çıkarılmıştır (Özgüç 1986a:34). 11. tabakada, İç Anadolu'da başka örneği bulunmayan ancak Suriye-Mezopotamya'da benzerlerine rastlanan, 22.5 x 24 m boyutlarında hemen hemen kare şekilli yapıda, yerel bir yönetici oturmuş olabilirdi (Özgüç 1986a:34, Res. 3:1-4).

Res. 101: *Solda*) Yalburt'taki kabartma bezemeli Hitit su havzası. *Sağda*) Eflatunpınar'da Hitit heykeltıraşlığına özgü heykellerle süslenmiş Hitit dönemi su deposuna ait kalıntılar.

Res. 102: Köylütolu Hitit Barajı (Emre 1993'ten).

Kültepe'nin İlk Tunç Çağı halkı yerleşim yeri içinde (intramural), taş sanduka basit mezarlar ya da küpler içinde, o dönemde İç Anadolu'ya özgü ölü gömme geleneğiyle gömülmüşlerdir. İTÇ II-III yerleşmelerindeki evler ve mezarların içinde sadece yerli çanak çömlek ve diğer aletler değil, Güneydoğu Anadolu, Kilikia ve Kuzey Suriye gibi uzak bölgelerden gelen eşyalar da bulunmuştur.

M.Ö. 2. binyılın ilk dönemlerinde, höyüğün eteğinden 620 m uzaklıkta yer alan geniş aşağı yerleşme ya da Karum Kaniş/Kaneş, büyük bir şehir haline gelmiştir. Orta platoda yer alan diğer pek çok büyük Anadolu prenslikleri gibi Kaneş de politik açıdan bağımsızdı ve içindeki Assurlu tüccarların ticari faaliyetlerinden faydalanıyordu. Bu şehir, Hitit Krallığı'nın kurulmasından ön-

ce, İç Anadolu'nun tarihi coğrafyası, politik, sosyal ve ekonomik örgütlenmesi ile ilgili en önemli bilgi kaynağıdır. Çapı 2 km'den fazla olan şehirde, hem yerel tüccar aileleri hem de daha zengin Assurlu tüccarlar yerleşmişlerdir (Özgüç 1986b:XX, 1997). Gerçekten de, Orta Tunç Çağı'nın ilk döneminde Kültepe, Anadolu'daki Assurlu tüccarların başlıca ekonomik ve idari merkezi haline gelmiştir (Özgüç 1959, 1986b, 1997).

500 m çapında ve 20 m yüksekliğinde, birbirini izleyen saray kompleksleri ve en az iki tapınağı ile büyük höyük, Kaniş'in yönetim merkeziydi. Sitadel, kuleli güçlü duvarlarla çevrilmiş 1.3 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Çok odalı sarayların yapımında muhtemelen Kuzey Suriye ve Mezopotamya'dan esinlenilmiştir.[162] Ayrıca, höyüğün güney yamacında sitadel duvarlarının ötesinde büyük kamu binaları vardır (Darga 1998:129-130). Saray yapısının yaklaşık 80 m batısında 20 m uzunluğu ve 1.5 m kalınlığında duvarları olan kuleye benzer dikdörtgen bir yapı yer alıyordu. Kenarlarında iki küçük dikdörtgen odanın da yer aldığı büyük bir merkezî odadan oluşan bu yapı, herhalde Kaniş'teki tapınaklardan biriydi. Burada bulunan altın ve tunç kapların sarayda bulunanlara benzerlik göstermesi de, bu görüşü doğrulamaktadır. Bu tapınağın yaklaşık 40 m güneyinde biraz daha büyük başka bir tapınak ortaya çıkarılmıştır. Tapınakların her ikisi de Karum Ib dönemine tarihlenmektedir (Özgüç 1994:173-174).

Bu yapıların altındaki tabakada, taş temeller üzerinde yükselen kerpiç duvarları ve taş döşeli zeminleriyle büyük bir saray yer almaktadır. Bu sarayın kanatlarından birinde, zemin ahşap kalaslarla kaplanmıştır. Bu kanat, ortada yer alan bir ocak yardımıyla ısıtılıyordu.

Aşağı şehirdeki II-Ib katlarına denk düşen Karum dönemi, höyükteki duvarla çevrili sitadelin 8.-7. tabakalarına karşılık gelir. Bu büyük şehir, sadece Alişar (Ankuwa ?) ya da Karum Hattuş ile değil, karumdaki tüccarların özel arşivleri ya da yukarı şehirde bulunan birkaç belgenin de gösterdiği gibi, başka sayısız ticari şehirler ve Assur'la Anadolu'yu birbirine bağlayan yollar üzerindeki kervan durakları ile de ilişki halindeydi (Archi 1984; Dilleman 1962; Veenhof 1977; Orlin 1970). Ayrıca, Assur'dan Anadolu'nun farklı bölgelerine gönderilen mallar için de bir ana nakliyat merkezi hizmeti veriyordu.

II. tabakada Karum, 1.5 m genişliğinde dar sokaklarla birbirine bağlanan 3.5 m genişliğindeki parke taşlı caddelerle ayrılmış oturma bloklarına bölünmüştür. Taş levhalarla kaplı taş kanalizasyon hattı ise, caddelerin yanından gidiyordu. Herhalde çekirdek ailelerin oturduğu 2-3 odalı evler olduğu gibi, büyük hane halklarının (geniş ailelerin) oturduğu çok odalı yapılardan oluşan evler de vardı. Zemin katlarına, sadece evdeki farklı odaları birbirine bağlamakla kalmayıp, ev içi ve evle ilgili endüstriyel faaliyetlerin yapıldığı başlıca alan olarak hizmet eden bir iç avlu hâkimdi. İkinci katlar herhalde hane halkının yaşadığı alan olarak kullanılıyordu. Çeşitli yemek pişirme yerleri olan ve depolama ve pişirme amaçlı kullanılan kaplarla donatılan çok büyük mutfaklı yapılar, Karum'da, şehre giren kervanlara yiyecek-içecek sağlayan dükkanların kurulmuş olabileceğini akla getirmektedir. Gerçekten de, Karum'da bulunan bazı belgeler, yiyecek-içecek servisinin yapıldığı şarap evleri (*BIT-KARANI*) ve tavernalardan (*BIT-SABE*) bahsetmektedir (Darga 1998:136).

Ib tabakasında aşağı şehir büyümüştür. Bu dönemde özellikle Karum Kaniş'in doğu tarafında Assurlu ve Anadolulu yerel tüccarların yerleştikleri anlaşılmaktadır. Ancak, yolların altında drenaj ve kanalizasyon sistemleri inşa edilmemiştir. Ib tabakasının evleri çoğunlukla tek katlıdır ve evlerin toprak zeminleri kil sıvayla kaplanmıştır. Çatılar, çatıyı destekleyen kazıklar ve kapı çerçeveleri dışında da evlerin inşasında kereste kullanılmıştır. İç avlularının bir tarafta yer aldığı çoğu evin dört odası vardır. Bazı evlerde ortaya çıkarılan 40-50 cm kalınlığındaki taş temeller, muhtemelen kalın sıvalı ahşap duvarlar üzerinde yer alan ikinci katlarının olduğunu ve bu katlara ahşap bir merdivenle çıkıldığını göstermektedir. Ancak garip bir şekilde, tek katlı evlerin duvarla-

162 Yerel hanedanın yöneticileri arasında İnar, oğlu Warşama, Harpatiwa, Labarşa (?), Pithana, oğlu Anitta ve Zuzu sayılabilir (Joukowsky 1996:219).

Res. 103: *Üstte*) Aşağı Şehir'den (Karum) görülen Kültepe (Kaniş) höyüğü. *Ortada*) Aşağı Şehir'den evler. *Altta*) Kaniş'teki Warşama (Warşume) sarayının devasa kalıntıları.

Res. 104: *Üstte*) Kültepe'deki kule-tapınaklardan biri. *Orta* ve *altta*) Her ne kadar yanmış Orta Tunç Çağı sarayları ve evlerinde, şimdiye kadar, Kültepe'de olduğu gibi saraya ya da şahıslara ait arşivler ortaya çıkarılamamış olsa da, Acemhöyük, Prenslikler Dönemi'nin en büyük şehirlerinden biridir.

rında hiç pencereye rastlanmaması, gün içinde ışığın üzeri kapatılmayan iç avlu ve açık kapılardan sağlandığına işaret etmektedir. Çoğunlukla taş sanduka türünde olan intramural mezarlar, ölülerin genellikle avlulara gömüldüğünü göstermektedir. Ib tabakasındaki evlerde II. tabakada olduğundan daha az tablet bulunmuştur.[163] Bu da öncekine oranla, daha küçük çapta ticaret ya-

163 Bugüne kadar yapılan kazılarda mühürden çok mühür baskısı ortaya çıkarılmıştır (Teissier 1994). Zarflar hem gönderenin hem de alıcının adını ve gönderenin mühür baskısını taşırlar. Tablet ve zarflar üzerinde hem silindir hem de Anadolu tipi damga mühürler kullanılmıştır (Özgüç 1986b:Lev.45:1-2: Özgüç, N. 1965:Lev.1-33). Ib tabakasında damga mühürler daha yaygınlaşmıştır.

pıldığı görüşünü kuvvetlendirmektedir. Tabletlere göre, bu dönemde hemen hemen hiç güzel giysi ve yarı değerli taş ithal edilmemiştir. Buna karşın, Kuzey Suriye'den daha çok sayıda seramik kaplar ithal edilmiştir (Özgüç 1986b:65).

Ia tabakasında Karum alanının sadece bir kısmında yerleşilmiştir. Bir önceki yerleşmedekilerden daha küçük ve tek katlı inşa edilen evler, daha dikkatsizce ve birbirlerinden daha uzak inşa edilmişlerdir. İnşalarında keresteler, taş temeller üzerinde ağır çatıyı destekleyen ahşap kazıklar halinde kullanılmıştır. Ölüler ev tabanlarının altında, sanduka mezarlar, büyük küpler ya da basit çukurlar içine gömülmüşlerdir. Bu dönemde bir önceki döneme oranla daha kısıtlı ve daha az bezemeli bir çanak çömlek topluluğunun ortaya çıkması da, üretim tekniğinde bir gerileme olduğunu göstermektedir.

Kayseri'nin kuzeydoğusunda Kululu'da yer alan kale, Tabal Krallığı topraklarına dahil önemli bir Demir Çağı yerleşim yeridir (Özgüç 1971). Burada sadece bir saray yapısı değil, krallık başşehirlerinde görülen türden hiyeroglif yazıtlar ve büyük heykeller yer almaktaydı. Aslan ve sfenks heykellerinin yanı sıra, muhtemelen bir Tabal kralına ait olan 3 m yüksekliğindeki heykel, Kululu'nun bu krallığın başşehri olduğuna işaret etmektedir (Sevin 1998b:178-179).

Aksaray'ın 20 km kuzeybatısında yer alan Acemhöyük, Orta Anadolu Platosu'nun doğu kısmındaki Tunç Çağı yerleşme dokusunun araştırılması konusunda önemli bir yerleşim yeridir. Kalkolitik Çağ'dan beri yerleşim görmüştür. Sarıkaya Sarayı'nın işgal ettiği alanın İTÇ III dönemine tarihlenen daha eski bir kompleksin kalıntılarını içerdiği anlaşılmaktadır (Joukowsky 1996:224-225). M.Ö. 3. binyıl sonuna ait bir sarayın varlığı, Kültepe'de de görülen tabloya uymakta, başka bir deyişle M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında yerel hükümdarların yönettiği bir dizi büyük şehrin, Orta Tunç Çağı ve özellikle de Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, önemli şehir devletleri haline geldikleri görüşünü doğrulamaktadır. Evler genellikle çok odalı birimler halinde planlanmış ve İç Anadolu geleneğine göre inşa edilmişlerdir. Hatipler Sarayı'na yakın, sekiz odalı evin bir odasının zemini altında bulunan önemli gizli hazinede, bir küp içinde küçük gümüş külçeler, takılar ve küçük gümüş parçaları ortaya çıkarılmıştır. (Öztan 1997). 1804 gr ağırlığında toplam 210 parça gümüş, 216.48 şekele ya da 3 mina/mana + 36.48 şekele eşdeğerdi (Öztan 1997:234). Bir evde böyle bir değerin bulunması sahibinin oldukça zengin ve dikkate değer bir alım gücüne sahip olduğunu göstermektedir. Bu istisnai buluntuda, gümüşün Orta Karadeniz Bölgesi, Toros Dağları ve Doğu Anadolu gibi Anadolu'daki çeşitli kaynaklardan geldiği anlaşılmaktadır.

Acemhöyük'ün aşağı şehrinde bugüne kadar Assurlu ya da yerel tüccarlara ait bir arşiv bulunmamış olması şaşırtıcıdır. Maalesef, Sarıkaya saray kompleksinde bulunan çok sayıda bullaların sadece küçük bir kısmının üzerine, Suriyeli Şamşi-Adad, Marili Yahdun-Lim'in kızı Dugedu, Kargamış kralı Aplahanda ve ismi verilmeyen Urşulu bir kral gibi, kral soyundan gelen kişilerin isimleri yazılmıştır. Bu yazılı materyal, bazı araştırmacılara göre Puruşhanda/Puruşhattum ile eşitlenmesi gereken (Kempinski ve Košak 1982:100) bu önemli şehrin, Mari ile yakın ilişkide olduğu (Mellaart 1982) ve Assurlu değil de, Suriyeli tüccarlara ev sahipliği etmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Acemhöyük'te, muhtemelen bu devasa şehrin ölü gömme yerlerinden biri olan Orta Tunç Çağı'na ait bir mezarlıkta, geleneksel yerleşim yeri içi küp ve basit toprak mezarın yanı sıra, çok sayıda ölülerin yakıldığı (kremasyon) mezarlar da ortaya çıkarılmıştır (Öztan 1998). 139 mezarın 112'sinde küller urnelere, geri kalanlarında ise sığ çukurlara konmuştur (Öztan 1998:168-169). Anadolu'da ölüyü yakarak gömme geleneği Hitit Dönemi öncesinde, hatta Hitit Dönemi'nde bile yaygın değildi. İlk olarak Gedikli-İslahiye'de ortaya çıkan bu gelenek (Yakar 1985:360-361), Anadolu'da Hint-Avrupa bağlantılı grupların varlığı ile ilgili az sayıda işaretlerden biri olarak kabul edilebilir.

Gölcük-Niğde'deki krater gölünün (2172 m) batı kıyısındaki Göllüdağ yerleşim yeri, Demir Çağı'na ait Tukhana Krallığı'nın başşehri olabilirdi (Sevin 1998b:185-186). Caddelerinin ızgara plana göre düzenlendiği 1.7 km^2lik bir kaleye benzer bu şehrin güçlü bir savunması ve iyi koru-

nan kapıları vardı. Bu yerleşmenin yoğun şekilde inşaat yapılan yüksek düz arazisinin merkezinde bir saray yer alıyordu. Bor ve Niğde yakınında yer alan Kaynarca köyündeki tümülüsün de gösterdiği gibi, yerel mimaride Phryg etkisinde kalmış unsurlar dikkat çekmektedir. Bu kral mezarında, Gordion'daki Büyük Tümülüs'ten tanıdığımız boğa başlarıyla süslenmiş tunç kazanlar, tunç *omphalos*'lu taslar, ibrik ve kemerler ortaya çıkarılmıştır.

Güney Kappadokia'da yer alan Porsuk yerleşim yeri, Hitit Dönemi'ne ait orta büyüklükte bir şehir sergilemektedir. STÇ II yerleşmesinin tahrip edilmesinin ardından, İlk Demir Çağı'nda (IV. Tabaka) daha küçük boyutta tekrar yerleşim gördüğü anlaşılmaktadır. Hitit tabakasının tahribi ve İlk Demir Çağı yerleşmesi arasında önemli bir boşluk olduğuna inanmamızı gerektiren bir neden yoktur. Yeniden yerleşenler, bazı terk edilen STÇ II yapılarını yeniden kullanmış ve Son Tunç Çağı'nda tercih edilen kumtaşı blokların yerine alçıtaşı kullanarak yeni evler de inşa etmişlerdir.

Tahrip edilen tabakanın hemen ardından yerleşildiğine dair en önemli kanıt Porsuk Höyük'ün doğu tarafından gelmektedir. Burada, çeşitli evreler gösteren Hitit sur duvarının kuzeydoğu kesimi, yakınındaki Porsuk Çayı'ndan gelen kalın bir nehir taşı ve kum dolgusunun içinde kalmıştır. Ayıran başka bir tabaka olmaksızın, yeni yerleşenler bu duvarın hemen üzerine, önceden yerleşenlerinkiyle aynı hat üzerinde ve aynı tarzda bir sur duvarı inşa etmişlerdir (Pelon 1994).

IV. tabakadaki bu yerleşmenin yerel üretim seramik topluluğu, İlk Demir Çağı Kilikia repertuvarına çok benzemektedir (Dupré 1983:57-69). Porsuk'ta Kilikia çanak çömlek geleneğinin ağır bastığı göz önünde bulundurulursa, ya yeni yerleşenlerin çoğunun Kilikia kökenli olduğu ya da sayılarına bakılmaksızın, ortaya çıkan yeni kültürde baskın faktör oldukları sonucuna varılabilir. Porsuk, güneyden gelen istilacılar tarafından tahrip edilmişti ve belki de bu gruplar sonradan burada yerleşmeye karar vermişlerdi. Kilikia'lı olmayan Demir Çağı çanak çömleğinde, belli Son Tunç Çağı bölgesel seramik özelliklerinin devam etmesi, belki de sonunda Hititli mültecilerin eski evlerine döndüklerine işaret etmektedir.

M.Ö. 12. yüzyılın başında Kilikia'nın, içlerinde muhtemelen Kıbrıs ve Güneybatı Anadolu'dan gelen Myken'lerin de bulunduğu denizci gruplar tarafından istila edildiği/yerleşildiği ihtimali de tamamen göz ardı edilemez. Kilikia'ya Kıbrıs üzerinden gelen Yunan mülteciler, Kıbrıslı mülteciler ve Güneybatı Anadolu'dan kaçanlar, belki de Kilikia'yı daha fazla ilerlemeden önce bir geçiş alanı haline getirmişlerdi. Bunların arasında belki de kuzeye, Güney Anadolu Platosu'na doğru ilerleyen çiftçi toplulukları da vardı.

Res.105: Göllüdağ (Sevin 1998b'den).

KIRSAL KESİMİN ÖRGÜTLENMESİ

SARAYA AİT ARAZİLERİN KULLANIMI

Hatti'de saray arazilerinin kanuni statüsünü anlamak için Eski Babil Dönemi Mezopotamya sistemini incelemek gerekmektedir. Hammurabi döneminde üç tür saray arazisi (*EQLAT EKALLIM*) vardı. Bunlardan birincisini saraya ait otlaklar ve ekili tarlalar oluşturuyordu. İkinci kategoride (*EQLUM KURUMMATUM*) saray memurları, zanaatkarlar, savaşçılar ve rahiplere tahsis edilen topraklar vardı. Geçinmeleri için savaşçılara tahsis edilen tarlalar dışında (Jakobson 1963) bu araziler, alıcının saray hizmetindeki görevi üstlenmesi koşuluyla satılabiliyordu. Bu tür büyük toprak sahipleri, mülklerini işletebilmek için köle çalıştırıyorlardı. *EQEL BILTIM* ya da *EQEL ISIHTIM* olarak adlandırılan üçüncü kategorideki topraklar, ortakçılık (*IŠŠAKUM*) düzenlemeleriyle çeşitli kiracı gruplara tahsis ediliyordu. Saray gelirlerinin başlıca kaynağını teşkil eden bu araziler alınıp satılamıyordu. Ortakçıların çoğu düşük sosyal statüye sahip köylülerdi. Kral hizmetinde olmaları gerekiyordu ve sosyo-ekonomik konumları idare tarafından belirlenmiş ve kanunlarca kararlaştırılmamıştı. Bunlar genellikle toplumun fakir üyeleriydi ve bu nedenle sosyo-ekonomik açıdan, anlaşmalı çalışan kiracı çiftçilerden ayrı tutuluyorlardı (Diakonoff 1956:198).

Toprağın özel olarak bir başkasına kiralanması da yaygın bir uygulamaydı ve özellikle kralın hizmetinde olmaları nedeniyle, kendilerine bahşedilen toprağı şahsen işletemeyen görevlilerce yapılıyordu. Saraya ait mülkler dışında, şahsen de toprak sahibi olunabiliyordu. "Daimi arazi" (*EQLUM DURUM*) olarak adlandırılan bu topraklara, sahibi vergilerini ödediği ve krala ve topluluğa olan görevlerini yerine getirdiği sürece, topluluk ya da saray yönetimince el konulamıyordu.

Hatti'de saray arazilerinde esasen, devlete olan *luzzi* yükümlülüklerini yerine getirmek zorunda olan kırsal topluluklar çalışıyordu. Her bağımsız hane, büyüklüğü ve sahip olduğu koşum hayvanlarının sayısına göre, saraya ait tarlalarda çalıştırılmak üzere, ortalama haftada iki gün yetişkin insan ve sığır göndermek zorundaydı (Klengel 1986:28). Nüfusun çoğuna uygulanan bu angarya yükümlülüğünün yanı sıra, sivil esirlere uygulanan zorunlu çalışma sistemi de, saray ve tapınaklara ait arazilerin işlenmesi ve var olan insan gücünün arttırılmasında izlenen etkili bir yöntemdi. Ayrıca, sivil esirleri yerleştirme ve toprağa bağlama politikası, Hitit krallarının Hatti'nin seyrek yerleşme görmüş ya da hiç yerleşilmemiş bölgelerine yayılmalarına da olanak sağlıyordu. Genellikle bölge valileri kontrolünde gerçekleştirilen bu sistem, Demir Çağı ve sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Roma *colonus* sisteminde, eski köleler, barbar sürgünler arasındaki yerleri değiştirilen sivil esirler ve fakir çiftçiler, arazi sahibi şahıslar ve devletle yapılan kira düzenlemeleriyle toprağa bağımlı hale getirilmişlerdir. Osmanlı Dönemi'nde bile sivil savaş esirleri ortakçı köle çiftçiler olarak, padişahın şahsi geliri için, terk edilen köylerdeki tarlaları işlemeye zorlanmışlardır. Kendilerine toprak, tohum ve öküz verilmiş ve üretimleri yakın kontrol altında tutulmuştur.

Hitit Dönemi'nde sarayın şahsi çiftçiler ya da çiftçi gruplarına tahsis ettiği topraklarda, bu kişileri çeşitli angarya yükümlülüklerinden muaf tutmaksızın, muhtemelen ortakçılık düzenlemeleri de yapılıyordu. Bu dağınık araziler, esasen ya çok az toprağı olan ya da hiç olmayan kişilere tahsis ediliyordu. Çiftçilere grup halinde saraya ait topraklar verilmesi halinde, isimleri tek tek resmi belgelere yazılmıyordu. Bazı durumlarda topraklarında icra etmek zorunda oldukları görev ve ekonomik faaliyetlerine göre listelere geçiriliyorlardı.[164] Kendilerine arazi verilen şahıslar bazen adları, baba adları ve zaman zaman da topluluğun adıyla yazılmışlardır. Bazı durumlarda da, genellikle baba adı belirtilmeden adları ve meslekleri kayda geçirilmiştir. Şahsi ya da grup olarak, bu tarlaların verildiği kişilerin sosyal konumlarının belli olmasına rağmen, meslekleri her za-

164 Bkz. Archi 1973:19-20. KUB VIII, 75 (+)=(FT A, V)'te listelenen ilk 7 tarla bu şekildedir (Souček 1959).

man vurgulanmıyor ve tarlalarda yapmaları gereken faaliyetlere göre listeleniyorlardı. Ortakçılık düzenlemelerinde, saray kiracılara tohum veriyordu (Paroussis 1985:165).

Toprakla ilgili az sayıda belgelerin içerik ve kompozisyonları, devlete ait olan ve kiralanan tarlaların kanuni statüsünde farklılıklar olduğuna işaret edebilir ve buna göre iki arazi kategorisi ayırt etmek mümkündür (Paroussis 1985:162). Bu tarlalar ya şekil ve kompozisyonlarını gösteren fiziksel özelliklerine ya da bir yol, şehir, nehir, dağ ya da başka bir coğrafi oluşumla bağlantılı olan konumlarına göre tanımlanmışlardır.[165] İlk gruba dahil belgelerde, bir araziyle ilgili olarak aşağıdaki ayrıntılar verilmiştir:

a) Bir tarla olduğu (1 A.ŠÀ).
b) Coğrafi ve topografik özellikleri.
c) *PARISU* ölçüsüyle verilen tohum miktarı.
d) Verilen kişinin adı (adının önüne ŠA getirilir).
e) Uzunluk ölçüleri.

İkinci gruba ait belgelerde, metnin kompozisyonu, ölçü birimleri ve bu ayrıntıların sırası biraz farklıdır:

a) Tarla olması.
b) Coğrafi ve topografik özellikleri.
c) Uzunluk ölçüleri.
d) Tohum miktarı.
e) Verilen kişinin adı.
f) Her belgede metnin sonunda iki türde ortaya çıkan değişmez bir terim.

Çoğunun Hatti çekirdek bölgesi değil, krallığın kuzeyindeki bir yerle ilgili olmasına rağmen, bu kadastro belgeleri devletin yarattığı toprak mülkiyeti sistemine biraz ışık tutmaktadır (Klengel 1986:26).

Tarlaların dikdörtgen ya da düzensiz şekilli olmaları herhalde topografiye bağlıydı. Bu belgelerde sözü geçen ve 1200 ve 46.400 *gipeššar* arasında değişen tarlaların boyutlarının 600 m^2 ile 23.000 m^2 (Klengel 1986:26) ya da 200 m^2 ile 11.600 m^2 arasında değiştiği tahmin edilmektedir (Paroussis 1985:164, dipnotlar 24-25; 168, dipnot 46).[166]

Şahsi tarlalar için krallık depolarından sağlanan tohum miktarlarının kaydedilmiş olmasına rağmen, miktarın hesaplanmasında kullanılan kriteri anlamak zordur. Tahıl miktarının (Paroussis 1985:165) orantı bakımından tarlanın yüzey ölçülerine uymaması, toprağın türü ve kalitesi ve yağış miktarının da göz önüne alındığını akla getirmektedir. Örneğin, 1200 *gipeššar*'lık bir tarlaya 1 *PARISU* tohum verilirken, 46.400 *gipeššar*'lık bir tarlaya sadece 8 *PARISU* tohum verilmesini anlamak mümkün değildir.

Küçük bir arazinin ekonomik açıdan bırakalım bir aileyi, yalnız bir çiftçinin dahi geçimini sağlayamayacağı göz önüne alınırsa, küçük tarlaların aynı yerde başka tarlaları da olan çiftçilere ortakçılık düzenlemeleriyle dağıtıldığını varsayabiliriz. Ayrıca önceden saraya ait bir arazinin verildiği birine, hiç toprağı olmayan birine oranla daha küçük bir parsel tahsis edildiği de düşünülebilir. Bu tarlalar, *luzzi* yükümlülükleri dahilinde bağımsız haneleri olan çiftçiler (KBO XIX, 10+26 vd.) (Klengel 1986:26) ya da hanelerdeki düşük statülü üyeler ya da hizmetçiler tarafından işleniyor olabilirdi (Giorgadze 1982).

Bu tür tarlaların değişik boyut ve şekilde olmaları, çeşitli boyuttaki köy parsellerinden alınan kralın payına ait oldukları ihtimalini arttırmaktadır. Aynı bölgede yer alıyor olsalar dahi, aynı oranda dağıtılmıyorlardı. Örneğin bir keresinde (KUB VIII, 75/CTH 239) bütün bir mülk, sara-

165 Bkz. Souček 1959. Paroussis'e göre coğrafi tanımlama muhtemelen tarlanın iyi kalitesinin vurgulanması için yapılıyordu (1985:163).

166 Aslında bir zaman ölçüsü olarak kullanılan *gipeššar*'ın Babil uzunluk ölçüsü birimine eş olduğu kabul edilmezse, bu bağlamdaki gerçek değeri belli değildir.

ya bağımlı olan 12 kişi arasında paylaştırılmıştı. Bu belgede sözü edilenlerden birinin toplam 120.000 *gipeššar*'lık 12 tarlası vardı. Bir diğeri olan Pikkuqqa adında bir bahçıvan ise en azından 84.000 *gipeššar*'lık 11 tarlaya sahipti (Souček 1959; 1963).

Bu kadastro belgeleri, topraktan alınan ürünün tarlaların verildiği kişiler ve saray arasında nasıl bölüştürüldüğünü açıkça anlatmamaktadır. Bu durum saygın kişiler, yüksek konuma sahip rahipler ve belli bölgelerde saraya ait evlere verilen toprak tapuları için de geçerlidir (Riemschneider 1958).

Kralın Payı

Her kırsal yerleşmede saray, büyüklüğünün topluluğunun sahip olduğu toplam tarlalarla orantılı olması gereken bir toprak arazisini kendine ayırıyordu. Hitit Kanunları'nın 39.-41. Paragrafları'nda işaret edildiği gibi, "kralın payı" olarak adlandırılan bu parsel köylere uygulanan bir tür vergiydi. Sadece kralın Hattuşa'daki ikametgahı değil, bölge valisi memuriyeti anlamına da gelen saray (É.GAL), bu küçük tımarları önceden ordu birliklerine, sonradan da devlet görevlileri ve LÚ ^{GIŠ}TUKUL gibi saray hizmetinde görev yapan kişilere de tahsis ediyordu.[167] Bazı durumlarda köylerdeki İhtiyarlar, böyle bir göreve tayin edilebiliyor ve saraya (bölge valisine) bilgi verebiliyorlardı. Bir ^{GIŠ}TUKUL görevlisi *luzzi* yükümlülükleri karşılığında bir köy ya da şehir topluluğundan (URU *happira*) toprak alıyor olabilirdi. Hitit Kanunları'nın 47. Paragrafı bu tür tarlaların (A.ŠÀ ŠA LÚ ^{GIŠ}TUKUL) başkalarına devredilebileceğine işaret etmektedir.

Orduya toprak tahsisi sistemi şüphesiz Anadolu tarihinde bir kereye mahsus olan ya da kısa süren bir olay değildi. Bizans İmparatorluğu'nda da askerlere tımar (*emphyteosis*) veriliyordu. Bu sistem ilk olarak, devletin orduya ödenecek parası kalmadığında, üç yüz yıl önceki Roma sistemini kendine örnek alan Heraklius (610-641) tarafından başlatılmıştı. Selçuklu yönetimi altında belli değişiklikler yapılmış ve *ikta* bağışı ile bir askeri görevli ya da memura tahsis edilen toprak gelirinin bir kısmı bahşedilmiş, ancak toprağa sahip olma hakkı verilmemiştir. Daha mütevazı olan Selçuklu *ikta*'sının aksine, Osmanlıların sipahilere yaptığı tımar tahsisleri, en azından başlangıç dönemlerinde, daha cömertti ve topraklarıyla beraber birkaç köyden oluşuyordu.

Hitit Kanunları'nın 53. Paragrafı bazen tımar edinme konusunda, bir ^{GIŠ}TUKUL askerine bir *ILKU* askeriyle ortaklığa girme şartı koşmaktadır. 40. ve 41. Paragraflar'dan da bir *ILKU* görevlisi statüsünün LÚ ^{GIŠ}TUKUL'unkinden çok farklı olmadığı anlaşılmaktadır. *ILKU* görevlisinin bazen içeriği tam olarak anlaşılamayan özel bir zorunluluğun yerine getirilmesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Her ikisinin de hizmetleri karşılığında saraydan ya da bir köyden küçük tımarlar almaları nedeniyle, bu tür girişimler katılan bütün tarafların çıkarına olmalıydı (Imparati 1982:229-230). Bu birlik, ortağı toprağı işlerken ^{GIŠ}TUKUL görevlisinin savaşa gidebilmesine olanak sağlamıştır. Bir LÚ ^{GIŠ}TUKUL'un savaştan dönmemesi halinde, tımarın koşullarını yerine getirme sorumluluğunu ortağı üstleniyordu. *ILKU* görevlisi de ortadan kaybolursa, herhalde tımar iptal ediliyordu.

Sarayın tahsis ettiği bir tarlanın tümünün ekilmemesi, bu toprağın askerin elinden alınmasıyla sonuçlanıyordu. Sözü geçen tarla bu sefer, başka bir saray bağımlısı olan bir LÚ *ILKU*'ya veriliyordu (Imparati 1982:226). Hitit Kanunları'nın 40.-41. (ve daha geç dönem versiyonları XXX-XXXI) ve 55. Paragrafları'na göre, bir *ILKU* görevlisi tımarla birlikte *šahhan* yükümlülüğünü de üstleniyordu. Hitit Kanunları'na göre bir *ILKU* görevlisine verilen bir tımara "hizmet veren kişinin tarlası" (A.ŠÀ *ŠA* LÚ *ILKU*) deniyor ve bir başkasına devredilemiyordu (Archi 1973:18-19). Bu yükümlülüklere uymaması halinde kralın payından mahrum ediliyordu. Sarayın böyle bir tımarı iptal etmesi halinde, sözü geçen tarla, *luzzi* hizmeti olarak tekrar bütün bir köy ya da şehir

167 Orduya yapılan bu bağış türünün LÚ ^{GIŠ}TUKUL'den bahsedilen daha erken dönemlerde sona erip ermediği açık değildir (Beal 1988:304).

topluluğunun sorumluluğuna veriliyordu. Bu durumda ekilmesi için gereken tohumları çiftçiler değil, devlet Mühür Evi'nden karşılıyordu.

Ödeme yerine geçen bu tımarlar, normal şartlar altında satılamıyordu. Ancak bazen miras yoluyla ya da hizmet ve vergi yükümlülüklerinin devam etmesi koşuluyla başka birine tahsis edilmeleri mümkün olabiliyordu. Bunlardan Abisarap adında birinin mülkünün, ^{GIŠ}TUKUL görevini devam ettirmesi koşuluyla, yeğenine tahsis edilmesi tipik bir örnektir (Beal 1988:289, dipnot 109). Emar'da bulunan başka bir metin, (üvey) oğullarının kendisinin ^{GIŠ}TUKUL görevini devam ettirmelerini, ancak küçük yaşta olmaları nedeniyle oğullar büyüyünceye kadar başka birinin onların yerini doldurmasını isteyen bir kişiden bahsetmektedir: "Karımın çocukları adına, onların (Kargamış kralının) ^{GIŠ}TUKUL'unu sürdürmelerine izin verin" (Beal 1988:289, dipnot 110).

Hitit kralları kendi paylarından bir tımarı, muhtemelen LÚ ^{GIŠ}TUKUL statüsüne yükseltilen bir NAM.RA'ya bahşetme seçeneğini ellerinde tutuyorlardı. Hitit Kanunları'nın oldukça kötü okunabilen 112. Paragrafı'nda gerçekten de bir LÚ ^{GIŠ}TUKUL'un tarlaları ve tahıl stoğunu alan bir NAM.RA'dan bahsedilmektedir. Bu tür bağışlar ilk üç yıl *šahhan*'dan muaf tutulmuş ancak dördüncü yılda bu hak mürur etmiştir (Diakonoff 1967:333, dipnot 60; Imparati 1982:231, dipnot 16). Kralın payından boş bir arazinin sivil bir esire verilmesi şeklindeki Hitit uygulaması, Anadolu'da daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bizans Dönemi'nde, devletin sağladığı boş kırsal yerleşmelere (*banda*) mülteciler ya da köleler yerleştirilmiştir. Osmanlı Dönemi'nde de belli köylüler (*reaya*) padişah tarafından daha yüksek bir sosyal sınıfa yükseltilmiş ve orduya hizmet etmeleri karşılığında savaş dönemi yükümlülüklerinden (*avarız*) muaf tutulmuşlardır.

Ücret yerine verilen küçük tımarlar devletin ekonomik sıkıntılarını bir dereceye kadar dindirmiş olmalıydı. Ancak askerlerin çoğunun böyle bir tımar alıp almadığı ya da alanların rahatça geçinip geçinemedikleri her zaman açıkça anlaşılamamaktadır. Hitit Kanunların 55. Paragrafı bazen kral ve kendisine bağımlı olanlar arasında anlaşmazlıklar çıktığına işaret etmektedir: Onlar (Hatti'nin Oğulları) geldiler ve kralın önünde eğilerek dediler ki: "Kimse bize ücret ödemiyor, bize siz *ILKU* görevlisisiniz diyerek ücretimizi ödemeyi reddediyorlar". Bunu duyunca kral toplantıda ayağa kalkmış ve mührü altında şöyle demiştir: " Gidiniz! Siz de aynı arkadaşlarınız gibi olacaksınız". Böylece şikayetleri kral kararıyla düzene konmuş ve onlara da arkadaşları gibi davranılacağı ve rütbelerine göre kendilerine toprak tahsis edileceği sözü verilmiştir.

Askeri personele küçük tımarlar tahsis edilmesi sistemi, bazı değişikliklerle sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Bizans ve Osmanlı Dönemleri'nde devlete ait toprakların bir kısmı, geçimlerini sağlamalarına destek olması amacıyla, belli asker sınıflarına tahsis edilmiştir. Erken Osmanlı Dönemi'nde bir asker ya da memura verilen bir tımar, miras yoluyla intikal ediyordu. Ancak bu sistem hükümetin kaldırabileceğinden çok daha fazla sayıda mirasçı toprak ağasının ortaya çıkmasına neden olunca, sonradan bu tımarların verasetle intikal etmelerine son verilmiştir.

Tapınak Mülkleri

Hitit yönetimi altında, dikkate değer sayıda ekonomik açıdan kendine yeten ve yönetim açısından da yarı özerk dini kurumlar yaratılmış ve/ya da genişletilmiştir. Bunlar arasında Tanrının Evi (muhtemelen tapınaklar) (Güterbock 1975), Taş Evler (*hekur*), Mühür Evleri ve Tablet Evleri gibi dini kurumlar sayılabilir.[168] Hitit tapınakları sadece Hatti, Hurri, Hint-Avrupa, Luwi ve Sümer-Akad kökenli büyük resmi tanrılar topluluğuna değil, kralların ruhlarına da ev sahipliği yapmış ve bazı durumlarda basit kutsal yerlerden çok, önemli ekonomik kurumlar olarak hizmet vermişlerdir. Gerçekten de tapınaklar, esasen tanrılara yapılan kült faaliyetlerinin yerine getirilme-

168 Hatti'de tapınak ekonomilerinin düzeni için bkz. Klengel 1975; Giorgadze 1991:280. Yakın Doğu'daki aynı dönem tapınak ekonomileri hakkında bir karşılaştırma için bkz. Lipinski 1979, 1988.

sinden sorumlu olmalarına rağmen, Hatti kırsalının sosyo-ekonomik örgütlenmesinde de rol oynamışlardır. Yeterince tapınak personeli olmaması durumunda, ihtiyaçları olan insan gücünü bölgelerindeki topluluklara uygulanan *luzzi* yükümlülüğüyle toplama hakkına sahiptiler. Tapınak gelirleri de her bir topluluk üyesinin hayvan, yiyecek ve el sanatları gibi, tapınağa vermek zorunda olduğu *šahhan* yükümlülüğüyle tamamlanıyor olmalıydı (Klengel 1975; Souček 1979).

Bazı kutsal yerlerin çok sayıda köyleri olan büyük mülkleri vardı. Her dini kurumun sık sık özel kült faaliyetlerine bağlı ekonomilere daimi olarak tahsis ettiği bir personeli vardı. Kült ve dini işlerle uğraşan rahipler sınıfının yanı sıra, çömlekçiler, işçiler ve tapınak topraklarını işlemek zorunda olan çiftçiler gibi zanaatkarlar da bu personele dahildi. Çoğu Hitit tebaası gibi bu kişiler de devlete hizmet etmek zorundaydılar. Bazı tapınak personeline geçimlerini sağlamaları için toprak parselleri tahsis ediliyor ve tapınak dışında özel toprak edinmelerine de izin veriliyordu. Tapınağa ait tarlaları işleyen çiftçilere tohumları tapınak veriyor ve çiftçilerden ektikleri tohum miktarını çok (*mekki*) ya da az (*tepu*) olarak bildirmeleri isteniyordu. Hasattan sonra, "tanrının tarlası" ve "çiftçinin tarlası"ndan elde edilen ve depoya gönderilen toplam tahıl miktarı tam olarak rapor edilmek zorundaydı. Raporunda sahtecilik yaparak "tanrının tarlası"ndan çalan bir çiftçi, kendi payına düşen tahıl miktarına tapınağın el koyması tehlikesiyle karşı karşıya kalıyordu (Hoffner 1974:62). Tapınak Görevlileri Talimatları'na ait bir bölüm, tanrının tarlası (A.ŠÀ DINGIR-$^{\textit{LIM}}$) ve saban süren kişinin tarlası (A.ŠÀ ^{LÚ}APIN.LAL) arasındaki farkı açıkça belirtmektedir: "Eğer çok eker ama rahibin önünde az ektiğinizi söylerseniz ya da tanrının tarlası verimli ama siz çiftçilerin tarlası zarar görmüşse ve siz tanrının tarlasını sizin ve sizin tarlanızın tanrının olduğunu söylerseniz ya da depoladığınız tahılın sadece yarısını söyler ve diğer yarısından bahsetmez ve sonra gelip de onu aranızda paylaşırsanız, yine de sonunda anlaşılacaktır... bu sizin için bir günahtır..." (Sturtevant ve Bechtel 1935:162; Giorgadze 1987:254).

Kral ve/ya da kraliçenin önemli kült merkezlerine verdikleri büyük tımarların boyutu, aralarında Puduhepa'nın Adağı'nın da yer aldığı (CTH 585) (Otten ve Souček 1965) birkaç belgeden anlaşılmaktadır. Pirwa'nın *hekur*'u ya da IV. Tudhaliya anısına inşa edilen *hekur*, dini kurumlara yapılan krali bağışların derecesini gözler önüne sermektedir (Archi 1973:18, dipnot 9). Lelwani'nin kültünü restore ettirmek isteyen kraliçe Puduhepa, içlerinde bütün ailelerin yer aldığı birkaç NAM.RA hanesi eklemek suretiyle, bu tanrıçanın hizmetindeki iş gücü kapasitesini arttırmıştır. Saray, tek tek kişiler ya da küçük gruplardan, her birinde 4 ile 8 kişi arasında değişen personeli olan üretken haneler oluşturarak sivil esirleri dağıtma hakkına sahipti (Klengel 1986:29). Ölümler nedeniyle çalışanların sayısında bir azalma olursa, yerlerine yenileri getiriliyordu. Bu durum tanrıça Lelwani'nin hizmetine verilen personelde yaşanmış ve önceden 9 evde oturan 54 NAM.RA'dan sadece 50'sinin kaldığı bildirilmiştir. Başka bir dizi metne göre, ideal bir hanede en azından 10 NAM.RA bulunması gerekiyordu.[169] Belki Hititlerdeki "on başı" sıfatı da bu varsayımı desteklemektedir (Archi ve Klengel 1980; Klengel 1975; Klengel 1986:30).

Bu dini kurumların bazılarının ekonomilerini devam ettirmek için önemli bir insan gücüne gereksinimi vardı (Klengel 1980). Örneğin, II. Şuppiluliuma'nın kendi hükümdarlığı döneminde babası IV. Tudhaliya anısına inşa ettirdiği kutsal yer için 70 köy tahsis edilmiş ve köylüleri de *šahhan* yükümlülüğünden muaf tutulmuşlardır (Imparati 1974:162, dipnot 58). IV. Tudhaliya Durmitta eyaletindeki Lihşina şehrindeki kültü yeniden düzenlediğinde, Fırtına Tanrısı'na şunları vermiştir (KUB 48, 105/KBo 12,53 Öy. 19-21, 24, 26-28): "500 NAM.RA'sı olan 50 ev, bir

169 KBo XII,52/CTH 233 II, 1 vd. 10 NAM.RA (ve 50 koyun) olan evlerden bahsetmektedir; KBo XII, 53/KUB XLVIII, 105 4 ile 16 arasında değişen, ama çoğunlukla 10 NAM.RA olduğundan bahseder; KUB XXVI, 54/CTH 237'de kökenleri ya da mesleklerine göre 10 NAM.RA sıralanmıştır; HT4/CTH 237'de 47 evde oturan 473 NAM.RA olduğu belirtilmiştir; IBoT I, 35/CTH 234 10 kişi sıralamıştır; Hitit Kanunları'nın 53. Paragrafı'nda bir hanede yaşayan 10 kişiden bahsedilir; KUB XXVI 69/CTH 295 V 8 vd. 65 NAM.RA'dan 10'unun muhtemelen bir çalışma birimi olarak satın alındığından bahseder. Belki de Hititlerdeki "on başı" (UGULA.X) sıfatı da bu gerçeğe işaret etmektedir (Archi ve Klengel 1980; Klengel 1975; Klengel 1986:30).

köy, üç terk edilmiş köy, eskiden rahip olanlar, 30 NAM.RA'sı olan 3 ev, öküz sürüleri.., 160 NAM.RA'sı olan toplam 16 ev. Sonradan kral 50 (?) inek ve 400 koyun ve 120 keçi verdi ..." (Archi ve Klengel 1980).

Büyük Tımarlar

Hitit krallarının ayrıcalıklı düşük rütbeli saray hizmetlilerine yaptıkları toprak bağışlarına bazen *luzzi* yükümlülüğünden muaf tutulmaları da ekleniyordu. Buna dair birkaç belge vardır. I. Şuppiluliuma döneminde saray fırını katibi Şahurunuwa'ya (KUB XXVI, 43) (Riemschneider 1965) içinde 56 kişilik iş gücüyle beraber toplam 91 kişinin oturduğu bir köyün yer aldığı, yaklaşık 100 hektarlık bir toprak parçası bağışlanmıştır (Diakonoff 1982:85, dipnot 271). Yine ayrıcalıklı bir saray hizmetlisi olan yaşlı bir saray dokumacısına 19 kişilik iş gücüne sahip bir tımar verilmiştir (Riemschneider 1958:348). Anadolu'nun yarı kurak bölgelerindeki tarımsal üretim hacminin çalışanların sayısı ile orantılı olduğu göz önüne alınırsa, bu tür tımar bağışlarına uygun iş gücünün eklenmesi de son derece doğaldır. Çömlekçiler ya da bahçıvanlar gibi sarayda çalışan zanaatkarlara da tarlalar verilmiştir. Saraydan Zamnaziti adında bir çömlekçiye 4 tarla, Pikkuqa adında bir bahçıvana 10 parsel ve hatta Tuttu adında birine tam 13 tarla verilmiştir (Archi 1973:20).

Saraydan yapılan toprak bağışlarına bazen kısmen büyük toprak sahiplerinden alınan taşınmazlar da dahil oluyordu. Bu tür yeniden bölünmelerde evler, hane halkı, sığırları, tarlaları, bağları, çayırları ve ekili olmayan topraklarıyla beraber çoğunlukla yeni toprak bağışlarına dahil ediliyorlardı. Bu örneklerde olduğu gibi, ekonomik açıdan bağımsız çiftçi aileleri, çobanlar ve yerleri değiştirilen sivil esirler, bir başka tımar sahibinin malı haline gelebiliyorlardı. Eski Krallık Dönemi'nde Zantananta'daki saraydan ve ilgili dini kurumlardan alınan toprak parsellerinde durum böyleydi (Beal 1988:280).

Gerçek anlamda satılamamalarına rağmen bu tür tımarların bazıları veraset yoluyla intikal edebiliyordu. Feodal bir sisteme göre toprak beylerine, kendi mülkleri dahilinde yaşayan nüfusun tümünden *luzzi* yükümlülüğünü isteme ve elde edilen gelirleri toplama hakkı bahşedilmişti. III. Hattuşili'nin baş katibi Mittannamuwa'ya bağışladığı toprak (CTH 87) genellikle sarayın tahsis ettiği bir toprağın veraset yoluyla intikal edebileceğini göstermektedir: "Babam Mittannamuwa'ya teveccüh gösterirdi ... ve kardeşim Muwatalli onu hoş tutardı. Ben Mittannamuwa'nın oğullarının sorumluluğunu üstlendim...ve siz bu (sorumluluğu) sürdürün ve Güneşim'in oğulları ve torunları da bu (sorumluluğu) sürdürsün. Ve Güneşim Hattuşili ve büyük kraliçe Puduhepa, Mittannamuwa'nın oğullarına iyi davrandıkları için, benim oğullarım ve torunlarım da (onlara öyle davransın..) Benim oğluma teveccüh göstermekten vazgeçmesinler. Teveccüh ve mevkileri daim olsun" (Goetze 1925:40).

Bir Hitit kralının vasallerinden birine söylediği üzere, genellikle bir suç işlenmesi halinde bu tür bir toprak mirası iptal edilmiyordu: "Senden sonra oğulların ve torunların (mülküne) sahip olacak ve kimse bunu onlardan almayacak; eğer senin soyundan biri günah işlerse, kral onu mahkemeye verecek,... ama hiçkimse bir başkasının soyundan gelenlere vermek için onun evini ya da toprağını almayacak (alma hakkı yoktur)" (KBo IV, 10, Öy. 8-14).

Toprak bağışlarıyla ilgili belgelerde nadiren orada çalışan ve yaşayan insanlarla ilgili ayrıntılara rastlanır (Riemschneider 1958:375). Birkaç istisnadan biri tapınak fahişesi Kuwatalla'ya yapılan toprak bağışıdır (KBo V, 7/CTH 223). Bu belge, 40 *kapunu*, 141/2 IKU (+ 8 IKU) ölçüsünde ekili alanları olan büyük bir çiftlik ya da köyden bahseder (Klengel 1986:27). Topraklarında 30 erkek, 18 genç erkek, 4 erkek çocuk, 35 kadın, 16 genç kız, 2 kız çocuk, 2 yaşlı erkek ve 2 yaşlı kadından oluşan 109 kişinin yaşadığı 11+2 ev vardı.[170] Bunlardan altısı olan 2 aşçı, 1 çır-

170 KBo V 7, Ay. 28 ve devamında bahsedilen tarlasız iki ev muhtemelen önceden başka bir tımar sahibine aitti (Klengel 1986:27-28).

pıcı, 1 terzi, 1 deri işçisi ve 1 seyis zanaatkar olarak hizmet veriyordu (Klengel 1986:28). Küçük çocuk ya da yaşlılar dışarda tutulursa, çalışma yaşına gelmiş çocuklar da dahil olmak üzere, kalan 100 kişi aktif iş gücünü oluşturuyor olmalıydı. Her ne kadar bahsedilen iki tek ev, hane halkı sayısının değişebileceğine işaret etse de, toplam sayı 13 eve bölündüğünde ortalama 7 ya da 8 kişi çıkmaktadır. Tiwatapara'nın kendinin oturduğu bu iki evden birinde (Ay. 28-33), Tiwatapara ile birlikte 1 erkek çocuk, 2 kız çocuk ve 1 kadın yaşamakta ve böylece anne-baba ve 4 çocuğu içeren bir çekirdek aile oluşturmaktadır. Bu ailenin 2 öküz/inek, 22 koyun, 6 saban öküzü (saray hizmetine bağlı) ve 36 baş koyun ve keçinin yanı sıra otlak, bağ ve meyve ağaçları da vardır. Tarlalardan bahsedilmemesine rağmen, bağış yapılan kişinin mülküne bağımlı yaşayan bu ailenin fakir olduğu söylenemez. İkinci ev Pulliyani'ye aitti (Ay. 34-39). Bu evde muhtemelen akraba olan 2 erkek (Pulliyani ve Aşşarta), 3 erkek çocuk, 4 kadın, 3 kız çocuk, 2 yaşlı kadından oluşan 14 kişilik bir geniş aile yaşıyordu. Bu ailenin de 2 eşek, 6 öküz ve inek, 177 keçisi ve birinde zeytin ve incir ağaçlarının da yer aldığı iki bağı vardı. Burada da tarlalardan bahsedilmemesi, bu geniş ailenin hayvan ve bağ ürünlerinin dışında başka geçim kaynakları da olabileceğini akla getirmektedir.

Belgede verilen tarım topraklarının tartışmalı ölçüleri, bazı hanelerin büyük tarlaları olduğuna işaret etmektedir. 1 *kapunu*'nun 10 hektara eşit olduğu düşünülür ve 37 *kapunu* ve 2 IKU tarlanın yukarda bahsedilen 11 ev arasında bölüştürüldüğü varsayılırsa, hane başına ortalama 3.5 kapunu ya da 35 hektar düşmektedir. Bu sonuç iki varsayıma dayanır: a) Hitit IKU'su Babil IKU'suna eşitttir (yaklaşık 0.35 hektara karşılık geldiği tahmin edilmektedir); b) Her evin işlediği toprakların boyutu birbirinden çok farklı değildir.[171]

Anadolu'daki etnografik örnekler, Hatti'deki ortalama bir hanenin otlaklar hariç asgari 6 hektarlık (= 17 IKU= 0.6 *kapunu*) bir toprağa gereksinim duyduğunu ortaya koymaktadır. Bu kuru tarım toprağı, Anadolu'nun yarı kurak bölgelerinde arkaik koşullar altında ekildiğinde yılda yaklaşık 4000-4500 kg tahıl üretebilir. Bu miktarın yarısı 5-6 kişilik ortalama bir aileyi geçindirirken, diğer yarısı da, ortalama büyüklükteki bir sürünün yem ihtiyacını tamamlamak için ve tohum ve değiş-tokuş aracı olarak kullanılabilir. Başka bir deyişle, bu hedefe ulaşabilmek için yukarda bahsedilen 13 evin her birine 78 hektarlık (=8 *kapunu*) bir toprak yeterli gelecektir. Böylece, toprağın % 35-50'lik kısmını sonraki yıllar için nadasa bıraktıkları düşünülse dahi, geçimlerini sağlamaları için gerekenin neredeyse beş katı kadar bir miktar kendilerine kalmaktadır. Bu nedenle kullanımındaki tarlalar, tapınak kölesi Kuwatalla için büyük bir artı ürün yaratmış olmalıdır (KBo V,7).

HİTİT KÖYÜ

Çeşitli Hitit belgelerinden nüfüsun geniş bir kitlesinin kırsal yerleşmelerde yaşayan köylülerden oluştuğu sonucu çıkarılabilir. Çiftlikler, köyler ve daha büyük tarım yerleşmelerini kapsayan küçük höyüklerin, sayıca büyük höyüklerden çok daha fazla olduğuna işaret eden arkeolojik araştırmalar da bu görüşü doğrulamaktadır. Hitit metinlerinde yüzlerce yer adının önüne konulan şehir ya da kasaba determinatifi URU'nun köyler için de kullanılmış olduğu ihtimali çok yüksektir.

Hitit devletinde bütün köyler tarımla uğraşan bağımsız hane kümelerinden oluşmuyordu. Muhtemelen şahsa ait topraklar çok yaygın değildi ve Hitit Krallığı oluşmaya başladığında mal varlıkları ellerinden alınmayan köy ve kasaba topluluklarıyla sınırlıydı. Bu tür toplulukların ha-

171 Hititlerde sarayın yaptığı toprak bağışlarının çoğunun kırık tabletlerden oluşması nedeniyle, bir hanenin sahip olduğu ortalama bir tarlanın büyüklüğünü tahmin etmek çok zordur (Imparati 1974). Farklı görüşler için bkz. Haase 1970:21, dipnot 2; Giorgadze 1991:273; Klengel 1986:277.

raç ödemeleri ve saraya karşı hizmet yükümlülüklerini yerine getirmeleri karşılığında, topraklarını ellerinde tutmalarına izin veriliyordu.[172]

Bağımsız bir çiftçi hanesi, sahip olduğu toprağı işleyen özerk bir ekonomik birim olarak tanımlanabilir. Bu ekonomik birim üç temel unsurdan oluşur: Tahıl yetiştirilen tarlalar, iş gücü ve saban sürmek için bir çift öküz. Bu unsurlardan ilki, hem bir aileyi doyuracak hem de vergileri ödemek ve giderleri karşılamak için yeterli artı ürün elde edebilecek kadar büyük olmalıdır. Hatti'nin özgür tebaası içinde, vatandaşlık haklarına sahip ekonomik açıdan bağımsız çiftçilerin (^{LÚ}APIN.LAL/^{LÚ}EN.GAR) oranını hesaplamak zordur. Ancak büyük bir çoğunluk mu yoksa çoğunluğu mu oluşturdukları da şüphelidir.

Ekonomik açıdan bağımlı çiftçiler, özellikle de NAM.RA'lar (Alp 1951) köyler ve kasabalarda yaşamış ve çalışmış ve saraya, bir tapınağa ya da saygın birine ait olan ürünleri değiştirme ya da devretme hakkına sahip olmaksızın toprağı işlemişlerdir.

KIRSAL KESİMİN YÖNETİMİ

Vergi ve Hizmet Yükümlülükleri

Hitit Kanunları'ndaki belli paragraflar, çoğunlukla dolaylı olarak, şahıslara ait olan taşınabilir ve taşınmaz malların kanuni statüsünden bahsetmektedir. Bu belgeler, kendilerine saraya ait araziler verilen ya da tahsis edilenler de dahil olmak üzere, bütün Hitit tebaasının hizmet ve vergi yükümlülüklerini tarif eder. Kırsal kesimin örgütlenmesiyle ilgili diğer bilgiler arazi tapuları, kadastro belgeleri, bölge valileri için talimatnameler vs. gibi idari belgelerden çıkarılmaktadır.

Hitit Kanunları'nın 56. Paragrafı, asiller ve kral tarafından açıkça muaf tutulanlar dışındaki bütün Hitit tebaasının kral/devlet için çalışmak zorunda olduğu şartını koşmaktadır. Ancak, *luzzi*'de yerine başka birinin konmasına izin veriliyordu. *Luzzi* yükümlülüğüne ait işler arasında, ordunun sefere çıktığı dönemlerde kalelerin savunulması, saraya ait tarla ve bağların hasatı, yolların ve şehir surlarının inşası ve tamiri, buzun kesilmesi ve taşınması vb. işlere katılmak geliyordu. Bu yükümlülük altındaki büyük mülk ya da büyük hane ve köy topluluklarına sahip olan Hititli saygın kişiler, Hitit ordusuna birlik sağlamak zorundaydılar (Imparati 1982:232; Giorgadze 1991:280).

Šahhan, şahsi üreticiler ya da hanelerin saraya ya da onun yüksek rütbeli bölge temsilcilerine değişik besinler, yün, çeşitli mamuller ve hayvanların verilmesini zorunlu tutan vergiye benzer bir uygulamaydı. Muaf tutulmadıkları sürece, saraya hizmet veren kişiler de bu yükümlülüğü yerine getirmek zorundaydı. Örneğin, eğer bir LÚ ^{GIŠ}TUKUL'a kralın payı bahşedilmişse, hem *šahhan* hem de *luzzi*'yi yerine getirmesi bekleniyordu.[173] 47. Paragraf (XXXVII), birinin bir LÚ ^{GIŠ}TUKUL'a ait bütün tarlaları satın alması (nadasa bırakılanlar da dahil) ve LÚ ^{GIŠ}TUKUL'un ölmesi halinde, yeni toprak sahibinin kralın ilk toprak sahibine uyguladığı *šahhan* yükümlülüğünü üstlenmek zorunda olduğuna hiç şüphe bırakmamaktadır. Diğer yanda, uzak bir yerde yaşıyor olsa dahi tarlaların ilk sahibi hayattaysa ya da her nerde yaşıyor olursa olsun bir ailesi varsa, yeni toprak sahibinden *šahhan*'ı yerine getirmesi istenmiyordu. Bu kısmın geç dönem versiyonunda ne kadar küçük olursa olsun saraya ait toprağı olan birinin, *luzzi* hizmetini yerine getirmek zorunda olduğu eklenmiştir. Kişinin bütün tarlaları satın alması halinde, ne tür bir *luzzi* hizmeti vereceğine saray karar veriyordu. Başka kişilerden de tarlalar alan birine buna ek bir angarya yükümlülüğü getirilmiyordu (Hoffner 1964:48-49).

172 Bu yükümlülüklerin yapısı için bkz. Klengel 1986; Diakonoff 1967; Archi 1973.

173 Bkz. Diakonoff 1982:49; Giorgadze 1991:280; Kestemont 1978:18. Hitit Kanunları'nın 46. Paragrafı'nın eski versiyonunda sadece *luzzi* yükümlülüğünü yerine getirmeleri istenmiş, daha sonraki versiyonda ise, *šahhan* da eklenmiştir (Diakonoff 1982:50, dipnot 148).

Buna benzer hizmet ve haraç yükümlülükleri Anadolu'da çeşitli devlet toplumları dönemlerinde de devam etmiştir. Osmanlı Dönemi'nde de, devlete ait çiftliklerin şahıslara ya da gruplara tahsis edilmesi, sayısız vergi ve hizmet yükümlülüklerini de beraberinde getiriyordu. Örneğin, 19. yüzyıl İran'ında bile, kırsal topluluklara uygulanan angaryada, haftanın üç günü devlet için çalışma zorunluluğu vardı (Müller-Simonis 1892).

Bazen Hitit kralı, muhtemelen rica üzerine ya da yazılı olarak belirtilen belli koşullar altında *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinden muaf tutuyordu. Özellikle saygın kişiler ve memurlara yapılan toprak tahsislerinde, bazen çalışan bütün personel de bu tür hizmet yükümlülüklerinden muaf tutulmuşlardır. Saray cariyesi Kuwatalla'ya verilen toprak, bu tür muafiyetlerin yapısını gözler önüne sermektedir (Riemschneider 1958:344-355). Kraliyet mensupları ve saygın kişilerin yanı sıra, özellikle önemli kült merkezlerinde çalışan belli zanaatkarlar gibi özgür Hitit tebaasına da, kralın şart koştuğu koşullar altında *luzzi* yükümlülüğünden muaf tutulma hakkı bahşedilmiştir.[174]

Šahhan'a kült merkezlerine (örn. Arinna'nın Güneş Tanrıçası) hayvan vermenin de dahil olduğu durumlarda, bazen bu yükümlülük saray tarafından kaldırılıyordu. Bu muafiyet genellikle kralın hizmetindeki saygın kişiler ve memurlara tanınan bir haktı.[175] Kült merkezlerine bahşedilen vergi ve angaryadan muaf tutulma hakkından sadece rahipler sınıfı değil, zaman zaman bu kült merkezlerinde görevli zanaatkarlar, işçiler ve hizmetçiler de yararlanmıştır. Devlet ekonomisine katkıda bulunma yükünden kurtulmak, Arinna, Zippalanda ya da Nerik gibi bazı kült merkezlerinin ekonomik açıdan daha fazla zenginleşmesine yol açmış olabilirdi. Eski Hitit Dönemi'nde Arinna kült merkezindeki dokumacı ve ailesi *luzzi*'den muaf tutulmuştu (Hitit Kanunları'nın 50. Paragrafı). Sonradan Yeni Krallık Dönemi'nde sadece dokumacıya bu hak tanınırken, daha genç ortakları ve akrabalarından *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerini yerine getirmeleri istenmiştir. *Luzzi*'den muaf tutulanlar bu ayrıcalıklı konumlarını vurgulamak için evlerinin önüne bir *eyan* ağacı dikiyorlardı (Imparati 1982:236-237).

Krali bir fermanla açıkça belirtilmediği sürece, dini kurumların personeline bahşedilen *luzzi* muafiyeti, periyodik olarak ya da ara sıra yapılan ordu görevinden de muaf tutulmaları anlamına gelmiyordu. Bu görev, ancak daimi ordu birliklerinin seferden dönmesiyle sona eriyordu (Beal 1992a:63-64). Ancak düzenli askere alınma angaryasında da yapılabilecekleri için, bu yedek güçler herhalde el işçiliğinde ya da inşaat faaliyetlerinde çalıştırılmıyordu.

Belli kült merkezlerine tanınan bu muafiyetin amacı, tapınakların bütün kaynaklarını ya da insan gücünü, kült faaliyetlerinin Hitit dininde öngörüldüğü gibi yerine getirilmesi için kullandıklarından emin olmaktı. Bu durum, Ulmi-Teşub anlaşmasındaki bir bölümden açıkça anlaşılmaktadır: "Tarhuntaşşa kralının mülkünün bir parçası olan bütün köyler/kasabalar, sonsuz *hekur* kaya mabedinin, Fırtına tanrısı Pihaşşaşşi'nin, tanrı Parşa(nın), Inuita İŞTAR('ının) ya Hatti'de, Huwatnuwatna'da, Kizzuwatna'da, Hurniya'da, Ikkuwaniya'da, Pitaşşa'da (ya da) herhangi bir yerdeki bir parçası olan köyler/kasabalarda *šahhan* ve *luzzi* olmasın. Onlardan asker toplama yardımı istenmesin. Tarhuntaşşa tanrıları (için) onları azat ettim" (Beal 1992a:57-58, dipnot 210; Gurney 1993).

Hitit Kanunları'nın 54. Paragrafı'ndan Eski Hitit Krallığı Dönemi'nde belli askeri birliklerin *luzzi* ve *šahhan* yükümlülüklerinden muaf tutuldukları izlenimi edinilmektedir. Bunlar arasında MANDA ve *Sala* birlikleri, içlerinde okçular, marangozlar, seyisler ve *karuhali* adamlarının da yer aldığı Tamilkiya, Hatra, Zalpa, Taşhiniya ve Hemmuwa birlikleri de vardır. Bu muafiyetlerin politik nedenlerle yapıldığı ya da muaf tutulan kişilerin, MANDA ve *Sala* birlikleri gibi, Hitit ordusunda hizmet veren yabancı kökenli ücretli askerler oldukları düşünülebilir (Sommer 1947:5;

174 Metinler için bkz. Beal 1992a:64, dipnot 230, 65, dipnot 231.

175 Beal 1992a:135-136; Goetze 1969b:399-400; 1982:240-243; Imparati 1974:34-36; 1982:228, dipnotlar 6,7; Klengel 1975.

Diakonoff 1984:28, dipnot 89). Ancak, bu yerleşmelerin Hatti'nin doğu ya da güney sınırlarında yer alması halinde, güvenlikle ilgili faktörler de rol oynamış olabilir. Çünkü o dönemlerde Hurriler bölgede tehditkar bir güç oluşturuyorlardı. Sınır bölgesi yerleşmelerinde sadakat ve birliği sağlamak Hitit devletinin güvenliği için önemliydi (Collins 1987:136-137).

Sadece güvenlik değil, ekonomi ile ilgili faktörler de zaman zaman geçici muafiyet uygulamalarına neden olmuştur. Özellikle hasat döneminde tarım faaliyetlerinin kesintiye uğraması devletin işine gelmiyordu. Örneğin Hitit kralı, Tapigga'daki askeri komutana "eski ve toplama askerleri harekete geçirme .. (adı geçen bölgeyi) işsiz bırakma" talimatını vermiştir (Beal 1992a:60). Aynı mantık, muhtemelen Hatti'nin kuzeydoğu bölgesinde yer alan ve bu nedenle güvenlik açısından sorunlu olan EN-tarawa'nın muaf tutulmasında da rol oynamış olabilir.

Kralın *šahhan* ve *luzzi*'den muaf tutması, bazen bir bütün halinde bağımlı hanedan krallıklarına kadar da uzanmış ve krali antlaşmalarla garanti altına alınmıştır. Yukarıda bahsedilen Tarhuntaşşa Krallığı ile yapılan Ulmi-Teşub antlaşmasında Hitit kralı, kült merkezlerine *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerini yerine getirmeleri karşılığında, Tarhuntaşşa kralının ordusunu rutin askeri görevlerden azat etmiştir (Kestemont 1978:18). Aşağı Ülke'de (Hulaya Nehri Ülkesi) yer alan bu krallığa bahşedilen muafiyetlerde güvenlik ve politika ile ilgili faktörler de rol oynamış olmalıdır: "Çünkü bütün ülke bir öncü sınır birliğidir. Bazen bir asker toplama emri gelirse, Hulaya Nehri Ülkesi'nden kimse toplama asker harekete geçirmesin..." (Otten 1988).[176]

Devlet Bürokratları

Merkezi bürokraside bir AGRIG memurunun idare ettiği Mühür Evi (É $^{NA}{}_4$ KIŠIB = Hit. *piršiyannaš*) belli bir dereceye kadar kırsal sektörün ekonomisinden sorumluydu. ^{LÚ}AGRIG'ın özellikle devlet bürokrasisindeki sosyo-ekonomik konumu hakkındaki bilgi Telepinu Fermanı ve Saray Kroniği gibi tarihi metinlerden elde edilmektedir. Bu göreve atananların kraliyet soyundan değil, saraya sadık olduğu düşünülen kişiler arasından seçildiği tahmin edilmektedir. Saray Kroniği'ne göre ^{LÚ}AGRIG, bu görevi yerine getirecek rütbesi indirilmiş yüksek rütbeli memurlar arasından da seçebilen kral tarafından atanıyordu. Bu göreve ait başka bilgiler İnandık'ta bulunan Bağış Belgesi'nden, Hitit Kanunları'ndan ve bazı bayram metinlerinden elde edilmektedir.

Eski Hitit bürokrasisinde ^{LÚ}AGRIG, başlangıçta, muhtemelen Assur Ticaret Kolonileri döneminden beri varolan bir görevde hizmet eden oldukça önemli bir memurdu. Daha sonraki dönemde bu memuriyet "baş depo görevlisi" (*RABI HURSATIM*) olarak bilinen, sarayın atadığı bir memur tarafından yürütülmüştür (Singer 1984:97, dipnot 2). Sadece Hatti çekirdek bölgesi değil, Aşağı ve Yukarı Ülke'de de yer alan pek çok Hitit şehrinde sayıları yüzleri aşan tahıl ambarları ve yem depoları vardı. Özellikle tahıl ambarları stoklarının bir kısmını büyük bir ihtimalle Hattuşa'daki Büyük Tapınak'ta yer alan depo yapılarına gönderiyorlardı. Hattuşa'daki ambarlarda depolanan büyük miktarlardaki tahılın, rahipler, rahibeler, düşük rütbeli memurlar, hizmetçiler, işçiler ve köleler gibi saray ve tapınaklarda çalışan binlerce kişinin tüketimi için harcandığına hiç şüphe yoktur. Ayrıca saray muhafızları ve orada üslenen ordu birlikleri için de erzak olarak kullanılmışlardır.

AGRIG memurunun esas görevi, çiftçilerin ürettiklerinden saraya ait olan kısmın toplanması ve depolanmasını ve saraya ait tarlaları ekip biçen çiftçilere tohum ve erzak dağıtılmasını denetlemekti. Ayrıca saraya ait tarlalardaki ekinin yazın hasat edilmesini ve krallıktaki tahıl ambarlarına getirilmesini sağlamak da bu memurun görevleri arasındaydı (Hoffner 1974:29). Saraya ve tapınaklara ait tarlalar ve personellerinin idaresinden sorumlu olan memurlara da tohum tahsis ediliyordu. Yine bu memur, hem saray mülklerine iş gücü sağlanması hem de bölgesindeki periyodik angarya yükümlülüğünün yerine getirilmesini düzenlemiştir. Ancak Telepinu zama-

176 Ulmi-Teşub'un kimliği ve Tarhuntaşşa bölgesi ile ile ilgili tartışmalar için bkz. Gurney 1993; Hoffner 1989.

nında devlet idaresinin yeniden örgütlenmesiyle birlikte, bu görevin önceki konumunu yitirdiği anlaşılmaktadır. Seçkin konumlarının bu memurları görevi kötüye kullanmaya ittiği de düşünülebilir. Daha az vergi ödenmesi için rüşvet alma, çiftçilerin tahıllarına kanun dışı el koyma, saraya ait tahıl ambarları ve depolarını kötüye kullanma gibi işlere karışmış olabilirlerdi (Singer 1984:103-105). Çok daha düşük bir memur statüsüne düşürüldüklerinde, yönetici güçlerinin büyük bir kısmı herhalde bölge valisi/komutanına devrediliyordu. Gerçekten de Yeni Krallık Dönemi'nde Hatti'deki bazı tahıl ambarları ve depolarının bölge valileri/komutanlarına ait saraylarla birleştirilmesi de bu görüşü destekler görünmektedir. Herhalde tarım ürünlerinin çiftçilerden toplanması işini, valilerin yetkisi altındaki başka memurlar yürütüyordu.

Sığırtmaçların Başı (GAL.SIPA) ya da Çobanların Başı (GAL NA.GAD) gibi diğer görevliler muhtemelen köy ya da saray çobanlarının güttüğü saraya ait sürülerin kayıtlarını tutuyorlardı. GAL.SIPA'ya Eski ve Orta Hitit Krallığı döneminde, GAL NA.GAD'a ise Orta ve Yeni Hitit Krallığı döneminde rastlanmaktadır (Beal 1992:394-395).

Köy Meclisleri

Mezopotamya'da Eski Babil Dönemi'nde olduğu gibi, Hitit Krallığı'nda da köylerin yönetimi hiyerarşik devlet yapısıyla bütünleştirilmişti. Babil köy topluluklarının krallık idaresinden ayrı olarak kendi idari ve yargı organları vardı. Krallık yönetimi ve yerel hükümet arasındaki resmi bağı ya şehrin belediye başkanı (^{LÚ}MAŠKIM.URU) ya da köy başkanı (*RABI'ANUM*) sağlıyordu. Hiç şüphesiz bölge komutanları/valilerine bağlı olarak görev yapan belediye başkanları herhalde müfettiş olarak kırsal ekonominin örgütlenmesinde de rol oynamışlardır (Imparati 1974:68, dipnot 76a; 1982:247, dipnot 81). Bu görevliler, kendilerine toprak mülkiyeti ve diğer yerel idari konularda çıkan problemlerde yardım eden bir İhtiyarlar Meclisi'ne (*SIBITUM*) başkanlık etmişlerdir (Diakonoff 1956:200).[177] Diğer yerel yönetici organlar arasında bir şehir topluluğunun Halk Meclisi (*ALU*) ve Mahalle Meclisi (*BABTUM*) geliyordu. Bu nedenle Babil'in devlet idaresi iki hükümet biriminden oluşmuştu: Krallık topraklarını idare eden saraya bağlı kurullar ve toplulukları temsil eden ikinci derecede organlar.

Hatti'de de, köy örgütlerinin merkezinde, üyelerinin hiç şüphesiz yaşlı hane reisleri arasından seçildiği İhtiyarlar Meclisi ($^{LÚ.MEŠ}$ŠU.GI = Hit. *miyah(u)wanteš*) bulunuyordu. Bu meclis sarayın tanıdığı yerel bir idare organıydı, ancak kral tarafından atanan bir bölge valisine ya da başka bir memura bağlı olarak görev yapıyordu (Diakonoff 1984:28, dipnot 87).

İhtiyar Meclisleri, Eski Krallık Dönemi'nin ilk zamanlarındaki Hitit merkezî yönetimi altında dahi, toplulukları üzerindeki otoritelerini korumuşlardır. Ancak Hattuşa'da alınan kararlar üzerindeki etkileri sınırlıydı. Bir iç buhranla karşılaşan Zalpa İhtiyarları'nın şehirlerinin yönetimi için kralın oğullarından birini göndermesini talep etmelerinin altında, merkezî yönetimdeki nüfuzlarını arttırmak isteği yatıyor olabilirdi.[178] Çevre bölgelerde köy meclisleri önceden varolan otoritelerini hukuki, dini ve politik konularda korumaya devam ettiler. Aslında, Hatti'nin kuzeydoğusunda yer alan Azzi ve kuzeybatısında yer alan Kalaşma bölgelerinde, İhtiyarlar Meclisi'nin gerçek idari fonksiyonları vardı (Archi 1984:199, dipnot 21.) Kizzuwatna'da yer alan Karahna'da İhtiyarlar, kurbanları saray memurları ve yerel devlet temsilcilerinin sunduğu İşuwa Bayramı kutlamalarına katılacak kadar yüksek bir konuma sahiptiler (KUB XXXVIII 12, iii, 26).

İhtiyarlar Meclisi sadece şahsi mülklerle ilgili çeşitli anlaşma ve işleri kanunlaştırmakla kalmıyor, topluluğunu etkileyen hukuki problemlerle ilgilenen bir mahkeme görevi de görüyordu. Aslında Hitit kralı, bölge valileri ve şehir başkanlarını, yerel mahkemelerde yargıçlık hizmeti de ve-

177 Bölgelerindeki soyguncuları izlemek ve tutuklamak, topluluk ve *RABI'ANUM*'a ait bir görevdi. Eğer bunu başaramazlarsa, hırsız kurbanlarının maddi kayıplarını tazmin etmeleri isteniyordu.

178 Bkz. Archi 1984:198, dipnotlar 18-19.

ren İhtiyarlar ile birlikte, saray temsilcisi olarak hüküm verme işiyle görevlendirmişti: "Ayrıca, bölge başkanı, yerel saray idarecisi ve İhtiyarlar, hukuki konularda kanunlara uygun şekilde karar ve hüküm versin. Daha önceki zamanlarda olduğu gibi, ölüm cezası verilen köylerde, böyle yapılmaya devam edilsin. Sürgün cezası veren köylerde ise, bu gelenek yerine getirilmeye devam edilsin. Eğer biri mühürlü bir mektupla bir dava getirirse, bölge valisi onu kanunlara göre yargılasın ve tarafları tatmin etsin. Eğer bu iş ona çok gelirse, o zaman kral mahkemesine göndersin. Sulh hâkimleri amirleri, kardeşleri, eşleri ya da arkadaşları çıkarına karar veremezler. Kimseye özel muamelede bulunulmasın. Hâkim, suçlu tarafın yararına karar veremez ve suçsuz tarafa hükmedemez. Doğru olanı yapması gerekir. Sen (bölge valisi) bir köye gelirsen, bütün köyün insanlarını bir araya topla. Eğer birinin bir şikayeti varsa, onun davasını gör ve yoluna koy. Bir adamın kölesi, bir köle kız ya da dul bir kadının bir şikayeti varsa, onların davasını gör ve yoluna koy." (Hoffner 1995a:561).

Günümüzde geleneksel Anadolu köylerinde var olan İhtiyarlar Meclisi gibi, Hitit kırsal topluluklarının yerel idari/danışma organı, herhalde merkezî otoritelerin kendi işlerine karışmamasını tercih ediyorlardı. Bu nedenle, köy toplulukları içinde ve arasında ortaya çıkan mal mülk zararları ve kanun dışı sahiplenme ile ilgili anlaşmazlıkları, bir saray görevlisinin önünde yargılanması gereken bir dava haline getirmeden, dostça halletmeye çalışıyor olmalıydılar. Örneğin, aynı tarlanın biçilmesi konusunda hak iddia eden çiftçiler konusunda Meclis, tarlayı ilk olarak kimin ektiğini saptamak için elinden geleni yapıyor olmalıydı. Çünkü yalan yere yemin etmenin cezası ölümdü (166. Paragraf). Bir davanın resmi yargı önüne getirilmesi halinde, herhalde Hitit Kanunları'nda şart koşulan, evlere ve binalara (98.-100. Paragraflar), toprağa ve tahıllara (105.-107. ve 113. Paragraflar) ve hayvanlara (60.-78., 86.-90. Paragraflar) verilen zararlarla ilgili cezalardan hiçbir şekilde kaçış yoktu (Archi 1968; Hoffner 1995a:555-557; Goetze 1969c). Yakılarak tahrip edilen ürünlerin farklı olgunlaşma aşamalarında farklı tazminatlar ödenmesi nedeniyle, zarar gören tarafın iddialarının Meclis tarafından onaylanması gerekiyordu. Birinin tahıl tarlasını istemeden yakan biri, karşılığında zarar gören tarafa hasat edilmemiş bir tarla vermek zorundaydı (106. Paragraf). Eğer biri bir yem deposunu kasten yakarsa, kendisinden zarar gören tarafın sığırlarını bir sonraki bahara kadar beslemesi isteniyordu.

Açık arazide işlenen çözülmemiş bir cinayet, köyün tamamının kurbanın ailesine tazminat ödemesini gerektirebilirdi. 5 km yarıçapı dahilindeki en yakın köy, zararı ödeme cezasına çarptırılabilirdi (Goetze 1969c:189). Şahsa ait bir tarlada ölü bulunan özgür bir adamın ailesine tazminat olarak bir arazi parseli, bir ev ve yüklüce miktarda gümüş ödeniyordu (1.-6. Paragraflar Hitit Krallığı öncesi döneme ait olabilir). Kurbanın kadın olması halinde, sadece oldukça yüklü miktarda gümüş ödeniyordu.

Kanun ve nizamın korunmasının köy topluluklarının ortak sorumluluğu olarak görülmesi nedeniyle, meclisler topraklarından geçen yabancılar ve tüccarların güvenliğini de sağlamak zorundaydılar. Bu uygulama, Anadolu'da örf ve âdet hukuku dahilinde Hitit döneminin sona ermesinden sonra da devam etmiştir.

HATTİ'DE ÇİFTÇİLİK

Hitit Kanunları'nın bazı paragrafları, Eski Krallık Dönemi'nden itibaren Hatti'nin kırsal ekonomisinin örgütlenmesinde devletin rolü hakkında genel bir fikir vermektedir. Kanunlar yoluyla devlet, tarım ve hayvancılık ekonomileri üzerinde azami kontrolünü sürdürmüş ve ekili tarlaların konumu, mülkiyet hakları ve doğal kaynakların kullanımı ile ilgili faaliyetleri düzenlemiştir. Devletin kırsal ekonomide oynadığı rol, malların fiyatlarını, koşum hayvanları ve tarım işçileri için ödenen kira ve ücretleri düzenleyen kanunlardan da anlaşılabilir. Diğer bir deyişle Hitit merkezî yönetimi, Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda olduğu gibi, arz ve talebe dayalı bir serbest pazar ekonomisi uygulamamıştır.

Hatti'de tarım ve hayvancılık devlet ekonomisinin temel taşlarını oluşturuyordu. Maalesef devlet sektörü ekonomisiyle ilgili Hitit metinlerinin azlığı ve iyi durumda olmamaları özel sektör ekonomisinin hukuki konumu hakkında fazla bir bilgi vermemektedir. Kırsal sosyo-ekonomik düzenle ilgili oldukça az sayıdaki belgeler (Archi 1973; Haase 1983) şahıslara ait evlerden değil, saray ve tapınak arşivlerinden gelmektedir. Bu nedenle, çoğunlukla saraya ait arazilerden ve nadiren de bağımsız çiftçi topluluklarına ait olan arazilerden bahsetmektedirler. Ayrıca, şahsi ve ortak ekonomik faaliyetlerden genellikle saray için yapıldıklarında ya da şahısların devlete karşı olan şahsi yükümlülükleri söz konusu olduğunda bahsedilmektedir (Crossland 1967; Klengel 1986). Toprak bağışları, kadastro vs. gibi Hitit belgelerinden Hatti'nin ekonomisini açık yönergelerle düzenleyen devletin tarım sektörünün üretimi ve istikrarını arttırmayı hedeflediği anlaşılmaktadır. Gerçekten de Hatti'nin yarı kurak koşullarında kırsal ekonomiyi etkileyen en önemli problemlerden biri, alışılmadık derecede uzun süren kuraklıklar ya da soğukların yaşandığı bahar ve kış aylarından etkilenen yıllık rekolte gelirlerini önceden tahmin edebilmenin zorluğundan kaynaklanıyordu.

Çiftçiliği teşvik eden devlet ekonomi politikası (Kestemont 1979) kırsaldaki ekili arazilerde sarayın payını arttırma hedefini de gütmüştür. Kraliyet ailesi ve Hitit toplumundaki bazı seçkinleri zenginleştiren savaş ganimetleri, çok sayıda bağımlı Hitit tebaası ve büyük bir profesyonel orduyu geçindirmek için yeterli değildi. Bu gruplar önemli ölçüde kırsal sektör ekonomisinden elde edilen devlet gelirlerine bağımlıydılar. Aslında Hitit toplumunun çoğu kesimi, tarım ekonomisine farklı kapasitelerde katkıda bulunmak zorundaydı. Hatta bazı askeri personel ve özel görevleri olan kraliyet askerlerinin, geçimlerini sağlayabilmeleri için sarayın kendilerine tahsis ettiği küçük arazi parçalarını ekip biçmeleri gerekiyordu.

Devletin elde ettiği en önemli gelirler, dört farklı sektörün yönettiği - saray, feodal kesim, tapınaklar ve şahıslar - kırsal ekonomiden karşılanıyordu. Bu sektörlerin uygun şekilde idare edilmesi, Hatti'nin her yanına dağılmış sayısız bölge merkezlerini içine alan Hattuşa'daki merkezî idarenin kontrolü altında, karmaşık bir bürokratik hiyerarşi gerektiriyordu. Oldukça merkezî olan bu sistem, içlerinde tarım ve endüstriyel üretimde uzmanlaşmış olanların da yer aldığı her tür iş gücünün herşeyden önce devlet ekonomisine hizmet vermesini garanti altına almıştı (Imparati 1995:577).

Tunç ve Demir Çağlarında, rekoltenin kalitesi ve miktarının en fazla yağış faktörüne bağlı olduğu orta platoda tahıl tarımı çok zaman ve iş gücü isteyen bir uğraştı. Buna rağmen, uzun ve sert geçen kışlar nedeniyle, rekolte her yıl değişiyor olmalıydı. Bu durum, ülkede yeterince yağmur yağmasını sağlayan tek tanrı olan Fırtına Tanrısı'na Hitit dininde özel bir yer verilmesinden de anlaşılmaktadır. Hatti'nin refahının ülkenin efendisi olarak görülen bu tanrının Hitit kralına gösterdiği sevgi ve korumaya bağlı olduğu düşünülüyordu. Tahıl üretiminin miktarı, bağlar ve hayvanların miktarıyla ölçülen bu refah, bazen ciddi kuraklıklar nedeniyle tehlikeye giriyordu. Kuraklık anlamına gelen bir Hititçe kelimenin tespit edilememiş olmasına rağmen, Telepinu Destanı'nda olduğu gibi, bu fenomenin tarım ve otlaklara verdiği zarar oldukça etkili bir şekilde tasvir edilmiştir. Hitit devlet arşivlerinde insan ve hayvan kaybına yol açan kuraklıkların getirdiği kıtlıklarla ilgili belgelere rastlanmaktadır.[179]

Hititli çiftçiler tahılların yetişmesinin zamanında gelen bol yağışlara bağlı olduğunun farkına varmış olmalıydılar. Çiftçilerin kuraklık korkusu, Yağmur Bayramı dini kutlamasından da açıkça anlaşılmaktadır (Houwink ten Cate 1992:97). Aslında son yüzyıllarda üç yıla kadar süren ve ortalama her on ya da yirmi yılda bir tekrarlanan kuraklıklara (Erinç 1978:98-99; Chernoff ve Harnischfeger 1996:160) Hititler de maruz kalmış olmalıydılar. Bu tür felaketler sırasında, kuraklıktan etkilenmeyen komşular yardıma çağrılıyordu. II. Ramses'in III. Hattuşili'ye gönderdi-

179 Hatti'de kuraklık ve kıtlıklarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ünal 1977:430-431, 434-437, dipnotlar 88-91.

ği bir mektupta Mısır'dan Hatti'ye tahıl gönderildiğinden bahsedilmektedir. III. Hattuşili'nin karısı Puduhepa'nın, kızlarının kendisine eş olarak verilmesi ile ilgili II. Ramses'e gönderdiği başka bir mektupta, Hatti ülkesindeki tahılın azlığından bahsedilmekte ve Mısır'dan gönderilmesi rica edilmektedir. M.Ö. 13. yüzyıla ait Hatti ve Mısır arasındaki barış antlaşmasının ardından, Mısır'a seyahat eden Hitit saray görevlilerinin amaçlarından birinin de zor durumda olan Hititlere tahıl almak olduğunu gösteren belgeler vardır. Aslında II. Ramses'in barış antlaşmasından sonra yazdığı bir mektupta, başında Hitit prensi Hişmi-Şarruma'nın bulunduğu bir Hitit heyetinin Mısır'a gittiğinden bahsedilmektedir. Prensin görevi deniz yoluyla gönderilecek bir tahıl nakliyatını düzenlemek ve hızlandırmaktı. Hititler Mısırlılar'a buğday karşılığında at vermiş olabilirler. İsrail'de, Tel Aphek'te bulunan Akkadça bir mektup, Mısır yardımına dair başka bir kanıt oluşturmaktadır. Bu mektup, Suriye'de, Hitit politik hâkimiyetindeki önemli bir ticari liman şehri olan Ugarit'ten Aphek'teki Mısır temsilcisine M.Ö. 1230 yılında gönderilmiştir (Owen 1981). Söz konusu olan 250 şekel gümüş değerinde 15 tonluk buğday nakliyatıdır. Bu nakliyatın saraya ait tahıl depoları olduğu bilinen Mısır idari merkezî Yafa'dan deniz yoluyla Ugarit'e gönderilen teslimatlardan biri olduğu ve buradan da kuraklığa uğrayan Anadolu'ya doğru yola çıktığı düşünülebilir. Sonradan, Merneptah döneminde de (yaklaşık M.Ö. 1224-1214) Mısır'dan Hatti'ye (Singer 1977:183, 187) muhtemelen Ugarit ve Hitit limanı Ura üzerinden tahıl gönderilmiştir.

Bu acil tahıl nakliyatları, halka dağıtılmadan önce, muhtemelen Hitit devlet ambarlarında depolanıyordu. Ancak, kış gelmeden önce dağıtılmadıkları sürece, bu yardımın yolları kardan kapanan kırsal topluluklara ulaştığı pek düşünülemez. Güney platoda kuraklık, güney sınırındaki yerler dışında kalan yüksek yaylaların büyük sürüleri beslemek için yeterli olmadığı yerlerde, kırsal nüfus ve hayvanlar için çok daha ciddi sonuçlar doğurmuş olmalıydı. Bu nedenle Hititler, otlakları önemli toprak varlıkları olarak görmüş ve belli bağımlı hanedan krallıklarıyla yaptıkları bazı antlaşmalarda otlakların sınırları ve kullanım haklarını dikkatli bir şekilde belirlemişlerdir. Hititler ve Güney Anadolu Platosu'nda yer alan Tarhuntaşşa Krallığı arasında M.Ö. 13. yüzyılda yapılan Ulmi-Teşub Antlaşması da bunu doğrulamaktadır.[180]

Kuraklığın neden olduğu kıtlıkların feci sonuçları, başta Yozgat ili olmak üzere, İç Anadolu'yu etkisi altına alan 1874 kıtlığında gözler önüne serilmektedir. 1874 yılında ciddi bir kuraklık, ürün alınamamasına neden olmuştur. Bunu Kasım ve Aralık aylarındaki su baskınları ve 1874 yılının Ocak ve Şubat aylarında gelen yoğun kar yağışı izlemiştir. Bazı kasabaların da ciddi şekilde etkilenmiş olmalarına rağmen, yiyeceklerinin azalması (Tozer 1881:88-89) ve kalın kar tabakasının yakındaki kasabalar ve hatta komşu köylerle olan bağlantıları kesmesi nedeniyle, esas acıyı çeken köyler olmuştur. Açlık kaçınılmazdı. Köylülerin tohumluk olarak ayırdıkları tahılları tüketmekten başka çarelerinin kalmaması, sorunu daha da ağırlaştırmıştır. Tozer'e göre, "karların erimesi bile acıları dindirmedi; akarsuların taşmasına yetersiz sayıdaki köprüler de eklenince, genellikle kış mevsimlerinde olduğu gibi ülke birkaç bölgeye ayrıldı ve sahille olan bağlantı kesildi" (1881:89). Tek bir kış sonunda kıtlık 150.000 köylü ve 100.000 baş sığırın ölümüne yol açtı ve İç Anadolu'daki koyun ve keçilerin sayısı da % 60 oranında azaldı (1881:89). Felaket bununla da bitmedi. 1874 hasatı, kalite bakımından iyi olmakla beraber, kıtlık sırasında tohumluk olarak ayrılan tahılların tüketilmesi nedeniyle, miktar bakımından çok azdı. Tozer'e göre, öküzleri telef olan ve zayıf düşerek umutsuzluğa kapılan halk, toprağı gerektiği gibi sürecek halde değildi (1881:90). Sonuçta, kontrol altına alınabilmesi için yapılan bütün çabalara rağmen, kıtlık ve kötü beslenme nedeniyle baş gösteren hastalıklar bir sonraki kış da devam etti. İki yıl süren kıtlık sonunda

180 Ulmi-Teşub antlaşmasında, Tarhuntaşşa Krallığı dahilinde yer alan otlakların korunması gerektiğinin vurgulanması, özellikle ciddi kuraklık dönemlerinde, bu tür otlak arazilerinin kazandığı önemli ekonomik değeri göstermektedir. Bu antlaşmanın tarihlenmesi ve önemi ile ilgili bir değerlendirme için bkz. Gurney 1993:13-14, 27-28).

250.000'den fazla kişi hayatını kaybetti (Tozer 1881:90). Bazılarının geçici olmak üzere köylerini terk etmesinden kısa bir süre sonra, evler harabelere döndü (Tozer 1881: 88-89).

Kıtlıklar genellikle kırsal nüfus ve hayvanlarının sayısını azaltan salgınlara yol açar ve hayatta kalan toplulukların da yerleşme dokusunu alt üst eder. Bu tür doğal afetlerin Anadolu'da daha eski zamanlarda ve Hitit Dönemi'nde de ortaya çıktığı bilinmektedir. II. Murşili'nin Veba Duası'nda anlattığı uzun süren Anadolu veba salgını sonuçlarının yukarda tasvir edilenlere benzediği görülmektedir: " ... Hatti ülkesi vebanın acımasız etkilerini yaşıyor. Yirmi yıldan beri babamın zamanında, erkek kardeşimin zamanında ve benim zamanımda insanlar ölmeye devam ediyor." (Goetze 1969b:394).

TARIM

Tarım arazileri ve hukuki statüleriyle ilgili Hititçe belgeler sayıca fazla değildir. Ancak bu belgeler Hatti'de, içlerinde vadi ve nehir havzalarının da yer aldığı hemen hemen her tür coğrafi oluşumda tarım yapıldığı izlenimini vermektedir. Yüksek rölyefli bölgelerde tarıma elverişli araziler doğal olarak dağ yamaçlarıyla sınırlanmıştı ve bu alanlarda toprağın kalitesi ve ıslahı çok sayıda iş gücü gerektiriyordu. Özellikle Hatti'nin kuzey bölgelerinde, coğrafyanın bölmeli doğası, verimliliği değişken dağınık ve küçük ölçekli tarım yapılmasına yol açmış olmalıydı. Nehirlerin derin çukurluklar oluşturmadığı bölgelerde (örn. geniş vadiler) sulu tarım, oldukça kolay ve etkili şekilde yapılıyor olmalıydı. Sulak tarlalardan alınan tahıl rekoltesinin kuru tarım yapılan tarlalardan çok daha fazla olması nedeniyle, sulak tarlaların ekonomik değeri daha yüksekti. Hitit Kanunları'nın 183. Paragrafı'na göre, sulak tarlaların (A.ŠÀ *šeššuraš*) IKU başına 3 şekel gümüş olan değeri, kuru tarım tarlaları için belirlenenden daha yüksekti (Ertem 1972:84).

Yerleşim görmüş düşman bölgelerine el konulması ve sivil esirlere tarım ekonomisinde iş verilmesine bağlı olarak nüfusun sürekli artması nedeniyle, kırsal ekonomide sadece tarım değil, besicilik de yoğun şekilde yapılmaya başlanmıştır.

Her köy ya da çiftliğin, hiç şüphesiz topluluğun gereksinimlerini temel geçim seviyesinin üstünde karşılayacak kadar, tarıma elverişli toprağı, çayırları ve yaylaları vardı. Bazen aileler ya da şahısların veraset ya da doğrudan satın alma yoluyla, başka köylerde meyve bahçeleri ya da diğer tür ekilebilir araziler edindikleri de oluyordu. Her köyün ekili arazileri, komşu köylerin sürülmüş arazilerinden (A.ŠÀ *haršauwar*) ekilmemiş bir sahipsiz toprakla ayrılıyordu. Bir cenaze metni köydeki hayvanların beslenmesi için çayırlara sahip olmanın önemini vurgulamaktadır. Güneş Tanrısı'na yapılan bu dua metninde bir çayırın ölen kralın özel malı olması istenmektedir: "Ey Güneş Tanrısı! Bu çayır onun (kralın) özel malı olarak kalsın! Kimsenin bu hakka karşı gelmesine izin verme! Ve ona ait olan sığır ve koyunlar, atlar (ve) katırlar bu çayırda otlasın!" (Hoffner 1974:23-24).

Arkeolojik kazılarda Hititli çiftçilerin tarım faaliyetlerinde kullandıkları bütün alet topluluğu ortaya çıkarılamamıştır. M.Ö. 2. binyıla ait yerleşmelerde gözlemlenen depolama ve besin işleme yerleri dışında, alet topluluğu ile ilgili arkeolojik belgeler, Hitit metinlerinde geçen harman yeri, odunluk, ambar, değirmen taşı, yalak, saban, bel, orak, kağnı ve koşum takımı gibi, çiftçilikle ilgili faaliyetler, işlemler ya da aletlere karşılık gelen zengin kelime topluluğu ile örtüşmemektedir (Ertem 1972b:87-89). Hitit kazılarında hâlâ ortaya çıkmamış olmasına rağmen, sabanın (^{GIŠ}A-PIN = Hit. ^{GIŠ}*appalašša*) koşum öküzlerince (GUD.APIN.LAL = Akk. *SIMTI.GUD*$^{\text{HI.A}}$) çekildiği bilinmektedir. Sabanın çekilmesi için atlar da kullanılmıştır. Hatti'de bir sabanın çalınması, bir saban öküzünün çalınmasından bile daha büyük bir suçtu ve ölümle cezalandırılıyordu (Hoffner 1974:46).

Hitit metinlerinde besin bitkileri için kullanılan kelimelerin yarısı hâlâ tam olarak anlaşılabilmiş değildir (Nesbitt 1993:93). Yine de, tahılların yanı sıra bahsedilen bitkilerden bazıları gerçekten de Tunç Çağı yerleşmelerinde bulunmuştur. Bunlar arasında yağının çıkarılması için de

yetiştirilen susam (*šapšama*) (Hoffner 1995b:110), ayçiçeği (*tiwariya*), mercimek, nohut, bakla, kimyon, kişniş, soğan, sarımsak, çiğdem, su teresi, bezelye, fasulye, keten tohumu, kara burçak ve çayır bezelyesi sayılabilir. Son ikisi bugün bile halen Anadolu'da ahır ve barınaklarda tutulan hayvanların beslenmesi için yetiştirilmektedir. Ancak Neolitik Çağ'dan beri insanların da tükettiği bu bitkiler, muhtemelen tohumlarındaki toksinlerden arınana kadar iyice kaynatıldıktan sonra kullanılır hale geliyordu (Nesbitt 1995:76). İnsan ve hayvanların beslenmesinde tahılın önemli rolünden Hitit büyü metinlerinde de bahsedilmektedir: "Tahıl nasıl insanların, öküzlerin, koyunların ve vahşi hayvanların hayatını koruyorsa, aynı şekilde bu tahıl da kral ve kraliçeyi ve bu evi korusun!" (Hoffner 1974:60-61, dipnotlar 64-65). M.Ö. 2. binyıl yerleşmelerinden elde edilen arkeo-botanik kalıntılar, arpa ve buğdayın Hatti'de yetiştirilen baş tarım ürünleri olduklarını ve arpanın daha da yaygın olduğunu doğrulamaktadır (Nesbitt 1995:76). Yıllık yağışın zaman zaman 300 mm'nin altına düştüğü, Anadolu'nun çoğu yarı kurak bölgesinde arpanın çok daha kolay yetişmesi ve buğdaydan daha iyi sonuç vermesi nedeniyle bu durum şaşırtıcı değildir. Hayvanlar için yem olarak kullanılmasının yanı sıra, kabuğu çıkarıldıktan sonra insanlar tarafından da tüketilebilir. Bu dönemde iki sıralı arpa, kısmen, daha önceki altı sıralı türün yerini almıştır. Mantar hastalıklarına karşı dayanıklı ve bulgur yapımı için özellikle uygun olan Emmer ve Einkorn buğdayları, Tunç Çağı'da önceki dönemlere göre çok daha az yetiştirilmiştir.[181] Hitit metinlerinde tahıl için altı terim kullanılmaktadır; bunlardan dördü ZÍZ-tar, *šeppit*, *karaš*, *kant* gibi buğday (ZÍZ) türlerine ve *halkiš*[182] ve *ewa(n)* gibi arpa (ŠE) türlerine işaret etmektedir. Diğer yanda, bu dönemde oldukça az çavdar ekilmiştir.

Geleneksel olarak büyük miktarlarda arpa üreten diğer bütün Yakın Doğu halkları gibi Hititler de arpa yetiştirmiş ve sadece besleyici değil, serinletici bir içecek de olan bira haline getirmişlerdir. Bir yan ürün olarak Hititler çok miktarda bira (*šeššar)* üretmişlerdir. Hasat edilmesinden sonra arpa ıslatılmış, filizlenmeye bırakılmış ve sonra güneşte kurutulmuştur (*tešpu*). Bu aşamada filizlenme (*haššatar*) bitiyor ve malt (*BULUG*) haline gelen arpa, bira yapımında ana malzeme olarak kullanılıyordu (Hoffner 1974:34). Hititler, hiç şüphesiz, çok miktarda tüketilmesi halinde biranın sarhoş edici etkisinin farkına varmış olmalıydılar. KBo XIII, 64, Öy. 10-15 metninin de işaret ettiği gibi, Hitit Krallığı'nda muhtemelen bira evleri vardı. Bu metinde temizlenmeden bira evine gitmek ve birasını içtiği kamışı almakla suçlanan Palhi adında bir rahipten bahsedilmektedir. Palhi kamışı çalmakla değil, tapınağında hizmet ettiği tanrıya da aynı kamışla bira sunmakla suçlanmıştır (Ünal 1983:15-17).

Çeşitli türde ekmekler ve tahıl kökenli besinler (örn. yarma buğday) Hititlerin temel besinlerini oluşturmuş ve bunun yanı sıra baklagiller, sebzeler ve daha az miktarda olmak üzere etle yapılan yemekler yenmiştir. Meyve ve süt ürünleri de beslenmelerinde önemli bir rol oynamıştır. Doğal bir tatlandırıcı olarak, tatlı ekmek ya da pasta yapımında da kullanılan petek balı, çok miktarda tüketilmiş olmalıdır.

Hititli çiftçiler, Anadolu'nun yarı kurak bölgelerinde yapılan kuru tarımın orta ya da uzun vadede başarıya ulaşmasını sağlayan farklı nadas türlerini biliyor olmalıydılar. Prehistorik dönem çiftçilerinin muhtemelen çapa yardımıyla uygulamış olmalarına rağmen, ormanlık alanları yakarak yapılan uzun vadeli hasat türü, Anadolu'da bu dönemde herhalde kullanılmamıştır. Bu sistemde, ot, çalılık ya da ormandan oluşan bitki örtüleri yakılarak, tarlalar için yer açılmaktadır. Sonradan, genellikle, yakılan bitki örtüsünün küllerinden başka bir gübre kullanmadan, ürünler bu alanlara ekilmektedir. Böylece ürün rekoltesi iyice düşene kadar tarlalar yıllarca ekilmeye devam edilir. Birkaç yıl içinde tekrar verimliliklerini kazanana kadar geçici olarak terk edildiklerin-

181 Nesbitt'e göre, yaklaşık M.Ö. 3000'lerde bu bitkiler Güneydoğu Anadolu'daki arkeolojik belgelerde tamamen ortadan kalkmıştır. Ancak bu eski iki bitkinin Kuzey Anadolu'da halen yetiştirildiğinden bahsetmektedir (1995:74).

182 Bu terim aynı zamanda genel anlamda tahıl ya da ürün için kullanılmıştır.

de, aynı yöntemle başka tarlalar açılır. Bu yöntem birkaç tarla ile tekrarlandığında, çiftçi ilk açtığı tarlaya geri dönmekte ve aynı döngüyü devam ettirmektedir. Bu sistemde, genellikle ekilmeyen topraklar ekili topraklardan daha fazladır. Ne devlete ne de ailelere yeterince artı ürün getirmemesi nedeniyle, bu yolla topraktan ideal şekilde yararlanılamaz. Ayrıca, ekili alanların dağınık halde yer alması ailelere zorluk çıkarabilir ve sosyal yapılarının da dağılmasına neden olabilirdi.

Hititli çiftçiler büyük bir ihtimalle bugün halen Anadolu'da yapılana benzer bir nadas sistemi kullanmışlardır. Bu sistemde toprağa genellikle dönüşümlü olarak tahıl ve baklagiller ekilmekte ve iki yıl sonra toprak bir ya da iki yıl için nadasa bırakılmaktadır. Nadas döneminde sığır ve davarlar için otlak olarak kullanılan tarlalar, aynı zamanda doğal yoldan gübrelenmektedir.

Tarım İşçilerine Ödenen Ücretler

Hititlerde tarımsal iş ya da askerlik görevi için kiralık iş gücünden yararlanıldığı Hititçe *kušan* (kira bedeli ya da ücret), *kuššaniya-* (kiralamak), *kuššanitiya-* (kiralanmak) ve ^{LÚ}*kuššanattalla* (= ^{LÚ}*kuššaniyatalla*) (kiralık adam ya da kiralık işçi) sözcüklerinden anlaşılmaktadır (Giorgadze 1987:251). Başlangıçta, kiralık tarımsal iş gücünün, özellikle hasat mevsiminde harman yerinin hazırlanması, balyaların bağlanması, tahılın yüklenmesi ve depolanması sırasında daha fazla işçiye ihtiyaç duyulduğunda, mevsimlik işe alındığı anlaşılmaktadır (Hitit Kanunları'nın 158. Paragrafı). Her ne kadar Hitit Kanunları'nda sosyal statüleriyle ilgili doğrudan bir bilgi verilmiş olmasa da, kiralık kadın ve erkek işçilerin, Hititli tebaanın hem özgür hem de köle kesiminden geldiğinden şüphelenmemizi gerektirecek hiç bir neden yoktur. Köle olanları, herhalde efendileri kiralıyordu (Giorgadze 1987:252).

Ücretlerin devlet tarafından belirlenmiş olmasına rağmen, aynı ücretlerin yerel işçi pazarlarında da bağlayıcı olduğunu kanıtlayan bir sözleşme yoktur. Hititler tarımsal iş gücü için fark gözetilen bir ücret yapısı uygulamışlardır. Fiziksel açıdan daha güçlü ve dayanıklı olan erkeklere, genellikle düşük ücretli belli çiftçilik faaliyetlerinde çalıştırılan kadınlardan daha fazla ücret ödenmiştir. Bir erkek hasat işçisine üç aylık iş için 30 *PARISU* tahıl ödenirken, iki aylık iş karşılığında bir kadın işçiye 12 *PARISU* tahıl ödenmiştir. Bir *PARISU*'nun 50 litreye karşılık geldiği tahmin edildiğinden, bir erkeğin aylık ücreti 500 litre (10 *PARISU*) arpa (= günlük 16.6 litre) ve kadınınki de 6 *PARISU* arpa (= günlük 10 litre) olarak hesaplanmaktadır (Hoffner 1995a:560).[183] 24. ve 42. Paragraflar'a göre bir köleye ödenen en düşük aylık ücret 12 şekel (= 153.6 gr) gümüştü.[184] 24. Paragraf'ın Eski Hitit versiyonunda bir erkek işçiye aylık 12 şekel ücret ödenirken, kadın bunun ancak yarısını kazanıyordu. Yeni Hitit versiyonunda bir erkeğe yıllık 100 şekel (2.5 *mina*) kadına ise 50 şekel ödenmiştir (Hoffner 1995a:560). Bu tahminlere dayanarak, Hatti'de kiralık bir işçiye, kendini iyi şekilde geçindirecek kadar ücret ödendiğini söyleyebiliriz.

Ticari malların fiyatları da, arz ve talebe göre değil, devlet tarafından belirlenmişti (Hitit Kanunları'nın 176.-186. Paragrafları). Örneğin devlet çeşitli evcil hayvanların, yiyeceklerin ve malların değerini belirliyordu. Mala zarar verilmesi ya da ordunun el koyduğu hayvanların geri ödenmemesi halinde ödenecek tazminatlarla ilgili hukuki sistem için bu değerler önem taşıyordu (Klengel 1988). Bu sistem, serbest pazar ekonomisinin hüküm sürdüğü Hitit öncesi dönemde olduğundan farklı bir sistemdi.

Bağlar, Zeytinlikler ve Meyve Bahçeleri

Şayanuwanda köyü/kasabasında yaşayan Purlişari adında birinin mülküne ait meyve bahçelerini tasvir eden Orta Hitit Dönemi'ne ait bir toprak bağışı, Hitit ekonomisinde zeytinyağı ve şarap üre-

183 Gümüş birimiyle yazılmış olmalarına rağmen (Hitit Kanunları'nın 42. ve 150. Kanunları), işçi ücretleri muhtemelen tahıl olarak ödeniyordu (158. Paragraf) (Klengel 1986:31, dipnot 32).

184 1 şekel = 12.8 gr.

timinin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Riemschneider 1958; Hoffner 1995b:109). Bağlar (^{GIŠ}GEŠTIN) ve zeytin ağaçları (^{GIŠ}*SERDU*) genellikle taşlı toprağın tahıl ya da sebze üretimine daha az uygun olduğu dağ ve tepe yamaçlarında yer alıyordu. Ilımlı Ege ve Akdeniz iklimine açık olan Kappadokia, Galatia ve Kilikia'nın iç kesimlerindeki bölgeler (5. Harita), bağlar ve zeytin ağaçları için uygundur. Kizzuwatna'da 300 zeytin ağacı ve iki bağın yer aldığı 30 IKU'luk bir tarladan bahseden bir Hitit metni de bunu doğrulamaktadır (Hoffner 1974:116-118; 1995b:109).

Bağcılık daha Eski Hitit Dönemi'nde bile oldukça gelişmişti. Yerli talebin çok daha üstünde yer alan büyük miktarlarda şarap, dini ritüellerin yapıldığı tapınaklarca tüketilmiştir. Hitit Kanunları'nın 183.-185. Paragrafları bağların çok pahalı ve onüç kaliteli tarlaya eşdeğerde olduklarına işaret etmektedir.

Önemli besin kaynakları olmalarının yanı sıra Hatti'de zeytin ve zeytinyağı, lamba ve meşalelerin yakılması amacıyla da çok miktarda tüketiliyordu (Hoffner 1995b:109-112). Zeytinyağı ritüellerde insanların, atların ve kült değeri olan nesnelerin ve tanrılara sunulan tören ekmeklerinin yağlanmasında kullanılıyordu. Zeytinyağı (Ì ^{GIŠ}*SERDUM*) ve saf zeytinyağı (Ì ^{GIŠ}*SERDUM pittalwan*) üretimi (Güterbock 1968; Singer 1987) devlet tarafından teşvik ediliyordu. Hitit dönemindeki yağ çıkartma yöntemleri muhtemelen, bugün halen bazı geleneksel toplulukların uyguladığı yöntemlerden çok farklı değildi. Yeşil zeytinler bir taş yalak içinde kırılır ve hasır süzgeçlere alınan özü, iri taş parçalarıyla ezilerek yağ haline getirilir. İlk çıkarılan yağ, *pittalwan* (saf) kalitesindedir.

Hitit metinlerinde çok çeşitli meyve ve kuru yemiş türlerinden bahsedilmesine rağmen, bunların yetiştirilmesi hakkında çok az şey bilinmektedir. Hitit kaynakları (Hitit Kanunları'nın 109. Paragrafı) meyve ağaçlarının sulandığına işaret etmektedir. Bir hendekten su alındığından bahsedilmesi de, bunu doğrular görünmektedir (162. Paragraf). Elma (HAŠHUR) ya da armut gibi soğuğa dayanıklı meyveler de (*šeša[na]*), Hatti bölgesinin pek çok yerinde (örn. Amasya) ve Göller Bölgesi'nde (örn. Eğridir) yetişiyor olmalıydı. İncir (^{GIŠ}PÈŠ) ve nar (^{GIŠ}*NURMA*) ağaçları nispeten ılıman Akdeniz türü iklimin hüküm sürdüğü bölgelerde yetişiyordu. Çiftçilerin yetiştirdiği bahar/yaz aylarında olgunlaşan meyveler arasında kayısı (HAŠHUR.KUR.RA), erik ve muşmula (^{GIŠ}ŠEN.NUR) geliyordu. Meyve ağaçları ve sebzeler evlerin hemen yanındaki bahçe ve arazilerde yetişiyor, ancak bazen meyve ağaçları bağlar içinde de ekiliyordu (Kbo V, 7 Ay. 28 vd., 34 vd.) Bazı durumlarda hurma (^{GIŠ}ZÚ.LUM) gibi belli meyveler herhalde güneydoğudaki Hurri bölgelerinden getirtiliyordu.

Otlaklar

Toprak bağış belgeleri, Hititlerin sığır ve davarlar için uygun olan iyi kaliteli otlaklarla düşük kaliteli otlakları ayırt ettiklerine işaret etmektedir. Hatti'de çiftçilerin olduğu kadar çoban toplulukların da yaylaları kullanma hakkı olmalıydı. Etnografik örnekler, oldukça küçük çiftçi grupları ya da kiralık çobanların köydeki hayvanları dağlardaki otlaklara götürülebileceğini göstermektedir. Hitit kaynaklarında çobanlardan sıkça bahsedilmesi, muhtemelen köy topluluklarının da onlara iş verdiğine işaret etmektedir. Böylece hayvanlar yılın 6-7 ayında otlaklardan besleniyor ve çiftçiler de tarımsal faaliyetlerle ilgileniyorlardı.

Hitit Tarım Takvimi

Yıl, çoğu bitkinin çiçek açtığı bahar (*hamešha*) mevsiminde başlıyor ve aynı uzunlukta olmayan mevsimlere bölünüyordu. Hitit takvimi, bugün İç Anadolu'da hâlâ kullanılan ve çeşitli mevsimlik tarım faaliyetlerinin başlangıcı ve sona ermesine göre düzenlenen, geleneksel kırsal takvime benziyor olmalıydı. Örneğin, Nevruz gibi *hamešha* da muhtemelen Nisan'da başlıyor ve Haziran ortalarına kadar devam ediyordu.

Hatti'de bahar Yeni Yıl'ı başlatan 38 günlük *purulli* bayramıyla kutlanıyordu. Genellikle zambak ya da çiğdemle eşlenen ve kutlanan bayrama da kendi adını veren AN.TAH.ŠUM bitkisi, bu

mevsimde hasat ediliyordu. Anadolu'da bahar yağmurlarının Haziran'dan önce azalmaması, EZEN *hewa*, EZEN *ZUNNI*, EZEN *tethešnaš* ve EZEN *tethuwaš* gibi yağmur bayramlarının da *hamešha* sırasında kutlandığını düşündürmektedir (Hoffner 1974:15-16). İç Anadolu'da bu mevsimde hayvanlar doğurur, yazlık ürünler ekilir, öküzler çayırlara çıkarılır ve hane halkının bir bölümü yaylalara doğru yola çıkar. *Hamešha* sırasında üzüm, kabuklu yemiş vs. gibi belli meyvelerin hasatı, bazı çiftçilerin yoğun şekilde bağ ve bahçelerde çalışmasını gerektiriyor olmalıydı. İnsanlar tüketmeye başlamadan önce, alınan ilk meyveler (*huelpi*) tanrılara sunuluyordu (Hoffner 1974:16).

Geleneksel takvimde hasat mevsiminin geldiğine işaret eden Gündönümü gibi, Hatti'de de yaz mevsimi (BURU$_{14}$-anza) muhtemelen Haziran'ın dördüncü haftasında başlamıştır. Temmuz'da Hititli çiftçiler, arpayı orak (*kullupi*) kullanarak hasat etmişlerdir. Bu oraklar, EZEN *TEŠI* bayramı sırasında yapılan bir kutlamada, tarlalarda kullanılmak üzere ortaya çıkarılıyordu. Ekin biçme erkek işiydi. Hasat mevsimi topraksız köylülerin bağımsız aileler ya da çiftçilerin yanında üç aya kadar çalışmalarına olanak sağlamıştır. Harman ve depolama faaliyetlerinin Eylül ortalarına kadar sürdüğü göz önüne alınırsa, Hatti'de bu mevsim belki de Ekim'e kadar devam etmiştir.[185]

Kiralık bir işçinin hasat döneminde yapması gereken işler arasında, biçilen tahıl saplarının toplanması, balyalar halinde bağlanmaları (*šepan išhiyanza*), yük arabalarına (^{GIŠ}MAR.GÍD DA) konmaları ve harman yerine (KISLAH) götürülmeleri geliyordu. Sonradan da kiralık tarım işçilerinden ($^{\text{LÚ.MEŠ}}$ŠE.KIN.KUD) samanları/tahıl kabuklarını (IN.NU/IN.NU.DA) toplayıp samanlığa (É IN.NU.DA) koymaları ve harman yerini temizlemeleri isteniyordu (Hoffner 1974:30). Harman yerinde balyalar bağlanmıyor ve saplar yere yayılarak güneşte kurutulmaya bırakılıyordu. Kuruduktan sonra öküzler sapların üzerinde gezdiriliyor ve böylece tahılların kabuklarından çıkmaları sağlanıyordu. Yaba ile savrulduktan sonra, harman yerinde arta kalan kabuklarından çıkmamış tahıl yığınına *huigatar hahhariyan* deniyordu (Hoffner 1974:31). Öküzlerin ezmesiyle tahıllar harmanlandıktan sonra, tahıl yığını (*halki*) ve kabuklar (*ezzan*) savruluyordu. Hititler bu faaliyeti tahılın arındırılması olarak görüyorlardı. Yaba ya da kürek yardımıyla tahıl ve kabuk karışımı havaya savruluyor ve rüzgar kabukları uçururken daha ağır olan buğday ya da arpa tekrar harman yerinin üzerine düşüyordu (Hoffner 1974:34). Hititlere göre kabuklarından ayrılarak "arındırılan" tahıl taneleri yığın (*šeli*) haline getiriliyordu. Tahıl yığını/çeç bayramı (EZEN x ŠE *šela*) bu zamanda kutlanıyor olmalıydı (Ertem 1972b:87-89). Depolara (ARAH) ya da büyük küpler (^{DUG}*harši/haršiyalli*) içine konmadan önce bu yığınlar belki de kalan pisliklerinden arındırılmaları için yıkanıyorlardı. Bu büyük küplerden tapınakların kült envanterlerinde de bahsedilmektedir (Ertem 1972b:89; Hoffner 1974:34-37).

Harman edilen tahılı genellikle kadınlar öğütüyordu. I. Hattuşili'nin Hahhum şehri vatandaşlarını zorunlu tarla işinden muaf tuttuğu bir metinden bu sonuç çıkarılmaktadır: "Ben, büyük kral, Tabarna, köle kızların ellerini değirmen taşından çektim; köle adamların ellerini oraktan çektim." (Hoffner 1974:29).

Çiftçiler normal koşullar altında hasattan elde edilen belli bir miktar tahılı gelecek sonbaharda ekmek üzere kullanıyorlardı. Ancak, bir çiftçi bunu yapamaz ya da başka yollardan tohumluk tahıl bulamazsa, başka bir çiftçiden ödünç tohumluk alabiliyordu. Bu düzenlemeden Puduhepa'nın Adağı'nda bahsedilmektedir: "Eğer bir adam başka birini destekler ve ona tohumluk tahıl verirse, verdiği kişi aynı miktarda arpayı gelecek hasatta ona geri ödeyecektir" (Hoffner 1974:48).

Tahıl hasatının yan ürünleri olan kepek ve anız (saman) (IN.NU.DA), esas olarak hayvanları beslemek için kışlık yem olarak kullanılmakla beraber, herhalde kerpiç tuğlaların içine de karıştırılmışlardır.

185 Bkz. Hoffner 1974:24-25, 29; Otten 1961:142. Assur Kolonileri Çağı'nda hasat mevsimine "orağı ele alma" (*SIBIT NIGALLIM*) denmiştir (Hoffner 1974:28; Landsberger 1949:294, dipnot 145).

Artı tahıl ürünü muhtemelen pazarlarda satılıyor, ancak değiş-tokuş edilirken, herhalde unun aynı ölçüdeki arpa ya da buğdaydan daha değerli olduğu da akılda tutuluyordu. Bu durum, madeni aletlerle karşılıklı değerlerinin kıyaslanmasından anlaşılmaktadır. Örneğin 1.5 *mina* ağırlığı olan bakır bir kabın değeri 1.5 PA arpaydı. Ancak 2 *mina* ağırlığındaki bir bakır baltanın değeri 1 PA una karşılık geliyordu. 3 PA ölçüsünde unun değeri ise, bir şekel gümüştü (Hoffner 1974:67).

Etnografik modeller, Hatti'de yaylacılık yapan grupların yazın sonuna doğru, yaylalardan köylerine dönmeye başladıklarına işaret etmektedir. Geride kalanlar üzümleri toplamış ve güz yağmurları gelmeden önce düz damlı kerpiç evlerini onarmaya başlıyor olmalıydılar. Hatti'de iki aylık güz mevsiminin (*zena*) Eylül sonu ya da Ekim başından çok daha geç bir tarihte başladığına inanmamızı gerektirecek hiçbir neden yoktur.

Bu mevsim kışlık ürünlerin ekilmesinin ve hane halkının besin işleme faaliyetlerine başlamasının habercisi olmalıydı. Gerçekten de *zena*'da tarlalar, bir sonraki yaz mevsiminde hasat edilecek güz arpasının ekimi için hazırlanıyordu.[186] Hititli çiftçiler tohumların atılmasından önce toprağın sabanla sürülmesi, yabani ot ve çalı çırpılardan temizlenmesi ve tarla taşlarının toplanması gerektiğini biliyor olmalıydılar. Bu faaliyetler Tanrı KAL için yapılan *anniwiyani* ritüelinde de geçmektedir: "Çiftçi bu tarlayı nasıl çalı çırpıdan (?) temizlediyse, gazap, öfke ve hiddet de senden uzak dursun, ey koruyucu Tanrı KAL" (Hoffner 1974:96). Bu mevsimin aynı zamanda sebze bahçelerini mahveden ciddi donları da beraberinde getirmesi nedeniyle, Hititli çiftçiler dua etmeyi ihmal etmemişlerdir.

Ocak ve Mart ayları arasında geçen kış (*gimmant*), Hitit tarım yılının dördüncü ve son mevsimiydi. Orta platoda hüküm süren karasal iklim koşulları göz önüne alınırsa, Hititli çiftçilerin günümüz çiftçilerinden çok farklı davranmadığını ve kışı kapalı kapılar ardında geçirdiğini düşünebiliriz. Herhalde hayvanlara köyde bakılıyor ve karla kaplı olmadıkları sürece yakındaki otlaklara götürülüyorlardı. Kışın tarımsal faaliyetler yapılmayınca, kadınlar da evleri ve yerel pazarlar için kumaş ve kilim dokuyor olmalıydılar. Erkeklere gelince, kışın bazı angarya yükümlülükleri belki de bölge kasabalarındaki yapı ve onarım faaliyetleri ya da yollardaki karların temizlenmesi ile yerine getiriliyordu.

HAYVANCILIK

Kazılan Hitit yerleşmelerinden elde edilen arkeo-botanik veriler ve evcil hayvanların hem cins hem de cinsiyetlerine göre listelendiği bazı metinler, hayvancılığın köy ekonomilerinde önemli bir rol oynadığını göstermektedir. Çiftçilerin, mandalar da dahil olmak üzere sığırlar, koyunlar, keçiler, domuzlar, atlar, eşekler, katırlar ve köpeklerin bir kısmını köyler içinde barındırmalarına ve Hitit metinlerinde de bu barınaklardan bahsedilmesine rağmen, Hitit dönemine ait yerleşmelerde bugüne kadar koyun, keçi ve domuz ağıllarına ya da ahırlara rastlanmamıştır.

Hatti'de söz konusu olan bal petekleri bile olsa izinsiz hayvan edinilmesi ya da çalınması ya da onlara fiziksel zarar vermek suç sayılıyor ve cezalandırılıyordu. Hitit Kanunları'nın 71. Paragrafı da başıboş dolaşan bir ata izinsiz sahip olunamayacağına işaret etmektedir. Başıboş hayvan bulan biri onu "kralın kapısına", yani en yakın bölge merkezine, kırsalda bulunması halinde de, köy ya da kasaba İhtiyarları'na götürmek zorundaydı. Yetkili yerlere haber verdikten sonra, bulan kişi hayvana sahip olabiliyor ve sonradan da çalmakla suçlanmıyordu. Aynı şekilde, bir alet, öküz, koyun, at ya da eşek bulan birinin bunları sahibine geri vermesi şart koşulmuştur. Adam mal sahibini bulamazsa, onu gerçekten aradığına dair tanıklar göstermek zorundaydı. Eğer mal sahibi ortaya çıkar ve adam onu aradığına dair tanık gösteremezse, hırsız olarak kabul ediliyor ve

186 Arpa baharda ekilip, yazın da hasat edilebiliyordu.

bulduğu aletler ya da hayvanların birkaç katı değerde tazminat ödemeye mahkûm ediliyordu (Ertem 1965:12-13).

Devlet çok sayıda sığıra sahipti ve sayılarını sadece yetiştirme değil, Anadolu'da fethedilen şehirler ve devletlerdeki sığırlara el koymak suretiyle de arttırıyordu. Bunlar genellikle kralın mal varlığı olarak Hattuşa'ya getiriliyordu. Sığırtmaçların ($^{LÚ.MEŠ}$SIPAD.GUD) yanı sıra, hasat işçileri de ($^{LÚ.MEŠ}$SEKIN.KUD) sığırları çayırlara ve yaylalara götürüyordu. Sığır derisi, ayakkabı ve hatta at arabası yapımında kullanılan önemli bir mamuldü. Örneğin yetişkin bir sığır derisi 1 şekel gümüş ediyordu. Anadolu'da bol bulunmaları ve fiyatlarının Mezopotamya'ya oranla oldukça ucuz olması, Anadolu sığırlarının ihraç edildiklerini düşündürmektedir.

Köylerde tutulan çiftlik hayvanlarının cinsi, miktarı ve birbirlerine olan oranlarına ait bilgileri toprak bağış belgeleri sağlamaktadır. Bunlardan bir tanesinde (KBo V, 7 Ay. 42 vd.) 13 eve ait 16 sığır, hizmetçilere ait 2 eşek, saray hizmeti için ayrılan 22 sığır, 158 küçük baş hayvan, 2 at ve 3 katırdan bahsedilmektedir. Her ne kadar bu veriler, köy topluluklarının ortalama hayvan sayısı hakkında genel bir bilgi veriyorsa da, hane başına düşen hayvan sayısını tahmin etmek güçtür. Hane başına düşen ortalama hayvan sayısı, az sayıda toprak bağış belgesinden çıkarılmakta ve bunlardan birinde (KBo XII, 52/CTH 233) 10 sivil esir ve 50 koyuna sahip olan evlerden bahsedilmektedir. Başka bir belgede (KUB XXVI, 54/CTH 237) bütün bir toplulukta 61 sığır ve 470 koyun olduğu yazılmıştır (Riemschneider 1958:339; Klengel 1986:28).

Sığır, koyun ve keçilere oranlara az sayıda eşek, at ve katır olması, Anadolu köylerindeki bütün hanelerde bu hayvanların bulunmadığına, ya da az sayıda olduklarına işaret etmektedir. Öküz sahibi olan haneler, bunların bir kısmını saray hizmetinde kullanmak zorundaydı. Buna göre 6 öküzü olan bir çiftçi, 2 öküzünü saban sürme ve taşıma işleri için saray emrine amade ediyor, 4 öküzü olan bir çiftçi ise sadece birini bu işler için ayırıyordu. Hiç öküzü olmayan biri ise, şahsen çalışmak zorundaydı (Klengel 1986:28). Bu sayılar çiftçilik yapan bir Hitit hanesinin ortalama 6 sığıra sahip olduğu izlenimini yaratmaktadır. Sığır, at ve eşekler ahırlarda (*hali*), evcil koyun ve keçiler ise ağıllarda (*ašawar*) tutuluyordu (Ertem 1965:13-14). Başlıca yemleri saman ve ottan oluşuyordu. Günümüz Anadolu çiftçileri gibi, satmak istedikleri hayvanlarının semirmesini isteyen Hititli çiftçiler de, bunların yemlerinin içine arpa ve diğer tür tahıllardan da karıştırmışlardır. Atları beslemek için *kanza* ve *uzuhri*'den yapılan karışık yemin içine arpa eklendiğinden bahseden Hititçe bir metinden bu sonuca varılmaktadır (Hoffner 1974:64-65).

Bir arada listelendikleri zaman, çiftlik hayvanlarının içinde her zaman köpek (UR.GER = UR.GI_7) ve domuzlar yer almaz. Belki de bu hayvanların Hitit ekonomisine daha az katkı sağladıkları düşünülüyordu. Diğer yanda, şehir ve köy topluluklarının beslenmelerinde önemli bir yer tuttuğu ve çok miktarda tüketildiği için, Hitit metinlerde baldan oldukça sık bahsedilmiştir.

AT

Hititlerin at için kullandığı terim (ANŠE.KUR.RA) dağ eşeği olarak çevrilebilir (Ertem 1965:24). Atların terbiye edilmesi ile ilgili olan Kikkulu metninden (KBo III, 2, 5/KUB I, 11, 13; KUB II, 12a) bu hayvanın Hititler için büyük değer ve önem taşıdığı anlaşılmaktadır (Kammenhuber 1961; Ertem 1965:29-39). Hititler fiyatları değişen farklı türlerde atlar yetiştirmişlerdir. Atlar cinsiyet, yaş ve uygun oldukları işe göre sınıflandırılmışlardır: Küçük midilli (ANŠE.KUR.RA *KURRU*); 6 aydan bir yaşına kadar olan at (ANŠE.KUR.RA *šawitist*); 1 yaşında erkek at (ANŠE.KUR.RA.NÍTA *iuga*), 2 yaşında at (ANŠE.KUR.RA.MU_2); 1 yaşında kısrak (ANŠE.KUR.RA.SAL.AL.LAL *iuga*); koşum atı (ANŠE.KUR.RA *turiyawaš*); 2 yaşında aygır (ANŠE.KUR.RA.MAH); yaşlı at (ANŠE.KUR.RA *ŠIBU*); iyi kaliteli at (ANŠE.KUR.RA *BANU*); at arabası atı (*SIMTI* ANŠE.KUR.RA); savaş arabası atı (^{GIŠ}GIGIR ANŠE.KUR.$RA^{HI.A}$). Bunlar içinde en pahalısı 20 şekel gümüş eden koşum atıydı (Ertem 1965:23-29).

Yoğun şekilde terbiye edilmeleri gereken at arabası atları herhalde diğer kategorilerle birlikte yetiştirilmiştir. Devlete ait atlar krallığın çeşitli yerlerindeki ahırlarda barındırılıyor olmalıydı.

Çok miktarda yem tüketmeleri nedeniyle, yem depoları herhalde bütün bir kış yetecek kadar yemle dolduruluyordu. Beal'a göre Telepinu Fermanı'nda bahsedilen "içinde yem olan 34 mühür evi şehirleri'nin, yakında bulunan ahırlardaki atların ve/ya da şehrin içinden geçen bir ordunun atlarının beslenmesi için kullanıldığı anlaşılmaktadır (1992a:137).

KATIR

Atlar gibi katırlar da, binek ve yük hayvanı olduğu kadar, muhtemelen koşum hayvanı olarak da kullanılmışlardır. Büyük ayaklı eşek denilen ve muhtemelen 1 MA.NA gümüş değerinde olan oldukça pahalı bu hayvandan Hitit Kanunları'nın 65. Paragrafı'nda bahsedilmektedir. 41. Paragraf'ta ise aylık kira bedelinin 1 şekel gümüş olduğu yazılıdır (Ertem 1965:21).

Bu hayvan kral ve kraliçenin yüksek rütbeli memurlara bahşettiği hediye listelerinde geçecek kadar önemli (Ertem 1965:19), ama Hitit sanatına yansıyacak kadar önemli değildi. Orduda olduğu gibi, sarayda da çok sayıda katır vardı. Atlar ve sığırlar gibi, savaş arabalarının çekilmesinde kullanılıyorlardı. Ölü ritüellerinde arabaları katırlar çekiyordu.

EŞEK

Bazen yüksek rütbeli memurlara hediye edilecek kadar değerli olan eşekler (ANŠE) önemli hayvanlar olarak kabul görmüşlerdir (Ertem 1965:13). Hitit metinlerine göre bazı hayvan sahiplerinin otuza varan sayıda eşekleri vardı (Ertem 1965:17).

Bazı Hitit metinlerinde erkek eşek (ANŠE.NÍTA) dişi olandan (ANŠE.SAL.AL.LAL) ayrı tutulmuştur. Dişi eşek yük hayvanı olarak kullanılmıştır. Akkadça yazılmış bir metne göre sığır, at ya da katır gibi eşekler de koşum ve özellikle de yük hayvanı olarak kullanılmışlardır (ANŠE *SURUDU*). Sur duvarlarının inşası sırasında, yeni inşa edilen yapılara zarar vermeleri korkusuyla, atlar ve katırlar gibi eşeklerin de şehirlere girmelerine izin verilmiyordu (Ertem 1965:16). Yük arabaları, at arabaları, kağnı ve sabanların çekilmesinde kullanılıyorlardı. Bu tür eşekler, aylık bir şekel gümüş karşılığında kiralanabiliyorlardı. Bir eşeği çalmak ya da başıboş dolaşan bir eşeği kasten sahibine geri vermemek, at ve katırlarda olduğu gibi, ağır şekilde cezalandırılıyordu.

SIĞIR

Sığırlar (GUD) cinsiyetleri ve ekonomik hayatın farklı sektörlerinde kullanılmalarına göre sınıflandırılmış ve fiyatlandırılmışlardı: Koşum ya da araba öküzü (*SIMTI*.GUD); saban öküzü (GUD.APIN.LAL); saban danası (AMAR.APIN.LAL); boğa (GUD.MAH); inek (GUD.AB); hamile inek (GUD.AB *armahhanti*). Hitit Kanunları'nın 63. Paragrafı, 12 şekel gümüş değerinde olan saban öküzünün diğer kategorilerdeki sığırlardan daha değerli olduğuna işaret etmektedir (Ertem 1965:40-61). Hitit Kanunları'nın 73. ve diğer paragrafları sığırlarla cinsel ilişkiye girmek isteyenlerin gözünü korkutmaktadır. Hitit beslenme alışkanlığında çok önemli bir yer tutan ve çeşitli kült ritüellerinde düzenli olarak kurban edilen bu hayvanların saflığı, at ya da katırlarda görülmediği şekilde kanunlarca korunmuştur.

Bu tür hayvanların ücret karşılığında saban sürme ya da taşıma amaçlı ödünç alınmaları ve aynı şekilde geri verilmeleri kanunlarla düzenlendiği için, her Hititli çiftçinin mutlaka koşum hayvanı sahibi olması gerekmiyordu. 75. Paragraf'ta şöyle şart koşulmuştur: "Eğer biri bir öküz, bir at, bir katır ya da bir eşek ödünç alır ve onu boyunduruğa koşar ve o ölürse, ya da bir kurt onu yerse, ya da kaçarsa, o kişi hayvanın tam karşılığını ödeyecektir; ancak eğer "tanrının eliyle öldüğünü" söylerse, o zaman yemin edecektir". Böylece bu sistem, kirayı ödeyebilmeleri şartıyla, fakir çiftçilerin, asgari yaşam seviyesini sürdürebilmeleri için, daha iyi durumda olan komşularından hayvan ödünç alabilmelerine olanak sağlamıştır. Bir saban öküzünün aylık kirası 1 şekel gümüştü (151. Paragraf) ve bir boyunduruğun kirası da 1.5 balya arpaya karşılık geliyordu (Klengel 1986:28).

KOYUN

Koyun (UDU), yaş, cins ve cinsiyetine göre sınıflandırılıyordu: a) Genç erkek koyun (UDU.NÍTA); b) Koç (UDU.ŠIR) c) Yünü olan dişi koyun (UDU.SÍG.SAL); d) Kuzu (SÍLA); e) Genç dişi koyun (UDU.SAL.AŠ.GÀR).

Fiyat listeleriyle ilgili olan Hitit Kanunları'nın 64. Paragrafı'nda bir koyunun fiyatı 1 şekel gümüş, kuzununki ise 1/2 şekel gümüş olarak verilmiştir. Ancak 72. Paragraf'a göre, et ile ölçüldüğünde, kesilen 20 kuzunun eti 1 koyuna karşılık geliyordu.

Hitit Kanunları'nın bazı paragrafları arkeolojik buluntuları desteklemekte ve koyunun sadece etinden değil, sütü, yünü ve derisinden de faydalanmak üzere yetiştirildiğini doğrulamaktadır. 185.-186. Paragraflar'da belli hayvanlar ve yan ürünlerinin devletçe belirlenen fiyatları verilmiştir. Yünüyle beraber bir koyun derisi 1 şekel gümüş ediyordu. Koyun etinin değeri ise, canlı bir koyunun 1/10'u olarak belirlenmişti. Koyun yağı ya da donyağı (Ì.UDU) bugün de olduğu gibi, pişirme amaçlı dayanıklı yağ olarak da kullanılan değerli bir besindi. Ritüellerde bir post ya da avcı çantası içinde bir *eya* ağacına asılması, tanrıların verdiği bir bolluk sembolü olarak görülüyordu (Hoffner 1995b:109).

Sütüne gelince, keçi ya da inek sütü gibi, Hitit beslenme alışkanlığında her gün tüketilen sayısız süt ürünlerinin temelini oluşturmuştur. Örneğin tereyağ (Ì.NUN) önemli bir besindi ve zeytinyağından çok daha kolay üretiliyordu. Bu nedenle daha yaygın şekilde tüketilmiş ve herhalde pişirme amaçlı da kullanılmış olmalıydı. Fiyatı da iyi kaliteli zeytinyağından daha ucuzdu (Hoffner 1995b:109). Bu tür fiyat listelerinin devlet tarafından belirlenmesine rağmen, elimizde aynı fiyatların yerel pazarlarda da bağlayıcı olup olmadığını kanıtlayacak, şahıslara ait belgeler yoktur.

Çeşitli evcil hayvanlar, besin ürünleri ve malların değeri, herhalde verilen zararların ve savaş dönemlerinde resmi makamlarca köylülerden alınan malların tazmin edilmesi ile ilgili sorunlarla uğraşan adli düzen için belirleniyordu.

KEÇİ

Hititler bu hayvanı (MÁŠ) cinsiyeti ve rengine göre sınıflıyorlardı. MÁŠ muhtemelen dişi keçi için kullanılmıştır. Koç ya da tekeye MÁŠ.GAL *šallaš* ya da MÁŠ.GAL deniyordu. Keçiler kurban hayvanı olarak ayrı bir öneme sahipti. Keçiler kırmızı (SA_5) ak (BABBAR) ya da kara (GE_6) olarak da sınıflandırılmışlardı. Metinlerde ak ya da kara koçlardan bahsedilmektedir. Keçi derisi farklı şekillerde kullanılan değerli bir maldı. KUB XIII, 3, Ay. 9-13 metni saray arabalarının yapımında kullanılmak üzere saray mutfağında bile keçi derileri bulundurulduğunu göstermektedir.

Hitit Kanunları'nın 64. Paragrafı'na göre bir MÁŠ'ın değeri 2/3 şekel gümüş ve bir oğlağın (MÁŠ.TUR) değeri de 1/4 şekel gümüştü (Friedrich 1959:78-79). Et fiyatlarından bahsedilen 72. Paragraf'ta 20 oğlağın eti canlı bir koyuna eş tutulmuştur (Friedrich 1959:82-83; Ertem 1965:69). Hitit döneminde keçinin en ucuz evcil hayvan olmasına rağmen, yine de belli tanrılara yapılan kült ritüellerinde uygun düşen bir kurbandı ve hatta kral ve kraliçe tarafından saray personeli ve saygın kişilere hediye olarak sunuluyordu. İçlerinde kâtip ve hatta çobanların yer aldığı saray çalışanları da dahil olmak üzere, Hitit toplumunun çeşitli kesimlerine ait kişilerden kurbanlık keçi sağlamaları/bağışlamaları isteniyordu (Ertem 1965:61-70).

DOMUZ

Hitit metinlerinden, diğer hayvanlar gibi yük ya da koşum hayvanı olarak kullanılamaması ya da süt ürünleri yapımında faydalanılamaması nedeniyle, domuzun (ŠAH) kırsal ekonomi için daha az değer taşıdığı izlenimi edinilmektedir. Hitit Kanunları'nın 86. Paragrafı'na göre (KBo VI, 31; IV, 19-21), bir domuzun bir bahçeye, tarlaya ya da bir tahıl yığınına zarar vermesi ve bu sırada bu malların sahibi olan kişi tarafından öldürülmesi halinde, domuzun tazmin edilmesi değil, sadece ölü domuzun geri verilmesi isteniyordu.

Çoğu Hititli çiftçi tarafından et ve yağlarından yararlanılmak üzere yetiştirilmelerine rağmen, toprak bağışları ya da hayvan fiyatlarından bahsedilen metinlerde diğer hayvanlarla birlikte geçmemektedirler. Ancak, Eski Hitit Dönemi'ne ait bir enstrüksiyon metninde peynir, buzağının işkembesinden yapılan peynir mayası, buğday unu ve ekmek gibi yiyeceklerin yer aldığı bir listenin en başına konması nedeniyle, yağı ve özellikle iyi kaliteli domuz yağının (Ì.ŠAH.DUG.GA) değerli olduğu anlaşılmaktadır (Hoffner 1995b:109; Archi 1979). Ayrıca Hitit Kanunları'nın 90. Paragrafı'nın, bir domuz sahibinin bir parça domuz yağı çalarak yiyen bir köpeği, karnından yağı çıkarması için öldürmesine izin vermesi de dolaylı olarak domuz yağına verilen değeri göstermektedir. Belki de yiyecek artıklarıyla beslenmeleri nedeniyle, köpekler gibi domuzların da pis oldukları düşünülüyordu ama buna rağmen özel domuz çobanları ($^{LÚ.MEŠ}$SIPAD.ŠAH) vardı.

Domuzları insanların verdiği zararlara karşı koruyan kanunlar diğer çiftlik hayvanlarıyla ilgili olanlar kadar katı değildi. Ancak, bir domuza tecavüz eden birine, muhtemelen böyle pis bir hayvanla cinsel ilişkiye girmek cüretini göstermesi nedeniyle, ölüm cezası verilebiliyordu. Hitit Kanunları'nın 86. Paragrafı'na göre, suçüstü yakalanan biri ölüme mahkûm ediliyor ve bu cezadan ancak kralın ölüm cezasını kaldırmasıyla kurtulabiliyordu.

KÖPEK

Hititli avcı ve çobanların köpeklere ve çiftçilerin, hayvan ağılları ve barınaklarını korumakta kullanılan bekçi köpeklerine verdiği ekonomik ve hissi değer birkaç Hitit metninde açıkça görülmektedir. Erkek köpek (UR.GER.NÍTA), dişi köpek (UR.GER.SAL.AL.LAL) ve yavru köpek (UR.GER.TUR/UR.TUR) arasında fark gözetilmiştir (Ertem 1965:97-103). Pis addedilmelerine ve bir tapınağa girmelerinin yasaklanmasına rağmen, kral ve kraliçenin masasındaki yemeklere bekçilik etmeleri için bazıları sarayda tutulmuştur (Ertem 1965:100). Ancak fark edilmeden tapınağa giren ve kurban ekmeklerini deviren bir köpek, herhalde kanının tapınağı kirletmemesi için ölümle cezalandırılmıyordu. Bunun yerine tanrıya yeni yiyecekler sunuluyordu. Başka bir örnekte bir aşçıya, tapınağa giren bir köpek ya da domuzu kovalamaması ve onu tanrılara sunulan kurban artıklarıyla beslemesi emri verilmiştir (Ertem 1965:102-103).

Köpekler ve özellikle çoban köpeklerine (UR.GER ^{LÚ}SIPAD) karşı işlenen suçlar para cezasına çarptırılıyordu. Hitit Kanunları'nın 87. Paragrafı'na göre (KBo V, 13, Ay. IV, 22-23) bir çoban köpeğini döverek öldüren biri 20 şekel gümüş ödemek zorundaydı (Ertem 1965:99). Bu, bir avcı köpeğinin öldürülmesi halinde uygulanan 12 şekel gümüş cezasından daha ağır bir cezaydı. Sıradan bir köpeğin (UR.GER *hilannaš*) öldürülmesi bile 1 şekel gümüş ödeme cezasına çarptırılıyordu (Ertem 1965:99-100).

6. BÖLÜM

KARADENİZ BÖLGESİ: TUMMANA-PALA-KAŞKA ÜLKELERİ

COĞRAFYA VE ESKİ YERLEŞMELERİN DAĞILIMI

Ereğli, Zonguldak, Bolu, Kastamonu, Karabük, İnebolu, Sinop, Bafra, Samsun, Çarşamba, Ordu, Giresun, Trabzon, Bayburt, Rize ve Artvin il ve ilçeleri bu bölgeyi oluşturmaktadır. Başlıca yerleşme alanları ise, Bafra ve Çarşamba Ovaları ve Sakarya, Kızılırmak, Yeşilırmak, Kelkit ve Çoruh Vadileri'nde yer almaktadır. İklim açısından bakıldığında, Amasya ve Tokat illerinin kuzey ilçeleri de Karadeniz Bölgesi'nin bir parçası olarak görülebilir. Fiziki coğrafyası Karadeniz Dağları'nın hâkim olduğu bölmeli bir yapıya sahiptir.

Karadeniz Dağları doğuda Kelkit ve Çoruh Vadileri'nin ayırdığı iki dağ silsilesine bölünmüştür: Masif kuzey Pontus dağ silsilesi ve onu gölgeleyen arızalı güney Pontus dağ silsilesi. Bunlardan ilki, Karadeniz'den sarp bir şekilde yükselerek 2600-3000 m'ye kadar çıkar ve daha doğuya doğru gidildikçe yükselti 4000 m'ye ulaşır (Kaçkar Dağları). Orta Karadeniz Bölgesi'ne doğru bu kıyı silsilesi daha alçalır ve Bafra ve Çarşamba Ovaları arasında yükselti 1000-1700 m arasında değişir. Burada büyük granit kütlelerden oluşan doruklar denizin gerisinde yer alır ve Çarşamba Ovası'nın ötesinde tepeler iç kesimlere doğru sokulur.

Pontus Dağları'nın iyi sulanan kuzey yamaçlarındaki sık bitki örtüsü ile, meşe, göknar ve ardıç ağaçlarının ormanlık alanlara hâkim olduğu daha kuru güney yamaçların bitki örtüsü göze çarpan bir zıtlık oluşturmaktadır. Yukarı Kelkit ve Çoruh Vadileri'nin güneyinde yer alan ikinci Pontus silsilesi Karadeniz Bölgesi'nin doğu yarısını, Tunç Çağı'nda sık ormanlarla kaplı olması gereken Doğu Anadolu Bölgesi'nin açık ve yarı kurak kırsal bölgesinden ayırmaktadır. Yüksek yağış oranı nedeniyle, özellikle Karadeniz Bölgesi'nin kuzeydoğu kıyılarında iklim oldukça nemlidir ve doğunun dağlık arazilerinin ya da orta platonun karasal iklimleriyle karşılaştırıldığında, kışlar oldukça ılıman geçer.

İlk Tunç Çağı'nda Karadeniz Bölgesi'nin bitki örtüsü muhtemelen bugün olduğundan çok farklı değildi. Bolu yakınında yer alan Yeniçağa Gölü'nden alınan bir polen diyagramı, M.Ö. 3. binyılın sonlarına doğru, Kuzey Anadolu'daki kayın ve göknar ormanlarında bir azalma olduğuna işaret etmektedir. Bu durum, tarım ve otlak arazilerine ihtiyaç duyan yerleşik toplulukların yayılmasıyla ilgili olabilir (van Zeist ve Bottema 1982:280). Gerçekten de, M.Ö. 2. binyılın başlangıcında bu bölgedeki yerleşme yoğunluğu dikkate değer ölçüde artmış ve büyük bir ihtimalle doğal bitki örtüsüne verilen zarar da ivme kazanmıştır.

Karadeniz Dağları'nın kuzey yamaçları sahil şeridi boyunca ve özellikle de Ordu ve Batum arasındaki alan, kışın yapraklarını döken kolşik ormanlarla kaplıdır. Bu bitki örtüsü yoğun yağış alan, ılıman kışlar ve nemli yazların hâkim olduğu yüksek irtifalı alanlara özgüdür. Ormanlar kayın,

Anadolu kestanesi, gürgen, doğu ladini, porsuk ağacı ve kızılağaç gibi çok çeşitli türlerin bir araya gelmesiyle oluşmuştur. Bu bitki örtüsü Sakarya Vadisi, Kuzeybatı Anadolu yaylaları ve Doğu Trakya'ya kadar uzanmaktadır.

Kuzeybatı kesiminin güneyine doğru, daha kuru karışık ormanlar geniş kuşağı, kuzeydeki nemli, yaprak döken ormanlar kuşağı ile burada daha çok belli Akdeniz özellikleri gösteren iç kuşak arasında, bir ara iklim yaratmaktadır. Ortada yer alan bu geniş coğrafi kuşakta kışların soğuk ve yağışlı, yazların da sıcak ve kurak geçmesi nedeniyle, daha az zengin ve daha açık olan bitki örtüsü, yaprak döken ağaçların bulunduğu nemli kuşaklara göre daha az devamlılık göstermektedir. En fazla bulunan meşe ve ardıç ağaçlarının yanı sıra, çok sayıda çam ve göknar ağaçları da yer almaktadır. Çam ve göknar ağaçları, yüksek irtifalarda daha da artmaktadır. Bu kuşak dahilinde, çoban toplulukların geçimlerini sağlayabilecekleri derecede büyük otlak alanlar bulunmaktadır.

Karadeniz Bölgesi'nin yüksek platolarında uzun zaman önce ormanların yerini, orman gülü, defne, mersin, fındık, ceviz, yabani asma ve başka sarmaşık türleri gibi sürekli yeşil kalan bitki örtüsü almıştır. 1000 m'ye kadar olan irtifalarda, kıyı bölgesinde hüküm süren neredeyse subtropik denilebilecek iklim koşulları nedeniyle, çok çeşitli ağaç türleri vardır. 1000 m'yi aşan irtifalarda, başta göknar ve ladin olmak üzere, kozalaklı ağaçlar hâkimdir. Pontus'un kuzey yamaçlarında bu türlere 2200 m, güney yamaçlarında ise 2300 m'ye kadar olan yüksekliklerde rastlanır. Meşe ağaçları Pontus'un güney yamaçları gibi biraz daha kurak alanlarda ortaya çıkmaktadır. Bu bitki örtüsü, yaklaşık 2000 m ve üstünde yer alan yüksekliklerde giderek yerini Alp tipi çayırlara bırakır. Gerçekten de yüksek tepelerdeki zengin otlaklar, yaylacılık yapan yerleşik gruplar tarafından kullanılmaktadır.

Bafra Ovası'nın batısında, Batı Karadeniz sahilinde, ormanlar daha açık ve düzensiz halde karşımıza çıkmaktadır. Ağaç türlerinde bir değişiklik olmamasına karşın, ormanaltı bitkiler daha doğuda olduğu kadar gür değildir.

Batı Köroğlu silsilesinin kuzeyinde kalan bölge, özellikle de Kastamonu'nun batısında yer alan dağlık Düzce, Bolu, Devrek ve Safranbolu yöreleri, İç Anadolu ve Karadeniz iklim kuşaklarının etkisi altında kalan bir geçiş alanı yaratmaktadır. Hitit döneminde belki de Pala (Blaene) ve Tummanna (Domanitis) bölgelerinin bir parçası olan Karadeniz Bölgesi'nin bu iç kesimi, yılda ortalama 400-600 mm yağış alır. Ekim-Kasım aylarında oldukça şiddetli geçen yağışlar, Nisan-Mayıs aylarında daha azalır. Haziran'dan Eylül sonuna kadar sadece ara sıra yağmur yağdığı için, yaz mevsimi kıyı bölgelerine göre daha kurak geçer. Kar yağışı Aralık ayında başlar ve genellikle Nisan başına kadar devam eder.

Orta Karadeniz Bölgesi'nin fiziki yapısına uygun olarak, Çorum-Amasya-Samsun anayolu dışında kalan bütün doğal yollar, kuzey-güney ekseninden çok, doğu-batı ekseninde gider (Winfield 1977). Son Tunç Çağı'nda Çorum-Samsun yolu, merkezi Kaşka bölgesini Hatti çekirdek bölgesi ile bağlayan anayol konumundaydı. Havza'nın güneyinde Merzifon ve Gümüşhacıköy içinden geçerek batı yönünde ayrılan bu yol, Osmancık'tan sonra, Kızılırmak ve Devrez Vadileri boyunca batı yönünde devam eder (Dinçol ve Yakar 1974:563-572). Karadeniz Bölgesi'nde muhtemelen Hitit Dönemi'nde de kullanılmış olan üç doğal güzergâh daha vardır. Birincisi, Eskişehir'den doğuya doğru Gordion'a ve sonra Polatlı, Ankara Suyu ve Mamak Vadileri üzerinden Kızılırmak'a ulaşır. İkincisi, Bolu'da başlar ve doğuya doğru Gerede, Çerkeş, Ilgaz ve Tosya içinden geçerek Çorum'a gelir. Üçüncü güzergâh ise, Daday'ın doğusunda, Gökırmak'ın Kızılırmak'la olan akarsu kavşağına doğru Gökırmak Vadisi'ni izler ve sonra Durağan ve Vezirköprü yoluyla Havza'ya ilerler. Gökırmak Vadisi'nin İlk Tunç Çağı'ndan beri Anadolu'nun ortanın kuzeyi ve kuzeybatı bölgeleri arasında önemli bir bağ oluşturduğu anlaşılmaktadır. Kastamonu yakınındaki Tepecik, Taşköprü yakınındaki Çetmehöyük ve Karacaoğlu ve Durağan yakınındaki Bayram Tepesi ören yerlerindeki 3. binyıl yerleşimine ait işaretler bunu göstermektedir. Her ne kadar bu höyüklerde bulunan M.Ö. 2. binyıl buluntuları Hitit Dönemi'nde bu vadide yoğun şekilde yerleşildiğine işaret etmiyorsa da, bölge Demir Çağı boyunca yerleşim görmeye devam etmiştir.

Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki M.Ö. 3. ve 2. binyıl yerleşmeleri esas olarak 80 km uzunluğundaki Aşağı Kızılırmak Vadisi'nin geniş yerleri ve eski alüvyon deltalarında yoğunlaşmıştır. Bunlardan en geniş olanı, kuzey uzantısını bataklık ve oldukça yeni bir deltanın oluşturduğu Bafra Ovası'dır. Güneye doğru bu ova, doğuda Canik Dağları ve batıda İsfendiyar Dağları ile bağlantılı, yaklaşık 1500 m yükseltili bir dağ silsilesi ile sınırlanmıştır. Bu silsilenin güneyinde, Durağan ve Ladik arasındaki alçak tepelik bölge, İlk ve Orta Tunç Çağı'na ait yerleşim işaretleri veren küçük, kapalı habitatlar sunmaktadır. Karadeniz Dağları'nın iç sırası, bölgeyi orta plato ve Doğu Anadolu'dan ayırmaktadır.

Bafra Ovası'nın aksine, verimli ve kısmen ormanlık Çarşamba Ovası ve Yeşilırmak Vadisi'ndeki Tunç Çağı yerleşmelerinin dağılımı iyi belgelenmemiştir. Bitki örtüsü ve alüvyon topraklarının kalın çökelleri, alçakta yer alan küçük Tunç Çağı höyükleri ve düz yerleşmelerin saptanmasını daha da zorlaştırmaktadır. Çarşamba Ovası'ndaki höyükler genellikle biraz daha yüksek yerlerde bulunmaktadır. Çarşamba'nın yaklaşık 6 km güneyinde, Beyyenice yakınında, çok küçük bir İlk Tunç Çağı höyüğü olan Tepecik bunlardan biridir. Onun hemen yanında (yaklaşık 75 m) yer alan ikinci bir İlk Tunç Çağı höyüğü olan Kilistepe, Çarşamba Ovası'nın güneyine çok yakın mesafede henüz saptanmamış olan küçük yerleşmelerin var olduğuna işaret etmektedir. Eğer bu yaklaşım doğruysa, İlk Tunç Çağı'ndan beri İç Anadolu'nun kuzeyindeki kültürel sahanın bir parçası olan bu bölgede, küçük kırsal yerleşme kümelerinin var olduğu sonucunu çıkarabiliriz (Yakar 1980:81).

Aşağı Yeşilırmak Vadisi ve Çarşamba Ovası'nın topografik özellikleri daha çok Bafra Ovası ve Kızılırmak Vadisi'ne benzer. Bu ovanın kuzeybatıdan güneydoğuya doğru uzun bir ekseni vardır. Yeşilırmak (İris) bunun ortasındaki kuzey-kuzeydoğu yönündeki bir kanyonun içinden geçer ve Çarşamba'ya doğru devam ederek denize 18 km mesafede bir delta oluşturur. Yaklaşık 64 km genişliğindeki deltanın ortası kısmen ormanlık, Kızılırmak deltasında olduğu gibi, kenar bölgeleri ise bataklıktır.

Arkeolojik araştırmalar, Karadeniz Bölgesi'nin Merzifon ve Amasya'nın kuzeyi arasında kalan iç kesiminin Tunç ve Demir Çağlarında yoğun şekilde yerleşim gördüğüne hiç şüphe bırakmamaktadır. Amasya'nın üstünde Yeşilırmak, batıdan akan kolu Çekerek'e kavuşur ve doğu-kuzeydoğu yönünde akmaya devam eder. Amasya dar geçidini geçtikten sonra Erbaa Ovası'ndaki Kelkit'e kavuşur. Birleşen iki nehir Erbaa Ovası'nı aynı doğu-kuzeydoğu yönünde kıyıdaki dağları kesen bir kanyonla terk eder. Kıyı ovasını Kelkit Vadisi'yle birleştiren bir kuzey-güney anayolu yoktur. Ancak Klasik Çağ sonlarında kullanıldığını bildiğimiz Ünye'yi Niksar'a, ve daha doğuda Tahnalcık Dağları'nın ötesinde Ordu'yu Koyulhisar'a bağlayan bazı tali yollar vardır (Yakar 1980:77, dipnot 11). Niksar'dan batı yönünde bir yol, Kelkit Vadisi'ni Erbaa'ya doğru izler ve Taşova'yı geçtikten sonra Ladik'e ulaşır. Taşova'da Yeşilırmak Vadisi Amasya'nın güneybatısına doğru doğal bir yol yapar. Yeşilırmak deltasının orta kısmının oldukça verimli ve kısmen ormanlık olmasına rağmen, prehistorik dönemin sonlarına tarihlenebilecek hiç bir prehistorik yerleşme yoktur. Toprağın alüvyal yapısı göz önüne alınırsa, bu durum hiç şaşırtıcı değildir. Çarşamba deltasının daha güneyinde yer alan tepelik alanda, tepelerin üst noktaları ya da yamaçlarında, İlk Tunç Çağı yerleşimine işaret eden izole höyükler vardır (Yakar 1985:234). Ladik kesiminde Tunç Çağı'na ait yerleşim yerleri, bölgenin doğusunda ve gölün güney kıyılarında yoğunlaşmıştır. Ancak Karaabdal'ın kuzeydoğusunda, Canik Dağları'na doğru, bu yerleşimin genişlediğine dair hiç bir iz yoktur.

Kelkit boyunca, özellikle de Erbaa ve Niksar arasında yer alan Tunç Çağı yerleşmeleri yoğun değildir. Erbaa bölgesindeki Tepecik, Horoztepe, Boğazkesen, Çobantepe ve Untepe gibi yerleşim yerlerinin konumu ve Niksar'ın 15 km batısında yer alan bir höyük (Yakar 1980:77-78, dipnotlar 13-18) Tunç Çağı'nda esas olarak Kelkit Vadisi'nin güney kısımlarında yerleşildiğine işaret etmektedir. Büyük höyüklerin olmayışı, M.Ö. 2. binyılda burada Orta Anadolu'ya özgü kasabaların yer almadığına dair bir işaret olarak kabul edilebilir, ancak bu kısımlarda yerleşik toplulukların oturmadığı anlamına gelmez. Muhtemelen tahrip edildikleri, yeniden inşa edildikleri

ya da terk edildikleri zaman, büyük höyükler yaratmayan, sadece ahşap ya da dal örgü ve kil malzemeden yapılan evlerden oluşan köylerde yaşamışlardır. Yukarı Kelkit Vadisi'ndeki Şiran bölgesi, İlk Tunç Çağı'nda belli bir dereceye kadar yerleşilmiş görünmektedir. Kelkit Vadisi'nin hemen güneyinde, Erzincan'ın kuzeybatısındaki Suşehri ve Refahiye ilçeleri arasında, İlk Tunç Çağı'na ait daha fazla yerleşim yeri vardır.

Çoruh Nehri ikinci Pontus silsilesinin yaylalarında, Aşkale-Erzurum Ovası'nın kuzeyinde doğar ve Pontus Dağları dışından akarak Bayburt'a ulaştıktan sonra doğuya döner. Çoruh Vadisi Bayburt'un batısında, Yukarı Kelkit Havzası ile olan su bölümü çizgisinde başlar ve alçak tepeliklerle dolu bir düz ovalar dizisi yaratır. Bu ova benzeri geniş vadinin üst kısımlarının güneyinde yer alan dağların dışından akan Pulur ve Lori Çayları birleşerek Çoruh Nehri'nin ana kolunu oluştururlar.

Bafra ve Çarşamba Ovaları'nı sınırlayan dağlar arasında, Bafra Ovası'nın doğusunda yer alan, yaklaşık 2000 m yükseltili Canik Dağları da vardır. Yine de, iki ova arası ve dışındaki ulaşım, Tunç Çağı'nda da bugün olduğu kadar kolay olmalıydı. Kıyıdaki silsilelerin kenarından geçen birbirine paralel çukurluklar boyunca giden Kelkit ve Yukarı Yeşilırmak, muhtemelen geçmişte de kullanılmış olan birkaç tali yol oluşturmaktadır. Ancak Alaçam ve Sinop arası gibi doğal yollarla aşılamayan ve güneyde İsfendiyar Dağları'nın kestiği bölgelerde, patikalar izole habitatlar arasında geçiş sağlamış olabilir. Bafra Ovası'nın güney ve güneydoğusunda yer alan dağlar, yani İç Anadolu'nun kuzeyinde yer alan ilk silsile, daha doğudaki daha yüksek ve sarp dağlar kadar ciddi bir engel yaratmaz. Bu doğal engellere rağmen, Kızılırmak ve Yeşilırmak Nehirleri ve kollarının (Kelkit, Çekerek, Gökırmak) büyük nehir vadileri Karadeniz ve İç Anadolu arasında geçiş sağlar. Örneğin, merkezi Hitit bölgesinden gelen yol, Çorum'un kuzeyindeki inişli çıkışlı bölge ve Karadağ Geçidi'ni geçtikten sonra, Samsun yakınında sahile ulaşır. Kargı'nın batısında Devrez Vadisi, Bolu kadar uzak bölgeleri, Ilgaz Dağları'nın güneyinde yer alan Çekerek, Ilgaz ve Tosya gibi bölgelerle birbirine bağlar. Devrez Çayı'nın güneyinde Köroğlu Dağları, Devrez Vadisi'ni Kızılırmak ve Terme Vadileri'nden ayıran doğal bir engel yaratır.

Hem Sinop hem de Kastamonu illerinde esas olarak İlk Tunç Çağı seramiği veren höyükler Orta Karadeniz Bölgesi'nin batısında geç prehistorik dönem yerleşimi olduğuna işaret etmektedir. Devrez Vadisi'nde 2. binyıl yerleşmeleri oldukça azdır, ancak Ilgaz civarında en azından iki yerleşim yeri vardır: Orta ve Son Tunç Çağı yerleşimi veren Salman Höyük ve 208. km Tepe (Yakar 1980:87; Burney 1956:192).

Ilgaz Dağları'nın kuzeyinde, özellikle batıdaki Eflani'ye doğru Tunç Çağı'na ait yerleşim yerleri daha yoğunlaşmaktadır. Her ne kadar daha kuzeyde Sinop ilinde yer alan Tunç Çağı höyüklerinin hiçbiri kazılmamış olsa da, yüzey araştırmaları Orta ve belki Son Tunç Çağı döneminde de bu bölgede yerleşik toplumların yaşamaya devam ettiğine işaret etmektedir (Yakar 1980:87, dipnot 29).

Karadeniz Bölgesi'ndeki Tunç Çağı höyüklerinin farklı büyüklükleri ve yerleri, üç tür yerleşme olduğunu göstermektedir: Dağ ve tepe yamaçlarındaki küçük köyler, tepelerin üstünde yer alan küçük köyler ve düzlükler ve alçak irtifalarda yer alan daha büyük yerleşmeler. Özellikle alüvyon ovalarında bulunan küçük höyüklerin büyük yerleşim yerlerinin yakınında yer alması, bunların sosyo-ekonomik açıdan büyük şehirler ya da köylere bağlı küçük köyler olduklarına işaret etmektedir. Bu nedenle, bu bölgedeki yerleşme hiyerarşilerinin 3. ve hatta belki de 4. binyıldan beri var olduğu ihtimali yüksektir.

GELENEKSEL YERLEŞME DOKUSU VE TOPRAK KULLANIMI

Karadeniz Bölgesi'ndeki Tunç ve Demir Çağı topluluklarının ekonomik stratejileri, herhalde bugünkü geleneksel köy topluluklarınınkinden çok farklı değildi. Bu bölgede yoğun hayvancılık yapılması ve kendi tüketimleri için çeşitli besin bitkilerinin yetiştirilmesi, farklı yüksekliklerde iki

ya da daha fazla yaşam alanı gerektirmektedir. Alçak irtifalarda yer alan kışlık yerler, sonbaharda tahıl tarlalarının ekilmesine olanak sağlarken, yüksek irtifalarda yer alan yazlık yerlerde, sığır, koyun ve keçiler altı aydan uzun bir süre boyunca yaylalarda otlatılabilmektedir. İrtifası 2000 m'yi aşmayan yüksek platolarda yer alan ormanlarda açılan alanlarda, buğdaydan çok arpa yetiştirilmektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde eski yerleşmeleri araştırırken, Pontus Dağları'nın nemli kuzey kanatları boyunca uzanan sürekli kırsal yerleşmelerin üst sınırınının yaklaşık 1000 m olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Ancak, yine de arpa tarımı için gerekli olan üst sınırın altında yer alan 1450 m'ye kadar, izole küçük köylere (canik) rastlamak mümkündür (Planhol 1966:298-299). Bu dağların güney kanadında, 1000-1800 m yükseklikte sürekli köylere rastlanmaktadır.

Dağlık bölgelerde yaşayan kırsal topluluklar başta çobanlıkla geçinir ve sığır ve koyun yetiştirirler. Ortalama bir ailenin 10-15 baş sığırı ve daha çok sayıda da koyunu vardır. Bu tür yerleşik çobanlar ekonomilerini hayvancılığın yanı sıra, küçük ölçekli tarım ve bahçıvanlıkla desteklerler. Bu bölgedeki geniş alüvyon vadileri ve delta ovaları tarıma daha fazla ağırlık veren topluluklarca yerleşilmiştir. Ilıman ve nemli iklime sahip Karadeniz sahilinin, özellikle sahilin dar toprak şeritleriyle sınırlandığı Çarşamba Ovası'nın ötesinde kalan kesimi, bahçıvanlık yapmak için çok uygundur.

Geniş nehir vadileri ve ovalarında yaşayan ve özellikle de büyük sürüleri olan çiftçi toplulukları, birbirine sadece 10-20 km uzaklıkta yer alan yaylaları ve kışlık köyleri arasında uzun zaman harcamak zorunda kalmazlar. Örneğin Bolu'nun yaylaları Bolu dağ içi platosunun kuzeyi ve güneyinde yer alır. İyi kaliteli toprakları ve geniş otlakları olan bu özel bölge, verimli habitatlar sunmaktadır. Karadeniz Bölgesi'nin başka yerlerinde de olduğu gibi, yüksek rölyefin yarattığı parçalı yapı, burada da köylerin dağınık evlerden oluşmaları ve geniş ovalar ve sahildeki büyük yerleşim kümelerinden uzakta yer almalarına neden olmuştur. Bu durum belki de neden Karadeniz Bölgesi'nin iç kesimlerinde oldukça seyrek halde Tunç Çağı yerleşmesi olduğunu açıklamaktadır.

Kuzey Anadolu Platosu'nun bu kısmında, karlar eridikten sonra köy haneleri iki gruba ayrılır. Bir grup, hayvanları küçük ahşap evlerden oluşan yayla köylerine çıkarırken, diğer grup kışlık köyde kalır. Çoğu zaman kışlık köy ile yayla arasında 3-5 saatlik yürüme mesafesi vardır ve bu nedenle yaylacılık dönemi boyunca kışlık ve yazlık köyler arasında genellikle çok yakın bir bağ kurulur. Yaylada yaşarken köylüler sadece hayvanlara bakmakla kalmaz, ağaçları keserek açtıkları arazilerde yazlık ürünler de yetiştirirler. Korunaklı vadilerde kurulmuş kışlık köylerde kalanlar ise, yaz sonu tahıl ürünlerinin hasatı ile uğraşırlar.

Bölgede çiftçiler ve yerli çoban topluluklarının yerleşmiş olmasına rağmen, 11. yüzyılda Türkmen çoban boyları Pontus Dağları'na sızmaktan çekinmemişlerdir. Onlar gelmeden önce, Trabzon (Trebizond) Krallığı'nın bu bölgesinde Yunan köylüler yerli çoban gruplarıyla bir arada yaşıyordu. Türkmen göçebeleri gelmeye başlayınca alçak yerlerde yaşayan yerleşik topluluklar köylerini terk ederek dağ vadilerine yerleşmişlerdir.[187] Gerçekten de bu göçebe grupların ortaya çıkışı, tahıl tarımının giderek azalmasına neden olmuştur. Türkmenlerin yerli halka uyguladıkları baskı, arkeolojik açıdan yeni bir kültürün başlaması ile değil, çiftçi köylerinin terk edilmesi ve dağlarda küçük yerleşmelerin ortaya çıkması şeklinde belgelenmiştir. Orta Tunç Çağı'nda arkeolojik belgelerde hiç bir iz bırakmayan Kaşka kabilelerinin gelişi de benzer bir fenomen dahilinde gerçekleşmiş olabilir.

Orta Asya'nın düz ve kumlu topraklarından gelmelerine rağmen, Türkmen göçebeleri dağlarda sürdürülen çobanlığa çabuk uyum sağlamışlardır. Çadırlarını ve eşyalarını taşımak için kullandıkları çift hörgüçlü develerinin soğuğa dayanıklı oluşu, belki de bu yüksek irtifalı bölgeye uyum

187 Her ne kadar Doğu Karadeniz Bölgesi'nde bu eski toplulukların kalıntıları zor izlense de, sahilin batı kesiminde, Karasu'nun batısında yer alan Yörük yerleşmeleri, göçebe geçmişte yaşayan dağınık gruplar geleneğini yansıtmaktadır (Dönmez 1964:167).

Res.106: Doğu Karadeniz Dağları'nda yer alan sürekli köyler. Evler terk edildiğinde yıkılır ve kalıntılar kalın bitki örtüsünün altında kalır. Muhtemelen kendi köylerini kuran Kaşkalılar, çoğu eşyalarını ağaçtan yapmaları nedeniyle arkeolojik belgelerde karşımıza çıkmamaktadır.

sağlamalarını kolaylaştırmıştır (Planhol 1966:302). Aslında Türkmen grupları, en başından beri alçak bataklık ovalar ve deltalar ya da sahilde yerleşmekten kaçınmışlardır. Sadece daha geç dönemde, dağ havzaları ve platolar üzerindeki baskı arttığında, kışın küçük gruplar halinde sahil bölgelerine taşınmaya başlamışlardır.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde çobanlığın geleneksel yerleşik tarzı, Hemşinli, Gürcü ve Laz gibi çeşitli etnik gruplar arasında hâlâ devam ettirilmektedir. Karagöl Dağları, Ordu ve Giresun'un iç kesimleri, Pontus Dağları'ndaki mevsimlik yerleşim dokusunun sayısız örneklerinden birini vermektedir. Ortalama beş ya da on haneden oluşan ve genellikle yüksekteki küçük vadilerde yer alan obalar, arpa tarlaları ya da çayırlarla çevrilmiştir. Bu obalar, kışlık köyleri vadiler ya da Pontus Dağları'nın yamaçlarında yer alan topluluklara aittir. Kışlık köyleri yüksek yamaçlarda yer alan toplulukların mevsimlik konaklama yerleri birkaç saatlik yürüme mesafesinde, sahil bölgelerinde yaşayan topluluklarınki ise, iki günlük mesafede yer alabilir. Kuzeydoğu Pontuslar'ın güney yamaçları, Yeşilırmak Vadisi'nde yer alan kışlık köylerinin, yaylalarından 200 km ya da iki hafta yürüme mesafesinde yer aldığı topluluklar tarafından yerleşilmiştir. Bu nedenle, Karadeniz Bölgesi'ndeki yazlık göç dokusu, yaylak ve kışlaklar arasında kat edilmesi gereken mesafeye göre değişmektedir.

Bu bölgede yapılan dikey yaylacılık, çiftçi topluluklarının çobanlık yapan kesimlerinin kışlık köylerini sürü hayvanlarıyla beraber Nisan ayında terk etmelerini ve Kasım'a kadar yaklaşık yedi ay geçirecekleri yayla yerleşmelerine tırmanmalarını gerektirmektedir. Hemşinliler yaylak ve kışlakları arasındaki geleneksel göç hareketini halen sürdüren gruplar arasındadır. Trabzon ve Rize illerinde, Maçka, Altındere Vadisi, Ziyaret Dağları otlakları, Fındıklı, Haraköy, Ardeşen ve Çamlı Hemşin, Ayder ve Kaçkar Dağı otlaklarında bu gruplara rastlamak mümkündür. Kaçkar otlaklarını kullanan batıdaki Hemşinli gruplar, muhtemelen uzak geçmişte çobanlık yapan grupların da uygulamış olduğu kullanım tarzını gözler önüne sermektedir. Nisan ve Mayıs aylarında yükseklerde yer alan otlaklar hâlâ karla kaplıysa, bu gruplar hayvanlarını önce alçak yerlerde otlatırlar. Kısıtlı taşıma kapasitesi olan en yüksek otlaklara Haziran başında çıkar ve Temmuz sonuna kadar orada kaldıktan sonra, Ağustos ve Kasım ayları arasında aşağıda yer alan otlaklara inerler. İster çekirdek ister geniş olsun, her ailenin iki evi olması, her sene iş gücünün altı ay ya da daha uzun bir süre için bölünmesi anlamına gelmektedir. Genellikle hane reisinin karısı hangi kızlarının ve/ya da hangi gelinlerinin yaylaya çıkacağına, hangilerinin ailenin geri kalan üyelerine bakmak üzere kışlık köyde kalacağına karar verir. Yaylada yapılan en kolay günlük faaliyet hayvanları gütmektir. Ailenin en genç üyelerine bu sorumluluk verilirken, erkek çocuklar günlük ev işi yapmazlar. Bu nedenle sadece kızlar kafalarının üzerinde ya da omuzlarında su taşırken göze çarparlar. Hayvanlar için durmadan kışlık ot kesilmesi, toplanması ve bunların büyük balyalar ha-

linde çoğunlukla kadınların sırtlarında kışlık köye taşınması yaylalarda yapılan en yorucu faaliyettir. Geleneksel olarak çoğu yayla faaliyetinin kadınlar tarafından yapılması nedeniyle, her yıl yaylaya erkeklerden çok kadınlar çıkmaktadır.

Karadeniz Bölgesi'ndeki yaylaların bazıları, özellikle de sahil köyleri ve kasabalarına ait olanlar, pazar yeri olarak da kullanılır. Yaz mevsiminde, diğer yaylalardan gelen köylülerin çeşitli mallar satabilecekleri ve/ya da değiş-tokuş edebilecekleri ve besin ürünleri satın alabilecekleri haftalık pazarlar kurulur. 19. yüzyılda bataklık Karadeniz sahili sivrisinekler yüzünden halen yazın yaşamak için sağlıksız bir yerdi. Bu nedenle, bazı yayla yerleşmeleri yaz aylarında sahil kasabaları için idari merkez görevini görüyordu (Planhol 1966:298-302).

Yüksek rölyef nedeniyle, Karadeniz Bölgesi'nin dağlık kesimlerindeki tahıl tarımı iç kısımlardaki küçük nişlerle sınırlanmıştır. İklim ve irtifa tarım yapılmasını azaltan faktörlerdir. Örneğin, fazla yağış alması nedeniyle, Rize yöresi gibi aşırı nemli olan bölgelerde, daha az nemli iç kesimler dışında buğday yetiştirilemez (Gökgöl 1939:544). Yüksek plato bölgelerinde, 1000 m'ye kadar olan yüksekliklerde sonbaharda belli buğday türleri yetiştirilirken, 2000 m'ye kadar olan yüksekliklerde bu tahıl baharda ekilir.[188] Bu nedenle Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan yaylaların bazıları sadece çobanlık için değil, belli ürünlerin yetiştirilmesi için de uygundur. Bazı bölgelerde, var olan eski Yunan köylerinin yerine oba yerleşmelerinin kurulmuş olması da bu gerçeği doğrulamaktadır.

Yerel köy mimarisinde iklim ve topografi evlerin inşasında rol oynayan önemli faktörlerdir. Karadeniz Bölgesi'nde yüksek oranda nemlilik ve yağış miktarı İç Anadolu'da olduğundan çok daha ılımlı bir iklim yaratmaktadır. Bu nedenle evlerin kuzeye bakması burada daha az önem taşır. Çok fazla yağmur yağdığı için, sahil bölgesinde ya da alüvyon ovalarındaki evlerin çoğu alçak kazıklar ya da büyük kaya parçaları üzerine inşa edilir. Bu şekilde yükseltilen zeminler havalandırma sağlar ve doğal olarak evin içindeki rutubet azalır. Bu bölgede ahşap ana yapı malzemesidir. Bafra ve Çarşamba Ovaları'nda taş ya da kerpiç gibi diğer yapı malzemeleriyle bir arada kullanılır. Kırsal mimariye, zemin katlarının taştan ve üst kat duvarlarının doldurulmuş ahşap karkaslardan inşa edildiği iki katlı evler damgasını vurmuştur. Dolgu malzemesi, kireçtaşı ya da çamur harçla sağlamlaştırılmış dere taşı ile çamur doldurularak sıvanmış bağdadi çıta arasında değişmektedir. Yükseklik arttıkça ağaç örtüsü de yoğunlaştığı için, bölgesel mimaride ağaç da giderek daha bolca kullanılmaya başlar. Nemden ötürü, temeller ve zemin katlar yine taştan yapılır, ancak ikinci katlarda sadece ahşap kalaslar kullanılır. Bahar ve yaz aylarında oturulan, daha yukardaki yayla evleri daha küçük ve tek katlıdır. Çobanlık yapan yerleşik toplulukların oturduğu

Res.107: Batı Karadeniz Bölgesi'nde mısır başlıca üründür. *Solda*) Sapları ve yaprakları hayvanları beslemek için yığınlar halinde saklanır. *Sağda*) Mısırlar, kazıklar üzerine yapılan eve benzer ambarlarda depolanır.

188 Bu durum Artvin yöresinde iyi belgelenmiştir (Gökgöl 1939:545, Grafik No. 107).

bu mevsimlik konutlar, içerde hem hayvanlar hem de insanların aynı çatı altında barınabileceği şekilde iki bölüme ayrılmıştır.

Ahşap malzeme kullanılması, iki ve hatta üç katlı evlerin yapılmasına olanak sağlar. Çok sık ormanlık alanlarda, ağaçlar bir ev için gereken yerin açılabilmesi için kesilir. Bazen dört ağaç, zıvana ve zıvana dili ile desteklenen kütük ya da kalaslarla çevrili kare ya da dikdörtgen bir alanı sınırlayan köşe keresteleri olarak bırakılır. Bu köşe ağaçlarının dalları kesilir ve kazık olarak kullanılmadan önce gövdeleri kurumaya bırakılır. Fazla yağış nedeniyle hafif inşa edilen damlar, semer biçimli ya da dört tarafa eğimli yapılırlar.

Res.108: Ordu'nun güneyinde yer alan Ulubey yakınındaki taş temelli kütük evler. Karadeniz dağlarındaki bu evlerde hayvancılıkla uğraşan aileler yaşar. Bu evlerin zemin katları başta sığırlar olmak üzere hayvanlara ayrılmıştır. Yazın hayvanlar civarda otlar. Kışın da yaz boyunca ev dışında toplanan ve saklanan yemlerle ahırlarda beslenirler.

Res.109: Karadeniz Bölgesi'nde kırsal mimariye ait örnekler. Farklı yapılan bu evler farklı geçim ekonomilerine işaret eder. Ağırlıklı olarak hayvancılık yapıldığı daha büyük hayvan barınaklarından, tarıma daha fazla önem verilmesi ise ambarların varlığından anlaşılır.

Res.110: *Solda*) Bir Doğu Karadeniz evi. Duvarlar büyük dere taşlarıyla doldurulmuş ahşap karkaslardan yapılmıştır. *Sağda*) Evin yanında ahşap bir ev şeklinde inşa edilmiş serenderin madeni başlıklı kazıkları sayesinde kemirgenlerin mısıra ulaşması engellenir.

Res.111: Doğu Karadeniz Dağları'nın birinci ve ikinci silsileleri arasında yer alan Bayburt Ovası'nın köy mimarisi, Doğu Anadolu yaylalarında görülen bazı özellikler sergiler. Kışa hazırlanılırken, samanlar damlara, kurutulmuş tezekler de pişirme ve ısıtma amaçlı kullanılmak üzere evin dışına yığılır.

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA YERLEŞME DOKUSU

Anadolu'da Hititlerin tasvir ettiği bazı coğrafi özellikler, Karadeniz Bölgesi'nin topografyası ve özellikle de ilk Pontus silsilesinin yer aldığı bölgeye çok benzer. Hitit metinlerinde bahsedilen ve şehirler, köyler, küçük köyler, askeri garnizonlar vs.'den oluşan yaklaşık 2000 Hitit yerleşmesinin belki de yüzlercesi (URU=Hit. *happira*) Karadeniz Bölgesi'nde yer almaktadır.[189] Hitit me-

189 Bu yer adlarının yaklaşık 1600 tanesi için bkz. del Monte-Tischler. Kültepe, Maşat ve diğer kaynaklar bu adlara 400 tane daha eklemiştir. Bkz. Ünal 1989:18-19, dipnot 8.

tinlerinde yer adlarından sadece tarihi kapsamda bahsedilmesi, Anadolu'daki Orta ve Son Tunç Çağı yerleşmelerinin gerçek sayısının çok daha fazla olduğunu düşündürmektedir. Bu nedenle bugüne kadar arkeolojik araştırmalarda ortaya çıkarılan oldukça az sayıdaki Hitit yerleşmeleri (Güterbock 1961), bütünün ancak bir parçasını oluşturmaktadır. Kuzey Anadolu'da belirlenemeyen yerleşmelerin oranı daha da büyük olmalıdır.

Çarşamba Ovası gibi, Aşağı Yeşilırmak ve Kelkit Vadileri'nde doğu Kaşka kabilelerinin yerleştiği varsayılmaktadır. Onların topraklarını muhtemelen Hitit Yukarı Ülkesi'nden ayıran Kelkit, verimli bir vadi yaratmaktadır. Bu nehrin doğu tarafında yer alan yukarı vadisi oldukça geniştir, ancak Reşadiye'nin altında Niksar Ovası'na açılmadan önce daralır. Bu nedenle, Kelkit Vadisi, doğu Kaşka kabileleri ve Yukarı Kelkit ve Çoruh Vadileri arasında yerleştikleri varsayılan Azzi ve Hayaşa kabileleri ve Erzincan ve Erzurum illeri arasında bir tampon bölge oluşturmuş olabilirdi. Yeşilırmak Tokat'ın batısı-güneybatısından akar ve buradan geniş Kazova ve dar bir vadinin içinden geçerek, önemli bir Hitit bölge merkezi olan Hakmiş'le eşitlenebilecek Amasya'da açık araziye ulaşır (Yakar 1980:77).

M.Ö. 2. binyıl yerleşmelerinin çoğunun Kelkit Vadisi'nin güneyi ve Aşağı Yeşilırmak'ın batısında yer aldığı Aşağı Yeşilırmak ve Kelkit boyunca uzanan Tunç Çağı yerleşmelerinin dağılımı, daha çok Kummeşmaha bölgesinin varsayıma dayanan tanımına uygunluk göstermektedir. Her iki vadinin de Hititler için önemli savunma hatları oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu doğal sınırlar, surla çevrili şehirler ve askeri garnizonlar kurmak suretiyle daha da güçlendirilmiştir.

Bafra Ovası, Aşağı Kızılırmak Vadisi, Durağan, Kargı ve Bafra Ovası'nın güneyindeki dağlık bölgenin genel olarak, Vezirköprü, Havza ve Ladik Ovası'nda yer alan Hitit sınır yerleşmelerini tehdit eden Kaşkalıların merkezî hâkimiyet bölgesi olduğu kabul edilmektedir. İsfendiyar Dağları'nın güneyindeki vadiler ve belki Ilgaz Dağları'nın güneyindeki vadiler de dahil olmak üzere, Sinop ve Kastamonu illerinde batı Kaşka kabilelerinin yerleştiği ve doğu Gökırmak Vadisi'nin Dahara Nehir Ülkesi'nin bir parçası olduğu düşünülmektedir (Yakar 1980:76, dipnotlar 9-10; von Schuler 1965:41, 43).

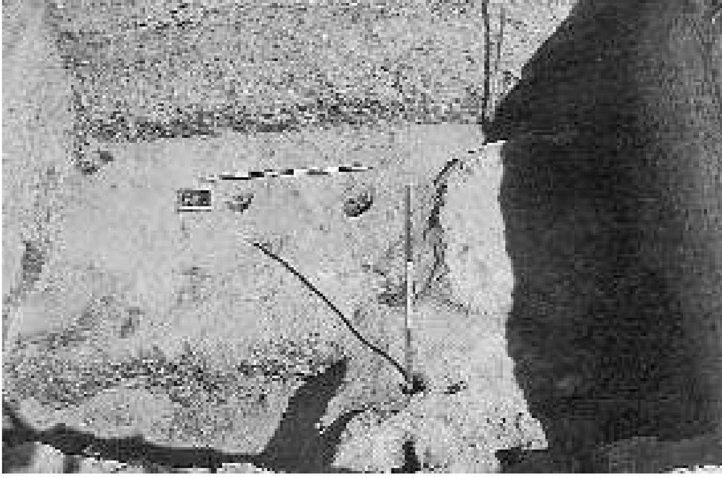
Karadeniz Bölgesi'nde Kaşka ülkeleriyle ortak bir sınır paylaşan, ancak genelde Hititlerin bir müttefik olarak gördüğü Tummanna ülkesi, surla çevrili birkaç şehirden oluşmuştu. Anlaşılan II. Murşili, Kaşka saldırılarına karşı koyabilmesi için Pala ülkesini de surlarla çevirmişti.[190] Ne yazık ki, arkeologlar bugüne kadar surlarla çevrilmiş oldukları iddia edilen bu şehirlerin yerlerini ya da plan ve mimari bakımdan Hatti çekirdek bölgesindeki şehirlere benzeyip benzemediklerini saptayamamışlardır. Diğer yandan Hitit kralları, Kaşkalıları kontrol altında tutmak için hiç şüphesiz belli bölge yerleşmelerini surlarla çevirmek ve halkın güvenliğini sağlamak için askeri garnizonlar kurmak zorunda olduklarının farkındaydılar. Bu nedenle, Kargı, Merzifon ve Taşova ekseninde ya da daha kuzeyde Taşköprü - Boyabat - Durağan - Vezirköprü ve Havza hattındaki Tunç Çağı kalıntıları veren bazı höyüklerin, Hitit krallarının Kaşkalıların Hatti içine sızdığı noktalarda kurdukları ileri karakol mevkileri ve müstahkem kaleler olduklarını varsayabiliriz.[191]

Hitit döneminde aralıklarla yerleşilen Kavak höyüğü, Hatti çekirdek bölgesini Kaşka bölgesine bağlayan ana yol üstünde önemli bir yerleşmeydi. Kavak'tan sonra bu güzergâh, Murat Çayı'nın batısında bütün Karadeniz sahili boyunca, Samsun'daki Dündartepe yakınında bir patika izler. Bu hat boyunca ve Yeşilırmak'ın batısında, Kaleyeri Tepesi, Çamlık, Bağ Tepesi ve Dedeüstü Tepesi gibi M.Ö. 2. binyıla ait yerleşmeler vardır. Hititler bu yerleşmeleri de, Kavak ve Dündartepe gibi, ileri karakol mevkileri haline getirmiş olabilirler (Yakar ve Dinçol 1974:43-47).

Bafra Ovası, Aşağı Kızılırmak Vadisi, Bafra Ovası'nın güneyindeki dağlık bölge ve Durağan-Vezirköprü-Havza-Ladik hattındaki inişli çıkışlı bölgede yer alan yerleşmelerin dağılım düzeni,

190 Murşili'nin Annalleri, 16. yıl. Bkz. Garstang ve Gurney 1959:30.

191 Şuppiluliuma'nın İcraatleri, KUB XXI, 29, ii, 1-5; Murşili'nin Annalleri, 5. ve 16. yıllar.

Res. 112: İkiztepe. Ağaç, Tunç Çağı'ndan beri Karadeniz Bölgesi'nde kullanılan başlıca yapı malzemesidir.

birbirlerine birkaç kilometre mesafede yer alan yerleşim kümeleri sergilemektedir (Yakar ve Dinçol 1974:92-93; Yakar 1980:76-79). İkiztepe, Dündartepe ve Kavak'ta elde edilen veriler, Orta Tunç Çağı'nda ovada yaşayan toplulukların ağırlıklı olarak tarımla geçindiklerine işaret etmektedir. Ancak, günümüzde aynı hatlar üzerinde yaşayan topluluklukların da yaptığı gibi, bu toplulukların bazıları hayvancılığa daha fazla önem vermiş olabilir.

İkiztepe höyüğü, Bafra Ovası'ndaki yerleşmelerin düzeni ve dokusuna örnek teşkil etmektedir (Alkım ve diğ. 1988; Yakar 1975). Burada Son Kalkolitik Çağ ve belki de daha öncesinde bile yerleşilmişti.[192] En erken yerleşenlerin bıraktığı çanak çömlek topluluğu hem Güneydoğu Avrupa hem de İç Anadolu'nun kuzeyinde bulunanlara benzerlik göstermekte ve böylece Orta Karadeniz Bölgesi'nin Anadolu-Balkan kültürünün bir parçası olduğunu göstermektedir. Köy mimarisi, yerel yapı özellikleri gösterir; dal örgü ve kil sıva bileşimiyle inşa edilen evlerde, sabit ocak ve fırınlar yer alır. Evlerin büyük ve dayanıklı inşa edilmiş olması sürekli bir yerleşme olduğuna işaret etse de, sıcak ve nemli yaz mevsiminde burada oturulup oturulmadığı konusu biraz şüphelidir. Kızılırmak deltasının bataklık geniş aşağı vadisinin halen sivrisineklerin üremesi için ideal ortamı hazırladığı göz önünde bulundurulursa, yazın halk ekonomik faaliyetlerini Pontus Dağları'nın daha yüksek irtifalarına taşımayı tercih etmiş olabilir.

İkiztepe'de İTÇ I-II'de yerleşenler tahıl ve hayvan yetiştiren çiftçilerdi. Geçim faaliyetleri arasında avcılık ve balıkçılık da vardı. İkiztepe'nin hayvan topluluğunda çok çeşitli türlerin yer alması, yerleşmede nemli koşulların hüküm sürdüğüne ve etrafında ormanlık alanların bulunduğuna işaret etmektedir. Kızılırmak boyunca kamış yataklarının bulunması da, avlanma ve büyük sığır sürüleri için ideal ortamı yaratmış olmalıdır. Ortaya çıkarılan hayvan kalıntıları sığır, koyun, keçi ve domuz gibi evcil hayvanların köyde yaşayanların et ihtiyacını karşıladıklarını göstermektedir (Alkım ve diğ. 1988:226-244). Hayvanların öldürülmesi ile ilgili veriler koyun ve keçilerin sütlerinden çok etleri, yünleri ve derilerinden faydalanmak üzere yetiştirildiklerine işaret et-

192 Çanak çömlek tipolojisine bakarak Thissen, son zamanlarda İkiztepe'de daha da önce yerleşildiğini ileri sürmüş ve İTÇ I'e tarihlenen tabakaların (Yakar 1975) İlk Kalkolitik Çağ'a ait olduğunu söylemiştir (Thissen 1993:215-219).

mektedir. Daha geç dönemlerde, İTÇ II-III'te, en çok domuz eti tüketildiği anlaşılmaktadır. Sığırlar muhtemelen esas olarak etleri için değil, koşum hayvanı olarak kullanılmak üzere yetiştirilmişlerdir. Bir koyundan elde edilecek etin on katını verdikleri göz önüne alınırsa, sığırların düzenli olarak kesilen hayvanlar listesinin en başında yer almadığını varsaymak yanlış olmayacaktır. Günümüz kırsal kesiminde uygulanan et tüketim tarzları da bir öküz ya da ineğin ancak iş görmez hale geldiğinde kesildiğini göstermektedir. Çok değerli olmaları nedeniyle, önemli kutlamalarda dahi bu hayvanlar kesilmez. Kesildiği zaman da, büyük miktardaki et, tek bir hane tarafından tüketilmez ve özellikle akrabalık bağı varsa, bütün bir topluluk arasında paylaşılır. İkiztepe halkının et ihtiyacının bir kısmını karşılayan yabani domuz, alageyik (*Dama*) ve karaca (*Caprelous*) gibi büyük avların yakalanması halinde, buna benzer bir uygulamanın İkiztepe'de de sürdürüldüğü düşünülebilir.

İkiztepe'nin paleo-botanik verilerine göre, Tunç Çağı başında köylüler yaygın şekilde Emmer buğdayı (*Triticum dicoccum*) yetiştirmiştir. Sonradan, 3. binyılın sonu ve 2. binyılın başlarında, makarnalık buğday/ekmeklik buğday (*Triticum durum/aestivum*) daha çok üretilmeye başlanmıştır (Alkım ve diğ. 1988:257-260). Tanesini sert kavuzların sardığı Emmer buğdayının aksine, çıplak ya da doğal harmanlanan buğdaylarda, olgunlaşan ve başakçığın içinde gevşeyen tahıl, harmanlama sırasında kolayca kabuğundan çıkar. Bu nedenle bu tür buğdayın yetiştirilmesi, iş gücü ve ekonomik açıdan daha elverişlidir. Bu bağlamda, Anadolu'nun diğer bölgelerinde gözlemlenen tarımsal gelişme ve besin bitkileri tercihlerinin Karadeniz Bölgesi'ne de ulaştığı anlaşılmaktadır. Burada yetiştirilen diğer bitkiler arasında kabuksuz altı sıra arpa (*Hordeum vulgare*), çayır bezelyesi (mürdümük) ve kara burçak sayılabilir.

Tabakalanmanın yerleşmede büyük kesintiler olduğuna dair açık bir işaret vermemesine rağmen, M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında burada başka bir grup halk yönetimi ele geçirmiş olabilir. Bu grup, İkiztepe'de daha önce yaşayan halktan ana höyükteki bir mezarlıkta ortaya çıkarılan zengin madeni aletler topluluğuyla ayrılmaktadır. Madeni eşyalar arasında silahların büyük bir yer tutması, İkiztepe İTÇ III halkının muhtemelen sadece basit çiftçiler olmadıklarına işaret etmektedir.

I No.'lu höyüğün üzerindeki İTÇ II yerleşmesinin tepesinde yer alan ve ölü gömme (inhumasyon) geleneğinin uygulandığı tek bir geniş alanda kurulan mezarlığın yeri, yeni grup geldiğinde yerleşmenin bu kısmının artık kullanılmadığını göstermektedir. İskeletler üzerinde yapılan patolojik incelemeler (Alkım ve diğ. 1988:261-275) muhtemelen Anadolu'nun bu ya da diğer bölgelerindeki başka topluluklara benzer şekilde, bu topluluk üyelerinin ömürlerinin oldukça kısa olduğuna işaret etmektedir. Ölümlere içlerinde birkaç tüberküloz ve beyin kanseri vakasının da yer aldığı çok çeşitli hastalıklar neden olmuştur. Özellikle küçük ve büyük yaşlardaki çocukların ölüm oranı çok yüksektir ve yetişkin olanlarda da en fazla ölüme 30-40 yaş grubunda rastlanmaktadır. Anlaşılan zamansız ölüme kötü beslenme yol açmamıştır. Aslında çoğu iskeletin dişlerinin sağlıklı durumda olması İTÇ III halkının et, balık ve sebzeyle beslendiğine işaret etmektedir. Ekmek ya da bulgurun ise çok miktarlarda tüketilmediği anlaşılmaktadır.

M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında, Orta Karadeniz Bölgesi'ndeki yerleşim dokusunda bir değişiklik olduğu söylenebilir. Yüzey araştırmalarının sonuçlarını büyük yerleşik toplulukların sayısında bir azalma olduğu şeklinde yorumlamak mümkündür. Belki de bu dönemde bölgede çobanlık yoğun çiftçiliğe tercih edilmişti. Topluluklar, yerel ve muhtemelen yüksek seviyede maden teknolojisine sahip işgalci gruplardan oluşmuştu. Bu dönemde içlerinde en fazla madeni eşyaların yer aldığı zengin buluntulara sahip mezarlara sadece bu bölgede değil, daha güneye doğru İç Anadolu'nun kuzey kesimlerinde de rastlanmaktadır. Örneğin İkiztepe'de çok çeşitli tunç silahların ortaya çıkarıldığı İTÇ III mezarları, bazı aşiret toplulukları ya da güçlü kabilelerin bölgedeki otoritelerini silah gücüyle kabul ettirdiklerine işaret ediyor olabilirler.

Karadeniz Bölgesi'nin hem yerleşik düzeni gerektiren tarım hem de daha fazla hareketlilik gerektiren yoğun hayvancılık için uygun olması nedeniyle, yüzey araştırmalarına dayanarak, İTÇ III döneminde hangi ekonominin daha yaygın şekilde kullanıldığı hakkında kesin bir vargıya var-

mak zordur. Bu arada ne çoban göçebelik ne de başka herhangi bir ekonomik düzenin tamamen durağan olmadığı ve bir diğeri pahasına da olsa, yayılma eğilimi gösterebilecekleri önemle vurgulanmalıdır (Barth 1966:18-19). Ekonomik stratejilerdeki bu değişiklikler, ancak verilerin sistemli kazılardan elde edildiği yerleşme dokularında gözlemlenebilir.

M.Ö. 3. binyılın sonunda, Bafra Ovası'ndaki yerleşmelerin sayısında bir azalma olduğu açıktır. Buna karşın yerleşmelerin boyutu büyümüştür. Orta Tunç Çağı'nda İkiztepe'de yerel mimari geleneğine göre büyük yapılar inşa edilmiştir. Burada üretilen çanak çömleğin Orta Anadolu'nun çark yapımı tek renkli geleneğine göre yapılmış olması, İkiztepe'nin Karum dönemindeki başlıca ticaret merkezleriyle olan yakın bağları konusunda hiç şüphe bırakmamaktadır.

Orta Tunç Çağı'nda sığır, İkiztepe'nin hayvan topluluğunda, önceki dönemlere göre daha büyük bir yer edinmiştir. Bu da belki tarımın yerel ekonomide daha büyük bir rol oynadığına işaret etmektedir. Eğer bu durumun bölgede yaşanan genel bir eğilim olduğu kabul edilirse, köylerde sayıları artan sığırların, M.Ö. 2. binyılın başlarında Bafra Ovası'nda yaylacılık yapma gereksinimini doğurdukları sonucu çıkarılabilir. Sürülerin otlamaları için yaylalara götürülmeleri sayesinde, köylerin etrafında yer alan çayırlar üzerindeki baskı azaltılmış ve ekili tarlaların da zarar görmesi önlenmiş olabilirdi.

Yerleşme M.Ö. 18. ya da 17. yüzyılda tahrip edilmiş ve terk edilmiştir. Hitit Dönemi'nde burada, en azından sürekli olarak yerleşilmediği anlaşılmaktadır. Bafra Ovası'nda bugüne kadar yapılan yüzey araştırmalarında Son Tunç Çağı'na ait yerleşmeler saptanamamıştır. Eski Krallık Dönemi'nde Hititlerin bu bölgeyi çoktan Kaşkalılara karşı kaybettiklerini düşünsek bile, Kaşkalıların burada yeni bir yerleşme kurmamış olmaları ilginçtir.

Kaşkalıların yaşadığı varsayılan topraklarda, onlara atfedilebilecek hiçbir arkeolojik belge yoktur. M.Ö. 2. binyılın ilk yarısında Orta Karadeniz Bölgesi'ne giren bu kabilelerin köylerinin çoğunu dağ yamaçları ve vadilerinde kurduklarını varsaymak mantıklı bir yaklaşım olacaktır. Eğer bu varsayım doğruysa, ahşap köy evlerinin üzerini kalın bir bitki örtüsü kaplamış ve evler hiçbir iz bırakmadan ortadan kaybolmuşlardır (Yakar ve Garzon 1976). İkiztepe, Dündartepe, Tekeköy ve Kavak gibi kazılan yerleşmeler ve Kilistepe-Alaçam ve Oymaağaç gibi yüzey araştırmalarının yapıldığı höyüklerde, Orta Anadolu'ya özgü olanlar dışında herhangi bir maddi kültür kalıntısı bulunmamıştır. Zayıf olmakla birlikte, Karadeniz Bölgesi'nin fethinin ardından, içlerinde Nerik gibi önemli kült merkezlerinin de yer aldığı bölgelerde yaşayan tüm yerli halkın bölgeyi terk etmediği şeklinde bir ihtimal de vardır. Buna göre kalanlar, Kaşka hâkimiyeti altında önceki yaşam tarzlarını devam ettirmiş ve hatta kendi seramiklerinin yanı sıra Orta Anadolu geleneğine göre başka seramik türleri de üretmişlerdir.

Hangi tabakaya ait olduğu bilinmeyen bazı buluntular dışında, Orta Karadeniz Bölgesi'nde ortaya çıkarılan Son Tunç Çağı buluntularındaki yetersizliğin, yerleşme dokusundaki genel bir değişimi yansıttığı düşünülebilir. Bu duruma muhtemelen Hititlerin bölgedeki politik hâkimiyetlerinin azalması ya da tamamen kaybolması neden olmuştur. II. Murşili ve III. Hattuşili'nin Kaşkalılara karşı yapılan her seferde zafer kazandıklarını iddia etmelerine rağmen, M.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda Hititlerin bu bölgede güçlü bir varlık gösterdiklerine işaret eden kesin bir kanıt yoktur.[193] Diğer yanda arkeolojik belgeler Hititlerin Hatti'nin kuzeyinde yer alan bölgelerin çoğuna hâkim olduklarını göstermektedir. Örneğin, Vezirköprü'nün kuzeybatısındaki Oymaağaç höyüğünün (Höyüktepe) surla çevrili bir Hitit şehri olduğu anlaşılmaktadır. Kızılırmak'ın güneydoğusunda yer alan Vezirköprü bölgesini, Karadeniz sahilindeki İsfendiyar dağ silsilesine dahil Soluk Dağları'nın kuzeydoğusunda yer alan Alaçam-Sivritepe'ye bağlayan dağ yolunun güneyinde bulunan bu yerleşmenin stratejik konumu sayesinde Hititler, kuzeyden gelen bazı Kaşka saldırılarını kontrol altında tutmuş olabilirlerdi.

193 Son Tunç Çağı'na ait az sayıdaki maddi belgeler, Orta Anadolu geleneğine göre yapılmıştır (Yakar ve Dinçol 1974:97-98).

Kaşkalılara karşı yapılan askeri seferlerle ilgili Hitit belgeleri, saldırıya uğradıklarında "bu kabilelerin dağ köylerine çekildiklerinden" bahsetmektedir.[194] Hitit seferlerinin Kaşka aileleri ve sürülerinin herhalde dağ otlaklarında olduğu bahar aylarında başlaması nedeniyle bu durum şaşırtıcı değildir.[195] Bu belgeler aynı zamanda Hitit ordusunun ganimet peşinde koşmak ve "gidip tahıl ve şarap getirmek" zorunda kalması nedeniyle, dağlık Kaşka bölgesinin (von Schuler 1965) çok sayıda yerleşmelerle dolu olmadığına işaret etmektedir.[196]

Hitit orduları ve Kaşkalı yağmacılar arasındaki karşılaşmaların açık arazide yapılmamış olması da, Kaşkalıların Bafra ya da Çarşamba ovalarında büyük yerleşmeleri bulunmadığına dair şüpheyi desteklemektedir. Kaşkalılar iyi donanımlı ve güçlü Hitit ordusuyla genellikle dağlık arazide, ormanlarda ve nehirlerin sığ yerlerinde karşı karşıya gelmişlerdir. Kaşka kabilelerinin dağ yamaçlarının aşağı kesimlerinde ve vadilerde kışlık köylerinin olup olmadığı sorusu ise açık kalmaktadır. Eğer Orta ve Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Alp tipi bir yaylacılık yapmışlarsa, yazlık köylerinin 1000 m ve üstündeki ve kışlık köylerinin de bunun altındaki irtifalarda yer alması gerekirdi. Kışın bunun tersi türde bir yaylacılık yapmış olsalar, İkiztepe gibi yerleşmelerde daha bariz bir Son Tunç Çağı maddi kültür birikimi ortaya çıkarılması gerekirdi.

Karadeniz Bölgesi'nde hiç Kaşka mezarlığına rastlanmamış olması da ayrı bir muammadır. Gerçi bu kabilelerin gerçekten de ters yaylacılık yapmış olmaları halinde, alçak irtifalardaki geçici kışlık köylerinin Bafra ve Yeşilırmak ovalarının alüvyon ovaları ve geniş vadilerinde yer almış olması ihtimali de vardır. Bu tür düz yerleşmeler, çoktan Kızılırmak ve Yeşilırmak'ın kalın çökel tabakaları altında kalmış olurdu.

Bölgenin Kaşka kabilelerince yerleşilmesinin ardından Hititler, hiç şüphesiz Hatti'ye yakın olan ve önemli yollara bakan Orta Tunç Çağı'na ait yerleşmelerin bazılarını ileri karakol haline getirmişlerdir. Karadağ Geçidi'nin güneyinde, yoğun yerleşilen Merzifon, Amasya, Ladik ve Taşova ilçelerini Samsun iline bağlayan önemli bir yol kavşağında yer alan Salur Höyük (Yüktepe) böyle bir yerleşme olabilirdi (Yakar 1980:84, Res. 8). Kelkit Vadisi, Erbaa Ovası, Taşova ve bir dereceye kadar Ladik'te yer alan Hitit yerleşmelerinin, içlerinde etnik Kaşkalı, Hattili, Hititli ve belki NAM.RA gruplarının da bulunduğu sınır kasabaları ve Kelkit Vadisi boyunca uzanan bazı Tunç Çağı yerleşim yerlerinin de sınır yerleşmeleri olma ihtimali yüksektir (Yakar 1992:510).

Çoruh Vadisi ve Bayburt Ovası'nda yapılan arkeolojik incelemeler, Tunç Çağı'ndaki yerleşmenin yoğun olmadığına ve belki de mevsimlik olduğuna işaret etmektedir. Zayıf drenaj ve toprak cinsi, geniş bataklık araziler yaratmış ve doğal olarak bu durum tamamıyla yerleşik düzende yaşayan toplulukların geçim ekonomilerinin kısıtlanmasına neden olmuştur. Pulur, İvceklerin Tepesi, Siptoros Höyük ve Hindi Höyük gibi yerleşim yerleri, Bayburt Ovası'nın İlk ve belki de Orta Tunç Çağı'nda yerleşim gördüğüne işaret etmektedir (Yakar 1992:512). Çobanlık ekonomisi sürdüren grupların İlk Tunç Çağı'ndan beri Pontus Dağları'nın hem kuzey hem de güney yamaçlarında yer alan otlaklarda, mevsimlik ya da sürekli yerleştiklerinden şüphe etmemizi gerektirecek hiçbir neden yoktur.

Büyüktepe Höyük'te yapılan kazılar, çoban toplulukların M.Ö. 3. binyıldan itibaren, topografik açıdan doğudaki dağlık arazilerin bir parçası olan Doğu Karadeniz Bölgesi'nin iç kesimlerinde muhtemelen mevsimlik olarak yerleştiklerini ortaya çıkarmıştır (Sagona ve diğ. 1993). İlk Tunç Çağı topluluğu yarı göçebe ve Transkafkas kökenliydi. Burada bulunan mimari kalıntılar, hafif ve kolay bozulabilen malzemelerden yapılan kulübe ya da çadıra benzer yapılardan oluşmaktadır (Sagona ve diğ. 1993:69-71). İçlerinde yarı göçebe grupların da bulunduğu Erken

194 Murşili'nin Annalleri, 15. yıldan bu izlenim edinilmektedir. Bkz. Garstang ve Gurney 1959:23.

195 Bu seferler, Kaşkalılara karşı kaybedilen yerleşmelerin geri alınması ve ana yolların güvenliğinin sağlanması amacına hizmet ediyordu (Yakar ve Dinçol 1974:98).

196 II. Murşili'nin Annalleri, 5. ve 15. yıl; IV. Tudhaliya'nın Kroniği (KUB XXIII,11,12 Ay.) Bkz. Garstang ve Gurney 1959:23,30, 119-120.

Transkafkas-Doğu Anadolu kültürüne özgü taşınabilir ocakları anımsatan süslü bir ocak altlığının bulunması (Yakar 1990a:602) da burada sadece mevsimlik yerleşildiğini doğrular görünmektedir. Karadeniz Bölgesi'nin kuzeydoğusunda yer alan dağ yamaçları ve nehir vadilerindeki otlakların çobanlık yapan yerleşik topluluklar için ideal ortamlar yaratması nedeniyle, bu durum hiç de şaşırtıcı değildir. Bu tür topluluklar, daha ılık ve daha korunaklı vadi tabanları ya da Pontus silsilelerinin iç kenarlarındaki küçük havzalarda yer alan kışlık yerleşmeleri ve Çoruh ve Kelkit Nehirleri'nin vadilerinde yer alan yazlık yerleşmeleri arasında gidip geliyor olmalıydılar. Büyüktepe'nin tabakalanması bu yerleşmenin M.Ö. 2. binyıl sırasında, tam olarak belirlenemeyen bir zaman süresince, yerleşim görmeye devam ettiğine işaret etmektedir (Sagona ve diğ. 1993:74).

HİTİT DÖNEMİNDE KIRSAL KESİMİN ÖRGÜTLENMESİ

Yeni Krallık Dönemi'ne ait Hitit tarihi kaynakları, Kaşka hâkimiyetindeki Karadeniz Bölgesi'nin politik ve sosyo-ekonomik örgütlenmesi hakkında dolaylı olarak bilgi vermektedir (von Schuler 1965; Dinçol ve Yakar 1974; Yakar ve Dinçol 1974). Bu kabileler Hitit Krallığı'nın kuzeyinde yer alan bazı kırsal bölgeleri yerle bir edecek kadar güçlüydü. Kaşkalılarla yapılan bir antlaşmada (CTH 138/KUB XXIII, 77, Öy. 52-56) şöyle denmiştir: "İster köle ister bir LÚ ^{GIŠ}TUKUL olsun Hatti'den bir Kaşka şehrine ya da ister köle ya da ister özgür bir insan olsun, Kaşka'dan Hatti'ye insanlar değil, sadece mallar iade edilsin" (Yamada 1995:300). Bu belgeden, Hititlerin Kaşkalıları özerk bir politik birlik olarak tanıdıkları sonucu çıkarılabilir.

Kaşka kabilelerinin devlet toplumlarındaki gibi idari bir sistem kurmuş olmaları çok şüphelidir. Yine de, savaşçı birliklerin çekirdeğini oluşturan savaşçıları desteklemek için muhtemelen Karadeniz Bölgesi'nde yaşayan (muhtemelen Kaşkalı olmayan) yerleşik topluluklar arasından toplama yardımcı birlikler (ERÍN^{MEŠ} NARARI) çıkarabilecek durumda oldukları anlaşılmaktadır (Beal 1992a:69). Hitit ordusunun gücüne rağmen zorluk çıkaran bir güç olarak kalmalarının nedeni, herhalde büyük ölçüde hareketli kabile grupları halinde örgütlenmelerinden kaynaklanmaktadır. Yazın ulaşılması zor dağ köyleri ve Hititlerin sefere çıkmadığı zaman olan kışın da muhtemelen daha alçak yerleşmelerde yaşamaları onların yararına oluyordu.

Hayvancılık ve tarım üzerine kurulu olan ekonomilerini sık sık Hitit sınır yerleşmelerini yağmalayarak destekliyorlardı. Sınır bölgelerindeki Hititli komutanların askeri raporlarına göre, Kaşkalılar yerleşmeleri yağmalıyor, ambarları talan ediyor ve çiftçiler ve hayvanlarını da esir alıyorlardı. Krala gönderdikleri mektuplarda bölge komutanları, bölgelerindeki hasatın kaderinin ne olacağı hakkındaki kuşkularını dile getirmişlerdir. Bir kuzey yerleşmesi olan Kaşipura'da yaşayan Kaşşu ve Pulli adındaki iki memura gönderdiği mektupta Hitit kralı şöyle demiştir (Beal 1992a:401): "Bana böyle yazdınız. Tahıllar olgunlaşmıştır; ancak Kaşka (topraklarında) çekirgeler hasat edilecek tahılları yediler. Onlar (Kaşkalılar) Kaşipura'daki tahıllara dadanmaya devam ediyorlar. Burada hiç birlik ya da at(lı birlik) yok." Böyle acil durumlarda kral, sınır komutanlarına, hasatın mümkün olduğunca çabuk toplanmasına yardım etmeleri için, askeri birlikleri harekete geçirme izni vermiştir.[197]

Bu sınır bölgelerindeki hayvanlar ve ürünlerin korunması, topluluğun güvenliği üzerindeki etkisinin farkında olan Hitit idaresi için çok büyük önem taşıyordu. Yerle bir edilen yerleşmelere ya yine önceki halk ya da sivil esirler (NAM.RA) yerleştiriliyordu. Bu sivil esirler arasında pasifize edilmiş Kaşkalı gruplar da yer almış olabilirdi.[198] Hititler, halkın yerleşmelerine geri dön-

197 Bu tür askeri yazışmalar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Beal 1992a:316-317, dipnotlar 1202-1215.
198 Şuppiluliuma'nın İcraatleri, KUB XXI, 29, i, 6-12. Bkz. Yakar ve Dinçol 1974:96; Güterbock 1956.

mesini cazip hale getirmek için surla çevrili ileri karakol mevkileri inşa etmişlerdir.[199] Saray, bölge valilerine yerleşmelerin güvenliğini tehlikeye atmaksızın rutin ekonomik faaliyetlerin devam etmesini sağlayacak koşulları yerine getirmeleri emrini vermiştir. Bu nedenle, Kaşka kabilelerine ait silahsız adamlara özellikle belirlenen Hitit sınır şehirlerine girme izni verildiğinde, tüm hareketleri gizlilik içinde izleniyordu.

Bu bölgelerdeki askeri valilere saraydan, sürülerin otlaklara götürülmesi ile ilgili emirler de veriliyordu. Hayvanlar sabahları otlaklara götürülmek ve akşam da geri getirilmek zorundaydı: "Öğleden sonra (günbatımına doğru) gözcüler yola (çıkmalı) ve gözcü noktalarındaki yerlerini almalıdır. Gündüz gözcüleri geceleri de aynı şekilde gözcülük etmeli ve tarım işçileri sığır, koyun, at ve eşekleri önlerine katmalı ve onları yukarı götürmelidirler" (Ertem 1965:15). İleri karakollardaki ^{LÚ}NI.ZU gözcüleri gün içinde gözcü kulelerinde etrafı kolluyor ve gece olduğunda şehre geri dönüyorlardı. Tarlalarda çalışan kasaba halkını ve şehir/kasaba surları dışındaki hayvanları toplamak, onları yerleşmenin içine götürmek ve sonra da şehrin kapıları ve yan kapılarını sürgülemek de onların görevleri arasındaydı.

İleri karakollar kurmalarının yanı sıra Hititler, var olan bazı kasabalarını surla çevirmiş ve buraya garnizonlar yerleştirmişlerdir. Gözcüler ($^{LÚ.MEŠ}$EN.NU.UN) bu kasabaların kapı kuleleri ve sur duvarlarını kontrol etmişler ve bazı dağlar ve stratejik ya da kültsel değeri olan korularda da görev yapmışlardır (Beal 1992a:246-260). Bunun yanı sıra devriyeler (*weheškatalla*) yerleşmelerin içinde ve dışında kasabaların çevresini, mahalleleri ve tapınakları korumuşlardır. Sorunlu dönemlerde gözcüler gece gündüz nöbet tutmak üzere geçitleri gören dağlardaki gözetleme mevzilerine gönderilebilirlerdi. Düşman yağmacıların Hitit topraklarına girdiği haberinin verilmesi halinde, kralın emirleri açıktı: "Kapıları (kasabanın kapılarını) kapatsınlar ve tarım işçileri sığırları, koyunları, atları ve eşekleri aşağı (kasabanın dışına) götürmesinler." (Beal 1992a:270-272).

199 Bkz. 1956 yılında Güterbock'un çevirdiği Şuppiluliuma'nın İcraatleri'nin 13. ve 14. Parçaları. Aynı zamanda bkz. Yakar ve Dinçol 1974:93-94.

7. BÖLÜM

MARMARA BÖLGESİ: WİLUŞA KRALLIĞI VE TRAKYA'DAKİ AŞİRET TOPRAKLARI

COĞRAFYA VE ESKİ YERLEŞMELERİN DAĞILIMI

Marmara ve Doğu Trakya'nın Anadolu'da kalan tarafı, Karadeniz Bölgesi ve Kuzey Ege Havzası'nın bölgesel devamı gibidir. İstanbul, Kırklareli, Edirne, Tekirdağ, Keşan ve Gelibolu il ve ilçeleri Doğu Trakya (Türk Trakyası) topraklarını, Çanakkale, Balıkesir, Bandırma, Bilecik, Bursa, İzmit ve Adapazarı il ve ilçeleri ise Güney Marmara Bölgesi topraklarını oluşturmaktadır.

Trakya, bazı kısımlarında drenajın çok zayıf olduğu geniş bir taşkın yatağından oluşmuştur. Nemli iklimi, Batı Karadeniz Bölgesi'nde hüküm süren iklimden çok da farklı değildir. Doğu Trakya'daki en önemli nehir Meriç'tir. Başlıca kolu olan Ergene, doğudan batıya doğru, bozkır bitki örtüsünün hâkim olduğu Trakya merkezinin içinden geçerek akar. Bu nehrin havzası bölgenin büyük bir bölümünü oluşturmaktadır. Marmara Denizi'nden alçak tepelikler, Karadeniz'den ise Istranca Dağları ile ayrılmaktadır. Istranca Dağları Pontus dağ silsilesinin en batı ucuna doğru sokulmuştur. Doğu Trakya'daki Klasik Çağ öncesine ait yerleşim yerleri genellikle düz arazilerde yer alır, ancak bunların çoğunda yerleşime uzun aralar verilmesi ortak bir özellik haline gelmiştir. M.Ö. 3. binyılın başlarında Doğu Trakya'nın nüfus yoğunluğu önemli ölçüde azalmış olmalıdır.

Doğu Trakya'da İlk Tunç Çağı'nın başlangıcına, sahil ve iç kesim olmak üzere, iki farklı kültürel bölge damgasını vurmuştur (Özdoğan 1993:154-157). İlk kuşak, Marmara Denizi ve Gelibolu yarımadasının kuzey kıyılarında yer alan dar bir şeritten oluşmaktadır. Çok sayıda höyüğün yer aldığı bu kuşakta, Marmara Bölgesi'nin Anadolu yakasındaki çağdaşlarıyla aynı kültürel geçmişi paylaşan topluluklar yerleşmiştir. İç kesimlerde az sayıda höyük vardır ve Gelibolu yarımadasının iç kesimleri ve Doğu Trakya ile sınırlanmışlardır. Sahildeki höyüklerin konumu, yerleşmelerin çoğunun küçük akarsu ağızlarının yakınındaki burunlarda yer aldıklarına ve bugün su ya da alüvyon çökellerinin altında kalan küçük doğal limanlardan çok uzakta olmadıklarına işaret etmektedir. Selimpaşa, Toptepe ve Maltepe gibi, önemli taş mimari kalıntılar veren yüksek höyüklerde uzun süreli yerleşilmiştir (Özdoğan 1993:156).

Doğu Trakya'da M.Ö. 2. binyıla ait yerleşmelerin sayısı azdır ve çoğunlukla Gelibolu (örn. Protesilaos, Kilistepe) ve kuzey Ege'nin sahili ve iç kesimlerinde (örn. Pandırçıkantepe ve Keşan) yer alırlar.[200] Kuzey Marmara sahilinde, Tekirdağ'ın yaklaşık 30 km doğusunda yer alan Karaevlialtı sahil yerleşmesi muhtemelen Son Tunç Çağı'nda yerleşim görmüş, ancak bugün Grek-Roma ve Bizans kalıntılarının altında kalmıştır.[201]

200 Özdoğan bu yerleşmeleri Orta Tunç Çağı'ndan çok Son Tunç Çağı'na tarihlemeyi tercih etmektedir (1993:157,dipnot 27).

201 Bu yerleşmede ortaya çıkarılan M.Ö. 2. binyıla ait el yapımı bir malın Troia VI türünde çark yapımı bir Gri Minyas Malı'ndan

Doğu Trakya'nın iç kesimleri ya da sahilinde yer alan M.Ö. 2. binyıla ait yerleşim yerlerinde bugüne kadar hiç GHIIIA-B çanak çömlek parçası bulunmamış olması (Özdoğan 1993:160), Myken topluluklarının bu bölgede yerleşmediğine işaret eder görünmektedir. Bir kenar bölge olarak addedildiği için, belki de batı Anadolu krallıklarınca fethedilmemiş ya da yerleşilmemiştir.

Güney Marmara Bölgesi'nin coğrafi görünümü düzdür ve bir bütün olarak güneyde bölgeyi Ege'den ayıran bir yüksek arazi hattıyla sınırlanmıştır. Dağlık Karadeniz Bölgesi ya da İç Anadolu'nun aksine, yaylaların üçte birinden bile az bir bölümü deniz seviyesinden 1500 m'nin üstündedir. Güney Marmara sahili boyunca, bazılarının 500 m'ye ulaştığı neredeyse kesintisiz bir tepeler hattı yer almaktadır. Bu silsilelerin hemen güneyinde, Marmara Denizi'nin güneydoğu köşesinde yer alan göllerin etrafında zayıf drenajlı geniş düzlükler (örn. Adapazarı Ovası) vardır. Bursa ve Balıkesir illeri, bölgenin güney sınırı boyunca uzanan yaylaların kuzeyinden akan nehirlerle sulanır. Balıkesir'in kuzeyinde Simav Çayı, güney Marmara tepelik arazisini keserek, alçak düzlükler ve kuzeybatı sahil kesimi arasında önemli bir geçit yaratır. Aslında, İzmir ve Edremit Körfezi'nden gelen yollar, Balıkesir yakınında yer alan Simav Vadisi ile bir kavşak oluştururlar. Manyas ve Ulubat Gölleri'nin çevresinde olanlar gibi, sahildeki tepeliklerin güneyinde yer alan düz arazilerin çoğu günümüzde iyi sulanmaktadır. Sakarya Nehri Doğu Marmara Bölgesi'ni keserek, Adapazarı yöresinde geniş bir vadi yaratır. Bu vadi Bilecik ve İzmit'i birbirine bağlar. Marmara Bölgesi'nin bu kesiminde, Pazaryeri'nin etrafındaki kırsal kesim gibi belli tepelik alanlar, coğrafi açıdan güney Balkan bölgesine benzerlik gösterirler.

İklim açısından Marmara Bölgesi, Karadeniz, Balkanlar, İçbatı Anadolu ve Ege arasında yer alan geniş bir geçiş kuşağıdır. Kışların oldukça ılıman geçtiği bu alçak bölgede yer alan verimli vadiler ve bol su kaynakları, M.Ö. 6. binyıldan beri karma çiftçi topluluklarına uygun ideal habitatlar sunmuştur. Yenişehir polen kaydı, Son Buzul Çağı'nda bu bölgede hüküm süren iklimin, bugün orta platoda hüküm süren iklimden çok farklı olmadığını göstermektedir. Bu polen diyagramlarındaki *Artemesia* ve *Chenopodiaceae* varlığı, güney Marmara'nın iç kesimlerinde kurak bozkır koşullarının hüküm sürmüş olabileceğine işaret etmektedir (Bottema ve Woldring 1990).

Güneydoğu Marmara havzasının iklimi, Ege ve Karadeniz iklim kuşaklarının etkisi altında kalmıştır ve bu nedenle daha yüksek irtifalı Balıkesir ve Bilecik bölgelerinden daha ılımandır. Günümüzde yaklaşık 775 mm olan yüksek yağış miktarının muhtemelen geçmişte de hüküm sürmüş olması, Marmara Bölgesi'nin bu kesimini tahıl tarımı, bahçıvanlık ve hayvancılık için ideal hale getirmiştir. Yenişehir Gölü'nde yapılan polen araştırmaları antropojenik kaynaklı bir çevre değişikliğine işaret etmemektedir. Doğal çevreye yoğun bir insan müdahelesinin olmaması, toplulukların büyük kümeler ya da yoğun yerleşmelerde yaşamadıklarına ve muhtemelen küçük köy toplulukları halinde örgütlenmiş çiftçi ve çobanlardan oluştuklarına işaret ediyor olabilir.

Marmara Bölgesi'ndeki Tunç Çağı yerleşmelerinin dağılımı ve yoğunluğu çok açık değildir. Dağ içi ovalar ve nehir vadilerinde yer alan yerleşmelerin de muhtemelen kalın alüvyon ya da erozyon tabakaları altında kalmış olması nedeniyle, özellikle büyük nehir deltaları ya da deniz ve göl kıyıları ya da civarında yapılan düz yerleşmeler konusundaki araştırmalar her zaman iyi sonuç vermemektedir.

Marmara Bölgesi'nin Anadolu yakasında yer alan Tunç Çağı yerleşmelerinin sayısı ortaya çıkarılanlardan çok daha fazla olmalıydı. Düz yerleşmeler ve hatta alçak höyüklerin bile farkına varmanın güçlüğü ve çoğunun çoktan ortadan kalktığı göz önünde bulundurulursa, bilinen yerleşmeler bölgede var olmuş olanların sadece küçük bir parçasını sergiliyor olmalıdır. Eğer Güney Marmara Bölgesi M.Ö. 3. binyılın ilk dönemlerinde yoğun şekilde yerleşim gördüyse, bugüne kadar belgelenen yerleşmeler bu varsayımı doğrulayacak durumda değildir.

---

esinlendiği sanılmaktadır. El yapımı bu çanak çömlek türü Güneydoğu Bulgaristan'a kadar yayılmıştır (örn. Galabavo) (Özdoğan 1993:158, dipnotlar 32-34).

Belki de sahil morfolojisinin değişmiş olması nedeniyle (Kayan 1990), sahil bölgesi ya da alçak höyükler ve dağlık bölgelerdeki düz yerleşmelerin bulunmasının çok zor olduğu platoda, çok az sayıda yerleşme bilinmektedir. Bugüne kadar Güney Marmara Bölgesi'nde İlk Tunç Çağı malzemesi veren kırktan fazla yerleşme keşfedilmiştir (Özdoğan 1993:154). Marmara'nın Anadolu yakasında bulunan höyük biçimli ve düz yerleşmeler alüvyon ovaları ya da dağ içi ovalarda yer almaktadır. Yerleşmelerin türü, büyüklüğü ve konumu, topluluklarının Troia I, Beşik-Yassıtepe ve Demircihöyük topluluklarına benzer biçimde örgütlendiklerine işaret etmektedir (Özdoğan ve diğ. 1991).

Res.113: *Solda*) Beşik-Yassıtepe (resmin alt kısmındaki ön kesim), Kumtepe ve Troas'ın sahil bölgesindeki diğer köylerde yerleşen toplulukları hiç şüphesiz balıkçılık, tarım ve hayvancılık için uygun olan zengin ekonomik potansiyel cezbetmiştir. Çanakkale (resmin üst kısmı) eski Anadolu ve Balkan toplulukları tarafından kolayca geçilmiş olmalıdır. *Sağda*) Trakya'nın İlk Tunç Çağı'ndan sonra yerleşmelerin arkeolojik belgelerdeki kronolojik seyri bulanıklaşmaya başlar. M.Ö. 2. binyılın sonuna doğru ve Demir Çağı'nda tümülüs ya da dolmenler gibi mezar anıtlarının ortya çıkması, bölgenin Güneydoğu Avrupa bağlantılı kırsal topluluklarca yerleşim gördüğüne somut kanıt teşkil etmektedir.

Ne Marmara Denizi ne de Boğazlar, Tunç ve Demir Çağlarındaki kültürel ve ekonomik ilişkilere aşılmaz bir engel yaratmamışlardır. Aslında Marmara Bölgesi Anadolu ve Güneydoğu Avrupa arasında köprübaşı görevini görmüş ve bu nedenle prehistorik dönemlerden itibaren her iki yöndeki nüfus hareketlerine maruz kalmıştır. Bu bölgede karşılaşan ve bu bölgenin ötesine de geçen topluluklar arasındaki etkileşim, 6. ya da 5. binyılın başlarından itibaren güneydoğu kökenli bazı maddi kültür özelliklerinin kuzeybatı Anadolu'nun arkeolojik belgelerinde ortaya çıkmasının nedenini açıklar görünmektedir. Farklı etnik kökenlere sahip bu tür kırsal topluluklar, özellikle sosyo-ekonomik yapıları da birbirine benziyorsa, maddi kültür özelliklerini paylaşmış olmalıdırlar. Bu nedenle, temas bölgesi topluluklarının maddi kültür belgelerindeki benzerlikler, etno-kültürel açıdan aynı kökenden geldiklerine dair kesin bir işaret olarak kabul edilmemelidir.

Kültürel açıdan Ege Havzası'nın bir parçası olmasına rağmen Troas, iklim ve topografik özelliklerinin Ege Havzası'ndan çok Marmara Havzası'nın özelliklerini paylaşması nedeniyle Marmara Bölgesi'ne dahil edilmiştir.[202]

GELENEKSEL YERLEŞME DOKUSU VE TOPRAK KULLANIMI

Güney Marmara Bölgesi ve Türk Trakyası'ndaki doğal habitatlar çeşitli geçim ekonomilerinin sürdürülmesine olanak sağlamaktadır. Çoğu bölgede tahıl tarımı çiftçilik ekonomilerinin başında

202 Bu noktada Troia kültürü adı verilen kültürün pek çok yönüyle Çanakkale Boğazı'nın karşısında (örn. Gelibolu yarımadası), Güney Trakya ve Kuzeydoğu Anadolu'da yer alan yerleşim yerlerinde de temsil edildiğini vurgulamak gerekir.

yer almaktadır. Hayvancılık karma çiftçilik ekonomilerinin önemli bir parçasını oluşturur. Alçakta yer alan ve iyi sulanan havzalar ve vadilerde, çoğu günümüz çiftçisinin satma amaçlı zeytin ve çeşitli meyve ağaçları yetiştirmeyi tercih etmeleri nedeniyle, bahçecilik çok ilerlemiştir. Marmara Bölgesi'nde yer alan köylerin önemli bir bölümü, uzun bir geçmişe sahip değildir. Bunlardan bazılarında yerleşik düzene geçen Yörük ve Türkmen göçebeleri, diğerlerinde ise Balkanlar'dan gelen 19. yüzyıl göçmenleri yerleşmiştir.

Yerleşme yoğunluğu yüksektir ve dağ vadilerinde bile kırsal topluluklar yerleşmiştir. Boyutları bölgeden bölgeye değişen köy topluluklarından ovalarda yer alanlar, dağlarda yer alanlardan daha büyüktür. Bunlardan hiçbirinde homojen bir plan ya da mimari yoktur. Dar vadilerde yer alan köyler ve küçük köylerdeki evler dağınık halde yer alırken, açık arazide, daha fazla nüfuslu bölgelerdeki evler birbirlerine yakın inşa edilmişlerdir. Topografik farklılıklar ve mikro çevre faktörleri yapı tekniklerini belirler. Bu geniş ve açık bölgede, komşu kuzeybatı Anadolu ve Balkan gelenekleri de kırsal mimaride kendini hissettirir. Örneğin Trakya kırsalında birbiri içine geçirilmiş ağaç dallarından inşa edilen koyun ağılları, muhtemelen eski çağlarda da var olan bir kırsal mimari geleneği yansıtmaktadır.

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA YERLEŞME DOKUSU

Kuzey Marmara sahil kesimindeki İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin türü, yoğunluğu ve dağılımı, burada yerleşenlerin sadece çiftçilik ya da hayvancılıkla değil, balıkçılık ve deniz ticareti ile de uğraştıklarına işaret etmektedir. M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında bu topluluklar bölgedeki ilk şehir devletlerini kurmaya başlamış olmalıdırlar (Özdoğan 1993:156-157, dipnotlar 20-21). Ancak, M.Ö. 3. binyılın son çeyreğinde kuzey Ege kıyıları ve Gelibolu yarımadası dışındaki (örn. Karağaçtepe ve Kilisetepe) yerleşme yoğunluğu ve sıklığı dikkate değer ölçüde azalmış olmalıdır.

Doğu Trakya'nın iç kesiminde Anadolu'daki büyük höyüklere benzemeyen bazı düz yerleşmelere rastlanmıştır. Bu yerleşmeler çamur sıvalı dal örgü mimarisiyle inşa edilmiştir ve Ezero ve Mihaliç'te ortaya çıkarılan Bulgar İlk Tunç Çağı'nı andıran küçük köylerden oluşmaktadır (Özdoğan 1993:156). Bu köylerde muhtemelen Balkan kökenli çoban gruplarıyla bir arada yaşayan çiftçiler ya da kendi içlerinde tarım ve çoban sektörlerine ayrılmış aşiretler yerleşmiştir. Bu tür topluluklar ve özellikle daha fazla hareket eden çoban gruplar, Doğu Trakya (Marmara kıyısı dahil) ve Doğu Bulgaristan toplulukları arasında aracı rol oynamış olmalıdırlar (Özdoğan 1993:156-157, dipnotlar 22-25). Örneğin, Kırklareli'ndeki Aşağı Pınar prehistorik yerleşmesi, Orta Neoli-

Res.114: Kamışla örtülü damlar ve çamur sıvalı sepet işi duvarlardan oluşan Trakya tarzı kulübeler. Trakya'da seyrek rastlanan birkaç örnek dışında, son yirmi otuz yıl içinde ortadan kalkan bu kırsal mimari tarzı, en azından Demir Çağı'ndan beri kullanılmış olmalıdır.

Res.115: Türk Trakyası'nın iç kesimlerindeki geleneksel köy mimarisi samanlık, ahır ve ağılların inşasıyla sınırlanmıştır.

Res.116: *Solda*) Alt katı taştan üst katı ise hafif inşa edilmiş bir ev. Pişirme olanağının da bulunduğu alt kat, başlıca depolama ve faaliyet alanıdır. *Sağda)* Bir Trakya mimarisi örneği. İki katlı ev bütünüyle, çamur doldurularak sıvanmış sepet işiyle inşa edilmiştir. Soldaki kapı iç sofaya açılır ve merdivenlerle üst kata çıkılır. Sağdaki kapıdan ahıra gidilir. Bu tarzda inşa edilen bir ev, arkeolojik belgelerde temel taşlarından başka bir iz bırakmaz.

Res.117: *Solda*) Marmara Bölgesi'nde ve Trakya'da tamamen ahşap malzemeyle inşa edilen evler köy mimarisinin özelliğidir. Sık sık onarılması gereken dal örgü ve çamur sıvalı evlerin aksine fazla onarım gerektirmezler. *Sağda*) Trakya'da yer alan bu iki katlı eve benzer yapı, hayvan barınağının üstünde yer alan bir samanlıktır. Arkeolojik bağlamda bu tür bir yapıyla bir ev arasındaki farkı anlamak çok zordur.

tik Çağ'dan Hellenistik Çağ'a kadar süren Balkan bağlantılı bir kültürdür. Her birinde bir iç platform ve büyük daire biçimli ocakların yer aldığı ahşap evlerden oluşan üç tabakalı prehistorik yerleşim, M.Ö. 5. binyıla ait Karanovo III-IV çanak çömleğiyle ilintilidir. Yerleşmenin en erken evresinde ortaya çıkarılan, büzülmüş halde iskeletlerin bulunduğu hediyeli mezarlar, ölülerin Balkan geleneğine göre gömüldüğünü göstermektedir. İkinci yerleşim katında ortaya çıkarılan bakır taşı (malahit) buluntular, köyde yerel bir bakır endüstrisinin varlığına işaret etmektedir. Uzun bir aradan sonra, buraya tekrar Tunç Çağı'nda yerleşilmiştir (Gates 1996:286-287).

Başka bir Kırklareli yerleşmesi olan Kanlıgeçit, Türk Trakyası'nın iç kesiminde önemli bir İlk Tunç Çağı yerleşmesi olarak kabul edilebilir. Pre-Kukuteni/Karanovo bağlantılı buluntuların gösterdiği üzere, Kalkolitik Çağ'da (Balkan Geç Neolitiği) yerleşim görmüştür. İTÇ I'de bu yerleşmede yaşayan topluluk Ezero'nun kültürel sahası dahilindeydi. Ancak, İTÇ II-III'te yerleşme muhtemelen ya güneydoğu Trakya veya Gelibolu ya da Troas'dan gelen Anadolulular tarafından kolonize edilmiştir. Sadece Troia I-V'e ait seramiklerin varlığı değil, Ezero türü yerel yerleşmenin tepesinde inşa edilen megaron planlı evler de buna işaret etmektedir (Gates 1997:262-263). Bu dönemde Trakya'nın iç kesimleri, hem Ege kıyılarındaki yerleşmeler hem de Balkanlar'la ticaret halindeydi.

İlk Tunç Çağı'ndan daha önce Troas'da, muhtemelen Balkanlar'daki topluluklarla bağlantılı bir grup çiftçi ve balıkçı yerleşmişti. Bu varsayım, büzülmüş halde gömülen ölülerin Karanovo öncesi kültürden tanınan bir gelenek sergilediği Kumtepe Ia'daki M.Ö. 6. binyıl sonlarına ait mezarlıktan elde edilen bulgulara dayandırılmaktadır (Gates 1996:286; 1997:249). M.Ö. 6. binyıl sonu, 5. binyıl başında küçük köylerin ortaya çıkmış olmasına rağmen, Kumtepe, Beşik-Yassıtepe ya da Troia I'de yapılan kazılar bu köylerin planları ve büyüklükleri hakkında ancak kabaca bir tahminde bulunmamızı sağlamaktadır (Yakar 1985:94-170; Korfmann 1989, 1992, 1994, 1996, 1998; Korfmann ve Kromer 1993).

Belki içinde Güney Marmara Havzası topluluklarının da yer aldığı Troas toplulukları, daha M.Ö. 3. binyıldan ve belki daha da erken bir dönemden başlamak üzere yerleşmelerini duvarlarla çevirerek korumuşlardır. Bunlar belki de sosyo-ekonomik açıdan bağımsız topluluklar değil, politik açıdan örgütlenmiş yerleşme hiyerarşisinin bir parçası olabilirlerdi. Duvarlarla çevrilmesinin yerleşmenin gelişmesine belli kısıtlamalar getirmesi nedeniyle, bu toplulukların büyüme oranının düşük olduğu düşünülebilir. Birkaç haneden oluşan bu tür küçük toplulukların yerleşmelerini herhalde birkaç nesilde bir ya da daha uzun sürede genişletmeleri yeterli oluyordu.

Kumtepe I ile birlikte Troia I-IV katları binyıla yayılan bir M.Ö. 2. binyıl öncesi yerleşme devamlılığı gösterirler. Troia'nın İlk Tunç Çağı toplulukları yerleşmelerinde sayısız tahribatlara uğramış ama yine de yerleşmeyi yeniden kurmayı ve genişletmeyi başarmışlardır. Troia'da bu çağda görülen yerleşme devamlılığı, Denizsel Troia Kültürü olarak adlandırılan bölgesel kültüre iyi bir örnek oluşturmaktadır (Gates 1996:301-302).

Troia I-III arasında gözlemlenen büyük mimari değişiklikler, Troia'nın sık sık politik düşmanlarınca rahatsız edildiğine işaret etmektedir. Bu yerleşme süresinde ortaya çıkarılan mimari kalıntıların büyüklüğü ve kalitesi sosyo-ekonomik açıdan oldukça gelişmiş bir topluluk ortaya koymaktadır. M.Ö. 3. binin ikinci çeyreğinde Troia'nın ekonomik ve politik açıdan zaman zaman ortaya çıkan krizlerin üstesinden gelebilecek kadar güçlü olan Troas'daki bir yerleşme sisteminin merkezi olduğu düşünülebilir. Böyle bir merkez, Troas'ın bütün endüstriyel ve geçim üretimini örgütlemiş olabilirdi. Belki de bu dönemde Troia, aşağı şehir ve seçkinlerin oturduğu bir sitadele bölünmüş olabilirdi (Korfmann ve Kromer 1993:165-169; Korfmann 1994:14-18; 1996a).

Troia IV-V belli bir dereceye kadar Orta Anadolu bağlantıları olan bir kültür sergilemektedir (Korfmann 1996a:5). Troia IV, M.Ö. 3. binyıla yakın bir döneme tarihlenmiştir. Troia IV ve V'in sur duvarları, Troia III yerleşmesinden çok daha fazla genişlemiştir ve hatta Troia VI'nın dış sınır hattından daha fazla genişlediği anlaşılmaktadır. Troia IV'te yangın geçirmiş dört evre olması,

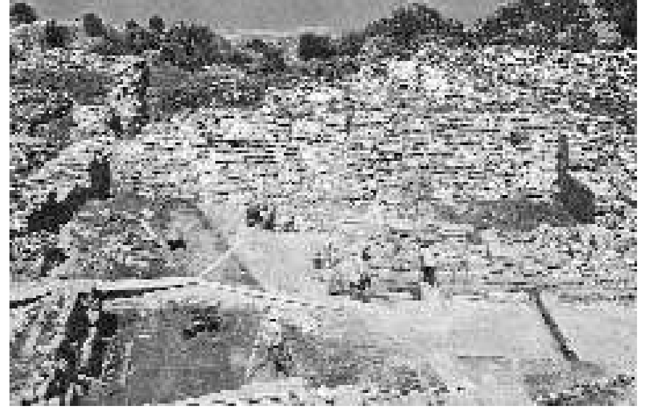
şehrin sık sık saldırıya uğrayıp tahrip edildiğine ve hatta bir aşamada Orta Anadolulular tarafından ele geçirildiğine işaret etmektedir. Bu fethin ardından artık Ege mimarisinin seyrek inşa edilmiş büyük yapıları sona ermiş ve evlerin birbirine çok yakın inşa edildiği bitişik nizam yerleşme, önceki şehrin yerini almıştır. Kısmen aynı duvarları paylaşan ve hepsinin girişinde kubbeli bir fırının yer aldığı, uzun iki odalı bu yapılar, Orta Anadolu mimarisine benzerlik gösterir. Orta Anadolu özellikleri kesik gaga ağızlı testiler, yonca ağızlar ve kırmızı boyalı haç motifli kaselerin ortaya çıkarıldığı çanak çömlekde de gözlenmektedir. Bu çanak çömleğin üretimi için gereken kilin hazırlanması dahi önemli değişikliklere maruz kalmıştır (Korfmann 1996a:6). Genel tablo, yoksullaşan bir şehre ve sosyo-ekonomik açıdan gerilemeye işaret etmektedir. Besin kaynaklarını destekleyen avcılığın daha önce görülmemiş şekilde artış göstermesi de tarım ve hayvancılığa dayanan geleneksel geçim ekonomisinin kısmen terk edildiğine işaret ediyor olabilir.

Troia'da gözlemlenen mimari yayılım, değişiklik ve gerileme evreleri, Troas'ın İlk Tunç Çağı'na ait sosyo-ekonomik ve politik düzenlerdeki genel dalgalanmaları gözler önüne sermektedir. Bu değişiklikler hiç şüphesiz Marmara Havzası'ndaki yerleşme yoğunluğu ve dokusunu da etkilemiştir. Burada yapılan arkeolojik araştırmalar, İlk Tunç Çağı'nın son dönemlerinde yerleşmelerin sayısının azaldığına işaret etmektedir. Her ne kadar Troia II-IV türü seramik veren höyükler M.Ö. 3. binyılın başlarına tarihlenen höyüklere oranla daha büyük gibi görünüyorlarsa da, bunların hiç birinin büyük şehir kümeleri olmadığı açıktır (Özdoğan 1993:154).

Güney Marmara Havzası'nın M.Ö. 2. binyıl arkeolojisi iyi belgelenmemiştir. Bu dönemde, büyük bir ihtimalle yeni bir politik örgütlenme nedeniyle, bölgedeki yerleşme yoğunluğunun azalmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Orta ve Son Tunç Çağı malzemesi veren Edremit yakınındaki Araplar, Yenişehir Ovası'ndaki Çardak ve İznik yakınındaki Karadin gibi şehir olarak sınıflandırılan büyük höyükler de bu görüşü destekler görünmektedir (Özdoğan 1993:157). M.Ö. 2. binyıla ait daha küçük yerleşim yerleri arasında Edincik-Erdek'teki Bardakçı höyüğü, Balıkesir Ovası'ndaki Ovacık-Üyücek ve İvrindi yakınındaki Gökçeyazı-Üyücek, alt bölge yerleşme hiyerarşilerinin bir kısmını meydana getirmiş olabilirler. Bu bölgedeki düz yerleşim yerleri de, çiftlikler ve hatta mevsimlik köylerin kalıntıları olabilir (Özdoğan 1993:157).

Her ne kadar Hitit Krallığı'nın ayrılmaz bir parçası olmasa da, bu dönemde güney Marmara, Anadolulu toplulukların, Egeli ve belki de güneydoğu Avrupalı topluluklarla kültürel, ekonomik ve politik etkileşimlerini sağlayan önemli bir temas noktası haline gelmiştir. Bu durum, en iyi şekilde, muhtemelen Troas'ın surla çevrili en büyük şehri haline gelen Troia VI'da (M.Ö. 1700-1250) gözlenmektedir. Yaklaşık 2 hektarlık bir alanı kaplayan aşağı şehir, sitadelin güney kapısının 400 m yakınına kadar sokulmuştur. Burada kimlerin oturduğu tam olarak bilinmemektedir. Şehrin yeni planının bir önceki dönemin mimari kalıntıları ya da mezarlıklarına tamamen ters düşmesi, bu topluluğun Troia V halkı ile bağlantılı olmadığına işaret etmektedir. Troia VI-VII muhtemelen Wiluşa Krallığı'nın başşehriydi. Hititlerin vasali konumunda olan bu küçük devlet, Çanakkale Boğazı'nı ve Trakya'dan İç Anadolu'ya giden diğer geçitleri kontrol altında tutuyordu (Güterbock 1986). Politik ve ekonomik açıdan en şaşaalı günlerini yaşadığı dönemde (Troia VI), Troas ve civarındaki bazı çiftlikler ve köyler yerleşmenin yakınına getirilmiş olabilir. Bu varsayım, İTÇ III'e oranla Orta Tunç Çağı höyüklerinin sayısındaki azalmayı da bir dereceye kadar açıklamaya yardımcı olacaktır.

Troia VI (Korfmann 1995, 1996b) GH (Geç Hellenistik) $IIIB_1$ döneminde ya bir deprem ya bir saldırı, ancak büyük bir ihtimalle her ikisinin de neden olduğu bir değişiklikle tahribe uğramıştır. Surlarının depremden ciddi şekilde zarar gördüğü bir şehir, korunmasız hale gelmiş olabilirdi. Troia VI'nın tahribinden sonra, Yunanistan'daki Argolid'den gelen Myken seramiği azalmıştır. Troia VIIa'da ortaya çıkan GH $IIIB_2$-IIIC malları yerli üretimdir. Troia VI'nın maddi kültürünün Troia VIIa'da da devam etmesine rağmen, büyük yapıları olan eski sitadelin orijinal iç planının restore edilmesi için bir çaba sarfedilmediği anlaşılmaktadır. Bunun yerine surlar içinde daha büyük nüfusların yaşamasını kolaylaştıran ve çok sayıda depo yapıları olan birbirine yakın küçük yapılar

Res.118: M.Ö. 2. binyılda Troia, Troas bölgesindeki en önemli şehirdi. Stratejik önemi sayesinde Troialılar, Marmara Denizi'ne açılan deniz yollarını kontrol altında tutabildiler. Ayrıca Marmara Havzası'nın içinden geçen kara yolları da, İç Anadolu'ya kolayca ulaşma olanağı sağlıyordu. M.Ö. 13. yüzyılda tamamen Hitit koruması altına girmiş olsa bile, politik ve ekonomik açıdan Troia, Anadolu'nun Kuzey Ege bölgesinde eşsiz bir konuma sahip olmalıydı.

inşa etmeyi tercih etmişlerdir.[203] Marmara Bölgesi'nde Son Tunç Çağı'ndan İlk Demir Çağı'na geçiş, etno-kültürel değişikliklerin olduğu yeni bir dönemin başladığını göstermektedir. Doğu Trakya'da küçük, tek dönemli yerleşim yerleri ve küçük tümülüslerde (örn. Taşlıcabayır tümülüsü) olduğu kadar, megalitik anıtların sayısında da önemli bir artış olmuştur. Bütün bu yerleşim yerlerinde, Yumrulu Seramik ya da Troya VIIb_2 olarak adlandırılan seramiğe ve Bulgaristan'daki Psenchevo mallarına benzer çanak çömleğe rastlanmıştır (Özdoğan 1993:162, dipnot 43).

Doğu Trakya'da bu dönemin arkeolojik tablosu da çok farklı değildir. Görünümleri ve dağılımları ile Bulgaristan'dakilere benzerlik gösteren çok sayıda tümülüs, yerleşmelerinin büyük höyükler haline gelmediği toplulukların kuzeyden yayıldığına, ancak Marmara Havzası'nı geçmediğine işaret ediyor olabilir (Özdoğan 1993:152, dipnot 8). Balkan Yumrulu Seramik topluluğunun STÇ II-İlk Demir Çağı'na tarihlediği megalitik mezarlıkların varlığı, Doğu Trakya'nın bölgeye nüfuz etmeyi sürdüren güneydoğu Avrupalı çiftçiler ve/ya da çobanlar için, Ege Havzası ya da Anadolu'ya giden bir köprübaşı ya da geçici yerleşim yeri haline geldiğine işaret ediyor olabilir (Hoddinott 1981:68-75; Wells 1992). Bu dönemde Troas'a (örn. Troia VII M.Ö. 1250-1040/1000) ve sonradan Kuzeybatı Anadolu'nun iç kesimlerine, M.Ö. 13. yüzyıl sonu, 12. yüzyıl başında Trakya üzerinden gelen grupların nüfuz ettiği anlaşılmaktadır.[204]

Troia VIIa katının yeniden inşasını temsil eden Troia VIIb, M.Ö. 13. yüzyıl sonuna doğru sadece Troas'ı değil (Korfmann 1986), Marmara Bölgesi ve Güneydoğu Avrupa'yı da etkisi altına alan bir politik çalkalanma dönemiydi. Bu yeniden yapılanma sırasında yerleşmede önemli değişiklikler yapılmıştır.

Troia VIIb1-2'ye ait Kaba Mallar (Coarse Ware) ve VIIb_2'ye ait el yapımı Yumrulu Mallar (Knobbed Ware), Yunanistan'ın güneyindeki yerleşmelerde, GHIIIC dolgularında rastlanan Yabancı Mallar (Barbarian Ware) ile bağlantılıdır (Rutter 1975:33; French ve Rutter 1977; Sams 1992). Troia VIIb'nin sonu (yaklaşık M.Ö. 1100'e tarihlenir) ile Arkaik Yunan ithal kapları yardımıyla yaklaşık M.Ö. 700 yıllarına tarihlenen Troia VIII'in başlangıcını açıkça ayıran bir tabaka olmama-

203 IV. Tudhaliya (yaklaşık M.Ö. 1240-1220) tarafından yazılan Milawata mektubu, Hitit kralına sadık olan Wiluşa Kralı Walmuş tahtını kaybettiğinde, Troia'da (VIIa) tekrar sorunlar yaşandığına hiç şüphe bırakmamaktadır (Mellink 1986:97; Güterbock 1986:37-38).

204 GH IIIC dönemi ve sonrasında Yunanistan ve Anadolu'daki yeni el yapımı çanak çömlek geleneğinin başlaması ile ilgili çeşitli görüşler için bkz. Podzuweit 1982; Yakar 1993:6-10; Korfmann 1998).

sı nedeniyle, Troia VIIb ve VIII arasındaki devamlılık tamamen göz ardı edilemez. Eğer bu varsayım doğruysa, Troia VII, M.Ö. 8. yüzyıldan daha erken bir döneme tarihlenecektir.

Doğu Marmara Havzası'nda, Ilıpınar kazısı sonuçları, Kuzeybatı Anadolu'daki yerleşik toplulukların daha 6. binyıl sonu/5. binyıl başlarında ortaya çıkmaya başladığını göstermiştir. Yaklaşık 2.5 hektarlık bir alanı kaplayan ve İznik Gölü'nün batı kıyısında yer alan bu höyük, İznik ve Yenişehir Havzaları'nda ve Güney Marmara Bölgesi'nin diğer kısımlarında, Neolitik Çağ'dan beri var olan köyler için tipik bir yerleşim yeri olarak kabul edilebilir (Roodenberg 1995). Ilıpınar, Fikirtepe, Pendik ya da İç Anadolu'nun batısında yer alan Demircihöyük gibi aynı döneme tarihlenen diğer köylerle birlikte, Marmara Havzası'nda uzun süren bir kırsal yerleşme dokusunu gözler önüne sermektedir.

Bu höyüğün batısında yer alan göl, bugün olduğundan birkaç metre daha yüksekte idi. Bu nedenle gölün batı kıyısı, Ilıpınar höyüğünün bulunduğu tepeye daha yakındı. Höyüğün her zaman iç kesimde kalmış olması, Ilıpınar'a ilk yerleşenlerin, muhtemelen sıcak aylarda sivrisineklerin ortaya çıkması nedeniyle, su seviyesinden uzakta ve biraz daha yüksekte olmayı tercih ettiklerine işaret etmektedir. Höyüğün yakınında hiç kurumayan bir kaynağın varlığı da, yer seçiminde önemli bir etken yaratmış olmalıdır (Kayan 1995).

Höyük aralıklı olarak, Erken Bizans Çağı'na kadar yerleşim görmüştür. En erken tabakada bulunan ve çocuk, genç yetişkin ve 60 yaşında yaşlı bir kadına ait 15 mezardan oluşan bir mezarlık, buraya ilk yerleşenlerin muhtemelen Balkan kökenli çok küçük bir topluluk olduklarına işaret etmektedir. 6. binyılın sonuna tarihlenen IX. tabakadaki dal örgü ve kil sıvayla inşa edilmiş yanmış evin, Balkanlar'la bir bağı olduğunu düşündüren bir iç platformu vardır. Bu tek odalı ev tipi, Ilıpınar'da yaklaşık 500 yıl boyunca kullanılmıştır. Bu durum, bu bölgedeki çiftçi topluluklarının, çok daha önemli mimari değişimlere neden olması gereken sosyal değişimlerden geçmediklerini göstermektedir. Ilıpınar'daki erken dönem köy mimarisi ile evlerin yer altına yapıldığı sahil kesimindeki yerleşim yerleri arasındaki farklılıklar, yapı geleneklerindeki yerel değişikliklerden kaynaklanmaktadır. Maddi kültüre yansıyan bu tür yerel farklılıklar, Fikirtepe kültürünün sahil ve iç kesimlerde yer alan yerleşim yerlerinde bulunan alet topluluklarında da göze çarpmaktadır.

Ilıpınar'ın faunal verileri, köy topluluklarının Güney Marmara Bölgesi'nde geliştirdikleri geçim stratejisinin genel tablosuna katkı sağlamakta ve buna göre hayvancılık ve balıkçılığın yerel ekonomik faaliyetlerin ayrılmaz bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Trakya'nın sahili de dahil olmak üzere, Türkiye'nin kuzeybatısındaki en eski yerleşme evrelerinde, koyun, keçi ve sığır kemikleri, Hocaçaşme, Ilıpınar'ın X. Evresi ve Fikirtepe'de bulunan hayvan kalıntılarının çoğunluğunu oluşturmaktadır (Buitenhuis 1995). Ancak aynı döneme tarihlenen bu yerleşim yerlerindeki her türün önemi farklıdır. Hocaçeşme ve Ilıpınar X'da sığırlardan çok daha fazla sayıda keçi ve koyun kalıntısı vardır (Buitenhuis 1995:152). Bir sonraki evre olan Ilıpınar IX'da domuz ve vahşi hayvanlardan da geyik tercih edilmiştir. Ilıpınar V'te hayvancılıkta başka büyük bir değişim yaşanmış ve bu defa sığır domuza tercih edilmiştir. Diğer yanda Ilıpınar V'le çağdaş olan, Trakya'nın sahil kesimindeki Toptepe'de ağırlık, domuz ve sığırdan çok koyun ve keçiye verilmişti. Belli türlerin tercih edilmesi şeklinde ortaya çıkan bu bölgesel ve bazen de kronolojik farklılıklar, her habitatın doğal çevresindeki farklılıklara, aynı kültür bloğundaki yerel tercihlere ya da demografik ve/ya da doğal çevrelerden kaynaklanan geçim düzenlerinin değişmesine işaret ediyor olabilir (Buitenhuis 1995:155-156). Ilıpınar'da bitki yetiştiriciliği Anadolu'nun diğer bölgeleri ve Güneydoğu Avrupa'da olduğu kadar yaygındı. Ancak yem bezelyesi ve kabuksuz arpanın olmayışı ve ketenin varlığı dikkat çekmektedir (van Zeist ve van Rooyen 1995:162-165).

Ilıpınar yakınındaki Hacılartepe, Demircihöyük'le çağdaş, dal örgü ve çamur/yarı ahşap köy mimarisi ile başka bir geç dönem prehistorik yerleşim yeridir. Mezarlığının 300 m yakınında yer aldığı höyük, muhtemelen sürekli oturulan bir köydü.

Orman Fidanlığı yerleşim yeri Güneydoğu Marmara ve İç Anadolu'nun batısında yer alan M.Ö. 5./4. binyıl yerleşme türüne başka bir örnek teşkil etmektedir. I. tabakadan V. tabakaya kadar, Por-

suk Kültürü olarak adlandırılan kendi içinde gelişen tek bir kültür süregelmiştir. Köyün ilk evrelerinde taş temeller üzerine aralıklı inşa edilen evler hâkim olmuş, III. tabakadan itibaren ise kerpiç, ana yapı malzemesi haline gelmiştir. Vinča öncesi unsurların göze çarptığı çanak çömlek, çoğunlukla perdahlı ve boyalıdır.[205]

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA KIRSAL KESİMİN ÖRGÜTLENMESİ

Marmara Bölgesi kırsalının tam olarak Hatti'de olduğu gibi örgütlenmediği düşünülebilir. Troya VI-VII'nin Wiluşa'nın başşehri olduğuna neredeyse kesin gözüyle bakabiliriz. Sadece politik başşehir değil, Troas ve Güney Marmara Havzası'nda önemli bir endüstriyel ve ticari merkez işlevi de görmüştür. Wiluşa Krallığı topraklarında bugüne kadar yapılan arkeolojik araştırmalar, nüfusun çoğunluğunun dağınık çiftçi ve çoban toplulukları halinde yaşadığı Troas ve Marmara Havzası'nın idaresinde aktif rol oynayan bir yerleşmeler ağını ortaya çıkaramamıştır.

Doğu Trakya'nın iç kesimlerinde, belgelenen ya da kazılan Tunç ve Demir Çağı'na ait yerleşmelerin azlığı, Marmara Bölgesi'nin bu kısmındaki kırsal toplulukların sosyo-ekonomik örgütlenmesini anlamamızı zorlaştırmaktadır. Bu bölgede esas olarak Tuna Havzası'ndaki topluluklarla yakın ilişkileri olan çiftçiler ve besicilik yapan gruplar yerleşmişti. Ancak, Son Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda Trakya'nın sahil kesimindeki toplulukların Troas ve Yunanistan'daki diğer topluluklarla birbirlerini etkiledikleri anlaşılmaktadır.

Trakya'nın bölgesel tabakalanması, Kalkolitik ve İlk Tunç Çağı'nın ardından, M.Ö. 2. binyılda yerleşme yoğunluğunun önemli ölçüde azaldığına işaret etmektedir (Hoddinott 1981:69-73). Son Tunç Çağı'nın sonuna doğru megalit mezarların ortaya çıkması, kuzeyden gelen yeni grupların Trakya içlerine doğru nüfuz ettiğini göstermektedir. Anadolu'daki gibi şehir yerleşmelerinin olmayışı, Trakya nüfusunu oluşturan toplulukların muhtemelen bir reis başkanlığındaki kabileler halinde örgütlenmiş, devlet öncesi düzeyde aşiret grupları oldukları şeklinde yorumlanabilir. M.Ö. 13. yüzyıldaki bu örgütlenme şekli, daha çok Orta ve Güneydoğu Avrupa için önerilene benzerlik göstermektedir. Bu iki bölgede, küçük köylerde yaşayan ve hayvancılık ve çiftçilikle uğraşan topluluklardaki kişi sayısı nadiren 100'ü geçmiştir (Wells 1992:33). Evler ahşap malzemeden inşa edilmiş ve yaklaşık 50 m^2lik bir alana kurulmuşlardır. Tahıl depolamak için kullanılan çukurlara evlerin hem içinde hem de dışında rastlanmıştır (Doğu Romanya'daki Babadağ). Son Tunç Çağı'nın sonunda Balkanlar'da hem yakma hem de gömme geleneği uygulanmıştır. Bazı mezarların daha özenli inşa edilmiş olması, bu kişilerin yaşarken kendi toplulukları içinde daha yüksek bir sosyal ve ekonomik konuma sahip olduklarına işaret ediyor olabilir.

Bu dönem boyunca Orta Avrupa ve Balkanlar'daki topluluklarla olan ticari bağlar artmış ve bölgede özellikle tunç ve demir metalürji teknolojisi oldukça gelişmiştir. Bu dönemde orak, balta, çekiç, keski, kama ve kılıç gibi silahlar ve madeni aletlere büyük talep vardı. Bunun yanı sıra saygınlık göstergesi olan iğne, bilezik ve benzeri eşyalar Trakya ve Balkanlar'ın her yanında çok sayıda üretilmiştir (Wells 1992:37). Bu eşyaların yoğun şekilde üretilmesi, yerel farklılıkların giderek ortadan kalkmasına neden olan bölgesel bir tipoloji yaratmıştır. Orta ve Güneydoğu Avrupa'daki çok sayıda yerleşmede bulunan kalıplar ve maden hurdaları, çoğu topluluğun üretimde rol aldığına, ancak bitmiş ürünlerin profesyonel tüccarlar tarafından pazarlandığına işaret etmektedir.

205 En erken evre (VII) Beycesultan'ın en erken Son Kalkolitik tabakasıyla çağdaş görünmektedir. Bkz. Gates 1996:285. Eskişehir civarındaki arkeolojik araştırmalar için bkz.: Burney 1956; Efe 1989-1990; French 1967; 1969; Korfmann 1982.

8. BÖLÜM

EGE BÖLGESİ: ARZAWA VE ARZAWA DEVLETLERİ - MİNOS VE MYKEN KOLONİLERİ

COĞRAFYA VE ESKİ YERLEŞMELERİN DAĞILIMI

Coğrafi açıdan Orta Anadolu Platosu'nun batı uzantılarını da içine alan Ege Bölgesi, Edremit, Bergama, Manisa, İzmir, Ödemiş, Aydın, Muğla, Kütahya, Simav, Uşak, Denizli, Emirdağ ve Afyon il ve ilçelerini kapsamaktadır. Kuzeyde Ege Bölgesi, Marmara Bölgesi'nden tepelik bir araziyle ayrılmıştır.

Ege sahili kuzeyde Edremit Körfezi'nden güneyde Kocaçay Vadisi'ne kadar uzanır ve iç kesimlere 50-200 km mesafesinde sokularak yaklaşık 47.000 km^2lik bir alan kaplar. Sahil şeridinin kuzey ve güney uzantıları arasında belli jeomorfolojik farklılıklar vardır. Kuzey uzantı körfezlerin ayırdığı kayalık yarımadalardan oluşmuşken, güneyde nehir vadileri hâkimdir. Ege sahili oldukça yakın bir dönemde günümüzdeki halini almıştır. Yaklaşık 9000 yıl kadar önce Batı Anadolu sahili, içlerinde Sakız ve Sisam adalarının da yer aldığı Ege'nin doğusundaki bazı adalarla bir bütün halindeydi. Deniz seviyesinin yükselmesiyle, alçak alanlar su altında kalmış ve böylece sahil şeridi değişerek başlıca körfezler oluşmuştur (Bammer 1986/87: Res.1). "Batık sahiller" sayesinde Ege Denizi bugünkü sahil şeridinden çok daha derin bir seviyeye kadar iç kesimlere sokulmuş ve böylece hem Ege sahilinde hem de alçak nehir vadilerinde yer alan prehistorik yerleşim yerleri ortadan kalkmıştır. Anadolu'nun Ege sahili boyunca oluşan değişiklikler, Ayvalık ve Dikili arasında uzanan ve oldukça yeni şekillenen Altınova'da da gözlemlenmektedir. Madra Çay bu ovanın içinden akar ve Holosen'de nehrin çökelleri ve faaliyetleri Midilli adasına yaklaşık 20 km mesafeye kadar büyük bir delta yaratmıştır (Lambrianides ve diğ. 1996:167). Delta kıyısının yakınında, Madra Çay'ın ağzının 4 km kuzeyinde, 38 m derinliğinde açılan bir sondaj deliği, Holosen'de deltanın büyüklüğünün birkaç kere alçalıp yükselmelerin etkisinde kaldığını ortaya çıkarmıştır (Lambrianides ve diğ. 1996:177-178). Erken Holosen'de deniz seviyesinin hızlı yükselişi, meyil derecesini azaltmış ve nehrin akışını yavaşlatarak, içinden geçtiği vadileri kapalı alüvyal arazi parçaları haline getirmiştir. Daha sonra, Orta Holosen'de daha iç kesimlerde yer alan başlıca nehir vadileri çoğunlukla ince taneli nehir alüvyonu ve etraftaki tepelerden gelen daha kaba kum ve çakıl taşlarıyla dolunca, alüvyonun akıntı çökelleri nedeniyle Ege sahili batıya doğru hareket etmeye başlamıştır. Bu büyüme, eski sahil şeridinin yakınında yer alan Tunç Çağı'na ait bazı yerleşim yerlerinin, yamaçlardan uzanan alüvyon yelpazelerinin altında kaybolmasına neden olmuş olmalıdır. Ayrıca, son birkaç binyılda ovalar ve vadileri çevreleyen dağlar ve tepelerde yer alan ormanların tahribi, yoğun erozyona yol açmış ve nehirler ve kollarının daha çok silt taşımasına neden olmuştur. Bu süreçte alçak arazilerde yer alan yerleşmelerin çoğu, kalın verimsiz toprak tabakalarıyla kaplanmış olmalıdır. Aslında tarım arazilerinin azalmasına yol açan bu süreç, Tunç Çağı'na ait

kasaba ve köylerin daha yüksek irtifalara taşınmasına yol açmış olabilir. Ayrıca, başlıca nehir ağızlarının yakınındaki geniş düz ovalarda yer alan Tunç Çağı'na ait terk edilmiş yerleşim yerleri de, kış boyunca sürekli su basması nedeniyle ortadan kalkmış olmalıdır. Bu nedenle, bu bölgedeki arkeolojik yüzey araştırmaları sürdürülürken, sadece bugünkü nehir yataklarının 5-10 m üstünde yer alan düz alüvyon ovalarının su altında kalmadığı akıldan çıkarılmamalıdır.

Ege'yi İç Anadolu'ya bağlayan üç doğal güzergâh vardır. Kuzeyde yer alan, Balıkesir içinden güney Marmara bölgesini geçer ve Kütahya üzerinden Eskişehir'e ulaşır. İkincisi, İzmir'i Uşak ve Afyon'a bağlar. Bu merkezî yol, Gediz Vadisi'ni tırmanarak Afyon içinden geçer ve Konya Ovası'na ulaşır. Üçüncüsü ise Büyük Menderes (Maiandros) vadisini izleyerek Denizli yakınından geçer ve ikinci güzergâhın Burdur ve Isparta'ya doğru devam ettiği Eğridir'de sona erer. Çoğu eski yerleşmenin bu güzergâhlar üzerinde yer alması, prehistorik dönemlerden beri, Batı ve Orta Anadolu topluluklarının başlıca nehir vadileri yoluyla birbirlerini etkilediklerine hiç şüphe bırakmamaktadır.

Çoğu höyüğün yeri, yukarı nehir vadileri ve dağlık burunların prehistorik dönem sonlarından beri tercih edilen alanlar olduklarını göstermektedir. Sahilde yer alan bu yerleşmelerin, Orta Çağ sonuna kadar, neredeyse kesintisiz yerleşim gören daha büyük kümelere dönüştükleri anlaşılmaktadır.

Gediz ve Büyük Menderes Vadileri ve delta ovaları bu bölgedeki en iyi araştırılmış yerler arasındadır. Yine de, eski yerleşmelerin dağılımı hakkında daha iyi fikir sahibi olabilmek için, bütün bölgede, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Fırat boyunca sürdürülenlere benzer, sistematik ve yoğun araştırmalar yapılması gerekmektedir. Büyük Menderes, alüvyon çökellerinin birikmesiyle oluşan uzun ve çamurlu bir deltada sona erer. Tunç Çağı ve İlk Demir Çağı'nda nehir, Karina ve Derin Gölleri'nin olduğu yerde günümüzdeki sahil şeridinden daha içerilere kadar sokulan ve Latmos Körfezi olarak bilinen derin bir haliçe dökülüyordu (Marchese 1986:36). Bu körfez, Son Demir Çağı'nda giderek daha da kapanmış ve sonunda Bafa Gölü haline gelmiştir. Körfezdeki yoğun silt tabakası, sahildeki şehirlerin karayla çevrilmesine neden olmuştur. Örneğin, Söke'nin batısında yer alan ve M.Ö. 5. yüzyılda denizin yakınında olan Priene, Büyük Menderes'in kuzey deltasının hızla büyümesi nedeniyle 4. yüzyılda karayla çevrilmiştir. Daha güneyde, M.Ö. 5. yüzyılda denize açık olan Mysus, benzer bir kaderi paylaşmış ve 2. yüzyılın başlarında bu küçük şehir tamamen terk edilmiştir. M.Ö. 1. yüzyılda Büyük Menderes'in giderek büyüyen güney deltası, Milas topraklarındaki Pyrha topluluğunu tehdit etmiştir. İki yüzyıl ya da daha az bir süre içinde delta, Miletos şehrine kadar ulaşmıştır.[206] Aslında bir liman olan bu şehir, Büyük Menderes'in giderek artan silt tabakasının kurbanlarından biri olmuş ve sonuçta sahilden yaklaşık 7 km kadar uzaklaşmıştır. Körfez muhtemelen M.S. 6. yüzyılda kapanmıştır. Alüvyon çökellerindeki bu hızlı ilerleme, uzun vadinin iç kesimlerindeki ekip biçmenin artmasıyla ilişkilidir.

Bu deltanın batıya doğru ilerlemesi, büyük Klasik Çağ şehirlerinin ortaya çıkmasıyla daha da hız kazanmıştır. Tarım topraklarına artan talep, büyük ölçekli yapı projeleri ve yoğun endüstriyel faaliyetler, ormanların sistematik şekilde tahrip edilmesine yol açmıştır. Doğal bitki örtüsünün tahribi, toprak erozyonu ve alüvyon çökellerinin artmasına ve sonuçta bazı tarım topraklarının ortadan kalkmasına neden olmuştur. Yoğun silt tabakası, kıyı gölleri, kumsal tepeler ve kumullarla kaplanan sahil bölgesindeki yerleşmeleri de etkilemiştir. Deltasından uzakta, Büyük Menderes Vadisi'ndeki toprakların kalitesi farklılık gösterir. Bazı bölgeler ince nehir alüvyonuyla kaplanmıştır ve bu nedenle nehrin aktığı yüksek yerlerde de rastlanan bataklıklar (örn. Denizli'nin kuzeyindeki Sarayköy) ya da daha kaba kumlu ve yer yer taşlı bölgelere göre daha verimlidirler.[207]

206 Nüfus artışı, şehir birlikleri, yoğun toprak kullanımı ve aktif faylar coğrafi görünümü çok değiştirmiştir (Marchese 1986:33).

207 Bu nehrin ana güney kolu olan Çürük'le (Lycos) birleşmesi, Aşağı Menderes Vadisi'nin coğrafi sınırını ve Phrygia ile Karia arasındaki etno-kültürel ayırımı belirlemektedir (Marchese 1989:11).

Ege Bölgesi'nin bu kısmındaki höyüklerin dağılımı, Tunç ve Demir Çağlarında, özellikle bugünkü nehir yatağının 5-10 m üzerindeki nadiren taşkın olan bölgelerde, geniş Büyük Menderes Vadisi'ndeki alüvyal ceplerin yoğun şekilde yerleşim gördüğüne işaret etmektedir. Çevresindeki yamaçlardan yayılan alüvyal yelpazeler nedeniyle sık sık akış yönü değişen Büyük Menderes'in Söke ve Nazilli arasında kalan alçak yerlerinin değişkenliği, bu bölgedeki yerleşme dokusunu kötü yönde etkilememiştir.

Büyük Menderes'in güneyinde Karia bölgesi, dağ kütleleri, dar alüvyal vadiler ve yüksek arazilerle kaplanmıştır. Coğrafi görünüm tekdüze değildir ve toprak yapısı bölgeyi küçük arazi cepleri ya da alt bölge nişlerine bölmüştür. Aşağı Büyük Menderes'in başlıca üç kolu olan Çine (Marsyas), Akçay (Harpasus) ve Dandalas (Morsy), güneydoğuda derin çukurlar ve vadiler içinden akan nehirle birleşirler. Bu vadilerde kırsal yerleşmeye elverişli çok sayıda küçük kapalı alüvyon ovaları vardır.

Dandalas Çayı'nın güneydoğusunda, yaklaşık 900-1000 m yükseklikte yer alan ve kuzeyi, doğusu ve güneyinde yüksek dağlarla çevrili olan Tavas Platosu, bu tür bir habitat sergilemektedir. Tavas Platosu'nu güneydoğuda çevreleyen dağlar ve Dandalas Çayı Vadisi daha doğudaki bölgelerle olan iletişimi çok zorlaştırır. Aslında her üç vadi de dağlık güney Ege bölgesini güneydoğu-kuzeybatı ekseninde enine keser ve Karia'nın güneyi ve kuzeyindeki bölgeler arasındaki kara iletişimini daha da zorlaştırır. Oldukça izole olmasına rağmen, Tavas Platosu ve küçük Yukarı Dandalas Havzası'ndaki İlk Tunç Çağı yerleşimi çok yoğundur. Karia'da Büyük Menderes'in batı kolu olan Yukarı Çine Çayı Vadisi'nin etekleri, çok sayıda İlk Tunç Çağı yerleşmesi vermektedir. Geniş verimli düzlüklerde yer alan Aphrodisias, Sarayköy ve Medet gibi yerleşim yerlerinin muhtemelen sürekli yerleşmeler olmalarının yanı sıra, yaygın ya da yoğun ikamet göstermeyen, alüvyon ovalarına yakın yüksek bölgeler ya da dağ eteklerinde yer alan yerleşmeler, yaylacılık yapan gruplar tarafından yaylak olarak kullanılmış olabilirlerdi (Marchese 1986:75).

Rölyefinin iyi tanımlanmadığı, ancak bazı yerlerde İç Anadolu'nun ovaları üzerinde yükselen Ege Bölgesi'nin iç kesimleri, sahil ve İç Anadolu Bölgesi arasında 59.000 km^{2}lik bir geçiş kuşağı yaratır (Dewdney 1971:183). Bu bölgedeki sayısız nehir vadileri, 1000 m'nin de üstünde yer alan geniş düzlük ya da hafif eğimli toprak arazileri yaratmıştır. Bu vadilerin üzerinde 1000-1500 m yükseklikte yer alan oldukça parçalı bir yüksek arazi kütlesi, bazı yerlerde 2000 m'nin de üstüne çıkan sayısız dağlarda doruğa çıkmaktadır.

Afyon, Uşak, Denizli ve Kütahya illerindeki prehistorik yerleşmelerin çoğu, küçük korunaklı ovalar, dağ vadileri ile yüksek platolar ve Ege ve İç Anadolu'yu birbirine bağlayan geleneksel ticari yollar üzerinde yer almaktadır. Tunç Çağı'na ait höyüklerin dağılım dokusu, kırsaldaki geniş araziler üzerine gevşek kümeler halinde yayılmış günümüz köylerine benzerlik gösterir.

Anadolu'nun Ege Bölgesi, Akdeniz ikliminin karasal bir türüne sahiptir. Tunç Çağı'nda iklim koşulları herhalde bugünkünden çok farklı değildi (van Zeist 1975). Kışlar, sahil kesiminde iç bölgelere oranla daha yüksek ısıya neden olan periyodik rüzgarların azalması nedeniyle, oldukça ılıman geçer. Sahil kesiminde ortalama yağış 600-800 mm arasında değişmektedir.[208] Ortalama sıcaklık kışın 5°C, yazın ise 25°C'dir. İklimin daha soğuk olmasına rağmen iç kesimlerde nadiren kar yağar ve dağlar bile kısıtlı miktarda karla kaplanır. Sebze ve meyve bahçelerine zararlı olabilecek don olayları en fazla 30 gün sürer. Kuraklıklar, İç Anadolu'da olduğu kadar ciddi ya da sık şekilde ortaya çıkmaz. Daha kuzeydeki bölgelere göre kuraklıklara daha açık olan Karia'da Ege'den çok Akdeniz iklimi özellikleri hâkimdir. Gerçekten de burada iklim yazın kurak ve sıcak, ortalama yağışın alçak yerlerde 600-700 mm, dağlarda ise yaklaşık 1000 mm'ye ulaştığı kışın ise oldukça yağışlı geçer (Marchese 1989:18). Alçak yerlerde kışlar oldukça ılımandır ve ısı nadiren

208 Örneğin Ayvalık civarında 1969-1980 yılları arasındaki yıllık yaklaşık 600 mm olan yağışın % 80'i Kasım-Mart ayları arasında yağmıştır (Lambrianides ve diğ. 1996:178).

7 °C'nin altına düşer. Ancak dağlarda ortalama 0-5 °C arasındadır. Buna karşın yazın dağlarda daha düşük olan ısı (yaklaşık 20-25 °C), alçak yerlerde 30 °C'ye ulaşabilir.

Ege Bölgesi'nin bugünkü bitki örtüsü üç değişik türden oluşmaktadır. Birincisi, kışın yapraklarını döken ve Büyük Menderes'in güneyindeki dağlık bölgelerde bulunan karışık orman türünün daha kuru bir versiyonudur. Burada, soğuk yağışlı kışlar ve kurak yazlar kombinasyonu, özellikle güneydeki Toroslar'la karşılaştırılınca, ormanların ağaç türleri bakımından daha fakir, daha açık ve sürekli olmamalarına yol açmaktadır. En yaygın türler olan meşe ve ardıç ağaçları arasında, dikkate değer ölçüde çam ve göknar ağaçları vardır; yukarı doğru çıkıldıkça, kozalaklı ağaçlar da artmaya başlar. İkinci tür, Akdeniz dağ ormanı olarak sınıflandırılmıştır ve daha bol yağış alan ve yazın ısının daha az yoğun olduğu güneybatıda ortaya çıkar. Yukarı Tavas Platosu'nun dağ yamaçları, Dandalas Havzası ve daha az ölçüde Aydın Dağları'nın üst bölgeleriyle sınırlanmıştır. En çok rastlanan türler çam, göknar ve meşe, daha az sayıda olmak üzere sedir, kayın, ardıç ve akçaağaçtır. Akdeniz alçak arazi türü olarak bilinen üçüncü kategori, Aşağı Büyük Menderes'in her yanına dağılmış küçük meşe ve çam ormanlarından oluşmaktadır. Bu tür, alçak yamaçlarda yer alır ve çoğunun yakın zamanda ortaya çıktığı çalılıklarla iç içedir. Eski dönemlerde, daha yüksek tepelerde başta çam ve çam, meşe ve ardıç ağaçlarının karışımından oluşan karışık ve Akdeniz ormanı bitki örtüsü, bu bölgedeki baskın türdü ve neredeyse alüvyal vadi tabanlarına kadar uzanıyordu (Marchese 1986:44).

Ege sahilinin bugünkü bitki örtüsü muhtemelen İlk Tunç Çağı'nda oluşmuştu (Yakar 1985:103). M.Ö. 3. binyılda Ege sahili ve sahilin gerisindeki iç bölge, büyük bir ihtimalle Mazı meşesi, Makedonya meşesi, Anadolu palamut meşesi, Kermes meşesi ve çitlembik ağaçlarının baskın olduğu bir bitki örtüsüyle kaplıydı (Rapp ve Gifford 1982:106-107). Eski dönemlerdeki çam, meşe ve ardıç ağaçlarından arta kalanlar, bulundukları uzak dağlık bölgelerde bile, ulaşılması çok zor yerlerde ve sadece küçük arazi parçalarında yer almaktadır. Önceki ağaçlık alanların yerini büyük ölçüde makiler almıştır (Brice 1978:77).

GELENEKSEL YERLEŞME DOKUSU VE TOPRAK KULLANIMI

Ege Bölgesi'ndeki dağlar, platolar, nehir havzaları ve vadiler, çok çeşitli geçim ekonomilerinin yaratılması ve geliştirilmesine olanak sağlamaktadır. Aşağı Büyük Menderes, Küçük Menderes ve Gediz'in geniş alüvyon vadileri, iyi tarım potansiyeli olan alanlardır ve en azından Kalkolitik Çağ'dan beri yerleşim görmüşlerdir. Ancak, kışların ılıman ve yazların sıcak geçtiği geniş alüvyon havzalarında, yoğun ve çeşitli tarım sadece bataklık deltaların uzağında yer alan daha yüksek bölgelerde yapılabilmektedir.

Çiftçiler genellikle çok çeşitli ürünler yetiştirir ve koyun ve keçilerden ve daha az sayıda sığırlardan oluşan hayvancılıkla uğraşırlar. Prehistorik dönem sonundan beri Ege'de en çok yetiştirilen ürünler arasında buğday, susam ve nohut gelir. Klasik Çağ'da Büyük Menderes Havzası'ndaki tahıl üretimi düzeyinin bugünkü rekoltenin % 60-70'ine denk düşebileceği tahmin edilmektedir (Marchese 1986:50) ve muhtemelen aynı oran Gediz ve Küçük Menderes Havzaları için de geçerlidir. Geniş bataklık ovaları halen iç bölgelerden gelen çoban toplulukları tarafından kışın sürülerini otlatabilecekleri kaba otlaklar olarak kullanılmaktadır. Kayalık yüksek araziler yoğun tarım için uygun değildir ve geçmişte küçük kırsal topluluklar bu tür habitatları ağırlığın küçük baş hayvancılığa verildiği sınırlı tarım için kullanmış olabilirler.

Ege nehir sistemlerinin taşıdığı aşırı alüvyal çökellerin başka bir sonucu da, verimli taşkın ovalarının geniş kesimlerinin bataklıklara ve yakın zamana kadar sıtma mikrobu taşıyan sivrisineklerin ürediği alanlara dönüşmüş olmasıydı. Bu durum yerleşik toplulukların yaylacılığı benimsemesini teşvik etmiştir. Bu topluluklar, sadece koyun ve keçi sürüleri için yüksek irtifalarda zengin otlaklar ve kaynaklar sunan iyi habitatlar değil, insanlar için de alçak arazilerdeki sivrisinek

tehlikesinden uzakta daha sağlıklı bir çevre sağlayan yayla köylerinde yaşamışlardır. Ege Bölgesi'nde yazın kışlık yerleşmelerin terk edilerek yaylalara çıkılması geleneği Osmanlı kaynaklarında da iyi belgelenmiştir. 17. yüzyılda Batı Anadolu'yu dolaşan Evliya Çelebi, nehir vadilerinin yakınında yaşayan kasaba halklarının sıcak yaz aylarında sıtmadan kaçmak için nasıl dağlara göç ettiklerini çok çarpıcı bir biçimde tasvir etmektedir (9. Cilt:320).

Kuzey Ege sahilindeki kırsal yerleşmeler ve ekili arazilerin büyük bir çoğunluğu, birkaçının tepe üstlerinde yer almasına rağmen, platolarla sınırlanmıştır. Assos'tan Gülpınar'a ve daha da kuzeye doğru hayvancılık iyi gelişmiştir ve yerel çiftçilik ekonomilerinde önemli bir yer tutar. Ege'nin bu bölgesindeki otlakların büyük baş hayvancılıktan çok küçük baş hayvancılık için daha uygun olması nedeniyle, köylülerin çoğu küçük koyun sürüleri edinmeyi tercih ederler. Bataklıkların olmayışı, bütün yıl boyunca hüküm süren ılıman iklim ve otlakların bolluğu, buradaki halkın yazın köylerini terk etmelerini gerektirmez. Kışların kısa ve ılıman geçmesi nedeniyle, köyün biraz uzağında barındırılan hayvanlara günde iki kere yem ve su taşınır. Bazen de bu işi köyün ortaklaşa tuttuğu bir çoban yapar. Koyun ve keçi sürüleri damlarının saz ya da samanlarla kaplandığı dairevi alçak taş ağıllarda tutulur ve yazın serin sabah saatlerinde otlamaya çıkarılırlar.

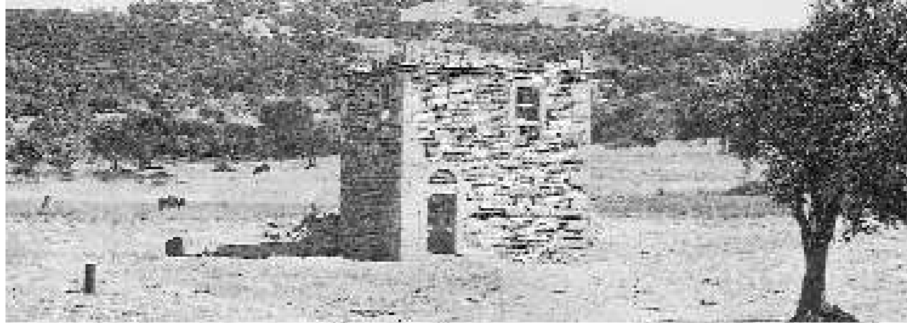
Bu bölgedeki kırsal yerleşmeler, sebze tarlaları, meyve bahçeleri, zeytinlikler ve bağlarla çevrili, birbirinden uzakta yer alan evlerden oluşan çiftliğe benzer büyük köylerden meydana gelmiştir. Bu durum, Foça ve Yeni Foça arasındaki sahil kesiminde göze çarpmaktadır. Burada, Mübadele'nin ardından halen yerel çiftçilerin oturmaya devam ettiği kuleye benzer taş evler, yoğun tarımın yapılamadığı yerlerdeki kırsal hanelerin ekonomik yapısı hakkında çarpıcı örnekler sergilemektedir. Her hanenin küçük bir koyun ve keçi sürüsü vardır ve kendi ihtiyacını karşılayacak kadar tahıl yetiştirir. Ekonomi esas olarak, zeytinyağı endüstrisine zeytin, şarap endüstrisine de üzüm sağlamak üzerine kurulmuştur. Meyve bahçeleri ve bağlar, tahıl tarlalarına oranla çok daha fazla bakım gerektirdiği için, tercihen evlerin yakınına yapılmışlardır. Bu nedenle, köy ekonomisinin bu tür ürünlere dayandırıldığı bölgelerdeki yerleşmeler dağınık şekilde gelişme eğilimi göstermektedir.

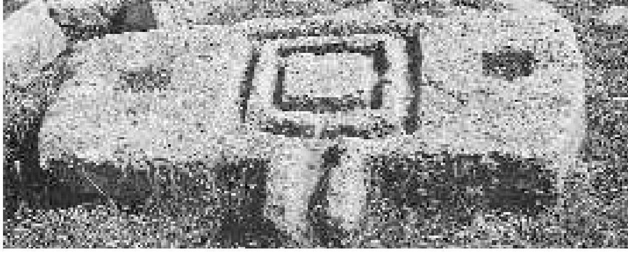
Geniş havzası ve verimli vadisiyle Gediz (Hermos), Ege Bölgesi'nde en yoğun yerleşilen alanlardan biridir. Burada Manisa Ovası ve onu çevreleyen dağlardaki Ege'nin iç kesimlerine özgü geleneksel yerleşme dokuları ve toprak kullanımı, özellikle Osmanlı Dönemi ve hatta daha da öncesine dayanan köylerde ayrıntılı şekilde incelenebilir.[209]

Manisa iline bağlı köyler ovada, ovayı sınırlayan dağ yamaçlarında ve dağlarda yer almaktadır. Ova köyleri genel olarak oldukça büyük ve zengindir. Uzun nesillerden beri ekonomileri sadece tahıl üretimine değil, ticari değeri olan ürünler üzerine kurulmuştur. İlçe merkezleri ve şehirlere karayolları ve demiryolu ağıyla bağlı oldukları için, herhangi bir lojistik güçlük çekmeden ürünlerini pazarlayabilmektedirler. Yaklaşık 60 yıl önce, Manisa Ovası'ndaki köylerin yarısı, bölgedeki diğer kısmen kapanmış alüvyal ovalarda olduğu gibi, nüfusun 100 ile 500 arasında değiştiği, başka bir deyişle 20 ile 100 çekirdek aileden oluşan topluluklardan meydana geliyorlardı. Manisa Ovası'ndaki köylerin dörtte biri, nüfusu 500 ile 1000 arasında değişen (100-200 çekirdek aile) daha büyük topluluklar tarafından yerleşilmişti (Boran 1945:50-51). Sadece kendi ihtiyaçları için az sayıda hayvan barındırırlar. Ova köylerinde kişi başına yaklaşık 10 dönüm ya da hane başına yaklaşık 50 dönüm toprak düşmektedir. Toprak türleri taban, kır ya da geren toprak olarak sınıflandırılmaktadır. Taban, çok fazla gübre istemeyen yumuşak, nemli ve çok verimli bir topraktır. Kır, çok fazla gübre isteyen taşlık ve kuru bir toprak türüdür. Geren ise çok tuzlu olması nedeniyle tarıma elverişli değildir ve sadece otlak olarak kullanılır.

Manisa Ovası'nı çevreleyen dağ yamaçlarında yer alan köyler, ova köylerinden daha küçüktür. 1940'ların başlarında çoğu köyde 200 kişi ya da 40 çekirdek aile yaşıyordu. Ovalara ulaşabildik-

209 II. Dünya Savaşı sırasında bu bölgede yapılan antropolojik araştırma için bkz. Boran 1945.

Res. 119: Foça ve Yeni Foça arasında yer alan kuleye benzer taş ev. Ege sahilinin zeytin yetişen bölgelerinde tahıl tarımı, zeytin üretimi ve hayvancılıktan sonra ikinci sırada gelir.

leri için dağ köylerine oranla ekonomik açıdan kendilerini daha iyi geliştirebilmekte ve köylerinin etrafındaki tarlalardan azami düzeyde yararlanabilmek amacıyla evlerini tepe üstleri ya da yüksek yerlerde inşa etmektedirler.

Manisa iline bağlı dağ köylerinin çoğu küçüktür ve ekonomilerini tamamen tarıma dayandıracak kadar iyi kaliteli topraklara sahip değildirler. Bu bölgede, çok sert dokulu ve sürülmesi çok zor olan kara toprak, taşlı çiğil/çiğlen, sarı/boz toprak ve iyi verim veren tek toprak olan ayıt olmak üzere dağ köylerinin kullanabileceği dört tür toprak vardır. Toprağın iyi kaliteli olmaması nedeniyle dağ köylerindeki çiftçiler, kendi geçimlerini sağlayabilmek için (hane üyesi başına 20 dönüm tarla) ovadakilere oranla daha fazla toprak ekip biçmek zorunda kalmaktadırlar. Dağ köylerinde tahıllar şiddetli yağışların başlamasından iki hafta önce olmak üzere sadece sonbaharda ekilir (Boran 1945:105-106). Bu nedenle, ovadakilere oranla küçük baş hayvancılığa daha fazla ağırlık vermek zorundadırlar. Büyük otlak ve meralara sahip olmadıkları için, yaklaşık 60 yıl öncesine kadar her ailenin ortalama 40 koyun, 80 keçi, 3 baş sığır, 1 eşek ve 2 atı oluyordu. Bu dağ köylerinde atlar hâlâ koşum hayvanı olarak kullanılır, dağ vadilerinde otlatılır ve hasattan önce köye getirilirler. Dağ köylerindeki hanelerin kendi özel meraları olduğu gibi, paylaştıkları ortak bir meraları da vardır. Aileye ait mera çitle çevrilir ve içinde hayvan barınakları da bulunur. Kışın burada otlayan hayvanlara sahipleri haftada birkaç kere de yem getirir.

Dağ köyleri, ova köyleri gibi topraklarını kolayca genişletemezler ve bu nedenle büyüyen aileler genellikle kendi geçimleri üzerine kurulu ekonomik alt yapılarını genişletmeye çalışırken zorluklarla karşılaşırlar. Dağ köylerindeki fazla iş gücü yazın, ovalardaki refah seviyesi daha yüksek köylerde tarım işçisi olarak pamuk hasatında ya da bağlarda çalışır. Ege'nin alçak arazilerinde köylerin yanı sıra, ova adı verilen mevsimlik tarım çiftlikleri yer alır. Bu çiftliklerde sadece hasat süresince oturmaları için işçiler kiralanır. Ege'de zaman zaman farklı yerlerde çok çeşitli ürünlerin yetiştirilmesi, ekonomik faaliyetlerin bölünmesini gerektirmekte ve bu durum aile üyelerinin de dağılmasına neden olmaktadır.

Gediz'in güneyinde arazi, Küçük Menderes Vadisi'ne doğru dik şekilde alçalan, yaklaşık 2000 m yükseltili bir dağ kütlesi haline dönüşür. Bu vadi tarım için verimli topraklar sunarken, dağlar da yerliler tarafından mevsimlik meyve, özellikle de incir yetiştirilmek üzere kullanılır.

Daha güneyde, Aydın ve Denizli'nin kırsal kesimine, hem büyüklük hem de ekonomik potansiyel açısından farklı habitatlar sunan Büyük Menderes Vadisi hâkimdir. Aşağı Büyük Menderes Havzası, kuzeyde sarp şekilde yükselen Aydın Dağları ile sınırlanmıştır ve kuzeybatı uzantısı olan Samsun Dağları bir yarımada meydana getirirler. Doğuda, Babadağ dağ kütlesinin yakınında oldukça darlaşan Yukarı Büyük Menderes vadisi ile sınırlanmıştır. Verimli topraklar ve bol yağışlı kışların kuru tarıma olanak sağlaması nedeniyle, tarım açısından verimli bir bölümdür.

Asmalar bölgeye özgüdür ve yüksekliği 1000 m'ye kadar ulaşan arazilerde yetiştirilebilirler. Sıcak iklim ve taşlı toprakta gelişen zeytin ağaçları ovalar, tepelik yamaçlar, yüksek araziler ve dağlarda yetişir. Bağlar ve tahıl üretimi kuşakları arasında yer alan bölgeler zeytin üretimine ayrılmıştır. İncirler de bölgeye özgüdür ve zeytin yetiştirme kuşağının altındaki vadi kenarları boyunca yetiştirilmektedir (Marchese 1986:50).

Orta platoyla komşu olan Ege'nin en iç kesimlerinde günümüz kırsal nüfusu çeşitli etnik gruplardan oluşmaktadır. Osmanlı Dönemi'nde, kırsal nüfusun çoğunluğunu oluşturan yarı göçebe Yörüklerin sayısı, günümüzde oldukça azalmıştır. İç batı bölümde Bulgaristan ve Kafkasya'dan gelen ve çoban Yörük boyları arasına yerleşen (Abhazlar, Çeçenler, Çerkezler) çok sayıda göçmen yaşamaktadır. Ancak, yerel çevre koşullarını benimsemek zorunda kalmaları nedeniyle, bu topluluklar önceki toprak kullanımı tarzlarına bakarak ayırt edilemezler.

Phryg Dönemi'ne ait Midas Şehri'nin yakınında yer alan ve Kafkasyalı Çeçenler tarafından yerleşilen Afyon iline bağlı Yazılıkaya köyü, eski bir yayla yerleşmesinin sürekli tarım köyü haline gelmesine dair güzel bir örnek oluşturmaktadır. Bu özel yerleşim yeri ve çevresini, kışlık köyleri biraz daha alçakta yer alan Yunan çiftçiler yaylak olarak kullanıyorlardı. 1880'de Kafkas göçmenlerin gelmesiyle, Yunan çiftçilerden otlaklarını Çeçenler'e vermeleri istendi ve Çeçenler de bu otlakların çoğunu tarım arazisi haline getirdiler. Bu köyde 5 kişiden oluşan ve karma tarım ekonomisi uygulayan bir çekirdek ailenin kendi geçimini sağlayabilmesi için en azından 10 hektarlık ekilebilir araziye gereksinimi vardır. Her yıl toprağın yarısının ekildiği ve diğer yarısının nadasa bırakıldığı geleneksel kuru tarım yöntemi uygulandığı dikkate alınsa bile, ortalama yıllık tahıl rekoltesi, aile başına 3500 kg'ı aşan miktarda arpa ve buğday fazlası üretebilir. Bu bölgede, günde üç el arabası dolu yem yiyen bir koyunun altı aylık kışlık yemi, 5 dönümlük topraktan elde edilmektedir. Buna göre, 100 dönümlük bir toprak, 20 başlık bir koyun sürüsünün kışlık yem ihtiyacını karşılamakta ve bu oran bölgedeki bir ailenin ortalama koyun sürüsü büyüklüğüne denk düşmektedir.

Ege Bölgesi ve hatta bazen iç kesimlerinde kırsal mimarinin geleneksel çizginin oldukça dışına çıktığı göze çarpmaktadır. Bu bölgede son yirmi otuz yılda köy ekonomilerinin gelişmesi, çoğu köylünün kiremit kaplı modern şehir planını benimsemesine yol açmıştır. Buna karşın, belli bir dereceye kadar bu ekonomik gelişmenin dışında kalan daha izole dağ köyleri, köy mimarilerinde geleneksel tarzlarına daha sadık kalmışlardır.

Ege sahili ve hemen iç kesimde taş ve ahşap, başlıca yapı malzemeleridir. Diğer yanda, daha iç kesimlerde kerpiç tuğladan yapılma evler hâkimdir. Köy evlerinin temelleri taş, üst katları ise kerpiçtendir. Daha yüksekte yer alan dağ köylerinde evler tamamen taştan inşa edilmiştir ve bu nedenle genellikle düz damlı ve tek katlıdırlar. Bu evlerde pencereler çok küçüktür ve havalandırma genellikle aralık duran kapıdan yapılır. Bazen alçak bir çevre duvarıyla çevrilen ve tek bir avluyu paylaşan bu tür birkaç evde geniş aile üyeleri yaşar. Köy ahalisi, bu tür mimariyi, içinde yaşayan hane halkının fakir olduğuna yormaktadır.

İçbatı Anadolu'da (Batı Phrygia) 1785-1788 yılları arasında yerleşen göçmenlerin köylerde yarattığı kırsal mimariye yansıyan etno-kültürel geleneklerin etkisi hâlâ bir dereceye kadar fark edilmektedir.[210] Kırım'dan, Kafkasya'dan ve Balkanlar'dan gelen bu göçmenler, daha önce Ana-

210 Kırım'dan 1828 yılında gelen ikinci bir göç dalgasını 1860 yılındaki bir üçüncü ve 1862'de bir Çerkez akını izlemiştir. Kafkasya'dan

dolu'da bilinmeyen derin köklü mimari gelenekleri beraberlerinde getirmişlerdir. Genel ekolojik görünümünün Kafkasya'ya benzemesi nedeniyle Afyon içlerine kadar ilerleyen ilk Çeçen göçmenleri, kendi vatanlarındaki gelenekleri doğrultusunda evlerini keresteden inşa etmişlerdir. Yaklaşık bir nesil sonra, yeni evler, ahşap ve kerpiçin bir arada kullanıldığı bölgesel tarzda inşa edilmeye başlanmış, ancak orta platoda alışılmış düz damların yerini saz ya da kamışla kaplanan semer biçimli damlar almıştır. Tarzlarının yerel olmasına rağmen bu evler, şekil, iç bölünme, yapı tekniği ve yan binalar eklemek suretiyle genişletme eğilimi bakımından Yörük evlerinden farklılık gösterirler. Günümüz Çeçen köylüleri sıvalı ve hem iç hem de dıştan badalananan kerpiç evlerde yaşarlar. Samanlık, hayvan barınağı, ahır ve avluda yer alan kiler, evin dışında yer alır. Buna karşın iki katlı evlerde zemin katı, depolama ve hayvanların barınması için kullanılmaktadır. Samanlık ya da hayvan barınaklarının yeri, kendi vatanlarındaki geleneklerinden çok bölgesel geleneklere işaret etmektedir.

Bu köy, başlangıçta maddi kültürde korunan, dış görünüme ait etno-kültürel farklılıkların birkaç nesil sonra kaybolabileceğini açıkça göstermektedir. Sadece bu değil, diğer pek çok örnekte de olduğu gibi, artık günümüz köy mimarisi, daha önceki vatanlardan getirilen belli etnik özellikleri yansıtmamaktadır. Önceden yerleşim görmüş yerlere gelen göçmenlerin, sonuçta politik ve ekonomik açıdan daha güçlü etnik grupların hâkim olduğu kültürel çevreye adapte olmaları çok doğaldır.

Afyon'un Seyitgazi ve komşu ilçelerindeki köyler, Bulgaristan ve Abhazya'dan (Kafkasya'da) gelen göçmenler ve yerleşik Yörük gruplar tarafından yerleşilmiştir. Bütün bu heterojen topluluklarda köy mimarisi oldukça homojendir. Bölgesel mimaride yerel farklılıkların ortaya çıkabilmesine rağmen, bunlardan sadece birkaç unsurun daha önceki vatanlara ait olduğu anlaşılmaktadır.

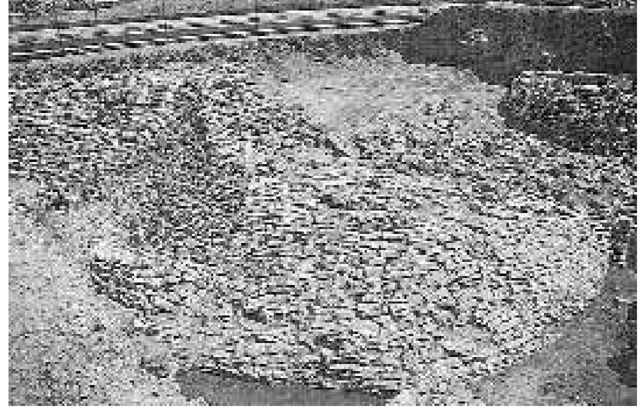
İçbatı Anadolu illerinde Kırım ve Romanya bozkırlarından gelen Müslüman göçmenler, evlerinin içini kendi vatanlarından alışık oldukları şekilde düzenlerler. Sazdan yapılma semerdamlar dışında bu evler, dış görünümleri bakımından yüksek taş temeller ya da bazen taş platformlar üzerinde yükselen kerpiç evlere benzemektedir. Yerli köylülerin tercih ettiği çok amaçlı düz çatılar yerine bu çatı mimarisinin korunmuş olması, aynı doğal ve ekonomik çevreye farklı bir etno-kültürel yaklaşımı vurgulaması bakımından çok önemlidir. Bu göçmenlerin evleri tek katlıdır ve ortada yer alan bir mutfak/oturma odasının her iki yanında birer yatak odası yer alır. Samanlık, kiler, ahır ya da hayvan barınağı olarak hizmet eden ek yapılar, bir avlu etrafında inşa edilir. Aile içten büyürse, evler, aynı çatı altında ek yaşam alanları inşa etmek suretiyle genişletilir.Yeni birime, eski evin içinden değil, evi ek yapılarla bağlayan avlu içinden geçerek girilir. Romen ve Kırım göçmenlerinin evlerinde, iki ana odayı bağlayan kalın iç kerpiç duvarın içine yapılan ocak (peç) kendine özgüdür. Kışın saman yakılan bu peçten çıkan ısı bütün eve yayılmaktadır. Bölgede ilk ortaya çıkışından kısa bir süre sonra, yerel gruplar da evlerini ısıtmak için peç inşa etmeye başlamışlardır.

Yunanların inşa ettiği bazı asırlık, geleneksel iki katlı taş evler, Ege sahili boyunca halen göze çarpmaktadır. Ayvalık'ın karşısında yer alan Cunda adasındaki (Alibey Köyü) Yunan evleri, kiliseler ve kamu binaları, yerel nüfus değişikliklerinin kültürel etkilerini göstermektedir. İstiklal Savaşı'nı izleyen Mübadele'nin ardından Midilli'den Cunda'ya gelen Türklere Yunanların boşalttığı evler verilmiştir. Daha geniş odalara alışmış olan Türkler, özellikle savaşta zarar görmüş evlerin üstüne çamurla sıvanmış ahşap çerçevelerden yapılmış duvarları olan üst katlar eklemişlerdir. Bu şekilde ev halkı için taştan yapılma orijinal üst katlarda olduğundan daha fazla alan yaratılmıştır. Zemin kat, samanlık, işlik ve hayvan barınakları haline getirilmiştir. Buna karşın birkaç Türk

Anadolu'ya 1866'da göç eden Müslüman Abhazlar'ın ardından, 1877-1878'de Balkanlar ve Kafkasya'dan büyük göçler olmuştur. 1912'de Balkan Savaşları nedeniyle gelen başka Müslüman gruplar, nüfusun artmasına neden olmuştur.

ailesi, bu tür değişiklikler yapmaksızın, zarar görmeyen Yunan evlerini yeniden kullanmışlardır. Kullanılmak üzere Türklere verilmemeleri nedeniyle, kamu yapıları ve kiliselerde mimari değişiklikler olmamış, ama yine de bazıları köylüler tarafından samanlık olarak kullanılmışlardır.

Kuzeybatı Ege sahilinde yer alan ve Yunan köylülerinin inşa ettiği kuleye benzer dağınık taş evler, aslında burada oturanların güvenlikle ilgili kaygılarını yansıtmaktadır. Pencereleri olmayan ya da sadece yarığa benzer açıklıkları olan bu evlerin alt kısımları, samanlık ve hayvan barınağı olarak kullanılıyordu. Foça ve Yeni Foça arasında, bazılarının 18. yüzyıl ya da daha erken bir döneme tarihlendiği bu tür taş evler, ya tek başlarına ya da tepelerin üstünde küçük gruplar halinde yer almaktadırlar. Bu evler, Peloponnes yarımadasının güneyinde yer alan surla çevrili köy evlerine benzerlik gösterirler.

Res. 120: Liman Tepe. M.Ö. 3. binyıl başına ait yerleşmeyi çevreleyen devasa bastiyonlu eşsiz sur sistemi, bu denizci topluluğun merkezî idare edildiğine dair önemli bir göstergedir. Büyük evleri olan surla çevrili bu yerleşmenin inşası ve korunması, iş ve sorumlulukların yönetici bir otorite tarafından paylaştırılması ve yürürlüğe konmasını gerektirmiş olmalıdır.

Res. 121: Bakla Tepe. Son Kalkolitik Çağ'dan beri yerleşim görmüş önemli bir İlk Tunç Çağı yerleşmesidir. Çok çeşitli mimari gelenekler, art arda gelen toplulukların farklı kültürel geçmişlere sahip olduklarını gösteriyor olabilir. M.Ö. 4. binyıla ait küp mezarlar (*solda*) yerli Anadolu geleneğine, M.Ö. 3. binyıl başlarına ait yerel mimari (*sağda*) ise Ege dünyasıyla olan güçlü bağlara işaret etmektedir.

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA YERLEŞME DOKUSU

Temelleri 5. ve hatta belki de 6. binyıla dayanan İlk Tunç Çağı tabakalanması, Ege Bölgesi'nde bazı yerel farklılıklar gösteren oldukça homojen bir maddi kültür yaratmıştır. Madra Çay Vadisi'nde

yer alan Yeni Yeldeğirmeni, Höyücek Tepe, Pandır Tepe ve Kazantepe gibi yerleşim yerleri, Ege'deki nehir vadilerinde yer alan habitatların çoğunda Son Neolitik Çağ'dan beri çiftçi topluluklarının yerleştiğini doğrulamaktadır (Lambrianides ve diğ. 1996:180). Ege sahilindeki küçük koylar doğal limanlar oluşturmuş ve M.Ö. 3. binyıl öncesinde bile hem kara hem de deniz kaynaklarını kullanan denizci topluluklar buralarda yerleşmiştir.

Bu bölgede yoğun yerleşme İlk Tunç Çağı'nda başlamıştır. Çiftçi topluluklarının bu vadideki ekilebilir araziler ve yakındaki dağlarda yer alan otlaklar için giriştikleri rekabet, prehistorik dönem sonlarından beri farklı yerleşme dokularına yol açmış olmalıdır. Sahil gerisindeki yerleşmelerin çoğu, hiç kurumayan kaynaklar ve zengin alüvyal toprakların bol olduğu bölgelerin yakınında kurulmuş ve herhalde çiftçi topluluklarınca yerleşilmiştir. Tarım potansiyeli kısıtlı olan nehir vadilerinin dar kesimlerinde yaşayanlar, çobanlığa daha fazla ağırlık vermek zorunda kalıyorlardı. Diğer yanda, geniş ve verimli topraklarda yaşayan yerleşik gruplar, karma çiftçi toplulukları haline gelebiliyordu. Bunlardan başlıca iletişim yolları üzerinde yer alanlar, büyük şehirler, önemli pazarlar yaratmak ve kendi çıkarlarını korumak için politik birlikler kurmak suretiyle daha da zenginleşiyorlardı.

Anadolu'nun diğer kısımlarında olduğu gibi, Tunç Çağı'na ait yerleşmeler, birbirine yakın inşa edilmiş surla çevrili kümeler, gevşek örgülü köyler ve mevsimlik kullanılan yerler arasında değişmektedir. Bu yerleşme türleri, bölgenin başlıca nehir vadilerinde tespit edilen höyükler ve düz yerleşim yerlerinde karşımıza çıkmaktadır (Marchese 1986:67-83). Dağınık evleri olan surla çevrilmemiş köy olarak yorumlanabilecek yerleşmeler, hem Ege sahilinde hem de sahil gerisinde karşımıza çıkmaktadır. İlk Tunç Çağı'nda bile bu tür köyler, ekonomik açıdan daha güçlü ve daha iyi örgütlenmiş surla çevrili şehirlerin uyduları olabilirdi. Bu tür köyler uzun bir süre için ya da tamamen terk edildiklerinde, alüvyon ovaları ve vadilerde ya da kalın erozyon dolgulu alanlarda, arkeolojik incelemelerde tespit edilmeleri çok zor olan alçak höyükler meydana getirmişlerdir. Bunlardan bazıları sadece mevsimlik kullanılmışken, diğerlerinde belki de sürekli oturulmuştu (Yakar 1985:94-169).

Ege sahilindeki yerleşmelerin çoğu, M.Ö. 3 .binyıl süresince önemli limanlar ve ticari merkezler haline gelmiş olabilirlerdi. Urla'nın (Klazomenai) iki koylu limanının dağlık burnu üzerinde yer alan Liman Tepe, bu tür bir liman şehri olmalıydı. Daha İTÇ I'de dışta payandalarla güçlendirilmiş ve temelde taş bir rampa ile desteklenmiş kalın bir taş duvarla çevrilmişti. İTÇ II/III süresince bu şehir, biri 40 x 100 m boyutlarına ulaşan birkaç bastiyon, 30 m uzunluğunda ve 5 m yüksekliğinde olan ve güvenli demirleme sağlayan bir dalgakıran, bir sitadel ve sur dışındaki aşağı şehir oturma bölgesinin yer aldığı daha güvenli savunma sistemlerinin kurulmasıyla gelişmeye devam etmiştir. Bastiyonun bir uzantısı olan, 15 m uzunluğunda ve 2 m genişliğindeki başka bir duvar kalıntısı, herhalde bir iskele olmalıydı (Erkanal 1996:76-81; Erkanal ve Günel 1995).

Oval planlı sitadeldeki idari binaları çevreleyen, muhtemelen Ege Bölgesi'nin en geniş masif sur sistemi, kuzeyde denize doğru uzanır (Erkanal ve Erkanal 1996:4; Gates 1997:266-267). 2 m kalınlığında duvarları olan ve iki dar oda ve uzun bir koridordan oluşan devasa yapı, yaklaşık 3 m kalınlıkta duvarlara sahip daha eski bir kamu binasının üzerine inşa edilmiştir. Bu bina plan ve yapı bakımından Kıta Yunanistan'daki aynı döneme ait "koridorlu evler"e benzerlik göstermektedir. Çeşitli model değişikliklerine uğramış ve bir depo alanı eklenmiştir. İthal lüks eşyalar ve mühürlü depolarda bulunan kırmızı astarlı ve perdahlı çanak çömlek, sos kapları ve kil fallik nesneler, burada dini ya da topluluğun dini liderliğine ait kişilerin yaşadığına işaret ediyor olabilir. Aslında bu ithal eşyalar, bu liman şehrinin daha M.Ö. 3. binyılın ilk yarısında Kyklad Adaları ve hatta Kıta Yunanistan'a kadar uzanan bağlarının altını çizmektedir.

Troia'dakine çok benzer şekilde, Liman Tepe'yi de kuşatan taş duvar, Ege limanlarının denizden gelecek muhtemel bir saldırıya karşı surla çevrildiklerini doğrulamaktadır. Bu tür müstahkem mevkiler, topluluklarının geniş spektrumlu ekonomiler yarattığı yerel devletlerin merkezi konumunda olabilirlerdi. Deniz bu topluluklara, Ege adaları ve Kıta Yunanistan'daki diğer deniz-

ci gruplarla etkileşebilmeleri için gerekli olan hareket imkânını kazandırmış ve Batı Anadolu'nun iç kesimleriyle olan ticari ve kültürel ilişkilerin gelişmesini sağlamıştır (Melas 1988). Denizci tüccarlar, komşu köy topluluklarının ürettiği zeytinyağı, şarap, bira vb. besinler ve tarım ürünleri ihracatının başlıca kaynağı olarak hizmet vermiş olmalıydılar.

Liman Tepe'deki Orta Tunç Çağı'na ait dört yerleşim evresi, zengin bir yerleşme tablosu çizmektedir (Erkanal ve Günel 1995; Erkanal ve Erkanal 1996:4). Yerleşimin ilk evresinde ortalarında bir ocağın yer aldığı oval planlı evler ön plana çıkarken, mat boyalı ithal mallarla birlikte yerel üretime ait devetüyü renkli malların bulunması, karşı taraftaki Ege merkezleriyle olan güçlü ticari bağlara işaret etmektedir. Bu ve bundan sonraki evrede, yerleşmede kumaş ve madeni aletlerin üretildiği küçük bir endüstriyel alan kurulmuş olabilir. Çok sayıda Gri Minyas Malı ve yerli devetüyü renkli malların bulunduğu üçüncü evrede, sahil gerisindeki topluluklarla yapılan ticaretin arttığı anlaşılmaktadır. Muhtemelen daha sonraki yapı faaliyetleri sırasında tahrip edilmiş olan Son Tunç Çağı'na ait mimari kalıntıların yetersizliğine rağmen, seramik topluluğu bu yerleşmenin Ege'deki diğer limanlarla olan ticari ilişkilerinin sürdüğünü göstermektedir.[211]

Bakla Tepe İTÇ I'de, Ege sahilinin gerisinde örgütlü toplulukların var olduğunu göstermektedir. Bu yerleşim yeri, İzmir'in Menderes ilçesine bağlı Bulgurca köyü yakınında yer alan kayalık bir tepe üzerine kurulmuştur (Erkanal ve Erkanal 1996:5; Erkanal 1996:72-74). Güneybatısında, dar bir vadi yoluyla, Ege sahiline sadece 15 km uzaklıkta yer alması nedeniyle, buradaki denizci topluluklarla olan ilişkilerini geliştirmiş olmalıdır. Son Kalkolitik Çağ'da çapı 250 m'ye ulaşan bir alana yayılmış olan yerleşim yerinde bir çiftçi topluluğu yaşamıştır. Ancak, köyde çok sayıda cüruf ve madeni aletler bulunmuş olması, bu topluluğun, daha bu dönemde, pazara dayanan bir yerli maden endüstrisi geliştirdiğini ortaya koymaktadır. Yerleşmeye ait tabakalarda bulunan Kumtepe Ia-b türü seramikler, köyün M.Ö. 4. binin büyük bir kısmında yerleşim gördüğüne işaret etmektedir. Aileler, sepet örgü ve kilden yapılma ızgara planlı evlerde yaşamışlardır. Oval ya da yuvarlak evler gibi diğer mimari yapılar, işgal evrelerini yansıtıyor olmalıdır. O zaman, sadece kısa kesintilerle, yerleşim yerinde farklı gruplar yaşamış olabilir. Ölüler, yerleşim yeri dışında yer alan (extramural) bir mezarlıkta Batı Anadolu geleneğine göre gömülmüşlerdir.

M.Ö. 3. binyılın başında, Bakla Tepe'nin çapı yaklaşık 80 m'ye inmiştir. Radyal planlı uzun evler, parke taşlı caddelere açılıyordu ve yerleşme bir sur duvarıyla çevrilmişti. Bu savunma önlemlerinin alınması, burada yaşayanların dışardan gelen saldırılara maruz kaldıklarına işaret eder görünmektedir. Köyün planı ve evlerin büyüklüğü, burada zengin bir topluluğun yaşadığını göstermektedir. Yaklaşık 20 x 4-5 m boyutlarında olan evler, orta boy tarla taşlarından yapılma kuru taş duvarlarla inşa edilmiştir ve yükseklikleri 2 m'ye ulaşmaktadır (Gates 1997:267). Duvarların üst kısmı kerpiçten yapılmış olabilir (Erkanal 1966:73, Res. 3-4). Düz damlı bu İTÇ II evleri, ocağın ortadaki odada ve kare planlı sundurmanın evin dışında yer aldığı standart bir plana sahiptir. Bu yerleşme plan ve ev içine ait özellikler bakımından Midilli adasındaki Thermi'de bulunan aynı döneme ait yerleşmeye benzerlik göstermektedir. Aphrodisias, Limni adasındaki Poliochni ve Sisam adasındaki Heraion'la da güçlü mimari benzerlikler vardır. Bu yerleşim yerinde kalıplar, tunç kamalar ve gümüş eşyaların bulunmuş olması da, Bakla Tepe'de madeni aletler üretildiği ve belki de yerel bir üretim merkezi olduğu şeklinde yorumlanabilir. Köy M.Ö. 3. binyılın ortalarına rastlayan bir dönemde terk edilmiştir ve İTÇ III'te tekrar yerleşim gördüğüne dair hiçbir işaret yoktur.

Mimari farklılıklara dayanarak, Ege Bölgesi'nin İlk Tunç Çağı'na ait yerleşim yerlerinde iki değişik topluluk türü olduğu sonucuna varılabilir. Yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kaplayan ve aşağı ve yukarı şehirlerden oluşan surla çevrili Liman Tepe, güçlü bir ekonomiye sahip, merkezî yöneti-

211 Höyüğün merkezinde yer alan bir kaynakta bulunan çeşitli bulgular da bu görüşü desteklemektedir. Bunlar arasında bir Myken heykelciği, birkaç mühür, çok sayıda yerli ve ithal boyalı Myken çanak çömleğinin yanı sıra yerli çanak çömlek de ele geçmiştir.

len erken şehir topluluklarına bir örnek teşkil etmektedir. Diğer yanda Bakla Tepe, iç kesimde yer alan zengin bir köy ya da büyük merkezlerle etkileşim halinde olan küçük bir kasaba sergilemektedir. Yerleşme türündeki bu değişiklik, sadece farklı ekonomik ve sosyal yapılardan değil, farklı etno-kültürel geçmişlerden de kaynaklanabilir. Etno-kültürel farklılıklar, aynı döneme ait bazı yerleşme dışı mezarlıklardaki mezar türlerine yansımaktadır. Örneğin, İasos'taki mezarlıkta ortaya çıkarılan Ege tarzı sanduka mezarlar, genellikle iç kesimde rastlanan (örn. Bakla Tepe) küp mezarlardan farklı bir gelenek ortaya koymaktadır. Diğer yanda Yortan türü yerleşme dışı mezarlıklarda (Kâmil 1982) her iki mezar türüne de rastlanmış olması, iç kesimlerdeki topluluklar arasında Ege sahilinden gelen grupların da yaşadığına işaret etmektedir.

Bu iki yerleşme türü dışında, herhalde nehir kenarları, kaynaklar ya da göllerin yanına kurulmuş küçük köyler de vardı. Lydia'nın ortasındaki Marmara Gölü (Gyges Gölü) yakınında yer alan küçük mezarlık gibi, büyük yerleşmelerle doğrudan ilişkili olup olmadığı anlaşılamayan yerleşme dışı mezarlıkların varlığı bu varsayımı akla getirmektedir.[212]

Karia'daki İlk Tunç Çağı yerleşme dokusunun tam olarak araştırılmamış olmasına rağmen, toplulukların çoğunun köylerde yaşadığını düşünebiliriz. Aphrodisias'ta bulunan belgeler, M.Ö. 2. binyılda bunlardan bazılarının küçük şehirler haline gelmiş olabileceğine işaret etmektedir. Parçalar halinde habitatlar sunan geniş dağlık kırsal kesim, hem tarım hem de besicilik için uygun olmalıydı. Çiftçi toplulukları hiç şüphesiz, büyük yerleşik gruplar için daha dağlık iç kesimlere göre daha elverişli olan, Büyük Menderes ve güney kollarının alçak alüvyon vadilerini tercih etmişlerdir. Daha güneyde, Büyük Menderes'in üç kolunun yukarı drenaj havzasındaki yüksek irtifalarda yer alan habitatlar, çobanlık ekonomileri için daha uygundur. Dağ içi ovalar ve vadilerde, ana kayanın aşınması ve paleoçevredeki yaprakların çürümesi ile ortaya çıkan kırmızı ve grimsi kahverengi topraklar düşük kaliteli ve yoğun tahıl tarımı için uygun değildir. Denizci topluluklar, M.Ö. 3. binin başlarından itibaren, Büyük Menderes'in güneyinde Fethiye'ye kadar olan sahil bölgesinde yaşamışlardır. İasos'ta yarımadada yer alan bir köye hizmet eden İlk Tunç Çağı'na ait büyük mezarlıktaki dikdörtgen ve oval biçimli sanduka mezarlarda ortaya çıkarılan buluntular, Karia sahilindeki balıkçı ve çiftçilerin, etno-kültürel açıdan, İçbatı Anadolulular'dan çok Kyklad adalarında yaşayanlarla ortak yönlere sahip olduklarını göstermektedir.[213]

İlk Tunç Çağı boyunca Karia'daki yerleşme dokusu ve insan faaliyetlerinin hemen hemen hiç değişmemiş olması, ülkenin taşıma kapasitesi üzerinde herhangi bir baskı oluşmadığına ve bölgenin politik açıdan istikrarlı kaldığına işaret etmektedir. Gerçekten de bu bölge, Tunç Çağı boyunca farklı bir kültürel kimlik sergilemiştir. Buna karşın, Kyklad, Minos ve Myken kökenli gruplar, bağımsız topluluklar ya da azınlık gruplar olarak Ege sahilinde varolan liman yerleşmelerinde yaşamışlardır. İasos'taki İlk Tunç Çağı'na ait mezarlık, ya da Panaztepe'deki Son Tunç Çağı'na ait mezarlıklar da bunu doğrulamaktadır.

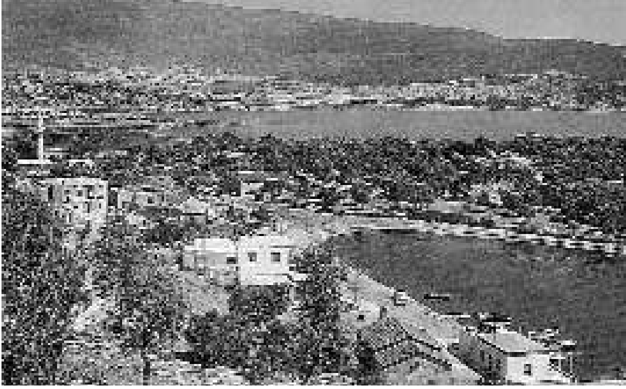
M.Ö. 2. binyılın başlarında daha zengin ve politik açıdan daha nüfuzlu şehirler giderek bağımsız devletlerin başşehri haline gelmeye başlamıştır. Belki de yerel idarelerin başşehirlerine ait kalıntıları içeren, bu döneme ait az sayıda büyük höyükler Manisa, Aydın, Denizli, Afyon, Uşak ya da Kütahya illerinde yer almaktadır. Bu nedenle, Hitit kaynaklarında adı geçen Arzawa devletlerinin başşehirleri tespit edilmeye çalışılırken, sadece birbirinden makul bir uzaklıkta yer alanlar dikkate alınmalıdır.

Lydia Krallığı'nın başşehri olan Sardis, Gediz Vadisi'ndeki en önemli yerleşim yeridir ve Orta Tunç Çağı'ndan Arkaik Çağ'a kadar kesintisiz yerleşme vermektedir. Lydia kralı Gyges dönemine kadar (yaklaşık M.Ö. 680), bu yerleşmenin arkeolojik devamlılığı, büyük ölçüde çanak çöm-

212 Kuzey Karia bölgesinde yer alan yerleşme dışı mezarlıklar için bkz. Marchese 1986:67-83.

213 Bazilika altında bu döneme ait bir yerleşim evresi tespit edilmiştir (Levi 1961-1962; Pecorella 1984; Mee 1978:129). İlk Tunç Çağı çanak çömlek topluluğu burada yaşayanların Kyklad adalarıyla bağlantılı olduğuna işaret etmektedir.

lek biçimleri ve tekniklerine dayanmaktadır (Ramage, A. 1994:163; Ramage, N.H. 1994). Bu yerleşim yeri Son Tunç Çağı ve Demir Çağı'nda Gediz Vadisi'ndeki yerleşmelerin kültürel açıdan Ege ve Orta Anadolu dünyaları arasında gidip geldiğini açıkça göstermektedir. Örneğin, M.Ö. 13. yüzyıla kadar Anadolu stilindeki seramikler en iyi kaliteli çanak çömlekleri üretirken, bu dönemde Myken malları yaygınlaşmıştır. Sonradan, M.Ö. 10. yüzyıl başlarında protogeometrik desenli mallar ön plana geçmiştir. İlk Tunç Çağı sırasında Güneybatı Anadolu'da yaygın olan, ancak Kıta Yunanistan'da görülmeyen tek renkli gri ve kırmızı üzerine siyah boyalı malların ortaya çıkışı, bu bölge ve Karia'daki toplulukların Ege dünyasıyla daha az etkileştiğine işaret etmektedir. Daha sonra, M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda Lydia topraklarında yer alan Sardis ve diğer yerleşmelerin, aralarında Rodos ve Korinth'in de bulunduğu İonia ve ötesindeki Yunan kolonileriyle tekrar yakın bağlar kurdukları, bu kolonilerden gelen ithal ya da onları taklit eden kapların varlığından açıkça anlaşılmaktadır (Ramage, A. 1994: Lev.14.6.1-2).

Res. 122: İasos. Güvenli limanı, Minoslular tarafından kolonize edilme nedenlerinden biri olabilir. Minos ve Myken yerleşme devamlılığı, kısmen Klasik Çağ kalıntıları altından gün ışığına çıkarılmıştır.

ANADOLU'NUN EGE SAHİLİNDEKİ MİNOSLULAR

Miletos ve İasos gibi kazılmış yerleşim yerleri (Berti 1993), M.Ö. 2. binyılın başında, hepsinde olmasa bile, Karia'daki bazı sahil şehirlerinde Minosluların yerleştiğini göstermektedir. Sahil gerisinde şehirler ve Karia sahilinde limanların ortaya çıkması, Ege'nin bu kısmındaki yerleşme dokusunu değiştirmiş ve yeni politik ve ekonomik merkezler, herhalde kırsal toplulukları kısmen kendi bünyelerine katmışlardır.

İasos'ta Minos yerleşmesi öncesinde küçük bir köy vardı. Minosluların gelişiyle bu köy, Ege Havzası'nda yaygın denizcilik ilişkileri olan, ekonomik açıdan önemli bir liman haline gelmiştir. İasos'taki Minos mimarisinde en çok dikkati çeken yapı OM (Orta Minos) II-III dönemine ait taştan yapılma oldukça büyük dikdörtgen binadır (Laviosa 1972:42; Mee 1978:129). Girit'teki yerel hükümdarların villalarını anımsatan bu bina, İasos'ta da benzer bir merkezî idare sisteminin var olduğuna işaret etmektedir. Seramik topluluğu, yerli ve ithal Orta Minos malları ve Anadolu'nun Ege Bölgesi'nin her yerine yayılmış olan bölgesel Orta Tunç Çağı çanak çömleklerinden oluşmaktadır. OM II tabakasında bulunan, ithal çok renkli Kamares çanak çömleği de (Laviosa 1972), Karia sahili ve Girit arasında var olan denizcilik bağlarını doğrulamaktadır.

Bir sonraki yerleşme, hem Girit'den ithal edilmiş hem de yerel üretime ait bir çeşit GM (Geç Minos) I-II çanak çömleği üretmiştir (Laviosa 1972:44). İasos'taki son yerleşmede bulunan mimari kalıntılar ve çanak çömlek topluluğu, Minosluların GH IIIA döneminde bu limanın idaresini Myken'lere bıraktıklarını göstermektedir.

GM IB-GM II dönemine tarihlenen, duvarları freskli Minos evleri, Miletos'ta Girit kolonistleri varlığının devam ettiğini kanıtlamaktadır (Mee 1978:149; Gates 1997:243). Son zamanda gün ışığına çıkarılan, duvarlarının fresklerle süslü olduğu anlaşılan ve muhtemelen bir kamu binası olan yapı, tipik Minos duvarcılığı sergilemektedir.[214] Giritliler tarafından kolonize edildikten sonra, Miletos'un Karia'da önemli bir Minos merkezi haline geldiği anlaşılmaktadır. Yakın zamanda keşfedilen, üzerinde Linear A yazısıyla kazınmış işaretlerin bulunduğu çanak çömlek parçaları da bu görüşü doğrulamaktadır.

ARZAWA VE ARZAWA DEVLETLERİ

Arzawa'nın ve tek tek devletlerinin sınırlarını çizmenin zorluğuna rağmen, güneyde Ahhiyawa'ya, batıda Ege Denizi'ne yakınlığı ve Ege'nin iç kesimlerinde yer alan bazı Hitit vasal devletleriyle komşu olması, Ege sahiline de içine alan, Gediz ve Büyük Menderes Vadileri arasında uzanan toprakların ya hepsini ya da bir kısmını kapsadığına işaret etmektedir.[215] I. Hattuşili'nin Batı Anadolu'yu oldukça kolay şekilde ele geçirmesi, M.Ö. 17. yüzyılın sonlarında Arzawa Ülkeleri'nin, Hititler gibi güçlü bir düşmana karşı koyabilecek politik bir birlik halinde örgütlenmediklerini göstermektedir. Buna karşın, ilk Hitit fethinin Arzawa'nın alt yapısını tamamen çökertecek nitelikte olmaması ve muhtemelen politik gücü elinde tutan şehir merkezlerinin kendilerine ait olan kırsal bölgeleri yönetmeye devam etmeleri nedeniyle, Ege Bölgesi ekonomik açıdan Son Tunç Çağı'nda da gelişmeye devam etmiştir.

Panaztepe (Erkanal 1995) ya da Liman Tepe gibi çok dönemli yerleşim yerleri, Arzawa topraklarında önceden düşünüldüğünden daha çok sayıda büyük liman yerleşmesi olduğuna işaret etmektedir. Bu yerleşim yerlerinin Son Tunç Çağı'ndaki yerleri ve büyüklükleri, içlerinde Arzawa'nın politik başşehri olan Apaşa ya da Puranda'nın da yer aldığı önemli şehirlerden biri olabilecekleri ihtimalini güçlendirmektedir. Bunlardan Apaşa'nın Efes'in güneyindeki Ilıcatepe, Puranda'nın ise daha iç kesimde, Efes'in kuzeydoğusunda yer alan, Küçük Menderes Nehri yakınındaki Büyükkale olabileceği düşünülmektedir.[216]

Hitit kaynaklarında Büyük Menderes nehrinin kuzeyi ve güneyinde uzanan batıdaki başlıca şehirlerden bahseden uzun bir liste bulunmuştur. Kuzeyinde yer alanların içinde, muhtemelen Büyük Menderes'in taşıdığı alüvyal çökellerin altında kalan, Klasik Çağ'a ait Priene'nin yakınındaki Pariyana'da vardı. Muhtemelen Aydın'daki Klasik Çağ şehri Tralleis yakınında yer alan Atriya da aynı kaderi paylaşmış olmalıdır. Büyük Menderes Vadisi'nin güneyinde, belki de Hitit kaynaklarında geçen, politik açıdan önemli şehirleri gizleyen Klasik Çağ'a ait birkaç yerleşim vardır. Bunlardan İyalanda, Kl. Alinda, Waliwanda da Çine Çayı üzerinde yer alan Kl. Alabanda ile özdeşleştirilmek istenmektedir; Wallarimma ise Kl. Hyllarima kalıntıları altında bulunuyor olabilir.[217]

214 Gözle görülür düz bir kenar elde etmek amacıyla, duvarların sadece dış yüzeyleri düzlenmiş ve iç yüzeyler olduğu gibi bırakılmıştır (Gates 1997:268, Res. 16). Minyas seramikleri içinde GM IB malları ve deniz hayvanları motifli mallar yer almaktadır. Bunun yanı sıra çömlekçiler, mutfak kapları ve koni biçimli kupalardan oluşan yerli mallar üretmişlerdir. Bu seramiklerin % 5'ten az bir kısmı Güneybatı Anadolu geleneğine göre yapılmıştır (karş. Beycesultan IV).

215 Ünal, haklı bir şekilde, bölgede Hititler ve Ahhiyawa'lılar arasında ortaya çıkan anlaşmazlıklarda en önemli nedenin Arzawa ülkeleri olduğuna dikkat çekmiştir. Kendisi, çoğu araştırmacının aksine, Ahhiyawa'nın Arzawa'nın güneyinde değil, kuzeyinde yer aldığına inanmaktadır (1991:26-28). Arzawa'nın yeri hakkındaki çeşitli görüşlerle ilgili tartışmalar için bkz. Heinhold-Krahmer 1977.

216 Büyükkale'de iri taşlardan yapılma bir duvar kalıntısı, tepede yer alan bu yerleşim yerinin, suyunu kanallar yardımıyla Küçük Menderes Nehri'nden sağlayan bir aşağı şehri olan, önemli ve surla çevrili bir Son Tunç Çağı yerleşmesi olabileceğine işaret etmektedir.

217 Güney Ege sahili ve sahil gerisinde yer alan M.Ö. 2. binyıla ait şehirlerin yerleri hakkındaki görüşler için bkz. Bammer 1986-87:19-34, Res.9. Küçük Menderes Nehri ve Dalaman Çayı arasında, Myken çanak çömleği ve mezarlarının bulunduğu, Tunç Çağı'na ait yerleşim yerleri ve buluntularının dağılımını gösteren harita için bkz. Bammer 1986-87:Res.8.

Ege Bölgesi ve özellikle sahil gerisindeki Son Tunç Çağı'na ait yerleşmelerin maruz kaldığı tahribatların politik ve ekonomik önemini yorumlayabilmek için, Arzawa'ya karşı yapılan Hitit seferlerinin incelenmesi gerekmektedir. Eski Krallık Dönemi'nin ilk zamanlarında Hitit boyunduruğuna girdikten sonra Arzawa, politik ve askeri açıdan kendini toparlamış ve bölgedeki Hitit hâkimiyetini zayıflatmıştır. M.Ö. 14. yüzyılda, I. Şuppiluliuma'nın hâkimiyet döneminin çoğunda bile, Arzawa Ülkeleri dikkate değer ölçüde bağımsız kalmışlardır. Hatta Arzawa krallarından biri olan Tarhundaradu, eşit derecede bir hükümdar olarak Mısır kralı Amenophis ile yazışmıştır (Ünal 1991:30).

Aşağı Ülke'nin Hititli valisi olan Hanutti'nin ölümünden sonra, II. Murşili tekrar durumu kontrol altına almaya başlayana kadar, bu bölge kralı Uhhaziti'nin önderliği altında sürdürülen Arzawa saldırılarına maruz kalmıştır. Milawanda halkının tercihini açıkça Ahhiyawa kralı yönünde kullanması da bu anlaşmazlıklar dönemine rastlar.[218] Arzawa'ya karşı yapılan savaşlar, özellikle M.Ö. 14. yüzyıl sonunda yerleşme dokusunda değişikliklere neden olmuştur. Uhhaziti, Murşili'nin Hitit tebaasına ait suçluları iade etmesi isteğini geri çevirerek, Astrapa nehri yakınındaki savaşta yenik düştüğünde, halkın kaderi Hitit ordusunun insafına kalmıştı. II. Murşili hiç direnmeyle karşılaşmadan Gediz Vadisi boyunca ilerleyerek Arzawa'nın başşehri Apaşa'ya ulaştığında, durum daha da kötüleşmişti. Uhhaziti maiyeti ve tebaasının bir kısmıyla beraber kıyıdan uzak bir adaya kaçmış ve Arzawalılar'ı kaderine terk etmiştir. Hitit kralı tarafından esir alınmaktan korkan halk, kırsal kesime dağılmış ve bazıları Puranda şehrine giderken, diğerleri de denize doğru çıkıntı yapan bir yarımada üzerinde yer alan sarp Arinnanda Dağı'nda (muhtemelen Samsun Dağ) sığınmaya çalışmışlardır (Ünal 1991:31). Ancak sonunda Hitit kralı dağa kaçanları yakalamış ve binlercesi sivil esir olarak (NAM.RA) Hatti'ye geri götürülmüşlerdir (Beal 1992a:44-45). Diğer yanda, Puranda'nın nihai fethi, belki de daha iyi savunulduğu ya da zor bir bölgede yer alması nedeniyle, II. Murşili tarafından ertelenmiş ve soğuk ve yağışlı havanın gelişi ile sefer sona erdirilmiştir. Buna rağmen, II. Murşili bahara kadar bölgede kalmaya karar vererek Astrapa nehrinde kamp kurmuş ve böylece muhtemelen Arzawa güçlerinin yeniden örgütlenmesini engellemeye çalışmıştır (Ünal 1991:32; Bammer 1986-87:22-31; Garstang ve Gurney 1959:87).

Ahhiyawa kralının desteklediği yeni Arzawa kralı Tapalazunawali, bir sonraki baharda tekrar Anadolu'ya yelken açmak için kendini hazır hissetmiş ve Puranda'daki güçlerine katılmıştır. Ancak, II. Murşili bu şehri kuşatarak, su kaynaklarını kestiğinde kapana kısılmıştır. Arzawa kralının gece şehirden kaçmayı başardığının belirtilmesine rağmen, çocukları ve maiyeti esir alınmış ve 15.000 sivil esirle birlikte Hattuşa'ya götürülmüştür. Bu iki sefer sırasında, Arzawa'nın kırsal kesiminde hiç şüphesiz bir nüfus azalması yaşanmıştır. Eğer Murşili'nin büyük ölçülü tahribat ve nüfusun azalması ile ilgili verdiği bilgiler abartılı değilse, Gediz ve Küçük Menderes Vadileri'ndeki Son Tunç Çağı'na ait başlıca şehirler, kesinlikle M.Ö. 14. yüzyılda meydana gelmiş tahribatlarla ilgili izler taşıyor olmalıdır.

Ege Bölgesi'ndeki Hitit politikası, krallığın toprak bütünlüğü için tehlike yarattığı düşünülen politik birliklerin gözünü korkutmayı hedef almış olmalıydı. Bu politikanın arkasında sadece güvenlikle ilgili kaygılar değil, ekonomik çıkarlar ve politik saygınlık da yatıyordu (Yakar 1976; Bryce 1989:308). Düşman koalisyonlarını engellemek için Hititler, kendi politik ittifaklarını yerel hükümdarlarla güçlendirmişlerdir.[219] Sonunda bütün Arzawa ülkelerini boyunduruğu altına alan II. Murşili, bu topraklardaki vasal krallarla antlaşmalar imzalamıştır. Hapallalı Targaşnalli ve Şeha Nehri Ülkesi'nden Manapa-Tarhunda vasal olarak eski mevkilerine iade edilmişlerdir (Ünal

218 II. Murşili'nin Annalleri'nde (KUB XIV, 15, i 23 vd), Arzawa kralı Uhhaziti, Milawanda ve Ahhiyawa'dan anlaşmazlığa yol açan taraf olarak bahsedilmektedir (Ünal 1991:18). Bu belge, Ahhiyawa ve Milawanda arasında geleneksel bir yakın ilişkinin olduğunu doğrulamaktadır.

219 Buna rağmen, bu devletlerin çoğu, Hititlere karşı savaşmak için bir fırsat yakaladıklarında güçlerini birleştirmekten geri kalmamışlar ve doğal olarak her isyan Hatti'nin batı ve güneybatı bölgelerini tehdit etmiştir.

1991:32). Muwatalli'nin Hitit tahtına çıktığı dönemde, Piyama-Kurunta idaresi altında Arzawa, hâlâ Manapa-Tarhunda idaresi altında olan Şeha Nehri Ülkesi, Kupanta-Kurunta idaresi altında Mira-Kuwaliya, Ura-Hattuşa idaresi altında Hapalla ve daha kuzeyde Marmara Bölgesi'nde Alakşandu idaresi altında Wiluşa vasal devletler arasında yer alıyordu.[220]

Muhtemelen Büyük Menderes ve kollarının yukarı vadilerinde yer alan Arzawa devleti Mira, Piyamaradu'nun neden olduğu Ahhiyawa kökenli faaliyetlere başka bir hedef oluşturmuştu (Bryce 1989:303). Sonradan bir Hitit vasali haline gelen bu devletin başşehri muhtemelen Beycesultan'dı. Devletin politik özgürlüğünü kaybetmiş olmasına rağmen, III-I tabakalarda görüldüğü üzere başşehrin planında ya da saray ve diğer kamu binalarının düzeninde bir değişiklik olmamıştır (Lloyd ve Mellaart 1972). Hatti'yle olan yakın bağlara ait izlere, sadece Orta Anadolu formlarının daha önce olduğundan çok daha yaygın şekilde ortaya çıktığı seramik topluluğunda rastlanmaktadır.

Şeha Nehri Ülkesi, Piyamaradu'nun düşmanca faaliyetlerinden yakınan başka bir Arzawa devleti idi. Kralı Manapa-Tarhunda şikayetini, muhtemelen Muwatalli olan, Hitit kralına bildirmişti. Bu konuya ait bir mektup (KUB XIX, 5/CTH 191) Piyamaradu'nun bölgedeki faaliyetlerinin derecesi hakkında bir bilgi vermektedir: "[Piyama]radu beni nasıl da aşağıladı! Atpas[..]'ı benim üzerime getirdi ve Lazpaş (muhtemelen Lesbos (Midilli)) ülkelerine saldırdı .." Hititlerin ve Şeha Nehri Ülkesi'nin diğer müttefiklerinin de Piyamaradu'ya katıldıkları anlaşılmaktadır.: "[Ve o] bana ait olan ..adamı, hepsi onunla işbirliği yaptı ve Güneşim'e ait olanlar da onunla işbirliği yaptı (Ünal 1991:36; Bryce 1989:302-303; Houwink ten Cate 1983-1984:49). Bryce, Şeha Nehri Ülkesi'nin Millawanda/Miletus'un yerel vasali olan Atpa ve kayınpederi Piyamaradu tarafından ele geçirildiğini vurgulamaktadır (1989:307).

IV. Tudhaliya'nın hâkimiyeti sırasında Ahhiyawa, yerel hükümdarların Hatti'ye karşı yaptıkları isyanları aktif şekilde desteklemeye devam etmiştir. Hatti'ye karşi işlenen suçlardan bahseden bir Hitit metninden (KUB XII, 13/CTH 221, 4) bu sonuç çıkarılmaktadır. Metin, Manapa-Tarhunda'nın Tudhaliya'nın büyükbabası II. Murşili'ye karşı işlediği bir suça yapılan atıfla başlamaktadır. Sonradan, Muwatalli döneminde, Hitit politik gücünü tekrar baltalamaya kalkıştığında, yerine oğlu Maşturi getirilmiştir. IV. Tudhaliya döneminde Şeha Nehri Ülkesi bir kez daha ayaklanmıştır. Bu ayaklanma, Ahhiyawa kralının desteğini ve belki de doğrudan yardımını alan Tarhunaradu adlı biri tarafından yönetilmiştir (Bryce 1989:303, 1998:337-338; Güterbock 1983:138). Ancak, Tudhaliya ayaklanmayı sindirmeyi başarmış ve Tarhunaradu ailesi, tebaası ve 500 takım atla birlikte Hatti'deki Arinna'nın Güneş Tanrıçası'nın şehrine götürülmüştür.

ANADOLU'NUN EGE SAHİLİNDEKİ MYKEN'LER

Anadolu'nun Ege sahilindeki Myken varlığı, arkeolojik açıdan iyi belgelenmiştir.[221] Ahhiyawalılar ile özdeşleştirilmeleri kabul edilmiyorsa, Hititlerin onlardan neden ayrı bir varlık olarak bahsetmediklerini anlamak zordur. Bu nedenle, belki Ahhiyawa ile Yunanistan'daki Myken varlığı/varlıklarına atıfta bulunulduğu varsayılabilir.

İasos ve Miletos gibi limanlarla ayak basacak sağlam bir yer edinen Myken'ler, Minos ve Kyklad adalarının politik, kültürel ve ekonomik üstünlüğünün yerini almıştır. Çok geçmeden bu limanlar, Ege ve Doğu Akdeniz arasındaki deniz ticareti tekellerinin önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu limanların politik güce sahip Myken merkezleri haline dönüşmeleri, mutlaka önemli de-

220 III. Hattuşili'nin otobiyografisi, Muwatalli'nin Arzawa'ya karşı yaptığı askeri harekatların, başşehri Tarhuntaşşa'ya taşımasından daha önce meydana geldiğine işaret etmektedir (Ünal 1991:32).

221 Özellikle Gediz ve Dalaman Çayları arasında kalan bölgede yer alan Myken kültürel varlığının başlangıçta varsayılandan çok daha önemli olduğu anlaşılmıştır (Mellink 1983).

mografik değişiklikler olduğu anlamına gelmez. Miletos ve belli bir dereceye kadar İasos'ta yerel çanak çömlek topluluklarının bulunmuş olması, tahrip edilen tabakada ele geçen STÇ II çanak çömlek topluluğunun sadece çok küçük bir kısmının güneybatı Anadolu bağları göstermesine rağmen (örn. Beycesultan III), burada yaşayanlar arasında yerli Karia'lı grupların varlığına işaret etmektedir.[222] Bu yerleşim yerinde, Son Tunç Çağı'na ait kalıntılarda yapılan yeni kazılar, II. Murşili'nin seferiyle ilgili olduğu düşünülen bir tahribat tabakasını ortaya çıkarmıştır. Bu tabakada, sadece GHIIIA-C seramikleri değil, esas olarak Myken malları yapımında ve Myken yerel mimarisinde kullanılan çok sayıda fırın bulunmuştur (Gates 1997:268). Buradaki Son Tunç Çağı maddi kültürünün genel yapısı, aynı döneme ait Liman Tepe, Panaztepe ya da Troia VI'dakilerden biraz farklıdır. Niemeyer'in de düşündüğü gibi bu durum, Miletos'un gerçek bir Myken yerleşmesi ve muhtemelen Hitit kaynaklarında geçen Millawanda olduğunu kanıtlamaktadır (Gates 1997:268). Bir zamanlar büyük bir liman yerleşmesi olan Miletos'un yaklaşık 1.5 km güneybatısında yer alan Değirmentepe'deki mezarlık, Son Tunç Çağı'nda burada güçlü bir Myken varlığı olduğuna dair başka bir kanıt teşkil etmektedir.

Güçlü bir Myken varlığı, ya da en azından etkisi, Panaztepe'de de saptanmıştır (Erkanal 1995; Erkanal ve Erkanal 1996:4-5; Gates 1997:265-266). Bu yerleşim yeri, Gediz yakınında İzmir Körfezi'nin kuzeyinde, Menemen'in 13 km batısında, Arzawa'ya ait olduğu düşünülen topraklarda yer almaktadır. Eskiden sahilde olan ve çapı 2 km'ye ulaşan bir alanı kaplayan yerleşme, M.Ö. 5. binyıldan M.Ö. 5. yüzyıla kadar sürekli yerleşim görmüştür. En eski tabakalar, Gediz'in taşıdığı alüvyonlar altında kalmıştır. M.Ö. 2. binyılda akropol ve liman iki farklı alandan meydana geliyordu. Akropolde, Orta Tunç Çağı başına tarihlenen, yan yana inşa edilmiş depo odalarının yer aldığı, anıtsal bir yapının bir kısmı ortaya çıkarılmıştır. Buluntular, Orta Tunç Çağı'nda şehrin, Gediz Vadisi güzergâhı boyunca, Orta Anadolu ile ticarete dayanan bir ilişkisi bulunduğuna işaret etmektedir. Son Tunç Çağı tabakaları, yerli malların yanı sıra, yerli üretim ve ithal Myken mallarından oluşan zengin bir seramik topluluğu vermiştir.

Panaztepe akropolünün kuzeyi ve batısında yer alan Son Tunç Çağı'na ait iki ayrı mezarlıkta kubbeli (tholos), küp, sanduka, çömlek ve karışık mezarlar ortaya çıkarılmıştır. Bu kadar çeşitli türde mezarların olması, nüfusun etno-kültürel ve sosyal açıdan farklı topluluklardan oluştuğunu göstermektedir. Myken türü mezarlar, ya Myken varlığına ya da etkisine işaret ediyor olmalıdır. Zengin ve çeşitli mezar hediyeleri (yerli ve ithal Myken malları, Gri Minyas malları ve yerli seramikler, bir kılıç parçası, madeni kaplar, mızrak uçları, ok uçları ve Mısır skrabeleri) de refah düzeyi yüksek bir toplum yansıtmaktadır.

Miletos'un Karia'daki politik ve askeri gücü, Myken idaresi altında giderek artmış olmalıdır. Üçüncü yerleşim evresinde, 1100 m uzunluğunda, bastiyonlarla güçlendirilmiş ve muhtemelen 50.000 m^2lik bir şehri çevreleyen sur duvarına ait mimari kalıntılardan bu sonuç çıkarılmaktadır. Bu dönemde yerel mimarinin gerçek bir Myken mimarisi özelliği gösterdiği sanılmaktadır (Kleiner 1969-1970:114-115). Hititlerin güneybatıya yaptığı askeri seferler, Myken faaliyetlerini büyük ölçüde etkilemediği için, Karia'daki sağlam yerleri sadece Anadolu'nun Ege sahilindeki değil, sahil gerisindeki ekonomik ve politik tutkularını da gerçekleştirmelerine yardımcı olmuştur (Yakar 1976). Ege sahilinin güney kesimindeki yerlerde zaten güvenli bir temele sahip oldukları için, herhalde Arzawa'nın politik ve askeri açıdan zayıf düşmesinden faydalanmışlardır. Kıta Yunanistan'daki Myken'ler tarafından da politik olarak teşvik edilmiş ve aktif şekilde destek görmüşlerdir. Bu durum, Arzawa'nın politik durumu bozulurken, neden onlarınkinin giderek geliştiğine de bir açıklama getirmektedir.

222 Miletos'taki ikinci yerleşmede yerli seramiklerin ortaya çıkmaya devam etmesine rağmen, üçüncü yerleşmede hemen hemen hiç bulunmamışlardır (Mee 1978:149). Ancak yerleşim yerinde Heidelberg Üniversitesi'nden W. D. Niemeyer başkanlığında tekrar başlatılan kazı çalışmaları bu tabloyu değiştirebilir.

Sahildeki Myken'lerin, yerel Anadolulu hükümdarlar ya da yerel askeri liderlerle işbirliği yaparak Karia'dan idare ettikleri yayılımcı faaliyetleri, M.Ö. 15. yüzyıl sonu ya da 14. yüzyıl başında başlamış olmalıdır.[223] Bu tarih, aşağı yukarı Hitit kaynaklarında ilk olarak Arzawa varlığından bahsedildiği döneme denk düşmektedir (Güterbock 1983, 1984). Madduwatta İddianamesi (CTH 147), Ege sahilinin bu dönemdeki tarihi coğrafyasına ışık tutmaktadır (Ünal 1991:29). Büyük bir ihtimalle I. Arnuwanda tarafından yazılmış olan bu mektup, Batı Anadolu'da bir yerde bulunan bir Ahhiyawa üssünden bahsetmektedir. Tudhaliya döneminde de sorun yaratmış olan, "Ahhiyawa'lı adam" Attarişiya, Madduwatta adında bir Hitit vasalini topraklarından kovmuştur. Her ne kadar kral olarak bahsedilmese de, Attarişiya önemli bir politik kişilik olarak algılanmıştır (Bryce 1989:298). Bu düşmanca hareketi, Ahhiyawa'nın, büyük bir ordusu olmasa da, Hitit koruması altındaki bazı devletleri baskı altında tutmaya yetecek kadar askeri güce sahip olduğunu göstermektedir. Ülkesini kaybeden Madduwatta, Hitit kralından yardım istemiştir. (II./III.?)Tudhaliya'nın ona tekrar ülke topraklarını geri vermemesi ya da verememesi ve onun yerine Hatti yakınındaki dağlık Zippaşla Ülkesi'nde başka bir yer göstermesi, Hititlerin bu aşamada Ahhiyawa'lılar ile karşı karşıya gelmek istemediklerine işaret etmektedir. Ya Hititler, Ege sahilinin güney kesiminde politik açıdan sözlerini geçiremiyorlardı ya da Madduwatta Hitit ordularını harekete geçirmeye değecek kadar önemli biri değildi. Ancak Attarişiya, bu sefer Zippaşla Ülkesi beyi olan Madduwatta'ya gözdağı vermeye devam edince, Hititler savaş ilan etmiştir. Piyade askerlerin yanı sıra, Ahhiyawa'lıların 100 savaş arabasına sahip oldukları anlaşılmaktadır. Yenilen Attarişiya geri çekilir. Böylece Madduwatta da tekrar eski vasal pozisyonunu elde eder.

(II./III.?) Tudhaliya döneminde yazılmış başka bir Hitit metninde de (KUB XXIII, 13) Ege sahilindeki Ahhiyawa faaliyetlerinden söz edilmekte ve Ahhiyawa'nın Hititlerle savaşa tutuşan Şeha Nehri Ülkesi'nin yanında aktif şekilde yer aldığından bahsedilmektedir. I. Arnuwanda dönemine tarihlenen ve bilinmeyen bir krala yazılmış olan başka bir mektupta (KUB XXVI, 91), Ahhiyawa ve Aşşuwa kralları, bir Tudhaliya ve büyük büyükbabasından söz edilmektedir. Bu Ahhiyawa kralı, Madduwatta metninde adı geçen aynı Attarişiya olabilir (Ünal 1991:20). Bu metinden ya Attarişiya ya da başka bir Ahhiyawa kralının, Aşşuwa seferi sırasında (II./III.?) Tudhaliya'ya boyun eğenler arasında yer aldığı izlenimi edinilmektedir. Bu kralın M.Ö. 15. yüzyıl sonu 14. yüzyıl başlarında hüküm sürmüş olması, Ahhiyawa'lıların Hitit Krallığı hâkimiyetindeki Anadolu politik sahnesine bu dönemde çıktıkları görüşünü desteklemektedir (Ünal 1991:28-29).[224]

Ahhiyawa/Ahhiyawa'lıların Anadolu'nun Ege Bölgesi'ndeki politik faaliyetlerinin M.Ö. 13. yüzyıl başlarında yoğunlaştığı ve bu yüzyılın son çeyreğine kadar hızı hiç kesilmeden devam ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Ahhiyawa devletinin yeterince politik nüfuza sahip olduğuna ve Ege'nin kırsal kesimindeki etki alanını genişletebilmek için politik vekiller aracılığıyla hareket ettiğine hiç şüphe yoktur. Bu amaçla Hitit karşıtı yerel grupların faaliyetlerini desteklemiş ve belki de başlatmış ve bu grupların politik ve askeri liderlerine Ahhiyawa'da sığınma hakkı tanımıştır (Bryce 1989:303). Tawagalawa (Ahhiyawa kralının kardeşi) mektubunun (KUB XIV, 3) içeriğinden bu sonuç çıkarılmaktadır (Bryce 1989:301, dipnot 18; Singer 1983:210-213). Ahhiyawa kralına gönderilen mektup, Ahhiyawa kralının desteğiyle Lukka Ülkeleri'ne akınlar düzenleyen, Hititli ya da Arzawalı bir hain olan Piyamaradu sorunuyla ilgilidir. Muhtemelen III. Hattuşili olan Hitit kralı, Ahhiyawa kralından ya Piyamaradu'nun Hatti ülkesine iade edilmesini ya da onu sürekli olarak Ahhiyawa topraklarında tutmasını istemektedir.[225] Karşı tarafın alınmasını önlemek

223 Myken'ler, atların da dahil olduğu hayvanlar, kereste ve madenler gibi bölge kaynaklarından faydalanmak istemiş olmalıydılar (Yakar 1976). Bryce'a göre, Myken sarayı yapımı için Batı Anadolu'dan da köle iş gücü getirilmiş olabilirdi (1989:307).

224 Hitit krallarının hâkimiyet tarihlerini etkileyen kronolojik problemler için bkz. Stein 1989.

225 Arzawa kralı Uhhaziti'nin oğlu olan Piyama-İnara, Ünal tarafından, Muwatalli ve III. Hattuşili dönemlerinde, batıdaki Hitit vasal devletlerini taciz eden Piyamaradu ile özdeşleştirmektedir (1991:31). Tawagalawa mektubunun tarihlenmesi için bkz. Bryce 1989:300-301, 1998:321-324; Ünal 1991:19, 33-36).

amacıyla, bu istek diplomatik bir dille kaleme alınmıştır ve Piyamaradu meselesinin halledilmesi için çözümler önerirken, iki ülke arasında zor kurulan dostluk pahasına bile olsa, bu durumun sineye çekilmeyeceğini ima etmektedir. Ahhiyawa kralından Piyamaradu'ya şöyle talimat vermesi istenmiştir: "Başka yerde kal! Hitit kralına karşı düşmanlıkları başka bir ülkeden sürdür! Bunu benim ülkemden yapma! İstersen, Maşa ya da Karkiya'ya git! Hitit kralı ve ben Wi[lluşa] ülkesi hakkında bir antlaşma yaptık. Bu konu hakkında (bir zamanlar) düşmandık. Ama artık düşman değiliz." (Ünal 1991:35-36). Piyamaradu'nun peşine düşen III. Hattuşili, Millawanda özerk topraklarına ve hatta Piyamaradu'nun damadı olan Atpa tarafından yönetilen şehrin içine kadar girmiştir. Ancak hain, deniz yoluyla, kıyıdan uzakta yer alan Ahhiyawa idaresindeki topraklara kaçar. Hitit kralı, Ahhiyawa kralının kendi devletiyle ilgili meselelerde özgür olduğunu kabul ederken, topraklarının Hitit devletinin çıkarları ve güvenliğini tehlikeye atanlar için bir sığınak olarak kullanılmasına göz yummayacağını açıkça belirtmektedir. Bu mektup, Karia'nın Hitit politik yetki alanının dışında yer aldığını doğrulamaktadır.

Piyamaradu'nun iade edilmemesine rağmen, Hatti ve Ahhiyawa arasındaki ilişkiler, III. Hattuşili döneminde bir dereceye kadar geliştirilmiş olmalıdır. Bu kral dönemine ait kırık bir metinden (KBo XVI, 22, Öy.2) III. Hattuşili ve Urhi-Teşub arasında çıkan bir iç anlaşmazlıkta, Ahhiyawa kralının Urhi-Teşub ve oğlu Şippaziti'ye yardım etmediği anlaşılmaktadır (Ünal 1991:19).

Milawata/Millawanda mektubu (KUB XIX, 55 + KUB XLVIII, 90, Ay. 38-43) Tawagalawa mektubunda yazılan olayların devamı niteliğinde (Hoffner 1982; Bryce 1998:339-342), Son Tunç Çağı'nın sonuna doğru Batı Anadolu'daki politik duruma ışık tutan en önemli belgedir. Mektubun IV. Tudhaliya'ya ait olduğu sanılmaktadır. Gönderilen kişi ise, Milawata'nın kukla yöneticisi konumundaki Atpa'nın oğlu olabilir. Miletos'la eşitlenen bu şehir, o dönemde bir Ahhiyawa vasali olmalıydı. Hitit kralı, Atpa'nın Hatti'ye düşmanlık yaptığını ve Hitit koruması altındaki Utima ya da Atria gibi şehirleri yağmalayarak, rehineler aldığını söylemektedir. Tartışma konusu, düşmanları tarafından tahttan indirilen ve Milawata'ya sığınan Wiluşa kralı Walmu'dur. Mektupta IV. Tudhaliya bu şehir devletinin yeni hükümdarından Walmu'nun tekrar tahta geçirebilmesi için kendisine iade edilmesini istemektedir. Hitit kralının, Milawata hükümdarına "oğlum" diye hitap etmesi, Bryce tarafından (1998:339-342) bu kişinin evlilik yoluyla Hitit kral ailesine katıldığı şeklinde yorumlanmaktadır. Bu nedenle, Hititlerin izniyle, kendinden önce hüküm süren babasına oranla, bölgede daha fazla otorite sahibi bir konuma gelmiş olabilirdi.

TUNÇ ÇAĞI'NDA KIRSAL KESİMİN SOSYO-EKONOMİK ÖRGÜTLENMESİ

Ege sahilindeki Liman Tepe ya da Panaztepe ya da biraz daha iç kesimdeki Bakla Tepe gibi yerleşmelerin bulundukları yerler ve maddi kültür varlıkları, yerleşik Tunç Çağı topluluklarının, M.Ö. 4. binyıl sonlarından itibaren geniş spektrumlu ekonomileri hedef aldıklarına işaret etmektedir. Bu ekonomiler, sadece tahıl tarımı, bahçecilik, hayvancılık, balıkçılık ve avcılığa değil, ev endüstrileri ve hem deniz hem de kara yoluyla yapılan yoğun ticarete de dayanıyordu. Çanak çömlek, kumaş, çok çeşitli madeni aletler, şarap, zeytinyağı, yağdan elde edilen parfümlerin üretilmesi ve tekne yapımı, zaten sınıflara ayrılmış olan İlk Tunç Çağı topluluklarının (Cosmopoulos 1995) mesleklerine göre ayrılmalarına da yol açmış olabilirdi.

Uzmanlık gerektiren endüstriler ve ticaretin gelişmesinin, denizci topluluklar arasında rekabete yol açtığına kesin gözüyle bakabiliriz. Sonuç olarak, ekonomisi zayıf olan topluluklar, daha zengin olanların politik uydusu haline gelmiş ya da eşit düzeydeki topluluklarla güçlerini birleştirmişlerdir. Her iki seçenek de, yeni politik oluşumlar yaratmıştır. Devlet düzeyindeki toplumlarda, sosyo-ekonomik ayrımların daha da derinleştirilmesi, bu bölgedeki geleneksel toprak edinme yöntemlerini de etkilemiş olmalıdır. Yeni politik düzenler, herhalde toprağın güçlü olanların eline geçmesini sağlarken, toprağı işleyenlerin ise sosyo-ekonomik merdivenin daha alt basamak-

larına itilmesine neden olmuştur. Buna bağlı olarak, uzmanlık gerektiren meslek sahipleri (denizciler, savaşçılar, maden işçileri vb.) sosyal açıdan olmasa bile ekonomik açıdan daha iyi konumlara gelmişlerdir.

Miletos ya da İasos'da yapılan araştırmalar, Minos ve Myken idareleri altındaki Karia'ın sosyo-ekonomik örgütlenmesine açıklık getirmemiştir. Yine de, Minos ve sonradan Myken varlığının, sahil kesiminde yaşayan Anadolulular'ı, Ege dünyasında hüküm süren ekonomik ve politik sistemlerle karşı karşıya getirdiğini söyleyebiliriz. Karia sahilindeki önemli merkezlerin kontrolünü ele geçiren Myken'ler, herhalde daha önceden Minosluların da yapmış olduğu gibi, kendi idari sistemlerini uygulamışlardır. Gerçekten de, Miletos ya da İasos gibi kuşatılmış Minos yerleşmelerinin, Myken'lerin gelişine kadar, zengin ve politik açıdan bağımsız Minoslu feodal beyler tarafından yönetilmiş olabilecekleri ihtimali üzerinde önemle durulmalıdır. Bu nedenle, Batı Anadolu'daki devlet toplumlarına dahil kırsal toplulukların örgütlenmesini, Minos, Myken ve Hitit modellerinin yardımı ile anlamaya çalışabiliriz.

Girit toplumunda olduğu gibi (Hood 1981:131-132), Karia sahilindeki topluluklar da başlangıçta kabileler halinde örgütlenmiş olmalıydılar. Sonradan bu kabileler, daha büyük gruplar halinde birleşerek, merkezlerinin liman şehirlerinde yer aldığı küçük yönetimler yaratmışlardır. En azından İlk Saraylar Dönemi'nde Girit'de durum böyleydi. GM I döneminde, yerel hükümdarlara ait büyük malikaneler de dahil olmak üzere, Girit saraylarının çoğu, Knossos hâkimiyeti altına girmiştir.

Anadolu'nun Ege bölgesindeki Orta Tunç Çağı saray idareleri, muhtemelen orta Anadolu'daki aynı döneme ait idarelerden çok da farklı değildi. Ancak, en iyi örneklerinin Girit'teki Knossos, Phaistos, Malia ve Zakros'ta görüldüğü Minos tapınak-saray sistemleri ile de bazı ortak yanları olduğu düşünülebilir. Adı geçen bu yerler, muhtemelen otokratik güçlerini aynı meskenleri paylaştıkları tanrılarından alan rahiplerin yönettiği idari merkezler olarak hizmet veriyorlardı (Hood 1995: 393). Anadolulu prensler ve krallarla Girit'teki Minoslu rahip hükümdarlar arasında mevki açısından çok az bir fark olduğu göz önünde bulundurulursa, Minoslu hükümdarlar da herhalde, devlet tanrıları adına, krallıklarındaki bütün toprakların sahibi olmuş ve yönetmişlerdir.

Çivril'in güneybatısındaki Beycesultan'da ortaya çıkarılan Orta Tunç Çağı'na ait sarayla (Lloyd 1972; Lloyd ve Mellaart 1965) Girit'teki sarayların (Pelon 1989) planları arasındaki benzerlikler, Ege sahilinin gerisinde yer alan yerel hükümdarlara ait ikametgahların karmaşık bir merkezî yönetimi barındıracak kadar büyük oldukları ihtimalini arttırmaktadır. Yetki, yerel bey ya da devlet memurları olarak görev yapan saygın kişilere verilmiş olmalıydı ve belki de bu kişiler kralın bahşettiği tımarlar sayesinde toprak sahibi mevkiye sahip oluyorlardı.

Arkeolojik belgeler, Batı Anadolu'daki Myken'lerin, Peloponnes yarımadasındaki ve belki de Girit'teki Myken'lerle kültürel bağları olduğunu açıkça göstermektedir. Bu yüzden, Karia yerleşmelerindeki politik örgütlenmeleri, Yunanistan ya da Girit'teki saray idareleriyle benzer özellikler paylaşıyor olmalıydı. Maalesef, Anadolu'da yer alan Myken yerleşmelerinde henüz Linear B yazılı arşivler ortaya çıkarılamamıştır. Girit ve Yunanistan'da GH III dönemine (yaklaşık M.Ö. 1400-1200) denk düşen bu belgeler, hanedanlar ya da politik örgütlenme ile ilgili konularda olmasa da, Myken saray ekonomisi hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Bu tabletlerin çoğu (yaklaşık 4000 Knossos'tan, 1200 Pylos'tan ve az sayıda Mycenae, Tiryns ve Thebes'den), envanterler ya da gelir, pay ve ticari işlemler gibi ekonomik faaliyet kayıtlarından oluşmaktadır. Myken toplumu ve sosyal yapısı ile ilgili en fazla bilgi Pylos arşivlerinden elde edilmiştir (Uchitel 1988:23). Bu belgeler, aynı zamanda Myken kırsal topluluklarının yapısı ve ekonomilerine de ışık tutarlar. Anadolu tarafındaki Ege sahilinin güney yarısının etkin şekilde Myken dünyasının bir parçası haline gelmesi nedeniyle, bu belgelerin bazılarından elde edilen sosyo-ekonomik veriler, Son Tunç Çağı'nda Anadolu'nun Ege sahilinin sosyo-ekonomik örgütlenmesi ve Hitit bürokrasisinden farklı olan yönlerinin anlaşılmasında yardımcı olabilir (Jasink 1982).

Linear B tabletleri, farklı sosyal mevki ve meslekleri olan kişilerden bahseder. Bu nedenle, Myken toplumunun sınıflara ayrılmış olduğu kesindir. Myken sosyal hiyerarşisi, krallık ailesi ve saygın kişiler tabakasından sonra, iki sınıfa ayrılmıştı: *damo* ve *doero* (Uchitel 1988:28). Pylos tabletleri, *damo* topluluklarının, muhakkak işledikleri toprakların sahibi olmayan, ancak saraya vergi ve haraç ödeyen, ekonomik açıdan bağımsız ailelerden oluştuğuna işaret etmektedir. Saray ya *damo*'lara toprak tahsis ediyor ya da saraya ait mülkleri onlara kiralıyordu. Bu tür topraklarda, *doero* sınıfına ait kişiler çalışıyordu (Hiller 1988:62-63). Büyük toprak sahipleri olarak *damo*'lar, ekonomik refah ve özgürlük içinde yaşamış olmalıydılar.

Miletos'ta ve diğer sahil şehirlerinde oturan Myken'ler arasında, yüksek sosyo-ekonomik konuma sahip gruplar da vardı. Myken buluntularının kalitesi ve Dalaman Çayı ve Gediz Nehri arasında uzanan topraklarda kayalara oyulmuş dromoslu oda mezarların yaygınlığı da bu görüşü doğrulamaktadır. Bakla Tepe'de bozulmamış halde bulunan Myken karakterli büyük dikdörtgen mezar yapısı, bulunan en son örneği teşkil etmektedir. Buluntularının M.Ö. 13. yüzyıla tarihlediği bu mezarda, yerli malların yanı sıra, çok sayıda ithal ve yerli üretime ait boyalı Myken malları ortaya çıkarılmıştır. Ancak, buraya yakılarak gömülen kişinin yüksek bir sosyal mevkiye sahip olduğu, bezemeli fildişi, cam ve taş boncuklar ve madeni nesnelerden oluşan mezar hediyelerinden de anlaşılmaktadır. Myken tipi bu mezarların, sosyal açıdan önemli Myken'li olmayan bazı Anadolulular için inşa edilmiş olma ihtimalleri de vardır.

Çok sayıda Linear B tabletinin sürüler ve çobanlardan bahsetmesi nedeniyle, besicilik Myken ekonomisinde önemli bir yer tutuyor olmalıydı. Diğer yandan, belgelerde arpa, buğday, zeytin, ve incir gibi ürünlere sık sık atıfta bulunulmasından (Hiller 1988:58), Myken dünyası ekonomisinde tarım ve bahçeciliğin vazgeçilmez olduğunun bilinmesine rağmen, tarım işçileri ya da tahıl tarlalarının ekilip biçilmesi konularından hemen hemen hiç bahsedilmemektedir. Çiftçiliğin yanı sıra Myken'ler, dokuma gibi, yerel endüstriler üzerine kurulmuş ekonomik sektörler de geliştirmişlerdi. Dokumacılar (*itewe*) ve çırpıcıların (*kanepewe*) büyük çoğunluğu kadınlardan oluşuyordu.

Doğrudan saray ekonomisine bağımlı olmamalarına rağmen, *doero* sınıfı, sosyal açıdan daha üstün kişilerin ya da grup olarak, donanma, ordu, tapınaklar ve yine saraya bağımlı halde yaşayan endüstriyel grupların hizmetine veriliyorlardı. Aslında bu kişiler, "kralın adamı" (*wanaka*), "kraldan sonra gelen üst memurun adamı" (*rawaketa*) gibi, efendilerinin unvanlarından türetilen bir sıfatla ya da efendilerinin isimleriyle bağlantılı olan şahıs isimleriyle anılıyorlardı. Emanetçi, tapınak mülklerinden sorumlu olan rahipler, kralın refakatçisi ve tunç işçileri gibi zanaatkarlar dahi *doero* sınıfında dahil diğer saray ya da devlet memurları arasında yer alıyordu. Saray *doero*'ya ya doğrudan gıda yardımında bulunuyor ya da tarla tahsis ediyordu. Pylos gibi Myken saraylarının (Palmer 1965:81-96, 143-167) kayıtlarındaki bütün arazilerin gerçek sahibi olup olmadıkları kesin değildir. Saray idaresindeki araziler, sadece üst görevliler ve tapınaklara bahşedilen saray mülklerinden oluşuyordu (Hiller 1988:62). Bu nedenle, kayıtların çoğu, belki de topraktan alınan ürünü vergilendirmek için, arazilerin kimlere ait olduğunun bilinmesi amacını güdüyordu. *Damo* ve *doero* arasındaki sosyo-ekonomik ayırım, Myken Saraylar Dönemi ile sona ermemiş ve bazı yerlerde Klasik Çağ'da dahi varlığını korumuştur (Uchitel 1988:29).

Myken dünyasında sarayların, gelirlerini saray mülkleri ve nüfusun çoğunluğunu oluşturan saray ya da devlete bağımlı kişilerden alınan vergilerden temin ettikleri anlaşılmaktadır. Gerçekten de, içlerinde saray hizmetçileri, tapınak personeli, kadın işçiler, bunların genç ve yetişkin çocukları, gemiciler, kürekçiler, piyadeler, savaş arabası sürücüleri, tunç işçileri, saraçlar, ateş yakıcılar ve çobanların da yer aldığı çeşitli meslek ve sınıflara ait binlerce kişi doğrudan saray ekonomisine bağımlı yaşıyordu. Pylos sarayındaki bağımlıların sayısı 4100'e ulaşmıştı ve bunların en az üçte biri saraydan aldıkları gıda yardımıyla geçiniyorlardı. Knossos tabletleri, 2000 kişilik gıda yardımlarından ve 4000 kişiyi bir sene boyunca doyuracak kapasitede arpa stoklarından bahsetmektedir (Hiller 1988:60-61, 63). Çoğunluğunu kadınlar ve sarayda çalışan erkeklerin eşle-

rinin oluşturduğunun anlaşıldığı bu bağımlı kişilerden, bazıları hizmetçi, diğerleri ise kalifiye zanaatkar olarak çeşitli işlerde çalıştırılıyorlardı. Hem genç hem de yarı yetişkin çocuklarıyla beraber kaydedilmeleri nedeniyle, çoğunun kocaları da herhalde başka yerlerde çalışıyordu. Gerçekten de, Pylos Linaear B tabletlerinde geçen kadınların sayısı ile mürettebatta görevli kürekçilerin sayısı arasında yakın bir ilişki göze çarpmaktadır. Az sayıda bir tablet grubunda, 650 kadın, bunların 650 çocuğu ve 300'ü yarı yetişkin ve tam yetişkin erkek çocuklardan oluşan, toplam 1600 kişi kaydedilmiştir. Başka bir tablet ise saray hizmetinde görev yapan 570 kürekçiden bahsetmektedir.

Saraya ait koyun ve keçi sürülerinin bakımından sorumlu çobanlara verilen ücretlere hiç değinilmezken, diğer gruplar hakkında bilgi verilmektedir. Örneğin, tunç işçileri, askerler, kürekçiler ve diğer pek çok meslek grubu, *dosomo*, yani mesleklerini icra etmenin yanı sıra ürünlerinin de bir bölümünü verme karşılığında saraydan arazi parçaları elde ediyorlardı. Bunlardan bazıları, toprak sahibi olduklarına işaret eden, *kitita* ya da *metakitita* unvanı altında gruplara ayrılıyorlardı. Askerlere tahsis edilen küçük araziler konusunda Myken sistemi, *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinin yerine getirildiği Hitit ücret sistemine benzerlik göstermektedir.

Özellikle Girit'de bulunan Linear B yazılı tabletlerin birkaç tanesi, yerli dokuma ekonomisinde çalışan dokumacı kadınlar arasında denizaşırı ülkelerden getirilen kölelerin de bulunduğu izlenimini vermektedir. Tabletlerde köken olarak verilen Miratiya, Raminiya, Kinidia, Zepura ve Aswiya gibi yer adlarının sırasıyla Miletos, Lemnos, Knidos, Halikarnassos ve Asia'ya karşılık geldikleri ileri sürülmüştür (Ünal 1991:21; Mc Arthur 1985). Bu yerlerin Girit'te de olabileceği ihtimalini göz ardı etmeyen Ünal, yukarıdaki eşitlenmelerin doğru olması halinde, adı geçen bu kadın işçilerin Batı Anadolu'dan getirilerek Girit'te satılan köleler olabileceklerini önermektedir.

DEMİR ÇAĞI'NDA KIRSAL KESİMİN EKONOMİK ÖRGÜTLENMESİ

Kıta Yunanistan'daki Myken uygarlığının çöküşü üzerine ortaya çıkan politik ve kültürel boşluğun ardından (Deger-Jalkotzy 1983; Sandars 1985; Yakar 1993), İlk Demir Çağı sırasında Yunan kolonistlerin Anadolu'nun Ege kıyısına gelişleri yeni bir sosyal ve kültürel devir başlatmıştır. Yaklaşık M.Ö. 12. yüzyıl sonlarından 7. yüzyıl sonlarına kadar daha iyi bir yaşam arayışında olan Yunanlar, kendilerinden önceki Myken'ler gibi, Anadolu'nun uzak Ege ve Akdeniz sahillerine doğru bir göç hareketi başlatmışlardır.

Büyük çaplı ilk çıkışa Dor aşiretlerinin Thessalia, Boeotia ve Peloponnes'i istila etmelerinin neden olduğu anlaşılmaktadır. Bu demografik değişiklikler sonunda, kötüleşen bir ekonomik düzende kültürel kimliklerini korumanın zor olduğunu düşünen bazı yerel topluluklar, vatanlarını terk etmeye karar vermiş olmalıdırlar.[226] Yerleşik düzendeki Yunanların bu hareketi ya başlangıcından itibaren karmaşık bir koloniyal girişim olmuş ya da zaman içinde bu hali almıştır. Yunan kolonilerinin ardından ortaya çıkan kırsal sektör ekonomisinin örgütlenmesiyle ilgili bazı değişiklikler, hiç şüphesiz Myken dönemindeki eski şehir devletlerinin yeni bir versiyonunu yaratmıştır.

Aiol, Dor ve İon şehir devletleri dönemine ait bilgilere, Klasik Çağ edebi, tarihi ve coğrafi eserleri ışık tutmaktadır. Herodotos, Thukydides, Xenophon, Polybius, Livius, Strabon, Ptolemaios, Cato, Varro, Columella ve Yaşlı Plinius, kırsal kesimin Yunan *polis* yönetimi altındaki sosyo-ekonomik örgütlenmesine sınırlı ölçüde katkı sağlar. Bundan başka teknik ve yasal metinler, şehir ve köy toplulukları arasındaki ekonomik etkileşim konusunda önemli bir yer tutmaktadır. Hatta Homeros'un İliada ve Odysseia'sı ya da Hesiodos'un İşler ve Günler'i gibi epik şiirler bile, Yuna-

226 Thukydides (1,2) ve Platon'a göre (Kanunlar IV, 707 E; 708 B) Yunanistan'dan yola çıkmalarına toprak kıtlığı neden olmuştur.

nistan'ın ve Anadolu'nun İç Ege Bölgesi'ndeki çiftçi topluluklarının Demir Çağı hakkında bilgi vermektedir. Kesin tarihlemeleri ne olursa olsun, hem Homeros hem de Hesiodos'un şiirleri, en azından Son Tunç Çağı'ndan beri Ege Havzası'nda ekonomik açıdan örgütlenmiş bir tarım topluluğu tasvir etmektedir (Toutain 1927).

Yunan kolonistler, Gediz, Küçük Menderes ve Büyük Menderes gibi nehir vadilerinin ağızlarında daha elverişli alanlar ve otlaklar elde etmek amacıyla topraklarını genişletirken, herhalde Son Tunç Çağı devletlerinin parçalanması sonucu özerk hale gelen yerli tarım topluluklarının bazılarını boyunduruk altına almışlardır. Başlangıçtan itibaren de bu yerli toplulukların direnişleriyle karşılaşmak zorunda kalmış olmalıydılar. Maalesef, az sayıdaki arkeolojik kaynaklar bu konuda fazla yardımcı olamamaktadır. Ancak daha geç dönem Yunan tarihi kaynaklarından, kolonistlerin daha sonraki bir karşılaşmada üstün geldikleri anlaşılmaktadır. Belgelere göre bu köy toplulukları, vasal haklarını elde etmek karşılığında şehir devletlerine haraç ödemek zorundaydılar. Anadolu'daki bir çok Yunan şehri, topraklarındaki yerli çiftçi köylerini sonradan, büyük ölçüde şehir topluluklarının ayrıcalıklarından mahrum, serf benzeri topluluklar haline getirmişlerdir (Cook 1982: 751).

Anadolu'ya ilk geldiklerinde Yunanlar, evlerini muhtemelen kendi vatanlarındaki geleneklerine göre inşa etmişlerdir. Örneğin, Bayraklı-İzmir'de ortaya çıkarılan (Akurgal 1983, 1996: 123) M.Ö. 10. yüzyıl sonuna ait, çatıları sazla kaplı, taş temel üzerine kerpiç duvarlı oldukça küçük oval planlı evler, bugüne kadar daha önceki Anadolu yerleşmelerinden bilinmeyen köy mimarisi özellikleri taşımaktadır. Bu durum, Yunanistan'dan gelen ilk göç dalgalarının aslında yeni toprak arayışındaki çiftçiler olduklarını açıkça göstermektedir.

Yunan yerleşmelerinin anıtsal, sosyal ve dini yapılarla dolu büyük şehirler haline gelmesi biraz zaman almıştır. Demir Çağı boyunca, Yunan *polis* modeli, iyi gelişmiş politik ve sosyal kurumlarıyla Ege kıyısının çoğu bölümüne nüfuz etmiş ve bölge ekonomisini kendi ideolojisine uygun olarak değiştirmiştir. Doğal olarak, bölgesel şehir devletleri sisteminde hem gelirini tarım sektöründen elde eden devlet, hem de büyük toprak sahipleri kırsal toplulukların örgütlenmesinde rol almışlardır.

M.Ö. 8. yüzyıla gelindiğinde, Samos (Sisam), Chios (Sakız) ve Lesbos (Midilli) gibi karadan uzak adalardaki Yunan şehirleri, Batı Anadolu sahillerindeki tarıma elverişli alanlarda çiftçi toplulukları kurmaya başlamışlardır. Dağlık ve su kaynaklarından yoksun doğu Ege adalarından gelen Yunan topluluklarının Ege kıyılarını kolonizasyonu, nüfus artışı ekilecek alanların azalmasına yol açtığı zaman kaçınılmaz hale gelmiştir.

Res. 123: Sardis. *Solda*) Roma şehrinden görülen Lydia başşehri. *Sağda*) Roma Dönemi'nde, M.S. 3. yüzyıla tarihlenen sinagog da dahil olmak üzere seçkin kamu binalarının yer aldığı bu şehirde, refah seviyesi yüksek ve farklı etnik kökenlere sahip bir topluluk yaşamıştır.

Polis sistemini Batı Anadolu'daki kolonilerine uygulayan Yunanlar, bu kendini yönetme ve bireyselcilik felsefesinin yerli topluluklara zorla kabul ettirilmesi halinde, kendi siyasi hedeflerinin de bundan zarar göreceğinin farkına varmış olmalıydılar. Bu yüzden, Ege kıyılarında telkin edilen Yunan kültürü, iç kesimlerde daha az hissedilmiştir. Lydia ve Karia gibi, güçlü tarımsal sosyo-ekonomik ve politik geleneğe sahip bölgelerde, Yunan kültürünün kök salması daha uzun zaman almıştır. Ege etkilerine çok açık ve Mermnad Hanedanı döneminde Lydia Krallığı'nın merkezi olan yoğun nüfuslu Gediz Vadisi'nde, Lydia'lılar Yunan kültürünün yerli bir versiyonunu geliştirmişlerdir.

M.Ö. 7. yüzyıl başında İçbatı ve İç Anadolu'daki Phryg politik etkisinin azalmasından sonra, Lydia devleti sadece Batı Anadolu değil, İç Anadolu'da da ana politik güç haline gelmiştir. Bu nedenle, Lydia'nın, Karia'nın ve hatta Phrygia'nın bazı bölgelerindeki kırsal kesimin Lydia'nın başşehri Sardis'te kurulmuş merkezî bir bürokrasi ile yönetildiğini varsaymak mantıklı bir yaklaşım olacaktır.

Karia'da, bölgede önemli bir etkisi olan, politik ve ekonomik açıdan güçlü İon şehirleri, hemen Yunan kültürünün yayılım alanına girmemişlerdir.[227] Bu bölgede ancak, yerli nüfusun ideolojik açıdan Yunan kültürüne karşı direnişi zayıflatıldığı zaman başarılı olunmuştur. Yine de, Karia'nın daha uzak kesimlerinde yer alan köy toplulukları hem kırsal yaşam tarzlarını, hem de politik ve sosyal kurumlarını korumayı başarmışlardır (Joukowsky 1986:21). Bu dönemde Karia nüfusu, içlerinde M.Ö. 2. binyıla ait toplulukların soyundan gelen Minos, Myken, batı Lukka'lı aşiretler ve yakındaki adalardan Deniz Kavimleri ile beraber gelen, daha geç dönem gruplarından arta kalanların da yer aldığı sayısız etnik gruptan oluşmuş olmalıydı. Aslında, M.Ö. 5. yüzyılda yaşamış bir bölge yerlisi olan Herodotos ya da ondan 1100 yıl sonra yaşamış olan Bizanslı Stephanos'a göre, Karia'lılar ada kökenliydiler (Marchese 1989:18-20).

Karia'da polis sistemine genel olarak karşı konmasının nedeni, herhalde yerlilerin M.Ö. 2. binyıldan beri var olan sosyo-ekonomik düzeni korumak istemelerinden kaynaklanıyordu. Karia'da köy toplulukları bağımsız klanlar halinde örgütlenmişlerdi ve dağlık kırsal kesime dağılmış çeşitli boyutlardaki izole yerleşmelerde yaşıyorlardı. Demir Çağı'nda dağlık iç kesimler ve sahil bölgelerinde yaşayan Karia'lılar, önceden olduğu gibi, çobanlık faaliyetlerini sürdürmüş olmalıydılar. Böylece, genç erkek Karia'lıların çoğunluğu, savaşçı gruplar halinde örgütlenmiş ve savaş ganimetlerinden alacakları pay karşılığında ücretli asker olarak hizmet vermiş olabilirlerdi. Gerçekten de, Lydia Mermnad Hanedanı ordusu da dahil olmak üzere, yabancı ordularda hizmet veren Karia'lı erkekler acımasız savaşçılar olarak köklü bir üne sahipti (Marchese 1989:4).

Tarım ve bahçeciliğin yaygınlaşması amacıyla yapılan orman tahribinin ardından gelen sömürgeci yayılım, M.Ö. 6. yüzyıldan M.Ö. 4. yüzyıla kadar, Anadolu'daki Yunan dünyasına ait kırsal ekonominin başlıca özelliği haline gelmiş ve çok sayıda gemi ve yapı inşa edilmesi nedeniyle kereste talebi arttığında, orman tahribi daha da hız kazanmıştır. Yunan mitolojisindeki bazı destanlardan, Antik Yunanistan'da çiftçilik ve bahçeciliğe verilen önem daha iyi anlaşılmaktadır (İliada xviii). Bu eserde Hephaistos, Akhilleus için tunçtan yapılma bir zırh hazırlar ve onu günlük yaşamdan sahnelerle süsler. Homeros'un ya M.Ö. 8. yüzyıl öncesi ya da sonrasındaki bir döneme ait Yunan toplumu ve kırsal ekonomik faaliyetleriyle ilgili bu tasvirlerinin ilk ağızdan bilgilere dayandığı anlaşılmaktadır.

Tarıma elverişli toprak arayışındaki çok sayıda kolonistin istilası, Ege'deki küçük habitatların taşıma kapasitesi üstündeki yükü daha da ağırlaştırmıştır. Ekip biçmenin arttırılması için otlaklar ve yamaçlar da tarıma elverişli hale getirilmiştir. Tarlalar ve otlakların ormanlık alanlarla ayrılmış olduğunun anlatılması da, tarlalar ve meyve bahçelerinin sık sık ağaçlarının kesildiği ormanlık alanların yanında yer aldığına işaret etmektedir. Bu ormanlarda meşe, çam, göknar, kı-

227 Polis sistemi üzerine kurulu Yunan politikası Karia'ya ancak M.Ö. 4. yüzyılda gelmiştir (Marchese 1989:3).

zılağaç ve kayın ağaçlarının yanı sıra defne, sedir ve servi ağaçlarına da rastlanıyordu. Söğütler su yollarını gösteriyordu. Tarlaların açılan ormanlık alanlarda yer alması, ormanların geyik, vahşi keçi, yabani domuz, yabani tavşan ve ardıç ve güvercin gibi kuşlarla dolu olması avantajına da sahipti.

Ormanlarda açılan bu tarlalardan sadece tahıl ekimi için değil, üzüm, zeytin ve incir gibi satılık ürünlerin yetiştirilmesi için de faydalanılmıştır. *İliada* (xviii, 550 vd.) ile *Odysseia*'da (ii, 353 vd.) ve Hesiodos'un *Herakles'in Kalkanı* (286 vd.) adlı eserinde sıkça bu tür mülklerin tarımsal zenginliğin başlıca kaynakları olduklarından bahsedilmektedir. Demir Çağı'ndaki Yunan kolonizasyonu sırasında tahıl tarımı ve yağ ve şarap üretimi için zeytin ve üzüm yetiştirilmesi, Ege sahilindeki en önemli ekonomik faaliyetler olarak kalmıştır. Bunun yanı sıra, ağırlıklı olarak armut, elma ve incirin yetiştirildiği bahçecilik, Tunç Çağı'nda da olduğu gibi, çoğu çiftçiye ek gelir teşkil etmiştir.

Çiftçilerin Kıta Yunanistan'da ve dolayısıyla yeni kolonilerinde kullandıkları tarım yöntemleri, herhalde yerli Anadolulu çiftçilerin Tunç Çağı'ndan beri uyguladıkları yöntemlerden çok da farklı değildi. Yunan çiftçiler de toprak kalitesinin bozulmasını önlemek için, tahıl tarlalarını her iki yılda bir nadasa bırakmışlardır. Bu amaçla tarlalar, iki parçaya bölünmüştü. Tahıl tarlalarının iki ya da üç kere sabanla sürülmesi gerektiğini ve üçüncü ve sonuncu olanın elle ekilen tohumların daha derine inmesini sağladığını biliyorlardı.[228] Yunan kolonistler arasında hayvancılık önemli bir gelir kaynağı olarak kalmıştır. Çoğu hanenin sığır, koyun, keçi, domuz, at, katır ve eşek sahibi olmasına rağmen, bunlardan ilk üçü, ekonomik faktörler nedeniyle en fazla yetiştirilmiştir. Antik Yunan kaynaklarına göre hayvanlar sürekli yerleşmelerde ahırlar ve ağıllarda tutulmuşlardır. Bu nedenle çoğu yerleşik topluluklarda, Karia'nın iç kesimlerinde yaşayan çoban topluluklarının aksine, sürüler herhalde çok büyük değildi. Ege'nin ılıman iklimi, köydeki hayvanların yılın çok büyük bir kısmında, yerleşmeden çok uzak olmayan yerlerde bulunan verimli vadi tabanlarındaki meralar, işlenmemiş dağ yamaçları ve hatta ormanlardaki çalılıklarda otlatılmalarına olanak sağlamıştır. Sıcak yaz aylarında, Ege'deki nispeten alçak dağ kütleleri sayesinde Yunan kolonistler, hayvanları yükseltileri 450 ile 1500 arasında değişen irtifalara çıkarmışlardır. Gerçekten de, Homerik şiirler Yunanlar arasında yaylacılık geleneği olduğundan ve şehirdeki ailelerin genç erkek üyelerinin sürülere gözcülük etmek üzere yazın dağlara çıktıklarından bahsetmektedir (Cook 1982:748-749). Bu tür yaylacılık bölgede halen sürdürülmektedir.

228 Eski Yunan çiftçilik uygulamaları hakkındaki Klasik Çağ kaynakları için bkz. Toutain 1927.

9. BÖLÜM

AKDENİZ BÖLGESİ: LUKKA - TARHUNTAŞŞA - KİZZUWATNA - MUKİŠ

COĞRAFYA VE ESKİ YERLEŞMELERİN DAĞILIMI

Bu iklim kuşağı, batıda Dalaman Çayı'ndan doğuda Gaziantep'e kadar uzanmakta ve Fethiye, Burdur, Isparta, Antalya, Alanya, Silifke, Mersin, Adana, Maraş, İskenderun ve Antakya il ve ilçelerini içine almaktadır. Klasik Çağ'da Lykia, Pamphylia, Pisidia, Kilikia toprakları, Güneydoğu Toroslar ve Amik Ovası bu bölgeyi meydana getiriyordu (Harita 2, 5).

Sahil boyunca doğudan batıya doğru yükselen sarp kireçtaşı tepeler ya da karst oluşumlar, denizden hemen sonra yükselir ve Toros Dağları'nın eteklerini oluştururlar. Bu ilk dağ bariyerinin arkasında, pek çok yerde dağ vadilerinin sularını çeken derin kanyonların kestiği, daha yuvarlak dorukları olan ve granit kayaların kireçtaşı olanların yerini aldığı daha yüksek bir yar vardır. Bu dağların kuzey yamaçları, giderek Orta Anadolu Platosu'nun kenarını sınırlayan alçak tepelikler haline gelirler. Anadolu'nun güney sahili, doğuda Amanos Dağları'ndan Göksu deltası vadisine kadar, karayolu trafiği için kolay bir güzergâh oluşturur. Ancak, Göksu Vadisi'nin batısında Toros Dağları, herhalde Eskiçağ'da da olduğu gibi, imkânsız değilse bile, geçilmesinin çok zor olduğu bir doğal engel yaratmaktadır.[229]

Verimli topraklar ve suya sahip olması, Tunç ve Demir Çağlarında bu sahil kuşağında yerleşilmesinde etkili oluyordu (Seton-Williams 1954; Stedman 1994). Bu nedenle çoğu çiftçi toplulukları, bu koşulların var olduğu geniş nehir vadileri ve Ceyhan (Pyramos), Seyhan (Saros), Tarsus Çayı, Soğuksu, Limonlu (Lamos) ve Göksu (Kalykadnos) gibi nehirlerin ağızlarında yer alan habitatlarda yerleşmişlerdir. Sonradan bu yerleşmelerin bazıları Tarsus, Mersin ya da Sirkeli gibi, limanların eklendiği ya da bu limanların yakınlarında yer alan önemli şehirler haline gelmişlerdir. Ancak Tunç Çağı'ndan beri sahil şeridi değişime uğramıştır. Yıllar içinde başlıca nehirlerin taşıdığı birikimlerin eski nehir ağızlarını silt tabakasıyla kaplamış olması nedeniyle, bugün bu eski limanların bazıları bu tabakanın altında kalmıştır.

Sıcak ve kurak yazlar ve ılıman, yağışlı kışlara sahip olan Akdeniz Bölgesi, aralarında eski meşe ve kestane ağaçlarının bulunduğu bir çalılık orman örtüsü ile kaplanmıştır. Ancak, Marmara ve Ege sahilinde rastlanan çam ve meşe ağaçlı alanları olan zengin bodur ağaç çeşitliliğine Akdeniz alçak arazilerinde nadiren rastlanır. Sahil şeridinde yer alan makiler içinde en çok mersin ağacı, yabani zeytin, defne, keçi boynuzu, çam ve selvi ağaçları yer almaktadır. Özellikle orta ve batı kesimlerinde yoğun olan Toros Dağları'nın bitki örtüsü bir Akdeniz ormanıdır ve çam, göknar, meşe, sedir, akçaağaç, Doğu kayını, ardıç ağaçlarından oluşmuştur. Alp tipi bitki örtüsüne sadece ağaç yetişme-

229 Bu bölgedeki eski güzergâhlar için bkz. Bean ve Mitford 1970:189-190.

yen yüksekliklerde rastlanır ve bu alanlar yayla olarak kullanılmaktadır. Toroslar'ın hem kuzey hem de güney eteklerinde, içlerinde meyve ve üzüm bağlarının da yer aldığı çok çeşitli besin bitkilerinin yetişmesine olanak sağlayan verimli topraklar bulunmaktadır. Diğer yanda drenajın zayıf olduğu alüvyon ovaları, geniş nehir havzaları ve deltalarda bataklık kesimler bulunmaktadır.

LYKİA VE PAMPHYLİA

Lykia bölgesinde yer alan Toroslar, alüvyal dağ içi ovalar, vadiler ve küçük karstik göllerin yer aldığı, deniz seviyesinin yaklaşık 1000 m üstünde bulunan alanlar, küçük çiftçi topluluklarının geçimini sağlayan habitatlar ve aynı zamanda göçebe ve yarı göçebe çobanlar için ideal yaylaklar sunmaktadır. Erken gelen ve uzun süren kışların bazen tarım programlarına engel olması nedeniyle, bu seviyenin üstündeki yerler çiftçilik için uygun değildir.

Prehistorik dönem sonlarından beri yerleşim gören ve tamamen Lykia bölgesi dahilindeki Toroslar ile çevrilmiş olan Elmalı Ovası, en önemli habitatlardan biridir. Doğuda Bey Dağları, batıda ise Akdağ, Yumru Dağı, Eren ve Elbistan Dağları bir bariyer oluştururlar. Güneydeki Susuz Dağları ve kuzeydeki Elma Dağları, ister Akdeniz sahilinde, ister daha iç kesimlerde olsun, bu çevrili ovanın dışında kalan bölgelerle olan iletişimi zorlaştırmaktadır. Geçmişte, Göller Bölgesi'ndeki yerleşmelerle olan iletişim, Elmalı Ovası'nın dar bir uzantısı ile ulaşılan Korkuteli Ovası yoluyla yapılıyor olmalıydı. Dar dağ geçitleri de, herhalde Akdeniz sahilinde yer alan kışlık otlaklar ve tarıma elverişli arazilere geçiş sağlıyordu. Eski patikalar da, muhtemelen bugünkü yolların bulunduğu genel güzergâhlar üzerinde yer alıyordu. Örneğin, Karataş Semayük'ten 70 km uzaklıktaki Finike kıyı ovasına götüren yol, güneydoğuda kurutulan Avlan Gölü'nün yakınında Elmalı Ovası'nı geçmiş ve oldukça alçak geçitler içinden geçerek Yaşgözçayı Vadisi'ne ulaşmıştır. Bu tür dağ geçitleri Kaş'tan Fethiye'ye ve verimli Koca Çay Vadisi'ne uzanan sahil kesimleri arasında iletişimi sağlamış olmalıdır. Lykia'daki en büyük nehir vadisi olan Koca Çay, Tunç ve Demir Çağlarında kesinlikle yerleşim görmüştü. Gerçekten de, Klasik Çağ'a ait Lykia kalelerinin bazıları daha erken yerleşmeleri gizliyor olabilir (Mellink 1995:37-39).

Elmalı Ovası'nda sıcak ve kurak yazlar, Lykia sahiline oranla yine de serin geçer. Kışın ısı sıfırın altına ve hatta -5C°'ye kadar düşebilir. Sonbahar ve ilkbahar arasında, yaklaşık 60-75 güne yayılan yıllık ortalama 520 mm'lik yağış oranı, tahıl, sebze ve üzümlerin yetişmesine olanak sağlar. Ancak, bahçecilik yılda yaklaşık 50 günlük donlardan zarar görmektedir. Arpa, buğday, yulaf ve nohut Elmalı Ovası'nda yetişen başlıca ürünlerdir ve bu ovada çevredeki dağlardan gelen ince bir erozyonlu toprak tabakası yumuşak kireçtaşı anakayayı kaplamaktadır.

KİLİKİA

Kilikia, uzun süreden beri Kilikia Pedias "Ovalık Kilikia" ve Kilikia Trakheia "Dağlık Kilikia" olarak tanımlanan iki farklı coğrafi alandan oluşmaktadır (Strabon XIV, 5, 1). Strabon, Kilikia'nın "dağlar", "iç" ve "dış" bölgeler olmak üzere üçe ayrıldığından da bahsetmektedir (XIV, 3, 1).

Strabon, Kilikia Pedias'ın, Soli ve Tarsus'tan İssus'a kadar uzandığından ve bunların dışında, Toroslar'ın kuzey tarafında Kappadokia'lıların oturduğundan ve bu ülkenin çoğunun ovalar ve verimli arazilerden oluştuğundan bahsetmektedir (XIV, 5, 1) (Desideri 1991:300). Bugünkü adı Çukurova olan bu ova, Akdeniz Bölgesi'nin en büyük ve en verimli ovalarından biridir. Esas olarak Tarsus Çayı ve Seyhan ve Ceyhan nehirlerince sulanmaktadır. Batıda Toroslar, kuzeydoğuda Güneydoğu Toroslar ve doğu ve güneydoğuda Amanos Dağları'nca kuşatılmıştır ve Orta Anadolu'yu Suriye ve ötesindeki diğer bölgelerle bağlayan önemli ticaret yolları da bu ovanın içinden geçmektedir. Kilikia ve Kappadokia'yı birbirine bağlayan esas yol, Toroslar'ı Kilikia Kapıları'nın

(Gülek Boğazı) olduğu yerde geçer. Belen ve Aslanlıbel gibi Amanos dağ geçitleri, Çukurova ve Amik Ovası arasındaki başlıca ulaşım güzergâhlarını meydana getirmektedirler. Tarsus ve Mersin'in de dahil olduğu eski yerleşmelerin Adana-Mersin otoyolunun ana ekseninde yer alması, bu yolun eskiçağlarda önemli bir güzergâh olduğuna hiç şüphe bırakmamaktadır (Yakar 1985:211).

Kilikia Pedias'taki höyüklerin çoğu ovanın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Yaklaşık 10-15 km genişliğindeki şerit içinde hemen hemen hiç höyük bulunmaması, eski çiftçi topluluklarının Çukurova'nın güneybatısındaki bataklık kesimlerden uzak durduklarına işaret etmektedir. Bu bölgede kalın alüvyon çökeller, Strabon'un Trakheia'sının bir kısmını da içine alan düz ve kısmen bataklık bir alan yaratmıştır. Strabon bölgeyi şöyle anlatır: "Kıyısı dardır ve düzlük toprağı yoktur veya ancak tek tük vardır; ve ayrıca Tauros'un eteğinde uzanan Isaura Bölgesi'nde ve Homonadeis'ten Pisidia'ya kadar giden kuzey tarafında fakir bir geçim sağlar; ve aynı ülke Trakheiotis olarak da adlandırılır ve orada oturanlara da Trakheiot'lar denir".

Dağlık Kilikia'da Silifke ve Anamur arasında uzanan Taşeli Platosu'nun yüksekliği 1500-2000 m arasında değişmektedir. Burada kışlık yağış miktarı, dağlarda 1500 mm, Antalya ve Anamur arasındaki sahilin çoğu kısmında ise, 1000-1200 mm arasında değişmektedir. Buna karşın, Göksu deltasında yağış ortalama 636 mm'ye düşmektedir. Hatta iç kesimler daha da az yağış almaktadır; Mut'ta yaklaşık 418 mm, Ermenek'te ise 564 mm'dir (Bazin 1990). Ortalama ısı sahil bölgesinde 18 °C ve Göksu Vadisi'nde 16 °C'dir. Daha iç kesimlerde ortalama ısı 12 °C, Taşeli Platosu'nda ise 8 °C'ye düşer.

Dağlık Kilikia'yı Orta Anadolu Platosu'nun güneyiyle bağlayan Göksu (Kalykadnos) Vadisi, prehistorik dönemlerden beri, hem yerleşme için ideal bir habitat hem de yerel tüccarlar ve çobanlar için önemli bir doğal güzergâh sağlamıştır (French 1965). Bu vadide, Mut ve Silifke arasında çok sayıda yerleşme kurmuş olan bu yerleşik toplulukları, sadece verimli araziler ve suyun bolluğu değil, sık kullanılan bir ticaret yolu üzerinde yer alması nedeniyle, ekonomik çıkarlar da cezbetmiş olmalıdır. Bu güzergâhın, Tunç Çağı'nda Silifke ve Mersin arasında yer alan limanlara gelen malların İç Anadolu'ya sevkedilmesi için de kullanıldığına hiç şüphe yoktur.

AMİK OVASI VE GÜNEYDOĞU TOROS BÖLGESİ

Doğu ve kuzeydoğu kesimleri, Akdeniz Bölgesi'nin en verimli habitatları arasında yer almaktadır. Prehistorik dönemlerden beri yerleşim görmesine rağmen, bütün nişler aynı yoğunlukta yerleşim görmemiştir. Örneğin, Amanos ve İskenderun Körfezi arasındaki sahil şeridinde seyrek halde yerleşilmiştir. İskenderun'un kuzeyinde de, Dörtyol'a giden yol boyunca, eski yerleşim yerleri bulunduğuna dair çok az işaret vardır. Bölgenin yılda yaklaşık 1000 mm yağış alan Amanos Dağları'ndan gelen kaynaklar sayesinde iyice sulanmasına rağmen, sahil boyunca uzanan topraklar oldukça ince ve çakıllı ve bu nedenle de tarıma elverişli değildir.

Akdeniz'in kuzeydoğusunun iç kesimlerinde, yoğun tarım potansiyeline sahip verimli habitatlar arasında, Suriye Yarık Vadisi'nde yer alan Amik ve İslahiye ovaları gelmektedir. Daha kuzeyde, biraz daha yüksek Zincirli Ovası ve Sakçagözü Vadisi yer almaktadır. Kuzeyde Maraş'a kadar uzanan İslahiye'nin uzun iç ovası, üç tarafında dağlarla çevrilmiştir, ancak güneyi aslında Amik Ovası'nın bir uzantısıdır.

1400 km^2lik bir alanı kaplayan ve deniz seviyesinden yaklaşık 80-100 m yükseklikte yer alan Amik Ovası, Neolitik Çağ'dan beri çiftçi toplulukları için cazip bir habitat sunmaktadır (Braidwood ve Braidwood 1960; Haines 1971). Kuzeyde Güneydoğu Toroslar, batıda Kızıldağ ve Akra Dağları'nı içine alan Amanos dağ silsilesi, kuzeydoğuda Kurt Dağı ve doğu ve güneyde Halep Ovası'na kadar tepelik alanlar ve dağlarla çevrilmiştir. Çoban göçebeler ve yaylacı gruplar, geçmişte olduğu gibi yazın Amanos Dağları'nın verimli topraklarına gelmektedir. Amik Ovası'nı Asi Nehri (Orontes) ve kolları Afrin ve Karasu sulamaktadır. İyi sulanan bu ovanın nemli toprakları, Holo-

sen boyunca yoğun tarıma elverişli olmayı sürdürmüştür. Çökellerin birikmesi nedeniyle, son 6-7000 yılda ovanın yüzeyi 3-4 m kadar yükselmiştir. Bu nedenle, Son Kalkolitik ve Son Tunç Çağı'na ait düz kırsal yerleşmeler ve mezarlıkların bazıları alüvyon çökelleri altında kalmış olmalıdır (Yener ve diğ. 1996:63-64). 644 km uzunluğundaki Asi Nehri Lübnan'da doğar ve Suriye Yarık Vadisi uzantısı içinden geçerek kuzeye doğru akar. Amik Ovası'nda nehir, Tell Açana (Alalah) yakınında, Amik Gölü güneyinde batıya döner ve Akra ve Musa Dağları arasında geniş bir açıklık içinden geçerek sahile ulaşır.[230] Geçmişte, Amik Ovası'nın bataklık kenarları ve Karasu Vadisi, içlerinde mandaların da yer aldığı yabani hayvanlar için ideal habitatlar yaratmış olmalıdır.

İslahiye Ovası ve Amanos Dağları'nın doğusundaki geniş Sakçagözü Vadisi'nde yer alan büyük höyüklerin yakınında, yaklaşık 5-7 m yükseklik ve 100-150 m çapında küçük höyüklere rastlanmaktadır. Sakçagözü Vadisi'ne güneyde Karasu Vadisi ve Çukurova'nın kuzeyine bağlantı sağlayan Bahçe geçiti üzerinden ulaşılmaktadır. Sakçagözü, Maraş'a giden kuzey yolu kontrol altında tutar. Vadiyi çevreleyen dağlar, kereste bakımından çok zengindir. Amanos yamaçlarında, 2000 m'ye kadar olan yüksekliklerde meşe, sedir ve selvi ağaçları bol bulunur. Bu yükseklikten sonra, çam ve göknar ağaçları hâkimdir. Aynı bitki örtüsüne Maraş'ın etrafındaki Güneydoğu Toroslar silsilesi içindeki, Kurt Dağı'nın dahil olduğu dağlarda da rastlanmaktadır. Bu ve diğer doğal zenginlikler göz önünde bulundurulduğunda, kereste, maden ve bazı işlenmiş orman meyveleri ticaretinin tarihte çok erken başladığı varsayılabilir. Özellikle Amanos Dağları'ndan gelen ve inşa malzemesi olarak kullanılan kereste, Ergani madenlerinden gelen bakır ve Maraş'tan gelen gümüş, M.Ö. 3. binyıl ve belki de daha eski bir dönemden beri Mezopotamya ve Mısır'a kadar gemilerle gönderiliyordu (Yakar 1985:325).

Güneydoğu Toroslar'ın yüksek rölyefli yapısı, içte vadiler ve sarp kayalıklarla bölünmüş ve güneydoğusunda Maraş Ovası ile sınırlanmıştır. Bu dağlık bölgede eski yerleşmelerle dolu olan verimli Elbistan Ovası, açık vadilerin en büyüğüdür. Maraş'tan Elbistan'a doğrudan giden bir yol, Ceyhan Nehri kıyısını izler ve büyük bir ihtimalle Kalkolitik Çağ'dan beri Kuzey Suriye ve Orta Anadolu'nun doğusu arasında gidip gelen tüccarlar ve göçebe halklar tarafından kullanılmıştır. Elbistan Ovası ve daha batıdaki Pazarviran yakınındaki höyüklerin çoğu nehir vadilerinde yer almakta ve muhtemelen küçük ve orta büyüklükte köyler sergilemektedirler.

Maraş'ın güneydoğusunda, geniş Gaziantep platosu deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m yukarıda yer almakta ve Yarık Vadisi'nin kuzeydoğu tarafında 1400 m'ye ulaşan Kartal Dağı'ndan görülmektedir. Gaziantep'in doğusunda arazi, 85 km doğuda yer alan Fırat'a doğru giderek alçalır. Kuzeydoğu Akdeniz'in bu iç kesimlerinde güneydoğu yönüne doğru gidildikçe azalan yağış miktarı, Gaziantep'te 600 mm, Urfa'da 400 mm ve Sakçagözü'nün 200 km güneyindeki alanlarda 200 mm olarak belirlenmiştir (Garrard ve diğ. 1996:53).

Gaziantep'in güneyinde, Kilis ilçesinde yer alan Oylum Höyük, bu bölgedeki yerleşme yoğunluğunun Orta Tunç Çağı, Demir Çağı ve Hellenistik Çağ'da özellikle yüksek olduğuna işaret etmektedir (Özgen ve diğ. 1995, 1996).

GELENEKSEL YERLEŞME DOKUSU VE TOPRAK KULLANIMI

Akdeniz ikliminin yoğun yaz sıcağı ve kuraklık, yerleşik çiftçiler ve sürekli köylerinin kıyı ovalarında yer aldığı yarı göçebe çobanları yatay yaylacılık yapmaya sevk etmektedir. Derin köklü bu geleneğin nasıl başladığını anlamak zordur; ancak Klasik Çağ ve Bizans ve Haçlı Dönemleri'nde Lykia ve Pamphylia sahillerinde yaşamış bazı topluluklar, sıcak yazın bir kısmını kesinlikle Toros dağ köylerinin daha serin yerlerinde geçirmişlerdir.

230 M.Ö. 1. binyılda var olduğunun bilinmesine rağmen, bu gölün İlk Tunç Çağı'nda da var olup olmadığı konusu açıklık kazanmamıştır.

Bizans İmparatorluğu'nun M.Ö. 12. yüzyılda başlayan çöküşü, kırsal kesimin sosyo-ekonomik açıdan dengesizleşmesine yol açan bölgesel bir politik boşluk yaratmıştır. Merkezî yönetimin ortadan kalkması, sorumlulukları arasında yol, sulama ve drenaj sistemleri bakımının da yer aldığı yerel hükümet hizmetlerinde de bozulmaya neden olmuştur. Bunu takip eden ihmaller, delta alçak arazilerini sıtma mikroplu bataklıklar haline getirmiştir. Sıcak yaz aylarında sağlığı tehdit eden bu bataklık habitatlarda, sadece keçi sürülerinin kaba otlamayla yetindiği Türkmen göçebeleri kışlıyorlardı. Sıtma tehlikesi olan sahildeki bataklık bölgeler, yaylacılığı teşvik eden başka bir faktör oluşturuyordu. Gerçekten de bu bölgelerde sürekli yerleşme, ancak sıtma nihayet 20. yüzyılda ortadan kalktığında mümkün hale gelmiştir.[231]

Son yirmi otuz yılda, büyük çoğunluğunun yerleşik düzene geçmiş olmasına rağmen, çoban göçebeler yarı göçebe geleneklerini tamamen terk etmemişlerdir ve çoğu halen yaz aylarında daha kuzeydeki yaylalara göç etmektedirler (Tunçdilek 1962).

LYKİA VE PAMPHYLİA

Etnografik araştırmalar, Lykia ve Pamphylia sahillerindeki çobanlar ve yarı yerleşik çiftçilerin uyguladığı geleneksel mevsimlik yerleşme dokusunun tarım potansiyelini tamamen kullanmadığını ya da kullanamamadığını ortaya çıkarmıştır. Toprak kalitesi ya da sıtma korkusu gibi çeşitli nedenlerden dolayı, sahildeki oldukça büyük toprak arazileri, sıcak bahar ve yaz aylarında dağlara çıkan kırsal topluluklar tarafından yeterince değerlendirilmemiştir. Diğer yanda, bugün de olduğu gibi, çoban grupları sahilde yer alan kışlaklardan sonuna kadar faydalanmışlardır.

Lykia, Pamphylia ve Dağlık Kilikia'nın yerleşme dokusu arasında büyük farklılıklar yoktur. Etno-kültürel geleneklerdeki farklılıklar bile, Akdeniz Bölgesi'nin yerleşme dokusunu önemli ölçüde etkilemez. Strabon'un da gözlemlediği gibi, Lykia halkının Pamphylia ve Kilikia halkından tamamen farklı olmasına rağmen, coğrafi habitat seçimlerinde yakın benzerlikler vardır (XIV, 3, 2). Strabon, Pamphylia'lıların "Kilikia'lı insanlar"ın arazilerini paylaştıklarından da bahsetmiş ve özellikle yaşam tarzları ve politik örgütlenmeleri göz önüne alındığında, Pisidia'lıların Kilikia'lılardan farklı olmadığına dikkat çekmiştir (Strabon XII, 7, 2-3; Desideri 1991:300).

Lykia'nın iç kesimlerinde yerleşme dokusunun giderek zayıflaması M.S. 500 yılından sonra başlamıştır (Roberts 1990:60). Bu eğilim birkaç yüzyıl boyunca devam etmiş ve nihayet M.S. 700 yılından sonra, sürekli yerleşmelerin neredeyse tamamen terk edilmesine neden olmuştur (Coulton 1988:13-15). Paleoekolojik veriler tarihi ve arkeolojik tabloyu doğrulamakta ve bölgenin Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde yarı göçebe çobanların etki alanı haline geldiğine işaret etmektedir. 19. ve 20. yüzyıllarda, yazın Lykia'nın dağlık bölgelerinde (örn. Söğüt Gölü civarı), kışlık köyleri Antalya'nın doğusundaki Pamphylia ovasında yer alan çobanlar oturmuştur (Planhol 1958:208-210). Batı Toros Dağları'nda, deniz seviyesinin 2200 m üstünde hiç sürekli köy bulunmazken, daha doğuda, Orta Toros bölgesinde üst yerleşme sınırı 2000 m'dir (Tunçdilek 1967:30).

Dağ köylerinde şiddetli ve sık yağan kış yağmurları, kerpiç kullanımına elverişli değildir. Bu nedenle, bölgede bolca bulunan taş bu bölgelerde tercih edilen yapı malzemesidir. Genellikle duvarlara destek vermesi için yatay şekilde araya yerleştirilen ahşap kalaslarla beraber kullanılan kuru duvar yöntemi köy mimarisine damgasını vurmuştur. Sıcak Akdeniz ikliminde, sürekli köy evleri dar ve derin vadiler içine, kuzey rüzgarlarının serinletici etkisini azami düzeye çıkarmak

231 Anofel sivrisineğinin sıtma mikrobu taşıdığı Fethiye, Kaş ve Antalya civarındaki kıyı ovalarında yer alan bataklıklar, yaz aylarında insanlar ve hatta hayvanlar için büyük bir tehdit oluşturuyor olmalıydı. Bu nedenle, bu alçak arazilerde yaşayan halkın yazı, serin baharlar ve zengin otlakların çiftçiler ve çobanlar için daha sağlıklı bir çevre sunduğu - Elmalı Ovası da dahil - yüksek ovalar ve vadilerde geçirdiklerini varsayabiliriz.

için de kuzey yönünde inşa edilmişlerdir. Dağlarda yer alan yazlık köylerdeki evler, aşağıdaki sürekli köy evlerinden farklı yapı özelliklerine sahiptir. Akdeniz sahili ya da Göller Bölgesi'nin daha iç kesimlerindeki yaylaklarının yakınında yer alan göçebelere ait kış köylerinde, Yörük göçebeler kamıştan yapılma kulübeleri (huv) kerpiç ya da taş evlere tercih ederler. Çukurova'da genellikle hafif inşa edilen kulübelerde (dal örgü ve çamurdan yapılma gibi), gezgin tarım işçileri mevsimlik oturmaktadırlar.

Osmanlı Dönemi'ne oranla çok daha düşük derecede yapılmasına rağmen, Lykia ve Pamphylia sahillerinde ve Pisidia'da göçebe çobanlık halen sürdürülmektedir. Sahil köylerinde oturanların Elmalı Ovası'nın eteklerindeki gibi yazlık köylere yaptıkları mevsimlik göçün hâlâ devam etmesine rağmen, çok yakın zamana kadar çok daha büyük gruplar bu göçe katılıyordu. Etnografik ve arkeolojik örnekler, köy ve kasaba topluluklarının terk ettiği alanlara doğru yayılan eski göçebe grupların, kışlak olarak terk edilmiş yerleşmeleri tercih ettiklerini göstermektedir. Su kaynaklarına olan yakınlıklarının yanı sıra, bu harabeler hayvan barınağı işlevini görmüş ve taş molozlar da eski Türkmen gruplarınca çadırlar için yapı malzemesi olarak kullanılmıştır.

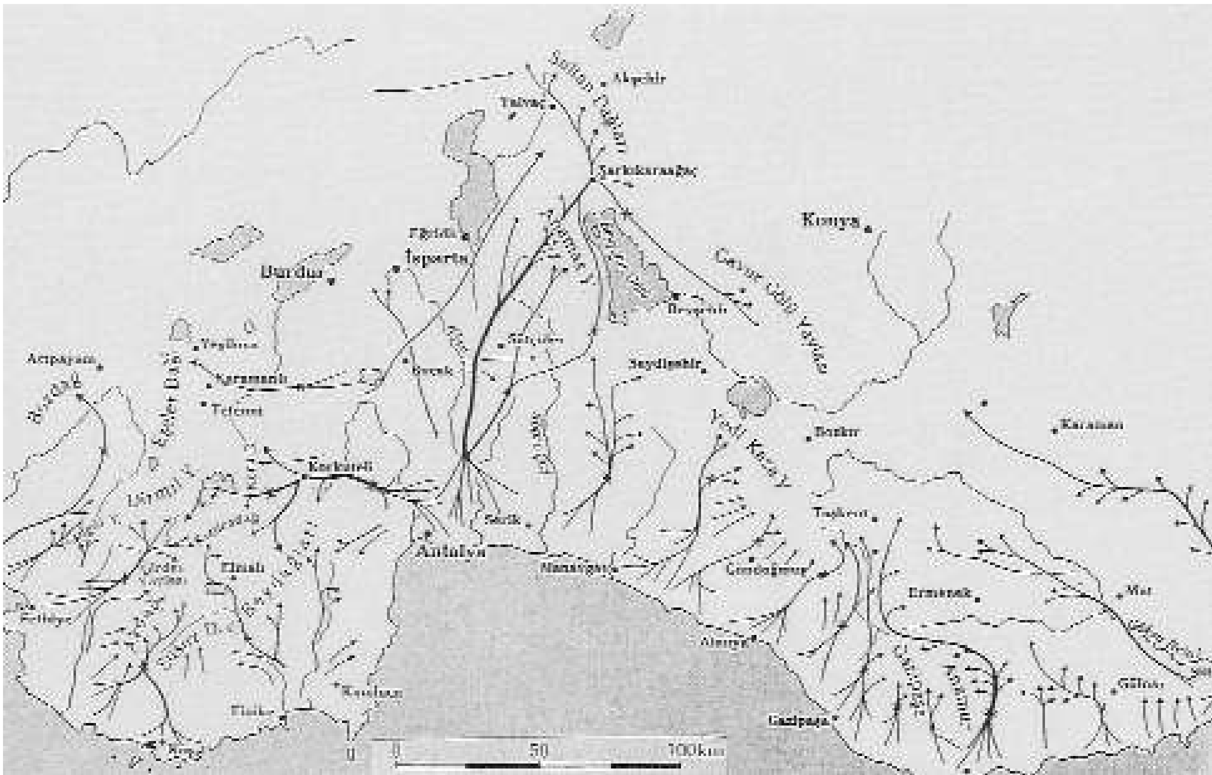
Göçebe çobanların çoğu, halen sonbahar başı ya da ortalarına kadar dağlardaki yazlık yerlerinde kalır ve sonra aşağı inmeye başlarlar. Böylece, Toroslar'ın güney yamaçlarının orta ve alçak kesimlerinde yer alan köylerdeki hasat yapılan tarlalara gelir ve hayvanlarını anız üzerinde otlatırlar. Sürüler tarlalarını gübrelediği için yerleşik çiftçiler de bu durumdan hoşnuttur. Ancak böyle bir ekonomik etkileşim, ancak yerleşik çiftçi topluluklarının büyük sürülere sahip olmadıkları hallerde mümkündür. Doğal olarak, Tunç Çağı'ndaki çoban göçebeler ve yerleşik çiftçiler arasında bu tür ya da buna benzer ekonomik yardımlaşmaları tespit etmek zordur.

Bu bölgede, günümüz göçebe çobanlığının yerel farklılıklarını sadece derin köklü gelenekler değil, yerleşik düzendeki ekonomik yöntemler de belirlemektedir. Karakoyunlu ya da Honamlı gibi farklı aşiretlerden gelen aileler, Kasım ortasından Mayıs'ın üçüncü haftasına kadar, Antalya'daki akrabalarının çok yakınlarındaki yarı sürekli yerlerinde oturmaya devam etmektedirler (Marchese 1995). Çadır yerleri arasında birkaç kilometre bulunan bu küçük aşiret grupları, sıcak yaz aylarını kuzeyde, Isparta yakınında ya da Beyşehir ve Konya arasında geçirmektedir.

Res. 124: Lykia Torosları'nda taştan yapılmış bir çiftlik evi.

Res. 125: *Üstte*) Toros otlaklarında çadır kurmuş bir göçebe Yörük ailesi. *Altta*) Kışlık habitatlarından yaylalarına çıkan Yörüklerin göç güzergâhları (Saraçoğlu 1968'den alınmıştır).

KİLİKİA

Kilikia sahili ve dağlık iç kesiminde, derin köklü yerleşik, göçebe ve yarı göçebe yaşam tarzlarına dayalı kırsal ekonomileri, halen ayrıntılı bir şekilde incelemek mümkündür. Seyhan ve Ceyhan nehirleri arasındaki geniş Yüreğir bataklıkları ve Çukurova'nın deniz sahili, yerleşme yoğunluğu ve çeşitleri ve toprak kullanımı hakkında bilgi sahibi etmektedir.

16. yüzyılda bu bölge, kuzeyindeki dağlık bölgeye oranla çok seyrek halde yerleşim görmüştü. Köylerin ya da mezraların % 70'inde nüfus 20 haneyi geçmiyordu. Köyler neredeyse tamamen Ceyhan Nehri'nin doğu kesiminde kurulmuşken, batıda sadece mezra sahibi göçebe gruplar vardı (İnalcık 1994:161). Göçebe grupların kuzeydeki Toros Dağları otlakları ve Yüreğir Ovası'ndaki kışlık köyler arasında yaylacılığa giderek daha fazla ağırlık vermeleri, kışlık köylerin küçülmesine ve seyrek halde dağılmalarına neden olmuştur. Göçebe hâkimiyeti altındaki büyük toprak arazilerinden yeterince yararlanılmamasına rağmen, demografik ve ekonomik büyüme nedeniyle, kırsal sektörden elde edilen gelirler 1547-1572 yılları arasında dikkate değer bir artış göstermiştir (İnalcık 1994:161-162).[232]

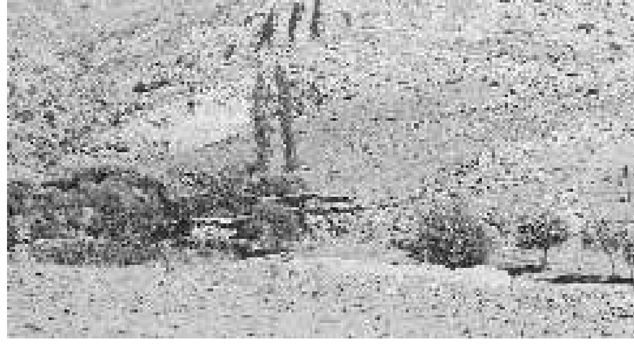
1572 yılı Osmanlı kayıtlarına göre, bu bölgedeki tarıma elverişli alanların çoğu göçebe gruplarca ekilip biçiliyordu. Bu arazilerin % 60'ı çifthane sistemi altında sürekli tarım yapılan topraklar haline getirilmiş, geri kalan toprakları da göçebe gruplar geçici olarak ekip biçmişlerdir. Nüfusun çoğunluğu sabit arazileri olan yarı göçebe düzene geçmiştir. İkinci grup, tamamen göçebe kalmış ve otlak ve kışlık barınma amaçlı mezralarını kiralamışlardır. Baharda sürüleriyle beraber, tamamlanması 10-15 gün süren kısa süreli göç dahilinde yaylalara çıkmışlardır.

Dağlık Kilikia'daki dağlar, arkeolojik belgelerde görülmeyen ya da kısmen görülen toplulukların hâkimiyeti altındaydı. Günümüzde bu bölgeyi işgal eden göçebe ve yarı göçebe topluluklar, arkeolojik bağlamda maddi kültür belgesi yetersizliğinin mutlaka orada yerleşilmediği anlamına gelmediğini açıkça göstermektedir. Örneğin, Roma Dönemi'nde yaşamış İsauria'lıların varlığı, arkeolojik belgelerde sadece Güney Toroslar'da bulunan mezarlıklarla sınırlanmıştır (Hopwood 1991:307, dipnotlar 23-24). İsauria mezarları ve mezarlıklarının yanında yerleşme kalıntılarına da rastlanmaması nedeniyle, esas olarak yazın sürülerini otlattıkları Dağlık Kilikia'nın iç kesimlerinde yerleştikleri varsayılmaktadır. Ancak, ters yaylacılık düzeni izleyerek, kışın herhalde Çukurova'ya iniyor ve sahil şehirleriyle mevsimlik ilişkilerini tekrar kuruyorlardı.

Toros Dağları'nda sadece Akdeniz sahilinden gelen göçebeler ve yaylacılık yapan gruplar değil, İç Anadolu'nun güneyinde yaşayan daha büyük toplulukların uzantıları olan çoban gruplar ve aşiret boyları da yerleşiyordu. Örneğin, Roma Dönemi'nde Dağlık Kilikia'lılar (Trakheiotae), anlatıldığına göre sadece Toros eteklerinde değil, Kilikia dışındaki Kappadokia, Pamphylia, Lykaonia ve Pisidia içlerine kadar uzanan dağlık bölgelerde de yaşıyorlardı. Strabon'a göre, Kappadokia'lıların güney ve güneybatı komşuları olan Kilikia'lılar, topraklarında hak iddia ettikleri Lykaonia bölgesinde de varlıklarını sürdürüyorlardı (XII, 6, 1, 4). Etnik ayırım yapmamasına rağmen Strabon, Toros Dağları'nın kuzey yamaçlarında ve orta kesimlerinde yaşayan toplulukların aynı halka, yani Kappadokia'lılara ait olduklarını belirtmiştir. Diğer yanda, Toroslar'ın güney yamaçlarında yaşayanların Kilikia'lı olduğu söylenmiştir (Desideri 1991:299-300). Bu dönemde Dağlık Kilikia'da çobanlık sadece doğal değil, aynı zamanda kârlı bir ekonomik strateji idi. Gerçekten de, keçi ve koyunlardan elde edilen tiftikten yapılma dokumaların da dahil olduğu yan ürünler, önemli pazar ürünleri yaratmıştır (Hopwood 1991:307, dipnot 20).

232 Osmanlı idaresi altında Kilikia'daki toplam üretimin % 25'ini sağlayan, mezralardaki göçebelerin üretimi pazar ekonomisine bağlıydı. Pirinç üretiminde göçebe iş gücünün kullanılması sonucunda, göçebeler bölgedeki pirinç üretiminde tekellerini ilan etmişlerdir.

Res. 126: *Solda*) Taşeli Platosu'nda küçük bir dağ köyü (Kilikia Thrakeia). *Sağda*) Aynı bölgede küçük bir dağ vadisi köyü. Burada oturanlar, küçük ölçekli tarım ve hayvancılıkla (çoğunlukla koyun ve keçi) uğraşan eski göçebe çobanlardır.

Res. 127: Beyşehir ve Eğridir arasındaki Anamas Dağı'nda yer alan büyük bir dağ köyü.

Strabon, Kilikia'nın ve özellikle Kilikia Thrakeia'nın korsanlık ve eşkıyalık yapmaya yatkın olduğundan bahsetmektedir: "Bölge hem deniz hem de kara yolundan doğal olarak korsanlığa yatkındır. Bu, karada dağların yüksek oluşu ve üzerlerinde geniş yaylalara ve otlaklara sahip olan kabilelerin oturuşundan, gemi yapımında kullanılan kerestenin varlığından ve aynı zamanda limanların, kalelerin ve gizli yerlerin oluşundandır" (XIV, 5, 6). Gerçekten de, merkezî bir hükümet otoritesinin bu bölgede hissedilmediği dönemlerde, Kilikia Thrakeia Akdeniz'in kuzeydoğusunda korsanlık yapan korsanlar ve onların karadaki çetelerinin hâkimiyeti altındaydı. Strabon, bu grupların kârlı bir iş olan köle ticareti yaptıklarından bahsetmekte (XIV, 5, 2) ve Mısır ve Kıbrıs kralları, Rodos Cumhuriyeti ve Romalıların da çıkar sağlamaları nedeniyle, bu ticarete ka-

rışmadıklarını ima etmektedir. Nihayet Romalıların korsanlığın kökünü kazımalarının ardından, eşkıyaların çoğu dağlardan indirilmiş ve Kilikia Pedias'daki şehirlerde yerleştirilmişlerdir (Desideri 1991:299-303). Sorun çıkaran toplulukların tamamen devlet kontrolü altındaki bölgeler ve şehirlerde zorla yerleştirilmeleri, Romalıların icat ettiği bir yöntem değil, Hititler döneminden beri Anadolu'da uygulanan bir politikaydı.

19. yüzyılın başına kadar Çukurova, zayıf drenajlı, sıtma tehlikesi olan, seyrek halde yerleşim görmüş bir bölgeydi (Kıray 1974:179). Karma etnik toplulukların oturduğu birkaç yerleşme Anadolu'yu Suriye-Mezopotamya ve Toroslar'ın eteklerindeki Ermeni yerleşmeleriyle bağlayan yollar üzerindeydi. Ovada ise esas olarak, çoğu Yörük göçebe aşiretler yaşıyordu. Kış boyunca bu aşiretler, ovayı sürüleri için otlak olarak kullanıyor ve yazın da Toros Dağları'ndaki yaylalara çıkıyorlardı. 19. yüzyıl başında Mısırlı Ahmet Ali Paşa'nın kısa bir süre için bölgeyi fethetmesinden sonra, Osmanlı hükümeti Çukurova'yı yerleşime açmış ve göçebelerin kışlaklarını sürekli köyler haline getirerek, onları yerleşik düzene geçmeye ve kendilerine verilen topraklarda çiftçilik yapmaya zorlamıştır. Bazen hükümet aşirete bir bütün olarak toprak verdiğinde, aşiret reisleri toprağa el koymuş ve aşiret mensuplarına kiracı muamelesi yapmışlardır (Kıray 1974:179). Bu tür durumlarda zorla yerleştirme, çoğu zaman yarı özerk toprak ağalarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. O zamana kadar Çukurova'nın kullanılmamış tarım potansiyelinden faydalanılması, kırsal nüfusun yerleşik unsurunun artmasına yol açmıştır. Burada sadece hükümet Balkanlar ve Arap ülkelerinden gelen göçmenleri yerleştirmekle kalmamış, Doğu Anadolulu zengin Ermeni toprak ağaları da, Adana çevresi ve şehrin güneyindeki verimli ovada büyük toprak arazileri satın almış ve buraya kiracı Ermeni çiftçileri getirmişlerdir. Karşı önlem olarak Osmanlı padişahı Abdülhamid, valileri ve diğer yüksek rütbeli memurlarını, kendi yararları için toprak sahibi olmaya teşvik etmiştir. Kendisi de bugün halen hükümete ait olan ve Sultan Çiftliği olarak adlandırılan yaklaşık 3000 hektarlık bir toprak edinmiştir (Kıray 1974:180). Bu tür toprak alımları, Kilikia'daki demografik dengeyi ve bölgedeki etnik ve ekonomik üstünlüğü sağlamak için yapılan rekabeti sürekli değiştirmiştir. Toprak ağalarının ticari kâr amaçlı satın aldıkları ve idare ettikleri bu çiftliklerde çeşitli ürünler pazar talebine göre yetiştiriliyordu. Ovada yaşayan yerleşik kırsal nüfusun çiftliklerdeki iş gücü gereksinimini karşılayamaması nedeniyle, Türk ve Ermeni toprak ağaları, Suriye ve Orta Anadolu'da dahil olmak üzere, çevre bölgelerden gelen mevsimlik iş gücüne bel bağlamak zorunda kalıyorlardı. Bölgenin yarısından çoğu, kendilerine arazi, ev, araç-gereç, tohum ve ürünün % 50'sinin verildiği ortakçılar tarafından işleniyordu.

Bu yüzyıl süresince, toprak imtiyazının şekline göre iki ayrı köy tipi ortaya çıkmıştır. Yerleşik göçebeler ve göçmenler gibi küçük toprak sahipleri, kısa sürede kendilerine yeten topluluklar haline gelmişlerdir. İkinci tip, ağaları için satılık ürün üreten ortakçılar ve mevsimlik işçilerin köylerinden oluşuyordu. Mimari bakımdan gelişmemiş olan bu tür köylerde, düşük bir rekoltenin getirdiği ekonomik sonuçların sıkıntısını ağa değil çiftçi çekiyordu. Çünkü ürün, ancak ağanın verdiği tohumluk miktar çıkarıldıktan sonra, ikiye bölünüyordu. Ayrıca, ürünün ağa tarafından pazarlanması nedeniyle, nakliyat ve diğer giderler de kiracı çiftçiye düşen paydan karşılanıyordu. Söz verilenden ya da beklenenden daha azını alan ortakçı, asgari geçim gereksinimlerini karşılamak için ağasından yüksek faizli borç almak zorunda kalıyordu. Çoğunlukla bu borcu geri ödeyemeyen çiftçiler, aileleriyle beraber, serfler gibi toprağa bağlanmak zorunda kalıyorlardı.

Kilikia ve Kappadokia arasındaki uzun mesafeleri kat eden geleneksel göçebelik düzeni, halen Aydınlı grubuna dahil Türkmen göçebeleri tarafından sürdürülmektedir (Yalgın 1931-1934). Hayvanlarıyla beraber yazı Kayseri Platosu'nda geçirir ve her birinde birkaç çadırın yer aldığı sayısız mevsimlik konak yerlerinde yaşarlar. Geçen yüzyılın başlarında bu göçebeler büyük gruplar halinde hareket ediyor ve 10-20 ya da daha fazla çadırdan oluşan birlikler halinde bulunuyorlardı. Hayvanları sığır, koyun, keçi, deve (taşıma için), atlar (saygınlık için) ve birkaç eşekten oluşuyordu. Daha yoksul göçebe ailelerin daha çok koyun ve keçileri ve daha az sayıda sığırları vardı (Eberhard 1953a:37). Ekim başında bu göçebe çobanlar, güneye, ovaya doğru ilerlemeye

başlıyor ve Toroslar'ın karşısındaki eski kervan yollarını izleyerek, Tekir Yaylası gibi zengin dağ otlaklarından faydalanıyorlardı. Bataklık sahilleri de olan Çukurova'ya Kasım başında ulaşıyor ve her aşiret kesimi için aşağı yukarı belirlenmiş bir alanın bulunduğu kışlaklarına doğru ilerliyorlardı.

Göçebe grupların yanı sıra, Kilikia Torosları yılın neredeyse yarısını burada geçiren yarı yerleşik çiftçi çoban topluluklarınca da rağbet görmektedir. Yazlık yerleşmeleri - yayla köyleri kümeleri - hiç kurumayan kaynakların yakınında yer almaktadır. Yüksek irtifalı bu bölgeden çobanlık için faydalanılmasına rağmen, kırsal toplulukların çoğu verimli dağ çukurlarını tarım için kullanmaktadırlar. Sahil yakınındaki köylerde yaşayan bu eski göçebeler, alçak arazi ve dağ habitatlarından azami ölçüde faydalanırlar. Nisan ortasında topluluk ikiye ayrılır ve yarısı hayvanlarla beraber dağ otlaklarına çıkarken, diğer yarısı Nisan ya da Mayıs aylarında ekilecek ürünler için kışlık köyde kalır. Temmuz sonunda ürün hasat edildikten sonra, kışlık köyde kalmış olanlar yayla yerleşmelerindeki ailelerine katılır ve onlarla beraber hayvanlara bakıp, kendi gereksinimleri ve yerel pazarlar için süt ürünleri üretirler. Yaylada yapılan geçime yönelik faaliyetler arasında, kışlık yerde yetiştirilecek olan kış sebzeleri fidanlarının hazırlanması gelmektedir.

Res. 128: *Solda*) Akseki'nin güneyindeki eski küçük yayla köylerinde, küçük ahşap yayla evlerinin hemen yanına modern taş evler inşa edilmiş olması, mevsimlik bir yerleşmenin sürekli bir yerleşmeye dönüşmesini gözler önüne sermektedir. *Sağda*) Bu tür dönüşümlerde eski samanlıklar ve hayvan barınaklarının yerini nadiren daha dayanıklı yapılar almaktadır.

Kilikia Torosları'nda meyve Eylül'de toplanır ve kışın tüketilmek üzere kurutulur. Ekim'de kış köylerine inilmeden önce, arpa ve buğday yazlık bölgede ekilir ve bir sonraki yıl, Temmuz ortası ve Eylül arasında hasat edilir. Kışlık yerlerine geri geldiklerinde, alçak arazilerdeki tarlalar sürülür ve hayvanlar kışı geçirecekleri sahil köylerinin yakınındaki meralara götürülür. Bu bölgedeki geniş spektrumlu geçim stratejisi, kuraklık ve önceden tahmin edilemeyen diğer doğal afetlerin neden olduğu kötü hasatın getirdiği riskleri azaltır. Akdeniz Bölgesi'nde yapılan yaylacılık türü, normalde kış boyunca kapalı yerlerde tutulan hayvanlarda olduğu gibi, beslenmeleri için çok fazla çalışmadan büyük sürülere sahip olunabilmesine olanak sağlar. Başka bir deyişle, burada çobanlık ekonomisi paralel ve eşit derecede önemli tarım faaliyetlerinin yapılmasına engel teşkil etmez.

Daha batıda, Silifke yöresindeki Göksu Vadisi ve deltasını da içine alan bölgede önceden göçebe olan aileler yaşamaktadır. Ilıman geçen kışlara rağmen, hem sahil hem de iç kesimlerde seyrek halde yerleşilmiştir. Sahil şeridi ya da Taşeli Platosu'nun merkezi sınır taşı olan Göksu Vadisi'yle karşılaştırıldığında, bu bölgedeki Toros Dağları hemen hemen hiç yerleşim görmemiştir. Burada da yarı göçebe ya da yarı yerleşik yerleşme dokusu, Klasik Çağ'dan beri iyi belgelenmiştir (Cribb 1991a:113-133).

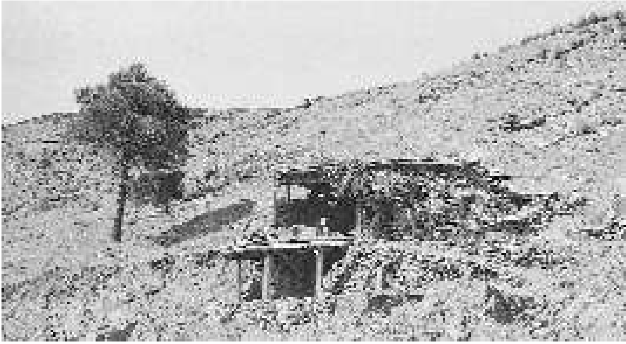
Günümüzde Taşeli Yaylası ve Göksu Vadisi'nin kırsal nüfusu, hem göçebe gruplar hem de bölgenin kendilerini pek cezbetmemesine rağmen, çiftçi topluluklarından oluşmaktadır. Göçebe

grupların kışlakları, ılıman Akdeniz koşullarının hüküm sürdüğü oldukça alçak irtifalarda yer alır. Örneğin, Bahşiş aşiretinin belli grupları, Taşeli'nin batı kesimlerinde yaşarlar ve kışlakları da Akdeniz'e bakan Anamur'un iç kısmında yer alır. Diğer yanda, Sarıkeçili aşiretine mensup olanların kışlakları Silifke ve Gülnar arasındadır (Bazin 1990:249). Bu göçebe çobanların Nisan ayında başlayan yazlık göçleri, onları daha yüksek iç kesimlerdeki otlaklara götürür. Bahşiş aşiretine ait gruplar, Ermenek civarında, Sarıkeçili aşiretine ait gruplar ise Mut'ta çadır kurarlar.

Geçmişte yerleşik düzene geçen ve çiftçi olan göçebelerin büyük bir kısmı, halen büyük sürülere sahiptir ve yarı göçebe toplulukların özelliklerini korurlar. Bölgenin büyük koyun ve keçi sürülerinin otlamasına elverişli zengin otlaklarla dolu olduğu gerçeği göz önüne alınırsa, bu durum hiç de şaşırtıcı değildir. Yerleşik çiftçiler, esas olarak arpa ve buğday yetiştirir ve çoğunlukla dönüşümlü ekerler. Ilıman iklim, geniş sebze arazileri ve meyve bahçelerini ekip biçmelerine olanak sağlamaktadır.

Bölgeyi ziyaret eden 19. yüzyıl gezginleri, göçebe grupların çoğunun yarı yerleşik bir yaşam tarzı sürdürdüklerinden bahsetmektedir. Bu gruplar, ortasında kazığı olmayan, saz kaplı yuvarlak çatılı, taştan yapılma alçak kulübelerde yaşamışlardır (Bent 1891:270). Başka gezginler, kışın çoğu göçebe toplulukların, Klasik, Bizans ya da Haçlı dönemlerinden kalma kalıntılar arasındaki kamış ya da sazdan yapılma kulübeler ya da yanlarında taşıdıkları kara çadırlarda yaşadıklarını gözlemlemişlerdir (Cribb 1991a:115). Bu tür mevsimlik yerleşmelerin Tunç ve Demir Çağlarında da olduğunu varsayarsak, bunlar arkeolojik açıdan ancak evlerin inşasında taş kullanmış olmaları halinde görülebilmelerine olanak sağlayacak düz yerleşim yerleri yaratmış olmalıdırlar.

Kilikia'ya yaklaşık 1187 yıllarında gelen Türkmen göçebe aşiretleri, çok geçmeden Silifke yönünde batıya doğru ilerlemişlerdir. Göksu Vadisi sahilinde yer alan Silifke'nin fethi, Sarıaydın yaylasına kadar olan bütün vadiyi, uç noktasına kadar büyük aşiret boylarının düzenli göçlerine açmıştır. Bu aşiretler, Bizans topraklarının fethiyle meşgul olan Türkmen güçlerinin sadece yedek savaşçı değil, üretken topluluk gereksinimini de karşılamıştır.

Res. 129: *Solda*) Bolkar Dağları'nda mevsimlik kullanılan bir taş ev. Otlaklar yakınındaki dağ yamaçlarında dağınık halde yer alan bu evlerde, yazın sürüleriyle beraber sahil bölgesinden gelen çiftçiler yaşar. *Sağda*) Aynı yazlık habitatlarda göçebe aileler de dağınık halde yaşarlar.

Silifke'den Adana'ya kadar olan Toros etekleri o dönemde, adları batıdaki küçük aşiret kesimleri arasında günümüze kadar korunan Varsaklar aşiret konfederasyonunun hâkimiyeti altındaydı (Sümer 1980). Selçuklular döneminde Sarıaydın yaylasının Akdeniz ve orta plato arasında gidip gelen göçebe çobanlar için bir geçiş alanı olduğu ileri sürülmüştür (Cribb 1991a:163). Günümüzde bu bölgede yaşayanlar, Batı Anadolu'daki Yörüklerle ilişkilidir ve muhtemelen doğuya ve güneye doğru ilerleyen Yörük gruplarına aittirler (Bates 1973).

Mevsimler arasında iklimin çok değiştiği Sarıaydın yaylasında, taş duvarlı kulübeler kışın ağır bir kar tabakasıyla kaplanır. Eriyen karlar akarsuları besler ve vadi yamaçlarından akmaya başlar.

Res. 130: İçbatı Toroslar'ın küçük platolarında yer alan taşla çevrili çukurlara yağmur suyu dolar. Otlatıldıktan sonra ahırlara geri getirilen sürüler, su içmek için bu çukurlara indirilir. Yerli çiftçiler ve yerleşik çobanların inşa ettiği bu çukurların planı *dromos*'lu Myken *tholos* mezarlarına benzerlik gösterir.

Göçebe çobanların geldiği zaman olan Mayıs ayında vadi zengin bir çayır haline gelir. Zaman zaman gelen fırtınalar dışında yazlar ılıman ve kuraktır ve sürüler genellikle güneş batmadan önce otlamaya götürülür ve bütün gece otlatıldıktan sonra, sabaha karşı geri getirilirler. Ancak Ekim ortasından sonra, ısı hızla düşmeye başladığında, göçebeler kışlaklarına geri dönerler (Cribb 1991a:164-166). Bu göçebe yerleşme dokusunun bazı Tunç ve Demir Çağı çoban topluluklarında da var olduğuna inanmamızı engelleyecek hiçbir neden yoktur. Bu bölgedeki göçebe çobanlar, hem çobanlık hem de tarıma dayanan ve bunlardan birinde uzmanlaşma eğilimi gösteren karma bir üretim sistemi sürdürüyor olmalıydılar. Mevsimlik tarım faaliyeti, dağ ve nehir vadileri boyunca uzanan bahçeler ve meyve bahçelerini ekip biçmekten ibaret olmalıydı. Gerçekten de, Akdeniz'in bu kesiminde bazı göçebe çobanlar yaylada ve kısmen de kışlakta geçirilen dönemde esas olarak kendi gereksinimleri için sebze ve meyve ekerler.

Geçen yüzyılda bu bölgedeki kışlık ve yazlık otlak kapasitesinin sürekli azalması, çoban göçebelerin, özellikle çadır grupları ve büyüklüklerinin bileşimi gibi ekonomik stratejilere bazı sınırlamalar getirmelerine neden olmuştur. Sahildeki kışlık otlakların sınırlı taşıma kapasitesi, göçebe çobanların kışlak çadırlarını yazlık dağ otlaklarında olduğundan daha küçük gruplar halinde kurmaya zorlamaktadır. Karakeçili köyü yakınında olduğu gibi, kışlaklarda çadırlar, sayıları 3 ile 7 arasında değişen dağınık kümeler halinde kurulurlar (Cribb 1991a:15).

Grupların ekonomik açıdan sınırlı habitatlara nasıl uyum sağladıkları, geçen yüzyılın başından beri Karakeçi köyü civarında kışlayan Ayaş ve Boynuinceli aşiretlerinin göçebe kesimlerinde gözler önüne serilmektedir. Silifke-Mersin yolu civarında kümelenen Ayaş, 750 nüfuslu yaklaşık 100 haneden oluşmaktadır. Çobanlık, tarım ve arıcılık yapan bu grubun yarısı çadırlarda yarısı da kulübelerde yaşar (Yalman 1977:194-198). Yazın Toroslar içindeki Bulgar Dağları'na çıkarlar. Tam göçebe çobanlar için beklenenden daha az sayıda hayvanları vardır (yaklaşık 3800 baş ya da hane başına 38 baş). Boynuinceli aşiret kesimi 200-300 adet çadırını Karakeçi köyünün batısındaki kışlak alanında kurar ve yazın daha yükseklere doğru çıkar. Diğer yanda, iki katı hayvana sahiptirler (grup olarak yaklaşık 21.130 baş, ya da hane başına 70 baş) (Cribb 1991a:117).

AMİK OVASI VE GÜNEYDOĞU TOROS BÖLGESİ

Kuzeydoğu Akdeniz Bölgesi'nin geri kalanına benzer şekilde, bölge nüfusunun Tunç Çağı'ndan beri Batı Semitik, Hurri, Luwi, ve İç Anadolu'da yaşayan Hint-Avrupalı gruplardan oluştuğu gibi, İslahiye Ovası'nın kırsal nüfusu da etnik açıdan heterojendir. Günümüzde Sünni Kürtler az

farkla çoğunluktadır. Önemli sayıda temsil edilen diğer topluluklar arasında yerli Anadolu Türkleri, yerleşik Türkmenler, göçebe ve yerleşik Yörükler, Kafkaslar ve Balkanlar'dan gelen Türk göçebeleri ve az sayıda Arap bulunmaktadır. Geçen yüzyılın başlarında, Ege Bölgesi'ndeki Muğla, Söke ve Aydınlı'daki bazı aşiretler otlakların azalması ve I. Dünya Savaşı ve sonrasında askere alınma zorunluluğu ile yüz yüze kaldıklarında ve otlakların daha bol olduğu ve merkezî otoritenin daha az hissedildiği doğuya doğru ilerlediklerinde, Yörükler gelmiştir (Bates 1974:94).

Ilıman kış iklimi, iyi sulanan verimli topraklar ve zengin dağ otlaklarının yakınlığı, İslahiye Ovası'nı sadece tarım değil, yoğun hayvancılık için de uygun bir habitat haline getirmektedir. Hayvancılık, sadece göçebe çobanlar değil, yaylacılık yapan yerleşik çiftçi topluluklarınca da benimsenmiş olabilirdi. Bu durum, İslahiye Ovası'nda esas olarak hayvancılıkla geçinen, bütün yıl çadırlarda yaşayan ve sabit bir takvime göre yaylaklar ve kışlaklar arasında göç eden Yörük gruplarında açıkça görülmektedir. Bu etnik grup içinde bugün çoğunluğu teşkil eden yerleşik Yörükler, çiftçilikle geçinirler. Bu çiftçiler, kendi köy sınırları dahilinde tutulan az sayıda hayvana sahiptir.

Yörüklerin göçebe ve yerleşik kolları, ekonomik açıdan farklı kesimler olmalarına rağmen, daha geniş bir aşiret varlığı dahilinde genellikle akrabadırlar. Başka bir deyişle, aşiret kesimlerinde her ekonomik sektörden haneler bulunmaktadır. Aşiretlerin kullandığı yaylaların İslahiye'ye yaklaşık 200 km mesafede yer almasına rağmen, İslahiye'ye dönen her göçebe hane, yerleşik akrabalarıyla düzenli sosyal etkileşim halinde olduklarını göstermektedir. Hayvanlar ya da diğer mal varlıkları aşiret ya da sülalelere değil, hanelere aittir. Ayrıca, aşiret içi evlilik yapılmasından baba soyundan gelme ideolojisinin geçerliliğini koruduğu anlaşılmaktadır.

Bölgedeki göçebe Yörükler, koyun sürüleri ve şehir ya da köy pazarlarında sattıkları süt ürünleriyle geçinirler. Bütün takas ve değiş tokuş işlemleri pazar fiyatlarına göre belirlenir. Yörük gençleri, fakir yetişkinler ya da Avşar Türkleri ve Kürt köylerinden yaz için kiralanan çobanlar, tarım kesiminde olduğu gibi maaş alırken, gereksinimleri göçebe Yörük işvereni tarafından karşılanır.

Sayıları 2 ile 20 arasında değişen çadır hanelerinden oluşan göçebe Yörük gruplarının günümüzdeki tarzı, aşiret birimlerinin, koyun yetiştiren göçebelerin gereksinim duyduğu toprakların neredeyse hepsinin sahibi olan, Yörük olmayan tarım topluluklarının hâkimiyeti altındaki bir sosyo-ekonomik çevreye nasıl uyum sağladıklarını göstermektedir. Genellikle otlakların sahibi olmamaları nedeniyle, bu grupların yerleşme dokusu her yıl değişebilir. Yine de, çoğu göçebe çoban gruplarında olduğu gibi, aynı sülaleye ait kişilerden oluşan grupların baba soyundan gelen yapısı değişmeden kalmıştır. Eski yarı göçebe grupların kimliklerinin, aşiret topraklarının yüzyıllar boyunca dikkate değer mesafelerde yer değiştirmesine rağmen korunmuş olması, bu geleneğe dayanmaktadır.

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA YERLEŞME DOKUSU

LYKİA VE PAMPHYLİA

Lykia'nın Tunç Çağı yerleşme dokusu, bazı çiftçi topluluklarının yaylacılığı daha M.Ö. 3. binyılda benimsemiş olabileceklerine işaret etmektedir. Bu ihtimal, Elmalı Ovası'ndaki Karataş-Semayük İlk Tunç Çağı köyünün mimari özellikleri değerlendirildiğinde ortaya çıkmaktadır. Bu yerleşim yerinde kullanılan inşa teknikleri ve yapı malzemelerinden, en azından bazı köylülerin soğuk ve rüzgarlı kış aylarını bu yüksek arazi ovasında değil, daha alçak irtifalarda geçirdikleri izlenimi elde edilmektedir. Bu yerleşme tarzı, sadece dağ nişlerinden değil, denizdeki besin kaynaklarına ulaşabilecekleri sahil bölgelerinden de yararlanmalarına olanak sağlamıştır. Maalesef, şimdiye kadar Lykia'nın sahil bölgelerinde yapılan arkeolojik yüzey araştırmalarında, Tunç Çağı'na ait bu tür kışlık köylerin var olduğuna dair bir kanıt elde edilememiştir. Konutların bugün hâlâ

mevsimlik yerleşim yerlerinde rastlanan organik malzemelerden inşa edilmiş olabileceği gerçeği de göz ardı edilmemelidir.

Lykia ve Pisidia'nın dağ içi habitatlarında sürdürülen palinolojik araştırmalar, Akdeniz Bölgesi'nin batısında yaşamış eski toplulukların çiftçilik faaliyetleri ile ilgili bazı ipuçları vermektedir. Son Tunç Çağı sonuna doğru ve İlk Demir Çağı başlangıcında, Akdeniz dağlık bölgesinde yazın ısı dikkate değer ölçüde düşük olabilirdi (Bottema ve Woldring 1990:262). Söğüt ve Gölhisar'daki tahıl polenleri ve zeytin ağaçlarının yüksek değerleri (Roberts 1990:59), bu dönemde Lykia'nın iyi sulanan belli verimli bölgelerinde oldukça yoğun tarım faaliyetleri yapıldığını göstermektedir.[233] Bu araştırmalar, yaklaşık M.Ö. 1400 yılları ya da daha öncesinde bu bölgedeki ormanların, muhtemelen tahıl tarımı için gereken tarlaların arttırılması amacıyla yok edilmeye başlandığına işaret etmektedir. Polen diyagramlarının gösterdiği gibi, Toroslar'ın alçak irtifalarında çam ağaçlarının yerini meşe ağaçlarının alması da, ormanların yakılmış olabileceği sonucuna götürmektedir (Bottema-Woldring 1990:261). Eğer gerçekten böyleyse, buna ekip biçme için yeni araziler ve otlaklar yaratma isteği yol açmış olmalıdır.

Lykia'da sistematik olarak araştırılmış tek yerleşim yeri Karataş-Semayük'tür. Elmalı Ovası'nda yaklaşık 1130 m yükseklikte kurulmuş bu köy (Warner 1994), İTÇ Ib-IIIa'da yerleşim görmüştür. (I-VI. Evreler) Çanak çömlek topluluğu, bu yerleşim boyunca topluluğun etno-kültürel bileşiminde büyük bir değişiklik olmadığına işaret etmektedir (Eslick 1988:33-35).

Karataş-Semayük'te surla çevrili bir Merkezî Kompleks, etrafında birbirinden uzak inşa edilen evler ve yerleşme dışı mezarlıkların yer aldığı, tabakalı küçük bir merkezî höyük meydana getirmiştir. Merkezî Kompleks'in tabakalanması ile mezarlık da dahil olmak üzere etrafındaki köye ait yapılar arasındaki bağlantı, köyde İlk Tunç Çağı'na ait üç ana evre olduğunu göstermektedir (Karataş I-III (İTÇ I), IV-V (İTÇ II) VI (İTÇ III)).

İlk evrelerde Merkezî Kompleks, bir avlu, savunma duvarları ve setler ve bir de en dışta yer alan çift sıralı bir kazıklı çitle çevrilmiş büyük bir evden oluşuyordu (Warner 1994:5). Bu kompleksin surla çevrilmesi ve etrafındaki köy evlerinden daha dayanıklı inşa edilmiş olması, bu yapının içinde yaşayanların ekonomik ve sosyal statü açısından diğerlerinden farklı olduklarına işaret ediyor olabilir. İçinde çok miktarda tahıl barındırılabilecek büyük depo çukurlarının da bulunduğu bu merkezî yapı, bir köy reisinin konutu da olabilirdi. Ancak, evler ya da mezarlarda bulunan maddi kültür kalıntılarında sınıf ayrımı ile ilgili gözle görülür bir kanıt elde edilemediği için, bu yapının sosyal ya da kült karakterli bir tür ortak faaliyete hizmet etmiş olabileceği ihtimali de tamamen göz ardı edilememektedir. Dal örgü ve çamurdan inşa edilen ve yaklaşık yirmi birim oluşturan "çitle çevrili evler" bir tür kazamat duvarı yaratmıştır. Bunlar merkezî evde oturanlara hizmet eden kişilerin oturdukları mahalleler olabilirdi. 3 x 8 m boyutlarındaki her "çitle çevrili ev"in ortasında bir ocak ve depo amaçlı kullanılan çömlekler ve mutfak kapları vardı (Eslick 1988:34).

Merkezî Kompleks'i çevreleyen köydeki mimari kalıntıların çoğu, taş temellerden oluşmaktadır. Bugünkü ova yüzeyinin yaklaşık 20-30 cm altında yer alan bu temeller, bazılarının elips biçime sahip olduğu, uzun bir ya da iki odalı megaron tipi evlere aitti (Warner 1994:135, 141). Planlarının aynı olmasına rağmen boyutlarının 28 m^2 ile 60 m^2 arasında değişmesi, bu yapılarda farklı büyüklükteki ailelerin oturduğuna işaret etmektedir. Karataş evlerinin çatıları, Lymira yakınındaki köy evlerinde görülen semerdamlara benziyor olmalıydı (Warner 1994: Lev. 198; 204:a-b).

Höyüğün dikey stratigrafisi, çeşitli onarım, yenilik ve değişikliklerden geçen kerpiç yapımı Merkezî Kompleks'in belli bir yerleşme sürekliliği gösterdiğine işaret etmektedir. Çevresindeki hafif inşa edilen evlerin yatay stratigrafisi, mevsimlik ve bu nedenle de kesintili yerleşmeleri yan-

233 Her ne kadar Pınarbaşı, Söğüt, Gölhisar, Elmalı ve Avlan'dan alınan polen diyagramları yerel düzeyde değişiklik gösterseler de, ekonomik faaliyetlerle ilgili daha genel bir doku yansıtırlar.

sıtıyor olabilir. Kullanılmayan evlerin çoğunun içlerinin boşaltıldığı ve aynı yer ya da yakınında yenilerinin inşa edildiği anlaşılmaktadır. Bazı yeni yapıların köyün önceden oturulmamış alanlarında inşa edilmesi, bir kere terk edildikten sonra evlerin onarılmaları ya da yeniden kullanılmaları için çaba sarfedilmediğini göstermektedir. Bazı megaron planlı evlerin içinde bölme duvarları, platformlar, sekiler, sandıklar ve birkaçında da ortada yer alan bir ocak ortaya çıkarılmıştır (Warner 1994:137-138). Bu bulgular, yarı yerleşik ya da yarı göçebe topluluklarda ortak olan bir yerleşme dokusu sergilemektedir. İki farklı stratigrafi türü de, köyün bir kısmının bütün yıl, diğer kısmının da sadece mevsimlik yerleşim gördüğünü doğrulamaktadır. Yerleşmenin gerçek sınırlarının tam olarak tespit edilememesine rağmen, arkeologlar için bu sınırlar dahilindeki alanın tümünün, bütün yerleşim evreleri boyunca kullanılmadığı açıktır (Warner 1994:174).

Karataş I ve II evrelerinde köy mimarisine, yaklaşık 2 m çapında, Merkezî Kompleks yakınına inşa edilmiş, dairevi çukur evler damgasını vurmuştur. III. Evrenin sonlarına doğru elips yapılar ilk olarak ortaya çıkar (Warner 1994:156). Kişi başına 10 m^2lik damlı yaşam alanı düştüğü kabul edilirse, yaklaşık 50-60 kişilik ya da 10 hanelik bir topluluğun İTÇ I'de bu köyde oturduğu söylenebilir (Warner 1994:175-176; Eslick 1988:36).

Megarona benzer evler ilk olarak Karataş IV'te ortaya çıkmıştır. Taş temellerinin duvarların inşası konusunda fazla bilgi vermemesine rağmen, muhtemelen dal örgü ve çamurdan yapılmışlardır. Özellikle Karataş V'te görülen bu teknikte, zeminin içine sokulan birbirine çok yakın körpe ağaçların her iki tarafı saman katkılı çamurla doldurulur. Bu tabakada ev duvarları yukarıda tarif edilen bir destek olmaksızın *pisé* (elle biçimlendirilmiş kil topanlar) tekniğiyle de yapılmıştır. Dal örgü ve çamur, *pisé* ya da ikisinin bir arada kullanılmasıyla yapılanlar dışında, bazı duvarlar da kerpiç tuğla ya da levhalardan inşa edilmişlerdir. Az sayıda ev, ahşaptan yapılmış olabilir. Bütün ahşap duvar türlerinde, duvar yüzleri genellikle çamur sıva ile kaplanırken, iç yüzlere kireç sıva da yapılmıştır (Warner 1994:144-149). Evlerde ve depo yapılarında görülen bu farklı duvar inşa türleri, İTÇ bölgesel mimarisindeki yerel farklılıkları sergilemektedir. Karataş IV evlerinde bulunan iyice sıkıştırılmış kil zeminler dışında, megaron tipi bu evlerde düzgün sağlam zeminlere rastlanmamıştır. Kötü korunan Karataş VI tabakasında, yapı tekniğinde bir değişiklik olmuş ve duvarlar çoğunlukla çamur levhalardan inşa edilmiştir.

Karataş'taki İlk Tunç Çağı köyünün geçim ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Kazılarda az sayıda botanik örnekler bulunmasına rağmen, öğütücü ve ağırlık gibi besin işleme aletleri ve depo yapılarının ortaya çıkarılmış olması, tahıl üretildiğine işaret etmektedir.[234] Hayvan kalıntıları üzerinde yapılan bir ön çalışma sığır, koyun, keçi ve domuzun evcilleştirildiğini göstermiştir (Hesse ve Perkins 1974; Warner 1994:179). Ana et gereksinimi sığırlardan sağlanmış ve bunu koyun ve keçiler izlemiştir. Sığır sürülerinin büyük bir yüzdesi, herhalde hem sütünden hem de koşum hayvanı olarak yararlanılması nedeniyle, olgunlaşıncaya kadar beslenmişlerdir (Warner 1994:179). Evlere eklenerek ya da ayrı olarak inşa edilen ahır izlerine rastlanmamıştır. Taş platformlar, yerleşim yerinin her yanına dağılmıştır ve büyük bir fırın ya da tuğla ocağının kalıntıları, açık hava faaliyet alanları olduğunu göstermektedir (Warner 1994:180).

Köyün güneybatı kısmında yer alan düz dikey duvarlı silolar ve sayısız çukurlar, Karataş'taki yerleşmenin başlangıcından beri her ailenin kendi erzağını depolamış olabileceğine işaret etmektedir. İTÇ II'nin bir sonraki evresinde, daha çok sayıda büyük depolama kapları kullanılmış ve evlerin arka kısımları depo odaları haline getirilmiştir. Ayrıca, depo birimleri işlevi görmeleri için, köyün en yoğun yerleşilen güneydoğu kesiminde ahşap barakalar inşa edilmiştir. Bu dönemde köy topluluğu 128 hane ya da 640 kişiye ulaşmıştır (Warner 1994:174).[235] Karataş VI'da (İTÇ

234 V. Tabakada höyüğün güneydoğu yamacındaki geniş bir alan öğütme ve pişirme faaliyetlerine ayrılmıştır. Bu alan bütün köy için değil, Merkezî Kompleks'te oturanlar yararına ayrılmış bir işlik olabilirdi (Warner 1994:180).

235 Warner, genellemelere dayandırılan nüfus tahminlerinin son derece spekülatif olduklarını kabul etmektedir (1994:177).

III) içlerinde depo kaplarının bulunduğu arka odalar evlerde daha yaygın şekilde kullanılmaya başlanmış ve giderek depo çukurlarının yerini almışlardır. Depo çömleklerinin daha erken türleriyle birlikte, en azından omuz hizasına kadar gömülmüş olan düz dipli büyük küpler, İTÇ III'te yaygınlaşmıştır. Bu tür depo odalarının olmadığı evlerde, küpler genellikle dış duvarın önüne ya da antenin arka kısmına konmuştur (Warner 1994:183-185).

Karataş'ta ortaya çıkarılan köy mimarisi türü, yüksek dağlarla çevrili Elmalı Ovası'ndan çok, ılıman Akdeniz çevresinde daha uygun olurdu. Kalın kerpiç tuğla ya da levhalardan yapılmış duvarlarıyla Merkezî Kompleks'in, megaronların yapımında kullanılan gelişigüzel *pisé* ya da dal örgü ve çamur yapılarından çok daha dayanıklı olması, Karataş'ta oturanların her hava koşuluna uygun köy evleri yapabilecek bilgi ve ustalığa sahip olduklarını, ama bunları kullanmamayı tercih ettiklerini göstermektedir. Şiddetli kış yağmurları sırasında, tek sıra tarla taşından yapılma ev temelleri, zeminlerin akıp gitmesi ve *pisé* ya da dal örgü ve çamurdan yapılan duvarların kolayca aşınmasına karşı asgari derecede koruma sağlayabilirdi. Sel ya da rutubet sorunlarının daha kuru bahar ve yaz aylarında ortaya çıkmaması nedeniyle, bu tür evlerde muhtemelen yılın sadece belli bir bölümünde oturuluyordu. Bütün yıl boyunca oturuyor olsalardı, büyük bir ihtimalle zeminleri sıkıştırılmış kilden yaparlardı. Karataş'ta bulunan ocakların taşınabilir mangalları, yerleşmenin mevsimlik olduğuna dair başka bir kanıt teşkil ediyor olabilir. İçlerinde hiç buluntuya rastlanmayan çok sayıda kullanılmayan evler, yıllık ya da daha uzun bir devir çerçevesinde terk edildiklerini akla getirmektedir. Ayrı ya da evlere bitişik hayvan barınaklarının bulunmaması, köydeki hayvanların kışı Akdeniz sahili yakınındaki alçak irtifalarda yer alan otlaklarda geçirdiklerine işaret ediyor olabilir.

Karataş'ta genellikle besin işlenmesiyle ilgili çoğu faaliyetin dışarda yapılmış olması, köyün esas olarak bahar ve yaz ayları ve sonbahar başında yerleşim gördüğü görüşünü desteklemektedir. Karataş köyü dahilinde işliklerin bulunmaması da önemlidir. Çiftçi topluluklarında geçimle ilgili faaliyetlerin çoğu kışın yapılır ve genellikle bu dönemde ev içinde yapılan endüstriyel faaliyetler yoğunlaştırılır. İTÇ I döneminde dokumacılık faaliyetinin yoğunlaştığı anlaşılan Merkezî Kompleks'te çok sayıda ağırşak ve tezgâh ağırlıkları bulunmuş, ancak köy evlerinde bu buluntulara hiç rastlanmamıştır. Sonradan tezgâh ağırlıklarının dağılımı düzeninde oluşan bir değişiklik, evlerde de dokumacılık yapıldığına işaret etmektedir (Warner 1994:180, dipnot 18). Köylülerin depolama amaçlı kullandıkları az sayıda yapıda (örn. 71/72-b; 100b birimleri) büyük depo küpleri, sacayaklar, ağırşaklar, tezgâh ağırlıkları ve taş aletler bulunmuştur (Warner 1994:181).

Karataş-Semayük'teki mezarlık, önce yerleşmenin eteklerinde kurulmuştur (Warner 1994:175). Mezarlığın belli bir sınırı yoktu ve nesiller boyunca kullanılmayan evlerin bulunduğu yerleşme tarafına doğru genişlemişti. Karataş'ta bulunan çok sayıda iskelet, 15-19 yaş grubunda, erkeklerden neredeyse beşte bir oranında daha fazla sayıda kadın bulunduğunu ortaya çıkarmıştır (Angel 1968:260). Bu çarpıcı dengesizlik, erken yaşta hamile kalmanın genç kızlar arasında daha fazla ölüme neden olduğuna işaret ediyor olabilir. Her hanede eşit sayıda kadın ve erkeğin bulunduğunu varsaysak bile, muhtemelen bazı genç erkekler, mevsimlik sahil yerleşmelerinde kışlarken ve/ya da aşiret savaşlarında ya da avlanırken meydana gelen kazalar sonucunda köylerinden uzakta ölmüş olabilirlerdi. Bataklık kenarında yaşayan prehistorik toplumlar arasında yaygın olduğu bilinen *Malaria falciparum* (en tehlikeli sıtma paraziti), Karataş halkının sağlığını ciddi şekilde tehdit etmemiştir (Angel 1968:161).

Karataş-Semayük'te bulunan arkeolojik kanıtları özetlersek, bu köyde İlk Tunç Çağı'nda bir çiftçi topluluğu ya da aşiretinin yerleşik ve yarı yerleşik kesimlerinin oturduğu sonucunu çıkarabiliriz. Küçük bir çekirdek halinde olan yerleşik topluluk muhtemelen Merkezî Kompleks ve daha dayanıklı inşa edilen köy evlerinin bazılarında oturmuştur. Yarı yerleşik kesim ise, muhtemelen hayvanlarıyla beraber bahar ve yaz aylarında köyde mevsimlik oturmuş ve kışın Lykia sahiline dönmüştür.

İTÇ III dönemi ne Karataş ne de bitişiğindeki Bağbaşı'nda iyi temsil edilmemiştir. Karataş'ın yaklaşık 500 m kuzeybatısında yer alan Bağbaşı tarlalarında taş ve keresteden inşa edilmiş yapılar ve dağınık çanak çömlek parçalarının bulunduğu bir Orta Tunç Çağı yerleşmesi gün ışığına çıkarılmıştır (Mellink 1986b:287).[236] Az sayıda yüzey kalıntıları bile, kuzey Lykia'da M.Ö. 2. binyılın başları ya da sonlarında kırsal toplulukların yerleştiğine işaret eder görünmektedir. Burada yerleşenlerin kim oldukları sorusuna gelince, Karataş'taki Orta Tunç Çağı'na ait mezarların gömü şekillerinin yerli İlk Tunç Çağı geleneklerini sürdürmüş olması, bunların da yerli halk olduklarını düşündürmektedir. Bu kırsal topluluğun ürettiği çanak çömlek ve küçük buluntular Orta Anadolu özellikleri ve üretim teknikleri göstermektedir. Bu durum, Elmalı Ovası ve orta platoda yer alan yerleşmeler arasında kurulan ilişkiye dair bir kanıt olarak kabul edilebilir. Bugüne kadar aynı döneme ait malzeme verebilecek tabakalı başka yerleşim yerlerinin kazılmamış olması nedeniyle, bu yerleşme türünün Elmalı Ovası'nın tümünde ne dereceye kadar yaygınlaşmış olduğunu tahmin etmek güçtür.

Arkeolojik yüzey araştırmaları, Karataş'ın hemen yakınındaki yerleşmelerin uzun bir süre boyunca düzensiz şekilde yerleşim gördüğüne ve yerleşme merkezinin bir dönemden diğerine yer değiştirdiğine işaret etmektedir. Bu yerleşim yerinin yaklaşık 2 km uzağında ve Elmalı Ovası'nın kuzey ucunda yer alan Semayük köyünün merkezinde 130 x 160 m boyutlarında, tipik İTÇ II malzemesi veren büyük bir höyük vardır. Bu iki yerleşme ve Gilevgi, Söğle, Akçay ve Hacımusalar (Beyler-Sarılar) gibi diğer yerleşmeler arasındaki muhtemel sosyo-ekonomik etkileşim açısından bakıldığında, bu yakınlık önem kazanmaktadır. Bu yerleşmeler, bu ovada bir yerleşme hiyerarşisi kurmuş olabilir.[237] Düz yerleşim yerleri de dahil olmak üzere, bu tür İlk Tunç Çağı yerleşmelerinin sayısının, kabaca ya prehistorik yerleşmelerle aynı yerde ya da onların yakınında yer alan günümüz köylerinin sayısına denk düşmesi ilgi çekicidir. Ovanın taşıma kapasitesinin son beşbin yılda fazlaca değişmediği anlaşılmaktadır.

PİSİDİA

Batı Akdeniz'de yer alan Pisidia (Göller Bölgesi), küçük fakat çok verimli habitatlar sunmuştur. M.Ö. 2. binyıl arkeolojisinin bu bölgede iyi belgelenmemiş olmasına rağmen, Neolitik Çağ'dan beri, ana geçim kaynağının yoğun tahıl tarımından karşılanması nedeniyle, burada çiftçi topluluklarının oturmuş olduğuna kesin gözüyle bakabiliriz (Yakar 1991; 1994). Beyşehir polen diyagramındaki Beyşehir yerleşim evresi adı verilen dönem, M.Ö. 2. binyılın ortalarında, Akdeniz ve komşu bölgelerinde iyi gelişmiş derecede tahıl tarımı yapıldığını ve zeytinyağı üretimi için zeytin yetiştirildiğini doğrular görünmektedir (yaklaşık G.Ö. 3400-3200 = yaklaşık M.Ö. 1600-1500 takvim yılına uyarlanmış). Bu polen diyagramında belgelenen besin bitkileri, iyi kaliteli toprakları olan orta dereceli yüksekliklerde yetiştirilmiş olmalıdır (Roberts 1990:59-60; Bottema-Woldring 1990:243, 261).

İlk Tunç Çağı ve daha önceki dönemler için, Burdur Gölü yakınındaki Kuruçay yerleşim yeri, çiftçi topluluklarına ait uzun, fakat zaman zaman kesintilere uğramış bir yerleşme ve sosyo-ekonomik örgütlenme sergilemektedir. Planı, bu sürekli köyün, çeşitli boyuttaki ayrı evlerden oluştuğunu göstermektedir. Kuruçay mezarları, evlerin kompozisyonu ile ilgili fazla bilgi vermez. Son Kalkolitik Çağ köyünün en erken iki evresinde, yerleşim yeri içinde 50 çocuk mezarı ortaya çıkarılmıştır (Duru 1996:133). En büyükleri 8 yaşında olan bu çocuklar, küplere konularak ev

236 Saban sürme ve erozyon nedeniyle üst katları tahrip olan bu ören yerindeki İTÇ III-OTÇ I geçiş evresi tam anlaşılamamıştır.

237 Prehistorik tabakaları kalın bir Roma Dönemi kalıntısıyla kaplanmış olan Hacımusalar, Elmalı'nın yaklaşık 13 km güneybatısında, ovanın merkezinde yer almakta ve 300 x 350 m boyutuyla ovanın en büyük höyüğünü meydana getirmektedir.

tabanlarının, avluların ve hatta koridorların altına gömülmüşlerdir. Çok sayıdaki çocuk mezarlarının aksine, sadece 5 adet basit yetişkin mezarı bulunmuş olması, yetişkinlerin çoğunun yerleşme yeri dışındaki bir mezarlığa gömüldüklerini düşündürmektedir (Duru 1996:120). 25 haneli bir köyde 2/5 ya da 3/5'lük bir ölüm oranı, özellikle genç bir kadının 16-17 yaşlarından başlayarak birkaç kere çocuk doğurduğu düşünülürse, bir nesilden daha az bir sürede gerçekleşmiş olabilir.

Son Kalkolitik Çağ'a ait ilk köy (6A tabakası), yaklaşık 8 dönümlük bir alanı kaplıyordu ve kendilerinden önceki İlk Kalkolitik Çağ'da yaşayanlarla ne kültürel ne de etnik açıdan hiçbir yakınlıkları olmayan 175-200 kişinin oturduğu 25 evden meydana gelmişti. Bu yerleşmede en dışta yer alan evlerin dış duvarları, koruyucu bir alan yaratmak amacıyla güçlendirilmiştir (Duru 1996:120). Büyüklükleri yaklaşık 7-48 m^2 arasında değişen tek odalı kerpiç evlerin tabanları, toprak dolgu üstüne sıkıştırılmış kille kaplanmıştır. Bu konutların bazılarına, kiminin 1 m^2 kadar küçük, kiminin de 4 m^2 kadar büyük olduğu hücre odaları eklenmiştir. Her ne kadar tek sıralı taş temeller üzerinde yükselen 25-30 cm kalınlığındaki kerpiç duvarlar, yatay ya da dikey ahşap hatıllarla desteklenmemiş olsa da, ince bir sıkıştırılmış toprak tabakasını destekleyen, uzun hatılların konduğu ağır düz damı yine de taşımışlardır (Duru 1996:113-114).

6 A_2 tabakasında, köyün planında değişiklikler yapılmıştır. Bazı evlerin yerine planı biraz daha farklı yapılar inşa edilirken, diğerleri yıkılmış ve açık faaliyet alanları haline getirilmiştir (Duru 1996:114). Maalesef, ne mimari kalıntılar ne de küçük buluntular bu topluluğun nasıl örgütlendiğini anlamamıza yardımcı olmamaktadır. Değişikliklerin doğası, yerli ve içten büyüyen bir topluluğun gereksinimlerine cevap verir niteliktedir. Bazı yapıların kült faaliyetleri için kullanıldığının düşünülmesine rağmen (Duru 1996:113-120), rahiplerin yönettiği bir liderliğin var olduğuna dair bir işaret yoktur.

Son Kalkolitik Çağ'da köy ekonomisi tarım ve hayvancılık üzerine kurulmuştur (Duru 1996). Emmer, altı sıralı arpa, mercimek, çayır bezelyesi ve keten, yetiştirilen başlıca ürünlerdir. Doğal ortamının Doğu Balkanlar'da olduğu düşünülen çayır bezelyesi, belki de bir besin bitkisi olarak bu dönemde Anadolu'ya getirilmiştir (Duru 1996:136). Bölgedeki yıllık ortalama yağışın yaklaşık 600 mm olması nedeniyle, kuru tarım yapmak bir sorun haline gelmemiştir. Kuruçay'daki ürün depolarının oldukça temiz tahıl örnekleri vermiş olması, yabani otlardan arındırıldıklarını göstermektedir. Einkorn ve Emmer, başakçık halinde depolanmıştır. Bir yangın felaketi esnasında, daha hafif olan kabukların yandığı ve geride bir gevşek tahıl ve kabuk karışımı bıraktığı anlaşılmaktadır. Buna karşın ocaklar ve çukurlar gibi çöplerin konduğu yerlerden alınan örnekler arasında kabuklu ve yabani otlardan ayrılmamış ürünler de vardır (Duru 1996:135).

Tarımın geçim ekonomisinin önemli bir unsurunu teşkil etmesi nedeniyle, hayvanlar muhtemelen köydeki ekili tarlalardan uzakta yer alan otlaklara götürülmüştür. Daha güneydeki Karain mağarasının Kuruçay'daki Son Kalkolitik Çağ'a benzer çanak çömlek üretmiş olması (Duru 1996:140), komşu köylerden gelen çobanların burada mevsimlik oturdukları görüşünü desteklemektedir.

Kuruçay'da ortaya çıkarılan madeni araç gereçler orada üretilmemiş ve başka bir kaynaktan getirilmiştir. Bu durum, üretmediği belli eşyaları değiş tokuş yoluyla elde etme yönteminin, Kuruçay'da var olduğu ihtimalini akla getirmektedir.

Son Kalkolitik Çağ'da köydeki çanak çömlek topluluğu bazı değişikliklere uğramıştır; ancak bu değişiklikler köklü bir etno-kültürel değişikliğe işaret edecek kadar güçlü değildir (Duru 1996:121-125, 139). Ev planlarında yapılan küçük değişiklikler ve ekler, kapalı bir yerleşmede yaşayan ve içten büyüyen bir topluluğun ek alanlar yaratmak isteğinden kaynaklanmış olmalıdır. Ancak, 3. tabakada yer alan Son Kalkolitik Çağ'a ait son köy ve 2. tabakada yer alan ve terk edildikten bir süre sonra tekrar kurulan İlk Tunç Çağı köyü arasında bariz bir kesinti vardır (Duru 1996:139).

KİLİKİA

Mersin, Tarsus ve son yıllarda Sirkeli'de ortaya çıkarılan arkeolojik belgeler, yerleşme ve politik örgütlenmeye dair ayrıntılı bir bölge profili vermektedir. Özellikle İlk Tunç Çağı'nda Tarsus, içten büyüyen yerleşik bir kırsal topluluk için model görevi görebilir. Kilikia, Amanos geçitleri yoluyla, başlıca Suriye-Mezopotamya merkezleriyle bağlantı sağlıyordu. Ayrıca, Kilikia Kapıları (Gülek Boğazı) ve sahil yakınında yer alması nedeniyle Tarsus, hem Kıbrıs hem de Kilikia Torosları'ndaki maden çıkartılan yerleşmelerle etkileşim halinde olmuştur (Yener 1997a, 1997b). Kilikia Torosları yoluyla, Orta Anadolu Platosu'nun güneyinde yer alan topluluklarla da yakın bağlar kurmuş olabilir (Mellink 1993:502).

Tarsus'ta İTÇ II dönemine ait kazılmış küçük alanda, bir caddenin her iki yanına dizilmiş evleri olan bir şehir kesimi ortaya çıkarılmıştır. Bu dönem sırasında yerleşme, bir savunma duvarıyla çevrilmiştir. Surla çevrilmesinin nedeni tam olarak anlaşılamamış, ancak topluluk kültürel açıdan bir değişime uğramamıştır. Orta Anadolu, Suriye, Kıbrıs ve hatta Mısır'la uzun süre önce kurulmuş ilişkiler, devam ettirilmiştir (Mellink 1991, 1993:503). Tarsus İTÇ II'nin refah düzeyi, kırsal bölgenin büyük bir kesimini ve halkını idare edecek ve örgütleyecek konumda olan, ekonomik açıdan gelişmiş bir topluluk sergilemektedir.

İTÇ III'te, Kilikia'da yaşayan diğer topluluklar gibi, bu topluluk da Batı Anadolulu denizci gruplar tarafından saldırıya uğramıştır. Köklü etno-kültürel değişikliklerin yanı sıra, yerleşmenin planında meydana gelen mimari değişiklikler, kısa süren sosyal ve politik bir gerilemeyi yansıtıyor olabilir. Kültürel açıdan Egeli Luwi'ler ile bağlantılı olan Tarsus'un İTÇ III halkı, hem Anadolu Platosu hem de Amanos Dağları'nın ötesindeki merkezlerle olan geleneksel ticari ilişkileri devam ettirmiştir. Depo odalarında tutulan kapları mühürlemek için kullanılan kil bullalar (Mellink 1993:506-507; Goldman 1956:37), tüccarların bir çeşit kayıt tutma sistemine ya da merkezî bir idareye ya da her ikisine birden işaret etmektedir. İTÇ III sonunda yerleşme, Kuzey Suriye'den gelen (Goldman 1956:39-40) bir istila sonucunda tahrip edilmiş ve hemen tekrar yerleşim görmemiştir. OTÇ I'de, ev değil, depo alanları inşa eden ve çadırlarını İTÇ III kalıntıları üzerine kuran, tam yerleşik düzen sürdürmeyen bir topluluk kısa süre için burada oturmuştur.

M.Ö. 2. bin sırasında Tarsus giderek Kizzuwatna'nın başşehri haline gelmiştir. Bazıları iki katlı olan Orta Tunç Çağı evleri, İTÇ III evlerinden daha büyüktür ve depo odaları vardır. Yan yana konan çok sayıda depo kapları, Orta Anadolu'da olduğu gibi üretim ve ticaret yapan büyük hanelerin varlığına işaret etmektedir. Her ne kadar bu dönemde Kilikia'nın orta plato ile olan bağları devam etse de, kültürel ve politik açıdan daha çok Kuzey Suriye'ye doğru yönelinmiş ve bu eğilim STÇ I'de de devam etmiştir.

Höyüğün tepesinde yer alan Hitit tapınağının altındaki büyük bir STÇ I yapısı, ya bir memurun konutu ya da bir idare binasıydı. STÇ II'de bunun yerini, bir Hitit tapınağını anımsatan kiklopik taşlardan yapılma bir kompleks almıştır. Tapınağa benzer bu kompleksin varlığı, Kizzuwatna'nın Hatti'nin genişleyen sınırları içinde kaldığına hiç şüphe bırakmamaktadır. Ancak bu durum, kırsal kesimin idaresinin mutlaka bir Hitit kült merkezinin yetkisi altına girdiği anlamına gelmez. Yine de, bazı Hitit kült merkezlerinde de olduğu gibi, Tarsus'un hemen yakınında yer alan bazı kırsal yerleşmelerin bu tapınağa verilmiş olduğu düşünülebilir. B bölümünde kazılan STÇ II yerleşmesinde, 3 m yüksekliğe kadar korunmuş olan kalın duvarlı iki katlı binaların yer aldığı 3 m genişliğindeki caddenin bir bölümü ortaya çıkarılmıştır. İçinde bulunan resmi bullaların sayısına bakılırsa, bunlardan bazıları ve özellikle Doğu Ev olarak adlandırılan, yüksek rütbeli bir memurun konutu olabilir.

Yapılan arkeolojik incelemeler, Kilikia'nın M.Ö. 2 binyılda ve özellikle STÇ II'de (Yakar 1993:14-18) yoğun şekilde yerleşim gördüğüne işaret etmektedir. Kilikia'lıların bu dönemdeki etno-kültürel bileşimleri göz önüne alınırsa, aralarında Myken'li tüccarların da bulunduğu bir grup deniz-

cinin, Kıbrıs ve Akdeniz sahillerinde olduğu gibi, Kilikia limanlarında da sürekli bir yerleşme kurdukları düşünülebilir.

M.Ö. 13. yüzyılda Kilikia ve Kıbrıs ile daha batı ve doğuda yer alan Myken liman şehirleri arasındaki ilişki dikkate değer ölçüde artmıştır. Hem yerli üretilen hem de ithal edilen Kıbrıs malları ve Kilikia'nın her tarafında bulunan Tarsus GH IIIB çanak çömleği bunu açıkça göstermektedir (French 1975). Myken'lerle olan yakın ilişkiler, Myken ticari gemilerinin Doğu Akdeniz'deki rotalarına, aralarında belki Hitit limanı Ura'nın yer aldığı Kilikia limanlarının da dahil olmasıyla açıklanabilir.[238] Anlaşılan hem bağımsız bir varlık hem de sonradan bir Hitit eyaleti olarak Kilikia, Lykia, Pamphylia, Kıbrıs ve Doğu Akdeniz'le deniz yoluyla yoğun iletişim kurmaya devam etmiştir. Kaş'ın derin sularında kazılan, çok çeşitli yabancı vazolar ve başka nesneler de dahil olmak üzere Son Tunç Çağı'na ait batığın içinde bulunanlar, bu ticaretin etki alanını göstermektedir (Wachsmann 1998:205-208). STÇ II'de Ura ya da Laşti (?) gibi muhtemelen Silifke ve Mersin arasında yer alan limanlar, bölgenin olduğu kadar Orta Anadolu'nun ekonomisine de katkı sağlayan önemli ticaret merkezleri arasındaydı. Hitit kontrolü altında bulunan bu limanların yerinin tam olarak bilinmemesine rağmen, Hattuşa ve Ugarit belgelerine göre (Otten 1967:59; Lemaire 1993:228; Nougayrol 1968:105-108, 323-324), en azından yüz gemiye demirleme olanağı sağlayacak kadar büyük olmalıydılar. Bu gemilerin uğrak yerlerine Karia'da Myken idaresindeki Miletos ve İasos ve Doğu Kilikia'daki Kinethöyük (Gates 1996:293-294) gibi limanlar da dahil olmalıydı. Bu limanlar esas olarak malların ve çeşitli gıda maddelerinin ithali ve Hatti'de açlık olduğu zamanlarda da, Mısır ve Mukiš'ten gelen tahılların nakliyatı için kullanılıyordu. Orta Anadolu'daki Hitit yerleşim yerlerinde bulunan bazı Myken malları da, bu limanlar yoluyla gelmiş olabilir.

Res. 131: *Solda*) Göksu Vadisi boyunca uzanan yolun stratejik açıdan önemli kısmını gören Kilise Tepe'deki Hitit yerleşmesi. *Sağda*) Göksu.

Kilikia Torosları'nda dorukta yer alan ve deniz seviyesinden 1767 m yükseklikte, Kestel madenlerine 2 km., Çamardı'ya da 4 km mesafede bulunan (Yener 1997a) Göltepe yerleşim yeri, bu dağların belli bir kısmında sadece çoban toplulukların değil, İlk Tunç Çağı'ndan beri maden ve metalürji ile uğraşan toplulukların da yerleştiğini kanıtlamaktadır. 8-10 hektarlık bir alanı kaplayan ve kalay yönünden zengin cam görünümlü bileşimleri olan yüzlerce kil potanın bulunduğu bu yerleşme, kalay madeninden demir oksidi çıkarılan bir maden kasabasıydı. İlk Tunç Çağı'nda (IV-III. Evreler) yerleşme, işlik ve mesken olarak kullanılan yarı yeraltı ve yeraltında bulunan çu-

238 Ura'nın yeri ile ilgili başka bir öneri için bkz. Beal 1992b.

kur evlerden oluşmuştu (Yener ve Pamela 1993). Bu evler, yeraltına oyulmuş ve çıkarılan topraklar da duvar olarak kullanılmıştır. Küçük evlerin çapı 4-6 m iken daha büyük olanların çapları 9 m'ye ulaşmaktadır. Üst yapılar defalarca sıvanmıştır. Ana kaya içine oyulan daha küçük sığ çukurlar depo işlevi görmüş, belki bazıları da maden cevherini işlemek için kullanılmıştır. İçleri de taş, taş aletler, kabartma bezekli levhalar, pota parçaları, toz haline getirilmiş maden cevheri, maden cevheri parçaları ve çanak çömlek parçalarıyla doldurulmuştur. Bu dağlık bölgenin kışın karla kaplandığı ve çukur evlerin acımasız soğuğa karşı ancak zayıf koruma sağlayabileceği göz önünde bulundurulursa, burada esas olarak bahar ve yaz aylarında oturulduğunu varsayabiliriz. İTÇ III'te (II. Evre) yerleşme büyümüş ve çukur evlerin kullanılmaya devam etmesine rağmen, yeni yapılar masif taş teraslarla kaplı yüzeyler üzerine inşa edilmiştir (Yener 1997a:425). Bu aşamada bütün yerleşme bir duvarla çevrilmişti. İTÇ II-III çanak çömlek topluluğu, Göltepe'nin hem Kappadokia hem de Kilikia yerleşmeleriyle iletişiminin sürdüğünü açıkça göstermektedir.

Dağlık Kilikia'nın arkeolojik profili, yüzey araştırmaları ve son zamanlarda Göksu Vadisi'nde yer alan Kilise Tepe'nin stratigrafisine dayanmaktadır. Bu bölgedeki Tunç ve Demir Çağı toplulukları, kırsal özelliklerini korumuş ve muhtemelen koyun ve keçi yetiştiriciliğini başlıca ekonomik faaliyetleri haline getirmişlerdir. Burada yaşayan yerleşik ve göçebe gruplar için çobanlık yapmanın mevsimlik göç gerektirmesi nedeniyle, bu toplulukların ormanlık dağ otlaklarındaki yazlık köyleri ve sahile yakın olan kışlık köylerinde oturmaya devam ettiklerini varsayabiliriz. Daha Son Tunç Çağı'ndan itibaren gemi inşası için kereste sağlanması, bu topluluklara bir ek gelir sağlamış olabilir. Gerçekten de, Kilikia kerestelerinin Hellenistik Çağ'da ve gittikçe artarak Erken Roma Çağı'nda da Mısır'a kadar ihraç edildikleri bilinmektedir (Strabon XIV, 5, 3).

Göksu Vadisi'nde 1 hektarlık bir alan kaplayan ve muhtemelen Kalkolitik Çağ ya da daha öncesinden beri yerleşim gören Kilise Tepe höyüğü, yerleşmenin özellikle Tunç ve Demir Çağlarındaki yerel tarihi hakkında iyi bir kesit vermektedir (Baker ve diğ. 1995). Kışla köyü yakınında, Göksu nehrini gören doğal bir kümenin yüksek dağlık burnunda yer alan ve 8 metrelik dolguya sahip olan bu höyük, tarıma elverişli bir alana hükmetmiştir (Postgate 1996:419). Göksu'nun Akdeniz'e dökülmesinden önce Toroslar'ı aşmaya başladığı yer olan Mut Havzası'nın güneydoğu ucunda bulunması, havzada zeytin yetiştirilmesi ve sulu tarıma elverişli verimli toprakların bir kısmının kontrol altında tutulmasına olanak sağlamış olmalıdır. Kazılarda Son Tunç Çağı'na ait önemli tabakalar ortaya çıkarılmıştır. Hitit döneminde yerleşme muhtemelen bir askeri garnizon haline getirilmiştir. Bu yerleşim yerinde bulunan, bir Hitit memuruna ait bir mühür (Postgate 1996:421, Res. 10), askeri işlevlerinin yanı sıra Kilisetepe'nin, Hitit Aşağı Ülkesi'nde bölgenin köy topluluklarının örgütlenmesinden sorumlu, önemli bir merkez olabileceğini akla getirmektedir.

AMİK OVASI VE GÜNEYDOĞU TOROS BÖLGESİ

Bir tarafta Doğu Akdeniz'in güneyi, diğer tarafta ise Kilikia, Orta ve Doğu Anadolu'nun bulunduğu, Suriye-Mezopotamya dünyası arasında önemli bir kesişme noktasında yer alan Amik Ovası, Hatti ve Mitanni gibi bölge güçlerinin politik açıdan en çok kontrol altında tutmak istedikleri yerlerden biriydi.

Bu bölgenin Tunç Çağı kültürü, Kuzeybatı Suriye dünyasının en önemli kısmı olma işaretlerini taşımaya devam etmiş ve etkisi daha kuzeyde, İslahiye, Zincirli ve Sakçagözü Ovaları ve batıda da Kilikia'da hissedilmiştir. Bu ova, daha M.Ö. 3. binin başlarında, şehir topluluklarının ortaya çıkışına tanıklık etmiştir. Yoğun yerleşim görmesi ve bu nedenle o dönemde iyi savunulmuş olmasına rağmen, yine de kuzeyden gelecek nüfus istilalarına karşı tam korunmuş değildi. İlk Tunç Çağı'nda, Amik'in bölgesel stratigrafisinde görülen Doğu Anadolu-Transkafkas maddi kültür kalıntıları, H-I tabakalarında Doğu Anadolu'dan göçebe çiftçiler/çobanların geldiğine işaret

etmektedir. Kışı geçirmek üzere sürüleriyle gelen yaylacı grupların çoğu, bahar sonunda tekrar geri dönmüş olabilirlerdi (Yakar 1990b:99).

Yoğun yerleşim gören Amik Ovası'ndaki geç prehistorik topluluklar, belki de daha M.Ö. 4. binyılın sonundan itibaren devlet düzeyinde topluluklar haline gelmişlerdi. Daha doğuda, Fırat üzerindeki büyük Geç Uruk kolonileri, hiç şüphesiz bu bölgenin sosyo-ekonomik örgütlenmesini etkilemiştir. Sonradan, Suriye'de, Amanoslar ve Güneydoğu Toroslar'a kadar olan yol boyunca bölgeye ekonomik açıdan hükmeden Ebla'nın İTÇ III Krallığı, buradaki toplulukların devlet düzeyinde daha karmaşık toplumlar haline gelmelerinde büyük bir rol oynamıştır. M.Ö. 2. binyılın başında Amik Ovası, Alalah'ın (Tell Açana) liderliği altında bölgenin ekonomisi ve politikasını belirleyen bir merkez olmuştur. Yamhad Krallığı'nın bir parçası olan Alalah'ın başşehri Halep'teydi.

Asi Nehri'nin ağzı yakınında yer alan 700 x 300 m boyutlarındaki Tell Açana, Amik Ovası'nda M.Ö. 2. binyıla ait en önemli yerleşim yeridir.[239] Orta ve Son Tunç Çağı'na ait lüks saraylarda bulunan devlet arşivleri, sadece Alalah'ın ulaştığı yüksek kültürel düzeyi değil, bu krallığın iç kesimlerini yöneten bir merkezî bürokrasinin yapısını da sergilemektedir. Aynı zamanda hüküm süren komşu devlet hükümdarlarıyla ilgili önemli veriler sağlayan ve sırasıyla Yarimlim ve Niqmepa'ya tarihlenen Alalah VII ve IV tabletleri (Woolley 1955; Heinz 1992), Amik Ovası'ndaki toplulukların etnik bileşimleri ve sosyal yapıları hakkında da ayrıntılı bilgi vermektedir.[240] Son Tunç Çağı'nda Hurrilerin Alalah'ta giderek baskın konuma geldikleri anlaşılmaktadır.

Son Tunç Çağı sonunda Alalah'ın tahrip edilmesi, her ne kadar politik bir çağın sonuna işaret etse de, Amik Ovası'ndaki yerleşik hayatın kesinlikle sona ermediğini göstermektedir. Demir Çağı'na ait çok sayıda yerleşim yeri vardır ve bunlardan *bit hilani* türündeki büyük kamu binalarıyla göze çarpan Tell Tayinat, herhalde Amik Ovası'nın başşehri olarak Alalah'ın yerine geçmiştir. Ayrıca, Çatalhöyük ve Tell-el-Cüdeyde gibi yerleşmelerin bu dönemde büyümeye başlaması (Haines 1971), bu ovada yaşayan toplulukların sosyo-ekonomik ve politik açıdan örgütlenmeyi başardıklarını göstermektedir.

İslahiye Ovası'ndaki Gedikli (Karahöyük) ve Tilmen Höyük gibi yerleşmeler, Kuzeydoğu Akdeniz'deki kırsal toplulukların şehir toplulukları haline gelmelerini sağlayan sosyo-ekonomik gelişmenin Tunç Çağı'ndaki evrelerini gözler önüne sermektedir. Gedikli'de bulunan basit toprağa gömme, yakma ve oda mezarlar, bu bölgedeki İTÇ III-OTÇ I döneminde yaşayan topluluklar arasındaki sosyal ve etnik farklılıkları yansıtmaktadır. Ölülerin yakıldığı mezarlar, İTÇ III'te bu bölgeye yeni bir etnik unsurun geldiği işaretini verirken, bu dönemde ortaya çıkan oda mezarların, yerli topluluk içinde sosyo-ekonomik açıdan daha baskın ailelere ait olduğu düşünülebilir (Yakar 1981). M.Ö. 2. binyıla ait masif surlar ve saray komplekslerinin ortaya çıkarıldığı Tilmen Höyük'ün de (Duru 1987), kırsal kesimdeki toplulukları örgütleyecek konumda yerel bir politik merkez olduğu anlaşılmaktadır.

Maraş'taki Tunç Çağı toplulukları, Orta ve Doğu Anadolu'dan ve Zincirli Ovası yoluyla da daha az derecede Suriye'den gelen kültürün etkisi altında kalmışlardır. Ancak, M.Ö. 4 ve 3. binyılda bu bölgedeki kültür ve yerleşme dokusu gelişmiş ve pek çok yerel özellik edinmiştir (Carter 1995). Maraş'ın güneybatısında yer alan Özen Höyük, bu bölgedeki en önemli Tunç Çağı yerleşmesidir. 6 hektarlık bir alanı kaplayan ve yakınındaki altı ya da daha fazla yerleşim yeriyle ilişki-

---

239 İTÇ III-OTÇ tabakalanması hakkında ayrıntılı bir tartışma için bkz. Heinz 1992. Ayrıca bkz. McClellan 1989; Gates 1987.

240 1937-1939 yılları arasında sürdürülen üç yıllık kazılarda 515'ten fazla tablet ve tablet parçası ortaya çıkarılmıştır. Bunların yaklaşık 200 tanesi, VII. tabakadan gelmekte ve Yamhad hanedanına ait iki yerel hükümdar ve beş kralın dönemine tarihlenmektedir. Birkaç tanesi dışında bütün metinler Akkad çivi yazısıyla yazılmış ve kullanılan dil de Hurrice ve daha az ölçüde yerel Batı Semitik dillerin etkisi altında kalmıştır (Wiseman 1953;1954). Bunların çoğu envanterler, araziler, rasyon listeleri ve nüfus sayımına ait listelerdir (isimler ve bazı örneklerde yer ve mesleklerle beraber yazılmışlardır). Diğerleri ise antlaşmalardır.

li olan çok dönemli bu höyük, daha M.Ö. 4. binyılda bölgenin en güçlü yerleşmesi haline gelmiş olmalıydı. İlk Tunç Çağı'nda Maraş'taki yerleşmelerin sayısı artmış görünmektedir. Bu yerleşmelerin dağılım düzeni, yerel yerleşme hiyerarşilerinin, sosyo-ekonomik çerçeveler dahilinde uzman üretim merkezleri halinde örgütlendiklerini akla getirmektedir. Yerleşme yoğunluğunun Orta Tunç Çağı'ndan başlayarak Demir Çağı boyunca düşüşe geçmesinden sonra, yerleşim yerlerinin sayısı, Hellenistik-Roma Çağı'nda tekrar artmıştır.

HİTİT DÖNEMİ VE SONRASINDA SOSYO-EKONOMİK ÖRGÜTLENME

LUKKA

Hitit kaynaklarında geçen Lukka/Lukka Ülkeleri'nin, sahil kesimi de olan dağlık bir bölgede yer aldığı, ancak sınırlarının tam olarak belli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu aşirete dahil olanların doğu Karia ve Pisidia yakınlarına kadar yayılmış olabilecekleri düşünülmektedir. Lukka'dan bahseden Hitit kaynaklarının çoğu, bu ülkenin Lykia ve Lykaonia'yı (Konya Ovası) da içine alan, İç Anadolu'nun güneybatısı ve güneyinde uzanan topraklarda yer aldığına işaret etmektedir.[241] Lykia'nın büyük bir ihtimalle bölgenin Tunç Çağı'ndaki adı olan Lukka'dan gelmiş olmasının yanı sıra, Lykaonia da, bazı araştırmacılara göre Luwice "Lukka'da oturanlar" anlamına gelen Lukawani kelimesinin Yunanca'ya uyarlanmış şeklidir (Laroche 1976:17).

Lukka Ülkesi muhtemelen Termiler'in Klasik Lykia'sı ve Lykia Gölü'nden daha büyük bir alanı kapsıyordu.[242] Koca Çay Vadisi, Lukka ülkesinin doğal batı sınırı olarak kabul edilebilir. Karia'nın sahilde yaşayan Myken'lerin politik etkisi altında kalmaları nedeniyle, bu hattın ötesinde herhalde çok etkin bir Hitit hâkimiyeti yoktu. Aslında, bazı bilim adamları Koca Çay'ı (Xanthos) Hititçe Şiyanta ile eşitlemek istemektedir. Bu nehrin vadisi, Hititlerin sınırlarını koruması için Madduwatta'ya verdikleri ülkeyi meydana getirmiştir (Mellink 1995:36; Goetze 1928:26-39). II. Murşili antlaşmasında bu nehirden, şehir kurmak için ötesine geçilmemesi gereken Mira'nın sınırlarından biri olarak bahsedilmektedir. Bu antlaşmaya göre, vadinin üst kısımlarında önemli şehirler vardı ve belki Oinuanda'da yer alan Wiyanawanda da bunlardan biriydi (Mellink 1995:36).

Koca Çay Vadisi'nin büyük kısmının Lukka topraklarında olduğunu varsayarsak, onun ana kolu olan ve Söğüt Gölü'nün güneyinden batıya doğru akan Seki Çayı, Mira-Kuwaliya'nın güney sınırını meydana getirmiş olabilir. Elle tutulur kanıtların olmamasına rağmen, bu tahmini eşitlemelere dayanarak, Lukka Ülkesi'nde Wiyanawanda gibi oldukça önemli birkaç Son Tunç Çağı şehrinin var olduğunu düşünebiliriz. Başka bir büyük şehir olan Awarna, Xanthos ya da Pina gibi Klasik Çağ yerleşim yerlerinin civarında yer almış olabilir (Mellink 1995:36).

Ayrıca, Madduwatta'nın Lukka Ülkesi'ndeki yerleşmelere karşı giriştiği faaliyetlerden bu bölgede Son Tunç Çağı'na ait başka şehirlerin de varolduğunu öğreniyoruz. Bunlardan biri, Hitit kaynaklarında bahsedilen ve Lykia'nın ortasında yer alan Kandyba-Gendeve ile eşitlenmek istenen Hinduwa'dır. Bu eşitlemenin tamamen imkânsız olmadığını düşünürsek, Hitit kaynaklarında bahsedilen Son Tunç Çağı'na ait başka bir şehir olan Dalawa'nın yaklaşık 40 km güneydoğusunda yer almıştır.[243] Bu yerleşme de, Akdeniz sahilinden yaklaşık 40 km içerde, Koca Çay Vadi-

241 Hattuşa'da ortaya çıkarılan Tunç Tablet'te (Otten 1988; 1989) Lukka'ya yapılan atıflar, bu ülkenin çekirdeğinin İç Anadolu'nun güneybatısı ve Tarhuntaşşa Krallığı'nın batısında yer alması gerektiği yönündeki görüşleri doğrulamaktadır (Börker-Klahn 1993:55).

242 Farklı bir görüş için bkz. Bryce 1992:121-122. Klasik Dönem Lykia'lıları kendilerine Termiler, Yunanlar ise Termiler'e Lykia'lılar adını vermişlerdir.

243 Dalawa halkı destek verince, Madduwatta Hinduwa'ya giden yol üzerinde Hitit ordusunu bozguna uğratmayı başarmıştır. Bu bozgundan sonra Dalawa, Madduwatta'nın vasali haline gelmiştir.

si'ndeki (Esen Ova) Tlawa-Tlos ile eşitlenmek istenmektedir. Ancak bu eşitlemelerde karşımıza çıkan en büyük sorun, bu klasik yerleşim yerlerinden hiçbirinin bugüne kadar, Göksu Vadisi'nde olduğu gibi M.Ö. 2. binyıla ait maddi kültür belgesi vermemiş olmalarından kaynaklanmaktadır (Mellink 1995:35).

Lukka'nın, resmi devletlerden oluşan Arzawa gibi uyumlu bir politik varlık değil, ara sıra askeri ittifaklar yapan aşiret gruplarının oturduğu etno-coğrafi bir bölge olduğu anlaşılmaktadır (Bryce 1992:130). Lukka'dan bahseden Hitit kaynaklarından, pek uzlaşmacı olmadıkları ve Kizzuwatna halkına oranla, devlet düzeninin bir parçası haline getirilebilmelerinin kolay olmadığı izlenimi edinilmektedir. Bu durum, Lukka halkının hem politik hem de askeri açıdan neden sık sık Hititlerin doğudaki düşmanlarıyla ve özellike kıyıdaki Myken'lerle Hititlerin bölgedeki çıkarlarına karşı işbirliği yaptığını açıklamaktadır.[244] Örneğin, hain Piyamaradu Lukka ülkelerindeki ayaklanmadan yararlandığında ve III. Hattuşili isyankarlara karşı harekete geçtiğinde (VIII. Bölüm), Tawagalawa mektubununun belirttiği gibi, isyan çıkaranlar Ahhiyawa hâkimiyetindeki bölgeye sığınmıştır (Bryce 1998: 321). Bütün Lukka liderliğinin bir arada olmaması, daha çok kabile veya aşiretler şeklinde örgütlendiklerine işaret etmektedir. Hitit kralına sadık kalanlar, Piyamaradu tarafından halklarıyla beraber ülkelerinden sürülmüştür.

Hitit kaynakları, Lukka'dan ilk olarak II./III.(?) Tudhaliya'nin Annalleri'nde bahsetmektedir. M.Ö. 15. yüzyıl sonu veya 14. yüzyıl başına ait bu yıllık icraat belgesinde (Bryce 1998: 133-137, dipnotlar 11-14), Hititlere karşı Aşşuwa koalisyonunu kuran Batı Anadolu devletlerinin isimleri sıralanmıştır. Bu konfederasyon, Troia ve Lukka da dahil olmak üzere, toprakları güneybatıdan kuzeybatıya doğru uzanan ülkeleri kapsıyordu (Mellink 1995:34, dipnot 5). Anadolu'nun Batı ve Orta Akdeniz bölgesindeki politik meselelerin karışık durumu, bazen Lukka'lıların da katılımıyla birlikte, Yeni Krallık Dönemi'nin sonuna kadar Hititlere sorun çıkarmaya devam etmiştir. Aslında, son Hitit kralı II. Şuppiluliuma, Hattuşa Güney Kale'de bulunan yazıtında Lukka, Maşa ve Tarhuntaşşa ülkelerine karşı sefere çıktığından bahsetmiştir. Başka bir deyişle, başta Lukka olmak üzere tamamıyla Hitit hâkimiyeti altında olmayan bu bölgelerin bazıları, büyük ihtimalle geleneksel sosyo-ekonomik örgütlenmelerini korumuş olmalıydılar.

Denizci Lukka'lılar M.Ö. 14.yüzyılda Kıbrıs sahillerine akın etmişler ve anlaşılan bu yaşam stili, Batı Kilikia kıyılarında yaşayan belli toplumlar arasında, geç dönemlere kadar devam etmiştir. Bazılarının bu bölgede ta Roma Dönemi'ne kadar korsanlık yaptığı gerçeği gösteriyor ki, Anadolu'nun Akdeniz Bölgesi her kim tarafından kontrol edilirse edilsin, kıyılarda oturan ve iç bölgelerdeki müstahkem mevkileri tutan göçebe kırsal topluluklar, merkezî yönetimlerce tamamen kontrol altına alınamıyordu. Hititler Lukka'lıları politik anlaşmalar yoluyla kontrol etmeye çalışmışlar, ancak Lukka ordularının Hitit müttefiği olarak çarpıştığı Kadeş Savaşı'nda olduğu gibi, bu antlaşmalar sadece Hititlerin güçlü dönemlerinde, Lukka'lıların sadakatini temin etme konusunda işe yaramıştır (Sandars 1985:111-112). Lukka bağımsız bir politika izlemeye devam etmiş ve ücretli denizci askerleri, muhtemelen Batı Anadolulu müttefikler ve Deniz Kavimleri ile birlikte Mısır'a karşı Libyalılar'ın başlattığı cesur girişimde yer almışlardır. M.Ö. 13.yüzyıl sonu ya da 12. yüzyıl başlarına doğru, Ugarit kralı Deniz Kavimleri'nin gemilerinin önünü kesmek amacıyla kendi gemilerini Lukka kıyılarına gönderdiğinde, Lukka'lılar pekala istilacılarla işbirliği yapmış olabilirlerdi. Son Tunç Çağı sonunda, Hitit devletinin çöküşüne götüren olaylar, Lykia ve Karia'daki demografik yapıyı da etkilemiş olmalıydı (Bryce 1992: 130). M.Ö. 12. yüzyıldan sonra Lykia'nın da yeni gelen denizcilerden payını almasına rağmen, yerli Tunç Çağı nüfusu baskın unsur olarak kalmıştır.

Lykia'nın dağlık yapısı göz önüne alınırsa, sahildeki şehirlerin iç bölgeleri tamamen kontrol altında tutabilmelerine şüpheyle bakmak gerekir. Dağ köyleri yarı özerk aşiret örgütlenmelerini

244 III. Hattuşili dönemine ait (Bryce 1998: 321-324) Tawagalawa mektubunda, Lukka'lılar Ahhiyawa kralının kardeşinden yardım talep etmekle suçlanırlar (Güterbock 1986: 37-39).

koruyarak, daha bağımsız bir sosyo-ekonomik varlık sürdürmüş olabilirler. Bu aşiretler, belki de ücretli asker olarak ya da yağmaladıkları şehirlerden Myken'lere sivil esirler getirerek hizmet vermişlerdir. Topografik ve ekolojik faktörler, kırsal toplulukları nehir ve dağ vadilerinde tarım yapmaya teşvik etmiş olabilir. Bunun yanı sıra, yerleşme dokusunda mevsimlik hareketlilik gerektiren ve halen bölgedeki çoban göçebelerin sürdürdüğüne benzer tarzda hayvancılık yapılmış olduğu da düşünülebilir.

TARHUNTAŞŞA'NIN AKDENİZ SAHİLİ

Muwatalli Tarhuntaşşa'yı muhtemelen Mısır'la olan savaş öncesinde Hitit başşehri olarak seçmişti. Sonradan, III. Hattuşili, Tarhuntaşşa'nın hâkimiyeti altındaki toprakları yeğeni Kurunta'ya (Ulmi-Teşub) bağımlı hanedan krallığı olarak vermişti. Bu hareket, muhtemelen III. Hattuşili'nin Kurunta'nın kardeşi III. Murşili (Urhi-Teşub) ile olan güç kavgası sırasında kendisine sadık kalması karşılığında bir ödül niteliğindeydi. Yeni yarı özerk konumu dışarda tutulursa, Tarhuntaşşa'nın bürokratik yapısında bir değişiklik olmamıştır.

Ulmi-Teşup'la yapılan Hitit antlaşmasında, kendisine verilen krallığın sınırları detaylı bir şekilde tarif edilmiştir.[245] Tarhuntaşşa Krallığı, bütününü olmasa bile, en azından Akdeniz sahilinin doğuda Kizzuwatna ve batıda Lukka Ülkeleri arasında kalan kısmına hükmetmiştir. Bu da Pamphylia'nın topraklarının çoğunu kaplaması anlamına gelmektedir. Ayrıca, toprakları stratejik açıdan önemli Göksu Vadisi'ni de içine almış ya da en azından oraya ulaşılmasını sağlamıştır. Bu bölgede, ya çobanlık üzerine kurulu ekonomik stratejiler sürdüren kırsal topluluklar ya da köyleri sahil bölgesindeki merkezler etrafında ve Konya Ovası'nda yer alan çiftçi topluluklarının çoban kesimleri yerleşmiş olmalıdır. Konya Ovası'nda Çarşamba Nehri'nin suladığı alanlar ve Çumra ve Karaman'ın Tarhuntaşşa hâkimiyeti altında olduğuna hiç şüphe yoktur. Hulaya Nehir Ülkesi'nin Çarşamba mı yoksa Göksu vadisiyle mi eşitlenmesi gerektiği hâlâ kesinlik kazanmadığı için, bu hükümet merkezinin coğrafi konumunu anlamak zordur.[246] Krallığın batı sınırını Perge'nin doğusundaki Aksu Çayı (Kl. Kestros) olduğu düşünülen Kastraya, doğu sınırını ise Göksu Nehri (Kl. Kalykadnos) sınırlamıştır.[247] Topografisinin Tlos ve Pınara'ya benzerlik gösterdiği Klasik şehre tepeden bakan Perge'nin akropolü daha eski kalıntıları saklıyor olabilir. Şimdiye kadar akropol alanında Son Tunç Çağı'na ait kalıntılar bulunmamış olmasına rağmen, doğal korunaklı ve çevredeki araziye tam olarak hâkim olan yerleşim yeri, Parha şehri için ideal bir yer oluşturmaktaydı ve Strabon döneminde de Kestros yoluyla halen denizden ulaşılabilir durumdaydı.[248] Göksu Vadisi ve bir dereceye kadar da Manavgat Çayı Tarhuntaşşa'ya, Akdeniz sahili ve limanlarına ulaşma olanağı sağlamıştır. Tarhuntaşşa kralının bir tüccarının Ugarit'de öldürülmüş olması (Lemaire 1993:230, dipnot 26), bu krallığın tüccarlarının Kuzeybatı Suriye ile yapılan deniz ticaretinde rol aldıklarını göstermektedir.

---

245 IV. Tudhaliya'nın hazırladığı düşünülen bu belge (CTH 106), Gurney tarafından III. Hattuşili'ye atfedilmiştir (1993:13). Gurney'e göre Ulmi-Teşub ve Kurunta, Muwatalli'nin aynı oğluna ait isimlerdir ve amcası III. Hattuşili'den daha uzun yaşadığı için IV. Tudhaliya'nın çağdaşı olmuştur (1993: 20-21; Beal 1993).

246 Hulaya Nehri Ülkesi, batıda, kuzeybatıda ve kuzeydoğuda sırasıyla Walma, Pitaşşa ve Uşşa ülkeleriyle sınır paylaşmıştır. Göksu Nehri Vadisi ile eşitlenmesi gerektiği görüşü, Arzawa'nın batı devletlerinin ağırlık merkezini otomatik olarak daha güneye itmekte ve böylece Hititler Anadolusu'nun politik coğrafyasını karmaşıklaştırmaktadır.

247 Tarhuntaşşa Krallığı'na ait toprakların sınırlarıyla ilgili belgeler Tunç Tablet'te yer almaktadır. Metinde, muhtemelen Aksu Çayı olan Kastraya nehrinin, büyük bir ihtimalle Kl. Perge olan Parha şehrine dahil olduğundan bahsedilmektedir (Mellink 1995:39; Otten 1988:12-13, 37-38; Bryce 1992:123).

248 Parha şehri toprakları Hitit metinlerinde, bir kere düşman Lukka ülkeleri, bir kere de kült erzakları ile ilgili olmak üzere iki kere geçer (Mellink 1995:39; Otten 1988:37-38).

KİZZUWATNA

Kilikia'nın M.Ö. 2. binyılın ilk evresine ait tarihine, Hitit metinlerinde hem Hatti müttefiki hem de vasali olarak ortaya çıkan Kizzuwatna damgasını vurmuş olmalıydı (Goetze 1940).[249] Kizzuwatna toprakları Ceyhan (Pyramos) ve Seyhan (Saros) nehirleri arasında ve bu nehirler boyunca uzanıyordu. En parlak dönemlerinde bu politik varlığın toprakları Çukurova'dan, kuzeydoğuda Maraş ve Göksun'a kadar uzanıyordu. Kappadokia'nın güneyi bu krallığın bir parçası olabilirdi, ancak I. Hattuşili döneminde büyük bir ihtimalle Hitit idaresi altındaydı (Wilhelm 1989:24).

Kizzuwatna krallığının ne zaman ortaya çıktığının tam olarak bilinmemesine rağmen, ya I. Murşili'den sonra tahta çıkan Hantili ya da M.Ö. 16. yüzyıl sonuna doğru Zidanta döneminde bir eyalet olarak tanınmıştır. Aşağı yukarı bu dönemde kral Pilliya Hitit kralıyla bir antlaşma imzalamıştır. Ancak bu antlaşmaya rağmen, "Adaniya şehri ülkesi" nin de dahil olduğu Kizzuwatna'nın, Hitit kralı Ammuna'ya karşı yapılan bir ayaklanmaya katılması, Hititler karşısında tam toprak bütünlüğüne sahip tamamen bağımsız bir devlet olmadığını göstermektedir. Bir nesil sonra, Kizzuwatna'nın göreceli bağımsızlığı İşputahşu tarafından yeniden gündeme getirilmiştir. Kilikia şehri Tarsus'ta bir damga mührü bulunan bu kral, bir hükümdar olarak Hititlerle bir antlaşma imzalamıştır (Goetze 1936). Eheya, Pattatişşu gibi krallara politik açıdan bağlayıcı antlaşmalarda yapılan atıfların da gösterdiği gibi, Hatti'yle yapılan bu tür ittifaklar sık sık yenilenmiştir (Wilhelm 1989:24).

İşputahşu Antlaşması (KUB XXXI, 81-82) Kizzuwatna'nın, kuzey ve doğu Kilikia'nın da ötesinde uzanan geniş topraklara hâkim, bağımsız bir resmi krallık olduğunu göstermektedir (Otten 1951, 1971). Esas olarak Hurrilerin oturduğu İşmirika Ülkesi ve Kilikia'nın dışında yer alan Uruşşa ve İrita'nın da bu krallığın bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Gerçekten de, M.Ö. 15. yüzyıl ortalarında, Kuzey Suriye'de Mitanni gücünün giderek artmasına rağmen, Kizzuwatna'nın politik etkisi Amanoslar ötesine ulaşmıştır. Ancak, M.Ö. 15. yüzyılın ikinci yarısında, III. Tutmosis idaresindeki Mısırlılar'ın geri çekilmesini fırsat bilen Mitanni kralı Şauşattar, krallığını yeniden örgütlemiş ve politik hâkimiyetini Amanoslar'ın batısına kadar genişletmiştir. Bunun sonucunda, Kizzuwatna kısa süre için Mitanni'ye bağımlı hale gelmiştir. Her ne kadar Mısır ve Mitanni arasında Suriye'ye hâkim olma konusunda anlaşmazlıklar çıkmış olsa da, bu politik düzenleme IV. Tutmosis'in hâkimiyet döneminde (M.Ö. 1400-1390) de devam etmiştir (Wilhelm 1989:26-28).

M.Ö. 14. yüzyıl başında, muhtemelen II./III. (?) Tudhaliya döneminde, Kizzuwatna kralı Şunaşşura, Hititlerle bir antlaşma imzalayarak Hatti'ye olan sadakatini göstermiştir. Bu antlaşma Kizzuwatna'nın politik bağımsızlığını ciddi şekilde etkilemiş ve sınırlarını küçültmüştür (Jasink 1991:254, dipnot 5; Goetze 1940:48-59; Beal 1986). Doğu Kilikia yoluyla, Kizzuwatna üzerindeki güçlü Hurri politik etkisinin artması nedeniyle, Hititler politik antlaşmalarla bu bölgeyi kontrol altında tutmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu antlaşmanın öncesi ya da sonrasında Hatti'den Kuzey Suriye'ye giden bir geçiş koridoru arayan Hititlerin, Toros Dağları kuzeyinde biraz toprak verdikleri Kizzuwatna'yı İşmirika Antlaşması'nı imzalamaya zorladıkları anlaşılmaktadır. I. Arnuwanda döneminde büyük bir ihtimalle Toros Dağları'nın kuzeyindeki bölgeler artık Kizzuwatna'ya ait değildi ve statüleri de yarı özerk bir vasal devlete indirgenmişti. Bu devlet, M.Ö. 14. yüzyılda tamamen Hatti topraklarına katılmıştır.[250]

---

249 Kilikia devletleriyle ilk olarak I. Hattuşili döneminde temas kurulmuş olmalıdır. Bu kral, Kuzeybatı Suriye'ye yaptığı sefer sırasında Kilikia'ya doğru gelirken muhtemelen Toroslar'ı Tarsus yakınındaki ya da daha doğudaki Adaniya'nın kuzeyindeki geçiş noktalarından birinden aşarak geçmiştir (Jasink 1990:52, 1991:253, dipnotlar 3-4).

250 Bazı bilim adamları, Kara Tanrıça kültünü Kizzuwatna'dan Şamuha'ya getirdiği için, Kizzuwatna'yı Hatti'ye dahil eden kişinin II. Tudhaliya olduğunu söylerler (Wilhelm 1989:30). Ancak, sonradan II. Murşili'nin Kizzuwatna'yı sürekli Hatti Ülkesi'ne "zarar vermek" isteyen ülkeler arasında sıralaması nedeniyle (Murşili'nin Veba Duası), Hitit topraklarına gerçekten kimin kattığı konusu açık değildir. Ayrıca bkz. Börker-Klahn 1996.

Çukurova'nın tümü Hitit hâkimiyetine girdiğinde, Hitit kaynaklarında bahsedilen Tarsus (Tarsa), Mersin (Pitura ?) gibi Hitit yerleşmelerinin, idari, politik ve ticari merkezler olarak önemlerini korudukları düşünülmektedir (Jasink 1991:253; Joannes 1991:262-265). Önceden Kizzuwatna şehirleri olan bu merkezlerin çoğunun, kırsal sektör ekonomisinin idaresinden sorumlu kült merkezleri ve idari bölgeler ağına dahil edildiklerine hiç şüphe yoktur. Daha batıda Ura (Beal 1992b; Lemaire 1993:233) ve Laşti (?) gibi limanlar, Hititler idaresinde ekonomik faaliyetlerini arttırarak sürdürmüşlerdir. Hitit ve Ugarit kaynakları, Hitit kralının tüccarları ve özel tüccarlarının (*tamkaru/unatalla*) (Hoffner 1968-1969:36-38) yoğun şekilde gemicilik, ithalat ve ihracat yaptıklarından bahsetmektedir.[251]

Kilikia Kapıları'nın batısındaki dağlık alanda iki sınır şehri olan Şaliya ve Anamuşta'yı surla çevirmeleri nedeniyle, Şunaşşura Antlaşması Kilikia'nın Hititler için taşıdığı önemi göstermektedir (Forlanini 1988; Jasink 1990;1991:254). Şaliya'nın Kizzuwatna şehirleri Zanziluwa ve İrima'nın ve Anamuşta'nın da Zaparaşna Dağı'nın karşısında yer alması, Kilikia Torosları'nın Son Tunç Çağı'nda da yerleşim görmeye devam ettiğine işaret etmektedir. Anamuşta sınır şehrini surla çevirmekle Hititler, belki de sınır yakınındaki hareketleri kontrol edebilecek ve sürüleriyle beraber yazı Zaparaşna Dağı'nda geçirmek üzere Kizzuwatna'dan gelen çobanları kontrol altında tutabileceklerdi. Eğer Zaparaşna Dağı'nın Bulgar Dağı ile eşitlenmesi doğruysa, Hititlerin bu dağda yer alan bakır, gümüş ve belki de kalay madenlerini korumak istedikleri sonucunu çıkarabiliriz. Ovanın batısında, Hatti ve Kizzuwatna arasındaki yeni sınırın da çizildiği Şunaşşura Antlaşması'nda Hitit kralı, sınır şehirleri Lamiya ve Aruna'yı surla çevirmeyeceğine söz vermektedir. Muhtemelen Limonlu'ya yakın olan Lamiya (Kl. Lamos Gölü), Strabon'a göre Dağlık ve Ovalık Kilikia arasındaki sınırı belirlemiştir (Jasink 1991:254; Joannes 1991:262-263). Hititlerin batı Kilikia'da yer alan sınır yerleşmelerini surla çevirdiklerinden bahsetmemeleri, bu bölgenin ya Hititler için stratejik bir önemi olmadığına ya da tehlikeye maruz kalmadığına işaret ediyor olabilir.

Daha doğu ve kuzeydoğuda yer alan Hurri merkezleriyle olan yakın ilişkisi ve nüfusunun Hurri unsurları içermesi nedeniyle, Kizzuwatna Hurri dininin etki alanına girmiştir. Kizzuwatna'daki başlıca etnik unsurlar arasında Luwi'ler, Kilikia'nın güneybatı kesiminde baskın konumdaydılar. Kizzuwatna'nın dağlık kuzeydoğu kesiminde muhtemelen, en azından kültürel açıdan Mitannili Hurrilerle yakın bağları olan Hurriler yaşıyordu. Gürün'ün güneybatısındaki Sarız yakınında olduğu düşünülen Kummanni kült merkezi yoluyla Kizzuwatna, Hititlere çeşitli Hurri kültleri ve dini geleneklerini iletmiştir (Wilhelm 1989:71-76).[252]

Kizzuwatna Hitit topraklarına katıldıktan sonra, Hitit kralları, Lawazantiya ve Kummanni gibi şehirler ve kült merkezlerini *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinden muaf tutarak, onlara yerel özerklik bahşetmişlerdir. Aslında, Kizzuwatna'nın değişen politik statüsü, çeşitli kült merkezleri ve şehirlerinin kendi ekonomileri ve sosyal meselelerini oldukça bağımsız şekilde idare etme mekanizmalarını etkilememiştir. Kırsal topluluklardan vergilerini ödemeleri ve toplumsal ve şahsi angarya yükümlülüklerini ülke normlarına göre yerine getirmeleri istenmiştir. Bu feodal idare sistemi, bu bölgede Klasik Çağ'a kadar devam etmiştir. Gerçekten de, Korakesium, Laertes, İotape, Selinus, Kestrus ve Anemurium gibi şehirler, toprak üretimi üzerinden çiftçilerden vergi toplamışlardır. Nehir vadileri yakınında yer alan bu şehirlerin çoğunda, oldukça geniş tarım arazileri vardı ve hatta bazen bu araziler Toros Dağları'nın bile ötesinde, orta platonun güneyindeki iç kısımlara kadar uzanıyordu (Hopwood 1991:306).

Kilikia şehirleri politik güçlerini, ticaret yolları, bölge pazarları ve maden kaynaklarını kontrol altında tutmaları kadar, oldukça gelişmiş kırsal sektör ekonomisi sayesinde de elde etmişleridir.

251 Ugarit kralını dehşete düşürmesine rağmen, en azından yılın yarısında Ugarit'te oturan bazı Hititli tüccarlar, yerlilere verilen borçları uzatmış ve mülk alımında bulunmuşlardır (Lemaire 1993:228-230; Rainey 1963:319-321; Astour 1972b:23-26).

252 İçinde çok sayıda rahiplerin yaşadığı bu şehir, Komana Kappadokiae adını aldığı Roma Dönemi'ne kadar dini önemini korumuştur (Wilhelm 1989:23).

Çukurova'nın idaresi fazla sorun çıkarmazken, dağlık yerlerde yaşayan toplulukların idaresi çok daha zor olmalıydı. Aslında, Kilikia'nın dağlık kesimlerinin kontrolü, çok daha geç dönemlerdeki gibi, pekala özerk aşiret topluluklarının elinde olabilirdi. Merkezî idarelerin yürümediği ya da çöktüğü zamanlarda, bu aşiretler kolaylıkla birleşerek, Toros Dağları'nın her iki yanında yer alan alçak arazilerdeki yerleşik çiftçi topluluklarını taciz etmiş olabilirlerdi. Bu nedenle, M.Ö. 1. binyılın başlarında, Hitit Krallığı'nın çöküşü ve sonrasında meydana gelen uzun süren savaşlar ve büyük çaplı düşmanlıklar, şehir ve köy toplulukları için dağlarda yaşayan topluluklara oranla daha ciddi ekonomik ve politik sonuçlar yaratmış olmalıdır. Son Tunç Çağı'na ait idari ve ticari merkezlerin yıkımı, herhalde dağınık toplulukların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sosyo-ekonomik açıdan bölge ve ticaret merkezlerine ya da limanlara bağlı olan kırsal topluluklar, bağımsız topluluklar olarak yeniden örgütlenmek zorunda kalmış olmalıydılar. Batı Kilikia ya da Pamphylia gibi, ekilebilir alanların daha kısıtlı olduğu dağlık bölgelerde, daha küçük kırsal topluluklar herhalde göçebe çobanlığı benimsemişlerdir.

Giderek Anadolu'nun Orta ve Doğu Akdeniz bölgelerinin politik kalıntıları arasında birkaç yeni prenslik ortaya çıkmıştır. Bu prenslikler çok geçmeden Hitit Devleti ve onun alt krallıklarının çökmesiyle ortaya çıkan boşluğu doldurmuşlardır. Bu dönemde Kilikia, muhtemelen hem Kıbrıs hem de güneybatı Anadolu'dan gelen denizci gruplar tarafından istila edilmiştir (Coldstream 1989; Schachermeyer 1982). Bunların bazıları, muhtemelen çiftçi kesimler, kuzeye Güney Anadolu Platosu'na doğru ilerlemişlerdir.

Tarsus'tan gelen İlk Demir Çağı'na ait maddi kültür verileri, M.Ö. 2. binyılın sonuna doğru demografi ve yerleşme dokusunda meydana gelen değişiklikleri göstermektedir. Tarsus, bir bölge başşehri olarak eski önemini kaybetmiş ve daha kırsal bir karakter kazanmış görünmektedir. Eskinin parlak şehri "bir fakirlik ve çöküntü dönemine girmiştir" (Goldman 1963:92). Ancak evlerde kullanılan malların çoğu, bir süre daha Hitit tek renkli çanak çömleği vermeye devam etmiştir. Yerel çanak çömlek geleneklerinin devam etmesi, Son Tunç Çağı şehrinin çökmesinin ardından, en azından halkının bir kısmının orada oturmaya devam ettiğini ya da çok geçmeden yeni gelen gruplarla beraber geri döndüğünü akla getirmektedir. Tabakalarda ortaya çıkarılan seramik buluntuları, en geç Myken ve en erken Kıbrıs tipi Kilikia boyalı çanak çömleklerinin aynı dönemde kullanılmadığını göstermektedir. Aksine, sonradan gelen grup, kısa bir zaman boşluğuyla da olsa, öncekileri izlemiştir (Goldman 1963:96). Yerli üretim olan Kıbrıs tipi boyalı mallar, Kıbrıs'la olan yakın bağlara işaret etmektedir. Tarsus ve diğer Kilikia yerleşim yerlerinden gelen boyalı seramikler, sadece yerli ve Kıbrıs özellikleri değil, Sub-Myken ve Protogeometrik motifler de göstermektedir (Goldman 1963:35). Bu durum Kilikia'nın Ege dünyası ile de bazı bağları olduğuna işaret etmektedir. Tarsus'un İlk Demir Çağı'nda Orta Anadolu ithal mallarının bulunmayışı dikkat çekicidir; ancak Kuzeybatı Suriye ile ticaret yapıldığına dair kanıtlar vardır (Goldman 1963:94).

Çok geçmeden Kilikia, her birinin kendi payına düşen kırsal kesimi idare ettiği, bağımsız ve yarı bağımsız prenslikler arasında bölünmüş ve Que Ovalık Kilikia'da güçlü bir yerel krallık olarak ortaya çıkmıştır.[253] Batısında, Dağlık Kilikia'da yer alan Hilakku krallığı ile sınırlanmıştı (Zoroğlu 1994). Ancak, M.Ö. 9. yüzyılda, III. Şalmaneser'in askeri seferinin ardından Que, Assur bağımlısı bir devlet haline gelmiştir (Lemaire 1991). Que kralı Urikki'nin III. Tiglat-Pileser'e haraç göndermeye devam etmesi nedeniyle, aradan bir yüzyıl geçtikten sonra bile Que'nin halen bir Assur bağımlısı olduğu anlaşılmaktadır.[254] Haraç ödeyen bir devletten bir Assur eyaleti haline gelmesi yaklaşık M.Ö. 715 yılına, II. Sargon dönemine rastlamaktadır (Jasink 1991:256-259;

253 Assurlular Kilikia'ya Que diyordu (Desideri ve Jasink 1990). Karatepe çift dilli yazıtlarında bu devlet "Adanawa şehri" ve "Adanawa ovası" (Hiyeroglif), "Danunym" ve "Adana ovası" (Fenikece) olarak geçmektedir (Hawkins 1995:98).

254 Haraca bağlanan devletler listesinde bu kralın tek bir grup meydana getiren Anadolulu hükümdarlarla değil de, Kuzey Suriye krallarıyla bir arada anılması, Que'nin belki de diğer Anadolu devletlerine oranla çok daha sıkı gözetim altında tutulmuş olduğunu göstermektedir.

Desideri ve Jasink 1990:121). Bir Assur eyaleti haline gelmesi, Que'nin kırsal kesiminin Assur sistemine göre idare edilmesi anlamına gelmiş ve bu tür durumlarda her zaman olduğu gibi, ekonomik yükün büyük kısmı kırsal kesimin üstüne düşmeye devam etmiş olmalıdır.

Orta ve Son Demir Çağı'nda Göksu deltasının ötesindeki sahil boyunca şehir kümeleri yaygınlaşmıştır. Bunlar esas olarak, bir tarafta Doğu Akdeniz'le, diğer tarafta Ege'yle ticaret yapan liman şehirleriydi. Bu dönemde Göksu (Kalykadnos) Vadisi'nin batısında yer alan ve topraklarında sonradan İsauria'lı çoban aşiretlerin oturduğu Pirindu krallığının, hem sahilde hem de iç kesimde yerleşmeleri vardı (Zoroğlu 1994:303). Bu krallık hakkındaki bilgiler aynı döneme ait Babil kaynaklarından gelmektedir. Pirindu kralı Appuwaşhu'ya saldıran Babil kralı Neriglissar, aralarında Ura (Olba), Kirşu ve Gazipaşa yakınında yer alan Sallune (Selinus)'nin de yer aldığı, Göksu Vadisi'nin doğusu ve batısındaki dağlık ve sahil yerleşmeleri hakkında bilgi vermektedir (Beal 1992b; Zoroğlu 1994:302-303). Pirindu'nun başlıca şehirlerinin sahilde ya da sahil yakınında, kırsal yerleşmelerin ise daha iç kesimde yer aldığı anlaşılmaktadır. İç kesimlerde çiftçiler ve çobanlar oturmuş olmalıydılar. Son Tunç Çağı'ndan ve belki de daha öncesinden beri, muhtemelen yerli balıkçılar ve tüccarların oturmuş olduğu Selinus, Nagidus (Bozyazı), Kelenderis (Aydıncık) ve Aphrodisias (Hacı İshaklı) gibi sahil şehirlerinin bazılarında, M.Ö. 8. yüzyıl sonunda, Egeli kolonistler hâkim olmuşlardır. Bu liman şehirleri, çiftlik ürünleri, maden ve kereste satmaya çalışan iç kesimlerdeki topluluklar için hiç şüphesiz önemli pazarlar oluşturuyordu. M.Ö. 7. yüzyılda, Assur askeri seferleri Göksu'nun öteki tarafına yayılmadığı için, bu nehrin batısında kalan şehirler, Fenikeliler ve Kıbrıslılar ile ticaret yapmaya devam etmiş ve bunun sonucunda daha yoğun yerleşim görmüşlerdir.

Que'nin kuzeydoğusunda yer alan ve hâkimiyet bölgesi Maraş Ovası'ndan meydana gelen Gurgum, başka bir önemli devletti. Bu devletin, M.Ö. 10. yüzyılda II. Halparuntiya'nın büyük-büyük-büyük-büyükbabası tarafından kurulduğu anlaşılmaktadır (Hawkins 1995:93, dipnotlar 66-67). Doğudaki toprakları, Kummuh'la olan sınıra kadar yayılmıştır. Güneyde ise Sam'al şehir devleti Gurgum'un komşusuydu.

MUKIŠ

M.Ö. 2. binyılda Kuzeydoğu Akdeniz Bölgesi, bazılarının hanedanlarının İTÇ II-III dönemine dayandırılabileceği küçük prenslikler arasında paylaşılmıştı. Akdeniz'in coğrafi açıdan bölmeli olan bu kısmında, geleneksel olarak güçlü olan Orta ve Son Tunç Çağı şehirlerinin varlığı, politik açıdan tek bir hanedan ya da bir dış güç altında birleşilmesini zor ve çoğu zaman geçici bir başarı haline getirmiş olmalıydı. M.Ö. 2. ve 1. binyıl boyunca Amik Ovası, İslahiye, Sakçagözü ve Zincirli ovalarıyla birlikte, birbirini izleyen bölgesel güçlerin hâkimiyeti altına girmiştir: Yamhad, Eski Hitit Krallığı, Mitanni, Yeni Hitit Krallığı ve Assur.

Şamşi-Adad'ın ölümünden sonra, Kuzey Suriye'de, başşehri Halep olan Yamhad Krallığı, daha da güçlenmiştir. Halep kralı Abba-'İl (Abban) döneminde, Yamhad devletinin toprak bütünlüğü İrridi'de çıkan bir ayaklanma nedeniyle tehlikeye girmişti. Fırat'ın doğusunda yer alan bu şehir ve etrafındaki bölge, Yamhad topraklarına aitti. Abba-'İl sonunda bu ayaklanmayı bastırmış ve asilerin kalesi haline gelen İrridi'yi tahrip etmiştir. Yamhad devletinin bütünlüğünü garanti altına almak ve oğlu Yarimlim'in İrridi'den doğan kaybını telafi etmek için de, ona krali oturum yeri olarak çevresindeki köylerle birlikte Alalah'ı vermiştir. Bu yeni şehirdeki İştar tapınağında yapılan tahta çıkma töreniyle, Amik Ovası'nda yeni bir politik dönem başlamıştır. Kısa zamanda, yeni köyler ve mülkler eklenmesiyle toprakları gittikçe genişleyen Alalah, önemli bir şehir devleti haline gelmiştir (Gaal 1976; 1988:102).

Sonradan, Hititler tarafından tahrip edilmesinin ardından, bölge Hatti'nin politik yörüngesine girmiştir (Astour 1972a). Hitit etkisinde görülen bir zayıflama, başka değişikliklere götürmüş

ve başşehri Alalah olan Mukiš, Akdeniz'in kuzeydoğu köşesindeki baskın politik güç haline gelmiştir. Amik Ovası'nda dikkate değer şekilde etkisini gösteren ve hâkimiyet sağlayan güçlü bir Mitanni'nin ortaya çıkmasıyla durum tekrar değişmiştir. M.Ö. 15. yüzyıl başında, kralı Parattarna'nın yönetimi altında, Mitanni güç temelini Akdeniz sahilinin batısına doğru genişletmiş ve Haleb krallığı ve Niya (Nii), Ama'u (Amae) ve Mukiš gibi diğer küçük devletleri de bünyesine katmıştır. Öyle anlaşılıyor ki Haleb, krali bir şehir olma statüsünü korumuş ve komşularıyla antlaşmalar yapmasına ve Mitanni kralını efendi olarak tanıyarak ona haraç ödediği sürece dış politikasını sürdürmesine izin verilmiştir.[255] Haleb'in son özerk kralının oğlu olan İdrimi sürgünden geri getirilmiş ve Parattarna, Niya ve Ama'u'nun da sorumluluğunu vererek onu Haleb kralı yapmıştır.[256]

Mitanni'nin bölgesel bir süper güç olarak bertaraf edilmesinden sonra, bölge M.Ö. 14. yüzyılda tamamen Hitit kontrolü altına girmiştir. Ugarit'de bulunan bir metinden anlaşıldığına göre, Hatti için Mukiš, yiyecek kıtlıkları zamanlarında önemli bir tahıl kaynağı oluşturuyordu (RS 20.212, satır 20). Bu metinde, Mukiš'ten bir Ugarit gemisiyle Ura'ya gönderilen 2000 ölçek tahıldan bahsedilmektedir (Lemaire 1993:228). M.Ö. 13. yüzyıl ve belki de daha öncesinden beri Mukiš ve Mısır'dan deniz yoluyla Anadolu'ya gönderilen bu tür tahıl nakliyatları, Hatti'de kuraklıkların neden olduğu kıtlıklar kadar sık yapılmış olabilirdi. Mukiš'in Hatti'ye tahıl göndermede rol almış olması, çiftçilerinin büyük miktarlarda arpa ve buğday fazlası üretebildiklerine işaret etmektedir.

Alalah VII ve IV arşivleri, bir dereceye kadar Orta ve Son Tunç Çağı'nda var olan toplumlar ve merkezî idare sistemleri hakkında bilgi vermektedir (Wiseman 1953;1954; Gaal 1976, 1978, 1988). Hem Halep hem de Alalah'ta Amurru'lular, toplumun üst sınıfını teşkil etmiş ve bu grup M.Ö. 18.-16. yüzyıllar arasında kraliyet ailesini meydana getirmiştir. Köyler ve şehirlerde yaşayan Hurriler, giderek sosyo-ekonomik konumlarını geliştirmiş ve M.Ö. 2. binyılın ikinci çeyreğinde, Amurru'luların çoğunlukta olduğu Alalah nüfusunda önemli bir azınlık teşkil etmişlerdir.

Eski Yakın Doğu'nun diğer kısımlarında da olduğu gibi, Alalah VII'nin kralları devlete ait bütün toprakların yasal efendisiydiler. Saray, devlet ekonomisini uzun süren bir endüstriyel, ticari ve yapı faaliyetlerinin başlatılması ve örgütlenmesi geleneğine göre idare etmiştir. Bu faaliyetlerden sadece saray değil, seçkinler de faydalanmıştır. Krali güç, önemli ölçüde sahip oldukları toprakların büyüklüğü ve refahına bağlı olduğu için, krallar mülklerini toprak beyleri gibi, sık sık satın alma, gasp etme ve bazen de derin köklü Yakın Doğu geleneğine göre, özel sektöre toprak parselleri satma yoluyla idare etmişlerdir. Alalah VII krallarının özel sektörden tarla ve mülk satın almış olmaları, krallık tebaasının da toprak sahibi olabileceğini göstermektedir. Alalah VII arşivlerinde bahsedilen yaklaşık 90 köyün yarısı krallık/devlet sektörüne, üçte biri ise özel sektöre aittir. Geri kalan kısmın yasal statüsü ise belli değildir (Gaal 1988:100-101).

M.Ö. 2. binyılda Suriye'de iki tür toprak mülkiyeti vardı. Bunlardan birincisi, köylerde yaşayan kırsal ailelere aitti ve şüphesiz devlete önemli bir gelir sağlıyordu. İkinci kategori saraya aitti ve birincisi sarayın doğrudan idaresi altında, ikincisi ise kralın geçinmeleri için saray bağımlılarına tahsis ettiği topraklar olmak üzere, iki gruba ayrılmıştı. Bu tür toprak mülkiyeti, devlete/saraya verilen hizmetler karşılığında verasetle intikal edebiliyordu. Özgür tebaaya toprak sahibi olma hakkı verilmesine rağmen, Alalah sarayı özel sektör ekonomisini denetlemiş ve bunu hiç şüphesiz devletin üretimden hakkı olan payı güvenceye alabilmesi için yapmıştır.

Mukiš'in kurucusu olan İdrimi'nin Alalah'ta bulunmuş oturur şekildeki heykelinin üzerine 104 satır halinde düz yazı ile yazılmış otobiyografisinin tarihi değeri de olduğu düşünülmekte-

255 Bu görüş, İdrimi ve hâlâ Mitanni'den bağımsız olan Kizzuwatna kralı Pilliya arasında yapılmış olan sınır antlaşmasına dayanmaktadır (Klengel 1965:229; Wilhelm 1989:25-26).

256 Alalah IV krallarının krali statüsü, Mukiš'in Mitanni kralları karşısındaki vasal konumundan kaynaklanmaktadır (Klengel 1974b; 1979b).

dir. Bu yazıtta kral, Mukiš'in devlet sektöründe yaptığı değişikliklerden bahseder. Kralın, saraya ait mülklerin tarlalarla beraber krali gücün temellerini oluşturduğu Yamhad ideolojisine aşina olduğu anlaşılmaktadır. Metnin ilk 14 satırında, İlimilimma'nın oğlu İdrimi, atalarının vatanındaki düşmanlıkların nasıl kendisi ve erkek kardeşinin Emar'daki annesinin akrabalarının yanına kaçmalarına neden olduğunu anlatmaktadır. Sonradan, politik yolunda kendini destekleyecek yandaşlar bulmak üzere Emar'dan yola çıkmıştır. Tekrar ülkesine dönmesine yetecek kadar yandaş bularak birlikler kurabilmesi, İdrimi'nin yedi yılını almış ve döndüğünde Niya, Nuhaşşe ve Mukiš kendisini hükümdar olarak tanımıştır. Mitanni kralının onu sadık bir vasal olarak tanıması da yedi yıl sürmüştür. İdrimi çok geçmeden, Hatti'nin politik hâkimiyeti altındaki şehirlere saldırdığını, mallarına, mülklerine el koyduğunu ve sivil esirler aldığını iddia etmektedir. Hititler meydan okumayınca, ganimetlerinin bazılarını yandaşları arasında bölüştürmüştür. Birkaç satır sonra, metin şöyle devam eder: "Hatti'den getirdiğim esirler, eşyalar, mallar ve mülklerle bir saray yaptırdım. Benim ülkemde yaşayanları güvenli bir biçimde ikamet ettirdim ve bir meskeni olmayanları bile yerleştirdim. Sonra ülkemi örgütledim ve şehirlerimi eski haline getirdim". Başka bir deyişle devlet sektörünü yeniden kurmuştur (Gaal 1988:104).

Bu satırlar, önceden Haleb krallığının tebaası olan *HAPIRU* birliklerinin yardımıyla İdrimi'nin babasının ülkesinin bir kısmını nasıl geri aldığıyla ilgilidir. Sonradan Niqmepa döneminde de, Mukiš sarayı bazı *HAPIRU* savaşçılarını tutmaya devam etmiştir (Gaal 1988:105). Sosyal ve profesyonel açıdan farklı olan bu birlikler, Mukiš krallığının ana savaşçı gücünü oluşturmuştur. Kargamış'ın batısında 19 haneden oluşan bir köy olan Marmarukki'nin ele geçirilmesinde rol oynayan *HAPIRU* savaşçılarından bahseden Alalah IV'e ait bir metinden (AT 180; 185:15) bu sonuca varılmaktadır (Gaal 1988:106). Bu savaşa katılan 34 askerin en azından 29 tanesi, Sarku(he)'de yaşayan/üslenen *HAPIRU* savaşçılarıdır. Bunların 21 tanesi *BEL KAKKE*, 2 tanesi arabalı savaşçı, 2 tanesi de *MUŠKENUM*'dur. Her savaşçı kendi şehrinin ismiyle beraber listelenmiştir. Bu belgede bahsedilen savaşçılardan en azından bir tanesinin rahiplikle ilgili bir mesleği vardır (Gaal 1988:106).

Alalah IV arşivlerinin kapsadığı dönemde, saray hizmetinde oldukları için, *HAPIRU*'ların sosyal statüsü yükseltilmiştir. Belki de bu İdrimi'nin politik bağımsızlık elde etmek için verdiği uzun savaşta ona destek olmanın bir ödülüydü. Bu durum, neden *mariannu* gibi önceden toplumun ayrıcalıklı üyelerinin sürdürdüğü bir ordu hizmeti olan arabalı savaşçı olmayı hak ettiklerini de açıklamaktadır. Çoğunluğu okçu olan *HAPIRU* savaşçılarına, hizmetleri karşılığında saraydan mülk verilmiştir (AT 226).[257] Bu listede 1603 ev, daha doğrusu *sanannu* okçularının 670 *purum* evi, 290 *haniahhu* evi, 31 (?) *ehele* evi ve 612 *tuppallenni* evi sıralanmıştır (Gaal 1978:145-148; 1988:107).

Niqmepa sarayının 32 no.lu odasında bulunan Alalah krali arşivleri, Mukiš krallığında yaşayan yaklaşak 50.000 kişinin, Son Tunç Çağı'ndaki sosyal yapısı ve kırsal yerleşim dokusuna kısmen ışık tutmaktadır (Serangeli 1979). İçlerinde kırsalda yer alan 200'den fazla köy ve kasaba bulunan, saray idaresindeki mülklerin gerçek sayısını tam olarak tahmin etmek zordur. Bu sarayda ortaya çıkarılan listelerde, içinde yaşayanların ait oldukları sınıflarla beraber yerleşmeler sıralanmıştır. Ancak bu listelerde saray ve özel sektör arasındaki ilişkiye ait bilgiler yer almaz. Bu metinlerde, krallardan genellikle yasal davalarda oynadıkları pasif roller çerçevesinde bahsedilmiştir.

Alalah IV devlet belgelerine göre, Amik Ovası'ndaki Son Tunç Çağı'na ait köylerin sadece birkaç tanesi çok büyüktür. Büyük köylerdeki evlerin sayısı 180'e ulaşırken, küçük olanlar da ancak 3 ev bulunmaktaydı. Ancak köylerdeki ortalama 25 evin içinde yaklaşık 120-150 kişi oturuyor ve bunların kabaca üçte biri yetişkin erkeklerden oluşuyordu (Liverani 1975:152).

257 İdrimi'nin başlattığı düzenin, belli askeri personel konularında Hititlerin uyguladığı düzene benzerlik gösterdiği anlaşılmaktadır.

Kuzey Suriye'nin geri kalanında olduğu gibi, Mukiš'te de özgür tebaa (*sabe*), köylüler (*hupsu*) ve çobanlar/göçebeler (*haniahhu*) kendi kendilerini geçindiriyorlardı.[258] Tarım arazileri, otlakları, hayvanları, bağları ve meyve bahçeleri vardı. Yerli çiftçiler bu grubun esasını ve muhtemelen toplam nüfusun da % 80-90'ını oluşturuyorlardı (Liverani 1975:152). *Hupsu* sınıfında esas olarak çiftçiler yer alıyordu ve bunlardan bazılarının başka meslekleri de vardı. Hiç sığırı olmayan bir *hupsu*'nun sınıflandırıldığı durumlar da vardır. Bu topluluklarla olan ilişkilerinde saray, genellikle aile reisleri ya da köy topluluğuna ait kişilerle doğrudan değil, daha çok resmi yerel kurul ya da onların baş temsilcileriyle iletişim kurmuştur.

Saraya bağımlı olan gruplara *suzubu* ya da *ehele* deniyordu. "Kralın Adamları" olarak tüm nüfusun yaklaşık % 10'unu oluşturuyorlar ve herhalde bunların yarısından fazlası krala hizmet ediyordu (Liverani 1975:146, 152).

Her iki sosyal grup kendi içinde sosyo-ekonomik sınıflara ayrılmıştı. Örneğin, "Kralın Adamları" sadece saray hizmetindeki aristokratları değil, serf benzeri statüye sahip ve saraya ait mülklerde çalışan kişileri de içeriyordu. Yüksek rütbeli saray bağımlılarının yerine getirdiği hizmetler, askeri görevlerle ticari faaliyetler arasında değişiyordu. Bu kişiler iş ve faaliyetlerinin yapısına göre sınıflandırılıyor ve bu nedenle de çoğu zaman sarayda şahsen tanınıyorlardı.

Alalah ve daha az ölçüde Ugarit'te yer alan bazı saray ve kamu yapılarında Hitit mimari unsurlarına rastlanması, Hitit idari düzeninin Kuzeybatı Suriye devlet toplumları ya da ekonomilerinin yapısı ve örgütlenme şeklini değiştirdiği anlamına gelmez.[259] Bu durum, Yakın Doğu toplumlarının yapıları arasında çok büyük farklılıklar olmamasından da kaynaklanıyor olabilir.

Ugarit'teki (Ras Şamra) saray arşivlerinde bulunan ve sayıları birkaç yüze ulaşan belgeler, STÇ II dönemine ait bu krallığın sosyal ve ekonomik yapısına önemli katkılar sağlamıştır. Aynı zamanda bu küçük idarenin yerleşme dokusu hakkında da bilgi veren bu belgelerden yerleşmenin büyük bir kısmının köylerden oluştuğu ve bunlardan 200 tanesinin yaklaşık 3500 km^{2}lik bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır (Heltzer 1987:237). Toplum, genellikle hüküm süren hanedanla güçlü bağları olan aristokratlar, Akkadça metinlerde kendilerinden "adamlar" ya da "Ugarit oğulları" olarak bahsedilen özgür tebaa ve köleler olmak üzere üç temel sınıfa ayrılmıştı (Heltzer 1979; 1982; 1988).

Hitit kralı III. Hattuşili'nin vasali Ugarit kralı Niqmepa'ya yazdığı bir mektuptan da (RS 17.238) Kuzeybatı Suriye devletlerinin sosyal tabakalanması hakkında genel bir fikir edinilmektedir. Bu belgede herhangi bir "Ugarit oğlu" (yani özgür çiftçiler, tüccarlar ve zanaatkarlar), "Ugarit kralının hizmetçileri" (muhtemelen yüksek mevkili saray bağımlıları), "kralın hizmetçilerinin hizmetçileri" (düşük mevkili saray bağımlıları) ya da "gümüş karşılığında alınan insanlar"ın (köleler), Ugarit topraklarından Hitit kralına ait topraklara iltica etmeleri halinde, Hitit kralının onları kabul etmeyeceği ve Ugarit kralına geri göndereceğinden bahsedilmektedir (Heltzer 1988:9-10).[260] Özgür tebaa kategorisi dahilinde iki sosyo-ekonomik grup vardı: "Kralın adamları" olarak bilinen çeşitli mevkilere sahip saray bağımlıları ve tarlaları olan köy topluluklarına ait kişiler (Heltzer 1976; Vargyas 1988). Sosyal açıdan bu iki sınıf refah seviyesine göre tekrar bölünüyordu. Refah düzeyi daha yüksek olanlar, ev işleri için köle satın alabiliyor ya da tarım işçileri ve çoban kiralayabiliyorlardı.

Ugarit'in sosyal sistemi altında, bütün askeri, idari ve dini personelin yanı sıra, üretici ve üretici olmayan sektörlerde çalışan meslek grupları saraya bağımlıydı ve toplam nüfusun % 30-40'ını

258 *Hupsu* sınıfının tamamının özgür tebaa statüsüne sahip olmadıkları ve devlete bağımlı serfe benzer köylüler olabilecekleri öne sürülmüştür (Gaal 1988:109-110).

259 Alalah III. tabakada Anadolu tarzında inşa edilmiş bir Hitit kalesi yerel hanedana ait sarayın yerini almıştır. Hemen hemen aynı dönemde, Alalah'taki yerel tapınak mimarisi de geleneksel yapım tarzından uzaklaşmaya başlamıştır.

260 Hititlerin kullandığı *ARAD ŠARRI* (kralın hizmetçisi) ve *MAR UGARİT* (Ugarit oğlu) gibi terimler (RS 17.328, satır 3-5) köy toplulukları ve saray hizmetçilerinin fakir ve bu nedenle düşük mevkili özgür üyelerine atfedilmiştir.

oluşturuyorlardı (Heltzer 1987:244). Hatti ve diğer Yakın Doğu devletlerinde olduğu gibi, bunlar esasen devlet hizmeti vermeleri karşılığında mevkilerine göre kraldan tarla alan meslek sahibi kişilerdi. Bazı Ugarit metinleri, kraliyet askerliği ya da rahiplik gibi mesleklerin babadan oğula geçtiğine işaret etmektedir. Bazı durumlarda, daha babası yaşarken oğlu da kraliyet askeri olarak kendi mevkisini elde etmiştir. Bir Hitit metninden (Msk 73.1097), mevki sahibi rahiplerin sıradan memurlara oranla belli sosyal ve ekonomik ayrıcalıklara sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu belgede Hitit kralı Fırat üzerindeki Emar'da yer alan Hitit garnizonu komutanına, başka birine devrettiği mülkü (muhtemelen sarayın tahsis ettiği bir toprak) bu şehrin baş kahinine geri vermesini emretmektedir. Ayrıca kral, kahini başka görev ya da vergi ödeme gibi yükümlülüklerden muaf tutması nedeniyle, komutandan ondan bu gibi taleplerde bulunmamasını da istemiştir (Laroche 1982).

Ras Şamra belgeleri bir yanda Hatti toplumu ile belli benzerlikler paylaşan, diğer yandan da daha serbest düşünceli bir toplum portresi çizmektedir. Hatti'de olduğu gibi, Ugarit kralları da düşük mevkiye sahip hizmet gruplarındaki saray bağımlılarını daha yüksek mevkilere (örn. bir deri işçisini maden dökümcü ya da bir onbaşıyı arabalı savaşçı yapmak gibi) getirebiliyordu. Ugarit'teki kraliyet askerleri, kral hizmetinde kaldıkları sürece topraklarını ellerinde tutabiliyorlardı. Çeşitli nedenlerden dolayı görevlerini yerine getirememeleri, kendilerine verilen toprak parsellerinin ellerinden alınması ve yeniden dağıtılmasına neden oluyordu (Heltzer 1988:13, dipnotlar 29-30). Ugarit'te de rahiplere, dini hizmetlerin yerine getirilmesi için düzenli olarak verilen gıda maddelerinin yanı sıra, bazen tahıl tarlaları ve bağlar da tahsis ediliyordu.

Köylülerin gümüşle ya da üretimlerinden ödedikleri vergilerle ilgili belgeler, bazı çiftçilerin toprak sahibi olduklarına, diğerlerine ise devletin ekip biçmek üzere toprak parselleri tahsis ettiğine işaret etmektedir. Köylülerin ödediği bu vergiler, ayrı ayrı her haneden toplanmış olmalıydı (Heltzer 1976:30-46). Köylülerin yapması gereken zorunlu devlet hizmetinde saray, tapınaklar ve ordu için yapılan çok çeşitli görevler yer alıyordu. Örneğin sahil köyleri, aralarında kürekçilerin de yer aldığı çok sayıda gemi mürettebatı sağlıyordu (Heltzer 1987:237-238). Her köyün angarya yükümlülüğü altında yerine getirdiği yükümlülüklerin süresi, birkaç günle iki ay arasında değişebiliyordu (Heltzer 1987:238). Böyle bir iş sırasında "şu ya da bu köyün oğulları" olarak bahsedilen köylülere erzak veriliyordu. Angarya işinde çalışan bazı kişilere yağ verildiği de oluyordu (Heltzer 1976:4-5). Zaman zaman, özellikle de uzun görevler nedeniyle köyden uzun süre ayrı kalınmasını gerektiren durumlarda, bu yükümlülüklerden kaçınıldığından da bahsedilmektedir.

Ugarit dilinde yazılan Ras Şamra belgeleri, saray bağımlılarından Akkadça belgelerdeki *ARAD ŠARRI* terimine karşılık gelen kralın adamları (*bns mlk*) olarak bahsetmektedir (Heltzer 1979:459-475). Ugarit nüfusunun büyük bir kesimi bu gruba aitti ve devlet idaresi, saray, ordu ve tapınaklarda çalışan personelin yanı sıra, sarayın tarım ekonomisinde çalışan işçiler ve zanaatkarlar da bunlar arasında yer alıyordu. Tarım ekonomisinin saraya ait olan kesimi, krallık yoluyla elde ettiği 78 çiftliğe benzer ekonomik birimden, saray hizmetlilerine tahıl, et ve süt ürünleri dağıtıyordu. Bazen bu tür gıda malzemeleri saray tekeli olan dış ticarette kullanılıyordu. *Gt* (= Akk. *DIMTU*) olarak bilinen bu çiftliklerde, bazen *gt*'ye bağlı olduğundan bahsedilen (*bdl gt*) çalışan bir personel (*bns gt*) vardı. Bunlardan bazıları, personelleriyle beraber kraliçeye aitti (*bd mlkt*). Her *gt*'de tarım aletleri, koşum, yük ve yetiştirme amaçlı kullanılan hayvanlar vardı. Tarım ekonomisinde çalışan işçiler (*bdm*), her zaman olmasa da sık sık özel işler yapıyorlardı (*ubdy*) (*PILKU*). Özel hizmet mevkilerinin bazen verasetle de intikal ettiği bu işçiler, krallığın her yanına dağıtılmıştı. Metinlerde diğer *bns mlk* gruplarıyla bir arada geçen bu *bdm*'ler, *gt* birimlerinde gruplar halinde çalışmış ve kendilerine sadece gıda erzağı değil (bazı *bdm*'ler aylık olarak almıştır) gümüş de verilmiştir. Ayrıca bazıları kral hizmetinde çalışmaları karşılığında tarla da almışlardır (Heltzer 1979:471, 1982:16-22, 1987:240). Bu usta işçilerin arasında, bazen büyük gruplar halinde çalışan saban sürücüler de (*hrtm*) vardı. Bunlar da muhtemelen saraya verdikleri hizmetler karşılığında erzak

ve tarlalar alıyorlardı. Diğerleri, sığır yetiştiriciliği, koyun kırkmacılığının yanı sıra ekili tarlalar ve bağlarda gözcü olarak çalışıyorlardı. Ugarit belgelerinde iki tür (*nqd(m)* ve *r'y(m)*) çobandan bahsedilmektedir (Heltzer 1987:241). Bunlardan *r'y(m)*'de gençler (*sgrm*) ve çıraklar (*lmdm*) yer almıştır. *r'y(m)* türündeki her çoban farklı bir sürü tipine bakıyordu. Bazıları eşekleri ya da öküzleri otlaklara götürürken, diğerleri kazlara bakıyordu. Ugarit'de tersane işçileri (*hrs anyt*), araba yapanlar, göğüs süsü yapanlar, gümüşçüler (*nsk ksp*), heykeltıraşlar (*pslm*), ok [ucu] dökümcüleri (*nsk hdm*), ok yapanlar (*hdglm*), koşum takımı yapanlar (*b'l tgptm*), deri işçileri, çömlekçiler (*ysrm*), dokumacılar (*trmnm*), eğiriciler (*gzlm*) ve çırpıcılar (*kbsm*) gibi sanatçılar ve zanaatkarlar da *bns mlk* içinde sıralanmışlardır (Heltzer 1979:479-496, 1982:80-102). Bu gibi zanaatkarlar ve *MARYANNI*-askerleri, ev inşaa edenler (*hrs bhtm*), ağaç kesiciler (*htbm*) ve değirmenciler bazen çalışmak üzere *gt*'lere gönderilmişlerdir. Bunlar, başlarında bir On Başı'nın (*rb 'srt*) bulunduğu 5-7 kişilik küçük gruplar halinde çalışmışlardır. Maden dökümcüler (*nskm*) saray ekonomisine büyük katkı sağlamışlardır. Bunların her biri hazineye vergi olarak 500 ile 2000 arasında değişen şekelde maden ödemek zorundaydı ve muhtemelen bunun bir kısmı krallık tarafından Hitit kralına haraç olarak veriliyordu (Heltzer 1987:243-244).

Kadın köleler de *amt* (*AMTU*) dahil olmak üzere, kölelerin statüsü ile ilgili veriler, Ugarit'teki köleler, kaynaklar, köle fiyatları ve köle iş gücünün kullanımıyla ilgili terimlerden elde edilmektedir. Ugarit'te bazen insanlar, bir borcu ödemedikleri ya da bir şey çaldıkları durumlarda köle haline getirilebiliyorlardı (Heltzer 1987:245-249). Hatta borç veren Hititlere bile, borçlu Ugaritliler ve ailelerini köle alarak, ya kendileri için çalıştırmaları ya da borçları karşılığında başka ülkelere satma hakkı verilmişti. Köleler esas olarak şahsa ve saraya ait evlerde hizmet etmişlerdir.

10. BÖLÜM

DOĞU ANADOLU: HİTİTLERİN DAĞLIK BÖLGE KOMŞULARI

COĞRAFYA VE ESKİ YERLEŞMELERİN DAĞILIMI

Bu dağlık bölge, Elazığ, Malatya, Tunceli, Erzincan, Erzurum, Kars, Ağrı, Van, Hakkâri, Bingöl, Bitlis ve Muş illerini içine alan yüksek platolar, dağ içi ovalar ve sayısız nehir vadileriyle doludur. Siirt'in Bitlis'e yakın kuzey ilçeleri de bu dağlık bölgeye dahil edilebilir. Kışın çoğu karla kaplanan dağ geçitleri ve nehir vadileri, yazın bir bölgeden diğerine geçiş sağlarlar.

Doğudaki dağlık bölgenin iç kesimi yüksek dağ silsileleri ile çevrilidir. Bu platonun ortasından geçen büyük girdaplı nehirler derin vadiler yaratmıştır ve bunlardan sadece bir kaçı sayesinde kuzey sahilinin iç kesimlerine kısmen ulaşabilir. Bir bütün olarak bu bölge, tepelerin ayırdığı geniş ovalar ve yüksek dağ sırtlarından oluşan bir platodur. Bu platoda yer alan sönmüş yanardağların püskürmeleri sırasında oluşan güney uzantıları, ovalar üzerinde yükselmektedir (Sinclair 1987:62).

Günümüzde bu bölgedeki yüksek irtifalı alanlar bile, büyük ölçüde ormanlardan yoksundur. Bunun yerine flora, sürü sahipleri tarafından otlak olarak kullanılan ince çimen tabakaları, bazı yerlerde de hiçbir bitki örtüsünün bulunmadığı alanlardan oluşmaktadır. Ancak, bazı yerlerinde hâlâ ormanlar olan Doğu Toroslar'ın güney yamaçlarına bakıldığında, tepeler ve dağlarda eskiden ormanlık alanların bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgede M.Ö. 6. ya da 5. binyıldan beri hüküm süren sıcak ve kurak yazlar ve sert kışların, doğal bitki örtüsü üzerinde çok fazla etkili olup olmadığı konusu şüphelidir. Diğer yanda, aşırı soğuk kışların yüksek irtifalarda ormanların doğal yenilenmesini güçleştirdiği gerçeği göz ardı edilemez. M.Ö. 2. ve 1. binyıllarda ağaç örtüsünün yoğun ve yaygın olduğu tahmin edilmektedir. Ormanların insan eliyle tahrip edilmesi muhtemelen İlk Tunç Çağı ya da belki daha da öncesinde başlamıştır. Ancak Doğu Anadolu'nun büyük kesiminde Orta Çağ sonlarında dahi ormanlar bulunması nedeniyle, bu tahribat çevre üzerinde büyük ve yoğun bir etki yaratmamıştır. Osmanlı Dönemi'nden önce var olan eski orman kalıntılarının izlerini görmek halen mümkündür. Ormansız bu alanlar, günümüzde bazen çalılık, bazı yerlerde de ince bir bodur meşe örtüsüyle kaplanmıştır. Bu bölgedeki ormanlara verilen aşırı zarar, Osmanlı Dönemi ya da biraz daha öncesinde başlamıştır. Ağaç örtüsünün ortadan kalkmasının doğal bir sonucu olarak gelen şiddetli erozyonlar coğrafi görünümü büyük ölçüde değiştirmiştir. Toprak kaybı, dağ yamaçlarında kalan ağaçların da sonunu hazırlamıştır (Sinclair 1987:57). Daha yumuşak çökel kayalar ve üzerlerindeki toprakların, özellikle karların erimeye başladığı bahar mevsimi başında sürekli olarak yağmurlar ve akarsular tarafından yıkanıyor olması, dağ içi ovalarda bitki yetişmesini çok güçleştirmektedir.

Ağaç örtüsünün geniş çaplı yok edilmesi nedeniyle, antropojenik faktörler, doğunun dağlık arazisindeki iklim değişikliğini etkilemiştir. Bu bölgede ağaçlar çeşitli nedenlerle kesilmiştir, an-

cak en sistematik zarara, kırsal toplulukların yerleşik düzene geçmesiyle başlayan otlak ve ekili alanlar gereksinimi yol açmıştır. Son zamanlara ait örnekler, çoban grupların da ormanlara ciddi zarar verebileceğini göstermiştir. Dağ otlaklarında otlatılan keçi sürülerinin ağaç filizleri ve yapraklarını yemesiyle verilen zarar, sürekli ve mevsimlik yerleşmelerin yoğunluğuyla orantılıdır. Bu nedenle, Tunç ve Demir Çağlarında bu zararın çok büyük boyutlu olmadığını varsayabiliriz.

Bu bölgede doğan başlıca nehirler, Fırat'ın belli yerleri dışında geçişe elverişli değildir ve bu nedenle sulu tarımda geniş çaplı kullanılmazlar. Ancak Kuruçay ve Aras gibi nehir vadileri boyunca uzanan otlaklarda otlayan büyük sürüler için başlıca su kaynağını teşkil ederler. Yoğun çobanlık yapılmasında sularının büyük önem taşıdığı diğer iki nehir ise, Fırat'ın kuzey kolu olan Karasu ve güney kolu olan Murat'tır. Keban Barajı'nın yapımından önce, geniş bir vadinin batı ucunda Murat, Karasu'ya kavuşuyordu. Hem Murat, hem de Kuruçay'ın geçen binyıllar içinde akış yönlerini önemli ölçüde değiştirdikleri anlaşılmaktadır. Bu süreç içinde, yakınlarında yer alan çok sayıda arkeolojik yerleşim yeri ortadan kalkmış olmalıdır. Fırat ve kolu Murat, yoğun tarımın prehistorik dönemlerden beri sürdürüldüğü bu bölgenin batı kesiminde çok verimli vadiler ve havzalar sunmaktadır.

Res. 132: Doğunun dağlık arazilerinde sürekli yerleşmeler için en ideal ortamları geniş dağ vadileri sunmaktadır. Bu tür köylerde, evler kümeler halinde yer almaz ve köy, dağ yamaçlarına doğru değil, vadi boyunca yayılma eğilimi gösterir.

ELAZIĞ, MALATYA VE ELBİSTAN OVALARI

Doğu Anadolu'da Elazığ ve Malatya illerinde yer alan, Fırat ve kollarının suladığı ovalar ve nehir vadileri, prehistorik dönemlerden beri çiftçi toplulukları ve çoban gruplar için verimli habitatlar sunmaktadır. Elazığ'daki çok dönemli höyüklerin çoğu, M.Ö. 6. binyıldaki basit başlangıcından itibaren kırsal sosyo-ekonomik örgütlenme ve yerleşme tarihinin bölgedeki devamlılığı konusunda en iyi örnekleri vermektedir.

Deniz seviyesinden 1050 m yükseklikte, kuzeydoğu-güneybatı ekseni boyunca uzanan 16 km uzunluğunda bir çukurluktan oluşan Elazığ alüvyon ovası, Doğu Anadolu'nun bu kesiminde en yoğun yerleşim gören nişlerden biridir. 2-4 km genişliğinde, yüksek bir sönmüş volkanlar kuşağı kuzey tarafında bu ovayı kuşatmaktadır. Meryem Dağı ve Mohu geçidi, alüvyal yüzeyini önceden Haringet Çayı'nın suladığı, Elazığ'ın doğusunda yer alan 400 km^2'lik Altınova (Uluova Havzası)'dan ayırmaktadır. Bu havza güneyde Mastar, Çelemik, Sivrice ve Kamışlık dağlarıyla kuşatılmıştır.

Bu bölgedeki dağ içi ovalarda, Ekim ayından Nisan sonuna kadar, toplam 3 aya yaklaşan bir sürede don olur ve bunun yaklaşık % 20'lik kısmının baharda meydana gelmesi, tarıma önemli derecede zarar verebilmektedir. Yine de, şimdi Keban Barajı'nın suları altında kalan Altınova gibi

kışın ısının sıfırın altına düştüğü kapalı habitatlarda, yazın ısının 25 C°'ye ulaştığı iklim, dağlık arazilerde olduğundan biraz daha ılıman geçer. 1938'den 1975'e kadar bölgedeki yağış miktarı 270 mm ve 572 mm arasında değişmiş ve yıllık ortalama yağış miktarı 428 mm olarak hesaplanmıştır (Sergün 1975:18-22). Tunç Çağı ve öncesinde Altınova muhtemelen daha da nemliydi ve bu nedenle çok çeşitli tahılların kuru tarımı için elverişli bir ortam sağlıyordu. Fırat'a doğru akan Murat Nehri kenarında, yabani üzüm, şamfıstığı ve alıç veren, kavak, dişbudak ve karaağaç ormanları vardı.

Aşvan Havzası, Elazığ ilinde başka bir önemli habitattır. Aşağı Murat Vadisi'ndeki bu kapalı havza, deniz seviyesinden yaklaşık 720 m yüksekliktedir ve kuzey sınırını nehir belirlemektedir. Aşvan'ın yaklaşık 15. km'deki akıntı yönünde, Fırat ve Murat nehirleri Keban'ın eski kanyonu üzerinde birleşirler. Bölgesel stratigrafiden, bol su kaynakları, iyi tarım toprakları ve geniş otlakları olan Aşvan Havzası'nın, prehistorik dönemlerden beri toplulukları cezbettiği anlaşılmaktadır. Yukarı taşkın ovasındaki aşırı çökelme, insan eliyle yapılan orman tahribinin havzanın daha yüksek yerlerinde büyük çaplı erozyona neden olduğunu kanıtlamaktadır. Nehir terasları ve çökeller, bu bölgenin jeomorfolojisinin önceden farklı olduğuna işaret etmektedir. Dere yatakları da, yağışın eşit şekilde dağılmadığını ve bu durumun Aşvan Havzası ve çevresindeki ekosistemde ve toprak kullanımında muhtemel değişikliklere neden olduğunu göstermektedir (Sagona 1994:1, dipnot 8).

Buradaki yerleşmeler, Murat'ın bir kolu olan Kuruçay boyunca uzanmaktadır. Bu bölgedeki en büyük yerleşim yeri olan Aşvan Kale, çiftçilik için ideal bir habitat olan verimli Murat kavsi dahilinde yer almaktadır. Daha yukarda, engebeli yüksek havzanın ortasında ve Kuruçay'ın yaklaşık 4 km güneyinde, etrafında iyi otlakların bulunduğu Taşkun Kale vardır. Taşkun Mevkii'nin yeri de eski çiftçilerin tercih ettiği doğal çevreyle ilgili bazı işaretler vermektedir. Kabaca dairevi şekle sahip, yaklaşık 110 m çapında olan ve bir kaynak yakınında yer alan bu alçak höyük, prehistorik dönemlerde meşenin çoğunlukta olduğu bir orman örtüsüyle kaplı olması gereken (Sagona 1994:1, dipnot 7) ve bu nedenle kuru tarıma çok elverişli olan bir alanda bulunmaktaydı.

Yine Elazığ'da yer alan Baskil çevresinde çok sayıda Tunç Çağı yerleşmesi vardır. Burası ortalama 1500 m yüksekliği olan bir yüksek platodur ve dağlar buradan Fırat Nehri kavsine doğru alçalmaya başlar. Dağlardan aşağı doğru akan nehirler ve küçük akarsular çok sayıda alüvyal taşkın ovaları yaratmıştır. Bunlardan en büyüğü Kale Köy'dür. Bu ova, İmikuşağı ve Hasikli yakınında dikkate değer ölçüde genişlemekte ve Habibuşağı yakınında sona ermektedir. Bu noktada nehir güneydoğuya doğru, derin bir kanyon içinden akar. Çoğunluğu bu nehir kenarında yer alan büyük höyükler, hiç şüphesiz M.Ö. 4. binyıldaki büyük ölçekli yerleşmelere ait mimari kanıtlar gizlemektedir. Hem sürekli köyler hem de mevsimlik yerleşim yerlerini barındıran daha küçük yerleşmeler daha iç kesimlerde ve genellikle kaynakların yakınında yer almaktadırlar. Baskil Platosu'nun güneybatısında nehir başka bir dağ bariyerinin içinden geçtikten sonra Malatya Ovası'na ulaşır.

Elazığ'a bağlı Maden ilçesi Güneydoğu Anadolu'ya geçiş sağlamakta ve burada Yukarı Dicle Vadisi, Siirt'e doğru önemli bir güzergâh oluşturmaktadır.

Yaklaşık 900 m yükseklikte yer alan Malatya Ovası, Doğu Anadolu'daki en büyük havza ve yerleşik toplulukların sürekli yerleşmeler kurdukları ve geç prehistorik dönemlerden beri geliştirdikleri az sayıdaki yerlerden biridir. Küçük Tohma havzasıyla birlikte bu ova, batısı, güneyi ve doğusunda Toroslar, kuzeyinde ise Hekimhan ilçesinin tepelik kesimiyle çevrilmiştir. Tohma Çayı Malatya Ovası'nı Fırat'a doğru batı-doğu ekseninde aşar. Alçak tepelikler Fırat'ın doğu kıyısına kadar uzanmaktadır. Bu nehir ovayı Suriye-Mezopotamya merkezleriyle bağlamış ve güneyden gelen etkilere bir geçiş kapısı işlevi görmüştür (Burney 1993). Arkeolojik belgeler, M.Ö. 4. binyılın sonunda Malatya Ovası'nın Suriye-Mezopotamya ve bu bölgedeki dağlık arazi toplulukları arasındaki ana bağlantı noktası haline geldiğini göstermektedir. Malatya Ovası'nı geçen Fırat Vadisi boyunca uzanan Tunç ve Demir Çağı yerleşmelerinin günümüzdeki dağılımının, ilk yerleşmelerin dokusu ve yoğunluğu hakkında dağınık bir tablo çizmesi ise, bu nehrin akış yönünde

sık sık ortaya çıkan değişikliklerin bazı höyüklerin tahrip, diğerlerinin de izole olmasına yol açmasından kaynaklanmaktadır.

Malatya'nın batısında yer alan Elbistan Ovası, zengin dağ otlaklarının yer aldığı Güneydoğu Toroslar içinde, oldukça büyük başka bir havzadır. Malatya Ovası'nın kuzeyinde, Kuruçay ve Tohma Çayı, kuzey-güney ekseninde akarak dar vadiler ve derin kanyonlar meydana getirmişlerdir. Dağlar arasında küçük akarsuların ikiye böldüğü, birkaç taşkın ovası yer almaktadır. Gürün ve Darende ilçelerinde, Tohma Çayı'nın çorak vadisinde yer alan eski yerleşmeler azdır ve seyrek şekilde dağılmışlardır (Yakar 1985:255). Bu iki dağlık ilçe, Güneydoğu Anadolu'yu Malatya üzerinden İç Anadolu'ya bağlayan ana ticaret yolu üzerinde yer almaktadır. Buradaki Tunç ve Demir Çağlarına ait yerleşmeler, bu iki bölge arasındaki ekonomik etkileşimde rol almış olmalıdırlar.

Malatya ilindeki dağınık yerleşmelere sahip diğer ilçeler arasında, Malatya'yı Sivas'a bağlayan doğal güzergâh üzerinde yer alan Hekimhan, Yazıhan ve Hasançelebi gelmektedir. Bu ilçelerde yer alan höyüklerin yeri, Tunç ve Demir Çağlarında buraya yerleşenleri, sadece su kaynakları ve tarıma elverişli toprakların değil, yakında yer alan maden kaynaklarının da cezbettiğini akla getirmektedir. Alacahan'dan Ulaş'a kadar uzanan Kangal ilçesi, çok sayıda yüksek platonun yer aldığı tepelik bir bölgedir. Kızılırmak ve Fırat'ın kolları sayesinde iyi sulanmasına ve zengin tuz çökellerine sahip olmasına rağmen, eski yerleşim yerlerine ait belirtileri izlemek oldukça zordur. Arazi ıslah projeleri ve sürekli erozyon, özellikle Reşadiye, Deliktaş ve Tecer Dağları yakınında yer alan bazı alçak höyükler ya da tepeüstü yerleşmelerinin bazı tabakalarını yok etmiş olabilir (Yakar 1985:255).

KARS, ERZURUM, ERZİNCAN, TUNCELİ VE BİNGÖL DAĞLIK ARAZİLERİ

Bu bölgedeki iyi kaliteli toprakları olan sayısız doğal çukurluklar, geç prehistorik dönemlerden beri hem çiftçiler hem de çobanlar için uygun habitatlar yaratmıştır. Doğu Karadeniz kıvrımlarının güneyindeki ikinci dağ silsilelerinin yarattığı, batı-doğu ekseninde uzanan dağ içi ovaların çoğu küçüktür. Ancak Erzurum'un batısındaki Aşkale'de olduğu gibi bunlardan bazıları oldukça geniştir. Bu ova, doğusundaki Pasinler Ovası'ndan Deve Boynu olarak bilinen eyer şeklinde geniş bir oluşumla ayrılmıştır.

Pasinler Ovası'nın güneyinde, Yukarı Aras Vadisi'nde yer alan seyrek nüfuslu bir otlak arazisi vardır. Yıllık yağışının doğunun dağlık arazilerindeki ortalama yağıştan sadece biraz daha düşük olmasına rağmen, Yukarı Aras Vadisi yine de çiftçi toplulukları için az sayıda habitat sunmaktadır.

Volkanik Kars Platosu, Doğu Anadolu'daki en verimli otlak arazilerinden biridir. Burada kışın ısı -20°C ve zaman zaman daha altına bile düşer. Bu plato güneyinde Aras Nehri, doğusunda ise Arapçay'ın dar ve derin vadisiyle sınırlanmıştır. Bu platodaki en alçak yer, deniz seviyesinden yaklaşık 1250 m yüksekte yer alır. 3111 m yükseltili Allahüekber Dağı ve Hacıhalil, Alaca, Akbaba, Üç Oğlan ve Büyükyahni gibi bir sönmüş volkanlar dizisi, bu platoyu oldukça düz birkaç alana bölmektedir.

Kars'ın kuzeyindeki bölge, daha yüksek ve belirgin bir rölyef gösterir. Buradaki en büyük coğrafi özelliklerden biri Ardahan volkanik ovasıdır. Allahüekber Dağı'nda doğan Kuruçay (Kura), bu ovayı geçer ve vadisi Ardahan ve Çıldır arasında verimli arazi parçaları sunar. Bu ilçelerde İlk Tunç Çağı'na ait yerleşim yerleri, Erzurum ve Erzincan illerinde olduğundan daha yoğun dağılım göstermektedir.

Erzurum, Tercan ve Erzincan kapalı havzaları, Aras Vadisi'nin batısı ve Aşkale Ovası'nın güneyinde yer alan Vican ve Pekeriç ovalarını da sulayan Karasu'nun akış yönünde uzanmaktadır.

Erzurum Ovası, hem çobanlık hem de tarım üzerine kurulmuş ekonomiler için uygun bir doğal çevre sunmaktadır. Yıllık yaklaşık 300-400 mm yağış alan bu habitatın aşırı karasal bir iklimi

vardır. Kışın ısı -15-20°C arasında değişir ve ısının 20-28°C civarında seyrettiği yazlar, kısa sürer. Tahılların 1900 m yükseklikte yetişebilmesi ve yaz ve bahar yağışlarının sulamayı gereksiz hale getirmesine rağmen, uzun süren kışlar ekim ve hasata engel olmaktadır. Erzurum Ovası'ndaki birkaç çiftçi köyünün Tunç Çağı'na ait höyüklerin yakınında yer alması, bu habitatların tarıma elverişli olduğunu doğrulamaktadır.

VAN HAVZASI VE AĞRI, HAKKÂRİ, MUŞ VE BİTLİS DAĞLIK ARAZİLERİ

Muş'un kuzeyinde yer alan Murat Nehri Vadisi de dahil olmak üzere, bu bölgedeki bazı alanlarda kötü kaliteli toprak sorunu yaşanmaktadır. Van Havzası'nın kuzeyinde yer alan geniş Karaköse dağ içi vadisinin içinden akan bu nehir, vadiyi çevredeki dağlardan getirdiği çakıl taşlarıyla kaplamıştır. Daha güneyde, çiftçilik için pek uygun olmayan Bulanık ve Patnos arasında yer alan bölge ise, günümüzdeki gibi geçmişte de otlak arazisi olarak kullanılmış olmalıdır.

Van Havzası'ndaki en eski yerleşim izleri M.Ö. 5. binyıla ve hatta bazı bölgelerde daha da erken bir döneme tarihlenebilir. Yüzey araştırmaları, bu havzadaki en yoğun yerleşimin İlk Tunç Çağı ve Orta Demir Çağı'nda yaşandığına işaret etmektedir. Kuzeyi, doğusu ve güneyinde sarp dağlarla çevrili bu havzanın yüksekliği, 1646 m'de bulunan göl yüzeyi ile deniz seviyesinden 1859 m yüksek yerler arasında değişmektedir. Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyıları sığdır ve doğudaki küçük alüvyon ovalarını Bendimahi, Erciş ve diğer küçük nehirler sular. Zilan Dere ve birkaç küçük akarsunun suladığı Erciş Ovası, üç tarafında dağlar, dördüncü tarafında ise Van Gölü ile çevrilmiştir.

Van Havzası, Aralık ve Mart ayları arasında ısının sıfırın altına düştüğü karasal bir iklime sahiptir. Kışın gölün sığ kesimleri donar ve yüksek irtifalı yerlerde kar 7 ay boyunca kalkmayabilir. Yine de kışlar, Erzurum Havzası'nda olduğu kadar soğuk ve yoğun geçmez. Kuraklık, hidroloji, toprak kalitesi ve yüksek rölyefle ilgili sorunlara rağmen, Van Havzası'nda tarım çeşitli yoğunluklarda ve değişik yöntemler kullanılarak sürdürülmektedir (örn. sulama, kuru tarım vb). Bu havzadaki ortalama yıllık yağış 300-400 mm arasında seyretmekte, ancak bunun sadece % 6'lık kısmı bitkilerin gelişme dönemine denk düşmektedir. Yağışın kuru tarım için yeterli olmasına rağmen, diğer faktörler tarım kapsamını kısıtlamaktadır. Kurak yazlar ve toprağın kötü kaliteli olması, yazın tahıl yetiştirilmesini zor ve pek güvenilir olmayan bir riziko haline getirmektedir. Toprağın kötü kaliteli olması, ormanların tahrip edilmesi nedeniyle meydana gelen erozyonlarla doğrudan ilişkilidir. Bu bölgede ağaçların yok edilmesi, en azından Bizans-Selçuklu dönemlerinden beri büyük çoban ve çiftçi gruplarının yoğun şekilde yerleşmesiyle ivme kazanmıştır. Özellikle ağaç örtüsünün yok edildiği sarp dağ yamaçlarını etkileyen ve geri dönüşü olmayan bu erozyon, bu bölgedeki çoğu dağ içi ova ve vadinin üst toprak kalitesini düşürmüştür.

Gölün doğu ve kuzeydoğu kıyılarına yakın eski yerleşmelerin dağılım dokusunu incelerken, Tunç Çağı'na ait kırsal yerleşmelerin yükselen su seviyesinin altında kalmış olabileceği ihtimali akıldan çıkarılmamalıdır. Van Gölü'nün sık sık taşması, kıyıya yakın alçak irtifalı köy ve kasabaların su altında kalması ve tarlalarının da bataklık haline gelmesine neden olmuştur. Örneğin, 1806 yılında Jaubert, Van Gölü'nün su seviyesinde Erciş kasabası ve Van civarını tehdit eden bir yükselme tespit etmiştir (1821:139). 19. yüzyıl başında, yaklaşık 10 yıl süren buna benzer bir olay, kıyı hattının Erciş'e doğru 1600 m ilerlemesiyle sonuçlanmıştır (Brant 1840:403). Gerçekten de, göl 1839'da 2 m ve 1841'de toplam 4 m yükselmiş ve sonradan bir ada haline gelen Erciş'in boşaltılmasını gerektirmiştir (Loftus 1855:318). 6 yıl sonra, 1847'de sular hâlâ yükseliyordu (Hommaire 1854:6). Layard 1850'de bu bölgeyi ziyaret ettiğinde suların "son birkaç yılda" yükselmiş olduğunu onaylamış ve göl kıyısı yakınında yer alan pek çok köyün kısmen sular altında kaldığını belirtmiştir. Hâlâ oturulan İskele dışında, yerleşimin büyük kısmı su altındaydı (Layard 1853:408; Loftus 1855:318). 1860'ların başında, göl seviyesi yükselmeye devam etmiş

ve 1875'de en uygun seviyeye ulaştıktan sonra, 1898'e kadar bu eğilimi sürdürmüştür (Lynch 1901:49).

Tektonik güçlerin oluşturduğu bu büyük göl, yüksek alkalinin yanı sıra florür, karbonat ve sülfat gibi kimyasal maddeler ihtiva eder. İçlerinde Gürpınar ve Van ovalarını sulayan Hoşap ve Çorak'ın da yer aldığı sayısız küçük nehir ve muhtemelen birkaç yer altı nehri de buraya akmaktadır. Hiç kurumayan bu akarsularda az miktarda alabalık (Salomonidae) yaşar. Bu balıklar bahar sonu ve yaz başı nehirlerin ağzında toplanır ve yumurtlamak için nehrin yukarı kısmına doğru yüzerken kolayca yakalanırlar. Van Gölü'nde gözle görülür bir dış akım olmamasına rağmen, buharlaşma nedeniyle yazın göl seviyesi sabit kalmaktadır.

Van Gölü'nün batısında arazi büyük ölçüde dağlık ve yüksek yerler otlak bakımından oldukça zengindir. Bu bölgede 1564 m'de yer alan, yaklaşık 66 km uzunluğunda ve 20-23 km genişliğindeki Muş Ovası, çobanlık ve sadece küçük ölçekli çiftçilik için uygun bir habitat sağlamaktadır. Van Gölü'nün bir batı uzantısı olan bu eski göl yatağı, çok sayıda akarsu tarafından sulanmasına rağmen, bazı yerleri çorak ve taşlıdır. Drenaj çok zayıftır ve kalın bir kumtaşı konglomeranın üzeri düşük kaliteli toprakla örtülüdür.

Res. 133: Hayvancılığa oranla tarım dağlık arazilerde ikinci planda kalmaktadır. Köylerin planları, evlerin dağılımı, özellikle ahır ve ağılların sayısı, büyüklüğü ve kışın tüketilmek üzere damların üzerine yığılan yem miktarı bunu açıkça göstermektedir.

Kışların Erzurum'da olduğundan daha kısa sürmesine rağmen, Muş Ovası çok kalın bir kar tabakasıyla kaplanır, kaynaklar donar ve nehirlerin bir kısmı da buz tutar. Yazlar sıcak geçer ve ovayı çevreleyen tepeler bağcılık için ideal bir ortam yaratır. İklimin getirdiği kısıtlamalara ve düşük toprak kalitesine rağmen bu ova ve çevresi, değişik yoğunluklarda olmakla birlikte, geç prehistorik dönemlerden beri yerleşim görmüştür. Arkeolojik araştırmalar Muş Ovası'nda özellikle İlk Tunç Çağı'nda yerleşildiğine işaret etmektedir. Buna muhtemelen geçim seviyesinde tarım üretimi yapılabilmesi için en uygun iklim koşullarının M.Ö. 3. binyılda var olması neden olmuştur.

GELENEKSEL YERLEŞME DOKUSU VE TOPRAK KULLANIMI

Kuzeyde Doğu Karadeniz Dağları'ndan güneyde Doğu Toroslar'a kadar uzanan Doğu Anadolu dağlık arazilerinin sadece küçük bir kesimi ve toplamda bütün alanın sadece % 10'luk bir kısmı yoğun şekilde ekilip biçilmektedir.

Ağrı ilinde 11.448 km^2lik arazinin sadece % 18'i tarım, buna karşın % 60'lık kesimi otlak amaçlı kullanılmaktadır. Diğer yanda, 9.951 km^2lik Elazığ ilinde toprak kullanım oranı, tarım için % 26, otlaklar içinse % 15.6 olarak değişmektedir. Aynı durum, 8676 km^2lik bir alanı kaplayan Tun-

celi ilinde de gözlenmekte ve tarım için % 13.1, otlaklar içinse % 5.6 oranında toprak kullanılmaktadır. 12.165 km²lik Erzincan ilinde % 16.8 ekili alan ve % 17.5 otlak ile oran hemen hemen aynı seviyededir. 26.582 km²lik Erzurum ilinde ise, % 49.7'lik bir alanı kaplayan otlaklar, % 23.1'lik tarım arazilerine karşı yoğun çobanlık yapıldığını göstermektedir. 19.407 km²lik Kars ve 8.676 km²lik Muş illerinde de, çoban toplulukları yaklaşık % 55 oranında geniş otlakları kullanmakta ve tahıl tarımı ancak toprağın % 22'lik oranında yapılmaktadır (Zimansky 1985:15).

Osmanlı Dönemi'nde olduğundan daha az bir derecede olmakla birlikte, geleneksel göçebe çobanlık halen uygulanmaktadır (Maunsel 1894). Günümüzde Kürt göçebeler bu ekonomik stratejinin en iyi örneklerini vermektedir. Yakın zamana kadar göç yolları, yazı geçirdikleri Muş Ovası dışındaki otlaklar ve Diyarbakır'da yer alan kışlakları arasındaki uzun mesafeleri kapsıyordu. Her bir aşiret ve aşiret grubunun kat ettiği mesafeleri, alçak arazilerde bulunan kışlaklarının yeri de dahil olmak üzere, birkaç faktör belirliyordu. Kışlakların seçiminde ise, yerleşik gruplarla bir arada yaşama tarzları etkili oluyordu.

Geçen yüzyılın başına kadar, bu bölgedeki uzak dağlık habitatlarda yaşayan göçebe aşiret kolları ve alt gruplar, derin dağ vadilerindeki daha korunaklı ve biraz daha ılıman ikinci konak yerlerini korumuşlardır. Kışı bu kışlaklarda geçirdikten sonra baharda, sonbahar başına kadar kaldıkları, dağlık arazi otlaklarında yer alan yaylalarına geri dönmüşlerdir. Kara keçi kılından yapılan çadırlar, esas olarak Kürt aşiretleri tarafından kullanılıyordu. Bazı Türkmen aşiretlerinin kullandığı, yalıtımı daha iyi olan beyaz renkli Orta Asya yurtları ise, küçük olmalarına rağmen daha iyi barınma olanağı sağlıyordu. 20. yüzyıl içlerine kadar devam eden yerleştirme süreci içinde, yarı göçebe grupların kışlaklarda kurdukları çadırların yerini, doğal olarak daha iyi koruma sağlayan kulübeler almıştır.

ELAZIĞ, MALATYA VE ELBİSTAN OVALARI

Doğu Anadolu'nun bu kesimindeki Fırat ve başlıca iki kolu boyunca uzanan şehir ve köy yerleşmelerinde yaşayan, etnik açıdan farklı nüfuslardan bahseden Lynch, çoğu Türk topluluklarının tarımla uğraştığını belirtmiştir. Kasabalarda yaşayan Türkler ya hükümet hizmetinde ya da özel sektörde çalışmışlardır. Lynch Kürt nüfusun, yerleşik olanlar ve halen göçebe bir hayat süren ve aşiret halinde örgütlenenler olmak üzere iki gruba ayrıldığını gözlemlemiştir (1901:417-418). Lynch "Ovada yaşayan Kürtler, birbirlerinden sadece elde ettikleri sosyal yaşam düzeyleri ile ayırt edilmezler. Dilleri ve inançlarındaki temel farklılıklar nedeniyle de bölünmüşlerdir. Küçük As-

Res. 134: *Solda*) Kapalı merkezî avluya sahip bir kerpiç ev. Evin oturma alanları, samanlık, alet edevat yeri gibi farklı kesimlerini birbirine bağlayan avlunun kendisi de önemli bir faaliyet alanıdır. Merkeze yerleştirilen bu tür avlular, Anadolu köy mimarisinin önemli bir özelliğidir. Sağ taraftaki ahırın girişi ayrıdır. *Sağda*) Otlar biçilir ve kışlık yem olarak köye götürülmek üzere hazır hale getirilir.

ya'daki Sivas ili civarından güneyde Malatya ötesine ve Fırat'ın iki kolu arasında Muş civarına kadar olan yerlerdeki Kürtler, resmi kayıtlarda Müslüman olarak sınıflandırılmış olmalarına rağmen, ne tam olarak dinin gereklerini yerine getirir ne de tahminen akraba ırktan olan komşularıyla aynı lehçeyi konuşurlar" diye not düşmüştür (1901:418).

Elazığ ili ve özellikle bugün Keban Barajı suni gölünün kapladığı alan, kırsal yerleşmeyle ilgili en ilginç etnografik malzemeyi sunmaktadır. Bu bölgedeki eski kerpiç evler, basit tek katlı evlerle iki ve hatta üç katlı evler arasında değişmektedir.[261] Zemin katta bir avlu, ahır, kiler, samanlık ve çark adı verilen bir el yıkama yeri bulunur. Üst kat, içinde bir misafir odası ve mutfağın da bulunduğu birkaç odaya bölünmüştür. Tuvalet çoğu zaman dışardadır. Zemin kattaki iç avlu, ev ile ilgili faaliyetlerin sürdürüldüğü merkez konumundadır. Özellikle yazın kadınların kullandığı dokuma tezgâhı bile buraya yerleştirilir. Sebzeler kurutulmak üzere güneş ışığı alan yerlere asılır. Avluda hiç değişmeyen bir yapı, bulgur kaynatmak, su ısıtmak ve genel yiyecek hazırlama faaliyetleri için kullanılan, at nalı biçimli ocaktır. Bacası olan başka bir ocak, bu avludaki diğer bir duvarın yanında yer alır.

Ahırın altlarında yemliklerin bulunduğu yüksek pencereleri vardır. Ahır sığırlar, atlar ve koyunları barındırmak üzere bölümlere ayrılmıştır. Yumuşak taşlardan oyulan yemlikler, atlar için 100 cm, sığırlar için 80 cm ve koyunlar için 50 cm yükseklikte yapılır. Evlerin tek katlı olduğu geçmiş dönemlerde, ahırdaki taş platform soğuk kış aylarında hayvanlar ve hane halkı tarafından paylaşılıyordu. Bazen ahşap kazıkların desteklediği kalaslardan yapılan ve ahırın hemen üstü ve evin ikinci katının altına inşa edilen bir çekme kat, soğuk kış gecelerinde yatma yeri olarak kullanılır ve tezekler de ahırın damında kurutulur.

Duvar temelleri, çukurlar içindeki taş setlerden yapılır ve çift katlı evlerde 100-150 cm derinliğinde ve 65 cm genişliğindedirler. Özellikle nehir vadileri yakınında ya da su seviyesinin yüksek ve toprağın nemli olduğu yerlerde, taş temel duvarı zemin seviyesinden yaklaşık 100 cm yükseklikte yer alır. Bu noktadan itibaren duvar ya 48 x 28 x 10 ya da 42 x 14 x 10 boyutlarındaki ahşap kalıplarda yapılan kerpiçle örülür. Daha ince olan kerpiç tuğlalar, genellikle hafif olması gereken üst kat duvarlarında kullanılırlar. Ahşap ve çamurdan inşa edilen düz dam, önemli bir faaliyet alanıdır ve bulgur, sebze ya da meyve kurutmak için kullanılır. Sıcak yaz gecelerinde hane halkı genellikle damda uyur ve burayı bir açık hava uyuma platformu olarak kullanırlar. Büyük evlerde, dama destek olması amacıyla ahşap sütunlar kullanılırken, daha küçük evlerde, iskeleti oluşturan ahşap hatıllar duvarlar üzerine yerleştirilir. Ahşap yapı, 20 cm kalınlığında saman ya da hasırla kaplanır ve üzerine tuzla karışık çamur (*püşürük*) sıvanır.[262] Bunun üzerine 10-15 cm kalınlığında döşenen kil ve çamur tabakası (*caşgan*), ağır bir taş silindirle sıkıştırılarak düzlenir. Her yıl bahar yağmurlarından sonra onarılan bu tabaka sayesinde dam su geçirmez. Şiddetli yağmurlar esnasında akıp gitmesini önlemek için, damın etrafına bir ya da iki sıra taş döşenir ve bazen de caşganın içine saman karıştırılarak damın daha dayanıklı olması sağlanır.

Elazığ'da olduğu gibi, Tunceli ve Sivas'ın da uzak bölgelerinde, köy mimarisinin daha arkaik türlerine halen rastlamak mümkündür. Elazığ iline bağlı Pulur köyünde batık zeminli köy evleri yakın zamana kadar görülebiliyordu. 19. yüzyıl ve 20. yüzyıl başına ait tek katlı birkaç evin tabanı zemin seviyesinin 1.5-2 m altında kalmıştır. Bu penceresiz evlere ahşap bir merdiven yardımıyla çatıdan giriliyordu (Erdentuğ 1968). 1960'larda bu evlerin çoğu samanlık haline getirilmiştir.

Halen Elazığ'ın Harput ilçesinde görülebilen 19. yüzyıldan kalma, kaleye benzer taş evler bu bölgeye ait başka bir kırsal mimari tarzı yansıtmaktadır. Bu tür evleri, izole dağ içi habitatlarda ve

261 Bu bölgedeki kırsal mimari ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Bunlar arasında Alpöge 1971; Aurenche ve diğ. 1997; Bazin 1989; Koyunlu 1979, 1982; Peters 1976, 1979, 1982.

262 Aynı madde çamur zeminleri yapmak için de kullanılıyor, ancak o zaman bu karışıma doğranmış saman da karıştırılıyordu.

özellikle izinsiz giren göçebe çobanların bir tehdit unsuru oluşturduğu doğunun dağlık arazilerinde yaşayan yerleşik topluluklar inşa etmiştir.

Elazığ ilinde yoğun tarım ve hayvancılık her zaman için köy ekonomilerinin temelini oluşturmuştur. Bazı bölgelerde doğal bitki örtüsü ve sürekli ekip biçmeye zarar veren aşırı otlatma nedeniyle toprak besleyici değerini kaybetmiştir. Bu durum erozyona ve toprakta kalker birikmesine yol açmakta ve tarım yapmak ancak bir tarlanın üç yılda bir ekilmesi halinde mümkün olmaktadır (Sergün 1975:35). Bunun yanı sıra, Haringet Çayı ve Murat'ta olduğu gibi, nehir vadileri ve akarsular kenarındaki yerlerde su seviyesinin yüksek ve drenajın yetersiz olması, alüvyon topraklarını bataklık hale getirmekte ve ekip biçmeyi güçleştirmektedir. Bu nedenle, sorunlu toprakları olan bölgelerde yaşayan kırsal toplulukların çoğu çavdar yetiştirmekte ve ekonomilerinin temeli olarak hayvancılığı tercih etmektedir.

Tarımın baş ekonomik faaliyet olduğu ilçelerde, her ailenin sahip olduğu hayvan sayısı birkaç baş koyunu geçmez. 1838'de bazı köyleri ziyaret eden Brant, Alişan'ı şöyle anlatmıştır: "Her köylü, toprağında çeşitli tahıllar yetiştirmek üzere kullandığı bir çift öküz, 2-3 inek ve birkaç koyuna sahip. Ovada ne otlak ne de boş arazi var. Bu nedenle inekler beslenmeleri için gündüz dağlara götürülüyorlar. Yoksa hayvanlar bütün yıl boyunca kıyılmış samanla beslenmek zorunda kalacaklar" (1840:367). Anlaşılan yetersiz otlak sorununu çözmek için uyguladıkları mantıklı ekonomik strateji, sınırlı sayıda tutulan hayvanların, kapalı kışlık yerlerde beslenmelerine olanak sağlıyordu.

Sular altında kalan Altınova'da (Uluova Havzası) yer alan köylerin büyüklüğü ve dağılım düzeni, bazı habitatlarda toprağın kısıtlı taşıma kapasitesinin belli bir noktadan sonra köy topluluklarının genişlemesine engel olduğunu göstermektedir (Sergün 1975:72). Yerleşme dokusunda farklılıklara yol açan yer seçimi, topluluklar aynı etno-kültürel gelenekleri paylaşıyor olsalar bile, coğrafi faktörler ve sosyo-ekonomik örgütlenmeyle ilişkilidir. Örneğin, bu bölgedeki karma çiftçi topluluklarının oturduğu köyler, etrafı dağlarla çevrili ovaların kenarlarında yer almaktadır. Verimli ovaların içlerine yakın yerde bulunan ya da alüvyal nehir vadileri boyunca uzanan düz arazi parçaları tahıl tarımına, tepelerin alçak yamaçları ise meyve bahçeleri, bağlar ve sebze tarlalarına ayrılmıştır. Bu ayırım çiftçilerin, tepelerin daha yüksek kesimlerini genellikle yazın hayvanları için otlak alan olarak kullanmalarına olanak sağlamaktadır.

Malatya'da yerleşim yeri ve Anadolu ve Suriye-Mezopotamya'yı birbirine bağlayan doğal yollara olan yakınlık, kırsal yerleşmelerin ilçe merkezleri ve pazar kasabaları haline gelmelerinde rol oynayan en önemli faktörlerdir. Bu durum, en iyi şekilde Gürün ve Darende yerleşmelerinde gözlenmektedir. Geç Osmanlı Dönemi'nde bile Gürün'ün tüccar topluluğu, bölgedeki diğer toplulukların aksine, temiz badanalı evlerde oturmuşlardır. Zenginliklerini ise Halep, Maraş, Sivas ve İstanbul gibi uzak şehirlerle yaptıkları ticarete borçluydular (Ainsworth 1840:316). Darende'nin yerleşme hiyerarşisindeki konumu, önemli bir ticaret yolunun kısa bir bölümüne hâkim olması sayesinde elde ettiği stratejik yerinden kaynaklanıyordu. Darende kalesi, nehirden 100 m yukarıda, yaklaşık 550 x 130 m boyutlarındaki doğal bir kireçtaşı platform üzerinde yer almaktadır. Yağmur suyunu toplamak için yapılan sarnıçlar, kayanın içine oyulmuştur. Ancak kale artık kullanılmadığında, yerine yaklaşık 40 ev yapılmıştır (Ainsworth 1840:316). Darende ve Doğu Anadolu'nun bu kesimindeki benzer diğer yerleşmeler, politik istikrarsızlık ve yetersiz güvenlik nedeniyle ilçe merkezlerinin kırsal kümeler haline gelişini gözler önüne sermektedir.

Darende, Gürün ve Malatya'daki köy ve hatta kasaba topluluklarının çoğu hâlâ yaylacılık yapar ve Mayıs ayında sayısız kaynakların suladığı daha serin vadilere doğru yola çıkarlar. 19. yüzyıl başında Malatya ve çevresini gezen Ainsworth, yerleşik toplulukların mevsimlik göçünü çok güzel tasvir etmiştir. O dönemde Malatya 200 evin yer aldığı küçük bir kasabaydı. "Kasabanın yakınında çok az ağaç vardır ya da hiç yoktur. Bu nedenle, köy yazın güneş ışınlarının bütün yakıcılığına maruz kalıyor" (Ainsworth 1840:320). "Melitene'de eski duvarlar, geçitler ve hatta mazgallı bir yapıya ait kalıntılar var, ancak hepsi harabe halinde. Eskiden Malatya halkı kışın burada

yaşar ve yazın Aspuzi bahçelerine (Malatya'nın güneyinde) çekilirmiş. Ancak, Osmanlı hükümetinin askeri komutan olarak tayin ettiği Hafız Paşa Malatya'yı karargâhı haline getirdiğinde, memurlar ve ordu bütün kasabayı işgal etmiş ve halk yazlık yerinde kalmıştır. Bu nedenle, Aspuzi (İsmetpaşa), bir kasaba konforuna sahip dağınık bir yerleşme haline gelmiş, Malatya ise tamamen bir harabe kimliğine bürünmüştür" (Ainsworth 1840:321).

Orta Anadolu Platosu kadar yüksek olmamasına rağmen, 900 m yükseltili Malatya'da kışlar daha soğuk geçer. Yine de Ainsworth, halkı ciddi soğuklardan çok sıcak yaz aylarının rahatsız ettiğini yazmaktadır. Malatya'dan, biraz daha yüksekte yer alan Bey Dağı'nın eteklerindeki daha serin iklimli Aspuzi'ye yapılan geleneksel yaylacılık, uzun süreli olmalıydı. Ancak, nüfusun büyük bir kısmının nedeninin tam olarak anlaşılamadığı yüksek ateşin etkisinde kalması, sonbaharda hem Aspuzi hem de Malatya'daki sağlık koşullarının iyi olmadığını göstermektedir. Ainsworth bir tugaydaki 3000 bölükten 400 askerin bir sonbaharda hayatını kaybettiğinden bahsetmektedir (1840:321). 1839'da, Fırat'ın kolu olan Aksu deresi yakınındaki Besni'ye giden Ainsworth, bahçe ya da ağaçların bulunmadığı dar bir kireçtaşı vadide yer alan kasabada 2750 ev olduğundan ve yazın sıcak ve sağlıksız olması nedeniyle halkın köy evleri ve bağlarda yaşamak üzere kasabayı terk ettiğinden bahsetmektedir.

Ainsworth, Mayıs ayında ziyaret ettiği Malatya'nın güneybatısındaki dağlık arazinin geniş bir vadiye sahip kısmen ekili bir bölge olduğunu ve güneydeki yolu kontrol altında tutan Akça Dağ (Akdağ) Kürtleri'nin burada oturduğunu yazmıştır (1840:319). Akdağ'ın güney yamaçlarında Koçanlı aşiretine ait Kürt göçebeleri yaşıyordu ve gerçekten de bu dönemde Kürt kırsal toplulukları Güneydoğu Toroslar'ın etekleri boyunca uzanan köyler yaratmışlardı (Ainsworth 1840:327).

KARS, ERZURUM, ERZİNCAN, TUNCELİ VE BİNGÖL DAĞLIK ARAZİLERİ

Doğu Anadolu'nun bu kesiminde yer alan oldukça uzun yerleşim tarihine sahip bazı kırsal yerleşmeler, demografik ve sosyo-ekonomik değişikliklerin köy mimarisini nasıl etkilediğini göstermektedir. Bu durum özellikle bir etnik topluluğun terk edip, bir diğerinin yerleştiği köylerde ya da bir arada yaşayan etnik grup bileşimlerinde oluşan değişikliklerde gözlenmektedir.

Çetin karasal kışların olduğu bölgelerde sürekli yaşayan köy topluluklarının çoğu, evlerinin duvarlarını kalın inşa ederler. Çok rüzgarlı yerlerde, kuzeye bakan duvarlar diğerlerinden daha kalın örülür. Ayrıca, soğuk kuzey rüzgarlarından korunmak ve güneş ışığından daha fazla faydalanmak için, yatak odaları, sundurmalar, açık faaliyet alanları, hayvan barınakları ve hatta sebze tarlaları güneye bakar. Çok düşük ısılar ve güçlü rüzgarların etkisini asgariye indirebilmek için, pencereler ve kapılar çok küçük ve mümkün olduğunca az sayıda açılırlar. Kerpiç ve ahşaptan yapılan evlerde zor yerleştirilmeleri nedeniyle, pencere çerçeveleri yerine ahşap kepenkler tercih edilir.

Evin içinin küçük odalara bölünmesi sayesinde, odalar ihtiyaca göre ayrı ayrı ısıtılabildiğinden yakacak etkin şekilde kullanılır. Özellikle yakacağın mümkün olduğunca ekonomik şekilde kullanılması gereken soğuk ve uzun kış aylarında bu konu daha da fazla önem kazanır. Aşırı soğuk bölgelerde, daha yüksek vücut ısılarından faydalanılabilmek için hane halkının zemin katı hayvanlarıyla beraber paylaşması, âdet haline gelmiştir. Bu tür evlerde, bir ocağı olan basit platformlar, hane halkı için ayrılan oturma alanını belirler. Bazen alçak bir bölme duvarı, insanlar ve hayvanların kullandığı alanı ikiye ayırır.

Ev duvarları yerli gelenekler ve taş bulma faktörüne göre, taş ve kerpiçten ve ortalama 75 cm kalınlığında inşa edilir. Doğu Anadolu'nun bu kesiminin şiddetli depremlere maruz kalmasına rağmen, güçlü sarsıntılara karşı dayanıklı olmayan bu mimari tarza hâlâ bölgenin çoğu yerinde rastlanmaktadır. Düz toprak damlar 20-30 cm kalınlığında ve çok ağırdır. Her ne kadar, çökmemeleri için sürekli olarak temizlenmeye çalışılsa da, yine de yığılan kar nedeniyle kışın daha da ağırlaşırlar. Çetin geçen uzun bir kıştan sonra, genellikle duvarlar ve damların onarılması gerekir.

Bazı soğuk habitatlarda ev tabanları zeminin altına gömülür ve alçak dış duvarlar neredeyse dışardan hiç görülmez. Böylece soğuk rüzgarlara karşı büyük bir koruma sağlayan, yarısı yer altında bir yaşama alanı yaratılmış olur.

Depremlere karşı taş ya da kerpiç yapılara oranla daha dayanıklı olan, tamamıyla keresteden ya da hafif semerdamlı üst katlarının keresteden inşa edildiği evlere, Kars ili ve diğer komşu bölgelerdeki dağlık otlaklarda yer alan yayla köylerinde rastlanmaktadır. Kerestenin kullanımı çok pratiktir ve otlakları çevreleyen ormanlık alanlarda bolca bulunurlar. Kışın oturulmadıkları için, bu tür evlerin çok dayanıklı inşa edilmelerine gerek yoktur.

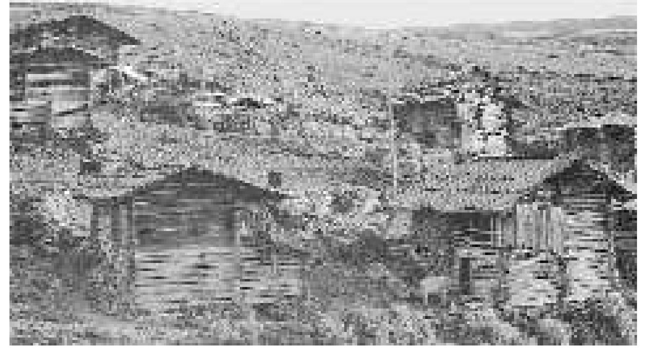
Res. 135: Kars yöresinde bir köy topluluğunun yaşadığı küçük verimli bir niş.

Erzurum ve Kars'taki çiftçiler, ekip biçmeyi etkileyen iklim engellerini dikkate almak zorundadırlar. Örneğin, yüksek irtifalı Erzurum Ovası'nda, yüksek ve soğuk çevrelerde yetiştirildiklerinde ekmeklik (*vulgare*), topbaş veya bisküvilik (*compactum*) ve makarnalık buğday (*durum*), farklı başarı sonuçları vermektedir. Soğuğa karşı çok dayanıklı olmadığı için, 1300-1400 m üstündeki irtifalarda makarnalık buğday ekiminde başarı elde etme oranı, ekmeklik ya da bisküvilik buğdaya göre daha düşüktür. Bütün yıl boyunca geceleri don meydana gelen ve iklimin ekip biçme dönemini sadece 4-5 aya indirgediği yerlerde, yerel dilde kırık ya da kırmızı olarak adlandırılan ekmeklik buğday çeşitleri bile zor yetişir. Erzurum ve Kars'ın yüksek platolarında, ekmeklik buğday ailesinin çoğu çeşidi yazlık bir ürün olarak yetiştirilir. Sadece çok soğuğa bile dayanıklı olanlar kışın da ekilir (Gökgöl 1939:553-571, 111-114 no.lu grafikler). Araştırmalar, yazlık ürün olarak 1900 m yükseklikte yetiştirilen soğuğa dayanıklı buğdayın, yaklaşık 1400 m'deki alçak irtifalarda tohum olarak kullanıldığında iyi rekolte verdiğini göstermiştir (Gökgöl 1939:581). Başka bir deyişle, Erzurum Platosu'ndaki soğuğa dayanıklı buğdaylar, Doğu Karadeniz iklim kuşağının etkisinde kalan Bayburt Ovası'nda ekildiğinde iyi rekolte vermektedir. Doğunun dağlık arazilerinde yaşayan Tunç ve Demir Çağı çiftçilerinin bunun farkına varmış olma ihtimalleri, bu iki coğrafi bölgenin aynı çoban ve çiftçi toplulukları tarafından kullanılmasına yol açmış olabilirdi.

Kuru tarıma uygun ekmeklik grubuna ait buğdaylar, 1500 m ve üstündeki irtifalarda yetişirler. Burada buğday daha Temmuz ayında olgunlaşır. Ancak don, ekili alanlara soğuk kışlardan daha çok zarar verir. Buğdayın gelişme evresinde meydana gelen Mayıs ayı donları, aşırı derecede

Res.136: *Solda*) Aras Nehri kıyısına yayılmış, sürekli oturulan bir köy. Verimli topraklar sayesinde köylüler, hayvancılığın yanı sıra tarım da yaparlar. Nehrin hiç kurumaması ve dağ otlaklarının yeterli olması nedeniyle, yaylacılık yapmaya gerek kalmaz. *Sağda*) Çamaşır yıkayan ve kayısı kurutan köylü kadınlar.

Res.137: Mevsimlik bir yayla yerleşmesinde oturan köylülerin ahşap evleri. Kışın ise daha alçak irtifalarda yaşarlar.

zarar getirmektedir. Yine yaz sonunda, güz mevsiminden hemen önce Ağustos ayında gelen donlar, ürün için çok zararlı olmaktadır. Bunun yanı sıra, aşırı sıcak yaz rüzgarları da (samyeli), toprağın nemini tamamen kurutarak ürünlerin zarar görmesine neden olabilir.

Doğunun dağlık arazilerinde 2200 m'yi aşan yüksekliklerde buğdayın yerini arpa almaktadır. Karasu'nun doğusundaki Tercan Ovası'nda, biraz daha ılıman hava koşulları, kırsal toplulukların sığır yetiştiriciliğinin yanı sıra daha yoğun tahıl tarımı yapmalarına olanak sağlamaktadır. Erzurum'dan daha farklı bir tarım kuşağında bulunan ve don yaşanan günlerin daha az olduğu ve yazların daha kurak geçtiği Erzincan Ovası'nda da aynı durum geçerlidir.

Erzurum Havzası ve çevresinde geleneksel köy ekonomisi hayvancılık ve tahıl tarımına dayanmaktadır. Etnik faktör nüfusun ekonomik stratejisini etkilemez. 19. yüzyılda bile Erzurum'un kuzeyi ve doğusunda yaşayan Türk nüfusu, Erzurum'un güneyi ve Erzurum-Muş hattının batısında yaşayan Kızılbaşlar ve Muş'un doğusunda yaşayan Kürtler (Lynch 1901:419) benzer geçim ekonomileri uygulamışlardır. Köylüler sığırlar, atlar, koyun ve keçilerden oluşan karışık sürülere sahiptir. Bu tür sürülerin çoğunda en fazla koyun, en az sayıda da at bulunur. Kurt, yabani domuz, kahverengi ayı, tilki ve yabani tavşanların bulunduğu bölge yabani hayat bakımından zengindir. Kuşlar dışında, yabani tavşan en fazla avlanan hayvandır ve köylülerin hem et hem de kümes hayvanları tüketimine katkı sağlar.

Aras Vadisi'nde de küçük arazi cepleri, küçük yerleşik toplulukların sınırlı sulu tarım yapmasına olanak sağlamaktadır. Uzun ve aşırı kış iklimi koşulları, dağlık arazinin diğer kısımlarında olduğu gibi burada da tahıl yetiştirilmesini, özellikle sulamanın kolay olmadığı alanlarda, güvenilmez bir ekonomik girişim haline getirmektedir. Aras Vadisi'ni 19. yüzyıl başlarında ziyaret eden

Pollington, bazı kısımlarda köy topluluklarının yaşadığını yazmıştır. Yukarı Aras'ın kuzeyinde, nehrin taşma seviyesinin hemen üstünde yer alan ve yerlilerin Bingöl Suyu adını verdikleri Köylü köyünden ise "bütün gezginlere Xenophon'un tasvirlerindeki köyleri anımsatan ve Ermeni bölgesine girdiğimden beri çok sayıda rastladığım köylerden biri" şeklinde bahsetmiştir. Türk-Rus savaşı sonunda Rus topraklarına göç eden Ermenilerin terk ettiği bu köye bir Kürt aşiret grubu gelmiştir.

Geçen yüzyılın başında, bu bölgenin genelinde uygulanan modası geçmiş tahıl yetiştirme yöntemleri, bunların daha çok Tunç ve Demir Çağlarında uygulanan yöntemlere benzediklerini akla getirmektedir. Pollington, Erzurum'un güneydoğusu ve Bingöl Dağları'nın doğusunda yer alan Hınıs civarında uygulanan buğday yetiştirme yöntemlerinden şöyle bahsetmektedir: "Sabanın önünde yürüyen kişi tahılı yüksek ot ve yabani otların arasındaki toprağa atar ve sonra sekiz öküzün çektiği saban bu alanların üstünden geçer: Tahıl küçük, fakat çok beyazdır" (1840:446). Bu dağlık bölgede yerde bahar sonuna kadar kalan karın, toprağın sabanla sürülmeden önce hazırlanması ve tohumların ekilmesi gibi işlemler için çok az zaman bırakması nedeniyle, bu teknik hiç de şaşırtıcı değildir. Aslında Pollington'un örneğin Hasankale'nin güneyinden "Muş'a doğru dağların arasından geçen yolda kar, Haziran ayına kadar kalkmayabilir" (1840:445) diye bahsetmesi de bunu açıkça göstermektedir.

Res. 138: Ardahan yakınında mevsimlik yerleşilen bir yayla köyü. Bu ahşap evlerin zemin katları inek ahırıdır. Üst katta ise yaz boyunca bir aile, hatta iki komşu ailenin üyeleri yaşar.

Hasankale'nin (Pasinler) yaklaşık 28 km güneyinde ve deniz seviyesinden 2100 m yükseklikte yer alan Eyüpler adındaki eski bir Kürt köyü, yüksek irtifalı habitatlarda yaşayan küçük kırsal toplulukların sosyo-ekonomik örgütlenmesine ışık tutmaktadır. Geçen yüzyılın başlarında, kış boyunca Erzurum-Muş arasındaki tek açık yol, bu köyün içinden geçiyordu. Bu durum köye, karın yollarını kestiği diğer köylere oranla ekonomik bir avantaj sağlamıştır. Köyde 20 aile vardı ve bunların yarısının durumu iyiyken, daha az şanslı olanlar onlara çoban ve sığırtmaç olarak hizmet ediyorlardı (Brant 1840:343). Köylüler kendilerine yetecek kadar tahıl elde etmek için, bazı tarlaları ekmişlerdir. Geçim ekonomileri ise, kendi sığır ve koyun sürüleri üzerine kurulu çobanlık ekonomisine dayanıyordu. Kışın sığırlarını beslemek için saman bulmakta zorluk çekmiyorlar ve otlakları da bütün yaz boyunca yetiyordu. Kışın kar halen, köyleri ilçe merkezlerine bağlayan tali yolların çoğunda aylar boyunca kalkmaz. Bu nedenle, geçmişte kendileri ve hayvanları için yeterince yiyecek toplayamayan köylüler, ya hayvanlarının sayısını azaltıyor ya da kışın daha alçaktaki nehir vadileri ve dağ içi ovalara taşınıyorlardı.

Erzurum ve Kars'ın dağlık arazilerinde yer alan geniş otlaklar sayesinde hayvancılık baş ekonomik faaliyet haline gelmiştir. Burada sürüler, ürünlere zarar vermemeleri için yazın yakın

mesafedeki otlaklara götürülürler. Bu otlaklar genellikle tarım arazileriyle aynı yükseklikte yer alır. Tarım faaliyetleriyle meşgul oldukları için yaylalara çıkamayan köylüler, hayvanları otlaklara götürmeleri için çoban tutarlar. Kışın hayvanlar köyde, saya adı verilen büyük ahırlarda tutulurlar.

Etnografik kayıtlar, kırsal yerleşme dokusundaki değişikliklerin ekonomik ve/ya da demografik değişikliklerden kaynaklandığını göstermektedir. Bu tür değişiklikler ve kırsal mimari ve toprak kullanımı üzerindeki etkileri, birkaç habitatta iyi belgelenmiştir. 19. yüzyılda hayvancılığın sadece tarım, bağcılık ve bahçeciliği tamamladığı, içlerinde Ermeni çiftçilerin de bulunduğu Kars ve Artvin'in bazı ilçelerinde, dağ vadilerindeki kırsal yerleşme daha sürekliydi. Sarp dağ yamaçlarındaki tarlaların, toprak kaybını önlemek için geniş kapsamlı teraslama gerektirmesi nedeniyle, bu çiftçiler ovalardaki çiftçilere oranla daha çok çalışmak zorundaydılar. I. Dünya Savaşı'nın ardından geniş çaplı hayvancılık, büyük ölçüde yoğun tarımın yerini almış ve bunun sonucunda dağlık arazi bölgenin çoğu kısmında, yerleşme dokusu köklü değişikliklere maruz kalmıştır.

Ardahan ve Artvin iline bağlı komşu Şavşat'ta köy mimarisi, yerleşik çoban toplulukların ekonomik temelini yansıtmaktadır. Başlıca köyler, deniz seviyesinden yaklaşık 1000 m yükseklikte yer alan oldukça alçak vadilerde kurulmuştur. Kışlık evler genellikle taştan yapılır. Köylerin üst ve alt kısımlarındaki vadilere bakan yamaçlar üzerindeki eski teraslama izleri, muhtemelen eskiden burada yaşayan ve tarım ve bağcılık ile uğraşan Ermeni çiftçilere aittir. Büyük sürüleri olan köy toplulukları, her yıl Temmuz ortasından Eylül ortasına kadar, 1500 m yükseklikteki yayla köylerinde kalırlar ve burada bazen iki aile aynı evi paylaşır. Kalan aylar ise kış köylerinde geçirilir. Burada geçirilen üç ay bile, aksi takdirde kış ayları için stoklanan yemden çok daha fazlasını toplamaları ya da ekmeleri gereken köylüler için büyük bir ekonomik rahatlama sağlar. Tek bir hayvanın bile kış aylarında taze ot ve arpa, buğday gibi ek gıdalar dışında, 1000-1200 kiloluk kuru ot tükettiği göz önünde bulundurulursa, bunun önemi daha da iyi anlaşılacaktır. Sığır başına gereken yem miktarı, yaklaşık 12 dönüm araziden karşılanır. Bu bölgede esas olarak hayvancılıkla geçinen ailelerin 50-100 baş arasında sığır ve koyuna sahip oldukları dikkate alınırsa, hayvanların kışın kapalı barınaklarda beslenmeleri, daha Kasım'da başlayan karın tarlaları kaplamasından önce, yoğun bir yem ekme, toplama ve depolama uğraşı gerektirmektedir.

Ardahan'ın doğusunda, Çıldır Gölü'nün doğu kıyısı, kısıtlı taşıma kapasitesi nedeniyle yoğun yerleşim görmemiştir. Az sayıdaki köy toplulukları, esasen çobanlıkla geçinir, ancak belli bir dereceye kadar da tahılların kuru tarımı ile uğraşırlar. Göle bakan dağlar ve tepelerde iyi yazlık otlaklar vardır. Bazı köylerin tatlı su gölünün hemen yanında yer almasına rağmen, bölgedeki yağış miktarının yüksek olması nedeniyle, sulu tarım yapılmaz. Birkaç nesilden beri bu bölgede yaşayan çoban çiftçiler, alternatif bir besin kaynağı olarak balıkçılık yapmazlar. Bu durum, doğal habitatlarını değiştiren etnik grupların, besin alışkanlıklarının da mutlaka değişmediğini göstermektedir.

Yakın zamana kadar, Bingöl Dağları'nın yaylalarına onbinlerce yarı göçebe geliyordu. Mevsimlik göç düzenleri ve yararlanma tarzları uzak geçmişte bu tür otlakların nasıl kullanıldığını göstermektedir. Bu dağlık bölgede tarım, dağ içi ovalar ve vadilerle sınırlanmıştır. Bingöl çevresinin tarım potansiyelinin dağlık arazilerin bu tarafındaki ortalamanın üstüne çıkmamasına rağmen, zayıf kırsal örgütlenme ve modası geçmiş tarım yöntemleri 20. yüzyılın başına kadar çiftçiliği başarısız bir ekonomik strateji haline getirmiştir. Bingöl Dağları'nın güneyinde, Varto yakınında, deniz seviyesinden yaklaşık 1600 m yükseklikte yer alan Gümgüm köyünde 1838 yılında Brant'in yaptığı gözlemler, "tarlalarda dikkatsizce yetiştirilen tahılın ancak Haziran sonunda ortaya çıktığına" işaret etmektedir. İyi geçen bir sezonda, ürün 1'e 12 verir. Osmanlı sarayının bu köye bir cami bahşetmesi nedeniyle, köylüler devlet vergisi ödeme (saliyaneh) ve orduya ve yerel milislere adam verme yükümlülüklerinden muaf tutulmuşlardır (Brant 1840:347).

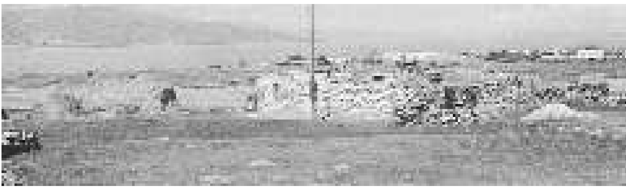
VAN HAVZASI VE AĞRI, HAKKÂRİ, MUŞ VE BİTLİS DAĞLIK ARAZİLERİ

Van Havzası, farklı kültürel geçmiş, sosyal yapı ve kırsal ekonomiye sahip kırsal toplulukların etkileşim ve bir arada yaşama tarzlarını inceleme konusunda (örn. aşiret/çoban, yerleşik/tarımsal), doğunun dağlık arazilerindeki en ilgi çekici bölgelerden birini sergilemektedir. Bu bölgenin, Erçek Gölü üzerinden Bendimahi'nin suladığı Muradiye Ovası'na götüren doğal bir yolla kuzeydoğu dağlık arazisine bağlanması nedeniyle, bu durum pek de şaşırtıcı değildir. Ayrıca, Van Gölü'nün güneyinden geçen bir yol, Bitlis ve hâlâ büyük göçebe gruplarının yaşadığı Murat Vadisi'ne götürür. Bunlar dışındaki iki yolun biri, muhtemelen sadece yaz aylarında kullanılmıştır ve yüksek dağların içinden geçerek Kuzey Irak'a, başka bir deyişle Kuzey Mezopotamya'ya uzanmaktadır. Diğeri ise Hoşap Vadisi'nden geçerek Büyük Zap üzerindeki Başkale'ye ve Zap'tan sonra da ya İran'daki Urmiye Gölü'ne ya da Kuzey Irak'a doğru ilerler.

Van Havzası'nda en yoğun şekilde ekip biçilen yer, gölün hemen doğusundaki 60 km^{2}lik ovadır. Hemen hemen aynı büyüklükteki Erciş Ovası da sulu tarım için çok uygundur. Van'ın güneyi ve doğusunda yer alan seyrek nüfuslu dağlık bölge, İran'ın kuzeybatısı ve Irak'ın kuzeydoğusuna benzer doğal bir çevreye sahiptir. Ancak uzun ve çetin geçen kışların etkisi altında kalan Doğu Anadolu'nun güneydoğu çevresindeki yaşam koşulları, Kuzey İran'da olduğu kadar zor değildir (Kramer 1979). Doğu Anadolu'nun güneydoğusunda, vadi tabanları ve dağ içi ovalarda yer alan seyrek yerleşmeler vardır. Burada çoğunlukla yazın göçebe çobanlar ve yaylacılık yapan çiftçiler otururlar. Geçmişte yüksek irtifalı bu alanlar, bozkırlar ya da açık ormanlarla kaplıydı.

19. yüzyılın başında Van nüfusunun 7000 aileden ve bunlardan 2000 tanesinin de Ermenilerden oluştuğu tahmin edilmektedir. Bu dönemde, nüfusun az olması nedeniyle iyi toprağı olan geniş araziler ekilmiyordu. Ancak, bölgeyi 1838 yılında ziyaret eden Brant'e göre, Van'ın en çarpıcı özelliklerinden biri, şehir ve doğu yönündeki dağlar arasında yaklaşık 6.5 km x 12 km boyutunda bir alanı kaplayan bahçeleriydi (1840:391-397). Gerçekten de, Urartular döneminden beri Van'ın kırsal kesimi bağlar, meyve bahçeleri ve az sayıda tarlalarla kaplıydı. Van'da yazların çok sıcak geçmemesi nedeniyle, nüfus bütün yıl boyunca burada oturur. Ancak, Kürt yarı göçebeleri de dahil olmak üzere, özellikle büyük çaplı hayvancılıkla uğraşan kırsal topluluklar yaylacılık yaparlar. Geçmişte de Van Havzası'nda yaşayan Kürtler ve diğer aşiret grupları, Ekim sonunda yükseklerdeki yaylalardan, kışı geçirdikleri daha iyi korunaklı alçak habitatlara inmişlerdir.

20. yüzyıl başına kadar sadece Van değil, önceden surla çevrili bir ilçe merkezi olan Erciş kasabası da, nüfusun çoğunluğunun hayvancılık ve tarımla uğraşması nedeniyle, kırsal bir görünüme sahipti. Gerçekten de 1838 yılında bölgeye gelen Brant, ekonomik değişiklikler ve merkezî idarenin ihmalinin, özellikle çok sayıda sığırları, koyunları ve kısrakları olan çiftçi ve çoban toplu-

Res. 139: Çıldır Gölü yakınında yer alan taş evler. Kalın duvarlar kışın evlerin içini oldukça sıcak tutar.

Res.140: Karşı sayfadaki evlerde, esas olarak ekonomisi hayvancılık ve biraz da tarım üzerine kurulu köylüler yaşar. Büyük el değirmeni ya da öğütme taşı gibi besin işleme yerleri (*solda*) ve kuru duvarcılık tekniğiyle yapılan depo nişleri (*sağda*) avluda yer alır.

Res.141: Doğunun dağlık arazilerinde yerleşik düzen süren çoban toplulukları için otun biçilmesi ve taşınması, çiftçiler için hasat kadar önemli bir ekonomik faaliyettir. Kışın kapalı tutulan büyük sığır sürülerinin çok miktarda yem tüketmesi nedeniyle, bu faaliyet yazın büyük bir bölümünü kapsar.

luklarının yaşadığı Erciş'i harap bir yerleşme haline getirdiğini belirtmiştir. Brant'in tasvir ettiğine göre, yıkık sur duvarları içinde yer alan evler "köy tarzında ve yarısı yer altında" idi (1840:402).

Otuz yıl öncesine kadar, Van Havzası'nın kırsal ekonomisi % 80 hayvancılık ve % 20 tarıma dayanıyordu (Öğün 1970:3). Tahıl tarımı sadece Van Gölü'nün doğu, kuzeydoğu ve belli bir dereceye kadar da kuzeybatı kıyıları boyunca yapılıyordu. Gerçekten de, eskiden beri derin alüvyal topraklara sahip bu habitatlar sadece geniş ve iyi kaliteli otlaklar sunmakla kalmayıp, tarım yapılmasına da olanak sağlamaktadır. Vahaya benzer vadi tabanları, günümüzde olduğu gibi geçmişte de çoban topluluklarının bile yaptığı küçük ölçekli tarım için elverişli olmalıydı. Van Havzası'nda en fazla yetiştirilen ürün olan yaz buğdayı, Mayıs'ta ekilir ve Ağustos'ta hasat edilir. Hasatın Eylül sonu/Ekim başına kalması, erken gelen kar nedeniyle ürün kaybına yol açabilir. Van Havzası'ndaki bazı habitatlarda hasat, Haziran sonu/Temmuz başı kadar erken bir dönemde başlayabilir. Bu hasat ancak, karın Mart'ın üçüncü haftası ya da en geç Nisan'ın ilk haftasında kalkması şartıyla mümkün olabilir. Tarlaların hâlâ karla kaplı olduğu durumlarda, oksijen yetersizliği nedeniyle, filizlenme gerçekleşmez. Ürünü kurtarmak için tarlanın bazı yerlerindeki karlar temizlenir. Böylece açılan yerlerde filizlenme süreci başlar ve kalan karın daha çabuk erimesini sağlar. Bu işlem yapılmazsa, bütün ürün kaybedilir. 2000 m'nin üstündeki yüksekliklerde bu sorun daha ciddi boyutlarda yaşanır. Daha uzun süren hasat, Eylül ayı ortalarına kadar sürebilir ve böylece erken gelen kış, çift sürme ve tohum ekme işlemlerine engel yaratabilir. Bu gibi durumlar, hem hayvanlar hem de insanların besin gereksinimlerini ciddi şekilde tehlikeye atabilir.

Hasattan sonra tarlalar gübreleme ve çift sürmeye hazırlanır. Bir önceki yıl ya da iki yıl önce nadasa bırakılan tarlalar daha önce hazırlanır ve tercihen Mayıs ayında ekilirler. Diğerlerinde ekim işlemi, Ağustos sonu ya da Eylül'de ilk yağmurdan sonra yapılır. Mayıs ayında ekilen tarlalarda-

ki bitkiler, yağışın yetersiz olduğu Haziran-Temmuz aylarında sulama isterler. Bu nedenle, Van bölgesinde baharda ekilen tahıllar sulama olmaksızın iyi sonuç vermeyebilir. Buna göre, Urartu sulama kanallarının sadece bağlar ve bahçeleri değil, tahıl tarlalarını da sulamak için kullanıldığını varsayabiliriz.

Van Ovası'nda gübre kullanılarak 1 kg tohum 10 kilo tahıl, başka bir deyişle 1'e 10 verir. Gübre kullanılmaması halinde bu oran düşer, 1'e 5 olur. Başka bir deyişle, bir dönümlük toprak için 15 kg tohum gerekir. Gübre kullanılıp kullanılmamasına bağlı olarak, bu alandan en çok 150 kg en az da 75 kg arpa ya da buğday elde edilebilir. Bu nedenle, sadece 60 dönümlük bir toprağı olan 5-10 kişilik bir ailenin çobanlık yapmadan uygun şartlarda bir hayat sürmesinin oldukça zor olduğunu belirtmek gerekir.

Her ne kadar fazla miktarda soda içermesi gölün suyunu tarım için kullanılamaz hale getirse de, doğudaki dağlardan gelen küçük akarsuların çoğu sulama amaçlı kullanılmaktadır. Hoşap Suyu vadisindeki Çavuştepe köyünde olduğu gibi, Van Gölü'nün doğusundaki günümüz kırsal örnekleri bu bölgedeki toprak kullanım düzenini yansıtmaktadır. Bu köy, her bir ailede 5-10 kişinin yaşadığı 200 haneden meydana gelmektedir. Burada köy topluluğu esas olarak çobanlıkla geçinmektedir. Oldukça büyük sığır ve koyun sürülerine sahip olmaları, kışlık yemlerin hazırlanması ve depolanması için çok çalışmalarını gerektirmektedir. Çavuştepe köyünde kışın kapalı yerlerde tutulan her sığır, yemin besin değerini arttırması için samanın içine katılan arpa ya da buğday miktarı dahil olmaksızın günde yaklaşık 5 kg yem tüketmektedir. Koyunlar da, taze ot ve saman karışımıyla beslenir. Çünkü bunlardan sadece biriyle beslenmeleri hayvanlar için sağlıklı değildir. Yemin içine arpa, buğday ya da darı katılır. Koyunlara her gün su verilir ve sabah 9, akşam 3'te olmak üzere günde iki kere beslenirler. Sürülerin kışın kapalı şartlarda beslenmelerini sağlamak, çobanlığı yoğun tarım kadar zor bir ekonomik faaliyet haline getirmektedir. Bu bölgede günde yaklaşık 100 kg yem tüketen 20 başlık bir koyun sürüsü bile, kışlık yemin yetiştirilmesi, kesilmesi ve depolanması için beş kişinin çalışmasını gerektirmektedir.

Zaman zaman yemin az gelmesi ve karla kaplı otlaklara ulaşma zorluğunun köylerde tutulan hayvanların beslenmesinde sorun çıkarması nedeniyle, sadece tarım değil, hayvancılık da uzun kışlardan zarar görmektedir. Esas olarak tarım üzerine kurulu bir ekonomik stratejide kötü hasatın sonuçları ne anlama geliyorsa, çoğu geleneksel kırsal topluluk, yoğun hayvancılıkta yem kıtlığının hayvanların kilo kaybetmesine, zayıf düşmesine ve hasta olmasına yol açtığının farkındadır. Yoğun çiftçilik yapmaya elverişli görünen yerlerde bile çiftçiler tahıl yetiştirme mevsiminin oldukça kısa ve kurak geçebileceği ve alışılmadık şekilde uzun süren kışların buğday yetiştirilmesini imkânsız hale getirebileceğini göz önünde bulundururlar. Geç gelen yağmurlar karşısındaki başarı şanslarını arttırmak için, bu bölgedeki çiftçiler sulu tarım yaparlar. Uzun süren kış aylarında yakacak olarak kullanılan doğal gübrenin bitmesi de, geleneksel tarım yöntemlerinde iyi ürün rekoltesini baltalayan başka bir faktördür. Bu nedenle, geleneksel kırsal toplulukların çoğu hem çiftçilik hem de çobanlık üzerine kurulu bir ekonomik strateji benimserler. Ancak çobanlığa biraz daha fazla ağırlık verilir.

Koyunların soğuk havaya alışkın olması ve taze otlakları ve serin suları sevmeleri nedeniyle, bu bölgede yaylacılık hâkimdir. Hoşap Suyu vadisinin alçakta yer alan otlaklarının yazın oldukça sıcak olması, çobanları daha yükseklerdeki yaylara çıkmaya mecbur bırakmaktadır. Köylüler, durgun gölcük ve akarsularda çoğalan sivrisineklerin, sürünün bir kısmını telef edebilecek sıtmaya yol açtığının bilincindedir. Ayrıca sıcak durgun sudan içen koyunlar, ölümlerine yol açan sarılık mikrobu alabilirler. Esas olarak bu nedenlerden dolayı, Çavuştepe köylüleri ve bölgedeki diğer benzer köy toplulukları, koyun ve sığır sürüleriyle beraber yaylalara çıkarlar. Yaylacılık yapmayan köylüler, hayvanlarını kaybetme riskini göze almak zorundadır. Yaylacılığın ekonomik önemi ve hassasiyeti bölgede hüküm süren politik durumdan anlaşılmaktadır. Son yirmibeş yılda dağlarda saklanan silahlı Kürt ayrılıkçılarının yarattığı güvenlik sorunları nedeniyle, yerleşik çoban toplulukları giderek azalan sayıda yaylalarına çıkabilmektedir. Bu su-

ni otlak darlığının bir sonucu olarak, büyük sürülere sahip aileler hayvanlarını satmakta ve köyü terk etmektedirler.

Gölün kuzey kıyısında, Arin Gölü'nün batısı ve Süphan Dağı güneyinde yer alan topraklar çok verimlidir. Bu bölgeye 1838 yılının Ağustos sonunda gelen Brant, uygulanan modası geçmiş tarım yöntemlerinden bahsetmektedir. Toprağın kumlu olmasına rağmen, iyi ürün verdiğini yazmıştır. Yerliler kendisine, ekilen yıllık tohumun 25 katı buğday, 40 katı arpa, ve 50 katı da çavdar aldıklarını söylemişlerdir (1840:405-406). Ayrıca, Ağustos ayı sonuna doğru, hem ekme hem de biçmenin hemen hemen aynı anda yapıldığını da eklemiş ve "Tahılı kadınlar toplar ve en güzellerini tohumluk olarak ayırırlar" diye yazmıştır (1840:404). Ayrıca köylüler Brant'e başarılarında büyük bir payın bütün bölgede uzun bir geleneği olan tohum ekerek saban sürmeye ait olduğunu da anlatmışlardır. Gerçekten de bu sayede toprağı derin sürebilmiş ve tohumları toprağın derin nemli katmanlarına ekebilmişlerdir. Brant'e göre bu yöntemde "Keskin uçlu uzun bir tahta blok iki öküz tarafından çekilir ve yaklaşık 15 cm derinliğinde toprağa girer. Arkasından giden bir erkek çocuk tohumu eliyle bu oluğun içine atar ve tohum buradan oyulan toprağın içine girer. Ürünler biçildikten sonra, yabani otlar kesilir ve yakılır. Tarlalar asla sulanmaz ve bazen aylarca yağmur yağmamasına ve toprağın kuru gibi görünmesine rağmen, sabanın keskin ucu oldukça nemlidir. Köylüler, ekilen tohumun on gün sonra toprağın üstünde görülebileceğini söylüyorlar" (Brant 1840:404). İyi ürün rekoltesinin yanı sıra, köyün etrafındaki geniş ve zengin otlaklar çiftçilerin, büyük sığır ve kısrak sürülerine sahip olmalarına olanak sağlamıştır. Bu nedenle gölün mineral bakımından zengin suları da dahil olmak üzere, araziden azami ölçüde faydalanılmıştır. Gölün kıyısında biriken soda, sabun yapmaları için Kürtlere satılmıştır (Brant 1840:405).

Erçek'in doğu kıyısında yer alan, buraya üç nesil önce gelmiş bir Azeri topluluğunun oturduğu Karagündüz köyü, çiftçilik ekonomilerinde geniş aile yapısının önemini güzel bir şekilde gözler önüne sermektedir. Karagündüz'ün köy toplululuğu geniş ailelerden oluşur. Bu ailelerin bazılarında akraba sayısı, başka köylere dağılmış olanlarla beraber yüz kişiye ulaşmaktadır. İki ya da üç nesilden beri bir arada yaşayan bu geniş aileler birbirine evlilik bağıyla da bağlanır. Bu tür ailelerin üyeleri zor duruma düştüklerinde, başka bir haneyle birleşme noktasına varıncaya kadar akrabaları tarafından desteklenirler.

Kendi içinde evlenmeye sıkı sıkı bağlı olan Karagündüz'deki Azeri topluluğu, diğer etnik ve kültürel bağları köylerine sokmamaya çalışır. Tamamen akrabalardan oluşan sosyal çatı ve içerden evlenme, geleneksel aşiret yapısının korunmasını güvence altına almaktadır. Köydekilerin anlattığına göre, sosyo-ekonomik bir güvence sağlamalarının yanı sıra, geniş aileler ve sülaleler sosyal bir yaraya da yol açmaktadır. Sülale içinde ya da dışında yer alan akrabalar, çabucak silahlı çatışmalara dönüşen anlaşmazlıklarda taraf tutmak zorunda kalırlar. Her ne kadar uzak akrabalar her zaman bu kavgalara katılmak istemese de, aile bağları buna engel olmaktadır. Bu tür geleneksel topluluklarda anlaşmazlıklar, kaybolan ya da düşman bir grubun çaldığı bir koyun gibi sudan nedenlerden de kaynaklanabilir. Daha ciddi olanlar arasında, suyun bir sulama kanalından bir diğerine aktarılması sırasında çıkan su paylaşma ile ilgili anlaşmazlıklar gelir. Evlenme niyetiyle bile olsa, kızın ailesinin rızası olmadan kız kaçırmanın aileler arasında kan davasına kadar götüren olaylara yol açtığını söylemeye bile gerek yoktur.

Topluluk içi sosyal ilişkiler hakkında ilginç veriler sağlamasının yanı sıra, Karagündüz terk edilen bir köyün nasıl arkeolojik bir ören yeri kimliği kazandığını da göstermektedir. Bu özel durumda, gölün giderek yükselen seviyesi, yavaş yavaş köyü su altında bırakmakta ve çoğu ailenin evlerini terk ederek, daha yüksekte yeni evler yapmalarına neden olmaktadır. Bu süreçte, başta damlarda kullanılan hatıllar olmak üzere evlerin ahşap kısımları sökülmekte ve yeni evlerde kullanılmaktadır. Gölün suları, kerpiç duvarlar seviyesine çıktığında evler yıkılmakta ve bir çamur yığını haline gelmektedir.

Van Gölü'nün doğusu ve güneydoğusu ve özellikle Hakkâri'de hemen hemen hiç tarım yapmaya elverişli düz arazi bulunmaz. Ancak bu bölgeler ve doğu sınırının ötesindeki Azerbaycan

ve Elbruz Dağları'na kadar, 2500 m ve hatta bazen daha yüksek irtifalarda yer alan sürekli köylere rastlanmaktadır. Bu bölgelerdeki yaylaların irtifası da, 3000 m'ye yaklaşmaktadır.

Geçen yüzyılın başında Doğu Anadolu'ya gelerek çok sayıda göçebe toplulukla karşılaşan Lynch, şöyle yazmıştır: "Dicle pınarlarının yer aldığı dağlar, göçebe Kürt aşiretlerinin gerçek vatanıdır ve bunlar İran'daki kardeşleri gibi yerleşik hayat ve onun medeni kanunlarını sevmezler. Doğal habitatları dışında yayılmaları, merkezî hükümet otoritesinin var ya da yok olmasına ve hükümet güçlerinin onları zorlama yetisine bağlıdır." (Lynch 1901:419) Göçebe Kürt aşiretlerinin genel göç düzenlerini anlatması (1901:419-420), herhalde bölgede daha önce yaşamış çoban topluluklarının da uygulamış olduğu mevsimlik bir göç tasvir etmektedir: "Yaşam tarzlarını coğrafi konumları ve çoban alışkanlıkları belirlemiştir. Bahar bitip de yaz gelince ve sarı kuraklık yavaş yavaş dağ yamaçlarına doğru çıkmaya başladığında, bir bozkırdan diğerine, alçaklardan yükseklere doğru tırmanmaya başlar ve belki de ancak sonbahar yaklaştığında, yayla kenarlarına varırlar. Sonunda, mevsim kışa döndüğünde güneye doğru göç başlar. Koyunlar, keçiler, atlar ve hava koşullarına göre giyinmiş, iki cinsiyet ve her yaştan insanların oluşturduğu kesintisiz bir güruh, kavrulmuş kırsaldan aşağı iner ve kaya parçaları arasındaki dolambaçlı patikaları izler ya da öğle saatlerinde akarsu yataklarında dinlenir. Kışlakları dağın eteğinde, içinden Dicle'nin geçtiği geniş alüvyon ovasının kenarında yer alır. Çadırları en soğuk aylarda bile ılıman olan alçak arazi iklimine yatkın barınak sağlar. Kürt aşiretlerinin bu göçlerinden, yerleşik nüfus da nasibini alır. Çoban ordusu tahıl ambarlarını yağmalar ve göçebeler, belki de ekili tarlaları hayvanları için kış boyunca otlak olarak kullanırlar. Ancak bu yayladan çok, bölgenin güneyi ve alçak arazilere özgü bir sorundur. Yayla Kürtleri, Kızılbaşlar dışarda tutulursa, nüfusta yabancı bir unsurdur. Dicle ovalarından çok uzak mesafelerde yer alan otlakları, imkânsız olmasa bile, göçlerini başarmalarını zorlaştırmaktadır. Sert kışlar onları çadırlarını terk ederek köylerde yaşamaya, başka bir deyişle daha yerleşik bir düzene doğru ilk adımı atmaya zorlamaktadır. İçlerinden bazıları aşiret düzenleri ve hayatlarıyla bağdaşmayan bu gelişmeyi bir tehlike işareti olarak görürler".

Geçen yüzyılın başına kadar küçük kasabalar ve kırsal yerleşmelerin yer aldığı Muş Ovası, farklı etnik ve sosyo-ekonomik aidiyetleri olan toplulukların etkileşimini gözler önüne sermiştir. 1838'de Muş'a gelen Brant, kasabayı "gerçekten de dış görünüşte olduğu gibi içler acısı durumda. 700 Müslüman ve 500 Ermeni aile yaşıyor.[263] Ermeniler nüfusun zengin kesimini oluşturuyor ve yaklaşık 2000 Lira tutan yıllık saliyanenin (devlet vergisi) tümü onlardan alınıyor; Müslümanlar ise bu vergiden muaf tutuluyor" sözleriyle tasvir etmiştir. Brant, Muş'un hemen yakınındaki kırsalda Ermeni çiftçilerin yaşadığını yazmıştır (1840:351): "Daha önce gözlemlediğim gibi, Muş Ovası köylerinin hepsinde Ermeniler oturuyor. Ancak ova sınırları ötesinde, çadırlarda oturanları bir tarafa bırakırsak, Müslümanlar'dan daha çok sayıda Kürt ve Ermeni köylü yaşıyor". Brant, bütün Muş Ovası'nda Ermenilerle karışan tek bir Türk köylüsünün bile olmadığını fark etmiştir. Çadırlarda yaşayan Kürtleri istilacılar olarak görürken, yerleşik Kürtlerin, kökenlerinde göçebe bir topluma ait olduklarına dikkat çekmiştir (Brant 1840:347).

Ovanın dışındaki yerleşik kırsal topluluklar, Ermeni, Türk ve Kürt çiftçilerden oluşmaktaydı ve göçebe çobanlar da muhtemelen Kürt kökenliydi. Tunç Çağı'nda da yerleşik ve çoban toplulukların bu ovada aşağı yukarı benzer bir yerleşme düzeniyle yaşadıklarını varsayarsak, çoban kesimin ekonomik ya da politik nedenlerden ötürü yerleşik topluluklar üzerinde bir baskı unsuru oluşturduğunu ve sonunda onları bölgeyi terk etmeye zorladığını söyleyebiliriz.[264]

19. yüzyılın ilk yarısında Muş Ovası'nda, her birinde 20-40 aile yaşayan 100'den fazla köy vardı. Bu topluluklar arasında, yazı ovanın güneyini sınırlayan dağlarda geçiren ve kışın da dağın

263 Ancak, Muş'a yaklaşık 60 yıl sonra gelen Lynch'e göre, kasabada 7000 ev vardır ve bunlardan 5000'inde Kürtler, 1800'ün de de Ermeniler ve Müslüman olmayan diğer azınlıklar oturmaktadır (1901:172).

264 Gelecekte yapılacak araştırmaların Muş Ovası'nda bir ya da iki izole 2. binyıl yerleşmesi ortaya çıkarıp çıkaramayacağı ihtimalini bir kenara bırakırsak, genel tablo İlk Tunç Çağı II döneminde yerleşik hayatın azaldığını göstermektedir.

eteklerinde yer alan köylerine inen Elmanlı adında bir göçebe aşiret de yer alıyordu (Brant 1840:352-353). Ermeni köyleri daha büyüktü ve ovayı çevreleyen çoğunluktaki Kürt köylerine oranla daha yoğun bir dağılım dokusu gösteriyorlardı. 19. yüzyılın sonlarına doğru, bazı Ermeni köylerinde Kürtler de yaşamaya başladı (Lynch 1901:164-165). Muş Ovası'ndaki köylerden biri olan Hasköy'ü Lynch, "karınca yuvalarına benzeyen" evleriyle tipik bir Ermeni "mesken yeri" olarak tasvir etmiştir (1901:Res. 153). Bu köyde 300 ev ve daha eski yapı kalıntılarının yanında yer alan iki kilise vardı. 19. yüzyıl sona erdiğinde, kasaba nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Kürtlerin Muş çevresinde yer alan tepe yamaçlarında bağ ve bahçeleri vardı. Yazın bu bahçelerde yer alan iki katlı evlerine taşınıyor ve ürünleriyle ilgileniyorlardı. Lynch, yaz mevsiminden sonra bütün kışı Muş'taki evlerinde boş geçirdiklerini söylemektedir. Muş'taki Ermeni azınlık zanaatkarlar, demirciler ve imalatçılardan oluşuyor ve bazıları da yapı işlerinde, marangoz ve sıvacı olarak çalışıyorlardı.

Res.142: Doğu Anadolu'da kırsal ev şekilleri, diğer bölgelerde olduğundan daha çeşitlidir. Yarısı yerin altında olan, üstten bacalı tüteklikliler, Sivas'la Erzurum arasında halen rastlanan eski bir konut türüdür (Akın 1996'dan alınmıştır).

Bu bölgenin kırsal mimarisi o yerde bulunan yapı malzemeleri ve etno-kültürel geleneğe göre bir habitattan diğerine değişiklik göstermektedir. Örneğin yarısı yerin altına yapılan nadir örneklere Muş, Erzurum ve Sivas'ın uzak yörelerinde rastlanmaktadır. Yerliler, bu evleri tüteklikli ev olarak adlandırmaktadır. Yer altında ya da yarısı yer altında yapılan yerel mimari türü çok soğuk iklimli habitatlara özgüdür. Bu nedenle, bu tür evlere Van Gölü'nün kuzey ve batı kıyılarını da içine alan Doğu Toroslar'ın kuzeyindeki pek çok yerde rastlanmaktadır. Yukarıya doğru giderek daralan tütekli damlardaki ahşap hatıllara kırlangıç kuyruğunu andıran bir şekil verilmesi nedeniyle, bunlara "kırlangıç kubbe" de denmektedir (Akın 1996:251-252). Bu teknik sayesinde, bölgede bulunan ahşap hatılların uzunluğunun ana duvarlar arasındaki mesafeyi aştığı alanların üstü kapatılabilir. Bu damlar genellikle kare ya da hemen hemen kare bir alanı kaplar ve aydınlatma ve havalandırma sağlar. Damın üzerine yığılan toprak soğuğa karşı iyi yalıtım sağlar. Özellikle kışın kalın bir kar tabakası ile kaplandıklarında, bu tür evler tepelik bölgelerde kolayca göze çarpmaz. Kış boyunca kendilerine ve hayvanlarına yetecek kadar besin ve yakacak temin edebil-

meleri halinde, bu evlerde yaşayan geniş aileler bütün kışı hayvanlarıyla beraber içerde geçirebilirler.

Bu eski yer altında ya da yarısı yer altında bulunan evler, 19. yüzyılın başında dağlık bölgenin uzak kesimlerinde yaşayan Ermeni köylülerce yapılmaya devam ediyordu. Bu tür evlerin varlığına dair en eski yazılı belge, M.Ö. 5. yüzyıl sonunda kırsal Ermeni topluluklarıyla karşılaşan Xenophon'a aittir (Anabasis IV, 5, 23). Anlaşılan, sadece aşırı soğuk iklim koşulları değil, güvenlikle ilgili kaygılar da bu kırsal mimari geleneğinin ortaya çıkmasında rol oynamıştı. Gerçekten de, içlerinde aileler ve hayvanların beraber yaşadığı bu yeraltı evleri, uzaktan nerdeyse hiç fark edilmedikleri için geçmişte "karınca yuvaları" olarak tasvir edilmişlerdi.

Dağlık bölgenin uzak kesimlerinde göze çarpan başka bir eski yapı türü de tahkimli evlerdir. Osmanlı Dönemi'nden kalan bu tür evlerin yanı sıra, 19. yüzyıl başında Bitlis yöresinde de bazı örnekler bulunduğundan bahsedilmiştir. Brant, Bitlis'in doğusunda, gölün batı kıyısına doğru yer alan ve verimli toprakları ve iyi otlakları olan Göllü köyü ağasının yaşadığı evi şöyle tasvir etmiştir: "Kaba ama yine de gösterişli inşa edilmiş bir yapı, hiç pencere yok ve sadece bir giriş var. Terasın (damın) etrafında bir korkuluk duvarı var ve duvarlarda mazgal delikleri açılmış" (1840:386).

Van Gölü'nün batısındaki dağlık arazilerde de, yarı göçebe çobanlık günümüze kadar kırsal ekonominin önemli bir unsuru olarak korunmuştur. 19. yüzyıl ve daha önceki yüzyıllarda bu ve komşu bölgelerde yaşayan Kürt göçebeleri, Ermeni çiftçi topluluklarıyla mevsimlik bir misafir ve ev sahibi ilişkisi kurmuşlardır. Brant bu ilişkiyi şöyle tasvir eder: "Dağlık arazinin pek çok kesiminde olduğu gibi, Harput-Muş-Bitlis vilayetlerine bağlı Ermeni köyleri Kürt göçebeler tarafından kışlak olarak kullanılır. Bir köyün eşit sayıda ve hatta daha fazla sayıda göçebeyi barındırdığı da olur". Muş Ovası'nın batı ucunda yer alan Kızıl Ağaç adında bir köye gitmiştir. Köyde toplam 300 baş sığır ve 600 baş koyunu olan 30 Ermeni aile yaşamaktadır, yani aile başına ortalama 15 sığır ve 20 koyun düşmektedir. "Köyü çevreleyen arazi çorak ve taşlıdır. Burada arpa ve buğday değil, ancak darı yetişir." (1840:353) Bu otuz Ermeni ailesi, Elmanlı aşiretine ait aynı sayıdaki göçebe çoban hanesine kışlık barınak sağlamıştır. Brant günlüğünde aşiret grubunun "hayvanlarıyla beraber kışın köydeki diğer yapılarda yaşadığını" yazmıştır. Elmanlı aşiretinin reisi olan Şerif Ağa, Brant'e toplam 180 aileden oluşan bir aşiret kolunun yeni evler inşa etmek yerine, Ermeni köylerindeki kışlakları için kira ödemeyi tercih ederek Urfa'dan buraya taşındığını anlatmıştır. Aslında tamamen yerleşik çiftçiler olmaktan kaçınma amacını güden gerçek nedeni gizlemek için de Brant'e "evlerin yanı sıra ot toplanacak araziler ve tahıl ve saman veren tarlalar da gerekir. Hem zaten bütün ovada yerleşecek yer kalmamıştı" demiştir (1840:353).

Brant, Hasköy'deki Ermeni köylülerinin 40 göçebe Kürt ailesine kışlak sağlamak için yaptıkları hazırlıkları şöyle anlatmaktadır: "Göçebelerin hayvanları için kışlık yem olarak kullanmaları üzere çok miktarda kuru ot stok edilmiştir. Büyük desteler haline getirilen ve çatısı olmayan tepesi kesilmiş piramitler şeklinde düzenli istiflenen otlar, evlerin düz damlarına konulmuştur" (1840:376). 1837 yılında stoklanan otların alışılmadık derecede uzun süren kış süresince yetmemesi ve Hasköy köylülerinin Kürtlerin sığırları için fazladan yem almak zorunda kalmaları, köylülere ağır bir yük getirmiştir. Bu durum, doğunun dağlık arazilerinde yaşayan kırsal topluluklarda, uzun süren bir kışın asgari düzeylerdeki besin üretimini bile ne dereceye kadar etkileyebileceğini göstermektedir.

Kışlaklar ve yem için kira ödenmesi, göçebe çobanlar ve çiftçiler arasında pratik bir ekonomik etkileşim şeklidir. Etnik farklılıklara bakılmaksızın yaşanan bu tür bir ekonomik ve sosyal birliktelik, esas olarak hayvan yemi üreterek sınırlı çiftçilik yapan yerleşik çoban grupları ve sürekli oturulan bir köyde mevsimlik yerleşen göçebe çoban aşiret grupları arasında uzak geçmişte de kurulmuş olabilirdi. Devlet ve devlet düzeyinde olmayan toplumlarda Tunç Çağı'nda bu bölgede bu tür bir ekonomik birliktelik ihtimali, göz ardı edilmemelidir. Ekili vadileri istila eden büyük göçebe aşiretlerinin terk edilmiş köylere yerleştiklerini varsaymak mantıklı bir yakla-

şımdır. Bu yolla çiftçi olan belli bir aşiret kesimi, kendi aşiretinin göçebe kesimine kışlık barınak, besin ve yem sağlıyor olabilirdi. Aşiretin daha küçük kesimlere bölünmesini gerektiren bu ekonomik uzmanlaşma modeli, etnografik kayıtlarda nispeten iyi belgelenmiştir. Bu durum genellikle bazı grupların geleneksel aşiret toprakları dışında yerleşmelerine yol açmıştır. 1838 Temmuz'unda Muş'tan Harput'a yolculuk eden Brant, Sin adındaki bir vadide dağınık Kürt evleri gördüğünü yazmıştır: "Evler boştu ve insanlar hayvanlarıyla beraber tepelerdeydi. 550 aileden oluşan ve esas yerleşmelerinin daha güneyde, kışlaklarının ise Dicle'de yer aldığı Badikanlı aşireti mensubu yaklaşık 50 aile, bu vadiyi ekmiş. Bazıları kışı bu evlerde geçiriyor" (1840:359).

Muş'un kuzeyinde, 19. yüzyılda Kirawi olarak bilinen bir köyde Brant, 300 ineği, öküzü ve mandası, 250-300 kadar koyunu ve 20 damızlık kısrağı olan bir Ermeni topluluğunu ziyaret etmiştir (1840:348). Köy, Hınıs'ta yaşayan bir beye aitti. Hitit döneminden beri var olan, arazi ve köylerin tımar olarak tahsis edilmesi düzenine ait bu ve sayısız başka örnekler, devlet düzeyindeki toplumlarda politik nedenlerden dolayı sürdürülen yerel beylik düzenlerini ortaya koymaktadır. Ermeni çiftçileri Brant'e toprağın hafif ve kumlu olması nedeniyle, sulama gerektirmediğini söylemişlerdir. Yağışlı geçen mevsimlerde, 10-12 kat ürün alınırken, kurak mevsimlerde bu oran 4-5 katına düşmekteydi. Bütün yünü kendileri için kullandıklarını ve satacak yünleri olmadığını da eklemişlerdir. Yağını lambalarda kullanmak üzere keten tohumu da yetiştirmişlerdir (Brant 1840:348).

Muş'un doğusunda yer alan, kışın karla kaplı Bitlis Vadisi tahıl tarımına elverişli değildir, ancak çevresindeki yerlerde oldukça yüksek arpa ve buğday rekoltesi alınabilmektedir. Bu vadiye 1838 yılında gelen Brant, tarlaları kaplayan ve yolları kesen kalın kar tabakası nedeniyle "hayvanlarını dışarı çıkaramayan köylüler, kış ayları boyunca onları ahırlarda tutuyor" diye yazmıştır (1840:382). Yazın karlar eridiğinde hayvanlar otlaklara götürülür. Gerçekten de, 1938'in Haziran sıcağında Hınıs'tan Muş'a giderken Brant, çiftçilerin yol boyunca uzanan köyleri terk ettiklerini ve yazı hayvanlarıyla beraber dağ otlaklarında geçirdiklerini yazmıştır. Başka bir deyişle, yerleşik kırsal topluluklar da, geniş çaplı yaylacılık yapmışlardır.

Yıllık arpa ve buğday rekoltesinin köylülerin tüketim düzeyini dahi karşılamadığı bu yüksek dağ içi ovalar ve vadilerde, özellikle çevredeki dağlarda yer alan kuru otların kolayca toplanıp köylerde stoklandığı dönemlerde, yerleşik çobanlık, geçmişte olduğu gibi bugün de tercih edilen bir ekonomik stratejidir. Bu tür bir habitat için, Muş Ovası'nın güneyinde Bitlis'e doğru, dağ kenarlarında yer alan toprakların çakıllı olduğu alan örnek olarak gösterilebilir. Her ne kadar Murat Nehri kıyısında toprağın kalitesi biraz düzelse de, uzun ve soğuk kışlar tarım için ciddi bir engel yaratmaktadır. Brant'in de 1838 Ağustos'unda gözlemlemiş olduğu gibi, yazlık ürünlerin kuru tarımı iyi rekolte vermez: "Sıcak ve kurak olan bu yaz döneminde bazı olgunlaşmamış tahıl tarlaları var" (1840:381). Hayvancılığın köy ekonomilerinin temelini oluşturduğu 19. yüzyılın başında bile küçük bir topluluğun dahi toplam 1000'den fazla ineği, öküzü, mandası, koyun ve keçisi olabiliyordu (Brant 1840:370).

Bitlis'deki göçebe çobanlığın sosyo-ekonomik yönü, Nemrut Dağı'nı da içine alan birkaç yerde incelenmiştir. Van Gölü'nün batı sahilinde yer alan bu sönmüş yanardağın patlaması sonucunda oluşan büyük çöküntü, kara çadırlarda yaşayan göçebe Kürtler için ideal bir yazlık habitat oluşturmaktadır (Beşikçi 1969; Cribb 1991a:185-211). Etnoarkeolojik açıdan sadece bu çadırların içinde ve dışında yapılan faaliyetler değil, çadırlar terk edildikten sonra çevrede bırakılan kalıntılar da oldukça ilginçtir. Çoğu zaman mimari ve yerleşime ait diğer izler, çadırların üzerine kurulduğu 1-1.5 m yükseklikteki taş duvarlar, taştan yapılma ağıllar ve içlerinde kırık öğütme taşları ve çömleklerin yer aldığı ocaklardan oluşmaktadır. Ayrıca, bir vadide ya da ovada yer alan bir kışlakta bulunan hayvan kemikleri ve hatta tahıl bitkilerine ait tohumlar bile, arkeolojik bağlamda çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan yerleşik bir topluluğun söz konusu olduğu izlenimini vermektedir (Mortensen 1972).

Kış gelmeden önce Kürt göçebeleri, yüksek irtifalı yaylalardan Doğu Toroslar'ın güneyindeki alçak yerlerde yer alan kışlaklarına doğru yola çıkarlar. Ancak yerleşik toplulukların alçaklardaki kırsal kesime hâkim olmaları nedeniyle, daha küçük gruplara bölünerek ya çadırlarını sürekli oturulan köylerde ya da köylerin dışında kurarlar. Büyük grupların iki ile beş arasında çadır birimlerine bölünmesi sayesinde, her köyün yakınında yer alan sınırlı otlaklardan faydalanırlar (Cribb 1991a:198).

Arkeolojik açıdan bakılacak olursa, bu tür köyler, köy evleri arasında ve/ya da kırsal bir yerleşme yakınında yer alan çadır mimarisi ile ilginç bir tablo yaratmaktadır. Tabakalı bir arkeolojik devamlılıkta, birbirleriyle yakından etkileşen, farklı ekonomik stratejilere ait fakat mevsimlik olarak aynı habitatı paylaşan bu tür örnekler karışıklığa neden olabilir.

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA YERLEŞME DOKUSU

Doğunun dağlık arazilerindeki İlk Tunç Çağı yerleşme dokusu, yerleşmenin büyüklüğü ve yoğunluğu ve farklı habitatların taşıma kapasitesi arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Sadece yükseklik değil, rüzgar ve engebeli topografi de köy ekonomilerinde rol oynayan başlıca etkenlerdendir. Sert karasal kış iklimi koşulları, ekonomik bir strateji olarak çobanlık ve küçük ölçekli mevsimlik tarım yapılmasına engel olmakta ve büyük ölçüde yaylacılığa bağımlı bir yerleşme dokusu yaratmaktadır. Oldukça kısa bir sürede çok büyük bir coğrafi alana yayılan Doğu Anadolu-Transkafkas İlk Tunç Çağı kültürü bunu açıkça göstermektedir. Bu kültüre ait yerleşmelerin dağılımı, yayılmasında rol oynayan topluluklardan bazılarının göçebe ya da yarı göçebe bir yaşam tarzı sürdükleri izlenimini vermektedir. Bu kültürün İlk Tunç Çağı'nın çeşitli aşamalarında, farklı alanlardan pek çok yöne dağıldığı tahmin edilmektedir.

Transkafkasya'da bu kültür M.Ö. 4. binyılın ortalarında, Kura-Aras Havzası'nın dışına yayılmaya başlamıştır.[265] Belki de Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'daki habitatlarda çiftçi ve çoban gruplarının verimli topraklar için giriştiği rekabet, batıda kuzeydoğu Anadolu dağlık arazileri, güneyde ise Urmiye Havzası'na doğru yayılma konusunda itici bir faktör olmuştur. Bu kültür, M.Ö. 4. binyılın ortaları ya da ikinci yarısında, muhtemelen önce Kuruçay (Kura) Vadisi yoluyla Erzurum Havzası'na olmak üzere, Doğu Anadolu'nun dağlık arazilerine kadar yayılmıştır (Yakar 1985:273-280). M.Ö. 3. binyılın ilk çeyreğinde ise, Murat Vadisi üzerinden Yukarı Fırat Vadisi ve Malatya Ovası'na doğru ilerlemiştir. Bu kültürün taşıyıcıları, Elazığ-Malatya bölgesinde olduğu gibi, kendilerini Güneydoğu Anadolu'da göstermemişler, ancak daha geç bir dönemde Amik içlerine nüfuz etmişlerdir (Yakar 1990b).

Delikli tutamakları olan siyah perdahlı kendine özgü çanak çömlek, ocaklar ve ocak altlıklarının taşınabilir olması da bu toplulukların hareket halinde olduğu görüşünü destekler görünmektedir. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'da ve Doğu Anadolu'nun dağlık arazilerinde yer alan yerleşmelerinde bulunan dal örgü ve çamurdan inşa edilen bazı evlerin planı (Cribb 1991a:221), mevsimlik yerleşildiğine işaret etmektedir.

KARS, ERZURUM, ERZİNCAN VE TUNCELİ DAĞLIK ARAZİLERİ

M.Ö. 2. binyılda yerleşik çiftçi topluluklarının bölgede yoğun şekilde yerleşmedikleri anlaşılmaktadır. İTÇ I-II yerleşmelerinin yoğunluğuyla karşılaştırıldığında, M.Ö. 3. binyıldan başlamak üzere, yerleşik toplulukların sayısında bir azalma olduğunu söylemek mümkündür. Bu duruma çev-

265 Bu kültürün gelişimi ve özellikleri için bkz. Sagona 1984.

resel, politik ya da hem çevresel hem de politik nedenler yol açmış olabilir. Ancak M.Ö. 3. binyılın sonuna doğru, Transkafkasya'da yeni bir etno-kültürel varlık ortaya çıkmıştır. Bu gruplar öncelikle Gürcistan ve Kafkasya'nın güneyine yayılmış ve Tsalka nehir havzasındaki dağlık bölgeye yerleşen aşiretlerin yerel kabile reislerine ait kurgan mezarlarla ön plana çıkan Trialeti kültürünü geliştirmişlerdir (Yakar 1992:513).

Sos Höyük, Bulamaç Höyük, Karaz Pulur ya da Güzelova'da bulunan maddi kültür kalıntıları (Koşay ve Turfan 1959; Koşay ve Vary 1964; 1967), Erzurum yöresinin Son Tunç Çağı'nda yerleşim gördüğüne hiç şüphe bırakmamaktadır (Yakar 1990a; 1992:512-513). Ancak İç Anadolu'daki gibi büyük höyüklerin olmayışı, muhtemel 2. binyıl yerleşim düzenlerinin ortaya çıkarılmasını güçleştirmektedir. Bugüne kadar kazılan yerleşim yerleri, derin vadiler ve dağ içi ovalarda yer alan ve küçük ve seyrek halde yayılmış köylerde yaşayan aşiret gruplarınca yerleşim görmüş bir alan tablosu çizmektedir. M.Ö. 2. binyıl ve 1. binyılın ilk dönemlerine ait çanak çömlek, bu toplulukların Transkafkas bağlantıları olduğunu göstermektedir (Güneri 1988).

Transkafkasya'yı Anadolu'nun doğudaki dağlık arazilerine bağlayan Aras ve Kura nehir vadileri, M.Ö. 3. binyıldan itibaren ekonomik ve kültürel etkileşimin ana damarlarını oluşturmuşlardır. Bu nedenle, M.Ö. 2. binyılda Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'dan gelen göçebe ve yarı göçebe çoban toplulukların Kars, Erzurum ve hatta Van yöresindeki otlaklara gelmeye devam ettiğini varsayabiliriz. Erzurum ve Trankafkasya'daki Trialeti kültürüne ait seramik toplulukları arasındaki benzerlikler de bu varsayımı desteklemektedir. İlk Tunç Çağı çanak çömleği ile ilgili ve onun geleneklerini izleyen siyah perdahlı olanlar, tek renkli seramik grubunu oluşturmaktadır. İkinci grupta ise, siyah bezemeli bir kırmızı çanak çömlek vardır. Transkafkasya'da yeni olan bu grubun muhtemelen soyulan mezarlardan çıkarılan kırıksız örnekleri, Van-Urmiye boyalı seramiklerine çok benzerlik göstermekte ve esas olarak Kars, Erzurum ve Van müzelerinde bulunmaktadır (Çilingiroğlu 1984).

Ardahan civarında yapılan yüzey araştırmaları, verimli Ardahan Ovası'nın M.Ö. 3. binyıldan beri yerleşim gördüğünü göstermektedir (Köroğlu 1997; 1998a). Ancak burada ve daha kuzeyde Artvin civarında çoğunlukla yerleşik mi yoksa yarı göçebe toplulukların mı yerleştikleri belli değildir. Ardahan'ın 12 km güneybatısında yer alan Tepeler (Konk) Höyük'te ortaya çıkarılan 3 m çapındaki daire biçimli dayanıklı taş yapının (Köroğlu 1998a:133-134, Res. 7) bu bölgedeki İlk Tunç Çağı mimarisi için tipik olduğu düşünülürse, en azından şimdilik, burada hayvancılık ve tarıma dayalı geçim ekonomisi sürdüren küçük yerleşik toplulukların yaşamış olabileceğini söyleyebiliriz.

Kurtkale ve Akçakale-Çıldır Gölü'ndeki Trialeti kültürüne benzerlik gösteren kurganlar (tumuli) ya da Akçakale'deki dolmenler (Köroğlu 1996:377, 379-80, 386, Res. 10, 13-15) bu bölgede, Orta Tunç Çağı ya da biraz daha öncesinden itibaren esas olarak çobanlık ekonomisi sürdüren aşiret gruplarının yerleştiğine işaret etmektedir. Tepeler Höyük gibi birkaç yerleşim yerinde ortaya çıkarılan Orta Demir Çağı seramikleri (Köroğlu 1998a), bu bölgenin Urartu Dönemi boyunca olduğundan daha yoğun yerleşim gördüğünü göstermektedir. Yine de Orta Çağ'a ait yüzey kalıntılarının dağılımı, büyük çaplı yerleşme faaliyetlerinin ancak Urartu Dönemi'nden sonra başladığına işaret etmektedir.

Hasankale ve Erzurum arasında Sos Höyük, Uzun Ahmet, Eskişehir Tepe ve Bulamaç gibi, dağlık arazinin bu kesimindeki yerleşme dokusuna katkı sağlayan Tunç Çağı'na ait birkaç höyük vardır (Güneri 1988; Sagona ve diğ. 1995, 1996, 1997, 1998).

Çok önemli mimari kalıntılar vermemelerine rağmen, Pulur, Karaz ve Güzelova'yla birlikte Sos Höyük, yaklaşık 1800 m yükseklikte yer alan Erzurum Ovası'nın Tunç ve Demir Çağı yerleşimiyle ilgili arkeolojik kayıt sağlamaktadır. Bu durum, bu dönemde Erzurum Havzası ve çevresindeki ovalarda esas olarak çoban topluluklarının yaşadığını akla getirmektedir. Pulur'un M.Ö. 2. binyıl sonuna tarihlenen mezar buluntuları ve özellikle maden buluntularının, Ordu'da ve Trialeti kültürüne ait kurganlarda bulunan tunç silahlara benzerlik göstermesi de bu savı doğrula-

maktadır.[266] Azzi ve Hayaşa halklarının kısmen Transkafkasya'daki çoban gruplarla akraba olduklarına dair kesin bir kanıt bulunmamasına rağmen, bu iki grubun sosyo-ekonomik ve politik düzeyde birbirleriyle etkileştiklerine hemen hemen hiç şüphe yoktur.

Yiğitbaşı köyünde yer alan Sos Höyük, daha M.Ö. 3. binyıldan itibaren yerleşim görmüştür. Tabakalı İlk Tunç Çağı yerleşmesi, beş yapı katıyla temsil edilmiştir (Sagona ve diğ. 1996:33). Yerleşimde oturulduğu süre içinde, çanak çömlek topluluğunun önemli ölçüde değişmeden kalmasına rağmen, mimari değişiklikler sosyo-ekonomik dönüşümler yaşandığını göstermektedir. Yerel mimarinin çeşitli türleri arasında, yuvarlak köşeleri olan bir yapı ile M.Ö. 3. binyılın ilk yarısına tarihlenen geniş taş temelli dikdörtgen bir yapı göze çarpmaktadır (Sagona ve diğ. 1996:33, Res.3; 1997:186-188, Lev.10). Bunun yanı sıra, büyük ve dayanıklı olduğu, 2.5 m kalınlığındaki taş duvarlarından anlaşılan yapının işlevi halen tam olarak anlaşılamamıştır. Bu tür masif yapılara mevsimlik yerleşmelerde nadiren rastlanması nedeniyle, yerleşik bir topluluğun ortak olarak kullandığı bir yapı olduğu düşünülebilir. Gerçekten de bugüne kadar birkaç evde bulunan sıvalı zemin izleri, kil depo kapları ve ocakların varlığı, M.Ö. 3. binin ilk yarısındaki belli evrelerde küçük bir yerleşik topluluğun Sos Höyük'te oturduğu görüşünü desteklemektedir. Diğer yanda, şimdilik M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısına tarihlenen ve zemini yerin altında, yuvarlak köşeli dörtgen bir planı ve dal örgü-çamurdan yapılma duvarları olan ev (Sagona ve diğ. 1996:37, Res. 2; 1997:184), bazen bu yerleşim yerinde herhalde bahardan sonbahar başına kadar olmak üzere, sadece mevsimlik oturulduğu ihtimalini arttırmaktadır.[267] Birbirinden bağımsız ve hafif şekilde inşa edilen evlerin, bu bölgede hâlâ hüküm süren aşırı soğuk kışlara karşı uygun barınaklar sağlamaması nedeniyle, bu yaklaşım akla yakın gelmektedir. Dal örgü ve çamurdan inşa edilen evlerin zeminlerinde çok sayıda taşınabilir ocak altlığı parçası bulunması da, bu köyde yaşayanların, yılın sadece belli bir bölümünü burada geçiren çiftçiler ya da yaylacı gruplar olabilecekleri görüşünü desteklemektedir (Sagona ve diğ. 1996:37). Sonradan bu evlerin yerini taş temeller üzerine inşa edilen dik kenarlı evler almıştır. Ya burada yaşayanlar daha sürekli bir yaşam tarzına geçmeye karar vermiş ya da yeni bir topluluk gelmiştir.

İlk Tunç Çağı tabakalarında bulunan hayvan kalıntıları, Sos Höyük'te yaşayanların domuz dışında, bugün Yiğitbaşı yakınındaki köylülerinkine benzer oranlarda karışık sürülere sahip olduklarını göstermektedir. Sürüde en fazla sayıda olan koyunların keçilere oranı 3:1'dir (Sagona ve diğ. 1997:190). Anlaşılan domuz, beslenmede küçük bir rol oynamıştır. Çok az sayıda bulunan diğer evcil hayvanlar arasında at, köpek ve tavuk gelmektedir (Sagona ve diğ. 1997:191). Avlanan vahşi hayvanlar arasında ise yabani domuz, kahverengi ayı, yabani koyun, kızıl geyik, kızıl tilki, yabani tavşan, yabani keçi ve yabani öküz sayılabilir. Vahşi hayvanlardaki bu zengin çeşitlilik, Erzurum Ovası'nın kısmen ormanlarla kaplı olduğuna işaret etmektedir.

Sos Höyük'te M.Ö. 2. binyıla ait kalıntılar, 1.75 m derinliğinde bir dolgu yaratmıştır. Dolgu tabakasınınn bu kadar kalın olması, bu dönemde yerleşimde henüz sürekli oturulmadığını kanıtlamaktadır. Kalıntılar toprak zeminler, çukurlar ve kabaca dairevi tekneye benzer çukurluklardan oluşmaktadır. Orta Tunç Çağı'na ait kalıntılar arasında, çapları 0.75 ve 2 m arasında değişen ve azami 0.45 m'de korunan çok sayıda çukur (Sagona ve diğ. 1997:184) ve Trialeti geleneğinde iki mezar ortaya çıkarılmıştır.[268] Bu mezarlar, burada yaşayan topluluğun Transkafkas kültürüy-

266 Bu kurganlar yaklaşık 2 m uzunluğundadır ve daha önce terk edilen köydeki kalıntıların üzerine kurulmuşlardır. Büzülmüş vücutlar, mezarın kenarına yakın şekilde gömülmüş ve başlar batı yönüne çevrilmiştir. Ölünün vücudu kumaşa sarılmıştır. Cenaze ritüelleri sırasında, hayvanlar kurban edilmiş ve artıkları da mezara konmuştur (Koşay ve Vary 1964). Mezarlardan ikisinde bulunan tunç ok uçları, tipolojik açıdan Trialeti, Tepe Sialk ve Tepe Giyan'da bulunanlara benzerlik göstermekte ve M.Ö. 14.-12. yüzyıllar arasındaki bir tarih dilimine denk düşmektedir (Yakar 1992:512-514).

267 Transkafkasya'da bu tür mevsimlik yerleşim yerleri muhtemelen Neolitik Çağ'dan beri vardı (örn. Şulaveri Gora, Sergavit, Khramis Didi Gora). Bkz. Sagona 1993:457.

268 Kronolojik olarak bu mezarlar M.Ö. 2. binyıl ve 1. binyıl dahilinde, dikkate değer bir zaman dönemini kapsamaktadır (Burney 1958:178).

le bağlantılı olduğunu açıkça göstermektedir. Dayanıklı mimari kalıntıların olmayışı, evlerin saz ve hasırdan yapıldığını ve ahşap kazıklarla desteklendiğini akla getirmekte ve bu dönemdeki yerleşmenin sürekli olduğu konusunda şüphe yaratmaktadır (Sagona ve diğ. 1996:32). Kazılarda dairevi, dayanıksız, 5 m çapında ve ne gözle görülür bir girişi olan ne de genellikle sürekli oturulan evlerde rastlanan sabit eşyaların bulunmadığı, eve benzer bir yapı ortaya çıkarılmıştır (Sagona ve diğ. 1997:184, Lev. 4).

VAN HAVZASI VE AĞRI, HAKKÂRİ, MUŞ VE BİTLİS DAĞLIK ARAZİLERİ

Van Havzası M.Ö. 3. binyıl başı ve ortalarında yoğun yerleşim görmüştü. Bölgesel stratigrafi, M.Ö. 3. binyıl sonuna doğru yerleşme dokusunda bir değişiklik meydana geldiği ihtimalini arttırmaktadır. Bu değişiklik, çobanlık ve küçük ölçekli çiftçiliğe dayalı ekonomik stratejilerini devam ettirebilmek için daha göçebe bir yaşam tarzı sergileyen Transkafkasyalı ya da kuzeybatı İranlı aşiret gruplarının istilasıyla bağlantılı olabilir. Belki de çoban topluluklarının varlıklarını tehdit ettiği, Dilkaya ya da Tilkitepe'deki gibi bazı yerel topluluklar, köylerini terk ederek daha güvenli yerlere taşınmış olabilirlerdi. Diğer yanda, Karagündüz höyüğü bütün toplulukların bölgeyi terk etmediğini göstermektedir.

Van Havzası'nda, M.Ö. 2. binyıl sonunda yaşayan topluluklar iki tür seramik üretmişlerdir: Urmiye Havzası'nda daha fazla yayılan boyalı seramik ve bölgesel tek renkli seramik. Her ikisinin aynı dönemde de kullanılmış olmasına rağmen, bunlardan ilki, diğerinden biraz daha önce ortaya çıkmıştır (Çilingiroğlu 1986).[269] Transkafkas/Kafkas türündeki gri malların Muş Ovası ve Ağrı'da da bulunmuş olması doğudan gelen bazı nüfus hareketlerinin Doğu Anadolu'ya ulaştığını göstermektedir. Bunun biraz öncesinde, Kafkasya'dan gelen benzer bir göç M.Ö. 13. yüzyıl sonunda Kuzey İran'a gelmiş ve bu bölgedeki Tunç Çağı kültürlerine bir son vererek, tipik Gri Mal üreten yeni bir İlk Demir Çağı kültürü başlatmıştır (Sevin 1988:54; Güneri 1988). Gerçekten de, Muş Ovası'ndaki M.Ö. 2. binyıla ait çark yapımı çanak çömleğin İç Anadolu'dan çok Batı İran'la yakın parallelikleri olduğu anlaşılmıştır. Belki, o dönemde bu bölge de Kuzeybatı İran'a kadar giden yol boyunca yayılmış olan etno-kültürel kompleksin bir parçası haline gelmişti (French ve Summers 1994).

Van Havzası'nda Urartu öncesi döneme ait arkeolojik belgeler (Çilingiroğlu 1984, 1986, 1987), M.Ö. 9. yüzyıl ortalarından önce, Doğu Anadolu'nun sosyo-ekonomik örgütlenmesinin esas olarak göçebe aşiretler ve/ya da yaylacılık yapan toplulukların sürdürdüğü çobanlığa dayalı olduğuna işaret etmektedir. İlk Demir Çağı yerleşmelerine ait görülür izler olmasa da, Van Havzası ve dağlık arazinin diğer kesimlerinde çok sayıda mezar vardır. Bunlar arasında Van'ın 35 km kuzeydoğusunda, Erçek Gölü kıyısında yer alan Karagündüz, Ahlat yakınındaki Sutey, Erciş yakınındaki Ernis (Ünseli), Gevaş yakınındaki Dilkaya, Kars yakınındaki Ani ve Doğubeyazıt yakınındaki Tütek sayılabilir. M.Ö. 2. binyıl sonuna tarihlenen Karagündüz mezarlığı, dar ve derin Erçek Düzü Vadisi'nin kuzeybatı ucunda ve İlk Tunç Çağı'nda yerleşim gören bir höyüğün 1.5 km doğusunda yer almaktadır (Sevin-Kavaklı 1996). Dromoslu oda mezarların her birinde, muhtemelen yerel bir aşirete ait 20 ile 80 arasında iskelet ortaya çıkarılmıştır. Ölüler ilk olarak büzülmüş halde gömülmüş, ancak yeniler geldiğinde bir kenara itilerek duvarın dibinde bir yığın oluşturmuşlardır (Sevin-Kavaklı 1996:53). Madeni mezar buluntuları arasında önemli bir grup oluşturan demir tören silahları, bu odalarda yatan bazı erkeklerin savaşçı olabileceklerine işaret etmektedir.

Van'ın güneyindeki Hakkâri dağlık bölgesi, Urartu devletinin oluşmasından önce dağlık arazide yaşayan halkların kimliği hakkında önemli bilgiler saklıyor olabilir. Hakkâri'deki Orta Çağ

269 Erzurum'da bu tür tek renkli seramik grupları STÇ II'den İlk Demir Çağı'na kadar uzanan bir dönemde kullanılmışlardır.

kalesine 1 km mesafede bulunan İlk Demir Çağı'na ait, içlerinde demir olanların da bulunduğu madeni eşyalarla gömülen 25 iskeletli mezar oda büyük tarihi değer taşımaktadır. Bu mezarlığın Karagündüz'de bulunanlara benzerlik göstermesi, dağlık bölgede çoban göçebelerin yaşadığına işaret etmektedir. Bu bölge muhtemelen, M.Ö. 9. yüzyıl Assur kaynaklarında bahsedilen Hubuşkia Ülkesi'nin bir parçasıydı (Sevin ve Özfırat 1998:9). Son zamanda rastlantı sonucu keşfedilen, üzerinde insan ve diğer varlıkların kabartmalı tasvirlerinin bulunduğu 13 stel de bunu doğrular görünmektedir. Boyları 0.70 ile 3 m arasında değişen bu steller, bir grup olarak Hakkâri Kalesi'nin temelinde, 0.70 m yüksekliğinde çakıl taşlarından yapılma bir platformda bulunmuştur. Bir zamanlar hepsinin bu platformda dik durduğu anlaşılmaktadır (Sevin ve Özfırat 1998). Sadece peştamallı tasvir edilen ve ellerinde silah ve şarap tulumları tutan erkek figürler savaşçılardır. Stellerin bazılarında, savaşçıların sağ ya da sol omuzları üzerinde yurtlara benzer çadırlar tasvir edilmiştir. Savaşçının etrafında, daha küçük kadın ve genç erkeklerin yanı sıra, geyik, leopar ve dağ keçisi gibi hayvanlar da görülmektedir. Kılıç, kama, mızrak, balta ve topuzlardan oluşan zengin silah tasvirlerinin uzak benzerlerine M.Ö. 2. binyıl sonuna tarihlenen Kuzeybatı İran buluntularında rastlanmaktadır (örn. Luristan). Bu steller, M.Ö.1000 yılından daha geç bir döneme ait olamazlar; ancak hiç şüphesiz Urartu öncesine tarihlenmektedirler. Savaşçıların mızrak, topuz ve balta gibi statü sembolleriyle beraber tasvir edilmeleri, bu kişilerin Hubuşkia'lı aşiret reisleri olduklarını destekler görünmektedir (Sevin ve Fırat 1998:9).

Van Havzası ve komşu bölgelerdeki Orta Demir Çağı arkeolojisi, Urartu Krallığı'nı oluşturan topraklarda çok zengin bir yerleşme dokusu göstermektedir. Çeşitli yerleşme türleri içinde, farklı büyüklükte kaleler, şehirler, kırsal yerleşmeler, askeri ileri karakol mevkileri vb. gelmektedir. Sadece savunma amaçlı değil, bölge merkezleri olarak da kullanılmaları nedeniyle, kalelerin sayısı şehirlerin sayısını büyük oranda geçmektedir. Planlarına bakılarak, Urartu savunma mimarisinin kısmen daha gelişmiş Assur ve Yeni Hitit mimarisi etkisinde kaldığı söylenebilir (Kleiss 1994).

Res. 143: (*Solda*) Van Gölü'nün güneydoğu kıyısında yer alan Dilkaya. İlk Tunç Çağı'nda ve sonradan tekrar Demir Çağı'nda yerleşim görmüştür (Altan Çilingiroğlu'nun izniyle). (*Sağda*) Van Gölü'nün kuzeydoğu kıyısında Urartu'nun surla çevrili en etkileyici merkezlerinden biri olan Ayanis.

Urartu askeri mimarisi, M.Ö. 9.-8. yüzyıllar ve M.Ö. 7. yüzyıl olmak üzere iki evrede gelişmiştir. Erken evreye ait surların planı esnek değildir ve dik açılarla birleşen duvarların inşasında toprağın fiziki yapısı dikkate alınmamıştır. Bu duvarlar arasında yer alan basit payandalı, kare ya da dikdörtgen biçimli bastiyonlar (kurtin kuleler) bu erken döneme özgüdür (Kleiss 1994:Res. 11.1.1). Ancak, Aşağı Anzaf Kalesi'nde olduğu gibi, herhalde hiç kulesi ya da payandası olmayan istisnalar da vardı (Belli 1999:Res. 3). Sonraki evrede, özellikle dış sur duvarlarının planı arazi rölyefine uyum sağlamıştır (Kleiss 1994:Res. 11.1.2).

Res. 144: (*Solda*) Karagündüz höyüğü. Tabakalı yapı katları, Van Havzası'ndaki Urartu öncesi ve Urartu yerleşme düzeni hakkında yeni bilgiler vermektedir. (*Sağda*) Karagündüz'deki İlk Demir Çağı'na ait mezarlık (Veli Sevin'in izniyle).

Urartu başşehri Tuşpa ile eşitlenen Van Kalesi, Van Havzası'ndaki en etkileyici kalelerden biridir. Gölün su seviyesinin 80 m üstünde yer alır ve uzunluğu 1800 m genişliği ise 60 m'dir. M.Ö. 9. yüzyıl ortalarına doğru Urartu kralı I. Sarduri tarafından inşa ettirilmiştir. I. Sarduri'nin yazıtına göre, kalenin inşasında kullanılan ve bazıları birkaç ton ağırlığında olan taşlar, muhtemelen Edremit ilçesinin hemen doğusunda, Van'ın 17 km güneyinde yer alan Alniunu şehrinden getirilmiştir (Belli 1989:45-46). Bu kale, aynı zamanda kayalara oyulmuş mezar odalarına konulan

Res.145: Hakkâri Kalesi'nin altında bulunan steller (Sevin ve Özfırat 1998). Bu anıtlar muhtemelen yerel aşiret reisleri anısına yapılmışlardı. Kesin olarak tarihlenmeleri zor olsa da, silahların Luristan'da bazı tipolojik benzerlerinin bulunması, M.Ö. 2. binyıl sonu ve 1. binyıl arasındaki bir döneme ait olduklarına işaret etmektedir.

Res. 146: Bir zamanlar Urartu başkenti Tuşpa olan Van Kalesi.

Urartu krallarının da gömüldüğü yerdi. Urartu kalelerinin çoğunda olduğu gibi, sur duvarları içinde kalan alan, dünyevi (saray yapısı, depo odaları ve su sarnıçları) ve açık hava kült yerlerinin yer aldığı dini yapılara ayrılıyordu. Van Kalesi'nin güneyinde yer alan bir İlk Tunç Çağı yerleşmesi (Sevin 1994) ve belki Tuşpa'nın aşağı şehri de Urartu Dönemi'nde yerleşim görmüştü.

Van Kalesi, diğer idari merkezlerin bulunduğu bir kaleler ağına bağlıydı ve M.Ö. 735 yılında III. Tiglat-Pileser tarafından fethedilmesine kadar Urartu başşehri olarak kalmıştı. Bu olaydan sonra, Urartu kralı II. Rusa, Toprakkale yakınındaki mevkiyi bir sonraki idari başşehir olarak hazırlatmıştı. Bu kral, yeni kalesi ve aşağı şehrini Tuşpa'dan çok daha büyük bir alana kurmuş ve etrafına da sebze ve meyve bahçeleri ve bağlar yaptırmıştı. Van Ovası'nın kuzey ve güney kesimlerini sulayabilmek için, 3200 m yükseltili Erek Dağı'na da bir baraj yaptırmıştır. Sulama kanalları sadece Toprakkale'ye değil, Van Kalesi'ne de su getirmiştir. Ayrıca, yeni başşehrin kuzeydoğusuna da büyük bir havuz (Sihke su toplama havzası) yapılmıştır (Belli 1989:50-51). Bu sulama sistemi sayesinde Toprakkale'nin etrafındaki yerleşmeler, sebze ve meyve bahçelerini büyük oranda genişletmiş olmalıydılar.

Kazılmış Urartu kaleleri içinde en eski olanlar Anzaf Kaleleri'dir. Urartu başşehri Tuşpa'nın (Van Kalesi) 11 km kuzeydoğusunda yer alan Aşağı Anzaf Kalesi, kuzeybatı İran'dan başşehire götüren eski yolun son kavşağını korumuştur. Askeri bir garnizonla güçlendirilmiş olan bu kale, M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısında, kendinden "Güçlü Kral, Büyük Kral, Bia Ülkelerinin Kralı" olarak bahseden İşpuini tarafından, İran sınırından neredeyse Van Gölü'ne kadar uzanan Erçek-Özalp-Saray ovasının en dar yerinde kurulmuştur (Belli 1999:9-15). Kireçtaşından yapılma devasa duvarlarla çevrili, deniz seviyesinden yaklaşık 1900 m yükseklikte yer alan alçak bir kireçtaşı tepe üzerine inşa edilmiş olan kale, yaklaşık 6000 m^2lik bir alanı kaplamaktadır.

İşpuini'nin oğlu Menua'nın yaptırdığı Yukarı Anzaf, deniz seviyesinden yaklaşık 1995 m yükseklikte yer alır ve Doğu Anadolu'daki en yüksek Urartu yerleşmesidir. Aşağı Anzaf Kalesi'nin yaklaşık 900 m güneyinde bulunan kalenin 6 hektarlık bir sitadeli ve 14 hektarlık surla çevrili bir aşağı şehri vardır. Depo yapıları, bir saray ve Haldi adına yapılmış bir tapınağın yer aldığı sitadel (Belli 1999:16-28, Res. 7-16), önemli bir merkez olmalıydı. Bu yerleşimde 1995 yılında yapılan en önemli keşiflerden biri, Haldi'ye adanmış madeni eşyalar ve silahların depolandığı küçük bir odada bulunan bezekli bir tunç adak kalkanıdır (Belli 1999:34-36). Bu kalkanın üzerinde, Meher Kapısı yazıtında bahsedilen tanrılar resmedilmiştir. Kale, M.Ö. 7. yüzyıl sonunda İskitler tarafından saldırıya uğramış ve tahrip edilmiştir. Aşağı şehirde yaşayanların bu saldırı sırasında, hayvanlarıyla beraber kaleye sığındıkları anlaşılmaktadır. Yangın tabakasında yığılmış halde bulunan yüzlerce hayvan iskeleti (Belli 1999:23-24), burada yaşayanların koyun, keçi ve sığırlardan oluşan büyük sürülere sahip olduklarına işaret etmektedir.

Bol Dağları'nın batı uzantısı üzerinde yer alan Çavuştepe, kalenin sadece stratejik açıdan önemli Van Havzası'nı değil, ekonomik açıdan önemli tarım alanlarını korumak için de kurulduğunu göstermektedir. Van'ın 24 km güneydoğusunda yer alan Çavuştepe (Sardurihinili), II. Sarduri (M.Ö. 764-735) tarafından inşa ettirilmiştir (Erzen 1978). Gürpınar Ovası'nda yer alan, 850 x 80 m boyutlarındaki bu kompleks, yukarı ve aşağı kalelerden oluşmuştur. Aşağı kale, Haldi tapınağının yer aldığı yukarı kaleden dört kat daha büyüktür. Aşağı kalede bir saray kompleksi, Tanrı İrmuşini'ye adanan bir tapınak, bir cephanelik, depo odaları, şarap ve diğer erzakları depolamak için kullanılan çok sayıda çömlek, işlikler ve yağmur suyunun toplanması için üç tane kayaya oyulmuş sarnıç bulunmaktadır. Ahırlar ise aşağı kalenin zemininde yer alıyordu.

Çavuştepe'nin kuzeyindeki tepelerde yer alan bir Urartu köyüne ait izler, Urartu devletinin toplulukları daha yerleşik bir yaşam tarzı benimseme konusunda teşvik ettiğini göstermektedir. Sırasıyla Van'ın 68 km güneydoğusu, 26 km kuzeydoğusu ve 54 km güneyinde yer alan Giyimli, Gövelek ve Ağaçlık gibi yerleşim yerlerindeki köy evlerine ait kalıntılar, çoğu evin ortada bir avlusu olan büyük yapılardan meydana geldiğine işaret etmektedir. Bu evlerin büyüklüğü 180 m^2 (Gövelek'te) ile 400 m^2 (Ağaçlık'ta) arasında değişmektedir (Tarhan ve Sevin 1977:Res. 1-4). Bu evlerin 1-1.5 m kalınlığında taştan yapılma dış duvarları, ikinci bir katları olduğunu akla getirmektedir. Çoğu köyün büyük ve yoğun kümelerden değil, aralarında geniş mesafe olan habitat birimlerinden oluştuğu anlaşılmaktadır. Van Havzası ve özellikle dağ vadilerindeki kırsal toplulukların dağınık bir yerleşme düzenini tercih ettikleri belli olmaktadır. Bu durum, Urartu topraklarında M.Ö. 2. ve 1. binyıla ait kalıntılar veren höyüklerin seyrek halde dağılımını da açıklıyor olabilir.

Van Havzası'nın tarım potansiyelini arttırmak için yapılan bir girişim sonucu Urartular, dağlardan havzanın doğu kıyılarına doğru akan nehirlerin suyunu kullanmışlardır. Böylece, barajlarda biriken sulara kanallar yapmak suretiyle, daha önce ekilmeyen alanlar da sulanmıştır. Son yıllarda yapılan araştırmalar, Urartu krallarının yaptırdığı yaygın ve geniş bir su depolama ve sulama ağını ortaya çıkarmıştır (Belli 1994b). Bunların en iyi örneklerinden biri, Muradiye ve Doğu Beyazıt arasında yer alan Bendimahi vadisinde kurulmuş, içinde bir baraj ve su haznesinin de yer aldığı su depolama sistemidir (Belli 1994a:78-82). Van'ın kuzeydoğusunda, deniz seviyesinden 2432 m yükseklikte yer alan Süphan Barajı, bu bölgedeki en eski barajlardan biridir (Belli 1994a:9-10).

Sonradan, içlerinde Van'ın 97 km güneyinde yer alan Arpayatağı suni gölünün de yer aldığı su havzaları/suni göllerin eklenmesiyle, sulama ağları genişletilmiştir. Gölün 2 km kuzeybatısında yer alan Pirhilan etrafındaki tarlalar (Belli 1994a:11, Res. 2.6.), gölden getirilen sulama kanalla-

Res. 147: Çavuştepe (Sardurihinili). *Solda*) Yukarı Şehir'den görülen Aşağı Şehir. *Sağda*) Saray kompleksindeki depo yapıları içinde yer alan büyük erzak küpleri.

rıyla sulanmıştır. İki katlı dayanıklı taş evlerin yer aldığı bu yerleşmede muhtemelen bütün yıl boyunca çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan aileler yaşamıştır.

Van'ın 103 km güneyinde yer alan Arç (Dest) Barajı, yaklaşık 40 m doğusunda 2 m kalınlığında duvarları olan 80 m^2lik bir yapının varlığı nedeniyle, önemli bir yere sahiptir (Belli 1994a:11, Lev. 2.3.2). Bu yapıda muhtemelen, barajın güvenliği ve bakımını sağlayan devlet ve/ya da ordu personeli yaşıyordu. Yaklaşık 1 km uzaklıktaki Kırmızı Düzlük Barajı, bu bölgede yoğun çiftçilik yapıldığı görüşünü desteklemektedir. Bu barajdan 1 km mesafede yer alan ve Devlerin Evleri olarak anılan evler, bu bölgedeki sulama işlerinde devlet kontrolü olduğunu onaylar görünmektedir.

Muradiye'nin yaklaşık 23 km kuzeyinde yer alan Yukarı Argit Barajı, dağlar arasında yer alan 2350 m yükseklikteki bir çukurlukta inşa edilmiştir (Belli 1994a: Res. 2.10). Bu barajdan çıkan sular, kuzeyindeki geniş tarlaların sulanmasında kullanılıyor olmalıydı. Gelişmiş Urartu sulama sistemlerine başka bir örnek de, muhtemelen M.Ö. 7. yüzyılda kurulan Ferhat Kanalı'dır. Van Gölü'nün doğusunda, 51 km uzunluğunda yer alan Menua Kanalı ise bu barajdan daha eskidir (Belli 1997:54-59). Ferhat Kanalı, büyük andezit kayalardan inşa edilmiş ve Doğubeyazıt Ovası'nın kuzeyini ve Iğdır Ovası'nın güney saçaklarına kadar uzanan kesimleri sulamak için, Doğu Beyazıt'ın 54 km kuzeybatısında ve 2250 m yükseklikte yer alan Balık Gölü'nün sularını taşımıştır. Anadolu'daki en yüksek doğal barajlardan biri olan bu göl, zengin dağ otlaklarıyla çevrilmiştir, ancak kışın donar. Doğal akış yönünde taşan sular, 280 km^2lik Doğubeyazıt Ovası'na içme ve sulama amaçlı su sağlanmasında başlıca kaynağı oluşturmaktadır. Yakınında çok sayıda yerleşme vardır. 5-10 m çapında ve 2-8 m yüksekliğindeki M.Ö. 2. binyıla ait kurganlar (Belli 1997:58), bu alanda Urartu devletinin kurulmasından önce çoban grupların oturduğuna işaret etmektedir. Bu bölgedeki Demir Çağı yerleşmelerinin çoğunu, M.Ö. 7. yüzyıl süresinde taştan inşa edilmiş kaleler oluşturmaktadır. Gölün yaklaşık 5 km doğusunda, tepenin batı yamacındaki bir yerleşmeye bakan bir gözetleme kulesi olabileceği düşünülen Aktarla (Gürgüre) Kalesi yer almaktadır (Belli 1997:38).

Arkeolojik kanıtlar dağlık bölgede, Urartu sonrası dönemde büyük yapı faaliyetleri olmadığını göstermektedir. Akhemenid tarzı mimarinin göze çarptığı birkaç Urartu yerleşimi dışında (örn. Erzincan'da Altıntepe), Doğu Anadolu'da Ermeni şehirlerinin varlığına işaret eden büyük bir mimari tabaka yoktur. Bu nedenle, başlangıçta Ermenistan'da büyük şehir merkezlerinin olmadığı, ancak sonradan Xenophon'un da tasvir ettiği gibi, geçiminin güçlü bir tarım ve çoban ekonomisine dayandığı düşünülebilir. M.Ö. 5. yüzyılın sonunda, çok soğuk bir Kasım ayında ordularıyla beraber Pers Ülkesi'nden dönerken, Xenophon sadece içlerinden bazılarının pazar kasabası olduğu köyler görmüştür. Anlattığına göre kuyuya benzer girişleri olan köy evleri yer altındaydı ve içlerine merdiven yardımıyla giriliyordu. Eğimli bir tünel de, aynı evlerde beslenerek yetiştirilen sığır, koyun, keçi ve kümes hayvanlarının girip çıkması için kullanılmıştı (Anabasis 4, 5). Büyük erzak küplerinde yemin yanı sıra, arpa, buğday, fasulye ve arpa şarabı da saklanmıştır (Burney ve Lang 1971:185). Bu tür yeraltı köy evlerinin yerel türlerine sadece bu bölgede değil, Ermenistan ve Gürcistan'ın bazı kesimlerinde de rastlanmaktadır. Dağlık arazilerdeki Urartu sonrası dönem arkeolojisi hakkında fazla bir şey bilmememizin altında bu tür yeraltı köy mimarisi yatıyor olabilir.

ELAZIĞ, MALATYA VE ELBİSTAN OVALARI

ELAZIĞ OVASI

Altınova'daki Korucutepe, Tepecik ve Norşuntepe gibi başlıca höyükler, Elazığ ilindeki devlet öncesi ve devlet düzeyindeki toplumların sosyo-ekonomik örgütlenmesi ile ilgili belli ölçüde bil-

gi vermektedirler. Kuru tarıma elverişli çevre koşullarının yanı sıra, yabani fauna zenginliği de, toplulukları bu bölgedeki Altınova ve diğer korunaklı ovalara çekmiştir. Fırat ve Murat nehirleri ve bu bölgede hiç kurumayan sayısız kaynaklar, sadece balık ve midye yetişmesine olanak sağlamakla kalmamış, bu nehir kıyıları boyunca uzanan bitki örtüsü de kızıl geyik ve yabani domuz avı için ideal ortamı yaratmıştır. Kaplumbağa, kunduz ve ördek bu bölgede yaşayanların taze et gereksinimini karşılamıştır (Boessneck ve von den Driesch 1975:122-147). Ayrıca Elazığ'ın güneyinde yer alan Keban ve Ergani madenleri de, bu bölgeyi yerleşme için özellikle cazip hale getirmiştir.

M.Ö. 5. binyıl sonu ve 4. binyıl başında, Mezopotamya'dan Malatya Ovası'nı geçerek Fırat Vadisi'ne yayılan Obeyd kültürünün kuzey yayılımı sırasında bu bölge ekonomik açıdan zenginleşmiştir (Stein 1994:Res.1). M.Ö. 4. binyılın ikinci yarısında Altınova, Elazığ'da en yoğun yerleşim görmüş habitatlardan biriydi. Yerleşmede bu dönemde sık sık ortaya çıkan tahribat izleri, yerleşik toplumlar arasındaki çatışmalar ya da dışardan gelen istilalara işaret ediyor olabilir. Murat Vadisi'ndeki kırsal toplulukların, büyüyen Mezopotamya şehirlerinin örgütlediği ticaret ağına bağlı olan Malatya'nın güneyindeki daha büyük Fırat Havzası yerleşmelerine ham madde sağladığı açıktır. Norşuntepe (Hauptmann 1971, 1972, 1974, 1976, 1982) höyüğünün batı yamacında, mimari özelliklerinin belki de kısmen Suriye-Mezopotamya'da hüküm süren inşa tekniklerinin etkisindeki yerel bir geleneği yansıttığı küçük tek odalı kerpiç evler ortaya çıkarılmıştır. M.Ö. 4. binyıla ait bu köyde bakır filizlerinin işlenmesinde kullanılan eritme ocakları ve potaları olan işliklerin bulunması, bu topluluğun endüstriyel faaliyetlerin yanı sıra çiftçilikle de uğraştığına işaret etmektedir. Önemli bir değiş-tokuş maddesi olan bakır üretiminin köy ekonomisine katkı sağladığı anlaşılmaktadır. Bakır üretimi ve ihracatı ekonomilerinin yeniden örgütlenmesini zorunlu kılmış ve ustalaşmaya daha fazla önem verilerek, günlük geçimlerine dayalı faaliyetleri pahasına çalışan daha tecrübeli işçiler ve zanaatkarların zamanları ve çabalarının karşılığı verilmiş olabilir. Bu süreç sırasında, Norşuntepe topluluğu belki de bir tür merkezî ekonomi benimsemiştir.

Korucutepe gibi (van Zeist ve Bakker-Heeres 1975:221-232; van Loon 1980:271) başka yerleşim yerleri de, Altınova'da yaşayan 4. binyıl köy topluluklarının Emmer buğdayı, buğday, kabuklu ve kabuksuz arpa, bezelye, mercimek ve kara burçak gibi tahıl ve baklagiller yetiştirdiklerini göstermektedir. Ketenden kumaş ve bezir yağı üretilmiştir. M.Ö. 4. binyıl sonunda Korucutepe höyüğü yerleşim alanından bir mezarlığa dönüşmüştür (van Loon 1978:10-11, Lev. 9). Kerpiçten yapılma üç mezarın içindeki hediyeler arasında gümüş, bakır ve hatta meteorik demirden yapılma alet ve takılar bulunmuştur (van Loon 1980:272). Bu ayrıcalıklı eşyalar buraya gömülenlerin toplulukları içinde yüksek bir mevkiye sahip olduklarını göstermektedir. Bakır parçaları, önceden bu bölge ve Kuzey Mezopotamya arasındaki ilişkileri güçlendirme konusunda büyük bir rol oynayan metalürjinin, yerel endüstrideki sağlam yerini koruduğu görüşünü desteklemektedir.

Güneydeki daha gelişkin topluluklarla olan ekonomik etkileşimin sona ermesinin ardından, M.Ö. 3. binyılın başında bu bölgenin kültürel özerkliğini koruduğu ve toplulukların çiftçilik üzerine kurulu geleneksel ekonomilerini sürdürdükleri anlaşılmaktadır. Bu dönem ve sonrasında da köyde yaşayanlar en fazla arpa (*hordeum distichum*) ve buğday (*Triticum aestivum/durum*) üretmişlerdir. Doğal harmanlanmış buğday ve iki sıralı arpanın İlk Tunç Çağı'nda yetiştirilen başlıca tahıl ürünleri olmalarına rağmen, Emmer buğdayının (*Triticum dicoccum*) üretimi de tamamen bırakılmamıştır. Az sayıda yabani ot tohumu bulunmuş olması tahıl tarlalarının tamamıyla bunlardan temizlenmiş olduğu anlamına gelmez. Belki de bunun aksi bir durum söz konusudur. Yani tarlaların yabani otlarla dolu olduğu ve hasat sırasında her bir başak tanesinin tek tek toplandığı düşünülebilir (van Zeist ve Bakker-Heeres 1975:228-229).

M.Ö. 3. binyılın başında, Elazığ'daki diğer habitatlarda olduğu gibi Altınova'ya da Transkafkasya'dan gelen istilacı gruplar nüfuz etmiştir. Bu gruplar, bölgede daha önce bilinmeyen mimari formları da beraberlerinde getirmişlerdir. Evler, Norşuntepe ve Değirmentepe'de olduğu gibi

dal örgü ve çamurdan ya da çoğunlukla taş temeli olmayan kerpiçten inşa edilmiştir. Korucutepe C evresinde genellikle dikdörtgen şekilli olan köy evlerinin yanı sıra, dal örgü ve çamurdan yapılma bir ek yapı, kil sekiler ve ocak altlıkları da Erken Transkafkas özellikleri sergilemektedir (van Loon 1978:12-13, Lev. 10-12). Transkafkasya'ya özgü obsidiyen (volkan camı) üçgen ok uçları da bölgeye yeni grupların geldiğine dair başka bir kanıt oluşturmaktadır. C evresinde (M.Ö. 3000-2600) yaklaşık 10 m^2lik küçük evler, bir dış avlu ya da oturulan birimin iki üç katı büyüklükte bir açık hava faaliyet alanı ile çevrilmiştir. D evresinde (yaklaşık M.Ö. 2600-2300) mimari ve diğer maddi kültür kalıntıları içte gelişme olduğuna ve güney bölgesiyle çok az ilişki kurulduğuna işaret etmektedir. Bu evrede sığır, beslenen hayvanlar içinde % 26'lık bir yer tutmuştur (Boessneck ve von den Driesch 1975:168-177). Koyunların sadece eti ve sütünden değil, yününden de faydalanılmış olmalıdır. Bu evrede sığırın diğer hayvanlar arasında önemli bir yüzdeye sahip olmasına rağmen, evlerin büyüklüğü aynı kalmış ve hayvanlar için ek barınak inşa edilmemiştir. Kazılan alanda oldukça küçük birkaç evin çevresi, içinde pişirme yerlerinin bulunduğu bir avluyla çevrilmiştir.

Tepecik'te İlk Tunç Çağı'na ait 4-11 tabakalarında rastlanan kerpiç dikdörtgen evlerin çok büyük olmaması, ailelerin genişlemediğine ve çekirdek yapılı kaldığına işaret etmektedir.

Oturulan alanın büyüklüğüne bakarak İlk Tunç Çağı köy topluluklarının tek bir yerleşim evresindeki büyüklüğünü tahmin etmek hemen hemen imkânsızdır. Yine de, M.Ö. 6. binyıldan beri oturulan habitatlarda yaşamaya devam eden geleneksel kırsal topluluklardan alınan verilere dayanarak bazı tahminler yapılmıştır (örn. Aşvan, Taşkun Mevkii) (Hillman 1973a-1973b). Bu tahminler ışığında, tarım yöntemleri ve yoğunluğuna göre (sulu ya da kuru tarım, vb.) köy toplulukları, 250-450 kişi ya da 36-80 aile arasında değişiyordu (van Loon 1980:273).

Altınova dışında Elazığ'ın küçük köylerle dolmasına neden olan bu etno-kültürel istila (Burney 1958:166-169) Aşvan Havzası'nda da saptanmıştır. Burada İlk Tunç Çağı, aralarında Pulur'un da bulunduğu birkaç yerleşim yeri ile temsil edilmektedir. Pulur'daki köy mimarisi (Koşay 1976b) M.Ö. 3. binyıl boyunca önemli derecede değişmemiş ve İTÇ II'de bu köy, Han İbrahim Şah'ın X-VIII tabakalarında olduğu gibi (Ertem 1972a) küçülmüştür. Gerçekten de Han İbrahim Şah'ta, yerleşik topluluklara özgü daha önceki yerleşme tarzlarından bir kopma gözlenmektedir. İTÇ II'ye ait

Res. 148: Keban Barajı'nın suları altında kalmadan önce Altınova; Tepecik'ten görünen Norşuntepe.

bütün köylerde, özellikle evlerin inşasında mimari değişiklikler görülmektedir. Daha hafif dal örgü ve çamur yapılar, topluluğun bu yerleşmelerde yaz aylarında oturan yarı göçebe kesimine ait olabilirdi. Kerpiç evlerde ise muhtemelen bütün yıl boyunca oturuluyordu.

Transkafkas unsurlarının bu habitata nüfuz edişi, Aşvan Kale ve özellikle Kuruçay'a bakan 20 m yüksekliğindeki yassı koni biçimli Taşkun Kale höyüğünde de saptanmıştır. Taşkun Mevkii 3. Evre yerleşmesinde üçünün kerpiç, muhtemelen semerdamlı diğerinin ise dal örgü ve çamurdan inşa edildiği 4 yapı bulunmuştur. Bu evlerin duvarlarını ahşap kazıklar desteklemiştir (Sagona 1994:9-12, 15). İçinde yüksek bir platformun bulunduğu kerpiç yapılardan biri (5.50 x 3.75 m), tahılların ve belki de yünün işlendiği ortak bir faaliyet alanı olarak kullanılmıştır (Sagona 1994:6). Dal örgü ve çamur evin sundurmaya benzer dikdörtgen ek yapılı dikdörtgen bir ana odası ve bir seki ve muhtemelen boynuzlu bir ocak altlığı da olan daire şekilli sıvalı bir ocağın yer aldığı sabit eşyaları vardır. Tabanında siyah açkılı bir depo küpünün ve tahıl işlemede kullanılan bir el değirmeninin bulunmuş olması, bu yapının ev işlerinde kullanıldığını göstermektedir (Sagona 1994:Res. 10). Norşuntepe XXII-XIV, Değirmentepe III-I ya da hatta Arslantepe VIB1'dekilere benzerlik gösteren bu mimari tarz, Elazığ ve Malatya arasında Fırat boyunca yerleşen Transkafkasyalılar tarafından getirilmiş olabilir. Plan ve inşa, Tiflis çevresindeki yoğun yerleşilmiş ovalarda görülen dairevi ve dikdörtgen dayanıklı kerpiç yapıların ön plana çıktığı kuzey Gürcü geleneğine göre yapılmıştır (Sagona 1994:6, dipnotlar 6-7, 9). Gerçekten de, Kura Vadisi'ndeki M.Ö. 3. binyıla ait Transkafkas yerleşim yerleri, kabaca daire şekilli dal örgü ve çamur yapıların gelişimini göstermektedir. Bu gelenek, Yukarı Fırat Vadisi'nde de rastlanan yuvarlatılmış köşeli büyük dikdörtgen yapıların olduğu çok daha eski dönemlere (Chataigner 1995) dayanmaktadır. Azerbaycan'da ve Kuzeybatı İran'da bu mimari tarz iyi belgelenmiştir. Erken Transkafkas Kültürü'ne ait yarı göçebe grupların, Malatya Ovası'nı geçmemek kaydıyla, bu kültürün Fırat boyunca yayılmasına neden olduğunu söyleyebiliriz (Burney 1980; Marfoe ve diğ. 1986). Elazığ'daki hafif inşa edilen köy evlerinin içinde bulunanlar, Transkafkasya'dan gelen grupların esas olarak çoban olmalarının yanı sıra, yerli nüfus kadar yoğun olmamakla birlikte tahıl ve diğer bitkiler de yetiştirdiklerine hiç şüphe bırakmamaktadır. Sık sık depo küplerinin bulunması da bu görüşü doğrulamaktadır. Yukarı Fırat Vadisi'nde İTÇ II döneminde ortaya çıkan yerli mimari özellikleri, çoğu yerleşim yerinde kaybolmuştur. İlk Tunç Çağı sırasında belki de toplulukların ekonomik faaliyetlerinin fazla değişmemesi nedeniyle, belli yerleşim yerlerinde bu süreç yavaş ilerlemiştir. Örneğin, Taşkun Mevkii'de 4. Evre'nin planı, 3. Evre'ye benzemektedir. Bu durum, doğudan ve kuzeydoğudan yeni gelen gruplarla kültürel ve sosyo-ekonomik ilk etkileşimden sonra, yerli toplulukların bölgenin baskın gücü olarak tekrar ortaya çıktıklarını gösteriyor olabilir. Ancak, İTÇ III'ün başlarında, Transkafkasya'dan gelen başka bir dalganın, belli yerleşim yerlerindeki yerli mimari üzerinde tekrar geçici bir etki yarattığı anlaşılmaktadır (Sagona 1984:99, 102, 104).

Alçak Han İbrahim Şah höyüğü, çobanların mevsimlik yerleştiği bir köydeki mimari özelliklerin Orta Çağ'da da M.Ö. 3. binyıldakinden fazla farklı olmadığını göstermektedir. Burada en üst tabaka, bazı Türkmen göçebelerinin bölgeye girdiği zaman olan M.S. 11. yüzyıla tarihlenmektedir. Bu tabakada, dairevi ocaklar, çukurlar ve yaklaşık 7 x 3 m boyutlarında ortada yer alan dikdörtgen bir yapı ön plana çıkmaktadır (Ertem 1972a:Res.47). Birbirine paralel giden taş temellerden oluşan bu yapı, bir çadır yeri olabilirdi. Gerçekten de, höyüğün tepesinde yer alması ve güneyinde ve batısında bulunan çukurlar, taş ocaklar ve diğer özellikler, genellikle mevsimlik yerleşilen bazı günümüz göçebe çadır yerleşimlerinin ön avluları ve faaliyet alanlarına benzerlik göstermektedir.

Başka bir mevsimlik köy ya da konak yeri Biriman'ın yaklaşık 2 km batısında bulunmaktadır. Alikan Mevkii adındaki düz yerleşmeye ait çanak çömlek parçaları, dağ sırtı ve hiç kurumayan bir kaynağın yanındaki yerleşimin doğu yamacını da içine alan, yaklaşık 100 x 60 m boyutlarında büyük bir alana yayılmıştır. Alikan Mevkii de, Son Tunç Çağı'ndan başlamak üzere, değişik dönemlerde mevsimlik yerleşilen bir konak yeri olabilirdi (Özdoğan 1977:122-123; Cribb

Res. 149: Fırat kenarındaki Pirot Höyük. Çok ideal bir noktada yer alması nedeniyle, çiftçilikle uğraşan bir köy topluluğu günümüzde halen burada oturmayı sürdürmektedir.

1991a:218-219). Biriman'ın yaklaşık 2 km kuzeyinde, Alikan Çayı'nın batı kenarında yer alan alçak bir dağ sırtının yamacı üzerinde, Sürük Mevkii adında bir düz yerleşme vardır. Yüzeyde görülen taş temel izleri ve içlerinde birkaç çakmaktaşı aletin de bulunduğu çanak çömlek parçalarının yaklaşık 80 x 70 m boyutlarında bir alana dağılmış olması, bu konak yerinin Demir Çağı, Klasik Çağ ve Klasik Çağ sonrasında da kullanılmış olduğuna işaret ediyor olabilir (Özdoğan 1977:124).

İTÇ III döneminde, yerleşme dokusu ve maddi kültürde görülen Erken Transkafkas etkisi azalmıştır. M.Ö. 3. binyılın sonlarında, kasaba benzeri yerleşmelerin de işaret ettiği gibi, Elazığ'da merkezî örgütlenmiş toplumlar ortaya çıkmaya başlamıştır (Conti ve Persiani 1993). Özellikle Norşuntepe önemli bir politik ve ekonomik merkez olarak yerini almış olmalıdır. Kültürel açıdan bu dönemde, Aşağı Fırat Havzası'ndaki şehir merkezleriyle olan etkileşim yeniden yoğunluk kazanmıştır.

Norşuntepe kırsal bir yerleşmeden, iki tarafında kerpiç evlerin yer aldığı bir ya da daha fazla caddesi olan bir kasabaya (XIII-XII tabakalar) dönüşmüştü. Sonradan, VIII-VII tabakalarda sitadel alanında küplerle dolu büyük bir depo odası ve platformlu ve kubbeli fırınları olan bir kompleks ön plana çıkmıştır. Diğer alanlarda içlerinde nal şekilli ocakların yer aldığı bitişik odalar vardır (Hauptmann 1979:64-68; 1982:45-48). Hemen yakınındaki Tepecik'te de İTÇ III yerleşmesine ait ana cadde üzerinde dikdörtgen planlı bitişik evler olması (Esin 1982:100-104), bir ön planlama aşamasına işaret etmektedir. Korucutepe'nin İTÇ III topluluğu da benzer bir erken şehir gelişimi sürecinden geçmiştir. Höyükteki küçük evler mozaiğinin yerini taş temelli büyük bir kerpiç kompleks almıştır (van Loon 1978:Lev. 23-24). Bu kompleksin merkezinde yer alan büyük oda, Norşuntepe VIII. tabakada ortaya çıkarılana benzer bir kült yapısı olmalıydı (Hauptmann 1974:62, Res. 12). Bu kasaba, muhtemelen yaklaşık 12 dönümlük bir alana yayılmış olduğu düşünülen 140 evden oluşmuştur (van Loon 1980:273-274).

Korucutepe gibi yerleşmelerde, sur duvarları içindeki alanda yapılan şehir planlamasından (H Evresi), Orta Tunç Çağı sırasında, özellikle Assur Ticaret Kolonileri dönemindeki örgütlü ticaret faaliyetlerine katılmış olan Elazığ'daki bazı yerleşmelerin büyük şehir kümeleri haline geldiği anlaşılmaktadır.

Son Tunç Çağı'nda, Elazığ'daki Tepecik 2a-2b; Norşuntepe III; Korucutepe I-J ve İmikuşağı 8-7 ve Malatya Ovası'ndaki Arslantepe III ve Pirot IV tabakalarında bulunan yerli çanak çömlek top-

luluklarında daha bariz görülen Orta Anadolu kültür özellikleri, artan Hitit politik ve kültürel etkisini yansıtmaktadır (Esin 1970, 1971, 1972, 1974; Korbel 1985; Griffin 1980; Pecorella 1975; Russel 1980). Eski Hitit Krallığı döneminde Korucutepe'nin şehir topluluğu yaklaşık 160 evde oturan 850 kişiden oluşmuş olabilirdi (Hillman 1973b:236).

Fırat Nehri'nin doğu kıyısında, Elazığ iline bağlı Baskil ilçesinin 56 km güneybatısı ve Malatya'nın 26 km kuzeyinde yer alan İmikuşağı Höyük, yaklaşık 3 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. 110 m yüksekliği ve 100 m'lik çapıyla Fırat'ın doğu kıyısındaki en büyük höyüğü oluşturur ve Tunç Çağı'dan Roma Dönemi'ne kadar kesintisiz yerleşim görmüştür (Sevin 1983).[270] Her ne kadar yazın Fırat'ın suları bu noktada karşıya geçilebilmesine bir engel oluşturmasa da, yerleşmeye en büyük zararı M.Ö. 2. binyılın başlarında Fırat'ın taşan suları vermiştir (Sevin 1995:1-3). Kışın ve baharda Fırat'ın yükselen suları, nehir kıyısındaki alçak tarlaların kalın bir çakıl tabakasıyla kaplanmasına neden olur ve çok zor tarım yapılır. Ancak biraz daha yüksekte yer alan ve tahıl tarımı ve bahçecilik için uygun olan alüvyonlu alanlar, yoğun şekilde ekilip biçilmiştir (Sevin 1995:9). Bu yerlerde, Hitit ve öncesi dönemlerde sulu tarım uygulanmış olmalıdır. Nehirden uzaklaşıldıkça, sulu tarımın yerini kuru tarım alır.[271] İmikuşağı civarında bu tür geniş ölçüde ekilip biçilen tarlalar, dağ eteğindeki bölgelerde 700 m yükseklikte yer alır. Tarımın zor ve güvenilmez bir geçim tarzı olduğu 700 m hattının üstünde yer alan bölgelerde, hayvancılık önemli bir ekonomik rol oynamaktadır.

İmikuşağı'nda 14. yapı katı, İlk Tunç-Orta Tunç Çağı geçiş dönemini yansıtmaktadır. Bu dönem höyüğün güney kenarındaki çok küçük bir alanda araştırıldığı için, çanak çömlek buluntularının Orta Anadolu ve Suriye ile yakın ilişkiler olduğuna işaret ettiği yerleşmenin büyüklüğü ve yapısı tam olarak anlaşılamamaktadır (Sevin 1984:222). OTÇ I'in ilk evresine ait olan 13. yapı katında Kuzey Mezopotamya Habur malları ilk olarak ortaya çıkar. Bu katta, yüksek taş temeller üzerinde yükselen, bazıları kırmızıya boyalı sıvalı duvarları olan oldukça büyük kerpiç yapı, Orta Tunç Çağı yerleşmesinin merkezî yapılarından biri olmalıydı (Sevin 1987a:193).

Bunu izleyen tabakada (12) anıtsal bir giriş kapısı olan surla çevrili büyük bir yerleşme vardır. Bu kapı, Alişar 10T'nin kuzey kapısı ve Malatya Arslantepe'nin 8Vb tabakasına ait giriş kulesiyle benzer özellikler taşımaktadır. Bu yerleşme büyük bir yangınla tahrip edilmiş ve sonradan Son Tunç Çağı'na ait 10. tabakanın inşası sırasında kalıntılar büyük ölçüde ortadan kaldırılmıştır.

İmikuşağı'nın 13. ve 12. yapı katlarında bulunan Habur malları, sadece Elazığ ve güney bölgesiyle olan yoğun ticari ilişkilere değil, Eski Assur Kolonileri dönemindeki Kuzey Mezopotamya kültürel etkisinin kuzeye doğru yayıldığına da tanıklık etmektedir. OTÇ II yapı katında (11), İmikuşağı'nda Habur mallarının artık kullanılmıyor olması, kültürel ve ekonomik eğilimde bir değişiklik olduğunu göstermektedir. Bu tabaka bir su taşması sonucunda tahrip olmuş ve yerleşme dört evresi olan 10. tabakada tekrar kurulmuştur. Höyüğün tepesinde, hepsinin dini bir yapıya ait olduğu anlaşılan yaklaşık 40 m^2 büyüklüğünde bir yapı ve depo odaları ortaya çıkarılmıştır. 11. ve 10. tabakada bulunan çanak çömlekler, tamamen Orta Anadolu özellikleri göstermektedir (Sevin 1987a:193-194). Orta Demir Çağı'nda bu yerleşme ve çevresi muhtemelen Malatya krallığı idaresi altındaydı. Ancak, M.Ö. 8. yüzyıl ortasından 7. yüzyıl ortasına kadar olan sürede, Urartu bu bölgeyi Malatya'dan koparmıştır.

Elazığ ve Malatya'daki geniş çaplı tahribatın ardından, çoğunluğunu Hurrilerin oluşturduğu yerli halk, Hatti çekirdek bölgesindeki Hititli göçmenler ve doğudan ve belki batıdan da gelen çoban göçebelere katılmış olabilirdi. Elazığ-Malatya'daki yerleşmelerin sayısında % 50'lik bir artış

270 Başlıca tabakalar şöyledir: 1-3 Orta Çağ; 4 b-a Hellenistik Çağ; 5b-a Son Demir Çağı; 6c-a Orta ve İlk Demir Çağı; 7-8 STÇ II (Hitit Yeni Krallık Dönemi); 9-11d-a (STÇ I (Eski Hitit Krallığı); 12-13 OTÇ II (Eski Assur Kolonileri Dönemi); 14 Orta-İlk Tunç Çağı geçiş dönemi.

271 Bu bölgede yıllık yağış miktarı 300 mm'yi aşmadığı için (Sevin 1995:11), kuru tarım yapan çiftçiler buğdaydan çok arpa yetiştirmiş olmalıdırlar.

olması, Doğu Anadolu nüfusunun İlk Demir Çağı'nda önemli ölçüde büyüdüğüne işaret etmektedir (Sevin 1988:54). Maddi kültür belgelerinde bu dönem, yerli Son Tunç Çağı çanak çömlek geleneğinin (Hitit tarzı) kısmen devam ettirilmesi ve yeni ve tamamen farklı bir İlk Demir Çağı tarzının başlaması ile belirginleşmektedir (Russel 1980).

Elazığ ve Malatya illerindeki kültürel ve demografik değişimler, yerleşme dokusu da dahil olmak üzere bölgesel maddi kültür topluluğuna yansımıştır. Çok sayıda yerleşim yerinin kazılmış olması nedeniyle, Elazığ'ın İlk Demir Çağı'na ait yerleşim tarihi daha iyi belgelenmiştir. Bu dönemde bölgenin yoğun yerleşim gördüğü, çoğu Doğu Anadolu höyüğünde bulunan karakteristik Yivli Mallar'ın varlığından anlaşılmaktadır (Köroğlu 1996:96; Sevin 1988).

Muhtemelen bütün Fırat Vadisi'nde kültürde meydana gelen köklü bir değişiklik, Korucutepe'nin batı yamacındaki Son Tunç Çağı surunun üzerini örten İlk Demir Çağı yerleşmesinde (K Evresi) de görülmektedir. Mimari açıdan Korucutepe evlerinin "yeniden kullanılma aşaması" (XXXII. tabaka), eski yerleşmeyle yenisi arasında büyük bir zaman farkı olmadığı görüşünü desteklemektedir. Bir süre sonra, Korucutepe yerleşmesinin "dayanıksız bir mimari aşama" gösteren bir köye indirgendiği anlaşılmaktadır (XXXIII. tabaka). Bu da başka bir geçiş evresi olmalıdır; çünkü ardından gelen "masif mimari aşaması" (XXXIV.-XXXV. tabakalar) sürekli oturulan bir köye işaret etmektedir (van Loon 1978:40-42, 1980:155).

İşuwa şehrinin (III. yapı katı) tahribinden sonra çok geçmeden Norşuntepe'de de yerleşilmiştir. Gerçekten de burada İlk Demir Çağı, Son Tunç Çağı yerleşiminin hemen ardından ya da sadece kısa bir kesintiyle gelmiştir. Köy karakterli yeni yerleşmede anıtsal mimari yoktur. Güney terasındaki İlk Demir Çağı yerleşmesine ait evlerde (II. yapı katı) Orta Anadolu türünde STÇ II seramikleriyle beraber, yaklaşık M.Ö. 1200-1000 yıllarına tarihlenen, el yapımı, koyu renkli, yivli ve kabartma bezekli mallar da bulunmuştur (Hauptmann 1972:91; Bartl: 1995:209).

Bu kültürel evrenin sonu ya da bir sonraki kültürel evrenin başında Norşuntepe'nin neden terk edildiği anlaşılamamıştır. Belki de kırsal topluluğun geçim ekonomisini etkileyen iklim değişiklikleri buna neden olmuştur. Gerçekten de, aşırı kuraklık ve hatta hastalıkların yol açtığı kötü hasatlar yüzünden, kırsal toplulukların köylerini terk etmek zorunda kaldıkları bilinmektedir (Bartl 1995:207-208).

MALATYA OVASI

Fırat üzerindeki Değirmentepe yerleşmesinin Son Obeyd Dönemi'ne ait planı, topluluğunun merkezî idare edildiğine işaret etmektedir. Üç bölüme ayrılmış büyük dikdörtgen kerpiç yapıların planında güçlü bir Mezopotamya etkisi göze çarpmaktadır. Muhtemelen sadece bu yerleşme değil, Malatya Ovası'ndaki diğer yerleşmeler de sosyo-ekonomik açıdan Suriye-Mezopotamya'daki örneklere benzer şekilde kurulmuşlardı (Esin 1989; Yakar 1997:366-367). Merkezî avlularında yer alan duvar boyamaları, yakılmış kemiklerle dolu adak çukurları, intramural çocuk mezarları ve çok sayıda kil mühürler ve taş damga mühürler, tapınak işlevi gören bu yapıların, yerleşmenin sosyo-ekonomik örgütlenmesinde önemli bir rol oynadığını doğrulamaktadır. Bu yerleşim yerindeki işlikler ve içlerinde bulunan bakır cürufları, eritme ocakları ve yontulmuş küçük çakmaktaşı aletler, burada yaşayanların ekonomik ve endüstriyel faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Arslantepe-Malatya'da ortaya çıkan Geç Uruk türündeki yerleşmenin de gösterdiği gibi, Malatya Ovası ile güneydeki yerleşmeler arasındaki ekonomik ve kültürel etkileşim, M.Ö. 4. binyıl sonunda yoğunlaşmıştır. Anlaşılan bu ilişkiler, daha kompleks merkezî idareleri olan sosyo-politik varlıkların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu varlıkları belki de Mezopotamya modellerinin yerel Anadolulu uyarlamaları/versiyonları olarak tarif edebiliriz. Genel olarak Doğu Toroslar'ın kuzeyi ve bu silsilenin güneyindeki Geç Uruk türü maddi kültür kalıntılarında göze çarpan benzerliklerin farklı derecelerinin, kolonizasyonun etkilerinden çok, yakın ticari ilişkilerden kaynaklanan güçlü kültürel etkileşimin bir sonucu olduğu düşünülmektedir.

Doğu Toroslar'ın güneyindeki, Suriye içinden akan Fırat üzerindekiler de dahil olmak üzere, Geç Uruk kolonileri ile yakın ticari ilişkileri olan Arslantepe, bir tapınak saray - muhtemelen Mezopotamya modelinden esinlenilen bir idari sistem - idaresi altında, yaklaşık 3 hektar büyüklüğünde ticari bir şehir haline gelmiştir (Frangipane 1993; Frangipane ve Palmieri 1987, 1988; Palmieri 1989). M.Ö. 4. binyılın sonunda yerleşmede höyüğün güneybatı yamacında yer alan ve yaklaşık 2600 m^2lik bir alanı kaplayan büyük idari kerpiç yapılar hâkimdi. Bunlardan biri olan çok işlevli bir plana sahip IV no.'lu yapının bir saray olduğu anlaşılmaktadır (Frangipane 1996:62). Bu yapının üç farklı tarafı, koridorlar ve avlularla birbirine bağlanıyor ve merkezi depolama ve çeşitli dini, idari ve ticari faaliyetler için kullanılıyordu. Yapının çeşitli yerlerinde bulunan çok sayıda kil mühürler, buradaki idari faaliyetlerin boyutu ve gıda malzemeleri ve çeşitli malların toplanması ve yeniden dağıtılmasından sorumlu olan merkezî bürokraside görevli çok sayıda memurun varlığını ortaya koymaktadır (Ferioli ve Fiandra 1983). Arslantepe topluluğunun zengin üyeleri, tapınak-saray kompleksinin kuzeyinde yer alan büyük evlerde yaşamışlardır. Bugüne kadar benzer mimari özelliklere sahip aynı döneme ait başka bir yerleşmeye rastlanmaması nedeniyle, politik ve ekonomik açıdan Arslantepe'nin kırsal kesimdeki üretim ve her tür ekonomik faaliyeti tamamen kontrol altında tuttuğunu söyleyebiliriz.

M.Ö. 3. binyılın başında bu yerleşme tahrip olmuş ve onunla beraber bölgesel şehir devletleri örgütünün tüm sistemi de çökmüştür. Maalesef, Mezopotamya'dakinin aksine, Doğu Anadolu'daki M.Ö. 3. binyıla ait sosyo-ekonomik ve politik sistemler iyi belgelenmemiştir. Yine de, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tapınakların idare ettiği ekonomiler, Uruk IV dönemi sonunda azalmaya başlamıştır. Buna karşın, Uruk III-II ve Jemdet Nasr belgelerinin gösterdiği üzere, Güney Mezopotamya'daki tapınaklar ve tapınak ekonomilerinde çalışanların sayısı artmıştır. Bu döneme ait tabletler, tapınak görevlilerinden oluşan büyük gruplara, pek çok köleye ve onların ailelerine dağıtılan bira ve tahıl erzakları sistemi hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca, tapınakların tapınak acentesi yoluyla, bölge dışı ticari faaliyetlerde de rol aldıkları anlaşılmaktadır.

Giderek artan tarımsal ve endüstriyel üretim sayesinde, Mezopotamya'daki tapınaklar kendi kendilerine yeten ekonomik birimler haline gelmişlerdir. "Marangozlar" ve "maden işleyenler" olarak adlandırılan mobilya yapan kişiler, sayıları 6 ile 20 arasında değişen gruplara bölünmüşlerdir. "Yaşlı madenci" olarak adlandırılan bir memuriyetin varlığı, tapınak ekonomisinin örgütlediği bu ve belki diğer zanaatkarların da çok sayıda kişi çalıştırdıklarını akla getirmektedir. Büyük tapınak idareleri düşük mevkili tapınak personeline kendi geçimlerini sağlayacak tarlalar vermiş, daha yüksek mevkili olanlara tahsis edilen büyük araziler ise genellikle verilen kişiler tarafından kiralanmıştır. Tapınak kurumlarındaki "sabanların evi', tapınak tarlalarını üretim karşılığında işleyenlere saban ya da koşum hayvanı gibi donanımlar sağlamıştır (Tyumenev 1956:73-75).

İlk Tunç Çağı'nda Arslantepe'yi kimin tahrip ettiğinin tam olarak bilinmemesine rağmen, İTÇ Ib döneminde höyüğün bir yanına dağılmış olan dal örgü ve çamur kulübelerde yaşayan Kuzeydoğu Anadolu-Transkafkas bağlantılı bir grup olma ihtimalleri vardır. Ekonomisi kısmen tarım ve kısmen de çobanlık üzerine kurulmuş olan yeni grup, Arslantepe'yi mevsimlik bir yerleşme haline getirmiştir. Bu yeni grubun sonradan başka yere taşınarak yerleşimi terk edip etmediği ya da kalarak Arslantepe'yi küçük evleri ve depo yapıları olan kırsal bir yerleşmeye çevirip çevirmediği sorusu tam olarak cevaplanamamıştır (Frangipane 1996:66). Arslantepe'deki mevsimlik yerleşme dokusu, son olarak Kalkolitik Çağ'da yerleşilen Gelinciktepe yakınındaki kaya sığınağında tekrar yerleşilmesinin de işaret ettiği gibi, herhalde bir tek buraya özgü değildi (Sagona 1994:17; Palmieri 1967, 1973; Yakar 1985:298).

Bir zamanlar ekonomik açıdan parlayan ve merkezî idare edilen Arslantepe şehrinin küçük bir köye dönüşmesi, sosyal açıdan karmaşık bir devlet düzeyinden uzaklaşılarak devlet öncesi düzeyde bir kırsal topluluk haline gelindiğini göstermektedir. Gerçekten de Malatya çevresindeki İTÇ Ib-II dönemine ait yerleşmeler küçük evleriyle çok daha kırsal bir özellik kazanmış ve çoban-

lık ekonominin önemli bir parçası haline gelmiştir. Bu dönemde, topluluğun et gereksinimine destek sağlaması için avcılık da yapılmıştır (Bökönyi 1993).

Arslantepe'nin İTÇ III yerleşmesinde, taş temeller üzerinde yükselen kerpiç bir sur duvarıyla çevrili ve teraslar üzerine kurulmuş büyük evler ön plana çıkmaktadır (Frangipane 1996:Res. 9). Bu dönemde, merkezde yer alan büyük kamu binalarının olmamasına rağmen, Malatya'daki yerleşmelerin bazıları surla çevrilmiştir. Bu durum, sosyo-ekonomik açıdan merkezî bir politik sistem altında mı toplandıkları yoksa her şehrin politik açıdan bağımsız bir birim olarak mı hareket ettiği sorusunu doğurmaktadır (Frangipane 1996:67). Nasıl olursa olsun, Malatya'daki önemli yerleşmelerin çoğu, en azından M.Ö. 3. binyılın sonunda, şehir devletleri haline gelmişlerdir.

HİTİT DÖNEMİNDE KIRSAL KESİMİN TARİHİ VE ÖRGÜTLENMESİ

İŞUWA

M.Ö. 13. yüzyılda İşuwa, Yukarı Fırat Vadisi'nde, Hitit kraliyet ailesiyle bağları olan yarı bağımsız bir Hurri krallığı idi (Klengel 1968, 1976; Yakar 1992:505). Korucutepe'de Ari-Şarrumma, [Ehli]-Şarrumma gibi İşuwa krallarına ait mühür baskılarının bulunması (Güterbock 1973, 1980), bu şehrin İşuwa'nın başşehri olabileceğini akla getirmektedir. Hatti'de olduğu gibi, burada da kırsal kesim ekonomisi saray tarafından örgütlenmiş ve idare edilmiş olmalıdır.

İşuwa bölgesinin stratejik açıdan Hititler için çok önemli olduğuna hiç şüphe yoktur ve onu bir müttefik olarak tutabilmek için herhalde her türlü çabayı sarf etmişlerdir. Ancak, Doğu Anadolu'nun bu kısmında Hitit politik hâkimiyetinin ne derece etkili olduğu tartışmalıdır. Korucutepe (Ertem 1988) ve İmikuşağı gibi büyük şehirlerde bulunan arkeolojik kanıtlar, yerli maddi kültür belgelerinde (mühürler, çanak çömlek, silahlar) güçlü Anadolu geleneklerinin varlığına işaret ederken, Hattuşa'da bulunan bazı metinler Hitit idaresinin İşuwa ve Fırat'ın doğusunda yer alan diğer yerel politik güçlerin sadakatine tam olarak güvenemediğini göstermektedir.[272] Her ne kadar bu politik güçlerin yerleri tam olarak bilinmiyorsa da, çoğunlukla Hurrilerin oldukları bölgelerde yer aldıklarına hiç şüphe yoktur. Örneğin I. Hattuşili'nin annallerinden (CTH 13), muhtemelen Hitit ve Hurri nüfuzunun etkili olduğu bir alanda bulunan Hatra şehrinin sık sık politik sadakatini değiştirdiği izlenimi edinilmektedir. Kizzuwatnalı Şunaşşura ile yapılan antlaşma, muhtemelen Kizzuwatna'nın muhalif bir politik tutum sergilemesi nedeniyle, İşuwa hâkimiyeti altındaki topraklarda Hitit politik etkisinin güçlü olmadığına işaret etmektedir (Klengel 1968:65).

M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısında artan Assur gücü, Hititlerin bu bölgedeki çıkarlarına meydan okumuştur. I. Şalmaneser döneminde (M.Ö. 1263-1234), zaten Habur'un üst kesimlerine, Balih'e ve belki Aşağı Fırat Havzası'na da hâkim olan Assurlular'la yapılan toprak kavgaları, bu bölgedeki durumu hem politik hem de askeri açıdan Hititler için tutarsız bir hale getirmiştir. Assurlular, İşuwa'ya yakın bölgelere doğru genişlemeye başladıklarında, sorun daha ciddi bir boyuta ulaşmıştır (Yakar 1993).

Aşağı yukarı Hatti çekirdek bölgesindeki yerleşmelerin tahrip edildiği ve/ya da terk edildiği dönemlerde, Malatya ve Elazığ'daki yerleşmelerin büyük bir kısmı da yok olmuştur. Ancak bu durum, bu yerleşmeleri tahrip edenlerle Hatti'yi yerle bir edenlerin aynı gruplar oldukları anlamına gelmez. Muhtemelen İşuwa ya da Armatana'daki yerleşmeler, Urfa kadar güneye inen toprakları kapsayan Hitit-Assur çarpışmalarından biraz daha önce yağmalanmışlardır (French 1987). Diğer-

272 Merkezî Hitit idaresi Kaşşiya, Hemuwa ve Tegarama liderliğine de güvenmiyordu. Taşhiniya'nın da güvenilmez olduğu düşünülüyordu ve anlaşılan Hititleri öylesine kızdırmıştı ki, sonunda I. Hattuşili şehri tahrip etmişti (Collins 1987:137-138; Klengel 1968; 1976).

leri ise, M.Ö. 12. yüzyıl başlarında doğudan gelen aşiretlerin ellerinde benzer bir kaderi paylaşmış olabilirler. Assur'un Yukarı Fırat'ın doğusundaki çoğu Anadolu bölgesine hâkim olması nedeniyle, bu istila Assur gücünün geçici olarak zayıfladığı Tukulti-Ninurta döneminin sonuna kadar olan zaman sürecinde fazla bir ivme kazanamamış olmalıdır. Ancak, Elazığ'da bölge merkezleri yoluyla kırsal kesimi idare eden İlk Tunç Çağı merkezî hükümet sisteminin son bulduğu kesindir. Başka bir deyişle, önceki şehirler köye dönüştüklerinde, merkezî idare sistemi geçici olarak ortadan kalkmış olabilir. Bu kırsal toplulukların ekonomik açıdan bağımsız olup olmadıklarını söylemek (Bartl 1995:209) zordur. En azından politik açıdan aşiretler halinde örgütlenmiş olabilirler.

M.Ö. 12. yüzyılın ilk dönemlerinde Assur'un bu bölgeden çekilmesinin ardından, Fırat Vadisi boyunca uzanan Elazığ-Malatya bölgesinin toprak hâkimiyeti, bu istilacı aşiret gruplarının eline geçmiş olabilirdi. I. Tiglat-Pileser Assur tahtına çıktığı yıl (yaklaşık M.Ö. 1114) "Muški ülkesinden 20.000 adam ve daha önceden Assur'a haraç ve vergi ödeyen ve elli yıldan beri Alzi ve Purukuzzi ülkelerini elinde tutan 5 kral" dan oluşan bu aşiretler koalisyonuna karşı savaşmıştır (Luckenbill 1926:22). Bu dönemde Alzi ülkesi muhtemelen önceki İşuwa topraklarının çoğunu kapsıyordu.[273] Bu Assur belgesi, Alzi/Enzi ve Şupa topraklarında da (Köroğlu 1996:95) bölgeyi istila ettikten kısa bir süre sonra Assur İmparatorluğu'na meydan okuma cesaretini gösteren Muški aşiretlerinin yaşadığına işaret etmektedir. Bu dönemden itibaren, M.Ö. 9. yüzyılın sonuna kadar Assur ordusu bölgeye sık sık akınlar düzenlemiştir.

M.Ö. 8. yüzyılın başında Assur'un askeri hâkimiyeti zayıflayınca, Menua idaresindeki Urartular, muhtemelen Elazığ Ovası'nda yer alan Alzi şehrini (Til Enzit) ele geçirmişler ve Palu, Bagin ve Harput gibi Alzi topraklarında yer alan bazı önemli müstahkem mevkilere de hükmederek, tüm Yukarı Fırat bölgesine hâkim olmuşlardır. Bu süreçte, Hate olarak da bahsedilen Melitie topraklarının da bir kısmını ele geçirmişlerdir. I. Argişti ve II. Sarduri dönemlerinde Urartu gücü büyük ölçüde artmış (Köroğlu 1996:97) ve bütün Elazığ bölgesi, bir kaleler, sınır karakolları ve yollar ağıyla kaplanmıştır. Bu yollar üzerinde, 25-35 km aralıklarla, içlerinde Cankurtarantepe, Bingöl/Zulümtepe, Kaleönü, Bahçecik ve Norşuntepe'nin de yer aldığı, kervansaraya benzer yapılar inşa edilmiştir (Köroğlu 1996:26-32). Bu dönemde İzoli, Kaleköy ve Maltepe'deki üç noktada geçilebilen Fırat, Urartu'nun batı sınırını teşkil etmiştir (Köroğlu 1996:24-25).

M.Ö. 743 yılında Assur kralı III. Tiglat-Pileser'in Urartu liderliği altındaki koalisyona karşı kazandığı zafer sonucunda, Urartuların bu bölgedeki hâkimiyeti geçici olarak sona ermiştir. Sonradan, M.Ö. 7. yüzyılda, II. Rusa döneminde bu bölgedeki yapı faaliyetleri, özellikle Norşuntepe, Genefik ve Yıldıztepe'de tekrar artış göstermiştir.

ARMATANA VE TEGARAMA

Son Tunç Çağı'nda Malatya Ovası muhtemelen Armatana Ülkesi ve Tohma Vadisi de Tegarama Ülkesi idi. Bu ülkelerin coğrafi sınırlarının tam olarak anlaşılamamasına rağmen, Hitit metinlerindeki pek çok atıfın bu bölgeleri güneyde Kizzuwatna ve kuzeyde de İşuwa sınırlarının bulunduğu yerlere koyması nedeniyle, genel olarak bu coğrafi alanlarda bulunduklarına şüphe yoktur (Garstang ve Gurney 1959:44-48). Her iki devlet de, M.Ö. 2. binyıl süresince İç Anadolu ile yakın politik ve ticari ilişkiler kurmuşlardır. Doğu Anadolu'nun bu kısmındaki kırsal toplulukların çoğu, bu devletlere boyun eğmiş olmalıydı.

Malatya'da, İlk Demir Çağı başlarına kadar süren kültürel devamlılık, deve tüyü renkli basit Son Tunç Çağı mallarının muhtemelen M.Ö. 2. binyıl sonu ve 1. binyıl başına kadar devam ettiği Arslantepe seramik topluluğunda da izlenmektedir (Pecorella 1975:35). Anadolu'yu sarsan

273 Assurlular'ın "Išua" terimini Alzi'nin eş anlamlısı olarak kullandıkları ileri sürülmüştür (Diakonoff 1984:76).

olayların üstesinden gelen Kuzi-Teşub idaresindeki Kargamış krallığının politik ve askeri açıdan toparlandığı ve gücünü Malatya dışına da taşıdığı anlaşılmaktadır.

Demir Çağı'nda Malatya krallığının merkezi Yukarı Fırat'ın batı kıyısında Malatya Ovası'nda yer alıyordu. Toprakları, kuzeyde Karasu ve Murat nehirlerinin birleştiği topraklara kadar yayılmıştı ve güneybatıda Elbistan Ovası'nı da içine alıyordu. Kargamışlı Kuzi-Teşub'un soyundan gelenler, Malatya (Milid) hükümdarı makamına getirilmişler ve "Ülke Beyi" unvanını taşıyan bir hanedan soyu başlatmışlardır.[274] Kral unvanını taşımıyor olmaları, Malatya'nın Kargamış'ın büyük krallarının üstünlüğünü tanıdıklarına işaret etmektedir (Hawkins 1995:88).

M.Ö. 9. yüzyılda, III. Şalmaneser ve I. Tiglat-Pileser komutasında yapılan askeri seferler bütün Geç Hitit şehir devletlerini Assur politik hâkimiyetini tanımaya ikna ettiğinde, Malatya'nın politik bağımsızlığı tehlikeye girmiştir. Ancak, bir yüzyıl bile geçmeden Urartular, hesaba katılması gereken bir bölgesel güç olarak geçici süreyle Assurlular'ın yerini almışlardır.

Çok geçmeden, III. Tiglat-Pileser döneminde Urartu'nun Geç Hitit etki alanına doğru yayılması sona ermiş ve Malatya II. Sargon'un bu krallığı parçalara ayırarak başşehri Melid'i Kummuh kralına verdiği tarih olan M.Ö. 712 yılına kadar Assur vassali olarak kalmıştır. Bu durum sadece dört yıl sürmüş ve M.Ö. 708 yılında Melid tekrar Assur hâkimiyeti altına girmiştir. Yine de bu Geç Hitit devleti M.Ö. 7. yüzyıl başlarında kısa süreli bağımsızlık dönemleri yaşamıştır (Hawkins 1995:90).

AZZİ-HAYAŞA ÜLKESİ

Azzi ve Hayaşa'dan bahseden Hitit kaynakları, bu politik varlığın Yukarı Ülke'yle komşu olduğuna işaret etmektedir. Bu iki isim ya birbiriyle bağlantılı iki hükümdarı olan iki ayrı politik varlıktılar ya da bir aşiret konfederasyonu olarak işleyen tek bir politik varlığın coğrafi açıdan farklı bölgelere yayılmış, farklı isimler taşıyan parçalarıydılar. Sivas'ın batısının Yukarı Ülke'ye ait olduğunun kabul edilmesi nedeniyle, Karadeniz Bölgesi'ndeki Yukarı Kelkit ve Çoruh vadileri, Erzincan ve Erzurum ve belki Sivas'ın doğusu da Azzi-Hayaşa topraklarını oluşturuyordu (Yakar 1992:510). Hayaşa toprakları muhtemelen Çoruh Vadisi'ni de içine alarak, Erzurum ve Erzincan bölgesini kapsıyordu ve Karadeniz'in doğu sahiline kadar yayılmış olmalıydı. II. Murşili döneminde Hititlere ait Dankuwa'ya saldırabilen ve oradan Hayaşa'ya sığır ve esir götürebilen Azzi ise, muhtemelen Hitit Yukarı Ülkesi ile sınırı olan ve Karadeniz sahiline doğru yayılan toprakları idare etmiş olmalıydı.

Azzi-Hayaşa aşiretleri Hurrice ya da bir Kuzeybatı Kafkas grubuyla bazı akrabalıkları olan bir dil konuşuyor olmalıydılar. Ancak, birkaç özel erkek ve tanrı ismine bakarak, tam olarak nasıl bir dil konuştuklarını anlamak imkânsızdır (Diakonoff 1984:46, dipnot 19).

Hititlerin kral olarak bahsettikleri Hayaşa'lı hükümdar, yönetici gücünü muhtemelen aşiret reislerinden oluşan bir Halk Meclisi ile paylaşan bir aşiret konfederasyonunun lideri olabilirdi. Şuppiluliuma'nın Hayaşa'lı Hukkana ile yaptığı barış antlaşmasında (KUB 18/CTH 42) sadece kraldan değil, "Hayaşa halkı"ndan da bahsetmesi, dile getirilmemiş olsa da bu aşiret meclisinin karar verme gücünün de olduğunu göstermektedir.

Azzi hakkındaki bilgilerimizi ise II. Murşili'nin bu bölgeye yaptığı seferlerden elde etmekteyiz. Azzi'nin merkezi Dukkamma/Tukkama'yı istila ettiğinde, halkı teslim alma ve 3000 Azzili adamı yaya ve arabalı savaşçı olarak kendi ordusuna katma anlaşmasını kralla değil, Azzi'nin İhtiyarlar Meclisi ile yapmıştır (Diakonoff 1984:45, 51-54, dipnot 51).

274 Gerçekten de, yaklaşık M.Ö. 1150-1075 yılları arasında hüküm süren bu hükümdarlar, Kargamış'ın Büyük Kralı Talmi-Teşub'un oğlu Kuzi-Teşub'un soyundan geliyorlardı (Hawkins 1988:101-102).

Erzurum-Erzincan yaylalarındaki M.Ö. 2. binyıl yerleşmelerinin seyrekliği göz önüne alındığında, Azzi-Hayaşa topluluklarına ait sürekli yerleşmelerin Karadeniz Bölgesi'nde yer almış olabileceği düşünülebilir. Kuzeye bakan dağ vadileri de dahil olmak üzere, Karadeniz kıyısının çok daha ılıman iklimi, ideal kışlık habitatlar sunmuş olmalıdır. Gerçekten de, genellikle Giresun'la eşitlenmek istenen Azzi şehri Aripşa da, Azzi-Hayaşa'nın kuzeyindeki topraklar için önerilen yeri destekler görünmektedir (Goetze 1922; Diakonoff 1984:45-49, dipnot 15).

II. Murşili'nin Azzi-Hayaşa'yı Hitit topraklarına kattığını iddia etmesine rağmen, özellikle de İşuwa ve Fırat Vadisi'ndeki diğer ülkeler üzerindeki politik etkilerinin zayıfladığı dönemlerde, Hititlerin Azzi ve Hayaşa'yı hâkimiyetleri altına alma konusunda pek başarı gösteremedikleri anlaşılmaktadır. Bu Hitit kralı, birden fazla Azzi-Hayaşa güçleriyle savaşmak zorunda kalmıştır. Genellikle, politik ve ekonomik güç merkezlerinin büyük şehirler yerine, izole olmuş az sayıda dağ kalelerinde yaşayan kırsal toplumlardan oluştuğu zamanlarda bu durum ortaya çıkmaktadır. Azzi ve Hayaşa ordularının Hititlere savaş arabalarıyla karşı koymaları, Erzincan gibi bazı korunaklı düz ovalar ve geniş vadilere de hâkim olduklarını akla getirmektedir. Hitit ordusunun Yukarı Ülke'deki sınır şehirlerine saldıran Azzi-Hayaşa güçlerini etkisiz hale getirme konusunda çektiği zorluklar, bu toplulukların yayla aşiretleri olduklarına işaret etmektedir. Doğunun dağlık arazilerinin uzun tarihi, hareket kabiliyeti daha fazla olan aşiret güçlerinin topografi ve iklim koşullarından çok daha iyi yararlandıklarını ortaya koymaktadır.

Azzi-Hayaşa'nın aşiret toplumları, büyük bir ihtimalle sülaleler ve köylerde yaşayan geniş ailelerden oluşan, yoğun hayvancılık ve buna ek olarak tarımla uğraşan yarı göçebe çoban topluluklarından meydana geliyordu. II. Murşili'nin bozguna uğrattığı Azzi'den 3000 adamı NAM.RA olarak götürmek yerine ordusuna katmış olması da, bu aşiretteki erkeklerin iyi savaşçı olduklarını ve çiftçi olarak pek işe yaramadıklarını göstermektedir. Bu toplumun kırsal karakteri kısmen Hukkana'lı Hayaşa ile yapılan barış antlaşmasına da yansımıştır. Hitit kralı Hukkana'yı, antlaşmanın bozulmasının "senin, karının, çocuklarının, erkek kardeşlerinin, kız kardeşlerinin, sülalenin, evlerinin, tarlalarının, (köylerinin), bağlarının, otlaklarının, sığırlarının, koyunlarının..." tamamen yok edilmesine yol açacağı yolunda uyarmıştır (Diakonoff 1984:51-52). Muhtemelen Azzi-Hayaşa'nın kırsal kesimi Kaşka aşiretlerininkine benzer bir aşiret sistemi halinde örgütlenmişti. Ancak, aşiret topluluklarında sosyal tabakalanma vardı ve aşiret mensupları liderlerine hizmet ediyorlardı.

SON TUNÇ ÇAĞI-İLK DEMİR ÇAĞI AŞİRETLERİ

Malatya-Elazığ bölgesinde yer alan İşuwa ve belki de Armatana gibi devlet düzeyindeki toplumlar dışında, Doğu Anadolu'daki dağlık arazilerin çoğu, gerektiğinde politik konfederasyonlar kuran aşiret grupları ve kabilelerin hâkimiyeti altındaydı. Son Tunç Çağı aşiret varlıklarının daha önceki sosyo-ekonomik örgütlenmeleri hakkında hiçbir şey bilmememize rağmen, Hititlere (Azzi-Hayaşa) ve sonradan da Assurlular'a (Muški) karşı koyabilecek askeri güce sahip olmaları, politik örgütlenme tarzlarının kırsal kesim üzerinde tam hâkimiyet sağlayabildiğini göstermektedir.

M.Ö. 13. yüzyıla gelindiğinde Hititler, güneydoğu bölgelerinde yeni bir tehdit unsuru oluşturan uzak komşuları Assurlular ile karşı karşıya kaldılar. Bu dönemde Kuzey Mezopotamya'daki politik konumunu sağlamlaştıran Assur, Doğu Anadolu'nun güney kesimlerine akınlar yapmaya başlamış ve bu bölgedeki aşiret konfederasyonlarından bazılarına karşı seferler düzenleyerek, Fırat'ın doğusunda kalan topraklardaki Hitit politik etkisini zedelemiştir. Kendinden önce hüküm süren I. Adad-Nirari gibi, I. Şalmaneser de (yaklaşık M.Ö. 1280-1260) önce Mitanni'ye karşı seferler düzenlemiş ve böylece Fırat üzerindeki Kargamış'a gelmiştir. Bunun sonucunda, muhtemelen Yukarı Dicle ve Van Havzası'nı içine alan "Uruatri'den Kadmuhu'ya" kadar olan aşiret topraklarına saldırmıştır. Bu sefer şöyle anlatılmıştır: "Uruatri bana karşı ayaklandı... Onların

güçlü dağlarının sırtına (?) doğru ilerledim, Hemme, Uatqun, Bargun (ya da Maşgun), Salua, Halila, Luha, Nilipahri ve Zingun'u, 8 ülke ve güçlerini yendim; 51 şehirlerini yerle bir ettim, yakıp yıktım, insanlarını esir aldım ve mallarını yağmaladım, bütün Uruatri'yi üç gün içinde (muhtemelen üç savaş kastedilmiştir) efendim, tanrı Assur'un ayaklarının altına serdim; Onların çocuklarından bazılarını seçtim ve benim hizmetime aldım; onlara sonsuza kadar dağların ağır haracını uyguladım. Önceden ayaklanmış olan ve bir dağ sırtında (?) yer alan surla çevrili Arinu şehrini .. bu şehri.. yendim, tahrip ettim.. Muşru ülkesini efendim Assur'un ayakları altına serdim." (Grayson 1972-1976:527-528, dipnot 2). Mehri de bu geniş topraklara dahildi. Mehri ülkesi kralı ile yapılan ve kendisinden gelecekte Assur'a karşı Hititlerin tarafında savaşmasının istendiği Hitit antlaşması, Hurri kökenli bu politik varlığın Yukarı Fırat'ın doğusunda yer aldığına işaret etmektedir.[275]

Pahhuwa, İşuwa ve bu bölgedeki diğer yerel devletlerin İhtiyarlar Meclisi ile yapılan Hititçe bir antlaşma, M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısında politik gücün birkaç yerel hükümet arasında paylaşıldığını göstermektedir. Kuzeyde, herhalde zayıflamış olması nedeniyle Azzi-Hayaşa konfederasyonundan bahsedilmemiş, ancak daha önce Hayaşa'ya bağlı olan Tukkama, Kummaha ve Pittiyarik gibi küçük hükümetler, politik çıkarları doğrultusunda özgür hareket etmişlerdir. Örneğin, resmi olarak bir Hitit müttefiği olan Pahhuwa, politik bağlılığına aldırmamaya başlamıştır. Hitit kralının Kummaha'ya karşı yaptığı seferde, Pahhuwa kralı Mita ona destek vermeyince, bu durum iyice açığa çıkmıştır (Gurney 1948). Evlilik yoluyla Kummaha kralı ile akraba olan Mita, sadece politik yükümlülüklerini yerine getirmemekle kalmamış, Hitit düşmanı olan kaçaklara sığınma hakkı vermiş ve yakın bir Hitit müttefiği olan İşuwa topraklarından insan ve sığır kaçırmıştır. Başka bir yerel reis olan Kalimuna adında biri Mita'yla birlikte hareket etmiştir. Sonunda Pahhuwa bozguna uğratılmış ve Hititlerle bir barış antlaşması imzalamaya zorlanmıştır. Hititler, Pahhuwa halkından Mita ve Kalimuna'yı bütün akrabaları ve mal varlıklarıyla beraber teslim etmelerini, kaçakları geri vermelerini ve İşuwa'nın gasp edilen mallarını tazmin etmelerini istemişlerdir. Bu şartların yerine getirilmemesi halinde, Hitit kralı içlerinde Dukkamma/Tukkama hükümdarı Arihpizzi'nin de bulunduğu Pahhuwa komşularına bu talimatı zorla uygulama emri vermiştir (Diakonoff 1984:57).

Hititler, özellikle Assur tehdidi altında bulunmalarının, Hititlerle yapılacak bir antlaşmada önemli bir teşvik edici unsur teşkil ettiği bu hükümetlerin aşiret konseyleri ya da halk meclisleriyle anlaşmalar yapmışlardır. M.Ö. 13. yüzyıl sonuna ait Assur annallerinde kral olarak bahsedilmelerine rağmen, bu "ülkelerin" hükümdarları Hurrilerle akraba aşiret reislerinden başka bir şey değildiler. M.Ö. 13. yüzyıl sonlarında Yukarı Fırat Vadisi nüfusu içinde Luwi'li gruplar da vardı (Diakonoff 1984:57, dipnot 61). Bu tarihi ayrıntılar, muhtemelen Malatya-Elazığ bölgesi dışında kalan dağlık arazilerin çoğunun aşiret devletleri arasında paylaşıldığı şeklindeki arkeolojik profili doğrulamaktadır.

M.Ö. 13.-10. yüzyıllar arasında yapılan Assur seferleri altında, toprakların genişletilmesinden çok bölgenin zengin ekonomik kaynaklarından faydalanılması stratejisi yatıyordu. I. Şalmaneser'in ardından gelen I. Tukulti-Ninurta (yaklaşık M.Ö. 1260-1230) dağlık aşiretlerin (*hur pahhi* = dağlılar) topraklarına birkaç kez akınlar düzenlemiştir. Başlıca seferleri "Subaru ülkesi" *pahhi*'sine karşı yapılmıştır (Grayson 1972-76:689-819). Saldırılan ülkeler arasında Kadmuhi (muhtemelen Yukarı Dicle Vadisi'nde yer almaktadır), Pusse, Mumme, Alzi, Madani, Nihani (son ikisi muhtemelen Maden ve Ergani yakınındadır), Alaya, Teburzi (muhtemelen Fırat'ın sağ kıyısında Çüngüş yakınındadır) ve Murat Vadisi'ndeki Alzi topraklarına komşu olan Purulumzi de vardır.

275 Bu antlaşmada, her ikisinin de Assur'a karşı olduğu anlaşılan, Nihria'dan yapılan Hitit-Mehri seferi ve İşuwa'da yer alan Alatarme'den yapılan ikinci bir Hitit seferinden bahsedilmektedir (Diakonoff 1984:55; dipnotlar 54-55).

Yeni Hitit Krallığı'nın parçalanmasıyla beraber Assur, silah gücüyle politik etkisini Yukarı Fırat bölgesi ve doğusunda hissettirebilecek tek büyük güç olarak kalmıştır. M.Ö. 12. yüzyılın başında bu bölgenin demografisi bir dereceye kadar değişmiş olabilir. Muhtemelen Proto-Ermenice konuşan ve Orta Anadolu Platosu'nun belli kesimlerine yayılmış olan Trak-Phryg aşiretlerinin (Diakonoff 1984:65), aradan yirmi otuz yıl geçtikten sonra, hâkimiyet alanlarını Yukarı Fırat'a doğru genişlettikleri öne sürülmüştür. Hemen hemen aynı ya da biraz daha geç bir dönemde, Transkafkasya'dan gelen yeni aşiretler, Kuzeydoğu Anadolu içlerine doğru ilerlemeye başlamışlardır. Bu bölgeye doğru, Azzi-Hayaşa konfederasyonunun M.Ö. 13. yüzyıl sonuna doğru parçalanmasından önce mi, aynı zamanda mı ya da daha sonra mı ilerledikleri konusu kesin olarak anlaşılamamıştır. Bu muhtemelen Kartveli aşiretlerinin içinde, M.Ö. 8. yüzyılda Urartuların da bahsettikleri Halitu gibi Batı Gürcü grupları da bulunuyor olabilirdi (Diakonoff 1984:66). Ancak, M.Ö. 12. yüzyıl sonunda, muhtemelen Hurri ve Batı Gürcü gruplarından oluşan yeni bir politik varlığın sonradan Urartular tarafından Diauhe adı verilen Çoruh Vadisi topraklarını paylaştığına dair kanıtlar vardır (Diakonoff 1984:66, dipnotlar 106-108).

Yeni Hitit Krallığı'nın sona ermesinden kısa bir süre sonra, Doğu Anadolu'nun beşeri ve politik coğrafyası, M.Ö. 12. yüzyıl sonunda Assur tahtına çıkan I. Tiglat-Pileser'in (M.Ö. 1115-1077) annalleriyle kısmen yeniden canlandırılabilmektedir. Yaptığı ilk işlerden biri Yukarı Dicle Vadisi'nde, Diyarbakır'ın kuzeyinde yer aldığı düşünülen Kadmuhi'yi istila etmek ve Muški'yi bozguna uğratarak 6000 kişiyi esir almak olmuştur. Kadmuhi'ler Assur'a haraç ödemeyi reddettikleri gibi, bu konuda dağlarda yaşayan Hurri kökenli Pahhi aşiretlerinden de destek gördüklerinde, I. Tiglat-Pileser Kadmuhi'lere tekrar saldırmış ve onları müttefikleriyle beraber, Dicle'nin kollarından birinin yakınında bulunan Name savaşında bozguna uğratmıştır. Assur kralı, bu savaşta Kili-Teşub adında bir dağlı "kralı" ailesi, evindeki tanrıları ve hazinesine ait altın, gümüş ve tunçtan yapılma eşyalarıyla beraber esir aldığını iddia etmektedir. Sonradan Dicle'nin yukarı kesimlerinde yer alan Hurrilere ait Urrahina kalesini kuşatan I. Tiglat-Pileser, Hattuhe'nin oğlu Şadi-Teşub'u da esir almıştır. Kadmuhi seferinden bir yıl sonra I. Tiglat-Pileser, haraç ödemeyi reddettikleri için cezalandırmak üzere, Hurri ülkesindeki (Subartu) Alzi ve Purulumzi ülkelerine doğru ilerlemiştir. Assur kralı seferi sırasında yaklaşık 4000 Apesla'lı ve Urume'li savaşçının kendi ordusuna katıldığını iddia etmektedir. Ancak bunların savaş öncesinde mi yoksa sonrasında mı taraf değiştirdikleri belli değildir (Grayson 1972-1976:66; Diakonoff 1984:68-69, dipnotlar 116-118).

Bu kral tahta geçmeden yaklaşık elli yıl önce, muhtemelen Trak-Phryg kökenli olan Muški aşiretleri, herhalde Yukarı Fırat Vadisi'ni aşmış ve Murat Vadisi'ne nüfuz etmişlerdir. Başka bir deyişle, büyük bir ihtimalle Alzi ve Purulimzi topraklarını istila etmişlerdir. Bu istila ile hemen hemen aynı dönemde Urume'li ve Apesla'lı aşiretler de (Apesla'lılar Kaşkalılarla akraba olabilir) Yukarı Fırat Vadisi'ne doğru ilerlemişlerdir. Etnik açıdan heterojen yeni aşiretlerin bu bölgeye gelmesi, hiç şüphesiz Kadmuhi, Alzi, Purulumzi ve Pahhi gibi Hurri gruplarına ait yerleşmeler üzerinde bir baskı unsuru oluşturmuştur (Diakonoff 1984:67-68). Sonunda bu durum yeni aşiret konfederasyonlarının kurulmasına yol açmış olabilir.

Doğunun dağlık arazilerine doğru yapılan en önemli sefer, M.Ö. 1112 yılında meydana gelmiştir. Amaç "Yukarı Deniz kıyısında yer alan, uzaklardaki kralların ülkelerini" boyunduruk altına almaktı. Listedeki son ülke isminin Çoruh Vadisi'nde yer alan Daiene olması nedeniyle, Yukarı Deniz de herhalde Karadeniz olmalıdır (Diakonoff 1984:69, dipnotlar 127-128). Bu sefer sırasında Assurlular, Fırat'ı geçmeden önce, Hurri-Urartu ismi taşıyan 16 dağ sırtını aştıklarını iddia etmektedirler. 23 ülkenin kralı komutasındaki 22.000 savaşçıdan oluşan bir aşiret birliği, Assurlular'a ya Karasu ya da Murat Vadisi yakınında karşı koymuştur (Diakonoff 1984:69, dipnot 124). I. Tiglat-Pileser bu koalisyonu bozguna uğratmış, ancak çok geçmeden bu sefer "60 Nairili kral" komutasındaki başka bir koalisyonla karşı karşıya kalmıştır. Tiglat-Pileser'e göre, büyük aşiret gruplarının oturduğu bir arazi, çok sayıda at sürüleri, sayısız dişi ve erkek katırları, evcil hayvanları ve otlakları olan kabileler arasında bölünmüştü. Bu sefer sonucunda bozguna uğ-

rayan aşiret ordularının savaşçıları, muhtemelen Çoruh Vadisi'ni geçerek Karadeniz bölgesine doğru çekilmiş ve şehirler ve köyler tamamen yağmalanmıştır. Bu bozgunun ardından, 60 Nairili aşiret reisi için Assur askeri gücünü tanımak ve yılda 1200 at ve 2000 sığır verilmesi istenen yıllık haracı ödemekten başka çare kalmamıştır (Grayson 1972-1976:153). Assur kralının, hâkimiyet süresinin ilk 5.5 yılı boyunca komşu ülkelere yaptığı başarılı seferlerden bahsederken, "düşmanlarımı benim ülkeme getiren yolları kestim" ifadesini kullanması, önceden bu aşiretlerin dağların güneyinde yer alan Assur kırsal yerleşmelerine saldırdıklarına hiç şüphe bırakmamaktadır (Diakonoff 1984:71).

AŞİRET DÜZENİNİN DEVAMI

Doğunun dağlık arazileri ve komşu bölgelerinde tarih boyunca aşiretler ve kabileler hüküm sürmüştür (Nissen 1983). Bölge, Akhemenid, Roma, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı imparatorlukları gibi devlet düzeyindeki büyük toplumların idare sistemleriyle bütünleştiğinde bile, bu durum değişmemiştir. Gerçekten de, 1800'lerin başlarında bile, büyük göçebe aşiretler ve kabileler devlet düzeni içinde dikkate değer derecede politik ve ekonomik güce sahip olmuş ve kırsal kesime büyük ölçüde hâkim olmuşlardır.

Osmanlı Dönemi'nde Doğu Anadolu'nun bu tür yarı bağımsız aşiret varlıklarına ait belgeler, belki dağlık arazide yaşamış Son Tunç-İlk Demir Çağı aşiretlerinin politik ve sosyo-ekonomik yapısıyla ilgili kabaca bilgi sahibi olmamızı sağlayabilir.

Yaklaşık iki yüzyıl önce, Hayderanlı adında bir Kürt aşireti Van Gölü'nün kuzeydoğusunda yer alan topraklara hâkimdi. Yazın sığırlarını yakındaki dağlarda otlatıyor ve kışı da Erciş kasabasına bağlı köylerde geçiriyorlardı. Aşiret, her birinin başında ayrı bir ağanın olduğu iki boydan oluşuyordu. Sultan Ağa, 2000 çadır (aile) ve bir o kadar da silahlı atlı adamdan oluşan Türk boyunun reisiydi; kardeşi Kasım Ağa ise, kökleri Azerbaycan'daki Osmanlı valisinin kendilerine verdiği arazilerin yer aldığı Kuzeybatı İran'a dayanan aşiret boyunun başında bulunuyordu. İran ve Türkiye arasında imzalanan barış antlaşmasının ardından bu boy, Osmanlı'nın bu eyaletten çekilmesine rağmen, Azerbaycan'da kalmayı tercih etmiştir.

Aşiret meseleleri, bir İhtiyarlar Meclisi'ne danışan ve bazı yetkilerini de onlara devreden aşiret reisi tarafından idare ediliyordu. Aslında, topluluk hakkındaki kararların çoğunun İhtiyarlar Meclisi'nin onayıyla alınması nedeniyle, ağa mutlak otorite sahibi değildi. Özel durumlarda bir hediye verilmesi gerektiğinde, toplanmak, araştırmak ve aşiretteki hanelerin mal varlıkları içinden alınacak uygun bir hediye için karar vermek İhtiyarlar'ın görevleri arasındaydı. Bir hediye seçildikten sonra İhtiyarlar değerini belirliyor ve sahibi bütün topluluğa uygulanan bir tarh ile tazmin ediliyordu (Brant 1840:412).

Sultan Ağa, Erzurum'daki İngiliz Konsolosu Brant'e ağanın ölümünden sonra yerine geçecek kişiyi seçmekle ilgili aşiret âdetlerini anlatmıştır. İhtiyarlar, cesur ve adaletli olması kaydıyla, aşiretin önceki reisinin amcası, kardeşi, kuzeni ya da başka bir akrabası olmasına bakmaksızın, yeni ağayı aynı aileden seçiyorlardı.

Tehlikeli dönemlerde bu aşiretler tepelerin üstüne ileri karakol mevkileri kuruyor ve düşmanın yaklaştığını davul çalarak haber veriyorlardı. Tehlike işareti bir çadır yerleşiminden diğerine ulaştığında, silahlı adamlar kısa bir sürede toplanıyordu. Sadece bir saat içinde aşiret reisi (Sultan Ağa) savaş için iyi donanımlı 150 atlı adam toplayabiliyordu. Ülkenin bu kesimindeki Kürtler savunma zırhı kullanmıyor ve bir mızrak, tabancaları taktıkları bir kuşak, küçük çan ağızlı bir alay bozan tüfeği, bir kılıç ve bir kalkan taşıyorlardı (Brant 1840:414).

Van bölgesindeki aşiretler çadırlarını tek bir yerde büyük kümeler halinde kurmuyor ve otlaklardan daha iyi yararlanmak ve taşıma kapasitelerini zorlamamak için, vadilere ve tepelere yayılarak, en az beş en fazla onarlık gruplar halinde dağılıyorlardı. Baharda sürüleri önce alçaktaki ot-

laklarda otlatıyor, mevsim ilerledikçe yukarı doğru çıkıyor ve soğuk bastırınca da tekrar aşayı iniyor olmalıydılar. Birkaç yüz çadırdan oluşan bir göçebe aşiret bile, çalmak ve sürülerinin tarlaları istila etmesine izin vermek suretiyle, korunmasız köylerdeki çiftçilerin yaşantılarını ciddi şekilde kesintiye uğratıyordu. 1800'lerin başlarında 550 haneden oluşan Kürt Badikanlı aşireti, dağlık arazilerde bu tür aşiretlerin verdiği zararın derecesine iyi bir örnek oluşturmaktadır. Göçebe yaşam tarzlarına karşı çıkan eyalet hükümetine boyun eğmeyi reddeden bu aşiret, Muş ve Harput arasında korunaklı bir dağ vadisine çekilmiştir. Bu geniş dağlık araziyi, hakları olmadığı halde istedikleri gibi tutmuş ve herhangi bir karşılık ödemeksizin ne bir kervan ne de bir yolcunun geçmesine izin vermişlerdir (Brant 1840:354). Sonunda daha iyi savaşma kapasitesine sahip Osmanlı hükümeti güçleriyle karşı karşıya kaldıklarında, ciddi bir bozguna uğramış ve teslim olmuşlardır. Uygulanan ağır ceza dahilinde toprakları ve silahlarına el konmuş ve eyalet hükümeti 300 savaşçıyı da orduya katmıştır (Brant 1840:354). Doğu Anadolu tarihinde bunun gibi yüzlerce durum yaşanmıştır. Bozguna uğratılan bir aşiretin savaşçılarının öldürülmemeleri ya da köle olarak satılmamaları ve bunun yerine devletin daimi ordusuna katılmaları ilginçtir. Derin köklü bu politika, geçmişte Hititler, Assurlular ve Urartular döneminde de uygulanmıştır.

Doğudaki aşiretlerin yapısı etnografik kayıtlarda iyi belgelenmiştir. Örneğin, 1900'lerin başlarına kadar bir bey konağının yer aldığı Bitlis'te, üçte birini Ermenilerin oluşturduğu 3000 aile yaşıyordu. Bitlis beyleri her zaman için özgürlüklerini koruyacak kadar güçlü olmuşlar, ancak sonunda merkezî Osmanlı otoritesine yenik düşerek Muş Paşalığı'na bağlanmışlardı. Brant Bitlis'e geldiğinde, Şerif Bey, bütün Muş Paşalığı'nın yaklaşık üçte birini oluşturan 80 köye hâkimdi. Beyin konağı şehirde değil, serin yaz rüzgarları esen vadinin yaklaşık 100 m üstünde bulunuyor, şehirde yaşayanlar ise sıcağa maruz kalıyorlardı (Brant 1840:380-381).

Bu dönemde, bir zamanlar Azzi-Hayaşa aşiretlerinin yaşadığı Erzurum eyaletindeki diğer kabile örnekleri iyi belgelenmiştir. 19. yüzyıl başında, Erzurum'un doğusundaki yaklaşık 65 x 10-16 km boyutlarındaki Pasinler Ovası'na iki bey hâkimdi. Aras Nehri bu ovayı, aşağı ve yukarı kısımlar olmak üzere ikiye bölmektedir. Brant "Bu iki bey arasındaki arazi sınırı tam olarak ovanın doğal yapısına göre belirlenmemiş. Çünkü Aşağı Beylik'e ait olması gereken bazı köyler, Yukarı Pasin Beyliği'ne bağlanmış" diye not etmiştir (1840:442). Erzurum'un yaklaşık 29 km doğusunda yer alan Hasan Kale'de 120 köye hâkim olan Yukarı Pasinler beyi oturuyordu. Burada daha çok Türkler yaşıyordu, çünkü "Rus ordusu Edirne Antlaşması'nın ardından Türkiye'yi terk edince, Ermeni köylülerin çoğu Gürcistan'a göç etti. Göç sonucunda köylerin nüfusu çok azaldı ve işçi bulunmadığından tarlaların çoğu ekilmemiş halde" idi (1840:341). Aşağı kesimin beyinin 70 köyü vardı ve "önemini değil de sadece doğum yeri olduğunu belli etmek için" Arş adı verilen bir köyde oturuyordu (Brant 1840:342). Burada da, Ermenilerin göçü yerleşik kırsal nüfusun sayısını azaltmış ve araziler ekilememiştir. Bu durum, dağlık arazi bölgelerinde meydana gelen etnokültürel değişikliklerin uzak geçmişte de yerleşme dokusu ve toprak kullanımını etkilemiş olabileceğini açıkça göstermektedir.

Brant'in köye geldiği zamanda, Pasinler Ovası'nda yaşayan köy toplulukları 12 ile 100 aile arasında değişiyor, ancak çoğunluk yaklaşık 30 haneden oluşuyordu. Bu topluluklar devlet memurlarının maaşlarının karşılandığı *saliyane* adı verilen devlet vergisini ödemek zorundaydılar. Bu vergi şu şekilde toplanıyordu. Merkezî hükümetin tayin ettiği paşa ödenecek miktarı belirliyor ve bu miktarı, toplamakla yükümlü olan dini mezhep liderlerine bildiriyordu. Kaymakamlara her ilçeden toplanacak miktar bildiriliyor, onlar da bu meblağı köylere bölüyor ve muhtarlar da tekrar hane başına düşen meblağı belirliyordu. Bu vergi oldukça gelişigüzel şekilde paşanın keyfine göre belirleniyordu ve paşa uygulanan meblağı savunmak zorunda değildi. Brant'e göre fakir olduğunu ispatlayan kişilere vergi indirimi uygulandığı da oluyordu (1840:342-343).

Yukarı ve Aşağı Pasinler küçük beylikleri, toprak bağışlarında bir tımarın büyüklüğüne karar verilirken, coğrafi faktörlerden çok politik faktörlerin rol oynadığına dair klasik bir örnek teşkil etmektedir. Devlete gösterdikleri sadakat karşılığında kendilerine tanınan vergi ve angaryalar-

dan muaf tutulma hakkı sayesinde, bu beylikler yerel politik ve ekonomik durumlarını güçlendirmişlerdir. Ayrıca bu örnekler köylerin büyüklükleri ve yerlerinin mutlaka beylik ya da aşiret sistemlerinin varlığına dair bir işaret olarak algılanmaması gerektiğini de göstermektedir. Daha ziyade merkezde bulunan kamu binalarına sahip büyük şehirlere rastlanmaması, belki de bu sosyo-politik sistemin Tunç ve Demir Çağlarında var olduğuna işaret etmektedir.

Bu bölgede Geç Osmanlı Dönemi'ne ait başka bir beyliğin merkezi Bingöl Dağları'nın doğu yamaçları yakınında ve Hasan Kale ve Muş arasındaki yolun ortasında yer alan Hınıs'taydı. Burası bir kervansaray durağıydı ve kalede, sadece ekonomik açıdan önemli olan Hınıs'ın değil başka köylerin de sahibi olan, Murat Bey yaşıyordu. Muş valisi Emin Paşa'nın kardeşi olması, belli sülalelerin - yerli hanedanların kurulabilmesi için gerekli iki önemli unsur olan - ekonomik ve politik gücü ele geçirerek hâkimiyet kurduklarını da göstermektedir. Brant, Hınıs'a geldiğinde "100 Müslüman (Türk) ve 30 Ermeni evi" gördüğünden bahsetmektedir (1840:345). Hınıs halkından saliyane toplanmıyor ve bunun yerine Erzurum ve Muş arasında gidip gelen kervanlara konaklama sağlamaları ve hizmet etmeleri isteniyordu.

Bey, kendi topraklarındaki her çiftçinin hasat ettiği tahılın onda birini kendine alıyordu (Brant 1840:344-345). Bu oran, padişahın kendilerine tımar olarak tahsis ettiği köylerden toplama hakkına sahip oldukları kanuni paydı. Gerçekten de, Osmanlı İmparatorluğu'nun pek çok yerinde olduğu gibi Anadolu'nun bu kesiminde arazilerin çoğu şahıslara değil, padişaha aitti. Oturulmayan bir arazide, herhangi biri kira ödemeksizin ev inşa edebilir ya da ürünün onda birini beye ödemek kaydıyla boş bir araziyi ekip biçebilirdi (Brant 1840:346). Ancak ekip biçemeyen bir çiftçi, özellikle de ekip biçmeye gönüllü başka birinin olması halinde, tarlalarını kaybetmeyi göze almak zorundaydı.

Brant'in bölgeye geldiği 1838 yılı Haziranında, Ermeni toplulukları Hınıs etrafındaki köylerin çoğunu terk etmişlerdi. Köylü köyünde kendisine 200 Ermeni ailesinin uzun süre önce Gürcistan'a göç ettiği ve terk edilen köyün kısa sürede harabeye dönüştüğü söylenmişti. Brant'in söylediğine göre köye "yıkıntılar arasında yaşayan" 15 Türk ailesi yerleşmişti (1840:344). Terk edilen bir köye farklı etno-kültürel ve sosyo-ekonomik kökenden gelen daha küçük bir topluluğun yerleştiği benzer örneklere sadece etnografik değil arkeolojik belgelerde de rastlanmaktadır.

Muş'un güneybatısı ve Diyarbakır'ın kuzeydoğusunda yer alan Hani, Lice ve Hazro'da da politik açıdan yarı özerk beylikler vardı. 20. yüzyıl başında bu beylikler resmi olarak Tiriki sancağındaki Osmanlı idaresine bağlıydı. Hani ve 60 köyünü 200 atlı adamı ve 2000-3000 kadar silahlı adamı olan Temir (Demir) Bey idare ediyordu (Brant 1840:360). Bu dönemde İlice (Lice) ise Hüseyin Ağa ve sonradan yerine geçen büyük oğlu Bayram Bey'in hâkimiyeti altındaydı. Bu beyliğin de 70 köyü, 300 atlı adamı ve 4000-5000 kadar silahlı adamı vardı. Beyin yüklü gelirlerinin hepsini kendi soyundan gelenlerin sadakatini korumak için harcadığı anlaşılmaktadır (Brant 1840:360). Hazero (Hazro) beyi Recep Bey ise para ödediği 300 atlı adamının yanı sıra, köylerinden de 700 atlı adam daha toplayabiliyordu ve kılıç ve tüfekli 3000-4000 kadar da silahlı adamı vardı. Üçü içinde Recep Bey bölgedeki en güçlü ve en zengin bey olarak kabul ediliyordu. Zenginliğini Diyarbakır Eyaleti'ne ve bu topraklardan geçen kervanlara ait eşya ve malları yağmalayarak elde etmişti. Hükümet güçleri tarafından yenilerek Edirne'ye sürgüne gönderildiğinde, gelirlerine ve şahsi mal varlığına el konmuş ve kendisine sadece bir aylık verilmiştir (Brant 1840:360).

1200 kişilik büyük bir atlı birliği ve 12.000 kişilik bir yaya gücünü bir araya toplayabilen bu üç bey genellikle, ortak düşmanları olan Hacı Zilal Ağa adında başka bir aşiret reisine karşı ittifak yapıyorlardı. Düşmanları kadar büyük bir gücü olmamasına karşın Hacı Zilal Ağa, yüksek engebeli bir topografide yer alan topraklarını korumayı ve dağlardaki köylerine sahip çıkmayı başarıyordu (Brant 1840:360).

Bu tür yerel koalisyonların merkezî hükümet otoritesine zarar verebilecek kadar güçlü ve oldukça hareketli savaşçı birlikleri oluşturabildikleri göz önüne alındığında, Geç Osmanlı Dönemi paşalarının sık sık bu beyliklerin bağımsız faaliyetlerine göz yummaları ya da iç kavgalarına ka-

rışmamalarını doğal karşılamak gerekir. Başka bir deyişle, Doğu Anadolu'nun uzak bölgelerinde, devlet, yerel beyler ve göçebe aşiret reisleri arasında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar hassas bir güç dengesi kurulmuştur. Doğunun dağlık arazilerindeki etnik açıdan heterojen kırsal kesimlere hükmeden yerel beyler olmasaydı, politik ve fiziki açıdan merkezî bir devlet idaresinin bu kontrolü sağlaması çok güç olurdu.

Beyler, düşman köylerini ele geçirerek gelirlerini arttırmaya çalışmışlardır. Parasal açıdan güçlü bir savaş gücü tutamamaları halinde, anlatacağımız örneğin de gösterdiği gibi, daha güçlü düşmanlar tarafından yenilerek boyun eğen kişi konumuna gelmeyi göze almak zorundaydılar. Palu'nun kuzeydoğusu ve Murat Vadisi'nin kuzeyinde, Muş'a doğru giderken, bir zamanlar yarısı Kürtler yarısı da Ermenilerden oluşan Çevli köyünde 150 aile yaşıyordu. Bu köy, bir beyin tımarına ait 60 köyden biriydi. Ancak, bütün köylerin küçük olması ve 5-10 aileden oluşması nedeniyle, bu bey ancak 100 atlı ve 1000 yaya savaşçı toplayabiliyor ve silahlandırabiliyordu. Bu sayı, köylerini düşman güçlerden koruyabilecek kadar büyük değildi. Bu nedenle, Çevli köylülerinin anlattığına göre, saldırıya uğradıklarında taşıyabildikleri kadar eşya ve hayvanlarıyla beraber dağlara kaçıyorlardı. Geridekiler de saldırganların insafına kalıyordu. Sık sık uğradıkları saldırılar sonucunda, en iyi kısraklarını kaybetmişler ve 1838 yılında ellerinde hiç iyi atları kalmamıştır (Brant 1840:370).

Brant'in yağmalayan aşiret güçlerinin kullandığı yöntemleri tasvir edişi (1840:360) ilgi çekicidir ve Tunç ve Demir Çağı dağ aşiretlerinin bir köye saldırdıklarında izlemiş olabilecekleri taktikleri de gözler önüne sermektedir. Bu topluluklar da nadiren açık arazide savaşmış ve çoğunlukla yerleşik topluluklara ani saldırılar düzenleyerek, hayvanlar ve taşınabilir eşyaları ganimet olarak beraberlerinde götürmüşlerdir.

URARTU KRALLIĞI'NIN DOĞUŞU

Urartu Krallığı'nın ortaya çıkmasından önce, Doğu Anadolu'nun dağlık arazileri ve Transkafkasya'da yaşayan göçebe ya da yarı göçebe toplumlarda başlıca geçim tarzını çobanlık ekonomisi oluşturuyordu. Bu dönemde kırsal kesimin örgütlenmesi hakkındaki bilgilerimizin azlığına rağmen, Urmiye'nin güneyinde yer alan komşu Mana Krallığı'nın sosyo-ekonomik örgütlenmesi karşılaştırma için bir model olarak kullanılabilir. Mana'da devlete bir aşiret ya da kabile oligarşisi hâkimdi ve monarşik bir sistem gelse bile, bu yapı korunuyordu. Ülke idaresinde krala yardım eden geleneksel İhtiyarlar Meclisi'nde sadece farklı kasaba ya da aşiret reisliklerinden gelen kişiler değil, kralın akrabaları, meclis üyeleri ve valiler de yer almıştır.[276] Urartu ülkesinde de buna benzer bir idari yapı kurulmuş olabilirdi.

Urartu Krallığı'nın, Van Havzası'ndaki aşiret ve aşiret konfederasyonlarının en güçlü aşiretin sancağı altında toplanmaları suretiyle bir araya geldiği anlaşılmaktadır. Yarı göçebe bu aşiret, en yoğun şekilde Van Havzası'ndan Kuzeybatı İran'a kadar uzanan topraklarda yaşamış olmalıydı. Bu bölgede, Assur askeri seferlerine örgütlü şekilde karşı koymaları, bir bakıma politik kimliklerinin anlaşılmasına yardımcı olmaktadır. Neden bir araya geldikleri bilinmemekle beraber, herhalde Assur'un tehditkar gücü de bir etken yaratmıştır. Her ne kadar krallığın ne zaman kurulduğu bilinmese de, Assur kralı III. Şalmaneser'in, kralı Aramu ile savaştığı M.Ö. 859 yılı öncesinde de varlığını sürdürmüş olabilirdi.[277]

276 Bu konu hakkında Rus bilim adamlarının yayınladığı metin kaynakları için bkz. Diakonoff 1984:174.

277 Bkz. Russel 1984. III. Şalmaneser'den önce hüküm süren II. Assurnasirpal (M.Ö. 883-859) bu birlikten bir krallık olarak bahsetmektedir. II. Adadnirari (M.Ö. 911-890), isminden biraz daha farklı şekilde Uratru olarak bahsetmiştir. Ancak bu atfın Urartu Krallığı'ndan önce var olan Uruatru aşiret federasyonuyla bağlantılı olup olmadığı kesin olarak anlaşılamamıştır (Diakonoff 1984:77).

Başlangıçta Urartu Krallığı batıda Van Gölü'nden kuzeydoğuda Sevan Gölü (Gökçe Göl) ve güneydoğuda Urmiye Gölü'ne kadar uzanmaktaydı. Bu toprakların çekirdek bölgesi Van Gölü'nün kuzeyindeki, belki de Uruadri olarak adlandırılan Yukarı Murat Vadisi, Hubuşkia'ya sınır teşkil eden gölün güneyindeki alanlar, belki de Nairi ülkesine karşılık gelen gölün batı tarafı ve Armarili'ye kadar uzanan gölün doğusundaki vadiler ve dağlarla çevrili ovalardan oluşmaktaydı.[278] Sonradan Urartular, sınırlarını kuzeye ve batıya doğru genişletmişlerdir. Batıda Elazığ ili dahilindeki bölgeye hükmetmiş ve Fırat'ı batı sınırları yapmışlardır. Daha önce hüküm süren derin köklü sosyo-ekonomik sistemlerden kopan yeni bir politik örgütlenme de oluşumuna katkı sağlamıştır. Etno-politik hiziplerin çoğu tarafından en üst otorite olarak tanınmaksızın, Urartu devletinin gücünü ve önceden aşiret konfederasyonlarının hâkim olduğu toprakları idare etme yetisini elde edemeyeceğine hiç şüphe yoktur. Gerçekten de, Urartu Krallığı'nın politik uyumu, politik açıdan ya da etnik kökenlerine göre ayrılan aşiretlerin, sosyo-ekonomik, kültürel ve belki de dini farklılıkları arasında köprü kurarak yaptıkları iş birliğine dayanıyor olmalıydı (Taffet ve Yakar 1998; Burney 1993).

Urartu Krallığı ve kırsal ekonomisinin idaresi, bir yanda çok bariz bir devlet otoritesi gösteren ve diğer yanda ise farklı etnik yapıları tebaası olarak resmen kabul eden bir politikaya göre sürdürülmüştür. Dağlık arazinin bölmeli yapısı da, hiç şüphesiz Urartu devletinin örgütsel yapısının şekillenmesinde rol oynamıştır. Urartu kralının aşiret tebaaları üzerindeki gücü, hükmeden kraliyet hanedanının tanınması ve ona sadık kalınması sayesinde elde edilmiştir. Aşiret konfederasyonları ya da beylik düzenlerinde krallık hanedanı ve sülalesine gösterilen sadakatin ancak aşiret reisliklerine belli bir özerklik verilerek elde edilebildiğine hiç şüphe yoktur. Ne şehir kesimi ne de tamamen yerleşik bir nüfusu olan bir ülkede bunu başarabilmek için aşiret topraklarının idari eyaletler haline getirilmesi gerekmiştir. Bunun için sadece kraliyet ailesi üyeleri değil, devlete gösterdikleri sadakati garanti altına almak için, derin köklü aşiret bağlarına zarar vermeksizin yerel liderler de valilik görevine atanmış olmalıdırlar. Alçak kademedeki aşiret üyeleri dahi farklı kapasitelerde devlet sistemine dahil edilmişlerdir. "Aşiretin silahlı adamları"nın II. Rusa'nın inşa ettirdiği yeni bir şehir olan Toprakkale'de kraliyet muhafızı üyeleri olarak göreve alındığından bahseden bir Urartu yazıtından (UPD 12) bu sonuç çıkarılmaktadır (Diakonoff 1991b:19). Farklı etnik kökenlerden oluşan Urartu Krallığı'nın ulusal birliği ve yapısını iki yüzyılı aşan bir süre boyunca devam ettirmesi, ne aşiretlerin hoşnutsuzluğu ne de etnik farklılıkların devlet otoritesine ciddi şekilde zarar vermediklerini göstermektedir. Arkeolojik ve epigrafik veriler de bunu doğrulamaktadır (Taffet ve Yakar 1998:dipnot 8).

Urartu tarihi ile ilgili bilgilerimizi genellikle kaya yüzeyleri ve taş bloklar üzerine kazınan kral yazıtları ve Assur krallarının annallerinden elde etmekteyiz. Urartu krallarının tapınaklar, kaleler, kült yerleri ve depolara koyulmak üzere yaptırdıkları Urartu yazıtları, Van Havzası dışında fethedilen topraklar ile ilgili çok değerli bilgiler sunmaktadır. Doğal olarak Urartu'dan bahseden Assur kaynakları, M.Ö. 9. ve 8. yüzyıllar hakkında M.Ö. 7. yüzyıldan daha fazla bilgi vermektedir.

M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasında Urartu toplumunun sosyal yapısı ile ilgili çok az bilgi vardır. Urartu krallarının tebaasına genel bir terim olan *biainele* denmiştir. Bunlar içinde *surele* (özgür üst sınıf ve sosyal açıdan daha ayrıcalıklı yerli Urartulular), *huradinele* (fethedilen ülkelerin halkı) ve *urordele* (muhtemelen köylü sınıfı) vardır. Köylü sınıfından tapınaklara da işçi sağlanıyordu (Diakonoff 1991b:18-21). Başlangıçta Urartu ordusunun esas gücünü oluşturan *surele*'nin yerini bütünüyle olmasa da, giderek *huradinele* almıştır. *Huradinele*'nin erzak ve bakımını kral karşılamıştır. Muhtemelen Urartu tahtına çıktıktan sonra II. Sarduri, donanımı, bakımı, eğitimi ve uzun süreli ordu hizmetinin getirdiği ekonomik kayıpların tazmin edilmesinin saraya ağır bir yük ge-

278 Urartu tarihi için bkz. Çilingiroğlu 1994; Burney ve Lang 1971; Diakonoff 1984; Dinçol 1994; Piotrovsky 1969; Salvini 1967; 1995; Tarhan 1978; Zimansky 1985; Wartke 1993.

tirmesi nedeniyle, *surele*'nin ordu hizmeti yükümlülüğünü azaltmıştır. Gerçekten de, bu kral idaresinde Urartular daha çok muhtemelen bakımının hazineden karşılandığı bir daimi orduya ağırlık vermiş olmalıydılar. Bu sınıftan çok sayıda kişinin ordu hizmetinden muaf tutulması, ekonomik sektöre yönelmelerine olanak sağlayarak, bazılarının da toprak sahibi olmasına yol açmış olabilir (Diakonoff 1991b:19).

Başlangıçta devlet, diğer ülkelerden esir olarak getirilen *urordele*'nin bir kısmına serf muamelesi yapmış olabilirdi. Ancak gelişen çiftçilik ekonomisinde *urordele*, büyük çiftçi topluluğunu oluşturmuş olabilirdi. Urartu devlet toplumunda *urordele*, *purale* adı verilen köle sınıfından daha üstündü. Herhalde savaş esiri olan köleler, esas olarak ev ve arazilerinde çalıştırmak üzere, *surele*'ye köle ve işçi olarak tahsis edilmiş olmalıydılar. Bazıları da tarımla uğraşan *urordele* sınıfına hizmet etmek için ayrılmış olabilirlerdi (Diakonoff 1991b:20).

Devletin kırsal kesimin örgütlenmesi ve idaresinde oynadığı rol, eyaletlerdeki surla çevrili idare merkezlerinin türü ve dağılımından da anlaşılmaktadır. Valiler (*BEL PEHATE*) kalelerde oturuyor ve merkezî hükümetin resmi temsilcileri olarak görev yapıyorlardı. Daha önceki dönemlerde yaşamış Hatti'deki Hitit valileri gibi, başlıca sorumlulukları arasında bölgelerinde kanun ve emirlerin uygulanması, köy topluluklarından vergilerin toplanması ve ritüellerin zamanında yerine getirilmesi geliyordu. Ritüel takvimini çoğunlukla devlet dini ve belki de yerel kültler belirliyordu. Yol, sulama kanalları, kaleler, krali yapılar ve depolar gibi devlet mülklerinin yapımı ve onarımı ve askeri görev için adam toplanması ve eğitilmesi de yüksek rütbeli memurların diğer görevleri arasında yer alıyordu.

Surla çevrili bütün merkezlerde çok sayıda asker ve sivili barış ve savaş dönemlerinde doyurmaya yetecek kadar büyük depolar vardı. Depolanan tahılın bir kısmı devlete ait tarlalara ekilmek üzere tohum olarak kullanılmış olmalıydı. Bu krali depolarda saklanan toplam tahıl ve şarap hacmi, farklı merkezlerde yapılan tarımsal faaliyetin yoğunluğunu ortaya koymaktadır. Örneğin, Karmir Blur'un (Teişeba) M.Ö. 8. yüzyıla ait 150 odalı sitadelinde, her birinde çok sayıda büyük küplerin yer aldığı sekiz şarap deposu vardı. Depolanan toplam şarap hacminin yaklaşık 35.000 litre olduğu tahmin edilmektedir. Tahıl depolama kapasitesi ise yaklaşık 750 tondu (Piotrowsky 1969:133; Zimansky 1995:96-97). Depolanan tahılın bölgeden elde edilen tahıl rekoltesinden saraya düşen payı yansıttığını varsayarsak, buradaki toplam yıllık üretimin beş ya da on katı fazlası olduğunu, başka bir deyişle sarayın payının beşte bir ya da onda bir olmasına göre değişerek, 3750 ya da 7500 tona ulaştığını düşünebiliriz. Her ne kadar Transkafkasya'nın bu kesiminde yetişen tahıl miktarı tam olarak hesaplanamasa da, benzer bir iklime sahip olan Bayburt Ovası'nda, kuru tarım koşulları altında 1 ton buğday üretilebilmesi için yaklaşık 1.4 hektarlık bir alan gerekmektedir. Başka bir deyişle, 3750-7500 tonluk tahılın yetiştirilebilmesi için 5250-10.500 hektarlık bir alana ihtiyaç vardır. Etnografik örnekler bunun karşılanması için, çok sayıda küçük köylerde yaşayan 750-1500 hanelik iş gücü gerektiğini göstermektedir. Muhtemelen geniş ailelerden oluşan ve devletin istediği askeri görev ve diğer hizmetleri yerine getirmekle yükümlü olan yerleşik köy toplulukları (Diakonoff 1984:79-80, dipnotlar 172-173), genellikle E.GAL ya da kendi kendini idare eden kasabalar (*PATARE*) olarak bilinen surla çevrili idari yerleşmelerin yakınında yer almışlardır.

Urartu kralları, Van Havzası'nın çok dışında yer alan toprakları fethederken, bu toprakları Van'daki başşehirleri Tuşpa'da kurulan merkezî idari sistemlerinin bir parçası haline getirme sorunuyla karşı karşıya kalmışlardır. Bu nedenle, fethedilen topraklardaki nüfusun bir kısmını naklederek, başlıca Urartu merkezlerine yakın yerlerde çiftçi ya da devlete bağlı işçi olarak yerleştirme politikasını benimsemişlerdir (Çilingiroğlu 1983). Urartu'da şimdiye kadar krali ya da dini kurumlara ait büyük toprak mülklerinin varlığına dair kesin bir kanıt bulunmamasına rağmen, kralların savaş esirlerinin yerleştirildiği toprakları, kral soyundan gelen akrabalarına tahsis etmemiş olmaları pek akla yakın gelmemektedir. Fethedilen toprakları, içlerinde bir saray, en azından kule şeklinde bir tapınak (genellikle Haldi adına yapılırdı), depo yapıları ve askerlerin oturduğu

mahallelerin bulunduğu surla çevrili yerleşmelerde oturan, sarayca tayin edilen kişilerin hükmettiği eyalet ve bölge merkezleri haline getirmek suretiyle, devlet idaresi bu noktalara da taşınmıştır.[279] Urartu'nun bu krallık idaresi düzeni kısmen Assur imparatorluk idaresinden alınmış olabilirdi. Ancak bu düzen, Son Tunç Çağı sonuna kadar Hatti'de var olan erken Hitit dönemi nüfus nakli ve devlet yapısı politikalarını da anımsatmaktadır. Ayrıca, Hititlerde de olduğu gibi, devlet başka ülkelerden getirilerek yeniden yerleştirilen grupları (Çilingiroğlu 1983) ve savaş esirlerini yavaş yavaş Urartu toplumu bünyesine katmıştır.

Urartu krallarının tarımı teşvik etmelerine rağmen, kırsal ekonominin esas temeli çobanlık üzerine kurulmuş olmalıydı. Yarı göçebeler ya da yerleşik toplulukların uğraştığı büyük ölçekli çobanlık, ya bütün topluluğun ya da bir kısmının büyük sürülerle mevsimlik göç etmesini gerektirmiş olmalıdır. Bu nedenle, bu bölgedeki aşiret grupları, farklı coğrafi kuşaklarda yer alan mevsimlik bölgelerde yaşamış olmalıdırlar. Örneğin, kışların Doğu Anadolu yaylalarından çok daha ılıman geçtiği Kuzeybatı İran, çobanlık yapan Van Havzası toplulukları için ideal bir kışlık bölge yaratmış olmalıydı. Aynı şekilde Van Havzası otlakları da, herhalde Kuzeybatı İran'daki çobanlar için ideal bir yazlık yerdi. Otlaklar için yapılan sürekli rekabette her aşiret birimi, yazlık ve kışlık habitatlarını koruyabilecek güce sahip olmalıydı. Bu nedenle, en azından teoride, ya kendilerini daha büyük ve daha güçlü aşiret birimleri halinde örgütlemek ya da kısmen bu bölgelerden birinde yerleşerek, biraz tahıl yetiştirmek zorundaydılar.

Sert karasal iklim, yüksek rölyefli topografya ve doğunun dağlık arazilerindeki aşiret nüfusu, büyük ve uzun ömürlü bir devletin yaratılmasını güçleştirmiştir. Doğunun dağlık arazilerinde yer alan çoğu dağ içi ovalar ve vadilerin kısıtlı taşıma kapasitesi, hiç şüphesiz aşiret gruplarının boyutu, örgütlenmesi ve yerleşme dokularını etkilemiştir. Urartu başarısı büyük ölçüde, kırsal kesim ve onun ekonomik ayrıcalıklarının yeniden yapılandırılmasında uygulanan örgütleme yeteneği ve toplulukların yüksek tarım potansiyeline sahip alanlardaki sürekli köyler ve kasabalarda yerleşmelerinin teşvik edilmesi sayesinde kazanılmıştır. Yerleşik düzene geçirilen topluluklar, doğal olarak ekonomiye ve krallığın güvenliğine yarı göçebe çoban aşiretlerden çok daha fazla katkı sağlamış ve politik açıdan da merkezî devlet idaresince daha iyi kontrol altına alınmışlardır. Urartu kralları Van Gölü'nün doğusunda yer alan geniş toprak arazilerini ekip biçmek amacıyla, büyük sulama projeleri başlatmışlardır. Tarım sektöründe yaşanan bu gelişme, yerleşik kırsal toplulukların sayısında büyük bir artış yaşanmasına neden olmuş ve bu yaklaşım çoğu Urartu kralı döneminde de devam ettirilmiştir. Van'ın yaklaşık 60 km kuzeydoğusunda yer alan, Bendimahi Çayı'nın suladığı Muradiye Ovası, Urartu çekirdek bölgesindeki en önemli tahıl yetiştirme alanlarından biriydi.

Urartu devletinin ekonomide tarımsal unsurun güçlendirilmesine verdiği önem, sadece Urartu'da yeniden yerleştirilmek üzere alınan savaş esirlerinden değil, sulama kanalları ve su havzaları inşasından bahseden Urartu yazıtlarından da anlaşılmaktadır. Urartu çekirdek bölgesi kırsalının düzenlenmesi çalışmalarını başlatan ilk Urartu krallarından biri olan Menua, 51 km uzunluğundaki Samram (Semiramis) kanalını inşa ettirmiştir.[280] Bu kanal, Urartu'daki tarım sektörünün güçlendirilmesini amaçlayan muhteşem sulama sisteminin bir parçasıydı. Bu sistem, kaynağı Van iline bağlı Gürpınar ilçesinin 6 km güneybatısında, Yukarı Kaymaz (Mecingir) köyüne yaklaşık 1.5 km mesafede ve 1760 m yükseklikte yer alan bir dereye bağlanmıştı (Öğün 1970:28-32).

Toprakkale'yi inşa ettiren Rusa'nın Keşiş yazıtına göre, geçmişte Van Ovası'na ulaşan Çorak (Değirmendere) Çayı, içinde Keşiş Barajı, su toplama havzası ve suyu havzadan Tuşpa ve Rusahini şehirlerine taşıyan büyük bir kanalın bulunduğu bir su sistemine bağlanmıştı. Bu yazıt, Urar-

279 Urartu devlet yapısı, idaresi ve toplumu için bkz. Zimansky 1985; Diakonoff 1991b.
280 Van Loon'a göre bu kanal, 75 km uzunluğundadır (1966:12).

tu'da kırsal ekonominin durumunu gösteren önemli bir belgedir. Van Ovası'nda tarım çok gelişmiş değildi. Rusahini'nin (Toprakkale) kurulması ve sulama sisteminin tamamlanmasının ardından Rusa, önceden ekilmemiş arazilerin tarım, bahçecilik, bağcılık yapılabilmesi için ıslah edilmesi emrini vermiştir. Bu öncü çalışma, kralın emriyle, Tuşpa'dan gelen genç grupların bütün arazilerdeki çalılıkları "tunç aletlerle" kesmeleri ve arazileri hazır hale getirerek ekmeleri sonucunda gerçekleştirilmiştir (Öğün 1970:24-25).

Diauehi topraklarının bir kısmını meydana getiren Kars-Erzurum-Erzincan illeri, sonunda Urartu boyunduruğu altına girmiştir. I. Argişti döneminde bu bölgenin fethedilmesi, hiç şüphesiz Urartu ekonomisini büyük ölçüde kalkındırmıştır. Van Havzası'na yerleştirilen sürgünler herhalde tarım sektörünün güçlendirilmesine büyük bir katkı sağlarken, yeni topraklar ve ekonomik alt yapıları Urartu'ya önemli bir politik ve stratejik değer kazandırmış olmalıydı. I. Argişti, M.Ö. 8. yüzyılın başında Diauehi'ye yaptığı ilk seferde 30.000 kişiyi esir aldığından bahsetmektedir (Diakonoff 1984:86). Bu krallığa bağlı çok sayıda merkezin idaresi, Urartu valilerine verilmiştir.

Erzurum'un doğusu ve Sevan Havzası arasında uzanan oldukça alçak Aras Vadisi'nin Urartu'ya boyun eğen Etiuni'ye ait olduğu düşünülmektedir. Verimli ovaların ılıman iklimi, sulu tahıl tarımı yapılmasını teşvik etmiş ve belki de bir tür sürekli kırsal yerleşme haline gelmesine yol açmış olabilirdi. Bu geniş toprakların fethedilerek ekonomik açıdan yeniden örgütlenmesi, Urartu'nun bütün bölgedeki politik konumunu daha da güçlendirmiş olmalıdır.

Diauehi gibi kuzeydeki aşiret krallıklarına politik açıdan boyun eğdirilmesinin ardından (Çilingiroğlu 1994:62-63; 65-67), Urartu Krallığı'nın sınırları Doğu Pontus kıvrımlarına kadar genişlemiştir. Sonradan M.Ö. 783 yılında (ya da M.Ö. 777), I. Argişti "Hitit Ülkesi" ve başşehri Melitia'ya (Malatya-Arslantepe) ve buradan da Niriba (Nirbu) ülkesi ve Fırat'ın aşağısında kalan yerleşmelere doğru ilerlemiştir. Bu sefer sonucunda her iki cinsiyetten yaklaşık 30.000 esir Urartu çekirdek bölgesine getirilmiştir. Ayrıca, "Hitit Ülkesi" ve "Şupa"dan getirilen 6000 savaşçının da, seferden bir yıl sonra I. Argişti tarafından Ararat (Ağrı) Vadisi'nde kurulan yeni Erebuni şehrinde garnizon kuvveti olarak yerleştirildikleri anlaşılmaktadır (Diakonoff 1984:86, dipnotlar 218-222). Askeri fetihlerin ardından yeniden yerleştirme politikası, M.Ö. 8. yüzyılda Urartu'da büyük bir nüfus artışına neden olmuştur. Ayrıca, eyaletler ve boyun eğdirilen ülkelerden toplanan yıllık haraçlar ve demir ve tunç endüstrileri gibi çeşitli üretim ve pazar sektörlerinde var olan devlet tekeli, ekonominin güçlenmesine katkı sağlamış ve muhtemelen ordusu da dahil olmak üzere Urartu toplumunun yeniden yapılandırılmasına yol açmıştır.

AŞİRET YAPISINA GERİ DÖNÜŞ

M.Ö. 7. yüzyıl sonlarında Urartu, kırsal kesime büyük zararlar veren İskitler tarafından istila edilmiştir. Kimmerler'in bölgeden geçişinden yaklaşık yüzyıl sonra meydana gelen İskit saldırısı, bu krallığa tamamen son vermiştir (Zimansky 1995). Başşehrin ve bölge merkezlerinin yıkılmasının ardından Urartu devletinin artık işlemez hale geldiği ve bu nedenle bütün politik ve sosyoekonomik sistemin çöktüğü anlaşılmaktadır. Krali bir liderlik olmayınca, herhalde Urartular krallık öncesi günlerdeki aşiret yapılarına geri dönmüşlerdir.

M.Ö. 7. yüzyıl sonunda, muhtemelen içlerinde Ermenilerin de olduğu yeni aşiretler Urartu topraklarına batıdan nüfuz ederek, yavaş yavaş bütün Van Havzası'na hâkim olmuşlardır. Urartu sulama ağı yoğun tarım yapmalarını kolaylaştırmış ve Ermeni çiftçileri Van Havzası'nda Urartulardan kalan su kanalları, barajlar ve suni gölleri Orta Çağ'a kadar kullanmışlardır. Sonunda bu halklar işinin ehli çiftçiler, bahçıvanlar ve sığır yetiştiricileri haline gelmişlerdir. Aynı zamanda, yaygın ticaret ilişkilerinin Mezopotamya'ya kadar uzandığı tüccarlar olarak da ün salmışlardır. Herodotos'a göre (*Tarihler* I, 194), Ermeniler bu ağı Babil'e kadar genişletmişlerdir. Fırat'ı deri ile

kaplı kayıklar içinde şarap gibi malların taşınması için kullanmışlardır. Eşeklerin de taşındığı bu hafif kayıklar oldukça büyük olmalıydı. Babil'e ulaşınca kayıklardaki mallar indirilmiş ve boş tulumlar eve dönmek üzere eşeklere yüklenmiştir.

Doğu Anadolu topografyasının bölmeli doğası nedeniyle, farklı etnik ve aşiret unsurlarının yeni ve uyumlu bir politik devlet haline gelmesi zor olmuştur. Gerçekten de, yüksek dağ silsileleri içinde yer alan dağınık vadiler ve dağ içi ovalar, yerli halk ve Ermeni çiftçiler için olduğu kadar, farklı etnik kökenlere sahip göçebe çoban topluluklar için de izole habitatlar yaratmıştır. Çoğu tarım arazisinde yoğun şekilde Ermeni çiftçilerin yerleşmiş olmasına rağmen, göç yollarının üzerinde yer alan bölge çeşitli etnik grupları cezbetmeye ve bünyesine katmaya devam etmiştir.[281] Bu tür toplulukların sayıca kalabalık oluşu, doğunun dağlık arazilerinde geleneksel aşiret yaşam düzenlerinin günümüze kadar korunmasını sağlamıştır.

Ermeni topluluklarının dağ içi ovalar ve vadilerde yerleşmesi, yerli Urartuların (Alarodi) dağlar ve yayla otlaklarına doğru çekilmelerine yol açmış olabilirdi. Süphan Dağı'nın eteklerinde yer alan Kefirkalesi gibi uzak bölgelerde derme çatma inşa edilmiş kalelerin bazıları, Ermeni istilalarından korunmak amacıyla Urartular tarafından kurulmuş olabilirdi. Ermeni çiftçiler ve Alarodi çobanlar arasında ciddi sürtüşmeler yaşanıyor ve zaman zaman dağlılar Ermeni köylerini yağmalıyorlardı. M.Ö. 6. yüzyıl başında geçici olarak bölgeye hükmeden Medler, bu iki grup arasındaki şiddete bir son vermeye çalışmışlardır (Burney ve Lang 1971:179). Akhemenidler de bu düşman topluluklar arasında süregelen kavgaya karışmak zorunda kalmışlardır. Gerçekten de, Ermenistan'ı bir haraç devleti haline getiren Büyük Kyros, Ermeni çiftçilerden dağlarda yaşayan çoban komşularıyla iyi geçinmelerini istemiştir. Buna göre, bu çoban topluluklardan arazi ekip biçebilmeleri için Ermenilere kira ödemeleri ve kararlaştırılan bir ücret karşılığında taciz etmeden Ermenilerin hayvanlarını dağ otlaklarında otlatmalarına izin vermeleri istenmiştir. Ancak Alarodi ile yapılan bu barışçı düzenleme kısa sürmüştür. I. Darius'un yaptırdığı Behistun kaya yazıtı, etnik, kültürel, sosyal ve ekonomik açılardan farklı yapılara sahip bu iki grup arasındaki şiddetin tekrar patlak verdiğine işaret etmektedir (Burney ve Lang 1971:179).

Herodotos'a göre I. Darius, Akhemenid İmparatorluğu'nun uzun satraplık listesinin onüçüncü sırasında Ermeni aşiret topraklarını Paktiler ve "Karadeniz'e kadar ulaşan" halkların topraklarıyla birleştirerek, büyük bir satraplık kurmuştur (Tarihler III:89-94). Bu satraplığın idari merkezi Van'da yer alıyordu. Alarodi, Matieni ve Saspiri (Gürcü ataları) halklarının yaşadığı topraklar, on sekizinci satraplıkta toplanmıştı.[282]

Xenophon *Cyropedia*'sında Medler ve onu takip eden Akhemenid hâkimiyeti döneminde doğunun dağlık arazilerindeki Ermeni yerleşiminin ilk safhalarından bahsetmektedir. Bu dönemde verimli ovalarda yerleşik Ermeni çiftçilerinin köyleri yer alıyordu. Xenophon, komşu Ermeni köylerinde yaşayanlarla olan ilişkileri anlatırken, geniş aileler ve sülalelerin varlığından da bahsetmiştir. *Anabasis IV* 5:24'de "yanında bir oğlu ve beraber yaşadığı akrabaları bulunan köy reisi" ve "ona aile bağlarıyla bağlı insanlardan oluşan komşu köylere" rastlayışını anlatmıştır (Briant 1975:182).

Ermeni toprakları, yerli etnik aşiretlerin yaşadığı geniş arazi ceplerinden oluşmuştu. Xenophon, Doğu Anadolu'nun bu kısmına yaklaştığında *Taokhoi* aşiretleri toplanarak çabucak bir karşı güç yaratmışlardır.[283] Doğu Anadolu'dan geçerken karşılaştığı direnişi anlatırken, Alarodi'den bahsetmemiştir. Bu durum, M.Ö. 5. yüzyıl sonunda ya kısmen Ermeni aşiretleri arasına karıştıkları ya da dağlara doğru çekilmek zorunda bırakıldıklarını akla getirmektedir. Herodotos dönemi ya da biraz daha öncesinde Alarodi halkının bölgeyi terk etmiş olması ya da uzun süre yaşadıkla-

281 Ermeni tarihi hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz. Adontz 1970.

282 Moskhi, Tibareni, Makroni, Mossynoeki ve Maresi gibi, Karadeniz Dağları'nın güneydoğusunda yaşayan diğer Kafkas ve Kartveli aşiret grupları da, Doğu Anadolu'da başka bir satraplık oluşturmuşlardır (Burney ve Lang 1971:184).

283 Örneğin, Erzurum'un kuzeybatı bölgesine yerleşen Taokhoi, Urartu dönemindeki Daiaeni'nin soyundan gelen bir halk olabilirdi (Sinclair 1987:78-79).

rı, ağırlıklı olarak Ermenilerin bulunduğu topraklardan Aşağı Aras Vadisi'ne doğru sürülmüş olmaları da diğer ihtimaller arasındadır.

Akhemenid döneminde Ermeni köyleri, merkezî atanan yerel bir vali vekili aracılığıyla Ermeni satraplığına bağlı bulunan yerel bir başkan (*komarque*) tarafından idare ediliyordu. *Komarque* ve yerel vali temsilcisinin politik konumu aşiret liderliğince tanınmıştı. Bu görevlilerden Hellenistik Dönem'de değil ama, Roma Dönemi'nde bahsedilmiştir (Briant 1975:180).

Eskiçağ kaynaklarında yer verilen Ermeni ve Kürt aşiretleri arasındaki gerginlik, 20. yüzyıl başına kadar devam etmiştir. Dağ habitatlarında yaşayan, askeri açıdan daha güçlü Kürt aşiretleri, hükümetin otoritesini gösteremediği durumlarda, yerleşik Ermeni topluluklarıyla yapılan çarpışmalarda genellikle üstünlük sağlamışlardır. Örneğin, 19. yüzyıl sonunda Kürtler Harput civarında Ermenilerle birlikte yaşıyorlardı. Kürtler, kasabanın her iki yanını çevreleyen dağlarda, Ermeniler ise ovalarda yerleşmişlerdi. Bu Kürt aşiretleri, Ermeni komşularına boyun eğdirmiş ve onları haraç ödemeye zorlamıştır. Ermeni köylerini kendi aralarında bölüşen Kürt aşiret reisleri, çiftçi toplulukların ekip biçtiği tarlalarda yetişen ürünlerden pay almışlardır (Tozer 1881:232).

11. BÖLÜM

GÜNEYDOĞU ANADOLU: HURRİ/MİTANNİ HÂKİMİYETİNDEKİ BÖLGELER

COĞRAFYA VE ESKİ YERLEŞMELERİN DAĞILIMI

Doğu Toros Dağları'nın güneyinde kalan bölge, Gaziantep, Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Siirt illerini kapsamaktadır. Adıyaman ilinin güney kesimleri de bu bölgeye dahildir. Coğrafi açıdan Suriye-Mezopotamya'nın kuzey uzantısı olarak kabul edilmektedir. Tarih öncesi ve tarihi çağlar boyunca bu bölge Orta ve Doğu Anadolu ile Suriye-Mezopotamya arasında gidip gelen göçebe çobanlar, ticari kervanlar ve ordular için doğal bir geçiş yolu olmuştur. Fırat, Balih, Habur ve Dicle nehir vadilerini izleyen ana ve tali yollar üzerinde bulunan yerleşmeler, ekonomik bir faaliyet olarak tarımın yanı sıra ticaret yapmışlardır.

Bölgenin Akdeniz iklim kuşağı içinde yer almasına rağmen, yazın burada Suriye çöl iklimi koşulları hüküm sürer. Diğer yandan, kışın kuzeyden gelen karasal hava koşulları, iklimi Anadolu'nun orta ve doğu bölgeleri kadar sert hale getirmektedir. Doğal olarak, Kuzeydoğu Akdeniz Havzası'ndan çok uzak mesafede yer alan bölgelerde en aşırı iklim koşullarına da rastlanmaktadır. Yağışın düşük olduğu bu bölgelerde, yüksekliğe göre ısı çok değişmektedir (Erinç 1980:76).

Aşırı sıcak ve kurak geçen yazlar, bu bölgede en fazla beşeri ekolojiyi etkileyen iklim özelliğidir. Buharlaşmayı dengeleyecek yağışların olmaması, büyük miktarda su kaybına yol açmaktadır. Başlıca nehirlerin daha küçük kolları ve akarsular, uzun süren yazların yoğun sıcaklarında tamamen kurumaktadır. Sonuçta günümüz çiftçileri bölgede uzun süreli bir gelenek haline gelen kuru tarım yapmakta ve büyük ve nispeten verimli tarlaları sığırlar ve koyunlar için çayır ve otlak olarak kullanmaktadırlar (Buitenhuis 1990).

Bölgenin günümüzdeki doğal bitki örtüsü orman tahribi, tarım ve aşırı otlatma nedeniyle çok bozulmuştur. Bitki türlerinin aynı kalmasına rağmen, Tunç ve Demir Çağlarında çok daha sık bir flora var olmuştur. Genellikle, güneydoğunun bitki örtüsü batı ve kuzeydeki komşu bölgelerden daha fakirdir. Bu bölgede görülen bozkır bitki örtüsünün şimdiki görünümü, yoğun tarım faaliyetleri ve çobanlığın yanı sıra, uzun bir süre boyunca orman örtüsünün aşırı derecede tahrip edilmesi sonucunda oluşmuştur. Bozkırın en fakir alanları Karacadağ ve Urfa'nın güneyinde yer almaktadır. Yıllık ortalama yağışın sadece 300 mm'nin biraz üstüne çıktığı bu alanlarda, çöl tipi bitki örtüsü hâkimdir.

Klasik Çağ öncesine ait yerleşim yerlerinin dağılım dokusu, çiftçi topluluklarının alçakta yer alan havzalar ve nehir vadilerini tercih ettiklerini açıkça göstermektedir. Gerçekten de Güneydoğu Anadolu'daki başlıca nehir vadileri arasında Fırat Vadisi, Neolitik Çağ'dan beri en yoğun yerleşilenlerden biri olmuştur. Bu nehir, genel olarak Urfa yönüne doğru değişen akış yönünün taşıdığı alüvyon çökelleri sonucunda oluşan geniş bir taşkın ovasıyla sınırlanmıştır. Fırat'ın sağ kı-

yısındaki büyük kollar, Adıyaman'ın kuzeyindeki dağlardan gelen drenaj sularıyla beslenmeleri nedeniyle hiç kurumazlar. Sol kıyısındaki kollar ise çok daha kısadır ve sadece kışın su ile beslendikleri için bütün yıl boyunca akmazlar. Fırat'ın sık sık taşması sonucunda ova seviyesi 1 m kadar yükselmiştir (Boerma 1989-1990:187). Belki de bu yoğun taşmalar nedeniyle, nehir kenarındaki bazı yerlerde daha az sayıda prehistorik yerleşme vardır (Yakar 1985:321). Adıyaman'ın yaklaşık 35 km güneyinde, Kalburcuçayı ve Fırat'ın birleştiği yerin yaklaşık 12 m yüksekliğindeki terasının kenarında yer alan Hayaz Höyük de bu görüşü doğrulamaktadır. Bu höyüğün yerleşim tabakaları arasında görülen çakıl taşı dolgular, taşkınların yerleşmeye verdiği zararı göstermektedir. Burada Fırat, sarp yamaçlarının 600-650 m yüksekliğinde bir yayla meydana getirdiği, 200-300 m uzunluğunda derin bir vadinin içinden akar (Boerma 1989-1990:185). Bu bölgede var olan günümüz bitki örtüsü, eski çeşitliliğinden yoksundur ve kavak, söğüt, çınar ve dişbudak vb. ağaçların hâkim olduğu nehir kenarındaki küçük orman arazileri dışında ağaç örtüsünün görülmediği bozkır türündedir.

Güneydoğu Anadolu'da Tunç ve Demir Çağlarına ait yerleşmelerin yoğunluğunun değişmesi ile ilgili nedenleri araştırırken, Miller'in öne sürdüğü gibi (1994) sadece tarihi olaylar değil, çevre faktörleri de dikkate alınmalıdır. Günümüzde olduğu gibi, tarih öncesi dönem sonunda da, buharlaşmanın yağış miktarını aştığı aşırı kurak koşullar geçici olarak doğal çevreyi etkilemiş olmalıdır. Paleoiklimde görülen büyük değişiklikler, bazen karbonat seviyesi ölçümü sonucunda paleotoprakta da tespit edilebilmektedir. Çok miktarda yağış topraktaki karbonat miktarını azaltmakta, ancak bu tür değişiklikler toprak yapısına her zaman açıkça yansımamaktadır.

Doğu Toroslar'ın eteklerinin kuzeyinde yer alan habitatlarda, M.Ö. 4. ve 3. binyıllarda da muhtemelen bugünküne benzer yarı kurak iklim koşulları hüküm sürmüştür. Ancak Neolitik Çağ'da iklim, Kalkolitik ve Son Tunç Çağlarında olduğundan daha soğuk ve rutubetli olabilirdi. Gerçekten de M.Ö. 5000 öncesine tarihlenen nehir terasları ve geniş alüvyon çökelleri, nehirlerin daha çok su taşıdığına ve akıntıların günümüzdekinden daha güçlü olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca, çukur kuru vadiler ve göl terasları, Dicle'nin kaynağı olan Hazar Gölü'nün de gösterdiği gibi, su seviyelerinin daha yüksek olduğunu ortaya koymaktadır. Bu dönemde ormanlar, M.Ö. 5000 sonrasında olduğundan daha büyük araziler kaplıyordu ve bozkır kuşağı çok daha dar bir alanla sınırlanmıştı. Ormanların alçak sınırının daha aşağı yamaçlara doğru ilerlediği ve yaz sonunda nehir sularının kuruma noktasına kadar çekilmediği de varsayılabilir. M.Ö. 5. binyıl öncesinde yaz kuraklıkları da bugün olduğundan daha kısa ve daha az yoğun geçiyor ve bu nedenle bitkiler de daha uzun bir sürede gelişiyor olmalıydılar.

Eski yerleşmelerin dağılımı, günümüz yağış miktarının bölge ortalamasından yaklaşık 200-300 mm daha yüksek olduğu Doğu Toroslar yakınındaki iyi sulanan küçük çukurluklarda yer alan sayısız ekolojik nişlerde, en azından Neolitik Çağ'dan beri küçük çiftçi topluluklarının barındığına işaret etmektedir. Bu alanlarda paleoiklimin günümüzdekinden çok farklı olmadığı, Hayaz Höyük'teki paleotoprak ve toprağın üst tabakasının yapısı arasındaki benzerlikten de anlaşılmaktadır (Bottema 1989; Boerma 1989-1990:191-192). Tunç Çağı ikliminin günümüzdeki kadar kurak olmadığını varsaysak bile, arazi kullanım tarzları herhalde bugünkü kırsal toplulukların uyguladığından çok da farklı değildi. Teoride, iklimdeki küçük bir değişikliğin bile tarım topraklarının kullanımını etkilemesine rağmen, bu bölgedeki döngüsel ısı değişiklikleri asla kuru tahıl tarımı yapılmasına caydırıcı bir etken teşkil etmemiştir.

Bu bölgedeki ürün kaybı ihtimali, bitki gelişmesinde hayati önem taşıyan aylardaki yağış istatistiklerinin incelenmesi sonucu hesaplanabilmektedir. İstatistiklere göre, Güneydoğu Anadolu'da buğday için en az yaklaşık 300 mm, arpa için ise en az yaklaşık 200-250 mm yağmur yağması gerekmektedir. Kuru baklagillerde bu oran 350-400 mm'ye çıkmaktadır (Garnsey 1988:10, dipnot 5) Özellikle sık sık ciddi yarı kurak koşulların sıkıntısını çeken yerlerde, arpa tarımı daha kolay yapılıyor olmalıdır. Bu bölgede nohut ve mercimek gibi baklagiller, her zaman arpa ve buğdayın yanı sıra ya da onlarla dönüşümlü olarak ekilmiştir.

Tarlalarını sulayan topluluklar, kuru tarım koşulları altında üretilenin çok üstünde olan yıllık rekolteyi rahatlıkla tahmin edebilir ve hatta artı ürün bile üretebilirler. Bağcılık ve bahçecilik de geçim ve artı ürün stratejilerinde önemli bir rol oynar. Bu nedenle, Güneydoğu Anadolu’daki şehir yerleşmelerine esas olarak teknik açıdan sulu tarım yapılmasına elverişli yerlerde ve özellikle Fırat Havzası, Balih Vadisi, Habur Nehri’nin üst kesimi ve Dicle Vadisi’nde rastlanması şaşırtıcı değildir. 200 mm’nin altında yağış alan yerlerdeki Habur bölgesi köylerinde, en azından M.Ö. 2. binyıldan beri süregelen geleneksel sulama yöntemleri uygulanmaktadır.

Adıyaman’ın Gerger ilçesinde, Kâhta’nın kuzeydoğusunda arazi giderek engebeli ve kayalık bir hal alır ve kuzeyde yer alan dağların etekleri doğal bir alçak bariyer oluştururlar. Bu kesimde Kâhta Çayı, kolları ve Fırat’a akan küçük akarsular da güneydoğu platosunun içinden geçer. Bu alanda sadece Fırat değil, Kâhta Çayı da koni ve alüvyon yelpazesi gibi coğrafi oluşumların şiddetli yağmurlardan sonra şekil değiştirdiği taşkın ovalarıyla çevrelenmiştir. Kâhta ilçesinin güneyinde, nehirlerin etrafındaki taşkın ovaları geniş ve çok verimlidir. Son zamanlarda yapılan araştırmaların gösterdiği gibi (Blayblock 1990) - küçük höyükler fazla olmak üzere- bu bölgedeki eski yerleşmeler kuzeydekilerden daha yoğun şekilde dağılmıştır. Ancak Kâhta Çayı’nın belli dönemlerde taşması ve akış yönünü değiştirmesi nedeniyle, çayın kenarına yakın kurulan yerleşmeler genellikle uzun ömürlü olmamıştır. Höyüklerin küçük boyutlu oluşu da bu duruma tanıklık etmektedir.

Adıyaman ilinde karasal Akdeniz iklimi hâkimdir ve yıllık yağış oranı 650 mm’ye kadar çıkabilmektedir. Kuru dönem yaklaşık 150 gün sürmekte ve her sene 50 gün de don olmaktadır. 45 ° C’ye ulaşan yaz sıcaklıkları nedeniyle, buharlaşma fazla ve buna bağlı olarak da havadaki nem oranı düşüktür. Kışın asgari ısı 0 ° C’nin de altına düşer (Boerma 1989-1990:188).

Her ne kadar Adıyaman tarafında hafif inişli çıkışlı bir yapı sergilese de, Urfa ili toprakları, Siverek ilçesinde sayısız yüksek tepeler ve derin vadilerin ön plana çıktığı engebeli bir rölyefe sahiptir. Burada Fırat Vadisi derinleşerek, kuzeye doğru dikkate değer ölçüde daralır ve taşkın ovası etrafındaki dağ sırtları daha da sarp bir hale gelir. Bu ildeki küçük verimli arazi nişleri Çanak Çömleksiz Neolitik Çağ’dan beri yerleşik toplulukları cezbetmiştir. Çoğunlukla alçak höyüklerden oluşan Kalkolitik-Tunç Çağı’na ait yerleşim yerlerinin büyük bir kısmı burada genellikle pınarlar ve küçük akarsuların yakınında yer almaktadır. Urfa, geçmişte kuzeydeki komşu Adıyaman ilinden daha yoğun yerleşim görmüştür. Gerçekten de Siverek ilçesinde Kâhta ilçesinde olduğundan daha fazla sayıda ve daha büyük höyükler vardır.

Urfa’nın kuzeydoğusunda yer alan Hilvan ilçesinde geniş düz araziler göze çarpar. Fırat yakınında bu düz şekil giderek inişli çıkışlı, hatta belli yerlerde engebeli bir hale gelir ve dikey kireçtaşı yamaçlar bazı yerlerde taşkın ovasını sınırlar. Bu taşkın ovası çeşitli büyüklüklerdeki çok sayıda höyüklerle dolu Bozova’nın bir uzantısıdır (Özdoğan 1977:162; Yakar 1985:312). Tarih öncesi ve sonrası dönemlere ait kalıntılar veren büyük yerleşmelere sadece Fırat kıyılarında değil, bu büyük nehrin uzağında yer alan platoda da rastlanmaktadır. Bunun aksine, taşkın ovasının iç ve ara kesimlerinde önemsiz oldukları anlaşılan küçük yerleşmeler çoğunluktadır. Fırat’ın bu kesiminde iklim yarı kuraktır ve yazlar sıcak ve kurak, kışlar ise serin ve nemli geçer. Bozova ilçesinde, genellikle Ekim ayında başlayarak Mayıs ayı içlerine kadar devam eden yıllık yağış miktarı yaklaşık 500 mm’ye ulaşmaktadır.

Urfa’nın güneyinde Harran Ovası’nın çıplak ve açık alanı ve özellikle Culap Vadisi çok sayıda tarih öncesi döneme ait höyükle doludur (Lloyd ve Brice 1951:81). Bu eski yerleşmelerin olduğu yerlerde bugün de oturulmakta ve muhtemelen eski toplulukları da cezbetmiş olan akarsular, kaynaklar ya da mevsimlik su birikintileri hâlâ kullanılmaktadır. Çok geniş olan vadisinin aksine, Culap Suyu dardır ve yaz aylarında tamamen kurumaktadır. Su kaynaklarının kıt olması nedeniyle, Culap’a çok yakın olanların dışındaki yerleşmelerde yaşayan halk, herhalde yoğun tarıma dayanan tamamen yerleşik bir yaşam tarzı sürdürememiştir. Son yirmi otuz yıla kadar nehir, yakınındaki sınırlı ölçüde arpa, buğday ve baklagiller ekili az sayıda tarlaların sulanmasında kullanılmıştır.

Genel olarak Urfa'nın güneyindeki Harran Ovası ve Balih Vadisi'nde hüküm süren kurak koşullar, Diyarbakır Havzası'nda daha az hissedilir. Burada, Ambar, Batman ve Garzan gibi kuzeyde Doğu Toroslar'dan ya da güneydoğuda Mardin Eşiği'nden doğan çaylar, Dicle'yle birleştikleri bu alçak havzaya doğru çok miktarda su taşırlar. Bu nedenle, Diyarbakır Havzası'nın geniş alüvyon ovaları, terasları ve hiç kurumayan nehirleri, özellikle Tunç ve Demir Çağlarında tarıma en elverişli alanlardan birini sunmuş olmalıdır (Erinç 1980:76). Diyarbakır Havzası ve Mardin Eşiği'nin güneyine açılan vadide geniş alanları kaplayan yabani yulafa (*Avena*), özellikle doğuda Karacadağ masifinden batıda Fırat kıyılarına kadar uzanan Urfa Platosu'nda rastlanmaktadır.

Ormanlar, 700-800 m seviyesine çıkan daha nemli alanlarda ve esas olarak kuzeydeki Doğu Toroslar ya da güneydeki Diyarbakır-Mardin'in batısında kalan izole dağlar ya da Siirt'in güneybatısındaki Raman Dağ'da bulunmaktadır. Kahverengi orman toprağı, Mardin Eşiği gibi çok yağış alan bu bölgelerde geniş alanları kaplamaktadır. En yaygın orman türü bir park görünümü veren seyrek meşe ormanlarıdır. Aslında bu bölgede iklimin karasal karakterini yansıtan çeşitli meşe türleri hâkimdir. Bu meşeler, bir kuşak halinde Zağros Dağları'nın eteklerinde de uzanırlar (Erinç 1980:78). 700 m'nin altında kalan bölgeler bozkırlar ve orta ve düşük miktarda organik madde içeren ve kireç ve potasyum bakımından zengin kırmızımsı kahverengi alkalin bozkır topraklarıyla kaplıdır ve bu nedenle daha çok sulak tarıma uygundurlar. Genellikle kullanılan kuru tarım koşulları altında yıllık tahıl rekoltesi nadiren ortalamanın üstüne çıkmaktadır.

Diyarbakır ve Siirt illerinde yer alan höyükler, verimli vadiler ve vadi kenarlarında yoğunlaşmıştır. Bu tür kümeler Kurtalan ve Batman ilçelerinde, Batman-Diyarbakır ve Diyarbakır-Siverek arasında görülmektedir. Doğal yüksekliklerde yer alan höyüklerin yanı sıra, tepe üzerine kurulu ve düz yerleşmelere vadi terasları ve tepe yamaçlarında rastlanmaktadır. Tepe yamaçlarında yer alanlar, muhtemelen yaylacılık döneminde kullanılan mevsimlik köyleri yansıtmaktadır.

Siirt'in doğusundaki bölge dağlıktır. Eskiçağlarda yerleşik topluluklar, alçak arazilerde yer alan verimli vadiler ve ovalara ulaşılmasını engelleyen dağlık alanları tercih etmezlerdi. Siirt'in batısındaki Kezer ve Başur vadilerinde sadece birkaç yerleşim yeri bulunmasının nedeni belki de dar ve tarım için sınırlı alanlara sahip olmalarından kaynaklanmıştır. Diğer yanda Garzan Vadisi oldukça geniştir ve otlatmaya ve tarıma uygun alanlar sunmaktadır. Toros eteklerindeki vadiler ve ovanın kuzey kenarındaki Ergani ve Diyarbakır arasındaki bölgeler, M.Ö. 4. ve 3. binyıllarda seyrek yerleşim görmüştür (Yakar 1985:309, 312).

Mardin'de Habur kaynağının çıktığı yerde bulunan Tunç ve Demir Çağı yerleşmelerinin dağılımı, büyük ölçüde Suriye-Mezopotamya'daki politik gelişmelerden etkilenmiştir. Son Tunç Çağı'nın ilk yarısında, Mitanni'nin Habur Havzası'na hâkim olduğu dönemde, nehrin aşağı vadisinde seyrek halde yerleşilmişti. İkinci yarısında, yani güçlü Assur hâkimiyetindeki Orta Assur döneminde ise, bölge daha yoğun yerleşim görmüştür.[284]

M.Ö. 9.-7. yüzyıllarda, Kuzey Habur Vadisi ve doğusunda yer alan yerleşmelerin dağılımı, önceden birbirlerine daha yakın kasabaları ve köyleri olan yoğun bir kümeleşme dokusu göstermektedir. Bu durum, sulu tarımın bölgesel düzeninden kaynaklanan yoğun ekip biçme sonucunda ortaya çıkmış olabilir (Kühne 1990:27; Ergenzinger ve diğ. 1988).

GELENEKSEL YERLEŞME DOKUSU VE TOPRAK KULLANIMI

Bu bölgedeki toprak kullanımı düzenini, her zaman toprak kalitesi, nem ve buharlaşma yoğunluğu belirlemiştir. Baharda başlayan buharlaşma, üç ay boyunca kuru kalan toprağın hızla su kaybetmesine neden olur. Harran Ovası ya da Habur kaynakları gibi iklim açısından hassas bölgeler-

284 Habur bölgesinin politik tarihi hakkında bkz. Kühne 1990:26-27; 1974-1977:249-255.

de meydana gelen küçük sapmalar bile, kırsal nüfusun geçim ekonomisinde ağır sonuçlara yol açabilir. Yağışın bugünkü seviyesinin üçte biri kadar altına düşmesi, kuru tarımı ve özellikle buğday yetiştirilmesini çok düşük rekolte veren riskli bir uğraş haline getirebilir. 1916-1918, 1927-1930 yılları arasında düşük rekolte alınması ya da 1973-1974 yılları arasında hiç ürün elde edilememesi, muhtemelen uzak geçmişte de olduğu gibi, ciddi besin kıtlıklarına yol açmıştır.

Oldukça yakın zamana kadar büyük koyun ve keçi sürüleri olan göçebe Türkmen, Kürt ve Arap aşiret grupları, sık sık yerleşik düzen süren çiftçilerle etkileşim halinde bozkır topraklarda gezmişlerdir. Hemen hemen Osmanlı Dönemi'nin sonuna kadar, Suriye'de köklü geçmişleri olan (Peters 1978) Bedevi aşiretleri, pek çok açıdan Kürt ve Türkmen aşiretlerininkine benzerlik gösteren bir göç döngüsü sürdürmüş ve yazın Güneydoğu Anadolu'daki dağ otlaklarında konaklamışlardır.

Ortalama yıllık yağışın 550 mm'ye ulaştığı yaylalarda arpa ve buğday, kuru tarım koşulları altında, düz ve eğimli yerlerde olduğu kadar teraslarda da yetiştirilir. Sulu tahıl tarımı ve bahçecilik, verimli ve nemli topraklara sahip Fırat Vadisi ve kollarının oluşturduğu vadilerin daha geniş kesimleri ile sınırlanmıştır. Vadi yamaçları sebze, üzüm, incir ve şam fıstığı yetiştirilmesi amacıyla kullanılır. Daha yükseklerdeki sarp yamaçlı topraklarda sığır, koyun ve keçiler otlar. Fırat'ın taşması sonucu oluşan küçük adalar, özellikle su seviyesinin düştüğü yaz aylarında, öncelikli otlak alanları olarak kullanılır. Ayrıca, yaz sonunda hasat yapıldıktan sonra, sığır ve koyun sürüleri geniş tahıl tarlalarında kalan anızlar üzerinde otlamaya çıkarılır. Bu sayede çiftçiler sadece hayvanlarını otlatmakla kalmaz, tarlalarını da doğal yoldan gübrelemiş olurlar.

Adıyaman'ın özellikle Fırat Vadisi'nde yer alan yaylalar, yamaçlar ve taşkın ovalarındaki geleneksel toprak kullanım düzeni, Tunç ve Demir Çağlarında özellikle terasların tahıl tarımı için kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir. Bu kullanım düzeni, taşkın ovasının üstündeki geniş bir terasta yer alan Tille köyünün de dahil olduğu birkaç yerde göze çarpmaktadır. Şimdi Atatürk Barajı suları altında kalan bu düz teras, sadece tahıl tarımı için kullanılırken, aşağısında kalan yamaçlarda hem tahıl hem de sebze yetiştirilmiştir (Moore 1993:1).

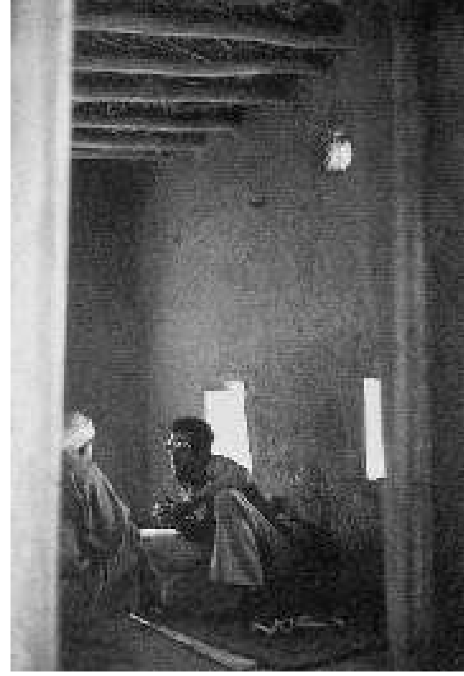

Res.150: Harran. Selçuklu Dönemi'ndeki önemli bir şehir yerleşmesinden giderek günümüzdeki gibi köye benzer bir ilçeye dönüşmüştür. Bu küçülmeye yol açan nedenler, çoğu yönüyle Orta Anadolu'daki M.Ö. 17. yüzyıl Orta Tunç Çağı şehirlerinin yaşadıklarıyla karşılaştırılabilir. Bu yerleşmede iki farklı köy mimarisi görülmektedir. *Üstte sağda*) Arı kovanı biçimli evler.

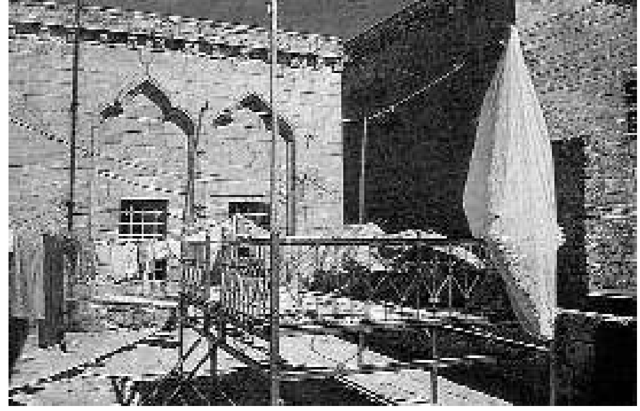

Res.151: *Üstte solda*) Bu bölgedeki bu tür büyük taş köy evleri ağalar ya da orada yaşamayan ağalara aittir. *Solda altta*) Düz ve geniş Harran Ovası köylerinde ekili tarlalar ve harman yerleri evler ve ahırların (solda) yakınında yer alır. *Sağda*) Düz damlı, kerpiçten yapılma bir köy evi. Sıkıştırılmış çamur tabanın üzerine serilen halı, oturma alanını gösterir. Duvarın alt kısmına açılan küçük pencereler, oturulduğunda ışık girmesini sağlar ve aynı zamanda güneş ışınlarının doğrudan gelerek içeriyi ısıtmasına engel olur. Kışın bu pencereler kerpiç tuğlalarla kapatılır.

Sadece iklim koşulları değil, geçici olmakla birlikte doğal afetler de yerleşme dokusu ve sürekliliğini doğrudan etkilemiştir. Çekirge istilaları tarımda büyük hasarlara yol açarak, öldürücü kıtlıklarla yol açabilir. Bu bölgedeki sayısız örnekleri arasında Urfa'da (Edessa) M.S. 499-500 yılları arasında meydana gelen kıtlık (Segal 1970), kötü hasatın getirdiği trajik sonuçları gözler önüne sermektedir (Garnsey 1988:3-7). M.S. 499 yılı Martında güneyden yoğun bir dalga halinde gelen çekirgeler, Mezopotamya sınırından Akdeniz'e doğru, yolları üzerindeki bütün tahılları yemiş ve hatta Doğu Anadolu'nun iç kesimlerine kadar sokulmuşlardır (Garnsey 1988:3). Daha bir ay sonra buğday kıtlığı baş göstermiş ve depolarda bulunan az miktarda buğday çok yüksek fiyatla satılmıştır. Haziran ve Temmuz ayına gelindiğinde kırsal topluluklar başta olmak üzere bu bölgede yaşayan halk, yiyecek kıtlığı çekmeye başlamıştır. Son çare olarak darı ekmeye çalışmışlardır. Ancak muhtemelen güz yağmurlarından önce ekilmeleri nedeniyle, iyi kaliteli ve açlığı önleyecek miktarda ürün elde edilememiştir. Yıl sona ermeden önce açlığın getirdiği sefalet, insanları dilenci konumuna düşürmüştür. Zaten otlak alan da bulunmaması nedeniyle, hayvanlarını yarı fiyatına satmışlardır. Halk köylerini terk etmeye başlamış ve daha zayıf olanlar şehirlere sığınmıştır. Sonuçta kırsal kesimin büyük kısmı boşalmıştır. Bu feci çekirge istilası dönemi ve yol açtığı kıtlığın ardından yaklaşık bir yıl süren ve binlerce kişinin hayatına mal olan bir salgın başlamıştır.

İklimin çöl yazları ve neredeyse karasal kış koşulları arasında gidip geldiği Güneydoğu Anadolu'da, kırsal mimaride kullanılan yapı malzemeleri jeolojik yapıya göre değişiklik gösterir. Belli

Res.152: Resimde görülen parmaklıklı taşınabilir yüksek platformlar Harran'daki bir köy evinin dışında bulunmaktadır. Mardin'de ise avlulara ya da teraslı çatılara konulur. Sıcak yaz gecelerinde aileler bunların içinde uyur. Bu kesimde, bu gelenek yüzyıllar öncesine dayanmaktadır.

bölgelerde taş ağır basar ve bu malzemenin fazla bulunmadığı başka yerlerde kerpiç daha yaygındır. Sıcak ve kurak yazlara çok uygun olmamaları nedeniyle, doğunun dağlık arazilerinde görülen masif taş duvarlı yapılara güneydoğuda rastlanmaz. Yapı malzemesi olarak taş ve kerpiç arasında seçme şansı verildiğinde, taşın kolayca bulunabildiği yerlerde bile genellikle kerpiç tercih edilir.

Kuzey Irak ve Suriye'ye yakın bölgelerde, herhangi bir ağaç örtüsünün bulunmadığı çok kurak yerler vardır. Burada ekoloji, iç destek ve çatı yapımında gerekli olan kerestenin yerini doldurabilmek için, yakın zamana kadar arı kovanı inşa tekniğinin kullanılmasını zorunlu kılmıştır. Harran'da halen, Suriye tarzında ve yerleşmedeki Orta Çağ'a ait kalıntılardan sökülen malzemelerle inşa edilen arı kovanı biçimli evlerin en iyi örneklerini görmek mümkündür. Harran evlerinin planı, kabaca eşit ölçülerdeki (yaklaşık 3 x 4 m) dikdörtgen alan birimlerinden oluşmaktadır. Her birinde sivrileştirilmiş bir kubbenin bulunduğu en az iki ya da en fazla oniki tane olan bu birimler, farklı boyutlarda konutlar oluşturmak için çeşitli kombinasyonlarda birleştirilirler. Her evin boyutu, hanenin büyüklüğünü gösterir. Harçla birleştirilen taşlar ve tuğla duvarlar 1.5-2 m yüksekliğinde ve 40-60 cm kalınlığındadır. Yakın Doğu'da prehistorik dönemlerden beri bilindiği anlaşılan (Akın 1996:249-250) bu basit teknikte, konik bir dam elde edebilmek için tuğlalar, dairevi ve hafifçe birbiri üzerine binecek şekilde örülürler. Her arı kovanı ya da konik damda, güneş ışığının girmesi ve ocaktan çıkan dumanın dışarı çıkabilmesi için küçük bir aralık bırakılır. Çoğu büyük evde sadece esas oturma odasının damı düzdür ve burada merkezin karşısında, hatılları uzunluğu boyunca ikiye bölebilmek için büyük bir kemerli geçit inşa edilir. Ancak büyük açıklıklar bulunmaması ve bu nedenle havalandırmanın zayıf olması nedeniyle, evlerin içleri karanlık ve rutubetlidir. Yazın arı kovanı biçimli evlerin içinin açık avluların gölgesinden biraz daha serin olmasına rağmen, Harran'dakilerin daha çok kışlık barınak işlevi gördükleri anlaşılmaktadır. 1950'lerde eski yapı malzemelerinin tekrar kullanılması yasaklandıktan sonra, bu evlerin inşası son bulmuştur (Akın 1996:251). Bu mimari yapı, özellikle Kuzey Suriye'de yaşayan kırsal Arap topluluklarına özgüdür (Lloyd 1980:48) ve bu bölgeye yerleşen Türkmen göçebelerince benimsenmemiştir.

TUNÇ VE DEMİR ÇAĞLARINDA YERLEŞME DOKUSU

AŞAĞI FIRAT HAVZASI

Güneydoğu Anadolu'nun bu kesiminde, içlerinde el yapımı olmayan zengin verilerin de bulunduğu, tabakalı arkeolojik belgeler veren çok sayıda höyük vardır. Bunlara Fırat'ın kuzey kenarı bo-

Res.153: Çok dönemli Samsat höyüğü.

yunca uzanan Hayaz, Birecik, Samsat ve Gritille gibi yerleşmeler de dahildir. Güney kenarında yer alanlar arasında ise Kurban Höyük, Şaşkan Büyüktepe ve Lidar Höyük sayılabilir. Ayrıca, Titriş Höyük gibi Fırat'ın 6-14 km güneyinde yer alan yerleşim yerleri de vardır. Titriş, Lidar, Samsat ve Kargamış'da M.Ö. 2. binyıla ait arkeolojik belgeler, M.Ö. 4. ve 3. binyıllara ait olanlar kadar ayrıntılı değildir. Anlaşılan bu bölgede Orta Tunç Çağı yerleşimi veren bütün büyük höyükler pazar kasabaları ya da yerel idarelerin başşehirleri değildi. Ancak, Fırat, Balih, Habur ve Dicle havzalarında yer alan ve önemli kervan yolları ve maden kaynaklarını kontrol altında tutan yerleşmelerin diğerlerinden daha çabuk gelişerek, M.Ö. 18. ve 17. yüzyıllarda başlıca Hurri merkezleri haline geldikleri düşünülmektedir.

Kommagene'nin eski başşehri olan Samsat (Kl. Samosata), Fırat'ın kuzey kenarında, Adıyaman'ın Kâhta ilçesinde yer alan büyük bir yerleşim yeridir. Şimdi büyük oranda Atatürk Barajı'nın suları altında kalan 40 m yüksekliğindeki höyük, yaklaşık 14 hektarlık bir alan kaplamaktadır. 500 m çapındaki höyüğün tepesinden, batıdaki nehirle doğudaki daha çok dağlık bölge arasında kalan 1200 m genişliğindeki ova görülmektedir. Çevresindeki toprakların verimliliği, Samsat'ı Aşağı Fırat Havzası'nın en önemli yerleşmelerinden biri haline getirmiştir. Doğu Toroslar'ın içinden geçen en önemli geçitlerden birine hâkim olması da, bu bölgede şehir devletlerinin ortaya çıkmasından itibaren yerleşmeye stratejik bir önem katmıştır. Höyük ve çevresi en azından İlk Kalkolitik Çağ'dan itibaren sürekli yerleşim görmüştür. Son Kalkolitik Çağ'da önemli bir Uruk ileri karakol mevkii olabilirdi. İlk Tunç Çağı'nda yerleşme muhtemelen Kargamış ya da Titriş Höyük gibi bir şehir merkezine dönüşmüş ve OTÇ II'de de gelişmeye devam ederek, Orta Anadolu, Kilikia ve Suriye-Mezopotamya arasındaki önemli ticaret yolu üzerinde bir kilit nokta haline gelmiş olabilirdi. M.Ö. 17. yüzyılda, I. Hattuşili ve I. Murşili'nin Hitit ordularına Fırat'ı aştıran seferleri başladığında, Samsat da hiç şüphesiz bölgedeki diğer pek çok şehrin kaderini paylaşmıştır.

Orta Tunç Çağı Urşu Krallığı'nın Fırat'ın batı kıyısında, Kargamış'ın kuzeyinde bulunduğunu varsayarsak, Adıyaman ili de topraklarının bir parçası olmalıydı. M.Ö. 15. yüzyıl sonunda bölge muhtemelen Kizzuwatna'nın doğu sınırına komşuydu (Summers 1993:9-10). Ancak bu bölgede yapılan arkeolojik araştırmalar (Serdaroğlu 1977) ne Fırat Vadisi boyunca ne de daha uzaktaki plato üzerinde çok büyük Son Tunç Çağı şehirleri olduğuna dair kesin bir kanıt vermemiştir. Samsat ve belki diğer birkaç yerleşim yeri dışında, Son Tunç Çağı'na ait çoğu yerleşme, Hurrilerin daha ağır bastığı bu bölge nüfusunun çiftçilik ve çobanlıkla uğraşan küçük yerleşik topluluklar halinde örgütlendiklerine işaret etmektedir.

M.Ö. 13. yüzyıl sonu/12. yüzyıl başında bölgeye, önceden Kargamış Geç Hitit Krallığı'nın hâkimiyetinde bulunan göçebe çobanlar nüfuz etmiş olabilir. Demir Çağı'nda başkenti Samsat olan Kummuh Geç Hitit Krallığı toprakları, kabaca Adıyaman ilini kapsıyor olmalıydı.

Adıyaman'ın sosyo-ekonomik yapısı ve toprak kullanımı, Hassek Höyük'te de incelenebilir (Behm-Blancke 1984, 1992). Samsat Höyük'ün yaklaşık 40 km kuzeyinde ve Doğu Toroslar'ın 20 km güneybatısında yer alan yerleşim yerinde, M.Ö. 3200 yılında büyük bir ihtimalle kuzeydoğudan ithal bakır temin eden küçük bir Mezopotamyalı tüccar kolonisi yerleşmiştir. Geç Uruk Dönemi'nde yerleşme, heybetli bir kapısı olan bir duvarla çevrilmiştir. Yerleşmenin merkezinde, Mezopotamya'daki kamu binalarından tanınan koni biçimli mozaik çivilerin de dahil olduğu büyük üç parçalı yapıda ortaya çıkarılan buluntular, Hassek Höyük'te yaşayanların bölgenin ekonomik örgütlenmesinden sorumlu olduklarını göstermektedir. Hassek Höyük'ün bir şekilde Kargamış ve Samsat arasında yer alan çok sayıda Uruk kolonileriyle bağlantılı olduğu ya da etkileştiği ihtimali çok yüksektir (Yakar 1997).

Çevresinin yüksek taşıma kapasitesine sahip olmasına rağmen, Hassek Höyük'te bulunan besin bitkileri kalıntılarının sınırlı çeşitlilik göstermesi, bu tüccar topluluğunun besin gereksinimini işlenmiş nitelikte (örn. un), diğer yerleşmelerden sağladığını akla getirmektedir.

Geç Uruk Dönemi'nin ardından yerleşme yapısal değişikliklerden geçmiştir. İTÇ I'deki yeni plan, burada yaşayan topluluğun farklı bir sosyal yapıya sahip olduğunu göstermektedir. Bu dönemde burada yaşayanların ekonomisinin daha çok tarıma dayandığı ve Doğu ve Orta Anadolu ile, güney bölge ile olandan daha yakın bağların kurulduğu anlaşılmaktadır.

Fırat'ın kollarından birinin oluşturduğu küçük bir kanyonun kenarında bulunan Tille Höyük, Adıyaman ilinde yer alan başka bir önemli yerleşim yeridir. M.Ö. 12. yüzyılın ortalarından önce çapı en fazla 100 m olan bu yerleşme, boyutuna pek de uymayan masif giriş kapılı bir kazemat duvarı ile çevrilmişti (Summers 1993:56). Hemen yakınında bir aşağı şehir ya da küçük köyler olduğuna dair hiçbir kanıt yoktur. Bir şehir olamayacağı için ya yerel bir hükümdarın konutu ya da Fırat'ın oldukça kolay geçilebileceği bu noktada Hitit çıkarlarını korumak için kurulmuş bir askeri garnizondu. Yapılan kazılar sonucunda dikkate değer bir buluntunun ortaya çıkarılamamış olması, ateşe verilmeden önce yerleşim yerinin terk edildiği ya da yağmalandığını akla getirmektedir (Summers 1993:56, Res. 22, 26). Sonradan Demir Çağı'nda ve özellikle M.Ö. 9. yüzyıldan itibaren, muhtemelen bir çevre duvarı ile çevrilen ve tarım ve hayvancılıkla uğraşan bir topluluğun yaşadığı bu yer, köye benzer bir yerleşme haline gelmiştir (Summers 1991:Res. 2). Tille büyük bir ihtimalle, M.Ö. 708 yılında Assurlu II. Sargon'un fethettiği "Kummuh'un 62 güçlü şehrinden biri" idi (Summers 1991:1-2). Ele geçirilmesinden hemen sonra Yeni Assurlular tarafından yeniden inşa edilmiştir (Summers 1991:4). Surla çevrili yerleşmede bu defa, çevre duvarının karşısına inşa edilmiş taş döşeli avluları olan kompleks yapılar ve Yeni Assur tarzında büyük bir idari yapı yer almıştır (Summers 1991:Res.4).

Tille'nin Orta Çağ'a ait kalıntıları, bu dönemde yerleşimin geniş bir ailenin çiftliği haline gelmiş olabileceğini akla getirmektedir. Höyüğün tepesinde, kuzeyinde ambarları olan büyük bir oturma kompleksi ve höyüğün güney kesiminde de hayvan barınakları ve samanlıklar yer almıştır. Art arda yapılan onarım evrelerinde ambarlar genişletilmiş ve muhtemelen ana yapıda oturan ailenin akrabalarının da barındırılabilmesi amacıyla, ayrı yaşam alanları eklenmiştir (Moore 1993:23; 28-29; 36-37).

3.3 hektarlık bir alanı kaplayan ve Fırat'ın doğu kıyısına bakan Hacınebi, bölgedeki Son Kalkolitik Çağ'a ait başlıca yerleşim yerlerinden biridir. M.Ö. 4. binyılın sonlarında terk edilmiş ve bir daha sadece M.Ö. 5.-2. yüzyıllar arasında yerleşim görmüştür. M.Ö. 4. binyıla ait iki yerleşim evresi tespit edilmiştir. Yerli Anadolu Son Kalkolitik kültürünü yansıtan A Evresi'ni (M.Ö. 3800-3700), bu yerli kültürle bir arada devam eden Uruk türünde bir maddi kültür gösteren B Evresi (M.Ö. 3600-3100) izlemiştir.[285] Bir kamu binasının mimari kalıntıları, Uruk türünde zengin seramik topluluğu, kil koniler, mühür baskıları, token'lar, taş ağırlıklar ve kil oraklar, B Evresi'nde

285 B Evresi Arslantepe VIA ve Kurban Höyük VIA ile çağdaştır. Bkz. Stein ve diğ. 1996a:86; Pollock ve Coursey 1995:114.

yerleşmenin Mezopotamyalı tüccarların yaşadığı önemli bir ticaret merkezi haline geldiğine işaret etmektedir (Stein ve diğ. 1996b). M.Ö. 4. binyıl sonunda, Aşağı Fırat Havzası bozkır ormanları ya da açık ormanlık alanlarla kaplanmış olabilirdi (Stein ve diğ. 1996a:108-109). Arpa, Einkorn ve Emmer buğdayı, doğal harmanlanmış buğday, çayır bezelyesi ve mercimeğin yanı sıra, üzüm, incir, badem ve zeytin de yetiştirilmiştir. Doğal olarak kuru tarım kuşağının güney ucunda, örneğin Urfa'nın güneyinde çiftçiler, altı sıralı arpa ya da buğdaydan daha az nem isteyen iki sıralı arpa da yetiştirmiş olabilirler (Stein ve diğ. 1996b:257).

Hacınebi'de yetiştirilen tahıllara oranla daha fazla yabani tohum bulunmuş olması, geçim düzeninde çobanlığın daha büyük bir rol oynadığına işaret ediyor olabilir. Örneğin Kurbanhöyük'te yabani ot tohumlarının tahıllara olan oranı 1/6'dır ve tespit edilebilmiş evcil hayvan kemiklerinin % 28'i keçilere aittir. Eğer bu buluntular ve hesaplamalar doğruysa, M.Ö. 4. binyılda Hacınebi'de Kurbanhöyük'te olduğundan daha çok çobanlıkla geçinildiği anlaşılmaktadır. Gerçekten de Hacınebi'de keçilere ait olan % 44'lük evcil hayvan kemikleri oranı, Uruk evresinde yaklaşık % 77'ye çıkmıştır. Tarıma oranla ne kadar çobanlık yapıldığı, sürülerin yem gereksinimi dikkate alınırsa, kabaca tahmin edilebilir. Keçi sürülerinin otlatılması gerekirken, sığır ve domuzlar bir yan tarım ürünü olan yemle beslenebilirler (Stein ve diğ. 1996a:108). Hacınebi'de Uruk türünde kil orakların bulunmuş olması, sadece yerli nüfusun değil, Mezopotamyalı tüccarların da çiftçilik yapmış olabileceklerine işaret etmektedir.

Gaziantep'e bağlı Birecik ilçesinin 5 km güneyinde, Fırat'ın doğu kıyısında yer alan Yarım Höyük, yaklaşık 1 hektarlık bir alanı kaplayan kısmen tahrip olmuş bir yerleşim yeridir ve burada, esas olarak M.Ö. 4. binyıl sonu ve 3. binyıl başında en fazla bir düzine haneden oluşan küçük bir çiftçi topluluğu yerleşmiştir (Rothman ve diğ. 1998). Geç Uruk Dönemi'nde Güney Mezopotamyalılar'ın kurduğu anlaşılan bu yerleşme, bir önceki dönemin aniden sona ermesinden sonra bir süre yerleşim görmeye devam etmiştir. Yarım Höyük köylüleri, arpa, buğday ve mercimek yetiştirmişlerdir. Hayvanların ise % 50'sini koyun ve keçiler, % 25'ini domuzlar ve % 25'ini de sığırlar oluşturmuştur (Rothman ve diğ. 1998:79-82).

Doğu Toroslar'ın bozkır topraklarla kesiştiği yerde bulunan Kurban Höyük, Halaf döneminin orta ya da geç evrelerinde kurulan çok dönemli başlıca yerleşim yerlerinden biridir. Eyer biçiminde birbiriyle bağlantılı iki alçak höyükten oluşmuştur ve yaklaşık 6 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Kalkolitik Çağ'a ait beş evrenin kalıntıları, güney höyükte keşfedilmiştir. Halaf Dönemi'nde, Urfa'daki çoğu yerleşmede olduğu gibi, köy küçüktü. Kısa bir süre için terk edildikten sonra, Obeyd Dönemi'nde tekrar yerleşim görmüş, ancak bu defa yeri kuzey höyüğe kaymıştır. Kısa bir yeniden terk edilme döneminin ardından, Geç Uruk Dönemi'nde (VIB-A) yerleşim yerinin tümünde geniş ölçüde tekrar yerleşilmiştir (Algaze 1990). Bu dönemde Kurban Höyük, merkezinin ya Samsat ya da Kargamış'ta yer aldığı ticaret ağının bir parçası haline gelmiş olabilirdi. Bu ikisi Geç Uruk üretimi ve sevkiyatını yapan, içlerinde muhtemelen Birecik'in kuzeyindeki Hacınebi, Birecik'in güneyinde yaklaşık 12 hektarlık bir alanı kaplayan Tiladir Tepe ve 8 hektarlık bir alanı kaplayan Sadi Tepe gibi Fırat'ın karşı tarafında yer alan bir grup yerleşmenin de dahil olduğu ticaret merkezleri ağının başlıca şehirleri arasındaydı (Yakar 1997:368; Algaze ve diğ. 1991; Fuensanta ve diğ. 1996; Stein 1996b). M.Ö. 4. binyılın sonunda, bu yerleşmeler, yerleşime geçici bir ara verilmesine neden olan ekonomik ve politik bir kriz geçirmişlerdir. İTÇ I'de tekrar yerleşim gördüklerinde, topluluklarının öncekilerden daha farklı tarzda örgütlendikleri anlaşılmaktadır.

Kurban Höyük'ün İlk Tunç Çağı tabakası da (VB), daha önceki Son Kalkolitik Çağ mimarisi ve yerleşme planında (VIA) bir kesinti olduğuna işaret etmektedir. Kuzey höyükle sınırlanan (VB-VA) ve boyutu yaklaşık 1 hektara inen yerleşme, küçük bir tarım köyü haline gelmiştir. Yeni gelen, Orta Anadolu türünde pişirme kapları olarak kullanılan mallar, orta platoyla olan güçlü etkileşime işaret etmektedir. Kurban Höyük'teki yerleşmenin kırsal bir karakter edinmesine neden olan bu kültürel geri çekilme, sadece buraya değil, bölgeye özgü bir fenomendi ve muhtemelen

Doğu Anadolu ile Suriye-Mezopotamya'yı birbirine bağlayan ticarete dayalı bölgesel ekonomik sistemin çökmesi sonucunda meydana gelmişti. Başka bir deyişle, nedenlerini bizim de tam olarak bilemediğimiz Uruk Dönemi yerleşme düzeninin çöküşü, Güneydoğu Anadolu'da da bir gerilemeye yol açmıştır. Ancak Aşağı Fırat Havzası'nda yer alan ve ekonomik açıdan güneyle yapılan ticarete bu derece bağımlı olmayan yerleşmeler, belki de Suriye tarafındaki Fırat'ın terk edilen kolonilerinden gelen topluluklarca yerleşim görmeye devam etmişlerdir (Yakar 1997:369).

Aşağı Fırat Havzası'nda M.Ö. 3. binyıl başına ait dağınık dağılım dokusu gösteren yerleşmeler, yaklaşık 1 hektar büyüklüğündedir ve aralarında ortalama 4-5 km mesafe vardır. Bu dağılım dokusu sayesinde karma tarım yapan küçük topluluklar, var olan toprakları ve su kaynaklarını paylaşabilmiş ve özerk geçim ekonomileri sürdürebilmişlerdir. İTÇ I yerleşmelerinin küçük boyutu göz önüne alınırsa, bir önceki döneme oranla, toprak kullanım oranı büyük bir ihtimalle yaklaşık % 40 oranında azalma göstermiştir (Wilkinson 1990:96). Sistematik kazılar yapılmaksızın bu toplulukların gerçek sayısı ve yapısının çok zor tahmin edilebilmesine rağmen, herbir yerleşmenin az sayıda çekirdek aile ya da geniş hanelerden oluştuğu sonucu çıkarılabilir. Açık hava faaliyet alanları ve hayvan barınakları da hesaba katılırsa, bu boyuttaki kırsal yerleşmelerde evler, yerleşim yerinin sadece belli bir kesimini kaplamış olmalıdır (Wilkinson 1990:94). Kurban Höyük topluluğunun kullandığı toprakların taşıma kapasitesi aşağıdaki hesaplamalara göre tahmin edilebilir: 5 dönümde bir kişiyi bir yıl boyunca doyuracak kadar tahıl yetiştirilmiş olmalıdır. Hayvanların da kısmen ekilen bitkilerle beslenmesi gerekmiştir. Bu nedenle, bu kadar küçük boyutlu yerleşmelerin bile, tahıl tarımı için 400 hektardan daha fazla toprağa gereksinim duyduğunu varsaymak mantıklı olacaktır.[286]

Kurban Höyük'ün M.Ö. 3. binyıl ortalarındaki (IVA-C) oturum alanı hızla artmış ve yerleşme yaklaşık 6 hektar kaplayan küçük bir kasaba haline gelmiştir. Lidar Höyük'te bu artış yaklaşık 15 hektara ulaşmıştır. Kurban Höyük'teki "kasaba haline gelme evresi (IV B)"nde yerleşme bir sur duvarı ile çevrilmiş ve kısa bir süre sonra da küçük höyüğe doğru yayılmıştır. Farklı mahalleleri olan yerleşme, bütün yerleşim yerini kaplayacak kadar genişlemiş ve burada muhtemelen 100 hane yerleşmiştir. Kasabanın merkezinde muhtemelen Kurban Höyük topluluğunun seçkin kesimine ait olan birkaç güzel ev yer almıştır. Bu yapılardan biri bir kamu binası olabilirdi. Duvarları çok kalın olan bu yapının odalarından birinde, büyük depo küpleri ve kapı kilit mühürleri ve küp mühürleri gibi idari faaliyetlere yönelik kanıtlar elde edilmiştir. Yoğun nüfuslu bir kasabanın ekonomik gereksinimlerini karşılayabilmek için, ekonomi pazar ürünlerine dayandırılmış olabilir. Üçüncü alt dönemdeki "kasaba gelişimi" evresinde, yerleşim yeri azami büyüklüğüne ulaşmıştır. Kasabada hem süslü hem de daha sade yapılar vardı. Sonunda, yerleşme giderek merkezî bir hal aldığında, yerleşim yerindeki nüfus yoğunluğu yükselmiş ve evler birbirine yakınlaşmıştır.

Kurban Höyük'te bulunan M.Ö. 3. binyıl ortaları ve sonlarına ait koyun ve keçi kemikleri, bu hayvanların üç yaşını geçtikten sonra kesildiklerine işaret etmektedir. Daha küçük yaştaki bazı hayvanların da olmasına rağmen, 2-3 yaş grubuna ait hemen hemen hiç kemik bulunmamış olması, satıldıkları ya da merkezî idareye haraç olarak verildikleri ihtimalini akla getirmektedir. Çok küçük yaştaki hayvanların oldukça düşük bir oran kapsıyor olmasında, belki de yün üretimine verilen önem rol oynamıştır (Wattenmaker 1994b:98-101).

İTÇ III'ün son kesiminde, Aşağı Fırat Havzası'nda çağdaşı olan pek çok yerleşme gibi, Kurban Höyük de küçülmüş ve esas olarak güney höyükle sınırlanan küçük bir yerleşme haline gelmiştir. M.Ö. 3. binyıl yerleşmesinin ardından gelen çok uzun boşluk döneminde, yerleşme faaliyetinin höyük ve etrafındaki ovadan uzaklaştığı anlaşılmaktadır. M.Ö. 2. binyılın başında yerleşme dokusunda görülen bu değişiklik, Kuzey Suriye'deki gelişmelerle ilgili olabilir. Alalah ve Halep'in

286 Adı geçen bölgenin taşıma kapasitesi ile ilgili detaylı bir çalışma için bkz. Wilkinson 1990.

Res.154: *Solda*) Lidar Höyük. *Sağda*) Kanoğlu Tepesi Urfa'daki M.Ö. 2. ve 1. binyıla ait en önemli yerleşmelerden biriydi. Toprak üstünde görülen büyük taş bloklar, anıtsal mimarinin var olduğunu göstermektedir.

bölgedeki başlıca politik ve ekonomik merkezler haline gelmeleri nedeniyle, Amik ve İslahiye ovalarının doğusu ve Kargamış'ın kuzeyinde yer alan yerleşme sistemlerinin yeni doğan politik yörüngelere doğru çekildiklerini varsaymak mantıklı bir yaklaşım olacaktır.

Kurban Höyük, topluluğunun Assur Ticaret Kolonileri dönemindeki sosyo-ekonomik yapısı ile ilgili net bilgiler vermemektedir. Yayınlanan arkeolojik belgeler, bu ve bu bölgedeki diğer pek çok yerleşim yerinin Orta Anadolu'daki çağdaş yerleşim yerlerinde olduğu gibi bir ekonomik bolluk yaşamadıkları izlenimini vermektedir. Hiç şüphesiz bu sonuçta, bu yerleşim yerlerinin Orta Anadolu ve Assur arasında işleyen doğu-batı kervan ticareti ağının biraz daha kuzeyinde kalmalarının da payı olabilirdi.

Fırat'ın doğu kıyısında, Geçitbaşı'na 75 km mesafede yer alan Lidar Höyük, en önemli yerleşim yerlerinden biridir (Hauptmann 1985). Bu höyüğün aşağı terasını günümüzde bir köy işgal etmiştir. Su altında kalmadan önce çevresindeki ovanın yüzeyinden 25 m yükseklikte yer alan höyük, tabanında 240 x 200 m boyutlarında bir alanı kaplayan büyük bir koni ve kuzeydoğu ve güneybatı tarafındaki iki küçük terastan oluşmaktadır. Düz tepesi 100 x 120 m boyutlarındadır. 30 m derinliğindeki bir açma, gelişmiş bir İTÇ II evresi ile başlayan ve Orta Çağ'da Moğol istilasına kadar hemen hemen hiç kesintiye uğramayan bir yerleşme sürekliliğini ortaya çıkarmıştır. İTÇ II'de ve özellikle M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısında yerleşme, Aşağı Fırat Havzası'nda önemli bir kasaba haline gelmiştir.

Assur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Lidar Höyük, büyük bir yerleşme haline gelmiştir. 2.5 m yükseklikteki kerpiç duvarlar ve sokaklarla ayrılan, bazılarının 230 m^2 büyüklüğüne ulaştığı çok odalı komplekslerden oluşan mimari kalıntılar, bu kasabanın önemli bir ticari ve/ya da politik merkez haline geldiğini göstermektedir. Her kompleksin ortasında, yaklaşık 36-39 m^2 büyüklüğünde, içinde platform üzerinde yer alan bir ateş yerinin de bulunduğu bir oda vardır. Bu merkezî odalardan en azından bir tanesinde, kapı girişleri orthostata benzer taşlarla güçlendirilmiş ve eşiklere büyük taş levhalar konmuştur. Bu odalar ya da iç avluların etrafına mutfak, oturma odaları ya da depo olarak kullanılan daha küçük odalar sıralanmıştır. Depo odalarının içindeki küplerde çok miktarda kömürleşmiş tahıl taneleri bulunmuştur (Hauptmann 1987:204).

Lidar Höyük, güneyi ve daha az ölçüde kuzeybatısındaki bölgelerle yakın bağlar kurmuştur. Bu ilişki, Suriye-Kenani ve Orta Anadolu kökenli ya da onlarla yakınlıkları olan malların varlığından anlaşılmaktadır. Çanak çömlek formları arasında boyalı Habur malları ve ithal kırmızı açkılı Kapadokia malları da yer almaktadır. En dikkate değer buluntular arasında yerli Hurri tarzında yapılmış dört silindir mühür, Eski Babil mühürlerinin kil baskıları ve benzerlerine Eriha ve Megiddo XII'de rastlanan ahşap kutular için kakma iş olarak yapılmış çok sayıda kemik göze çarpmak-

tadır (Hauptmann 1985:204; 1987:205). Orta Tunç Çağı'na ait bu yerleşme, ya I. Hattuşili ya da I. Murşili'nin Kuzeybatı Suriye'ye doğru yaptıkları seferler sırasında tahrip olmuştur. Lidar'ın ele geçirilmesi ve ateşe verilmesi sırasında ölenlerin mezarlara uygun bir şekilde konulmamış olmaları, Hitit ordusunun hayatta kalanları sivil esir olarak götürdüğünü akla getirmektedir.[287]

Tahrip edilmesinden bir süre sonra, Lidar tekrar yerleşim görmüştür. STÇ I'in son döneminde, Aşağı Fırat Havzası'nda yer alan diğer Hurri kasabaları gibi, Lidar da Hurri koruması ve idaresi altında olmalıydı. Ancak daha sonra, Hititler Mitanni topraklarını fethettiğinde, Lidar bir kez daha Hitit hâkimiyeti altına girmiştir. Büyük bir yangınla ortadan kalkan Son Tunç Çağı kasabasının gerçek yapısı, 27 m^2lik kerpiçten yapılma bir su sarnıcı, taştan yapılma bir su kanalı ve akropol alanı olarak adlandırılan bir açık alanın etrafında gruplar halinde düzenlenmiş birkaç küçük odadan oluşan mimari kalıntılar ışığında kısmen anlaşılabilmektedir. Son Tunç Çağı çanak çömlek topluluğunun paralellerine çağdaşı Kilikia ve Kuzey Suriye yerleşmelerinde rastlanması, Hitit politik üstünlüğünün bu yerleşmenin kültürel bağlarını değiştirmediğini göstermektedir.

Doğu yamacındaki Son Tunç Çağı'nın son evresine ait dolguların arasında bulunan Kuzi-Teşub'a ait iki mühür baskısı, sadece STÇ II kasabasının tahrip edildiği tarihi vermekle kalmayıp, Hattuşa'nın Hitit İmparatorluğu'nun başşehri olarak tahrip edilmesi ve terk edilmesinin ardından, Aşağı Fırat Havzası tarihine de ışık tutmaktadır. Kuntimuwa adında bir prensten bahsedilen mühür lejandı, Kargamış hanedanını Hattili Şuppiluliuma'nın çağdaşı olan Talmi-Teşub'dan iki nesil sonrasına kadar uzatmakta ve Fırat'ın bu kesiminin Emar'a kadar olan yol boyunca M.Ö. 1200 yılı sonrasında da Hitit hâkimiyetinde olduğunu göstermektedir (Hauptmann 1987:204).

Urfa'nın yaklaşık 60 km kuzeyinde ve Doğu Toros eteklerinin güneyinde ve deniz seviyesinin yaklaşık 560 m üstünde yer alan Titriş, bu ildeki başlıca İlk Tunç Çağı yerleşmelerinden biridir. Yerleşme sürekliliği, bu bölgedeki şehir kümelerinin ortaya çıkışı ve bazen de çöküşüne yol açan politik ve sosyo-ekonomik faktörleri kısmen gözler önüne sermektedir.

İlk gelenler o dönemde üç tarafı da akarsularla çevrili Pleistosen terasın tepesine yerleşmişlerdir. M.Ö. 3. binyılda aktif şekilde büyüyen taşkın ovası, eski su yolunu doldurmuştur. Buradaki çökeller, günümüzde olduğundan daha nemli bir çevre rejimi ve daha zengin bir bitki örtüsü yoğunluğuna işaret etmektedir. Daha dengeli bir yağış dağılımı ve tepe yamaçlarındaki bitki örtüsü nedeniyle, günümüzdekinden daha az ölçüde ani taşkınlar olduğu düşünülmektedir.

M.Ö. 3. binyıl başında Titriş Höyük küçük bir yerleşmeydi. Burada ortaya çıkarılan tek bir sanduka mezar ve seramik buluntularına bakarak, topluluğunun Kargamış ya da Hassek Höyük gibi Fırat Vadisi/Havzası'ndaki komşu yerleşmelerde yaşayan topluluklarla aynı etno-kültürel geçmişi paylaştıklarını söylemek mümkündür.

Sonradan, M.Ö. 3. binyılın ortalarında Aşağı Fırat Havzası'nda yeniden şehirler ortaya çıkmıştır. Kurban Höyük, Lidar Höyük ve diğer yerleşim yerlerinden de anlaşıldığı gibi, kapladıkları alan 5-25 hektar arasında değişmiştir. Kurban Höyük'ün boyutu büyürken, çevresindeki daha küçük bazı yerleşmeler de terk edilmiş ve yerleşmeler arasında ortalama 7.5 km mesafe oluşmuştur. Yerleşme dokusundaki bu değişme, Kurban Höyük'ün yaklaşık 30 km doğusunda yer alan Titriş Höyük'te de köklü bir sosyo-ekonomik yeniden yapılanmaya işaret etmektedir. Aşağı Fırat Havzası'nda bazı eski küçük köylerin yerini, bu dönemde yaklaşık 43 hektarlık bir alanı kaplayan Titriş Höyük gibi bölge merkezlerinin etrafında örgütlenmiş daha büyük şehre benzer kümelerin aldığına hiç şüphe yoktur. Hayaz ve Gritille'nin de gösterdiği gibi, bu dağınık köyler, 5 hektardan daha küçük alanları kaplıyordu (Wattenmaker 1994b:94). Bu yerleşme dokusu, karmaşık idari sistemler ve belki de bölgesel politik örgütlenmelerin doğuşuna işaret ediyor olabilir. Buna göre,

287 İnsan iskeletlerinin çeşitli yapıların girişlerine düzensiz şekilde konmuş olması da bu görüşü doğrulamaktadır. En azından bir örnekte kafatası ve omurga vücuttan ayrı halde bulunmuştur. İçlerinden bir tanesinin duvarın içine gömüldüğü tunç ok başları savaşçı faaliyetlere işaret etmektedir.

yerel ekonomilerin bu dönemde ustalaştıkları dallarda yeniden örgütlendikleri ve geleneksel üretim ve dağıtım merkezlerinin şehir devletleri topraklarıyla birleştirildikleri de düşünülebilir (Wattenmaker 1994b:93-94).[288]

Yaklaşık M.Ö. 2600 yıllarında Titriş Höyük 2500 ve hatta belki de 5000 kişinin oturduğu büyük bir şehir yerleşmesi haline gelmiş ve birlikte yaklaşık 35 hektarlık bir alanı kaplayan merkezî bir akropolün etrafında kurulmuş surla çevrili bir Aşağı Şehir ile yaklaşık 8 hektara yayılan bir Dış Şehir'den oluşmuştur (Algaze ve diğ. 1996; Matney ve diğ. 1997:61, Res.1).

Titriş'te Aşağı Şehir, sokakların kenarına dizilmiş, taş temelli ve çok odalı kerpiç ev birimlerinden meydana gelmiştir (Matney ve diğ. 1997:Res.2). Evlerden bazıları iki katlı olabilirdi. Sıkıştırılmış topraktan yapılan ve bazen çamur ya da kireçle sıvanan hafif bombeli tabanlar, faaliyet alanları olarak kullanılmıştır. Sıva genellikle küçük taşlar ve çakıl taşları üzerine çekilmiş ve sık sık tekrarlanmıştır (Matney ve diğ. 1997:63). Girişe yakın olan odaların tabanları yassı taşlarla kaplanmıştır. Sokakların 60-90 cm kalınlığında tabakalardan oluşması, uzun süre kullanıldıklarına işaret etmektedir. 285 m^2 büyüklüğünde, kendi içinde bölümlere ayrılan 42 m^2lik bir merkezî avlunun etrafına dizilmiş 15 odadan oluşan bir ev (1 No.'lu yapı) tamamen kazılmıştır. Hafirlere göre, Dış Şehir'de de rastlanan bu ev türü, seçkin olmayan kişilere özgüydü (Matney ve diğ. 1997:64). Merkezî avlunun evi bir şekilde oda birimlerine bölmesine rağmen, bu tür büyük evlerde geniş ailelerin oturduğu bellidir. Isıtma ve pişirme amaçlı yapıların birden fazla odada yer alması, aynı çatı altında yaşayan ailelerde, her çekirdek ailenin kendi başına yemek pişirdiğini akla getirmektedir. Bu evlerin bazılarında şarap üretimi gibi, özel yeme ve içme işlemleri de yapılmış olabilir (Matney ve diğ. 1997:65). Taş tezgâh ağırlıkların varlığı, esas olarak çiftçilik ve hayvancılıkla uğraşan hane halklarının, kendileri için ya da pazarlama amacıyla çeşitli dokumalar (kilimler ya da daha ince kumaşlar) ürettiklerini göstermektedir. Etnografik örnekler, bu tür endüstriyel faaliyetlerin tarım faaliyetlerinin en az olduğu güz ve kış mevsimlerinde yapılmış olduğuna işaret etmektedir.

Bu şehirde yaşayanlar yerleşim yerinin etrafını çevreleyen mezarlıklara gömülmüşlerdir (Honča ve Algaze 1998). Bu döneme özgü mezar türü kireçtaşından yapılarak, İTÇ I-II'de olduğu gibi bir değil, birkaç taş levhayla kapatılan dikdörtgen sanduka mezarlardır. Gerçekten de, İTÇ II-III mezarları daha büyük ve bu bölgede bilinen erken örneklere göre daha uzundur (Carter ve Parker 1995). İTÇ III'ün sonunda bu mezarlığın yanı sıra, yerleşme içi mezarlar da ortaya çıkar. Bu mezarlar içindeki iskeletlerin sayısı 1 ile 8 arasında değişmektedir (Honča ve Algaze 1998:108). Fazla kişinin gömüldüğü mezarlar daha yaygındır ve muhtemelen ailelere aittir. Honča ve Algaze yerleşme dışı mezarlardan yerleşme içi mezarlara geçilmesini, sektörlerinin sürekli genişlediği hızla büyüyen bir şehirde, ailenin mal varlığının vurgulanması ile açıklamaktadırlar. Oldukça akla yakın bu varsayımın yanı sıra, bu geleneğin ortaya çıkmasında başka etkenler de rol oynamış olmalıdır. Yerleşim yeri dışındaki mezarlıklar, ev yapılması gereken arazileri işgal ediyor olabilirdi. Ayrıca belki de bu sayede, atalarının ruhlarının evde tutulmasına dayanan eski gelenek tekrar hayata geçirilmişti.

Titriş Höyük ekonomik açıdan kendine yeten fakat sosyo-politik açıdan bağımlı kırsal kümelerden oluşan bir yerleşme hiyerarşisinin politik ve idari merkezi olabilirdi. Fırat'ın güneyindeki bu habitat dahilinde yer alan ve yaklaşık 24.000 hektarlık bir alanı kaplayan tarıma elverişli bu topraklar, sadece dağınık kırsal topluluklar ve hayvanlarının değil, daha az üretken büyük şehir kümelerinin de geçimini sağlamış olmalıydılar. M.Ö. 3. binyıl ortaları ve sonlarında, Karababa Havzası'nda olduğu gibi, bölgedeki ormanların tahribi, erozyon ve alüvyal birikim, çok miktarda artı ürün elde edebilmek için arttırılan ekip biçme faaliyetlerinin bir göstergesi olabilir. Gerçekten de Titriş Höyük'te bu dönemde görülen büyük depo yapıları, sadece tahıl üretimindeki

288 Kronolojik ve bölgesel açıdan farklı örnekler hakkında bkz. Aerts ve Klengel 1990).

artışa değil, bölgedeki otoritelerin köy topluluklarının tarım üretimini merkezî olarak idare ettiklerine de işaret ediyor olabilir (Wattenmaker 1994b:113).

M.Ö. 3. binyılın sonuna doğru artan antropojenik nedenler ve doğal faktörlerin birleşmesi bazı habitatlardaki mikro çevrelerin değişmesine yol açmış olabilirdi. Yağmurların azalması nedeniyle nehirlerin daha az su taşıması, geniş nehir vadilerinin mevsimlik taşmasını engellese de, tarıma elverişli toprakların da azalmasına yol açmıştır (Algaze ve diğ. 1995:32-37).[289] Bu dönemde Aşağı Fırat Havzası'nda yer alan kırsal yerleşmelerin küçülmesi ve dağınık yerleşme dokusunun yeniden ortaya çıkmasının esas nedeni, artan kuraklık olabilirdi. Arada bir meydana gelen mevsimlik sellerin kaba alüvyon çökel katmanları yaratması nedeniyle, Tur Abdin nehri ve kollarının artan düzensizliği, yağış rejiminde bir değişiklik meydana geldiğine ve Fırat'ın güneye doğru taşıdığı suların azaldığına işaret etmektedir.

Bu olaylara karşın gelişmeye devam ettiği anlaşılan şehir, birdenbire çökmüştür (Matney ve diğ. 1997:71). Sadece büyük höyükle sınırlanan Titriş küçülmüş ve öncekilerden çok daha küçük olan sadece on yerleşmeyle çevrilmiştir. İncesu Deresi'nde, İlk Tunç Çağı sonuna doğru terk edilmiş olanların yakınında yeni köyler ortaya çıkmıştır. Bu İlk Tunç Çağı'ndan Orta Tunç Çağı'na geçiş döneminde toplam sayılarında bir artış görülen yerleşim yerlerinin çok küçük oldukları ve birkaçının da Titriş Höyük etrafındaki daha önce yerleşim görmemiş 4 km'lik çekirdek alan dahilinde geliştiği anlaşılmaktadır (Algaze ve diğ. 1992:59, 1995).

Yazılı belgeler olmadığı için, sadece spekülatif olmakla birlikte, İlk Tunç Çağı şehirlerinde ortaya çıkarılan el yapımı ve el yapımı olmayan buluntular, üretim ve tüketim düzenlerindeki farklılıklar da dahil olmak üzere, tarım ürünleri fazlasının toplanma ve dağılım düzenini doğrudan bir merkezî idarenin planladığına işaret etmektedir. Bu tür bir ekonomik merkezileştirme, ayrı yerel idarelerden oluşan köy ve şehir topluluklarının vergilendirilmesine de kolaylık sağlamış olurdu. Kurban Höyük'ün bu döneminde, koyun ve keçilerin kesim düzeninin bir haraç ekonomisinin varlığını kanıtladığı söylenmiştir. Aynı döneme ait Ebla kaynakları da, kolaylıkla taşınan sürü hayvanlarının ideal bir haraç aracı olduğuna işaret etmektedir (Wattenmaker 1994a, 1994b:98).

Yerleşme dokusundaki değişiklik ve önceki yoğunluğunun birdenbire azalması, belki de kuzeyde Güney Mezopotamya'dan Habur kaynaklarına ve batıda Aşağı Fırat Havzası'na kadar uzanan geniş bir bölgede politik ve ekonomik hâkimiyeti elinde tutan Akkad Krallığı'nın çöküşü ile de ilgilidir. Bölgede yaşandığı düşünülen aşırı kuraklık ve Akkad Dönemi'nin sona erişi arasında bir bağ olabilir (Weiss ve diğ.1993). Gerçekten de, Habur Ovası'ndaki birkaç höyükte, yerleşimde boşluklar ve bazı durumlarda da yerleşme boyutunda önemli bir küçülme saptanmıştır. Dağlık arazideki yaylalar ve Fırat kıyıları boyunca uzanan kış için toplanan otların yetersiz kalması nedeniyle, Habur Ovası'ndaki çiftçiler ve çobanlar yeni ekolojik nişler aramak zorunda kalmışlardır. Binlerce çiftçi ve şehir sakininin güneye doğru hareket etmesi, Güney Mezopotamya'daki otlaklar ve tarıma elverişli topraklar üzerindeki baskıyı daha da arttırmış ve belki de devlet ekonomilerinin geçici olarak çökmesine neden olmuştur. Habur Ovası'ndaki Tell Leilan, Tell Brak ve Muhammed Diyab gibi başlıca yerleşim yerlerinde M.Ö. 2200-1900 yılları arasında oluşan boşluk, belki de Ur'un Üçüncü Hanedan kâtiplerinin bahsettiği "kuzeyli barbarların istilası ve onları püskürtmek için inşa edilen duvar"ı da açıklamaktadır.[290]

289 Ancak yine de bu bölgedeki çevresel değişikliğin yöresel mi yoksa bölgesel mi olduğu kesin olarak tespit edilmelidir. Bu konudaki görüşler için bkz. Weiss ve diğ. 1993.

290 Kuzey Mezopotamya'da iklimin bozulmasının, tahminen M.Ö. 300 yılında başlayan küresel kuraklaşma ile ilgili olduğu düşünülmektedir. Kuzey Mezopotamya'da yer alan Tell Leilan'daki toprak tabakalarından İlk Tunç Çağı döneminde iklimin birdenbire çok kuraklaştığı ve yaklaşık 300 yıl boyunca da kurak kaldığı anlaşılmıştır. Mikroskop altında analiz edilen toprak örneklerinde, az sayıda yer solucanı bulunması ve rüzgarın uçurduğu topak ve tozlarda artış olması, topraktaki suyun azaldığını ve buharlaşma-terlemenin arttığını göstermektedir. Bu dönemde Tell Leilan'ın yoğun şekilde araştırılan 15 km çapı dahilinde yaklaşık inşa edilmiş 182 hektarlık bir alan kaybı olduğu ve 14.000-28.000 arasında kişinin de göç ettiği anlaşılmaktadır (Weiss ve diğ. 1993:1002). Eğer bölgesel çapta yapılacak palinolojik araştırmalar ve toprak analizleri bu tahminlerin doğru olduğunu

Urfa civarında yer alan Kazane Höyük, Kuzey Mezopotamya'da Habur Vadisi'ndeki başlıca höyüklerle karşılaştırıldığında (örn. Tell Leilan), çok büyük bir yerleşim yeridir. İTÇ III döneminde şehir yaklaşık 100 hektarlık bir alan kaplıyordu ve içinde endüstriyel bir bölgenin de olduğu sektörlere ayrılmıştı. Yerleşmenin etrafına, kerpiçten yapılma bir çevre duvarına destek veren 8 m yüksekliğinde ve 40 m genişliğinde çakıltaşından bir set çekilmişti. Aşağı şehrin bazı kesimleri Orta Tunç Çağı'nda da yerleşim görmeye devam etmiş, ancak dış şehir ve endüstriyel mahalleler bu dönemde terk edilmiştir (Wattenmaker ve Mısır 1994:177-192).

Sadece Kazane Höyük değil, daha güneyde Harran Ovası'nda yer alan Klasik Çağ öncesine ait çok sayıda yerleşmeler, Urfa ilinde M.Ö. 3. binyıl süresince büyük şehir kümeleri yaratan yerleşik toplulukların yaşadığını göstermektedir. En azından Tunç Çağı'ndan beri Akdeniz ve Orta Dicle ovaları arasındaki ticaret yollarının önemli bir durağı olan Harran'da, Neolitik Çağ'a kadar geri giden tam yerleşme sürekliliklerinden biri ortaya çıkarılmıştır.

DİYARBAKIR

Bu ilin güney yarısının M.Ö. 15. ve 13. yüzyıllarda Mitanni'nin merkez topraklarını oluşturduğu kabul edilmektedir. Demir Çağı'nda ise, Urartu topraklarına komşu olan Assur Krallığı'nın kuzey sınır eyaleti haline gelmiştir.

Üçtepe bu bölgede kazılan çok dönemli başlıca yerleşim yeridir. 44 m yüksekliğinde ve 250 x 200 m boyutlarında olan bu höyük, Diyarbakır'ın 40 km güneydoğusunda, Dicle'nin bir kolu olan Göksu Çayı kıyısında yer almaktadır. Bu büyük höyükte saptanan ve 14 hektarlık bir alanı kaplayan 13 tabakanın en eskisi, burada İlk Tunç Çağı'ndan başlamak üzere Roma Dönemi'ne kadar yerleşildiğini göstermektedir (Sevin 1989:7-9).[291] 10. tabaka Mitanni Dönemi'ni, 9. tabaka Orta Assur Dönemi'ni, 8. ve 7. tabakalar ise Geç Assur Dönemi'ni (Köroğlu 1998b:109) yansıtmaktadır. Demir Çağı yerleşmesi Yeni Assur şehri Tuşhan ile eşitlenmiştir (Köroğlu 1998b:103). Güneydoğu Anadolu'nun nispeten daha verimli olan bu bölgesinde yer alan 25 Orta ve Geç/Yeni Assur yerleşmesinin en büyüğüdür (Köroğlu 1988b:8, Lev.1).

M.Ö. 2. binyılın ikinci yarısında, I. Şalmaneser (M.Ö. 1274-1245) Mitanni Devleti'ni tamamen yerle bir ettiğinde, bu bölge Tuşhan (Üçtepe), Sinabu ve Tidu gibi yerleşmeleri yeniden inşa eden Assurlular'ın hâkimiyeti altına girmişti. Assurlular için bu şehirler sadece Yukarı Dicle Havzası'ndaki kırsal ekonomileri örgütlemek ve kontrol altında tutmak açısından değil, Kuzey Suriye ve Akdeniz sahiline götüren ticaret yollarını yeniden harekete geçirmek bakımından da önem taşıyordu. M.Ö. 12. yüzyılda, Alzi yüzünden (Elazığ bölgesi) Muški ve Assurlular arasında çıkan bir anlaşmazlık nedeniyle bu bölge karışmıştır. Ancak Üçtepe'deki Assur bölge merkezindeki hayatın kesintiye uğramamasının da gösterdiği gibi, bu olay Yukarı Dicle Havzası'ndaki yerleşme dokusunda bariz bir etki yaratmamıştır (Köroğlu 1998b:109). Benzer şekilde, M.Ö. 11. yüzyılda güneyden gelen Arami aşiretleri istilasının da bu bölgedeki yerleşme dokusunu etkilemediği anlaşılmaktadır.

Dicle'nin güney kıyısında, Batman Çayı ile birleştiği yerin 20 km batısında yer alan büyük ve çok dönemli Ziyaret Tepe höyüğü (Matney 1998:7-8), bu ilin yerleşme tarihine ek katkı sağlamaktadır. Bu noktada doğuya kıvrılan Dicle, tahıl tarımı için verimli topraklar yaratan geniş bir taşkın ovası üzerindeki bir dizi geniş ve alçak terasın içinden geçer. Bu verimli taşkın ovasında

ispatlarsa, aşırı kurak koşulların Akkad Krallığı hâkimiyetindeki topraklarda sürdürülen kırsal ekonomiye onarılmaz zararlar verdiğini varsayabiliriz. Bu nedenle, M.Ö. 2200-1900 yılları arasında Habur Ovası'nın bir çöl haline gelişinin Hurriler, Guti'ler ve Amurru'luların Güney Mezopotamya'ya göç etmelerine yol açmış olması mümkün görünmektedir.

291 1865 yılında Üçtepe'de şimdi British Museum'da sergilenen ve Yeni-Assur kralları II. Assurnasirpal (M.Ö. 883-859) ve oğlu III. Şalmaneser'e (M.Ö. 858-824) ait olan iki stel ortaya çıkarılmıştır (Sevin 1989:17).

yer alan çok sayıda höyükten biri olan bu yerleşim yerinde ilk olarak M.Ö. 6. binyılda yerleşilmiş, ancak 4. ve 3. binyıllarda yerleşilmemiştir. Her ne kadar Mitanni Krallığı'nın doruk döneminde yerleşim görmüş olsa da, statüsü belli değildir (Matney 1998:17). M.Ö. 14. ve 13. yüzyıllarda, Orta Assur Krallığı'nın yayılma döneminde, Ziyaret Tepe önemli değişikliklerden geçmiş ve höyüğün tepesinde bir sitadel ve 32 hektarlık bir aşağı şehir kurulmuştur. M.Ö. 12. yüzyıl başında bu şehir, Orta Assur Krallığı'nın değişen politik kaderi nedeniyle önceki şehir kimliğini kaybederek dikkate değer ölçüde küçülmüştür. M.Ö. 9. yüzyılın ikinci yarısında bu yerleşmenin bir garnizon şehri haline gelmesi, hızlı ve geniş çaplı yapı faaliyetlerine neden olmuştur. M.Ö. 7. yüzyılda Geç Assur İmparatorluğu'nun çökmesinin ardından, Ziyaret Tepe muhtemelen Roma Dönemi'ne kadar terk edilmiştir (Matney 1998:18).

DEVLET TOPLUMLARININ ORTAYA ÇIKIŞI

Arkeolojik kanıtlar M.Ö. 4. binyılın sonunda, Güneydoğu Anadolu'da Fırat boyunca uzanan Geç Uruk türünde şehirlerin ortaya çıktığı görüşünü desteklemektedir. Her ne kadar Güney Mezopotamya'daki Uruk/Warka, Ur, Nippur, Eridu ve Abu Salabih gibi şehir devletleriyle politik ya da ekonomik bağları olup olmadığı çokça tartışılan bir konu olsa da, şimdilik, bağımsız oldukları ancak bu şehirlerle kültürel ve ticari açıdan etkileştikleri söylenebilir.[292]

Eğer bu kolonileri Geç Uruk Dönemi'nde Güney Mezopotamyalılar kurduysa, o zaman arkeolojik belgeler Mezopotamyalı girişimcilerin şu amaçları güttüklerini göstermelidir:

1) Sadece Güneydoğu Anadolu ve/ya da Kuzey Suriye'deki başlıca toplama ve tekrar dağıtma merkezleri yoluyla, devamlı mal sağlanması karşılığında, kendine yeten yerel topluluklar arasında Mezopotamya malları için pazar talebi yaratmak.

2) Sabit değeri olan değiş-tokuş araçları tasarlamak. Örneğin, bakır, gümüş ve kurşun gibi madenler, sadece alışverişi kolaylaştırmakla kalmaz, biriktirilebilir bir değer olarak bu tür madenlere olan talebi arttırır.

3) Ürünü kontrol altında tutmak ve hayati değeri olan belli malların üretimi, tedarik edilmesi ve dağıtımı üzerinde devlet tekeli kurmak. Bu tür bir sistem, fiyatların kontrol altında tutulmasını ve vergilerin toplanmasını garanti altına alır.

4) Stratejik noktalarda nehir trafiğini kontrol etmek, karada ticaret yolları, transit ticaret ağı ve pazarlar kurmak.

Suriye ve Türkiye'de Fırat boyunca uzanan Mezopotamyalı yerleşmeler içinde sadece büyük şehirler (örn. Hacınebi, Kargamış, Samsat) ve küçük ticaret merkezleri değil (örn. Hassek Höyük) köyler de (örn. Yarım Höyük) vardır. Güneyden gelen topluluklar, politik açıdan olmasa bile, en azından ekonomik açıdan bağımsızdılar ve muhtemelen Güney Mezopotamya'dan aşina oldukları bir modele dayanan örgütlü bir sistem yaratmışlardı (Yakar 1997:366).

Mezopotamya şehir topluluklarının kuzeye doğru yayılma nedenleri tam olarak anlaşılamasa da, sonuçta Doğu Anadolu'dan Mezopotamya merkezlerine ham madde götüren örgütlü bir ticaret ağı yaratılmıştır. Fırat'ın nakliyat yolu olarak kullanılması sayesinde, kereste ve maden gibi devamlı istenen mallar talebini karşılayamayan geleneksel karşılıklı değiş-tokuş düzeninin yerini bir havuz sistemi almıştır.[293] Yeniden örgütlenen ve birbirlerine bağlanan yerel merkezler, muhtemelen Geç Obeyd Dönemi'nin yeniden dağıtıma yönelik değiş-tokuş modeline dayanan karmaşık bir asimetrik ticaret sistemi yaratmıştır.[294]

292 Bu konu hakkında öne sürülen farklı görüşlerin bir özeti için bkz. Rothman ve diğ. 1998:66-74.

293 Bu sistemde, malların toplandığı ve sonra gidecekleri yerlere yollandığı yerel bir merkez belirlenmiştir. Bu işte bir aşiret grubu ya da büyük bir grup beraberce çalışmış ve lider(ler) de, çeşitli üretim, toplama ve dağıtım aşamalarını kontrol etmiştir.

294 Tekrar dağıtımlı değiş-tokuş, işlemlerin yerel ya da bölgesel bir otorite etrafında toplandığı karşılıklı bir değiş-tokuş yöntemidir.

Habuba Kabira Sud, Tell Qannas, Suriye'de Fırat üzerinde yer alan Jebel Aruda, Qrayya ve Tell Hadidi, Mezopotamyalılar'ın kurduğu çok iyi örgütlenmiş bir yerleşme sisteminin çekirdeğini oluşturmuşlardır. Bu sistem, devlet düzeyinde bir toplumun oturduğu ve idare ettiği büyük şehirler etrafında gelişmiştir. Güneydoğu Anadolu'da Aşağı Fırat'taki Geç Uruk tarzı kamu binalarının yer aldığı büyük yerleşmeler, buradaki toplulukların da Güney Mezopotamya'dakilere benzer şekilde, saray ya da tapınak idareleri altında merkezî örgütlendikleri ihtimalini arttırmaktadır.

Güney Mezopotamya'da Geç Uruk Dönemi'nde toprakların, en azından sözde, topluluğun baş tanrısına ait olduğu kabul ediliyordu ve bu nedenle, bir tapınak bürokrasisince idare edilmek zorundaydı. Başka bir deyişle, belki de Obeyd Dönemi'nden beri, topluluk arazileri en azından resmi olarak tapınaklara ve buna bağlı olarak politik liderlere ait mallar olarak görülüyorlardı (Makkay 1983). Uruk'ta büyük ortak arazi parçaları ve bunlardan yararlanma biçimleri, karmaşık sulama sistemleri de dahil olmak üzere tarım ekonomisi için o kadar önemliydi ki, başında devletin başının görevlerini yerine getiren bir baş rahibin bulunduğu (SANGA) bir seçkin tarafından idare ediliyorlardı. Tapınak idaresinde çalışan diğer resmi görevliler arasında SUKKAL ve sonradan tapınaklardaki idari ve işçi personelin görevlendirilme işlerini yürüten UGULA yer alıyordu. Uruk'taki İnnin tapınağı arşivlerinde bulunan piktografik tabletlerin "saban" ya da "koşum öküzü" gibi işaretler içermesine rağmen, daha geç Jemdet Nasr Dönemi'ne ait tapınak arşivleri toprağın doğrudan tapınak personeli tarafından değil, tapınakların dışında yaşayan topluluk üyelerince işlendiğini açıkça göstermektedir (Tyumenev 1956:72-73; Diakonoff 1982).

İLK TUNÇ ÇAĞI ŞEHİR TOPLULUKLARI

Aşağı Fırat Havzası'ndaki oldukça büyük şehirler, M.Ö. 3. binyıl ortalarında Suriye-Mezopotamya'daki hızlı politik ve ekonomik gelişmeler sonucunda ortaya çıkmış olabilir. Titriş Höyük ya da Kazane Höyük gibi büyük yerleşmeler bu şehir kümelerinin, şehir devletlerinin politik merkezleri olduklarını açıkça göstermektedir. Birkaç dağınık yerleşmenin politik açıdan birleşmesi ile meydana gelen bu tür bağımsız ve yarı bağımsız yerel hükümetlerin varlığı, hiç şüphesiz kırsal ekonomi, sosyal yapı ve yerleşme hiyerarşisinin merkezî hale gelmesine yol açmıştır. Bu tür gelişmelere ait işaretlere, Titriş Höyük'ün etrafındaki topraklarda ortaya çıkan ve belki de hiyerarşik yapılı yerleşme sisteminin bir parçası olan kırsal kesimdeki uydu köylerde rastlanmaktadır (Algaze ve diğ. 1992:59).

M.Ö. 2250'ye kadar bu bölgedeki yerleşmeler, o zaman Ebla Krallığı hâkimiyetindeki Kuzey Suriye ile ekonomik ve kültürel bir etkileşim içindeydiler (Archi 1992). Naram-Sin idaresi altında Akkad politik etkisinin Fırat ve ötesine doğru yayılması sonucu, Güneydoğu Anadolu'daki şehir toplulukları Akkad alanına çekilmiş olabilirlerdi. Titriş'in Akkad'la bir tür resmi teması olduğunu son kralı Şu-Durul'a (M.Ö. 2168-2154) hizmet eden yüksek mevkili bir memurun yazıtından anlıyoruz. Gerçekten de İlk Tunç Çağı şehri Titriş Höyük, bu dönemde önemli bir Akkad ileri karakol mevkii ya da bölge merkezi haline gelmiş olabilirdi.

Anadolu'nun güneyle yenilenen kültürel, politik ve ekonomik etkileşimi sonucunda, Aşağı Fırat havzası, Yukarı Balih vadisi, Habur kaynakları ve Yukarı Dicle'de (Weiss 1986) M.Ö. 3. bin ortalarında ortaya çıkan şehir devletleri, bazı yerel değişiklikler yapmak suretiyle, Suriye ve hatta Mezopotamya'daki Erhanedan idaresine ait belli idari kavramları benimsemiş olabilirlerdi. Titriş, Kazane ya da diğerleri gibi büyük şehirlerin şehir devletlerinin başşehirleri olmaları halinde,

Ticari ya da politik merkezlerdeki merkezî idarelerin yürüttüğü tekrar dağıtım sistemi, özellikle tapınak ve saray yapılarının depo odalarındaki kil mühürler başta olmak üzere, arkeolojik belgelerde izlenebilmektedir (Yakar 1997:366, dipnot 2; Pittman 1993:243; Frangipane 1993:134).

hükümdarları da Suriye ya da Mezopotamya'daki çağdaşlarınınkine benzer bir mevkiye sahip olabilirlerdi.

Ebla'daki saray arşivleri, Suriye'nin kırsal kesiminin örgütlenmesinde merkezî bürokrasinin işlevini gözler önüne sermektedir (Archi 1992; Matthiae 1993). Arşivlerde çok sayıda rasyon metinleri ve köylere dağıtılacak tohumlarla ilgili belgeler ortaya çıkarılmıştır (Milano 1987a, 1987b; Matthiae 1993:526). Kırsal üretim farklı birimlerin idaresi altındaydı. Saraya bağlı yüksek mevkili memurlar ve saygın kişiler kırsal kesimin örgütlenmesinde rol alıyordu. É.SIG (yün evi), É.NAGAR (marangozhane), É.AMA (demirci atölyesi) ve É.Ì.GIŠ (yağ evi) gibi çeşitli esnaf loncaları, devlet üretim sisteminin bir parçasıydı (Archi 1982). Tapınak örgütlerinin bu düzende yer almadıkları anlaşılmaktadır (Matthiae 1993:520-527). Bu bağlamda, Suriye'nin merkezî örgütlenme sistemi, Güney Mezopotamya'nın Erhanedan Dönemi sisteminden farklıdır.

Mezopotamya'da toprak, tapınak/saray mülkü ve topluluk/aile mal varlığına bölünmüştü. Bu bölünmenin bir sonucu olarak halk, devlet ve tapınak bağımlıları ve devletin ekonomik açıdan bağımsız özgür tebaası olmak üzere başlıca iki kategoriye ayrılmıştı (Adams 1974; Diakonoff 1956:173-179; 1974:9). Daha doğrusu tapınak mülkleri dışındaki bütün topraklar ve hatta ENSI (prens) (Schmandt-Bessarat 1993) ve LUGAL (kral) gibi miras hakkına sahip asillere ait mülkler bile alınıp satılabiliyordu. Bu tür işlemler, kraliyet ailesi üyeleri de dahil olmak üzere, genellikle yüksek politik ya da sosyal mevki sahibi insanlar arasında yapılıyordu. Geniş aileler de, satın alma ya da miras yoluyla toprak sahibi olabiliyorlardı.[295] Bir tarafta saray ya da tapınak arazileri, diğer yanda ise topluluğa ait araziler olmak üzere, Mezopotamya şehir devletlerinde Erhanedan Dönemi öncesinde başlıca iki tür arazi bulunması, buna benzer bir yapının Güneydoğu Anadolu'da İTÇ II-III döneminde de var olup olmadığı sorusunu doğurmaktadır.

Sümer şehir devletlerinden biri olan (Crawford 1991) Lagaş, Erhanedan Dönemi'nin devlet örgütü ve sosyal yapısı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu şehir devletinde, tarım tarlaları da dahil olmak üzere 500 km^{2}lik bir araziyi elinde tutan 20 tapınak yapısı vardı; ancak bu topraklar Lagaş'ın toplam arazilerinden daha az bir alanı kaplıyordu (Diakonoff 1974:6-7). Tapınak mülkleri a) tapınağın bakımı için ayrılan topraklar (NIGIN.(N)A), b) NIGIN.(N)A arazilerinde çalışan adamlara, tapınaktaki zanaatkarlara ve tapınak idaresinde çalışan personele tahsis edilen ve mirasla intikal etmeyen, ancak değiş tokuş edilebilen araziler (KUR.(R)A), c) topraklarını arttırabilmeleri için, genellikle tapınak personeli olan ortakçılara tahsis edilen URU.LAL arazilerinden oluşuyordu. Erhanedan Dönemi süresince ve öncesinde belki de tapınak arazileri bir vatandaşlık görevi olarak kısmen bütün topluluk üyelerince ekiliyordu. Satılamayan ve tapınak bağımlılarına tahsis edilen tapınağa ait arazilerin aksine, asillere ya da topluluğun özgür zengin üyelerine ait araziler mülk kapsamındaydı.

Erhanedan Dönemi'nde Mezopotamya tapınak mülkleri giderek, önce ENSI ve sonradan da LUGAL'in idare ettiği devlet mülkleri haline getirilmiştir. Akkad Krallığı'nda bürokratik bir aristokrasi yavaş yavaş Erhanedan'daki seçkin rahip tabakasının yerini almıştır (Diakonoff 1956:182-183). Lagaş'taki Ur-Nanşe Hanedanı döneminde tapınaklar politik ve ekonomik güçlerini kaybetmiş ve bu hanedanın sonunda büyük merkezî mülkler ve iş güçleri artık tapınaklara değil, ENSI ve ailesine ait hale gelmiştir. Buna bağlı olarak, tapınakların ekonomik faaliyetlerini kontrol altında tutma işi SANGA'nın değil, ENSI idaresi altındaki NUBANDA memurlarının sorumluluğuna girmiştir.

Tarımın Sümer ekonomisinin temel taşı olarak kalması nedeniyle, ekonomik örgütlenme düzenine çok az değişiklik getirilmiştir. Genel üretim faaliyetleriyle uğraşan yüksek mevki sahibi memurlara bazen erzağın yanı sıra belki toprak da tahsis edilirken, ENSI hizmetindeki daha dü-

295 Büyük arazi parçalarının satışında ataerkil sülalenin tümü tanık görevini üstleniyordu. Çok daha büyük arazilerde ise, köy ya da kasaba meclislerinin onayı alınıyordu (Diakonoff 1974:20, dipnot 20).

şük mevkiye sahip görevliler ve memurlara erzak verilmiştir (Diakonoff 1974:10, dipnot 19). Prens mülklerinde de ortakçılara toprak tahsisi uygulamasına devam edilmesine rağmen, bu dönemde saray ve tapınak mülklerini tarım işçileri (ENGAR) grupları ve onların yardımcılarının (DUMU ENGAR) ekip biçmesi tercih edilmiştir. Bu grupları SAG.ENGAR adı verilen memurlar denetlemiştir.

Mezopotamya'daki prenslik ve krallık mülkleri gibi, Güneydoğu Anadolu dahilindeki yerel devlet idarecileri de özellikle kırsal kesime, devlet ve/ya da saraya ait toprakları ekip biçme karşılığında, hiç şüphesiz angarya yükümlülüğü getirmişlerdir. Prens devleti düzeninde bile ekonominin esas yükü, tapınak mülkleri idaresi altındaki arazilerde yaşayanların omuzuna yükleniyor olmalıydı. Bu angarya yükümlülükleri altında herhalde ekip biçme, sulama, inşaat ve onarım işleri geliyordu.

Akkad Krallığı'nın Kuzey Suriye'deki Ebla Krallığı'nın ekonomik ve diğer çıkarlarına karşı koyması sonunda, Balih ve Aşağı Fırat havzasındaki yerleşmelerin çoğu Akkad Krallığı hâkimiyeti altına girmiştir. Karmaşık devlet sistemiyle bu krallık, hem sulu hem de kuru tarım yapılan yerlerdeki tarımsal üretim de dahil olmak üzere, ekonominin pek çok yönünü kontrol altında tutmuştur. Tell Brak'ta bulunan belgeler ve anıtlar, Tell Leilan ve Tell Mozan'ın da, Akkad Krallığı'nın kuzey eyaletlerindeki ekonomiyi örgütleyen idari merkezler arasında yer aldıklarını göstermektedir. Örneğin Tell Leilan'daki M.Ö. 3. binyıl başına ait basit köy üretiminin yerini, M.Ö. 3. binyıl ortalarında merkezî toplama, depolama ve tekrar dağıtmaya dayanan düzenli bir ekonomi almıştır. Önceden küçük çaplı ev mimarisinin üstüne yapılan ve 200 m^2lik bir alanı kaplayan dikdörtgen biçimli depo odalarının varlığı da bunu doğrulamaktadır. Depo odalarında ortaya çıkarılan kilden yapılma 188 adet kırık kapı ve küp mührünün de işaret ettiği gibi, depo mallarının teslim alınması ve dağıtımını merkezî bir idare yürütüyordu. Bu dönemdeki (Tell Leilan IIId) merkezî idare ekonomisi ve toprak kullanım stratejileri toprak kalitesinin iyi olduğu çok değişken yağmur miktarına sahip yerlerde azami tarımsal üretim elde etmeyi hedeflemiş olmalıydı.

Tell Leilan, Tell Mozan ve Tell Brak gibi büyük kümeler, Habur Ovası'na bir şehir görünümü kazandırmışlardır. Birbirlerinden 50-80 km mesafede yer alan bu merkezlerin her biri 25 km çapında bir çevreyi kontrol altında tutmuşlardır. Bu yerleşme hiyerarşisinden, Akkad merkezî idaresinin ekonomiye karıştığı anlaşılmaktadır. Örneğin, Tell Leilan'da sekiz nesilde altı katı kadar artarak, M.Ö. 2600'de 15 hektar alanı kaplayan kasabanın M.Ö. 2400'de yaklaşık 100 hektar kaplayan bir şehir haline gelmesi, kırsal grupların bu merkezdeki iş gücüne katıldıklarına işaret ediyor olabilir. Tell Leilan'ın Aşağı Şehir'inde (Güney) yer alan evlerin ve avluların tabanlarında bulunan bitki kalıntıları, bu hanelerin belki de Akkad imparatorluk sistemi altında çalışmaları karşılığında aldıkları önceden temizlenmiş tahıl depoladıklarını göstermektedir (Weiss ve diğ. 1993:998-999). Buna uygun şekilde köylerin, imparatorluk üretimini sürdürmeleri için yerlerinde bırakıldıkları anlaşılmaktadır. Akkad döneminde bu bölgesel yerleşme dokusu, Tell Leilan'ın 80 km doğusunda yer alan Tell al-Hawa çevresinde de belgelenmiştir (Weiss 1990; 1993:995-1004).

Kerkük'e 16 km mesafede yer alan Yorgan Tepe gibi daha uzaktaki yerleşim yerlerinden de, Akkad Dönemi'nde kırsal kesimin örgütlenmesi ile ilgili önemli bilgiler elde edilmektedir.[296] Bu yerleşmenin bir Akkad kolonisi olduğu M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısına tarihlenen bir tabakada ele geçirilen çok sayıda kil tablet, boyun eğdirilen ve devlet kontrolündeki topraklarda tarımın nasıl örgütlendiğini göstermektedir. Bu tabletlerden yerli nüfusun ekip biçtiği ve karşılığında çeşitli rasyonlar aldığı tarlaların Akkadlı kolonistlere ait olduğu, alet, tohum ve koşum hayvanlarını ise koloninin sağladığı anlaşılmaktadır (Jankowska 1957-1960:236-237).

296 Yorgantepe, M.Ö. 3. binyılda Gassur, 2. binyılda ise Nuzi olarak biliniyordu.

ORTA TUNÇ ÇAĞI DEVLETLERİ

Ur III (Struve 1948; Maekawa 1989) ya da İsin-Larsa dönemi Mezopotamyası aksine, İlk Tunç Çağı sonu ya da Orta Tunç Çağı başında, Güneydoğu Anadolu'nun kırsal kesiminin etno-kültürel kompozisyonu ya da sosyo-ekonomik örgütlenmesi, arkeolojik belgelerin azlığı ve hiç yazılı belge olmaması nedeniyle karanlıkta kalmaktadır.

M.Ö. 18. yüzyıl öncesinde Hurri nüfusu yayılımı ve Fırat'ın batı bölgesindeki etno-kültürel etkisini tahmin etmek zordur, ancak M.Ö. 2. binyılın başında Anadolu'da, Fırat ve Dicle arasında önemli bir nüfus kesimi oluşturmuş olmalıydılar.[297] M.Ö. 18. yüzyıl başında Şamşi-Adad ve oğullarının Kuzey Suriye'deki büyük krallıklarının çöküşünden cesaret alan Hurrice konuşan aşiretler, Doğu Toroslar'dan Güneydoğu Anadolu ovalarına ve daha güneye doğru inmiş olabilirlerdi. Fırat, Dicle ve Orta Asi vadilerinde var olan köyler ve kasabalarda yerleşmeden bir süre önce Orta Fırat, Aşağı Balih ve Habur havzalarında yoğun halde yerleşilmiş tarım arazilerini işgal etmişlerdir.[298] M.Ö. 17. ve 16. yüzyıllarda hiç şüphesiz Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da yaşayan en büyük etnik gruplardan biriydiler ve bölge politikasında olduğu kadar dini alanda da varlık göstermişlerdi. Urşum ve Haşşum gibi Orta Tunç Çağı merkezleri, Sennam ve Anişhurbi gibi Hurri kökenli krallar tarafından idare edilmişlerdi (Wilhelm 1989:15-16).

Orta Tunç Çağı'nda Suriye-Mezopotamya ve hatta İç Anadolu'da olduğu gibi bu bölgede de, toprak sahibi şehir ve köy hanelerinin nüfusun önemli bir kesimini oluşturduklarına kesin gözüyle bakabiliriz.[299] Ancak devletin kırsal kesimin örgütlenmesinde oynadığı rol, açıklık kazanmamıştır. Mezopotamya, Suriye ve büyük bir ihtimalle İç Anadolu'da da olduğu gibi, saraylar genel idare ve vergilendirmeye karışmalarını yasaklamış olsalar bile, bugüne kadar güneydoğuda çalışan arkeologların eline bu konuda herhangi bir belgenin geçmemiş olması bir muammadır. Bu nedenle, Güneydoğu Anadolu'daki M.Ö. 2. binyıla ait devletlerin muhtemel politik ve sosyo-ekonomik örgütlenmeleri ve nüfusun yerleşik ve göçebe kesimleri arasındaki etkileşim hakkında fikir yürütürken, Suriye-Mezopotamya devletlerinin saray arşivleri bize biraz rehberlik edebilmektedir.

Assur'da kasabalar, köyler ve hatta çiftlikler Assur krali şehrinin hâkimiyeti altındaydı ve hepsi başlarında krala rapor vermekle yükümlü bir başkanları olan yerel bir meclis tarafından idare ediliyorlardı. Devlet idaresinde *UKULLU* memuru vergi ve angarya yükümlülüklerini denetliyordu. Sadece kraliyet ailesi değil, kralın özgür vatandaşlarının da toprak edinebilmesinden, Assur'da şahsa ait toprakların da varolduğu anlaşılmaktadır (Diakonoff 1949:219, dipnotlar 64-65).[300]

Mari'de devletin ve geniş kırsal kesiminin sosyo-ekonomik örgütlenmesi, toprak mülkiyeti ve kullanım haklarıyla ilgili kanunlara göre düzenlenmişti. Saray arşivlerinde bulunan, özel kişiler (Batto 1980:210, dipnot 4) ve aşiretler arasında yapılan satış sözleşmeleri ya da arazi değiş-tokuşlarından üç tür mülkiyet kategorisi olduğu anlaşılmaktadır: Saray, şahıslar ve şahıs grupları.

Devleti temsil eden krala ait topraklardan saray arazileri olarak bahsedilmiştir. Bu topraklarda büyük ölçüde angarya sayesinde yapılan tarım, çoğu Mari mektubunun da konusunu oluşturmuştur. Valiler ve aynı mevkiye sahip memurların ana görevi, saban sürme, hasat, su kanallarının bakımı ve tarımsal üretimi doğrudan etkileyen diğer faaliyetleri denetleyerek devlet arazile-

297 M.Ö. 2. binyıl öncesine ait tarihi belgelerde geçmemelerine rağmen, dillerine ait ilk kelimeler Akkadça sözlük metinlerinde geçmektedir. Akkad metinlerinde geçen, Subartu'nun bölgesel adında olduğu gibi önemli kelimeler işaretlenmiştir. Hurrilerin kökeniyle ilgili çeşitli görüşler hakkında kapsamlı bir özet için bkz. Wilhelm 1989:1-6.

298 Bu aşiretler arasında Hint-İran dillerinin eski bir formu olan bir Hint-Avrupa lehçesi konuşan belli grupların bulunduğuna inanılmaktadır

299 Mezopotamya'da Eski Babil Dönemi'nde şahsa ait araziler hakkında bkz. Komoroczy 1978.

300 Tarım toplulukların statüsü ile ilgili farklı görüşler hakkında bir tartışma için bkz. Postgate 1974:230-231; van Driel 1970:174).

rini idare etmekti. Terqa valisi bir mektubunda efendisi Mari kralına "bölgemdeki saray arazilerine gelince, (şunu) temin ederim ki, hiç ihmal yoktur" (ARM III 77:17-18) diye yazmıştır (Batto 1980:212).[301]

Yüksek rütbeli devlet memurlarının bölgelerindeki ürün kıtlığının feci sonuçlarından sorumlu tutuldukları anlaşılmaktadır. Bu nedenle bazıları kralın uyarılarını olay haline getirmişlerdir. (Muhtemelen kendi bölgesindeki) sabanla sürülmemiş saray arazilerinden bahseden Sagaratum valisi, arazilerin ihmal edilmesi halinde umutsuz bir tablo çizmektedir: "Saray arazileri boş kalacak ve saray bağımlıları (örn. *MUŠKENUM*) açlıktan ölecekler" (ARM XIV 14:17-20). Valinin kaygısından, üretimiyle çok sayıda saray hizmetlisi ve düşük rütbeli bağımlıyı besleyen saray arazilerinin gerektiği gibi ekilip biçilmesine verilen önem açıkça anlaşılmaktadır.[302]

Qattunan valisi, başka bir muhtemel ekonomik kriz ve sonuçlarından Zimri-Lim'e yazdığı mektupta bahsetmektedir. Vali, merkezî idarenin uygulamadaki tarım sektörü ile ilgili politikasından sorumlu tutulmayı reddetmektedir. Bu uygulamanın, tarım işçileri saflarının azalması ve halk arasındaki hoşnutsuzluğun artmasına neden olacağından, yürürlüğe konmasının var olan kıtlığı körükleyeceğine dikkat çekmiştir (Batto 1980:213, dipnot 19).

Şamşi-Adad'ın Mari hükümdarı olan oğluğuna verdiği talimatlar, sarayın kararlaştırdığı ödeme/tazminat türlerinde politik ve güvenlikle ilgili faktörlerin ağır bastığını göstermektedir. Bu olayda (ARM IV 86:30-41) Mari'ye gelen başıbozuk göçebe grupların neden olduğu güvenlik ve ekonomi ile ilgili sorunları çözmeye çalışan Şamşi-Adad, oğluna "(belli bir araziyi ekip biçmek için ?) anlaşması olmayanları ya da ekip biçemeyenleri yedeklerin yerine koymalı ve onları yedek yapmalısın" öğüdünü vermiştir. "Onlara saraydan arpa, yağ (ve) kıyafet verilsin. Şimdi kesin emir verdim ki, ne burada asla atalarının tahribatını tekrar etmeye ne de tarlalar ve evleri ele geçirmeye cesaret edebilsinler" (Batto 1980:213-214). Bu durumda hangi gruba erzak hangi gruba tarla verileceğini hiç şüphesiz politik faktörler belirlemiştir. Ayrıca, Assur kralına sadık kalan yerleri değiştirilmiş aşiretlerin, memnun olmamaları halinde, tekrar Assur başşehri yakınındaki diğer aşiret üyelerine katılmalarına izin verilmiş ve "kardeşlerine arpa (tohumu) ve tarla(lar) verildi ve onlar memnun; böylece onlar da memnun olacaklar" denmiştir (ARM IV 1:18-28) (Batto 1980:217).

Sadece yüksek mevki sahibi memurlara değil, sarayda çalışan hizmetliler ve tarım işçileri gruplarına da toprak tahsis edilmiştir. Bu toprakların verildiği kişiler geçimlerini sağlamalarının yanı sıra bu sistem sayesinde zengin bile olmuşlar, saray da bu işten topladığı vergiler sayesinde çıkar sağlamıştır. Gerçekten de Mari'de sarayın tahıl ya da başka yiyecekleri de vergi olarak aldığını gösteren çok sayıda belge vardır. Saray bu araziler üstündeki hakkını koruyor ve kiracı tarlaları satamıyor ya da başkasına devredemiyordu. Kiracılar tarlayı ihmal etmedikleri ve saraya sadık kaldıkları sürece, bu toprakları ellerinde tutuyorlardı. Başka bir deyişle, toprak verilen kişinin ölmesi, aşiret göçleri ya da yetersiz ekip biçme gibi nedenlerden dolayı kaçınılmaz hale geldiğinde, saray topraklara el koyma ve yeniden dağıtma hakkını elinde tutuyordu. Saray orduya adam almak için yapılan nüfus sayımları sırasında arazi mülkiyeti ve kullanımı haklarını yeniden gözden geçirmiştir (Batto 1980:216). Ancak aşiretlere verilen topraklar üzerindeki haklar böyle bir hareketin politik sonuçları düşünülmeden yenilenmemiştir. Yarı göçebe aşiretlere uygulanan toprak dağıtım politikası, Yarim-Addu'dan bahsedilen Mari belgesine yansımıştır. Bu kişi, Şamşi-Adad'ın oğlu Yaşmah-Addu hizmetinde bir saray görevlisiydi ve Mari'deki belli aşiret gruplarından sorumluydu. Yaşmah-Addu aşiret tarlalarını yeniden düzenlemek istemiş, ancak bunun aşiret hakları ve çıkarlarıyla ters düştüğüne inanan Yarim-Adad'ın tavsiyesi üzerine bu fikrinden vazgeç-

301 Mari ve çağdaşı diğer devletler, uzun süreli ve geniş ölçekli sulu tarımın ekili tarlalardaki tuz oranının artmasına neden olabileceği gerçeğine rağmen, sulama kanallarına yatırım yapmaya devam etmişlerdir.

302 Rasyon listelerinden, düşük rütbelilere saray depolarından erzak verildiği, diğerlerine ise toprak tahsis edildiği anlaşılmaktadır.

miştir (Batto 1980:211-212). Başka devletlerin sınırları dahilinde yaşayan güçlü aşiretler karşısında uygulanan politikalarda dikkatli davranıldığı, Eski Assur saray idaresinin Fırat üzerindeki Hana aşiretine ait toprakları yeniden dağıtmama yönünde aldığı karardan da anlaşılmaktadır. Saray "(bu arazinin) yeniden dağıtılması memnuniyetsizlik yaratacaktır. Herkes eski toprağını elinde tutsun. Tarlaların (şimdiki durumu) hiçbir şekilde bozulmasın. (Sadece) ölülerin ve yerinde olmayanların tarlalarını gözden geçirin ve onları tarlası olmayanlara verin" (ARM I 6:22) demiştir.

Mari belgeleri aşiret örgütlerinin Kuzey Mezopotamya ve Suriye'deki M.Ö. 2. binyıl başına ait devlet toplumlarının önemli bir parçasını oluşturduğunu açıkça göstermektedir. Bu nedenle, Güneydoğu Anadolu'da da aşiret halinde örgütlenmiş toplulukların nüfusun önemli bir kesimini oluşturduklarını düşünebiliriz. Göçebe aşiretler, açık bozkırlardan seyrek yerleşilmiş ormanlık alanlara kadar çeşitli habitatlarda yaşamış olabilirdiler. Belki de bazıları yerleşik alan kuşaklarının kenarlarında bulunan bu nişleri *HAPIRU/HABIRU* gruplarıyla paylaşmışlardı.

Orta Tunç Çağı'nda Güneydoğu Anadolu, Kuzey Suriye ve Mezopotamya'yı içine alan topraklarda üç tür aşiret sistemi yer almış olabilirdi:

1) Aşiret örgütlerini ve geleneklerini sürdüren yerleşik aşiretler
2) Mevsimlik göçebe bir tarz benimseyen yarı göçebe aşiretler
3) Yerleşik ve göçebe kesimlere ayrılmış aşiretler

Bunların hepsi de bölge merkezleri ve ticari kasabalarla etkileşim halinde olmalıydılar. Mari belgeleri, Fırat Vadisi'nde göçebeler ve yerleşik gruplar arasındaki etkileşimin nehrin her iki yakasındaki yerleşim görmüş kuşaklarda meydana geldiğini doğrulamaktadır (Rowton 1967a:112). Bu nedenle, şehir ve köy yerleşmelerinin kenarlarında çadır kuran göçebe toplumla yerleşik toplum arasında yaşanan karşılıklı bağımlılık, hiç şüphesiz çobanlık ve tarıma dayanan iki ekonomik sistemin de birbiriyle etkileşmesine yol açmıştır.[303]

MİTANNİ KRALLIĞI DÖNEMİNDE KIRSAL KESİM

Mitanni Krallığı'nın ortaya çıkmasından önce, Eski Hitit Dönemi kralları Amanoslar'ın doğusu ve Güneydoğu Toroslar'ın güneyindeki bazı bölgeleri Hatti'ye katmaya çalışmışlardı. Ancak, I. Hattuşili'nin Fırat'ın batısına doğru yaptığı askeri seferler, başarılı olsalar dahi, M.Ö. 17. yüzyılda Hurrilerin etnik bir çoğunluk oluşturduğu bu bölgenin kültürel devamlılığını kesintiye uğratmamış ya da demografiyi değiştirmemiştir. Çoğunluk, sosyal tabakalanmaya sahip yerel nüfusun uzun zamandan beri tarım üzerine kurulu bir yaşam tarzı sürdüğü bölgelerde yaşıyordu. I. Murşili'nin o döneme kadar Kuzey Suriye'de önemli bir politik ve askeri güce sahip Haleb'i bozguna uğratmasından sonra, Fırat Havzası'nda yaşayan Hurriler, bölgede Hatti'nin politik üstünlüğünü kabul ettirmeye çalışan Hitit ordularına karşı koymakta zorluk çekmiş olmalıydılar.

Akkad kaynaklarında daha da az anlaşılır Hanigalbat, Haligalbat hatta en eski yazım şekliyle Habingalbat olarak geçen Mitanni, ortasında Habur kollarının meydana getirdiği üçgen olmak üzere, Fırat kavsi ve Dicle'nin üst kesimleri arasında yer almakta ve toprakları Urfa, Mardin, Diyarbakır ve Siirt illerini kapsamaktaydı. Kuzeyinde Elazığ ilindeki İşuwa ve Alşe ile komşuydu (Astour 1972a:105; Wilhelm 1989:25).

Mitanni Krallığı'nın başlangıç evreleri hâlâ tam olarak bilinmemektedir. Ancak, Fırat'ın batısında Hurrilere karşı yapılan Hitit seferlerinin ardından kısa bir süre sonra, yani M.Ö. 16. yüzyılın ikinci yarısına denk düşen bir zamanda, büyük bir bölgesel güç olarak ortaya çıktığı anlaşılmaktadır (Jankowska 1991; Stein 1989). Mitanni hanedanının kurucuları Hint-İran kökenli er-

303 Mari'nin kırsal kesimindeki iki türlü toplumların muhtemel kategorileri için bkz. Rowton 1967a:116.

kek ve tanrı isimleri taşıyorlardı. Bunun yanı sıra, Mitanni toplumunda at yetiştiriciliğinin de çok gelişmiş olması, bir şekilde Transkafkas gruplarıyla akraba oldukları düşüncesini akla getirmektedir (Wilhelm 1989: 17, 20).

Aşağı Fırat Havzası'nda gerçekleştirilen arkeolojik kazılar ve yüzey araştırmalarına dayanarak yapılan genel stratigrafi (Serdaroğlu 1977) pek çok önemli höyükte Son Tunç Çağı yerleşim tabakasının olmadığını ve/ya da kesintiye uğramış olduğunu göstermektedir. Buna belki de başlıca Hurri kasabalarının M.Ö. 16. yüzyılda Hititler tarafından tahrip edilmesi neden olmuştur. Ancak, Hititlerin art arda gelen iç savaşlarla uğraştıkları bir dönem olan M.Ö. 16. yüzyılda Hatti'ye akınlar düzenlemiş olmaları, sadece geçici bir süreyle boyun eğmiş olduklarını kanıtlamaktadır. Hititlerin politik ve askeri açıdan zayıfladıkları dönemde, Haleb (Aleppo) bağımsızlığını güvence altına almış ve Kizzuwatna bölge politiğinde bağımsız konumunu tekrar elde etmiştir (Wilhelm 1989:21-23).

Son Tunç Çağı Hurri toplumlarının politik ve sosyo-ekonomik örgütlenmesi ile ilgili bilgiler Mitanni Krallığı'nın batı ucundaki Alalah ve doğu ucundaki Nuzi'de ortaya çıkarılan özel ve resmi arşivlerden elde edilmektedir. M.Ö. 15.-14. yüzyıllarda yaşamış geniş aile yapıları ile ilgili en bol ve çeşitli veriler Nuzi arşivlerinde bulunmaktadır. Nuzi özel arşivleri sayesinde Hurrili Arrapha'lılar beş nesil boyunca izlenebilmektedir. Dicle'nin doğusunda bugünkü Kerkük'te yer alan Nuzi, içlerinde Kuruhanni'nin de yer aldığı başka yerleşmelerle birlikte, Hurri topraklarının doğu sınırında yer alan küçük Arrapha devletine aitti. Resmi arşivlerin yanı sıra, Yorgan Tepe'nin kuzey ve kuzeydoğu kesimlerinde bulunan yeraltı oturum alanlarında ele geçen özel arşivler, önemli ekonomik metinler vermiştir. Mitanni/Orta Assur Dönemi'ne ait arşivlerden elde edilen bilgiler, özellikle Arrapha'nın Hurri topluluğu ile ilgilidir. Ancak, bu Kuzey Mezopotamya topluluğunun sosyal örgütlenmesi, pek çok yönüyle Güneydoğu Anadolu'daki Hurri topluluklarına da atfedilebilmektedir.

Az da olsa elimizdeki bilgilerden, Mitanni, İşuwa, Kizzuwatna, Alzi ya da Arrapha'daki Hurri devlet örgütünün, Hatti de dahil olmak üzere, diğer Yakın Doğu devletlerinden sadece bazı ayrıntılarda farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Mitanni sistemi altında kasabalar, kralın tayin ettiği bir akrabası tarafından idare ediliyordu. Ancak Mitanni devleti karşısındaki vasal statülerine rağmen, kasabalardaki yerel hükümdarlar ve İhtiyarlar Meclisi gibi idari yapılara iç meselelerinde geniş bir özerklik hakkı tanınmıştı (Libesny 1943). Tamamen Akkad topraklarında yer alan Assur bile, yerel prensin ve İhtiyarlar Meclisi'nin yanı sıra bir Mitanni elçisinin (*SUKKALLU*) şehir idaresinde yer almasını kabul etmesine rağmen, özerkliğinin bir kısmını koruyabilmeyi başarmıştır (Diakonoff 1984:37).

Mitanni hâkimiyeti altında, Hurri devletlerinin saray ve tapınakları, büyük ölçüde kırsal kesim üretimine dayanan devlet ekonomisinden büyük bir pay almışlardır. Ayrıca, Nuzi resmi belgelerine göre saray, zenginliğini tarlalar, meyve ve sebze bahçelerinin yanı sıra, sığır yetiştiriciliğine de borçluydu. Arrapha'da devlete ait tarlalar içinde topluluk topraklarından alınmış arsalar da vardı. Assur ve Hatti'de olduğu gibi "saray payı" denilen bu tür arsalar, krala çeşitli hizmetler veren seçkin kişilerin de dahil olduğu şahıslara veriliyordu (Diakonoff 1982:50, dipnot 144; 1984:35, dipnot 109). Başlangıçta askeri bir seçkin grubu olan *MARIYANNI*, Mitanni toplumunda büyük farkla en üst sınıfı teşkil ediyordu. Kendilerini ve ailelerini geçindirmeleri için çeşitli büyüklüklerde arazi parçaları verilen bu kişiler, birkaç kölenin de yardımıyla tarım üretimine giderek daha fazla ağırlık vermişlerdir (Wilhelm 1989:43). Başarılı olanlar, büyük toprak sahipleri haline gelirken, daha az talihli olanları mülkleri ve sosyal statülerini kaybetmişlerdir. Mitanni Krallığı'nın doğusunda, bu ayrıcalıklı sınıfa dahil olabilme hakkının sadece bir savaş arabasının bakımını karşılayabilenlere verilmesine rağmen, batı bölgelerinde seçkinliğin kalıtsal bir sosyal statü haline gelmesi nedeniyle bu şart aranmamıştır (Wilhelm 1989:43).

Saray ekonomisini *ŠAKIN BITI* adı verilen bir saray memuru idare ediyordu. Sadece kraliyet ailesi değil, üst sınıfın ayrıcalıklı üyeleri de sarayın tahsis ettiği arazilerin tarım üretiminden pay

alıyorlardı. Toprak sahibi olmayan ve "evin insanları" (*taluhli*) adı verilen köylü sınıfı bu mülklerde çalışıyordu ve belki de Hitit saray ekonomisinde rastlanan "kraliyet köleleri" adı verilen kişilere benzer bir sosyal mevkiye sahiptiler (Diakonoff 1984:36-37).

Arrapha'da özel şahıslara verilen devlete ait topraklar satılamıyordu. Bu yasak, ancak toprak hakkının kanuni varis olarak tanınan alıcı kişiye devredilmesi yoluyla delinebiliyordu. Bu hayali evlat edinmede evlat edinilen kişi kanunen arazinin ya da mülkün gelecekteki sahibi oluyordu. Her ne kadar kanunen bağlayıcı bu anlaşmalarda mülkün büyüklüğü ve yerinden bahsedilmese de, evlat edinilen kişinin görevleri açıkça belirtilmiştir. Evlat edinilen kişi, edinen kişiye itaat etmek, onu beslemek, giydirmek ve öldüğünde de onu gömmek ve yasını tutmak zorundaydı (Speiser 1930:8). Ayrıca evlat edinen kişi fidye istemiyle kaçırılırsa, onu aramak da görevleri arasındaydı. Bu tür arazi devir anlaşmaları, Mitanni Krallığı'na dahil Arrapha ve diğer Hurri devletlerinde olduğu gibi çoğu arazinin devlet mülkiyetinde olduğuna işaret etmektedir. Devletin köyleri devredilebilir ekonomik birimler olarak görmesi de bu görüşe destek verir niteliktedir (Klengel 1978:114; Wilhelm 1989:42). Bütün bir köyü içine alan bu tür büyük toprak tahsisleri, birinci derecede çeşitli Hurri devletlerindeki kraliyet ailelerinden oluşan küçük bir seçkin kesimle sınırlanmıştı. Büyük konutunda özel bir arşivin bulunduğu Silwi/a-Teşub için de aynı şey geçerlidir. Bu kişi sayısız tarlalar, korular, meyve bahçeleri ve yüzlerce sığır ve koyunun yanı sıra, içinde zanaatkarlar, çobanlar, ormancılar, köleler ve silahlı muhafızların da yer aldığı büyük bir personele sahipti (Jankowska 1956-1960:238; 1986:36; Stein 1993).

Toprak sahibi şahıslar, aileler ya da bütün bir topluluk devlete karşı olan hizmet ve yükümlülüklerinden kolayca muaf tutulmuyorlardı. Hatti'de olduğu gibi, devletin uyguladığı angaryada devlete ait toprakların ekilip biçilmesi vardı. Nuzi metinlerinde Hurri devleti tebaasının yerine getirdiği zorunlu hizmetlerden bahsedilmemiştir. Ancak Arrapha'da toprak aidiyetiyle bağlantılı olan *ILKU* hizmeti en azından aile düzeyinde verilen bir topluluk zorunluluğuydu. Mülk devredilse bile, bu yükümlülük hem önceki sahibi hem de alan kişi tarafından yerine getirilmek zorundaydı. Devreden ve alan kişinin *ILKU* hizmetini sırayla yerine getirdikleri örneklere rastlanmasına rağmen, emlak devri için yapılan bazı evlat edinme anlaşmalarında, satın alan kişi bütün bir parseli almamışsa, yeni sahip görevinden muaf tutulmuştur (Jankowska 1957-1960:239). Bazı durumlarda, ekonomik açıdan değersiz küçük parselleri olan bazı aile üyeleri, angarya yükümlülüğünden muaf tutulabilmek için haklarından feragat edebiliyorlardı. Topraktan bağımsız hale geldikten sonra, gezgin işçi ya da ücretli asker olabiliyorlardı (Jankowska 1986:33; Diakonoff 1984:35).

Ovalarda yaşayan Hurriler, genellikle baba soyundan gelen geniş aile birimlerinde yaşayan çiftçilerdi. Akkadça yazılmış belgelerde bunlara *BITU* (ev) ya da Arrapha'da *DIMTU* (kule) denmiştir. *DIMTU* aynı zamanda "çevredeki arazi" anlamına da gelmektedir ve Diakonoff'a göre bazı köyler hiç şüphesiz kendi kendini idare eden kasabalar haline gelmişlerdir (1984:32, dipnot 100). Geniş aile, bütün sülalenin hareketlerinden sorumlu olan bir aile reisinin (*ewri*) idare ettiği kendi topraklarına (*ewro*) sahipti. Aile tanrılarına ve atalarının ruhuna hizmet etmek de onun görevleri arasındaydı. Bu işlevler kombinasyonu geniş ailenin sadece ekonomik değil, kültsel bir birim olduğuna da işaret etmektedir (Jankowska 1986:35). Yakın akrabalık bağları ailenin mülk üzerindeki haklarını güçlendirmiş ve aile reisinin otoritesi olmaksızın satılması ya da devredilmesinde caydırıcı bir unsur teşkil etmiştir. *Ewri* ve hane halkı surla çevrili kuleye benzer bir yapıda otururken, akraba aileler onun *DIMTU*'suna yakın bir köy ya da köylerde yaşamışlardır. Genel olarak *DIMTU*'nun planı yakın zamana kadar oturulan Kafkas kule köylerine benzetilmektedir (Zaccagnini 1979:156-157; Jankowska 1986:36-37). Esas geniş ailenin giderek yeni yapılar ekleyen çekirdek ailelere bölünmesi nedeniyle, *DIMTU* düzensiz planlı, surla çevrili bir yerleşmenin çekirdeği haline gelmiştir. *DIMTU* etrafında var olan köylerde yerleşen yeni gruplar arasında, akraba olmayan aile grupları ya da bazı saray bağımlısı gruplar da yer alabilirdi. Bu yerleşmelerden bazıları sonunda, tapınak, idari yapılar ya da yerel hüküm-

darın konutu ile diğerlerinden ayrılan büyük bölge merkezleri haline gelmişlerdi (Diakonoff 1984:32).

Arrapha'da uzmanlaşmış endüstri sektörlerinin belli *DIMTU*'ların, yani çömlekçilerin (*DIMTU PAHHARIWE*), tüccarların (*DIMTU TAMKARE*), çırpıcıların (*DIMTU ESPARE*), çobanların, bahçıvanların ve yün kırkıcılarının askeri bir bölgesinin (*HALSU BAQQANTE*) tekelinde olduğu anlaşılmaktadır. Sarayın her ticarette otarşik bir ekonomiye hizmet veren zanaatkarları olması nedeniyle, bu uzmanlaşma hiç şüphesiz bir serbest pazar sayesinde teşvik edilmiştir. (Jankowska 1986:40-41).

Bir hane reisinin (ewri) ölümü üzerine, geniş aile onun soyundan gelen diğer erkekler tarafından idare edilmeye devam etmiştir. Geniş bir aile sosyo-ekonomik açıdan bir arada kalamayacak kadar büyüdüğünde, er ya da geç bölünmek zorunda kalıyordu. Arrapha'da güçlü bir Nuzi kabilesinin atası olan Puhişenni adında birinin soyundan gelenlerin bozmadan sakladığı aile arşivinin de gösterdiği gibi, bu parçalanma genellikle üçüncü ya da dördüncü nesilde meydana geliyordu (Jankowska 1986:35). Arrapha'nın her yerinde arazileri olan bu *ewri*'nin soyundan gelenlerin arşivleri bir arada tutması, parçalanmasına rağmen geniş bir ailenin, kan bağına dayanan ilişkilerini sürdürdüğünü ve buna saygı duyduğunu göstermektedir. Geniş bir ailenin sosyo-ekonomik dokusunu gösteren başka bir örnek ise Tehib-Tilla'dır. Askeri bir bölgenin ve büyük bir kabilenin başkanı olan bu kişinin idaresinde, kendine ve halkına ait olan 1000 *IMER* arazi vardı. Bir at ve bir kölenin satın alınması için gereken toplam 100 şekel gümüşün yarısını Tehib-Tilla'nın kardeşi, diğer yarısını da iki oğlu, yani Tehib-Tilla'nın geniş ailesinden üç kişi ödemiştir (Jankowska 1986:35). Bu nedenle akraba olan bu üç kişinin ortak bir ev ekonomisi sürdürdüklerine hiç şüphe yoktur.

Karma çiftçi ekonomilerinin başarısı, aile yapılarında iç değişikliklere yol açmış olabilir. Bu sayede uzmanlaşmış ekonomiler geniş aileye dahil ayrı hanelerce idare edilebilirdi. Sonuçta daha başarılı aileler ekonomik açıdan daha güçlü hale gelerek, daha zayıf durumda olanlara borç vermiştir. Bunun karşılığında fakir ailelerden çocuklarının -genellikle bir akraba olan - borç veren kişinin evinde köle ya da işçi olarak çalışması istenmiştir. Sık sık borç alan kişi borcunu geri ödeyemeyerek köle olmuş ve özgür statüsünü kaybetmiştir. Bazen *ewri* borcu geri ödeyemeyen ama hâlâ geniş aile topraklarında bir parsel arazi sahibi olanların borcunu silmiş, ancak bu kişiler onun için çalışmaya devam etmiştir (Diakonoff 1984:33-34, dipnot 104).

Geniş ailelerde şahıs mülkiyetinin çeşitli şekillerde arttırılabilmesi, giderek akraba bağı olan kişiler arasındaki karşılıklı dayanışmayı zayıflatmış olabilirdi. Son Tunç Çağı'nda sosyal tabakalanmanın daha da çok vurgulanmış olması, belki de geniş ailelerin iç ekonomik bölünmesinden kaynaklanmıştı. Sık sık olduğu gibi aile içinde bölünen araziler, nadiren aile dışındaki kişilere devredilmiştir. Bazen arazi parselleri, faiz ya da ipotekle verilen borç karşılığında teminat olarak gösteriliyordu (Diakonoff 1984:34, dipnot 106; Jankowska 1986:41-42).

Tohum ya da yemle yapılan kısa vadeli kredilerde faiz yoktu ve faiz işleyen kredilere göre geri ödenmeleri daha kolaydı. Nuzi'deki şahıs arşivlerinde bulunan başlıca iki belge türü, bazen özel bir mülkün kaderini belirleyen kredi uygulamalarının anlaşılmasına önemli katkı sağlamaktadır. *TIDENUTU* uzun vadeli bir krediydi ve ya gerçek borç ödenene kadar faiz karşılığında borç veren kişinin emrinde çalışılması ya da bir mülkün ipotek edilmesi ile teminat altına alınıyordu. İpoteklerde, borç veren kişi borç ödenmediği sürece ipotekli mülkü kullanma hakkına sahip oluyordu. İkinci kredi türünde ise esas mülk sahibi erkek, evlat (*MARUTU*) ya da kardeş (*AHUTU*) ediniliyor ve taşınmaz mülkün hakları borç veren kişiye devrediliyordu (Jankowska 1986:34-36). Sahibi ona borçlu olduğu için, borç veren kişi mülk için bir ödemede bulunmuyordu. Onun yerine borç veren kişinin şahsi mülkü haline gelen bir "hediye" verebilirdi. "Evlat/kardeş" edinilen kişi kağıt üzerinde bir üyesi haline geldiği hanenin sorumluluklarını üzerine almıyordu ama yardım görme hakkına sahipti. Hatti'de de bilinen bu tür işlemler kanuni açıdan bağlayıcıydı. Kraliyet ailesi mensubu, askeri bir bölgenin de valisi olan Tehib-Til-

la örneği de, bu şekilde arazi edinmenin Hurri toplumunda çok zengin bir seçkin grubu oluşturduğunu göstermektedir.[304]

Bütün bir *DIMTU*'nun zaman zaman kraliyet ailesinden birine tahsis edildiğine de rastlanmaktadır. Bu tür bağışlar, verilen kişiyi doğrudan mülk sahibi etmiyor ve daha çok gerektiğinde topluluğa ekonomik destek veren bir koruyucu haline getiriyordu. Selwihe *DIMTU*'sunun prens Silwa-Teşub'a verilmesi ile ilgili bir belge, geniş ailelerin yapısı ve büyüklüğü hakkında bilgi edinebilmemizi sağlamaktadır (Jankowska 1986:38). Adı geçen mülk, 22 *IMER* ölçüsünde bölünmemiş bir tarla ve ayrıca 17 parselden oluşuyordu. Bunlardan on tanesi sadece 1 *IMER* büyüklüğünde ya da daha küçüktü (muhtemelen 5000 m^2den fazla bir hektardan az bir arazi parçasına denk düşmektedir) ve her biri bir aile üyesine ayrılmıştı. Bu da geniş bir ailede her yetişkin başına ortalama bir *IMER* arazi düştüğüne işaret etmektedir. Kalan parsellerden ikisi iki yetişkinden oluşan aileler, ikisi üç işçisi olan aileler ve üçü de altı ya da yedi işçisi olan ailelere aitti. Metinlerde geçtiği üzere, arazi geniş aile içinde "mevcuda göre (*KI EMUQI*)", başka bir deyişle evde çalışanlar da göz önünde bulundurularak dağıtılmıştır. Bu *DIMTU*'da toplam 39 ya da 41 işçi vardı. Çalışanlar hariç her ailede ortalama 5-6 kadın, çocuklar ve yaşlılar bulunuyor olmalıydı. Bu nedenle Selwihe'nin geniş ailesi ya da kabilesi herhalde toplam 125-140 kişiden oluşuyordu. Arrapha'da bulunan, başka *DIMTU*'larla da ilgili belgeler de bu sayıları doğrular görünmektedir (Jankowska 1986:38).

Mitanni Krallığı'nın alçak arazilerindeki devletin örgütlediği kırsal kesimde çok çeşitli tarım yapılabiliyordu. Bağ ve bahçelere ağırlık verilmesi, geleneksel tahıl tarımı ve hayvancılık üzerindeki baskıyı bir dereceye kadar azaltmıştır. Nuzi saray arşivine ait bazı belgelerde, tohumluk tahıl miktarı ve hasat sonrası rekolte tahminleri kaydedilmiştir. Bu belgelerden birinde (HSS 15 233) her 20 *IMER*'lik araziden 36 *IMER*'lik arpa alındığından bahsedilmesi, düşük bir rekolte elde edildiğine, yani 1 *IMER* araziden 1.8 *IMER* arpa alındığına işaret etmektedir. Ancak başka bir metinde (HSS 14 123), başka yerlerde 1 *IMER* arazinin 1.5 ile 7 *IMER* arasında farklı arpa rekoltesi verdiğinden bahsedilmektedir. 20 ayrı parselden alınan buğday ve Emmer buğdayı rekoltesine ait bir listenin sonunda (HSS 15 31), arpa ekilen başka bir parselden 1 *IMER* başına 6 *IMER* 70 *QA* rekolte alındığı kaydedilmiştir (Jankowska 1986:38). Buğday rekoltesinin arpa rekoltesinin yarısı kadar olması, buğdayın bu bölgede daha az ekilmesinin getirdiği sonuçlardan biri olabilir. Emmer buğdayı ve arpa rekoltesi hasattan sonra 1 *IMER* başına 3 ila 7 *IMER* arasında, yani ortalama bire beş rekolte vermiştir. Bu veriler ışığında ve ailede işçi başına düşen ortalama arazinin 1 *IMER* olduğu düşünülürse, küçük bir ailenin tahıl üretimi ve tüketimini kabaca tahmin edebiliriz. Sulanan bir arazinin yılda iki hasat verebildiği ve bir çiftçinin yılda 10 ila 14 *IMER* arasında arpa ürettiği düşünülürse, toplam 3 *IMER* 60 *QA* tohum kullanılarak kabaca 1000-1400 litre (*QA*) ürün elde edildiği sonucuna varılmaktadır.

İlk hasat, yılın ortasında Şehli-Teşub ya da ondan bir sonraki Şehli-Nergal ayında, ancak ana hasat yıl sonunda Şehli-Kurillu ayında yapılıyordu. Ancak bütün araziler sulanmadığı için, yağışa göre çoğunlukla yılda sadece bir hasat yapılmış ve daha kurak geçen yıllarda ortalama bire beşten daha az oranda ürün elde edilmiştir. Bu konuda Selwihe'nin geniş hanesi iyi bir örnek teşkil etmektedir. 62 *IMER*'lik bir arazinin sulanmadığı ve her *IMER* arazisi başına 1 *IMER*'lik tohum ekildiği düşünülürse, 62 *IMER* tohum, 310 *IMER* tahıl üretmekte ve tüketim için sadece 248 *IMER* ürün kalmaktadır. Topluluğun 100 erkek, kadın, çocuktan oluştuğunu varsayarsak, teoride ortalama üretim kapasitesinden daha fazla tüketim olmaktadır. Bu durum, bir çift öküz kiralamalarını bile çok güçleştirmiş olmalıydı (Jankowska 1986:39-40).

Sarayın erzak standartlarına göre, yetişkin bir erkeğe günde 1 *QA* (yaklaşık 1 litre) ya da ayda 30 *QA* tahıl veriliyordu. Savaş döneminde bu oran, normalde kadınlar için belirlenen 20 *QA*'ya

304 Bu kişi "evlat/kardeş" edinme yoluyla 150 ayrı olayda büyük toprak arazileri ve mülk sahibi olmuş ünlü bir tefeciydi (Diakonoff 1984:35, dipnotlar 107-108.

düşürülüyordu. Genç erkeklere 10 ile 14 *QA* arasında tahıl veriliyordu. Bu nedenle bir erkek yılda ortalama 3 *IMER* 60 *QA*, bir kadın ise 2 *IMER* 60 *QA* tahıl tüketiyordu.[305] Bir çiftin çocuk başına ayrıca 1 *IMER* 20 *QA* tahıl gereksinimi olmalıydı. Başka bir deyişle, birkaç çocuğu ve biraz hayvanı olan bir çiftçi ailesinin geçinebilmesi için, yıllık ortalama 2 *IMER* arazisini geçen bir tahıl miktarı gerekiyordu. Gereken asgari orandaki araziyi ekemedikleri sürece, geçim ekonomilerini çeşitlendirmek ve belki de tarıma daha az ağırlık vermek zorunda kalıyorlardı.

Daha büyük tarım arazileri olan bazı geniş aileler, ekonomik zorluklarla karşılaşmamışlardır. Bir tefeci olan Haşuar'ın oğlu Agib-Tilla'ya ait mal varlığı listesinde, harman yerinde 200 *IMER* (yaklaşık 20.000 litre) arpa olduğundan bahsedilmiştir. Bu miktar, yaklaşık 40 *IMER* arazide yapılan bir hasatın rekoltesi olmalıydı. Evinde 4 erkek köle, iki kadın köle, 6 öküz ve 50 koyunu vardı. Kendi dışında ailesinde 3 özgür işçi, erkek kardeşi ve yarı yetişkin iki oğlu bulunuyordu. Nuzi'de 30 *IMER*, Tainşuh köyünde ise 10 *IMER* arazisi vardı. Hasat döneminde günlük işçi tutmak zorunda kalıyordu ve babasına borçlanan biri de, 20 *QA* arpa borcu karşılığında, muhtemelen kendi akrabaları içinden 12 orak işçisi sağlama yükümlülüğü altına girmişti (Jankowska 1986:40). Anlaşılan Agib-Tilla'nın ailesi çift sürme ve ekim işlerini yapıyor, ancak hasatın üstesinden gelemiyordu. Bu örnekte ailenin yıllık arpa tüketimi yaklaşık 34 *IMER*'e ulaşmış olmalıdır. Tohum, hayvanların beslenmesi ve fazladan iş gücü miktarının çıkarılmasından sonra bile, satın alma gücü için yeterli miktarda artı ürün kalmaktadır. Diğer yanda, ürün alınamaması, ister küçük ister büyük olsun, çoğu ailenin geçim gereksinimlerini ciddi şekilde tehlikeye sokmuş olmalıdır.

Bazı Nuzi metinlerinden ve özellikle mal teslimatı ve ödenmemiş mallarla ilgili belgelerden, Mitanni'nin batı eyaletlerinde hayvancılığın ekonomide oynadığı rolün önemi açıkça anlaşılmaktadır.[306] Metinlerden Nuzi çobanlarının sosyo-ekonomik açıdan bağımsız, hareketli bir grup oldukları ve meslekleri gereği bazen bütün aileleri ile birlikte şehir yerleşmelerinden uzakta yaşamak zorunda kaldıkları anlaşılmaktadır (Morrison 1981:261). Göçebe bir yaşam tarzı gerektiren meslekleri, babadan oğula geçmiştir. Çoğunluğu Nuzi dışındaki yerleşmelerde yaşıyor, bazıları mülk sahibi oluyor ve meslekleri dışındaki ekonomik faaliyetlere katılıyorlardı. Ayrıca belli askeri görevler ve vergi yükümlülükleri altına sokulmuşlardı. İçlerinden bazılarına bir meslek sıfatı yakıştırılması, yüksek bir mevkiye sahip olduklarına ve belki de kendi meslekleri içinde bir hiyerarşinin bulunduğuna işaret etse de, çoğunun sıradan çobanlar oldukları anlaşılmaktadır (Morrison 1981:259-260, dipnotlar 15-34). Serbest işçi olarak çok iyi tanınan hayvan sahibi zengin aileler ile kurdukları bağlar sayesinde, hiç şüphesiz kendi toplulukları içindeki sosyal mevkileri de yükselmiştir. Topluluğun iki kesimi arasındaki ekonomik etkileşim, çobanlara ve ailelerine tahıl ve yem bağışı yapılmasına kadar varmıştır.

Nuzi'de çobanlar ve hayvan sahipleri arasındaki ekonomik etkileşimin kanuni yönleri daha Eski Babil Dönemi'nde belirlenmişti (Morrison 1981:288). Saraydakiler de dahil olmak üzere, çobanlara işleri karşılığında tahıl ve tunç veriliyordu (Morrison 1981:267, dipnot 78). Yeni doğan hayvanların belli bir yüzdesini işverenlerine vermek zorunda olan çobanlar, geri kalanını alma hakkına sahiptiler. Bu durum, yün ve kıl gibi ürünler için de geçerliydi. Ancak sürü sahibine kaybolan ya da ölen hayvanları tazmin etmek zorunluluğu olduğundan, çobanlar bazen ekonomik zorluklarla karşılaşmışlardır. Kayıp bir koyuna biçilen değer 1.33 şekel gümüştü ve bu miktar tahıl olarak ödenen üç aylık maaşa denk düşüyordu.

Bahar sonunda, kırkıldıktan sonra sürüler otlaklara götürülüyordu. Sıcak yaz ayları dağ otlaklarında geçiriliyordu. Rasyon metinleri çobanların yılın soğuk aylarını sürüleriyle beraber muhtemelen yerleşmelerin içinde ya da yakınında yer alan tahıl ve yem dağıtım merkezlerinin çevresinde geçirdiklerine işaret etmektedir. Bunlar Kasım-Aralık (*KINUNU ŠA AL ILANI*), Aralık-Ocak

305 Yiyecek hazırlama ve tüketim modelleri için bkz. Ellison 1979, 1984.

306 Nuzi belgelerinde sürülerle ilgili ayrıntılı bir çalışma için bkz. Morrison 1981.

(*HURU*), Ocak-Şubat (*MITIRUNNU*), Şubat-Mart (*HUTALSI*), Mart-Nisan (*IMPURTANNU*) ve Nisan-Mayıs (*HIARU*) aylarıydı (Morisson 1981:268-269, dipnotlar 88-93). Sürüler kırkılma için tekrar sahiplerine geri getiriliyor ve o zaman hayvanlar sayılıyor ve sürü bir sonraki sene tekrar çobana teslim edilmeden önce hesaplar düzenleniyordu (Morisson 1981:268, dipnotlar 85-87). Esas kuzulama mevsimi *BUQUNU*'dan beş ay sonra başlar ve kış başına kadar devam eder. Nuzi metinlerinden elde edilen verilere göre, yün ve kıl üretiminden azami ölçüde faydalanabilmek için sürülerin büyüklüğü sabit tutuluyordu. Dişiler besi amaçlı, yavrular da yedek olarak kullanılıyordu (Morisson 1981:276).

ORTA ASSUR DÖNEMİ

Anadolu'da, Fırat'ın doğusundaki toplulukların örgütlenmesi, Mitanni Devleti'nin çöküşünün ardından pek değişmemiştir. I. Adadnirari, I. Şalmaneser ve Tukultininurta'nın hüküm sürdüğü Orta Assur Krallığı dönemi, sadece Yukarı Dicle'deki politik boşluğu doldurmakla kalmamış, sosyo-ekonomik ve arazi tasarruf politikalarını da etkilemiştir.

Orta Assur Dönemi'nde Kuzey Suriye'deki ve özellikle Assur şehrinin yakın çevresi dışındaki bölgelerin tarım koşulları hakkında çok az şey bilinmektedir. Assur'un politik, tarihi ve tarımsal koşullarının daha kuzeydeki ya da batıdaki bölgelerden farklı olması nedeniyle, buradaki kırsal kesim örgütlenmesinin Kuzey Mezopotamya'nın diğer bölgeleri ile ne ölçüde karşılaştırılabileceğini söylemek güçtür (Postgate 1974:234).

Bu dönem, Assur'un şehir duvarları dışında, ekili arazilere yakın yerlerde yeni köylerin ortaya çıkışına tanık olmuştur (Machinist 1982). Assur şehrinin şehir duvarları dışında da kırsal kesimin güvenliğini sağlayabilmesi nedeniyle, bu sonuç şaşırtıcı değildir. Orta Assur Dönemi'nin başlangıcından itibaren Assur'a "(şehir) topluluğunun içindeki kasaba" (*AL LIBBI ALE*) denmesi, belki de çevresindeki kırsal toplulukların ayrı tutulmasından kaynaklanmıştır (Diakonoff 1949:110).

Orta Assur Dönemi'nde saray, kırsal kesimdeki arazilerde pay sahibiydi. Mitanni Dönemi'nde olduğu gibi, sarayın payını (*ZITTI EKALLE*) saray adına topluluk işliyordu. Bir ailedeki üyelerin vergi ya da angarya yükümlülüklerini yerine getirmemeleri halinde, saray şahıs arazisine el koyabiliyordu (Diakonoff 1949:216, dipnotlar 48-49). Bu döneme ait arazi belgeleri, sarayın daha çok toprak elde etmesi sayesinde, Assur krallarının Eski Assur krallarına oranla ekonomik ve politik güçlerini arttırdıklarını göstermektedir. Saraya ait olan tarlalar ve/ya da gelirleri, çoğunlukla devlete verdikleri hizmetler karşılığında kral tarafından memurlara tahsis edilmiş ve miras olarak da bırakılabilmişlerdir.

Araziler şehir arazisi (*ALU*), köy arazisi (*QABAL ALE*), ekili arazi ya da köy dışındaki arazi (*INA EQLE*), yedek arazi (*QAQQAR ALE*) ve arka arazi (*KUTALLU*) gibi farklı kategorilere ayrılmıştı.[307]

Şehirde oturanlara da köylerdeki ekili araziler, otlaklar ve hatta evlere sahip olma hakkı tanınmıştı (Postgate 1971). Şahıs arazileri kişiler, aileler ve köy toplulukları arasında alınıp satılabiliniyor ve sık sık yeni sahipler ve onlara bağımlı kişilerin surla çevrili çiftliklerde (*AL DUNNE*) yaşadıkları büyük mülkler haline geliyordu (Diakonoff 1949:219-220, dipnot 67). Arazi alım satım işlemleri şu formüle göre yapılıyordu: "O (satıcı) araziyi özgür hale getirmek istiyor (yani üçüncü şahısların üzerinde hak iddia edebilmesi ihtimalini ortadan kaldırmak istiyor), (onu) kralın (arazi ölçme) ipiyle ölçer ve kralın huzurunda güçlü tableti (son belgeyi) yazar". Başka bir de-

307 Diakonoff'a göre, esas olarak M.Ö. 12. yüzyıla ait Assur Kanunları'nda geçen *EQLU* teriminin "tarla", "ekili arazi" ya da "ekilmiş haldeki arazi" olarak çevrilmesi gerekirken, *QAQQURU* sadece "arazi", "sürülmemiş arazi" ya da "kullanılmayan/yedek topluluk arazisi" (*QAQQAR ALE*) olarak çevrilmelidir (1949:204-205, dipnotlar 1-6).

yişle mülkün satışı, başka kişilerin üzerinde hak iddia edebilmesini önlemek amacıyla önce resmen ilan edilmek zorundaydı. Belirlenen güne kadar böyle bir iddia talebi olmamışsa, kralın temsilcileri ve *ALU*'dan oluşan özel bir kurum bu konuda soruşturma yapıyordu (Diakonoff 1949:219, dipnotlar 62-63).

Köy ve şehir topluluklarının arazileri, sınırları çizilmiş, ortalama 15 IKU büyüklüğünde (yaklaşık 4.5 hektar) "arsalara" bölünüyordu (*PURU*). Bunların hepsi şahıslara ya da geniş ailelere aitti ve alınıp satılabiliyorlardı. Anlaşmalarda genellikle söz konusu olan arsanın sınırlarından bahsedilmemesi, ortak arsalar olduklarına işaret ediyor olabilir. Satışın bütün topluluğun çıkarları pahasına yapılmaması şartı koşulan bu tür alım satım işlemlerinde, arazinin kullanım hakkının devri söz konusu olabilirdi. Yol, ortak bir harman yeri, bir kaynak, bir sulama çukuru vb. gibi bütün topluluğa hizmet eden ortak bir arsanın, ortak faaliyetlere engel teşkil edeceği için, ikinci bir gruba satılmaması ya da devredilmemesi mantıklı bir yaklaşımdır (Diakonoff 1949:206-207, dipnotlar 9-11, 16-17). Metinlerdeki ilginç bir özellik, bu tür alım satım/devir işlemlerinde aranan şartların eşit olmasına rağmen, satan kişinin araziyi varis (*ZITTU*) olarak mı yoksa satın alma (*ŠI'AMATU*) yoluyla mı elde ettiğine verilen önemdir. Arsaların el değiştirmesiyle bazı kişiler ya da aileler kendi toplulukları dışında da arazi sahibi olmuşlardır. Bölünmemiş bir aileden bir arsa alan yabancının herhalde topluluğun bir üyesi haline gelmesine rağmen, doğrudan bu ailenin de bir üyesi olup olmadığı konusu açıklık kazanmamıştır (Diakonoff 1949:207-208).

Orta Assur Dönemi'nde aileler ya da kişilerin sosyal mevkisinin yükselmesi ya da bozulması ekonomiyle bağlantılıydı (Diakonoff 1949:224, dipnotlar 85-86). Ekonomik zorluk içindeki küçük arazi sahibi çiftçiler, özgür statülerini kaybetmemek için kendilerine borç veren kişiyle evlat edinme sözleşmeleri yapmaya devam etmişlerdir. Devlet kanunları ekonomik zorluklarla karşılaşan kişiler için belli çareler yaratmıştır. Bunlar arasında eve geri dönemeyen askerlerin bakmakla yükümlü olduğu kişiler de vardı. Bu tür kayıp savaşçıların eşleri, sosyal statülerine göre ekonomik problemlerini kısmen çözmüşlerdi. Eğer kocası, toplulukta *ILKU* hizmeti veren bir devlet bağımlısı idiyse, kadına aynı toplulukta bir tarla verilmiştir. Ancak olur da koca çıkagelirse, ya saray hizmetini (*DANNAT ŠARRE*) yerine getirmeye devam ediyor ve bu nedenle kendisine toprak tahsis ediliyor ya da karısına ya da eski karısına geçici olarak verilen tarla ve evi resmen satın alıyordu (Diakonoff 1949:230).

Döneme ait yasal belgelerin büyük bir çoğunluğunu oluşturan kredi işlemleri/evlat edinme sözleşmelerinden, çiftçilerin borç veren kişilerden emsal teşkil etmeyecek biçimde borç aldıkları ve çoğunun da borçlarını geri ödeyemedikleri anlaşılmaktadır.

Altı çeşit sözleşme vardı (Diakonoff 1949:227-228):

1) Borcun geri ödeme tarihi geçtiğinde gösterilen teminat (taşınmazlar) borcu veren kişinin malı oluyordu.
2) Her ne zaman olursa olsun, borç ve faizin geri ödenmesi halinde borçlu teminatını geri alıyordu. Teminatın taşınmaz mal ve/ya da bir aile üyesi olma halinde, bu en sık uygulanan sözleşme çeşidiydi.
3) Faiz uygulamak yerine borç veren kişi teminatı kendine mal ediyordu. Bu genellikle uzun vadeli bir krediydi.
4) Faiz ödemek yerine borçlu, hasat döneminde borç veren kişiye orak işçisi temin ediyordu. Bazen geniş ailelerin üyeleri ve hatta bütün bir topluluğun katıldığı düşünülürse, bu işçilerin sayısı oldukça fazla olabilirdi. Bu yükümlülük özellikle çok zor olmalıydı, çünkü borçlu çiftçi en kritik dönemde kendi iş gücünden de yoksun kalıyordu.
5) Borç karşılığında tarlalar, ev ve hane halkının da söz konusu olabileceği bir mal ipotek ediliyordu. Bu tür kredi işlemleri, zaman zaman çiftçilerin arazilerini kaybetmeleri ve bir borçlu-köle konumuna düşmeleriyle sonuçlanıyordu.
6) Borç teminatı olarak kişi kendini gösteriyordu. Assur kanunlarına göre, kişinin teminat olarak kalmasına rağmen, borç veren kişi onu canının istediği gibi kullanamıyor, dayak atamı-

yor ya da eğer bir kızsa evlendiremiyordu. Ancak geri ödeme koşulları yerine getirilmediğinde, kişi borç verenin malı haline geliyordu. Bu tür işlemler, Eski Assur Dönemi'nden aşina olduğumuz tarzda düzenlenmiştir.

DEMİR ÇAĞI'NDA KIRSAL KESİM

M.Ö. 12. yüzyıl başlarında meydana gelen Deniz Kavimleri'nin istilası sırasında, bu bölgedeki önemli başşehirler tahribata uğramış, ancak politik bir gücün hüküm sürmediği bir sonraki dönemde tamamen ortadan kalkmamışlardır. Yerel İlk Demir Çağı devletleri arasında, hanedanı Hattuşa'daki Hitit hanedanı ile doğrudan bağlantılı olan Kargamış, en güçlü hale gelmiş ve Talmi-Teşub'un oğlu Kuzi-Teşub'un idaresinde kuzeyde Malatya ve güneyde Emar'a kadar olan Fırat Vadisi topraklarını hâkimiyeti altına almıştır. Ancak yine de bu krallık uzun vadede Assur'un politik emellerine karşı koyamamış ve yaklaşık M.Ö. 1100 yıllarında kral II. İni-Teşub, I. Tiglat-Pileser'e boyun eğmek zorunda kalmıştır (Hawkins 1995:91, dipnotlar 33-34). Ancak bu teslimiyet uzun sürmemiştir.

M.Ö. 10. yüzyılda Kargamış'ın politik statüsü ve topraklarının sınırları tam olarak bilinmemekte ve az sayıda anıtlar da bu konuyu yeterince aydınlatamamaktadır. Tarihi açıdan önemli en eski Geç Hitit anıtları, M.Ö. 1000 yıllarından daha öncesine tarihlenemeyen ve muhtemelen Kuzi-Teşub'un soyundan gelen üç Büyük Kral'ın adını veren iki stelden oluşmaktadır.[308] O dönemde buradan bir "ülke" değil de bir "şehir'olarak bahsedilmiş olması, askeri gücünü de azaltan önemli bir toprak kaybına uğradığına işaret etmektedir. Şuhi Evi yazıtlarının da askeri seferler ve komşu şehirlerden hiç bahsetmemesi nedeniyle, M.Ö. 10. yüzyılda Kargamış'ın sınırlarıyla ilgili bir bilgi elde edilememektedir (Hawkins 1995:90-91, dipnot 32). M.Ö. 9. yüzyılda II. Assurnasirpal ve III. Şalmaneser hâkimiyetinde bölgede büyüyen Assur gücü, politik bağımsızlığına ciddi bir darbe vurmuştur. III. Şalmaneser döneminde Kargamış toprakları iyice küçülmüş ve Arami şehir devleti Bit-Adini, hâkimiyet sahasını Fırat'ın batı yakasında uzanan şehirlere kadar genişletmiştir. Güney topraklarının hâkimiyetini Kuzey Suriye'deki şehir devletlerine karşı kaybederken, kuzey eyaletleri de Gurgum (Maraş), Melid (Malatya), Sam'al (İslahiye-Zincirli Ovası), Kummuh (Adıyaman) ve kendi de dahil olmak üzere Kargamış gibi bağımsız Geç Hitit hanedanlarının merkezi haline gelmiştir (Hawkins 1995:88-92; Summers 1993:10-11). II. Assurnasirpal ve özellikle Aşağı Fırat Havzası'nın batısına doğru ilerleyen III. Şalmaneser gibi Assur kralları, hem Geç Hitit hem de Arami şehir devletlerinden bahsetmektedirler.[309]

Aşağı Fırat Havzası'ndaki başka önemli bir politik varlık Kummuh'tu. Muhtemelen sular altında kalan Samsat höyüğünün başşehri olan Kummuh şehir devleti, Malatya'nın güneyindeki Fırat Vadisi'ne hükmediyordu. Bir hiyeroglif yazıtta Kumaha olarak geçen ya da Urartu kralı II. Sarduri'nin Qamaha olarak bahsettiği Kummuh devletini yerel bir hanedan yönetiyordu. Krallarından iki tanesi, Boybeypınarı, Ançoz ve Malpınar'da hiyeroglif yazıtlar bırakmışlardır (Hawkins 1995:92-93, dipnotlar 60-62). M.Ö. 708 yılında Assur topraklarına el koyunca, politik önemini kaybetmiş ve Assur'a bağımlı hale gelmiştir. Bir Assur eyaleti olarak, kırsal kesimin sosyo-ekonomik örgütlenmesi ve şahısların arazi mülkiyeti ile ilgili konularda, en azından Assur İmparatorluğu'nun tamamen çöktüğü tarih olan M.Ö. 612 yılına kadar, herhalde Kummuh'ta da Yeni Assur kanunları uygulanmıştır.

---

308 Kargamış'ta Kuzi-Teşub ya da ondan önce hüküm süren Talmi-Teşub ya da I. İni-Teşub'a ait bir anıt bulunamamış olması oldukça ilginçtir. Kuzi-Teşub ve hanedanı hakkında ayrıntılar için bkz. Hawkins 1995:88-92.

309 Güneydoğu Anadolu'nun Demir Çağı'ndaki politik coğrafyası için bkz. Hawkins 1995.

Kuzey Suriye'de Arami aşiretlerinin hâkimiyeti, hiç şüphesiz Güneydoğu Anadolu'nun demografisini etkilemiş, ancak yaklaşık M.Ö. 1000 yıllarında Kuzey Suriye/Mezopotamya'da kırsal yerleşme dokusunun önemli ölçüde kesintiye uğraması kadar etkileyici olmamıştır. Assurlular'ın vatanında nehir vadilerinde kurulan kasabaların büyük ölçüde Assur hâkimiyetinde kalmasına rağmen, kırsal kesimin belki de Semitik olmayan bazı kesimleri kuzeydeki dağlara doğru ilerlemişlerdir. Assur kralı II. Adadnirari'nin, Nasibina'dan Kuzana'ya Kuzey Suriye'yi geçerek Habur kaynaklarına doğru ilerlerken, köyleri yağmaladığından ya da kasabaları kendine haraç ödemeleri için zorladığından bahsetmemesi de, Kuzey Mezopotamya kırsalının o dönemdeki ıssız durumunu yansıtıyor ve çok sayıda yerleşmenin Arami istilasından sonra boşaldığına ve diğerlerinin de seyrek halde yerleşim gördüğüne işaret ediyor olabilir. Kendisinden sonra tahta geçen ve Habur Nehri'ne doğru ilerleyen II. Tukultininurta ve II. Assurnasirpal de küçük köy ya da kasabaların varlığından hiç bahsetmemişler, sadece II. Assurnasirpal kuzeydeki dağlara vardığında çok sayıda yerleşmeyi yağmaladığını iddia etmiştir. Bu nedenle en azından bu tarihte, nehir kenarlarındaki küçük yerleşmeler ve göçebe aşiretler dışında Kuzey Mezopotamya'nın çoğu kesiminin boş olduğu sonucuna varabiliriz. Bu tür bir yerleşme dokusunun varlığı, ancak Yeni Assur krallarının uyguladığı bir yeni yerleşme programıyla ortaya çıkmıştır (Postgate 1974:237).

II. Assurdan'dan itibaren onu takip eden krallar da, annallerinde, ordu ve kırsaldaki tarım faaliyetlerinin yeniden canlandırılabilmesi için aldıkları önlemlerden bahsetmektedirler. Stratejik noktalarda idari ve askeri yerleşmeler kurulması ve kırsal nüfusa saban gibi tarım aletleri dağıtılması da bu önlemler içinde yer almıştır. Devlet ambarlarındaki tahıl stoklarının arttırılması ve koşum atları edinilmesi gibi diğer önlemler de hiç şüphesiz Assur kırsalındaki tarım ekonomisini dengelemek için alınan diğer önlemler arasındadır. III. Şalmaneser'in sefer sonuçları, Balih Vadisi ve Til Barsip (Tell Ahmar) civarındaki bölge ve Aşağı Fırat Havzası'ndaki Kargamış'ta M.Ö. 9. yüzyılda kısmen yerleşildiğine işaret ederken, Harran Ovası muhtemelen III. Adadnirari ya da halefleri döneminde yerleşim görmüştür (Postgate 1974:239). Kuzey Habur Vadisi'ndeki yerleşmelerin dağılımı da, doğusundaki bölgeler de dahil olmak üzere, M.Ö. 9.-7. yüzyıllar arasında, köy ve kasabaların birbirine daha yaklaştığı yoğun bir kümeleşme dokusu göstermektedir. Bu durum, bölgede sulu tarımın yeniden düzenlenmesi nedeniyle, yapılan yoğun tarımdan kaynaklanmış olabilir (Kühne 1990:27; Ergenzinger ve diğ. 1988).

Assur'un Güneydoğu Anadolu üzerindeki politik ve ekonomik emelleri komşu devletlerle olan ilişkilerinden açıkça anlaşılmaktadır. M.Ö. 8. yüzyıl öncesinde Assur saray yıllıklarında bahsedilen çeşitli haraçları, ülkeler genellikle Assur istilasının kaçınılmaz bir gerçek olduğu dönemlerde vermiştir. Haraç listeleri yapılırken Assur ordularının ganimet olarak taşıyabilecekleri miktar göz önüne alınmıştır (Jankowska 1947:253-254). Diğer yanda, boyun eğdirilen ya da Assur politik üstünlüğünü tanımak zorunda bırakılan devletlerin ödedikleri yıllık haraçların yapısı birbirinden çok az farklıdır. Assur'un yıllık icraat belgelerinde Kummuh, Melid, Gurgum, Que, Tarsus, Tyana, Tabal, Unqu ve Hattina gibi Geç Hitit şehir devletlerinden alınan gümüş ve altın ödemeleri kaydedilmiştir (Jankowska 1947: 254-255).

III. Tiglat-Pileser dönemi, fethedilen ülkelerdeki nüfusa uygulanan yeni politikalara tanıklık etmiştir. Ele geçirilenlerin bazılarını öldürmek ve diğerlerini de köle olarak satmak yerine, binlerce aile ve taşınabilir eşyaları zorla Assur'a getirilmiş ve tapınaklar, kralın sarayları ve asillerin mülklerine dağıtılmıştır. Bir kısmı da Assur ordusuna, asker, çiftçi, çoban, zanaatkar ve işçi olarak alınmıştır. Böylece çeşitli ülkelerden gelen, farklı etnik kökenlere sahip bu sivil sürgünler, "Assur ülkesi halkı" bünyesine katılmıştır (Jakobson 1965:290, dipnot 56; Postgate 1987:265, dipnot 19). Çiftçi, bahçıvan ve benzerleri ürettikleri üzerinden vergi ödemiş ve angarya ve askeri hizmet yükümlülüğü altına sokulmuşlardır. Assur'a işçi gücü getirilmesi politikası, kanayan Assur ekonomisine etkin bir çözüm getirmiştir. Assur ekonomisinin karşılaştığı problemlerden biri de, "özgür" statüsünde olup askere alınan kişilerin, bazı durumlarda üç yıla kadar hizmet ettikten sonra terhis edilmeleri olmuştur (Postgate 1987:262, dipnot 12). Çok sayıda çiftçiye uygulanan

bu uzun hizmet süreleri, hem özel hem de devlet sektöründeki tarım ekonomisini zayıflatmıştır. Assur toplumunda, muhtemelen farklı çiftçi gruplarının sahip olduğu ekonomik ya da yasal koşullar arasında köklü farklar yoktu. Başlangıçta kralın asil ve seçkinlerin hizmetine verdiği köleler dışında, Assur'da yerleştirilen sivil esirler ve devlet bağımlısı özgür insanlardan, eşit şekilde, ya devlet için yapılan onarım ve inşa işlerinde ya da ordu zorunlu hizmetinde görev almaları istenmiştir.

M.Ö. 8. yüzyılda Assurlular, muhtemelen yerle bir edilen kırsal kesimin uzun vadede kendi çıkarlarına zarar verdiğini görerek, fethedilen toprakları yağmalama politikalarından vazgeçmiş ve daha barışçıl bir düzen olan yıllık haraç toplama politikasını benimsemişlerdir. Dağlık ya da Tabal gibi bozkır bölgelerde yer alan devletler haraç olarak sürü hayvanları vermişlerdir (Jankowska 1947:256, dipnotlar 29-31). Assurlular'ın özellikle Suriye-Anadolu'nun Fırat Havzası kuşağındaki bölgelerde bulunan tahıl tarlaları ve depolarından bahsetmeleri, belki de dolaylı yoldan yem ve tahılın boyun eğdirilen devletlerin ödediği haracın bir parçasını oluşturduğuna işaret etmektedir (Jankowska 1947:256, dipnotlar 29-31). Batıda Amanos Dağları'ndan doğuda Yukarı Dicle Vadisi'ne kadar olan topraklarda bağcılık yapıldığını bilen Assurlular, yerel hükümdarların ödemesi gereken yıllık haraca hiç şüphesiz şarabı da eklemişlerdir. Askeri garnizonlara verilen erzak listeleri ve bir bağlılık sembolü olarak Assur ordusuna hediye kapsamında şarap gönderilmesi de bu görüşü doğrulamaktadır (Jankowska 1947:257).

M.Ö. 8. yüzyılın sonuna doğru Kummuh gibi bazı Geç Hitit Devletleri Assur topraklarına katıldıklarında hiç şüphesiz Yeni Assur tarzında idare edilmişlerdir. Ülkeyi çeşitli rütbelerdeki memurların dahil olduğu kompleks bir bürokrasiye göre idare eden Assur kralı mutlak hükümdardı. Kral/devletin istediği işler, esas olarak angarya yükümlülükleri olan kırsal nüfus, köleler ve sarayda çalışan işçiler tarafından yerine getirilmiştir.

Kral, yüksek mevkili idareciler, saray memurları, ordu subayları ve hatta içlerinde prensler ve kraliçenin yer aldığı kraliyet ailesine dahi aylık bağlamıştır. Bunlar gümüş, gümüş ve altın eşyalar, giyim eşyaları ve yiyecek maddeleri olarak ödenmiştir. Kralın verdiği aylığın yanı sıra, saray görevlilerinin sahip oldukları büyük arazilerden elde ettikleri gelirleri de vardı. Düşük mevkili memurlar ve ordu personeline gelince, bir keresinde ordu personelinin bu konu hakkında krala yalvarması nedeniyle, bunlara düzenli bir ödeme yapılmadığı anlaşılmaktadır (Jakobson 1965:278, dipnot 4; 285, dipnotlar 29-30).

İdari memuriyetin kanunlardan ziyade âdetlere göre verasetle intikal ettiği anlaşılmaktadır. Önemli saygın kişilerin mal varlıkları arasında, sadece mevkilerinden dolayı kendilerine tahsis edilen ya da miras kalan ve satın aldıkları arazi ve mülkler değil, aynı zamanda kralın kendilerine kimi zaman vergiden de muaf tutarak bağışladığı topraklar da vardı. Saygın bir kişinin görevden alınması halinde, sarayın kendisine ek ödenek olarak tahsis ettiği bir arazi tekrar geri alınıyordu.

Harran bölgesinde yer alan çeşitli arazi kategorileri üzerinde yapılan bir kadastro araştırması, memurlara tahsis edilen araziler arasında oturulan köylerin de bulunduğunu göstermektedir. Her bir kısımda, memurun adının ardından mal envanteri ve insanlar gelmiştir (Jakobson 1965:279-283). Kralın bağışladığı büyük mülkler sık sık birkaç eyalete dağıtılmıştır. Bu mülklerde genellikle yerel toplulukların yanı sıra, serfler ve küçük arazi parçaları olan çiftçiler de oturmuştur. Bazı durumlarda, yüksek mevkili memurların şahsen sahibi oldukları topraklar, yüzlerce hektarlık araziler ve köylerin tamamı, nitelikli işçilerin olduğu haneler, geniş meyve bahçeleri, bağlar ve büyük hayvan sürülerinden oluşuyordu. Kralın bağışladığı toprakların çok büyük olması nedeniyle, Yeni Assur Krallığı'ndaki yüksek mevkili memurların pek çoğu büyük arazi mülkleri elde etmişlerdir. Bu tür bir bağışta (ADD 741), diğer malların yanı sıra, yaklaşık 1700 *IMER* arazi, 40 meyve bahçesi ve bağlar ve 150-200 kadar da aile yer almıştır (Jakobson 1965:283-285).

M.Ö. 8. ve 7. yüzyıllarda toprak tahsisleri ve vergi muafiyetleri şahıslara yapılmış, bağışlar ise tapınaklara verilmiştir (Kataja ve Whiting 1995:XXI). Kral belli bir mülkü vergiden muaf tut-

muşsa, bu toprak sahibinin ekonomik durumunu iyileştirmiş, ancak her zamanki gibi vergi ödemeye devam eden çalışanlar bu durumdan yararlanamamışlardır. Kralın verdiği vergi muafiyeti, tahıl, yem ve hayvanları kapsıyordu. Ayrıca muaf tutulan kişinin ailesi ve çalışanları da, askeri hizmet, yapı işleri ve benzeri faaliyetlerden muaf tutuluyorlardı. Bu tür muafiyetlerin tanındığı şahıs mülklerinin satış yoluyla kanunen devredilebileceği anlaşılmaktadır (van Driel 1970:101).

Assur'daki zengin toprak sahipleri, kendilerinden aldıkları borcu geri ödeyemeyen kişilerin arazilerine resmen el koyma yoluyla da mal varlıklarını arttırmışlardır. Bir önceki döneme göre, bu dönemde, kişilerin borcu ödeyememeleri halinde kendilerini ya da ailelerinden başka birini teminat olarak vermelerine seyrek halde rastlanmıştır. Belki de bu durum, bu tür işlemlerin sadece aynı yüksek sosyal konumdaki erkekler arasında yapıldığına işaret etmektedir. Çok sayıdaki bonoya göre, bunlar kısa vadeli kredilerdi ve genellikle çok büyük miktarlarda tunç ve gümüşle yapılıyordu. Tahıl dışında, 5 şekel gümüşten daha az bir kredi miktarına rastlanmamıştır (Jakobson 1965:286-287, dipnotlar 34-35).

Yeni Assur toplumunda, alt sınıfın sosyal tabakalanması hakkında elimizde az belge olmasına rağmen, hizmet yükümlülüğü olan saray bağımlıları içinde "azat edilenler" (*ZAKU*) ve "toprağa yerleştirilen esirler" (*ŠAKNU*), *SABU* ve *HUPŠU*'nun[310] olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar Yeni Assur Dönemi'nde köylü sınıfı giderek daha az arazi sahibi olsa da, Harran envanterinin de gösterdiği gibi, kanunen bağımlı kişiler bile, küçük arazi parselleri edinebilmişlerdir (Jakobson 1965:283, dipnot 21). Küçük arazi sahipleri içinde "boyunduruk arazisi" olarak adlandırılan arazi sahipleri de vardı. Bu tür kişiler, askeri hizmet vermek zorundaydı. Bütün bir aşiret de böyle bir araziye sahip olabiliyor ve ordu hizmeti üstlenme karşılığında vergiden muaf tutuluyordu. Bir kurum olarak bu tür askeri yerleşimciler Mezopotamya'da eski dönemlerden beri bilinmektedir (Jakobson 1965:288, dipnotlar 41-42).

Tarım toplumun temelini oluşturuyor olmalıydı, ancak tarlaları sürenlerin hukuki statüsü en az bildiğimiz konulardan birini teşkil etmektedir. Envanterlerde ekili arazilerle birlikte geçen çiftçiler her zaman bu arazilerin sahibi olmadıkları gibi, mutlaka yaşadıkları evlerin ve ahırlarında tuttukları hayvanların da sahibi olmamışlardır. Toprağı işleyen kişiler, geçmişte olduğu gibi, bunu yasal, ekonomik, ya da sosyal nedenlerden ötürü yapmışlardır. Arazi satışı ile ilgili yasal belgeler, arazinin üzerinde yaşayan ailelerle birlikte yeni sahibine devredildiğini göstermektedir. Assur idaresinin diğer kısımlarında olduğu gibi, Harran bölgesinde de tarım işçileri araziye dahil edilmişti ve küçük tarlaları ve biraz hayvanları olanlar bile, ekonomik açıdan toprak sahibine bağımlıydılar.

310 Assur ordusunda öncü olarak hizmet eden ve angarya yükümlülüğü de olan kişiler için kullanılan küçültücü bir tanımlama. Bu terimin Orta Assur Dönemi'nde Alalah ve Ugarit'te kullanılan feodal bir terim olduğu, ancak Yeni Assur Dönemi'nde bu yönünü kaybettiği anlaşılmaktadır (van Driel 1970:172-173; Jakobson 1965:288-289).

12. BÖLÜM

ANADOLU TOPLUMUNA ÖZGÜ UNSURLAR: TARTIŞMA

Anadolu kırsalının politik, sosyal ve ekonomik örgütlenmesindeki pek çok özellik değişmemiştir. Farklı devlet toplumlarının birbirinin aynı ya da birbirine çok benzeyen idari düzenleri, ilk tarihi belgelerin başladığı dönemden (Liverani 1988) günümüze kadar tespit edilebilmektedir. Devlet düzeyindeki toplumlarda, köy ve kent toplulukları her zaman ayrılmıştır. Kent toplulukları sanat, ticaret ve endüstrinin gelişmesine katkı sağlarken, köy toplulukları da tarım üretiminin belkemiğini oluşturmuşlardır. Merkezî idareler, tarımsal ve endüstriyel ürünlerin üretim, dağıtım ve tüketimini denetlemişlerdir. Kent nüfusu, ekonomide merkezî bir idari çatının varlığına büyük bir gereksinim duymayan kırsal nüfusa göre, kriz ortamlarından daha fazla etkilenir. Bu özellik, kırsal topluluklara devlet öncesi dönemlerdeki gibi örgütlenme esnekliğini kazandırmıştır. Diğer yanda, örgütlü bir alt yapıdan yoksun kalan kent kültürü bozulur ve çok daha basit oluşumlara geri döner.

Anadolu'nun sosyo-ekonomik tarihi yerleşik ve göçebe yaşam tarzlarının sadece bir arada var olmakla kalmayıp, en azından İlk Demir Çağı'ndan beri, bazen de birbirlerinin yerini aldıklarını göstermektedir. Çoban olan çiftçiler ya da yerleşik düzene geçen çobanlar, her ikisinin de farklı ekonomik seçenekler sunan uyarlanabilir sistemler olduklarına işaret etmektedir.

Tek dönemli düz yerleşmelerde, bir göçebe çoban konak yeriyle mi yoksa yerleşik düzende yaylacılık yapan bir mevsimlik köyle mi karşı karşıya olunduğunu saptamak çok zordur. Farklılıklara işaret eden ipuçları, bu yerleşim yerlerinde ele geçen buluntularda aranmalıdır. Etnografik veriler, göçebelerin hafif eşyalarla seyahat ettiklerini göstermektedir. Kullandıkları eşyaların çoğu kalıcı olmayan maddelerden yapılmıştır. Gerçekten de, Anadolu'da başlangıç aşamasındaki çiftçilerin köyleri bile, yerleşme mimarisi ile ilgili olarak, son dönem göçebe çobanlara oranla daha bariz kanıtlar üretmektedir. Hâlâ kısmen avcılık ve toplayıcılıkla geçinen yeni çiftçi olan grupların eski göçebe çobanlara göre, muhtemelen esas konak yerleri ve ikinci yerleşmeleri arasında daha değişmez bir göç dokusu izlemiş oldukları göz önüne alınırsa, bu durum şaşırtıcı değildir. Yine de arkeolojik belgelerde eski göçebe çobanların varlığı, zaman zaman, meskenleriyle bağlantılı olmayan mezar buluntularından anlaşılabilmektedir. Etnografik modeller, mevsimlik bir yerleşimin doğasının anlaşılmasında, zaman ve mekân (Clarke 1977) kavramlarının dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Belli bir dönemde yerleşme türünde ortaya çıkan farklılıklar, kendi içinde göçebe ya da yerleşik karakter taşıdığının bir göstergesi olabilecek yerleşme dokusundaki bölgesel eğilimlerden kaynaklanıyor olabilir (Cribb 1991a:5, 22; Ingold 1987). Nehir vadileri ve tepelik bölgelerde yer alan düz yerleşmeler daha çok çoban göçebelerin konak yerlerine işaret ederken, dağlık platolardaki yüksek irtifalar ve vadi tabanlarında yer alanlar muhtemelen yaylacı grupların mevsimlik yerleşmelerine aittir. Hayvan kalıntıları genellikle ne tür bir hayvancılık yapıldığının göstergesidir. Göçebe halklar genellikle koyun ve keçi gibi kolaylıkla bir sürü ha-

line getirilebilecek hayvanlar yetiştirmeyi tercih ederken, yerleşik topluluklar sığır ve domuz gibi kapalı yerlerde tutulan hayvanlar yetiştirmeye daha fazla ağırlık verirler. Etnografi, hayvancılık tarzı ve sürü bileşimlerindeki farklılıkların etno-kültürel kökenden çok, yararlanma tarzlarındaki farklılıklardan kaynaklandığını göstermektedir.

ETNİK KÖKEN FAKTÖRÜ

Asya ve Avrupa kıtalarının birleşme noktasında yer alması nedeniyle, Anadolu çok eski dönemlerden beri göç eden halklar için bir köprü işlevi görmüştür. Bu halkların çoğu, onu vatan olarak benimsemiş ve sürekli gelişen kültürüne katkı sağlamışlardır.

Hititlerin kökeni ya da Hint-Avrupalılar'ın Anadolu'da ne zaman ortaya çıktıkları hakkında bilim adamları halen tam bir fikir birliğine varamamışlardır. En fazla benimsenen görüş hem Hattilerin hem de Anadolulular içinde yer alan Hint-Avrupalı unsurların Hitit devletinin oluşmasına katkı sağladıkları yönündedir. En eski belgelerden biri olan Anitta Metni'nde üç tanrıdan bahsedilmiştir. Bunlar Hitit Hava Tanrısı Tarhunna, Hatti'nin tanrılaştırılmış tahtı Halmaşuit ve Şiuşmi/Şiuşimmi'dir. Bu tanrıların bir arada anılması, Hititli ve Hattili etnik grupların İç Anadolu'da Hitit İmparatorluğu'nun kurulmasından önce bir arada yaşadıklarını düşündürmektedir (Archi 1993:1-3). Hatti tanrılarının Hitit tanrı topluluğuna dahil edilmesi ve Hititlerin dini metinlerinde Hattice kült ritüellerine yer vermiş olmaları nedeniyle bu varsayım akla yakın gelmektedir. Hint-Avrupa kökenli Neşili'nin (Hititçe) kullanılmaya başlanması, çok fazla sayıda olmasalar bile, yeni grupların geldiğine işaret etmektedir (Archi 1993:6). İç Anadolu maddi kültür belgelerinin sürekliliği, Hint Avrupalılar'ın Anadolu'ya İlk Tunç Çağı'nda küçük gruplar halinde nüfuz ettiklerini doğrulamaktadır. Eğer Hint-Avrupalılar İlk Tunç Çağı'nda gerçekten Kafkaslar ya da Güneydoğu Avrupa'dan geldilerse, ilk olarak yazılı belgelerde geçtiklerinde, İç Anadolu'nun maddi kültür çevresini çoktan benimsemiş olmalıydılar. Nüfusun bu iki etnik kesiminin kültürel bileşimi, her bağlamda öncüllerini aşan bir medeniyet yaratmalarına olanak sağlamıştır.

Bu tür kültürel bileşimler, Anadolu'yu yeni vatanları olarak benimseyen etnik grupların çok daha yakın döneme ait belgelerinden de anlaşılmaktadır. Çoğu zaman yeni çevrelerine ayak uydurmakta zorluk çekmemiş ve yerleşik düzendeki kırsal topluluklar, göçebe gruplara oranla yeni koşulları daha çabuk benimsemişlerdir. Gerçekten de Anadolu'daki çeşitli Kafkas, Transkafkas, Türkistanlı, Kürt ve Zaza gruplar etnik özelliklerin her zaman mimari tarz ya da ölü gömme âdetlerine yansımadığını göstermektedir. Önceki vatanlarından getirdikleri derin köklü geleneklere rağmen, yerel mimari formların benimsenmesi, sosyo-ekonomik açıdan baskın grubun içinde asimile olmaya çalışan toplulukların yabancı bir kültürü benimseme süreçlerinin bir parçasını oluşturmaktadır. Yerleşik düzene geçen göçebelere gelince, Türkmen ve Yörük aşiret gruplarının geçirdiği sosyo-ekonomik ve kültürel değişimler, şartlar gerektirdiğinde onların bile asimile olabildiklerinin canlı bir örneğini yansıtmaktadır. Göçebeler ve azınlık grupları arasında etno-kültürel kimlik maddesel olarak dışa vurmamış, ancak ortak hafızalarda sadece belli dini bayramlar ve kutlamalarda yaşatılmıştır. Sadece folklor üzerine kurulu grup birliği, tarihi kökleri olmayan bir azınlık grubu oluşturdukları yeni vatanlarında farklı kimliklerini kaybetmiş olmalarını dengeler. Bu bağlamda, tarihi belgelerde yazılmış olmalarına rağmen, Kimmerler, İskitler, Galatlar, Selçuklular ve Moğollar'ın yaptığı göçlerin, Anadolu'daki varlıkları hakkında çok az arkeolojik kanıt bırakmış olduğunu vurgulamak gerekir.[311]

311 Bu ve diğer aşiret göçleri hakkındaki tartışmalar için bkz. Cribb 1991a:57-58. Bosworth 1973; Krader 1959; Lambton 1973; Cahen 1968; Minorsky 1978; Sümer 1980; Woods 1976. Karşıt kültürel etkileşim hakkında bir tartışma için bkz. Bochner 1982.

Başlangıçta Hitit monarşisi, Hint-Avrupalılar'ın etnik bir grup olarak muhtemelen Anadolu toplumunda bir çoğunluk oluşturmadığı, ancak politik açıdan baskın konumda oldukları bir aristokrasi içinden doğmuştur. Ancak bazı bilim adamlarının öne sürdüğü gibi, eğer Hint-Avrupalılar Hattilerden önce Anadolu'da var idiyseler, İlk Tunç Çağı Anadolu alt tabakasında da bir çoğunluk oluşturmuş olmalıydılar. Hitit seçkin sınıfının karışık etno-kültürel kökeni, kraliçelik kavramının anaerkil unsurlarıyla bir arada var olan, Hitit krallık kavramına özgü ataerkil unsurlara yansımıştır. Kraliçelik krallıktan bağımsız bir şekilde intikal ediyor ve dul kalan bir kraliçe Tawananna sıfatıyla saraydaki konumunu ölümüne dek koruyordu. Kralın eşi olan gelini, ancak ondan sonra bu unvanı taşımaya hak kazanıyordu.

Fethedilen ülkelerden Hatti'ye getirilen büyük sivil esir gruplarının zaman içinde Hitit nüfusunun etnik bileşimini değiştirmiş olması gerekirdi. Ancak, günlük hayatla ilgili maddi kültür belgelerinde bu etnik farklılıklar bariz şekilde ortaya çıkmamaktadır.

KÖY

Hitit devletinde köyler, ulusal ekonominin önemli bir parçasını oluşturuyordu. Merkezî idare altında, köy toplulukları sosyo-ekonomik özerkliklerinin ve köy liderlikleri de geleneksel otoritelerinin büyük bir kısmından vazgeçmişlerdir. Akrabalık bağlarına dayanan uyumlu bir sosyal doku ya da bağımsız bir ekonomiden yoksun olan sivil esirlerin oturduğu köyler için aynı şey söylenemez. Hatti ve komşu devletlerde hüküm süren feodal düzenlerde bu tür köyler, politik açıdan etkili tapınak, saray ve şahıs mülklerinin temel gelir kaynağını teşkil etmiştir.

Hitit toplumundaki köy topluluklarının çoğu sosyal ve ekonomik özelliğinin, toplumsal iç bağların sosyal örgütlenmenin temelini oluşturduğu çok daha eski dönemlerden kaldığını varsaymak yanlış olmayacaktır (Yakar 1991:288-299).[312] Sosyal birlik bağlarını koruyabilmek için eski topluluklar kendi yarattıkları davranış biçimlerine sıkı sıkıya sarılmış olmalıydılar. Böylece ortak ekonomik faaliyetler cinsiyet ve yaşa göre ayrılmış ve erkekler daha fazla fiziki güç ve hareket özgürlüğü gerektiren işleri üstlenmişlerdir. Genç yetişkinler av seferlerine katılmış ve yerel anlaşmazlıklarda topluluğun savaşçıları olmuşlardır. Bu nedenle ev içi faaliyetlere, çocuklar ve bebeklere de bakan kadınlar kadar çok katkı sağlamamışlardır. Aile ve topluluk içinde yapılan faaliyetlerin doğası gereği ya kadınlar ya da erkekler için daha uygun olması nedeniyle, yüzyıllar boyunca değişen dini felsefelerin Anadolu kırsalındaki geleneksel aile ve köy gruplarının görev dağılımını etkilememiş olması çok da şaşırtıcı değildir. Bir aile içinde en yaşlı kadının eş ve anne olarak ev ekonomisini yürütmek ve önemli kararlar ve dini faaliyetlere (düğünler, bayramlar vs.) katılmak suretiyle üstlendiği sorumluluk, kocasınınkine eşit ya da neredeyse eşit düzeydedir. Ancak, kadının aile ve köy topluluğu içindeki sosyal konumu, etno-kültürel ve dini faktörlere göre farklılık göstermektedir.

Neolitik Çağ'da olduğu gibi, devlet öncesi toplumların bağları, sembollerin güç ve ikna etme kaynağı olarak kullanıldığı toplumsal törenler ve verimlilik ritüelleriyle güçlendiriliyor olmalıydı. Hiç şüphesiz sembollerin dili, bilinmeyeni anlamak ve yönlendirmek, doğanın düzenini korumak ve kontrol altında tutmak ve doğa olaylarını önceden tahmin etmek isteğinde olan tarih öncesi topluluklarına da yardımcı olmuştur. Gerçekten de, eski köy topluluklarının düşman habitatlar ve değişken koşullarda verdikleri sürekli mücadele, doğaüstü güçlerin merkezî unsuru oluşturduğu bir felsefe yaratmıştır. Kült faaliyetlerinde bir araç olarak kullanılan sembolizm, verimliliği arttırmak ve hatta iktidarsızlık ya da ölüme karşı korunmak amacıyla kullanılmıştır (Yakar 1991:310-336; 1994:68-71). Kült törenlerini bütün topluluk adına yerine getiren kişiler, topluluk liderliğini oluşturan bilgili ruhani liderler olarak saygı görmüş olmalıydılar. Devlet ön-

312 Devlet öncesi toplulukların politik örgütlenmesi için bkz. Ellen 1984; Schwartz 1994; Wright 1994.

cesi toplulukların çoğunda kutlama ya da anma amaçlı yapılan kült faaliyetlerinin, muhtemelen bir köy başkanı altında hareket eden köy ihtiyarlarının sorumluluğunda olduğunu varsaymak mantıklı bir yaklaşımdır. Bu şekilde var olan bir norm, belki de bir rahip liderin idaresinde daha karmaşık ve akraba kökenli bir toplum yaratabilmek için daha da geliştirilmiş olmalıydı. Herhalde toplulukları, bu tür topluluk liderlerinin sıradan bilgi sınırının ötesine geçme gücünü ellerinde bulundurduklarına ikna eden olaylar yaşanmıştı. Bu tür liderler, büyük sosyal yapılarda grup kimliğinin yaratılma aşamasında bir katalizör işlevi görmüş olmalıydılar. Eski Yakın Doğu'nun toplumsal tarihi, kutsal yerlerde yapılan dini faaliyetleri yürütmekle görevli rahiplerin yüksek bir konuma sahip olduklarını göstermektedir. Tunç Çağı öncesinde rahiplik, giderek babadan oğula geçmiş ve sonunda devlet toplumlarının kurulmasından çok daha önce, çoğu toplulukta nüfusun geri kalanından farklı bir sınıf yaratmış olabilirdi.

KENTLEŞME

Akraba kökenli köy topluluklarının devlet düzeyinde sınıflı toplumlar haline dönüşmesinde kasabaların oluşumu bir aşamaydı. Bu aşama, toplumsal evrimin ve zaman zaman da politik açıdan harekete geçirilmiş sosyo-ekonomik bir stratejinin getirdiği bir sonuçtu. Aynı habitatta yaşayan ve aynı ekonomik kaynakları kullanan birkaç topluluk arasında yaşanan yakın etkileşimin, tabakalı toplumların oluşmasına katkı sağladığı düşünülmektedir. Bu tür toplumlarda, toprakların bütünlüğünü ve doğal kaynakları korumak ve ekonomik, sosyal ve dini faaliyetleri düzenlemek gibi konularda bütün otorite, seçkin kesimin ekonomik açıdan zengin üyelerine verilmiş olmalıydı. Pisidia'daki Hacılar I ve Kilikia'daki Mersin XVI gibi surla çevrili büyük köyler, bu tür mekanizmaların kurulmasına daha Kalkolitik Çağ'dan beri çaba sarfedildiğini göstermektedir.

Yerel topluluklardaki seçkinler, bütün ekonomik, sosyal ve dini faaliyetlerin yoğunlaştığı kasabaların merkezlere dönüşmesinde etkili olmuşlardır. Bu tür varlıklar, İTÇ II-III ve hatta güneydoğuda daha da erken olmak üzere, M.Ö. 4. binyılın sonuna doğru ortaya çıkmaya başlamışlardır. Belli kasabaların yerel politik ya da kült merkezleri haline gelmesi, daha İlk Tunç Çağı'nda bile güçlü bir ekonominin politik bir güç haline gelebileceğine kanıt teşkil etmektedir. Bu tür bir güç, her kasabanın ticaret ve ticaret yolları üzerindeki tekelini daha da pekiştirmiş olmalıydı. Yerel değiş-tokuş ve pazar sistemlerini büyük ölçüde etkisiz hale getirerek engelleyebilecek ve yeni tekeller kuracak konumda olmalıydılar. Kasabaların kırsal ekonomileri gittikçe daha fazla kontrol altına almaları sonucunda, yerel çiftliklerin değiş-tokuş sistemleri daha büyük bir pazar sisteminin bir parçası haline gelmişlerdir. Sonunda kasabalar sadece ürünün değeri, üretim ve dağıtımı kontrol altına alacak bir konuma gelmekle kalmamış, köy toprakları da elde etmişlerdir. Çok miktarda artı ürünü olan ya da uzmanlaşmış yerel endüstrilerin arz ve taleplerini ellerinde tutan topluluklar, bu tür yapısal ve kavramsal sosyo-ekonomik dönüşümleri başlatmış olmalıydılar. Ancak bazen birkaç büyük köyün kasabaya dönüşmesinin ardından, onları alım-satım ağının dışına iten yerel ya da bölgesel politik istikrarsızlık, gelişmelerinin hızını kesmiştir. Politik ve ekonomik bir rekabet ortamında yavaş gelişme hızı, bazı kasabaların küçük ve önemsiz köyler haline gelmesine yol açmış olabilirdi. Düşük üretim olan yerlerde, belki iklim değişiklikleri de bir buhran yaratmıştı. Nüfusun çabuk çoğalması ya da tarım topraklarının aşırı derecede ekilmesi de ekonominin çöküşünü tetiklemiş olabilir. Herşey bir yana, demografik baskı ve toprakların aşırı halde ekilmesinin tarih öncesi çağlardan beri çiftçiliğin vazgeçilmez özellikleri oldukları bilinmektedir (Kristiansen 1994:19; Yakar 1998).

M.Ö. 2. binyıl başlarında, özellikle orta platonun güney kesiminde yer alan bazı kasabalar ve bölge merkezleri büyük şehirlerin boyutlarına kavuşmuştur. Kültepe, Alişar, Acemhöyük, Karahöyük-Konya ve Boğazköy gibi yerleşim yerlerinin büyümesinde, esas nedeni değişen politik, ekonomik ve sosyal faktörlerin oluşturduğu anlaşılmaktadır. Bu dönemde Suriye-Mezopotamya ile yapılan örgütlü ticaretin yoğunlaşması, Anadolu'yu bu bölgeden gelen kültürel etkilerin

yanı sıra, dini, edebi, endüstriyel ve sosyal alanlardaki değişimlere de maruz bırakmıştır. Anadolu'daki şehir devletlerinin kırsal kesimleri, saray idarelerinin kontrolü altındaki ticarete dayalı bu yeni ekonomik gelişmede sadece önemsiz bir rol oynamıştır. Bu saray idareleri aynı zamanda arazi kayıtları, arazilerin topluluğun belli kesimlerine tahsis edilmesi, kırsal kesimin vergilendirilmesi ve hukuki konuları da denetliyorlardı. Saray, çeşitli madenlerin çıkarılması, ithal ve ihraç edilmesi ve çeşitli alet ve silahların üretimi ve alım satımı gibi konuları içine alan endüstriyel üretime daha da doğrudan karışıyordu. Bu "saray ekonomisi" Anadolu'da belki de M.Ö. 3. binyılın ikinci yarısından itibaren var olmuştur.

Orta Tunç Çağı ticaret şehirlerinin ekonomik açıdan yaşadığı parlak dönem, Orta Anadolu'daki iç savaşların, sonunda politik istikrarsızlığa neden olduğu M.Ö. 18. yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Assurlu tüccarlar gittikten sonra, şehir devletleri herhalde önceki varlık düzeylerini koruyamamışlardır. Ayrıca bütün bölgede devam eden savaş ortamı, korunmasız yollarda kervanlarla mal taşınmasını tehlikeli bir girişim haline getirmiş olmalıydı.

Hitit şehirlerini, kendilerinden önceki Orta Tunç Çağı şehirleri gibi büyük yerleşim kümeleri değil, daha çok personel ve aileleriyle birlikte biçimsiz bir merkezî bürokrasinin hüküm sürdüğü politik, idari ya da kültsel merkezler olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Bu durum ve Hititlerin büyük bir tanrı topluluğu yaratması, tapınak personeli ve saraya tabi olanların sayısını arttırmış ve ekonomik açıdan bağımsız ve üretken aileler pahasına da olsa, şehir nüfusu bileşimini etkilemiş olmalıdır.

Hitit Krallığı'nın çöküşünün ardından, İç Anadolu'daki büyük şehir kümeleri sona ermiştir. Orta Demir Çağı'nın Phryg ve Lydia şehirleri bile, Son Tunç Çağı merkezlerinin boyutları ve görkemine ulaşamamıştır. Doğuda Urartu ve İç Anadolu'da Phrygia gibi yeni devletlerin ortaya çıkmasıyla, merkezî idarelerin çiftçiliği teşvik ettikleri anlaşılmaktadır. Phryg idare sistemi hakkında fazla bir şey bilmememize rağmen, önceki ve sonraki devlet idarelerinde olduğu gibi, kralın ülkenin sahibi olduğunu ve kraliyet ailesi, yüksek rütbeli askerler ve seçkin toplumun diğer sınıflarına tımar tahsis etme gücünü elinde tuttuğunu söyleyebiliriz. Çoğunlukla çoban aşiretlerin yaşadığı bir ülke olan Urartu'da da büyük ölçekli su tesisatları ve su kanallarının inşa edilmiş olması, devletin en fazla çiftçiliğe önem verdiğini göstermektedir. Anadolu'nun pek çok yerinde tarıma verilen önem, nüfusun büyük kesiminin köylü sınıfından oluşmasından anlaşılmaktadır. Gerçekten de, Anadolu'nun iç kesimleri, Ege ve Akdeniz bölgelerinde büyük kentlerin ön plana çıktığı Roma Dönemi ortalarına kadar, köy karakterli kalmıştır.

Köylerin kasaba ve kasabaların tekrar köy haline gelmesi Anadolu'da çok sık karşımıza çıkmaktadır. M.S. 5. ve 6. yüzyıllarda bile, Hellenistik ve Roma Dönemleri'nin eski metropolleri, devlet dini ve idare sistemindeki değişiklikler nedeniyle küçülmüştür. Kendi çıkarlarına göre tarım sektörü ekonomisini tekellerinde tutmalarına izin verilmediği için, özerk şehir kümeleri (*polis*) çökmüştür. Erken Hıristiyanlık Dönemi Anadolu'nun sosyal, kültürel ve dini yaşamına değişiklikler getirmiştir. Şehirlerin eski önemlerini kaybedip küçülmesine, parasal kaynakların dini ideolojiyle birleşmesi de eklenince, sık sık kamu yapıları ihmal edilmiştir. Kiliseye çevrilmeyen Roma tapınakları yıkılmış ya da yıkılmaya terk edilmiştir. Pagan bir kültürün gereksinimlerine cevap verdiği düşünülen amfitiyatrolar, hamam ve gymnasium gibi diğer yapılar da kullanılmamışlardır. Bizans Dönemi'nde polis kelimesi sadece Konstantinopolis'e atfedilmiş, diğer yerleşmelere ise kastron (kale) denmiştir.

ÖZERKLİK KAVRAMLARI

Hitit devletinin oluşumu, Hattuşa'yı büyük ve çok çeşitli etnik kökenlere sahip bir krallığın idari ve dini başşehri haline getiren politik hamleyle sonuçlanmış uzun bir tarihi sürecin ürünüdür. Hattuşa'da oturan Hitit monarşisi, kendini Hatti'deki politik, dini ve ekonomik alanları idare eden en büyük güç olarak kabul ettirmiştir.

Yaklaşık beş yüz yıllık tarihi boyunca Hitit Krallığı, doğrudan sosyo-ekonomik yansımaları olan birkaç yapısal değişiklikten geçmiştir. Yarı özerk alt krallıklar yaratması ve bunları kendine bağlaması sayesinde, her ne kadar politik örgütlenmesi federe bir devlet yapısına ait unsurlar içerse de, özellikle Yeni Krallık Dönemi'nde aslında bütün ülke ve kaynaklarının resmen krala ait olduğu haraca dayalı bir feodal devlet yaratılmıştır.

Yaklaşık iki yüzyıl süren Eski Hitit Krallığı, yerel devletlerin sık sık zorla birleştirildiği ve krallık sınırlarının batıda İç Anadolu'nun ötesine ve Güneydoğu Anadolu'da Fırat Havzası'na kadar genişlediği başlangıç evresini de içine almaktadır. Başlangıçta Hititlerin batıda Luwi'lerin oturduğu topraklar ve güneydoğuda Hurri hâkimiyetindeki Amik Ovası'nın bazı kesimlerini ele geçirerek elde ettikleri başarı, devlet örgütlenmesinin hâlâ ilk gelişme aşamasında olduğu dönemde, bu iki etnik grubun Hatti'nin politik ve dini etki alanlarına daha da fazla etki etmesine yol açmıştır.

"Büyük sülale" (*šalli haššatar*) olarak adlandırılan kral sülalesi, diğer sülaleleri sıkı kontrol altında tutmuştur. *Panku* ve *nakke*'nin Hitit idaresinde oynadığı rol, bu meclislerin aynı soydan gelen ve akrabalık ilişkileri olan saygın kişilere, politik güç ve ekonomik zenginlikten pay alma hakkının verildiği aşiret yapılarından yadigar kaldığını göstermektedir. Diğer tarafta, kraldan, büyük bir hanenin reisiymiş gibi davranması, tebaasının refahını düşünmesi (2BoTu 9 i 5 vd, iv 7 vd), içlerinde fakir ve hasta olanlara ekmek, su, merhem için yağ, kılık kıyafet ve sıcak ya da soğuktan yakınanlara barınak sağlaması beklenmiştir (Goetze 1964:25, dipnotlar 10-11). Kral, krallığa katılan yeni eyaletlerin idare yetkisini başta kendi ailesinden olan kişilere vermiştir.

Bir yüzyıldan bile daha az süren ve Orta Hitit Dönemi olarak bilinen ikinci tarihi evrede nüfusun esas olarak Hatti çekirdek bölgesinin batısı ve güneyinde yoğunlaşan Luwi'li kesimleri, İç Anadolu ve özellikle Hitit toplumunun seçkin kesimi arasında etkisini daha fazla hissettirmiştir (Goetze 1964:24). Bu dönemin tarihi ve arkeolojik kaynaklarda iyi belgelenmemiş olması, Eski ve Yeni Krallıklar'ın dini, kültürel ve bürokratik etki alanları arasındaki zıtlığı daha da belirgin hale getirmektedir.

Yeni Hitit Krallığı'nın iç ve dış politikaları Eski Krallık Dönemi'nde olduğundan çok daha farklıydı. Yeni Krallık Dönemi'nde feodalist kurumlar daha da yaygınlaşmış, ancak kralın sıkı sıkıya kontrol ettiği merkezî hükümet otoritesi zayıflamamıştır (Goetze 1964:31, dipnot 43). Kraldan aldıkları tımarlar sayesinde kraliyet ailesine dahil olan ve olmayan seçkinler ve onların akrabaları, kırsal sektör ekonomisinden gelir elde etme konusunda devlet mekanizmasının önemli bir parçası haline gelmişlerdir.[313]

Yeni Krallık Dönemi kralları, politik etkileri ve ekonomik çıkarlarını Kuzeybatı Suriye'ye doğru genişletmek için, Mitanni ya da Mısır gibi bölge süper güçlerine meydan okumaktan çekinmemişlerdir. Hitit hâkimiyet alanının Mitanni ve Kizzuwatna'ya doğru yayılmasıyla birlikte, Hurriler Hitit kültürü ve dininde giderek daha baskın hale gelmişlerdir. Sonuçta hüküm süren Hitit hanedanı, krallık ve kutsallık konularında eskisine oranla daha fazla Mezopotamya kavramlarının etkisinde kalmıştır. Hitit kralının kendisinden, onu doğrudan tanrılarla ilişkili bir konuma çıkaran "Güneşim" unvanıyla bahsetmesi, Hurriler aracılığıyla Mezopotamya düşüncelerinin benimsendiğini açıkça ortaya koymaktadır.

Yeni Krallık Dönemi'nde Hitit kralları, vasal devletlerle yapılan antlaşmalar yoluyla, idarelerindeki devletlerin kendilerine daha sıkı şekilde bağlanmaları politikasını başlatmışlardır.[314] Hükümdarlara iç işlerinde özerklik hakkı verilerek imzalanan antlaşmalar, aslında Hatti'nin ekonomik ve politik çıkarlarına hizmet edecek ve Hitit kralına gösterilen sadakati garanti altına alacak şekilde düzenlenmiştir. Bu tür antlaşmaların dili, çeşitli bölge ve eyaletlerde hizmet veren valiler

313 Akraba kökenli toplumların yapısı için bkz. Gailey ve Patterson 1988:79.

314 Bu devletler arasında Kizzuwatna, Şuppiluliuma tarafından fethedildikten sonra Mitanni ve II. Murşili döneminde Arzawa yer almaktaydı. Diğer vasal devletler arasında Azzi ve Hayaşa ve Nuhaşşe, Kinza, Amurru ve Suriye'de Ugarit sayılabilir (Korošec 1931, 1960).

için düzenlenen Kral Talimatnameleri'nden çok da farklı değildi. Bu görevler, Hititli saygın kişilere, yüksek rütbeli askeri görevlilere ve hatta krala sadakat yemini eden mahkeme memurlarına dahi veriliyordu (von Schuler 1957). Görevlerini yerine getirme konusunda büyük özgürlük tanınmasına rağmen, valiler hainliğin ciddi şekilde cezalandırılacağını biliyorlardı. Anadolu dışındaki devletlerle imzalanan "kardeşlik" (*AHUTU*) ve "barış" (*ŠALAMU*) antlaşmalarının sonsuza kadar bağlayıcı olması beklenmiştir. Ancak uygulamada bunlar sadece bozuluncaya kadar geçerli olmuştur (Goetze 1964:31). Bu tür antlaşmalar, Hitit kralına baş hükümdar olarak gösterilen saygının düzenli olarak teyit edilmesi, savaşlarına katılınması ve yıllık bir haraç ödenmesini gerektirmiştir. Bunun karşılığında Hitit kralları, vasallerini dış güçlere karşı koruma görevini üstlenmişlerdir. Bu antlaşmalar, özellikle hükümdarın öldüğü zamanlarda yenileniyordu.

Kuzeybatı Suriye'deki Hitit politik ve ekonomik çıkarlarının yayılmasından sonra, Hitit kraliyet ailesi, Hititli tüccarların ticari faaliyetlerinde daha fazla rol oynamış ve böylece sarayın ticaretteki tekeli artmıştır. Bu durum, Hitit kralları ve Doğu Akdeniz devletlerinin kralları arasında yapılan karşılıklı antlaşmalarda ülkeleri dışında bulunan tüccarlara (*TAMKARU*) nasıl davranılması gerektiğini gösteren maddelerden açıkça anlaşılmaktadır (Heltzer 1988:14, dipnotlar 35-36).

SOSYAL TABAKALANMA

Hatti ve Kuzeybatı Suriye'deki vasal devletlerde yaşayan, krallığa bağımlı olanlar ve ekonomik açıdan bağımsız tebaanın sosyo-ekonomik konumları hakkında bazı ayrıntılar, Hitit kaynaklarının yanı sıra, M.Ö. 13. yüzyılda Hitit politik yörüngesinin parçaları olan Mukiş (Alalah), Emar (Meskene) ve Ugarit (Ras Şamra) kaynaklarından da öğrenilmektedir.

Resmi olarak Hitit toplumunun özgür ve köle olmak üzere iki temel kategoriye bölünmesine rağmen, ekonomik açıdan bakıldığında üç sınıf vardı.

1) Mülkünden elde ettiği geliri olan, ancak üretime faal şekilde katılmayan seçkin sınıfı.

2) Mülkleri olan ve kendi çıkarları doğrultusunda bağımsız ekonomik üretim yapan aileler ve şahıslar. Yakın Doğu'nun geri kalanında olduğu gibi Hatti'de de, ekonomik açıdan bağımsız bu kategoride sadece küçük toprak sahipleri değil, zanaatkarlar ve işleri karşılığında ücret alan kişiler de yer almıştır (Gelb 1972:83).

3) Mülkleri olmayan ancak bağımlı oldukları kişiler adına üretim yapan kişiler. Hitit toplumunda bu sınıf, sadece devlet için değil, ekonomik açıdan bağımsız olan kurumlar ve aileler için de çalışmıştır.

Serfe benzer sivil esirler, borçlu köleler ve köleleri içeren bu üçüncü grup, geniş anlamda Hitit toplumunun köle sınıfını oluşturmuştur. Kral hizmetinde çalışan hizmetçilerden bahsedildiğinde, "özgür" ve "köle" arasındaki fark, netliğini biraz kaybetmektedir. Uygulamada, bir kölenin hakları ve hareket özgürlüğü büyük ölçüde efendisinin konumu ve iyi niyetine bağlı olmalıydı. Hitit devleti, işin içine ekonomik faktörler karıştığında, köleler ya da sivil esirlerin sosyal açıdan yükselmelerine açıkça karşı gelmemiş ve kölelerin haklarını korumaya çalışmış, ancak özgür tebaanın sosyo-ekonomik konumunu korumaya özen göstermiştir. Eski Yunan-Roma dünyasında olduğu gibi, Hitit toplumunda bir kölenin sürekli bu konumda (örn. borçlu köle) kalmadığı örnekler de vardı.

Hitit toplumunun mülk ve üretim haklarına göre bu üç sınıfa bölünmesi, bazı farklar bulunmakla birlikte Eski Babil toplumundaki *AWILU*, *MUŠKENU* ve *WARDU* sınıflarıyla karşılaştırılabilir. *AWILU* sadece kasaba topluluklarının mülk sahibi üyelerinden değil, bu özgür insan sınıfına dahil olan devlet ve tapınak memurlarından da oluşmuştur (Diakonoff 1987:1-2). *MUŠKENU*'da toprak sahibi olmayan ancak saray ya da tapınak yararına hizmet verme yükümlülüğü karşılığında kendilerine toprak tahsis edilen daha düşük konumdaki tebaa yer alıyordu. *WARDU* terimi ise köle konumunu haiz tebaaya atfedilmişti. Sosyo-ekonomik açıdan bakıldığında, Hatti'nin

köle sınıfı Eski Babil'deki *MUŠKENU* ve *WARDU* arasına yerleştirilebilir. Hatta bunlardan bazıları kabaca, arazi parselleri, evler ve taşınabilir mülk sahibi olmalarına izin verilen Yeni-Babil köleleriyle karşılaştırılabilir (Dandamayev 1972:35). Akhemenid döneminde genel olarak büyük toprak sahipleri, yıllık vergi ve yaptıkları diğer işlerden belli bir yüzde ödemeleri şartıyla, köleleri ekonomik açıdan bağımsız çiftçiler haline getirme politikası uyguluyordu. Bu tür kölelerin kendi köleleri olabiliyor, para ödünç alıp verebiliyor ve sadece diğer kölelerle değil, efendileri de dahil olmak üzere özgür konumdaki diğer kişilerle de iş yapabiliyorlardı. Kendi mühürleri vardı ve sadece kendi mallarını kiralamak ve alıp satmakla kalmayıp, özgür borçluların mallarını da teminat olarak alabiliyorlardı. Hatta bazı köleler resmi memurluklara atanmış ya da özgür kişilerle evlenmelerine izin verilmiştir.

Anadolu'nun özellikle doğu ve güneydoğu illerini kapsayan kırsalında, toprak ağalarının arazilerinde yaşayan topluluklar içinde bu tür sosyal ayırımlar, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar var olmuştur.

TOPRAK İDARESİ

Hatti'de bütün topraklar resmen, baş ulusal tanrının temsilcisi olduğuna inanılan krala aitti. Yine de, uygulamada toprak ve ekonomik açıdan topraktan elde edilenler üç farklı kesim arasında bölünüyordu: Saray, tapınaklar ve bağımsız toprak sahipleri. Bu son gruba köyler ve iş gücüyle beraber büyük tımar sahiplerinin yanı sıra, ekonomik açıdan bağımsız çiftçiler de dahildi.

Yeni Hitit Krallığı döneminde tımarların boyutu büyümüş ve daha geç dönemlerdeki arpalık sisteminde olduğu gibi, krala verilen hizmetler karşılığında, gelirlerden kralın payına düşen de tımar verilen kişilere bahşedilmiştir. Küçük bağışlar yapılan kişiler içinde sadece kıdemli saray memurları, rahipler ve askeri memurlar değil, panku üyelerinin akrabaları (*pangawa hašatar*) da yer almıştır (Goetze 1963:126, 1964:26, dipnot 19). Arazinin kime ait olduğu, toprağı işleyenlerin ekonomik koşullarını gerçek anlamda etkilememiştir. Şahsen ya da topluluk halinde toprak sahibi olunması, hizmet ve vergi yükümlülüklerini getirmiştir.

Hellenistik Dönem'de olduğu gibi Roma Dönemi'nde de fethedilen topraklar kanunen, genellikle bir kısmını vatandaşlar arasında bölüştürülmesi için şehirlere bağışlayan devlete aitti. Böylece, vergi ve angarya yükümlülüklerinin yerine getirilmesi koşuluyla, her parsel kişilerin şahsi mülkü haline geliyordu. Bu uygulamalar, kralın, topraklarından elde edilen bütün gelirlerin gerçek sahibi olduğu kanununa uygun şekilde yapılmıştı.

M.S. 11. yüzyılda Bizans İmparatorluğu'nda var olan tımar sisteminin içeriği ve uygulanması, Hititlerde olduğundan çok farklı değildi. İmparatorlar, seçkinlere miras yoluyla intikal eden büyük tımarlar dağıtmış ve bu durum feodalizme ve sıradan çiftçilerin statüsünün serflere (*paroikoi*) indirgenmesine neden olmuştur. Daha küçük tımarlar ise geçim sağlama aracı olarak, orduya ve düşük mevkili memurlara verilmiştir.

Selçukluların fethettikleri yerlerde de toprakların sahibi devlet olmuş ve daha önce Bizans aristokrasisinin sahip olduğu şahıs toprakları feshedilmiştir. Sultanın ailesi ve hüküm süren sülaleye büyük topraklar tahsis edilmiştir. Selçuklu idaresi ve ordusunda çalışan yaklaşık 100.000 Türkmen'e daha küçük tımarlar (*ikta*) verilmiştir. Hitit döneminden beri hemen hemen değişmeyen, hizmet karşılığında toprak bağışları yapılması modeli, Osmanlı tımar sisteminde de devam etmiştir.

Ticari sistemde toprağa diğer mallar gibi fiyat biçilmiş, alınıp satılmış ve miras olarak bırakılabilmiştir. Hitit döneminden beri şahsa ait topraklara uygulanan bu sistem, günümüzde de devam etmektedir. Türkiye'de, sahibi ya da ailesi tarafından doğrudan işlenmeyen araziler, çoğunlukla bir ortakçılık düzenlemesiyle bir köylü ailesine kiralanmaktadır. Bazı yörelerde ortakçılığa, yarıcılık ya da Doğu Anadolu'da olduğu gibi marabacılık da denmektedir (Güriz 1974:87-90).

En fazla kullanılan sistemde, sahibi toprağı ve bazı durumlarda da aletler ve tohumu verir ve ortakçı da iş gücünü sağlar. Hasatı yapılan ürün, tohumu toprak sahibi ya da çiftçinin vermesine bağlı olarak, önceden yapılan anlaşmaya göre bölüşülür.[315]

Hatti ve diğer komşu devletlerde olduğu gibi, ekonomik açıdan bağımsız çiftçi topluluklarında çekirdek aile en küçük ekonomik birimdir. Bağımsız hanelerde, aile üyeleri ve evde oturan kölelerin tarım işleri için yetersiz kaldığı durumlarda, işçiler tutulmuştur. Köy dışında başka tarlaları ve meyve bahçeleri olan aileler, yeterli iş gücüne sahipseler bunları kendileri için işliyor ya da bir ortakçıya veriyorlardı. Büyük ailelerde, herhalde bu tür mülkler başka bir hane kurulması için yeterli bir neden oluşturuyordu. Ancak yeni hanedeki aile üyelerinin *šahhan* ve *luzzi* yükümlülüklerinden muaf tutulmamaları nedeniyle, bu uygulamanın bazı dezavantajları da vardı.

Daha sonraki dönemlerde, küçük toprak sahipleri, esas olarak ailelerindeki iş gücüne dayanmaya devam etmişlerdir: Roma'da *caput*, Bizans'ta *oike* ve Osmanlı'da *hane*. En azından, tercihen öküz olmak üzere hane başına bir çift koşum hayvanı da edinmişlerdir (Roma'da *jugum*, Bizans'ta *zeugarion* ve Osmanlı'da *çift*). Roma'da *colonus*, Bizans'ta *paroikos* ve Osmanlı'da *raiyet* olarak adlandırılan sıradan köylü sınıfı, devletin önemli bir varlığı olarak algılanmaya devam etmiştir. Aslında, lonca sisteminin bir şehrin en önemli kurumu olarak algılanması gibi, aileye dayanan tarımsal iş gücü de tarımsal üretim ve kırsal toplumun temeli olarak kabul edilmiştir.

Roma ve Bizans idarelerinde olduğu gibi, Anadolu'da tarıma büyük öncelik verilmesi, şehir merkezleri çevresinde ve gelişmiş bir yol ağı üzerinde yoğun şekilde köyler, küçük köyler ve çiftlikler oluşmasına yol açmıştır. Sonuç olarak, şehir nüfusu ve köylüler arasındaki sınıf farkı daha da büyümüştür. Anadolu'da köylü sınıfının konumu Hitit döneminden beri çok az değişmiştir. Aslında, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kadar Anadolu'nun pek çok yerinde tarım, beyler ya da ağalara babalarından resmi bir belge olmaksızın miras kalan araziler üstüne kurulu bir feodal sistem halinde örgütlenmişti.

GÖÇEBELER VE DEVLET

Anadolu'nun belli bölgelerinde doğal çevre, hem çoban hem de tarım stratejileri için ideal koşullar sağlamıştır. Büyük göçebe aşiretler bu bölgeleri işgal ettiklerinde, ya birbirini tamamlayan ekonomik unsurlar halinde etkileşen çoban ve tarım gruplarına ayrılmış ya da göçebe-çoban yapıyı koruyarak yerli yerleşik topluluklarla birbirlerini etkilemişlerdir. Güneydoğu Anadolu ve özellikle Suriye-Mezopotamya'da aşiretler ya da aşiret beylikleri sık sık merkezî devletlerin yanı sıra var olmuş ve kültürel kimlikleri ya da sosyo-ekonomik yapılarını kaybetmeksizin en azından 4000 yıl boyunca onlarla etkileşmişlerdir. Barışçıl etkileşim, bazı aşiretlerin krallıkları fethetmeleri ve hatta yeni devletler kurmalarının önüne geçememiştir (Woods 1976). Göçebe topluluklar arasında, sürekli hareket halinde olma düzeni sadece politik ve çevresel istikrarsızlık nedeniyle değil, sürekli yerleşmenin değişen dokusu nedeniyle de değişime uğrar. Göç düzenlerindeki köklü farklılıklar, aşiretlerin birleşmesine ve zorla arazi elde edilmesine yol açmıştır. Orta Asya bozkırlarında aşiret savaşları, geniş konak yerlerinde yaşayan büyük ve sıkışık göçebe grupların oluşmasına neden olmuştur.[316] Bu gelişmeler sık sık korkunç çevresel sorunlara yol açmıştır. Sel-

315 Toprak sahibi ya tohumu karşılar ya da ürün bölüşülmeden tohumluk miktarı içinden alır. Toprak sahibi ve ortakçının tohumu yarı yarıya verdiği örnekler de vardır. Bazı bölgelerde toprak sahibi çift sürme için gereken hayvanları da verir. Toprak kalitesinin daha kötü olduğu doğu ve güneydoğu bölgelerinde, toprak sahibinin kendine aldığı pay, üçte bire ve hatta onda bire kadar düşebilir (Güriz 1974:89). Doğu Anadolu'da bazen bunun tam tersine ortakçının ürünün üçte birini aldığına da rastlanmaktadır (Beşikçi 1969:93-94). Bütün bu ortakçılık çeşitleri Anadolu'da, en azından M.Ö. 2. binyıldan başlamak üzere, çağlar boyunca uygulanmaktadır.

316 Anlaşılan göçebe hanelerin bazıları, üstü kapalı yük arabalarında (*kibitka*) yaşamıştır. Herodotos'un (IV:119) Avrasyalı göçebelerin ev olarak kullandıkları arabaları tasvir etmesi, buna benzer bir şeyin Avrasya bozkırlarında iki yüzyıl önce var olabileceğine işaret etmektedir. Bkz. Vainshtein 1980:9, 99-100.

çuklu ve Osmanlı dönemlerinde, hayvanlarıyla beraber büyük aşiret oluşumlarının yoğunlaşması, otlakların çabucak tükenmesi ve zengin otlakları olan başka alanlara yeni göçler başlatılmasına neden olmuştur. Ancak bir devletin sınırında yaşayan büyük göçebe bir aşiretin kırsal kesimin ekonomik istikrarı için bir tehdit unsuru oluşturması halinde, ya ülke sınırlarına doğru itilmiş ya da küçük gruplar halinde oturmaya zorlanmışlardır. Osmanlı idaresi Anadolu'daki uzlaşmaz aşiret gruplarıyla başa çıkabilmek için bu çözümü benimsemiş ve arazi dağıtılan aşiretleri yerleşik düzene geçmeye ikna etmeye çalışmıştır. Bu politika, sadece güvenlikle ilgili kaygılar nedeniyle değil, yoğun tarımın, ancak kırsal kesimin tamamen yerleşik düzene geçirilmesi ile başarılabilecek hedefler olan ekonomik istikrar ve refah için önemli olduğu bilinciyle de uygulanmıştı. Bu sayede neredeyse tamamen göçebe olan Yörük ve Türkmen aşiretleri ve boyları, kitleler halinde, kimi zaman zor kullanılarak yerleşik düzene geçmeye ikna edilmişlerdir.[317] Aile birlikleri halinde yerleştirilen gruplar, çok küçük köyler oluşturmuşlardır. Bu gruplar için tarıma ağırlık verilen tamamen yerleşik yaşam tarzını benimsemek çok uzun zaman almış ve içlerinden verimli alüvyon ovalarına yerleşenler yazın yaylacılık yapmışlardır. Göçebe yaşam tarzlarını sürdürmekte ısrar edenler ise, tarıma uygun olmayan daha izole habitatlara çekilmiş ve kendilerine yüksek irtifalı alanlarda zengin otlakları ve ormanları olan araziler verilmiştir.

Tarihte belgelenen göçebeler daha önceden yerleşilmiş bölgeleri istila ettiklerinde, bunu mutlaka yerleşmek amacıyla değil, daha çok tercihen büyük yerleşim kümeleri arasındaki otlakları garantiye almak için yapmışlardır. Bu tür sabit bölge çoban göçebeliğinde, mevsimlik grup göçü yerleşim kuşağı dahilinde ya da kenarında yer alan kuşatılmış alanlar yaratır. Göçebelerin sosyo-ekonomik açıdan kırsal sektöre dahil olması, bunun getirdiği sonuçlardan biridir. Örneğin, Mari Krallığı'nda sabit bölge göçebeliği yapan göçebe aşiretlerin (*NAWUM*), Cezire Ovası'nda yer alan kasabaların çok yakınında yaşamalarına izin verilmiştir. Mari'deki Hana örneği, bazen aşiretlerin nasıl devlet düzeyindeki toplumlarla bütünleştiklerine dair güzel bir örnek teşkil etmektedir (Rowton 1974:23, dipnot 1).[318] Mari hükümdarları, bağımsız bir politik temel kurmamaları şartıyla, aşiret reislerine böyle bir ayrıcalık tanımış ve böylece onları kendi bünyelerine katma sürecini hızlandırmışlardır.

Etnik ve kültürel bağlar olmaksızın, yerleşik ve göçebe gruplar arasındaki yakın ilişki Anadolu'da sık karşımıza çıkmaktadır. Selçuklu idaresi ya da daha sonra Moğol istilası döneminde, Orta Asyalı göçebeler ve çiftçiler Transkafkasya ve Doğu Anadolu'ya nüfuz ettiklerinde, konak yerleri ve köylerini başlangıçta yerleşim kuşaklarının sınırında kurmuşlardır. Doğal olarak bu tür gelişmeler - özellikle büyük şehir merkezlerinin yakınında yer alan daha iyi korunaklı bölgelerin güvenliği için izole köylerin terk edilmesi gerektiğinde - bölgesel yerleşme dokusunda değişiklikler yaratmıştır.

KANUN VE NİZAM ÇÖKTÜĞÜNDE

Anadolu'da belgelenen ilk politik istikrarsızlık dönemi, M.Ö. 18. yüzyılın ortalarına tarihlenmektedir. Anitta'nın İç Anadolu prensliklerini birleştirme girişimi, Assur Ticaret Kolonileri'nin refah dönemine son vermiştir. Bu olayların doğudaki bölgeleri bile etkileyen yankıları olmuştur. Anadolu ve Assur arasında gidip gelen kervanlar, korunmasız ticaret yolları üzerinde iş yapmaya devam etmeyi tehlikeli bulmuş olmalıydılar. Bu ortamı, Geç Osmanlı Dönemi'nde Türkiye'nin

317 18. yüzyıl sonlarında başlatılan Yörük ve Türkmen aşiretlerinin yerleştirilme hareketi, bir sonraki yüzyılda giderek yoğunlaştırılmıştır.

318 Sabit bölge göçebeliği mekanizması ve M.Ö. 2. binyıl Mezopotamya medeniyetinin gelişmesi üzerindeki etkileri hakkında farklı görüşler ve açıklamalar için bkz. Rowton 1974:16-21, dipnot 2; Klengel 1972:206-213. Diğer yanda, Assur'da göçebe grupların yerleşmelerin yakınına serbestçe girmelerine izin verilmemiştir (Rowton 1967a:119).

güneydoğu illerinde var olan durumla karşılaştırmak mümkündür. Merkezî hükümet, otoritesini göstermekte güçlük çekince, başıboş gezen Arap ve Türkmen aşiretlerine ait güruhlar, korunmasız yollarda gidip gelen tüccarlara saldırmış ve taşıdıkları değerli malları yağmalamışlardır (Lloyd 1980:52-53).

Devlet sisteminde ikinci büyük kopukluk, Hitit Krallığı'nın ani çöküşünün Anadolu politik tarihinde önemli bir bölümün kapanmasına neden olduğu, M.Ö. 12. yüzyılın başında ortaya çıkmıştır. Bu olay, sadece şehirdeki seçkinler ve Anadolu toplumunun meslek sahibi sınıfları için değil, köylü sınıfı için de ciddi sosyo-ekonomik sorunları beraberinde getirmiştir. Hitit devletinin çökmesine yol açan nedenler, hâlâ tam olarak anlaşılamamıştır. Ancak, krallığın toprak bütünlüğünü koruyan askeri gücün sarsılmasına birden fazla faktörün katkıda bulunduğu düşünülmektedir. M.Ö. 13. yüzyılın sonlarında, doğu, kuzey, güney, güneybatı ve batısındaki düşmanları ve komşularıyla hiç bitmeyen anlaşmazlıklar, muhtemelen, büyük bir alana yayılan politik sınırlara konuşlandırılan Hitit ordusunu yıpratmıştır. Bu durum, Hattuşa da dahil olmak üzere, İç Anadolu'nun kuzeyindeki başlıca kasabaları, kıtlıkların kırsal ekonomiyi zayıflattığı bir dönemde, amansız Kaşka saldırılarına maruz bırakmış olmalıydı. Ayrıca, bu dönemde Hattuşa'daki krallık hanedanının son kralı olan II. Şuppiluliuma'nın, Muwatalli ve tahta çıkmasından kısa bir süre sonra bertaraf edilen oğlu Urhi-Teşub döneminde atılan politik hoşnutsuzluk tohumlarını ortadan kaldırmayı başaramadığı anlaşılmaktadır. Urhi-Teşub'un amcası III. Hattuşili tarafından tahttan indirilmesinin ardından, Hitit hanedanındaki bölünme Kurunta ve IV. Tudhaliya döneminde de devam etmiştir. Tarhuntaşşa bağımlı hanedan krallığı ve Hatti arasındaki iç sürtüşme, hiç şüphesiz politik birliği ve hanedanda bir zamanlar var olan tam sadakati sarsmıştır. Hitit kralları krallık dahilindeki bütün düşmanları ortadan kaldırıp yerel hanedanları tamamen lağvettikten sonra, onları Kizzuwatna'da yaptıkları gibi, valiler başkanlığındaki eyaletler halinde idare etmiş olsalar dahi, Hitit devletinin daha uzun bir süre var olduğu konusu oldukça şüphelidir. Doğu ve batısında yer alan çok sayıda küçük devletlerle vasal antlaşmalar yapma şeklindeki Hitit politikası, büyük kriz dönemlerinde bu devletlerin sadakatine her zaman güvenilemiyeceği için politik bir yanlış hesap olmalıydı. Bir seçenek olarak toprakların tamamen ilhak edilmesi ve mutlak idare, valilere geniş politik ve askeri yetkiler veren bir devlet örgütünü gerektirirdi. Böyle bir durumda, Muwatalli döneminde olduğu gibi, hiçbir kral, krallık kanı taşıyan güçlü ve popüler bir valinin sadakatinden emin olamazdı.[319]

Hatti'de, kıtlıklara yol açan verimsizliğin de bozulan politik istikrarda payı olabilirdi. M.Ö. 13. yüzyılın ikinci yarısında, birkaç yıl boyunca birbirini takip eden kıtlıklar ve üretken bir meslekleri olmayan çok sayıda saray bağımlısını besleme gereksinimi, toplumu içten zayıflatan ekonomik krizi daha da tırmandırmış olabilirdi. O dönemde Hitit sarayının çok sayıda saray hizmetlisi, bağımlı asker ve tebaaya erzak dağıtma zorunluluğu nedeniyle, Mısır'dan tahıl getirtilmesi de sorunu çözememiştir. Anadolu'nun yarı kurak bölgelerinde tarım ekonomisini etkileyen ve sıklıkla tekrarlanan iklim bozuklukları, devlet düzeyindeki yerel sosyo-ekonomik çatıların çökmesine ve yeniden ortaya çıkan aşiret toplumlarının geçici olarak ya sabit bölge göçebeliği ya da yaylacılık üzerine kurulu yerleşik düzen hayvancılığına dayanan çobanlık ekonomisine daha fazla ağırlık vermelerine yol açmış olabilir. Bu tür kriz ortamlarında tarım üretimi, küçük ölçekli topluluk girişimlerinin yürüttüğü daha geleneksel şekline geri dönmüş olmalıdır. Özellikle Hatti'nin dağlık sınır bölgelerindeki kırsal topluluklar, herhalde kasaba topluluklarına oranla bu yeni koşullara daha kolay ayak uydurmuşlardı. Belki de, yeni geçim yöntemleri arayışındaki kasaba topluluklarının bazıları, politik boşluktan daha az etkilenen bölgelere doğru göç ederken, diğerleri de yeni çiftlikler ve köyler kurmuşlardı.

319 Kardeşi III. Hattuşili sorunlu Hakpiş bölgesi idaresine atandığında, emrindeki büyük ordu kıtası sayesinde yeğeni Urhi-Teşub'u (III. Murşili) tahttan indirmiştir.

Bu geçmişe karşın, M.Ö. 12. yüzyılın başında kuzeybatıdan gelen Deniz Kavimleri Anadolu'yu ve sonradan da Kuzeybatı Suriye'yi alt üst etmiştir. Bu istila kuzeyden sürekli Kaşkalıların saldırdığı ve kıtlığın getirdiği açlığın Hatti'yi ve belki de Güneydoğu Avrupa'yı etkisi altına aldığı bir dönemde gelmiş[320] ve Anadolu'daki geleneksel geçim tarzlarını önemli ölçüde değiştirmemiş olsa bile, yeni bir politik istikrarsızlık ve kültürel karışımın habercisi olmuştur.

Tarihte, kriz ortamlarında taşıma kapasitesi ve yaşam koşulları bozulduğunda, yeni topraklar arayan toplulukların ya zaten var olan ya da yeni yaratılan aşiret çatıları altında örgütlendikleri gözlemlenmiştir. Yeni topraklara yerleştiklerinde aşiretler, her birinin kendi aşiret topraklarını kurduğu Galatlar ve Selçuklularda da olduğu gibi, genellikle daha küçük gruplara bölünmüşlerdir. Aşiret gruplarının çok fazla yayılmaları halinde, asimilasyon ve aşiret kimliğinin kaybedilmesi tekrar bölünülmesine yol açabilir.[321]

Belirsiz politik koşullar altında, yerleşmeyi ilk olarak açık alüvyon ovaları ve geniş nehir vadilerinde yaşayan savunmasız topluluklar terk etmiştir. Hükümet savunmasından yoksun olan bu topluluklar, göçebe ve eşkıya grupların yağmalarına en fazla maruz kalırlar. Osmanlı kırsalını yerle bir eden Celali ve Levend yağmaları sırasında da böyle olmuş ve ekili araziler çorak topraklar haline gelmiş ve otlaklarda ot kalmamıştır. Yollar, tıkanan su kanalları tamir edilmeyip, tarlalar ekilmeden bırakılınca, bütün kırsal ekonomi altyapısı çökmüştür. Bu dönemde çoğu çiftçi izole derin dağ vadileri, dağ içi ovalar, yaylalar ve hatta dağlara göç etmiştir. Bunların çoğunun yazlık habitatlar olması nedeniyle, kriz ortamlarında mevsimlik yayla yerleşmelerinin bütün bir yıl boyunca kullanıldığı düşünülebilir. Ancak bu stratejinin uygulanması büyük toplulukların küçük aile ve kabile gruplarına bölünmesini gerektirmektedir. Politikanın sakin olduğu dönemlerde bile, sürülerine iyi otlaklar arayan ve yerleşik düzende çobanlık yapan küçük gruplar bu tür izole habitatlarda oturmuştur. Anadolu Selçuklu ve Osmanlı tarihi, devletin gücü azaldığında ortaya çıkan boşluğu, yerel hanedanlar ve aşiret liderliği üzerine kurulan feodal düzenlerin doldurduğunu açıkça göstermektedir.

Politik ve ekonomik açılardan bakıldığında, Anadolu'da Tunç ve Demir Çağlarında var olmuş devletlerin tarihi muhtemelen burada tasvir edilene benzeyen ve Yakın Doğu'nun diğer kısımlarında da rastlanan bir düzen izlemiştir. Bir devletin çöküşü öncesi ya da sonrasında, ordu da dahil olmak üzere idari ve dini kurumlar parçalanmıştır. Merkezî hükümetlerin ortadan kalkması ve hatta zayıflamasıyla, yarı göçebe özellik taşıyan bazı aşiret oluşumları bir alternatif niteliğinde ortaya çıkmış olabilirdi. Hitit devlet düzeninin çökmesinin ardından, belki de Anadolu'nun belli kesimlerinde tarım üretiminin örgütlenmesini, var olan ya da ortaya çıkan küçük yerel feodal devletler, onların yokluğunda da büyük aşiret yapıları üstlenmişti. Gerçekten de, merkezî devlet düzeni ortadan kalkınca, kırsal nüfustan vergi ve iş gücü toplanması konularında, özerk feodal yapıların merkezî hükümetin yerini aldığı bilinmektedir.[322]

320 Tarihte bu ya da Kimmerler ya da İskitler'in gerçekleştirdiği büyük istilalar (Durmuş 1997) Anadolu'daki politik kriz ya da boşluk dönemleriyle çakışmıştır. Örneğin, çok daha geç bir dönemde, 1071 yılında Selçukluların bozguna uğratmasından sonra Doğu Anadolu'da Bizans devlet otoritesinin çöküşü politik bir krize neden olmuş ve göçebe Türkmen grupları iç kesimlerdeki yerleşim görmüş bölgelere nüfuz ederek bu durumdan faydalanmışlardır.

321 12. ve 13. yüzyıllardaki Türk ve Moğol göçebe istilalarının ardından, Anadolu ve İran'daki çoban göçebelerin çoğu giderek sosyoekonomik açıdan daha istikrarlı bölgesel sistemlerin bir parçası haline gelmişlerdir (Planhol 1959; Redman ve diğ. 1978:120-121; Woods 1976).

322 Feodalizm hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Gailey ve Patterson 1988:79-80.

KAYNAKÇA

Acar, E. 1996. Housing and settlement in Anatolia: from prehistoric ages to the end of the Bronze Age. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective*. İstanbul. s. 380-394.

Adams, R. McC. 1974. The Mesopotamian social landscape: A view from the frontier. In: Moore, C. B., ed. *Reconstructing Complex Societies*. (Annual of the American Schools of Oriental Research 20) Chicago. s. 1-11.

Adontz, N. A. 1946. *Histoire d'Armenie. Des Origines du Xe au VIe Siecle av. J.C.* Paris.

Adontz, N. A. 1970. *Armenia in the Period of Justinian. The Political Conditions Based on the Naxarar System*. Lisbon.

Aerts, E. ve Klengel, H., eds. 1990. *The Town as Regional Economic Centre in the Ancient Near East*. Louvain.

Ainsworth, W. 1840. Journey from Angora to Birehjik. *Journal of the Royal Geographic Society* 10:275-340.

Ainsworth, W. 1842. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea and Armenia*. Vol. 1. London.

Akay, I. H. 1935. *Çepniler Balıkesirde*. (Balıkesir Halk Evleri Neşriyatı No. 4) Balıkesir.

Akdağ, M. 1963. *Butuk Celali Karışıklıkların Başlaması*. Erzurum.

Akın, G. 1996. Two historical house types from the traditional architecture of eastern and southeastern Anatolia: Houses with corbel and lantern roofs. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective*. İstanbul., s. 248-256.

Akşit, İ. *Roma İmparatorluk Tarihi* (193-395). İstanbul.

Akurgal, E. 1983. *Alt-Smyrna I, Wohnschihten und Athenatempel*. Ankara

Akurgal, E. 1996. Housing, settlement and urban planning in western Anatolia (3000-30 BC). In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective*. İstanbul. s. 122-145.

Akyurt, M. I. 1998. *M.Ö. 2. Binde Anadolu'da Ölü Gömme Adetleri*. Ankara.

Alagöz, C. A. 1938. *Sur la transhumance en Anatolie, particulierement nord d'Ankara*. (Comptes Rondus de Congres International de Geographie) Amsterdam. s. 5-10.

Alagöz, C. A. 1939. *Türkiye'de Yaylacılık Araştırmaları*. Ankara.

Algaze, G. 1989. The Uruk expansion. *Current Anthropology* 30:571-608.

Algaze, G. 1990. *Town and Country in Southeastern Anatolia, II*. Chicago.

Algaze, G. ve diğ. 1991. The Tigris-Euphrates archaeological reconnaisance project: A preliminary report on the 1989-1990 season. *Anatolica* 17:175-240.

Algaze, G. ve diğ. 1992. Şanlıurfa Museum/University of California excavations and surveys at Titriş Höyük, 1991. A Preliminary Report. *Anatolica* 19:33-60.

Algaze, G. ve diğ. 1995. Titriş Höyük, A Small EBA urban center in SE Anatolia. The 1994 season. *Anatolica* 21:13-64.

Algaze, G. ve diğ.1996. Late EBA urban structure at Titriş Höyük, southeastern Turkey. The 1995 season. *Anatolica* 22:129-143.

Alkım, U. B. ve diğ. 1988. *İkiztepe I. The First and Second Seasons of Excavations. 1974-1975*. Ankara.

Allen, W.E.D ve Muratof, P. 1953. *Caucasian Battlefields*. Cambridge.

Alp, S. 1951. Die Soziale Klasse der NAM.RA-Leute. *Jahrbuch für Kleinasiatische Forschung* 1:113-135.

Alp, S. 1980. Die Hethitischen Tontafelendeckungen auf dem Maşat Höyük. *Belleten* 44:25-29.

Alp, S. 1991. Die Verpflichtungen *sahhan* und *luzzi* in einem Maşat Brief. *Orientalia* 59:107-113.

Alpman, A. 1977. M.Ö. XX-XII Yüzyıllarda Anadolu'da Evlatlık Alma Müessesesi. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi 28:317-323.

Alpöge, A. 1971. *Anonymous Architecture in the Keban Region.* (Keban Project 1969 Activities) Ankara. s. 135-138.

Altınay, A. R. 1930. *Anadolu'da Türk Aşiretleri.* İstanbul.

Andrews, P. A. 1981. Das Türkmenische Zelt. *Halı* 4:109-117.

Andrews, P. A., ed. 1989. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden.

Andrews, P. A. 1989a. Abdal. In: Andrews, P. A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 435-436.

Andrews, P. A. 1989b. Tatars: Nogay, Kirim, Özbek Tatar. In: Andrews, P. A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 442-453.

Angel, J. L. 1968. Human remains at Karataş. *American Journal of Archaeology* 72(3):260-264.

Angel, J. L. 1969. The bases of palaeodemography. *American Journal of Physical Anthropology* 30: 422-437.

Angel, J. L. ve Bisel, S. C. 1986. Health and stress in the Early Bronze Age population. In: Canby, J.V. *et al.*, eds. *Ancient Anatolia: Aspects of Change and Cultural Development.* Madison. s. 12-30.

Archi, A. 1968. Sulla formazione del testo leggi Ittite. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 9:54-89.

Archi, A. 1973. Bureaucratie et communautes d`hommes libre dans le systeme economique Hittite. In: Neu, E. and Christel, R., eds. *Festschrift Heinrich Otten.* Wiesbaden. s. 17-23.

Archi, A. 1977. Il "Feudalismo" Ittita. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18:7-18.

Archi, A. 1979. L'humanite des Hittites. In: Masson, E., ed. *Florilegium Anatolicum. Melanges Offerts a Emmanuel Laroche.* Paris. s. 37-48.

Archi, A. 1982. About the organization of the Eblaite state. *Studi Eblaiti* 5:201-220

Archi, A. 1984. Anatolia in the second millennium B.C.E. In: Archi, A., ed. *Circulation of Goods in Non-Palatial Context in the Ancient Near East.* (Incunabula Graeca 82) Rome. s. 195-206.

Archi, A. 1992. The city of Ebla and the organization of its rural territory. *Altorientalische Forschungen* 99:24-28.

Archi, A. 1993. How a pantheon forms. The cases of Hattian-Hittite Anatolia and Ebla of the 3rd millennium B.C. In: Janowski, B. *et al.*, eds. 1993. *Religiongeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament.* (Orbis Biblicus et Orientalis 129) Fribourg. s. 1-18.

Archi, A. and Klengel, H. 1980. Ein hethitischer Text über die Reorganization des Kultes. *Altorientalische Forschungen* 7:143-157.

Astour, M. 1972a. Hattusilis, Halab and Hanigalbat. *Journal of Near Eastern Studies* 31:102-109.

Astour, M. 1972b. The merchant class of Ugarit. In: Edzard, D. O., ed. *Gesellschaftklassen im Alten Zweitstromland und in den Ungrenzenden Gebieten.* (18th Rencontre Assyriologique Internationale) Munich. s. 11-26.

Astour, M. 1978. Les Hourrites en Syrie du nord. Rapport Sommaire. *Revue Hittite et Asianique* 36:1-22.

Aswad, B. 1971. *Property control and social strategies in settlers in a middle eastern plain.* (University of Michigan Anthropological Papers 44) Michigan.

Aurenche, O. 1984. Architecture et Société: Les données de l'ethnoarchaeologie. In: Aurenche, O., ed. *Nomades et Sedentaires: Perspective Ethnoarchaeologique.* (Edition Recherche sur les Civilisation, Memoir No. 40) Paris. s. 11-18.

Aurenche, O. 1996. Famille, fortune, puvoir et architecture domestique dans les villages du Proche Orient. In: Veenhof, K. R., ed. *Houses and Households in Ancient Mesopotamia.* İstanbul. s. 1-16.

Aurenche, O. ve diğ. 1997. Villages Engloutis. Enquête Ethnoarchéologique à Cafer Höyük (*Vallée de l'Euphrate*). Paris.

Aydemir, I. 1973-1975. Türkiye Çerkesleri. Kafkasya Dergisi 47:39-48.

Baird, D. 1997. *Late Pleistocene to Early Holocene Settlement in the Konya Plains.* (Transactions of the Colloque International-Anatolian Prehistory on the Crossroads of Eurasia and Africa. 28 April-3 May) Liege.

Baker, H. D. ve diğ. 1995. Kilistepe 1994. *Anatolian Studies* 45:139-191.

Balaman, A. R. 1982. *Te-Ve Köyü Genel Etnografyası.* İzmir.

Balkan, K. 1957. *Letter of King Annum-Hirbi of Mama to King Warshama of Kanish.* Ankara.

Bammer, A. 1986/1987. Ephesos in der Bronzezeit. *Jahresheften des Österreichischen Archäologischen Institutes* 57:1-38.

Bammer, A. 1996. The relationship between the tent and the Anatolian house. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul. s. 234-247.

Barnett, R. D. 1975. Phrygia and the Peoples of Anatolia in the Iron Age. In: Edwards, I. E. S. *et al.*, eds. *The Cambridge Ancient History II: 2A.* Cambridge. s. 417-442.

Bartel, B. N. 1975. *Mortuary Practice in Early Bronze Age Anatolia: An Example of Situational Explanation.* Ann Arbor.

Bartl, K. 1995. Some remarks on the Early Iron Age in eastern Anatolia. *Anatolica* 21:205-212.

Barth, F. 1953. *Principles of Social Organization in Southern Kurdistan.* Oslo.

Barth, F. 1961. *Nomads of South Persia: The Basseri Tribe of the Kamesh Confederacy.* Boston.

Barth, F. 1966. *Models of Social Organization.* London.

Barth, F. 1969. *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference.* Boston.

Basilov, V., ed. 1989. *Nomads of Eurasia.* Seattle.

Bates, D. G. 1971. The role of the state in peasant-nomad mutualism. *Anthropological Quarterly* 44:109-131.

Bates, D. G. 1972. Differential accesss to pasture in a nomadic society: The Yörük of south-eastern Turkey. In: Irons, W. G. ve Dyson-Hudson, N., eds. *Perspectives on Nomadism.* Leiden. s. 48-59.

Bates, D. G. 1973. *Nomads and Farmers: A Study of the Yörük of Southeastern Turkey.* (University of Michigan Anthropological Papers No. 52) Michigan.

Bates, D. G. 1974. Shepherd becomes farmer. A study of sedentarization and social change in southeastern Anatolia. In: Benedict, P. *et al*., eds. *Turkey: Geographic and Social Perspectives.* Leiden. s. 92-133.

Bates, D. G. 1980. Yörük settlement in south-east Turkey. In: Salzman, P.C., ed. *When Nomads Settle:Process of Sedentarization as Adaptation and Response.* New York. s. 124-139.

Bates, D. G. 1983. *Peoples and Cultures of the Middle East.* New Jersey.

Bates, D. G. ve Lees, S. H. 1977. The role of exchange in productive specialization. *Archäologischer Anzeiger* 79:824-841.

Batto, B. F. 1980. Land tenure and women at Mari. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 33:209-239.

Bayram, S. ve Çeçen, S. 1997. The institution of slavery in ancient Anatolia in the light of new documents. *Belleten* 60(229):605-630.

Bazin, M. 1989. L'habitat rural dans la vallée de l'Euphrate a l'est de Malatya (Turquie). *Journal Asiatique* 277:19-46.

Bazin, M. 1991. Le pays de Taşeli (Cilicie Trachee):Les apports de la geographie actuelle a la comprehension de l'occupation antique. *De Anatolia Antiqua* 1:242-251.

Beal, R. H. 1986. The history and date of the Sunassura Treaty. *Orientalia* 55:424-445.

Beal, R. H. 1988. The GIS TUKUL institution in Second millennium Hatti. *Altorientalische Forschungen* 15:269-305.

Beal, R. H. 1992a. *The organization of the Hittite Military.* Heidelberg.

Beal, R. H. 1992b. The location of Cilician Ura. *Anatolian Studies* 42:65-73.

Beal, R. H. 1993. Kurunta of Tarhuntassa and the Imperial Hittite mausoleum. *Anatolian Studies* 43:29-39.

Bean, G. E. ve Mitford, T. B. 1970. *Journey in Rough Cilicia, 1964 - 1968.* (Denkschriften der Österreichische Akademie der Wissenschaten in Wien. Phil.- Hist. - Klasse, 102) Vienna.

Beck, L. 1980. Herd owners and their hired shepherds: the Qashga'i of Iran. *Ethnology* 19:327-352.

Beckman, G. 1982. The Hittite assembly. *Journal of the American Oriental Society* 102:435-442.

Beckman, G. 1983. Mesopotamians and Mesopotamian learning at Hattusa. *Journal of Cuneiform Studies* 35:97-114.

Beckman, G. 1986. Inheritance and royal succession among the Hittites. In: Hoffner, H. A. and Beckman, A., eds. *Kanissuwar. A Tribute to Hans G.* Güterbock *on his Seventy-fifth Birthday*. Chicago. s. 13-31.

Beckman, G. 1989. The religion of the Hittites. *Biblical Archaeologist* 52,2/3:98-108.

Beckman, G. 1995. Royal ideology and state administration in Hittite Anatolia. In: Sasson, J. M., ed. *Civilizations of the Ancient Near East. Vol. I.* New York. s. 529-543.

Behm-Blancke, M., ed. 1984. Hassek Höyük. *Istanbuler Mitteilungen* 34:31-111.

Behm-Blancke, M., ed. 1992. *Hassek Höyük. Naturwissenschaftliche Untersuchungen und litische Industrie.* Tübingen.

Behre, K-E. 1990. Some reflections on the anthropogenic indicators and the record of prehistoric occupation phases in pollen diagrams from the Near East. In: Bottema, E-N. and van Zeist, W., eds. *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape.* Rotterdam. s. 219-229.

Beldiceanu, N. and Beldiceanu-Steinherr, I. 1968. *Recerches sur la Province de Qaraman au XVIe Siecle.* Leiden.

Beldiceanu-Steinherr, I. 1976. Fiscalité et formes de possession de la terre arable dans l'Anatolie Pre-Ottomane. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 19:233-322.

Belli, O. 1989. *Van the Capital of Urartu.* İstanbul

Belli, O. 1994a. Urartian dams and artificial lakes recently discovered in eastern Anatolia. *Tel Aviv* 21:77-116.

Belli, O. 1994b. Urartian dams and artifical lakes in eastern Anatolia. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron*

Ages 3. (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 9-30.

Belli, O. 1995. Neue Funde Urartäischer Bewässerungsanlagen in Ostanatolien. In: Von Finkbeiner, U., *et al.* eds. *Beiträge zur Kulturgeschichte Vorderasiens. Festschrift für Rainer Michael Boehmer.* Mainz. s. 19-48.

Belli, O. 1997. *Urartian Irrigation Canals in Eastern Anatolia.* İstanbul.

Belli, O. 1999. *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu.* İstanbul.

Benninghaus, R. 1989a. Zur Herkunft und Identitat der Hemşinli In: *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s:475-496.

Benninghaus, R. 1989b. The Laz; An Example of Multiple Identification. In: *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 497-502.

Bent, T. 1891. The Yourouks of Asia Minor. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 20:269-276.

Berti, F. 1993. Iasos di Caria. In: Carratelli, G.P., ed. *Arslantepe, Hierapolis, Iasos, Kyme.* Marsilio. s. 189-190.

Beşikçi, I. 1969. *Doğuda Değişim ve Yapısal Sorunlar: Göçebe Alikan Aşireti.* Ankara.

Bilgiç, E. 1951. Hititlerden Önce Anadolu halkının evlilik hukukunun orijinal tarafları. *Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 9:227-238.

Bilgiç, E. 1953. *Kappadokya Metinlerinde Geçen Yerli Appelatifler ve Bunların Eski Anadolu Dilleri İçerisinde Yeri.* Ankara.

Bilgiç, E., ed. 1990. *Ankara Kültepe Tabletleri.* Ankara.

Bilgiç, E. ve Günbattı, C. 1995. *Ankaraner Kültepe-Texte.* Stuttgart.

Binford, L. R. 1983. *In Pursuit of the Past: Decoding the Archaeological Record.* London.

Bin-Nun, S. R. 1972. The Tawananna's position in the Hittite kingdom. *Revue Hittite et Asianique* 30:54-80.

Bin-Nun, S. R. 1973. The offices of GAL MESEDI and TUHKANTI. *Revue Hittite et Asianique* 31: 5-25.

Bin-Nun, S. R. 1975. *The Tawannana in the Hittite Kingdom.* (Texte der Hethiter 5) Heidelberg.

Bintliff, J. L. 1982. Palaeoclimatic Modeling of Environmental Changes in the East Mediterranean Region Since the Last Glaciation. In: Bintliff, J. L. and van Zeist, W., eds. *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory.* (British Archaeological Reports International Series 133) Oxford. s. 485-527.

Bintliff, J. L. and van Zeist, W., eds. 1982. *Palaeoclimates, Palaeoenvironments and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory.* (British Archaeological Reports International Series 133) Oxford.

Bishop, I. B.1881. *Journeys in Persia and Kurdistan. Vols 1-2.* London.

Blau, J. 1963. *Le Probleme Kurde; Essai Sociologique et Historique.* Bruselles.

Bittel, K. 1986. Hartapus and Kizildağ. In: Canby, J. V. *et al.*, eds. 1986. *Ancient Anatolia: Aspects of Change and Cultural Development.* Madison. s. 103-111.

Blayblock, S. R. ve diğ. 1990. The Adiyaman survey. An interim report. *Anatolian Studies* 40:81-135.

Bobrova, L. V. and Koshurnikov, S. G. 1989. On some new works in the social history of the Old Babylonian period. *Altorientalische Forschungen* 16:51-60.

Bochner, S. 1982. *Cultures in Contact: Studies in Cross Cultural Interaction.* Oxford.

Bodrogi, K. 1989. Das Alevitum in der Türkei. Zur Genese und gegenwartigen Lage einer Glaubensgemeinschaft. In: Andrews, P. A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 503-509.

Boerma, J. A. K. 1989-1990. Present and past environmental conditions and soils of Hayaz Höyük, southern Turkey. *Anatolica* 16:185-196.

Boessneck, J and von den Driesch, A. 1975. Tierknochenfunde vom Korucutepe bei Elaziğ in Ostanatolien. In: van Loon, M. N., ed. *Korucutepe 1.* Amsterdam. s. 1-221.

Bökönyi, S. 1993. Hunting in Arslantepe, Anatolia. In: Frangipane, M. *et al.*, eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata.* Roma. s. 341-359.

Boran, B. S. 1945. *Toplumsal Yapı Araştırmaları.* Ankara.

Börker-Klahn, J. 1993. *Lykien Zur Bronzezeit-Eine Skizze.* (Akten Des II. Internationalen Lykien-Symposions, Wien 6-12 Mai 1990) s. 53-62.

Börker-Klahn, J. 1996. Grenzfalle:Sunassura und Sirkeli oder die Geschichte Kizzuwatnas. *Ugarit-Forschungen* 28:37-104.

Bosworth, C. E. 1968. The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217). In: Boyle, J. A., ed. *Cambridge*

History of Iran Vol. 5. Cambridge. s. 1-202.
Bosworth, C. E. 1973. Barbarian incursions: The coming of the Turks into the Islamic world. In: Richards, D., ed. *Islamic Civilization* 950-1150. Oxford. s. 1-16.
Bottema, S. 1989. Notes on the prehistoric environment of the Syrian Djezireh. In: Haex, O.M.C., *et al.* eds. *To the Euphrates and Beyond. Archaeological Studies in Honour of Maurits N. van Loon.* Rotterdam. s. 304.
Bottema, E-N. and Woldring, H. 1990. Anthropogenic indicators in the pollen record of the eastern Mediterranean. In: Bottema, E-N. and van Zeist, W., eds. *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape.* Rotterdam. s. 231-264.
Bottero, J. 1954. *Le Problème des Habiru.* Paris.
Bottero, J. 1981. Les Habirus, les Nomads et Sédentaires. In: Castillo, J. S., ed. *Nomads and Sedentary Peoples.* Mexico City. s. 89-107.
Bouche-Leclercq, A. 1903-1907. *Histoire des Lagides.* Paris.
Boysan-Dietrich, N. 1987. *Das hethithische Lehmhause aus der Sicht der Keilschriftquellen.* Heidelberg.
Bradely, R. J. 1992. *Nomads in the Archaeological Record.* Berlin.
Braidwood, R .J. and Braidwood, L. S. 1960. *Excavations in the Plain of Antioch, Vol. 1. The Earlier Assemblages, Phases A-J.* Chicago.
Brandenburg, H. E. 1905. Kysylbasch und Jürükendorfer in der Gegend des Türkmendag. *Zeitschrift für Ethnologie* 37:188-198.
Brant, J. 1840. Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838. *Journal of the Royal Geographic Society* 10:341-433.
Branting, S. A. 1996. The Alişar regional survey 1993-1994. *Anatolica* 22:145-158.
Brehier, L. 1949. *Les Institutions de L'Empire Byzantin.* Paris.
Brehier 1970. *La Civilisation Byzantine.* Paris.
Briant, P. 1975. Villages et Communautes Villageoises d'Asie Achemenide et Hellenistiques. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18:165-188.
Briant, P. 1982. *Etat et Pasteur au Moyent-Orient Ancien.* Cambridge.
Brice, W. C. 1978. The desiccation of Anatolia. In: Brice, W. C. ed. *The Environmental History of the Near and Middle East Since the Last Ice Age.* London. s. 141-147.
Brown, H. G. 1967. Prehistoric pottery from the Antitaurus. *Anatolian Studies* 17:123-164.
Bryce, T. R. 1982. *The Major Historical texts of Early Hittite History.* Queensland.
Bryce, T. R. 1989. Ahhiyawans and Mycenaeans-an Anatolian viewpoint. *Oxford Journal of Archaeology* 8:297-311.
Bryce, T. R. 1992. Lukka revisited. *Journal of Near Eastern Society* 51:121-130.
Bryce, T. R. 1998. *The Kingdom of the Hittites.* Oxford.
Bryer A. 1975. Greeks and Turkmens: The Pontic exception. *Dumbarton Oaks Papers* 29:113-148. Washington D.C.
Bryson, R. A. ve diğ. 1974. Drought and the decline of Mycenae. *Antiquity* 48:46-50.
Buitenhuis, H. 1990. Archaeozoological aspects of Late Holocene economy and environment in the Near East. In: Bottema, E-N. and van Zeist, W., eds. *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape.* Rotterdam. s. 195-205.
Buitenhuis, H. 1995. The faunal remains. In: Roodenberg, J., ed. The Ilipinar Excavations I. Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia 1987-1991. İstanbul. s. 151-156.
Bumke, P. J. 1989. Kurdish Alevis - boundaries and perceptions. In: Andrews, P.A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 510-518.
Bumke, P. J. 1979. Kizilbaş Kürden in Dersim (Tunceli, Türkei). Marginalitat und Haresie. *Antropos* 74: 530-548.
Burney, C. 1956. Northern Anatolia before Classical times. *Anatolian Studies* 6:179-203.
Burney, C. 1958. Eastern Anatolia in the Chalcolithic and Early Bronze Age. *Anatolian Studies* 8:157-209.
Burney, C. 1980. Aspects of excavations in Altinova, Elaziğ. *Anatolian Studies* 30: 157-167.
Burney, C. 1993. Arslantepe as a gateway to the highlands: A note on Periods VIA-VID. In: Frangipane, M. *et al.*, eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata.* Roma. s. 311-317.
Burney, C. and Lang, D. M. 1971.*The Peoples of the Hills.* London.
Burney, C, 1993. The god Haldi and the Urartian state. In: Mellink, M. *et.al.*, eds. *Aspects of Art and Iconography: Anatolia*

and Its Neighbours. Studies in Honor of Nimet Özgüç. Ankara. s. 107-115.

Caferoğlu, A. 1959. The migration of the Caucasian peoples in the last 150 years. *Integration* 6,3:178.

Çağatay, S. 1961. *Kazakça Metinler.* Ankara

Cahen, C. 1968. *Pre-Ottoman Turkey.* New York.

Cahen, C. 1970. *L'Islam des Origines au Debut de L'Empire Ottoman.* Paris.

Cameron, M. C. and Tomka, A. S. 1993. *Abandonment of Settlements and Regions. Ethnoarchaeological and Archaeological Approaches.* Cambridge.

Carruba, O. 1969. Origini e Preistoria degli Indo-Europei d'Anatolia. *Revista di Filologia* 97:1-30.

Carruba, O. 1970. *Das Palaische:Texte, Grammatik, Lexikon. Studien zu den Boğazköy-Texten, Vol 10.* Wiesbaden.

Carruba, O. 1977a. Beiträge zur Mittelhethitischen Geschichte I: Die Tuthalijas und die Arnuwandas. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18:137-174.

Carruba, O. 1977b. Beiträge zur Mittelhethitischen Geschichte II: Die Sogenannten "Protocoles de Succession Dynastique". *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18:175-195.

Carruba, O. ve diğ. 1965. Kleine Bemerkungen zur Jüngsten Phase der Hethitischen Gesetze. *Archiv Orientalni* 33:1-18.

Carter, E. 1995. *Report on the Kahraman Maraş Archaeological Survey.* (12. Araştırma Sonuçları Toplantısı. Ankara 1994) s. 331-341.

Carter, E. and Parker, A. 1995. Pots, people and archaeology of death in northern Syria and southern Anatolia in the later half of the third millennium B.C. In: Campbell, S. and Green, A., eds. *The Archaeology of Death in the Ancient Near East.* Oxford. s. 96-116.

Chang, C. and Koster, H., eds. 1994. *Pastoralists at the Periphery.* Tucson and London.

Charpin, D. 1980. *Archives Familiales et Proprieté Privé en Babylonie Ancienne.* Paris.

Chataigner, C. 1995. *La Transcaucasie au Neolithique et au Chalcolithique.* (British Archaeological Reports International Series 624) Oxford.

Chatty, D. 1972. *Structural Forces of Pastoral Nomadism With Special Reference to Camel Pastoral Nomadism.* The Hague.

Chernoff, M. C. and Harnischfeger, T. M. 1996. Preliminary report on botanical remains from Çadir Höyük (1994 Season). *Anatolica* 22:158-179.

Cin, H. 1992. Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması. Konya.

Clarke, D. L., ed. 1977. *Spatial Archaeology.* New York.

Clutton-Brock, J., ed. 1990. *The Walking Larder. Patterns of Domestication, Pastoralism and Predation.* London.

Coldstream, J. N. 1989. Early Greek visitors to Cyprus and the eastern Mediterranean. In: Tatton-Brown, V., ed. *Cyprus and the Eastern Mediterranean in the Iron Age.* London. s. 90-96.

Collins, B. J. 1987. $ 54 of the Hittite Laws and the Old Kingdom periphery. *Orientalia* 56:136-140.

Contenau, G. 1966. *Everyday Life in Babylon and Assyria.* New York.

Conti, A. M. and Persiani, C. 1993. When worlds collide. Cultural developments in eastern Anatolia in the Early Bronze Age. In: Frangipane, M. *et al.*, eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolica et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata.* Roma. s. 361-413.

Cook, J. M. 1982. East Greece. In: Boardman, J. *et al.*, ed. *Cambridge Ancient History* III, Part 1. Cambridge. s. 745-753.

Coon, C. 1965. *Caravan: The Story of the Middle East.* New York.

Cornelius, F. 1972. Das Hethiterreich Als Feudalstaat. In: Edzard, D. O., ed. Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den Angrenzenden Gebieten. (18 Rencontre Assyriologique Internationale. München 1970) s. 31-34.

Cosmopoulos, M.B. 1995. Social and political organization in the Early Bronze 2 Aegean. *Aegaeum* 12:31.

Coşkun, Y. 1990. *Hititlerin İdari Yapısı.* (Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri 19-21 Temmuz 1990) Ankara: 94-100.

Coulton, J. J. 1988. Balboura survey. Annual report of the British Institute of Archaeology at Ankara. *Anatolian Studies* 40:13-15.

Crawford, H. 1991. *Sumer and the Sumerians.* Cambridge.

Cribb. R. L. 1983. On-site ethnoarchaeology. *Archaeological Review from Cambridge* 2:4-16.

Cribb, R. L. 1984. Greener pastures: mobility, migration and the pastoral mode of subsistence. *Production Pastorale et Société* 14:11-46.

Cribb, R. L. 1991a. *Nomads in Archaeology.* Cambridge.

Cribb, R. L. 1991b. Mobile villagers:The structure and organisation of nomadic campsites in the Near East. In: Gamble, C. S. and Boismier, W. A., eds. *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites.* Ann Arbor, Michigan. s. 371-394.

Crossland, R. 1967. Hittite society and its economic basis. *Bullettino Istituto di Corrispondenza Archeologica* 14:106-108.

Çeçen, S. 1990. *Yeni Kültepe Metinlerine Göre Yerel-Asurlu Münasebetleri.* (Uluslararası 1. Hititoloji Bildirileri, 19-21 Temmuz 1990) Ankara. s. 140-153.

Çilingiroğlu, A. 1983. Mass deportations in the Urartian kingdom. *Anadolu Araştırmaları* 9:319-323.

Çilingiroğlu, A. 1984. The second millennium pottery tradition of the Van Lake basin. *Anatolian Studies* 34:129-140.

Çilingiroğlu, A. 1986. *Van Bölgesi ve Ordu İli Yüzey Araştırması, 1985.* (4. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1985) s. 311-312.

Çilingiroğlu, A., ed. 1987. *Anatolian Iron Ages.* İzmir.

Çilingiroğlu, A. 1994. *Urartu Tarihi.* Bornova.

Daddi, F. P. 1982. *Mestieri, Professioni e Dignita Nell' Anatolia Ittita.* Roma.

Daher, Y. 1970. *Agricultura Anatolica.* (Studia Orientalia 42) Helsinki.

Dahl, G. and Hjort, A. 1976. *Having Herds. Pastoral Herd Growth and Household Economy.* Stockholm.

Dahl, G. and Hjort, A. 1979. *Pastoral Change and the Role of the Drought.* Stockholm.

Daker, N. 1984. Contribution a l'Etude de l'Evolution de l'Habitat Bedouin en Syrie. In: Aurenche, O., ed. *Nomades et Sedentaires: Perspective Ethnoarchaeologique.* (Edition Recherche sur les Civilisation, Memoir No. 40) Paris. s. 51-79.

Dance, E.H. 1954. *Europe and the Old World.* London.

Danmanville, J. 1971. État, Économie, Société Hittites. *Revue Hittite et Asianique* 29:5-16.

Dandamayev, M. 1972. The economic and legal character of the slaves' peculium in the Neo-Babylonian and Achaemenid periods. In: Edzard, D.O., ed. *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den Angrenzenden Gebieten.* (18. Rencontre Assyriologique Internationale, München 1970) s. 35-39.

Darga, M. A. 1984. *Eski Anadolu'da Kadın.* İstanbul.

Darga, M. A. 1998. Second millennium:Middle and Late Bronze Age, In: Sözen, M., ed. *Cappadocia.* İstanbul. s. 124-169.

Dawson, C. 1960. *The Making of Europe.* New York.

De Vos, G. A. ed. 1975. *Ethnic Identity:Cultural Continuities and Change.* Chicago.

De Vries, K. 1990. The Gordion excavation seasons of 1969-1973 and subsequent research. *American Journal of Archaeology* 94:371-406.

Deger-Jalkotzy, S., ed. 1983. *Griechenland, die Agais und die Levante während der 'Dark Ages' vom 12. bis zum 9. Jh.v.Chr.* Vienna.

Dersimi, M. N. 1952. *Kürdistan Tarihinde Dersim.* Halep.

Desideri, P. 1991. Strabo's Cilicians. *De Anatolia Antiqua* 1:299-304.

Desideri, P. and Jasink, A.M. 1990. *Cilicia dall'eta di Kizzuwatna alla conquista Macedone.* Firenze.

Dewdney, J. C. 1971. *Turkey.* London.

Diakonoff, I. 1949. Agrarian conditions in Middle Assyria. In: Diakonoff, I. M., ed. 1969. *Ancient Mesopotami: Socio-Economic History.* Moscow. s. 204-234.

Diakonoff, I. 1956. The Rise of the Despotic State in Ancient Mesopotamia. In: Diakonoff, I. M., ed. 1969. *Ancient Mesopotami: Socio-Economic History.* Moscow. s. 173-203.

Diakonoff, I. 1967. Die hethitische Gesellschafte. *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 13:313-336.

Diakonoff, I. M. 1971. On the structure of Old Babylonian society. In: Klengel, H., ed. *Beitrage Zur Sozialen Struktur Des Alten Vorderasien.* Berlin. s. 15-31.

Diakonoff, I. M. 1974. Structure of society and state in Early Dynastic Sumer. *Monographs of the Ancient Near East* 1(3):6-16.

Diakonoff, I. M. 1981., ed. *Ancient Mesopotamian Socio-Economic History.* Liechtenstein.

Diakonoff, I. M. 1982. The structure of Near Eastern society before the middle of the 2nd millennium B.C. *Oikumene* 3:7-100.

Diakonoff, I. M. 1984. *The Prehistory of the Armenian People.* New York.

Diakonoff, I. M. 1987. Slave-labour vs non-slave labour: The problem of definition. In: Powell, M. A. 1987. *Labor in the*

Ancient Near East. New Haven. s. 1-3.

Diakonoff, I. M., ed. 1991a. *Early Antiquity.* Chicago.

Diakonoff, I. M. 1991b. Sacrifices in the city of Teiseba (UKN 448) - Lights on the social history of Urartu. *Archäologischer Mitteilungen aus Iran* 24:13-21.

Dillemann, L. 1962. *Haute Mesopotamie Orientale et Pays Adjacents.* Paris.

Dinçol, A. M. 1994. Cultural and Political Contacts Between Assyria and Urartu. *Tel Aviv* 21:16-21.

Dinçol, A. M. 1996. "Settlement" and "House" in ancient Anatolian languages. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul., s. 116-121.

Dinçol, A. M. and Yakar, J. 1974. The localization of Nerik reconsidered. *Belleten* 152:563-572.

Dolukhanov, P. 1994. *Environment and Ethnicity in the Middle East.* Vermont.

Dominian, L. 1915. The people of north and central Asiatic Turkey. *Bulletin of the American Geographic Society* 47:832-871.

Donbaz, V. 1989. Some remarkable contracts of Ib Period Kültepe texts. In: Emre, K. *et al.*, eds. *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç.* Ankara. s. 75-98.

Dönmez, Y. 1964. A Yörük (nomadic) Settlement West of Karasu. Review of the Geographic Institute of the University of İstanbul 9-10:58-71.

Dopsch, A. 1937. *The Economic and Social Foundations of European Civilization.* London.

Dumézil, G. 1964. Notes sur le parler d'un Arménien müsülman de Hemşin. *Memoire de l'Académie Royal de Belgique* 4:5-52.

Dupré, S. 1983. *Porsuk I. Le Ceramique de L'Âge du Bronze et de L'Âge du Fer.* Paris.

Durmuş, I. 1997. Anadolu'da Kimmerler ve İskitler. *Belleten* 61(231):273-286.

Duru, R. 1987. İslahiye Bölgesinde 2. Bin Yılına ait Önemli bir Kent. *Anadolu* 21 (1978/1980):37-46.

Duru, R. 1991. *Kuruçay Höyük I. Results of the Excavations 1978-1988 The Neolithic and Early Chalcolithic Periods.* Ankara.

Duru, R. 1996. *Kuruçay Höyük II. Results of the Excavations 1978-1988. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age Settlements.* Ankara.

Dyson-Hudson, R. 1972. The study of nomads. In: Irons, W.G. and Dyson Hudson, N., eds. *Persepectives on Nomadism.* Leiden. s. 2-29.

Eberhard, W. 1953a. Nomads and farmers in south east Turkey: Problems of settlement. *Oriens* 6:32-49.

Eberhard, W. 1953b. Types of settlement in southeast Turkey. *Sociologus* 3:49-64.

Efe, T. 1989-1990. Three early sites in the vicinity of Eskişehir: Asmainler, Kanlıtaş and Kes Kaya. *Anatolica* 16:31-49.

Efe, T. 1990. An inland Anatolian site with Pre-Vinča elements: Orman Fidanlığı, Eskişehir. A reexamination of Balkan Anatolian relations in the fifth millennium BCE. *Germania* 68:67-113.

Ellen, R. F. 1984. *Ethnographic Research.* New York.

Ellison, E. R. 1979. *A Study of Diet in Mesopotamia (c 3000-600 bc) and Associated Agricultural Techniques and Methods of Food Preparation.* London.

Ellison, E. R. 1984. Methods of food preparation in Mesopotamia (c. 3000-600 BC). *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 27:89-98.

Emre, K. 1993. The Hittite dam of Karakuyu. *Bulletin of the Middle EasternCulture Center in Japan.* 7:1-42

Emre, K. 1995. Pilgrim-Flasks from Level I of the Karum of Kanis. *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 8:173-200.

Emre, K. ve diğ., eds. 1989. *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç.* Ankara.

Erden, A. 1982. Batı Anadolu Türkmen Çadırları. *Antropoloji* 11 (1978-79):73-89.

Erdentuğ, N. 1968. *Halk Köyünün Etnolojik Tetkiki.* Ankara.

Ergenzinger, P. J. ve diğ. 1988. The reconstruction of environment, irrigation and development of settlement on the Habur in north-east Syria. In: Bintliff, J. L. *et al.*, eds. *Conceptual Issues in Environmental Archaeology.* London. s. 108-128.

Erinç, S. 1978. Changes in the physical environment in Turkey since the end of the last Glacial. In: Brice, W.C. ed. *The Environmental History of the Near and Middle East Since the Last Ice Age.* London. s. 87-110.

Erinç, S. 1980. Human ecology in southeastern Anatolia. In: Çambel, H and Braidwood, R. eds. *The Joint Istanbul- Chicago Universities Prehistoric Research in Southeastern Anatolia.* İstanbul. s. 73-90.

Erinç, S. and Tunçdilek, N. 1952. The agricultural regions of Turkey. *Geographical Review* 42:179-203.
Erkanal, A. 1995. *1993 Panaztepe Kazıları Sonuçları.* (16. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1994). s. 281-286.
Erkanal, H. ve Günel, S. 1995. *1993 Limantepe Kazısı.* (16. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1994) s. 263-280.
Erkanal, H. 1996. Early Bronze Age Urbanization in the Coastal Region of Western Anatolia. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul.:70-82.
Erkanal, H. ve Erkanal, A. 1996. Limantepe. *Newsletter for Anatolian Studies* 12,2:4.
Erol, O. 1983. *Die Naturraumliche Gliederung der Türkei.* Wiesbaden.
Eroz, M. 1977. *Türkiye'de Alevilik-Bektaşilik.* İstanbul.
Ertem, H. 1965. *Boğazköy Metinlerine Göre Hititler Devri Anadolu'sunun Faunası.* Ankara.
Ertem, H. 1972a. *Han İbrahim Şah Excavations, 1970.* (Keban Project 1970 Activities) Ankara. s. 69-76.
Ertem, H. 1972b. Çivi yazılı metinlere göre Hititlerde tarla tarımı. *Türk Tarih Kongresi* 7:84-89.
Ertem, H. 1988. *Korucutepe I.* Ankara.
Erzen, A. 1978. *Çavuştepe I.* Ankara.
Esin, U. 1970. *Tepecik Excavations, 1968.* (Keban Project 1968 Activities) Ankara. s. 159-178.
Esin, U. 1971. *Tepecik Excavations, 1969.* (Keban Project 1969 Activities) Ankara. s. 119-128.
Esin. U. 1972. *Tepecik Excavations, 1970.* (Keban Project 1970 Activities) Ankara. s. 149-160.
Esin, U. 1974. *Tepecik Excavations, 1971.* (Keban Project 1971 Activities) Ankara. s. 123-135.
Esin, U. 1982. *Tepecik Excavations, 1974.* (Keban Project 1974-1975 Activities) Ankara. s. 95-118.
Esin, U. 1989. An early trading center in eastern Anatolia. In: Emre, K. *et al*., eds. *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç.* Ankara. s. 135-141.
Esin, U. 1998. Paleolithic era to Early Bronze Age: Prehistoric Cappadocia. In: Sözen, M., ed. *Cappadocia.* İstanbul. s. 62-123.
Eslick, C. M 1988. Hacılar to Karataş: Social organization in south western Anatolia. *Mediterranean Archaeology* 1:10-40.
Eslick, C. M. 1992. *Elmali-Karataş I. The Neolithic and Chalcolithic Periods.* Bryn Mawr.
Evliya Çelebi: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi.* İstanbul 1935. (Simplified translation by Z. Danışman. İstanbul 1970).
Fagre, T. 1949. *Tents: Architecture of the Nomads.* London.
Ferioli, P. and Fiandra, E. 1983. Clay sealings from Arslantepe VIA: Administration and bureaucracy. *Origini* 12-2:455-509.
Fiğlalı, E. R. 1983. *Çağımızda İtikadi İslam Mezhepleri.* Ankara.
Fisher, A. W. 1978. *The Crimean Tatars.* California.
Fletcher, R. 1977. Settlement studies (micro and semi-micro). In: Clarke, D. L., ed. *Spatial Archaeology.* New York. s. 47-162.
Fletcher, R. 1981. People and space:A case study on material behaviour. In: Hodder, I. A. *et al*., eds. *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke.* Cambridge. s. 97-128.
Fletcher, R. 1986. Settlement Archaeology: World-Wide Comparisons. *World Archaeology* 18:59-83.
Forge, A. 1972. Normative factors in the settlement size of Neolithic cultivators. In: Ucko, P. J. *et al*., eds. *Man, Settlement and Urbanism.* London. s. 363-376.
Forlanini, M. 1988. La regione del Tauro nei Testi Hittiti. *Vicino Oriente* 7:128-169.
Frangipane, M. 1993. Local components in the development of centralized societies in Syro-Anatolian regions. In: Frangipane, M. *et al*., eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata.* Roma. s. 133-161.
Frangipane, M. 1996. Models of urbanization in eastern Anatolia. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul. s. 60-69.
Frangipane, M. and Palmieri, A. 1987. Urbanization in perimesopotamian areas: The case of eastern Anatolia. In: Manzanilla, L., ed. *Studies in the Neolithic and Urban Revolutions. The V. Gordon Childe Colloq,. Mexico.* (British Archaeological Reports International Series 349). Oxford. s. 295-318.
Frangipane, M. and Palmieri, A. 1988. A protourban centre of the Late Uruk period. Perspectives on protourbanization in eastern Anatolia: Arslantepe (Malatya). An interim report on 1975-83 campaigns. *Origini* 12-2 (1983): 287-448.
French, D. H. 1965. Prehistoric sites in the Göksu Valley. *Anatolian Studies* 15:177-201.
French, D. H. 1967. Prehistoric sites in northwest Anatolia, I. The Iznik area. *Anatolian Studies* 17:49-100.

French, D. H. 1969. Prehistoric sites in northwest Anatolia, II. The Balikesir and Akhisar/Manisa areas. *Anatolian Studies* 19:41-98.
French, D. H. 1970. Notes in site distribution in the Çumra area. *Anatolian Studies* 20:139-148.
French, D. H. 1987. *Tille.* (8. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara 1986). s. 205-212.
French, D. H. 1989. Sinop:The so-called Ceneviz Yolu. In: Emre, K. *et al*., eds. *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Ankara. s. 143-147.
French, D. H. and Summers, G. D. 1994. Pre-Urartian and Urartian pottery for the Muş region. *Anatolian Studies* 44:77-84.
French, E. 1975. A reassessment of the Mycenaean pottery at Tarsus. *Anatolian Studies* 25:53-75.
French, E. and Rutter, J. 1977. The handmade burnished ware of the Late Helladic IIIC period: Its modern historical context. *American Journal of Archaeology* 81:111-112.
Freydank, H. 1971. Zu den §54/55 der Hethitischen Gesetze. In: Klengel, H., ed. *Beiträge Zur Sozialen Struktur Des Alten Vorderasien.* Berlin. s. 103-116.
Friedrich, J. 1959. Die Hethitischen Gesetze. Leiden.
Frodin, J. 1943-1944. Les Formes de la vie Pastorale en Turquie. *Geografiska Annaler* 26:219-272.
Fuensanta, P. J. G. ve diğ. 1996. Trabajos de la Mision Arqueologica Espanola en Turquia (I): Una Exploracion Y Prospecion en los Margenes del Eufrates en las Provincia de Antep Y Urfa. *Associacion Espanola de Orientalistas* 32:7-22.
Gaal, E. 1976. The state sector as the guarantee of territorial integrity (based on the Alalah VII archive). *Oikumene* 1:39-46.
Gaal, E. 1978. Purum lands and houses in Alalah. *Oikumene* 2:145-148.
Gaal, E. 1988. The social structure of Alalah. In: Heltzer, M. and Lipinski, E., eds. *Society and Economy in the Eastern Mediterranenan (c. 1500-1000 B.C.).* Leuven. s: 99-110.
Gailey, C. W. and Patterson, T. C. 1988. State formation and uneven development. In: Gledhill *et al*., eds. *State and Society. The Emergence and Development of Social Hierarchy and Political Centralization.* London. s. 77-90.
Gamble, C. S. and Boismier, W. A. eds., 1991. *Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites.* Ann Arbor.
Garelli, P. 1963. *Les Assyriens en Cappadoce.* Paris.
Garelli, P. ed. 1974. *Le Palais et la Royaute.* (19. Rencontre Assyriologique Internationale Paris 1971).
Garnsey, P. 1988. *Famine and Food Supply in the Graeco-Roman World. Responses to Risk and Crises.* Cambridge.
Garrard, A. ve diğ., 1996. The early prehistory of the Sakçagözü region, North Levantine Rift Valley: Report on 1995 survey season. *Anatolian Studies* 46:53-81.
Garstang, J. and Gurney, O. R. 1959. *The Geography of the Hittite Empire.* London.
Gates, M.-H. 1987. Alalakh and chronology again. In: Åstrom, P., ed. *High, Middle, or Low?* Gothenburg. s. 60-86.
Gates, M.-H. 1996. Archaeology in Turkey. *American Journal of Archaeology* 100:277-335.
Gates, M.-H. 1997. Archaeology in Turkey. *American Journal of Archaeology* 101:241-305.
Geary, G. 1878. *Through Asiatic Turkey,* Vol. 2. London.
Geiger, B. ve diğ. 1959. *Peoples and Languages of the Caucasus. A Synopsis.* Gravenhage.
Gelb, I. J. 1972. From freedom to slavery. In: Edzard, D. O., ed. *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den Angrenzenden Gebieten.* (18. Rencontre Assyriologique International München 1970) s. 81-92.
Gilbert, A. S. 1975. Modern nomads and prehistoric pastoralists: The limits of analogy. *The Journal of the Ancient Near Eastern Society of Columbia University* 7:53-71.
Gilbert, A. S. 1983. On the origins of specialised nomadic pastoralism in western Iran. *World Archaeology* 15:105-119.
Giorgadze, G. G. 1982. É.(MEŠ)LUGAL in den hethitischen Keilschrifturkunden. In:Klengel, H., ed. *Gesellschaft und Kultur im alten Vorderaisen.* Berlin. s. 69-76.
Giorgadze, G. G. 1987. Two forms of non-slave labour in Hittite society. In: Powell, M. A. *Labor in the Ancient Near East.* New Haven. s. 251-255.
Giorgadze, G. G. 1991. The Hittite kingdom. In: Diakonoff, I. M., ed. *Early Antiquity.* Chicago. s. 266-285.
Glotz, G. 1926. *Ancient Greece at Work.* London.
Goetze, A. 1922. Die Annalen des Mursilis. *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft 26.* Leipzig.
Goetze, A. 1925. Hattusilis. *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft* 29,3. Leipzig.
Goetze, A. 1928. Madduwattas. *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft* 32.1. Leipzig.
Goetze, A. 1930a. Neu Bruchstücke Zum Grossen Text des Hattusilis und Paralleltexten. *Mitteilungen der Vorderasiatisch-*

Ägyptischen Gesellschaft 34,2. Leipzig.
Goetze, A. 1930b. Die Pestgebete des Mursilis. *Kleinasiatische Forschungen* I:161-251.
Goetze, A. 1933. Die Annalen des Mursilis. *Mitteilungen der Vorderasiatisch-Ägyptischen Gesellschaft* 38. Leipzig.
Goetze, A. 1936. Philological remarks on the billingual bulla from Tarsus. *American Journal of Archaeology* 40:210-214.
Goetze, A. 1940. *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography.* (Yale Oriental Series, Researches 22) New Haven.
Goetze, A. 1957. *Kleinasien.* München.
Goetze, A. 1963. Warfare in Asia Minor. *Iraq* 25:124-130.
Goetze, A. 1964. State and society of the Hittites. In: Walser, G., ed. *Neuere Hethiterforschung.* (Darmstadt Historia 7) Wiesbaden. s. 23-33.
Goetze, A. 1969a. Hittite instructions. In: Pritchard, B., ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament.* Princetion. s. 207-211.
Goetze, A. 1969b. Hittite prayers. In: Pritchard, B., ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament.* Princetion. s. 393-401.
Goetze, A. 1969c. Laws from Mesopotamia and Asia Minor. In: Pritchard, B., ed. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament.* Princetion. s. 188-198.
Goetze, A. 1975. *Kleinasien zur Hethiterzeit. Eine Geographische Untersuchung.* Liechtenstein.
Gökalp, A. 1980. *Tetes Rouges et Bouches Noires. Une Confrerie Tribale de L'Ouest Anatolien.* Paris.
Gökalp, A. 1989. Alevisme Nomade:Des Communautes de Statut a L'identite Communautaire. In: Andrews, P. A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 524-537.
Gökgöl, M. 1939. *Türkiye Buğdayları II.* İstanbul.
Goldman, H. 1956. *Excavations at Gözlu Kule. Tarsus II.* Princeton.
Goldman, H. 1963. *Excavations at Gözlu Kule. Tarsus III: The Iron Age.* Princeton.
Gonnet, H. 1984. Nouvelles Donnees Archeologique Relatives Aux Inscriptions Hieroglyphiques de Hartapus a Kizildağ. In: Donceel, R. and Lebrun, R., eds. *Archeologie et Religion de l'Anatolie Ancienne.* Louvain-La- Neuve. s. 119-125.
Gorecki, P. 1987. Ethnoarchaeology: The need for a post-mortem enquiry. *World Archaeology* 17: 149-191.
Gorny, R. L. 1989. Environment, archaeology, and history in Hittite Anatolia. *Biblical Archaeologist* 52,2/3:8-97.
Gorny, R. L. ve diğ. 1994. The 1993 Season at Alişar Höyük in Central Turkey. *Anatolica* 20:191-202.
Gorny, R. L. ve diğ. 1995. The Alişar regional project. *Anatolica* 21: 65-100.
Gould, R. A. 1980. *Living Archaeology*. Cambridge.
Grayson, A. K. 1972-1976. *Assyrian Royal Inscriptions 1-2.* Wiesbaden.
Griffin, E. E. 1980. The Middle and Late Bronze Age pottery. In: van Loon, M. N., ed. *Korucutepe* 3. Amsterdam. s. 3-109.
Gronhaug, R. 1971. Changing community structures and inter-community relationships in southern Turkey. *Folk* 13:149-166.
Günbattı, C. 1990. *Kültepe Tabletleri Arasında Aile Haberleşmelerinden Örnekler.* (Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri, 19-21 Temmuz 1990) Ankara. s. 126-133.
Güneri, A. S. 1988. *Erzurum Çevresindeki Höyüklerin Yüzey Araştırması.* (5. Araştırma Sonuçları Toplantısı II, Ankara 1987) s. 47-76.
Güngör, K. 1941. *Cenubi Anadolu Yürüklerinin Etnoantropolojik Tetkiki.* Ankara.
Gunter, A. C. 1980. *The Old Assyrian Colony Period Settlement of Bogazkoy-Hattusa in Central Turkey: A Chronological Reassesment of the Archaeological Remains.* (Ph.D. dissertation, University of Michigan) Ann Arbor.
Gürdal, M. 1976. Antalya Yürükleri. *Türk Etnografya Dergisi* 15: 65-69.
Güriz, A. 1974. Land ownership in rural settlements. In: Benedict, P. *et al.*, eds. *Turkey: Geographic and Social Perspectives.* Leiden. s. 71-91.
Gürkan, G. and Seeher, J. 1991. Die Frühbronzezeitliche Nekropole von Küçükhöyuk bei Bozuyuk. *Istanbuler Mitteilungen* 41:39-96.
Gurney, O. R. 1948. Mita of Pahhuwa. *Annals of Archaeology and Anthropology, University of Liverpool* 28:32-47.
Gurney, O. R. 1954. *The Hittites.* London.
Gurney, O. R. 1977. *Some Aspects of Hittite Religion.* Oxford.
Gurney, O. R. 1990. *The Hittites.* London.

Gurney, O. R. 1993. The Treaty with Ulmi-Tesub. *Anatolian Studies* 43:13-28
Güterbock, H. G.1954. Authority and law in the Hittite kingdom. *Journal of the American Oriental Society* Supplement 17:16-24.
Güterbock, H. G. 1956. The deeds of Suppiluliuma as told by his son, Mursili II. *Journal of Cuneiform Studies* 10:41-68, 75-98, 101-130.
Güterbock, H. G. 1961. The north-central area of Hittite Anatolia. *Journal of Near Eastern Studies* 20: 85-97.
Güterbock, H. G. 1967. The Hittite conquest of Cyprus reconsidered. *Journal of Near Eastern Studies* 26:73-81.
Güterbock, H. G. 1968. Oil plants in Hittite Anatolia. *Journal of the American Oriental Society* 88:66-71.
Güterbock, H. G.1970. *Some Aspects of Hittite Festivals.* (17. Rencontre Assyriologique Internationale, Brussels 1969) s. 175-180
Güterbock, H. G. 1972. Bemerkungen zu den Ausdrucken ellum, wardum und asirum in Hethitischen Texten. In:Edzard, D.O., ed. *Gesellschaftsklassen im Alten Zweistromland und in den Angranzenden Gebieten.* (18. Rencontre Assyriologique Internationale, München 1970) s. 93-97.
Güterbock, H. G. 1973. Hittite hierogylphic seal impressions from Korucutepe. *Journal of Near Eastern Studies* 32:135-147.
Güterbock, H. G. 1975. The Hittite temple according to written sources. In: von Donzel, E., ed. *Le Temple et Le Culte.* (20. Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden 1972) s. 125-132.
Güterbock, H. G. 1980.Hittite hierogylphic seal impressions. In: van Loon, M. N., ed. *Korucutepe 3.* Amsterdam. s. 127-132.
Güterbock, H. G. 1983. Hittites in the Aegean world, Part 1: The Ahhiyawa problem reconsidered. *American Journal of Archaeology* 87:133-138.
Güterbock, H. G. 1984. Hittites and Akhaeans:A new look. *Proceedings of the American Philosophical Society* 128:114-122.
Güterbock, H. G. 1986. Troy in the Hittite texts? Wilusa, Ahhiyawa and Hittite history. In: Mellink, M. J., ed. *Troy and the Trojan War.* Bryn Mawr. s. 33-44.
Güterbock, H. G. 1992a. The survival of the Hittite dynasty. In: Ward, W.A. and Joukowsky, M.S., eds. *The Crisis Years: The 12th Century B.C.* Iowa. s. 53-55.
Güterbock, H. G. 1992b. A new look at one Ahhiyawa text. In: Otten, H. *et al.*, eds. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp.* Ankara. s. 235-243.
Güzelbey, C. C. 1972. Abdalla. *Folklor* 3:21-25.
Frodin, J. 1943-44. Les Forms de la Vie Pastorale en Turquie. *Geografiska Annaler* 26:219-272.
Haas, V. 1970. *Der Kult von Nerik. Ein Beitrag zur Hethitischen Religiongeschichte.* Rome.
Haase, R. 1968. Herrscher und Beherrschte im Hatti-Reich. *Receuils de la Societe Jean Bodin* 23:87-100.
Haase, R. 1982. Der lu hipparas, ein "homme d'affaires"? In: Neu, E., ed. *Invsestigationes philologicae et comparativae. Gedenkschrift für Heins Kronasser.* Wiesbaden. s. 29-37.
Haase, R. 1983. Die Landliche Gemeinschaft im Hethiterreich. *Receuils de la Societe Jean Bodin* 41:187-205.
Haase, R. 1988. Some problems of Hittite law and jurisdiction. In: Heltzer, M. and Lipinski, E., eds. *Society and Economy in the Eastern Mediterranenan (c. 1500-1000 B.C.).* Leuven. s. 69-77.
Haines, R. C. 1971. *Excavations in the Plain of Antioch, Vol. 2. The Structural Remains of the Later Phases.* Chicago.
Hamilton, W.J. 1843. *Reisen in Kleinasien, Pontus und Armenien.* Leipzig.
Hansen, H. H. 1961. *The Kurdish Woman's Life.* Copenhagen.
Hauptmann, H. 1971 Norşun Tepe. Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69. *Istanbuler Mitteilungen* 19-20 (1969-1970):21-78.
Hauptmann, H. 1972. *Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1970.* (Keban Project 1970 Activities) Ankara. s. 103-120.
Hauptmann, H. 1974. *Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1971.* (Keban Project 1971 Activities) Ankara. s. 71-102.
Hauptmann, H. 1976. *Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1972.* (Keban Project 1972 Activities) Ankara. s. 71-90.
Hauptmann, H. 1979. *Die Grabungen auf dem Norşun Tepe, 1973.* (Keban Project 1979 Activities) Ankara. s. 66-78.
Hauptmann, H. 1982. *Die Grabungen auf dem Norşuntepe, 1974.* (Keban Project 1974-1975 Activities) Ankara. s. 41-70.
Hauptmann, H. 1985. Lidar Höyük, 1984. Recent archaeological research in Turkey. *Anatolian Studies* 35:203-205.
Hauptmann, H. 1987. Lidar Höyük, 1986. Recent archaeological research in Turkey. *Anatolian Studies* 37:203-206.
Hawkins, J. D. 1988. Kuzi-Tesub and the "Great Kings" of Karkamis. *Anatolian Studies* 38:99-108.
Hawkins, J. D. 1995. The political geography of north Syria and south east Anatolia in the Neo-Assyrian Period. In: Liverani,

M., ed. *From Neo-Assyrian Geography.* Roma. s. 87-101.
Hay, W. R. 1921. *Two Years in Kurdistan: Experiences of a Political Officer, 1919-1920.* London.
Heinhold-Krahmer, S. 1977. *Arzawa:Untersuchungen zu seiner Geschichte nach den Hethitischen Quellen.* (Texte der Hethiter 8). Heidelberg.
Heinz, M. 1992. *Tell Atchana/Alalakh: Die Schicten VII-XVII.* (Alter Orient und Altes Testament 41) Neukirchen-Vluyn.
Helbaek, H. 1961. Late Bronze Age and Byzantine crops at Beycesultan in Anatolia. *Anatolian Studies* 11:77-97
Helbaek, H. 1964. First impressions of the Çatal Höyük plant husbandry. *Anatolian Studies* 14:121-123.
Heltzer, M. 1976. *The Rural Community in Ancient Ugarit.* Wiesbaden.
Heltzer, M. 1979. Royal economy in ancient Ugarit, In: Lipinski, E., ed. *State and Temple Economy in the Ancient Near East, I-II.* Leuven. s. 459-496.
Heltzer, M. 1982. *The Internal Organization of the Kingdom of Ugarit.* Wiesbaden.
Heltzer, M. 1987. Labour in Ugarit. In: Powell, M. A. *Labor in the Ancient Near East.* New Haven. s. 237-250.
Heltzer, M. 1988. The Late Bronze Age service system and its decline. In: Heltzer, M. and Lipinski, E., eds. *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.).* Leuven. s. 7-19.
Henrickson, R. C. 1993. Politics, economics and ceramic continuity at Gordion in the late second and first millennia B.C. In: Kingrey, W. D., ed. *Social and Cultural Contexts of New Ceramic Technologies.* Westerville. s. 89-176.
Henrickson, R. C. 1994. Continuity and discontinuity in the ceramic tradition at Gordion during the Iron Age. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron Ages 3.* (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 95-129.
Henrickson, R. C. 1995. Hittite pottery and potters: The view from Late Bronze Age Gordion. *Biblical Archaeologist* 58:82-90.
Herodotus, 1972. *The Histories.* Penguin. Harmondsworth.
Hesse, B. and Perkins, D. Jr. 1974. Faunal remains from Karataş Semayuk in southwest Anatolia: An interim report. *Journal of Field Archaeology* 1:149-160.
Hillman, G. C. 1973a. Agricultural resources and settlement in the Aşvan region. *Anatolian Studies* 23-217-240.
Hillman, G. C. 1973b. Agricultural productivity and past population potential at Aşvan. *Anatolian Studies* 23:225-240.
Hillman, G. C. 1978. On the origins of domestic rye-secale cereale:The finds from Aceramic Can Hasan III in Turkey. *Anatolian Studies* 28:157-174.
Hiller, S. 1988. Dependent personnel in Mycenaean texts. In: Heltzer, M. and Lipinski, E., eds. *Society and Economy in the Eastern Mediterranenan (c. 1500-1000 B.C.).* Leuven. s. 53-67/
Hodder, I. A. ve diğ., eds. 1981. *Pattern of the Past: Studies in Honour of David Clarke.* Cambridge.
Hodder, I. A., ed. 1991. *The Meaning of Things. Material Culture and Symbolic Expression.* London.
Hoddinott, R.F. 1981. *The Thracians.* New York.
Hoffman, I. 1984. *Die Erlass Telepinus* (Texte der Hethiter 11). Heidelberg.
Hoffner, H. A. Jr. 1964. *The Laws of the Hittites.* Ann Arbour.
Hoffner, H. A. Jr. 1968-1969. A Hittite text in epic style about merchants. *Journal of Cuneiform Studies* 22:34-45.
Hoffner, H. A. Jr. 1974. *Alimenta Hethaeorum. Food Production in Hittite Asia Minor.* New Haven.
Hoffner, H. A. Jr. 1982. The Milawata Letter augmented and reinterpreted. *Archiv für Orientforschung* Beiheft 19:130-137.
Hoffner, H. A. Jr. 1989. The Ulmitesub Treaty KBo 4.10=CTH106 with a new join. In: Emre, K. *et al.*, eds. *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Ankara. s. 199-204.
Hoffner, H. A. Jr. 1992. The last days of Khattusa. In: Ward, W.A. and Joukowsky, M.S., eds. *The Crisis Years: The 12th Century B. C.* Iowa. s. 46-52.
Hoffner, H. A. Jr. 1995a. Legal and social institutions of Hittite Anatolia. In: Sasson, J. M., ed. *Civilizations of the Ancient Near East. Vol. I.* New York. s. 555-569.
Hoffner, H. A. Jr. 1995b. Oil in Hittite texts. *Biblical Archaeologist* 58,2:108-114.
Hoffner, H. A. Jr. 1997. *The Laws of the Hittites.* Leiden.
Hole, F. 1978. Pastoral nomadism in western Iran. In: Gould, R. A., ed. *Explorations in Ethnoarchaeology*. Albuquerque. s 122-167.
Hole, F. 1980. Archaeological survey in southwest Asia. *Paléorient* 6:21-43.

Hole, F. 1994. Environmental instabilities and urban origins. In: Stein, G. and Rothman, M. S., eds. *Chiefdoms and Early States in the Near East.* (Monographs in World Archaeology 18) Wisconsin. s. 121-151.

Hommaire de Hell, X. 1854. *Voyage en Turquie et en Perse (1846-1848).* Paris.

Honča, M. D. and Algaze, G. 1998. Preliminary report on the human skeletal remains at Titris Höyük: 1991-1996 Seasons. *Anatolica* 24:101-141.

Hongo, H. 1998. Patterns of animal husbandry at Kaman-Kalehöyük, Turkey. Continuity and change during the second and first millennia B.C. *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 10: 239-278.

Hood, S. 1981. The 'Country House' and Minoan society. In: Krzyszkowska, O and Nixon, L., eds. *Minoan Society.* (Proceedings of the Cambridge Colloquium 1981) Bristol. s. 129-135.

Hood, S. 1995. *The Minoan Palace as Residence of Gods and Men.* (Acts of the Seventh International Cretological Congress, Rethimnon Vol 1) s. 393-407.

Hopwood, K. 1991. The links between the coastal cities of western Rough Cilicia and the interior during the Roman period. *De Anatolia Antiqua* 1:305-309.

Houwink ten Cate, Ph. H. J. 1961. *The Luwian Population Groups of Lycia and Cilicia Aspera During the Hellenistic Period.* Leiden.

Houwink ten Cate, Ph. H. J. 1970. *The Records of the Early Hittite Empire (c. 1450-1300 B.C.).* İstanbul.

Houwink ten Cate, Ph. H. J. 1983-1984. Sidelights on the Ahhiyawa question from Hittite vassal and royal correspondence. *Jahrbericht van het Voorasiatisch-Egyptisch Genootschap "Ex Oriente Lux"* 28:3-79.

Houwink ten Cate, Ph. H. J. 1984. The history of warfare according to Hittite sources: The Annals of Hattusilis I (Part II). *Anatolica* 11:47-83.

Houwink ten Cate, Ph. H. J. 1992. The Hittite Storm God: His role and rule according to Hittite cuneiform sources. In: Meyer, D. J. W., ed. *Natural Phenomena. Their Meaning, Depiction and Description in the Ancient Near East.* Amsterdam. s. 83-148.

Houwink ten Cate, Ph. H.J. 1995. Ethnic diversity and population movement in Anatolia. In: Sasson, J. M., ed. *Civilizations of the Ancient Near East. Vol. I.* New York. s. 259-270.

Houwink ten Cate, Ph. H. J. and Josephson, F. 1967 'Muwatallis' prayer to the Storm-God of Kummanni (KBo XI, 1). *Revue Hittite et Asianique* 25:101-140.

Huntington, E. 1902. The valley of the upper Euphrates river and its people. *Bulletin of the American Geographical Society* 34:305-372.

Hütteroth, W-D. 1959. *Bergnomaden und Yaylabauren im mittleren kurdischen Taurus.* Marburg.

Hütteroth, W-D. 1974. The influence of social structure of land division and settlement in inner Anatolia. In: Benedict, P. *et al.*, eds. *Turkey: Geographic and Social Perspectives.* Leiden. s. 19-47.

Hütteroth, W-D. 1982. *Türkei, Länderkunden.* Darmstadt.

İlhan, M. 1971. Earthquakes in Turkey. In: Campbell, A. S., ed. *Geology and History of Turkey.* Tripoli. s. 431-441.

Imhof, E. ve diğ. 1970. *Unbekannte Türkei:Wo Ost und West sich Begegnen.* Bern.

Imparati, F. 1964. *Le Leggi Ittite.* (Incunabula Graeca 7) Roma.

Imparati, F. 1974. Una consessione di Terre da Parte di Tudhaliya IV. *Revue Hittite et Asianique* 32:5-206.

Imparati, F. 1977.:Le Istituzioni Cultuali del NA4 *hekur* e il Potere Centrale Ittita. *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 18:19-64.

Imparati, F. 1982. Aspects de l'Organisation de L'Etat Hittite dans les Documents Juridiques at Administratifs. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 25:224-267.

Imparati, F. 1984. Il transferimento di beni nell`ambito del matrimonio privato Ittita. *Geo-Archeologia* 109-121.

Imparati, F. 1991. *Autorita Centrale e Istituzioni Collegiali nel Regno Ittita.* (Atti dell'VIII Colloquio Internazionale Romanistico, 10-12 Maggio 1990). Roma. s. 161-181.

Imparati,.F. 1995. Private life among the Hittites. In: Sasson, J. M., ed. *Civilizations of the Ancient Near East. Vol. I.* New York. s. 571-588.

Imparati, F. 1998. Die Organisation des Hethitischen Reiches. In: Klengel, H,. *Geschichte des Hethitischen Reiches.* Leiden. s. 320-387.

İnalcık, H. 1970. *The Emergence of the Ottomans.* In: Holt, P.M. *et al.*, eds. The Cambridge History of Islam. Vol. IA. Cambridge. s. 263-291.

İnalcık, H. 1993. *The Middle East and the Balkans Under the Ottoman Empire.* Bloomington.

İnalcık, H. 1994. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire.* Cambridge.

Ingold, T. 1987. *The Appropriation of Nature: Essays in Human Ecology and Social Relations.* Manchester.

Irons, W. 1975. *The Yomut Türkmen: A Study of Social Organisation Among a Central Asian Turkic Speaking Population.* (University of Michigan, Anthropological Papers No.58) Michigan.

Irons, W. 1979. The political stratification among the pastoral nomads. In: *Pastoral Production and Society.* (Proceedings of the International Meeting on Pastoralism, Paris 1976) London. s. 361-374.

Irons, W. 1994. Why are the Yomut not more stratified. In: Chang, C. and Koster, H., eds. *Pastoralist at the Periphery.* Tuscon and London. s. 175-196.

Işık, C. 1987. Die Nekropole von Habibuşağı. *Belleten* 200: 565-580.

Jakobson, V. A. 1963. Legal and economical status of the redum warriors under the 1st Dynasty of Babylon. *Vestnik Drevnej Istorii* 2:129-141.

Jakobson, V. A. 1965. The Social Structure of the Neo-Assyrian Empire. In: Diakonoff, I. M., ed. 1969. *Ancient Mesopotami: Socio-Economic History.* Moscow. s. 277-295.

James, P. 1990. *Centuries of Darkness.* London.

Jankowska, N. B. 1947. Some Problems of the Economy of the Assyrian Empire. In: Diakonoff, I. M., ed. 1969. *Ancient Mesopotami: Socio-Economic History.* Moscow. s. 253-276.

Jankowska, N. B. 1957-1960. Extended family commune and civil self government in Arrapha in the fifteenth century B.C. In: Diakonoff, I. M., ed. 1969. *Ancient Mesopotami: Socio-Economic History.* Moscow. s. 235-252.

Jankowska, N. B. 1986. The role of the extended family in the economic life of the kingdom of Arraphe. *Oikumene* 5:33-42.

Jankowska, N. B. 1991. Asshur, Mitanni, and Arrapkhe. In: Diakonoff, I. M., ed. *Early Antiquity.* Chicago. s. 228-260.

Janowski, B. ve diğ., eds. 1993. *Religiongeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament.* (Orbis Biblicus et Orientalis 129) Fribourg.

Jasink, M. A. 1982. Methodological problems in the comparison of Hittite and Mycenaean institutions. *Rivista di Filologia e Istruzione Classica* 109:88-105.

Jasink, M. A. 1990. Kizzuwatna e Gli Hittiti. In: Desideri, P. and Jasink, A. M. *Cilicia dall'eta di Kizzuwatna alla conquista Macedone.* Firenze. s. 51-109.

Jasink, M. A. 1991. Hittite and Assyrian Routes to Cilicia. *De Anatolia Antiqua* 1:253-259.

Jastrow, O. 1978. *Die Mesopotamisch-Arabischen Qeltu Dialekte.* (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes Vol. 1) Wiesbaden.

Jaubert, A. 1821. *Voyage en Armenie et en Perse (1805-1806).* Paris.

Joukowsky, M. S. 1986. *Prehistoric Aphrodisias: An Account of Excavations and Artifact Studies.* Providence

Joukowsky, M. S. 1996. *Early Turkey. Anatolian Archaeology from Prehistory through the Lydian Period.* Iowa.

Joannes, F. 1991. L'Asie Mineure meridionale d'aprés la documentation cuneiforme d'époque Neo-Babylonienne. *De Anatolia Antiqua* 1:261-266.

Johnson, D. L. 1969. *The Nature of Nomadism:A Comparative Study of Pastoral Migrations in South West Asia and North Africa.* (University of Chicago Research Paper No.118) Chicago.

Kademoğlu, O. 1974. Yörüklerde Üç Direkli Karaçadır. *Mimarlık* 74:27 29.

Kalafat, Y. 1990. Doğu Anadolu'da Eski Türk İnançlarının İzleri. Ankara.

Kamil, T. 1982. *Yortan Cemetery in the Early Bronze Age of Western Anatolia.* (British Archaeological Reports International Series 145) Oxford.

Kammenhuber, A. 1961. *Hippologia Hethitica.* Wiesbaden 1961.

Karasu, C. 1990. *Hitit katipleri üzerine bazı düşünceler.* (Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri, 19-21 Temmuz 1990) Ankara:224-228.

Kashima, K. ve diğ. 1998. Sedimentary environmental changes during the last 20,000 years at Aksaray area, south-east part of Lake Tuz, central part of Turkey. *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 10:209-238.

Kataja, L. and Whiting, R. 1995. *Grants, Decrees and Gifts of the Neo-Assyrian Period.* (State Archives of Assyria Vol. XII) Helsinki.

Kayan, I. 1990. Late Holocene geomorphic evolution of the Besige-Troy area (NW Anatolia) and the environment of the

prehistoric man. In: Bottema, E-N. and van Zeist, W., eds. *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape.* Rotterdam. s. 69-70.

Kayan, I. 1995. Geomorphological environment of the Ilipinar mound. In: Roodenberg, J., ed. *The Ilipinar Excavations I. Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia 1987-1991*. İstanbul. s. 17-33.

Kehl-Bodrogi, K. 1989. Das Alevitum in der Türkei. Zur Genese und Gegenwartigen Lage einer Glaubens-gemeinschaft. In: Andrews, P.A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 503-509.

Kellerman, G. 1978. The king and the Sun-God in the Old Hittite period. *Tel Aviv* 5:199-208.

Kempinski, A. and Košak, S. 1970. Der Ismeriga-Vertrag. *Die Welt des Orients* 5:191-217.

Kempinski, A. and Košak, S. 1982. CTH 13: The extensive annals of Hattusili I(?). *Tel Aviv* 9:87-116.

Kestemont, G. 1978. Les travailleurs dans le monde Hittite. *Oriens Antiquus* 17:17-29.

Kestemont, G. 1979. La politique economique du nouvel empire Hittite. In: Lipinski, E., ed. *State and Temple Economy in the Ancient Near East.* Leuven. s. 497-503.

Khazanov, A. M. 1994. *Nomads of the Outside World.* Wisconsin.

Kılıçbay, M. A. 1985. *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı.* Ankara.

Kinneir, J. M. 1818. *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813-1814.* London.

Kıray, M. B. 1974. Social change in Çukurova:A comparison of four villages. In: Benedict, P. *et al*., eds. *Turkey: Geographic and Social Perspectives.* Leiden. s. 179-203.

Kislev, M. E. 1991. Archaeobotany and archaeoentomology. In: Renfrew, J. M., ed. *New Light on Early Farming.* Edinburgh. s. 121-136.

Klay, E. J. 1983. Endstation "Islambol". Die Türkei als Asylland für Muslimische Glaubensflüchtlinge und Rückwanderer (muhacir) im 19. und 20. Jahrhundert. In: Centlivres-Demont, M., ed. *Migration en Asie.* Bern. s. 9-81.

Kleiner, G. 1969-1970. Stand der Erforschung von Alt-Milet. *Istanbuler Mitteilungen* 19-20:113-123.

Kleiss, W. 1994. Notes on the chronology of Urartian defensive architecture. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron Ages 3.* (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 131-137.

Klengel, H. 1965. *Geschichte Syriens im 2. Jahrtausends v.u Z., Teil 1: Nordsyrien* Berlin.

Klengel, H. 1968. Die Hethiter und Isuwa. *Oriens Antiquus* 7:63-67.

Klengel, H. ed. 1971. *Beiträge Zur Sozialen Struktur Des Alten Vorderasien.* Berlin.

Klengel, H. 1972. *Zwischen Zelt und Palast.* Wien.

Klengel, H. 1974a. "Hungerjahre" in Hatti. *Altorientalische Forchungen* 1:165-174.

Klengel, H.1974b. Königtum und Palast nach den Alalah-Texten. In: Garelli, P., ed. *Le palais et la Royaute.* Paris. s. 273-282.

Klengel, H. 1975. Zur Ökonomischen Funktion der Hethitischen Tempel. *Studie Micenei ed Egeo-Anatolici* 16:181-200.

Klengel, H. 1976. Die Nochmals zu Isuwa. *Oriens Antiquus* 15:85-89.

Klengel, H. 1978. Mitanni:Probleme seiner Expansion und Politischen Struktur. *Revue Hittite et Asianique* 36:91-115.

Klengel, H. 1979a. Handel und Kaufleute im Hethitischen Reich. *Altorientalische Forschungen* 6:69-80.

Klengel, 1979b. Die Palastwirtschaft in Alalah. In: Lipinski, E., ed. *State and Temple Economy in the Ancient Near East.* Leuven. s:435-457.

Klengel, H. 1980. Ein hethitischer Text über die Reorganization des Kultes. *Altorientalische Forschungen* 7:14-157.

Klengel, H. 1986. The Economy of the Hittite Household (E2). *Oikumene* 5:23-31

Klengel, H. 1988. Einige Bemerkungen zu Lohnen und Preisen im Hehitischen Anatolien. *Altorientalische Forschungen* 15:76-81.

Klengel, H,. 1998. *Geschichte des Hethitischen Reiches.* Leiden.

Knapp, A. B. 1992. *Archaeology, Annals and Ethnohistory.* Cambridge.

Kolb, C. C. 1987. Demographic estimates in archaeology: contributions from ethnoarchaeology in Mesoamerica. *Current Anthropology* 26:581-599.

Kolb, F. 1996. The role of dwelling houses in larger Anatolian settlements of antiquity. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul. s. 146-154.

Komoroczy, G. 1978. Landed property in ancient Mesopotamia and the theory of the so-called Asiatic mode of production. *Oikumene* 2:9-26.

Korbel, G. 1985. *Die Spätbronzezeitlische Keramik von Norşuntepe.* Hannover.

Korfmann, M. ed., 1982. *Demircihüyük I. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. Architektur, Stratigraphie und Befunde.* Mainz-am-Rhein.

Korfmann, M. 1986. Besik Tepe: New evidence for the period of the Trojan sixth and seventh settlements. In: Mellink, M. J., ed. *Troy and the Trojan War.* Bryn Mawr. s. 17-28.

Korfmann, M., ed. 1988. *Demircihuyuk V. Die Ergebnisse der Ausgrabungen 1975-1978. Die Mittelbronzezeitliche Siedlung.* Mainz-am-Rhein.

Korfmann, M. 1989. Beşiktepe. Vorbericht über die Ergebnisse der Arbeiten von 1987 und 1988. Aus Besik-Sivritepe, Beşik-Yassitepe, Beşik-Graberfeld, Grabungen am Beşik-Sivritepe. *Archäologischer Anzeiger* 3:473-481.

Korfmann, M. 1992. Troia-Ausgrabungen 1990-1991. *Studia Troica* 2:1-41.

Korfmann, M. 1994. Troia-Ausgrabungen 1993. *Studia Troica* 4:1-50.

Korfmann, M. 1995. Troia: A Residential and Trading City at the Dardanelles. In: Laffineur, R. and Niemeier, W-D., eds. *Politeia: Society and State in the Aegean Bronze Age.* (Aegaeum 12) Liege. s. 173-183.

Korfmann, M. 1996a. Troia-Ausgarbungen 1995. *Studia Troica* 6:1-63.

Korfmann, M. 1996b. The Citadel and Lower City of Troia at Dardanelles. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul.:83-98.

Korfman, M. 1998. Troia-Ausgrabungen 1997. *Studia Troica* 8:1-70.

Korfmann, M. and Kromer, B. 1993. Demircihöyük, Beşik-Tepe, Troia- eine Zwischenbilanz zur Chronologie Dreier Orte in Westanatolian. *Studia Troica* 3:135-171.

Korfmann, M. ve diğ. 1994. *Anatolien in der Frühen und Mittleren Bronzezeit I: Bibliographie zur Frühbronzezeit.* Wiesbaden.

Koroseč, V. 1931. *Hethitische Staatsverträge.* Leipzig.

Koroseč, V. 1960. Les Hittites et leurs Vassaux Syriens à la Lumiere des Nouveaux textes d'Ugarit (PRU iv). *Revue Hittite et Asianique* 18:65-79.

Koroseč, V. 1963. The warfare of the Hittites-from the legal point of view. *Iraq* 25:159-166.

Koşay, H. Z. 1951. *Les Fouilles d'Alaca* Höyük, *1937-1939*. Ankara.

Koşay, H. Z. 1976a. *Yeniköy Mound Excavations, 1972.* (Keban Project 1972 Activities. Middle East Technical University) Ankara. s. 185-204.

Koşay, H. Z. 1976b. *Keban Project Pulur Excavations, 1968-1970.* Ankara.

Koşay, H. Z. 1977. *Pulur. Etnografya ve Folklor Araştırmaları.* Ankara.

Koşay, H. Z. ve Akok, M. 1966. *Ausgrabungen von Alaca* Höyük. *Vorbericht über die Forschungen und Entdeckungen von 1940-1948*. Ankara.

Koşay, H. Z. ve Turfan, T. 1959. Erzurum-Karaz Raporu. *Belleten* 23:349-413.

Koşay, H. Z. ve Vary, H. 1964. *Pulur Kazısı 1960 Mevsim Çalışmaları Raporu.* Ankara.

Koşay, H. Z. ve Vary, H. 1967. *Ausgrabungen von Güzelova.* Ankara.

Kottak, C. P. 1982. *Anthropology: The Exploration of Human Diversity*. New York.

Kotschy, T. 1858. *Reise in den Kilikischen Taurus.* Göttenburg.

Koyunlu, A.1979. *A Mill in the Village of Agmezra in the Province of Elaziğ, its Construction and Structural Characteristics.* (Keban Project 1973 Activities) Ankara. s. 151-158.

Koyunlu, A. 1982. *Village Settlement of Munzuroglu-Observation on Housing.* (Keban Project 1974-1975 Activities) Ankara. s. 249-265.

Kökten, K. 1976. *Stone Age Explorations in the Keban Dam Lake Area, 1972.* (Keban Project 1972 Activities) Ankara. s. 5-10.

Kömürcüoğlu, E. A. 1966. *Das Alttürkische Wohnhaus.* Wiesbaden.

Köroğlu, K. 1996. *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi.* İstanbul.

Köroğlu, K. 1997. *1995 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması.* (14. Araştırma Sonuçları Toplantısı). Ankara. s. 369-395.

Köroğlu, K. 1998a. *1996 Yılı Artvin-Ardahan İlleri Yüzey Araştırması.* (15. Araştırma Sonuçları Toplantısı) Ankara. s. 127-156.

Köroğlu, K. 1998b. *Üçtepe I.* Ankara

Krader, L. 1959. The ecology of nomadic pastoralism. *International Social Science Journal* 11:499-510.

Kramer, C. 1979. An archaeological view of a contemporary Kurdish village: domestic architecture, household size and wealth. In: Kramer, C., ed. *Ethnoarchaeology:Implications of Ethnography for Archaeology.* New York. s. 139-163.

Kramer, C. 1982. *Village Ethnoarchaeology:Rural Iran in Archaeological Perspective.* London.

Kristiansen, K. 1994. The emergence of the European world system in the Bronze Age: Divergence, convergence and social evolution during the first and second millennia BC in Europe. In: Kristiansen, K. and Jensen, G. eds. *Europe in the First Millennium BC.* Sheffield. s. 7-30.

Kühne, H. 1974-1977. Zur Historischen Geographie am Unteren Habur. Vorläufiger Bericht über eine Archaologische Geländebegehung. *Archiv für Orientforschung* 25:249-255.

Kühne, H. 1990. The effects of irrigation agriculture: Bronze and Iron Age habitation in the Khabur, eastern Syria. In: Bottema, E-N. and van Zeist, W., eds. *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape.* Rotterdam. s. 18-30.

Kuhrt, A. and Sancisi-Weerdenburg, H., eds. 1988. *Achaemenid History III: Method and Theory.* Leiden.

Kula, W. 1976. *The Economic Theory of the Feudal System.* London.

Kundig-Steiner, W., ed. 1974. *Die Türkei. Raum und Mensch, Kultur und Wirtschaft in Gegenwort und Vergangheit.* Tübingen.

Kupper, J. R., ed. 1967. *La Civilization de Mari.* (15. Rencontre Assyriologique International. Liege 1966).

Kuzucuoğlu, C. ve diğ., 1997. Environmental Changes in Anatolia During Holocene:Examples from the Konya Plain, Inner Anatolia. (Transactions of the Colloque International-Anatolian Prehistory on the Crossroads of Eurasia and Africa. 28 April-3 May 1997) Liege.

Lambrianides, K. ve diğ. 1996. The Madra Çay Delta archaeological project. First preliminary report. *Anatolian Studies* 46:167-200.

Lambton, A. K. S. 1973. Aspects of Saljuq-Ghuzz settlement in Persia. In: Richards, D., ed. *Islamic Civilization*, Oxford. s. 105-126.

Landsberger, B. 1949. Jahreszeiten im Sumerich-Akkadischen. *Journal of Near Eastern Studies* 8:248-297.

Laroche, E. 1976. Lyciens et Termiles. *Revue Archeologique* 1:15-19.

Laroche, E. 1982. Documents hittites et hourrite. In: Beyer, D., ed. *Meskene-Emar. Dix ans de traveaux, 1972-1982.* Paris. s. 53-60.

Larsen, M. T. 1967. *Old Assyrian Caravan Procedures.* İstanbul.

Larsen, M.T. 1976. *The Old Assyrian City-State and its Colonies.* Copenhagen.

Larsen, M. T. 1987. Commercial networks in the ancient Near East. In:Rowlands, M. *et al.*, eds. *Center and Periphery in the Ancient World.* Cambridge. s. 47-56.

Layard, A. H. 1853. *Discoveries in the Ruins of Nineveh and Babylon, with Travels in Armenia, 1849.* London.

Laviosa, C. 1972. Iasos 1971. *Anatolian Studies* 22:43-46.

Leake, W. M. 1824. *Journal of a Tour in Asia Minor.* London.

Leemans, W. F. 1986. The family in the economic life of the Old Babylonian period. *Oikumene* 5:15-22.

Lemaire, A. 1991. Recherches de Topographie Historique sur le Pays de Que (IXe-VIOIe siecle av. J.C.). *De Anatolia Antiqua* 1:267-275.

Lemaire, A. 1993. Ougarit, Oura et la Cilicie vers la fin du XIIIe s. av. J.-C. *Ugarit-Forschungen* 25:227-236.

Levi, D. 1961-1962. Le Due Prime Campagne di Scavo a Iasos (1960-61). *Annuario* 39-40:505-571.

Libaridian, G. J. 1979. Armenia and the Armenians. A divided homeland and a dispersed nation. In: McCagg, W. O. and Silver, B. D., eds. *Soviet Asian Ethnic Frontiers.* New York. s. 26-60.

Libesny, H. 1943. The Administration of Justice in Nuzi. *Journal of the American Oriental Society* 63:128-144.

Lindern, R. P, ed. 1983. *Nomads and Ottomans in Medieval Anatolia.* Bloomington, Indiana.

Lipinski, E. 1979. *State and Temple Economy in the Ancient Near East, I-II.* Leuven.

Lipinski, E. 1988. The socio-economic condition of the clergy in the kingdom of Ugarit. In: Heltzer, M. and Lipinski, E., eds. *Society and Economy in the Eastern Mediterranean (c. 1500-1000 B.C.).* Leuven. s. 125-150.

Liverani, M. 1975. Communautés de village et palais royal dans la Syrie du IIeme millenaire. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 18:146-164.

Liverani, M. 1988. *Antico Oriente. Storia SocieEconomia.* Bari.

Liverani, M. ve diğ., eds. 1985. *Studi de Paletnologia in Onore di Salvatore M. Puglisi.* Roma.

Lloyd, S. 1972. *Beycesultan III, 1. Late Bronze Age Architecture.* London.

Lloyd, S. 1980. *Foundations in the Dust.* London.

Lloyd, S. ve Mellaart, J. 1962. *Beycesultan I. The Chalcolithic and Early Bronze Age Levels.* London

Lloyd, S. ve Mellaart, J. 1965. *Beycesultan II. Middle Bronze Age Architecture and Pottery.* London.

Lloyd, S. ve Brice, W. 1951. Harran. *Anatolian Studies* 1:77-111.

Loftus, W. K. 1855. On the geology of portions of the Turko-Persian frontier. *Quarterly Journal of the Geological Society* 11:247-344.

Lot, F. 1968. *La Fin du Monde Antique et le Debut du Moyen Age.* Paris

Luckenbill, D. D. 1926. *Ancient Records of Assyria and Babylonia I-II.* Chicago.

Lynch, H. F. B. 1901. *Armenia.Travels and Studies, Vol. I-II.* London (Reprint: Beirut 1965).

Machinist, P. 1982. Provincial governance in Middle Assyria and some new texts from Yale. *Assur* 3(2):1-37.

MacKenzie, D. N. 1989. The role of the Kurdish language in ethnicity. In: Andrews, P.A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 541-542.

Magie, D. 1950. *Roman Rule in Asia Minor to the End of the Third Century after Christ.* Princeton.

Magnarella, P. J. 1974. *Tradition and Change in a Turkish Town.* New York.

Magnarella, P. J. 1976. The assimilation of Georgians in Turkey: A Case Study. *Muslim World* 66:35-43.

Maekawa, K. 1989. Rations, ages and economic trends in the Ur III period. *Altorientalische Forschungen* 16:42-50.

Makkay, J. 1983. The origins of the "temple-economy" as seen in the light of prehistoric evidence. *Iraq* 45:1-6.

Mallory, J. P. 1989. *In Search of the Indo-Europeans Language, Archaeology and Myth.* London.

Marazzi, M. 1986. *L'Anatolia Hittitie.* (Repertori Archeologici Ed Epigrafici). Roma.

Marchese, R. T. 1986. *The Lower Maeander Flood Plain. A Regional Settlement Study.* (British Archaeological Reports International Series 292) Oxford.

Marchese, R. T. 1989. *The Historical Archaeology of Northern Caria. A Study of Cultural Adaptations.* (British Archaeological Reports International Series 536) Oxford.

Marchese, R.T. 1995. Assimilation and culture changes: A recent journey among the Turkish nomads of Antalya. *Anatolica* 21:213-232.

Marfoe, L. ve diğ. 1986. The Chicago Euphrates archaeological project 1980-1984: An interim report. *Anatolica* 13:37-148.

Marro, C. 1993. Introduction a la Ceramique du Haut-Euphrate au Bronze Ancien. *De Anatolia Antiqua* 2: 43-64.

Marx, E. 1977. The tribe as a unit of subsistence:nomadic pastoralism in the Middle East. *American Anthropologist.* 79:343-363.

Masson, O. 1991. Anatolian Languages. In: Boardman, J. *et al*., ed. *Cambridge Ancient History III, Part 2.* Cambridge. s. 666-676.

Matney, T. 1998. The first season of work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakir province: Preliminary report. *Anatolica* 24:7-30.

Matney, T. ve diğ. 1997. Excavations at Titriş in Southeastern Turkey: A Preliminary report of the 1996 Season. *Anatolica* 23:61-84.

Matthiae, P. 1993. On this side of the Euphrates. A note on the urban origins in inner Syria. In: Frangipane, M. *et al*., eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*. Roma. s. 523-530.

Maunsel, F. R. 1894. Kurdistan. *Geographical Journal* 3:82-102.

McArthur, J. K. 1985. A tentative lexicon of Mycenaean place names. *Minos* 19:1-136.

McCarthy, J. 1983. *Muslims and Minorities. The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire.* New York.

McClellan, T. L. 1989. The chronology and ceramic assemblages of Alalakh. In: Leonard, A. Jr. and Williams, B. B., eds. *Essays in Ancient Civilization Presented to Helene J. Kantor*. Chicago. s. 181-212.

McMahon, G. 1989. The history of the Hittites. *Biblical Archaeologist* 52:62-77.

McNeill, J. R. 1992. *The Mountains of the Mediterranean World: An Environmental History.* Cambridge.

Medvedskaya, I. N. 1982. *Iran:Iron Age.* (British Archaeological Reports International Series 126) Oxford.

Mee, C. 1978. Aegean trade and settlement in Anatolia in the second millennium B.C. *Anatolian Studies* 28:121-155.

Melas, E. M. 1988. The Dodecanese and W. Anatolia in prehistory: Interactions, ethnicity and political geography. *Anatolian Studies* 38: 109-120.

Melikoff, I. 1975. Le Probleme Kizilbas. *Turcica* 6:49-67.

Mellaart, J. 1954. Preliminary report on a survey of pre-Classical remains in southern Turkey. *Anatolian Studies* 4:175-240.

Mellaart, J. 1963. Early cultures of the south Anatolian plateau I. *Anatolian Studies* 13:199-236.

Mellaart, J. 1982. Archaeological evidence for trade routes between Syria and Mesopotamia and Anatolia during the early and the beginning of the Middle Bronze Age. *Studi Eblaiti* 5:15-32.

Mellaart, J. 1983. Yaraşli Hillfort. A Hittite stronghold in Galatia? In: Boehmer, R. M. and Hauptmann, H., eds. *Beiträge zur Altertumskunde Kleinasiens. Festschrift für Kurt Bittel.* Mainz-am-Rhein. s. 345-348.

Mellink, M. J. 1983. The Hittites in the Aegean world, Part 2: Archaeological comments on Ahhiyawa-Achaians in western Anatolia. *American Journal of Archaeology* 87:133-141.

Mellink, M. J. 1986a. Postscript. In: Mellink, M. J., ed. *Troy and the Trojan War.* Bryn Mawr. s. 91-101.

Mellink, M. J. 1986b. *The Remains of Second Millennium B.C. Habitation at Karataş Semayük.* (8. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1985) s. 287-291.

Mellink, M. J. 1991. The Native Kingdoms of Anatolia. In: Boardman, J. *et al.*, ed. *Cambridge Ancient History III, Part 2.* Cambridge. s. 619-665.

Mellink, M. J. 1993. The Anatolian south coast in the Early Bronze Age: The Cilician perspective. In: Frangipane, M. *et al.*, eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata.* Roma. s. 495-508.

Mellink, M. J. 1995. Homer, Lycia, and Lukka. In: Carter, J. B. *et al.*, eds. *The Ages of Homer.* Austin. s. 33-43.

Memiş, E. 1994. La Role des Reines dans le Palais Hittite. *Belleten* 58:279-293.

Meriç, E., ed. 1990. *Late Quaternary (Holocene) Bottom Sediments of the Southern Bosphorus and Golden Horn.* İstanbul.

Mikami, T. and Omura, S. 1991a. General survey of Kaman-Kalehöyük in Turkey (1985). *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 4:62-86.

Mikami, T. and Omura, S. 1991b. A preliminary report on the first excavation at Kaman-Kalehöyük in Turkey (1986). *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 4:87-130.

Milano, L. 1987a. Food rations at Ebla. A preliminary account on the ration lists coming from the Palace Archive L. 2712. MARI. *Annales de Recherche Interdisciplinaires* 5:519-550.

Milano, L. 1987b. Barley rations and barley for sowing. *Acta Sumerologica* 9:177-201.

Miller, N. F. 1984. The use of dung as fuel: An ethnographic example and an archaeological application. *Paléorient* 10:71-79.

Miller, N. F. 1994. *Environmental Constraints and Cultural Changes Along the Euphrates between the Fourth and Second Millennia BCE.* (Paper Presented at the 59th Annual Meeting of the Society for American Archaeology, April 21, 1994) Anaheim, California.

Minorsky, V. F. 1978. *The Turks, Iran and Caucasus in the Middle Ages.* London.

Mirsan, K. 1985. *Anadolu Prototürkleri.* Ankara.

Mitchell, S. 1993. *Land, Men and Gods in Asia Minor. Vol. I: The Celts and the Roman Rule.* Oxford.

Mitchell, S. 1996. The development of Classical cities and settlements in Late Roman Anatolia. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul. s. 193-205.

Moltke, H. von. 1841. *Briefe über Zustande und Begebenheiten in der Türkei aus den Jahren 1835-1839.* Berlin.

del Monte, G.D. - Tischler, J. 1978. *Die Orts- und Gewaessernamen der Hethitischen Texte.* Wiesbaden.

Moore, J. 1993. *Tille Höyük 1. The Medieval Period.* (British Institute of Archaeology at Ankara Monograph Series No. 14) Ankara.

Mordtmann, A. D. 1925. *Anatolien: Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien.* Hannover.

Mori, M. and Omura, S. 1995. A preliminary report on the excavations at Kaman-Kalehöyük in Turkey. *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 8:1-42.

Morier, J. 1816. *A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinopole.* Philadelphia.

Morrison, J. A. 1939. *A Unit of Land Occupance in the Kanak Su Basin of Central Anatolia.* (Ph.D. Dissertation, University of Chicago) Chicago.

Morrison, M. A. 1979. The Family of SILWA-TESUB mar sarri. *Journal of Cuneiform Studies* 31,1:3-29.

Morrison, M. A. 1981. Evidence for herdsmen and animal husbandry in the Nuzi documents. In: Morrison, M. A. and Owen, D. I., eds. *Studies on the Civilization and Culture of Nuzi and the Hurrians in Honor of Ernest R. Lacheman on his Seventy-*

First Birthday. Winona Lake. s. 257-296.

Mortensen, P. 1972. Seasonal camps and early villagers in the Zagros, In: Ucko, P. J., *et al.*, eds. *Man, Settlement and Urbanism.* London. s. 293-298.

Müller-Karpe, A. 1995. Untersuchungen in Kuşakli 1992-1994. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 127:5-36.

Müller-Karpe, A. 1996. Untersuchungen in Kuşakli 1995. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 128:69-94.

Müller-Karpe, A. 1997. Untersuchungen in Kuşakli 1996. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 129:103-142.

Müller-Simonis, P. 1892. *Du Caucase au Golfe Persique. À Travers L'Armenie, Le Kurdistan et La Mesopotamie, 1888-1889.* Washington.

Na'aman, N. 1986. Habiru and Hebrews: The transfer of a social term to the literary sphere. *Journal of Near Eastern Studies* 45:271-279.

Naumann, E. 1893. *Vom Golden Horn zu den Quellen des Euphrat.* Munich.

Nelson, C. ed. 1973. *The Desert and the Sown; Nomads in the Wider Society.* Berkeley.

Nesbitt, M. 1995. Plants and people in ancient Anatolia. *Biblical Archaeologist* 58:68-81.

Nestmann, L. 1989. Die Ethnische Differenzierung der Bevölkerung der Osttürkei in Ihren Sozialen Bezugen. In: Andrews, P.A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 543-580.

Neumann, J. and Parpola, S. 1987. Climatic change and the eleventh tenth century eclipse of Assyria and Babylonia. *Journal of Near Eastern Studies* 46:161-182.

Neumann, J. and Sigrist, R.M. 1977/1978. Harvest dates in ancient Mesopotamia as possible indicators of climatic variations. *Climatic Change* 1:239-252.

Neve, J. P.1989. Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1988. *Archäologischer Anzeiger* Heft 3:271-337.

Neve, J. P. 1989-1990. Boğazköy-Hattusha. New results of the excavations in the Upper City. *Anatolica* 16:7-18.

Neve, J. P. 1992. Hattusa - Stadt der Götter und Tempel. *Antique Welt.* (Sondernummer)

Neve, J. P. 1993. Hattusha, City of the gods and temples: Results of the excavations in the Upper City. *Proceedings of the British Academy* 80:105-132.

Neve, J. P. 1996. Housing in Hattusa, The capital of the Hittite kingdom. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul.:99-115.

Nissen, H. J. 1983. Political organization and settled zone. A case study from the Ancient Near East. In: Young, T.C. Jr. *et al.*, eds. *The Hilly Flanks and Beyond.* (Studies in Ancient Oriental Civilizations 26) Chicago. s. 335-345.

Nissen, H. J. 1993. The Early Uruk period - A sketch. In: Frangipane, M. *et al.*, eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata.* Roma. s. 123-131.

Nougayrol, J. 1968. *Ugaritica V.* Paris.

Noyan, B. 1984. Bektaşi ve Alevilerde Muharrem Ayini, Aşure ve Matem Erkanı. *Halk Kültürü* 1:81-101.

Nyerges, E. 1980. Traditional Pastoralism in Environmental Perspective. *Expedition* 22:36-41.

Oberling, P. 1974. *The Qashqa'i Nomads of Fars.* The Hague.

Omura, S. 1991. *Yılı Kaman-Kalehöyük Kazıları.* (12. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara 1990). s. 427-442.

Omura, S. 1998. Preliminary report on the tenth excavation at Kaman Kalehöyük in Turkey (1995). *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan 1*0:25-77.

Orhonlu, C. 1987. *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskanı.* İstanbul.

Orlin, L. L. 1970. *The Assyrian Colonies in Cappadocia.* Paris.

Orme, M. 1981. *Anthropology for Archaeologists.* Ithaca, New York.

Otten, H. 1951. Ein Althehitischer Vertrag mit Kizzuwatna. *Journal of Cuneiform Studies* 5:129 132.

Otten, H. 1958. Keilschrifttexte [der Kampagne 1957 in Boğazköy]. *Mitteilungen des Deutschen-Orient Gesellschaft* 91:73-84.

Otten, H. 1967. Ein Hethitische Vertrag aus dem 15./14. Jahrhundert v. Chr. (KBo XVI 47). *Istanbuler Mitteilungen* 17:54-62.

Otten, H. 1971. Die Siegel des Hethitischen Grosskönigs Tarshuwaili. *Mitteilungen des Deutschen-Orient Gesellschaft* 103:59-68.

Otten, H. 1987. Staatvertrag von Tudhaliya IV mit Kurunta von Tarhuntassa. *Archäologischer Anzeiger*:410-412.

Otten, H. 1988. *Die Bronzetafel von Bogazkoy. Ein Staatsvertrag Tuthaliyas IV.* Wiesbaden.

Otten, H. 1989. *Die 1986 in Boğazköy Gefundene Bronzetafel.* Innsbruck.

Otten, H. und Souček, V. 1965. *Das Gelübde der Königin Puduhepa an die Göttin Lelwani.* Wiesbaden.

Otten, H. and Ruster, Chr. eds. 1974. *Keilschrifttexte aus Bogazkoi. Vol. 22.* Berlin.

Otten, H. ve diğ., eds. 1992. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp.* Ankara.

Owen, D. 1981. An Akkadian letter from Aphek. *Tel Aviv* 8:1-17.

Öğün, B. 1970. *Van'da Urartu Sulama Tesisleri ve Samram (Semiramis) Kanalı.* Ankara.

Ökse, A. T. 1998. Yukarı Kızılırmak Havzası Tunç Çağları ve Demirçağ yerleşim tarihi. *Belleten* 62(234):299-336.

Önder, N. 1975. Çingeneler ve bir Travay. *Folklor'a Doğru* 41:22-26.

Özbayrı, K. 1972. *Tahtadjis et Yörüks-Materiaux pour l'Etudes des Nomads du Taurus.* Paris.

Özbek, B. 1989. Tscherkessen in der Türkei. In: Andrews, P.A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 581-590.

Özbek-Köroğlu, M. 1980. *Beritanlı Aşireti ve Yerleştirme Modeli.* (Unpublished M.A. thesis, Middle East Technical University) Ankara. (Passages in Cribb 1991).

Özdoğan, M. 1977. Lower Euphrates Basin, 1977 Survey. Middle East Technical University. Ankara.

Özdoğan, M. 1987. Taşlıcabayır. A Late Bronze Age burial mound in eastern Thrace. *Anatolia* 14:5-395.

Özdoğan, M. 1993. The second millennium of the Marmara region. *Istanbuler Mitteilungen* 43:151-162.

Özdoğan, M. 1996. Kulübeden konuta: Mimarlıkta ilkler. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul. s. 19-30.

Özdoğan, M. ve diğ. 1991. An interim report on excavations at Yarımburgaz and Toptepe in eastern Thrace. *Anatolica* 17:59-121.

Özgen, E. ve diğ. 1995. *Oylum Höyük 1991 ve 1993 Kazı Çalışmaları.* (16. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1994). s. 95-105.

Özgen, E. ve diğ. 1996. *Oylum Höyük 1994 Yılı Çalışmaları.* (17. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1995). s. 183-188.

Özgüç, N. 1965. *The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe.* Ankara.

Özgüç, T. 1959. *Kültepe-Kanis.* Ankara.

Özgüç, T. 1971. *Kültepe and its Vicinity in the Iron Age.* Ankara.

Özgüç, T. 1978. *Excavations at Maşat Höyük and Investigations in its Vicinity.* Ankara.

Özgüç, T. 1982. *Maşat Höyük II: A Hittite Center Northeast of Boğazköy.* Ankara.

Özgüç, T. 1986a. New observations on the relationship of Kültepe with southeast and north Syria during the third millennium B.C. In: Canby, J. V. *et al*., eds. 1986. *Ancient Anatolia: Aspects of Change and Cultural Development.* Madison. s. 31-47.

Özgüç, T. 1986b. *Kültepe-Kanis II: New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East.* Ankara.

Özgüç, T. 1988. *İnandıktepe. An Important Cult Center in the Old Hittite Period.* Ankara

Özgüç, T. 1994. Temples of Kanish. *Istanbuler Mitteilungen* 4(1993):167-174.

Özgüç, T. 1997. Kanes. In: Meyers, E. M., ed. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* Vol. 3. New York. s. 266-268.

Özkan, S. 1978. Some notes on mobile or vernacular architecture. In: Khan, L., ed. *Shelter II.* London. s. 30-32.

Öztan, A. 1997. Acemhöyük gümüş hazinesi. *Belleten* 61(231):233-271.

Öztan, A. 1998. Preliminary Report on the Aribas Cemetery at Acemhöyük. *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 10:167-181.

Palmer, L. R. 1965. *Mycenaeans and Minoans.* London.

Palmieri, A. 1967. Insediamento del Bronzo Antica a Gelinciktepe Malatya. *Origini* 1:117-193.

Palmieri, A. 1973. Scavi nell' area Sud-Occidentale di Arslantepe. Ritrovamento di una Struttura dell' Antica Eta del Bronzo. *Origini* 7:55-179.

Palmieri, A. 1985. Eastern Anatolia and early Mesopotamian urbanization: Remarks on changing relations. In: Liverani, M. *et al*., eds. *Studi de Paletnologia in Onore di Salvatore M. Puglisi.* Roma. s. 191-213.

Palmieri, A. 1989. Storage and distribution at Arslantepe-Malatya in the Late Uruk period. In: Emre, K. *et al*., eds. *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç.* Ankara. s. 419-430.

Paroussis, M. 1985. Repartition de la Terre et Equilibres Structuraux, une Tentative D'Analyse des Listes de Champs Hittites. *Hethithica* 6:161-184.

Pecorella, P. E. 1975. *Malatya III. Rapporto Preliminare delle Campagne 1983-1968.* Roma.

Pecorella, P. E. 1984. *La Cultura Preistorica di Iasos in Caria.* Rome.

Pelon, O. 1989. L'Anatolie a l'Origine de l'Architecture Palatiale de Crete? In: Emre, K. *et al.*, eds. *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç.* Ankara. s. 431-439.

Pelon, O. 1994. The site of Porsuk and the beginning of the Iron Age in southern Cappadocia. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron Ages 3.* (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 157-162.

Percy, E. 1901. *Highlands of Asiatic Turkey.* London.

Peters, E. 1972. *Lehmziegelhäuser in der Altinova.* (Keban Project 1970 Activities) Ankara. s. 173-182.

Peters, E. 1976. *Alişar: Ein Beitrag zur Anonymen Kerpiç Architecture in Osten-Anatolien.* Hannover.

Peters, E. 1979. *Vorratshaltung in der Anonymen Architektur der Altinova.* (Keban Project 1973 Activities) Ankara. s. 135-150.

Peters, E. 1982. *Landliche Bauweisen im Keban-Gebiet.* (Keban Project 1974-1975 Activities) Ankara. s. 217-247.

Peters, E.L. 1978. Romans and Beduin in south Syria. *Journal of Near Eastern Studies* 37:315-326.

Piotrovsky, B. B. 1969. *The Ancient Civilization of Urartu.* Geneva.

Pittman, H. 1993. Pictures of an administration: The Late Uruk scribe at work. In: Frangipane, M. *et al.*, eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata.* Roma. s. 235-245.

Planhol, X. de 1958. *De la Plaine Pamphylienne aux Lacs Pisidiens: Nomadisme et Vie Paysanne.* Paris.

Planhol, X. de 1959. Geography, politics and nomadism in Anatolia. *International Social Science Journal* 11:525-531.

Planhol, X. de 1966. Aspects of mountain life in Anatolia and Iran. In: Eyre, S. R. and Jones, G. K., eds. *Geography as Human Ecology*. London. s. 291-308.

Planhol, X. de. 1968. *Les Fondement Geographiques de l'Histoire de l'Islam.* Paris.

Planhol, X. de 1979. Saturation et Securite: sur organization des Sociétés pasteurs nomades. In: *Pastoral Production and Society.* (Proceedings of International Meeting on Pastoralism, Paris, December 1976) Cambridge. s. 29-42.

du Plat, T.J. *et al.* 1950. The Excavations at Sakça Gözü. *Iraq* 12,2:53-137.

Podzuweit, C. 1982. Die Mykenische Welt und Troja. In: Hansel, B., ed. *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 vor Chr.* (Prähistorische Archäologie in Südosteuropa 1) Berlin. s. 93-112.

Pollington (Viscount). 1840. Notes on a journey from Erz-Rum to Aleppo, June 1938. *Journal of Royal Geographical Society* 10:445-454.

Pollock, S and Coursey, C. 1995. Ceramics from Hacinebi Tepe: Chronology and connections. *Anatolica* 21:101-141.

Postgate, J. N. 1971. Land tenure in the Middle Assyrian period: A reconstruction. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 34:496-520.

Postgate, J. N. 1974. Some remarks on conditions in the Assyrian countryside. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 17:225-243.

Postgate, J. N. 1987. Employer, employee and employment in the Neo-Assyrian empire. In: Powell, M. A. *Labor in the Ancient Near East.* New Haven. s. 257-270.

Postgate, J. N. 1996. *Kilise Tepe 1994. A Summary of the Principal Results.* (17. Kazı Sonuçları Toplantısı I, Ankara 1995). s. 419-432.

Powell, M. A. 1987. *Labor in the Ancient Near East.* New Haven.

Prehistoire du Levant. 1981. *Chronologie et Organisation de l'Espace Depuis les Originies Jusqu'au VIe Millenaire.* Colloques Internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique. (Editions du Centre National de la Recherche Scientifique) Paris.

Price, S. R. F. 1984. *Ritual and Power. The Roman Imperial Cult in Asia Minor.* Cambridge.

Pritchard, B., ed. 1969. *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament.* Princetion.

Rainey, A. F. 1963. Business agents at Ugarit. *Israel Exploration Journal* 13:313-321.

Ramage, A. 1994. Early Iron Age Sardis and its neighbours. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron Ages 3.* (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 163-172.

Ramage, N. H. 1994. Pactolus Cliff: An Iron Age site at Sardis and its pottery. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron Ages 3.* (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s.

173-183.
Rapp, G. and Gifford, J. 1982. *Troy. The Archaeological Geology.* (Supplementary Monograph 4) Princeton.
Rappaport, A. 1969. *House Form and Culture.* New Jersey.
Redman, C. ve diğ., eds. 1978. *Social Archaeology.* London.
Refik, A. 1930. *Anadolu'da Türk Aşiretleri, 966-1200.* İstanbul.
Renfrew, C. 1987. *Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origins.* London.
Riemschneider, K. K. 1958. Die Hethitischen Landschenkungsurkunden. *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 6:161-184.
Riemschneider, K. K. 1965. Zum Lehnswesen Bei Den Hethitern. *Archiv Orientalni* 33:333-340.
Riemschneider, K. K. 1977. Prison and punishment in Early Anatolia. *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 20:114-126.
Roberts, N. 1990. Human-induced landscape change in south and southwest Turkey during the Later Holocene. In: Bottema, E-N. and van Zeist, W., eds. *Man's Role in the Shaping of the Eastern Mediterranean Landscape.* Rotterdam. s. 53-67.
Roodenberg, J., ed. 1995. *The Ilipinar Excavations I. Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia 1987-1991.* İstanbul.
Rosenkranz, B. 1967. Zu Einigen Landwirtschaftlichen Termini des Hathitischen. *Jaarbericht van het Voorasiatisch-Egyptisch Genootschap* "Ex Oriente Lux" 19:500-507.
Rothman, M.S. 1995. *The Pottery of the Muş Plain and the Evolving Place of a High Border Land.* (X. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1994) s. 281-294.
Rothman, M. S. ve diğ. 1998. Yarim Höyük and the Uruk expansion (Part I). *Anatolica* 24:65-100.
Roux, J-P. 1963. *La Mort Chez les People Altaiques Anciens et Medievaux d'Après les Documents Écrits.* Paris.
Roux, J-P. 1970. *Les traditions des Nomads de la Turquie Meridionale*: Contribution a l'Étude des Representations Religieuses des Société Turques d'Après les Enquetes Effectuees chez les Yörük et les Tahtaci par J.P. Roux et K. Özbayri. Paris.
Roux, J-P. 1984. *Histoire des Turcs: Deux Mille Ans du Pacifiques a la Mediterranee.* Paris.
Roux, V. 1984. Superficie et plan des villages: Valeur de ces donnes archeologiques pour approcher les problemes d`organization sociale. In: Aurenche, O., ed. *Nomades et Sedéntaires: Perspective Éthnoarchaeologique.* (Edition Recherche sur les Civilisation, Memoir No. 40) Paris. s. 64-73
Rowton, M. B. 1967a. The physical environment and the problem of the nomads. In: Kupper, J. R., ed. 1967. *La Civilization de Mari.* (15. Rencontre Assyriologique International. Liege 1966). s. 109-121.
Rowton, M. B. 1967b. The woodlands of ancient western Asia. *Journal of Near Eastern Studies* 26:261-277.
Rowton, M. B. 1974. Enclosed nomadism. *Journal of Economic and Social History of the Orient* 17:1-30.
Rowton, M. B. 1977. Dimorphic structure and para-social elements. *Journal of Near Eastern Studies* 36:181-198.
Russel, H. F. 1980. *Pre-Classical Pottery of Eastern Anatolia.* (British Archaeological Reports International Series 85) Oxford.
Russel, H. F. 1984. Shalmaneser's campaign to Urartu in 865 B.C., and the historical geography of eastern Anatolia according to Assyrian sources. *Anatolian Studies* 24:171-201.
Rutter, J. 1975. Ceramic evidence for northern intruders in southern Greece at the beginning of the Late Helladic IIIC period. *American Journal of Archaeology* 79:17 32.
Sagona, A. G. 1984. *The Caucasian Region in the Early Bronze Age.* (British Archaeological Reports International Series 214) Oxford.
Sagona, A. G. 1993. Settlement and society in late prehistoric Trans-Caucasus. In: Frangipane, M. *et al*., eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata*. Roma. s. 453-474.
Sagona, A. G. 1994. *The Aşvan Sites 3. Early Bronze Age.* (British Institute of Archaeology) Ankara.
Sagona, A. ve diğ. 1993. Excavations at Büyüktepe Höyük, 1992: Third preliminary report. *Anatolian Studies* 43:69-83.
Sagona, A. ve diğ. 1995. Excavations at Sos Höyük: First preliminary report. *Anatolian Studies* 45:193-218.
Sagona, A. ve diğ. 1996. Excavations at Sos Höyük: Second preliminary report. *Anatolian Studies* 46:27-52.
Sagona, A. ve diğ. 1997. Excavations at Sos Höyük: Third preliminary report. *Anatolica* 23:181-226.
Sagona, A. ve diğ. 1998. Excavations at Sos Höyük, 1997: Fourth preliminary report. *Anatolica* 24:31-64.
Salvini, M. 1967. *Nairi e (Ur(u)atri.* Roma.
Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kultur der Urartaer.* Darmstadt.
Salzman, P.C. 1978. Ideology and change in middle eastern tribal societies. *Man* 13:618-637.

Salzman, P. C., ed. 1980. *When Nomads Settle: Process of Sedentarization as Adaptation and Response.* New York.
Salzman, P. C. 1984. Baluchi nomads in the market. In: Chang, C. and Koster, H., eds. *Pastoralist at the Periphery.* Tuscon and London. s. 165-174.
Sams, G. K. 1977. Beer in the City of Midas. *Archaeology* 30:108-105.
Sams, G. K. 1988. The Early Phrygian period at Gordion: Toward a cultural identity. *Source* 7, 3/4:9-15.
Sams, G. K. 1992. Western Anatolia. In: Ward, W. A. and Joukowsky, M. S., eds. *The Crisis Years: The 12th Century B.C.* Iowa. s. 56-60.
Sams, G. K. 1994. Aspects of Early Phrygian architecture at Gordion. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron Ages 3.* (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 211-220.
Sams, G. K. and Voigt, M. M. 1991. *Work at Gordion in 1989.* (12. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1990). s. 455-470.
Sancisi-Weerdenburg, H. and Kuhrt, A. eds. 1991. *Achaemenid History VI. Asia Minor and Egypt:Old Cultures in a New Empire.* Leiden.
Sandars, N. K. 1985. *The Sea Peoples* (Rev. Ed.) London.
Sapolyo, E. B. 1964. *Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi.* İstanbul.
Saraçoğlu, H. 1968. *Türkiye Coğrafyası Üzerine Etüdler.* İstanbul.
Sarre, F. 1896. *Reise in Kleinasien im Sommer 1895.* Berlin.
Sasson, J. M., ed. 1995. *Civilizations of the Ancient Near East. Vols. I.* New York.
Schachermeyr, F. 1982. *Die Levant im Zeitalter der Wanderungen vom 13. bis zum 11. Jahrhundert v. Chr. (Die Ägäische Frühzeit 5).* Vienna.
Schmandt-Besserat, D. 1993. Images of Enship. In: Frangipane, M. *et al.*, eds. *Between the Rivers and Over the Mountains. Archaeologica Anatolia et Mesopotamica Alba Palmieri Dedicata.* Roma. s. 201-219.
Schneider, R. ed. 1984. *The Kurdischen Yezidi. Ein Volk auf dem Weg in den Untergang.* Göttingen.
Schwartz, G. 1994. Before Ebla: Models of Pre-State Political Organization in Syria and Northern Mesopotamia. In: Stein, G. and Rothman, M. S., eds. *Chiefdoms and Early States in the Near East.* (Monographs in World Archaeology 18) Wisconsin. s. 153-174.
Seeher, J. 1991. Die Nekropole von Demircihöyük-Sariket. *Istanbuler Mitteilungen* 41:97-124.
Seeher, J. 1992. Die Nekropole von Demircihöyük-Sariket. *Istanbuler Mitteilungen* 42:5-19.
Seeher, J. 1996. Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1995. *Archäologischer Anzeiger*:333-362.
Segal, J. B. 1970. *Edessa 'The Blessed City'.* Oxford.
Sekunda, N. 1988. Persian settlement in Hellespontine Phrygia. In: Kuhrt, A. and Sancisi-Weerdenburg, H., eds. *Achaemenid History III: Method and Theory.* Leiden. s. 175-196.
Sekunda, N. 1991. Achaemenid settlement in Caria, Lycia and Greater Phrygia. In: Sancisi-Weerdenburg, H. and Kuhrt, A. eds. *Achaemenid History VI. Asia Minor and Egypt: Old Cultures in a New Empire.* Leiden. s. 83-143.
Serangeli, F. 1979. Le liste di censo di Alalah IV. *Vicino Oriente* 1:99-131.
Serdaroğlu, U. 1977. *Surveys in the Lower Euphrates Basin.* Ankara.
Sergün, U. 1975. *Beşeri Coğrafya Açısından Bir Araştırma. Uluova.* İstanbul.
Sergün, U. 1986. *Kocaeli Yarımadasında Kırsal Yerleşme.* İstanbul.
Seton-Williams, M. V. 1954. Cilician survey. *Anatolian Studies* 4:121-174.
Sevin, V. 1983. İmikuşağı 1982. Recent archaeological research in Turkey. *Anatolian Studies* 33:249-250.
Sevin, V. 1984. İmikuşağı 1983. Recent archaeological research in Turkey. *Anatolian Studies* 34:221-222
Sevin, V. 1987a. İmikuşağı 1986. Recent archaeological research in Turkey. *Anatolian Studies* 37:191-192.
Sevin, V. 1987b. *Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1985.* (4. Araştırma Sonuçları Toplantısı, Ankara 1986). s. 279-300.
Sevin, V. 1988. Elazığ yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler sorunu. *Höyük* 1:51-64.
Sevin, V. 1989. *Excavations at Üç Tepe.* İstanbul.
Sevin, V. 1994. The Excavations at the Van Castle Mound. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron Ages 3.* (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 221-228.
Sevin, V. 1995. *İmikuşağı I.* Ankara.

Sevin, V. 1998a. Historical geography. In: Sözen, M., ed. *Cappadocia*. İstanbul. s. 44-61.
Sevin, V. 1998b. First millennium BC: Iron Age. In: Sözen, M., ed. *Cappadocia.* İstanbul. s. 170-193.
Sevin, V. and Kavaklı, E. 1996. *Van/Karagündüz. An Early Iron Age Cemetery.* İstanbul.
Sevin. V. ve Özfırat, A. 1998. Anadolu'da yeni bir uygarlık/Hakkari stelleri: Hubuskia prensleri. *Arkeoloji ve Sanat* 87 (Kasım-Aralık):6-9.
Shennan, S. J., ed. 1994. *Archaeological Approaches to Cultural Identity*. London.
Shnirelman, V. A. 1992. Crises and economic dynamics in traditional societies. *Journal of Anthropological Archaeology* 11:25-46.
Siegelova, J. 1986. *Hethitische Verwaltungspraxis im Lichte der Wirtschafts-Und Inventardokumente.* Prag.
Sinclair, T. A. 1987. *Eastern Turkey. An Architectural and Archaeological Survey.* London.
Singer, I. 1977. A Hittite hieroglyphic seal impression from Tel Aphek. *Tel Aviv* 4:178-190.
Singer, I. 1983. Western Anatolia in the thirteenth Century B.C. according to the Hittite sources. *Anatolian Studies* 33:205-218.
Singer, I. 1984. The AGRIG in the Hittite texts. *Anatolian Studies* 34:97-127.
Singer, I. 1985. The battle of Nihriya and the end of the Hittite empire. *Zeitschrift für Assyriologie und Verwandte Gebiete* 75:100-123.
Singer, I. 1987. Oil in Anatolia according to Hittite texts. In: Heltzer, M. *et al.*, eds. *Oil Olive in Antiquity. Israel and Neighbouring Countries from Neolithic to Early Arab Period.* Haifa. s. 183-186.
Singer, I. 1991. The title "Great Princess" in the Hittite empire. *Ugarit-Forschungen* 23:327-338.
Singer, I. 1998. The Mayor of Hattusa and his duties. In:Westenholz, J. G., ed. *Capital Cities:Urban Planning and Spiritual Dimensions.* (Bible Lands Museum Publication No.2) Jerusalem. s. 169-176.
Smith, A.D. 1993. Ethnic election and cultural identity. *Ethnic Groups* 10:10-25.
Sommer, F. 1947. *Hethiter und Hethitisch.* Stuttgart.
Sommer, F. und Falkenstein, A. 1938. *Die Hethitisch-Akkadische Bilingue des Hattusili I.* München.
Souček, V. 1959. Die hethitischen Feldertexte. *Archiv Orientalni* 27:5-43.
Souček,V. 1963. Randnotizen zu den hethitischen Feldertexten. *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung* 8:371-381.
Souček, V. 1974. Die Begriffe <Frei> und <Unfreie> bei den Hethitern. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 22:299-308.
Souček, V. 1979. Soziale Klassen und Schichten in der hethitischen Tempelwirtschaft. *Archiv Orientalni* 47:78-82.
Speiser, E.A. 1930. *New Kirkuk Documents Relating to Family Law.* (Annual of the American School of Oriental Research 10) Chicago.
Spooner, B. 1969. Politics, kinship and ecology in S.E. Persia. *Ethnology* 8:198-210.
Spooner. B. 1972. The status of nomadism as cultural phenomenon in the Middle East. In: Irons, W. G. and Dyson-Hudson, N., eds. *Perspectives on Nomadism.* Leiden. s. 122-132.
Spooner, B. 1973. *The Cultural Ecology of Pastoral Nomads.* (Addison Wesley Modules in Anthropology No 45) Massachusetts.
Stauffer, T. R. 1965. The economics of nomadism in Iran. *Middle East Journal* 19:284-302.
Stedman, S. R. 1994. Prehistoric sites on the Cilician coastal plain: Chalcolithic and Early Bronze Age pottery from the 1991 Bilkent University Survey. *Anatolian Studies* 44:85-103.
Stein, D. L. 1989. A Reappraisal of the "Saustatar Letter" from Nuzi. *Zeitschrift für Assyriologie und Vorderasiatische Archaeologie* 79:36-60.
Stein, D. L. 1993. *Das Archiv des Silwa-Tessup. Volumes 1-2.* Wiesbaden.
Stein, D. L. 1997. Alalakh. In: Meyers, E. M., ed. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* Vol. 1. New York., s. 55-59.
Stein, G. 1994. Economy, ritual and power in Ubaid Mesopotamia. In: Stein, G. and Rothman, M. S., eds. *Chiefdoms and Early States in the Near East.* (Monographs in World Archaeology 18) Wisconsin. s. 35-46
Stein, G. and Rothman, M. S., eds. 1994. *Chiefdoms and Early States in the Near East.* (Monographs in World Archaeology 18) Wisconsin.
Stein, G. ve diğ., 1996a. Hacinebi Turkey: Preliminary report on the 1995 excavations. *Anatolia* 22:85-128.
Stein, G. ve diğ., 1996b. Uruk colonies and Anatolian communities: An interim report on the 1992-1993 excavations at

Hacinebi, Turkey. *American Journal of Archaeology* 100:205-260.
Stein, G. ve diğ. 1998. Southeast Anatolia before the Uruk expansion: Preliminary report on the 1997 excavations at Hacinebi, Turkey. *Anatolica* 24:143-194.
Steiner, G. 1981. The role of the Hittites in ancient Anatolia. *Journal of Indo-European Studies* 9:150-173.
Steiner, G. 1990. The immigration of the first Indo-Europeans into Anatolia reconsidered. *Journal of Indo-European Studies* 18:185-214.
Stiebing, W.H. 1980. The end of the Mycenaean Age. *Biblical Archaeologist* 43:7-21.
Stirling, A. P.1965. *Turkish Village.* London.
Struve, V. V. 1948. Some New Data on the Organization of Labour and Social Structure in Sumer During the Reign of the IIIrd Dynasty of Ur. In: Diakonoff, I. M., ed. 1969. *Ancient Mesopotami: Socio-Economic History.* Moscow. s. 127-138.
Sturtevant, E. H. and Bechtel, G. 1935. *A Hittite Chrestomathy*. Philadelphia.
Süel, A. 1990. *Hitit Kadınının Hukuki Durumu.* (Uluslararası 1. Hititoloji Kongresi Bildirileri, 19-21 Temmuz 1990) Ankara. s. 239-253.
Süel, A. 1992. Ortaköy. Eine hethitische Stadt mit hethitischen und hurritischen Tontafelentdeckungen. In: Otten, H. *et al.*, eds. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp.* Ankara. s. 487-492.
Süel, A. ve Süel, M. 1996. *1994 Yılı Çorum-Ortaköy Kazı Çalışmaları.* (17. Kazı Sonuçları Toplantısı Ankara 1995). s. 263-282.
Summers, G. D. 1991. Kummuh and Assyria: The evidence of Tille Höyük. *Asia Minor Studies.* 3:1-6.
Summers, G. D. 1993. *Tille Höyük 4. The Late Bronze Age and the Iron Age Transition.* (British Institute of Archaeology at Ankara. Monograph Series No. 15) Ankara.
Summers, G. D. 1994. Grey Ware and the eastern limits of Phrygia. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron Ages 3.* (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 241-252.
Summers, G. D. ve diğ. 1995. The regional survey at Kerkenes Dağ: An interim report on the seasons of 1993-1994. *Anatolian Studies* 45:43-68.
Summers, G. D. ve diğ., 1996. The Kerkenes Dağ survey: An interim report. *Anatolian Studies* 46:201-234.
Sümer, F. 1980. *Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları.* İstanbul.
Sürenhagen, D. 1996. Politischer Niedergang und Kulturelles Nachleben des Hethitischen Grossreiches im Lichte neuerer Forschung. In: Magen, U. and Rashad, M., eds. *Vom Halys zum Euphrat.* (Festschrift Beran). Münster. s. 283-293.
Sutter, H. 1840. Notes on a journey from Erz-Rum to Trebizond, in October 1938. *Journal of the Royal Geographic Society* 10:434-444.
Swidler, W. W. 1972. Some demographic factors regulating the formation of flocks and camps among the Brahui of Baluchistan. In: Irons, W. G. and Dyson-Hudson, N., eds. *Perspectives on Nomadism.* Leiden. s. 43-65.
Svanberg, I. 1989a. Turkistani refugees. In: Andrews, P.A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 591-601.
Svanberg, I. 1989b. Marginal groups and itinerants. In: Andrews, P.A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 603-612.
Sykes, M. 1908. The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 38:451 486.
Şipal, S. 1. Bingöl Çerkesleri. *Kuzey Kafkasya* 55:33.
Taffet, A. and Yakar, J. 1998. Politics and religion in Urartu. *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 10:133-152.
Tanyeli, U. 1996. Housing and settlement patterns in the Byzantine, Pre-Ottoman and Ottoman periods in Anatolia. In: *Habitat II. Housing and Settlement in Anatolia. A Historical Perspective.* İstanbul., s. 405-471.
Tapper, R. L. 1979. The organisation of nomadic communities in pastoral societies of the Middle East. In: *Pastoral Production and Society.* (Proceedings of the International Meeting on Pastoralism, Paris 1976) London. s. 43-65.
Tarhan, T. 1978. *M.Ö 13. Yüzyılda Uruatri ve Nairi Konfederasyonları.* İstanbul.
Tarhan, T. ve Sevin, V. 1977. Van bölgesinde Urartu Araştırmaları-konut mimarlığı. *Anadolu Araştırmaları* 4-5:347-365.
Teissier, B. 1994. *Sealing and Seals from Kültepe Karum Level 2.* Leiden.
Terim, S. 1976. *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Mefhumu.* İstanbul.

Texier, C. 1842. *Description de L'Armenie, la Perse et la Mesopotamie. Vols. I-II.* Paris.

Thissen, L. 1993. New insights in Balkan-Anatolian connections in the Late Chalcolithic: Old evidence from the Turkish Black Sea littoral. *Anatolian Studies* 43:207-237.

Thurnwald, R. 1932. *Economies in Primitive Communities.* London.

Tietze, A. 1982. Zum Argot des Anatolischen Abdal (Gruppe Teber). *Acta Orientalia Hungarica* 36:521-532.

Timothy, M. ve diğ. 1997. Excavations at Titriş Höyük in southeastern Turkey: A preliminary report of the 1996 season. *Anatolica* 23:61-84.

Todd, I. 1980. *The Prehistory of Central Anatolia I: The Neolithic Period.* (Studies in Mediterranean Archaeology 50) Göteborg.

Toutain, J. 1927. *The Life of the Ancient World.* London.

Tozer, H. F. 1881. *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor.* London.

Tsakroğlou, M. 1891. Die Jürüken. *Das Ausland* 64:341-344; 366-372.

Tunçdilek, N. 1959. *Eine Übersicht über die Geschichte der Siedlungsgeographie im Gebiet von Eskişehir.* (Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul 5) İstanbul. s. 123-137.

Tunçdilek, N. 1962. *Observations on Rural Settlement in Two Different Regions of Turkey.* (Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul 7) İstanbul. s. 47-56.

Tunçdilek, N. 1963. Yayla settlements and related activities in Turkey. *Review of the Geographical Institute of the University of Istanbul* 9:58-71.

Tunçdilek, N. 1967. *Türkiye İskan Coğrafyası.* İstanbul.

Tunçdilek, N. 1974. Types of rural settlements and their characteristics. In: Benedict, P. *et al.*, eds. *Turkey: Geographic and Social Perspectives.* Leiden. s. 48-70

Tunçdilek, N. 1986. *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi.* İstanbul.

Tuplin, C. 1991. Modern and ancient travellers in the Achaemenid Empire. In: Sancisi-Weerdenburg, H. and Kuhrt, A., eds. *Achaemenid History VI. Asia Minor and Egypt: Old Cultures in a New Empire.* Leiden. s. 37-57.

Turan, O. 1948. Türkiye Selçuklularında Toprak Hukuku, Miri Topraklar ve Hususi Mülkiyet Şekilleri. *Belleten* 47: 44-69.

Turan, O. 1970. Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks. In: Holt, P. M. *et al.*, eds. *The Cambridge History of Islam. Vol. IA.* Cambridge. s. 231-262.

Turan, O. 1971. *Selçuklular Zamanında Türkiye: Sivas Tarihi, Alparslan'dan Osman Gazi'ye, 1071-1381.* İstanbul.

Türkay, C. 1977. *Başbakanlık Arşivi Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*. İstanbul.

Tyumenev, A. I. 1956. The state economy in ancient Sumer. In: Diakonoff, I. M., ed. 1969. *Ancient Mesopotami: Socio-Economic History.* Moscow. s. 70-87.

Ubicini, A. 1970. *Letter on Turkey, 1855.* Paris.

Uchitel, A. 1988 The archives of Mycenaean Greece and the ancient Near East. In: Heltzer, M. and Lipinski, E., eds. *Society and Economy in the Eastern Mediterranenan (c. 1500-1000 B.C.).* Leuven. s. 19-30.

Ucko, P. J. ve diğ., eds. 1972. *Man, Settlement and Urbanism.* London.

Ünal, A. 1974. *Hattusili III.* Heilderberg.

Ünal, A. 1977. M.Ö. II. binyıl Anadolu'sunda doğal afetler. *Belleten* 163:423-446.

Ünal, A.1983. *Hitit Sarayındaki Entrikalar Hakkında Bir Fal Metni (KUB XXII 70/Bo 2011).* Ankara.

Ünal, A. 1989a. Orta ve kuzey Anadolu'nun M.Ö. 2. binyıl tarihiyle ilgili sorunlar. In: Bayburtluoğlu, C., ed. Festschrift Akurgal. *Anadolu* 22 (1981/1983):17-33.

Ünal, A. 1989b. The power of narrative in Hittite literature. *Biblical Archaeologist.* 52,2/3:130-143.

Ünal, A. 1990. *Ritual Purity Versus Physical Impurity in Hittite Anatolia: Public Health and Structures for Sanitation According to Cuneifrom Texts and Archaeological Records.* (Uluslararası 1.Hititoloji Kongresi Bildirileri 19-21 Temmuz 1990) Ankara. s. 208-223.

Ünal, A. 1991. Two peoples on both sides of the Aegean Sea: Did the Achaeans and the Hittites know each other? *Bulletin of the Middle Eastern Culture Center in Japan* 4:16-44.

Ünal, A. 1996. *The Hittite Ritual of Hantitassu from the City of Hurma Against Troublesome Years.* Ankara

Vainshtein, S. 1980. *Nomads of South Siberia:Pastoral Economies of Tuva.* Cambridge.

van Bruinessen, M. M. 1979. *Agha, Shaikh and State: On the social and political organization of Kurdistan.* Rijswick.

van Bruinessen, M. M. 1989. The ethnic identity of the Kurds. In: Andrews, P.A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.*

Wiesbaden. s. 613-621.
van Driel, G. 1970. Land and people in Assyria: Some remarks. *Bibliotheca Orientalis* 27(3-4):168-175.
van Loon, M.N., ed. 1975. *Korucutepe 1*. Amsterdam.
van Loon, M. N., ed. 1978. *Korucutepe 2*. Amsterdam.
van Loon, M. N., ed. 1980. *Korucutepe 3*. Amsterdam.
van Zeist, W. 1988. Some aspects of early plant husbandry in the Near East. *Anatolica* 15:49-64.
van Zeist, W. and Bakker-Heeres, J. A. H. 1975. Prehistoric and early historic plant husbandry in the Altinova plain, southeastern Turkey. In: van Loon, M. N., ed. *Korucutepe 1*. Amsterdam. s. 3-257.
van Zeist, W. ve diğ. 1975. Late quaternary vegetation and climate of southwestern Turkey. *Palaeohistoria* 17:53-143.
van Zeist, W. and Bottema, S. 1977. Palynological investigations in western Iran. *Palaeohistoria* 19:19-85.
van Zeist, W. and Bottema, S. 1982. Vegetational history of the east Mediterranean and the Near East during the last 20,000 years. In: Bintliff, J.L. and van Zeist, W., eds. *Palaeoclimate, Palaeoenvironment and Human Communities in the Eastern Mediterranean Region in Later Prehistory*. (British Archaeological Reports International Series 133) Oxford. s. 277-321.
van Zeist, W. and van Rooyen, W. 1995. Floral remains from the Late Neolithic Ilipinar. In: Roodenberg, J., ed. The Ilipinar Excavations I. Five Seasons of Fieldwork in NW Anatolia 1987-1991. İstanbul. s. 159-166.
Vargyas, P. 1988. Stratification Sociale à Ugarit. In: Heltzer, M. and Lipinski, E., eds. *Society and Economy in the Eastern Mediterranenan (c. 1500-1000 B.C.)*. Leuven. s. 111-123.
Veenhof, K. R. 1972. *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology*. Leiden.
Veenhof, K. R. 1977. Some social effects of Old Assyrian trade. In: Hawkins, J.D., ed. *Trade in the Ancient Near East*. (23 Rencontre Assyriologique International. London 1976) s. 109-118.
Veenhof, K. R. 1989. Status and offices of an Anatolian gentleman. Two unpublished letters of Huharimataku from Karum Kanesh. In: Emre, K. *et al*., eds. *Anatolia and the Ancient Near East. Studies in Honor of Tahsin Özgüç*. Ankara. s. 515-525.
Veenhof, K. R., ed. 1996. *Houses and Households in Ancient Mesopotamia*. İstanbul.
Veenhof, K. R. 1997. Kültepe Texts. In: Meyers, E. M., ed. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* Vol. 3. New York. s. 308-311.
Vermeule, E. 1983. The Hittites in the Aegean World: Part 3. Response to Hans Güterbock. *American Journal of Archaeology* 87:141-143.
Viljoen, S. 1974. *Economic Systems in World History*. London.
Voigt, M.M. 1994. Excavations at Gordion 1988-89. The Yassihöyük stratigraphic sequence. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds. *Anatolian Iron Ages 3*. (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 265-294.
Voigt, M. M. 1997. Gordion. In: Meyers, E. M., ed. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* Vol. 2. New York. s. 426-431.
Voigt, M.M. ve diğ. 1997. Fieldwork at Gordion. *Anatolica* 23:1-59.
von der Osten, H. H. 1937. The Alishar Höyük-Seasons of 1930-32. Vols. I-III (Oriental Institute Publications) Chicago.
von Schuler, E. 1957. Hethitische Dienstanweisungen für höhere Hof- und Staatsbeamte. *Archiv für Orientforschung* Beiheft 10. Graz.
von Schuler, E. 1964. Staatsverträge und Dokumente Hethitischen Rechts. In: Walser, G., ed. *Neuere Hethiterforschung*. (Historia 7) Wiesbaden. s. 34-53.
von Schuler, E. 1965. *Die Kaskaer; ein Beitrag zur Ethnographie des alten Kleinasien*. Berlin.
Wace, A. J. B. 1972. *The Nomads of the Balkans: An Account of Life and Customs Among the Vlachs of Northern Pindus*. London.
Wachsmann, S. 1998. *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*. London.
Wagner, M. 1852. *Reise nach Persien und des Landen der Kurden, Vol. I*. Leipzig.
Ward, W. A. and Joukowsky, M. S., eds. 1992. *The Crisis Years: The 12th Century B.C.* Iowa.
Warner, J. L. 1994. *Elmali-Karataş II: The Early Bronze Age Village of Karataş*. Bryn Mawr.
Wartke, R. B. 1993. *Urartu: Das Reich am Ararat*. (Kulturgeschichte der Antiken Welt) Mainz am Rhein.
Watson, P. J. 1978. Architectural differentiation in some Near Eastern communities, prehistoric and contemporary. In: Redman, C. *et al*., eds. *Social Archaeology*. London. s. 131-158.

Watson, P. J. 1979. *Archaeological Ethnography in Western Iran.* Tuscon.

Wattenmaker, P. 1994a. Political fluctuations and local exchange systems: Evidence from the Early Bronze Age settlements at Kurban Höyük. In: Stein, G. and Rothman, M. S., eds. *Chiefdoms and Early States in the Near East.* (Monographs in World Archaeology 18) Wisconsin. s. 193-208.

Wattenmaker, P. 1994b. Household economy in early state society: Material value, productive context and spheres of exchange. *The Economic Anthropology of the State* 11:93-113.

Wattenmaker, P. ve Mısır, A. 1994. *Kazane Höyük - 1992.* (15. Kazı Sonuçları Toplantısı, Ankara 1993). s. 177-192.

Weber, M. 1947. *The Theory of Social and Economic Organization.* New York.

Weinfield, M. 1993. Traces of Hittite cult in Shiloh, Bethel and in Jerusalem, In: Janowski, B. *et al.*, eds. 1993. *Religiongeschichtliche Beziehungen zwischen Kleinasien, Nordsyrien und dem Alten Testament.* (Orbis Biblicus et Orientalis 129) Fribourg. s. 455-472.

Weinstein, M. 1973. Household structures and activities. *Anatolian Studies* 23:271-276.

Weiss, B. 1982. The decline of Late Bronze Age civilization as a possible response to climatic change. *Climatic Change* 4:173-198.

Weiss, H. 1986. *The Origins of Citites in Dry-Farming Syria and Mesopotamia in the Third Millennium B.C.* Connecticut.

Weiss, H. 1990. Tell Leilan 1989. New data for third millennium urbanization and state formation. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 122:193-218.

Weiss, H. ve diğ. 1993. The Genesis and collapse of third millennium north Mesopotamian civilization. *Science* 261:995-1004.

Weissleder, W., ed. 1978. *The Nomadic Alternatives: Modes and Models of Interaction. Asian Deserts and Steppes.* The Hague.

Wells, P. S. 1992. Crisis years? The 12th Century B.C. in central and southeastern Europe. In: Ward, W. A. and Joukowsky, M. S., eds. *The Crisis Years: The 12th Century B.C.* Iowa. s. 31-39.

Wenzel, H. 1932. *Sultan Dagh und Akschchir-Ova. Eine landeskundlische Untersuchung in Inneranatolien.* Kiel.

Wiseman, D. J. 1953. *The Alalakh Tablets.* (Occasional Publications of the British Institute of Archaeology in Ankara, No.2) New York.

Wiseman, D. J. 1954.Supplementary copies of Alalakh tablets. *Journal of Cunieform Studies* 8:1-30.

Wilhelm, G. 1989. *The Hurrians.* Warminster.

Wilkinson, T. J. 1990. *Town and Country in Southeastern Anatolia. Vol. 1. Settlement and Land Use at Kurban Höyük and Other Sites in the Lower Karababa Basin.* (Oriental Institue Publications 109) Chicago.

Willcox, G. H. 1974. A history of deforestation as indicated by charcoal analysis of four sites in eastern Turkey. *Anatolian Studies* 24:117-133.

Williams, G. 1972. *Eastern Turkey:A Guide and History.* London.

Winfield, D. 1977. Northern routes across Anatolia. *Anatolian Studies* 27:151-165.

Winn, M.M. 1980. The Early Iron Age pottery. In: van Loon, M. N., ed. *Korucutepe 3.* Amsterdam. s. 155-175.

Wittek, P. 1938. *The Rise of the Ottoman Empire.* London.

Wolf, E. R. 1966. *Peasants.* New Jersey.

Woods, J. E. 1976. *The Aqquyunlu:Clan, Confederation, Empire. A Study in 15th/16th Century Turko-Iranian Politics.* Chicago.

Woolley, L. 1955. *Alalakh: An Account of the Excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949.* Oxford.

Wright, H. 1994. Prestate political formations. In: Stein, G. and Rothman, M. S., eds. *Chiefdoms and Early States in the Near East.* (Monographs in World Archaeology 18) Wisconsin. s. 67-84.

Xenophon: *Anabasis.* (Translations by J.S. Watson, London 1875; C.L.Brownson., Cambridge 1922)

Yakar, J. and Dinçol, A. M. 1974. Remarks on the historical geography of north-central Anatolia during the Pre-Hittite and Hittite periods. *Tel Aviv* 1:86-100.

Yakar, J. 1975. Northern Anatolia in the Early Bronze Age. *Tel-Aviv* 2: 133-145.

Yakar, J. 1976. The Hittite involvement in western Anatolia. *Anatolian Studies* 26:117-128.

Yakar, J. 1980. Recent contributions to the historical geography of the Hittite empire. *Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft* 112:75-94.

Yakar, J. 1981. Subterranean structures in Anatolia: Problem of Interpretation and Chronology. *Eretz Israel* 15:17-21.

Yakar, J. 1985. *The Later Prehistory of Anatolia. The Late Chalcolithic and Early Bronze Age.* (British Archaeological Reports

International Series 268) Oxford.
Yakar, J. 1990a. *Transhumance and the Question of Nomadism in Early Anatolia.* (X. Türk Tarih Kurumu Kongresi) Ankara. s. 597-606.
Yakar, J. 1990b. The chronology of the east Anatolian Early Bronze Age. *Eretz-Israel* 21:93-100.
Yakar, J. 1991. *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period.* (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel-Aviv University No. 9) Tel-Aviv.
Yakar, J. 1992. Beyond the eastern borders of the Hittite empire: An archaeological assessment. In: Otten, H. *et al.*, eds. *Hittite and Other Anatolian and Near Eastern Studies in Honour of Sedat Alp*. Ankara. s. 507-520.
Yakar, J. 1993. Anatolian civilization following the disintegration of the Hittite empire. *Tel Aviv* 20,1:3-28.
Yakar, J. 1994. *Prehistoric Anatolia: The Neolithic Transformation and the Early Chalcolithic Period. Supplement No. 1.* (Monograph Series of the Institute of Archaeology of Tel Aviv University No.9A) Tel Aviv.
Yakar, J. 1997. Anatolian trade with Syro-Mesopotamia prior to the establishment of the Assyrian Merchant Colonies. In: Waetzolt, H. and Hauptmann, H., eds. *Assyrien im Wande der Zeiten.* (29. Rencontre Assyriologique Internationale, Heidelberg 1992) s. 365-372.
Yakar, J. 1998. Environmental factors affecting urbanization in Bronze Age Anatolia. In: Westenholtz, J. G., ed. *Capital Cities: Urban Planning and Spiritual Dimensions.* (Bible Lands Museum Publication No. 2) Jerusalem. s. 99-110.
Yakar, J. and Garzon, J. L. 1976. The survival of ancient traditions in the popular architecture of north-central Turkey. *Expedition* 18:43-47.
Yakar, J. and Gürsan-Salzmann, A. 1979. Archaeological surveys in the Malatya and Sivas provinces-1977. *Tel-Aviv* 6:34-53.
Yalçın-Heckmann, L. 1989. On kinship, tribalism and ethnicity in eastern Turkey. In:. Andrews, P. A., ed. *Ethnic Groups in the Republic of Turkey.* Wiesbaden. s. 622-631.
Yalgın, A. R. 1931-1934. *Cenupta Türkmen Oymakları. Cilt 1-4.* İstanbul.
Yalgın, A. R. 1955. Emirdağ ve Iğdır'da Karabağlılar Oymağı Arasında. *Türk Folklor Araştırmaları Dergisi* 74:1176.
Yalman, A. R. 1977. *Cenupta Türkmen Oymakları.* Ankara
Yamada, M. 1995. The Hittite social concept of "free" in the light of the Emar text. *Altorientalische Forschungen* 22:297-316.
Yasa, I. 1955. *Hasanoğlan Köyü.* Ankara.
Yellen, J. E. 1977. *Archaeological Approaches to the Present. Models for Reconstructing the Past.* New York.
Yener, K. A. 1997a. Göltepe. In: Meyers, E. M., ed. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* Vol. 2. New York. s. 424-426.
Yener, K. A. 1997b. Kestel. In: Meyers, E. M., ed. *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East* Vol. 3. New York. s. 283-285.
Yener, A. K. and Pamela, B. V. 1993. Tin processing at Göltepe, an Early Bronze Age site in Anatolia. *American Journal of Archaeology* 97:207 238.
Yener, K. A. ve diğ. 1993. Reply to J. D. Muhly, 'The Early Bronze Age Tin and the Taurus'. *American Journal of Archaeology* 97:207-238.
Yener, K. A. ve diğ. 1996. The Oriental Institute Amuq Valley projects, 1995. *Anatolica* 22:49-84.
Yerisamos, S. 1991. *Voyageurs dans l'Empire Ottoman XIVe-XVIe Siecles.* Ankara.
Zaccagnini, C. 1979. *The Rural Landscape of the Land of Arraphe.* Roma.
Zagarell, A. 1982. *The Prehistory of Northeast Bahtiyari Mountains, Iran. The Rise of a Highland Way of Life.* (Tübinger Atlas des Vorderen Orients No.42) Wiesbaden.
Zagarell, A. 1988. Institutional leadership among nomadic groups. In: Hermann, J.and Kohn, J. A., eds. *Familie, Staat und Gesellschaftsformation*. Berlin. s. 357-364.
Zimansky, P. 1985. Ecology and empire: The structure of the Urartian state. *Studies in Ancient Oriental Civilizations.* Chicago.
Zimansky, P. 1995. An Urartian Ozymandias. *Biblical Archaeologist* 58,2:94-100.
Zoroğlu, L. 1994. Cilicia Tracheia in the Iron Age: The Khilakku Problem. In: Çilingiroğlu, A. and French, D., eds *Anatolian Iron Ages 3.* (The Proceedings of the Third Anatolian Iron Ages Colloquium Held at Van, 6-12 August 1990) Ankara. s. 301-309.

Anadolu'daki devlet öncesi toplumların ekonomik örgütlenmesinin yeniden canlandırılması söz konusu olduğunda, bağımsız bir bilim dalı olarak arkeoloji yetersiz kalır. Bu eksiklik bir dereceye kadar arkeolojik bağlamda saptanan örnekleri, geleneksel tarım toplumları hakkındaki bilgilerle karşılaştıran etnoarkeoloji sayesinde giderilir. Gerçekten de Anadolu'nun zengin etnografik malzemesi, Tunç ve Demir Çağı kırsal topluluklarının ekonomik ve sosyal durumlarına ilişkin muammalı arkeolojik belgelerin çözümlenmesinde kullanılabilir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halklar bileşiminin bir mikro modelinin, yaklaşık üç kuşak önce kurulan Cumhuriyet'e miras kalması bakımından Türkiye'nin etnografik belgeleri eşsizdir. Artık çağdaş Türkiye'de büyük aşiret örgütlenmeleri olmamasına rağmen, uzak bölgelerde yaşayan daha küçük dağınık aşiret grupları ve köy toplulukları, sadece etnik kimliklerini değil, derin kök salmış sosyal örgütlenme ve geçim stratejileri modellerinin de çoğunu korumayı başarmışlardır. Özellikle, doğu ve güneydoğu bölgelerindeki göçebe ve yarı göçebe çoban toplulukları arasında aşiret yapısının sosyal örgütlenmenin önemli bir unsuru olmaya devam ettiği bu tür kırsal toplulukların belgeleri, Türkiye'deki "yaşayan arkeoloji" için zengin ve çeşitli bir veri tabanı oluşturmaktadır. M.Ö. 2. binyılın okur yazar toplumları söz konusu olduğunda bile, sosyal statü ve sınıf ayrımının ev mimarisi ve ölü gömme âdetlerine nasıl yansıdığı incelenirken, etnografya arkeolojiyi ve yazılı belgeleri tamamlar.

Prof. Jak Yakar, bu sahada geçirdiği uzun yılların birikimini aktardığı kitabında, Anadolu'daki kırsal toplulukların uzak geçmişten süzülüp gelen yaşam tarzlarını ve geleneklerini, 21. yüzyılın başında kırsal sektörde yaşanan hızlı modernizasyona yenik düşebilecekleri düşüncesiyle, titizlikle kayda geçiriyor. *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi*, yazarın sahada ve kütüphanede veri toplamakla geçen yıllarının ürünü olan kapsamlı bir çalışma.

Kapak resmi, Fırat üzerinde Pirothöyük.

Arkeoloji ve Eskiçağ Tarihi: 50

homer*kitabevi*

Yeni Çarşı Cad. No: 28/A
34433 Galatasaray - İstanbul
www.homerbooks.com